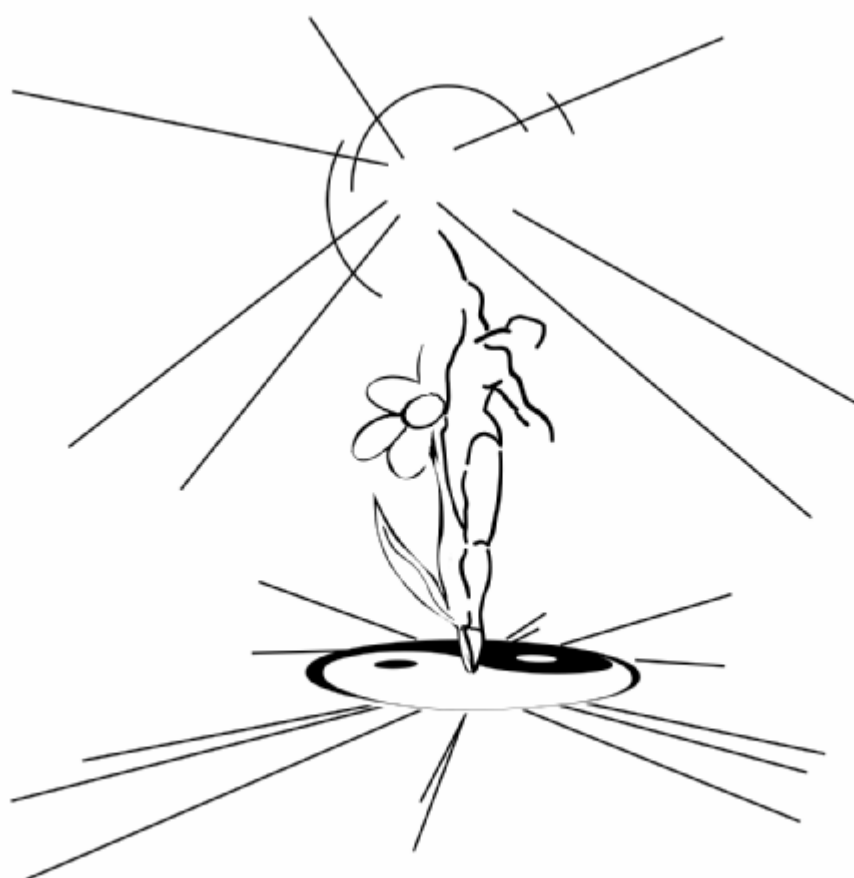

О. В. Вознюк

КОНЦЕПЦІЯ ЦІЛІСНОСТІ ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОГО СИНТЕЗУ ЗНАНЬ

О. В. Вознюк

**КОНЦЕПЦІЯ ЦІЛІСНОСТІ
ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОГО
СИНТЕЗУ ЗНАНЬ**

**Житомир, Рута-Волинь
2005**

ББК 87
В 64
УДК 11; 122

Вознюк О. В. Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань. – Житомир: Рута-Волинь, 2005. – 654 с.: іл. 90. – Бібліогр.: 1940 назв.

ISBN 966-8059-47-6

Автор здійснює спробу комплексного дослідження, мета якого – обрис філософської концепції цілісності, покликаній привести до спільного “теоретичного знаменника” структурно-системний і еволюційно-динамічний аспекти Всесвіту та сформулювати головні аспекти теорії синтезу знань. Автор намагається не лише провести теоретичну паралель між структурами космопланетарного та соціального аспектів Всесвіту, але й показати, що ці структури мають багато спільного й методологічно ізоморфні. Тим самим зміцнюються аргументи на користь філософського принципу єдності світу, в якому все є взаємопов’язаним. Впевненість у цьому універсальному взаємозв’язку реалій світу, що відносяться до різних сфер буття матерії, дозволяє сформулювати принцип єдності синхронічного і діахронічного аспектів Всесвіту, тобто концептуально сполучити поняття та явища, які традиційно розглядаються як методологічно несумісні сутності.

На переконання автора, комплексні дослідження в їх теоретичній межі здійснюються на основі єдності науково-теоретичного і релігійно-міфологічного підходів до пізнання й освоєння світу, коли міфологічні уявлення одягаються в шати наукової інтерпретації, а наукові теорії починають виражатися через метафору та міф. І якщо більшість великих наукових відкриттів здійснювались на перетині наукових напрямів, то якими можуть бути наукові відкриття, що реалізуються на перетині двох полярних стратегій відображення та освоєння світу – науково-теоретичного та релігійно-міфологічного? Філософська концепція цілісності, розроблена автором, базується на методологічному принципі сполучення двох зазначених підходів до пізнання світу.

Адресована науковцям, викладачам, студентам, всім, хто цікавиться сучасними філософськими проблемами.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Калашніков В. Г. – кандидат філософських наук, доцент;
Вірковський А. П. – кандидат педагогічних наук, доцент;
Староконь Є. Г. – кандидат психологічних наук, доцент;
Дяченко В. В. – кандидат філологічних наук, доцент;
Грабар І. Г. – доктор технічних наук, професор;
Ходаківський Є. І. – доктор економічних наук, професор;
Овандер Л. М. – доктор фізико-математичних наук, професор.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Громадського інс2 и2 у син2 езу знань*

© Вознюк О.В., 2005

ISBN 966-8059-47-6

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ, СВІТОГЛЯДНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОСТІ ЯК ОСНОВИ ТЕОРІЇ СИНТЕЗУ ЗНАНЬ	11
КНИГА І. УНІВЕРСАЛЬНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЯК ВИРАЖЕННЯ ДИНАМІЧНОГО АСПЕКТУ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОСТІ	27
Глава 1. Конфігурації причинності.....	27
Глава 2. Універсальна парадигма розвитку як всезагальна категорія філософії та природознавства.....	51
Глава 3. Парадигма розвитку: окремі факти та явища.....	95
Глава 4. Людина у розвитку	131
Глава 5. Соціально-економічні моделі розвитку людства.....	152
КНИГА ІІ. ГОЛОВНІ ІМПЛІКАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОСТІ	170
Глава 1. Архітектоніка людського "Я" та Всесвіту.....	170
Глава 2. Належне та дійсне	212
Глава 3. Проблема співвідношення буття та свідомості	230
Глава 4. Духовність як цілісність та парадоксальність	241
Глава 5. Фазові переходи у площині філософського аналізу	269
Глава 6. Вища Реальність як вона є	297
Глава 7. Лиховісні провісники прийдешніх перемін (аналіз американських подій 11 вересня 2001 року з позиції нелінійного прогнозування).....	319
Глава 8. Семантичний простір Всесвіту та проблема модулювання штучної свідомості	327
КНИГА ІІІ. УНІВЕРСАЛЬНА МОДЕЛЬ БУТТЯ	344
Глава 1. Метричні передумови універсальної моделі буття	344
Глава 2. Концептуалізація універсальної моделі буття	366
Глава 3. Системно-метричний аспект універсальної моделі буття	391
Глава 4. Логічні імплікації універсальної моделі буття	409
Глава 5. Структура економіки	425
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО КНИГ І, ІІ, ІІІ.	438
КНИГА ІV. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ	488
Глава 1. Загальнонаукові засади синергетичної концепції освіти	488
Глава 2. Синергетична парадигма освіти	495
Глава 3. Казково-метафоричні ресурси формування особистості	503
Глава 4. Синергетичні засади педагогічної системи А. С. Макаренка.....	510
Глава 5. Аналіз деяких синергетичних педагогічних систем і технологій	513
Глава 6. Синергетична концепція естетичного виховання, акмеологія та Вальдорфська педагогіка.....	524
Глава 7. Методика В. М. Броннікова та трансперсональна психологія Ст. Грофа.....	528
Глава 8. Резонансне навчання	532
Глава 9. "Супернавчання"	537
Глава 10. Аналіз деяких нетрадиційних сугестивних технологій	544
Глава 11. Психотерапевтичний аспект синергетичної парадигми освіти	550
Глава 12. Синергетичні засади подолання агресії: методи зближення "Я" та "не-Я"	558
Глава 13. Синергетичні засади гармонізації особистості	570
Глава 14. Принципи захисту людини від маніпулятивного впливу	574
Глава 15. Психостатевий розвиток людини	602
Глава 16. Ноосферна освіта	612
Глава 17. Творчість як головний пріоритет людського розвитку	620
Глава 18. Особистісно-орієнтований контекст синергетичної парадигми освіти.....	625
ВИСНОВКИ	631
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО КНИГИ ІV	635

ПЕРЕДМОВА

В світі немає нічого могутнішого, ніж ідея, час якої прийшов
В.Гюго

Пізнайте істину і вона зробить вас вільними
Євангеліє від Івана: 8, 31–32

Те, що сьогодні і тут є справедливим, завтра або в іншому місці може стати несправедливим; те, що сьогодні і тут є моральним, завтра або в іншому місці може стати аморальним; те, що сьогодні і тут є доблестю, завтра або в іншому місці може перетворитися на гріх – я ж шукаю міру, природну для всіх часів і всіх місць

І. Славич [Славич, 1980, с. 6]

Зрозуміти – значить, перш за все, уніфікувати
А. Камю [Камю, 1990, с. 32]

Лише філософія, оскільки вона поширюється на все доступне людському пізнанню, відрізняє нас від дикунів, і кожен народ є тим більш цивілізованим, чим більше в ньому філософствують; тому для держави немає більшого блага, ніж мати істинних філософів

Р. Декарт

Людство переживає вирішальний момент. Протиріччя між сформованим характером його розвитку і природою досягли межі. Подальше просування цим шляхом призведе до катастрофи, природа відплатить за наругу над собою глобальною зміною клімату, проникненням твердого ультрафіолетового випромінювання, епідеміями, голодом і мором.

Доповідь Міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку "Порядок денний на XXI століття" (Ріо-де-Жанейро, 1992 рік).

Величезне невігластво – не найбільше зло: накопичення погано засвоєних знань ще гірше

Платон

Что там за занавеской тьмы?

В гаданиях запутались умы.

Когда ж порвется с треском занавеска,

Увидим все, как заблуждались мы

Омар Хайям

Людство, що увійшло у XXI сторіччя, занепокоєне тривожними передчуттями глобальної катастрофи [Печчеи, 1985; Кууси, 1988, Сарагоса, 1989; Бердяев, 1990], чи “екологічного апокаліпсису” [Григорьев, 1989, с. 5], який сприймається релігійною свідомістю як “кінець світу”. Відмічається, що “символізм Другого пришествя пов’язаний не лише з іудейсько-християнською релігією. Антропологи, історики, богослови виявили паралельні поняття у ісламі, буддизмі, зороастризмі, а також у культурах “третього світу” Бразилії та Африки” [Нэсбитт, Эбурдин, 1992, с. 313]. Буддисти чекають Майтрейю, спасителя людства, що з’явиться у Калі-Юга (залізний вік), християни чекають другого пришествя, іудеї – першого, зороастрийці – Сошіюша, мусульмани – Мунтазара, китайці –

Митоло, китайці-буддисти – Миле, японці – Міроку, індуси – Калка Аватару... Численні пророки минулого й сьогодення закликають нас “бути готовими до події божественного гатунку та величезного значення, події, яка насувається з наростаючою швидкістю. Грізні оракули провіщають, що терміни вже вичерпані” [Генон, 1993, с. 133].

Не тільки релігійно-містична, але й науково-теоретична свідомість людства пророкує події загальнопланетарного масштабу [Аверкий, 1991; Березиков, 1993; Голанский, 1992; Гор, 1993; Землянин, 1996; Зиновьев, 1990]. Відомо, що час від часу північний та південний полюси Землі змінюють один одного. Під час зміни полюсів на планеті панує “геомагнітний хаос”, коли магнітний панцир Землі тимчасово бездіє. У древніх літописах ми можемо знайти описи подібного явища, котре нині сприймається як глобальна екологічна катастрофа. Літописці сивої давнини всіх часів та народів оповідають про “кінець світу”, коли “планета сходила зі своєї осі, небо і земля мінялись місцями, а зірки падали з небес на земну твердину і вражали все живе”. Наука стверджує, що такий поворот у сценарії земної історії цілком можливий [White, 1980], питання тільки в тім, коли це трапиться.

Вчені, астрологи говорять про критичні періоди у житті людства [Чмыхов, 1990; Чопра, 1992; Загадки...; Кирносов, 1992; Романов, 1997; Дроздова, Юркина, 1992; Рыбин, 1993; Моргун, 2003-2005]. Можна говорити навіть про певну закономірність цих критичних періодів. Так з позиції аналізу ритмічних характеристик буття Л.А.Котельнік виявив “квантовий еталон простору-часу” у Сонячній системі (він дорівнює синодичному періоду обертання Сонця – 28,4261246 діб). Смерть будь-якої людини, вважає дослідник, має місце у час, кратний цьому “квантовому еталону” [Котельнік, 1990; див. також Максимова, 1994, с. 74]. В.А. Моргун розробив “квантову психоісторію як універсальну методологію пізнання”, яка доводить, що у 2008-2012 роках на Земній кулі будуть мати місце кардинальні геокліматичні зміни [Моргун, 2003-2005].

Вивчаючи різні цикли людства, можна констатувати, що багато циклів збігаються в 2015 році [Чмыхов, 1990; Чопра, 1992]. Це час нового циклу розширення Сонячної системи [Бугаев, 1998, с. 23; Бутусов, 1971; Гамбург, 1971; Гуль, 1971], а, можливо, й галактики [Черепурных, Новоселов, 1996], коли Юпітер почне перетворюватись на зірку, а Земля – набуде стану Юпітера [Загадки зв. неба, 1991, с. 12-20], оскільки зоряні системи як пульсаційні сутності завжди проходять у своєму розвитку критичні періоди [Бугаев, 1998, с. 24; Осипишин, Блинов, 1987; Колясников, 1985, 1988; Бутусов, 1971; Шамбург, 1971; Гуль, 1971; Жирмунский и др., 1980; Жирмунский, Кузьмин, 1990; Шубников, Копцик, 1972]. Можна говорити, що трансмутаційний розвиток речовини планети Земля супроводжується прискоренням тектонічних процесів, ростом їх інтенсивності, появою вибухових процесів [Кононов, 1989; Друянов, 1981; Жуков, 1978].

Деякі геологи вважають, що планета Земля знаходиться на останньому етапі планетарно-геологічної еволюції [Бугаев, 1998, с. 139], коли “вичерпуються крапкові групи симетрії у мінеральному світі... Тривалість кожного (тектонічного) етапу на 50 млн. років коротше попереднього, а останній етап не скорочується на цю величину. В результаті подальше зменшення тривалості неможливе... Іншими словами, сучасна доба виявляється поворотним пунктом геологічної, і, мабуть, біологічної історії Землі” [Смирнов, Колобразов, 1971, с. 96–97].

Відомо, що період прецесії земної осі, за час якого вона звершує повний оберт, складає близько 26 тисяч років, що є астрономічною “добою” планети Земля. Відомо і те, що на порозі другого тисячоліття нашої ери чергова астрономічна “доба” земної історії виявляє перехідний момент. Не виключено, що під цю пору на Землі буде відбуватися дещо незвичайне, про що Біблія оповідає як про “кінець світу” [Фриссел, 1998].

Психологи, які досліджують динаміку статевих відносин, де ступень статевої диференціації виявляє рівень розвитку соціумів (коли статеві диференціація у психолого-соціальному відношенні зменшується, це свідчить про критичний стан еволюції соціуму), – ці психологи доходять висновку про зменшення психологічної диференціації статей [Русалов, 1991; Геодакян, 1989].

Не тільки астрономічний, психологічний, але й історичний аналіз сучасної епохи переконує в тому, що людство як цілісний організм увійшло у критичний стан. Як пише І. М. Д'яконов, у наш час феномен глобального прискорення історичного розвитку стає особливо помітним. 1 млн. років в палеоліті виявляється еквівалентним 40 рокам в наш час, тобто, по суті, життю одного покоління. Від появи *Homo sapiens* до кінця першої первісної фази розвитку людства минуло не більш ніж 30 тис. років. Друга первіснообщинна фаза тривала приблизно 7 тис. років. Третя фаза (рання древність) продовжувалась близько 2 тис. років, а четверта (імперська древність) – 1,5 тис. років. П'ята фаза (середньовіччя) тривала вже близько 1 тис. років. Шоста (абсолютистська постсередньовічна) нараховує приблизно 300 років. Сьома капіталістична фаза продовжувалась не набагато більше ста років. Нарешті тривалість восьмої фази (посткапіталістичної) поки що неможливо точно визначити. Нанесені на графік ці вісім фаз складаються в експоненціальний розвиток, котрий передбачає перехід до вертикальної лінії, або, точніше, до точки так званої “сінгулярності”. Вертикальна лінія на графіку рівнозначна переходу в безкінечність. Щодо історії, то це поняття “безкінечності” втрачає сенсу, адже подальші фази історичного розвитку, все прискорюючись, зміняться за роки, місяці, тижні, дні, години, секунди. Якщо не передбачити катастрофи, пише І. М. Д'яконов, тоді, очевидно, треба очікувати втручання якихось нових рушійних сил, що змінять ці графіки [Д'яконов, 1994].

Математична модель зростання населення Землі, з якої випливає поява так званого “часу загострення”, демонструє, що чисельність населення Землі прямує до нескінченності по мірі наближення до 2025 року, який визначається як момент “загострення” розвитку людської цивілізації [Каница, 1996], що здатен викликати до життя найнесподіваніші події, описати котрі наука поки що неспроможна.

Ми вважаємо, що світ як еволюціонуюча сутність підпорядкований універсальній парадигмі розвитку (чи принципу глобального еволюціонізму), яка в найбільш загальному вигляді приймає форму гегелівської тріади: теза – антитеза – синтез (чи єдине – множинне – ціле, чи тотожність – різниця – протилежність – нова тотожність). В доісторичний час суспільний світ в класово-політичному відношенні був єдиним міфо-релігійним цілим. Потім спостерігається розщеплення єдності на дихотомічні частини, що призвело до класово-політичної, соціально-економічної, морально-світоглядної стратифікації людства. Коли світ поділився на дві глобальні системи – капіталізм і комунізм – процес цієї стратифікації досяг апогею. Зараз зазначені соціально-історичні полюси почали переходити один в одного [Фукуяма, 1990]. Здається, що на нинішній історичній стадії деякі елементи механізму еволюції людства себе вичерпали.

Неясно, у якому напрямку історія зробить свій черговий крок, хоча і зрозуміло одне: цей крок може виявитися для нас летальним, якщо ми не прийдемо до усвідомлення деякої фундаментальної єдності, що не може бути вичерпано лише політичною, економічною, моральною й іншими інтеграціями. Корені цієї єдності залягають набагато глибше – в ірраціональних шарах людської сутності, містяться біля витоків історії людства, де релігійно-міфологічна свідомість відігравала першу скрипку.

В одному поетичному описі людської цивілізації вона порівнюється з колосальною істотою, ліва рука якої здійснює енергетичну, а права – інформаційну експансію в навколишнє природно-космічне середовище. Зараз стає зрозумілим, що як енергетична, так і інформаційна складові нашої планети виявляють серйозну кризу, що загрожує підірвати втончене тіло сучасної цивілізації, яке потрясається інформаційним бумом: на початку ХХ сторіччя “обсяг знань” подвоювався кожні 50 років, у наш час цей процес займає лише рік, а згідно існуючих прогнозів у недалекому майбутньому він буде подвоюватися кожен місяць [Андрианов, 1999, с. 241].

А. Петров в книзі “Ключ до надсвідомості” пише, що “передові країни вже давно вступили на шлях побудови інформаційного суспільства, в якому пріоритетне значення мають не вироблення речовини і енергії, а створення нових інформаційних технологій. Але чим далі вони просуваються у своєму розвитку, тим більш залежними ставали від свого

породження... Вже повсюдно людина стає не управителем і розпорядником, а лише обслуговуючим персоналом або користувачем глобальних комп'ютерних систем, які починають жити власним, незалежним від неї життям... Будь-яка нова технологія активно формує не тільки декорації і обстановку життя, але і *сам спосіб сприйняття світу*. І зараз починають підтверджуватися побоювання філософів про те, що успіх технічних наук породив положення, коли до сутності людини стали відносити тільки те, що в принципі піддається математичному і технічному моделюванню” [Петров, 1999].

Дану ситуацію можна проілюструвати словами М.Калашнікова та Р.Русова, які на перших сторінках книги *"Надлюдина говорить російською"* (2007 р.) пишуть, що "ми стаємо свідками кризи виду "чоловік розумний", що владу на Землі норовить захопити нова форма життя. Формуються величезні інформаційні суб'єкти, мережеві надістоти, які називаються големами. У них люди виступають як клітини одного супермозку, його нейронами. І чим більш примітивними стають люди, тим для големів краще. Кліткам супермізків або деталям біологічних мережевих комп'ютерів не потрібно бути складними. Це навіть шкідливо для големів. Неважливо, що самі люди при цьому щиро вважають себе вільним: насправді все інакше. Подивіться, як гіпертрофовано розвивається все, що відноситься до зв'язку і телекомунікацій, до зберігання і передачі інформації: Інтернет, сотовий зв'язок, супутникові канали, телебачення. Големи будують свої тіла, підсилюють зв'язність людей-нейронів. На збиток всьому іншому! В останні сорок років науково-технічний прогрес потворно викривився і подекуди просто затоптався на місці. Здається, ці тварюки не приймають космічної експансії, революції в енергетиці, справжнього прориву в медицині, житловій справі. Їм потрібна груба економіка нафти і газу. Або "винаходи", що зводяться до нескінченного поліпшення давніх розробок... Напевно, големам Земля уявляється кулею, по якій повзають големи – гігантські амеби, що змінюють свою форму, розтікаються по суші, діляться і поєднуються, що викидають щупальця величезних псевдоніжок. Що складаються з мільйонів крупиць – людей...".

Людство ще ніколи не володіло таким незліченним обсягом інформації, але воно ще ніколи не знаходилося настільки далеко від розуміння своєї сутності, пізнання якої виявилось роздробленим, розгалуженим у сфері безлічі наукових дисциплін, потопленим у океані інформаційного буму.

Е. Шредінгер відзначає, що “ми успадкували від наших предків гостре прагнення до цільного, всеосяжного знання. Сама назва вищих інститутів пізнання – університети – нагадує нам, що споконвічно і протягом багатьох століть універсальний характер знань – це єдине, до чого може бути повна довіра. Але розширення та поглиблення різноманітних галузей знань протягом останніх ста років поставило нас перед незвичайною дилемою. З одного боку, ми відчуваємо, що лише зараз починаємо здобувати надійний матеріал для того, щоб звести в єдине ціле все відоме, а з іншого, – стає майже неможливим для одного розуму цілком опанувати більш ніж однією невеликою спеціальною частиною науки” [Шредінгер, 1947].

Пафос кризи пізнання знаходить вираження в О. Бальзака. “Наука єдина, а ви розчленували її!” – вигукнув він. Бернард Шоу проблему спеціалізації знань виразив таким чином: “Будь-яка професія є змовою проти непосвячених”. Д. О. Гранін інтерпретує обмеженість пізнання, зрозумілу ще древнім мислителям (у вигляді "філософського кола"), за допомогою відомого парадокса: “фахівець прагне пізнати все більше про все менше, поки не буде знати все про ніщо; філософ же пізнає все менше про все більше, поки не буде знати нічого про все”.

“Поглиблення процесу спеціалізації наук привело до того, – пише І. Г. Грабар, – що в деяких галузях знань обсяг публікацій практично неозорий. У процесі дослідження вчений, як правило, витрачає левову частку часу на вивчення новітньої літератури за своїм фахом” [Грабар, 1997, с. 3]. Цю проблему В. Чалідзе коментує таким чином: “Продовження інформаційного буму раніше або пізніше має привести цивілізацію до відмовлення від звичаю цитувати всіх попередників. Прийдеться розділити пізнання й історію пізнання”

[Чалидзе, 1991, с. 6]. Відомо, що у 1980 році в світі видавалося більш ніж 100 тис. наукових журналів, де публікувалися більше 2 млн. статей; в рік видавалося більш ніж 10 тис. наукових книг; спеціальні публікації, такі як бюлетені, звіти про конференції, симпозиуми, реферати видавалися до 2 млн. за рік, при цьому темп цих видань зростає на 10 % за рік [Сто тыс..., 1984; Broad, 1988]. Суттєво, що інформаційний бум зумовлений, перш за все, багатократною репродукцією та повторенням вже відомої інформації, а не зростанням кількості нових знань [Чалдини, 1999, с. 248]. Вперше в історії людства ідеї і технології трансформуються у часі швидше, ніж покоління людей.

Бездоння, що лежить між морально-етичним і техногенно-фактологічним аспектами нашого існування все більше поглиблюється. Якщо протягом найближчих 10-20 років інформаційний бум не буде приборканий, якщо бурхливий океан фактів, теорій, доктрин не буде обійнятий берегами розуміючого, морального, цілепокладаючого знання, то людству, як ми вважаємо, загрожує небезпека ввергнутися в техногенно-інформаційну безодню, де “стогін і скрегіт зубів”. “Саме тому, – як відзначає Б. Б. Самотокін, – сучасна наука як форма суспільної свідомості прагне до цілісного “розуміючого” відображення дійсності. На зміну прискіпливим дослідженням окремих проблем приходять спроби концептуально пов’язати величезний масив почасти розрізнених знань і не лише описати, але й пояснити, зрозуміти численні факти, накопичені наукою” [Самотокін, 1997, с. 3]. Стає зрозумілим прагнення сучасного світу до комплексних досліджень, покликаних здійснити певний теоретичний синтез того чи іншого зрізу воістину безмежного архіву знань, накопичених людством. Тому кожна спроба таких досліджень заслуговує на серйозну увагу і саме тому особливий інтерес викликають комплексні дослідження, спрямовані на синтез наукових уявлень в межах тієї чи іншої проблематики. “Життєва необхідність в об’єднуючих концепціях і багатократно зростаюча складність їх формування приводить... до виникнення нової ситуації – до появи деякого нового наукового напрямку... Може, це буде нова глава філософії, яка стосується синтезу наукових знань, точніше формулювання синтезуючих концепцій, що спираються на певну формалізацію і техніку аналізу” [Моисеев, 1982, с. 10].

Таким чином, у наш час світова наука вийшла на новий етап свого розвитку, що характеризується створенням інтеграційного знання, генерованого за рахунок виникнення комплексних наукових дисциплін, що поєднують у собі одночасно методи, поняття, теорії і досягнення декількох наук і наукових напрямів. Причиною утворення синтетичних наук (таких як педологія, синергетика, біосиметрика, екологія, хронобіологія, космопсихобіологія й ін.) є те, що лише на такій об’єднаній основі можуть бути вирішені вузлові проблеми філософії і природознавства.

Отже, потреба в синтезі знань виникає із самої логіки розвитку суспільної й індивідуальної свідомості. Цей розвиток, що виявляє діалектичну схему будь-якої зміни, можна виразити у вигляді філософської моделі, елементами якої є людина і світ (внутрішнє і зовнішнє, суб’єкт і об’єкт).

Початковий етап онто- і філогенетичного розвитку виявляє єдність, синкретизм суб’єкта й об’єкта. На цьому етапі усі форми суспільної свідомості сполучені в певному науково-релігійному сплаві, де ірраціональний, релігійний аспект знаходить реалізацію в механізмі психізації дійсності (коли людина і світ являють собою єдине психічне ціле), а раціональний, науковий аспект виражається у формі інституту практичної магії, відблиск якої дійшов до нас у вигляді алхімії. Філософія тут має тенденцію зливатися з наукою (натурфілософія), а мистецтво, мораль і політика невіддільні від міфу.

На даному рівні розвитку людства знання про світ і людину були репрезентовані в синтетичному вигляді – у формі простих пралогічних, пратеоретичних моделей, занурених у міфологему і метафору. У певному розумінні, думка і дія тут злиті, як це має місце в маленьких дітей. Так само, як і останні, представники древніх соціумів ще не усвідомлюють себе повною мірою як особистості. Саме тому людина і світ, суб’єкт і об’єкт тут постають єдиним неподільним комплексом.

На другому етапі розвитку людства як виду і суб'єкту історії виявляється наростання дихотомії людини і світу, їх асиметризація: суб'єкт і об'єкт розводяться по полюсах. Координація відносин у суб'єкт-об'єктній системі знаходить своє вираження у такій моделі розвитку науки, яка виділяє класичний (у рамках якого об'єкт первинний стосовно суб'єкта, тобто об'єкт, що виступає "об'єктивною реальністю, даною нам у наших відчуттях" впливає на суб'єкт і багато в чому його визначає) та неklasичний (суб'єкт впливає на об'єкт) етапи розвитку теоретичної свідомості.

Третій етап – період постнекласичного розвитку науки – пов'язаний з ідеєю злиття об'єкта і суб'єкта [Кизима, 1992, 1996, 2005], з такою теоретичною парадигмою, у якій вони розглядаються як такі, що впливають один на одного і взаємно один одного потенціюють. Тут розвиток людства немовби повертається до своїх сакральних джерел, але на вищому рівні розвитку. Саме тут стає актуальним *синтез знань*, що реалізується на основі злиття наукового і релігійного підходів до пізнання та осягнення світу. Виявляється ідея комплементарності, взаємної додатковості раціональної й ірраціональної складових процесу пізнання світу, який уявляється як ціле, де все пов'язано з усім. Саме на цьому теоретичному ґрунті в даний час знаходить утвердження *концепція цілісності* як важливий методологічний принцип філософського синтезу знань. Дана концепція постає базисом для створення теорії синтезу знань, яка має величезний евристичний потенціал. Як писав Д.І. Менделєєв, радше притримуватися певної теорії, яка в решті-решт виявиться хибною, ніж не мати ніякої теорії взагалі.

Синтез знань у його фундаментальному вигляді реалізується як триєдина сутність, тому що він має справу з трьома фундаментальними конструктами, що виробило людство в процесі свого когнітивного становлення – *рухом, простором і часом*.

Рух виражає процес, зміну, розвиток елементів світу. Ідея простору дає нам уявлення про структуру цих елементів, про топологічні, системні особливості їхньої взаємної координації. Час відбиває порядок змін, характер розвитку структури і є вираженням функціонального аспекту світу, який кристалізується на основі взаємної залежності перемінних сутностей – процесу і структури. Звідси впливають три фундаментальні теоретичні передумови аналізу предметів і явищ світу – *процесуальний, системний і функціональний*.

Таким чином, синтез знань є приведення до певної теоретичної уніфікації, до єдиного теоретичного знаменника ідей і уявлень про процес (розвиток, зміну), структуру (систему), про взаємний вплив принципів розвитку і структури. Уніфікація ця має здійснюватися на ґрунті приведення до єдності релігійно-міфологічних, ірраціональних та науково-теоретичних, раціональних уявлень людства, тому що перші тяжіють до спрощення, а другі до складності. Проста складність, уніфікація у розмаїтті, єдність у множинності – ось вираження теоретичного та методологічного пафосу синтезу знань.

Книга, що пропонується читачеві, має на меті уніфікацію процесуального і системного аспектів світу в їхньому взаємному зв'язку, що виражається в розроблених автором концепцій універсальної парадигми розвитку й універсальної моделі буття, у розгляді цілого ряду актуальних філософських, загальнонаукових питань у контексті концепції цілісності, викладення синергетичної парадигми розвитку людини.

Отже, книга є спробою комплексного дослідження, мета якого – обрис філософської концепції цілісності, покликаній привести до спільного "теоретичного знаменника" структурно-системний і еволюційно-динамічний аспекти Всесвіту та сформулювати головні аспекти теорії синтезу знань. Ми намагаємось не лише провести теоретичну паралель між структурами світу та людини, але й показати, що ці структури мають багато спільного й методологічно ізоморфні. Тим самим зміцнюються аргументи на користь філософського принципу єдності світу, в якому немає нічого ізольованого і все є взаємопов'язаним. Впевненість у цьому універсальному взаємозв'язку реалій світу, що відносяться до різних сфер буття матерії, дозволяє сформулювати принцип єдності синхронічного і діахронічного аспектів Всесвіту, тобто концептуально сполучити поняття та явища, які традиційно розглядаються як методологічно несумісні сутності.

На наше глибоке переконання, комплексні дослідження в їх теоретичній межі здійснюються на основі єдності науково-теоретичного і релігійно-міфологічного підходів до пізнання й освоєння світу, коли міфологічні уявлення одягаються в шати наукової інтерпретації, а наукові уявлення починають виражатися через метафору та міф. І якщо більшість великих наукових відкриттів здійснювалось на перетині наукових напрямів, то яким може бути наукове відкриття, що здійснюється на перетині двох полярних типів відображення та освоєння світу – науково-теоретичного та релігійно-міфологічного?

Одним із завдань даної книги є спроба теоретичної концептуалізації релігійно-міфологічних схем, їхнього приведення в лоно наукової свідомості. Науковий і релігійний підходи до пізнання світу полярні в тім змісті, що наука прагне розщепити світ на збагненні розумом аналітичні, дискретні елементи, а релігія націлена на досягнення і здійснення Бога чи Абсолюту як надціннісної, тотальної, цілісної сутності. Цілісність є загальною територією наукової і релігійної свідомості, оскільки сучасна наука відкрила ЦІЛІСНІСТЬ як предмет наукового дослідження, що постає головним методологічним принципом аналізу предметів та явищ світу, який здійснюється автором даної книги.

У плані синтезу знань ми прагнули бути неупередженими дослідниками доступної інформації, працюючи з її “глибинною”, емерджентною структурою: ми не розділяємо інформацію на корисну чи шкідливу, істинну чи хибну, виходячи з міркування теоретичного синтезу, який досягається на основі *дипластії* – поєднання в єдиному смисловому полі фактів і понять, що належать до протилежних та, часом, несумісних рядів реальності.

Для роботи над синтезом знань необхідний, за можливістю, розум, відкритий парадоксу і невизначеності, здатність до широких узагальнень, до знаходження цілісних смислів, розвинута сфера асоціативного мислення, використання бісоціації як автентичного джерела творчості. Якщо до якогось факту реальності ставитись критично-негативним чином (як до неналежного чи вартого осуду), то цей факт (а також і цілий ряд інших фактів, що знаходяться в смисловій чи онтологічній орбіті зазначеного факту) просто випадає з поля нашого синтезу, що призводить до спрощення, огрубіння та омертвіння навколишнього світу. Тут виявляється актуальною так званий онтологічний постулат: все, що людина може уявити собі та вимислити, має право на існування, і, по суті, вже існує.

У нашій книзі наводяться посилання на більш ніж 4 тисяч джерел і тому зазначена книга виявляє велику інформаційну насиченість, а сам список використаних джерел ми були змушені скоротити до 2 тис. Зазначена інформаційна насиченість зумовлює й те, що викладення цієї праці здійснюється на основі засобу *рекурсії* (циклічності, послідовного повертання до виголошених тез), який застосовується при написанні літературних творів [Анисимов, 1988, с. 128-140]. Цей спосіб викладення впливає й з принципу цілісної причинності (“все у всьому”), який передбачає повтори, “оскільки певні базові принципи мають бути переформульовані згідно до категорій тієї галузі пізнання, про яку йдеться в конкретній главі” [Радьярд, 1995, с. 9]. Треба також додати, що кожна глава даної книги постає як самодостатній філософський космос, що відповідає принципу цілісності, який є головним методологічним й когнітивним принципом нашого дослідження. Практично всі аспекти нашої книги знайшли відображення у більш ніж 200 публікаціях (серед яких є праці з філософії, психології, педагогіки, соціології, філології, економіки, технічних наук, надруковані у виданнях, затверджених ВАК України як фахові видання) та були обговорені на численних наукових конференціях.

Автор виражає глибоку подяку всім співробітникам Громадського інституту синтезу знань за підтримку і цінні рекомендації, надані у процесі написання книги, яка охоплює лише 10-15 % матеріалів з теорії синтезу знань, розроблених автором.

ВСТУП

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ, СВІТОГЛЯДНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРЕДУМОВИ КОНЦЕПЦІЇ ЦЕЛІСНОСТІ ЯК ОСНОВИ ТЕОРІЇ СИНТЕЗУ ЗНАНЬ

Життя без пояснення його значення та змісту, а також без непохитного керівництва, що випливає з нього, є жалюгідним існуванням.

Л. М. Толстой

Нехай не говорять, що я не сказав нічого нового: нова сама диспозиція матеріалу.
Б. Паскаль [див. Шпенглер, 1993, с. 19]

Комуністом може стати лише той, хто збагатить свою пам'ять всіма знаннями, які виробило людство.

В.І. Ленін [Ленін, ПСС, т. 41, с. 291]

Філософія завжди залишається знанням, яке не лише не співзвучне часу, а навпаки, задає часу свої виміри.

М. Хайдеггер [див. Семенов, Лазаревський, 1999, с. 53]

Утримати позитивне в його негативному є найважливішим в розумному пізнанні.

Гегель [див. Тавадзе, 1971, с. 68].

Давайте, врешті-решт, перестанемо ставити умови матеріальності неодмінною умовою науковості.

В. П. Зінченко [див. Дмитриева, 1994, т. 2, с. 442]

Прийшов час, коли стародавні символи знання мають перетворитися на наукові формули... Вдача полягає у розширенні свідомості. Свідомість людини є місцем зустрічі всіх світів. Зближення світів буде проходити під знаком науки.

Володарь Шамбали [див. Дмитриева, 1994, т. 2, с. 567–568]

Якщо б не було прихованої тотожності, цієї тотальної єдності, що лежить в основі всього суцього, ми були б не здатні володіти хоча б якимось знанням про світ і про істот.

Шрі Ауробіндо [див. Саттрем. 1989, с. 159]

Якщо єдиним доступним для вас інструментом є молоток, то кожна проблема буде сприйматися вами як цвях, а кожен предмет – як такий, що потрібно забивати.

А. Маслоу

Якщо більшість великих наукових відкриттів здійснювалось на перетині наукових напрямків, то яким може бути наукове відкриття, що здійснюється на перетині двох полярних типів відображення та освоєння світу?

Основні філософсько-світоглядні одкровення нашого часу виявляються у руслі прагнення людської свідомості до цілісного, тотального пізнання світу. Ми живемо у період глобального релігійно-світоглядного синтезу [Вернадский, 1988, 1989; Тейяр де Шарден, 1987; Нэсбит, Эбурдин, 1992; Кассирер, 1989; Гейзенберг, 1989], якого, за словами О. Ф. Лосева, наша епоха “заспрагла більше, ніж будь-яка інша” [Лосев, 1991. с. 188]. Ми стаємо

свідками інтенсивної інтеграції наукових дисциплін, досліджуються суміжні та граничні галузі людського знання, робляться спроби узагальнення в межах певних сфер знання [Бахтияров, 1997; Тезисы..., 1993; Фомин, 1990, 1995; Дубров, Пушкин, 1990; Гримак, 1994; Грин, 1994; Лаврентьев и др., 1992; Митчел, Ричард, 1988; Лолаев, 1996; Каструбин, 1995; Самосознание..., Латышева, 1998; Гончаров, 1992; Валенти, 1992, 1994; Хаббард, 1993; Иванов-Муромский, Колбун, 1993; Сатпрем, 1989; Аронов, 1992; Кузьмин, 1996; Дульнев, 2004; Кандыба, Кандыба, 1993; Кандыба, 1994. 1998; Grof, Bennett, 1992; Двойрин, 1994; Bohm, 1980; Pribram, 1981; Успенский, 1990, 1993, 1995; Ровнер, 1990; Мейлах, 1989; Таинст..., 1997; Асахара Секо, 1994; Аум..., 1990–1993; Ауробиндо, 1992; Базиев, 1994; Байкушев, 1991; Бейлс, 1993; Бондаренко, 1993; Брилль, 1995; Вайнштейн, 1991; Вейнгера, Гурьев, 1990; Волков, 1995; Герловин, 1988; Дэвид-Неэль, 1991; Даныльченко, 1994; Дугин, 1996; Клевцов, 1995; Козлов, 1995; Кондрашин, 1996; Кэри, 1991; Ледбитер, 1992; Лихтенштейн, 1991; Маг. Крист..., 1992.; Мамедов, 1979; Монро, 1993; Моргун, 2004, 2005; Моуди, 1996; Невозм. цивил..., 1996; Нетрад. виды эн..., 1989; Обухов, 1994; Панин, 1993; Пробл. Изуч..., 1991; Шипов, 1997; Проф... 1994.; Психотехнологии.... 1995; Самоорганизация.... 1994; Смирнов, 1996; Ташаев, 1992, 1993; Тузов, 1994; Федоров, 1995; Карпенко, 1992; Единая теория..., 1993; Циклы прир. и общ..., 1996; Коновалов, 1995; Кедров, 1973; Ласло, 1997; Тростников, 1989; Никитин, 1990; Бонавентура, 1993; Козырев, 1963, 1980, 1992; Вейник, 1991; Ситчин, 2004; Хомеев, 1993; Шкенов, 1990; Визгин, 1988; Богданов, 1989; Кратохвиль, 1991; Capra, 1975, 1982; Davies, 1983; Bateson, 1972, 1979; Maturana and Valera, 1980; Valera, 1979, Sheldrake, 1981; Prigogine and Stengers, 1984; 1977; Young, 1976].

Як результат, змінюється сам світоглядний підхід природничих наук до пізнання світу. “Зріє думка про цілісність поведінки матерії як в малому, тобто на рівні елементарних часток, так само й у великому, тобто на рівні макрокосму” [Суханов, 1979, с. 137]. Постала необхідність в подоланні протиріччя між інтенсивним та екстенсивним напрямками в наукових дослідженнях [Галілей, 1964; Овчинников, 1974; Печенкин, 1976], між синтетичним та аналітичним знаннями [Шляхин, 1978], між релігійно-міфологічним та науково-теоретичним способами пізнання світу. У системі філософських наук, в природознавстві одержують розвиток інтегральні наукові розробки, що охоплюють широкий спектр феноменів дійсності [Бугаев, 1998, 2001; Казначеев, Спиринов, 1991]. Одним з шляхів комплексних досліджень є суперпозиція різних гіпотез і теорій, розгляд їх у єдиному філософському контексті. Визначається, що “наука йде від примітивних монокаузальних теорій, які пояснюють складний феномен однією (економічною, побутовою чи психологічною) причиною, до комплексних побудов, в самій природі котрих закладена можливість варіацій і різних типів розвитку” [Кон, 1989, с. 121].

Традиційна “наукова парадигма містить у собі застановчі передумови, методи дослідження, прийняті в тій або іншій науці, а також уявлення вчених про засоби розв’язання наукових проблем. Розвиток будь-якої галузі знань являє собою послідовну зміну наукових парадигм, у ході чого відбувається перегляд базових теоретичних понять” [Андрианов, 1999, с. 259]. Зараз постає питання про нову “збагачену” наукову парадигму, деякі з принципів якої (відмова від абсолютизації емпіричних методів; визнання науковим не лише верифікаційного знання; легалізація здорового глузду та інтуїції дослідника; можливість узагальнення на основі інтерпретації та вивчення часткових фактів [Донченко, 1994, с. 29]) дозволяють говорити про тенденцію до суттєвого збагачення традиційної методології наукового пошуку.

Наукове пізнання нашого світу передбачає пізнання його як певної закономірної, упорядкованої сутності, що у цілому координується універсальними законами і принципами, виходячи з яких процес пізнання як такий узагалі стає можливим. Саме тому дослідження глибинного фундаментального підґрунтя буття у аспекті виявлення та розробці універсальних принципів світобудови завжди приваблювало дослідників. Цілісність буття, єдність світу підводять нас до думки про універсальні закони та принципи суцього, які здавна

хвилювали великих учених [Oppenheimer, 1954; Девис, 1989; Акулинин, 1990; Нарский, 1981; Капра, 1994, 1996; Бугаев, 1998, 2001]. Як відмічає В. О. Фок, Ейнштейн вірив в “можливість знайти умоглядним шляхом універсальний принцип, що дає ключ до всіх законів фізики” [Фок, 1956, с. 84-95], він активно займався пошуками універсальної основи буття [Пайс, 1989]. В. Гейзенберг прагнув знайти “істинне рівняння матерії” [Die Natur..., 1958, с. 227–237], а М. Планк писав, що “з давніх часів, з того часу як існувало вивчення природи, воно мало перед собою у якості ідеалу кінцеву, вищу мету: з’єднати розмаїття фізичних явищ в єдину систему і, якщо це можливо, то в єдину формулу” [Планк, 1966, с. 13-23]. М. Планк вважав, що цілісна картина світу являє собою ту непохитну мету, до якої прагне природознавство. “В ній... кожний штрих вважається необхідною складовою цілого” [Планк, 1925, с. 26]. П. Дірак казав: “наша мета – одержати всеосяжну теорію, котра здатна описати всю фізику загалом” [Дірак, 1971, с. 10].

Д. І. Менделєєв також прагнув до деякої загальної наукової ідеї, яка пов’язує все у світі: “Наука, – писав він, – полягає у пошуку загального. В елементах є загальне... пов’язати ці індивідуальності загальною ідеєю – мета моєї природної системи [Менделєєв, 1953, с. 618]. Можна відмітити й спробу Ч. У. Морріса, А. Коржибського, Р. Карнапа побудувати абсолютний логічний алгоритм, універсальні таблиці науки, системи “Металогіки”, “Метамови”, “Метаграматики”, прагнучи надати їм абсолютного, універсального характеру [Карнап, 1959, 1971].

У сфері теоретичної біології постало завдання “звести все розмаїття явищ до їх внутрішньої єдності для того, щоб вивести з неї всі різниці як форми прояву, модифікації єдиної субстанції. Тільки на цьому шляху можна досягнути конкретного знання сутності життя як єдності різноманітності” [Югай, 1976, с. 39]. При цьому, вважають дослідники, “побудова загальної теорії біології повинна полягати, передусім, у пізнанні та виявленні реальних зв’язків між, здавалося б, несумісними боками життя для їх розуміння як взаємопов’язаного цілого, що являє собою систему вищого порядку” [Астауров, 1972, с. 64; див. також Берталанфи, 1973].

У сфері загальної теорії систем постало завдання звести все розмаїття явищ світу до всезагальних формальних побудов [Месарович, 1966, 1971; Карташев, 1995]. Як пише П. К. Анохін, “теорія може одержати право бути загальною в тому разі, коли вона відкриває та поєднує такі закономірності процесів чи механізмів, які є ізоморфними для різних класів явищ” [Анохін, 1971, с. 15]. Постає проблема синтезу знань в побудові загальної теорії життя, в “пошуку ключа, який би поєднав рівень цілісності і аналітичний рівень отримання деталей” [Анохін, 1973, с. 98].

Людство завжди було охоплено бажанням зрозуміти світ як універсально-системну сутність, починаючи з древніх часів [Шмелев, 1988, 1993; Шучкий, 1960, 1993] і закінчуючи Новим часом, коли багато дослідників прагнули побудувати всезагальну теорію сущого. Можна згадати багато спроб релігійно-філософського розв’язання проблеми цілісності, які (спроби) мали місце у всіх народів у всі часи. Так в Росії на початку XX сторіччя мав місце “бунт проти картезіанства” у вигляді розвитку містичного прагматизму як погляду на речі, “головним атрибутом яких слугувала нероздільність думки та дії, когнітивного та емоційного, священного та земного” [Gavin, Blakeley, 1976, p. 17]. Інший приклад – тектологія А. А. Богданова, що є всезагальною організаційною наукою, вченням про універсальні, всезагальні форми організації соціально-природного світу [Богданов, 1980, 1989; див. також Богатырева, 1989; Моисеев, 1990; Исследов. по общ..., 1969; Козырев, 1994; Лонгер, 1981; Общая теор. систем, 1966; Павлов, 1981; Садовский, 1974; Сагатовский, 1973; Синтез...1973; Система...1978; Системные иссл..., 1969–1996; Системные иссл. и разр.. 1985; Тюхтин, 1972; Урманцев, 1971, 1972, 1978, 1980, 1988; Уемов, 1978; Шрейдер, 1971; Шрейдер, Шаров, 1982; Щедровицкий, 1964, 1991, 1995, 1997].

Прагнення до синтезу знань, до пізнання **цілого** ми знаходимо в стародавності, де ведична мудрість наголошувала: головним завданням автентичного знання є пошук єдиної основи всього сущого [Костюченко, 1983, с. 55], яка найбільш повно відображається у

людині – перехресті буття та небуття. Саме тому кількість психологічних понять у санскриті на декілька порядків вище, ніж у сучасних європейських мовах [Совр. пробл.... 1975; Радхакришнан, 1993].

Ціле як предмет аналізу постає як одна з найбільш важливих когнітивних проблем науки та виявляється у положенні про те, що розуміння предмета потребує його цілісного обхвату і виходу за конкретні онтологічні і гносеологічні рамки його актуалізації, що передбачає використання всіх стратегій пізнання світу (таких, як науково-теоретичної, релігійно-міфологічної і медитативної [Урманцев, 1993]), а також досягнень багатьох наукових дисциплін. Тобто таке розуміння передбачає злиття природничих і гуманітарних знань, ціннісно-нормативного і описувально-фактологічного аспектів людського буття, дійсного і належного, потенційно-можливого і актуально-дійсного...

Прагнення до **єдності** гносеологічного та онтологічного характерне не лише для фізиків, але й філософів, психологів, соціологів. Треба підкреслити, що, як писав Е. Дюрінг, “саме завдяки інтегруючій здатності мислення виникає неподільне поняття про світ, а універсум, як показує вже саме це слово, вважається чимось таким, де все з’єднується в дещо ціле” [див. Маркс, Енгельс, т. 20, с. 40; Афанасьев, 1980, с. 24-26.]. Але єдність – це властивість не лише мислення (оскільки мислення – це, перш за все, процес синтезу понять), але й руху як наріжного атрибуту Всесвіту. Х. Ортега-і-Гассет пише, що головна мета філософії полягає в намаганні пізнати Універсум, або все існуюче [Ортега-и-Гассет, 1991, с. 87-90]; а сам процес пізнання з необхідністю має бути спрямованим на досягнення фактологічної єдності світу, він має подолати одну з головних складностей відображення світу, яка, на думку Платона, полягає в осягненні того, як *єдине існує в розмаїтті, а розмаїття в єдиному* [див. Табачковський, 1994, с. 315-329]. Як відмічав Б. Паскаль, всі частини природи знаходяться в універсальному зв’язку одна з одною, тому принципово неможливо пізнати одну частину, не знаючи в кінцевому підсумку всього, всіх частин природи [Паскаль, 1899, с. 44].

Ідея тотожності буття та свідомості, яка прямо впливає з філософського принципу єдності світу, втілюється в парадоксі сучасного наукового знання: уявлення фізика-атомщика та містика-езотерика щодо сутності нашого Всесвіту збігаються в багатьох деталях [Капра, 1994, с. 7-14; Крымский, 1991; Автономова, 1990]. А. Салам писав, що концептуальна структура сучасної фізики все більше нагадує філософію індуїзму [див. Каныгин, 1995, с. 90]. Таким чином, принцип єдності світу зі сфери піднесених філософсько-релігійних абстракцій переміщується в площину природознавства, замикаючи коло абстрактно-теоретичного та науково-практичного напрямків у пізнанні світу: Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні виявляється цілісним неподільним комплексом [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002]. Як писав Д. Бом, процеси мислення та квантові процеси подібні, тому що вони, як властивості, виникають із зв’язку одного елемента з іншими [Бом, 1965]. При цьому особливості Всесвіту відображаються в поняттях ізотропності, самоузгодженості, простоти, дозволяючи говорити про Всесвіт як єдине ціле [Девис, 1989, с. 229].

Принцип єдності світу підтверджується дослідженнями сучасних нейрофізіологів [Анохин, 1978], які неспростовно свідчать про високий ступень адекватності відображення мозком оточуючої дійсності, коли свідомість забезпечує відбір тих функціональних нейронних констеляцій, які в найбільшому ступені відображають закономірності оточуючого світу. Більш того, між експериментальними явищами та математичними структурами існує тісний зв’язок, що було підтверджено відкриттями сучасної фізики [Кулаков, 1978].

Концепція цілісності, теорія синтезу знань відображає прагнення сучасного світу до синтезу форм пізнання, потребу досягти стану “моменту істини”, яку С. Б. Церетелі визначив як “єдність протилежностей” [Церетели, 1960]. Порушуються питання про нову парадигму пізнання, яка використовує нелінійне мислення, онтологічне коріння якого ми виявляємо у модалогії Лейбніца [Mainzer, 1997]. Ф. Дайсон та Л. Л. Морозов пробують навести концептуальний міст між біологією та астрофізикою [Дайсон, 1982; Морозов, 1984]. Можна говорити про явище синхронізації космопланетарних процесів, яке відображене в теорії

“біологічної єдності” А. В. Сідоренка [див. *Казначеев, Спирин, 1991, с. 37; Шургин, Обут, 1986, с. 113*]. Сполучення буття та свідомості Дж. Д’юї мав як завдання своєї програми “реконструкції філософії”, що включала в себе намагання боротьби з дуалізмом (“біфуркацією”) природи та духу в онтології, теорії пізнання, у вченні про людину. Розділення реальності на дух та матерію він вважав пережитком античного та середньовічного спіритуалізму. Дослідник писав, що вихід з даного глухого кута зможе знайти теорія досвіду, оскільки “в первісній інтегральності досвіду не існує різниці між дією та матеріалом, суб’єктом та об’єктом, він містить в собі і те, і інше в невідрубаній цілісності [Dewey, 1958].

В літературі “*потоків свідомості*” (Дж. Джойс, В. Вульф, Г. Стайн, М. Пруст та ін.) ми зустрічаємо прагнення прямого, вичерпного зображення людини у всій її екзистенційній тотальності. Цей напрямок впливає з тих самих буттєвих джерел, з яких випливають і ідеї екзистенціалізму, який прагнув відобразити тотальне людське буття, “буття-причини-себе”. У Ж.-П. Сартра в книзі “*Буття та ніщо*” (1943 р.) дане цілісне буття постає у вигляді “усвідомлення свідомості трансцендентного об’єкта”. В системі екзистенціалізму прагнення до Істини як тотальності виявляється в “*Органоні трансцендентального пізнання*” У. Гуссерля, як “науки про трансцендентальну свідомість у рамках безпосередньої суттєвої інтуїції”, де поставлене завдання забезпечити трансцендентальну, теоретичну єдність всього пізнавального процесу. Тут можна навести й ідею ряду авторів (Ю.П. Трусов, Є. І. Жарковський, В. А. Тузіков, В. Н. Черепанов) про голографічну енерго-інформаційну картину і діалектично-моністичний Логос світу [див. *Урманцев, 1993, с. 91*], сполучення єдності та множинності якого вбачають у його фрактальній природі.

Можна аналізувати ідею синтезу мистецтв (так зване “тотальне з’єднання мистецтв” [Галеев, 1987, с. 146-143]), а також ідею синтезу світових релігій, про що пише Д. Л. Андреев у “*Троянді світу*” [Андреев, 1992], де він, подібно до М. Мірандоли, О. П. Блаватської та ін., намагається створити нову інтегральну релігію. Принцип релігійного універсалізму ми знаходимо ще в Бхагавад-Гіті (4, 11).

Духовна спрага сучасної людини виявляється такою великою, що маленька книга [Мэгрэ, 1997] здатна спровокувати створення специфічного духовного руху. Загалом, чисельні спроби побудувати синтез релігій ми спостерігаємо протягом останніх 300 років історії людства, достатньо відмітити Ramakrishna Mission, а також центр Брахмосамаджа [Роллан, 1991, с. 74–84], релігію Бахаї (релігія Бахаї була заснована Баха-Уллою (1817–1892), який, як вважається, продовжив ряд посланців Бога: Авраама, Мойсея, Будди, Зороастра, Христа, Мухаммеда [Пезешкян, 1992, с. 230]) та ін. Тут можна говорити про розуміння світових релігій як “промінів єдиного Сонця”, про що ми можемо прочитати у Миколи Кузанського, у флорентійських платоників, у С. Радхакрішнана [див. *Костюченко, 1983, с. 227*]. В.С. Соловйов намагався сполучити в унії індуїзм, християнство та іслам. А. Мень закликає до пошуку третього аспекту в гносеології, окрім емпіричного та абстрактного [Мень, 1991, с. 55], а Ігнатій Лойола, засновник ордена єзуїтів, бажав створити організацію, що свідомо прагнула оволодіти механізмом історичного становлення людства [див. *Андреев, 1992, с. 36*].

З позиції викладеного вище можна зрозуміти й бажання побудувати “систему систем” [Карташев, 1995], спробу досягти синтезу природничих поглядів щодо фізичного фундаменту нашого світу [Утияма, 1986; Салам, 1980], уніфікації філософських вчень (і взагалі матеріалізму та ідеалізму, які, за словами Г. Гюнтера, виражають одне й те ж саме, різні лише “знаки суджень” [див. *Янков, 1979, с. 178–192*]), синтезу морального та фактологічного аспектів пізнання світу [Maslow, 1976], уніфікації гуманітарних та природничих знань [Вознюк, Тичина, 1997, 1988], синтезу наукового та релігійного світорозуміння [Казначеев, Спирин, 1991; Капра, 1994; Крымский, 1991; Автономова, 1990]. Розвиваються комплексні дослідження, що поєднують природничі та суспільні науки [Ломов, 1988]. Можна говорити й про нову геологічну парадигму [Мауленов, 1987], коли наявні корелюючі [Ларин, 1980], альтернативні гіпотези [Блинов, 1975, 1984, 1987, 1993; Ярковский, 1989], що передбачають розвиток планет з вакуумного зародку шляхом

перетворення поля у речовину, коли планета в кінцевому підсумку перетворюється на зірку [Бугаев, 1998, с. 36].

Загалом, зараз активно ведеться пошук нової парадигми науки, на основі якої має сформуватися нова загальнонаукова картина світу [Концепции совр. естест., 1997]. Деякі дослідники у якості базової концепції нової парадигми розглядають еволюцію як головну форму руху у природі та суспільстві, а нова парадигма визначається як еволюційна та природно-суспільна [там само; Карпенков, 1997; Прыткін, 1998; Ласло, 1997]. Нова парадигма має поєднати природну та соціальну наукові картини світу всупереч думкам деяких дослідників, згідно з якими взаємне накладення соціального та природного космосів робить ідею створення кінцевої наукової картини світу практично нездійсненною [див. Концепции совр. естест..., 1997].

Відмітимо вчення про ноосферу та сучасний інвайроменталізм, де розробляється концепція універсальної екологічної свідомості людини [Boulding, 1978, 1981, 1985], в межах якої виявляються методологічна ізоморфність наукової та міфологічної парадигм пізнання світу, про що пишуть Т. Кун в книзі “Структура наукових революцій” [Кун, 1977; Ярошевский, 1974; Тулмин, 1978], Ст. Лем у книзі “Сума технології” [Лем, 1968], та інші автори, де ноосферна людина розуміється як вищий рівень загальнопланетарного розвитку, що можна проілюструвати концепцією еволюції етнічної свідомості, яка виокремлює п'ять історичних станів етносу, домінуючих у межах п'яти суспільно-економічних формацій: естетичний, етичний, релігійний, етнічний, екологічний (останній вважається ноосферним станом суспільства) [Шереги, 1995, с. 46-51].

Вчення про ноосферу, яке було сформульовано у працях одного з його фундаторів В.І. Вернадського, розглядає ноосферу як новий емоційно-ментальний стан біосфери, при якому розумна діяльність людини стає вирішальним чинником її розвитку. Для ноосфери характерна взаємопотенціююча взаємодія людини і природи, що виявляє зв'язок законів природи з законами мислення і соціально-економічними законами [Вернадський, 1989, с. 123-130].

Тут можна говорити про таку нову науку, як *ксеніалогія*, яка розуміється як сукупність розділів теорії систем і інших наукових напрямків, кристалізованих під кутом зору такої когнітивної позиції, що вивчає провідні принципи побудови та організації наукового знання, такі, зокрема, як системність, динамізм, самоорганізація, глобальний еволюціонізм, історичність [Плахотников, 1996].

Зараз “склалась та сформувалась багатогранна комплексна практика, що породжує такий мислєдїяльнїсний змїст, який вже нїяк не може бути виражений через уявлення про традиційні натуралїстичні об'єкти, і ми, виходить, попадаємо в соціокультурну ситуацію, що дуже нагадує нам ту, у якій починали свою роботу філософи, методологи, математики і фізики XVII в.: подїбно до того, як тоді вони створили нове онтологїчне уявлення про світ природи і, таким чином, заклали пїдвалини для розвитку всїй системи “натуральних” наук, так і ми повинні зараз створити *принципово нове уявлення про світ діяльності та мислення* і, таким чином, закласти основу для розвитку системи мислєдїяльнїсних наук. Але це, у свою чергу, передбачає, з одного боку, *звернення до принципово нових категорїальних схем*, а з іншого, – використання цїлком іншого, не натуралїстичного, а *дїяльнїсного, чи, точнїше, системодїяльнїсного пїдходу*” [Вопр. метод., № 2, 1991, с. 7], коли суб'єкт сполучається з об'єктом та сам стає інструментом пїзнання свїту.

Загалом, можна сказати, що сучасна доба займає особливе місце в історії людства. Ніколи раніше час розвитку людського суспільства не був так “згущений”, так прискорений, як зараз. Безпрецедентний за масштабом, глибиною та темпом процес розвитку сучасного світу сприяє створенню унікальної історичної ситуації, коли, – писав С. Цвейг, – як на вістрі громовідводу накопичується вся атмосферна електрика, найкоротший проміжок часу вміщує в собі велику кількість подій. Така незвичайно прискорена динаміка еволюції нашої планети передбачає розвиток стану синтезу соціально-економічних чинників людства, в контексті якого виявляється проблема “кінця історії” [Фукуяма, 1990; Дилигенский, 1991, 1996:

Плахотников, 1996], постає питання про культурологічно-світоглядний синтез Сходу та Заходу, коли останній асимілює філософсько-світоглядні досягнення Сходу, який, у свою чергу, звертається до технократичних цінностей Заходу. К. Роджерс визнає, що сучасна, так звана гуманістична психологія Заходу, котра спрямована на інтеграцію полярних боків особистості (коли її негативні та позитивні моменти вважаються “рівноцінними ресурсами психіки”), може прокласти міст між орієнтальною та західною психолого-педагогічною думками [Rogers, 1980, p. 41–42]. У цьому ж контексті аналізу дійсності можна говорити про певний синтез філософської думки Сходу та Заходу: йдеться про зближення західних доктрин екзистенціалізму, феноменології та ін. з філософсько-психологічними аспектами буддизму [Козловский, 1977; Психолог. аспекты буд., 1988.; Григорьева, 1992, 1997]. Загальним у них є ідея про роздвоєність людського існування на істинне (природа Будди, екзистенція) та неістинне (предметно-безособове), уява про всепоглинаюче універсальне буття тощо. Тут можна говорити й про прагнення знайти синтез знань у “вічній філософії” – універсальному вченні про природу людини та сутності реальності, що лежать у глибині будь-якої метафізичної традиції [Уилбер, 1990, с. 469; Huxley, 1970; Wilber, 1974].

Дані психології, педагогіки, психіатрії дозволяють дійти висновку, що метою розвитку людини є цілісна гармонійна істота, яка сполучає протилежні психофізіологічні модуси [Цапкин, 1992, 1994]. С. М. Лазарєв у книзі “Діагностика карми” [Лазарев, 1993–1997] пише про необхідність поєднання в одній особі духовного подвижника та ділка-підприємця. Ю.М. Канигін роздумує про поєднання Сходу та Заходу, арійського та семітського напрямків соціальної еволюції [Каныгин, 1995].

Ми живемо в час, що характерний для кінця кожного століття та тисячоліття. Згадаємо початок ХХ століття з його прагненням перейти за межі “по той бік добра та зла”, “перебороти етику естетикою”: “Нет двух путей: добра и зла, есть два пути добра... Блаженство в том, что все равно каким путем идти” (Мінський М. М.) [див. Флоровский, 1991, с. 454-459]. Про цей час, який має багато спільного з нашим, М. О. Бердяєв у книзі “Про нову релігійну свідомість” писав: “Ми зачаровані не лише Голгофою, але й Олімпом, кличе та приваблює нас не лише Бог страждаючий, що вмер на Хресті, але й Бог Пан, бог стихії земної, бог солодкопристрасного життя, і древня богиня Афродіта, богиня пластичної вроди та земного кохання... Ми благоговійно схиляємося не лише перед Хрестом, але й перед божественно чудовим тілом Венери” [там само].

Процес “синтезу синтезів”, якому ми є свідками, передбачає діалектичну єдність двох протилежних напрямків розвитку людства.

З одного боку спостерігається поглиблення спеціалізації наукових дисциплін та соціально-економічних розбіжностей [Анчел, 1979, с. 6]: “Все в наш час здатне виявити свою протилежність”, – писав К. Маркс [Маркс, Энгельс, т. 12, с. 4]. Чи, як писав Д. С. Мережковський, “Наш час повинен визначатися двома протилежними рисами – це час найбільш крайнього матеріалізму, і разом з тим, найжагучих ідеальних поривань духу” [Мережковский, 1893, с. 38–39].

З іншого боку, людство, що сформулювало ідею глобалізації, зайнято на рівні своїх духовних представників пошуками онтологічних універсалій, того всезагального концептуального “ґрунту”, на якому б виросло єдине “дерево знання”, що дає плід “універсальної теорії, яка формулює основні принципи єдності світу” [Акулинин, 1990, с. 11].

Прагнення до концептуальної єдності світу характерно для всіх часів та народів, однак, саме в теперішній час дане прагнення може привести до розробки “радикальної” теорії єдності світу. Це здебільшого обумовлюється станом логіки, що зазнає кризи. Перший аспект цієї кризи полягає у тому, що логіка як сутність, що все принципово доводить, сама базується на аксіомах, які мають “логічний імунітет”. Інший аспект кризи пов’язаний з кризою всіх формальних імплікацій логіки як науки: повне логічне обґрунтування всіх без виключення положень будь-якої теорії принципово неможливо. Теорема неповноти К. Гьоделя говорить, що у достатньо багатій формалізованій мові є істинні твердження, які принципово неможливо довести за допомогою засобів, що формалізовані у межах цієї мови

[Нагель, Ньюмен, 1970]. При цьому постає проблема реальності світу. Як визнає матеріалістична філософія, істина про реальність світу не є прерогативою теорії, але здорового глузду [Бычко, 1969; Карнап, 1959]. Ось чому актуальним є пошук окрім логічних – позалогічних критеріїв раціонального знання, що формують ґрунт для концептуалізації парадоксальних принципів єдності світу, які потребують докорінної переоцінки наукових “цінностей”. А це передбачає, перш за все, інтеграцію наукового та міфологічного способів пізнання світу, розробку нових системних універсалій, концептуалізацію нових узагальнень.

Дослідження світу під кутом зору нової наукової парадигми І. Прігожина, Р. Шелдрейка, А. Янга, Ф. Чу, Д. Бома, К. Прібрама, Ф. Капри, Ст. Грофа, В. П. Казначєєва та ін. створює ситуацію, коли “західна наука наближається до зсуву парадигми... зсуву, який змінить наші поняття про реальність та людську природу, який перекине міст через пролом між древньою мудрістю та сучасною наукою, примирить східну духовність з західним догматизмом” [див. Гроф, 1992, с. 24].

Можна говорити про появу “пара-науки” (чи “мета-науки”), котра досліджує цю нову парадигму [Бугаєв, 1998; Един. теор. мира..., 1993; Руэн, 1991; Самойлов, 1947; Мироненко, 1983; Гроф, 1992]. Г. Бейтсон твердить, що мислення у термінах субстанції та дискретних об’єктів являє собою епістемологічну помилку, тобто помилку в логічній типології. У повсякденному житті, пише він, ми маємо справу не з об’єктами, а з їх сенсорними перетворювачами, чи повідомленнями про різниці у сенсі теорії А. Коржибського [Korzybski, 1933], коли, як пише Ст. Гроф, “ми маємо доступ до карт, а не територій” [Гроф, 1992, с. 53–54].

Досягнення синтезу знань не є чимось неможливим, однак, як пише Е. Фромм, “значний сектор нашої культури має єдину функцію: затуманювати всі головні питання приватного та суспільного життя, всі психологічні, економічні, політичні і моральні проблеми... більшість проблем... зображають – і почасти навмисно – настільки складними для того, щоб показати: розібратися в них може лише “фахівець”... індивід відчуває, що він безнадійно загруз у хаотичній масі фактів та зі зворушливим терпінням чекає, щоб “фахівці” вирішили, що йому робити... Факти втрачають ту специфічну якість, яку вони мали б, якщо були складовими частинами загальної картини”, при цьому руйнується цілісне уявлення про світ [Фромм, 1990, с. 208–209].

Таким чином, проблема синтезу знань особливо актуальна саме зараз – в час активного розвитку інформаційних технологій [Переверзев, 1995; Карташев, 1995; Наумов и др., 1991; Дружинин, Канторов, 1985]. Зрозуміло, що синтез знань можна досягти на шляху сполучення двох груп знань – технічних (точних, природознавчих) та гуманітарних, також і таких форм суспільної свідомості, як мистецтво, релігія, наука, філософія, що являють собою поки що несумісні ідеології пізнання світу [Сноу, 1973; Брюсов, 1955; Пастернак, 1983; Вернадский, 1981, 1988].

Загалом, синтез знань передбачає сполучення фактологічного та морального, дійсного та належного, рефлексивно-логічного та образно-експресивного підходів до пізнання світу, синтетичного та аналітичного знань. Зрозуміло також й те, що синтез знань передбачає не тільки концептуалізацію теорії, яка дозволяє звести в одне ціле окремі фрагменти знань, накопичені людством, дає можливість пояснити та теоретично узгодити його головні теоретичні побудови та практичні нароби. Синтез знань дозволяє також синтезувати (“відкривати”) нові знання, виступаючи універсальним методом розуміння будь-чого та одночасно досягнення будь-чого за рахунок деякого “універсального алгоритму”.

Синтез знання не є простим набором фактів та теоретичних об’єктів, нехай і пов’язаних уможливленим чином. Він є розуміючою сутністю, тобто в основі цього синтезу полягає принцип доцільності, закономірності, упорядкованості Всесвіту, що розуміється побудованим за певними принципами. Будь-яка закономірність є повторюваною річчю, а будь-яке повторення виявляє актуалізацію того, що нам вже відомо. Таким чином, принцип закономірності передбачає доцільність, тобто певну мету, яка характеризує будь-який процес як дещо визначене, відносно кінцеве, зрозуміле, таке, що сповнюється сенсом.

Розуміння певного явища виражає, передусім, по-перше, характер функціонування цього явища як дещо цілого та закономірно організованого, по-друге, воно виражає доцільність явища, його роль в існуванні більш широких явищ Всесвіту. По-третє, розуміння певного явища виражає його генезис (початкову точку, коли явища як такого ще не було) та мету існування (кінцеву точку розвитку явища, коли воно зникає як окреме та визначене). Ми бачимо, що для побудови концепції цілісності як теорії синтезу знань нам потрібно сформулювати: а) універсальний принцип структуралізації будь-якого явища (“універсальну модель буття”); б) універсальну схему зміни, розвитку, взаємодії, універсальний спосіб актуалізації будь-якого явища (“універсальну парадигму розвитку”); в) мету, а тому сенс існування будь-якого явища, тобто сказати для чого існує все, що існує, а це потребує зведення воєдино етико-аксіологічного та теоретико-фактологічного аспектів досягнення та освоєння світу, оскільки ми шукаємо загальний ціннісно-орієнтований сенс існування для фактологічно-дескриптивних об’єктів Всесвіту.

Дійсно, цілісність світу актуалізує принцип спільної мети (“загальної долі”) всього, що існує (в протилежному разі світ неможливо було б пізнати як дещо закономірне, упорядковане), що спостерігається, перш за все, в сфері живої матерії, коли “...в основі нашого інтуїтивного почуття особливості упорядкованості біологічних структур полягає та обставина, що ця упорядкованість *осмислена*. Упорядкованість живої матерії, інформація, яка тут міститься, *мають сенс*. Сенс є поняттям телеологічним – осмислене те, що має мету” [Блюменфельд, 1974, с. 28]. Тобто “результат має імперативний вплив на систему. Введення результату у якість інтегруючого фактору дозволило відкрити шляхи упорядкованості в системах” [Анохин, 1973а, с. 100], а доцільність – це відповідність частин до цілого та підкорення йому [Югай, 1976, с. 233].

Теорія систем, системологія [Карташев, 1995] дає можливість сформулювати нове визначення розуму, оскільки будь-який прилад, що складається з елементів, утворює достатньо складні замкнені каузальні ланцюги з відповідними енергетичними зв’язками, та володіє ментальними характеристиками. У цьому розумінні можна говорити про ментальні характеристики будь-яких системних сутностей, таких як тканини, органи тіла, соціальні групи тощо [Lovelock, 1979].

Отже, можна сказати, що *синтез знань як феномен цілісності – це, з одного боку, взаємне узгодження фактів та теоретичних побудов всіх без винятку напрямків людської думки, а з іншого, – це здатність будувати цілісні сенси, поєднуючи відмінні і навіть суперечливі факти, реалії, теоретичні об’єкти, причинні фактори у одне ціле, що приводить до розуміння через упорядкованість та узгодженість елементів знання.*

Наведемо приклад процедури досягнення розуміння, побудови пояснювальної моделі явища, чи процесу сенсоутворення.

Поставимо **питання**: чому радіація більш впливає на зростаючі організми, ніж на зрілі? Перший факт: біологічний час у різних організмів протікає з різною швидкістю [Хронобиол. и хрономед., 1989] Другий факт: інтенсивність біологічного часу у зростаючих організмів більше (а іноді набагато більше), ніж у зрілих. Взагалі, можна говорити про біологічний, психологічний, історичний, соціальний час тощо [Кардашева, 1981; Молчанов, 1977; Лосев, 1977; Кроник, Головаха, 1984; Головаха, Кроник, 1984]. Висновок: година об’єктивного часу в умовах радіаційного впливу для зростаючого організму виявляється на декілька порядків тривалішою, ніж для зрілого. Тому зростаючий організм одержує за один і той же об’єктивний проміжок часу значно більшу дозу радіації.

Ми бачимо, що сенсоутворення передбачає сполучення мінімальної кількості фактів (принцип “леза Окками”, чи принцип мінімальної смислової достатності, коли світ як цілісна сутність виявляється побудованим на декількох фундаментальних універсальних принципах) і співвідноситься з процесом створення силогізмів. Але ця процедура дещо відмінна від побудов традиційної логіки тим, що тут поряд з традиційними використовуються принципи парадоксальної (цілісної) логіки, у межах якої наслідок може передувати причині, а закон виключного третього може не діяти, коли між А (твердженням) та не-А (запереченням)

постає третя (і навіть четверта) можливість: 1) чи А; 2) чи не-А; 3) чи А і не-А одночасно; 4) ні перше, ані друге [Урманцев, 1993]. Так, критикуючи логічний закон виключного третього, відповідно до якого між А і не-А немає нічого третього, Гегель доводить, що тут є третє, яке може бути як А, так і не-А [Гегель, 1970, 1972, т. 2, с. 66]. Тут, як бачимо, наявна відносна логічна невизначеність щодо лінійно-дискурсивних теоретичних побудов, але це не заважає процесу створення нових цілісних сенсів, спрямованість до яких слід вважати метою людської еволюції. Як писав бл. Августин, страждання впливають з неупорядкованого розуму. Процес упорядкування свого життя, і, перш за все, процес упорядкування свого духовного світу як вищого рівня самовизначення та самореалізації (самоздійснення [Yankelovich, 1981, р. 279]) людини, є тим, що кидає виклик загальній ентропійній долі існуючого Всесвіту і що є чинником креативності.

Теорія синтезу знань, концепція цілісності, яку ми розробляємо, передбачають знаходження **універсальних принципів актуалізації всіх без виключення предметів та явищ Всесвіту**. При цьому й самі предмети та явища постають єдиними, оскільки вони виявляються онтолого-гносеологічними проекціями фундаментальних конструктів буття, на рівні яких протилежні антиномічні сутності, такі як причина та наслідок, простір та час, якість та кількість, статика та динаміка, релігійно-міфологічне та науково-теоретичне, єдине та множинне тощо, здатні перетворюватись один на одного і по суті є одним й тим самим (у якості приклада можна навести єдиний комплекс у квантовій фізиці – "час-простір"). Таке перетворення виражає прагнення сучасної філософії (точніше одному з її напрямів – постмодернізму) до реалізації процедури деконструкції – переборення *асиметрії категоріальних опозицій мови* [див. Лук'янец, 1996, с. 246]. Асиметрія категоріальних опозицій призводить до певних наслідків в розгортанні класичного філософствування, коли суб'єкт такого філософствування своїм вибором (завдяки перевазі "лівої" категорії) виносить вирок "правій" категорії. Звідси можна зрозуміти, чому завдяки переваги лівої (і одночасно репресії правої) категорії смислова опозиція вироджується в один з різновидів метафізичного центрizmu: "тео-центризм", "раціоцентризм", "телео-центризм", "антропо-центризм", "андро-центризм", "кардо-центризм", "ентоцентризм", "космо-центризм" тощо. Мова асиметричних бінарних опозицій є мовою згаданих вище центрзмів, а філософія, що нав'язується цією мовою, є філософією логоцентризму.

Вважається, що перебороти дух логоцентризму, здійснити прорив до більш завершених типів філософського дискурсу можливо лише тоді, коли "мова асиметричних опозицій" буде замінена якоюсь новою мовою. Одною з таких альтернативних мов є мова суб'єкт-об'єктної єдності, "мова симетричних опозицій", тобто таких опозицій, у яких ліва і права категорії гносеологічно і методологічно рівноправні, рівноцінні, рівноважні. У симетричній лінгвістичній опозиції немає певного семантичного "центра", коли ліва і права категорії можуть обмінюватися семантичними ролями і когнітивними сенсами. Тому симетрична лінгвістична опозиція – це не фіксований "центризм", "визначеність", "можливість розв'язання", а "децентризм", "невизначеність", "дуалізм", "нерозв'язність", "парадокс", "абсурд". Загальновідомими прикладами подібних "невизначеностей", "дуальностей", двоїстостей у природознавстві можуть служити такі симетричні понятійні категорії, як "хвиля-частка", "простір-час", "кварк-глюон", "речовина-поле", "детерміністична стохастичність" і т.д. У гуманітарному знанні – це платонівський "фармакон" (тобто "отрута-ліки"), у Маларме – "аймен" ("займаність-незайманість") у Руссо – "заміщення-доповнення", у російських символістів – "андрогін" ("юнак-діва"), у психології – "садомазохізм" та ін.

Кожна така лінгвістична "невизначеність" виникає з відповідної асиметричної опозиції після того, як мислителю вдається розмити понятійну "перегородку", що відокремлює ліву категорію від правої. Заміна асиметричної лінгвістичної дискрипції відповідною їй симетричною опозицією називається "*деконструкцією*" [Деррида, 1992, с. 53–57]. Згідно Ж. Деррида, "загальна стратегія деконструкції пов'язана з двома основними ходами, перший з яких полягає в тім, щоб перекинути чи перевернути існуючу ієрархію, гегемонію, що так чи інакше задається бінарною опозицією" [Деррида, 1990, с. 10]. У процесі такого перекидання і

перевертання опозиції понятійна перегородка, що розділяє її полюса, розхитується й усвідомлюється як умовна. Але сама бінарна опозиція як цілісність зберігається. Другий хід (і пов'язане з ним завдання) “полягає в тім, щоб перетворити структуру, узагальнити поняття. Цей крок пов'язаний з тим, що перетворюється вже структура в цілому і міняється загальне поняття... Завдання полягає в тім, щоб зняти саму структуру опозиції, щоб побудувати, наново створити нову концепцію тексту” [Деррида, 1990, с. 11].

Стратегія деконструкції має певний зв'язок з такими класичними поняттями, як “критика” у Канта, “зняття” у Гегеля, “переоцінка цінностей” у Ніцше. Підсумки деконструкціоністської ініціативи, відзначає Ж. Деррида, стосуються не тільки мови асиметричних опозицій, але і “усіх соціокультурних інститутів. Більш того вони стосуються абсолютно всього” [Derrida, 1988, p. 138], оскільки людська мова – це засіб мислення, що, у свою чергу, постає інструментом формування світогляду та ціннісних орієнтацій людини.

Розуміння світу як прояву чогось єдиного передбачає вироблення **універсальної мови**, що базується на універсальній семантиці, у межах якої ми оперуємо мінімальною кількістю взаємно прозорих гносеологічних категорій як всезагальних засадах всього розмаїття елементів феноменального світу, що актуалізуються через два фундаментальних буттєвих виміри, чи стани – *статичну та динамічну* (речовинний та польовий аспекти матерії), які, по суті, є одним і тим же, коли структура статичних феноменів виявляється тотожною структурі динамічних феноменів, що дає змогу концептуалізувати головну структурну та процесуальну універсальності (які постають фундаментальними пояснюючими принципами сущого), а всю множинність нашого світу – виразити через мінімальну кількість теоретичних об'єктів, тобто побудувати підвалини всієї філософської онтології. При цьому ми, зводячи воедино статичне та динамічне, структурне та процесуальне (як і інші симетричні категорії) намагаємось мислити цілісно, парадокально, за аналогією, котра вельми важлива не лише у царині філософського знання, але й, наприклад, у математиці. За словами С. Банаха, “математик – це той, хто вміє знаходити аналогії між твердженнями; кращий математик той, хто встановлює аналогії доказів; сильніший математик той, хто помічає аналогії теорій; але можна уявити собі і такого, хто між аналогіями бачить аналогії” [див: Лук, 1973, с. 76-80].

Саме поняття "**знання**" є багатозначним [див. Панкрац, 1997; Кликс, 1983; Фрумкіна і др., 1990; Петров, 1990; Язык и струк. предст. зн.; Структуры предст. зн. в яз.; Eysenck, 1991]. Іноді знання визначають як семантичний зміст ментальних репрезентацій [Pylyshyn, 1984, p. 24, 210–211]. Іноді воно вживається як синонімічне термінам “інформація”, “дані” та ін.

При цьому постають питання про те, що породжує той чи інший тип знання (об'єктивно існуючі закономірності, чи суб'єктивне бачення світу людиною? [Bever et al, 1984, p. 9–10]), як здійснюється зріст знання та його прогрес? Які види знання можна диференціювати? (Наприклад, емпіричні та раціональні, процедурні та декларативні, вербальні та невербальні, синтетичні та аналітичні тощо). Актуальним вважається питання про механізми збереження та відтворення знання (індукція, дедукція, умовивід, порівняння, категоризація, асоціація, класифікація тощо), питання про те, в якому вигляді знання репрезентовано людському розуму (фрейми, скрипти, сценарії, пропозиції, образи, ознаки, а серед систем знання – пам'ять, ментальний лексикон, концептуальна структура тощо), питання про філогенез та онтогенез знання, проблема використання знання в процесах мислення та мовної діяльності та ін.

Деякі дослідники відмічають, що наші сучасні уявлення про знання народжувались під час наукової революції XIX ст. і що наукове дослідження знання не повинне бути пов'язаним з іменами Аристотеля, Декарта [The Cognitive Turn..., 1989, p. 107]. Тобто сучасні уявлення про знання як такі позбавлені аналізу умов, у яких це знання народжувалось.

Якщо говорити про розуміючо-упорядковуюче (схематизуючо-сенсогенне) знання як головний чинник існування знання як такого, то слід сказати, що синтез знань може виступати і як класифікаційний перелік обсягу знань, що накопичено людством, але цей перелік повинен бути не довільним, а мотивованим, коли “класифіціювання виявляється

способом репрезентації знань про об'єкти... при якому назвати – значить зрозуміти об'єкт” [Сухотин, 1981, с. 170], а також вплинути на нього.

У цьому контексті можна говорити й про *конструктивне знання*, тобто таке знання, що здатне впливати на людину, що орієнтоване одночасно на суб'єкт і на об'єкт пізнання, що постає суб'єкт-об'єктною єдністю. “На відміну від пояснюючого знання, яке в своєму прагненні збагнути суть явищ розчиняє живу людину в абстрактних поняттях і логічних операціях” [Данченко, 1989, с. 7], конструктивне знання покликане перетворити людину, і саме це знання виявляється знанням про такий об'єкт, елементом структури якого є саме це знання (і відповідно – дослідження, що дає це знання [Пузырей, 1986, с. 90]). З цього виходить, що форми його повинні бути максимально наближені до тих, в яких людина пізнає сам себе [Данченко, 1989, с. 7; Чистяков, 1989]. Таким чином, виражає принцип цілісності людини та світу.

Розглянемо деякі моменти розвитку **ідеї цілісності**, що стара як світ, на основі деяких досліджень [див. Кизима, 1996, 2005].

Спроби схопити *душу* світу, що поєднує все суще, привели у свій час до ідей Логосу, Дао, до платонівського уявлення про абсолютне благо як джерело домірності, гармонійності істини і краси, до аристотелівської інтерпретації космічного першодвигуна як форми усіх форм, обумовили пошуки універсальних законів природи і всеоб'єднуючих принципів мислення як у епоху Середньовіччя (де можна знайти холомні уявлення про матерію як безформового буття-небуття), так і в Новий час, коли поряд з пошуками всеєдності розвивається й позитивістська методологія розчленованості і частковості. Критикуючи її, В. С. Соловйов виходить з того, що будь-яка річ пізнається в її відношенні до цілого, всеєдності. Тут істина трактується як єдине, яке В. С. Соловйов розглядає як Абсолют, Бог, а всеєдине в стані становлення як світ, коли у своєму розвитку світ перетинає два етапи – еволюцію природи, що проходить п'ять ступіней від царства мінерального до царства людського, і людську історію. При цьому, відповідно до В. С. Соловйова, нижчий рівень не зникає, а поєднується з більш вищим, а еволюція не є тільки процесом розвитку й удосконалювання, але і прогресом Всесвіту [Соловьев, 1988, 1990; Акулинин, 1990].

Ідея цілісності виступає й центральною ідеєю бергсонівської філософії (концепції тривалості А. Бергсона), яка спрямована на подолання усіляких форм розчленованості, розірваності, “черговості”, атомізації процесу свідомості і життя. Новий погляд на свідомість складається тут в розумінні її як “послідовності без розходження”, як “взаємопроникнення, спільності”, коли факти свідомості проникають один в одний і цей процес “складає автентичну тривалість”.

Концепція А. Бергсона фактично чітко підвела до питання про субстаціональний характер цілісності, тотальності, тобто до проблеми тотальності як суб'єкта відновлення. А. Бергсон фактично намагається розробити концепцію субстанції нового типу свідомості, єдність якого забезпечується самою його тимчасовістю, безупинною “синтезуючою” взаємодією минулого і теперішнього, що як би стягає в єдине ціле взаємо проникаючі шари свідомості [Бергсон, 1992, с. 19-20]. Подібного роду проблеми розглядаються в роботах представників інших варіацій даного напрямку, наприклад у концепції “потoku свідомості” У. Джеймса, у “філософії життя”, у неогегельянстві.

Системний рух, що одержав розвиток після другої світової війни, виходить з розуміння об'єктів як безлічі взаємозалежних елементів, виступаючих як єдине ціле [Leclerk, 1986, p. 14]. Але системний підхід зштовхнувся з рядом труднощів, одна з яких пов'язана з проблемою цілісності, зокрема з питанням про породження цілого з властивостей окремих елементів (принцип “ціле більше частин”), питання системних невизначеностей, перехідних станів. Системний рух на початку 80-х років усе більше орієнтується на проблемах холізму і емерджентізму.

Доповнивши уявлення про цілісність як синхронічну організацію елементів у просторі ідеєю цілісності процесу, тобто єдності різномоментних подій у часі, дослідники другого напрямку підготували ґрунт для встановлення **тоталлогічного принципу сингізії**, що

затверджує наявність у цілісності співвіднесеності, що розгортається, частин і цілого [Кизима, 1996, с. 33].

У той же час, у зазначеному напрямку закладені значні труднощі. Переборюючи, зокрема, рядоположеність, розмежованість фактів свідомості в цілісній “тривалості”, де поділ на “до” і “потім” утрачає зміст, “де немає речей, а лише мінливість тяжіє над самою собою, вона і є сама річ” (А. Бергсон), воно веде, як пише В. В. Кизима, до релятивізації мінливості і відносності границь, робить розглянутий підхід внутрішньо непослідовним і несамодостатнім [Кизима, 1996, с. 33].

Третій напрямок прагнув уникнути недоліків обох. Його представники малюють картину розвитку, що носить одночасно безупинний, цілісний і дискретний, стадіальний характер. С. Александер у своїй концепції емерджентної еволюції прагне поєднати безперервність змін (кількісні процеси) з непередбаченими стрибкоподібними “емерджентами”, що утворюють своєю градацією ряд “рівнів існування”, у якому вищі рівні включають нижчі і підкоряють їх собі. Н. Гартман у своїй онтологічній концепції малює картину шаруватого буття й ієрархією чотирьох шарів, – неорганічного, органічного, душевного і духовного. У Тейяра де Шардена розрізняються три послідовні якісно відмінні стадії еволюції: “преджиття” (літосфера), “життя” (біосфера) і “феномен людини” (ноосфера). Специфічним, природничонауковим продовженням розвитку принципу сигізації став сформульований у 60-і роки в астрофізиці антропний принцип Зельманова-Картера, чи принцип космологічного доповнення [Зельманов, 1960; Картер, 1978; Казначеев, Спирин, 1991].

Концепція відновлення (тоталлогія), як новітня філософська розробка концепції цілісності, спрямована на аналіз цілісностей, які трансформуються – тотальностей, що, розгортаючись у собі, залишаються ідентичними собі [Кизима, 1996, с. 20–23]. Про це писав Гегель, коли аналізував “єдність, яка, розгортаючись у собі, зберігає себе” [Гегель, 1974, т. 1., с. 100]. Саме таку єдність складає, відповідно до доктрин ведантизму та неоведантизму, комплекс Брахмана та Атмана [Костюченко, 1983].

Вчення про тотальності зумовлює перехід від розгляду окремих явищ до дослідження тотальностей і, відповідно, заміну класичної методології тоталлогічною. Вихідним принципом останньої є положення, відповідно до якого будь-яке явище передбачає органічно зв’язане з ним конкретне ціле, а ціле, що розгортається, реалізується через різноманіття стійких і мінущих явищ, не вичерпуючись жодним з них, виступаючи як самостійний об’єкт відновлення.

Принцип самодетермінації тотальності, вважає В. В. Кизима, знімає логічні труднощі і антиномії у відношенні цілого і частин, нездоланні в елементаристських і холистичних концепціях, а також системній методології. Елементаризм (його різновидами є атомізм і механіцизм) виходить з первинності елементів (частин) стосовно цілого. Холізм (у формах віталізму, емерджентизму, організму) базується на ідеї первинності цілого. Вони протистоять один одному в рішенні таких антиномій, як: частини передують цілому – ціле передує частинам; ціле причинно обумовлене частинами – цілісний підхід не передбачає класичної причинності; ціле пізнається через частини – частини пізнаються на основі знання про ціле [там само, с. 49].

Значний внесок в розробку концепції цілісності зробила синергетика, яка також зіштовхнулася з класичною антиномією між цілісною і лінійною (дискретною) типами детермінації. І. Пригожин і І. Стенгерс відстоюють думку про те, що в точці біфуркації не можливо сказати в який новий стан перейде система, тоді як у проміжках між біфуркаціями процеси йдуть строго відповідно до детерміністських відносин [Пригожин, 1985; Пригожин, Стенгерс, 1986].

На відміну від синергетичної інтерпретації самоорганізації тоталлогія розглядає її як процес, що при всіх своїх трансформаціях, незважаючи на багаторазові можливі скачки-флуктуації, зберігає свою ідентичність, виступає як той самий об’єкт. Постає питання про механізм цієї перманентної самоідентифікації. Він пов’язаний, вважає В. В. Кизима, з тією обставиною, що зміна відносин дискретних елементів (дискретів) у напрямку тотальності є

одночасно перетворенням відносини тотальності до дискретів, у результаті чого в єдиному русі перетворюються обидві боки. Інакше кажучи, жоден дискрет не існує поза тотальністю, а тотальність поза своїх дискретів. Вони формуються і розвиваються у взаємному зв'язку і визначеності, подібно до того, як антропосоціогенез здійснюється одночасно як народження людини і суспільства, як взаємодія суспільства і природи розвивається у вигляді єдиного коеволюційного процесу [Кизима, 2005; Вернадський 1989]. Тут тотальність постає як третій нейтральний елемент парних філософських категорій, такої, наприклад, як єдине та множинне, протиріччя між котрими, як вважав О. Ф. Лосєв, знімається в категорії *цілого* [Лосєв, 1990].

У тотальності діє особлива форма детермінації – самодетермінація, сутність якої полягає в тому, що компоненти тотальності за допомогою *цілого* впливають на самих себе. Причому так, що незважаючи на їхнє різноманіття метаморфози і взаємопереходи, у той же час, завдяки цьому зберігається їхня єдність, тобто тотальність. Унаслідок механізму самодетермінації тотальність одночасно діє і є тим, що діється, через що виявляється принцип самовідтворення [Кизима, 1996, с. 44]. Схожий принцип знаходимо у поетичній державі Поля Валері: “Творець – це той, хто є творимий”. Самодетермінація тотальності є та невлівима але всепроникаюча сила, всесвітній організуючий нус Анаксагора, що може наділятися атрибутом абсолютності.

Самозбереження тотальності в ході її перетворень означає, що її компоненти постійно знаходяться в “силовому полі” якогось, хоча і нерухомого, але завжди присутнього *порядку*, що зберігається при метаморфозах тоталлогенези. Цей порядок не зводиться до порядку незмінних дискретів. Він, скоріше, являє собою загальну тенденцію тоталлогічного процесу, сутністю якого є те, що у філософії здавна позначалося терміном “*сигізія*” (сполучення, з’єднання) [там само, с. 52-53].

Для аналізу механізму сигізії можна використовувати поняття *топоса*, тобто Місця [там само, с.52–53]. Кожен компонент тотальності знаходиться “де-небудь”, у “якому-небудь місці”. Місце являє собою зіткнення того, що охоплює, і того, що охоплюється. Як це обґрунтовував ще Аристотель, місце – це ні форма, ані матерія, а “границя охоплюючого тіла” [Кендалл, Стьюарт, 1973, с. 132]. Універсум місць тотальності є її топографія. Границя при цьому виявляється парадоксальною сутністю, оскільки неможливо сказати, кому вона належить – об’єкту, фону, де він знаходиться, чи їм обом [Лосєв, 1983].

Відповідно до поняття “тотальність” будь-яке місце володіє специфічним тоталлогічним потенціалом (порівняйте з ідеєю про голографічний принцип організації Всесвіту), якщо використовувати вираження Аристотеля, “має силу”, що можна розуміти як чинник “формуючої причинності” Р. Шелдрейка [Кендалл, Стьюарт, 1973, с. 123]. Сила місця виявляється в тім, що кожен компонент тотальності орієнтований на “своє місце” і спрямований до нього, подібно до того, як у природному світі камінь падає вниз, а вогонь підноситься нагору (Аристотель), чи в суспільному житті кожна людина виявляє свою “сродність” певному виду діяльності (Г. С. Сковорода). У неявному вигляді ідея тоталлогічного потенціалу присутня у темі “штучне-природне”. З погляду сигізії природне є те, що існує відповідно до сигізічних вимог тотальності, є її топографією. Штучне ж – те, положення і рух чого не відповідає його місцю в тотальності, тобто викликається позатотальними силами.

Сигізії як тенденції до гармонізації світу сущого і як результат даної тенденції у філософії завжди приділялася значна увага. Гностиками “сигізії” розумілися як “сполучення” еонів плероми (повноти). Безпосереднє відношення до ідеї сигізії має “*філософія консубстанціальності*”, що існувала у вигляді передумов у вченнях Платона, Аристотеля, Плотина, але вона отримала цілеспрямований розвиток лише у П. О. Флоренського [Флоренський, 1990]. На відміну від думки, відповідно до якої буття істот світу по відношенню одне до одної носить зовнішній характер, концепція консубстанціальності говорить, що онтологічно всі істоти тісно пов’язані внутрішньо. На цій основі розумілися такі тонкі комунікативні механізми, як симпатія, любов, інтуїція й ін. Завдяки зазначеному

зв'язку, Н. О. Лосський відзначав, розвиваючи свій інтуїтивізм, що істоти світу “взаємно координуються до такого ступеня”, що це забезпечує можливість безпосереднього, інтимного спілкування [Лосский, 1991, с. 326]. Як пише Н. О. Лосський, Я людини “пов’язане із всіма істотами усього світу шляхом координації з ними” [Лосский, 1992, с. 160], подібно до того, як на рівні мікросвіту кожна елементарна частка є, по суті, всіма частками [Марков, 1976, с. 140].

Отже, якщо світ вважати універсумом, дещо єдиним, де кожний предмет або явище є невід’ємною частиною цілого, тобто є тим, без чого світ, як ціле, існувати не може, то кожний елемент світу є унікальним і має абсолютну цінність для світу в цілому і для кожного окремого його елемента. Ми бачимо, що кожна річ у Всесвіті, та й сам Всесвіт, постають перед нами як дещо абсолютне і надціннісне. Звідси випливає принцип актуалізації любові.

Говорячи про сутність любові як антропного принципу цілісності, В. С. Соловйов відзначав: “Ми потрібні світу стільки ж, скільки і він сам нам... цей зв’язок активного людського початку (особистісного) з втіленою в соціальному духо-телесному організмі через всеєдину ідеєю повинен бути живим сигізічним відношенням” [Соловьев, 1988, т. 2, с. 545]. Як говориться в кабалістському джерелі “Зогар”: “Всі вищі та нижчі світи містяться в людині; всі, що створено і знаходиться у всіх світах – створено задля людини” [Лайтман, 1984, с. 5]. Такий же тоталлогічний зміст світу як сигізії знайшов своє відображення в міркуваннях М. О. Бердяєва про “сполучення абсолютної Правди Божої із правдою людської”, що випливають з того, що “ми повинні дерзновенно визнати” не тільки потребу людини в Богові а і Бога в людині” [Бердяев, 1993, с. 280].

Лейбніц запропонував ідею передумовленої гармонії коли затверджував сигізічні уявлення, вважає В. В. Кизима [Кизима, 1996, с. 53-56]. Провиденціалістське ж розуміння історії в іудаїзмі, християнстві й ісламі дозволяє говорити про релігійне тлумачення сигізії, у той час як розвинена в новий час ідея всеохоплюючих, “всесвітових” законів природи приводить до наукової інтерпретації даного феномена. Ідею сигізії М. Кузанський, а до нього Прокл виражали терміном “причетність”. М. Кузанський в праці “Про вчене незнання” писав: коли кожна річ прагне зберегти своє існування, “вона здійснює це співпричетно з іншими предметами; наприклад, нога не тільки корисна самої собі, але і для ока, для рук, тіла, для всієї людини, тому що служить для пересування” [див. Анталогия мир. фил., 1970, т. 2, с. 67].

Генерологічні сигізії зафіксовані наукою не тільки у вигляді законів, симетрій, інваріантів і констант, а і більш безпосередньо. Так, доведено, що співвідносний розвиток органів і частин організму у філогенезі (“координація”, за А. Н. Северцевим, “філетична кореляція”, за Л. Платі) приводить до стійкого співвідношення між органами, до сталості функціональних залежностей між ними (наприклад, між літальними м’язами і колом грудної клітки в птахів), до морфологічного і функціонального пристосування органів один до одного в процесі еволюції (коадаптація). Використовуючи принцип кореляції органів і функціональної кореляції, Ж. Кюв’є на основі розробленого їм методу реконструкції викопних форм брався по деяким збереженим фрагментам кістяка відтворити вигляд зниклих тварин. Як писав Д. І. Менделєєв, “склад складного тіла є вираженням тих перетворень, до яких воно здатне” [Менделеев, 1947, т. 1, с. 38].

Тоталлогія є наука не тільки про ціле, але й про синтез знань. Сам *розвиток структури наукової теорії у загальному контексті* [див. Голицын, Петров, 1990, с. 8-20], який приводить нас до синтезу знання, визначається тою метою, яку сформулював ще Ньютон, коли прагнув пояснити якомога більшу кількість фактів якомога меншою кількістю вихідних положень. Дійсно, в геометрії Евкліда з небагатьох постулатів можна вивести все розмаїття геометричних фактів. Всі факти класичної механіки, що впливають з трьох законів Ньютона, зведені до одного – принципу найменшої дії. У геометричній оптиці закони відображення та заломлення світла зведені до принципу найшвидшого шляху Ферма. Кількість рівнянь Максвела, що охоплюють всі явища електродинаміки, спочатку

дорівнювали двадцять чотирьом, потім Герц і Хевісайд звели їх до чотирьох, а теорія відносності – до одного. В теоретичній механіці всі форми механічного руху були зведені до найпростішого прямолінійного переміщення, а поняття Галілея про інерцію встановлює зв'язок між простором, масою та часом [див. Герц, 1959].

Дещо подібне ми спостерігаємо в економіці, де система товарного обміну також розвивалась у напрямку централізації, коли, врешті-решт, відокремився універсальний товар – гроші. Нервова система також розвивалась у напрямку централізації (від дифузної до центральної). “Отже, ідеальна динамічна теорія повинна бути централізованою, тобто всі часткові закономірності повинні виводитися у ній з одного центрального принципу” [Голицын, Петров, 1990, с. 10]. Тим більше, що у теоріях, які завершили процес централізації (механіка, геометрична оптика, термодинаміка) у центрі міститься принцип оптимальності (який називають екстремальним). Зараз усвідомлюється, що головні закони фізики (та інших наук) повинні мати екстремальну форму [Полак, 1960].

Взагалі можна сказати, що наука як форма суспільної свідомості розвивалась в напрямку формулювання теоретичних узагальнень. Як пише Г. І. Наан, “природа являє собою нерозривне ціле, але пізнати її ми можемо тільки через її частини, розділюючи її на окремі сутності. На шляху пізнання такі “безсумнівно різні” сутності крок за кроком поєднуються (маса з енергією, простір з часом, а ще раніше, оптичні, електричні та магнітні явища і т. ін.). Може, речовина та простір-час є різними проекціями єдиної більш фундаментальної сутності (у площині якої, як вважав Д. Бом, матеріальне й ідеальне являють собою одне ціле). І це – всього лише перефрази Гете: у природи все єдино, в ній немає ні ядра, ані шкарлупи” [див. Подольный, 1983а].

Загалом, найпершою реальністю для людини мислячої та рефлексуючої є вона сама, що розуміється як така, що постає у певному відношенні до світу, оскільки самою першою диференціацією людини є кореляція Я – не-Я (людина – світ, суб'єкт – об'єкт). Причому, ця кореляція відображається людиною як принципово зв'язна, цілісна сутність, де її компоненти постають логічно (рефлексивно) неподільними як елементи цілісності, що виявляється умовою цієї кореляції. Таким чином, ідея цілісності, що полягає у витоків людини як мислячої істоти, є умовою первинного й глибинного акту рефлексії – того, що визначає людину як таку.

Цілісність як предмет мислення означає мислення про універсальне, всезагальне, всеохоплююче – про те, що синтезує множину та приводить її до цілого (виявляючи фундаментальну координацію сущого у А.Ф.Лосева – “єдине → ціле ← множинне”; у В.В. Кизими – “порядок → тотальність ← хаос”).

Якщо знання є продуктом мислення, то синтез знань є результатом мислення про ціле. Таким чином, синтез знань є природний шлях еволюції мислячої істоти. Сам синтез знань передбачає синтезування рефлексивних набутків людства, як наукових, так і ненаукових, пара наукових, квазінаукових, лженаукових.

Загалом, метою синтезу знань є заповнення змістовних лакун та пробілів одного знання за рахунок іншого, тобто тут має місце синтез змісту знань, а синтез різних стосовно їх предмету знань можливий не інакше як шляхом їх розумчевлення і приведення до “загального знаменника” єдиних методологічних основ. Будь-який інший спосіб може вважатися є чи редукаціонізмом, чи еклектикою. Розумчевлення є повернення від предметної форми ідеального змісту до форми методу, який цей предмет, породив, а також до конструкції “самого об'єкта” (на відміну від предмета). Синтез знань, таким чином, виявляється синтезом методів при необхідності реконструкції “самого об'єкта”. Відповідно до Гегеля, форма мислення, що дозволяє “бачити” об'єкт безвідносно до його уречевленим утіленням, є форма поняття. Узята під кутом зору свого “саморозгортання”, ця форма постає формою методу.

КНИГА І.

УНІВЕРСАЛЬНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЯК ВИРАЖЕННЯ ДИНАМІЧНОГО АСПЕКТУ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОСТІ

ГЛАВА 1. КОНФІГУРАЦІЇ ПРИЧИННОСТІ

Раціоналістична установка виникає в акті віри... віри у розум... і сміливо визнає своє походження від ірраціонального рішення.

К. Поппер [Popper, 1973, p. 146]

Хто бачив теперішнє, той вже бачив все, що було протягом вічності, і все, що ще буде протягом безмежного часу.

Марк Аврелій

Неможливо зрозуміти щось до тих пір, поки не зрозумієш всього.

Шрі Ауробіндо [див. Сатпрем, 1989, с. 118]

Аналогія є єдиним можливим посередником між видимим і невидимим, між кінцевим та нескінченним... Аналогія є останнім словом науки і першим віри... Гармонія полягає в рівновазі, а рівновага складається з аналогії протилежностей.

Еліфас Леві [див. Шмаков, 1916, с. 157-158, 168]

Існує єдиний Вічний Закон у Природі, який завжди прагнув до рівноваги протиріч задля встановлення кінцевої гармонії.

О. П. Блаватська [Блаватская, 1997, т. 3, с. 540]

Людина, що намагається спостерігати те, про що вона думає в той самий момент, коли вона аналізує якусь тему, повинна погодитись, що вона вносить з цього моменту непередбачувані й неконтрольовані зміни в хід своїх думок.

Д. Бом [Бом, 1965, с. 205]

Иоанн свидетельствует о Нем и восклицая говорит: Сей был Тот, о Котором я сказал, что Идущий за мною стал впереди меня, потому что был прежде меня (Ин. 1, 15)

Усесвіт породив життя для того, щоб існувати самому... космос не існує, якщо його не спостерігати

Дж. Грінстайн [Greenstein, 1988, p. 223]

Усесвіт, утворившись внаслідок "великого вибуху", породив людину, а вона, за допомогою спостережень всесвіту, надала йому реальність, включно з давно минулими подіями

Дж. Уїлер [див.: Малюк, 2006, с. 158]

Теорія синтезу знань має не тільки формувати нові знання, вичерпно розуміти факти та приводити до “спільного теоретичного знаменника” їх наукову інтерпретацію, але править нам за універсальне знаряддя, універсальний засіб досягнення будь-чого. Знання при цьому слід розуміти не лише як “перевірений суспільно-історичною практикою та засвідчений логікою результат процесу пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості

людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій”, як те, що “фіксується у формі знаків природних та штучних мов” [Фил. эн. сл., 1983, с. 192]. Таке розуміння знання впливає з традиційної лінійно-діахронічної класичної логіки та детермінізму, які передбачають лінійно-послідовний шлях накопичення та організації знань людиною, що існує у лінійно-детермінованому світі, де причина завжди передує наслідкові, а матеріальні процеси розгортаються від теперішнього до майбутнього.

Наш час характеризується крахом лінійно-причинної наукової парадигми та актуалізацією нової **цикло-причинної парадигми** [Кузьмин, 1996; Лолаев, 1996; Хайдеггер, 1991], яка зумовлює принципово нове розуміння світу та людини, з позиції якого знання, по-перше, існує не лише у формі аналітично-теоретичній, актуально-дійсній (атомарно-множинній), але й синтетично-цілісній, релігійно-міфологічній, “прихованій”, “віртуальній” [Шляхин, 1978; Крымский, 1991; Автономова, 1990], універсальній, абсолютній, де воно постає у згорнутому вигляді та здатне розгортатися у лінійно-дискурсивний ланцюг фактів, уявлень, теоретичних об’єктів, узагальнень. По-друге, знання є не лише результатом пізнання, але й його початком, тобто знання не лише здобувається через процес пізнання, але відкриваються як даність, як те, що існує “від віку”. По-третє, знання виражається не лише через мовні та інші коди, але існує в принципово невиразній формі. Знання також у межах мовних кодів може виражатися не лише у логіко-антиномічній (дуалістичній), але у цілісно-несуперечливій й парадоксальній формі, коли, наприклад причина не передує наслідкові, а йде після нього, коли наслідок народжує причину, подібно до того, як “син може народжувати батька”, що можна зустріти ще у буддистських доктринах [див. Костюченко, 1983, с. 98–100; Eight upanishads, 1973].

Принцип самодетермінації, чи циклічної причинності ілюструється східною притчею (цей принцип, взагалі, більш притаманний орієнтальному світосприйняттю). Мулла Насреддін їхав пустелею і раптом побачив загін людей на конях. Знаючи, що в цьому районі часто зустрічаються розбійники, Насреддін повернувся і пришпорив осла в зворотному напрямку. Вершники, однак, впізнали божественного Муллу. “Куди б це мудрішому з мусульман так мчатися?” – спитали вони один одного і вирішили прослідувати за ним, думаючи, що він приведе до чогось священного. Оглянувшись, Насреддін побачив, що “розбійники” його переслідують, і ще сильніше пришпорив осла. Тоді його переслідувачі теж поскакали швидше, намагаючись не випустити з уваги загадкові дії великого Насреддіна. Погоня продовжувалася, поки Насреддін не побачив цвинтар. Він швидко спішився і сховався за надгробком. Вершники під’їхали ближче, і заглянули за камінь. Виникла пауза. Усі, і особливо Насреддін, що побачив у вершниках своїх старих знайомих, гарячково думали. “Чому ти ховаєшся за надгробком?” – нарешті запитав один з вершників. “Це складніше, ніж ти можеш зрозуміти, – відповів Насреддін. – Я знаходжуся тут через вас, а ви – через мене”. Це схоже з думкою Гегеля про життя, яке він розуміє як цілісність, тотальність, в якій кожна ланка, відмінна від іншої, є одночасно і мета, і засіб [Гегель, 1977, т. 3, с. 233].

Саме цілісно-причинний підхід до аналізу знань знімає **парадокс розвитку** (виникнення, чи телеологічний парадокс [Магницкая, 1996, с. 199]), суть якого полягає у тім, що нове не може виникнути із старого, бо у цьому випадку воно б містилося у старому в прихованій, віртуальній формі і не було б новим. Але звідки ж виникає нове? [Богомолов, 1970; Югай, 1976, с. 22] (як писав Г. Гессе, “в будь-якому початкові чарівність таїться” [Гессе, 1984, с. 80; Гессе, 1991]). Зазначений парадокс знаходить відображення у концепції причинності Нагарджуни [Андросов, 1990; Чампападчья, 1966; Scherbatsky, 1927], у філософських концепції буддизму та ведизму [Костюченко, 1983, с. 99–100; Eight upanishads, 1973]. Вказаний парадокс вельми актуальний у сучасній теоретичній біології у зв’язку з розвитком концепції структурних рівнів живої матерії, яка одержала розвиток ще у давньоіндійській філософії [Костюченко, 1983, с. 97]. У наш час ця концепція фіксує парадоксальність процесу розвитку від нижчого до вищого рівня [Кендрю, 1970; Происхождение..., 1966.]. При цьому у парадоксі еволюційного (лінійного) розвитку виявляється протиріччя між телеологічним (цілепокладаючим) та механістичним (причиннопокладаючим) детермінізмом, що підмітив Гегель, який писав, що “протилежність між... діючими та

цільовими причинами відноситься до вказаної відмінності, до якої, взятій у конкретній формі, зводиться також і дослідження питання про те, чи слід розуміти абсолютну сутність світу як сліпий природний механізм, чи як розум, що визначає себе через цілі” [Гегель, т. 6, с. 189].

Парадокс розвитку можна трактувати і як парадокс процесів самоуправління, оскільки цей процес характеризується спрямованістю до визначеного, певного, а не будь-якого результату [Українцев, 1972, с. 133], коли мета розвитку виявляється присутньою у його початку. Тоді на запитання, яким чином може детермінуватися процес розвитку тим фактором, якого ще немає як об’єктивної реальності, можна дати лише одну відповідь – ідеально [Югай, 1976, с. 113]. Тобто ціль розвитку присутня у ньому у якості потенціального (віртуального, ідеального) чинника, тим більше, що потенційно-імовірний аспект світу, як вказує квантова фізика, є його фундаментальною характеристикою [Данин, 1981; Купцов, 1976; Ласточкин, 1979].

Відмітимо, що поняття потенційно-можливого вельми ефективно в логіці, де існує поняття можливого світу, на якому можна побудувати всю семантику як класичної, так і модальної логіки [Костюк, 1978]. Ми бачимо, що мета, ціль (чи “ціле”, яке у багатьох індоєвропейських мовах етимологічно пов’язане з поняттям “ціль”, “мета”), як результат досягнення цілі у процесі лінійного розгортання процесу розвитку будь-чого, виявляється причинним чинником цього процесу, коли наслідок, по суті, передуючи причині. Тут у фокус аналізу зазначеного парадоксу виходить *цілісна, чи циклічна причинність*, з позиції котрої такі парні філософські та природознавчі категорії, як мета та засіб, необхідність та випадковість, активність та пасивність, квієтизм та волевиявлення, буття та небуття, минуле та майбутнє, причина та наслідок, частина та ціле, актуально-дійсне та потенційно-можливе, просте та складне, єдине та множинне, центр та периферія, частка та хвиля, перервне та неперервне (субстратне та неперервне [Морен, 1990, с. 39]), суб’єкт та об’єкт, внутрішнє та зовнішнє... не диференціюються як лінійно-детерміновані сутності, при цьому елементи цих парних категорій виявляються взаємно визначаючими та такими, що доповнюють один одного.

Для того, щоб відрізнити принцип самодетермінізму – **цілісну (парадоксальну) причинність – від лінійної**, слід вважати такий шлях детермінації актуальною сутністю, який передбачає положення, щоб, наприклад, майбутнє визначало минуле, наслідок – причину, мета – початок. Цілісну причинність можна визначити як парадоксальну тому, що з точки зору класичного детермінізму картина світу, яка будується на засадах циклопричинності, виявляється саме парадоксальною, але ця парадоксальність дозволяє упорядкувати світ, наповнити його доцільністю, зробити його гармонійною, сенсогенною сутністю, побудувати таку систему знань, у межах котрої все розуміється як абсолютно взаємно узгоджене, пов’язане, скоординоване, доцільне, а світ виявляється універсумом, сповненим смыслом, де сполучаються фактичне та моральне, природне та штучне, належне та дійсне, потенційне та актуальне, негативне та позитивне, сакральне та профанічне. Саме з позиції циклопричинності стає зрозумілим релігійно-міфологічне світосприйняття, в рамках якого мета та процес, причина та наслідок можуть не диференціюватися, коли, наприклад, ми зустрічаємо орієнтальні принципи недіяння, а також діяльності, що не спрямована на одержання плодів цієї діяльності.

Циклопричинність відкриває нові перспективи для аналізу прагматичного і аксіологічного аспектів дійсності та прокладає концептуальний “міст” між моральним та фактологічним, належним та дійсним. Наведемо приклад. Чоловік зраджує своїй дружині, котра, після цього починає його страшенно ревнувати. Тут ревності можна вважати наслідком зради чоловіка, коли жінка виявляється “покараною” несправедливо. Але якщо вважати, що ревності – це серйозна вада людини, бо вона є вираженням егоїстично-інструментального, власницького підходу до стосунків між чоловіком та жінкою (любов виключає керування, контроль та маніпулювання об’єктом любові [Maslow, 1976, р. 101-122]), тобто ревності є зрада любові, то стає зрозумілим, чому чоловік зрадив жінці: сперш жінка “зрадила” любові до свого чоловіка через ревності, а потім вона була “покарана” тим,

що чоловік її зрадив. Тут причина та наслідок – зрада та ревності – міняються місцями. Даний висновок можна зрозуміти, коли вважати, що жінка була потенційно схильною до ревності (які містилися в ній у латентно-прихованому вигляді), а зрада її чоловіку актуалізувала цю ваду, коли жінка сперш ревнувала, а потім, як результат, – чоловік зраджує її. Тобто якщо вважати, що актуальне (зрада чоловіка) та потенційне (здатність жінки до ревності) співіснують як онтологічно взаємно паритетні сутності, то дана етична (а тому ірраціональна) проблема стає зрозумілою та переходить у площину фактичного (раціонального) аналізу, коли *фактичне та етичне єднаються та виявляються методологічно ізоморфними*, а людина виявляється здатною до створення сенсів через розуміння тих чи інших морально забарвлених та “чисто наукових” фактів у їх взаємному доцільному зв’язку.

Отже, принцип циклопричинності може розумітися й як **моральний закон відплати**, що на Сході набуває вигляду “принципу дзеркальності”, згідно з яким людина опиняється в таких же ситуаціях, що й істоти, яким вона зробила добре чи зле [Костюченко, 1983, с. 65]. Це можна пояснити феноменом функціонально-ціннісної цілісності психіки. Як вважав К. Юнг, негативні риси характеру людини часто проєціюються на інших та можуть набувати символічного вираження у снах та архетипових уявленнях у вигляді монстрів, драконів, чортів тощо [див. Лаберж, 1996а, с. 221]. Якщо людина існує на рівні двох причинних площин (що співвідносяться з право- та лівопівкульовим аспектами її психіки, про що ми будемо писати), то на рівні підсвідомо-правопівкульовому, де Я та не-Я, внутрішнє та зовнішнє циклічним чином зливаються та не диференціюються, негативне ставлення людини до оточуючого світу виявляється ставленням її до себе, що актуалізує внутрішнє “пекло” та розв’язує неусвідомлену автоагресію, що проявляється як у сфері побутової чи виробничий (у якості травм, нещасних випадків, різних хвороб [Maslow, 1976, p. 21; Cousins, 1979; Dunbar, 1943; Elander et al., 1993; Бейтс, 1991]), так і у сновидіннях у якості кошмарів [Лаберж, 1996а, с. 223].

Таким чином, можна дійти важливого висновку, що **фактологічна дійсність** “підпорядковується” лінійно-причинному, тобто логіко-теоретичному аналізу, в той час як **моральна дійсність** “підпорядковується” циклопричинному аналізу. Два типи аналізу, як і два типи причинності, можна зіставити з інерційним та неінерційним типами систем, про що пише В. П. Сімонов, коли протиставляє волю людини сфері її потреб, визначаючи волю як “антипотребу”. Дійсно, пише цей же автор, розвиваючи інформаційну теорію емоцій, воля як “неінерційна” (ірраціональна) сутність актуалізується та підвищується перед перепоною й атрофується за умов відсутності перешкод. Воля поводить себе так само, як поводить себе тіла з “уявною масою”, яка виражається уявним числом, таким, наприклад, як корінь квадратний з мінус одиниці. Тіло з уявною масою теоретично повинно прискорюватись перед перепоною і зупинятися від поштовху [Сімонов, 1974]. Даний механізм можна проілюструвати теорією дисонансу Л. Фестінгера, де ми знаємо, що діти, яким загрожували невеликим покаранням за те, що вони грали з улюбленою іграшкою, зменшують свою прихильність до іграшки в набагато більшому ступені, ніж діти, яким загрожували великим покаранням [Festinger, 1957].

Треба сказати й те, що циклопричинність як самодетермінація знаходить своє втілення в феноменах синхронних зв’язків К. Юнга, дивовижних збігів тих чи інших подій, що, за думкою П. Мірандоли, пояснюються принципом цілісності, який керує світом, а збіги при цьому є не чим іншим як “парними подіями, що знайшли одна одну” [Юнг, 1994]. Думку про циклічність можна знайти у класичних трактатах католицької містики, де ми знаємо, що дія, через яку Отець народжує Сина, виражається формулою: вихід та вхід. Син виходить з Бога-Отця шляхом породження, а через Духа Отця повертається до Самого Себе [див. Роллан, 1991, с. 107].

Циклопричинність виявляється і в такому явищі. Сон зі сновидінням є наслідком попереднього денного існування людини і виступає засобом “навчання” людини та гармонізації психічних процесів [Лаберж, 1996, 1996а; Минделл, 1996]. З іншого боку, швидкий сон (сон зі сновидінням) виступає певним причинним фактором подальшого

денного існування людини, оскільки він постає як процес, що формує психологічні установки та програмує поведінку людини. Річ у тім, що в стані швидкого сну, по-перше, активна права півкуля головного мозку людини [Херсонский, 1991, с. 23-24], яка активна також в стані гіпнотичного трансу [Каструбин, 1995, 1996], крім того, в стані швидкого сну людина статеві збуджується [Долин, Долина, 1972, с. 155], а сам статевий процес виявляє гіпнотичні фази [Psychology..., р. 430]. Виходить, процес сну зі сновидінням постає як сугестивний причинний чинник майбутньої поведінки людини, а з іншого боку, є наслідком минулої її поведінки. Тобто причина (денне існування людини) та наслідок (сон зі сновидінням) виявляються одним і тим же самим.

Циклопричинність виявляється в природничих науках як **принцип саморуху**. “Принцип саморуху в сучасній науці реалізується і специфікується в різних формах: в теорії елементарних часток у вигляді гіпотези про існування фундаментального спірного, торсіонного поля, що взаємодіє з самим собою (самодіючі поля), в біології – в теорії біологічної активності живих систем, в кібернетиці – в поняттях саморегуляції, самоуправління, самоорганізації тощо.” [Вяккерев, 1978, с. 57]. Тут можна навести й психологічний феномен “ретроактивного гальмування” – інтегральний нервовий процес, що уповільнює навчання в результаті того, що відповіді на наступні елементи матеріалу, що запам’ятовується, роблять гальмуючий вплив на відповіді, що відносяться до його попередніх елементів, тобто спостерігається забування матеріалу під впливом наступного завчання [Психология, 1990, с. 404]. Можна сказати, що в психіці принцип лінійної причинності порушується: тут очікуємо майбутнє може впливати на теперішнє [Грановская, Крижановская. 1994, с. 8–9].

Ідею циклопричинності, тобто принципу саморуху, ми знаходимо в філософах древніх часів. В розумінні Платона початком будь-якого руху є те, що саме рухається [Платон, 1970, т. 2, с. 180–181]. При цьому у Платона саморух є характеристикою життя [Платон, 1972, т. 3, ч. 2, с. 390]. у Аристотеля саморух реалізується в результаті спонтанності: “речі виникають чи через мистецтво, чи природним шляхом, чи через збіг обставин, чи самочинно, довільно” [Аристотель, 1976, т. 1, с. 302]. У італійського філософа епохи Відродження Патріці ми також зустрічаємо ідею саморуху, що внутрішньо притаманний матерії [див. Горфункель, 1975, с. 66]. Д. Дідро також схилився до думки, що самочинний рух має бути взятим за основу поряд з причинною дією одного тіла на інше [див. Длугач, 1974, с. 278]. Цю ж ідею ми зустрічаємо і у Гольбаха, Лейбніца, Гегеля. Кант вважав, що кожній субстанції, кожному простому елементу матерії повинна бути притаманна якась внутрішня діяльність як основа зовнішнього впливу [Кант, 1964, т. 2, с. 305].

Ідея циклопричинності виявляється в деяких сучасних філософських доктринах. Наприклад, в есхатологічній діалектиці Г. Маркузе ми зустрічаємо думку про час, який тече з майбутнього в минуле [Marcuse, 1956]. “Людина росте корінням вгору”, – писав Жюль Ренар [див. Библер, 1989, с. 309]. Ведичне уявлення про “світове дерево” (“космічне дерево життя”) виражає саме принцип циклопричинності, коли коріння цього дерева виявляються зверху, а гілки – знизу (Рігведа, I, 24, 7).

Цікаво, що В. І. Ленін писав, що класична причинність “є лише малою часткою всесвітнього зв’язку” [Ленін, т. 29, с. 144]. Вважається, що наука, її розвиток являють собою зв’язком “чорного ящика” та “білого ящика”, і цей зв’язок формує саме циклічну систему взаємного переходу [Югай, 1976, с. 54], а “науковій методології притаманний рух по замкнутому колу”, коли ми маємо взаємне обертання фактологічного та теоретичного [Уотермэн, 1968]. “Щоб завершити... процес, потрібно добитися його обертання... Тільки тоді діалектика процесу одержує належного задоволення, і процес вичерпується в круговороті” [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 430].

В **логіці** циклопричинність виявляється в понятті “нескінченного умовиводу” (при якому засновок не потребує зовнішніх передумов, а навпаки, в самому наслідкові одержує своє подальше обґрунтування) [Церетели, 1971, с. 156–157]. Приклад циклопричинності в науковій методології постає у вигляді положення: “при різних аксіоматичних побудовах однієї й тієї ж математичної дисципліни аксіоми та теореми міняються місцями” [Яновская,

1973, с. 266], коли, наприклад, теорема Піфагора в узагальненій формі набуває в геометрії Рімана статусу аксіоми [Бунге, 1967, с. 16]. Цікаво, що в Древній Греції лінійна та циклічна причинність розумілися як тотожні, принаймні Плутарх з приводу пояснення факту однорогості барану ворожкою та філософом писав, що вони обидва мають рацію, оскільки перший правильно зрозумів причину, а другий – мету [Плутарх, 1961, с. 200]. Для Аристотеля доведення було одночасно і поясненням сутності [див. Лукасевич, 1959].

Тут можна говорити про синхронію та діахронію як принципи побудови мислительних процесів, при цьому діахронія може вважатися виразником лінійної причинності, а синхронія – циклопричинності. Єдність синхронії та діахронії виявляється на рівні абстрактно-логічного мислення, де з одного боку наявні синхронічні (синтетичні) елементи – аксіоми логіки, які мають логічний імунітет – їх неможливо ні довести, ані заперечити. З іншого боку, тут маємо діахронічний (аналітичний) елемент – ланцюг розгортання думки в процесі доведення. Зрозуміло, що ці два елементи взаємопов'язані та не можуть існувати один без одного. Крім того, тут можна говорити про аналітичні та синтетичні судження та знання, які виявляються пов'язаними нерозривним чином, коли аналітичне розгортання думки виявляє лише те, що було в ній приховано в синтетичному вигляді. Гегель вважав, що аналітичне положення містить в собі завдання як вже розв'язане саме по собі [Гегель, т. 4, с. 30–40], а Л. Вітгенштейн стверджував, що в логіці процес і результат еквівалентні, коли доказ є лише механічним засобом полегшити розпізнавання тавтології там, де вона ускладнена [Витгенштейн, 1958]. Кант трактував синтетичні судження як такі, що поширюють наші знання, а аналітичні – як ті, що пояснюють зміст засновків [Кант, т. 3, с. 229–231, т. 2, с. 394]. Міркування К. Гемпеля підтверджують цю думку: “Оскільки всі математичні докази спираються лише на логічні висновки з певних постулатів, то можна сказати, що математична теорема, така як теорема Піфагора в геометрії, не стверджує нічого, що є об'єктивно чи теоретично новим в порівнянні з постулатами, з яких вона виведена, хоча її зміст може бути психологічно новим у тому розумінні, що ми не підозрювали того, що він приховано містився в постулатах” [див. Шляхин, 1978, с. 185–187]. Е. Мах про геометричні докази писав наступне: “Старанно усуваючи з нашого уявлення все, що потрапило сюди як додаток до конструкції, а не через силогізм, ми не знайдемо в нашому уявленні нічого, крім одного витокового положення” [там само].

Треба сказати й те що **взаємний обіг цикло- та лінійної причинності** виявляється в процесі взаємодії двох форм логічного руху думки – індукції та дедукції. В той час коли індукція спирається на окремий контекст пізнання, то дедукція – на “факт роздвоєння єдиного, де протилежні моменти розуміються як можливі на основі загальної основи – єдності. Вона є виводом протилежних наслідків з єдності” [Баникадзе, 1968, с. 166]. Зміна цих логічних форм умовиводу в процесі мислення є, по суті, зміною цілісної та дискретної, циклічної та лінійної, аналітичної та синтетичної форм мислення. В тому ж ключі можна говорити про взаємний оберт редукціонізму та інтегратизму як двох протилежних принципів наукового дослідження [Енгельгардт, 1973, с. 12]. Ми можемо говорити не лише про цикло- та лінійний типи каузальності, а також про два типи логіки – циклічну (цілісну, багатозначну) та лінійну (дискретну, однозначну). Так Б. Рассел пише, що закон протиріччя говорить про букове дерево, яке не може одночасно бути не буковим деревом, тобто цей закон стосується предметів зовнішнього світу [див. Кумпф, Оруджев, 1979, с. 161]. Однак цей же закон у сфері циклічної (багатозначної, “сутінкової”) логіки говорить: букове дерево є одночасно і не буковим деревом, оскільки воно виражає момент єдиного, який притаманний світу в цілому, що є універсумом, де кожна річ в своїй “квантовій” сутності тотожна всім без виключення іншим речам. Достатньо нагадати про ефект *Ейнштейна-Подольського-Розена*, котрий встановлює миттєву координацію між елементами світу, коли, як вважали Д. Бом, Л. Бройль та ін., теперішній стан матеріального об'єкту обумовлено не лише причинами, що виявляються у минулому, але й ситуаціями, в які цей об'єкт має потрапити у майбутньому [Аверьянов, Кашура, 1992; див. також Лазарев, Данченко, 1994, с. 135].

Можна говорити й про процес *розуміння, що спрямований на цілісність та виявляється єдністю циклопричинного та лінійнопричинного принципів*. Як пише А. Уайтхед, розуміння,

по-перше, передбачає поняття “композиції” (внутрішній склад предмета), і по-друге, воно передбачає розгляд предмета як єдності. Тобто в контекст розуміння входять два способи аналізу, в рамках першого з яких предмет пізнається як результат, а другого – як каузальний фактор [Уайтхед, 1990, с. 374].

Таким чином, предмет як результат, мета (наслідок) реалізується в контексті циклічної, а як причина – лінійної причинності. Єдність двох типів причинності передбачає актуалізацію парадоксально-багатозначного, інтуїтивного способу осягнення буття, що реалізується в межах філософського знання. Як пише А. Уайтхед, в філософських текстах повинен бути мінімум доводів. Всі зусилля мають бути спрямовані на демонстрацію “самоочевидних базисних істин про природу речей та їх зв’язків... розуміння витоково не засновано за висновку. Розуміння самоочевидне”. В цьому філософія подібна до поезії [там само, с. 376–377].

У **теоретичній біології** визнається, що “процес індивідуального розвитку “задається” відразу... Все нове виникає відразу в самому початковій розвитку, а потім вже йде процес лише кількісного розгортання цього нового” [див. Югай, 197, с. 121], тобто розвиток йде фактично від майбутнього (мети) до минулого (початку), що відповідає концепції Лейбніца про “передвстановлену гармонію” [Лейбниц, 1908, с. 249]. Принцип циклопричинності ілюструється тут думкою деяких дослідників, що не людина походить від мавпи, а навпаки, мавпа від людини [див. Блаватская, 1997, т. 1 с. 258]. Таким чином досягається теоретичний синтез минулого, теперішнього та майбутнього та долається обмеженість механістичного пояснення сутності життя, яке (пояснення) пробує подати майбутнє та минуле як “функції теперішнього”, коли все обумовлюється наявним [Бергсон, 1914, с. 38]. Визнається, що життя повністю “замикається на себе” на рівні біогеоценозу [Шмальгаузен, 1968], тобто тут поряд з лінійністю виявляється й циклічний принцип організації процесів, коли наслідок та причина можуть мінятися місцями, коли “початкова точка втрачає своє значення, як тільки круг замикається” [Эйген, 1973, с. 10]. М. Ейген, що висунув концепт “гіперцикл”, розробляв принцип циклічності у біології, де сполучається два принципи – *еволюціонізм та креаціонізм*. Таке сполучення лінійної та циклічної схем розвитку ми маємо у таких понять, що використовуються у аналізі живих систем, як когерентне (узгоджений по фазі коливальний рух) та кооперативний стани системи [див. Эйген, Шустер, 1982].

Як писав О. Л. Чижевський в книзі “*Земне відлуння сонячних гроз*”, єдність людини та світу реалізується у контексті циклічних процесів, які можна інтерпретувати через ряд синусоїд, що накладаються одна на одну, при цьому максимумами та мінімумами космічних та геофізичних явищ збігаються з максимумами та мінімумами тих чи інших явищ в органічному світі. Тут уява про пульсації та ритми Всесвіту відповідають “космоцентричній” свідомості стародавніх людей.

Тут можна говорити й про цілий клас автоколивальних в хімічних речовинах і живих клітинах. Річ у тім, що в кожній точці активного середовища при розповсюдженні хвиль виникають деякі запаси енергії, яка може за певних умов вивільнятися у вигляді автохвиль. При цьому у всіх активних середовищах розповсюджуються два типи хвиль, що вливаються одна на одну: хвилі збудження і хвилі відновлення, які створюють умови для існування автохвиль, що підтримують самі себе [Смирнов, 1990, с. 21].

Цікаво, що саккадичні (швидкі, скануючі) рухи очей реалізуються як самозамикаючийся рух, коли цей рух фіксує повернення до старої точки фіксації, а потім до нової [Психол. сл., 1983, с. 330].

Отже, характерні приклади самодетермінації цілісності можна спостерігати в природі. Розглядаючи проблему морфогенезу, Г. Хакен ставить запитання: звідки спочатку недиференційовані клітини знають, де і яким образом диференціюватися? Адже, як показують експерименти, такого роду інформація не міститься в окремих клітинах із самого початку (наприклад, через ДНК). Відповідь полягає в тому, що клітини витягають зазначену інформацію від навколишніх кліток, зі свого положення в клітинній тканині. Так, в експериментах, зроблених на ембріонах, клітки з центральної частини вола після пересадження в головний відділ розвивалися в око [Хакен, 1985, с. 34]. “Витягати

інформацію зі свого положення” – це і значить здійснювати співвіднесення свого розвитку з розвитком цілого, а не окремих лише частин, тобто брати участь у процесі самодетермінації організму, яка у Р. Шелдрейка називається "формуючою причинністю" [Shekdrake, 1981].

Принцип циклічності виявляється у **концепціях зародження життя** на нашій планеті. Йдеться про те, що для життя потрібна молекула ДНК зразу у готовому вигляді, оскільки вона не може з'явитися у процесі еволюції, бо нічому буде репродукувати саму себе (парадокс виникнення "курка або яйце"). Тому тут виявляються дві рівноцінні гіпотези про циклопричинний принцип зародження життя і про принцип панспермії – занесення життя із космосу. Але в остаточному підсумку ці два підходи передбачають креаціоністську модель походження світу [Малюк, 2006].

Одкровення **синергетики**, науки про нелінійні системи та процеси, відкривають розуміння процесів самоорганізації (принцип: "порядок через флуктуації") [Prigogine, 1980, 1984]. Циклічна причинність виявляється у синергетиці, де ми бачимо, як параметри порядку та свободи, що визначають розвиток систем, взаємно впливають один на одного циклічним чином [Князева, 1998, с. 140].

Синергетичний підхід до аналізу дійсності був значно збагачений у площині теорії автохвильових процесів та **концепції автопоезиса**, що була розроблена у 1970-і рр. чилійськими нейробиологами У.Матураною і Ф.Варелою з метою опису феномена життя як явища, властивого відкритим системам, що самовідновляються [Матурана, 1996]. Незважаючи на суто біологічну спрямованість теорії автопоезиса, вона має перспективну міждисциплінарну методологію. Її підходи знаходять своє застосування в концепціях трансперсональної психології, дослідженні соціальних процесів, теорії штучного інтелекту, розвитку нових інформаційних технологій.

Автопоетична теорія входить у більш загальну дослідницьку програму, відому як когнітивна наука, що здійснює міждисциплінарний синтез досліджень в області нейролінгвістики, штучного інтелекту, когнітивної психології, нейробиології й епістемології. Серед авторів, що працюють у цій області знання і розвиваючих її сучасну фазу – залучення (Ф.Варела), можна назвати таких учених, як Дж.Лакофф, М.Зелені, Ф.Флорес.

Теорія автопоезиса може бути зрозуміла і з погляду системного підходу як один з напрямків "теорії самоорганізації" або "теорії складності". Істотною особливістю живих систем є автопоезис – самовиробництво системою компонентів, реалізуючих її організацію (її остаточну процесуальну конфігурацію). Тому живою системою є будь-як система, здійснююча автопоезис у фізичному просторі.

В автопоетичній теорії пізнання постає наслідком рекурсії і складності форми будь-якої системи, чия поведінка містить у собі підтримку тієї ж самої форми. З цього погляду організми є одиницями, що відтворюють себе у фізичному просторі. Автопоетична теорія застосовувалася в різних областях, таких як інжиніринг програмного забезпечення, штучний інтелект, соціологія і психотерапія.

Слід сказати, що з огляду автопоезису, системи не можна визначити простим перерахуванням або відстеженням розташування їхніх конституюючих елементів. Визначальним атрибутом системної сутності є набір зв'язків між компонентами які (а) окреслюють свою форму в будь-який момент і (б) постають ядром "ідентичності", яка встановлюється всупереч динамічних змін в часі. В автопоетичній теорії цей набір визначальних зв'язків називається організацією системи.

Загалом, визнається, що поряд з так званою лінійною, чи енергетичною причинністю, яка має справу з кількісним боком реальності, існує й цілісна, чи "формуюча причинність", котра є чинником якісного боку реальності та відіграє провідну роль у розвитку біологічних форм [Sheldrake, 1981]. Явище ж "морфічного резонансу", яке корелює з концепцією "формуючої причинності", відноситься не лише до живих організмів, але й до елементарних явищ, таких, наприклад, як ріст кристалів [див. Гроф, 1992, с. 55].

У рівняннях Е. Шредінгера є опис так званих антисигналів, які, як би так мовити, пливають з майбутнього через теперішнє у минуле. Тут ми маємо принцип хроноциклічності. Можна

говорити й про одночасне існування трьох аспектів часу – минулого, теперішнього, майбутнього, що довів М. О. Козирєв [Козырев, 1994].

Синергетика, що вивчає алгоритми управління динамічним “хаосом” [Телемедицина..., 1998], базується на моменті активності матерії – резонансному збудженні, впливі, що узгоджений з внутрішніми властивостями нелінійної системи, які впливають на неї [Курдюмов, Маленецкий, 1983; Булгакова, 2000]. Якщо система перебуває у старі термодинамічної рівноваги, то вона замкнута і здатна виробляти ентропію. Її складові, гіпнони (молекули, наприклад), прагнуть поводитись незалежно одна від одної. Якщо ж система переходить у стан нерівноваги, вона стає дисипативною, відкритою, нелінійною, її ентропія зменшується, а нерівноважний стан починає підтримуватися постійним припливом енергії, що розсіюється, виявляючи процес дисипації. Тут з хаосу народжуються дисипативні структури. Їх виникнення у ході еволюції відкритих систем відповідає процесам самоорганізації матерії. Слід сказати, що відхиляючись від стану рівноваги, система досягає певної критичної точки (точки біфуркації, тобто роздвоєння, розгалуження). Проходячи цей стан система досягає структурно-диференційного стану, коли виникає послідовне впорядкування дисипативних структур. Крім того, поблизу точок біфуркації в системах спостерігаються значні флуктуації (відхилення), коли системи немов би “коливаються” перед вибором шляху своєї еволюції. Елементи системи у цей момент не є незалежними, між ними виникають когерентно узгоджені дії, а система починає будуватися таким чином, немов би кожен її елемент був “інформованим” про стан системи в цілому [Пригожин, Стенгерс, 1986], що має місце на рівні імплікативних зв’язків мікросвіту [Цехмистро, 2002]. Саме хаос сучасна теоретична фізика вважає чинником, який змушує змінювати напрямки еволюції, а також приводить до синхронізації темпів розвитку субструктур всередині складної структури, тобто слугує у якості принципу цілісної причинності. Тут система постає як одне ціле, як єдиний моноліт, де минуле, теперішнє та майбутнє зливаються у одне. Механістичний, лінійний детермінізм тут не діє, набуває чинності принцип цілісної циклічної причинності.

Циклопричинність виявляється і в процесі обертання (інверсії) процедури **досягнення мети**, коли, наприклад, мавпа перестає кидати кокосовий горіх на каміння щоб його розбити, а навпаки, каміння використовує у якості молотку [Кликс, 1983, с. 93].

Принцип циклопричинності втілено в концепції П. К. Анохіна про кільцеві рефлекторні зв’язки [Анохин, 1978], коли старі уявлення про рефлекторну дугу виявляються неадекватними реальному стану речей, бо робота кожного органу і його мозгового центру здійснюється за принципом кільця в обстановці “повної довіри та взаємної обізнаності”. Це нагадує нам орієнтальний принцип колообертання ян та інь. Можна говорити й про гіпотезу циклічних кодів пам’яті [Лебедев, 1986, 106–116], де показано, що пам’ять реалізується на основі принципу циклічності.

Слід сказати, що суб’єктивно переживаємі феномени виникають в результаті синтезу різних видів інформації в ключових для даної психічної функції зонах мозку. Синтез інформації забезпечується спеціальною організацією процесів мозку, що включають кільцевий, тобто “циклопричинний” рух нервових імпульсів по структурам мозку. Тут взаємодіють два незалежні фактори: сенсорний і критерій рішення, що визначається мотивацією. Мозкові механізми сприйняття виявляють три етапи. На першому, сенсорному, має місце аналіз фізичних параметрів стимулу і порівняння його з пам’яттю для визначення значущості сигналу. Цей етап є підготовчим і не супроводжується суб’єктивними переживаннями. На другому етапі – етапі синтезу – виникають чуття, що забезпечуються через повернення збудження в первинні відділи мозку. На третьому етапі – етапі пізнання, має місце категоризація стимулу [Иваницкий, 1999].

Тут можна говорити про циклічність в плані хворобних процесів [Верецагин, 2000, с. 99]. Наведемо приклад патологічного ланцюга: понижена енергетика печінки породила відлучення енергії від шлунку, що призвело до дефіциту фактору Касло (речовини, яка забезпечує усмоктування фолієвої кислоти). Як наслідок – енергетична недостатність крові, що циркулює – потім дифузна енергетична недостатність кісного мозку – страждає селезінка

– і порочне коло знову замикається на печінці. Тут можна навести й приклад з лікуванням хвороб методом гомеопатії, коли лікування одного органу тягне за собою патологію іншого, і так далі [Лупичев, 1990].

Циклопричинність виявляється і в **психодинаміці півкуль головного мозку** людини, права з яких функціонально звертається до минулого, а ліва – майбутнього. Приймаючи до уваги той факт, що розвиток людини в філо- та онтогенезі йде від правої півкулі до лівої, а від неї – знову до правої, можна сказати, що у дитини майже все – майбутнє, а у старій людини – минуле. “Почавши життя зі звернення у майбутній час, людина закінчує його лише з індивідуальним минулим часом, який обтяжує свідомість. В цьому сенсі саме переживання індивідуального життя суб’єкта може бути уявленим як перехід від майбутнього до минулого” [Брагіна, Доброхотова, 1988, с. 176–181]. Як писав О. Уайльд у книжці *"Портрет Доріана Грея"*, людина народжується з молодим тілом, але зі старою душею. В процесі старіння “душа молодіє”, а “тіло старішає”.

Дж. Уітроу вважав, що напрямком часу в сфері нашого досвіду є напрямком до збільшення знань про події. Тому в індивідуальному світі людини події відбуваються у зворотному порядку по відношенню до ходу подій в реальному світі. Подібну ж думку висловлював й А.А. Логінов [Логінов, 1979], який писав, що існують два зустрічних потоки часу. Біологічний час (він же є фізичним часом): минуле → теперішнє → майбутнє. Індивідуальний час: майбутнє → теперішнє → минуле [там само]. Психодинаміка півкуль головного мозку людини виявляє циклопричинність і у феноменах “розширення простору бачення”, “зворотної послідовності усної та письмової мови”, “передбачення” у лівшів, у яких функціональна асиметрія мозку організована дещо іншим чином, ніж у правшів [там само, с. 116–136].

Зараз існують психотехніки, які використовують принцип циклічної причинності для побудови своїх систем, у межах яких поєднуються внутрішнє і зовнішнє, Я та не-Я. Принцип єдності Я та не-Я можна проілюструвати уривком з книги В. Пелевіна *“Чатаєв і порожнеча”*: “Уявіть собі непровітрену кімнату, у яку набилося дуже багато народу. І усі вони сидять на різних кривих табуретках, на розхитаних стільцях, якихось клунках, і взагалі на будь-чому. А більш жваві і моторні прагнуть сісти на два стільці одразу або зігнати когонебудь з місця, щоб сісти самому. Таким є світ, у якому ви живете. І одночасно в кожного з цих людей є свій власний трон, величезний, блискучий, що піднімається над усім цим світом і над всіма іншими світами теж. Трон воістину царський – немає нічого, що не було б у владі того, хто на нього зійде. І, найголовніше, трон абсолютно легітимний – він належить будь-якій людині по праву. Але зійти на нього майже неможливо. Тому що він займає місце, якого немає... Він знаходиться ніде”.

Одна із таких психотехнік, система *“Симорон”*, закликає зруйнувати границі між “Я” и “не-Я” [Гурангов, Долохов, 2000]. При цьому перераховуються різні аспекти такої границі: просторові границі – мої особисті речі, моя кімната, мій будинок, моя вулиця, моя країна, моя планета, моя сонячна система, моя галактика; часові границі – мій робочий день, мій місяць відпочинку, мій навчальний рік, моя юність, моя зрілість, моє життя. Є ще внутрішні границі – мої плани, мої ідеї, мої переживання, мої мрії, мої звички, мої страхи, мої хвороби, моє здоров’я. Усе це – границі, що відрізняють мене від інших людей. А де ж сама людина, її “Я”? У мозку, у душі, у центрі Всесвіту, у фізичному тілі, усередині своєї свідомості? Будь-яке слово виокремлює, обмежує якийсь об’єкт. І якщо ми визначаємо щось, то тим самим будуємо границю між цим об’єктом і тим, що цим об’єктом не є.

Людина тут розглядається творцем зовнішньої і внутрішньої реальності, що є лише відображенням її “Я”. Розв’язання конфлікту між “Я” та “не-Я”, досягнення гармонії між ними тут досягається за допомогою певних психологічних технік. На початковій стадії опанування системою *“Симорон”* вивчаються найпростіші способи корекції зовнішнього середовища як дзеркала, що відбиває “Я”. Якщо людина корегує те, що знаходиться поза нею, то, зрозуміло, вона виправляє себе. Якщо вона стикається з хворобою у зовнішній реальності, це має розумітися та усвідомлюватися як зображення того, що гніздиться в самій людині, тому що породити хворобу могла тільки сама людина через транслювання її на

екран зовнішньої реальності. Картини на цьому екрані для людини є попереджувачими сигналами про те, що може з нею статися через якийсь час. Спостерігаючи їх, людина має завчасно розпізнати, що її очікує через певний період. Бачачи хворобу поза собою, трансформуючи її у здоров'я, людина профілактично працює над собою, корегує і змінює себе, усуваючи можливість власного захворювання [Гурангов, Долохов, 2000].

Феномен циклопричинності підтверджується так званими **парапсихологічними явищами**, такими, наприклад, як ретропсихокінез, який виявляє вплив на минуле. Як вважають фізики Г. Шмідт та Е. Г. Уоркер, можливо впливати на минуле, при цьому час не можна диференціювати на минуле, майбутнє та теперішнє, оскільки ці три компоненти проникають один в одного та щільно взаємно пов'язані [див. Таинст...1997, с. 352–354].

Цікаво, що Д. Орме-Джонсон показав, досліджуючи енцефалографічні показники, що під час демонстрації парапсихологічних феноменів має місце висока функціональна узгодженість у роботі правої і лівої півкуль головного мозку людини [див. Похитит. разума, 1997, с. 646].

Розвиток ідей **синергетики** стосовно ентропійного підходу до вивчення процесів живих організмів призвів до створення уявлення про те, що в фазі поновлення організм виходить за межі витокового стану, ентропія стає негативною, а біологічний час набуває інвертованого плину [Аршавский, 1986; Хрон.. и хрономед..., 1989, с. 262]. Згадаємо, що півкулі мозку людини функціонально співвідносяться з минулим (права півкуля) та майбутнім (ліва півкуля) [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 176–181]. І якщо в онто- та філогенезі розвиток людини йде від правої до лівої півкулі, то у людини хронологічний аспект психічної діяльності розгортається від майбутнього до минулого, тобто має місце інвертованість у часі [Логинов, 1979]. Існують дослідження, що дозволяють говорити про одночасність існування минулого, теперішнього та майбутнього (непричинний зв'язок Паулі-Юнга) [Фомин, 1990; Dyson, 1983].

Циклопричинність є прерогативою мистецько-етичного світорозуміння, що ми зустрічаємо в літературі, яка є циклічною сутністю, оскільки “романи майже ніколи не розгортаються згідно з точною подійною послідовністю” [Шкловский, 1983, с. 544]. Так в відомій книзі Л. Керолла ми можемо прочитати про злочинця, який перебуває за ґратами за скоєний злочин, в той час коли суд починається тільки “в наступну середу” [Кэррол, 1985]. У п'єсі Ф. Г. Лорки “Коли мине п'ять років” ми можемо зустріти таку фразу: “Я забуду тут свого капелюха” [Лорка, 1986; див. також: Маркес, 1986; Гессе, 1991; Узоры сим..., 1980].

Принцип циклопричинності виявляється в літературі у формі **рекурсії**. “Ненауковий” інформаційно-надлишковий метод рекурсії полягає в тому, що письменник чи дослідник періодично повертаються до головної посилки (події) і розглядають її в різних контекстах [Анисимов, 1988, с. 128].

Суттєво, що не тільки неживий та органічний аспекти світу виявляють циклічні процеси, також і “земна історія, узята в цілому, у рамках, утворених створенням світу і кінцем його, являє собою завершений цикл: людина і світ повертаються до творця, час повертається у вічність” [Гуревич, 1944, с. 111].

Мистецтво як форма суспільної свідомості, у свою чергу, відбиває принцип циклічності, оскільки “мистецтво задовольняє людську потребу у все більш тонкому досвіді структурного порядку. Якщо твір мистецтва репрезентує людині такий повторювальний порядок чи структурний розвиток, що не відповідає її нормальним очікуванням, виникає почуття фрустрації чи збурення. Тому твір мистецтва потребує “форми”... Новаторів у мистецтві критики, які постають захисниками традиції, завжди звинувачують у “безформності”. У часи Дебюссі, коли вперше музика перестала підкреслювати тональність п'єси у кінці, це призвело до виникнення у слухачів фруструючого почуття незавершеності – вона залишала їх “підвішеними” у повітрі... Це показує, як глибоко укорінене інстинктивне усвідомлення того, що життя циклічне і що будь-який великий цикл закінчується утвердженням довершеної гармонії – деяким уявленням омега-стану, чи стану зернятка” [Радьярд, 1995, с. 233].

У літературі принципи синергетики втілюються у метаморфозі і рекурсії, які є найбільш істотними характеристики нашого світу. Метаморфоза як перетворення притаманна світові в тім сенсі, що все в світі рухається, змінюється, а тому виявляє метаморфози. Характер метаморфоз, у свою чергу, виявляє циклічність – принцип рекурсії – повторення, повернення “на кола свої”. Сполучення принципу руху й зміни (метаморфози) та принципу циклічності (рекурсії) дає нам спіраль, як єдність структурного та динамічного аспектів світу, що можна простежити як на рівні макрокосму у вигляді спіралеподібних галактик, так і на рівні мікркосму – у формі спіралеподібної структури молекули ДНК.

Феномен рекурсії у просторі художньої реальності відбивається у рекурсивному принципі побудови сюжетних ліній, що виявляють типові, універсальні риси, дослідження яких завжди було у центрі уваги науковців. Ще наприкінці 20-х років В. Я. Пропп на підставі дослідження структури чарівних казок створив функціональну модель казки будь-якого типу [Пропп, 1984; Лотман, 1971], що, так чи інакше, віддзеркалює структуру історичних подій, які, в принципі, подібні до структури чарівної казки. Аналогічний висновок відносно міфів племен Південної Африки зробив К. Леві-Стросс, який показав, що міфі народів світу структурно-алгоритмічно побудовані однаково, коли діє закон “збереження алгоритму та сюжету” будь-якого твору [Лотман, 1971]. У К.Г. Юнга цей висновок знаходить підтвердження у теорії архетипів, а древньогрецькі трагедії у новому ракурсі повторюються у Шекспіра та у сучасних постановках. Т. Манн писав, що у “типовому завжди є дуже багато міфічного, містичного у тому сенсі, що, як і будь-який міф, типове є витоковим зразком, початковою формою життя, позачасовою схемою, здавна даною формулою, в яку укладається життя, що себе усвідомлює та неясно прагне знову здобути прикмети, до яких воно приречене” [Манн, 1960, с. 175].

Це нам нагадує принцип Всесвіту як голографічного універсуму, організованому на принципах фрактально-голографічної геометрії, монадології Лейбніца, де частина ізоморфна цілому як у структурному, так і динамічному змісті: як писав Гегель, кожен момент світового процесу сам є деяка індивідуальна, цільна форма [Гегель, 1992, с. 15].

Відомо, що в багатьох літературних творах, відзначених Нобелівською премією, застосовується метод **рекурсії**, що полягає в реалізації сюжету через численні метаморфози й концентричні кола оповідань, які замикаються. М. Гарсія Маркес, молодий колумбійський журналіст у 1967 році написав роман “Сто років самотності”, за який йому була присуджена Нобелівська премія. Роман кристалізується як опис історії величчя, розквіту й падіння роду Буендіа і міста Макондо. Перший представник роду Буендіа засновує місто Макондо, а падіння цього міста синхронізується в часі з його загибеллю. Представники роду Буендіа утворюють теми, пов’язані в рамках свого покоління й часу в окремі рекурсивні й метаморфозні процеси, що виявляють принцип “концентричних кіл”, або “усі у всьому”.

У романі французького письменника Поля Віалара “І вмерти ніколи” бізнесмен-мільйонер спізнюється на літак, що, ледь злетівши, розбивається в нього на очах. І бізнесмен вирішує вважатися загиблим, розпочати жити знову, як проста смертна людина, тому що йому набридла вічна погоня за прибутком, війна з конкурентами, щоденне ділове нервування. Він, діставши інші документи, влаштовується працювати таксистом, але непомітно для себе втягується в підприємницькі справи, спекулює на біржі, купує нові машини, стає власником цілого гаража, потім іншого, нарешті постає таким же багатим підприємцем, яким був на початку книги. Він їде в аеропорт, піднімається в повітря – і літак розбивається.

Таким чином, у літературі інформаційно-надлишковий метод рекурсії полягає в тому, що письменник періодично повертається до головної посилки (події) і розглядає її в різних контекстах. Тут можна говорити і про стиль художніх творів Сходу (зокрема Японії), який передбачає численні повтори, що створює проблему для перекладачів. За цих умов цей стиль реалізує принцип “випередження думки”, коли вона формулюється миттєво на рівні інтуїтивного озаріння, котре на Заході відображається в літературі “потoku свідомості”.

Література “*потoku свідомості*”, що базується на філософії екзистенціалізму, на позиціях сюрреалізму та ін., спрямована до тотального, надціннісного, автентичного буття. Цікаво, що

одним з перших письменників, що потрапили під вплив “нової симетрії”, був Ф.М. Достоевський, котрий характеризувався, як пише М. М. Бахтін, “наполегливим бажанням бачити все як співіснуюче, сприймати та показувати все поряд та одночасно... у мисленні Достоевського немає генетичних та каузальних категорій” [Бахтін, 1979, с. 30-35]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Дж. Джойса в романі “*Поминки по Фіннегану*”, де відсутні хронологічний час та взаємодія об’єктів в звичайному розумінні. Роман повністю розміщується в просторі імен, які перетворюються одне в одне.

Сюжетна рекурсія виявляється не тільки у циклічних сюжетних побудовах, але й у циклічній взаємодії сюжетів. Так у романі М. О. Булгакова “*Майстер і Маргарита*” знаходять реалізацію дві взаємодіючі сюжетні лінії, які розгортаються одна в одній (роман у романі). Така побудова літературного твору характерна для фольклорних оповідань Сходу, де нерідко має місце взаємодія декількох оповідань у межах одного оповідання.

Рекурсія постає не тільки наріжною сюжетною (композиційно-темпоральною) ознакою літературного твору. Його зміст знаходить реалізацію у площині рекурсії денотатів об’єктів літературних творів, коли об’єкти у творі можуть фігурувати під різними іменами. Рекурсія виявляється і на рівнях фонологічному, семантичному, лексичному, синтаксичному, наприклад у римованих поетичних творах, і не тільки в них. У романі Д. Джойса “*Портрет митця у юності*” потік життєвої свідомості героя описується у вигляді кругової рекурсивної схеми, що супроводжується багаторазовим описом звуків, що повторюються, рухів та різних концентрованих обертів.

Отже, поняття рекурсії (циклічності процесів, послідовного повертання до виголошених тез), що виникло в теорії алгоритмів як спеціальний засіб організації обчислень, швидко завоювало прикладну область – програмування, потім, збагатившись прийомами і методами, перетворилося на потужний системний засіб, що дає можливість досліджувати світ в цілому, а також окремі його аспекти, такі, наприклад, як художня реальність, оскільки рекурсивні моделі розвитку описують літературні сюжети й авторський стиль, живопис і музику, нарешті лежать в основі мислення людини.

Тут можна говорити і про стиль художніх творів Сходу (зокрема Японії), який передбачає численні повтори, що створює проблему для перекладачів [Мещеряков, 1986, 54-57]. При цьому цей стиль реалізує принцип “випередження думки”, коли вона формулюється миттєво на рівні інтуїтивного озаріння, що відображається в літературі “потoku свідомості” на Заході, що свідчить про певний процес інтеграції Сходу та Заходу.

Отже, прийняття циклопричинності у якості фактору наукового аналізу дозволяє, по-перше, перебороти принципову слабкість сучасної науки як форми суспільної свідомості, у межах якої виявляється необхідність пошуку нових логічних мов інтерпретації дійсності [Лог. и онтол., 1978] та визнається, що “при формуванні принципів природознавчого дослідження у картині світу було випущено з уваги щось фундаментальне” [Авраменко и др., 1980; Пушкин, 1980]. По-друге, принцип циклопричинності дозволяє перебороти онтологічні (фактологічні) та гносеологічні (логіко-семантичні, математичні) парадокси, які залишаються науковою проблемою [Клини, 1957, с. 42; Карри, 1969, с. 26]. Так корпускулярно-хвильовий (онтологічний) парадокс, котрий полягає у тому, що елементарна частка є одночасно корпускулярно-дискретним і континуально-хвильовим утворенням, вирішується через визнання існування двох причинних факторів, спроможних переходити один у одного (перетинаючи певний момент “X”, що є граничною категорією), коли корпускулярно-речовинний аспект світу “регулюється” лінійним (класичним) типом причинності, а континуально-польовий – циклопричинністю.

Розглянемо **сутність капіталу як самодетермінованої сутності**. Капітал як вартість, що сама зростає, тобто вартість, яка приносить додаткову вартість, визначається формулою: “гроші – товар – нові гроші (сума грошей з приростом)”. Як писав К. Маркс, “розвиток продукту у товар, товарний обіг... є передумовою, висхідним пунктом створення капіталу і капіталістичного виробництва” [Маркс и Энгельс, т. 26, ч. 3, с. 112]. К. Маркс вказував на складність, багатоступінчатість становлення капіталу. При цьому початок становлення

капіталу є достатньо невизначеним процесом. [Гурьев, 1973, с. 2]. Таку ситуацію вдало охарактеризував Гегель: “Речі ще немає, коли вона починається” [Гегель, т. 1, с. 153].

Тут маємо парадокс розвитку (виникнення), який полягає у тому, що нове виникає одночасно з старого і не з старого, оскільки в останньому випадку стирається різниця між старим та новим. На цей парадокс звертав увагу К. Маркс, коли писав, що капітал виникає у обігу, однак у сфері обігу немає приросту вартості, тут має місце лише перерозподіл вартості, яка була вироблена. Тому додаткова вартість ніби виникає у сфері виробництва, отже, як пише К. Маркс, капітал “повинен виникнути в оберненні і в той же час не в оберненні” [Маркс, *Энгельс*, т. 23, с. 176]. Подібним же чином новий вид у Ч. Дарвіна виникає з старого і в той же час не з нього [див. Югай, 1976, с. 22-23]. Можна сказати, що відношення між причиною та наслідком четверинні як в плані народження причиною наслідку (чи наслідок народжує причину; чи навпаки; чи перше та друге одночасно; чи ні перше, ані друге), так і в плані відношення наслідку до причини (наслідок міститься в причині; не міститься; перше та друге одночасно; ні перше, ані друге) [див. Костюченко 1983, с. 90].

Ейнштейн сформулював головну антиномію походження теоретичного знання: теорія народжується з досвіду і разом з тим не з досвіду [Эйнштейн, 1965, с. 61–62]. Тут можна говорити й про таку проблему, як “знання про незнання”. Парадокс розвитку в плані логіки пояснюється наступним висловом: “формальне доведення, якщо воно базується на одній аксіомі, тавтологічно і цілком може бути зведеним до цієї підстави. Але вже два вихідні та незалежні один від одного положення роблять можливим наступний синтез та одержання нового змісту” [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 225].

Отже, нове (“новий зміст”) виникає як відношення елементів, як синтез деяких “старих” моментів. Тому **“наріжний початок” світу (буття) полягає в синтезі, який може бути розкладеним формальним чином на, мінімум, два елементи.** Щоб проілюструвати сутність парадоксу розвитку наведемо слова Григорія Нісського, який писав, що спочатку всі речі існували в своїй заданості, але жодна не мала окремого та дійсного буття [див. Лелотт, 1959, с. 51]. Бл. Августин писав дещо подібне [див. Осипов, 1994, с. 123].

Яким же чином у виробництві створюється додаткова вартість? Якщо врахувати, що вартість є ні чим іншим як уречевленою у товарі суспільною працею, то яким же чином у сфері праці може з’явитися дещо надлишкове (капітал), що здатне приносити додаткову вартість? Відповідь на це запитання передбачає розв’язання парадоксу розвитку.

Розглянемо труд у стані *натурального виробництва та обміну*. Фізичні закони збереження енергії та речовини утворюють симетричність, тотожність праці та продуктів праці. Вартість робочої сили тут повинна бути еквівалентною споживчій вартості виробленого товару. Тобто певний обсяг життєвої активності (енергії) у процесі виробництва використовується для перетворення наявного матеріалу (сировини) у товар, який можна використовувати для задоволення тієї чи іншої потреби людини. Тут специфічна життєва активність людини (яка залучена у виробництві) трансформується у товар, що покликаний пробуджувати до життя іншу специфічну форму життєвої активності. Отже, маємо колообіг та перетворення однієї форми життєвої активності у іншу через виготовлений товар. Зрозуміло, що тут не може виникнути додаткова енергія, оскільки це суперечило б матеріальним законам збереження речовини та енергії. Проте *кооперативна форма праці*, що передбачає розподіл праці та наявність *синергетичної єдності* учасників трудового процесу, призводять до виникнення деякої надлишкової енергії (додаткової вартості, яка створюється сумісною працею), поява якої суперечить законам збереження, що і фіксується парадоксом розвитку (виникнення).

Розглянемо один з **логіко-семантичних (гносеологічних) парадоксів**, а саме – відомий парадокс Б. Рассела про “Брадобрій” [Френкель, Бар-Хиллен, 1966], який формулюється наступним чином: сільський брадобрій має право голити тільки тих мешканців села, які не голяться самі; виникає запитання, чи має право голити себе цей брадобрій, оскільки якщо він голиться, то не має такого права, а якщо не голиться, то таке право має. Виходить, він одночасно може і не може голити себе. Справа у тім, що тут брадобрій втілює принцип

самодетермінації, тобто принцип циклопричинності, він функціонально (й логічно) визначає себе, в той час коли всі мешканці села підпадають під “вплив” принципу лінійної причинності, бо вони детермінуються (логічно визначаються) дещо іншим по відношенню до них. Парадокс тут випливає з тієї обставини, що тут у рамках одного причинно-логічного контексту сполучаються два протилежних причинних статуси, лінійний та циклічний детермінізм. Те ж саме можна сказати стосовно відношення між раціональними та ірраціональними числами, коли раціональні числа виражають абстрактно-дискретно-однозначний аспект реальності, а ірраціональні – конкретно-континуально-багатозначний (невизначений) її бік. Дійсно, корінь квадратний з двійки виражається ірраціональним числом, а також конкретним відрізком на прямій, якій неможливо виразити через раціональне число.

Головна схема розвитку “*теза-антитеза-синтез*” означає, що ціле розщеплюється на два суперечливих принципи, які врешті-решт взаємно нейтралізуються і виявляють це ж ціле, але на більш вищому рівні розвитку. Тобто ціле парадоксальним чином розділяється на єдине та множинне, які вмикаються у взаємодію, що виявляє розвиток, зміну речей та явищ. Напрямок цього розвитку з точки зору лінійної логіки пролягає від єдиного до множинного, а це останнє в кінцевому підсумку розвиває системну властивість єдиного, коли множинне та єдине як взаємно суперечливі початки інтегруються в ціле (А.Ф. Лосєв). З позиції ж циклічної логіки цей розвиток здійснюється в межах цілого. Поєднання двох зазначених підходів передбачає поєднання принципів *еволюціонізму та креаціонізму*.

Можна сказати, що розвиток, згідно Гегелю, є переходом від потенції (“в-собі-буття”) до актуальності (“для-себе-буття”) через “іншебуття”. У філософії Шеллінга ми зустрічаємо вчення про синтез (який Кант розуміє як акт сполучення різних уявлень та розуміння їх багатоманітності у сфері єдиного, цільного знання), що, як багатоманітність досвіду, пояснюється єдністю індиференції абсолютного розуму, диференціацією його індиференції та встановленням знову індиференції [див. *Тавадзе, 1971, с. 12*]. Фіхте пише про протиріччя протилежних початків – “Я” та не-“Я” та переборення цього протиріччя у сфері нескінченного. Йому вторить Гегель, який вважає, що з метою досягнення самопізнання Абсолют відчужується від самого себе шляхом саморозділення, а потім цей Абсолют синтезує це саморозділення [Гегель, т. 1, с. 81].

Щоб пояснити цей процес, розглянемо схему розвитку принципів циклічної та лінійної причинності. Спочатку має місце парадоксальний (непричинний) акт породження цілим двох детерміністських факторів – цикло- та лінійної причинності. **Циклопричинність** характеризується як дещо єдине, позачасове, тобто як те, де час як принцип послідовної кількісно-якісної метаморфози речей та явищ постає як згорнутий у “єдину мить”, як “чиста екзистенція”. **Лінійна причинність** же постає як рух часу, що фіксує послідовну зміну екзистенційних станів речей та явищ світу. Тобто цей тип причинності передбачає розщеплення єдиної миті на минуле та майбутнє, що відбувається завдяки здатності людини до рефлексії, коли саме у сфері рефлексивного існування виявляється реальність минулого та майбутнього, яка може здатися уявною, ілюзорною сутністю, бо базується, з одного боку, на тому, що вже минуло, а з другого – на тому, чого ще немає. Але світ як цілісність має включати в себе все аспекти буття (в тому числі і “рефлексивне буття”) як рівноцінні елементи, оскільки “всі речі та явища знаходяться в універсальному взаємозв’язку і тому несуть в собі сліди як нині існуючих, так і існувавших у минулому речей та явищ” [Сергов, 1975, с. 29-30]; більш того, всі речі мають нести в собі у непрявленому, потенційному вигляді мету свого розвитку, своє майбутнє. Таким чином, повнота буття передбачає єдність циклічного та лінійного, екзистенційного та рефлексивного, які пов’язані певним чином та здатні до взаємної трансформації, що знаходить своє втілення в так званому антропному космологічному принципі (чи принципу “космічного доповнення” В. Гейзенберга, як і кореляції квантової фізики “спостерігач – Всесвіт”).

У даному відношенні цікавими є висновки Р. Карнапа про два типи вірогідності – **логічної (рефлексивної) та емпіричної (фактологічної)** [Карнап, 1971, с. 76–79]. Ці типи вірогідності знаходяться у зворотно-кореляційному відношенні одна до одної (що

ілюструється відношенням між корпускулярним та хвильовим аспектами матерії, які співвідносяться відповідним чином з дискретно-лінійним і континуально-цілісним типами причинності, а також з двома типами логіки – логікою доказу та логікою визначення): чим точніше ми визначаємо логічний (рефлексивний) аспект події чи явища, тим більш неточним виявляється його фактологічне здійснення. Більш того, єдність світу передбачає й єдність цих двох типів вірогідності, коли вони можуть впливати одна на одну. Даний висновок випливає з положення про безумовну цілісність світу, що покладає методологічну ізоморфність ідеального та матеріального, фізичного та психічного, етичного та фактологічного. Тут можна говорити й про possibiliсничні концепції семантик можливих світів, які розроблялися С. Кріпке, Р. Монтег'ю [Кріпке, 1974].

Для того, щоб пояснити **феномен єдності двох типів вірогідності**, звернемося до **проблеми “кінця світу”**. Постає питання, чи можна уникнути фатальної події, яка пророкується релігійною свідомістю?

Як наука, так і релігія вчать, що людині цілком під силу уникнути неминучого. В Біблії ми знаходимо численні приклади того, що люди, гріхи яких переповнюють “чашу терпіння” Всевишнього, і яким пророки прорікають близьку загибель, можуть врятуватись, якщо “покаються в гріхах”. Як бачимо, уникнути катастрофи – це повірити в неї, тобто пророцтво може виявитись хибним, якщо воно очікується [Роуз, 1990, с. 4-9]. До аналогічного висновку доходить й постнекласична методологія дослідження, яка показує, по-перше, що наш світ єдиний, оскільки на його фундаментальному квантовому рівні він постає як цілісний нерозчленований комплекс, де причина та наслідок, минуле й майбутнє, просте та складне, єдине та множинне, матеріальне та ідеальне... не відокремлюються, а явища тут постають пов'язаними так званими імплікативними, логічними зв'язками. Це означає, як ми вважаємо, що події, що тривають у Всесвіті і наші знання про них виявляються нерозривно пов'язаними та впливають одне на одного.

Крім того, як ми вже писали, можна розрізняти фактологічну (подійну) і логічну (уявну, рефлексивну) імовірності будь-якого явища. Принцип цілісності впевнює нас у тому, що подійна і логічна імовірності з одного боку взаємно доповнюють, а з іншого – суперечать одна одній. Це означає, що чим більше ми рефлексуємо майбутню подію, чим більше ми логічним чином її передбачаємо, чим більше ми впевнені в її реальності, тим менш фактологічно вірогідно, що дана подія відбудеться, бо наше знання про подію “знищує” фактологічні умови її актуалізації.

Треба сказати, що будь-яке знання є суб'єктивною сутністю, тобто воно сповнене емоційно-мотиваційним змістом. У О. С. Пушкіна ми зустрічаємо рядки, що виражають ідею, в істинності якої кожен з нас неодноразово переконувався на власному досвіді: “Неистощимой клеветой он провиденье искушал...” Тобто, якщо деяку подію гучно пропагують і всі вірять в неї, то вона не відбувається, тому що ми “наврочили” події. Навпаки, якщо чекаєш (страхаєшся) на певну негативну подію (“емоційно” реагуєш на неї як на реальну), яка не повинна відбутися, то вона “за законом підлості” відбувається, що підкреслювали як Тертуліан, так і Дж. Кенеді. Крім того, коли людина відкривається негативній уявній події, то ця людина звільняється від неї, що можна проілюструвати одним з наріжних принципів поведінки, що веде до успіху в житті, Д. Карнегі (“прийми найгірше”) [Карнегі, 1994, с. 24], а також принципом “парадоксальної інтенції” В. Франкла [Франкл, 1990], який відповідає одному з головних принципів буддистських медитативних практик, а саме “завоювання через капітуляцію”, як і принципам даосизму [Хемфрейс, 1994, с. 68].

Пояснимо вищевикладене іншими словами. Річ у тім, що людина та оточуючий її світ постають як єдиний неподільний комплекс, коли певна подія та емоційна реакція людини на неї (з позиції квантового принципу неподільності спостерігача та Всесвіту, який цей спостерігач немов би ініціює однією своєю присутністю) виявляються єдиним феноменом, тобто суб'єкт та об'єкт постають двома полюсами однієї сутності, а суб'єктивний та об'єктивний аспекти реальності взаємно доповнюють один одного, подібно до речовинно-корпускулярного та хвильо-польового аспектів Всесвіту, подібно до непричинної, несилової

координації елементів у мікросвіті (див. ефект Ейнштейна-Подольського-Розена [*Эйнштейн и др., 1936; Молчанов, 1983*]).

Виходить, що подія (стимул) та реакція на неї пов'язані не лише лінійнопричинним, але й циклопричинним чином, та передбачають одна одну. Таким чином, подія, яка об'єктивно буде мати місце в майбутньому, може очікуватись та викликати відповідну емоційну реакцію, що "реалізує" цю "приховану" подію, тобто призводить до її "вичерпання", "знищення". І навпаки, коли ми емоційно реагуємо на уявну подію, яка об'єктивно не повинна здійснитися, вона об'єктивно "породжується" ("формується") та може отримати відповідну реалізацію. На цьому принципі базуються механізми магічного впливу на події та їх формування [*Раокриом, 1993*], містичного осягнення Вищої Реальності [*Хоружий, 1998*], що знаходить цікаву психологічну інтерпретацію [*Леви, 1991*], про що ми будемо писати далі, де розкривається зміст феномену цілісності.

Гітлер провіщав про "тисячолітній рейх", а Маркс і Ленін вчили про прийдешнє соціалістичне та комуністичне майбутнє людства, пророкуючи при цьому швидку загибель "загниваючого капіталізму". Насправді ж виявилось, що "тисячолітній рейх" проіснував всього 12 років, а наше радянське соціалістичне суспільство зникло з історичної арени, а в деяких капіталістичних країнах були такі втілені в реальність елементи соціалізму.

Відомо, що події, особливо найбільш значні, відбуваються несподівано, як "сніг на голову", приголомшуючи нас своєю непередбачуваністю. Хоча, з іншого боку, ці події не бувають такими вже неймовірними, скоріше навпаки, вони легко передбачаються завдяки аналізу відповідного подійного контексту реальності, але ось люди з дивною впертістю не бажають вірити в те, що ці події неминуче відбудуться. Достатньо згадати початок нашестя на СРСР гітлерівських армій, яке для радянських людей було цілком несподіваним, хоча до нього з величезною напругою готувалась вся країна, занурена в чад трудового ентузіазму. Річ у тім, що численні "пророцтва" про напад Німеччини жорстко придушувались. Очевидно, історія, для того щоб звершувати свою невблаганну ходу, повинна завжди залишатися для нас загадкою, бо в протилежному разі вона не може здійснюватися. Саме тому, як стверджував Гегель, єдиний урок, який люди добувають з історії, той, що люди ніколи нічому в історії не вчаться, бо не може вчити те, що цілком непередбачуване.

Отже, якщо на людство чекають "невиданні потрясення, неслыханные мятежи" (О. Блок), то люди можуть уникнути фатальної години, якщо повірять в її неминучість, оскільки, як свідчить зазначене вище, знати про подію – це відвернути неї. А істинне покликання пророка, як вважає Б. Фріссел, – це помилятися, бо він має бити на сполох і якщо він буде почутим, то його пророцтво не здійсниться [*Фриссел, 1998, с. 164*].

Таким чином, **діалектика причинних факторів** виявляє розщеплення цілого на циклічну та лінійну причинності, які взаємодіють. Ця взаємодія актуалізує обидва причинних фактори (що діють у площині "третього", "вищого", "інтегрального" причинного фактору), з яких циклопричинність постає "річчю у собі", тобто як дещо невизначене, в той же час лінійна причинність як "річ для нас" розгортає "ланцюг часу" і створює ефект розвитку як послідовної зміни окремих буттєвих станів, коли світ уявляється тим, що рухається від циклічної (правопівкульового принципу) до лінійної причинності (лівопівкульового принципу). Насправді, якщо судити про це з позиції концепції цілісності, ці причинні фактори мають існувати одночасно, коли єдине та множинне, перервне та неперервне, абсолютне та відносне виявляються діалектичним чином пов'язаними, коли, як писав О. І. Герцен, "субстанція поривається до проявлення, нескінченне – до кінцевого; вони так необхідні один для одного, як полюси магніту" [*Герцен, 1948, т. 1, с. 23*], що виражається у принципі доповненості, який ілюструється такими парадоксальними сентенціями, як "час є перервним и одночасно неперервним", "стріла, що летить, одночасно знаходиться і не знаходиться у даній точці", "організм є самим собою і в той же час іншим", "чуття є єдністю суб'єктивного та об'єктивного"... Два типи причинності, що ми розглядаємо, у цілому були передбачені Т. Гоббсом, який звів чотири типи причини Аристотеля до двох – матеріальної та діючої [*Гоббс, 1965, с. 160*].

Можна сказати, що світ актуалізується як лінійна сутність на основі ланцюга циклічних сутностей (що формують цю лінійну еволюційну організацію), виростаючи одна з одної. Це стосується живої та неживої матерії. Існують такі хімічні автокаталітичні реакції, в яких для синтезу деякої речовини потрібна присутність цієї ж речовини [Пригожин, Стенгерс, 1986]. Можна говорити і про те, що існування організмів базується на циклічній організації, коли ми маємо піраміду циклів, кожний з яких є основою для наступних. Це ж стосується і хімічних реакцій [Ейген, 1982; Семенов, 1958]. При цьому вищі цикли виступають як об'єкти керівництва для нижчих, і цей феномен доречно назвати саме рефлексією [Голицын, Петров, 1990, с. 93], що можна розуміти як універсальну властивість – як перенос управління на параметри самої системи управління [Голицын, 1987], що притаманно як неживій, так і живій матерії, в тому числі матерії мислячій.

Жива матерія (система) характеризується тим, що з одного боку вона є відкритою (синтаксичною) системою, бо підтримує рівень антиентропійності за рахунок організації зростання хаосу за її межами. З іншого боку, жива система замкнена, самодостатня. Тобто їй притаманна як циклічний, так і лінійний тип детермінізму, а зростання процесів закритості (кататоксичності) означає близьку загибель організму [Казначеев, Спирин, 1991, с. 219]. Це, можливо, можна говорити й стосовно ціннісних орієнтацій людини.

Суттєво, що **циклічна причинність** характеризує нелінійні процеси у відкритих системах, що спрямовані на зменшення ентропії [Тринчер, 1965; Хильми, 1966, 1975; Ковалев, 1964; Блюменфельд, 1974; Молчанов, 1967; Новое в син.; Николис, Пригожин, 1990; Mainzer, 1997], а **лінійна причинність** притаманна лінійним процесам, де спостерігається зростання ентропії. Однак зрозуміло, що буття Всесвіту розгортається у напрямку діалектичної взаємодії цих форм причинності (так зване “взаємне обернення” лінійної та циклічної причинності), коли чисто відкриті чи закриті системи можуть існувати лише у концептуально-теоретичному наближенні. При цьому закриті системи, згідно з другим початком термодинаміки, характеризуються процесами зростання ентропії та описуються так званими **екстремальними (чи оптимальними) принципами**, такими, як принцип найменшої дії у механіці, принцип найкорішого шляху у геометричній оптиці, принцип економії енергії у біології [Розен, 1969; Ханін і др., 1978; Емельянов-Ярославский, 1974], принцип “економії мислення” Е. Маха, принцип “найменшого зусилля” Дж. Ціпфа [Zipf, 1935; Лебедев, 1986; Алексеев, 1978], принцип оптимальної конструкції організмів Н. П. Рашевського [Rashevsky, 1960], принцип єдності морфології, конструкції організмів та їх поведінки, принцип максимуму інформації Г. А. Голіцина та В. М. Петрова [Голицын, Петров, 1990] і т. ін. [див. Асеев, 1977; Разумовский, 1983, 1988]. При цьому “можна припустити, що екстремальні принципи є діючими лише у галузі відносно простих систем, в яких вирішальним чинником є детермінація у сенсі Канта-Лапласа... якщо причинність стає іншою, то ці принципи втрачають підставу” [Яцкевич, 1990, с. 1]. Тут діє інший принцип, принцип Вернадського-Бауера максималізації енергії та максимуму роботи, який в сучасному формулюванні, що відповідає теорії самоорганізації І. Пригожина і теорії синергетики, реалізується у процесах біфуркації, що співвідносяться з самоорганізацією універсуму [Казначеев, Спирин, 1991, с. 26]. Тобто цей принцип характеризує процеси із зростанням негентропії [Тоффлер, 1986], в межах яких “панує” циклічна причинність.

Екстремальні принципи виражають лівопівкульову однозначну логіку аналізу процесів, як і лівопівкульову реальність закритих систем, у той час коли правопівкульова багатозначна (невизначена) реальність є реальністю відкритих систем.

Цей висновок ілюструється теоремою Вейрштрасса, яка говорить, що неперервна функція у замкнутій множині має максимальне чи мінімальне значення. Математики знають, що якщо множина відкрита, то в загальному випадку функція, що задана на ній, не має ні максимального, ані мінімального значення, незалежно від неперервності; відносно цих значень існує об'єктивна невизначеність, а тому оптимум (чи екстемум) існує лише у закритих системах [див. Яцкевич, 1990, с. 48]. Можна також сказати й те, що **жива матерія** характеризується позитивним зворотним зв'язком (взаємопритягуються подібні сутності, подібно до лікувального принципу гомеопатії, котра лікує подібним, тобто втілює принцип

циклопричинності відкритих систем), а **нежива** – негативним (протилежні сутності притягуються, подібно до лікувального принципу алопатії, де лікують противним і де проявляється принцип лінійної причинності закритих систем) [Сидерский, 1997; Лупичев, 1990].

Таким чином, визначеність та реальність екстремальних принципів характерна для закритих систем, що інтерпретуються теоретичною механікою, в той час коли стосовно відкритих систем (живих організмів, мікросвіту, що як польова сутність має багато спільного з живою речовиною, при цьому квантова реальність мікросвіту відіграє у живому провідну роль, а “геометрична основа – простір тіла живої речовини визначається, – як пише В. І. Вернадський, – не Евклідовою геометрією, а Риманівською” [Вернадский, 1987, с. 178–179]) невизначеність – це природна річ.

Таким чином, екстремальні принципи, вважав Л. Д. Ландау, можуть використовуватися лише в певному теоретичному наближенні [див. Яцкевич, 1990, с. 53], де спостерігається зростання ентропії, в той час коли в живих системах діє принцип Вернадського-Бауера (принцип максимізації енергії та максимуму роботи), який теоретично регулює процеси зростання антиентропії [Казначеев, Спиринов, 1991, с. 26]. Отже, екстремальні принципи працюють в неживих системах. При цьому жива речовина виявляється парадоксальною, тим паче, що, як пише Ф. Дайсон, для того, щоб жива речовина існувала в космічному просторі вона має подолати три бар’єри – нульову гравітацію, нульову температуру, нульовий тиск [Дайсон, 1982]. Можна сказати й те, що єдність та боротьба живого та неживого є “вираженням єдності та боротьби протилежностей – абіотичного та біотичного: організація можлива за рахунок хаосу та дезорганізації, і навпаки, хаос та дезорганізація – за рахунок організації” [Югай, 1976, с. 236; Климонтович, 1990; Белоцерковский, 1997].

Відношення між цикло- та лінійною причинністю можна проаналізувати з позиції діалектики – **вчення про протиріччя як внутрішнього джерела розвитку, саморозвитку, саморуху**, який випливає з механізму взаємодії протилежностей, з самого протиріччя в “самій сутності речей” [Ленин, т. 29, с. 227]. Якщо протиріччя є причиною руху, розвитку, зміни, то що ж є причиною самого протиріччя? Саме протиріччя, як вважає В.І. Ленін, і постає причиною себе. Однак причина в класичному розумінні – це категорія лінійна, діахронічна, котра передбачає причинно-наслідковий ланцюг взаємодіючих речей та явищ. Постулювання причини як самопричини, що має місце у нашому аналізі, є перехід із сфери лінійної причинності до самодетермінації, причинності циклічної, синхронічної як автономно-самодостатньої сутності. Таким чином, в основі лінійної причинності міститься циклопричинність, подібно до того, як в основі логіки як науки про вивідне дискурсивне знання лежить сфера аксіоматики, що є принципово нелінійною сутністю, яка виводиться з себе самої.

Таким чином, принцип циклопричинності неявним, прихованим чином міститься в принципі лінійної причинності. Тобто циклопричинність (неперервність, цілісність) є потенційно-можливою, а лінійнопричинність (перервність, дискретність) – актуально-дійсною категорією. Цей важливий висновок ілюструється онтологічним принципом А. Уайтхеда, котрий пише, що “неперервність відноситься до потенційності, тоді коли дійсність невиліковно атомістична” [Whitehead, 1969].

Принцип циклопричинності втілюється у багатьох закономірностях, таких, як ефект Брока-Зульцера, парадокс Фехнера, правило “трьох фаз” В. П. Сімонова, який узагальнив експериментальний матеріал і дійшов висновку, що по мірі зростання енергії стимулу реакція організму проходить через наступні три фази: 1) первинне (превентивне) гальмування, 2) збудження, 3) вторинне (замежове) гальмування. При цьому третя фаза може розумітися як “зрив регуляції” організму (що лежить в основі хвороб), коли новий стан організм сприймає як “норму” [див. Голицын, Петров, 1990, с. 57]. Треба сказати, що дана схема співвідноситься зі схемою розвитку складних систем: 1) байдужа зміна кількості; 2) стрибкоподібна поява нової якості; 3) байдужа зміна кількості в умовах нової якості [Яцкевич, 1990, с. 52].

Взаємний перехід принципів лінійної та циклічної причинності здійснюється у “**точці біфуркації**”, на **границі, межі**, де здійснюється перетворення одного в інше. Можна сказати, що принцип синергетики про “біфуркаційний” розвиток підтверджується у всіх сферах буття людини та космосу. Так історики визнають, що “суспільство в своєму розвитку проходить етапи, які можна назвати “критичними точками”. Це періоди найбільшої концентрації всіх протиріч, це момент, коли можливий та необхідний перехід до якогось нового типу руху, момент, коли здійснюється історичний вибір [Бордюга, Козлов, 1990, с. 57].

У межах ведичного канону ми зустрічаємо поняття “пралая” як крайню точку на континуумі розвитку світів, де вони руйнуються [див. Костюченко, 1983, с. 108].

У О. А. Донченко соціальна динаміка втілена у схемі регулярної зміни двох корінних станів соціумів: “Так”, “Ні”, яка (зміна) здійснюється через *перехідний* (біфуркаційний) стан “Інше” [Донченко, 1994, с. 19].

Ці три стани О. А. Донченко співвідносить з трьома функціями соціетальної психіки за В. Вічевим – зі стимуляцією (“Ні”), санкціонуванням (“Так”), і актуалізацією (“Інше”) потенційних можливостей соціумів [Вичев, 1978].

Даний процес нагадує нам схему заміни соціально-історичних типів суспільства за К.М. Леонтьєвим [Леонтьєв, 1912], П. О. Сорокіним [Сорокин, 1992] та ін.

У П. О. Сорокіна (“творця інтегральної соціології”, який здійснив коперніківську революцію у соціології) три культурно-аксіологічних типи суспільного устрою (чуттєвий, надчуттєвий (ідеоціональний) та *проміжний* між ними – ідеалістичний) відповідають трьом психічним модусам людини – право-, лівопівкульовому та “центральному, проміжному”; в рамках останнього функції півкуль головного мозку людини синхронізовані.

Ці три психічні виміри людини можна співвіднести з трьома формами осягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [Урманцев, 1993], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим та їх функціональним синтезом, який пояснюється тим, що у стані медитації спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі виступають єдиним цілим [Murphy, Donovan, 1985; David–Orme–Johnson, 1977].

О. Конт вивів закон трьох стадій людського розуму: теологічна (релігійна), метафізична (перехідна, критична) і наукова (позитивна). У Е. Дюркгейма у його еволюційній теорії розвитку суспільства спостерігається рух від механічної (у примітивних суспільствах) до органічної солідарності [див. Соціологія, 1995, с. 56].

Можна наводити багато прикладів того, як людина, що перетинає точку біфуркації, тобто здійснює різкий стрибковий перехід від одного стану до іншого, набуває нової якості, виявляючи метаморфозу, що є “серцем” світу. Згадаймо Савла, що перетворився на Павла. К. Юнг наводить відомий випадок з іспанським ідальго XIII ст. Раймундом Луллієм, якому після тривалих спроб вдалося зустрітися з жінкою, котру він любив. Вона ж мовчки розгорнула одяг і показала свої груди, що гноїлися від раку [Юнг, 1990, с. 408–409]. Тут маємо афектований перехід від гарного до огидного, коли вищезначені протилежності сполучаються в одному буттєвому контексті. Це потрясіння докорінно змінило Луллія, який згодом став визначним теологом і одним з видатних місіонерів католицької церкви.

Тайна творчості та пізнання міститься в ефекті точки біфуркації. Як пише В. Гейзенберг, неопосередковане (інтуїтивне) пізнання сполучене з переляком перед прекрасним [Гейзенберг, 1987], тобто пов’язане з переходом від банально-тривіального (у плані естетичного переживання) до піднесено-духовного. Треба сказати, що ініціації та містерії древності, що були поширені всюди на землі, мали за основний процедурний елемент – процес переходу від одного фундаментального (дійсного чи уявного) стану до іншого [Фрэзер, 1980; Кон, 1989].

Можна сказати, в “момент руйнування цінностей і абсолютів культури народжуються найбільш тонкі та глибокі, але й одночасно напружено-трагічні, не захищені від руйнуючої сили внутрішнього нігілізму та цинічного обсмювання, зразки мистецтва, що дозволяють як ніколи раніше глибоко проникати в духовну сутність світу. Саме такими періодами породжені твори Овідія, Петронія й Апулія – у кінці античної епохи, чи шедеври Рабле,

Шекспіра і Сервантеса – в період краху ілюзій Відродження [Бегун, 1999, с. 162]. Як писав А. Камю, “митець виковується саме в цьому постійному мандруванні між собою та іншими, на півдорозі від краси, без якої не може обійтись, до людського суспільства, з якого не в силах вирватися” [Камю, 1990, с. 359].

Точка біфуркації зустрічається і в процесі розвитку людини. Визнається, що початкова точка процесу онтогенезу людини виявляється дуже важливою для подальшого формування гармонійної особистості [Ата-Мурадова, 1989, с. 220]. Точки біфуркації співвідносяться з так званими сенситивними (критичними) періодами в розвитку художньо-творчих здібностей людини [Мелик-Пашаев, Новлянская, 1987]. Сенситивні періоди (чи “нормальні кризи розвитку”), де створюються базові психологічні настанови (установки) людини (які можуть трансформуватися в антиустановки через дисгармонізацію особистості), співвідносяться з явищем “соціального переходу”, який в етнографічному плані реалізується в обрядах ініціації [Кон, 1989, с. 478]. Треба сказати, що одна з точок біфуркації існує, як пише С.Л. Рубінштейн, в плані переходу людини з виміру “існуючого” в вимір “морального”, коли “починається чи шлях до душевного спустошення, нігілізму, морального скептицизму, цинізму... чи інший шлях – до побудови морального людського життя на новій свідомій основі” [Рубинштейн, 1973, с. 352].

Цікаво, що неврози, психічні захворювання частіше виникають в момент різкої зміни емоційних станів (особливо, коли радість змінюється горем). Такий процес І. П. Павлов назвав “збиванням” [див. Поп. псих., с. 339]. Саме цей фактор постає вирішальним у формуванні так званих творчих людей, які характеризуються гранично-біфуркаційними, парадоксально-двоїстими, емоційно-амбівалентними, взаємовиключаючими особливостями, наприклад, вони проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти; вони скромні та горді одночасно; вони проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм [Csikszentmihalyi, 1997; Amabile, Collins, 1996]. В цілому можна сказати, що творчі люди більш психопатологічні, психотичні [Eysenck, 1995; Barron, 1969; Дорфман, Ковалева, 1999].

Кожному етапові еволюції людини “відповідає певний період розвитку, коли організм найбільш чутливий до даного впливу. Якщо критичний період чомусь “минається”, то наслідки цього звичайно необоротні” [Кон, 1989, с. 51]. Треба сказати й те, що на початковій стадії онтогенезу (у людини це перші 7 неділь внутрішньоутробного життя) немає видимої статевої різниці, цю стадію називають “нейтральною” [Diamond, 1977]. Тут суттєвим є те, що вплив гормонів (генетичний ефект) можливий лише протягом певної фази розвитку організму, поза якої гормонний вплив значно менший, він може бути “перебореним” негормональними впливами [Beach, 1977, p. 247-268]. Зазначимо також, що якщо у відповідних критичних точках організм не одержує певних додаткових сигналів чи команд, то статеві диференціації автоматично йде за жіночим типом (“принцип Адама”) [Money, 1980], тобто організм циклічним чином “повертається” до свого статевого “витоку” (енергетично-жіночого початку), про що свідчить міфологія, коли говорить про акт гріхопадіння, що був ініційований жіночим началом людини.

Точки біфуркації виявляються в культурному плані в актах “тріумфальних церемоній”, оргіастичних свят, карнавалів, які “вивертають навиворіт” нормативний світ культури, виявляючи його умовність та суперечливість, кидають заклик загальноприйнятим культурним кодам (“символічна інверсія”), цінностям, нормам – соціально-політичним, релігійним [Babcock, 1978, p. 123-128].

Тобто вони виявляють стан “первісного хаосу” та створюють умови для переходу в інші еволюційні виміри, відкриваючи шлях спонтанно-творчій поведінці, яка звільнена від нормативних схем суспільства. У культурологічному полі нормативної поведінки створюються своєрідні лакуни, зони свободи, в яких, як вважають деякі дослідники, етноси чутливі до певних космічних факторів (ритмів), що дозволяє перейти на нові витки еволюції. Таким чином, ми можемо говорити про культурологічні точки біфуркації, де здійснюється процес “ритуальної нейтралізації семіотично значущих опозицій” [Іванов, 1977].

Будь-яке афективне переживання (пристрасть) характеризується амбівалентністю, двоїстістю, парадоксальністю, коли його об’єкт може викликати одночасно любов та

ненависть [Кон, 1989, с. 246], що говорить про біфуркаційну природу пристрасти, тобто будь-який психологічна напруга (особливо якщо вона є сильною) характеризується “біфуркаційністю”, що виявляє нейтральну точку, в якій спостерігається перетворення, перехід психічних станів один в одного, коли стан відносного покою змінюється станом сильного збудження, чи навпаки. Тут актуалізується ефект взаємного переходу життя та смерті (активності та пасивності, симпатичної та парасимпатичної вегетативної регуляції організму тощо), який використовується в актах ініціації.

Феномен біфуркації виявляється і в процесі генерації інтуїтивного осягнення дійсності. Б. М. Кедров відмічає, що інтуїція вмикається при пересіканні двох незалежних рядів подій, що переключають активно працюючу думку на інший напрямок [Кедров, 1969, с. 80], тобто при зіткненні усвідомлених і неусвідомлених моментів в мисленні [Микулинский, Ярошевский, 1969, с. 10], коли, з одного боку, їй передус, а з іншого, – продовжується період свідомої роботи [Пуанкаре, 1910, с. 42]. Цікаво, що О. Клеман визначив Істину як метаморфозу [Клеман, 1994, с. 175], а С.Б. Церетелі – як “єдність протилежностей” [Церетели, 1960].

Біфуркаційними виявляються і процеси, що протікають у живих системах. Тут сутність як мислительного, так і життєвого процесів не піддається теоретико-інформаційному моделюванню [Цехмистро, 1981, с. 167], оскільки ці процеси інтегрують неперервне та перервне, які зустрічаються у точці біфуркації, що не піддається теоретичній інтерпретації. Дана точка виявляється у феномені принципових нестиковок у теоретичному моделюванні еволюції життя. Як відмічає К. Уоддінгтон, між поняттям генотип і фенотип – щілина, нестиківка, тому неможливо, знаходячись на традиційних позиціях, зрозуміти як здійснюється розвиток живої істоти із яйцеклітини [Уоддингтон, 1970, с. 11–38].

Точки біфуркації співвідносяться з “точками міцності” систем в плані теорії катастроф [Арнольд, 1983; Томпсон, 1985; Шустер, 1988], а також з поняттям “стрибка” як “універсального способу реалізації будь-якого переходу від одного якісного стану до іншого” [Ефимов, 1981, с. 143]. Стрибок характеризує процес інтеграції попередніх елементів системи, що змінюється, в нову цілісність [Ильин, 1967; Вяккерев, 1972].

Точка біфуркації співвідноситься з **феноменом межі** (а в більш загальному розумінні – з будь-яким граничним явищем), що є категорією, яка відображає **цілісність**, зв’язок, взаємину, котра, як вважає А. І. Уємов, “складає річ з елементів” [Уємов, 1963, с. 51] Як пише Г. І. Челпанов, “коли ми вимовляємо слова: сила, властивість, здібність, то не треба думати, що ми визнаємо за ними якусь реальність – це лише слова для позначення мислимих відношень між речами” [Челпанов, 1913, с. 125].

Окрім цього, межа як чотириелементна сутність відбиває принцип “**чотирьох альтернатив**” індійської логіки, що відповідають чотирьом рівням осягнення буття, згідно з буддизмом а також виражають чотири можливі логічні координатії між будь-якими протилежностями, за Ю. А. Урманцевим [Урманцев, 1993; Дюмулен, 1994, с. 234; Игнолс, 1975], які він використовує у якості чотирьох світоглядних “переваг” для відповіді на головне питання філософії. Річ у тім, що відповідати на будь яке запитання, яке передбачає бінарну відповідь, можна у контексті чотирьох альтернатив: 1. так, 2. ні, 3. так та ні одночасно, 4. ні перше, ані друге. Як ми вже писали, границя як парадоксальна сутність може відноситись як до предмета, так і до фону, до першого та другого одночасно, так і ні до першого, ані до другого.

Можна говорити про спеціальний ефект межі, який спостерігається у багатьох формах поведінки, коли, як доводять етологи, лісова галявина, берег моря, межа зораного поля і взагалі будь-яка особливість на одноманітній місцевості приваблює живих істот, коли життя роїться головним чином на границі трьох середовищ – океану, суші та атмосфери [Голицын, Петров, 1990, с. 71]. Межа (“середина”) може розумітися як перехрещення функцій, як місце, де “накопичується структура” [Петров, 1992, с. 47], тобто межа є концептуальним фокусом буття, який дозволяє пов’язати те, що було (минуле, витоки) з тим, що буде (майбутнє, мету), через що кристалізується структура як єдність своєї історії та перспективи.

Треба додати, що межа як нейтральний, “центральный” елемент будь-якого відношення, відображається в структурі логічного судження. Річ у тім, що структура логічного силогізму

універсальна і впливає з структури древньогрецького міфу [Юдакин, 1984, с. 141]. В цій структурі (суб'єкт – зв'язка – предикат) зв'язка як межа між двома логічними термінами має вирішальне значення та є логічною і мовною універсалією, при цьому виникнення логіки як науки постає як залежне від ролі, котру відіграє ця зв'язка [там само].

Ефект межі проявляється і в тому, що “людські гени відтворюють себе не в деякій аморфній масі населення країни, регіону, континенту чи світу в цілому, а саме в етнічних межах. Протягом віків це призводить до формування генетичної своєрідності етносів і відмінностей між їх генофондами” [Рычков, 1989, с. 168]. Як показав Л.М.Гумільов у книзі “Ентогенез та біосфера Землі” (1989 р.), вісі пасіонарних поштовхів, подібно “життєвому пориву” А. Бергсона, дають імпульс розвитку тих чи інших глобальних соціальних процесів. Ці вісі пасіонарних поштовхів проходять через стики ландшафтів і, як наслідок, через угруповання людей, о займаються різними видами господарської діяльності [Гумилев, 1989].

Цікаво, що організація хімічних молекул полягає в тому, що в ній щезає будь-яка відокремленість частин. Ціле тут не просто сукупність частин, а скоріше сукупність відношень між частинами. Всі зв'язки між молекулами стають спільними, і всі частини поєднуються єдиним спільним зв'язком, яка в багатьох відношеннях виявляє властивості окремих частин [Семенов, 1958, с. 314].

“Межа має діалектичний суперечливий характер. В ній буття кінцевого об'єкта як би зштовхується з його небуттям. Через її існування небуття кінцевого виявляється невід'ємною умовою його буття” [Кармин, 1981, с. 39]. Тобто тут буття та небуття “стикаються”, через що ми маємо “парадокси межі”, які “полягають в тім, що “поблизу” межі має місце своєрідне “спотворення” кінцевого об'єкта. Визначеність об'єкта на межі його буття як би “вироджується”, через що виникають труднощі в опису “граничних ситуацій” [там само, с. 40].

Границя виконує фундаментальну роль у побудові ідеологічних настанов релігійної свідомості. Достатньо сказати, що слово “релігія” етимологічно походить до поняття “зв'язок”, що встановлюється між двома неспівмірними і принципово взаємовиключаючими безоднями – Небом та Землею. Ісус Христос в християнстві парадоксальним чином поєднує ці безодні, як Він поєднує в одному лиці “неподільно та незіллянно” і дві протилежні природи – тварну і божественну. Він тут постає Адамом, Який співвідноситься з Адамом Кадмоном кабалістичної містики, котрий є “первісним Адамом”, духовною людською сутністю, першообразом творіння і з'єднувальною ланкою між незкінченністю Бога та кінцевими речами, що Їм створені. Ісус Христос тут виявляє гранично-біфуркаційну природу і тому, що поєднує два протилежних принципи буття – життя та смерть: “Я є Перший і Останній, і живий; і був мертвий... і маю ключі від пекла і смерті” (Откр 1, 17–19).

Згідно з Е. Дюркгеймом, духовні (вищі) цінності і ідеї людини лежать між суб'єктом і об'єктом пізнання [див. Соціологія, 1995, с. 52].

Гранична ситуація як парадоксальна сутність фіксується в контексті поняття “еволюційної середини”, чи “перехідної сходинки” від одної якості до іншої [див. Андреев, 1988, с. 281–296; Вopr. фил.; Ефимов, 1981; Орлов, 1974; Мохоря, 1986], яку Аристотель, Гегель та інші філософи називали “середнім терміном” по відношенню до понять, що фіксують витоковий та завершальний якісний стан об'єкта, розвиток якого аналізується. Явище “перехідної сходинки” актуальне в теорії антропосіогенезу [Ефимов, 1981, с. 64, 71, 114, 152]. Граничні явища знаходять свої відображення і в тому, що біологічні об'єкти постають як складні системи, де граничні процеси на мембранах, і зокрема міжфазні явища відіграють вирішальну роль [Кандыба, 1998, с. 227].

Саме перехідна сходинка, своєрідна біфуркаційна фаза, є онтологічним фокусом, де здійснюється розвиток предметів та явищ Всесвіту.

Таким чином, циклопричинність (цілісна причинність, принцип самодетермінізму, саморуху) є вираженням абсолютного – найкоштовнішого конструкта людської теорії і практики. Даний конструкт виник не на порожньому місці. Він виражає принцип самодостатності, унікальності, самообґрунтованості кожного об'єкта Всесвіту.

З іншого боку, людський досвід і його свідомість констатують наявність принципу залежності, взаємозв'язку, детермінації, несамодостатності навколишньої дійсності.

Якщо використовувати принцип чотирьох альтернатив при аналізі реальності, то можна прийняти чотири причинні конфігурації як однаково валідні: у світі існує або тільки самодетермінація, або тільки детермінація, або і те, і інше одночасно, або ні те, ані інше.

Аналіз даних чотирьох конфігурацій можна здійснити за допомогою фундаментальних координат, розроблених людством. У рамках першої з них реальність тоталізується у вигляді тріадної схеми – Я (внутрішнє) – не-Я (зовнішнє, світ), границя між ними. У рамках другої координати реальність уявляється як сукупність єдиного і множинного, протиріччя між якими знімається в категорії цілого (А.Ф.Лосєв [*Лосєв, 1990*]). У рамках третьої – світ уявляється у вигляді координати між порядком і хаосом, протиріччя між якими знімається в категорії тотальності (В.В.Кизима [*Кизима, 2005*]).

Принцип самодетермінації корелює з Я, внутрішнім, єдиним, порядком. Даний принцип орієнтується на дещо внутрішнє, єдине, особистісно-центроване, упорядковане і самодостатнє.

Уявлення про детермінацію впливають з ідеї не-Я, дещо зовнішнього, множинного і тому хаотизованного, що передбачає певний взаємозв'язок елементів множинності, їхню взаємну суперечливість, що, у свою чергу, передбачає наявність детермінізму як організуючого цю хаотичну множинність принципу, який виявляє суперечливість тому, що покликаний організовувати взаємозв'язок між елементами множинності і "боротися" з хаосом, безладдям. Суттєво, що саме у понятійній площині категорії детермінізму можливі такі категорії, як хаос і порядок.

Уявлення про інтеграцію принципів самодетермінізму і детермінізму виникає з ідеї цілого, границі, тотальності, що виявляє внутрішню самодостатність, монадність кожного з елементів множинності, у рамках котрої діє принцип детермінізму.

Нарешті, ми маємо четверту альтернативу – відсутність категорії причинності, що передбачає актуалізацію парадокса, абсурду, Бога як абсолютну інстанцію реальності, як "невичерпне і парадоксальне таїнство" (О. Клеман).

Немає необхідності переконувати у тому, що зазначені чотири варіанти реальності (і навіть п'ятий, котрий затверджує онтологічну валідність кожного з чотирьох як взятих окремо, так і разом варіантів причинності) одержали в сфері суспільної свідомості, в історії і культурі безліч різноманітних проекцій. Точніше, якщо використовувати метод перебору всіх можливих сполучень чотирьох варіантів реальності, то можна одержати 10 таких сполучень (плюс 4 чисті несочетанні варіанти), при чому, кожний з чотирьох варіантів фігурує в цих сполученнях 6 разів (або 7 разів, якщо ми маємо додаткові 4 чисті несочетанні варіанти).

Варто сказати, що ці чотири варіанти реальності так чи інакше корелюють з фундаментальними категоріями буття, що відкрило (розробило) людство у процесі свого соціально-історичного становлення – часом, простором, рухом, матерією в цілому. Час виражає принцип детермінізму, рух як принцип активності, енергії корелює з принципом самодетермінації. Простір породжується в нашій свідомості завдяки принципові співвідношення елементів, їхнього взаємного розташування, що виявляє його граничну природу (тобто, саме на підставі принципу границі й актуалізується принцип простору). Це дає нам підставу відносити простір до єдності двох причинних факторів.

Нарешті, четвертий варіант співвідноситься з найбільш грандіозним концептом людства – з категорією матерії в цілому як єдності двох своїх форм – речовини і поля.

Таким чином, принцип причинності як основний принцип побудови і розуміння реальності, її логіко-теоретичного аналізу виявляє диференціацію на 4 категорії, що, у свою чергу, розглядаються в цілісному контексті на підставі п'ятої категорії (як принципу співіснування чотирьох категорій).

Ми покажемо далі, що дані 5 елементів є основними нумерологічними й метричними ідентифікаторами світу як динамічної і структурної сутності.

ГЛАВА 2. УНІВЕРСАЛЬНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЯК ВСЕЗАГАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ПРИРОДОЗНАВСТВА

Філософія починає з боротьби проти міфу, але закінчує вона тим, що приходить до міфу як до вінця філософського пізнання.

М. О. Бердяєв [Бердяев, 1994, с. 232]

Вбачати загальне в особливому і те, що зберігається, в плінному – ось мета наукового мислення.

А. Уайтхед [див. Tanaka, 1987, р. 39]

Бінер є Єдністю, яка роздвоюється за допомогою Своєї Власної Сили щоб творити.

Еліфас Леві [Шмаков, 1916, с. 92]

Еволюція є синтезом і тому покликання людини – це збирати розпорошену природу в Єдність Цілого.

В. Шмаков [Шмаков, 1916, с. 285]

Дух та природа мають всезагальні закони, згідно з якими проходить їх життя та здійснюються їх зміни.

Гегель [Гегель, 1970, с. 96-97]

З чого ж речі беруть походження, туди і загибель йде за необхідністю; тому що вони платять один одному стягнення і пеню за своє бешкетування після встановленого терміну

Анаксимандр [див. Хайдеггер, 1991, с. 29].

Цільне знання має бути спрямованим на вироблення універсальної теорії, формулюючої головні принципи єдності світу.

В. С. Соловйов [див. Акулинин, 1990, с. 11]

У наш час світова наука як форма суспільної свідомості вийшла на новий етап свого розвитку, що характеризується створенням інтегративного, синтетичного знання. Відповідно, зараз активно ведеться пошук нової парадигми, на основі якої має формуватися нова загальнонаукова картина світу [Блауберг, 1997; Бугаєв, 1998; Гроф, 1994; Девич, 1989; Дротянко, 1999; Казначеев, Спирин, 1991; Кизима, 2005; Крымский, 1991; Кузьмин, 1996; Наан, 1966; Пригожин, 1985; Тимонин, 1999; Цехмистро, 2002; Автономова, 1990]. Як базова концепція нової парадигми розглядається еволюція – основна форма руху в природі і суспільстві. У зв'язку з цим нова парадигма може бути визначеною як еволюційна і природно-суспільна [Тимонин, 1999]. Еволюційна картина світу названа глобальним, універсальним еволюціонізмом, що виявляється в узагальненому сполученні природного і соціального аспектів руху.

Зазначимо, що “наукова парадигма містить у собі застановчі передумови, методи дослідження, прийняті в тій або іншій науці, а також уявлення вчених про засоби розв'язання наукових проблем. Розвиток будь-якої галузі знань являє собою послідовну зміну наукових парадигм, у ході чого відбувається перегляд базових теоретичних понять” [Андрианов, 1999, с. 259].

Універсальна парадигма розвитку як відбиток зазначеної еволюційної парадигми виражає універсальну схему будь-якого руху, зміни, один з виявів котрої ілюструється “законом паралелізму”, який сформулював К. Кільмайєр [див. Канаєв, 1974] і який Е. Геккель назвав “біогенетичним законом”: “протягом швидкого та короткого часу свого онтологічного розвитку особина повторює найважливіші з тих змін форми, через які пройшли її предки протягом повільного та тривалого ходу їх палеонтологічного розвитку за законами спадковості та пристосування” [Мюллер, Геккель, 1940]. Цей закон втілюється в “явищі

періодичного повторення подібних геоморфологічних ситуацій” [Степанов и др., 1982]. В психології сформульований принцип гетерохронності біологічного, психологічного та соціального розвитку особистості [Анцыферова, 1989, с. 427]. Як пише К. Хемфрейс, “кожна людина, кожна форма життя є за своєю сутністю “іскрою Полум’я”, “фрагментом Неподільного, що одягнене у покрив ілюзії”. Звідси випливає багатство аналогій та символів, які використовуються для опису еволюції (саме це слово означає “розгортання”) як розвитку визначень, скидання завіс, що приховують Реальність”, котра реалізується за єдиними законами [Хемфрейс, 1994, с. 17].

Принцип ізоморфності структурного та динамічного аспектів світу (як свідчить синергетика, в нелінійних системах “процеси поблизу центру сьогодні йдуть, як вони йшли у всій структурі в минулому, а на периферії структури зараз йдуть, як вони йтимуть у всій структурі в майбутньому” [Курдюмов, 1988]) дозволяє зробити висновок про наявність деякої універсальної парадигми будь-якого розвитку, руху, думки про що ми знаходимо практично у всіх значних мислителів. Подібно до Аристотеля і Канта, Гегель вважав, що суть життя слід шукати в певній меті, яка є причиною існування та розвитку живого [див. Костюк, 1967]. Гегель писав, що кінцеве, чи результат, є такою ж мірою й першим, з чого починається рух [Гегель, т. 4, с. 139]. Цей висновок знаходить висвітлення в положенні, що будь-який фізіологічний механізм підпорядковується результату, тобто тому завданню, яке вирішується організмом [Анохин, 1980]. Як вказував Ф. Енгельс, “початок і кінець необхідно пов’язані один з одним, як північний та південний полюси” [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 67].

Дещо подібне ми зустрічаємо у О. Шпенглера, у котрого, як писав К. С. Свасьян, принцип цілого пронизує все розмаїття частковостей як в генетично-вертикальному, так і в плані горизонтально-структурних трансфігурацій [див. Шпенглер, 1993, с. 90]. Говорячи про єдність структурного та динамічного аспектів світу можна навести факт принципіальної еквівалентності хвильової механіки Е. Шредінгера та матричної механіки В. Гейзенберга.

Єдність синхронії та діахронії виявляється на рівні абстрактно-логічного мислення, де з одного боку наявні синхронічні (синтетичні) елементи – аксіоми логіки, які мають логічний імунітет – їх неможливо ні довести, ані заперечити. З іншого боку, тут маємо діахронічний (аналітичний) елемент – ланцюг розгортання думки в процесі доведення. Зрозуміло, що ці два елементи взаємопов’язані та не можуть існувати один без одного. Крім того, тут можна говорити про аналітичні та синтетичні судження та знання, які виявляються пов’язаними нерозривним чином, коли аналітичне розгортання думки виявляє лише те, що було в ній приховано в синтетичному вигляді [див. Гегель, т. 4, с. 30–40; Витгенштейн, 1958; Кант, т. 3, с. 229–231, т. 2, с. 394; Шляхін, 1978, с. 185–187].

Діалектична єдність аналітичного та синтетичного знання означає єдність аналітичного (однозначного) та синтетичного (багатозначного) підходів до пізнання світу, що зумовлює процес інтеграції природничих та гуманітарних наук, який реалізується у царині філософського знання.

Важливість філософського знання, яке прагне відобразити світ у найбільш загальних когнітивних категоріях, полягає у тому, що, використовуючи філософський підхід до аналізу будь-якої проблеми, ми переборюємо жорстко однозначний контекст теоретичної актуалізації цієї проблеми, досягаємо розуміння як цілісного асоціативного явища, у рамках котрого інтегруються відмінні та суперечливі сутності, що відносяться до різних і навіть взаємовиключних сфер життя. Як пише Б. Б. Самотокін, “лише філософ, який прагне інтерпретувати ту чи іншу проблему у всій її повноті (що прямо впливає із специфіки філософії як форми суспільної свідомості) має шанси наблизитись до справжнього її розуміння. Якщо розуміння є феноменом цілісності, бо спрямоване, перш за все, на досягнення концептуальної єдності та узгодження фактів у межах тієї або іншої традиції мислення, то філософія як форма суспільної свідомості (що вивчає найбільш загальні закони буття у всіх його проявах) є кінцевою “когнітивною інстанцією” людини” [Самотокін, 1998, с. 4]. Таким чином, філософське знання покликане уникати однозначного формулювання

аналітичного знання, жорсткого зв'язку між змістом певного знання та способами його вираження [див. Гусев, Тульчинский, 1985, с. 77].

Все це зумовлює те, що у наш час відновлюються спроби привести знання, накопичені людством, до “загального теоретичного знаменника”, створити систему синтетичного (цілісного) знання, почавши все з основ, як це було у Аристотеля, Платона, Гегеля і практично у кожного великого мислителя, оскільки мислити це, передусім, знаходити закономірності, що в ідеалі передбачає кристалізацію певного принципу “суми знань” як єдиного системного ґрунту мислення, котре прагне досягнути світ як цілісну сутність. Тобто, як пише І. Г. Грабар “необхідно сформувати єдине методологічне поле пізнання людини, в контексті якого вона була б представлена як цілісна сутність. Адже пізнання будь-чого завжди орієнтується на досягнення розуміння, а це останнє передбачає цілісне охоплення досліджуваного предмета, яке не обмежується лише математичним, психологічним або соціальним аналізом” [Грабар, 1997, с. 4]. “Єдине методологічне поле” аналізу буття у всій повноті його складових потребує розгляду буття крізь призму руху як наріжної властивості Всесвіту. Це відповідає становленню “нового знання”, яке, як пише В. М. Барановський, може одержати подальший розвиток через “дослідження змісту, рівнів і форм саморуху простого і складного як систем” [Барановський, 1997, с. 131].

Розмах темпів спеціалізації наук та практично необмежений океан наукових публікацій незабаром зробить неможливим будь-яке викладення результатів наукових досліджень та будь-яке теоретизування, якщо вони традиційно будуть передбачати аналіз чи навіть просто перелік всіх наукових фактів та теорій, що входять до наукового контексту даного дослідження. Вимоги часу потребують розвиток комплексних, синтетичних досліджень та використання різних стратегій пізнання (як писав Ю.М. Лотман, простір реальності охоплюється не одним, а мінімум двома мовами [Лотман, 1971]). Для того, щоб зараз сформулювати якийсь навіть локальний теоретичний зріз того чи іншого обсягу наукових уявлень необхідно вивчити та зафіксувати чималу кількість наукових фактів та їх інтерпретацій. Проте будь-яка узагальнююча концептуальна побудова при цьому не буде достатньо переконливою, оскільки за її бортом завжди виявляться факти (наявні чи потенційні), які передбачають переоцінку тих чи інших положень узагальнюючої побудови, і, значить, переоцінку цієї побудови в цілому.

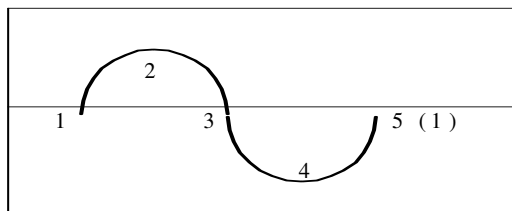
Отже, необхідно знайти всезагальний теоретичний ґрунт (методологічний принцип) аналізу будь-якого явища чи теоретичного об'єкта. Тут, з одного боку, потрібно, як ми вважаємо, повторити шлях, що пройдено древніми натурфілософами, а з іншого, – пройти цей шлях озброєними сучасними науковими досягненнями. Те, що було відкрито древніми та висловлено через примітивні філософські та багатозначні цілісно-синкретичні релігійно-міфологічні уявлення, зараз слід одягнути у конкретні науково-теоретичні форми. Тобто необхідно йти від найпростіших універсальних гносеологічних конструктів буття (таких, наприклад, як рух) до складних теоретичних побудов, що дозволить кристалізувати синтетичну систему знань через залучення нових фактів та теорій, які будуть добудовувати цю систему, а не руйнувати її. Крім того, ця система знань вже за своїм визначенням покликана сполучити міфологічно-релігійний та науково-теоретичний аспекти відображення та освоєння дійсності людиною, а це передбачає формулювання нової парадигми пізнання, в межах якої синтетичне та аналітичне, посереднє та опосередковане синтезувались би у дещо третє.

Методологічним полем аналізу будь-яких онтологічних чи гносеологічних фактів ми вважаємо концептуалізовану нами універсальну парадигму розвитку [Вознюк та ін., 1997].

Розглянемо основні положення цієї парадигми. Розвиток, рух притаманні будь-якому явищу чи предмету Всесвіту. **Будь-який рух реалізується як коливально-хвиляста зміна, котра вивчається теорією коливань, яка оперує певною універсальною мовою, що дозволяє кристалізувати універсальні знання, застосовні до всіх областей людської діяльності і пізнання** (Л. І. Мандельштам) [див. Валянський С. Н., Калюжний, 1998, с. 283–286].

Таким чином, будь-який рух реалізується у вигляді коливання, яке фіксує висхідну та низхідну тенденції розвитку. Найбільш загальною формою цього коливання є хвиля, конфігурація якої у найпростішому вигляді набуває форми синусоїди. Структурно синусоїда виявляється єдністю двох аспектів – висхідної та низхідної ланок, які переходять одна в одну діалектичним чином через точку максимуму (чи мінімуму) синусоїди.

Треба сказати, що висхідна та низхідна ланки синусоїди як динамічні рухомі аспекти процесу, який вони виражають, мають точки “стабілізації” – нулі функції, де швидкість розгортання процесу постійна та максимальна і де спостерігається зміна швидкості (інтенсивності) процесу від збільшення до зменшення (чи навпаки). Виходить, що структура синусоїди описується чотирма точками (п’ята точка є діалектичним повторенням першої):

Ця схема пояснює те, що, як вчить біоритмологія, протягом доби всі організми проходять через рівний проміжок часу чотири точки (так звані точки біфуркації), у яких ці організми докорінно змінюють режим функціонування [Дубров, 1987].

Таким чином, будь-який процес описує три стани: **точку стабілізації** (нулі функції) процесу (де він протікає як внутрішньо гомеостатична (структурно та динамічно збалансована, зрівноважена сутність); **точку загострення** (термін синергетики, який позначає момент різкої зміни модальності процесу – це дві точки – точки максимуму та мінімуму); **точку динаміки**, тобто ланки (сегменти) синусоїди між двома відміченими точками – стабілізації та загострення.

Точка загострення (точки максимуму та мінімуму, які можна співвіднести з орієнтальним уявленням про чорний та білий Абсолюти), де висхідна та низхідна ланки перетворюються одна в одну і де вони постають як дещо цілісне, тотожне, символізує той аспект хвилеподібного процесу, який відображає цей процес як дещо цілісне. При цьому маємо два аспекти цілісності процесу, один з яких реалізується у точці максимуму, а другий – у точці мінімуму. Треба сказати, що точка загострення з одного боку символізує єдність протилежностей (висхідної та низхідної ланок синусоїди), а з іншого – їх розбіжності, вищу фазу їх антагонізму. Тобто тут ми маємо ілюстрацію діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей.

Точка стабілізації (нулі функції), де швидкість розгортання процесу постійна, також символізує цілісність процесу. Ця точка є такою фазою розгортання хвильового процесу, у якій спостерігається перехід від збільшення швидкості до її зменшення (чи навпаки), коли один динамічний стан (збільшення швидкості) заперечує інший (зменшення швидкості). Тому точка стабілізації ілюструє діалектичний закон заперечення заперечення.

Точка динаміки, яка характеризує процес зміни швидкості розгортання процесу, який позначається синусоїдою, ілюструє діалектичний закон переходу кількості у якість.

Процесуальна координація вказаних трьох точок відображує розвиток діалектичного протиріччя: тотожність (точка стабілізації) – відмінність (точка динаміки) – протилежність (точка загострення).

Ми бачимо, що три дані точки внутрішньо дуальні (суперечливі), бо вони мають двоїсте вираження. Точка загострення реалізується через точки максимуму та мінімуму. Точка динаміки реалізується через висхідну та низхідну ланки синусоїди. Точка стабілізації також має два аспекти (див. рис. 1) – дві точки “нуль функції” – “1” і “3” (“5” повторює “1” на вищому рівні розвитку процесу).

Таким чином, дуальність тут реалізується через три точки, що дає нам шість елементів, які співвідносяться з гексаграмою китайської нумерологічної системи. При цьому ця система оперує 64 гексаграмами, (що будуються на основі математичного перебору всіх варіантів

розміщення 6 елементів гексаграми), які виражають, згідно з китайською системою Дао [Лукьянов, 1992; Торчинов, 1993; Древнежит. фил.; Иссл. кит. фил.; Кришнамурти, 1993, 1994; Цзунхуа, 1996], 64 наріжні аспекти будь-якого руху. Число 64 ми можемо знайти у багатьох наукових побудовах. Наприклад, системний аналіз, законам якого підпорядковуються всі структурні утворення Всесвіту (у світі немає несистемних утворень), оперує 64 фундаментальними системами [Урманцев, 1978].

Розглянемо **процес перетворення діалектичних категорій Гегеля**. Протиріччя між полярними елементами кожної пари категорій, що постають в опозиції одна до одної, знімається в щось третє, що, розщеплюючись, породжує нову пару:

“в-собі-буття” Логіка	“інобуття” Природа
“для-себе-буття” Дух	
Буття	ніщо
становлення	
Виникнення	приходження
“для-себе-буття” Дух	
якість	кількість
міра, або сутність	
“в-себе-буття” Логіка	“інобуття” Природа

Подібним же чином можна показати зразковий ланцюг **еволюції буття**.

АБСОЛЮТ	
потенційно- можливе	актуально-дійсне
ВСЕСВІТ, БУТТЯ	
речовина (внутрішнє)	поле (зовнішнє)
ПРОСТІР	
Час	рух
ЖИТТЯ НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛІ	
інстинкт смерті, підвищення ентропії	інстинкт життя, зниження ентропії
ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ, ПРИРОДА	
реакція (особа)	стимул (середовище)
ОРГАНІЗМ (БІОЦЕНОЗ)	
потреби	воля як антипотреба
ІНДИВІД (СЕРЕДОВИЩЕ)	
1 сигнальна система	2 сигнальна система
КОМУНІКАТИВНО- ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ, ТОВАРИСТВО	
предметна реальність	символічна реальність
КУЛЬТУРА	
мова як процес	мова як система знаків
МИСЛЕННЯ, СУСПІЛЬНА Й ІНДИВІДУАЛЬНА СВІДОМІСТЬ	

Вищевикладене дає можливість побудувати всю філософську онтологію, концептуалізувати головні категорії природознавства. Так точку загострення, де процес ніби припиняється, можна зіставити з речовиною, яка характеризується масою спокою і є відносно стабільним утворенням. Точку стабілізації, якій притаманна постійна швидкість розвитку процесу, можна зіставити з полем, яке не має маси спокою і є начебто “рух у чистому вигляді”. Точка динаміки знаходиться у певній кореляції з рухом. Час тут є тим, що ілюструє послідовну зміну онтологічних станів буття – трьох точок, коли речовина та поле (субстанція та функція, статичне та динамічне) взаємно перетворюються через рух. Простір (чи матерія) є тим, де відбувається процес, який розглядається.

Таким чином, ми одержали п'ять фундаментальних конструктів буття – всезагальних категорій філософії та природознавства, які концептуалізувало людство за свою історію існування. Крім того, три наріжні точки процесу – *стабілізації, динаміки та загострення* співвідносяться з тризначними концептуальними побудовами, такими, як християнська Трійця, індуїстська Тримурті.

Загалом, людське існування, відповідно до філософської традиції розглядати світ як триєдину сутність, можна уявити у вигляді гештальтпсихологічної тріади: Я, не-Я (внутрішнє – зовнішнє, суб'єкт – об'єкт, людина – світ) і межа між ними. Отже, **принцип тріадності** впливає з фундаментальної координації світу, що постає у вигляді суб'єкта, об'єкта та їх взаємного відношення. Тріадність базується на “первісному” рівні реальності, який можна визначити як рівень рефлексії. Всі інші рівні є, по суті, рефлексіями рефлексії. Саме первісна рефлексія виявляє диференціацію реальності на дещо внутрішнє, зовнішнє та відношення між ними. У релігії зазначена тріадна модель буття відповідає тріаді: “небо – людина – земля” [Абаев, 1989, с. 45].

Фундаментальне членування світу виявляється в трьох наріжних категоріях природознавства та філософії – руху, часу та простору. Простір інтуїтивно може розумітися як дещо принципово зовнішнє, як місце, арена існування світу у всьому його розмаїтті. Час може розумітися як внутрішній принцип існування предметів, як дещо іманентне, що визначає внутрішню екзистенційну потенцію світу та кожного його окремого елементу. Рух постає принципово граничною сутністю, оскільки виявляє динамічні характеристики світу, трансформації та метаморфози предметів та явищ, що здійснюються через переборення останніми меж своєї просторово-часової актуалізації.

Тріадність, яка притаманна індоевропейському світогляду, таким чином є когнітивним підґрунтям релігійних уявлень про світ [Дюмезиль, 1986, с. 53–60].

Можна провести певні паралелі між релігійними вченнями, які свідчать про універсальні системні риси, що виявляються у сфері релігійної свідомості. Розглянемо побудову релігійних уявлень відповідно до фундаментальної координації світу, яка виявляє дещо зовнішнє (об'єкт), внутрішнє (суб'єкт) та границю між ними.

У Християнстві Бог-Отець як об'єкт може розумітися як принципово зовнішній, трансцендентний, просторовий аспект світу, побачить якого неможливо, оскільки “Бога не бачив ніхто ніколи...” (Іоанн, 1, 18).

Бог-Син постає принципово внутрішнім аспектом світу; це – суб'єкт, який отримав втілення і повністю залежить від об'єкта (в Євангелії від Іоанна Ісус говорить: “Я нічого не можу творити Сам від Себе. Як Я чую, так і суджу, і Мій суд справедливий – не шукаю бо волі своєї, але волі Батька, що послав мене... Якщо свідчу про Себе Я Сам, то свідчення Моє неправдиве...” (Іоанн, 5, 30–31). Бог-Син безпосередньо пов'язаний з часовою перспективою існування людства та визначає термін його онто- та філогенетичного існування через принципи “смерті-воскресіння” та “другого пришествя”.

Бог-Дух постає принципово граничним аспектом світу, оскільки етимологічно слово “дух” вже за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації, тобто Дух існує “всюди і ніде”. Дух тут як гранична сутність втілює принцип цілісності, синергії, взаємозв'язку, опосередкування одного одним, постійним рухом та зміною.

Індуїстська Тримурті у площині елементного аналізу виявляє подібну ж координацію: Шива – нищівне начало, яке втілює в собі постійний рух ("танок Шиви"), що нагадує нам Бога-Духа – сутність, яка постійно у русі та відбирає життя, руйнує його, коли "виходить з людини". Брахма, верховний елемент Тримурті, бог творець, що нагадує нам Бога-Отця. Вішну як бога-охоронця, що отримує антропогенні характеристики, можна зіставити з Богом-Сином.

Подібно до того, як у релятивістській фізиці простір та час постають єдиним нерозчленованим комплексом через їх взаємний рух, взаємне обертання [Мостепаненко, 1984], кожне лице Трійці є не окрема сутність, але спосіб віддачі та отримання єдності, образ існування єдності; елементи Трійни, таким чином, постійно "обмінюються буттям" [Клеман, 1994, с. 312–316].

У філософії Трійця також не лише статично-структурна, але й динамічна сутність. Так в інтерпретації Гегеля Трійця постає як своєрідна тріада, що лежить в основі його філософської системи. Бог-Отець втілюється в царстві логічних категорій (Логіка), Бог-Син – це світ, що створений (царство Природи). Христос вмирає в цьому світі та воскресає в царстві Духа, який являє собою синтез перших двох царств (Дух). Гегель пише, що "бог як абстракція не є щирим богом, а істинним богом він являється тільки як живий процес покладання свого іншого – світу; цей свій, що досягається як божественна форма, є сином божим, і лише у єдності зі своїм іншим лише у дусі бог є суб'єктом" [Гегель, 1975, т. 2, с. 24–25].

Крім Трійці та Тримурті ми маємо Трійцю у зороастрійців (Асура Мазда, Амеша Спенти, Армант). При цьому можна говорити й про трифункціональність богів в античному світі, спочатку в римлян (Юпітер, Марс, Квірін), а потім у кельтів, германців, індійців [Дюмезиль, 1986, с. 11].

Мусульмани наділяють Аллаха трьома епітетами (Могутній, Мудрий, Милосердний). Абстрактна кабалістична Трійця складається з "Єдиного Духа Бога Живого", який є "Голосом, Духом та Словом", що можна зіставити з трьома модусами буття в межах теософського знання (Хаос, Теос, Космос), які одержують проекцію в реріхівському "Прапорі Світу", де зображені три кола в одному великому, що відображає символічну єдність тріад – теперішнього, майбутнього та минулого, а також – людину, природу и космос. У теософії ми знаходимо розум як триєдину сутність – Думка, Воля та Чуття. О. П. Блаватська вказує, що розум є єдністю Думки, Волі та Чуття [див. Блаватская, 1997, т. 2, с. 53]. Тут можна писати й про три стовпи християнської етики (Віра, Надія, Любов), також як і про три наріжні аспекти Довершеного (Благо, Краса, Істина). У Аристотеля ми маємо три види благ (чи потреб): зовнішні, духовні та тілесні [Аристотель, 1998].

Розглянута суб'єкт-об'єктна координація світу виявляється на багатьох рівнях актуалізації релігійних уявлень. Так можна говорити про Тернери (тріади), ієрархії божественних сил в християнській традиції. Тут нижча тріада (Янголи, Архангели, Початки) є тріадою "Сил, які борються", коли об'єктом боротьби виступає людина, а ареною – Земля. Середня тріада (Влади, Сили та Господства) є тріадою сил, які упорядковують, зрівноважують, та діють в ансамблі планетарної системи. Вища тріада (Престоли, Херувими, Серафими) є тріадою "променевих та надихаючих Сил, які діють в ансамблі Космосу" [Клеман, 1994; Осипов, 1994].

Будда говорив про три еволюційні аспекти духовного розвитку людини: "Дана, Шілі, Бхавана". Спочатку йде Дана (всеохоплююча доброзичливість, зовнішнє), потім Шілі (жорстка моральність, внутрішнє), потім Бхавана (розвиток розуму, межа між внутрішнім та зовнішнім) [див. Хемфрейс, 1994, с. 11–12]. У буддизмі ми також знаходимо "три принципи", "три таємниці", "три твердження", що відображаються на рівні трьох початків китайській філософії (принцип, мудрість, функція) [Дюмулен, 1994, с. 234–246].

Можна відмітити й три якості матерії, як її розуміє ведичне вчення: Тамас (інерція), Раджас (сила, активність, рух), Саттва (якість рівноваги, гармонії двох вищеозначених якостей) [там само, с. 127]. В межах ведичного канону (як і в давньоіндійській міфології в

цілому), який будує свої класифікації за принципом тріадності, ми маємо три світи – земний, небесний та проміжний між ними [Костюченко, 1983, с. 26], а також три характеристики Брахмана – буття (чи реальність), дух (чи свідомість), насолода. При цьому Брахман характеризується трьома функціями – він народжує, підтримує та поглинає форми життя [там само, с. 60–61]. У ведизмі ми маємо три аспекти існування мудрої людини: Карма (дія), Бхакті (любов), Джана (мудрість), три тіла Будди (дхармакайє – тіло закону, самбхогакайє – тіло насолоди, нірманакайє – тіло втілення), що відображається в індоевропейському знаковому комплексі світового дерева з його триелементною структурою [Топоров, 1982].

Ми можемо говорити й про три типи координації Єдиного (в собі, про себе, через себе), що нагадує нам три аспекти кабалістичного Айн-Софа (Першопричини світу) [Блаватская, 1997, т. 2, с. 72], який веде бесіду з собою, про себе та через себе. (“Бо все з Нього, Їм і до Його (Рим. 11, 36).

Цікаво, що засновник теорії множин Г. Кантор у процесі розробки її вихідних положень багато роздумував про сполучення трьох іпостасей в Абсолюті як єдності [див. Казначеев, Спирин, 1991, с. 379]. К. Поппер вважав тріадний ритм універсальним. Відмітимо й те, що простір матеріальних взаємодій є саме тримірним. “Виявляється, – пише А.М. Мостепаненко, – що лише у тривимірному просторі можливе вирішення хвильового рівняння у вигляді сферичної хвилі. У п’ятивимірному або семивимірному уявному світі сферичні хвилі неодмінно викривляються в процесі їх поширення і лише в тривимірному просторі можлива їх докладна передача” [Мостепаненко, 1974, с. 73].

Монада Лейбніца виявляє три аспекти: могутність як джерело всього, знання, що містить в собі все розмаїття речей, воля, яка актуалізує зміни та творіння [Лейбниц, 1982-1983, т. 1, с. 421]. Тут могутність постає як границя, знання як не-Я, а воля – як Я.

У цілому, тріадне членування світу втілюється в трьох аспектах релігійної свідомості, де ми знаходимо три напрямки: деїзм, визнання Бога як творця, що є абсолютно трансцендентним людині, в межах якої Бог розуміється як надчуттєвий фактор, як первісна причина світу, яка міститься у початку лінійного розгортання буття; пантеїзм, визнання Бога як природи, Який може бути чуттєво сприйнятим; теїзм, визнання Бога як одночасно першопричини сущого та його актуально-дійсного “наповнення” [Осипов, 1994].

Тріадність постає культурологічним підґрунтям формування етичних систем. П.О. Сорокін писав, що будь-який соціум має певні законодавчі норми, він також володіє й етичними ідеалами і юридичними нормами, що в узагальненому вигляді створюють **ідеаціональну, ідеалістичну і чуттєву** системи етики і права, які відповідають трьом етапам розвитку культурно-історичного суб’єкта.

Ідеаціональні (надчуттєві) етичні норми втілені в канонах Нового Заповіту християнства: “Не збирайте собі скарби на землі... але збирайте собі скарби на небі... Любите ворогів ваших... Будьте досконалими, як Отець ваш небесний” (Матф. 9–14). Чи: “Вчинок завжди буде хорошим, коли він являє собою перемогу плоті над тілом...” [Кропоткин, 1991, с. 290]. У річищі цих норм знаходяться й етичні системи багатьох релігій. П. О. Сорокін пише, що етичні системи релігійної свідомості людства, такі, як індуїзм, буддизм, даосизм, зороастризм, іудаїзм, християнство, іслам, хоча і відрізняються за формою, але схожі за змістом, тому що усі вони вбачають вищу етичну цінність не в чуттєвому, а надчуттєвому світі Бога або Абсолюту.

Отже, ідеаціональна етика спрямована на єднання із надчуттєвим Абсолютом, а норми такої етики розглядаються як такі, що впливають з останнього, тому вони вважаються абсолютними і вічними. Реалізація надчуттєвих етичних норм може приносити щастя й радість, але вони не є метою такої етики.

Чуттєві етичні норми прагнуть досягти максимуму щастя для максимальної кількості людей. Вища мета тут насолода. Усі чисто утилітарні, гедоністичні і навіть багато евідемоністичних систем етики характеризуються даним типом етики, що має вищою метою збільшення суми чуттєвого щастя, задоволення і комфорту. Дані норми відносні, а не

абсолютні, як у сфері ідеаціональних етичних норм, вони доцільні і мінливі і залежать від людей і обставин.

Ідеалістичні етичні норми являють собою проміжний синтез двох розглянутих вище систем, коли з одного боку тут виявляється орієнтація на Бога, Абсолют, а з іншого, – тут позитивно оцінюються і чуттєві цінності, що не суперечать Абсолюту: “Повне щастя людини не може бути нічим іншим, як видінням божественної сутності” (Фома Аквінський. “Сума теології”). “...наскільки це можливо треба підвестися до безсмертя і родити все заради життя, яке відповідає вищому у самому собі” (Аристотель. “Нікомахова етика”). “У переконанні, що душа безсмертна і здатна переносити будь-яке зло і будь-яке благо, ми всі будемо дотримуватись вищого шляху і всіляко дотримуйтесь справедливості разом з розумністю, щоб, поки ми тут, бути друзями самим собі і богам...” (Платон, “Держава”) [Сорокин, 1992, с. 488–489].

Суттєво, що тріадність відображується в багатьох наукових та філософських концептуальних побудовах: це три фактори природної еволюції Ч. Дарвіна (спадковість, мінливість, природний відбір); у Аристотеля це три елементи суцього (субстанція, форма, відношення); у І. П. Павлова це три властивості нервової системи (сила, врівноваженість, рухомість); у З. Фрейда – три інстанції особистості (Я, Воно, Над-Я); у Гегеля – це структура діалектичного руху (теза-антитеза-синтез) та структура Абсолюту (Логіка, Природа, Дух).

Можна говорити про три аспекти семіотики (семантичний, прагматичний, синтактичний), а також про три функції мови (номінативна, локаційна, предикативна) [Общее яз., 1972, с. 5–80]. Саме тут міститься суть “знакової ситуації”, яку Г. Фреге зобразив у вигляді:

- 1) предмета, річчі, явища (денотат),
- 2) знаку,
- 3) поняття про предмет (десигнат) [Салмина, 1988, с. 13].

Тобто тут ми маємо суб’єкт та об’єкт (предмет та знак) та поняття, яке впливає з їх відношення. Можна говорити про три рівні дослідження мови [Салмина, 1988, с. 17], а саме:

- 1) синтаксичний (відношення знаків один до одного),
- 2) семантичний (відношення знаків до предметів, які вони позначають) та

3) прагматичний (відношення знаків до конкретної діяльності, до людини. Тут можна відмітити й три типи відношень між знаковими системами: породження (природна мова породжує штучну), гомології (різні типи кореляції), інтерпретування [Салмина, 1988, с. 22].

Це й три типи відношень між головними судженнями класичної логіки (підпорядкованість, контрарність, субконтрарність), а також три головні форми логічного руху думки (поняття, судження, умовивід), як і три елементи судження (суб’єкт, предикат, зв’язка).

Отже, тріадне членування світу на два протилежних початки – суб’єкт (дещо внутрішнє, іманентне), об’єкт (дещо зовнішнє, трансцендентне) та межу (яка їх об’єднує та одночасно розділяє і яка при цьому виявляє парадоксальний зміст, бо може належати їм обом і нікому) дає нам багато не тільки тріадних, але й дуальних побудов, таких як єдине та множинне, континуальне та дискретне, корпускулу та хвилю, причину та наслідок, просте та складне, частину та ціле, екстравертованість та інтровертованість, чоловічий (активний) та жіночий (пасивний) аспекти існування людини та ін.

У природознавстві це симетрія – асиметрія, речовина та поле, статика та динаміка. у логіці як науці це емпірика та теорія, дедукція та індукція. У гносеології маємо суб’єкт та об’єкт пізнання, аналітичне та синтетичне знання, аксіоми та теореми, постулати та теорії. У філософії – матеріалізм та ідеалізм, буття та свідомість, сутність та явище. У психології – стимул та реакція. В економіці це екстенсивний та інтенсивний типи виробництва, виробництво групи А і Б, такі категорії як виробництво та споживання, місто та село, фізична та розумова праця.

Це й мова як система знаків, як форма, код, аналітичність, синтагматика, діахронія, довільність, знак і мовна діяльність як зміст, текст, синкретичність, парадигматика, мимовільність, предмет. У системному аналізі маємо субстанцію та функцію, структуру

системи та її поведінку, у лінгвістиці та інформатиці – парадигматику та синтагматику, знак та предмет, двійковий розряд, вхід та вихід. В етиці це добро та зло, у праві – виконавча та законодавча гілки влади, у судочинстві – захист та обвинувачення...

Як тріадні, так і дуальні побудови відбивають метричний аспект зміни, розвитку, руху як всезагальної властивості світу. Існує багато концептуальних підходів до проблеми розвитку. Так тільки у царіці психології можна навести такі головні підходи до проблеми розвитку [Митькин, 1997]: теорія дозрівання А. Гезела, етологічна теорія в декілька її варіантах (К.Лоренц, Н. Тімберген, Дж. Боулбі), психолого-педагогічна теорія М. Монтессорі, організаційна теорія Г. Вернера, теорія когнітивного розвитку Ж. Піаже, теорія морального розвитку Л. Колберга, стадіальна теорія Е. Еріксона, умовно-рефлекторна теорія І.П. Павлова, Дж. Уотсона, Б. Скіннера, теорія соціального навчання А. Бандури, культурно-історична теорія Л. С. Виготського, теорія аутизму Б. Беттельгейма, теорія розвитку дитячого досвіду Е. Шехеля, теорія підліткового періоду К. Юнга, теорія лінгвістичного розвитку Н. Хомського, теорія розвитку в гуманістичній психології А. Маслоу, К. Роджерса, діяльнісний підхід до розвитку, теорія поетапного формування розумових дій, теорія системогенеза, екологічна теорія Дж. Гібсона, теорія динамічних систем, концепція гетерохронного системогенеза П. К. Анохіна, гіпотеза критичних періодів...

В цілому світову психологію розвитку [М'ясоїд, 1999] характеризує практично неосяжний матеріал. Так П. Бакстер у *"Рефераті рефератів"* налічив 37 присвячених їй оглядів (на базі тільки англomовних матеріалів і тільки починаючи з 1970 р.). Можна виділити такі аспекти проблеми психології розвитку, як питання про те, що є важливішим в психічному розвитку: біологічне, психічне чи соціальне, рівномірний та нерівномірний перебіг розвитку, він стабільний чи мінливий, чи є сенситивні періоди в розвитку, чи розвиток є розгортанням "повного потенціалу".

Структура синусоїди дає нам уявлення про універсальну схему розгортання будь-якого гносеологічного чи онтологічного явища. Розглянемо більш детально цю універсальну схему [Вознюк, Овандер, 1997; Вознюк, Тичина, 1997, 1998].

Основна характеристика світу, в якому ми живемо, – його двоїстість, розділеність на праве та ліве, світле та темне, добро та зло... Загальна дихотомія, бінарне членування явищ і предметів нашого світу – чи не єдина його особливість, котру важко заперечити. Дуалістичність є концептуальною основою кожного руху, зміни, розвитку, оскільки дуалізм відбиває стани нерівності, невідповідності, неоднаковості, протиріччя, що передбачає взаємовплив, взаємодію, рух як результат та спосіб реалізації цих станів. Дуалізм відображає джерело руху та розвитку – боротьбу протилежностей. У найбільш загальному, схематичному вигляді ця боротьба простежується у формі розвитку діалектичного протиріччя "в самій сутності всіх предметів", яке проходить наступні фази свого розвитку: тотожність, відмінність, протилежність [Фил. сл., 1983, с. 391] нова тотожність. Таким чином, маємо процес розчленування (порушення) стану цілісності (тотожності протилежностей) предметів та явищ у їх розвитку і, в кінцевому підсумку, поновлення даної цілісності на більш високому еволюційному витку. Ця схема розвитку діалектичного протиріччя, яка фіксує повторювану (циклічну) зміну двох протилежних станів – цілісності та дискретності – універсальна. Як писав П. К. Анохін, "з широкої біологічної точки зору, як і з точки зору філософського аналізу ролі просторово-часової структури світу, рух матерії за послідовними ритмічно повторюваними фазами є універсальним законом, що визначає основну організацію живих істот на нашій планеті" [Анохин, 1978]. На філософському рівні це положення можна проілюструвати словами Шопенгауера: "Яку б форму не набувало людське життя, – писав він, – у нього завжди будуть однакові елементи... Зміст нашого життя подібно до малюнків у калейдоскопі, де ми при кожному повороті бачимо щось інше, хоча, власне кажучи, весь час маємо перед очима одне й теж саме" [Шопенгауер, 1992, с. 340]. На Сході дане положення втілюється в уявленні про "колесо Сансари".

Таким чином, ритм, що має чітку хвильову структуру, є глобальною універсалією буття [Зубаков, 1973; Хрон. и хрономед., с. 267], про що свідчить ведичний канон: богами в древній

Індії називали істот, які зберігали ріту – великий принцип космічного порядку, що протистоїть принципам хаосу та ентропії [Brown, 1972]. Більш того, можна говорити про існування закономірності будь-якого розвитку. Все розмаїття процесів у Всесвіті знаходиться в режимі коливань, циклічна структура котрих описується законом “трійок”, чи законом розподілу випадкових величин, який називається “відстанню між максимумами часового ряду”, з якого слідує, що “закон розподілу подій не залежить від характеру цього випадкового ряду” [Розеберг, 1987].

Універсальна схема розвитку найбільш чітко відображається у сфері діалектики **симетрії-асиметрії**, що є однією із загальних категорій природознавства та філософії [Вернадский, 1983; Шафрановский, 1982, 1985; Степанов, 1982a; Спасский, Кравцов, 1971; Сим., инвар., стр.; Сим. рельефа; Васильев, 1971; Вейль, 1968; Волохонский, 1971; Узор. сим.]. Дані різних наук свідчать, що явище симетрії-асиметрії набуває рис основоположної теоретичної ідеї [Жог, 1984; Готт, Пуретури, 1967; Готт, Урсул, 1975; Готт, Хоменко, 1977; Акопян, 1980]. Принцип симетрії-асиметрії виявляє все більше значення з розвитком науки, яка констатує, що одночасно з ускладненням процесів природи все більшою мірою проявляється асиметрія [Кизель, 1985; Овчинников, 1966, 1978]. При цьому в становленні ідеї симетрії-асиметрії відіграли роль дослідження в сфері кристалографії [Федоров, 1949; Шубников, 1927, 1940, 1945, 1961; Шафрановский, 1968, 1978], фізиці [Блохинцев, 1970; Кампанеев, 1975; Визгин, 1976; Акчури, 1978], хімії [Клабуновский, 1960; Жданов, 1968, 1977; Хильчевская, 1980], математиці [Weil, 1968], біології [Сулима, 1970; Урманцев, 1974, 1978; Логинов, 1979; Дубров, 1973, 1974, 1980, 1986, 1987].

Порушення симетрії живого спостерігається в сфері молекулярній [Морозов: 1977, 1984; Maroti, 1980]. Підіймається питання про причини дисиметрії живих систем [Морозов, 1984; Кизель, 1985; Гольданский, 1984, 1986; Преображенский, 1983]. Поняття симетрії-асиметрії пов'язане з відкриттям древніми мислителями “абстрактних базисних структур” [Гейзенберг, 1979; Kleine, 1984], з “композиційними правильностями” художніх творів [Мейлах, 1974, 1985; Анисимов, 1988; Лукаш, Довженко, 1992; Пухначев, 1981; Столович, 1985], з ритмічною організацією музики [Панкович, 1983], з естетичними принципами точних наук [Киященко, Лейзеров, 1983; Тасалов, 1983] та ін [Рогинский, 1965; Белорусец, 1986; Ахундов, 1982].

“Інтуїтивно симетрія ототожнюється з наявністю пропорційності, гармонії, відповідності цілого в частинах. Її строге визначення дане лише у математиці, зокрема в геометрії” [Яцкевич, 1990, с. 69; див. також: Сист. Сим. Гарм.]. Симетрію в найбільш загальному наближеному вигляді можна визначити як співрозмірність, організованість, однорідність, тотожність, цілісність, циклічність, простоту, а асиметрію – як безлад, неоднорідність, непропорційність, множинність, лінійність, складність в організації тих чи інших систем. При цьому асиметрія не виключає також і елементи симетрії, коли множинно-неоднорідне середовище з неорганізованого стану здатне переходити в організований, а структурні розбіжності між його елементами нівелюються за рахунок їх функціонально-системного узгодження в процесі взаємодії [Карташев, 1995] (коли асиметрія не просто характеризується дискретністю, а є, у певному розумінні, “узгодженою” дискретністю, коли симетрія та асиметрія виступають у гармонійній парі “симетрія – асиметрія” [Система... с. 192], коли “навіть у асиметричних зображеннях ви відчуваєте симетрію як норму, від якої відхилились під впливом неформальних причин” [Вейль, 1968]). У цілому можна сказати, що “симетрія – це категорія, яка вказує на процес становлення та існування тотожних моментів у певних умовах та певних взаєминах між різноманітними та протилежними явищами світу; асиметрією називається категорія, котра вказує на існування та становлення в певних умовах та певних взаєминах розбіжностей і протилежностей всередині єдності, тотожності, цілісності явищ” [Готт, 1963, 1965, 1972].

Поняття симетрії та асиметрії, що є системними категоріями, взяті в їхній єдності, віддзеркалюють практично всі парні категорії філософії та природознавства, спрощуючи та уніфікуючи їх зміст. При цьому симетрія-асиметрія виступає у вигляді універсального

дуального (чи двійкового) уявлення, і саме “двійкова модель є універсальною і здатною описати – як перше якісне наближення – будь-яке складне реальне середовище” [Голицын, Петров, 1990, с. 41].

Слід відмітити, що використання явищ симетрії та асиметрії в термінах явищ іншого роду, відображених у парних філософських категоріях, ілюструє приклад застосування наукової метафори [Теор. мет... 1990], що допомагає упорядкувати різноманітні уявлення, привести їх до певного загального “теоретичного знаменника” та досягти системного розуміння світу. Система, як пояснює Ю. А. Черняк, – “це засіб боротьби зі складністю, засіб пошуку простого в складному” [Черняк, 1975, с. 51]. Цю ж думку проводить У. Ешбі, який вважав, що “теорія систем має будуватися на методі спрощення і, по суті справи, бути наукою спрощення... Я переконаний, – писав він, – що в майбутньому теоретик систем повинен стати експертом по спрощенню” [Эшби, 1966, с. 177].

Схему розвитку діалектичного протиріччя можна записати наступним чином: *тотожність* (дещо єдине, симетричне), *розбіжність* (контрарність, процес розчленування єдиного, порушення симетрії), *протилежність* (контрадикторність, дещо множинне, асиметричне). Таким чином, маємо два взаємодіючих стани: симетрію (тотожність протилежностей) та асиметрію (розбіжність та полярність протилежностей: як вказує Гегель, протиріччя та протилежність є, по суті, єдиним моментом, а контрарне можна визначити як контрадикторне [Гегель, т. 6, с. 49]).

Взаємний перехід симетрії та асиметрії (континуальності та дискретності, неперервності та перервності, циклічних та лінійних зв'язків та взаємин) відображений у взаємодії двох детерміністських чинників, концептуалізованих у межах принципів **детермінізму та індетермінізму**. З позиції *детермінізму* причина та наслідок розглядаються як диференційовані в просторі та часі дискретні сутності, як “окремі ланки універсальної взаємодії” [Фил. енцикл. сл. с. 531], в якій кожному наслідкові передують певні причини [Аскин, 1974], а причинно-наслідкові зв'язки мають лінійний, діахронічний, асиметричний характер. Як писав П. К'юрі, “немає дії без причини. Дії – це явища, для виникнення яких завжди необхідна певна дисиметрія” [див. Брагина, Доброхотова, 1988, с. 75]. З позиції *індетермінізму* причина та наслідок недиференційовані, при цьому причинно-наслідкові зв'язки, якщо тут їх можна так назвати, набувають циклічного, синхронічного вигляду, а причина і наслідок виступають, по суті, одним і тим же. Індетермінізм, тобто циклічний детермінізм (або “циклопричинність” [Кузьмин, 1996, с. 72]), утверджує взаємини між причиною та наслідком, тобто між минулим та теперішнім, з позицій принципу “все у всьому” (чи принципу “отнологічного негеоцентризму” – різні світи можуть знаходитись між собою у різних відношеннях, які не вичерпуються відношеннями “частина-ціле”, чи відношеннями упорядкованої ієрархії), коли причина та наслідок, як і минуле, теперішнє та майбутнє, недиференційовані: “породження причиною наслідку відбувається не від минулого до теперішнього (а від нього до майбутнього), а від того, що є, до того, що стає” [Лолаев, 1996, с. 55]. (“Все існуюче повинно *перевищувати* себе, щоб бути собою в наступний момент часу” [Мамардашвили, 1989, с. 326].) Це виражає філософську ідею парадоксу розвитку, який полягає у тому, що нове виникає із старого (як актуально нове) і одночасно не із старого, бо в цьому випадку стирається різниця між новим та старим: якщо нове виникло з старого, то воно, значить, містилося в ньому в потенційно-віртуальному стані і не є принципово новим [Аронов, 1992; Богомолов, 1970, 1973; Югай, 1976, с. 113; Украинцев, 1972; Происхождение...; Суппес, 1972; Гегель, т. 6, с. 206, т. 9, с. 292, т. 4, с. 11].

Слід визнати, що обидва види причинності – симетричний та асиметричний – є рівнозначними сутностями. Цей висновок впливає з наявності явища “непричинних зв'язків”, “коли події зовні незалежні виявляються... взаємопов'язаними розумним чином. До подій подібного типу відносяться, наприклад, офіційно зареєстровані випадки незвичайних збігів, що виходять далеко за межі випадковості” [Девис, 1989, с. 242]. Феномен непричинних, синхронічних (симетричних) зв'язків, який аналізується в працях К. Юнга, В.

Паулі, П. Девіс, М. О. Козирєва та ін. [Фомин, 1990, 1995; Козырев, 1982; Лаврентьев и др., 1992; Митчелл, Ричард, 1988; Казначеев, Спирин, 1991; Вохт, 1980], знаходить своє втілення в сфері квантових взаємодій, де виявляється явище непричинного імплікативного узгодження квантових процесів [Цехмистро, 1981, с. 144–145; Цехмистро, 1972, 1987, 2002]. Р. Джан у статті “Нестаріючий парадокс психофізичних явищ: інженерний підхід” [див. “Енергія”, № 4, 1989] пише, що існує деякий взаємозв’язок мозку окремої людини з мозком інших людей та матерією, що людський розум здатний отримувати інформацію незалежно від простору та часу.

Єдність лінійної та циклічної причинностей, які взаємно перетворюються, відображена в сфері вищих психічних процесів людини, а саме на рівні взаємодій **півкуля головного мозку**, що функціонально доповнюють і послідовно змінюють одна одну в процесі їх роботи. *Права півкуля* у цілому функціонує в аналоговому, симетричному, “синхронічному” режимі, відображаючи світ за принципом “все у всьому”, зближуючись з циклічним детермінізмом і співвідносячись з таким видом матерії, як поле, що характеризується властивістю континуальності. *Ліва ж півкуля*, навпаки, у цілому працює в дискретному, “діахронічному”, лінійному “просторі” психіки людини, зближуючись з принципом лінійного детермінізму і співвідносячись з таким видом матерії, як речовина, якій притаманна властивість дискретності.

Взаємний перехід симетрії та асиметрії, циклічно-континуальних та дискретно-лінійних зв’язків та відносин, який формує спіраль розвитку [Смирнов, 1990], простежується на рівні живих систем, в котрих з одного боку існує процес лінійного проходження окремих станів організмів, процес зміни форм життя в ланцюгу еволюційного розвитку, а з іншого боку, – спостерігається явище циклічності, самодостаності, саморозвитку, коли організм виявляється здатним до самопородження та самодетермінації [Югай, 1976; Эйген, Шустер, 1982]. Буддистська доктрина вказує, що “у непроявленому стані космічна субстанція не втрачає повністю руху, а знаходиться у Вічному Коливанні, яке у проявленому стані змінюється на Спіральний Рух” [Спирал. позн., с. 199].

Як пише Е. Блох, витоковий стан світу характеризується неподільністю суб’єкта та об’єкта, духу та матерії. Потім має місце розділення суб’єкта та об’єкта, які різноманітним чином опосередковують один одного у плані еволюції суспільства. У кінцевому підсумку наступить торжество ладу, де долаються суперечності між людиною та природою, зникає межа, що поділяє природу та історію [Bloch, 1951, 1960; Швейцер, 1973].

Взаємний перехід симетрії та асиметрії, простого та складного є універсальним принципом життя: “Існує всезагальний біологічний принцип розвитку, відповідно до якого чим вищий рівень розвитку організації функцій, тим більше виявляється їх диференціація і розподіл між різними системами” [Ротенберг, Бондаренко, 1989, с. 170; див. також: Моисеев, 1991, с. 9; Пригожин, 1985; Пригожин, Стенгерс, 1986; Седов, 1976; Петров, 1986; Mainzer, 1997; Депенчук, 1963; Суханов, 1966; Гамбарян, 1972; Бернштейн, 1966], тим вищий рівень функціональних асиметрій має місце в тій чи іншій істоті. Даний принцип дає можливість побудувати “синтетичну теорію еволюції” (неодарвінізм, глобальний еволюціонізм) [див. Грин и др., 1993; Кричевец, 1997; Грант, 1980; Тимонин, 1999].

Взаємне обертання симетрії та асиметрії фіксується на рівні фундаментальних процесів організму – **анаболізму** (асиміляції, побудови симетрії організму) і протилежного процесу – **катаболізму** (дисиміляції), які співвідносяться з ерготропними та трофотропними фізіологічними функціями, з активністю симпатичного та парасимпатичного відділів нервової системи [Кассиль, 1978]. На рівні генетичної інформації організмів також фіксуються дві протилежні функції – **типологізацію та індивідуалізацію розвитку**, що співвідносяться з симетричним (аналоговим, типологічним) і асиметричним (індивідуальним) біоценотичними вимірами [Марютина, 1994]. У цьому контексті можемо говорити про симетричний та асиметричний аспекти передачі спадкової інформації – через матеріальну перервність (статеві клітини), шляхом передачі досвіду одного покоління іншому [Морган, 1936], та через польовий канал (“хвильовий геном” С. П. Гаряєва).

Взаємодія симетрії та асиметрії реалізується на рівні всього організму, який, за словами В. В. Бунака, “є ніби два рано диференційованих вздовж вертикальної осі півіндивіди, правий та лівий, які розвиваються сумісно” [Бунак, 1926].

У більш специфічному вигляді ця взаємодія простежується у сфері функціональної асиметрії півкуль головного мозку, де відбиваються вищі психічні функції людей та тварин. В онтогенезі живих істот спостерігається поступове зростання асиметрії півкуль, рух від симетрії до асиметрії, найбільший вияв якої досягається у зрілому віці. Потім, при старінні, півкульова асиметрія поступово нівелюється [Психол. сл. 1983, с. 23; Бианки, 1985; Брагина, Доброхотова, 1988].

Те, що розвиток йде від правої до лівої півкулі підтверджується і фактом: ліва півкуля має деяку перевагу в швидкості ембріонального розвитку [Брагина, Доброхотова, 1988]. Крім того, стадія швидкого сну, де активна права півкуля мозку, у новонароджених займає 80–90 % сну. По мірі розвитку тривалість швидкого сну скорочується до 25 %. Потім, у похилому віці тривалість швидкого сну знову починає збільшуватись [Шеповальников, 1971; Карманова, 1977, с. 156].

Права півкуля, яка функціонально є більш прадавньою, ніж ліва, виявляє більшу генетичну обумовленість на відміну від лівої [Роль среды..., 1988]. Праву півкулю при цьому можна співвіднести з інстинктивно-підсвідомою стороною психічної діяльності [Херсонский, 1991; Спрингер, Дейч, 1983]. Ліву півкулю, яка характеризується вербально-логічною стратегією обробки інформації, слід зіставити з особистісно-свідомим аспектом психіки, тому що, як показали дослідження О. Р. Лурія [Лурія, 1974], люди, котрі не володіють повною мірою абстрактним (вербальним, лівопівкульовим) мисленням, виявляють неспроможність аналізувати якості своєї особистості і, певно, їх не мають. Треба сказати, що більшість дослідників є прибічниками вербальної теорії свідомості, вони говорять про вирішальну роль мовної діяльності в феномені свідомості та рефлексії [Данилова, Крылова, 1990, с. 363].

Таким чином, можна припустити, що еволюція людини як в онто-, так і філогенезі проходить від її інстинктивно-підсвідомого правопівкульового до особистісно-свідомого лівопівкульового аспекту. На рівні матерії цей рух відбивається у вигляді розвитку Всесвіту від його польового до речовинного аспекту, від мікросвіту до макросвіту, а від нього до їх синтезу. Окрім цього, право- і лівопівкульові функції, що диференціюються за ознаками статевого диморфізму, є своєрідним психосоматичним фокусом (вищим психічним регулятором) людського організму, оскільки співвідносяться з такими сторонами людини, як механізм цілеутворення та механізм пошуку (вибору) засобів досягнення мети [Симонов, 1981], емпатія та рефлексія, екстраверсія та інтроверсія, довільна та мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальна системи, сила та слабкість, лабільність та інертність, збудження та гальмування нервових процесів, фази сну, ерготропні та трофотропні функції організму та ін. [Голубева, 1980, с. 44-138]. Психічні процеси, які залежать від правої півкулі, включають в себе сенсорні асиметрії, а процеси, що залежать від лівої півкулі, співвідносяться з руховими асиметріями [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 50–51].

Можна сказати, що розвиток людини йде від принципу егоцентризму дитини, про що писав Ж. Піаже [Пиаже, 1994]. Спочатку дитина сприймає навколишній світ як такий, що обертається навколо неї і інкорпорується в неї (принцип *амніпотенціальності*, чи всесильності, коли на ранньому етапі розвитку дитина отримує все, що забажає, від навколишнього середовища (матері). Потім цей принцип руйнується за допомогою реального життя дорослої людини. Але психологічне підґрунтя принципу омніпотенціальності залишається у вигляді почуття спорідненості зі світом й інкорпорованості в нього. На заключному етапі формування особистості людина знову зливається зі світом, інкорпорується в нього, оскільки вона усвідомлює, що вона як духовна істота є світом як цілісністю.

Це усвідомлення на понятійному рівні пояснюється таким чином: головною наддаддитивною властивістю цілого є його самодостатність, самодетермінація. Щире Я людини, його особистість як самодетермінуєма сутність має володіти властивістю цілого. А ціле є абсолютною сутністю. Таким чином, Я людини являється Абсолютом і Цілим (світом) одночасно.

Принцип розвитку симетрії-асиметрії знаходить втілення в такому цікавому спостереженні [див. *Тайна белой маски*, 1995]. Річ в тім, що обличчя людини асиметричне, коли ліва півкуля відповідає за праву, а права – за ліву частини тіла [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 20–23]. Тому процес розвитку людини йде від симетрії правої та лівої частин обличчя у дитини. Потім, по мірі зростання людини, виявляється асиметрія правої та лівої частин. Перед смертю обличчя людини знову набуває симетричності. Як вважає Т.А. Доброхотова, людський організм розрахований на певний термін експлуатації. Підраховуючи швидкість втрати асиметрії, можна вивести формулу смерті для кожного. Ця формула реальна і ніякої містики тут немає.

У межах феномену взаємного обертання симетрії та асиметрії можна аналізувати **теорію поетапного формування розумових дій** П. Я. Гальперіна, яка розглядає механізм взаємного переходу внутрішньої та зовнішньої сторін психічної діяльності в процесі онтогенетичного розвитку, та інші подібні теорії [Гальперин, 1976; Павленко, 1995]. При цьому індивідуально-особистісна та етногенетична схеми психічного розвитку виявляються ідентичними [Павленко, 1995]. Дещо подібне ми знаходимо в ведичному каноні в схемі процесу розгортання та згортання діяльності, що Вівекананда розуміє як процес установки на егоцентризм та протилежний процес відмовлення від цієї установки [див. *Костюченко*, 1983, с. 168]. П. Шустер пише про динаміку популяцій, де виявляється чергування фаз швидкого та стохастичного росту [див. *Князева*, 1998, с. 139], тобто тут маємо чергування станів хаосу та упорядкування. Про дещо подібне пише й Х. Майнхардт, коли знайомить нас з двома чинниками росту живих систем: активаторами та інгібіторами, які виражають процеси збудженості та гальмування [Mainhardt, 1997].

Вищевикладена закономірність формування розумових навиків, що розглядається в контексті діяльнісного підходу, є універсальною, вона відповідає загальнолюдським, етноспецифічним закономірностям [Павленко, Таглин, 1993], таким, як формування цілепокладаючих механізмів як в межах окремого індивіду, так і всього суспільства. Отже, можна говорити про **розвиток процесу цілепокладання**, яке є передучим компонентом будь-якої діяльності сучасної людини [Павленко, Таглин, 1993; Павленко, 1995]. “Цілепокладання є передуючим компонентом будь-якої діяльності людини” [Павленко, 1995, с. 57]. При цьому, як свідчать експерименти, оцінки досягнення результату, що передбачається, включається у процес формування мети. Наступне функціонування мети на шляху її досягнення виявляє дію цих оцінок, яка може бути прихованою від самої людини [див. *Тихомиров*, 1984, с. 142]. В первісному суспільстві образ мети, її план існує на “рівні загальних схем предметних дій”, “вплетений в конкретну дійсність і не актуалізується поза неї” [Романов, 1991]. Потім ці предметні дії проявляються в образах, культах, все більш абстрагуючись, поки не досягнуть рівня вербалізації, що може бути реалізованим в наговорах, фольклорі тощо [Познанский, 1917; Шрейдер, 1979]. Згодом спостерігається процес згортання заговорно-фольклорного компоненту культури, який виштовхується у сферу архетипів. В критичних (сенситивних, біфуркаційних) ситуаціях в суспільстві вмикається процес, що зумовлює рух до образно-культових (міфологічних) форм поведінки [Павленко, 1995, с. 59].

Таким чином, феномен цілепокладання спочатку існує в зовнішньому контексті існування людини, потім він інтеріорізується, “заглиблюється усередину” людської психіки, що робить людину відносно самостійним феноменом буття. Потім, як показує загальна схема парадигми розвитку, внутрішнє (психіка людини) та зовнішнє (соцієтальна психіка у вигляді архетипів колективного безсвідомого, а також у вигляді ритуальних інститутів, таких, наприклад, як релігія), сполучаються. Тобто можна говорити про сполучення спочатку

соцієтальних аспектів психіки – соцієтального безсвідомого (колективного безсвідомого) та свідомого (ритуальних інститутів суспільства), потім – сполучення індивідуально-особистісних аспектів психіки – свідомості та безсвідомого окремих людей. Потім спостерігається сполучення аспектів соцієтальної та індивідуальної психіки.

К. Бюлер запропонував **теорію трьох ступенів розвитку**: інстинкт, дресура, інтелект. На рівні “інстинкту” задоволення настає в результаті задоволення інстинктивної потреби, тобто після виконання дії. На рівні “дресури” задоволення переноситься на сам процес виконання дії (це “функціональне задоволення”). На рівні ж “інтелекту” маємо феномен “передбачуваного задоволення”, яке спостерігається на етапі інтелектуального вирішення завдання. Тобто тут ми маємо перехід задоволення “з кінця на початок” [Бюлер, 1936], його обертання. Тут можна говорити й про те, що спочатку орієнтовочні та виконавські дії організму були сполучені в єдиному життєвому акті, коли зв’язок між організмом та його середовищем був настільки щільним, що не виявлялося ніякої розбіжності між потребами організму та можливостями їх задоволення. І тільки тоді, коли така розбіжність з’явилася (завдяки розвитку принципу множинності, який виявляє новий тип координації сутностей – інформаційно-маніпуляторно-вольовий), спостерігається відділення орієнтовочних та виконавських дій одна від одної. Ми вважаємо, що врешті-решт принцип множинності переборює себе і два полярних типи дій організму знову єднуються.

Можна говорити й про динаміку **біологічного часу**, коли при індивідуальному розвитку цілісного організму має місце неперевна зміна напрямку часу з “прямого” на “зворотний” і сам час при цьому постає як фактор негентропійного значення [Дубров, 1987, с. 102; Аршавский, 1980; Межжерин, 1980; Моисеева, 1980].

Дещо подібне ми можемо аналізувати й у контексті **розвитку економічних феноменів** [Нэсбитт, Эбурдин, 1992, с. 21–22]. Так спочатку існували незалежні, автономні села, які себе забезпечували (натуральний обмін). Потім виникли економічно незалежні міста-держави, на зміну яким прийшли макроекономічні, економічно незалежні держави; потім всередині цих держав поширювався розподіл праці. Зараз економічні завдання розподіляються серед держав, які стають все більш економічно пов’язаними одна з одною. Тобто тут спостерігаємо взаємний перехід внутрішніх і зовнішніх форм реалізації економічних відносин. Треба сказати, що тут маємо збіг траєкторій розвитку феноменів колективістської ідентифікації і розвитку пам’яті від неопосередкованого мимовільного до опосередкованого довільного [Психол. разв. личн., 1987, с. 92], що А. Н. Леонтьєв назвав “паралелограмом розвитку вищих психічних функцій” [Леонтьев, 1977]. Потрібно сказати, що через більш як півсторіччя після виявлення Л. С. Виготським та А. Н. Леонтьєвим закономірностей розвитку психічних функцій схожі результати були одержані М. Коулом та його колегами, які вивчали генезу мислення у африканській та американській культурах [Griffin, Cole, 1984].

Можна проаналізувати й **рух капіталу**, який виявляє загальну схему (тезис – антитезис – синтез). Б. Адамс дійшов висновку більш ніж сто років тому, що централізований капітал (багатства, що сфокусовані в руках декількох пов’язаних один з одним родинних кланів) протягом документованого відрізка людської історії переміщувався в західному напрямку. Перші великі накопичення капіталу виявляються в Шумері, потім грошовий центр послідовно зміщується в Єгипет, Грецію, на Апеннінський півострів, в різні частини Німеччини і в Лондон. В часи написання дослідження Б. Адамса (бл. 1900 р.) рівновага коливалася між Лондоном і Нью-Йорком, і до кінця сторіччя мала зміститися у Нью-Йорк завдяки занепаду Британської Імперії. Можна сказати, що потім виявляється подальший рух в східному напрямку – Японія, Гонконг, Корея [див.. Уилсон, 1998]. Ми бачимо, що капітал рухався від Сходу до Западу, а потім повертається на Схід.

Із зазначеним вище корелює вчення Е. Тоффлера про **три хвилі еволюції**. Для першої хвилі були потрібні тисячоліття, але вона дозволила більшій частині людства перейти від племінного етапу (простих приматів, що займалися мисливством та збиранням) до етапу розвитку аграрно-феодальних цивілізацій. Друга хвиля, яка пройшла всього за декілька століть, перевела людство від аграрно-феодально-селянської економіки до індустріально-

ринково-урбаністичної економіки. Третя хвиля, як твердив автор, набирає силу та триває всього декілька десятиліть. Ми називаємо її “інформаційним вибухом” і “постіндустріальною економікою” [див. Уилсон, 1998, с. 264]

Слід відзначити, що **становлення особистості** також розглядається дослідниками як процес зміни трьох фаз – адаптації, індивідуалізації, інтеграції [Психол. разв. личн.... 1987]. Тут адаптація постає як інтегративний процес, індивідуалізація – як процес розщеплення соціальної цілісності, а інтеграція – як повторення початкової фази, але на більш високому рівні розвитку. До подібного смислового ряду відноситься й спостереження А. А. Гладішева та Л. І. Конча, котрі показали, що “приросту функціональних можливостей передують періоди стрибкоподібного приросту соматичних ознак” [див. Шапошникова, 1991, с. 55]. Як свідчать дослідження Г. А. Ілізарова, під час розвитку зародка у тварин кожний її орган по черзі ускладнює свою будову і зростає у масі [див. Подольный, 1989, с. 84]. Через мозолисте тіло (яке розділює і одночасно з'єднує півкулі головного мозку) здійснюється перебіг інформації з одної півкулі у іншу [Myers, Sperry, 1958; Sperry, 1968]. З одного боку, з часом мозолисте тіло стає більш масивним, а з іншого, як показують дослідження, розвиток людини супроводжується фазами збільшення та зменшення асиметрії мозку [Спрингер, Дейч, 1983, с. 158]. Це говорить про те, що тут ми спостерігаємо чергування періодів росту мозолистого тіла, котре посилює функціональну асиметрію та зростання півкуль.

В дослідженнях тварин виявилось, що в онтогенезі першими отримують вираження негативні реакції, потім формуються позитивні реакції. Відповідним чином, негативні емоції останніми зникають і першими поновлюються [Дельвіс, 1990, с. 10]. Можна сказати, що спочатку ми виявляємо у людини не систему емоцій, а єдину негативну емоцію. Лише с розвитком неантропів емоція розгалужується, набуває позитивної модальності [Поршнев, 1974, с. 450–473].

Треба відмітити погляди Х. Вернера, який виділяє функціональні та структурні зміни у процесі розумового розвитку, що полягають у переході від синкретичності до дискретності, від дифузності до виразності, від ригідності до гнучкості, від лабільності до стабільності [see: Mussen, 1970] (пор. з лєнінською схемою – “від живого споглядання до абстрактного мислення” [Лєнін, т. 29, с. 152–153]). Д. Б. Ельконін показав [Эльконин, 1971], що через певні проміжки часу у процесі розвитку індивіда має місце чергування фаз мотиваційно-потребної та операціонально-технічної сфер особистості, коли за діяльністю по орієнтації у системі відношень (що можна співвіднести з правопівкульовою психікою) слідує діяльність, в якій спостерігається орієнтація у способах використання предметів (лівопівкульова психіка). У процесі життєдіяльності людини ми спостерігаємо також і чергування фаз активності симпатичної та парасимпатичної гілок вегетативної нервової системи [Кассиль, 1978, с. 68–69]. Не лише процес формування умовних рефлексів, що пов'язаний з замикаючою функцією нервової системи, не лише процес асоціювання (як послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного рефлексу, котрий передує, зливається з початком наступного у часі [Сеченов, 1961]), але й функціональний акт людини виявляє “обертання” циклічного та лінійного детермінізму, взаємне чергування протилежних фаз активності психіки. Так перший і останній (п'ятий) вузли поведінкового акту (аферентний синтез та оборотна аферентація), згідно з П. К. Анохіним, по суті замикаються [Анохин, 1978]. Подібно до цього, перший і останній (п'ятий) етапи наукового дослідження, згідно Дж. Д'юї, також замикаються, коли перший етап (етап “сумніву, чи проблеми”) та п'ятий (“перевірка гіпотези”) сполучаються, формуючи повний круг дослідження того чи іншого фрагмента реальності [Д'юї, 1919].

Взаємне обертання симетрії та асиметрії простежується і на **рівні координації свідомого й безсвідомого аспектів психіки**, які здатні переходити один в одного, коли знання трансформуються у навички. Як пише С. Л. Рубінштейн, будь-яка свідома дія в результаті вправ автоматизується, набуває якостей навички, перестає усвідомлюватись та бути дією, якщо за дією розуміється акт, що спрямований на мету, котра усвідомлюється [Рубинштейн, 1946]. Таким чином, знання як дійова, діахронічна, телеологічна категорія здатні

перетворюватися у навик, “згорнуту”, швидко протікаючу і не фіксовану поелементно дію [Шехтер, Потапова, 1991] (синтетичну, цілісну категорію), через повторювані дії (вправи), які є синхронно-циклічним явищем. Далі навик трансформується у сфері нового знання, яке одержується в результаті науково-практичного осягнення світу. Таким чином, в кінцевому підсумку маємо процес інтеграції знань та навичок, перцепції та рефлексії, сплав автоматично-мимовільної та неавтоматично-довільної типів активності людини. Цікаво, що будь-яка автоматична дія включається у правопівкульовий, а неавтоматична – лівопівкульовий контексти психічної діяльності [Zeidel et al., 1990]. Треба сказати й те, що розвиток людини як накопичення багатофазних переходів з розгорнутої у згорнену, із зовнішньої у внутрішню форму життєдіяльності супроводжується кристалізацією “образу світу”, що є високоупорядкованою, цілісною сутністю [Вилюнас, 1990]. Тут маємо людське прагнення до стану цілісності, яке у найбільш концентрованій формі реалізується через досягнення осмисленого, сенсогенного розуміння світу [Герцен, 1958; Шорохова, 1961; Nuttin, 1955]. Спрямовання людини до певного сенсу, до взаємоузгодження фактів буття витокові спостерігається ще у дитячому віці (що характеризується синтетичною правопівкульовою активністю психіки), якому притаманна здатність ставити сенсогенні запитання типу “навіщо сніг на даху, коли там не катаються на лижах?” [Чуковский, 1966]. Потім спрямованість до життєвого сенсу замінюється технократичною парадигмою, яка у кінцевому підсумку змінюється прагненням до сенсогенного відбитку світу.

Хронобіологічні дослідження показали, що розвиток організмів в плані біоритмів підпорядковується схемі універсальної парадигми розвитку. Так з позиції аналізу амплітудно-фазових відношень весь онтогенез являє собою спіраль з поступово зростаючими обертами (зростанням амплітуд) і подальшим, на пізніх етапах онтогенезу, скороченням обертів (зменшенням амплітуд осциляцій) [Губин, Герловин, 1980].

Універсальна парадигма розвитку, що констатує фундаментальну тріадну схему, знаходить своє підтвердження у сучасних психофізичних дослідженнях [Іваницький, 1999], де ми знаходимо інформацію, що мозкові механізми сприйняття виявляють три етапи тривалістю по 100 мс кожний. На першому, сенсорному, має місце аналіз фізичних параметрів стимулу і порівняння її з пам'яттю для визначення значущості сигналу. Цей етап є підготовчим і не супроводжується суб'єктивними переживаннями. На другому етапі – етапі синтезу – виникають чуття, що забезпечується через повернення збудження в первинні відділи мозку. На третьому етапі – етапі пізнання, має місце категоризація стимулу.

Найбільш випукло універсальна парадигма розвитку відбивається у поглядах К. Домбровського. Згідно з його **концепцією “позитивної дезінтеграції”**, розвиток є процесом дезінтеграції структур і функцій та її поступова інтеграція на більш високому рівні [Dambrowski, 1964]. Ця концепція досить близька до поглядів В. І. Вернадського і І. Пригожина про те, що порядок у світі підтримується через флуктуації: відкриті системи еволюціонують шляхом розвитку нових динамічних режимів складності, що супроводжується періодичним “перенасиченням” цих систем ентропійними продуктами розпаду. В результаті чого відкриті системи саморуйнуються та мутуються у напрямку нових режимів, які задають їм нові завдання та цілі [Пригожин, 1987; Арнольд, 1983; Томпсон, 1985; Шустер, 1988].

Розглянемо більш докладніше питання розвитку у контексті синергетики як її розуміє Брюссельська школа І. Пригожина. Тут ми можемо дізнатися, що відкритих систем у Всесвіті вважається значно більше, ніж закритих. Стабільність та сталість – це один полюс існування систем, а інший полюс пов'язаний з нерівноваженістю, несталістю систем, які постійно флуктують (змінюються), та перетинають так звані точки біфуркації, звідки вони можуть еволюціонувати у нові структури з більш високим рівнем організації (так звані дисипативні структури), чи перейти до хаотичного стану. При чому, перехід до дисипативних структур (у межах фізичних та хімічних процесів) супроводжується збільшенням вживання енергії середовища, тобто інформаційно-речовинне ускладнення системи потребує відповідного притоку енергії; тут маємо важливий приклад взаємного переходу інформації (структурного

початку) та енергії (джерела існування цієї структури), множинного та єдиного. Можна сказати й те, що, як вважає І. Прігожін, в природі існують два типи координації – детермінованість, яка виявляється у проміжки часу між точками біфуркації, та випадковість, що спостерігається саме у цих точках [Прігожін, 1983; Митькин, 1998, с. 118–119].

Треба сказати й те, що флуктуації у межах позитивного зворотного зв'язку призводять до розвитку критичного стану та переходу до точки біфуркації, в той час коли негативний зворотній зв'язок дозволяє системі підтримувати рівень своєї цілісності. Тут маємо явище взаємного переходу негативного та позитивного зворотних зв'язків у системах. А доля системи, що перетнула точку біфуркації виявляється чотиринною [там само]: чи система перетворюється на хаос, тобто знищується, чи вона залишається на попередньому рівні організації, чи підіймається вгору, чи еволюціонує у протилежному напрямку, тобто спрощує свою структуру.

Дещо подібне ми зустрічаємо у філософській системі Г. Спенсера, яку він назвав “синтетичною філософією”. Згідно Г. Спенсеру, в основі розвитку світу та суспільства лежить закон еволюції, визначений як “інтеграція матерії та розсіювання руху, що йде поруч”, коли “матерія переходить зі стану невизначеної, незв'язної одноманітності в стан визначеної зв'язаної багатоманітності” [Спенсер, 1855, 1897].

Даний процес нагадує нам схему заміни соціально-історичних типів суспільства за К.М.Леонтьєвим [Леонтьев, 1912], О. А. Донченко [Донченко, 1994, с. 49], П. О. Сорокіним [Сорокин, 1992] та ін. У П. О. Сорокіна три культурно-аксіологічних типи суспільного устрою (чуттєвий, надчуттєвий (ідеоціональний) та проміжний між ними – ідеалістичний) відповідають трьом психічним модусам людини – право-, лівопівкульовому та “центральному”; в рамках останнього функції півкуль синхронізовані. Ці три психічні виміри людини можна співвіднести з трьома формами досягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [Урманцев, 1993], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим та їх функціональним синтезом.

Розглянемо деякі гносеологічні проекції закону взаємного обертання симетрії та асиметрії. Релігійно-міфологічна свідомість проводить думку, що все суще створено Богом з “нічого” (2 Макк. 7, 26), з “невидимого” (Евр. 11, 3) шляхом розщеплення (дихотомічного розділення) його на світло та темряву, тобто на дещо негативне та позитивне, чоловіче та жіноче... Це приводить до буттєвого стану створення світу (як феномену асиметрії: тут важливими є слова П. Кюрі про дисиметрію як причину руху, як фундаментальну властивість нашого світу [див. Брагіна, Доброхотова, 1988, с. 75]).

Врешті-решт протилежності взаємокомпенсуються і відновлюють стан початкової єдності, “блудний син” повертається в “батьківське лоно”, а людина, як вказував Лао-цзи, починає сполучати в одній особі протилежності: “пізнає мужнє і все ж залишається жіночим” [див. Капра, 1994, с. 125].

Тут можна говорити про міфологему “Андрогін”, яку ми знаходимо у діалозі Платона “Бенкет”, де говориться про Андрогіна як довершене сполучення чоловічого та жіночого початків. У традиції іудаїстської каббалістики (книга “Зогар”) та християнської містики (Я. Беме, Фр. Баадер та ін.) першолюдина Адам розуміється як цілісний богоподібний Андрогін. При цьому місія Христа полягає у відновленні втраченого людиною після гріхопадіння андрогінного образу [див. Бердяєв, 1989, с. 420].

Розщеплення єдиного життєвого принципу на чоловіче та жіноче ми зустрічаємо в індуїзмі [Упанишади, 1992] та античності [Лобанок, 1993]. Космогонічні уявлення багатьох народів світу включають в себе принцип статевого диморфізму, який відбивається в сучасній концепції В. А. Геодакяна щодо двох “альтернативних аспектів” еволюції людства [Геодакян, 1989]. “Перша Істота Чоловічого Початку як в Греції, так і в Індії сполучала в собі природу обох статей” [Блаватская, 1997, т. 2, с. 84]. Міфологічні уявлення про космогенез як процес порушення порядку, універсальні. Треба констатувати, що “свідомо або несвідомо релігії визначають деякий безлад, деяке порушення, які треба було б

виправити" [Секретан, 1900, с. 347; див. також: Еременко, 1995; Еліаде, 1987; Топоров, 1973, 1982, 1995; Стульгинскис, 1992].

Міфологічно, акт "створення світу" нагадує нам процес покидання дитиною, яка народжується, материнського лона ("райської обителі"), де вона перебувала у повній гармонії (симетрії) з материнським організмом, складаючи з ним одне ціле, в якому внутрішнє та зовнішнє не диференціювалися як пише О. Ранк [див. *Крат. словарь...*, 1991, с. 376]. Потім має місце процес розгортання асиметрії людини та оточуючого світу, що сприймається як "прокляття згори", як фактор психічних та тілесних хвороб, які мають бути переборені у рамках психотерапевтичних методик [Цапкин, 1992, 1994; Тхостов, 1993]. Буттєва асиметрія робить людську істоту чужинцем у власному світі [Анчел, 1979], котрий втратив первісну заповітну Єдність. Ось чому, як пише Е. Фромм у праці "*Психоаналіз та релігія*", людина прагне перебороти цей внутрішній розлад, вона мучиться бажанням "абсолютності", тієї гармонії, яка б зруйнувала прокляття, що відчужує її від природи, інших людей, самої себе. [Фромм, 1989, с. 159]. Тут маємо циклічну схему акту створення, як "вічного повернення" [Ничше, 1989; Еременко, 1995], яка приймає вигляд спіралі, якщо ми сполучимо її з лінійною еволюційною схемою.

Як пише Хорхе Луис Борхес у праці "*Циклічний час*", ідею циклічного часу Френсис Бекон розвиває в роботі "*Приготування до природної і експериментальної історії*" (1620); Успенський в "*Tertium Organum*" (1922); Джералд Херд в "*Новій гіпотезі еволюції*" (1939), написаній в полеміці з дарвіністською теорією Г. Уеллса і католицькою історіософією Р. До. Честертона; Освальд Шпенглер в "*Заході Європи*" (1918 – 1922), наочно демонструючи за допомогою таблиць повторюваність культурно-історичних епох; Джамбаттіста Віко в "*Підставах нової науки на загальній природі націй*" (1725), що зробила вплив на міфологічну концепцію часу в європейському модернізмі, зокрема в "*Увіссе*" Джойса; Артур Шопенгауер в "*Світі як волі і репрезентація*" (1819 – 1844).

Порушення симетрії, розщеплення єдності на множини і відновлення стану єдності на новому витку розвитку (у контексті аналізу лінійно-еволюційного процесу) – одне з відкриттів філософської думки. У Гегеля ця схема простежується в діалектиці абсолютного духу (Логіка, Природа, Дух) [Гегель, т. 8, с. 21], у Миколи Кузанського знаходимо неоплатонічну ідею еманції, перманентного народження безмежним обмеженого, єдиним багатоманітним, множинним, коли Бог, являючи Собой необмежену можливість всього сущого, абсолютну єдність, виявляється таким, що містить в Собі в "згорнутому" стані всю нескінченну різноманітність природного і людського світів, яка здатна актуалізуватись [див. Соколов, 1984, с. 54]. Тут, по суті, маємо уявлення про процес переходу синтетичного знання в аналітичне [Шляхин, 1978], потенційно-можливого в актуально-дійсне, що знаходить своє відображення в квантовій фізиці, яка констатує: потенційний (ймовірний) аспект світу є його фундаментальною характеристикою [Данин, 1981; Ласточкин, 1979; Купцов, 1976; Омеляновский, 1971], а на фундаментальному квантовому рівні Всесвіту потенційне і актуальне не диференціюються [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002]. Зближення міфологічного та наукового знань, яке ми тут спостерігаємо, виявляє феномен "знання до пізнання" [Крымский, 1982; див. також Хокинс, Уайт, 1973; Эзотер. зн...; Мазерьер, 1970; Горбовский, 1971; Рерих, 1979; Буланцев, 1979; Вниз...; Санаров, 1979; Авинский, Терешкин, 1980; Автономова, 1990]. Наведемо приклад. Як писав Ауробіндо, в ведичних гімнах можна знайти не лише істини, якими володіє сучасне природознавство, але й істини, що воно ще має відкрити [Aurobindo, 1947]. Як вважають, в ведичних джерелах можна знайти сучасні космологічні та космогонічні уявлення, теорію відносності тощо [див. Костюченко, 1983, с. 201].

Подібні діалектичні схеми розвитку сущого ми зустрічаємо у багатьох богословів та філософів, таких, наприклад, як Лейбніц, Еріугена, Оріген, Дионісій Ареопажит [див. Клеман, 1994] та ін. Оріген аналізує проблему космогенезу таким чином: спочатку всі творіння божі складали єдність через ідентичність (симетричність) своєї сутності, а потім "охолонули до божественної любові", сприйняли тіла та набули імен. Спасіння при цьому можливо як

“повернення до первісного стану богоспоглядання”. Як пише Григорій Нисський, “з першого творчого імпульсу всі речі існували в своїй заданості” [див. Лелотт, 1959]. Даний процес у Діонісія Ареопагіта виступає як “подвійний рух” (порівняйте з гегелівським “подвійним переходом”, коли одночасно здійснюється рух у напрямку минулого і майбутнього в точці трансформації об’єкта, що розвивається), яким проникнений світ: з одного боку ми спостерігаємо несходження “динаміс” (сил) Бога, у яких міститься “тотальна присутність Всевишнього”, “що помножується без залишення Своєї єдності”, а з іншого – процес сходження, обожнювання тварин [див. Клеман, 1994, с. 130]. Тобто єдиний Бог “помножується”, а численні тварини приходять до єдності у лоні Його. Цей процес ілюструється словами М.О. Бердяєва: “народження світла в темряві, перехід від хаосу до космосу (Логосу) є виникненням нерівності буття в рівності небуття” [Бердяєв, 1990, с. 228].

Треба відмітити, що релігійна свідомість відбиває діалектику взаємного переходу симетрії та асиметрії у наступній діалектичній схемі.

Тріада “теза-антитеза-синтез” відображена у першій главі Євангелія від Івана, де говориться, що “Напочатку було Слово” (це теза, утвердження Слова як первісно суцього), “а Слово в Бога було” (це антитеза, утвердження Бога як первісно суцього, Слово ж у даному разі виступає атрибутом Бога), “і Бог було Слово” (синтез, єдність двох засновків):

<i>Логіко-діалектичний аспект мислення (Гегель)</i>	<i>Інтуїтивно-богодуховенний аспект мислення (Євангелія)</i>
теза - антитеза - синтез	Спочатку було Слово (теза), І Слово було у Бога (антитеза), І Слово було Богом (синтез)
в-собі-буття - іншебуття - для-себе-буття (Логіка) - (Природа) - (Дух)	Все з Нього (в-собі-буття, Бог-Отець), через Нього (іншебуття, Бог-Дух), до Нього (для-себе-буття, Бог-Син)

Розвиток світу в контексті Трійці постає як еволюційне чергування Осіб Трійці. В “Вічній Євангелії”, що циркулювала в XII ст. в середовищі так званих “старцюючих братів”, абат Іоакім Флорійський [див. Стам, 1959] пише, що період, описаний в Старому Заповіті, відповідає впливу Бога-Отця, період Нового Заповіту – Бога-Сина. Абат Іоакім пророкує той час, коли світ буде керований Богом-Духом і “не буде більш потреби у вірі, коли все буде здійснюватися згідно з мудрістю та розумом” [див. Дрепер, 1875, с. 14]. Ідеєю Третього Заповіту були захоплені Н. О. Бердяєв, В. С. Соловйов, Д. С. Мережковський, П.О. Флоренський та ін. Ця схема еволюції виявляється в Біблії (див. Іоан. 14, 24; 16, 7–8; 16, 12–13). А. Понтелеймонов вважає, що “розвиток йде від кількості до якості. На одному полюсі Бог-Отець (“+”) визначає кількість; на іншому Дух-Святий (“–”) створює якість; а Бог-Син – це синтез та аналіз” [див. Максимова, 1994, с. 3]. Тобто тут Бог-Син може розумітися як те, що поєднує і одночасно розділює “світ земний”, та “світ небесний”, оскільки Він одночасно є “сином божим” і “сином людським” [Аверинцев, 1975], синтезуючи в Собі “неподільно та незілянно” дві природи – тваринну та божественну. Цю схему можна пояснити [див. Осипов, 1994, с. 117] завдяки “халкідонському” принципу одночасної причетності та непричетності Бога до світу. Тут маємо три рівня творення. На першому рівні єдність з Богом реалізується, згідно з “халкідонським” принципом, на рівні відкритості й причетності світу енергіям Бога, але не Його сутності. Другий рівень відкривається з Боговтілення, коли поєднуються природи божественна та людська у особі Ісуса Христа. На третьому рівні маємо загальне воскресіння, “нові небо та землю” (Откр. 21, 1), коли Бог буде “все у всім” (1 Кор. 15, 28), що відповідає принципу побудови світу як голографічного універсуму. Тут всі творіння Божі досягнуть повноти співпричетності Богу [там само]. В плані розвитку ідеї спасіння ми маємо парадокс спасіння, коли спасіння (ведична Нірвана) передбачає відмову від свого Его (“Я”) як принципу дискретного та ізольованого існування, що зумовлює відмову від самого спасіння, яке реалізується як спасіння дещо окремого та обмеженого (“Я”). Ідея неодолення

благодаті (спасіння) зустрічається як в християнстві [*Серафим Роуз, 1991, с. 171*], так і в буддизмі [*Торчинов, 1986, с. 63*]. Таким чином, маємо схему: стан “до спасіння”, стан “Я”, в якому людина прагне до спасіння свого неповторного Его, стан відсутності “Я”, коли спасіння себе перестає бути актуальним.

У **системі теософії** ми зустрічаємо дещо подібне. О. П. Блаватська відмічає, що існуюче виникло в процесі розщеплення Єдиного на множинне, коли Гомогенність трансформувалась в Гетерогенність [*Блаватская, 1994, с. 50-62; див. також Безант, 1992; Бейли, 1925, 1993; Шнайдер, 1992*]. Ось що можна прочитати в “Наукових листах” анонімного автора, про якого пише О. П. Блаватська: “В еволюції окремих індивідів, в розвитку органічного світу, всього Всесвіту, як і в рості та розвитку нашої планети, – всюди, де має місце процес прогресуючого ускладнення, ми знайдемо, окрім переходу від єдності до множинності, від однорідності до багатоманітності, також й зворотні зміни – перетворення множинності в єдність, гетерогенного у гомогенне... вивчення вказаного процесу прогресуючого ускладнення показало, що в ньому має місце не тільки розділення на частини, а також й їх взаємне поглинання” [*Блаватская, 1994, с. 50–62*]. Великі Цикли, згідно з теософським вченням, починаються з падіння Великого в мале, щоб стати ще більш Великим; тут зрозумілою стає мудрість Гермеса – немає ні малого, ані великого [*Дмитрієва, 1994, т. 2, с. 298*].

В рамках **мунізму**, де представлена спроба поєднати східну та західну релігійну свідомість, розвиток світу також постає у вигляді схеми: початок – розділення – єдність” [*див. Бож. принц., 1997, с. 52*].

Можна говорити і про **праукраїнські погляди щодо космогенезу** [*див. Лозко, 1999; Кайсаров и др., 1993*]: “Се бо Дажбог створив нам яйце, яке є світ-зоря, що нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбог землю нашу, аби тая удержана була...”.

Як пише Шрі Ауробіндо, творець “**інтегральної йоги**”, “спочатку ...було Вічне, Нескінченне, Єдине. В середині... знаходиться кінцеве, преходяче, Множинність; в кінці буде Єдине, Нескінченне, Вічне. Але коли ж був початок? Немає такого моменту у часі, оскільки початок існує кожен мить” [*Сатпрем, 1989, с. 259; див. також Кузьмин, 1996*]. Як пише Гегель, “дещо рухається не тому, що воно у цьому “тепер” знаходиться тут, а в іншому “тепер” знаходиться там, а лише тому, що воно в одному й тому ж “тепер” одночасно і знаходиться, і не знаходиться” [*Гегель, т. 5, с. 521*].

Дана думка перегукується з принципом циклопричинності, правилом “все у всьому”, а також з суфійською мудрістю про те, що Аллах творить світ перманентно [*Степанянц, 1987*] (“Бог творить світ тепер точно так же, як Він робить це в перший день творіння світу”, – пише Мейстер Екхарт, а в Талмуді ми знаходимо думку, що Бог поновлює кожен день Свого творіння [*див. Шмаков, 1916, с. 241–243*]). Невизначеність початкової та кінцевої точок еволюції (Всесвіт принципово неможливо визначити як кінцевий, чи як нескінченний у просторово-часовому відношенні [*Кармин, 1981; Кант, т. 2, с. 394, т. 3, с. 229–231; Уитроу, 1964; Ахундов и др., 1976; Мостепаненко, 1970*]) призводить до того, що просторово-часові межі Всесвіту сакралізуються: Ісус Христос говорить про Себе як про початок та кінець, Альфу та Омегу (*Откр. 1, 8*) (“Бо все з Нього, Їм і до Його (*Рим. 11, 36*), а Господь Крішна визначає Себе як початок, середину і кінець всіх створінь (*Бх.- Гіта, 6, 7*). Парадоксальність уявлення про світ як нескінченну в просторі та часі сутність виявляється і в християнському переконанні, що вічність кожної людини починається у момент, коли Бог вдихає душу та життя у тіло людини [*див. Блаватская, 1994, с. 36*].

Релігійна свідомість **Давнього Єгипту** так уявляла собі процес виникнення світу. Сперш чоловічий та жіночий принципи перебували у воді, “міцно обнявшись”, коли деякий третій принцип “протиснувся між ними”. Це призвело до того, що жіночий принцип перетворився на небо, а чоловічий на землю. Потім був народжений Озіріс [*Ист. тайн., с. 23; Тураев, 1920*]. Згідно стародавнім Єгиптянам, у основі світобудови лежить рух від єдності до множинності [*див. Голдберг, 1998, с. 156*].

У **гностичному вченні** у Валентина ми зустрічаємо дещо подібне у вигляді грандіозного космогонічного міфу про відпадиння з Плероми (“повноти Божественної Сутності”) останнього її члену, Премудрості, яка покликана бути перехідною сходинкою між світом ідеального і реального. Таким чином, розвиток світу можна аналізувати й у **контексті доктрини гностицизму**, яка розуміє розвиток як розгортання плероми [див. *Фил. енци. сл.*, 1983, с. 499] через еони, коли Першосутність повністю реалізує Себе. Виникнення матеріального світу пов’язується тут з падінням останнього еону плероми – Софії (чи Ахамота), що порушує структури плероми. Спокутування Софії є її повертання у плерому. Цікаво, що ідея Софії як четвертого аспекту Трійці розглядалася П.О. Флоренським як важливий аспект вчення про Божественне [Флоренский, 1914, с. 13-71].

Кабала також вважає, що все існує спочатку як поєднане з Верховним Розумом, а потім реалізується в двох світах – Інтелектуальному (Вищому) та нижчому, матеріальному [див. *Шмаков*, 1916, с. 104; *Лайтман*, 1984]. При цьому, як писав Еліфас Леві, Єдине розщеплюється на два елементи, тобто на “бінер”, який при подальшому розвитку дає “тернер” – “три”, що постає як “перший числовий синтез” [там само, с. 109]. “Дао народжує одне, одне породжує два, два породжують три, три дає початок всім речам”, – говорив Лао-цзи [там само, с. 110]. В **Корані** говориться, що “кожна істота впливає з Бога і буде назад притягнута до Нього” [там само, с. 127]. Згідно з **космогонічною концепцією Розенкрейцерів** створення світу реалізується через взаємодію первісної космічної речовини, що виражає негативний полюс Всесвіту, з позитивною енергією абсолютного Духу, при цьому має місце чергування процесів інтеграції та дезінтеграції, цілісного та дискретного модусів Всесвіту [Гендель, 1993].

В **індуїзмі** з подібною схемою ми зустрічаємось, коли читаємо, що єдиний Брахман (як тотожність матеріального та ідеального) розподіляється на множину Атманів – індивідуальних душ [Костюченко, 1983]. “Езотеричні записи індуїзму повідомляють, що Брама – верховний творець світу – створив наш світ незаконно, що він приховав його від Махадеви (Верховного Духа). Вішну і Шіва розкрили цю таємницю і змушують Брахму повернути світ у єдине лоно.... Досягнення сучасної думки дозволяють розшифрувати дивний символ. Брама – наш світ – замкнутий... Шіва (імпульс вибуху) – змушує його розімкнутися, розлетітися, Вішну (закон еволюції) – пізнає закони цього замкнутого світу и шукає виходу з нього, щоб синтезувати Єдність” [див. *Бердник*, 1989, с. 194].

У Лейбніца цей процес втілюється у вченні про монади, яке декларує принцип народження єдиним Богом всього розмаїття нескінченно різноманітних монад, при цьому на рівні окремого індивіду даний акт розуміється Лейбніцем як рух від душі до духу (див. *Кор.* 15, 43–48), тобто від перцепції до апперцепції, від чуттєвості до розуму [Лейбниц, 1982; див. також *Alexander*, 1927]. Цікаво, що в межах **православного богослов’я** людській дух аналізується як той, що проходить три етапи в своєму розвитку: перший рух розуму є рух назовні, другий – його повернення до самого себе, третій – рух до Бога через “внутрішню людину” [Мейендорф, 1992]. Якщо прийняти до відома, що в православній аскетичній антропології існує три типи молитви (молитва-уявлення, молитва-роздум, молитва-споглядання) [Сафроний, 1948, с. 55], то стає зрозумілим, що тут показаний шлях від екстравертованого, правопівкульового (“уявлення”) до інтравертованого, лівопівкульового (“роздум”) типу мислення, а від нього до споглядання як результату сполучення правого та лівого аспектів людини. М. Шаріфа вважає, що монади характеризуються діалектичною природою, процес розвитку в них здійснюється через тріаду: рух “Я” через “не-Я” до їх синтезу [Sharif, 1962]. Як писав Е. Блох, первісний стан світу характеризується неподільністю суб’єкта та об’єкта, духу та матерії. Потім має місце їх розділення. Їх кінцева мета, що іманентна самої реальності – поєднання. В плані еволюції суспільства, вважав Е.Блох настане торжество комунізму, де переборюються протиріччя між людиною та природою, зникає межа, яка розділює природу та історію [Bloch, 1951, 1960].

Можна навести й **ведичне уявлення** про створення світу. “Розсіявши темряву, Самосуций Господь (Вішну, Нараяна та ін.) став проявленим; і, бажаючи створити всі істоти

із своєї Сутності, створив спочатку одну Воду. В неї він кинув сім'я. Це сім'я стало Золотим Яйцем... Після перебування в цьому Яйці протягом божественного року Той, хто йменується у світі Брама, розсікає те Яйце на дві половини і з верхньої частини він створює небо, з нижньої – Землю, а з середини – твердину і постійне місце для вод” [див. Блаватская, 1997, т. 2, с. 47]. Треба сказати, що уявлення про “космічне яйце” має багато спільного зі “сферою Шварцшільда” [Кратохвиль, 1991, с. 45], яка онтологічно передує “чорній дірці”, і яка постає космологічним початком світу [Герцеништейн, 1978]. В індійській езотериці початок самоусвідомлення людей покладається, коли на землю з Венери приходять Кумарі, що призводить до трагедії: вони породжують диференціацію між білою та чорною магією, що закінчується Потопом [Радьяр, 1995, с. 137].

Подібні уявлення ми зустрічаємо в єгипетській Книзі Мертвих [Блаватская, 1997, т. 2, с. 89]. Згідно з Платоном, Вище Божество збудувало Всесвіт на ґрунті геометричної форми, додекаедра, і його “Першозачатий” народився з Хаосу та Викотового Світла (Центрального Сонця); цей Першозачатий є Тетраграматом [Блаватская, 1997, т. 2, с. 61]. Древні вчителі, як пише О. П. Блаватська, про самонародження Богів, говорили наступне: Єдине Божественне Єство, не проявлене, постійно народжує Другу Сутність, проявлену; і ця Друга Сутність, двостатева за природою, народжує беззавданним способом все макроскопічне та мікроскопічне у цьому Всесвіті [Блаватская, 1997, т. 2, с. 133].

Ідея Всесвіту як єдності двох протилежних початків виявляється в космогонічному уявленні про “лід та полум'я”, згідно якому Всесвіт є результатом космічного процесу, коли тіло надвисокої температури зіткнулось з колосальним скопленням космічного льоду, після чого мав місце вибух, через який виник Всесвіт, що поширюється [Павель, Бержсьє, 1992].

У **філософії даосизму** існує розглядається як народжене з деякого першопочатку (Тайцзі) завдяки його поділу на дві елементарні форми – інь та ян. “Єдність в даосизмі означає Абсолют в стані невимовності, який передує всім явищам; його творчий початок реалізується через подвійний рух – поділ єдиного навпіл і через новий синтез. З цих перетворень виникає нескінченність” [Завадская, 1975, с. 215]. Ф. Ніцше в книзі “Так казав Заратустра” писав про “три перетворення духу” – про три етапи його розвитку, які він назвав етапами “верблюду, лева та дитини” Верблюд несе на собі тягар людської культури, лев прагне отримати необмежену волю, а дитина – творити нові цінності в невинності та нескінченній священній грі (порівняйте з орієнтальним принципом світу “як Божественної гри”, яка, на думку І. Хайзенга, має справу з “абсолютно первинною життєвою категорією, деякою тотальністю” [Хейзинга, 1992, с. 12]).

Можна навести й **шинтоїстичну уяву про творіння**: “з хаосу (Контон) Земля (Інь) була осадом, що осів, а Небо (Ян) було ефірною субстанцією, яка підвилась; людина (Джин) з'явилась між двома” [Блаватская 1997, т. 1, с. 324]. Шрі Ауробіндо пише про три динамічні статуси сущого: на першій стадії суб'єкт та об'єкт тотожні, на другій вони починають відрізнятися, на третій має місце свідоме самоототожнення суб'єкта з розмаїттям духовних об'єктів. Шрі Ауробіндо відмічає три головні принципи еволюції – розширення, підвищення та інтеграція [див. Костюченко, 1983, с. 211–212].

У **сучасній філософії, антропології, психології** процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів та середовищ, як перехід від простого до складного [Пригожин, 1985] в результаті “біологічного вибуху” [Морозов, 1984]. Можна говорити й про нові геологічні теорії, які концептуалізують розвиток планет з вакуумного зародку шляхом перетворення поля на речовину [Бугаев, 1998, с. 36; Блинов, 1975, 1984, 1987, 1993, Ярковский, 1989], а також про “мозковий вибух”, через який долається “мозковий Рубікон” [Ата-Мурадова, 1989]. А мова походить в результаті “великого лінгвістичного” [Арапов, 1988], чи “семіотичного вибуху” [Петров, 1992, с. 89]).

Сучасна космологія інтерпретує процес породження Всесвіту приблизно в такій же формі, коли стверджує, що він виник внаслідок “вибуху” з симетричної “праречовини” (фундаментальної вакуумної симетрії [Мельников, 1981; Кречет и др., 1981; Станюкович и др., 1981; Веряскин и др. 1981; Гуревич, 1975, с. 55; Шипов, 1993, 1997], сингулярного стану

матерії тощо) шляхом її розщеплення на речовинну та польову складові [Зельдович, 1981; Новиков, 1988]. Як вважає Г. І. Наан, народження Всесвіту є процесом розщеплення “ніщо” на “дещо” та “антидещо” (надлишкову та дефіцитну сутності, “плюс” та “мінус”), що призводить до актуалізації всіх відомих фізичних феноменів [Наан, 1966; Альвен, 1968]. Дещо подібне ми знаходимо у системі кабали, де Абсолют (Айн-Соф) для того, щоб народити світи, має самообмежитись та розділитись на сферу порожнечі та нескінченне світло, еманції якого створюють світи [Источники тайн., с. 47].

Тут можна говорити й про “вакуумні діади” (“частка – античастка”), які мають багато спільного з метagalacticними “парами” (“Всесвіт – Антивсесвіт”), оскільки ці “пари” повинні відділятися одна від одної межовими знаками Лейденфроста, що відображається у метagalacticних віртуальних ефектах [Физ. микр.]. Можна говорити, що симетрія вакууму в перший момент після вибуху порушується, а потім з процесом розширення Всесвіту ця симетрія поступово поновлюється [Веряскин и др., 1981, с. 62; Гуревич, 1978, с. 168]. Але симетрія Всесвіту, навпаки, порушується у бік асиметрії через диференціацію речовини і її зростання [Бугаев, 1998, с. 135], що чітко видно на прикладі Землі [Сим. в прир.]

Треба сказати, що зірки, планети народжуються парами, діадним чином [Айвазян, 1976; Гамбург, 1971], формують закономірну планетарно-зоряну сітку [Бутусов, 1971; Панкуль, 1971]. Можна говорити про два етапи розвитку планетно-зоряних систем (у контексті аналізу лінійно-еволюційного процесу) – планетний та зоряний [Бугаев, 1998, с. 139]. На планетарному етапі відбувається трансмутація всього спектру хімічних елементів [Айвазян, 1976, с. 644–647, 663; Айвазян, 1969; Колясников, 1985, 1988, 1993; Болотов та ін., 1994]. Потім на зоряному етапі починає переважати їх руйнування.

Все це нагадує **систему Гегеля**, де ми зустрічаємо категорію “буття” як всезагальну сутність, котра через діалектичне перетворення переходить в категорію “ніщо”. Цей взаємний перехід протилежностей знімається в категорії “становлення” [Гегель, т. 5, с. 110]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Аристотеля. Понятійний апарат аристотелівського дискурсу містить три компоненти: можливість (потенція) через енергію (діяльність, акт, актуалізацію) перетворюється на ентелехію (дійсність, сутність, що знаходиться у стані здійснення) [див. Хоружий, 1997]. Тут ми, по суті, маємо процес розщеплення ніщо (що є віртуальною сутністю, подібною до фізичного вакууму) на енергію (польову сутність) та ентелехію (речовинно-субстратну сутність).

Розвиток мови йшов згідно з вищевикладеною схемою. Спочатку мав місце процес розчленування мовної “матерії” [Бунак, 1961], “вавілонське стовпотворіння”, рух від синкретизму до аналітизму, від мовної практики як процесу, як континуальної сутності, до мови як системи знаків, як множинної сутності. Це призвело до поляризації мови, до розвитку крім природних і штучних (“жорстких”, за словами В. В. Налімова [Налимов, 1974]) мов. Сучасний стан суспільства виявляє необхідність використання мови, яка б об’єднувала в собі однозначність і точність наукових (штучних) та багатозначність, метафоричність природних мов. Шлях розвитку мови відбитий і в наступному факті. Відомо, що давні форми писемності носили нелінійний, цілісний, “симетричний” характер (їх можна назвати міфограмами). Ця прадавня синкретична писемність була, як пише Ж. Дерріда [Derrida, 1967], “переможена” лінійною, аналітичною писемністю [Субботин, 1993]. Тенденція до поширення мовної дипластії чи енантіосемії (двоїстості, парадоксальності смислів) [Горелов, 1987, с. 79] говорить про розвиток синтетичного аспекту мови. Сучасне мислення, долаючи протиріччя між предметно-конкретною (правопівкульовою) і абстрактно-логічною (лівопівкульовою) сторонами пізнання світу та мислення, стає все більш цілісним, нелінійним і це починає віддзеркалюватись у формах писемності. Одним з “симптомів” цього процесу є експансія метафори (як засобу формування “симетричного” понятійно-розумового контексту, як сутності, що прагне “об’єднати протилежності”) в різні види дискурсу [Теор. мет., 1990].

Зазначений стан речей можна проілюструвати постмодерністською парадигмою, що виявляє процедуру подолання асиметрії категоріальних опозицій мови, такі як “світло-

темрява", "добро-зло", що реконструює пра-мовний, цілісний рівень освоєння світу людиною.

Цей важливий висновок ілюструється парадоксом логіки визначення: логічно визначити предмет – значить порівняти, співвіднести, зіставити його з якимсь іншим предметом, або предметами, що при своєму визначенні також піддаються такій же логічній процедурі порівняння, і так далі по ланцюжку.

Тому при визначенні предмета ми так чи інакше порівнюємо його з усіма предметами реальності, а в обсяг поняття предмета, що ми визначаємо, повинні входити характеристики всіх предметів реальності. Окреме слово, таким чином, так чи інакше несе в собі значення всіх слів мови й у цьому змісті є співмірним з усією дійсністю ("На початку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог" (Откр. 1, 1–4).

Тому всі слова мови виявляються потенційно (віртуально) тотожними одне одному стосовно понятійного обсягу. Цей висновок відповідає уявленню про світ як "семантичний універсум", організований за голографічно-фрактальним принципом [Налимов, 1989]. Однак розглянута тотожність не усвідомлюється людиною і, ймовірно, може бути зафіксована тільки на рівні її інтуїтивних прозрінь та рівні так званих змінених станів свідомості. На цьому рівні всі лексичні одиниці всіх мов взаємототожні і мають нескінченний понятійний обсяг, що виражається в категорії Логосу.

У плані загальнокультурного розвитку означений процес еволюції мови йде від міфу до теорії, а від неї до синтезу міфологічного та теоретичного. Як писав М.О. Бердяєв, "філософія починає з боротьби проти міфу, але закінчує вона тим, що приходить до міфу як до вінця філософського пізнання [Бердяєв, 1994, с. 232, 241].

Таким чином, розвиток мови йшов від етапу образно-ейдетичної пам'яті, коли використовувались звукові утворення з розмитими характеристиками голосних та приголосних, що дозволяло описувати не стільки відмінне, скільки типове – класи подій [Бунак, 1961, 1966, 1980], цілих процесів, дій, які ми виражаємо за допомогою мовних засобів у формі речень та висловів [Stopa, 1973; Schwidetzky, 1973].

Ця закономірність підтверджується висновками дослідників, що спостерігали розвиток дитячої мови [Гвоздев, 1961]: з граматичних категорій в першу чергу засвоюються категорії з предметним значенням, тобто спочатку в мові дитини виявляються об'єкт дії. А дієслово, яке позначає дію, з'являється дещо пізніше. Ще пізніше з'являється прикметник.

Цікаво, що кількість прикметників та прислівників вживається у чоловіків більше, ніж у жінок, тобто чоловік частіше звертається до якісної характеристики предметів і процесів [Вейтлер, 1976, с. 141]. Зазначене вище дозволяє дійти висновку, що розвиток суспільства йде від жіночого до чоловічого початку.

Отже, розвиток мови йшов від відкритих природних мов, де слова були тотожні речам (що характеризуються багатозначністю) до мов штучних, сфера використання яких обмежена, вони є статичними, "мертвими", замкненими, визначеними та однозначними [Яцкевич, 1990, с. 86–87, Деглин, 1996]. Можна сказати, що аналітизм в мові отримав розвиток разом з розвитком лівої півкулі з її дискретно-атомарним світосприйняттям. Цікаво, що цей розвиток йшов поряд з розвитком ідей атомізму в філософії. Ми також спостерігаємо розвиток від об'ємного до площинного, коли піктограми на площині з'являються після об'ємних символів [Іванов, 1979]. В цілому можна сказати, що "розвиток мови йде від слів-образів (права півкуля) до коротких речень, що включають дієслова та прикметники (ліва півкуля) і потім до складних речень, в побудові яких беруть участь обидві півкулі" [Анисимов, 1990, с. 207]. Загалом, розвиток мов йшов від відбиття циклічного типу причинності до занурення у лінійний тип причинності. Цей висновок ілюструється таким фактом: "однією з найскладніших проблем африканського народу... полягає в труднощі для їх способу думки зрозуміти, що існує фізичний зв'язок між причиною на наслідком" [Блэккет, 1966]. Тут немає руху думки в поняттях, і немає явища дифузії слів на пролежні галузі значень, що викликає своєрідну "терпимість" до помилок та невдач [Петров, 1992, с. 20–21].

Розвиток суспільства при цьому можна розуміти як розкладання первісної міфологічної співпричетності. При цьому мова народів пов'язана з особливостями їхнього соціально-політичного розвитку. Наприклад, Англія, яка постала як економічний виток Європи, завдячує своїм економіко-політичним успіхам аналітичній (тобто лівопівкульовій) структурі своєї мови [див. Петров, 1992, с. 120].

Цікаво відмітити досягнення школи “маррістської” палеонтології [див. Мелетинский, 1976]. В її концепції палеонтологічної семантики та семантичних пучків розвитку сюжетів у міфу і епосі простежуються паралелі з теорією гомологічних рядків М. І. Вавилова [Казначеев, Спирин, 1989, с. 128].

Рисою китайської мови, що певною мірою зберегла свій древній стан, є наочність, нерозвиненість граматичного ладу, коли граматичні функції слів не мають чіткої оформленості і контекст відіграє значно більшу роль, ніж в інших (індоевропейських) мовах [Попович, 1979, с. 25–26]. Можна сказати, що в первісних правопівкульових мовах ми бачимо присутність синкретичного мислення. Так в древньогрецькій мові до Гомера виявляються так звані медіальні мовні форми, що передають цілокупність буття, де немає диференціації суб'єкта та об'єкта [Павленко, 1993]. У цьому зв'язку можна послатися на думку Б. Уорфа відносно мов американських індіанців, які характеризуються тим, що в них майже всі слова співвідносяться з дієсловом і несуть в собі ознаки процесуальності, цілісності, континуальності буття. Відсутність дискретно-аналітичних форм відображається в тому факті, що в цих мовах немає категорії часу, немає часових понять, а час представлено як злитий с простором Б. Уорф дійшов висновку, що ці мови точніше описують дійсність, ніж індоевропейські, які породжують помилкове уявлення про уявну множинність, що відсутня в об'єктивній реальності, при цьому мова хопі складається не зі слів-ймен, чи слів-дієслів, а зі слів-подій, які характеризуються трьома аспектами: “впевненість, вірогідність, уявлення”. Таким чином, на рівні древніх мов простір та час сполучені, як це має місце у сучасній квантовій фізиці [Уорф, 1960]. Якщо вважати, що розвиток людини (у контексті аналізу лінійно-еволюційного процесу) йде від правої півкулі до лівої, тобто від минулого до майбутнього, то стає зрозумілим, чому граматична форма майбутнього часу виникає у мові відносно пізно.

Мова в цілому розділюється на два аспекти – право- та лівопівкульовий, тобто на енергетично-континуальну (парадигматичну) та інформаційно-дискретну (синтагматичну) частини, що спостерігається на всіх “поверхах” мови, починаючи з диференціації її на мову як систему знаків і акт комунікації. Тут можна говорити про голосні та приголосні звуки на рівні звуковому. На рівні мови як системи знаків можна говорити про розділеність на граматику та синтаксис. В плані синтаксису можна говорити про два типи синтаксичної координації – сурядність та підрядність. В плані граматики – про головні та допоміжні частини мови, кожна з яких також дуальна. Так іменник може аналізуватись за принципом “конкретність – абстрактність”. Прикметники бувають кількісні та порядкові, якісні та відносні; дієслова – перехідні (дискретні) та неперехідні (континуальні) тощо.

Якщо вважати, що розвиток людини йде від право- до лівопівкульових функцій, що ліва півкуля організує вольове зусилля людини [Немчин, 1983, с. 78-80; Селиванов, Гаврилина, 1991], що ім'я (слово) як феномен лівопівкульовий знаходить відображення в міфології у вигляді принципу управління природних чи штучних елементів світу через знання імен цих елементів, то стає зрозумілою позиція Шопенгауера, якій писав, що життя людини означає розгортання волі, яка міститься в її природі [Шопенгауер, т. 1, с. 111–115, 259–305]. Цей висновок підтверджується й тим, що коли людина вдихає, то у неї активізується стан збудження, а коли видихає – гальмування нервових процесів. І якщо продуціювання мови у людини здійснюється у процесі видиху (на відміну від більшості тварин, які продуціюють звуки через вдихання), то мовна комунікація покликана активізувати процес гальмування, якій, до речі, притаманний лівій, вербальній півкулі головного мозку людини, що реалізує вольове зусилля [Немчин, 1983].

М.Мак-Люен в книзі "Галактика Гутенберга" проводить думку, що людство з входженням в електронну цивілізацію стає ближчим до своїх далеких предків, які ще не зазнали впливу фонетичного письма. Справа в тому, що фонетичне письмо, широко розповсюджене завдяки винаходу Гутенберга, призвело до порушення гармонії відчуттів, а саме до гіперболізації їх візуального компоненту та пригнічення інших, зокрема, аудіотактильного чи слухового. "Не можна нехтувати значне розходження між фонетичним алфавітом і будь-яким іншим видом письма. Тільки фонетичний алфавіт призводить до розриву між слухом і зором, між семантичним значенням і візуальним кодом; і тому лише фонетичне письмо має силу, що здатна перевести людину з племінної культури в цивілізовану сферу, замінивши їй вуха на очі" [Мак-Люен, 2001, с.56].

Це привело до значних культурних зрушень, зокрема, в аудіотактильній культурі, для якої характерне міфологічне світосприйняття, і за якої всі люди були відповідальні за свої думки такою ж мірою, як за свої вчинки, предмет та думка про нього не розмежовувалися, людина відчувала себе часткою свого роду, почуття індивідуальності було невідоме [Рижко, 2004, с. 167]. Та пройшли століття і "сьогодні, коли електрика створила умови для надзвичайно тісної взаємодії на глобальному рівні, ми починаємо знову швидко рухатися в напрямі до усного світу одночасної з'яви подій і загальної свідомості" [Мак-Люен, 2001, с.58]. Йдуть процеси створення поля "одночасної з'яви людських вчинків, що вилилось у створення людської сім'ї, відомої під назвою "глобальне село". Сьогодні ми живемо в єдиному стислому просторі, який резонує з племінними барабанами" [Мак-Люен, 2001, с.62]. Але ще більше вражає ситуація в науці. Сучасних дослідників і зокрема фізиків, зазначає М.Мак-Люен, бентежить те, що чим глибше ми дізнаємось про свідомість неписьменної людини, тим більше бачимо схожого з новітніми й найскладнішими ідеями мистецтва та науки [Рижко, 2004, с. 167]. "Сучасна фізика не тільки полишила спеціалізований візуальний простір Декарта і Ньютона, а й увійшла до тонкого звукового простору неписьменного світу. І в найпримітивнішому суспільстві, і за нинішніх часів такий звуковий простір означає загальне поле одночасної з'яви взаємопов'язаних подій..." [Мак-Люен, 2001, с. 61].

У плані **суспільного розвитку** можна говорити про початковий етап цілісного "симетричного" стану суспільства, що оперує міфологічним мисленням, в межах якого суб'єкт і об'єкт, річ і знак, образ і слово, причина і наслідок, істота і її ім'я, просте і складне, частина і ціле... сплавляються так чи інакше в єдине ціле [Миф. сл..., 1991, с 520]. Потім етап міфологічного суспільства змінюється періодом соціально-економічної, класово-політичної диференціації та розвитком раціонального (лівопівкульового) мислення, в той час коли міфологічне мислення є мисленням правопівкульовим [Пучинская, 1996]. Можна сказати, що в сучасний період ми стаємо свідками процесу відносної "симетризації" людини і суспільства, що характеризується деяким усуненням класових протиріч в західному світі, коли на історичну арену виходить "середній клас" і згасають ідеологічні суперечності між Сходом та Заходом. Навіть піднімається питання про "кінець історії" [Фукуяма, 1990; Дилигенский, 1991, 1996].

Можна говорити про протилежність цивілізації та культури, які як би переходять одна в одну, про що писали О. Шпенглер, М. К. Реріх [Рерих, 1994] та ін. М. О. Бердяєв у книзі "Сенс історії" вказував, що "цивілізація на відміну від Культури не релігійна за своєю основою, в ній перемагає розум "освіти", але розум цей вже не є абстрактним, а практичним. Цивілізація на відміну від Культури не символічна, не ієрархічна, не органічна. Вона хоче не символічних, а "реалістичних" досягнень життя..." [Бердяєв, 1990, с. 168]

У зв'язку із вказаним вище можна відмітити деяке зближення східних та західних філософських шкіл. Йдеться про зближення доктрин екзистенціалізму, феноменології та буддизму [Козловский, 1977, с. 102] і гуманістичної педагогіки, психології та східних етичних вчень [Rogers, 1970]. Гуманістичний напрямок психології (та педагогіки) розглядає добро та зло (позитивні та негативні якості людини), котрі у межах західного картезіанського мислення розводяться по полюсах, як такі, що здатні до взаємної трансформації, як

“рівноцінні” ресурси психіки. Це етична позиція притаманна східному світосприйняттю [Дьяконов, 1994]. Єдність гуманістичної психології та буддизму ілюструється висловом А. Маслоу: “повний, здоровий, нормальний та бажаний розвиток полягає в актуалізації людської природи, в реалізації її потенційних можливостей та в розвитку до рівня зрілості, що йде тими шляхами, які диктує ця прихована, слабкорозрізняна головна природа. Її актуалізація повинна забезпечуватись скоріше ростом з середини, а не формуватися ззовні” [Maslow, 1954, p. 340]. Можна говорити й про синтез матеріалізму та ідеалізму, котрі, за словами Г. Гюнтера, виражають одне й теж саме, “відмінні лише знаки суджень” [див. Янков, 1979]. Г. Гюнтер та А. Блом висунули ідею так званої “трьохзначної метафізики”, яка орієнтується на проміжну реальність між духом та матерією [див. Янков, 1979, с. 82].

Можна подати й ідею Гегеля про ступені всесвітньо-історичного процесу. До першого ступеню відноситься історія давнього Сходу, коли вільною була одна людина – деспот. Другий ступень – історія античного світу, де вільними були лише декілька людей. На третьому ступені в лиці германських народів вільними виявляються всі. Таким чином, “всесвітня історія є прогресом в усвідомленні волі” [Гегель, т. 8, с. 19], чи, за Шопенгауером, “об’єктивації волі” [Шопенгауэр, 1880].

В цілому, характеризуючи динаміку соціальної еволюції, можна сказати, що колискою людства є примітивні суспільства, які займалися мисливством та збиральництвом. На цьому рівні соціумам притаманна рівномірна соціальна структура, яку можна визначити як “злидений комунізм”, хоча низький рівень розвитку потреб у представників цих соціумів, а також надмірність природних ресурсів [Фромм, 1994, с.130] дозволяє нам назвати ці суспільства “райськими комунами достатку”, які відрізнялись високим рівнем суспільної синергії (спаяності) [Benedict, 1970]. Потім первісний примітивний соціум в епоху неолітичної революції розщеплюється на два протилежних початки – матріархальний та патріархальний. При цьому отримують розвиток спочатку правопівкульові матріархальні (матріцентровані) суспільства, в яких рівень соціальної синергії залишається достатньо високим. Тут соціальна роль матінки та матінки-богіні була центральною. Суспільства цього періоду характеризуються низьким рівнем агресії, спаяністю та пластичністю. У епоху неоліту кількість жінок, зокрема, було більше, ніж чоловіків, а розвиток хліборобства, який докорінно трансформував суспільний лад примітивних суспільств, був справою переважно жіночою. Дух матріархальності можна ілюструвати за допомогою спостережень Дж. Баховена: “Чудо материнства – це такий стан, коли жінку наповнює почуття причетності до всього людського, коли точкою відліку стає розвиток цнот та формування шляхетного боку буття, коли посеред світу насильства та бід починає діяти божественний принцип любові, злагоди та єдності. У турботі за свою ще не народжену дитиною жінка (раніше, ніж чоловік) навчається спрямовувати свою любов та турботу на іншу істоту (за межі власного Я), а всі свою здібності та розум повертати до збереження та прикрашення буття. Звідси беруть свій початок всі радощі, всі блага життя, вся відданість та тепло і будь-яке опікування та жаль... Батьківському принципу обмеження протистоїть материнський принцип всезагальності; материнське почуття не знає кордонів, як не знає їх сама природа. У материнстві знаходять свій виток і почуття братерства всіх людей, усвідомлення та визнання якого зникли разом з появою патріархату” [див. Фромм, 1994, с. 141].

Далі спостерігається перехід до патріархату, який той же дослідник порівнює з матріархатом наступним чином: “Родина, що збудована за принципами батьківського права, орієнтується на індивідуальний організм. У родині ж, що спирається на материнське право, превалюють загальні інтереси, співчуття, все те, що відрізняється духовне життя від матеріального і без чого неможливий ніякий розвиток” [там само]. У наш час, очевидно, спостерігається процес інтеграції чоловічого та жіночого початків та вихід на якісно новий рівень соціального устрою.

Необхідно відмітити, що ідея розвитку людини, суспільства та космосу в цілому від континуально-польового до дискретно-речовинного стану не є одкровенням для сучасної науки. В. П. Пушкін пише, що на першій стадії розвитку життя на планеті ми спостерігаємо

всезагальний інформаційний зв'язок організмів зі світом, що є умовою відсутності індивідуальності – “тієї розчинності окремого організму у єдиній системі – біосфері, яка має місце на рівні рослинного світу. Виникнення відокремлених, здатних до самостійного переміщення, організмів (тварин) призводить до заперечення цього глобального зв'язку зі світом, до виділення організму як деякого суб'єкта та протиставлення його усьому світу. Виключення суб'єкта із всезагальної системи інформаційного зв'язку, – пише далі той же автор, – є, висловлюючись мовою Гегеля, першим запереченням у розвитку системи. Духовний розвиток людини призводить до розвитку цього всезагального зв'язку, але на вищому ступені такого розвитку [Дубров, Пушкин, 1990, с. 131].

Таким чином, маємо діалектику явищ, які одержали позначення, у вигляді таких уявлень, як “розречевлення та уречевлення” [Маркс, Энгельс, т. 4, с. 162], речовинна (білково-нуклеїнова) та польова форми життя, що змінюють одна одну у процесі еволюції людини та суспільства, коли людина переходить від “райського” польового “соборного” до соціального стану, одягаючись в “шати шкіряні”, чи, як пише О. П. Блавацька у “*Таїмній доктрині*”, переходить від “польової істоти першої раси” до “речовинної істоти” всіх наступних рас. Даний висновок узгоджується з твердженням В. П. Казначеева та Е. А. Спіріна про те, що групи протогомід (первісних людських популяцій, “людинозграй”) існували в умовах єдиної польової організації, що об'єднувала ансамблі нейронних констеляцій головного мозку кожного члена таких груп, які “могли функціонувати як єдиний “організм” на деякій території” [Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–124 див. також: Ляпунов, 1984]. (Згідно з гіпотезою В. П. Казначеева, клітини – наріжні елементи живої речовини – здійснюють життєдіяльність відповідно до динамічної атомно-молекулярної організації. В якості специфічного регулятора виступає сукупне ЕВМ, що створюється випромінюванням самих клітин, і зовнішнє ЕВМ космопланетарного середовища. Причому, внутріклітинне поле взаємодіє із зовнішніми полями поверхні Землі). Це сприяло виникненню “розумової форми живої речовини”, яку можна співвіднести з ноосферою В. І. Вернадського, з колективним безсвідомим К. Юнга та ін.

Згодом, “розвиток праці, культури, соціальної, сімейної організації призвів до того, що первісні польові форми розумової речовини, – пише В. П. Казначеев, – “занурились”, “замаскувались” у нових соціальних домінантах”, зберігаючись у межах релігійно-міфологічного мислення та діяльності”; більш того, “кожен з нас у своєму життєвому циклі проходить стадію інтенсивного занурення у польову організацію – в ембріональному періоді, потім у ранньому дитинстві до трьох-п'яти років”. У подальшому польові взаємодії нівелюються “системами сучасного виховання, навчання, засвоєння правил життя (соціальних ролей)”. Рання польова форма життя, пише В. П. Казначеев, завдячує своїм існуванням “слабким екологічним зв'язкам”, а реалізація властивості польової організації в ранніх людських популяціях пов'язана з міфологічним цілісно-польовим світосприйняттям древніх, яке сполучалося з обрядами – “синкретичними діями”, одна з яких – “тріумфальна церемонія” [Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–124], яку досліджував К. Лоренц [Lorenz, 1967, 1980; Campbell, 1960; Лукач, 1986, т. 2, с. 36; Элиаде, 1987]. “Ця церемонія, що полягала в опрацьованих масових проявах “героїчного ентузіазму” (ритуального тріумфального крику), була пов'язана з великими психофізичними витратами, і, безсумнівно, активізувала польову організацію щонайменше ранньої людини”. Аналоги тріумфальної церемонії можна знайти у явищах сучасної масової культури, наприклад у рок-культурі [Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–124].

Вищевикладена **еволюційна парадигма** (“теза-антитеза-синтез,” або “єдине-множинне-ціле”, також як і “симетрія-асиметрія-їх синтез”) характерна для всіх галузей суспільної свідомості. Наприклад, кажучи про **мистецтво**, слід відзначити, що “мистецтво в своїх глибинних витоках було синкретичним як за засобом відображення дійсності, так і за сприйняттям”, про що пишуть у своїх працях Р. Вагнер, Е. Курт, С. М. Ейзенштейн, Ю.Б.Борев, В. В. Ванслов та ін. [Галеев, 1987, с. 146–163]. Потім має місце процес диференціації видів мистецтв, який змінюється фазами їх синтезу (сценічного, екранного та

ін.). Окрім цього, в XIX–XX сторіччях очікується момент “тотального з’єднання” мистецтв [там само], що ми спостерігаємо зараз у вигляді “всесвітньої павутини”. Тут можна говорити про два етапи розвитку мистецтва – культурний та цивілізований, коли для цивілізації характерним є футурологічне мистецтво, а для культури – символічне [Бердяев, 1990, с. 168]. В кінцевому підсумку маємо синтез культури та цивілізації [Рерих, 1994, с. 111].

Можна сказати, що мистецтво еволюціонувало з позиції циклічності (симетричності) до лінійності (асиметричності), а від неї – знову до циклічності. Крім того, “мистецтво задовольняє людську потребу у все більш тонкому досвіді структурного порядку. Якщо твір мистецтва репрезентує людині такий повторювальний порядок чи структурний розвиток, що не відповідає її нормальним очікуванням, виникає почуття фрустрації чи збурення. Тому твір мистецтва потребує “форми”... Новаторів у мистецтві критики, які постають захисниками традиції, завжди звинувачують у “безформності”. У часи Дебюссі, коли вперше музика перестала підкреслювати тональність п’єси у закінченні, це призвело до виникнення у слухачів фруструючого почуття незавершеності – вона залишала їх “підвішуваними” у повітрі... Це показує, як глибоко укорінене інстинктивне усвідомлення того, що життя циклічне і що будь-який великий цикл закінчується утвердженням довершеної гармонії – деяким уявленням омега-стану, чи стану зернятка” [Радьяр, 1995, с. 233].

Психологія в своєму розвитку фіксує декілька етапів. На початковому етапі розвитку людства принцип партиципації, психізації сущого сполучав суб’єкта та об’єкта психологічного (магічного) дослідження. Далі можна говорити про психоаналітичний етап, де констатується відокремленість суб’єкта від об’єкта, розірваність людини, що ми знаходимо у З. Фрейда, який розумів людину як конгломерат “інстанцій особистості” (Я, Воно, Над-Я [Фрейд, 1991]), що постійно ворогують одна з одною. Однак “починаючи з Фрейда західна культура усвідомила безпеку боротьби людини з собою” [Розин, 1994, с. 196-197]. Настає епоха розвитку синтетичних психологій, таких, як гештальтпсихологія, в сфері котрої знаходить своє втілення принцип душевно-духовної єдності [Бубер, 1993]. “Гуманістична психологія зробила наступний крок: вона показала, що цілісність людини, наявність субособистостей (в гештальтпсихології) чи “відчуженого досвіду” (згідно з Роджерсом) не несе в собі докорінного непереборюваного протиріччя. Це не боротьба Бога з дияволом в душі людини, це не протилежність плотських потягів моральності, а відгородженість одна від одної таких частин, які в принципі можуть домовитись між собою та досягти злагоди, роблячи людину внутрішньо багатше. Відповідним чином, у якості ідеалу була висунута ідея внутрішньої інтеграції, досягнення цілісності не за рахунок перемоги однієї частини над іншою, а за рахунок їх союзу, синтезу...” [Розин, 1994, с. 196-197].

Педагогіка еволюціонувала за ідентичною схемою. Спочатку вчитель виступав у ролі священика, який здійснював процес вчення як акт ініціації. Потім вчитель відкрystalізувався як сутність, що передає готові знання. Однак з XIX сторіччя “духовне виробництво стає масовим явищем. Привілейоване положення інтелектуала як того, хто “прилучає до Істини”, піддається сумніву. І ця втрата інтелектуалом “вчительської” позиції означала те, що віднині викладач та учень знаходяться у рівному положенні у відношенні до істини, і що вже недостатньо лише передавати готові знання, а необхідно розкривати для учнів сам процес народження знання” [Форм. уч. деят., с. 178]. Тут маємо схему розвитку від суб’єкт-об’єктної єдності, до їх розчленованості, а потім, знову до стану їх єдності.

Медицина виявляє певні етапи розвитку, про що пише С. Цвейг [Цвейг, 1936], коли вказує, що спочатку явище хвороби пов’язане з релігійним почуттям, коли хвороба розумілася як така, котра посилялася богами (принцип партиципації, зараження, симпатії). Медицина та богослов’я спочатку постають як одне, коли лікар та жрець були одною особою. Потім лікар виступає проти жреця (трагедія Емпедокла). Страждання та хвороба назводяться зі сфери надчуттєвого у площину банально-природного. Жрець та лікар відокремлюються. З моменту порушення первісної єдності, пише С. Цвейг, всі елементи

лікарського мистецтва набувають нового значення. Перш за все єдине духовне явище хвороба, розщеплюється на розмаїття хвороб. Суть хвороби втрачає зв'язок з духовною особистістю людини. Лікування здійснюється не як психічний вплив, а як розумовий, технологічний акт з боку лікаря. “Там, де древній магічний лад лікування вимагав вищої духовної напруги, нова клініко-діагностична система вимагає від лікаря протилежного, а саме – ясності духу, відчуження він нервів, при повному душевному спокою та діловитості”. Врешті-решт, органічний та психічний напрямки лікування починають зближатися [Цвейг, 1936; Тхостов, 1993], коли сама хвороба починає розумітися як позитивна пристосувальна реакція організму [Давыдовский, 1962; Давиденко, 1946; Laing, 1968, 1982]. Можна також говорити, що медицина у своєму розвитку змінила дві лікувальні стратегії – гомеопатію (лікування подібним) та аллопатію (лікування противним) [Лутичев, 1990].

Розглянемо **розвиток психотерапії**. Спочатку був розвинений так званий містично-ініціюючий, правопівкульовий тип психотерапії, що використовує метод глибокого занурення в змінені стани свідомості (наприклад, шаманізм). Терапевт тут являв собою медіумічний канал процесу ініціації.

Потім ми виявляємо розвиток дидактично-директивного методу психотерапії [Сосладн, 1999, с. 36-37]. Цей метод був поширений у допсихоаналітичний час і панував у гіпнотичних техніках епохи “золотого сторіччя гіпнозу” (кінець XIX сторіччя). У раціональній психотерапії Ж. Дежеріна, у протрептиці Е. Кречмера. Ці методи орієнтовані на уявлення про хворого як про пасивну істоту, чия участь у процесі психотерапії зводиться до сприйняття впливу, що виходить від терапевта (володіючого певною харизмою) і, по можливості, до повного підпорядкування розпоряджень тексту, що виходить від психотерапевта. Ідеалом пацієнта в цьому випадку міг бути медіум, тобто людина, що цілком відмовилася від своєї волі в процесі терапії і безумовно виконує навіяні в гіпнотичному стані розпорядження. Лікар тут виступає в ролі безумовного авторитету, носія одночасно як абсолютного-раціонального знання й ірраціональної містичної установки. Раціонально-терапевтична установка полягала в тому, що хвороба є результатом помилок хворого, що можуть бути викоренені в результаті роз'яснювально-коригувальної діяльності лікаря.

Потім виявляється розвиток процесу лібералізації психотерапії, що йшов шляхом стимуляції власної активності пацієнта, коли терапевт не задає цілком, а тільки спрямовує мову і дії пацієнта, що носять у тому чи іншому ступені спонтанний, мимовільний характер. Тут психотерапевт віддає перевагу активності пацієнта. Фундамент даного напрямку був призначений психоаналізом, коли хворому ставилося говорити усе, що йому спаде на думку. Тут значна частина психотерапевтичного простору була віддана пацієнту. Надалі виявляється розвиток групової і клієнт-центрованої терапії, де самотійність і активність пацієнтів вважалася вельми важливою і стимулювалася ще більш помітно. Терапевт у новій ситуації перетворюється на “партнера по буттю” (вислів Л. Бінсвангера). Тут центр ваги авторитарного терапевтичного іміджу перемістився в область власних психологічних проблем терапевта, що перетворюється на “освіченого” пацієнта, якому колись допомогла дана терапія, якої він хоче поділитися зі своїм товаришем по нещастю (як це було в З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, В. Франкла, М. Еріксона й ін. [див. Бурхливо, 1992, с. 90]).

Розвиток психотерапевтичного методу в рамках цього етапу можна аналізувати в контексті полярності *алопатії-гомеопатії* [Цапкин, 1992]. При першому підході пацієнта рятують від страждань шляхом прицільної дії, спрямованої на знищення симптому (проблеми), як це, наприклад, робиться в гіпнозі, при автогенному тренуванні. Раціональний психотерапевт руйнує “хибні” умовиводи, що лежать в основі проблеми. При гомеопатичному ж підході лікар уникає прямої агресії проти симптому, але вступає з ним у діалог, потурає йому або навіть парадоксальним чином посилює (метод парадоксальної інтенції В. Франкла, трикстерські-карнавальні провокації, терапевтичне божевілля К. Вітакера, ситуаційний абсурд [Whitaker, 1975]). Тут спостерігається тенденція до розмивання жорстких меж психотерапевтичних шкіл, розвиток інтегративно-еклектичних підходів [Omer and London, 1988; Norcross, 1986].

Тут, з одного боку, розвиток одержують напрямки психотерапії “відреагування”, групової психотерапії, психодрами, що вихоплюють пацієнта з обридлої повсякденності (перейнятої директивно-примусовим духом) і створюють “паралельну реальність” карнавально-святкового світу, у якому під відповідною маскою пацієнт може реалізувати свої психопатогенні фантазії. З іншого боку, тут розвиток одержують і методи “глибинного відреагування”, “гротескно-агресивні (В. Ерхард [Рейнхард, 1994]) або жорстко-надривні (наприклад “первинний лемент” А. Янова [Janov, 1970]). Як пише Ф. Фареллі, “вираження терапевтичної ненависті і веселого садизму стосовно клієнта помітно йде йому на користь” [Фареллі, Брандсма, 1996. С. 61].

В остаточному підсумку третій етап розвитку психотерапії починає стикуватися з першим, коли розвиток одержують спірітуалістично-медиумічні методи, що виявляють ефект “океанічної свідомості” (трансперсональна психотерапія Ст. Грофа, імітація шаманських обрядів). Тут особистість прагне розширити свої рамки до рівня всесвітнього: як писав К. Юнг, поширення особистості за границі індивідуальних меж, що має місце в процесі ідентифікації з архетипом, або в патологічному випадку з якоюсь історичною фігурою, реалізується як процес компенсації почуття неповноцінності, ущербності від перебування у вузьких рамках свого соціального Я [див. Сосланд, 1999, с. 90].

Тут можна говорити про так звану танатоаналітичну екстатичну терапію (“Рао-терапію”). Вона була створена в середині ХХ сторіччя Джаном Рао, та ґрунтується на дослідженнях А. Н. Веселовського. У традиційних товариствах, як вважає А. Н. Веселовський, сакральне дійство було синтетичним, тобто одночасно культово-релігійним, театральним і терапевтичним. “Завдання психотерапевта, – писав Д. Рао, – відновити єдність релігії (або культової дії), терапії і мистецтва. Найголовніше в психотерапії – це не перебування в “тут і зараз”, як нам говорять представники численних шкіл, а втеча з “тут і зараз”. Втеча із “звідси” є одночасно справжнім шляхом до себе. Я не маю нічого спільного з так званими езотериками. Для мене важлива людина у своїй суті, до якої ми не можемо прийти інакше, ніж через екстаз” [див. Сосланд, 1999, с. 315].

Тут можна говорити й про розвиток так званої *плеромотерапії* (pleroma – греч. повнота, завершення), у принципі подібної до *гейштальттерапії*. Дана терапія була створена Валерією Роштадт [див. Сосланд, 1999, с. 321], яка вважає, що маскулінне екзистенціальне прямування завжди носить характер деякого напору і спрямовано на подолання бар’єрів. Маскулінне спрямовано на динамічне просування вперед, націлене на прорив на деякій вузькій ділянці, і в цьому виявляється його фалоцентризм. Маскулінне, відповідно до В. Роштадт, створює надриви і судороги, звідси всі невротичні конфлікти. Необхідність агресивного освоєння світу диктує неминучість його розщеплення на окремі шматки, коли порушується принцип енергії – принцип континуальності. Чоловічому погляду на світ, що є енерговитрачальним, бракує цілісності, він страждає від незавершеності, від відсутності фундаментального відчуття *плероми* (повноти).

Фемінінне за своєю етіологією є маммацентричним і вагіноцентричним і це зумовлює цілком інші взаємовідносини особистості і світу. Маскулінна невротизація суспільства повинна бути скоригована фемінізацією. Якщо чоловіче передбачає споконвічну розірваність, незавершеність, дискретність (як принципи лівопівкульової психіки, яка переважає у чоловіків), то жіноче витоково існує в споконвічній повноті. Фемінінна цілісність може і повинна перемогти будь-які розриви і бар’єри. Не має сенсу розбиратися з конкретними клінічними обставинами, оскільки ніхто і ніколи не зможе сказати, чому саме один пацієнт занеджує obsесивним неврозом, а інший – виразковою хворобою. Вибір пацієнтом симптому або синдрому, вважає В. Роштадт, не піддається терапевтичному аналізу, його варто приймати як даність. Найголовніше – поміщення симптому в рамки деякого значного контексту, розширення світу особистості, занурення пацієнта з його проблемами в плерому.

З цього погляду, як вважається, варто переглянути весь зміст психотерапевтичного знання. Приміром, релаксація, використовувана так чи інакше в багатьох відомих методах, за

своєю природою – фемінінна практика. На жаль, автори-чоловіки цілком зіпсували її споконвічну сутність, надавши їй характер каналізованої дії. Релаксація за своєю природою наділена недиференційованими, аморфними, космоподібними, океанічними, тобто специфічно жіночими рисами, властивими їй від природи. Не ставлячи перед собою задач освоєння тотального психічного простору, автори автотренінгу або різноманітних систем саморегуляції будують її за парціально-тунельними принципами, спрямовуючи психічний рух по визначеним, вузьким каналам. Наприклад, рекомендується концентруватися на окремих групах м'язів, викликати в уяві конкретні образні передбачення. Гіпноз у цьому розумінні теж являє собою фаллоцентровану практику. Отже, зараз вся психотерапія розвивається у напрямку витиснення маскуліnnих ударно-форсованих практик (подібно до класичного гіпнозу, протрептики Е. Кречмера й ін.) фемініnnими потураннями.

З позиції викладеного вище можна сказати. Що психотерапія має тим або іншим шляхом рухатися у напрямку плероматизації. Одним із важливих двигунів у цьому напрямку може стати *метафора*. Метафора здійснює розширення психічного простору, і в цьому її головна позитивна якість. Проте просто використання метафор не є достатнім. Окрема метафора робить терапевтичний прорив тільки на вузькій ділянці. Дійсно важливою справою, осьовим моментам терапії може стати тільки особливий стан свідомості. В. Роштадт позначила його як *метафоричну свідомість*. Він є плероматичним, що розширює духовний, інтелектуальний, екзистенціальний простір. Метафорична свідомість – фемінінна. Виробці цієї свідомості В. Роштадт присвятила спеціальну техніку.

Робоча інструкція така: у невеличкому просторі, скажемо в кабінеті, тут і там розкидані предмети: дитячі іграшки, предмети посуду, дуже підходять всякі альбоми для дітей, зокрема дитячі підручники іноземних мов, де всі предмети зображені крупно, наочно, яскраво. Інструкція, що ставиться перед пацієнтом, – це якнайшвидше спонтанно виробити певну метафору стосовно до того чи іншого предмета або малюнка, або групи предметів. По ходу справи терапевт заохочує пацієнта, даючи оцінки його метафорам із погляду їхньої адекватності, вправності, “художності”. При цьому всіляко підкреслюється творчо-ігровий характер роботи.

Оптимальним вважається такий стан свідомості, коли у відповідь на запропонований йому стимул пацієнт швидко “вистрілює” зрілою гарною метафорою, причому ця метафора відрізняється, так би мовити, високою якістю, тобто вона адекватна, спонтанна, високохудожня. Цей стан супроводжується деякою творчою ейфорією, розкутістю, польотом думки. В. Роштадт стверджує, що метафорична свідомість виробляється в 74–86 % пацієнтів, причому звичайно на це іде 3–5 тригодинних сесій.

У рамках зазначеного вище психотерапевтичного методу подальше досягнення стану плероми реалізується через флюїдотерапію, у якій використовуються “цебра здоров'я” – пристрій, що являє собою поглиблення у підлозі, схоже на басейн. Тут досягається інтенсивний тілесний контакт всіх учасників лікувальної процедури, плюс дискутуються проблеми пацієнтів у поле побудови метафор. Флюїдотерапія в чану об'єднує вербальне і невербальне, тілесне і духовне. Проект В. Роштадт варто розглядати як найвищою мірою синтетичний. Він, за задумом його автора, об'єднує в собі множину принципів інших терапій.

Література також еволюціонувала від симетрії до асиметрії. Для симетрії характерний період цілісного міфологічного відображення дійсності (принцип “все у всьму”, чи “ціле поперше частин”), який породжує епічну літературу [Тимофеев, 1976]. Д. Лукач філософсько-світоглядну, історико-соціальну основу епосу бачить в тому, що під час домінування міфологічного світоспоглядання “всі розуміли один одного, довіряли один одному навіть коли смертельно ворогували один з одним” [Lukacs, 1975], а для мисливця зовнішня природа була “злита зі звіром” [Фрейдберг, 1978]. “Для первісної свідомості все космологізовано, оскільки все входить до складу космосу, який створює вищу цінність всередині міфопоетичного універсуму” [Топоров, 1982, с. 14]. “У міфу, – наголошував С.М. Булгаков, – йдеться не про відчужені поняття, а про самі реальності” [Булгаков, 1914],

коли “міфічне мислення... притаманне не одному якомусь часу, а людям всіх часів... воно формально, тобто не виключає будь-якого змісту: ні релігійного, ні філософського, ані наукового” [Потебня, 1976]. У міфу сакрально-синкретична дія сполучається з культоворитуальною (практико-перетворюючою) дією [Байбурин, 1985]. При цьому “філософія міфології має поставити перед собою питання про міфологічний процес як шлях одкровення” [Булгаков, 1911].

На цьому етапі ми бачимо панування правопівкульового емпатичного відображення дійсності, що не відокремлює “Я” від “не-Я” внутрішнього від зовнішнього, а це передбачає тотальну довіру до світу, у якому “поведінка людей та богів передбачувана... у цьому світі немає місця примсі” [Анчел, 1988], немає місця для прояву “вільної волі” (яка впливає з аналітико-раціонального індивідуально-особистісного рольового лівопівкульового мислення), бо у межах міфічного світосприйняття світ та його розуміння злиті, тут насиченість життя ототожнюється з самим світовим ладом, природа та культура взаємозливаються [Habermas, 1981; Голосовкер, 1987]. Таке “наївне сприйняття природи і культури в їх єдності характерно і для дитячого мислення” [Анел, 1988; Найсен, 1981].

Далі має місце процес розщеплення симетрії і література епосу поділяється на два напрямки – ліричне (емпатичне, емоційно-чуттєве, правопівкульове) і драматичне (рефлексивне, логіко-аналітичне, лівопівкульове). “У драмі особливе значення має дійове розкриття характеру та оголена конфліктність сюжету” [Марк.-лен. ест.], що відображує лівопівкульовий принцип бінарних опозицій, антиномічний, дискретний лад життя. У драмі дійові особи розкриваються, як правило, через пряму мову (діалог та монолог), що підтверджує ідею про бінарну, діалогову лівопівкульову сутність драми, яка одержує найбільш повну актуалізацію саме через сценічне мистецтво [Островский, 1952], де ми спостерігаємо реалізацію лівопівкульового, рольового початку людини. Здібність до діалогу характерна саме для асиметричного спілкування як результату взаємодії двох факторів – “Я” та “не-Я” [Ушакова, 1986]. Для додіалогічного спілкування характерна егоцентрична (антидіалогічна) мова дитини, про що пише Ж. Піаже [Піаже, 1994] (розвиток, згідно з Ж. Піаже, – це чергування головних механізмів розвитку, – асиміляції та акомодатії [Піаже, 1969]). Дитяча думка, як довів цей дослідник, не відділяє суб’єкта від об’єкта і тому є “реалістичною”, вона розвивається у напрямку до об’єктивності, до стану диференціації суб’єкта та об’єкта, внутрішнього та зовнішнього, що передбачає розвиток умов для реалізації драматичного мистецтва.

Потім, з розвитком літератури, її асиметрична тенденція починає нівелюватися, поновлюються процеси злиття людини зі своїм глибинним симетричним космосом (сферою підсвідомого), але на більш високому рівні розвитку, коли духовно-аналітичний аспект людини, який розвинувся, починає дотикатися з її тілесно-природним, правопівкульовим душевним аспектом. А духовний (абстрактний) трансцендентальний (надчуттєвий, за П.О. Сорокіним [Сорокин, 1992]) світ, що при цьому виокремлюється, відновлює єдність з природно-симетричним іманентним буттям, яке концептуалізується у рамках новітніх філософських систем (екзистенціалізму, феноменології та ін.). Першим базовим проявом цього процесу для Заходу був акт християнізації світу, започаткований у сфері онтології Христа, котрий став “особливою з’єднуючою ланкою між земним та потойбічним світом” [Анчел, 1988]. З’являється література “потoku свідомості”, що базується на філософії екзистенціалізму, на позиціях сюрреалізму та ін., яка поширюється слідом за віяннями “нової симетрії”, прагнучи до тотального, надціннісного, аутентичного буття. Цікаво, що одним з перших письменників, що потрапили під вплив “нової симетрії”, був Ф. М. Достоевський, котрий характеризувався, як пише М. М. Бахтін, “наполегливим бажанням бачити все як співіснуюче, сприймати та показувати все поряд та одночасно... у мисленні Достоевського немає генетичних та каузальних категорій” [Бахтін, 1979].

Дещо подібне ми зустрічаємо у Дж. Джойса в романі “Поминки по Фіннегану”, де відсутні хронологічний час та взаємодія об’єктів в звичайному розумінні. Роман повністю розміщується в просторі ймен, які перетворюються одне в одне. Треба відмітити, що часова

диференціація півкуль при цьому нівелюється, а людина звільняється від прокляття Хроносу, про яке М. Гайо писав, що “ідея часу є початком жалю”, [Гайо, 1889], а Ф. Перлз відмічав, “тривога – це пролом між тоді і тепер” [Перлз, 1994].

Отже, можна говорити про два полярних напрямки всієї літератури (проза і поезія), як і про полярні напрямки прози (ліричне та драматичне мистецтво) і поезії окремо. Остання диференціюється на реалістичний і символічний напрямки. Як писав К. Д. Бальмонт, “реалісти завжди є звичайними спостерігачами, а символісти – завжди мислителями”, тобто реалісти захоплені конкретикою, а символісти відчуждені від реальної дійсності [Бальмонт, 1904, с. 76].

Відповідно до універсальної парадигми розвитку можна говорити про новий гіпотетичний стан розвитку літератури, де мають поєднатися зазначені аспекти літературного процесу. Має бути відродженою древня креативна “магія слова”, що була поширена у примітивних соціумах, де оточуюча природна реальність була психізована та олюднена. Слово має поновити статус творця світу. Цей висновок підтверджується такими актуальними теоретичними конструктами, як ноосфера В.І. Вернадського, антропний космологічний принцип сучасної астрофізики та квантової фізики. Повернення людства до своїх сакральних джерел має здійснюватися саму у річищі літературного процесу, оскільки “Спочатку було Слово...”.

Цей висновок виявляється у пошуку універсалій у мовах світу й у мисленні їхніх носіїв. У процесі розробки універсальної граматики Н. Хомський, наприклад, трансформує “поверхневі структури” (у межах яких, на його думку, мови розрізняються) у “глибинні структури” (де мови збігаються), вважаючи їх “уродженими”. Інші автори в пошуках універсальної “мови думки” або “інваріанта мов світу” намагаються уявити породження тексту як переклад з універсальної “семантичної мови” (словами якої вважаються “елементарні значення”, “семантичні множники”, “атоми змісту”, “фігури змісту” – “семи” тощо) або з “генотипної мови” (так званого “інваріанта мов світу”, словами якого вважаються “елементарні семіотичні частки” – “семіони”) на природні (“фенотипні”) мови, а розуміння тексту – як переклад з фенотипних мов на семантичні або генотипні мови відповідно [Пробл. общ. теор. перевода, с. 6–163].

Таким чином, можна говорити про концепцію універсального семантичного простору й універсальну (розуміючу) мову, яка впливає з нього [Налимов, 1989]. Ця концепція базується на численних уявленнях сучасних дослідників щодо універсального семантичного підґрунтя світу.

Схема розвитку літератури подібна до схеми **розвитку історії** як науки (історіографії). Споконвічно історія писалася в руслі мифо-епічного відбитка дійсності, коли сакрально-божественна і земна реальності перетиналися (коли у світі існували боги: див., наприклад, Бхагавад-гіту (історична розповідь, дієвою особою якої виступає Крішна) або Біблію (де Бог міг “ходити по раю”). Потім народжується історичний матеріалізм. Як пише С. Г. Кара-Мурза, істмат зародився в культурі, що має початком механістичну картину світу Ньютона. Саме тому усі його метафори й алегорії механістичні, як прямування поршня в паровій машині. Ця картина світу спочиває на “фізиці буття”. Інша картина світу стала народжуватися в ХХ сторіччі, у ній були враховані ті “аномалії”, що виключалися з механістичної картини – необоротності, нелінійності, флуктуації і ланцюгові процеси, самоорганізація. Це вже – “фізика становлення”; головний її інтерес спрямований на процеси переходу, зміни, катастрофи [Кара-Мурза, 2000, с. 38].

Тут можна навести концепцію Дж. Кемпелла, яка встановлює універсальну **схему розвитку подій класичного міфу**: “вихід – посвячення – повернення”, коли “Герой кидає заклик світу повсякденності та йде у світ надприродного; там він стикається з казковими силами та здобуває вирішальну перемогу; герой повертається додому з свого походу щоб творити добро ближньому” [Campbell, 1973]. Тут ми маємо схему синтезу лівопівкульового (однозначного, повсякденного) та надприродного (містичного, багатозначного, правопівкульового).

Взаємне обертання симетрії та асиметрії простежується у сюжетних лініях художніх творів, зокрема у структурі чарівної казки, що відкриває “широкі перспективи для встановлення типових структур історичних подій” [Еременко, 1995, с.17]. Тут можна навести ідею “інваріанта будь-якої послідовності історичних подій”, яка так чи інакше наявна в будь-якій казці: 1) порушення гармонійного стану, 2) Герой вирішує чинити опір, 3) боротьба Героя та Антигероя, 4) руйнування старих форм суспільного життя та перемога Героя, 5) створення нових форм соціального життя, 6) новий гармонійний стан, ліквідація недостачі, 7) загибель Героя та присвоєння плодів його діяльності хибним героєм. Цей історичний сюжет може мати відмінну від казки кінцівку [Еременко, 1995]. Дана схема повністю відповідає універсальній парадигмі розвитку, руху, який є фундаментальним засобом існування матерії.

Структура наукового розвитку також відповідає універсальній схемі (єдність-диференціація-синтез), яку розробляли багато вчених, таких як В. С. Соловйов, Т. Кун, І. Лакатос, Ф. Франк, П. Фейерабенд, К. Поппер та ін. [Кун, 1977; Лакатос, 1978]. Тут ми зустрічаємо момент нелінійного розвитку науки, що відображається у констатації того, що наука не розвивається лінійно та кумулятивно, а наукові теорії не виводяться логічно з наявних фактів; теорія як логічна система не потребує підтвердження практикою, вона розвивається вибухо- та стрибкоподібно, а науковий факт неможливо відділити від парадигми. Більш того, “факт” як наслідок цієї парадигми є результатом обробки реальності під певним кутом зору. Як пише Ст. Гроф, існує безпека бачити у теорії “точний опис реальності замість допоміжної карти, зручного наближення та моделі для організації даних. Таке змішання карти з теорією характерно для історії науки” [Гроф, 1992, с. 17].

Можна сказати, що “**наукове дослідження** необхідно включає в себе три ступені, з яких два перших – чуттєво-конкретний і абстрактно-логічний – суперечать один одному, а на третьому – духовно-практичному, ця суперечність знімається” [Обухов, 1983, с.65-75]. Можна сказати, що ми зараз стаємо свідками актуалізації третього етапу наукового розвитку, бо саме у наш час виявляється потреба у цілісно-розуміючому, філософському знанні, коли “філософи та богослови, котрим протягом віків бракувало роботи, тепер стають об’єктами “мисливства за мозками” [Нэсбитт, Эбурдин, 1992, с. 307]. У цілому можна говорити про такі періоди науки, як докласичний, класичний, некласичний та постнекласичний [Дротянко, 1999].

Отже, можна виділити три етапи розвитку науки: синтетичний, що добуває багатозначний смисловий контекст пізнання Всесвіту, аналітичний, що добуває однозначний контекст такого пізнання, і знову синтетичний етап, де інтегруються досягнення перших двох етапів.

Характерно, що права півкуля формує багатозначний, а ліва – однозначний розумовий контекст в процесі взаємодії людини і світу. Протиріччя між право- та лівопівкульовими стратегіями пізнання світу втілюється в протиріччі між теоретичним та емпіричним. Відмічається, що “цінність теорії тим вище, чим більше її логічна примусовість” [Борн, 1963, с. 365]. З іншого боку, визнається й те, що іноді “строга послідовність виведення може принести, і дійсно приносила тільки шкоду прогресу розвитку науки” [Яновская, 1972].

Розглянемо **розвиток природознавства**. Відомо, що природознавство (в тому числі і біологія) почало розвиватися з розуміння єдності світу, його антропоморфності. Культивувався погляд на світ як на містичне ціле. На Сході міфічний світогляд малював Всесвіт у вигляді колосальної істоти – Пуруші, одним з елементів організму якого є Земля. Потім отримують розвиток дискретно-атомістичні теорії стародавніх греків. Дискретний світогляд виявляється і на рівні суто релігійної свідомості, де саме розуміння Бога-Отця як дещо принципово відокремленого від світу людей (як сказано у Новому Заповіті, “Бога не бачив ніхто, ніколи”) дає нам приклад розірваності земного і небесного, що згодом має бути відновленою. Згодом у фізиці поширюється поняття континууму, який характеризується неперервними перетвореннями, тобто людство повертається до принципу континуальності, цілісності. Потім в природознавстві знову поширюються ідеї дискретності разом з розвитком

квантового погляду на речі. В біології уявлення про злитне, континуальне наслідування з 1900 року, після повторних відкриттів законів Менделя, починає інтенсивно виштовхувати концепцію дискретного наслідування ("хвильовий геном" С. П. Гаряєва). Отже, ідеї цілісно-циклічної парадигми знову виходять на перше місце у сучасному природознавстві.

Логіка розгортання *дискурсу наукової свідомості* (і, взагалі, свідомості суб'єкта культури) за останні 200 років може бути подана схемою: класична наука, посткласична (модерн), постмодерністська наука. Ініціатори постмодерністського мислення: Жак Дерріда, Жан-Франсуа Ліотар, Жак Бодрийяр, Річард Рорті, Пол Фейєрабенд, Рудольф Гаше, Одо Марквард і ін. [Лукьянець, 1996, с. 254-255]. В епоху постмодерну зіштовхуються і взаємодіють на рівних спонтанно виникаючі автономні філософські дискурси: феноменологічний, герменевтичний, екзистенціалістський, граматологічний, психоаналітичний, семасіологічний, деконструктивістський і ін. Визнання законності цієї плюральності, оцінка її як найважливішого придбання культури, що розвивається, складають навряд чи не головну особливість постмодерністської свідомості. Ця особливість постмодерністської свідомості пояснює багато особливостей сучасної наукової прагматики. Зокрема, вона проявляє, чому наука епохи Постмодерну концентрує свій інтерес на вивченні "невизначеностей", "дуальностей", "доповненостей", "нерозрішимостей", на з'ясуванні меж контрольованої точності, на дослідженні конфліктів при неповній інформації, на розробці теорії катастроф, біфуркацій, спонтанних порушень симетрії. Ця ж особливість постмодерністської свідомості пояснює причини, у силу яких у якості ключових, базових категорій науки Постмодерну сьогодні починають бути такі поняття, які методологія науки Модерну рекомендувала узагалі виключити зі словника наукового опису. Мова йде про такі поняття, як "хаос", "нестабільність", "фрактальність", "турбулентність", "синергія", "самоорганізація", "дисипація" і ін. [там само].

Наведемо слова В. Вельша: "Багатьом здається, що в постмодерні головне – це відхід від стандарту твердої раціональності, що потрібно тільки як слід вимішати коктейль і присмачити його солідною дозою екзотики. Варто, мовляв, не мудруючи лукаво, схрестити лібідо й економіку, цифровий метод і кінізм, підбавити дешицію Водолія й Апокаліпсиса – як постмодерний хіт готовий. Але ця мішанина з усякої всячини породжує тільки байдужність... Справжній Постмодерн абсолютно не схожий на цей сурогат. І ця несхожість досягається в Постмодерні не руйнуванням цілого, не з видачею ліцензій на хаотизацію, а в наданні широкого вибору диференціацій" [Вельш, 1992, с. 130]. Постмодерністська культурна свідомість – це якісна нова свідомість, яку людство несе в реальному, плюралистичному світі, що стає; це визнання своєї екзистенціальної відповідальності за долі антропності, культури, історії Всесвіту, що еволюціонує. Виявляючи собою глибинне зрушення в загальнолюдській психології, постмодернізм вважається таким, що ініціює якісні зміни у всіх сферах життєвого світу сучасної цивілізації.

Ж.Ліотар вважає, що на рубежі модерну і постмодерну відбуваються докорінні зміни в усіх сферах суспільного життя. "Наша робоча гіпотеза, – пише він, – полягає в тому, що у міру входження суспільства в епоху, яку називають постіндустріальною, а культури – в епоху постмодернізму, змінюється статус знання. Цей перехід розпочався щонайменше з кінця п'ятидесятих років, які позначили Європі кінець її відновлення" [Ліотар, 1998, с. 14].

Як пишуть І. Пригожин та І.Стенгерс, з відкриттям законів нерівноважної термодинаміки, виникає нова, більш послідовна концепція науки і природи, яка прокладає шлях об'єднанню знання і культури [Пригожин, Стенгерс, 1986, с. 72], тобто етичного та фактологічного аспектів дійсності. "Сьогодні немає галузі науки, де б не застосовувалися вироблені синергетикою поняття "складність", "нелінійність", "точка біфуркації", "флуктуації", "дисипативні структури", "когерентність", "стохастичність", "хаотичність" тощо [Дротянко, 1999, с. 40]. Р.Рорті пише, що після книги Т. Куна "*Структура наукових революцій*" та праць П. Фейєрабенда (з методології науки) різниця між науковим і ненауковим поглядами на світ стала стиратися [Боррадори Джованна, 1998, с. 142–143].

Процес переходу від модернізму до постмодернізму може розумітися як зміна парадигми мислення (І. Хассан [*Постмодернізм...*, 1993]), як процес переходу від мети до гри, від задуму до випадку, від майстерності (логос) до вичерпаності (мовчання), від предмета мистецтва до процесу, від семантики до риторики, від парадигми до синтагми, від метафори до метонімії, від селекції до комбінації, від глибини до поверхні, від тог, що означає, до того, що позначається, від читання до письма, від симптому до бажання, від типа до мутанта, від фаллоцентризму до поліморізму (андрогінізму), від Бога-Отця до Бога-Духу, від метафізики до іронії, від визначеності до невизначеності, від трансцендентного до іманентного.

Простежимо за **еволюцією логіки як науки**. Тут ми спостерігаємо рух від емпіричної (наочно-образної, наочно-дієвої, правопівкульової) логіки прадавніх людей, яка базується на принципі “все у всьому”, – до класичної дискретної аристотелівської логіки, що змінюється тризначною (багатозначною) синтетичною логікою, в якій вже не діє закон виключеного третього, а між “А” і “не-А” присутня третя можливість [Гегель, т. 2, с. 65–66]. Дану тризначну логіку можна визначити як діалектичну, яка, за словами Б. Д. Кедрова, оперує, на відміну від класичної двозначної логіки, мінливими, рухливими, “плинними” поняттями [Арсеньев и др., 1967; див. також: Смирнов, 1993; Сорина, Миськов, 1996; Васильев, 1989; Ишмурастов, Карпенко, 1989]. І. С. Нарський писав, аналізуючи розуміння Гегелем проблеми співвідношення формальної та діалектичної логіки, що формально-логічний закон тотожності “зовсім не приписує речам незмінність, а вірно відображує момент часткової тотожності, що об’єктивно притаманна речам, оскільки будь-яка річ є єдністю тотожності та різниці, стійкості та мінливості” [Нарський, 1976]. А. С. Богомоллов вважав, що закон протиріччя в формальній логіці слід розуміти як граничний випадок закону єдності та боротьби протилежностей [Богомоллов, 1964], а С. Б. Церетелі писав, що “формально-логічний вивід є однобічністю діалектичного” [Церетелі, 1971, с. 22]. Діалектика ж, як відмічав О. Ф. Лосєв, прагне пояснити одну категорію через іншу таким чином, щоб було видно, як “одна категорія породжує іншу і всі разом – одна одну...” [Лосєв, 1990, с. 23].

Ще А. Бергсон дійшов висновку, що виразити мінливу реальність можна тільки за допомогою понять чи уявлень гнучких, динамічних, котрі “виникають звичайно парами і являють собою дві протилежності”. Відтворити процес можна лише з’єднуючи, синтезуючи ці протилежності [Бергсон, 1914, т. 5, с. 30], тобто виявляючи дипластію, парадоксальне світорозуміння (так звану логічну концепцію “абсурдного”, чи “діалектику абсурду” [Lipasco, 1947]). Треба сказати, що саме на етапі древньої логіки формуються аксіоми класичної логіки: “Практична діяльність людини мільярди разів повинна була приводити свідомість людини до повторення різних логічних фігур, щоб ці фігури змогли одержати значення аксіом [Ленин, т. 38, с. 181–182]. Як бачимо, аксіома це “повторювана” (синхронічна, циклічна) сутність, яка дає початок логічному (аналітико-діахронічному) руху думки.

Можна сказати, що логіка досліджує два полюси свого буття – емпіричний та теоретичний [Некрашас, 1978, с. 236]. Спочатку логіка реалізувалась як індуктивна, емпірична сутність, але потім мав місце зсув у бік теорії. Теоретичний метод врешті-решт виявився неслухняним через відірваність від дійсності. Усвідомлення цього сприяло поверненню до індуктивної логіки, але на більш високому виткові розвитку, коли завданням логіки тепер вже був аналіз критеріїв, на заставях яких перевіряються наукові твердження [там само, с. 239]. Однак тут логіки зустрілися з принциповими труднощами, зокрема, не вдалося показати, що принцип індукції є аналітичним. Єдиним виходом, здавалося б, є використання інтуїції [там само, с. 258], яка як багатозначна, “сутінкова” сутність реалізується на рівні діалектичного мислення, діалектичної логіки. Діалектична логіка може розумітися як єдність дедукції, абдукції (мається на увазі вчення Ч. Пірса про абдукцію) та індукції, тобто єдність символічної логіки, теорії пошуку та індуктивного методу, що ми зустрічаємо у У. Сьюмпей [див. Козловський, 1977, с. 130–161].

У. Сьюмпей та І. Сабуро розробили **концепцію “єдиної логіки”**. Пізнання в цілому, як вони вважають, вміщує три етапи – абдукцію (формування гіпотез, виникнення певних

думок) , дедукцію (дедуктивна побудова певного висновку на основі гіпотези), та індукцію (експериментальна перевірка висновку). Звідси випливають три типи логік – індуктивна, дедуктивна та діалектична. Діалектика при цьому трактується як “спосіб осягнення трьох логічних процесів ... в єдності. Саме рухома логіка, яка керує процесом прогресуючого чергування “абдукції” – “дедукції” – “індукції”, і є діалектикою” [Сюмпей, 1954]. Діалектика в даному випадку розуміється як “єдина логіка”, що збігається в принципі з “логікою пошуку” Ч. Пірса, де також поєднуються різні етапи та методи пізнання [Peirce, 1932–1935].

Тут, як бачимо, ясно сформульована думка про три напрямки розвитку логіки – дедукція, індукція та діалектична логіка, а три етапи наукового дослідження виявляються співпадаючими, як пише У. Сюмпей, з етапами пізнання в теорії марксизму: “живе споглядання” – “мислення” – “практика” (перевірка). У Дж. Д’юї це “побудова гіпотези” – “вивід” – “тест”. У Ч. Пірса це “абдукція” – “дедукція” – “індукція” [Сюмпей, 1963]. Як вважає У.Сюмпей, діалектична і формальна логіка відносяться одна до одної як “частина та ціле” [Козловский, 1977, с. 203]. Координація трьох логік тут розуміється наступним чином: “Дедуктивна логіка досліджує логіку процесів “думка-думка”. Індуктивна логіка, виходячи з теорії пізнання англійського емпіризму, відкриває шлях з світу фактів у світ думок, досліджуючи логіку процесів “сприйняття-думка”. На відміну від цього діалектична логіка, виходячи із взаємного зв’язку двох світів, розкриває логіку процесу “сприйняття-думка-дія” [Козловский, 1977, с. 172].

Процес розвитку логіки можна прослідкувати на прикладі розвитку поняття. Як пише Гегель, “Коли єдине розкладається на протилежності, то поєднання протилежних початків здійснюється тільки в понятті” [Гегель, 1976, т. 1, с. 120]. Таким чином, поняття як логічна сутність є результатом розщеплення єдиного на протилежності.

Розвиток логіки як науки пов’язаний з **розвитком комп’ютерних підходів до аналізу розумових процесів і мови** [див. Цехмистро, 1987, с. 16–20]. Споконвічно думка людини розумілася як щось, “навіяне” їй згори. К. Хорні вважає, що на початку розвитку людської цивілізації люди перебували в стані, подібному до сомнамбулізму, тобто “марили наяву”. Велике значення в регуляції соціальних відношень відігравав у той час чинник “колективного несвідомого” (К. Юнг), що призводив до того, що міфічні боги поставали в якості реального атрибута людського буття, тобто сприймалися як реальні об’єкти. Думка людини тоді найчастіше розумілася як ефірна, фантомна сутність, навіяна Геніями, Музами, що виходила із платонівській області ідей і т.п.

У наш час розвиток методів математичного аналізу і технічного моделювання деяких принципів функціонування нейронів і механізмів розумової діяльності сприяв розробці інформаційного аналізу зазначених процесів (А. Ньюелл, Г. Саймон, У. Рейтман, К. Штейнбух). Як результат мала місце зміна теоретичної орієнтації західної експериментальної психології, що оформилося в новий науковий напрямок – когнітивну психологію (виникла на перетині біхевіоризму, гештальтпсихології, структурної лінгвістики, теорії інформації і кібернетики). Людина починає розглядатися як активний перетворювач інформації [Линдсей, Норман, 1974, с. 9]. Мислення розглядається як тотожне інформаційному процесу. Розвивається уявлення про те, що основним механізмом творчої діяльності є процес перебору варіантів, тому при моделюванні розумових процесів велика увага приділяється механізмам оптимізації перебору і пошуку. Вважається, що даний метод дозволить зводити найскладніший процес логічного висновку до послідовності найпростіших операцій, кожна з яких може бути легко запрограмована [Слейг, 1973].

Розробляється теорія фреймів (М.Мінський, П. Пейперт, Р. Шенк, Р. Абельсон) – структури даних, призначених для дії у визначеній ситуації, тобто особливі “ситуаційні рамки” для узагальнення опису ситуацій (А.Ньюелл, Г. Саймон, Дж. Міллер, Е. Галантер, К. Прибрам). Іншим напрямком, у рамках якого дослідники прагли перебороти труднощі, що виникли при спробах вичерпним чином пояснити особливості процесів мислення на основі використання ідей і методів кібернетики, є прагнення розробити більш довершені логіко-математичної моделі нейронної мережі головного мозку. При цьому враховувалися

внутрішня активність нейронної мережі і рівнобіжний характер переробки інформації в ній (М. Арбіба, Я. Сантаготаї, П. Линсдей, Д. Норман). Однією з особливостей напрямку моделювання нейронної мережі є уявлення про дієспрямоване сприйняття (включене в дію), коли людське сприйняття обумовлюється не тільки тим, “що” сприймається, але і “у якому зв'язку”, “де”, “у якому контексті”.

В остаточному підсумку складність задачі по моделюванню неоднозначних операцій мозку призвела до розробки нового напрямку, що дозволяє більш адекватно описати розумові процеси. Йдеться про ідею “розмитості”, “нечіткості”, “розпливчастості”, “багатозначності” вихідних математичних об'єктів. Л. А. Заде поклав спробу створити теорію “розмитих” (fuzzy) множин, що була б придатна для опису гуманістичних систем [Заде, 1974]. Основною у його розробках є ідея про те, що “елементами мислення людини є не числа, а елементи деяких нечітких множин або класів об'єктів, для яких перехід від “приналежності до класу” до “неприналежності” не стрибкоподібний, а безупинний”. Трагування “розпливчастих” множин відповідає аналогічному логічному трагуванню, коли можна говорити про розпливчисті (нечіткі) властивості або поняття. Даний підхід близький розробкам В. В. Налімова щодо теорії “семантичного простору Всесвіту” і моделі мови Т. Бейеса. Ця модель містила в явній формі імовірнісну структуру смислового змісту знака. Це дозволило формалізувати процес прийняття рішення, моделюючи таку процедуру, де поряд з апіорною інформацією використовується й інформація, отримана з досвіду. В. В. Налімов пише, що при аналізі мови можна говорити про апіорну функцію розподілу смислових значень знака: у природних мовах із кожним знаком пов'язана множина смислових значень. Слова в словниках визначаються через інші слова, проте це зовсім не означає, що зміст кожного слова складається зі змісту тих слів, через які його пояснюють (парадокс логіки визначення, у якій визначення речі є процедурою співвіднесення її з іншими речами). Фрази складаються зі слів, що **вірогіднісно** взаємодіють одне з одним, а структура фрази породжує новий зміст, що поза її виявляється не в кожному із складових її словесних елементів, хоча і цей зміст у них усе ж містився [Налімов, 1979, с. 111].

У даному описі В. В. Налімовим функції розподілу смислового значення виявляється розходження з концепцією логічного атомізму Г. Фреге, Б. Розсікла, раннього Л. Вітгенштейна. В. В. Налімов вважає, що зміст як *цілісне, синергійне утворення* не може бути приписаний знаку до того моменту, як текст прочитали, хоча ми і маємо апіорне уявлення про смислове поле знака. Тут класична логіка перетворюється на “неперервну”, “континуальну”, “парадоксальну”, “багатозначну” логіку.

Фізична наука також еволюціонувала від синтетичної науки до класичної ньютонівської аналітичної фізики, яка використовує дискретні, атомарні сутності. Потім класична фізика змінюється релятивістською та квантовою науками, що оперують цілісними континуальними сутностями, в межах яких відновлює свій гносеологічний статус принцип “все у всьому”, характерний для науки прадавніх людей [Омельяновский, 1973]. М. Е. Омельяновський пише про те, що класична фізика прагнула пояснити цілісні фізичні системи через пізнання взаємодії їх елементів. Релятивістська фізика, навпаки, при поясненні елементарних феноменів спирається на знання про ціле [див. Лутай, 1981]. Що ж стосується квантової фізики, то в ній “сполучаються обидва аспекти і цей зв'язок стає органічним” [Омельяновский, 1973, с. 182]. Тим більше, що з точки зору квантової теорії всесвіт слід розглядати як неподільну одиницю, а уявлення про її окремих частинах можуть бути добрими наближеннями лише в класичній межі [Бом, 1959, с. 196]. Таким чином, як писав В. Гейзенберг, розвиток фізики останніх років, якщо порівняти його з античною філософією, здійснює поворот від Демокрита до Платона [Гейзенберг, 1989, с. 36–76].

Геометрія, одна з галузей математики, проходить три етапи свого розвитку: 1. міфологічний (що експлуатує принцип “все у всьому”), 2. класичний евклідовський, 3. космологічний, який реалізується в геометріях М. І. Лобачевського, Г. Рімана та ін.

У галузі **математики** можна констатувати процес переходу від синтетичної (правопівкульової) математики прадавніх людей (яка набуває своєї проекції в “народній

математиці” [Выготский, Лурия, 1993; Дорошкевич, 1929; Попович, 1978]), до класичної математики, що оперує абстрактними дискретними величинами, яка змінюється “нечіткою” математикою сучасності [Заде, 1974; Иванов и др., 1978; Лаврентьев и др., 1980; Клайн, 1984, 1988; Клейн, 1987], яку називають “неперервною математикою” [Заде, 1976; Рашиевский, 1973; Смирнов, 1980, 1981]. З позиції класичної математики всі викладки вищої “нечіткої” математики, яка використовує операції с континуальними, “нечіткими” трансфінітними величинами, виявляється, суворо кажучи, невірними (тому що тут “результати, що одержані в діалектичній області, бажають довести через формальну логіку”) [Маркс, Энгельс, т. 20, с. 138]. Таким чином, спочатку математика була наочною, емпіричною, нарисною, образною, правопівкульовою, про що свідчить факт геометризації арифметики в древній Греції, де математичні обчислення робилися геометричним способом. Пізніше це стало гальмувати розвиток математики, в якій було неможливо використовувати нуль, негативні, ірраціональні числа. Крім того, тут був відсутній метод математичного доведення, наука носила строго догматичний характер і будувалась як сукупність алгоритмів вирішення завдань. Те ж саме ми спостерігаємо в математиці древньокитайській, древньоіндійській [Попович, 1979, с. 14–15, 32, 52, 91], коли лінійне, лівопівкульове мислення ще не отримало належного розвитку.

Розвиток юриспруденції також підкоряється універсальній парадигмі. Спочатку в якості юридичного доказу розглядалися насамперед клятва, свідчення. І якщо при цьому зверталися до фактів, то вони були значущі тільки як символи, тобто вони “говорили”, подібно до того, як “говорять” клятви та свідчення. Тут панували уявлення про загадковий зв’язок між ними, між знаком та денотатом, а маніпулювання знаками було тотожним до маніпулювання елементами світу [Попович, 1979, с. 15–24]. Юридичний доказ як явище з’явився пізніше, коли отримало розвиток математичне доведення. Тут можна говорити про еволюцію у стосунках між засудженими і їх суддями, про що ми можемо прочитати у Т.Мана [Ман, 1960, т. 5, с. 135]. У часи інквізиції (як у середні віки, так у середині ХХ ст. у часи фашистських режимів) існувала певна гармонія між засудженими та суддями, коли перші легко визнавали всі свої “гріхи”. Сучасний стан юриспруденції передбачає існування певної прірви між двома боками судового процесу. В майбутньому, як ми вважаємо, принцип покарання (у якості совісті) буде міститися усередині людини, хоча й такий принцип діє завжди на рівні підсвідомих, мимовільних механізмів регулювання поведінки. Так американські психологи підтвердили феномен, на який звернули увагу співробітники страхових компаній: люди, з вини яких коли-небудь стався нещасний випадок на дорозі, знову попадали в аварію з набагато більшою імовірністю, ніж ті, хто ніколи не потрапив у автомобільну катастрофу. Було встановлено, що більшість “типів, схильних до аварій” необачною їздою вивільняють свою агресивність. Але ще важливіше було її відкриття, що деякі водії підсвідомо прагнули заподіяти собі біль. Причини цього лежать у неусвідомлюваному, придушеному почутті провини і потреби бути покараним [Maslow, 1976, p. 21; Cousins, 1979; Dunbar, 1943; Elander at al, 1993; Бейтс, 1991].

У галузі **моралі як форми суспільної свідомості** ми спостерігаємо рух від синкретичної міфологічної моралі прадавніх людей (що впливає із стану певного злиття людини і природи) до асиметричної моралі (яка забезпечує соціально-класову диференціацію), що, треба думати, змінюється ноосферною (загальнопланетарною, космічною, соборною) мораллю, яка повторює синтетичну мораль на новому еволюційному витку людства [Maslow, 1976, p. 289–328; Боит, 1980; Лосский, 1990, 1991, с. 48–55, 231–232; Радьярд, 1995; Кант, 1963–1966; Одум, 1986; Равн 1988; Fromm, 1962; Крапивенский, 1996; Тойнби, 1995; Тычина, 1983; Юм. 1965; Гулыга, 1989]. Дана схема моральної еволюції в цілому узгоджується зі схемою розвитку моральних уявлень за Л. Колбергом [Kohlberg, 1980; Кле, 1991], який виділяв вісім стадій розвитку моральних уявлень індивіда, що можна представити як три наріжні рівні: 1) доморальний рівень, на якому моральні дії визначаються зовнішніми подіями; 2) рівень конформної, конвенціональної моралі; 3) рівень автономних моральних принципів.

Ведичний канон говорить, що спочатку не було ні сущого, ані не-сущого, тобто першовиток (близький до древньокитайського Дао [Луцьков, 1992; Торчинов, 1993; Древнекит. фил.; Иссл. кит. фил.; Кришнамурти, 1993, 1994; Цзунхуа, 1996]) не характеризується поняттями “хаос” та “космос” [Костюченко, 1983, с. 36]. Тут можна говорити про появу сущого та не-сущого (як і хаосу та космосу) з лона “Єдиного”, яке втілює в собі принцип моральної організації, закон покари (карми) [там само, с. 38]. На первісному етапі розвитку космогонічних уявлень моральне та фактологічне не диференціюються. Коли ж наукове та релігійне розуміння світу відокремлюються одне від одного, процес диференціації морального та фактологічного поширюється. Зараз ми спостерігаємо спроби подолати протиріччя між цими двома полюсами реальності, які Кант охарактеризував як “зоряне небо” та “моральний закон”.

Можна говорити, що моральні уявлення на початку розвитку людського суспільства ґрунтувалися на правопівкульовій психіці, яка не відокремлює внутрішнє та зовнішнє. Тому сфера моральних уявлень була сакралізована, а юридичне та моральне постають як злиті. З розвитком лівопівкульової психіки моральні уявлення починають звільнятися від духу сакральності, юридичне та моральне відокремлюються. Відомо, що Конфуцій (551–479 р. до н. е.) вперше в історії зробив спробу побудувати автономну мораль, яка не була б пов’язана з релігійними уявленнями. Тут діяло “Срібне правило”: “не роби іншому того, чого не хочеш щоб робили тобі” [Боа, Литтл, 1992, с. 56]. Цей принцип поширюється в межах християнства.

Згодом, автономна мораль змінюється “космічною” мораллю, коли юридичний та моральний аспекти знову зливаються.

У цілому, говорячи про універсальну парадигму розвитку, можна зробити важливий висновок, що відповідає нещодавно відкритому факту [Маслов, 1983; Петров, 1984; Тульвісте, 1988]: в соціально-психологічному житті суспільства спостерігаються періодичні процеси – коливання між пануванням настроїв, типових для лівої (20–25 років) і правої (20–25 років) півкуль.

Вищевикладені роздуми, згідно з нашим глибоким переконанням, дають змогу зробити висновок про існування універсальної парадигми розвитку, в межах якої матеріальне і ідеальне, живе і неживе, соціометричний та антропометричний підходи до аналізу світу, індивідуальне і соціальне... виявляються методологічно ізоморфними [Юнг, 1988], що збагачує аргументи на користь філософського принципу єдності світу. Універсальна парадигма розвитку, що фіксує єдність правопівкульового та лівопівкульового аспектів пізнання, виявляє їх синтез у вигляді інтуїтивного пізнання, передбачає актуалізацію **нової когнітивної парадигми**, деякі з принципів котрої можна виразити у наступних положеннях [Донченко, 1994, с. 29]: відмова від абсолютизації емпіричних методів, визнання науковим не лише верифіційного знання, легалізація інтуїції та здорового глузду дослідника, можливість узагальнення на основі інтерпретації та вивчення окремих випадків і фактів, націленість на загальний синтез знань, важливість моральної позиції дослідника, єдність наукового та міфологічного світорозуміння, коли, з одного боку, виявляється необхідність у теоретичній інтерпретації **міфологічних уявлень**, а з іншого – редукція, низведення наукових уявлень до рівня міфу. Якщо інтерпретація міфів – річ достатньо розроблена у сучасній науці [Ахундов, 1982; Пропп, 1969; Лотман, 1987; Гранин, Соболева, 1995], то міфологізація науки – це процедура, яка характерна скоріше для лженауки. Однак наука часто використовує міфи – наукові парадигми, а властивість міфологічного, метафоричного відображення дійсності – є чи не єдиним засобом вловити та змістовно визначити об’єкти високого ступеня абстракції [Ортега-и-Гассет, 1990]. Міфо-метафоричний тип осягнення світу дозволяє зводити воедино наукові уявлення, задавати аналогії та асоціації між різними системами понять, формувати загальне пізнавальне “поле” науки, виступаючи у якості “епістемологічного доступу” до будь-якого поняття [Boyd, 1979; див. також: Malinowski, 1926, 1955; Wundt, 1905; Heibronner, 1980; Popper, 1979; Wiener, 1978; Федосеев, 1981]. Як писав М. О. Бердяєв

“філософія починає з боротьби проти міфу, але закінчує вона тим, що приходить до міфу як до вінця філософського пізнання” [Бердяєв, 1994, с. 232].

Таким чином, пізнання світу передбачає інтеграцію наукового та міфологічного, що виявляє Істину. У ній з’єднуються протилежності та формується дипластія [Брагіна, Доброхотова, 1988, с. 10] (притаманний лише людській свідомості психологічний феномен “ототожнення двох елементів, які одночасно виключають один одного) – продуктивний психологічний механізм орієнтації людини в оточуючому світі [Ястребова, 1983].

ГЛАВА 3. ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ: ОКРЕМІ ФАКТИ ТА ЯВИЩА

*Кольцо существования тесно,
Как все пути приводят в Рим,
Так нам заранее известно,
Что все мы рабски повторим*

О. Блок

Що людина не розуміє, тим вона не володіє.

Гете [Goethe, 1893]

Коли Дао не мав імені, то був початок неба та землі; потім, коли він почав мати ім'я, – це була мати всього творіння.

Лао-цзи [див. Томсон, 1959]

Коли Божество Своє Самоспоглядання зводить до Єдиного Неподільного Синтезу, настає Пралайя, ніч Брами; коли ж Божество Своє Самоспоглядання утверджує в сукупності Своїх феноменальних аспектів, настає буття світу – День Брами.

Бхагавата Пурана [див. Шмаков, 1916, с. 448]

Акт творіння – це єдиний акт всезагальної скупченості світової енергії, виникнення протилежностей і максимальних цінностей... С тих пір, якщо розглядати світ як такий, – все убуває, і ми не знаємо ані жодного, хоча б незначного приросту... В космосі, взятому в цілому, немає розвитку.

Ф. Ауербах [Ауэрбах, 1911, с. 35-38]

Образом прогресу в нескінченність слугує пряма лінія... істинна ж нескінченність, що повернута назад до себе, має своїм образом коло, лінію, яка себе досягла, що є замкнутою та повністю наявною, яка не має ні початкового пункту, ані якого-небудь кінця.

Гегель [Гегель, 1970, с. 215]

...життєвий цикл – це не круг, а відрізок спіралі. Подібно до гвинта, він рухається вперед лише тоді, коли він обертається.

Дж. Уолд [Уолд, 1962, с. 100]

Розглянемо більш докладно деякі схеми розвитку явищ та речей, які поглиблюють наше розуміння універсальної парадигми розвитку.

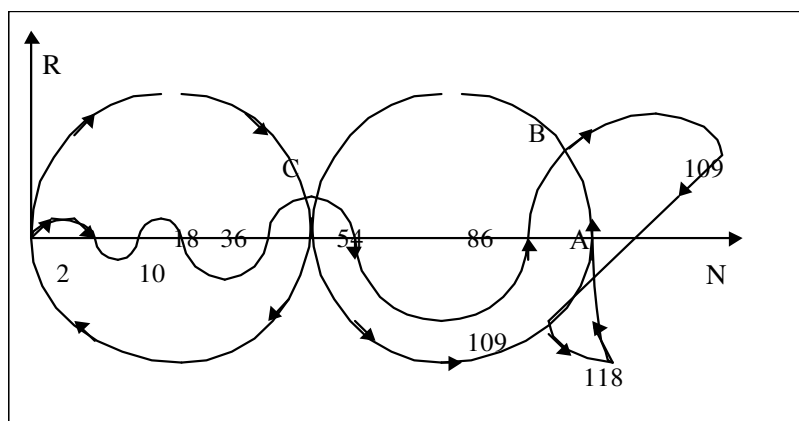
Перша за все можна говорити про **розвиток елементів в Періодичній системі**, де циклічно повторюється перехід від металів через амфотерні елементи до неметалів. Порушення періодичності починається із сьомого періоду, в якому більшість елементів одержано штучно. Перший з них, нептуній (№ 93). Таким чином, на № 92, урані, немов би закінчується природна система хімічних елементів. Наступні елементи, радіоактивні метали (період життя яких незначний) підкорюються одночасно як детерміністичним, так і стохастичним закономірностям, тобто постають як елементи відкритої системи, що вивчає синергетика. З елемента № 93 періодична система виявляє флуктуаційну природу, тобто зі стану рівноважної замкнутої системи вона переходить до стану відкритих нерівноважних систем. Саме у цій точці біфуркації, на цьому “роздоріжжі” нелінійні динамічні системи спонтанно змінюють свою еволюційну траєкторію. Тут виникають так звані дисипативні, відкриті структури, де утворюється нерівноважний порядок.

Все це дозволяє побудувати схему розвитку елементів [Булгакова, 2000] на основі розгляду відомих принципів розподілу електронів у атомах (принцип Паулі, принцип мінімального запасу енергії). Можна побудувати спіральне зображення кожного періоду (з першого до дев'ятого). Тут видно, що частина передбачуваних елементів восьмого і дев'ятого періодів розташовані немов би у “середині” системи. Всі 218 елементів можна

зобразити на циклоїді, яка після сьомого періоду, згідно до законів розвитку систем, має “повернути назад”, а не продовжуватися, коли нелінійні системи мають спонтанно змінювати свою еволюційну траєкторію.

Для того, щоб побудувати циклоїду Н.Б. Булгаковою [Булгакова, 1996, 2000] було зроблене припущення, що періодична система, як природна, є симетричною. І якщо її дев'ять періодів уміщують 218 елементів, то обидві половини мають по 109 елементів (цікаво, що на Сході число 108 вважається сакральним і виражає метричний принцип повноти), коли вісь симетрії проходить по 109 елементу. Тут виявляється роздвоєння, біфуркація, яка передбачає можливість якісної перебудови, чи метаморфози, різних об'єктів [Арнольд, 1990] і яку можна відобразити на циклоїді періодичної системи хімічних елементів у рівноважно-нерівноважному стані.

На графічному зображенні періодичної системи видно хід кривої антиелементів у зворотній, дзеркальній бік від реальних елементів і перетин нею сьомого і п'ятого періодів. Треба сказати, що коректність побудови циклоїди підтверджується послідовністю Фейгенбаума [Фейгенбаум, 1983], яка застосовується для будь-якої системи і є одним з типових провідних маршрутів від простого періодичного режиму до складного аперіодичного: у визначеній ділянці значень параметрів система діє в періодичному режимі з періодом T (це відповідає природній частині періодичній системи хімічних елементів). Під час переходу через точку біфуркації період подвоюється і становить $2T$ (передбачувані елементи восьмого і дев'ятого періодів).

Під час переходу через чергову точку біфуркації виникає чергове подвоєння – $4T$ і так далі, тобто будь-яка система характеризується послідовністю біфуркацій подвоєння періоду. Тут маємо тонку гру континуального і дискретного [Арнольд, 1990]. У математиці зараз широко розповсюджується теорія особливостей, де описано комплексні особливості за умови ототожнення вихідного різноманіття рівня із самим собою. Це ототожнення називається монодромією. Під час обходу деякого критичного значення монодромія може бути вибрана так, що коли здійсниться повний оберт, то всі точки лінії повернуться на місце, коли виникає ситуація, подібна до листа М'юбіуса.

Циклоїдне зображення періодичної системи з 218 елементів дає змогу уявити механізм самоорганізації матерії на рівні мікросвіту у процесі переходу зі стану рівноваги до нерівноважного стану за умов збереження цілісності, синхронності та гармонії системи:

СТАН РІВНОВАГИ	ФЛУКТУАЦІЯ	БІФУРКАЦІЯ	СТАН НЕРІВНОВАГИ
(елементи № 1–92)	(елементи № 93–108)	(елемент № 109)	(елементи № 110–218)

Система елементів Д. І. Менделєєва має всі ознаки природних систем, що здатні самоорганізовуватися. Вона описується принципом “золотих чисел” [Телемедицина..., 1998]. Тут виявляється логіка внутрішнього зв'язку синергетичної та кібернетичної концепцій

явища самоорганізації у природи [Булгакова, 2000]. Таким чином, можна говорити про гіпотезу, провідною ідеєю якої є можлива “матричну” роль для формування циклічних, гармонічних, розвинутих систем.

Отже, можна говорити про діалектику розвитку елементів у межах Періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, що є вираженням одного з найбільш широких узагальнень в області фізики та хімії [Гончаров, Корнилов, 1977, с. 188]. Тут ми спостерігаємо процес “обертання” властивостей хімічних елементів, коли в межах кожного періоду (циклу) металічні властивості елементів, найбільш виражені на початку циклу, поступово послабшають, заперечуються металоїдними властивостями, що означає поступове перетворення витокового явища на свою протилежність [Морозов, 1983]. Наведемо слова Б. М. Кедрова, який детально аналізує цей процес. “Візьмемо малий період, що починається з літію (лужний метал). Рухаючись від нього направо по системі, ми виявляємо, як від елементу до елементу поступово послабшає їх металічний характер і поступово посилюється характер неметалічний, і, відповідним чином, як слабнуть у їх сполучень головні властивості та збільшуються кислотні. Так відбувається від берилію (перший елемент після літію) до кисню (останній елемент перед фтором), отже через п’ять ланок. Нарешті у галогену – фтору – має місце повне перетворення на свою протилежність. Однак при подальшому русі в тому ж напрямку виявляється не заперечення заперечення, тобто повернення до витокового пункту, а ще одне, при чому більш глибоке, заперечення: заперечується взагалі хімічна активність, яка була притаманна всім членам цього ряду, від літію до фтору. Ми переходимо до хімічно інертного елементу – газу неону. Тільки після наступного кроку має місце, врешті-решт, заперечення заперечення, і ми повертаємось знову до лужного металу – натрію, але хімічно значно активнішому, ніж літій (“на більш вищій основі”).

Однак, незважаючи на те, що ряд від літію до натрію складається з дев’яти членів, між котрими (при русі по цьому ряду) відбувається вісім послідовних заперечень, ми можемо уявити його у вигляді тріади: першим її членом (1) будуть всі хімічно активні елементи, що в нього входять, другим членом (2), який стоїть після першого заперечення, буде інертний неон, а третім (3) – натрій і наступні за ним по системі хімічно активні елементи аж до хлору” [Кедров, 1983, с. 18–19].

Вищевикладене не потребує детальних коментарів, оскільки виражає головні принципи універсальної парадигми розвитку, які тут можна легко побачити. Далі ми схематично покажемо на основі певних фактів, деякі проекції універсальної парадигми розвитку.

Г. Вагнер описав **розвиток сенсорної сфери** людини на шляху від рептилії до людини як повільну еволюцію від первісної синестезично-сполученої єдності чуттів (що характеризується “тотожністю людини і природи” [Маркс, Енгельс, т. 3, с. 29]) до диференційованих чуттів, в той час як художній синкретизм розуміється як деяке екстатичне занурення в даний первісний стан [див. Намадзе, 1979, с. 7].

Загалом, людина у контексті афективно-перцептивності витоково постає перед дослідником як дещо ціле: у дитини перших днів життя аналізатори відчуттів ще практично функціонально не диференціюються: можливості візуальної модальності ще неадекватні, а слухова модальність практично ніяк себе не проявляє. Вся сфера чутливості в немовляти сфокусована в основному в площині кінестетики (моторно-тактильні відчуття). Якщо взяти до відома, що права півкуля головного мозку функціонально більше пов’язана з візуальною модальністю, ліва – з аудіальною, а функціональний синтез півкуль в основному пов’язаний із діяльністю кінестетичної модальності, коли саме в зоні кінестетичної репрезентації мозку в максимальному ступені перетинаються дві півкулі [див. Трансформація личности, 1995, с. 109] (це виникає з того, що витоково в немовляти півкулі функціонально єдині і працюють за функціональною схемою правої півкулі), то можна дійти висновку: квітка сфери відчуттів спочатку розкривається як єдиний кінестетичний аналізатор, а потім уже виявляються пелюстки аудіальної та візуальної модальностей.

Таким чином, спочатку сенсорність ембріону в материнському лоні постає тотально-континуальною сутністю, оскільки вона в цілому функціонує в організмі матері, з якою

ембріон складає одне ціле. Потім, після народження дитини, сенсорність розщеплюється на канали і розвивається у напрямку однозначного диференційованого реагування, долаючи тепер вже рудиментарний принцип сенсорної синестезії і багатомірності. Потім формуються нові сенсорні вісі і сенсорність знову набуває якості цілісності. Як це відбувається. “Припорогову сенсорну область людини можна поділити на три зони, що переходять одна в одну: нерозрізнення, сумніву, розрізнення [Бардин, 1986, с. 55-60]. Експерименти виявили, що особи, що досліджувалися, можуть працювати в зоні нерозрізнення, коли сенсорні стимули майже не сприймаються ними. Але при послідовому зменшенні від серії до серії різниці між аудіальними стимулами, що подаються, коли особа була нездатна розрізняти звуки, що пред’являлися, вона починала виявляти нові якості у звуках, які вона не помічала раніше. Ці якості допомагали відрізняти звуки, що спочатку особа не змогла відрізняти. При цьому нові якості були чутливими, тобто в них починали сприймати нові незвукові якості, такі, як шороховатість, гострота та ін. [там само]. Отже, сенсорна сфера розвивається від сензитивної неподільності до диференціації, а від неї – повертається до сенсорної неподільності, але на більш вищому рівні розвитку.

Зазначена вище схема визначає **розвиток мистецтва** в цілому. Ще в античності зберігається поняття хорей, яке характеризується єдністю музики, слова та жесту. Але процес диференціювання видів мистецтва (на “мусичні та технічні”, які характеризуються як відношення між органічним та “неорганічним” тілом людини, яке постає у якості абсолютної моделі естетичного образу [Каган, 1972]) є сполучений з постійним “регресивним” прагненням до збереження тієї комплексності відображення, яка притаманна естетичному (незнаковому) сприйняттю світа, а також синкретичному мистецтву [Галеев, 1987, с. 147].

На початкових етапах розвитку мистецтва панує загальний синкретизм: “слово тут було зображенням, а зображення словом”, як пише А. С. Вартанов [Лит. и жив., 1982, с. 9]. Крім того, “музика була жестом, а жест – музикою”, танок розумівся як зрима музика [Борев, 1981, с. 292]. Процес диференціації видів мистецтв врешті-решт закінчується періодом “локальних” синтезів, оскільки окремі мистецтва “наштовхуються на свої межі” і не є вільними до того часу, коли не “протягнуть через межу руку” один одному. “Після того, як межі знищені, зникають також окремі види мистецтва і залишається лише мистецтво – єдине, необмежене мистецтво” [Вагнер, 1978, с. 166-167].

Тут спостерігаємо процеси культурологічного та мистецтвознавчого синтезу (як “основна проблема мистецтва” [див. Вяч. Вс. Иванов, 1976]), що виявляється в концепції “небайдужої природи” С. М. Ейзенштейна, де робиться спроба знайти місце еволюційних механізмів психофізіологічної організації людини в процесі створення творів мистецтва [Ейзенштейн, 1964]. В цьому ж аспекті можна аналізувати й концепцію “імагінативного Абсолюту” Л.Е.Голосовкера [Голосовкер, 1987, с. 125], що можна позначити через поняття “синтезу інстинкту та духу” [Казначеев, Спирин, 1989, с. 128]. Основою диференціації форм мистецтва у Гегеля є відношення між ідеєю (змістом мистецтва) та його формою (конкретним втіленням). Гегель пише про три види відношень між ідеєю та її формобудовою. На початковому етапі ідея постає в абстрактній символічній формі. Це мистецтво народів давнього Сходу. Символічна форма змінюється класичною, де ідея отримує належну конкретність. Це античне мистецтво. Потім йде романічне мистецтво, в якому знімається завершена єдність ідеї та її зовнішнього вигляду та досягається повернення в лоно символізму, але на вищому рівні розвитку.

Розвиток театру як культурологічного феномену йшов від сполучення акторів та глядачів, коли виконавцями театральної дії були всі зацікавлені люди, при цьому ця дія носила сакральний характер. Потім між глядачами та виконавцями встановлюється межа, тобто театральна дія розділяється на виконавців та глядачів. Зараз [див. Фаст, Холл, 1995, с. 44] дистанція між акторами та аудиторією скорочується: актори або спускаються у зал, або запрошують глядачів на сцену. “За цих умов вистава стає менш структурованою... Вистава стає більш безформною. В ній зникає сюжет и залишається лише центральна ідея” [там само].

Розвиток музики [Анисимов, 1990, с. 191] йшов від цілісного синкретичного стану до все більш ускладнених законів взаємодії музичних фрагментів. В 50-ті роки виникла серіальна музика, спостерігається рух до алгоритмізації музики. Паралельно розвивається напрямок синтетичної музики, яка використовує ефект синестезії, коли звук сполучається з кольором [див. Галеев, 1987]. Прикладом цього може слугувати Вальдорфський напрямок у педагогіці [Іонова, 1997], де вихованець включається у заняття естетично-художнього циклу (музика, живопис, скульптура, архітектура, театр), де використовується евритмія як особливий вид мистецтва, синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі.

Стисло розглянемо розвиток музичної сфери людства, що відбувається паралельно з історією людської цивілізації [Карпенко, 1992, с. 339-341]. Сьогодні ми стаємо свідками повернення практично усіх форм і жанрів сучасної музики до первісної ритміки, що, однак, відбувається на принципово іншій основі. Первісна музика була переважно ритмічної, вона відповідала рухам тіла, які були інтегровані у музичну тканину. Динамізм і апсихологічність сучасної музики вимагають відновлення влади тембру і динамічного ритму, що робить цю музику органічною частиною фізичної дії, функціональним елементом тілесного акта. Зараз можна спостерігати прагнення сучасної музики до первісного і, одночасно до жанрів синкретичної дії, особливо комічного гротескного, де тілесне виступає більш різко і вільно. Це тяжіння вниз, до тілесності, до матеріальності, є, разом з тим, утвердженням технологічної, а не ідеально-психологічної основи музики. Музика сьогодні перестала бути самодостатнім звуковим здобутком вона – функція фізичного руху, а ритм її є тим моментом, що пов'язує фізичний рух зі звуком. Це – або машинні ритми, або біомеханічні акти, примітивні рухи мускульного, спортивного ладу.

Музика повинна, писав на початку XX століття в "*Маніфесті футуристів*" італійський письменник Ф. Марінетті, виражати душу юрби, великих промислових підприємств, потягів, пароплавів, броненосців, автомобілів, аеропланів, прославляти машини і перемоги електрики. Вважаючи, що сучасні оркестри вельми бідні звуковими, тембровими, шумовими засобами, Ф. Марінетті закликає вирватися з цього обмеженого кола звуків і завоювати нескінченну розмаїтість звуків-шумів. Ми знаходимо нескінченно більше задоволення в комбінуванні шумів трамваїв, автомобілів, екіпажів, ніж у слуханні, наприклад, "*Героїчної симфонії*", вважав він.

Загалом, можна говорити про **еволюцію уявлення про красу**. У витоків європейської естетичної думки ми знаходимо розуміння краси як онтологічної категорії, що належить космосу [Прозерский, 1983, с. 82]. Красу ототожнювали з добром, благом. Аристотель розумів красу як естетичне добро, а саме добро проходить шляхом "перетворення", стає естетично прекрасним. Синтез добра та краси, пише Аристотель в "*Метафізиці*" [Аристотель, 1934, с. 6–8], починається через мистецтво. Потім, з розвитком лівопівкульового мислення, красу шукали в симетрії, співмірності, гармонії, єдності, "евритмії", що в міфологічному мисленні витікає з єдності, духовної спорідненості природних стихій та людини. Влада гармонії втілювалась в гармонічному сполученні чисел, елементів тіла людини, статуї, храму, руху тощо. Дана влада чисел носила пластично-тілесний характер. Складається структурна (формальна) теорія краси як симетрії, пропорції, гармонії чисел. Потім ми маємо спроби поновити концептуальну єдність етичного та естетичного. Кант поставив завдання синтезувати дві царини: природу та людській дух, добро та красу. Він визначив красу як символ морального [Кант т. 5, с. 374]. Емотивісти вважають, що синестезія дає нам найбільш цінний досвід, який базується не лише на синтезу чуттєвих безпосередніх реакцій індивіду, але активізує пам'ять, абстрактно-логічні форми рефлексії, формує ауру складного, багатогранного та поліфункціонального ставлення до дійсності [Richards, 1942, 1947].

Якщо Аристотель, як і Платон дотримувались ідеї тотожності етичного та естетичного (а Ф. Бекон [Бэкон, 1972, т. 2, с. 450], Т. Гоббс [Гоббс, 1926], Кант [Кант, 1966, т. 5, с. 374; 1965, т. 4, ч. 2, с. 416] писали про єдність цих двох боків реальності; у Ф. Шіллера мораль постає як наслідок краси [Шиллер, 1935], а у Гегеля мистецтво є "знятий дух"), то деякі

сучасні дослідники вважають естетичний (дискретно-схематичний) та моральний (цілісно-континуальний) аспекти людини несумісними [Толстых, 1973]. Про це писав Л. М. Толстой: “естетичне та етичне – два плеча одного важеля: настільки здовжується та полегшується один бік, настільки ж скорочується та стає вагомим другий бік. Як тільки людина втрачає моральний сенс, вона стає особливо чутливою до естетичного” [Толстой, 1953, т. 53, с. 150, 79, 104]. Про відношення естетичного та етичного ми читаємо у Ш. Бодлера, який писав про “добування Прекрасного зі Зла” [Бодлер, 1908]. Е. По вважав, що між поезією та мораллю пролягає безодня [По, 1913], а Ф. Ніцше – що мистецтво у своїх чистих естетичних витоках не має нічого спільного з мораллю [Ницше, 1990; див. також Уайльд, 1961].

Цікаво, що Ш. Бодлер та Е. По говорили, що краса має дивувати, уявляється рідкою та несподіваною [див. Мережковский, 1893, с. 43]. Це говорить про інформаційну природу краси як явища рідкого та маловірогідного.

Розвиток живопису також йшов згідно з універсальною парадигмою [Раушенбах, 1980; Анисимов, 1988, с. 177–187; Налимов, 1976, с. 200; Волькенштейн, 1982; Образцов, 1978; Роден, 1913; Фейнберг, 1981]: кам'яний вік, речі та їх зображення тотожні (точні анатомічні пропорції живих істот, їх пластика), *правопівкульовий етап*; епоха неоліту, зображення втрачає тотожність з оригіналом, наближаючись до стилізованих малюнків, народжується письмове слово; древньоєгипетський живопис, об'єкти набувають вигляд інформативного малюнку, знаковий характер зображення, етап розщеплення писемності та живопису, *лівопівкульовий етап*; середньовічний живопис – повернення до *правопівкульового етапу*, про що свідчить незвичайна зворотна перспектива правопівкульового типу (предмети наближені до спостерігача (див. [Деглин, 1996]); епоха Ренесансу – перехід до *лівопівкульового етапу*, про що свідчить вміння передавати глибину простору; новітній етап, *єдність ліво- та правопівкульового світобачення*, митці почали використовувати змішані перспективи та незвичайні способи бачення речей. Так космічний живопис К. Малевича позбавлений перспективи та предметності [Malewitsch, 1927].

Таким чином, можна говорити про взаємний обіг симетрії та асиметрії у сфері живопису. В плані симетрії можна говорити про площинну та об'ємну симетрію, коли речі зображаються такими, якими вони безпосередньо сприймаються. В плані асиметрії можна говорити про речі, які мають тенденцію зображатися такими, якими вони мисляться, конструюються, реконструюються у зв'язку з процесом сприйняття. В просторових побудовах древньоєгипетських митців (“Книга мертвих”, XV ст. до нашої ери) використовується метод ортогональних проекцій, що поширений в наш час у інженерному кресленні (тут предмет показують, як правило, у трьох проекціях), що дозволяє зобразити предмет на площині без геометричних перекинь. Цей метод можна назвати лівопівкульовим. Мистецтво Ренесансу можна розуміти як утвердження лівопівкульового світосприйняття, але на більш вищому рівні розвитку, коли спостерігається деякий синтез лівого та правого. Мистецтво цього періоду базується на класичних зразках, характеризується об'ємною симетрією, рівновагою та статичністю.

Новітні віяння імпресіонізму прагнуть подолати зовнішню наочну оболонку, відобразити внутрішню сутність предмету. Формуються спроби звільнити кольори та лінії від завдань зображення, що притаманно абстрактному живопису, в межах якого розробляються системи лінійної та перцептивної перспективи, що дає змогу поглибити зображення зорового сприйняття простору. Нерухоме набуває рухомих властивостей, створюється ефект відчуття послідовності часу, про що пише О. Роден. Рухомість пов'язується з певними оптичними спотвореннями, котрі навмисно конструюються митцями для створення ефекту руху. Для того, щоб передати природність, тобто кольорову симетрію, художники звертаються до перебільшення, до навмисної гри кольорів. Отже, природність досягається за рахунок витонченої техніки, коли симетричне та асиметричне поєднуються, коли симетричне відбудовується на заставі асиметричного.

Цікаво, що як в онто- та і в філогенезі розвиток сприйняття кольорів йде від гарячої гами (що сприймається правою півкулею, котра віддає перевагу довгохвильовій частині спектру)

до холодної (що відбивається лівою півкулею, яка сприймає короткохвильову частину спектру) [Федотов, 1988; Николаенко, 1985]. Розвиток від правої до лівої півкулі пояснює той факт, що в древності люди не сприймали короткохвильову частину спектру [Симаков, 1986, с. 81, 104-105]. При цьому діти як в основному правопівкульові сутності також віддають перевагу гарячій кольоровій гамі [Лисицын, Жилева, 1985, с. 82].

Вищенаведена схема узгоджується зі схемою **розвитку естетичних уявлень**. Розвиток мистецтва в цілому (естетики, мистецтвознавства, філософії мистецтва, літератури) виявляє такі етапи. На першому етапі принципи естетики базувалися на реальності неподільності людини та оточуючої антропологізованої дійсності.

На послідовному етапі, як вважає К.Юнг [див. Левчук, 1997, с. 80], мистецтво цікавилось зовнішніми ознаками предметів, тобто тут наявний процес розщеплення єдиного ансамблю “людина – оточуючий світ”. Тут можна говорити й про етап, коли мистецтво має напрямок на суто суб’єктивний світ людини, неповторності безодні суб’єктивних переживань. Потім розвивається інтерсуб’єктивний підхід до аналізу та формуванню естетичних цінностей. Так М. Хайдеггер та Г. Гадамер сформулювали “онтологічний напрямок” в розумінні мистецтва, який реалізується через сукупність тих фундаментальних онтологічних підвалів, у відповідності з якими відбувається реабілітація мистецтва в його первісній функції носія істини. Художній твір тут починає апелювати до розуму, до емоцій, мінливих почуттів. Він звертається до людини в цілому, не до окремої істоти, а до кожного, претендуючи на те, щоб його всі однаково сприймали та розуміли. Як писав Г. Гадамер, “переживання є тією стихією, в якій мистецтво гине” [Гадамер, 1988, с. 191]. Тут художній твір починає орієнтуватися не на індивідуальне та хвилинне, а на інтерсуб’єктивне, претендуючи на те, щоб бути посередником між його творцем та колективом, він реалізує себе у колективній свідомості і постає у функції носія істини. Сам символічний характер мистецтва вказує на його інтерсуб’єктивну природу [Алексієнко, 1999, с. 107]. Тут прекрасне постає як самоочевидна істина.

Можна говорити і про “постсучасне мистецтво” [Гуменюк, 1999; Мальро, 1989; Fiedler, 1970; Дженкс, 1985; Ильин, 1996], тобто мистецтво постмодернізму. Американський культуролог Л.Фідлер закликав митців працювати як для інтелектуалів, так і для широкої публіки. Архітектор-постмодерніст Ч.Дженкс говорив про “подвійне кодування” художнього образу, про таку мову мистецтва, де основним принципом є творіння “гібриду” елітарної та масової культури, “монтаж” образів та сенсів, “колаж” художніх цитат і текстів. Специфіка мистецтва в контексті постмодернізму, згідно Ж.Ліотару, полягає в тому, що мистецтво “виводить на перший план те, що неможливо уявити, необразотворче в самому зображенні... Воно не бажає втішатися прекрасними формами, консенсусом смаку. Воно шукає нові засоби відображення, але не з метою отримати від них естетичну насолоду, а щоб ще з більшою гостротою передати відчуття того, що не можливо уявити” [див. Ильин, 1996, с. 215]. Мистецтво сьогодення відмовляється від відображення світогляду митця, чи простого відбиття дійсності. Воно “прямує до створення ментального простору мистецтва, затверджує принципи творення естетичної реальності у формі текстобудування” [Гуменюк, 1999, с. 112]. Тут зникає межа між мистецтвом та оточуючої реальності. Як зазначає Ж.Бодріяр, раніше естетика мала справу з рефлексивно трансцендованим дзеркалом або сценою, а зараз це передрефлексивна комунікація [Baudrillard, 1981]. “Постмодернізм – це ера зв’язків, контактів, універсум комунікацій із символом Протеєм, який змінює (подібно до моря) свій образ і перевіряється (за бажанням) у найрізноманітніші істоти” [Гуменюк, 1990, с. 112].

Розвиток ідеї простору та часу має такий вигляд. Спочатку простір сприймається як дещо конкретне, тому, як пише Б. Уорф про мову хопі (одного з племен американських індіанців), там немає поняття про простір, немає абстрактного простору, який уявляється. Положення речей у приміщеннях визначається лише відносно одна одній таким чином, немов би вони знаходились у космічному вакуумі [Уорф, 1960; Фаст, Холл, 1995, с. 273–276].

Загалом, еволюція ідеї простору простежується у книзі Ж. Маторе “*Людський простір*”, де дослідник аналізує образи у літературних текстах. Цей аналіз свідчить про суттєвий відхід від просторових уявлень у часи Ренесансу (які відрізнялись геометричністю та інтелектуальністю), перехід до уявлень, для яких характерним є “відчуття” простору. Сьогодні в уявленні про простір ми спостерігаємо більш руху, простір стає менш візуальним, більш всебічно чуттєвим [Фаст, Холл, 1995, с. 273–276]. Можна сказати, що простір та час спочатку виявляються злитими. Так для індійця навахо час, подібно до простору, є лише у теперішньому та “зараз”. Майбутнє не має реального онтологічного статусу [там само, с. 319]. У багатьох народів Океанії немає слів “запізнитися”, “чекати”, тому що події тут відбуваються “тут і зараз”. До подій далекого минулого ставляться так, як би вони трапились тільки що [там само, 324–330] (це притаманне правопівкульовому світобаченню). При цьому деякі з цих народів нездатні зрозуміти те, що дві події можуть відбуватися одночасно, якщо вони відбуваються у місцях, що розділені відстанню. Це деякою мірою характерно і для народів Сходу (які ми характеризуємо як правопівкульові сутності). Так у Ірані та Афганістані люди сприймають минуле як реальну сутність, а майбутнє уявляється їм як позбавлене реальності та визначеності [там само, с. 336–340]. Можна сказати, що “західна культура підпорядковує сприйняття світу послідовному порядку”, в той час коли індійці племені хопі не вважають, що часу притаманна протяжність. “Для них час не може йти незалежно від конкретних речей. Його неможливо вимірити. Він зокрема не характеризується кількісними категоріями” [там само, с. 337]. Західна культура вважає, що час відображає порядок, який існує у Всесвіті. При цьому час є причинною категорією: “post hoc, ergo propter hoc” – “після цього, виходить внаслідок цього” [там само, с. 340].

Цікаво, що медитативний стан характеризується тим, що в його межах світ сприймається як дещо хронально і просторово єдине, тобто різниця між внутрішнім та зовнішнім анулюється. Дещо подібне ми маємо у дитинстві, де “час та простір ще не пустили такого міцного коріння, як у дорослої людини, і часто пізнання здійснюється поза звичайних меж свідомості” [Кацуки, 1993, с. 190].

Скажемо декілька слів про часопов’язувальній функції семантичних сигналів [див. Уилсон, 1998, с. 220.]. Як писав семантик Альфред Коржибський, коли ми розділяємо вербально те, що не може бути розділено екзистенційно, ми вводимо помилки в наше мислення. Прикладом може бути питання про “простір” та “час”. В дійсності ми ніколи не зіштовхуємось з простором чи часом. Наприклад, рік визначається простором, який Земля перетинає, обертаючись навколо Сонця. З іншого боку, простір, який перетинається Землею за один оберт навколо Сонця, дає нам час, який ми називаємо “роком”. Вербальне розділення простору та часу в кінці XIX ст. стало для фізиків великою проблемою. В результаті чого був зроблений висновок про реальність єдиного просторово-часового континууму.

Розвиток просторово-архітектурних уявлень людства виявляє універсальну схему [див. Johnston, 1983]. Міфологічний стан суспільства характеризується радіально-кільцевим плануванням. Тут технологія будівництва поєднувалась з світоглядом людей (зокрема їх космогонією), коли моральне та фактологічне сполучаються [Лелеков, 1976, с. 14]. Наприклад, в містах Сходу (в Пекіні) будівлі міст та храмів відображають космогонічні уявлення людей. У Геродота є опис мідійського міста Екбатані, яке побудовано за образом Сонячної системи. Потім цілісно-кільцева забудова змінилась прямокутною, дискретно-множинною. Це ми спостерігаємо в античному світі, в період середньовіччя.

В епоху Відродження людство повертається до симетричних форм. Потім спостерігається зворотний рух – до прагматично-раціональних асиметричних форм забудови.

Зараз ідея “круглих” міст набуває нового змісту, тобто людство повертається до симетрії в сфері архітектури. Таким чином, можна говорити про взаємну трансформацію правопівкульових (“бароко”) та лівопівкульових (“класичний” стиль) архітектурних форм, що пов’язано із зміною аналітичного і синтетичного нейропсихологічних механізмів [див. Маслов, 1985].

Отже, якщо простежити за еволюцією архітектури ("застиглої музики"), то тут можна знайти аналогічні процеси. Будівлі, ансамблі, цілі міста, зводили колись не тільки для задоволення суцього утилітарних цілей, вони несли на собі призначення для споглядального ока і для душі. Зовсім інший характер має сучасна архітектура, яка є відображенням спрощеної, машинної ритміки, що відповідає гаслу одного із самих знаменитих своїх творців: "будинок – є машина для житла". Людське житло раптово перетворилося в касети для розміщення елементів техносфери.

Подібні сучасні тенденції можна простежити й в інших видах мистецтва. Зокрема, цікавою є еволюція предметів домашнього побуту – від ремісничих, індивідуальних, які несуть крім чисто прикладного, значне емоційне та світоглядне навантаження, – до речей індустриальних, стандартних, цілком знеособлених: цей процес, відображений у мові терміном "дизайн" як художнє конструювання, як позначення створення предметів, які відповідають художній ідеології техносфери, що призводить до усе більшого відчуження від людини найбільш інтимного для неї домашнього середовища [Карпенко, 1992, с. 339-341].

Уявлення про **розвиток просторового способу переміщення** людини дає нам екстраполяція В.М.Смирнова [Смирнов, 1990, с. 29]:

Фактори	Минуле	Теперішнє	Майбутнє
Середовище існування	Рідинне	Тверде	Повітряне
Спосіб переміщення	Плавання	Ходьба	Політ

Треба сказати й те, що **Істина як мета пізнання** усвідомлювалась різним чином протягом історії людства. В сфері міфу Істина є багатозначною і невизначеною сутністю. Потім, майже до Нового часу вчені вважали, що існують єдино вірні відповіді на питання, що поставали, і проблема полягає в тому, щоб відрізнити істинне від неістинного. На початку ХХ ст. розвивається концепції релятивізму та доповненості, коли стало зрозумілим, що проблема відповідності предметних позицій не вирішується через вибір єдино вірної позиції [Жуков, Зинченко, 1989, с. 385]. Тобто ми повертаємось до багатозначної Істини.

Розглянемо **еволюцію поглядів на щастя** [див. Татаркевич, 1981, с. 63–70]. В античній філософії визнавалась ідея щастя залежить від самої людини. Гедоніст Епікур писав, що не існує приємного життя, яке б не було розумним, моральним, піднесеним і справедливим, і також не може бути розумним, моральним, піднесеним, справедливим життя, яке б не було приємним. Тут, як бачимо, щастя постає принципом гармонії всіх боків життєдіяльності людини. Щастя тут, крім того, розуміється як те, що впливає з ірраціонального принципу божественності, коли щастя розуміється як те, що дарується богами. Потім Аристотель і Демокрит розвивають ідею щастя як такого, що є справою рук людських. Тобто принцип щастя екстеріоризується.

В кінці епохи античності, коли виявлявся повернення мислення на релігійний ґрунт, щастя знову розуміється як дар богів. В Християнстві щастя є прерогативою Царства Небесного, тобто принцип щастя трансцендується. Декарт, Спіноза, Лейбніц розуміли щастя як довершеність, як володіння найвищими благами. Тобто щастя розумілося як об'єктивна категорія.

В новий час щастя перетворилося на поняття суб'єктивне, воно характеризувалося не як володіння благами, а як почуття задоволення. В епоху Просвітництва щастя ще більше зближається з задоволенням. Але потім, в ХІХ ст. щастя починає об'єктивуватися, воно починає розумітися як позитивний баланс життя, що має своїм результатом загальне задоволення життям. У ХХ ст. щастя постає як цілісна категорія, яка виходить зі сфери як суб'єктивного, так і об'єктивного: "Задоволення не є благо, а страждання не є зло... можна бути щасливим у час найсильніших страждань і бути нещасним у час найсильніших задоволень" [Мальбранш, 1903, с. 121].

Ми бачимо, що поняття щастя коливалось між двома крайніми станами: між розумінням щастя як доведеного стану (принцип безвідносної цілісності), і розумінням його як задоволення, яке, в свою чергу, є розщеплена категорія, що складається з суб'єкт-об'єктного

протистояння. Тобто розвиток уявлень про щастя відповідає загальній схемі універсальної парадигми розвитку. Скажемо й те, що уявлення древніх греків, римлян та індійців відносять початок історії людства до щасливої “золотої” ери. Згодом, з укоріненням християнства, золотий вік починає відноситися до майбутнього. Потім, в Новий час, знову повернулося переконання, що золотий вік вже минув. В своїх описах європейці, що зустрілися з примітивними етносами завдяки відкриттю нових континентів, захоплювались природної ідилією примітивного життя. Потім, в час нестримного розвитку техногенної цивілізації, людина знову відвернулася від природи і тільки зараз, перед прірвою самознищення, знову лунають заклики нового екологічного мислення до повернення у примітивний рай. Ми бачимо, що людство декілька разів корінним чином змінювало своє ставлення до поняття щастя як у індивідуально-фізіологічному, так і культурно-історичному відношеннях.

Отже, час від часу, коли людство, так би мовити, перетинає “точку біфуркації”, поняття щастя, пов’язаного з задоволенням, змінюється. Так Ж.-Ж. Руссо писав про насолоду через печаль, смуток, що тривають”, Д. Юм писав про “приємну меланхолію”, П. Шеллі про “задоволення, яке міститься в печалі, і яке солодше ніж саме задоволення”. Дж. Кітс писав про “солодку печаль”, Г. Лонгфелло – про “почутті печалі, яке не є стражданням”, а Е. По вихваляв меланхолію. О. Блок пише про “радість страждання одне”. Більш того, знаходяться мислителі, що прагнули посилити коливання задоволення та страждання. Так О. Хакслі у “*Контрапункті*” пропонує створити такий світ, в якому щастя та нещастя були б більш інтенсивними і швидше змінювали одно одного [Татаркевич, 1981, с. 266].

Розглянемо лінгвістичний аспект щастя. Структура, граматичний і лексичний лад різних мов впливають на особливості мислення, а тому визначають і особливості розуміння, пізнання й освоєння людиною самої себе і світу, усвідомлення свого місця в ньому.

Так, наприклад, в українській і російській мовах слово “щастя” (одне з найважливіших і найбільш емоційно заряджених слів будь-якої мови) етимологічно походить від слова “частина”. Можна припустити, що глибинне значення слова “щастя” у даному випадку пов’язане із ситуацією включеності людини в щось ціле (сільську общину), із якого вона могла одержати свою “частку” благ, що задовольняли її вітальні потреби і робили, таким чином, її щасливою. Отже, якщо щастя є вищим призначенням людини, то щастя українця або росіянина, як видно, виникає з общинного життєвого укладу. Отже, можна припустити, що по своїй глибинній сутності українець і росіянин є колективними істотами, які інтегровані в космос суспільного буття і характеризуються такими психологічними рисами, як емпатія, співчуття, ближньому, співпереживання. Звідси, мабуть, виникає колективно-пасивна сутність українця і росіянина.

В англійській мові слово “щастя” (“*happiness*”) етимологічно виникає зі слова “траплятися”, “відбуватися” (“*to happen*”), тобто має подійну коннотацію. Тут щастя як вище призначення людини має, як видно, процесуальний, подійний характер, тобто щастя тут є тим, що “трапляється”, “відбувається” з людиною. Зрозуміло, що спрямованість на щастя тут реалізується через процес, активну взаємодію зі світом, зміну його у своїх цілях. Можливо, що таке глибинне значення слова “щастя” пов’язане з активною життєвою позицією англійців, із їхнім індивідуалізмом і прагненням до удосконалювання свого життєвого простору.

Іспанський іменник “*suerte*” (“щастя”) походить від латинського дієслова *sortior* – “кидати жеребій”. В період розпаду вульгарної латини починається процес формування іспанської мови. Саме в цей період змінюються лексичні значення багатьох слів. Певних змін зазнало і слово “*suerte*”, яке поряд із лексичним значенням “щастя” має значення “удача”, “доля”.

Лексичне значення турецького іменника “*hismat*” (“щастя”) теж щільно пов’язано із лексичним значенням “доля”, “жеребій”. Зрозуміло, що щастя, як доля та жеребій, ставить людину у відношення до деякого метафізичного фактору, який визначає людські долі. Ця обставина наштовхує нас на досить несподіваний висновок про те, що саме звідси, мабуть,

впливає релігійний екстримізм тюркських (ісламських) народів, а також іспанців (згадайте інквізиційні ексцеси іспанського середньовіччя).

Французький іменник *bonheur* є напівабривіатурою від виразу “*une bonne heure*” – “добра година”. Отже, поняття “щастя” у французькій мові пов’язувалось з якимось короткопроміжним моментом (в середньофранцузький період це слово замінило латинське за походженням поняття “щастя”), тобто має темпоральні ознаки, на основі чого можна дійти висновку, що у площині прагнення до щастя французи освоюють світ як *темпоральну* сутність зі всіма світогладними наслідками, що з цього випливають. Мабуть, тому Франція втілює в собі дух часу, тобто дух зміни, розвитку суспільства: саме Франція серед інших цивілізованих етносів Європи постала державою революційних зрушень.

Румунський іменник *fericire* (щастя) походить від латинського іменника *feriae*, який має такі лексичні значені: свята, вільні від праці, перерва, відпочинок, спокій. Отже, внаслідок зміни лексичних значень латинський іменник *feriae* в румунській мові при утворенні іменника *fericire* (щастя) пов’язувався з чимось святковим, із вільним від праці періодом життя людини, коли активність людини в цьому суспільстві, відповідним чином, була спрямована, у певному розумінні, на досягнення стану спокою. Напевно, ця психолінгвістична “установка” деякою мірою визначила те місце румунського етносу, яке він обіймає серед інших етносів Європи.

В німецькій мові іменник *das glück* (щастя) етимологічно споріднений з англійський словом *luck* (доля, випадок, щастя, везіння) внаслідок фонетичних змін під час розвитку німецької мови, одна з яких – вплив умлауту в середньовісньонімецький період [див. Москальська, 1959, с. 84–85]. Таким чином, в результаті розвитку німецького етносу, в німецькій мові зберіглося слово у значенні “щастя”, лексичне значення якого в своїй основі виражає ідею долі, випадку, як це має місце у турецькій і іспанській мовах. Виникає питання: а не може ця обставина бути пов’язаною з певними рисами соціетальної психіки німецького етносу, такою, наприклад, як войовничість? Бо з самого початку свого історичного становлення він виявляв неприборканий завойовницький дух, що поширювався в атмосфері “бурі і тиску” та компенсувалися ліричністю, педантичністю, організованістю, чоловічою раціональністю, прагненням до упорядкування всіх сфер соціального життя. У агресивні періоди існування німецького етносу панівним ідеалом для нього був арійський, нордичний, витриманий, холодно-захоплений тип особистості, котрий сполучає крижану незламність і палку ярість.

Розглянемо педагогічний аспект розвитку мови. З часів Ф. де Соссюра вчені мову розуміють подвійно: як з одного боку мовлення, мовну діяльність, а з іншого – мову як систему знаків [Соссюр, 1933]. Тут мова може бути тлумачено як символічна система, потенція, настанова, а мовлення – як реалізація, маніфестація мови [Шарадзенидзе, 1971]. Дихотомія “мова – мовлення”, що співвідноситься з дихотомією в межах полярної стратегії обробки інформації людиною, сприйняттям та опануванням нею світу – правопівкульовою та лівопівкульовою, – ця дихотомія втілюється в двох відносно протилежних методичних напрямках навчання іноземних мов – свідомо-порівняльному (Л. В. Щерба, І. В. Рахманов та ін.) і свідомо-практичному (Б. В. Беляєв та ін.) [Основные...1972, с. 280]. Тобто тут іноземна мова виступає як, з одного боку, система мови, а з другого – як мовні дії, мовна практика [Зимняя, 1978, с. 5], що передбачає два типи оволодіння іноземною мовою – комунікативно-мовний (правопівкульовий) та когнітивно-лінгвістичний (лівопівкульовий) [Кабардов, Арцишевская, 1996]. Таким чином, іноземна мова як система знаків “звертається” до лівої вербально-логічної абстрактно-аналітичної півкулі головного мозку людини, а мова як акт комунікації, як комунікативна взаємодія, що реалізує певний мотиваційно-потребний потенціал людини, “звертається” до правої мотиваційно-потребної, емоційно-експресивної півкулі. Необхідно зазначити, що тут півкульова дихотомія може розглядатися як вираження фундаментальної речовинно-польової дихотомії матерії, втіленої у сфері численних дихотомій буття [Вознюк, Овандер, 1996, 1977].

Подібно до того, як розвиток космосу та самої людини в онто- та філогенезі йдуть від правопівкульового, симетричного, континуально-цілісного, польового до лівопівкульового, асиметричного, дискретно-множинного, речовинного психофізіологічного (космологічного) модусу, тобто від емоційно-чуттєвого, релігійно-міфологічного до абстрактно-логічного, науково-теоретичного аспекту психіки, від цілісного, багатозначного сприйняття та розуміння дійсності до дискретно-множинного, однозначного її відбиття та освоєння, – так само і розвиток мови йде від речі, предмета, образу, явища до слова, знака, символу, теоретичної моделі, від знака “природного” до знака штучного, від першосигнальної до другосигнальної психіки, коли “слово як нерозчленований звуковий комплекс, злитий у свідомості з предметом, перетворюється у фонемний ланцюг і комплекс морфем, звільняючись від примусового зв’язку з об’єктом та перетворюючись в довільний артифікаційний знак” [Деглин, 1996, с. 144–145]. Звідси розвиток людини в плані оволодіння мовою є переходом від засвоєння спочатку сигнальної функції слова до засвоєння його сигніфікативної функції, тобто є переходом від дій з предметом (у межах наочно-образного комунікативного правопівкульового відображення дійсності) до процесу позначення предмета і його змісту без певної дії з ним. При цьому слово відривається від речі, яку позначає, а мовна діяльність переростає в мову як систему знаків. Як пише Л. Ф. Обухова, “для відриву слова від речі необхідно, щоб одна й та ж річ могла бути вираженою, представленою у кількох формах, наприклад, у жесті, слові, малюнку, ліпленні з пластиліну, конструкції... За образним висловом Л. С. Виготського, потрібно “силою одної речі викрасти ім’я у іншої”. Коли це здійснюється і слово відривається від предмета і перестає виконувати функцію лише сигналу до дії, здійснюється стрибок у психічному розвитку дитини” [Обухова, 1995, с. 335].

Отже, засвоєння дитиною значущого слова виявляє спочатку стадію звуконаслідування, потім слово виступає компонентом складного комплексу подразників, у сукупності діючих на неї (оточення, вигляд того, хто говорить тощо). Поступово спостерігається звільнення слова від сторонніх впливів. Воно набуває значення самостійного умовного подразника. Формуються сенсорні часові зв’язки, які тепер уже виробляються без спеціального підкріплення шляхом асоціювання нових подразників з іншими, що вже мають сигнальне значення [Кольцова, 1973; Ушакова, 1979, с. 22–23].

Таким чином, навколишнє середовище як природний комплекс подразників формує сенсорні часові зв’язки першої сигнальної системи, які включаються у вербальну сітку другої сигнальної системи та набувають тут самостійного значення, коли сенсорні часові зв’язки тепер уже можуть формуватися через вплив штучного комплексу подразників, що складають соціальне середовище існування людини. Зрозуміло, що адекватність відображення людиною світу означає, що вербальна сітка другої сигнальної системи ізоморфна до природного комплексу подразників в його суттєвих фундаментальних рисах, коли закони і форми об’єктивної реальності виявляють тотожність з законами мислення, що пізнає [Столяров, 1975, с. 87], коли організація мови як системи і сама структура мовного вислову задаються самою матерією та ґрунтуються на відношеннях речей та явищ реального світу [Колишанский, 1975], коли логічні відношення впливають з відношень, які встановлюються між реальними предметами та їх властивостями [Форм. лог..., 1977, с. 45].

Отже, адекватність відбиття людиною дійсності передбачає, що сам комплекс природних подразників, які відображують природно-космічне середовище існування людини, був би влаштований системним чином у відповідності до певних законів, тобто був цілісністю, універсуумом як єдністю взаємопов’язаних елементів, один з принципів актуалізації якого – принцип аналогії (тотожності, “все у всьому”). Системність природно-космічного середовища існування людини дозволяє поповняти, добудовувати недостатні елементи світу (а також недостатні аспекти нашого досвіду) на основі законів вербальної сітки другої сигнальної системи, які ідентичні законам об’єктивного світу. Можна сказати, що все наше існування – це, насамперед, спрямованість до цілісності, спрямованість, що реалізується на

основі спроможності відновлювати недостатні ланки суб'єктивного набору досвіду людини, принципово нездатного охопити навіть вузьку сферу її індивідуального буття.

Світ як комплекс природних та штучних подразників та їх відношень може бути структуралізованим у вигляді концептуалізованої нами універсальної моделі буття, що є системною сутністю, яка дає можливість не тільки зрозуміти механізм поповнення нашого досвіду, але й формувати життєвий досвід людини, адекватний істинному стану речей.

Дана універсальна модель, теоретичний базис якої випливає з антропного космологічного принципу Всесвіту [Балашов, 1988], може бути зіставлена з “комунікативною компетенцією” як успадкованою здібністю, за Н. Хомським [Хомский, 1972], з поняттям “породжуючого плану”, який несе інформацію про об'єкти світу, виконуючи роль “трансцендентальної схеми” (І. Кант), певної фундаментальної інформаційної структури, яка, в принципі, вже знайдена психологами [Магазанник, 1997].

Концептуалізуючи універсальну модель буття, ми довели, що вона містить в собі чотири базові конструкти, які знаходять своє втілення на всіх гносеологічних рівнях нашого світу. Засвоєння мови починається з формування комунікативно-мовного досвіду, із засвоєння сутності буття як комплексу подразників та їх суспільних проєкцій. Інтерпретація буття як цілісності в найбільш узагальненому вигляді може бути проведена за допомогою універсальної моделі буття. Засвоєння сутності буття, тобто засвоєння його фундаментальної моделі як системного утворення спочатку реалізується на мимовільному, першосигнальному, підсвідомо-правопівкульовому рівні, де кристалізується “породжуючий план” вербальної сітки другої сигнальної системи, який репрезентує себе як спонтанно-неусвідомлена мимовільна особливість людської поведінки [Китайгородская, 1982, с. 32–34]. І тільки з 5 – 12 років, коли дитина загалом засвоїла рідну мову і володіє нею на прийнятному для адекватної комунікації рівні, виявляється процес активної асиметризації півкуль головного мозку і виділення лівої півкулі як психічного базису для довільного, свідомого володіння мовою, у сфері якого досягається транскрипція, усвідомлення фундаментальних конструктів буття у вигляді елементів фундаментальної його моделі – речовини, поля, часу, руху, простору, що є ізомеріями (симетріями) системного аналізу, на основі котрих будуються всі можливі типи систем, тобто досягається вичерпне системне розуміння світу.

Приблизно у віці 5 – 12 років дитина починає вивчати іноземну мову, і при такому вивченні вона в основному спирається не на вербальну сітку рідної мови, не на свій природний комунікативний досвід оволодіння нею, але формує новий комунікативний досвід, адекватний до системи мови, яка вивчається, що підтверджується дослідниками: “під час категоризації слів рідної та іноземної мов використовуються різні набори елементів досвіду” [Александров и др., 1997].

Зрозуміло, що вибудувати новий комунікативний досвід володіння іноземною мовою *неможливо* за межами комунікативного середовища носіїв мови, що вивчається. Тобто для засвоєння іноземної мови необхідно відтворити комунікативне середовище не тільки чисто формальним чином, але в просторово-часовому відношенні, потрібно відбудувати умови для актуалізації правопівкульових механізмів психіки як базису для підсвідомо-інтуїтивного засвоєння вербальної сітки іноземної мови, тобто йти шляхом, яким іде дитина у процесі оволодіння мовою. Кожна спроба відтворити таке комунікативне середовище в учбових цілях виявляє активізацію саме правопівкульового аспекту психіки [Быкова, Смирнова, 1991; Кабардов, Арцишевская, 1996], який як в онто-, так само і в філогенезі передую актуалізації лівопівкульового аспекту. При цьому сам акт комунікації як умова формування комунікативно-пізнавального досвіду людини є переважно правопівкульовим, підсвідомим процесом, оскільки “...ефективність мовного спілкування досягається тоді, коли у “світлу точку” свідомості потрапляє тільки зміст акта спілкування, а мовний матеріал, що його виражає, залишається за межами свідомості”. Тобто, як писав Г. Лозанов, “Засоби здійснення творчого акту не затримуються у центрі уваги та свідомості, а виштовхуються на периферію, де здійснюється їх засвоювання” [див.: Китайгородская, 1982, с. 32–34].

Все це переконує в тому, що при використанні свідомо-порівняльного методу навчання іноземних мов, тобто при навчанні мові в умовах дефіциту комунікативного середовища її носіїв, необхідно спиратися на вербальну сітку та базис досвіду рідної мови, котрою учень вже володіє досконало. Цей висновок підтверджується також і особливостями функціонування механізмів пам'яті. Як вважають деякі психологи, перехід інформації з короткострокової до тривалострокової пам'яті здійснюється за допомогою асоціацій, які зв'язують отриману інформацію з тією, яка зберігається у тривалостроковій пам'яті [Развитие..., с. 118]. Тобто інформація, яка надходить до людини у процесі вивчення іноземної мови, повинна бути пов'язана з інформацією, яка була накопичена людиною у процесі оволодіння рідною мовою. Це призводить до зближення вербальних сіток рідної та іноземної мов. Треба відзначити дуже важливу річ – тестування, що здійснювалось у США та інших країнах, виявило стабільну тенденцію до зниження інтелектуального рівня та творчої потенції у двомовних соціальних та етнічних верств населення [Яшин, 1996; див. також Леонтьев, 1996].

Тільки за цих умов можна досягти рівня досконалого володіння іноземною мовою, яке в протилежному випадку (якщо ми намагаємося сформувати комунікативний досвід володіння іноземною мовою за межами середовища її носіїв) *принципово неможливо*. Наш метод дозволяє зблизити вербальний досвід рідної мови та мови, що вивчається, тобто дозволяє здійснити те, що ще ніколи не траплялося у межах шкільної та вузівської систем. Тут ми по суті дотримуємося тези Л. В. Щерби про перехід “від свідомого володіння мовою до підсвідомого” [Леонтьев, 1972], та долаємо труднощі, про які В. Бондіо писав: “Надзвичайно суттєвим вважається питання про те, як зменшити елемент суто інтуїтивного засвоювання слів та збільшити кількість цілеспрямованої систематизованої інформації; це б дозволило скоротити термін навчання та раціоналізувати навчання” [Бондио, 1977].

Зближення вербальних сіток рідної та іноземної мов є *синергетичним* процесом взаємного просякнення двох мовних кодів та їх уніфікація, що знімає проблему вивчення іноземної мови як взаємодії мовних кодів, про яку пише Г. В. Колшанський [Колшанский, 1967]. Впровадження вербальних структур іноземної мови в усталені структури рідної мови – це природний процес, бо “Якщо... зважити, що всі слова в лексиконі людини взаємопов'язані, то зв'язок, що встановлюється за спільністю позначеного предмету між словом рідної та іноземної мови, залучає іноземне слово в семантичний комплекс, що вже встановився” [Зимняя, 1978, с. 76].

Уніфікація вербальних сіток рідної та іноземної мов дозволяє досягнути не лише певного досконалого рівня володіння іноземною мовою, але й вивести вербальну сітку рідної мови на рівень “свідомої актуалізації”, подолати безодню між мовою та мисленням, свідомим та підсвідомим, що, в цілому, є одним з головних завдань психотерапії, особливо одного з її напрямків – нейро-лінгвістичного програмування [Грундер, 1994]. Як писав Л. В. Щерба, “єдність мови та мислення не дає можливості відділяти думку від засобу її вираження... іноземна мова дає нам цю можливість, вона виражає ту ж саму думку іншими термінами, допомагає розкрити різноманітні засоби вираження також і в рідній мові та відучує змішувати засоби вираження з сутністю речей [Щерба, 1974]. Таким чином, “вивчення іноземної мови є з одного боку найліпшим способом для пізнання рідної мови, а з другого – для філософського її переборення та розвитку діалектичного мислення” [там же, с. 342].

Ми бачимо, що вивчаючи іноземну мову та прищеплюючи її систему до вербальної сітки та набору досвіду володіння рідною мовою людина починає усвідомлювати умовність мовних засобів маніфестації цього досвіду (а це є головною особливістю усвідомленого володіння мовою як системою знаків), що майже неможливо, коли вербальна сітка іноземної мови прив'язується до набору вербального досвіду, розділеного з досвідом володіння рідною мовою. Саме вербальний досвід формує смисл слова як “сукупність всіх психологічних чинників, що виникають у нашій свідомості завдяки слову” [Выготский, 1956]. Наявність двох розділених базисів досвіду володіння мовами – рідною та іноземною – створює

психотерапевтичну проблему розчленування, розпорошеності особистості, що сприяє розвитку психофізіологічних та “світоглядних” патологій.

Виникає питання, яким чином здійснити зближення вербальних сіток рідної та іноземної мов? Для того, щоб відповісти на це питання, необхідно проаналізувати сам процес засвоєння дитиною рідної мови. Комунікативна спрямованість оволодіння мовою міститься у тому, що спочатку значення слова, котре дитина засвоїла, впливає з сукупності ситуацій, цим словом позначених, тобто з ситуацій, котрі несуть в собі елемент конкретності, речовинності нашого світу. Ось чому непересічне значення в процесі засвоєння мови має дитяче словотворення [Гвоздев, 1961; Ушакова, 1979, с.157, 460], яке пов'язане з такою обставиною, що на первісних етапах засвоєння мови кожне слово, яке дитина чує, вона прагне оречевити, тобто семантично мотивувати, а задля цього дитина творить слова: переусвідомлює та реконструює морфологічний склад слів за типом “народної етимології”, спотворює їх. Відбувається здобуття конкретики, пошук речовинності, має місце прагнення мотивувати кожне слово, при цьому “у дитячому словотворенні виявляється своєрідний “тотальний аналітизм” [Ушакова, 1979, с. 118], який дозволяє розгорнути лівопівкульові вербальні механізми психічної діяльності. Дитяче словотворення відображує загальний процес формування морфологічної системи мови (тобто мови як системи, на відбиття якої спрямовані ресурси лівопівкульової психіки), а морфемне членування слів та їх семантизація (смилова мотивація) – необхідний етап не тільки засвоєння мови, але й її формування в процесі антропосоціогенезу. У дальшому дитина забуває конкретні засоби мотивації того чи іншого слова, тобто дана мотивація витискується в її підсвідомість. Цікаво, що діахронічний (історичний) аспект мови, пов'язаний з її формуванням, показує, що в цілому мотивація слів як правило “мертва”, втрачена, хоча й спочатку кожне слово мотивується, що впливає з конкретної ознаки предмету, за якою людина дає найменування тому чи іншому предмету [Строева, 1977].

Таким чином, задля зближення вербальних сіток рідної та іноземної мов необхідно кожне слово іноземної мови мотивувати, використовуючи лексику рідної мови та набір концептуально-сенсорного досвіду її володіння. При цьому процес комунікативно-ситуативного засвоювання слів, який формує новий досвід володіння іноземною мовою, практично зводиться нанівець. Все це дозволяє на протязі відносно короткого часу оволодіти великою кількістю лексичних одиниць іноземної мови, тобто досягти ефективності, що наближається до ефективності вивчення мови в умовах середовища її носіїв.

Мотивація слів іноземної мови за допомогою вербальної системи рідної мови та досвіду її володіння (вивчення) передбачає використання способів дитячого словотворення [Ушакова, 1979], що з одного боку вмикає механізми правопівкульової психіки (на базі якої встановлюється мотивація слів, оскільки права півкуля “не розуміє” довільності, умовності, відносності характеру співвідношення знака та слова), а з другого – така мотивація передбачає використання ресурсів лівої вербально-знакової півкулі, яка “розуміє” умовність відношення “знак – предмет” і яка дозволяє здійснити процес “тотального аналітизму”, притаманного дитячому словотворенню. Саме на базі цього процесу стає можливим досягнути стану мотивації слів за допомогою переусвідомлення їх морфологічної диференціації. Тобто тут використовуються ресурси як правої, так і лівої півкуль, що відповідає загальним рисам нової парадигми освіти, яка нами розробляється.

Морфологічна диференціація як спосіб досягнення стану мотивації слів має місце не лише у дитячому словотворенні, що є цілком закономірним етапом у процесі оволодіння рідною мовою [Ушакова, 1979]. Вона має місце в народній етимології, яка виражає тенденцію до досягнення стану мотивації кожного слова, що спостерігається на рівні всіх мов. Саме тому ми зустрічаємось з фактом “збіг матеріального вигляду слів та їх значень в дуже далеких за своїм ладом мовах”, що неодноразово відмічалось [Маковский, 1975]. У зв'язку з цим можна навести приклади наївної етимологізації в Стародавній Греції (пор. “Кратил” Платона), так зване “інтуїтивно-мнемонічне зближення” значень слів, яке широко практикувалося в лексикографії XVII–XVIII ст. Наприклад, рос. “бой” та англ. “boy”, тобто

“хлопчик”, або рос. “дед” та англ. “dead”, тобто “мертвий” [Маковский, 1975]. Морфологічна диференціація як спосіб мотивації слів не може вважатися прикладом наївного підходу до аналізу мов, бо описативна лінгвістика вважає цілком припустимим виділення таких сегментів, як “con”, “duct”, “re”, “ceive” та ін. у словах “conduct”, “receive”, хоча з точки зору аналізу синхронічного стану вони не можуть членуватися [Философские...1977, с. 189].

Навчання іноземної мови (після здійснення мотивації іноземного слова) є його включення у сферу основних аспектів вербального досвіду, які впливають із структури універсальної моделі буття. Тут ми виділяємо чотири основні конструкти буття – речовинно-субстанціональний, динамічний, польовий (просторовий), часовий – за числом базових ізомерій (симетрій) системного аналізу [Урманцев, 1978]. У сфері мови дані чотири засади знаходять різноманітне втілення. Це й чотири основні частини мови, також як і чотири “логіко-граматичні” засади мови як “найбільш загальні моделі, в яких думка формує смисл”, що виражаються у відношеннях тотожності, екзистенції, іменування, предикації [Арутюнова, 1979]. Покажемо відповідність цих засад мови до фундаментальних конструктів матерії, частин мови і членів речення: номінація – речовина, іменник, підмет; тотожність – час, прикметник, означення; екзистенція – рух, прислівник, обставина; предикація – поле, дієслово, присудок. Окрім цього, все, здавалось, безмежне розмаїття мовних вчинків поділяється на чотири основні класи, так звані комунікативні типи: розповідання, запитання, спонування, оклик [Артемов, 1969]. В. В. Виноградов виділяє чотири категорії слів: категорії номінації, буттєвих відношень, сфера оцінок, емоційно-вольові вияви [Виноградов, 1972]. З. І. Кличнікова виявила чотири групи “категорій смислової інформації”, які співвідносяться з виноградівськими типами: категоріально-пізнавальні, ситуативно-пізнавальні, оціночно-емоційні, спонукально-вольові [Кличникова, 1973].

Треба додати, що мова реалізується у сфері чотирьох аналізаторів чуттів, що співвідносяться з чотирма видами мовної діяльності – читанням, говорінням, писанням, слуханням. Д. Хаймс (див.: [Философские...1977, с. 244] виділяє чотири параметри комунікативної компетенції: граматична правильність (час), здійсненність (рух), прийнятність як відповідність вислову до тексту або ситуації (поле), зустрічність як вірогідність вживання тієї чи іншої мовної одиниці (речовина). Можна говорити й про чотири типи “формальних особливостей думки”, обумовлених структурними якостями мовних одиниць [Чесноков, 1977, с. 59–62]. Відмітимо й чотири основні рівні мови: фонологічний (це сфера фундаментальних структурних елементів мови, які, як писав Ф. де Соссюр, характеризуються тим, що не змішуються з іншими [Философские...1977, с. 111], тобто їм притаманна речовинна “непроникненість”), який співвідноситься з речовинно-субстратним аспектом матерії; морфологічний, який визначає порядок слідування мовних форм та принципи їх поєднання (час); лексичний, що відображає динаміку лексичних одиниць (рух); синтаксичний, що визначає відношення всіх елементів мови (поле).

Ф. де Соссюр пише, що необхідна участь як мінімум трьох взаємодіючих слів в утворенні четвертого [Соссюр, 1933], тобто тут показаний принцип “мінімальної лексичної взаємооборотності”, що впливає з четвертинної логічної координати, яка відбита в схемі фундаментальної моделі буття.

Розвиток культури йшов від єдиного культурного стану етносів до диференціювання народної та авторитарної культур [Бахтин, 1990], при цьому остання постає як репресивний механізм по відношенню до першої [Казначеев, Спирин, 1991, с. 123], тобто авторитарну культуру можна назвати лівопівкульовою (вольовою) сутністю. Потім ці дві культури сполучаються у надрах масової культури, а на концептуальному рівні спостерігається синтез культурологічних і сучасних природничих даних. Треба сказати, що перехід від право- до лівопівкульової свідомості передбачає актуалізацію “множинно-вольової”, рефлексивно-егоцентричної, лівопівкульової реальності, що породжує феномен “зла”, чи “внутрішньовидової агресивності людини”, який отримує глибоку інтерпретацію в працях К. Лоренца та ін. [Lorenz, 1963, 1967, 1972, 1980; Eibl-Eibesfeldt, 1970; Keith, 1948; Ardey, 1977].

При цьому в одній концептуальній площині трактуються такі явища, як внутрішньовидова агресія предків людини, церемонії людських жертвопринесень, постійні війни, масові репресії, геноцид тощо [Кестлер, 1979]. Агресивність же, що проявляється у багатьох формах (наприклад, у формі “піраміди жертвопринесень” в мезоамериканських суспільствах [Berger, 1976]) призводить до невідповідності соціального та природного, що закінчується самознищенням етносів [Казначеев, Спирин, 1991, с. 206].

Розглянемо **головні етапи формування інтелекту** та відповідних логіко-алгебраїчних структур систем операцій інтелекту, згідно з Ж. Піаже [див. Піаже, 1994; Цехмистро, 1981 (В. Н. Чудаков), с. 15–28; Флейвелл, 1967]. Тут ми маємо аналізувати операційну теорію мислення. Згідно з Ж. Піаже, логіка виступає мисленням, що формувалося аксиоматичним чином. Логіка тут постає кінцевим результатом координуючої діяльності організму, котра спрямована на зрівноваження процесів асиміляції та акомодатії. Тоді психологія, яка вивчає становлення та розвиток мислення, постає у якості науки, що є експериментальною по відношенню до логіки.

Логіка оперує операціями (символічними перетвореннями), з іншого боку, операції – це головні елементи психічної діяльності. З точки зору психології, операції є діями, які перенесено (інтеріоризовано) усередину свідомості, через що ці операції набувають зворотності та створюють логічні системи операцій. Ж. Піаже виділяє чотири періоди становлення інтелекту.

1. Стадія сенсомоторного інтелекту (0–2 роки). Характерною рисою цієї стадії є, згідно з Ж. Піаже, первісний гносеологічний егоцентризм, коли можна говорити про відсутність диференціації суб’єкта та об’єкта, людини та світу, внутрішнього та зовнішнього. Однак спонтанне використання рефлексів організму стає тим ґрунтом, на якому формуються об’єктивація суб’єкта та світу, їх сенсомоторна диференціація. Ця стадія закінчується формуванням певних сенсомоторних інваріантів, які обумовлюються постійним характером об’єкта як наслідку організації просторового поля, тобто організації, яка формується через координацію рухів дитини.

2. Стадія доопераційна, дологічна (від 2 до 7 років). Тут формується символічна функція – мова, символічна гра, відстрочена імітація, певний тип внутрішньої імітації, що є основою для розвитку образного мислення. На базі символічної функції стає можливою інтеріоризація дії у думку. При цьому з’являються дії, які не пов’язані з певним місоположенням дитини. Їх можна назвати віртуальними діями. Виникає ґрунт для формування уявної, віртуальної, потенційно-можливої реальності. Перехід від актуального до потенційного, який виявляє парадокс розвитку (виникнення), здійснюється “за допомогою” проміжної граничної, біфуркаційної стадії – “нуля-переходу”, про що ми будемо писати в книзі, посвяченій концепції цілісності.

3. Стадія конкретних операцій (7–11 років). Віртуальна реальність дає можливість формувати зворотні (антиентропійні) дії, що постають як операції (зворотність характеризується тим, що для кожної операції є симетрична та протилежна їй операція, яка знищує першу операцію та поновлює первісний стан), на відміну від дій незворотних, котрі виявляють принципи другого початку термодинаміки, який характеризує процеси зі зростанням ентропії. На цієї стадії виконуються операції з конкретними речами, при чому, ці операції належать логіці класів та відношень. Але дитина, яка виконує операції з конкретними речами, ще не здатна до таких само дій з мовними висловами (логічними термінами). Тут можна говорити про логічні (алгебраїчні) схеми, що виявляються у контексті стадії конкретних операцій. Ці схеми, чи структури, Ж. Піаже називає угрупованнями, які є похідними від математичного поняття групи. Угруповання як елементи-операції, що відповідають операціональним структурам мислення конкретного рівня, задовольняють наступним п’яти аксіомам: аксіоми композиції, зворотності, асоціативності, тавтології, інверсії. У якості головних структур рівня конкретних операцій Ж. Піаже виділяє дев’ять: 1) структури адитивного порядку: мистительна структура класифікації (чи ієрархічного включення класів), серіації, мислительна структура з операціями заміщення, структура

симетричних відношень; 2) структури мультиплікативного порядку: структура мультиплікації класів, мультиплікації відношень, коунівокальна мультиплікація класів, коунівокальна мультиплікація відношень, структура рівності.

4. Стадія пропозиційних, чи формальних операцій (від 11–12 до 14–15 років). Тут змістом заключного етапу розвитку інтелекту є операції з операціями (конкретними), що обумовлює становлення структур другого роду, тобто формальних структур. Тут спостерігається оперування потенційно-можливими категоріями, мислення набуває гіпотетико-дедуктивного характеру. Структури формального рівня операцій підпорядковуються чотирьом операціям перетворення (тотожне перетворення, перетворення двоїстості, чи перетворення заперечення, перетворення взаємності, перетворення кореляції). На мові інтелектуальних дій тут можна говорити про чотири властивості групи (групи Клейна): *а*) координація двох схем дій складає нову схему дії, що приєднується до попередніх; *б*) координація може бути здійсненою чи скасованою, тобто інтелектуальна дія може розгортатися у двох протилежних напрямках; *в*) при повертанні у певну точку ми знаходимо цю точку незмінною; *г*) до однієї точки можна наблизитись через різні шляхи, при чому ця точка залишається незмінною. Тут ми можемо говорити про такі базові аспекти буття, як поле (*а*), час (*б*), речовину (*в*), рух (*г*). Таким чином, з точки зору ідеальних формально-логічних властивостей мислення ми можемо охарактеризувати інтелект як систему цілісних структур операцій, що задовольняють таким властивостям: “зворотність, асоціативність, властивість композиції, комутативність, всезагальність”. Зворотність відповідає речовині, асоціативність (досягнення одного й того ж різними шляхами) – руху, властивість композиції (дві чи більше послідовно застосованих операцій еквівалентні деякій новій операції, що належить до тієї ж самої мислительної структури) – полю, комутативність (відносна незалежність операцій) – часу, всезагальність (орієнтація на потенційно-можливе) – простору.

Д. Файнштайн доводить, що **історія розвитку особистісної міфології** відповідає процесу розвитку людської свідомості [Feinstein, 1990]. Тут він виділяє декілька етапів: (1) архаїчна епоха (приблизно три мільйони років тому) характеризується домінуванням “природної психіки”, що відповідає сенсомоторному періоду за Ж. Піаже. Ця епоха відображається у міфах про первинний рай та “золоту добу” людства. (2) Магічна епоха (починається приблизно 200 тис. років тому з виникнення неандертальця). Людина відчуває себе центом Всесвіту, на який може впливати за допомогою магічних дій. Це преоперцептивний період за Ж. Піаже. (3) Містична епоха (50 тис. років тому, виникнення кроманьйонця). Виникає мова, міфологія культур носить дораціональний характер. Формується мистецтво, ритуали, релігії. Це стадія конкретних операцій, за Ж. Піаже. (4) Раціональна епоха, мислення та формальна логіка отримують значний розвиток. Це формально-операціональний період, за Ж. Піаже. (5) Ера посткартезіанської міфології, яка продовжується в наш час. Це період, коли індивідуальне Его інтегрується в первинною природою людини, період формування неповторної індивідуальності та її злиття з космосом, про що свідчать три головні міфи, за Р. Мейєм: “зелений міф” (необхідність сполучення з природою), “жіноча лібералізація та “планетаризм”.

Розвиток моралі можна аналізувати через **розвиток співвідношення між вчинком та його оцінкою**, що аналізує Ф. Ніцше [Ницше, 1989]. На основі цього аналізу еволюція моралі набуває вигляду: 1). правопівкульовий етап, на якому вчинок та його наслідок не диференціюються; 2) лівопівкульовий етап, на якому вчинок оцінюється через його наслідок; 3) знову правопівкульовий етап, на якому, як пише Ф. Ніцше, “цінність вчинку гарантується цінністю наміру”, коли про цінність вчинку судять не через його наслідки, а виток. Поряд з розвитком моралі можна говорити й про еволюцію екологічної свідомості [Атфилд, 1990, с. 209 и сл.]. Спочатку панує міфологічне світоспоглядання, в межах якого людина сполучається з оточуючим світом та відчуває себе невідрубною його частиною. Потім Бог Старого Заповіту “творить” людей, котрим дає у спадщину “весь світ” (Бут. 1, 28), що не виключає безвідповідального відношення до нього. В Новому ж Заповіті Ісус вчить, що Бог турбується про маленьких птахів-горобців (Мф. 10, 29; Лк 12, 6), а коли Ісус говорить про

польові лілії (*Мф.* 6, 28–30), Він підкреслює, що рослини та люди є предметом спільної турботи Бога, тобто цінність людини та цінність оточуючого світу співмірні.

Тут розвиток моралі потрапляє у площину аналізу **уявлення про гріх та зло**. Джерела релігійно-міфологічної свідомості твердять, що гріх, як і зло, є прерогативою множинності як стану дискретно-ізолюваних форм, які кидають заклик оточуючому світу і включаються в боротьбу за своє існування, за своє "місце під Сонцем". Гріх, як і зло, виявився після того, як на зміну стану неусвідомлення, відсутності егоцентричного початку і злитності зі світом, прийшла людина, котра перетворилась на особистість, що здатна рефлексувати своє "Я". Разом з цим актуалізувався Закон (орієнтальна Дхарма) як регулятор дискретно-множинного світу, що виникає разом з виникненням "Я" людини. Як пише апостол Павло, "закон же прийшов, щоб збільшився переступ. А де збільшився гріх, там зарясніла благодать..." (*Рим.* 5, 20). Це нам нагадує слова Лао-цзи про те, що коли люди визнають про благо, слідом за ним з'являється й зло [*Лит. др. Вост...*, 1984, с. 227]. Апостол Павло пише саме про бінарно-антиномічну, особистісну (інформаційну) сутність гріха та зла, коли говорить: "Що ж скажемо? Чи Закон – то гріх? Зовсім ні! Але я не пізнав гріха, як тільки через Закон, бо я не знав би пожадливості, коли б Закон не наказував: "Не пожадай" (*Рим.* 7, 7). Таким чином, нам ясно бачиться шлях розвитку категорії "добро-зло": спочатку полярні елементи цієї категорії не диференціюються, потім спостерігається їх дуалізація. Потім, на нашу думку, ця дуалізація нівелюється.

Можна сказати, що поняття гріха актуалізується в момент розвитку егоцентричного початку людини, яке робить її автономно-незалежною, активною сутністю, здатною маніпулювати дискретно-ізолюваними елементами світу, до яких вона відносить й себе. Звідси впливає почуття волі та відповідальності за свої вчинки. Як пише Фома Аквінський, саме вільна воля людини призводить до відповідальності людини за своє дії. З цього впливає онтологічні застанови гріха [*див. Голубенко, 1974, с. 14*].

Тут можна аналізувати **розвиток дуальний категорій "добро та зло"** (та боки реальності, які їх втілюють), що спочатку постають єдиною сутністю. Так в Кабалі "Великий Змій Садку Едему" та "Господь Бог" тотожні, подібно до того, як тотожні Іегова та Каїн [*див. Клизовский, 1995, с. 741*]. У язичників добро та зло постають як два брати (пор. з Каїном та Авелем), що породжені одною Матінкою-Природою. В індуїстській філософії Сури – ранні світлі божества – потім стають Асурами, богами демонічного напрямку [*там само, с. 734*]. В Книзі Буття (4 глава) воїнство Сатани постають спочатку як сини Бога. Цей процес можна проілюструвати словами Лао-цзи, який писав, що коли з'являється прекрасне, з'являється і огидне, коли люди пізнають добро, з'являється і зло. Тут полярні боки реальності розуміються як відносні. Потім добро та зло постають як антиномічні категорії, що виявляється в християнській доктрині боротьби, протистоянні Бога та Сатани, Христа та Антихриста. Врешті-решт добро і зло знову розуміються як єдині сутності, як два боки медалі. Так О. П. Блаватська пише, що "Абсолютне Світло є Абсолютною Темрявою і навпаки. В дійсності немає ні Світла, ані Темряви в обителі Істини. Добро і зло – близнята, породження Простору та Часу під володарюванням Ілюзії. Роз'єднайте їх, якщо відсічіть одне від іншого, і обидва помруть. Жодне з них не може жити само по собі, оскільки кожний з них має бути породженим і створеним з іншого" [*там само, с. 737*].

Взаємний перехід симетрії та асиметрії простежується в **еволюції норм покарання**, що еволюціонують згідно до схеми еволюції півкульових функцій. Як відмічають П. О. Сорокін та О. Мень [*Сорокин, 1992; Мень, 1990а, с. 105*], на початковій стадії розвитку людської цивілізації (коли розвинутим у людини був переважно правопівкульовий бік психічної діяльності) кара перевишувала злочин. Це зрозуміло, оскільки тоді людина існувала в умовах симетричної (міфологічної) реальності, де все поставало як дещо єдине, а порушення цієї єдності дорівнювало руйнуванню всієї соціальної цілісності. Тому порушення, здавалося б, незначного табу було порушенням нормального існування певного етносу, суттєвою нормою якого була симетрія. Покарання в даному випадку було надто жорстоким. В релігійному плані це проявлялось у вигляді пекла як місця вічних тортур, про що пише Д. Л. Андрєєв у

книзі “Троянда світу” [Андреев, 1992]. Як відмічав А. Мень, картини загробного світу, які ми знаходимо в книгах Давнього Сходу та Греції (це гомерівський Аїд, єврейський Шеол та ін.), майже завжди жажливі [Мень, 1991, с. 193]. Потім, коли симетрія етносів руйнувалась, а людина постала як окрема особа (у якої активно розвивався лівопівкульовий бік психічної діяльності), відношення між покаранням та злочином вирівнювалось та зводилось до регулювання взаємин між окремими людьми. Звідси принцип “око за око, зуб за зуб”. Потім, з подальшим розвитком людини, її лівопівкульових здібностей, відношення між покаранням та злочином втрачає зовнішню диференціацію і постає справою сумління, переходить у сферу свободою волі людини [див. Тиб. кн. мерт..., 1992]. Тут, як говорить Христос, значення має не лише злочин людини, а її наміри.

Таким чином, спочатку в язичницьких кодексах покарання часто було більш тяжким, ніж провини, оскільки древні люди жили теперішнім і не сприймали майбутнє як дещо актуальне. Тому і покарання мало бути надто жорстоким, щоб сприяти формуванню усвідомлення майбутнього (яке реалізується переважно на рівні лівопівкульової рефлексії, яка орієнтується на майбутнє). Потім принцип “око за око, зуб за зуб” встановлює симетрію між провинною та покаранням, що ми знаходимо у Старому Заповіті. У Новому Заповіті карне право відокремлюється від морального, крім того, на покарання тут заслуговує будь-яка гріховна дія, що прогнозується людиною, котра замислила це у своїй свідомості. Таким чином, майбутнє стає актуальним і знову виникає асиметрія між покаранням та карою, але на більш високому рівні розвитку.

Поняття гріха в історії розвитку людства пов’язане з розвитком “Я” людини, і як наслідок – з відчуттям відповідальності за свої дії. Цю ідею можна проілюструвати висловом з Біблії: “Коли б Я не прийшов і до них не казав, то не мали б гріха, а тепер вимовки не мають за свій гріх” (Іоан. 15, 22).

Таким чином, як пише Е. П. Блавацька, “стародавність не знала ніякого “Бога зла”, чи початку, який би був повністю та абсолютно негативним. Язичницька думка уявляла добро та зло у вигляді братів-близнюків, що були народжені одною матінкою – Природою”. Цікаво, що в Кабалі “Великий Змій Садку Едему” та “Господь Бог” тотожні, як і Іегова та Каїн [див. Клизовский, 1995, с. 741]. Тут говориться, що немає нічого абсолютно негативного, ніщо не проклято назавжди, навіть Архангел Зла [див. Шмаков, 1916, с. 361–362]. О. П. Блаватська пише: “Абсолютне Світло є Абсолютною Темрявою і навпаки. В дійсності немає ні Світла, ані Темряви в обителі Істини. Добро і зло – близнята, породження Простору та Часу під володарюванням Ілюзії. Роз’єднайте їх, якщо відсічіть одне від іншого, і обидва помруть. Жодне з них не може жити само по собі, оскільки кожний з них має бути породженням і створеним з іншого” [див. Клизовский, 1995, с. 737].

При цьому світ можна розглядати як взаємну трансформацію його божественного та демонічного аспектів, перший з яких – “це вищий розвиток повної гармонії”, а другий – “це вищий ступень розвитку розрізненості” [там само, с. 350]. Тут можна говорити й про правопівкульовий (Східний) та лівопівкульовий (Західний) аспекти еволюції людства [Ornstein, 1977, 1978].

Як пише І.С. Лісевич, “ми – “правші” не тільки за звичкою, але і за переконанням: для нас слово “праве” є синонімом “правильного”. Однак для старого Китаю перевага правого богу було зовсім не таким безумовним – скоріше навпаки. Як писав колись Лао-цзи, “древні шанували ліве”... лівий бік “чоловічим”, “небесним”, всі благі ознаки з’являлися звідти... Все найбільш важливе – Буття та Небуття, Життя та Смерть, Добро та Зло, Дух та Річ, Темряву та Світло – стародавній китаєць сприймав дещо відмінно, оскільки все в його світі народжувалось Єдиним та тяжіє до нього. Для нас оточуюче буття – єдина і найвища реальність, воно – орієнтир і точка для будь-яких умоглядних побудов; “увійти у світ” – говоримо про народжену дитину, тому ми знаходимось тут і вона приходить до нас. Але в стародавньому Китаю слово “увійти” рівнозначно було вислову “залишити світ”, оскільки головною точкою відліку є всенароджуюче небуття... В очах стародавніх китайців ніщо народжувало все, а смерть та порожнеча були не стільки “нічим”, скільки іншебуттям світу,

де образи і духовні зерна життя знаходили своє заспокоєння, розчинаючись у Єдиному, і знову виникаючи з нього, коли приходив час” [Лисевич, 1987, с. 4-22].

В історії людства після переходу від уявлень циклічності до лінійності з’являється принцип історизму, а есхатологія змінюється; на Сході (Індія) починає культивуватися ідея “духовного звільнення” (мокша) від чергової реінкарнації (принципу сансари) [Костюченко, 1983, с. 24]. В VI ст. один з християнських соборів засудив доктрину метемпіхозу (реінкарнації), пов’язуючи її з вченням про апокатастазис (загальне спасіння), а ідея “вічного засудження” одержала розвиток [Frieling, 1975]. Тут можна говорити й про рух від принципу “зовнішньої жертви” до принципу “внутрішньої жертви”, яка культивується як на Сході [Костюченко, 1983, с. 46], так і та Заході.

Загалом, **релігійна свідомість** розвивалась від монотеїзму (світ тут сприймається як сакральне чуттєве ціле) до політеїзму [див. Мень, 1991, гл. 10; Koppers, 1950], а від нього – до монотеїзму, який розуміє світ як абстрактне ціле. На початкових етапах розвитку людства (Індія) обожнювались не лише космічні сили, а й психологічні якості людини, межа між людьми та богами була умовною, що відповідає пантеїстичним уявленням про своєрідний континуум живого, який охоплює як землю, так і космос [Костюченко, 1983, с. 27] і який відображається у прагненні “моделювання” в структурі частини структуру цілого (принцип “все у всьому”) [там само, с. 30]. Існують думки про те, що розвиток релігійної свідомості рухався шляхом регресу поряд з прогресом матеріальної культури [Ист. тайн., с. 12–13]. Древні люди, які вважали, що всі речі мають душу та потойбічні перспективи, подібно до людей, – ці люди характеризувались дуже інтенсивним духовним життям [там само].

Саме в період Реформації ми спостерігаємо перехід до нового рівня релігійної свідомості. М. Лютер вчив, що немає принципової різниці між духовенством та мирянами. Розвиваючи вчення про загальне священство, М. Лютер проголосив, що вся мирська діяльність людини є її священослужінням [Енцикл. мистиц., с. 205]. Тут має місце процес стирання межі між релігійним та нерелігійним світобаченням.

Можна сказати, що на початкових етапах розвитку християнства

(1) воно актуалізувалось як цілісне міфологічно-містичне світорозуміння,

котре потім розщепилось (2) на римсько-католицький (лівопівкульовий, юридично-державний, активний) та православно-візантійській (правопівкульовий, традиційно-першоджерельний, пасивний) аспекти,

які у трагічні часи середньовіччя (3) з його інквізицією та розколом у православ’ї виявило тенденцію повернутися до містеріально-магічних витоків християнства.

У період Ренесансу, Реформації (4) церков знову зазнала розколів на численні конфесії, одні з яких повертаються до традиційного, а інші – модернізованого християнства.

Зараз (5) ми спостерігаємо тенденцію повертання людства у бік містики, яка, як це не парадоксально, виявляється у часи значного прогресу науки та техніки, де спостерігається процес “спустошення” людського духу, екзистенційна криза.

Можна говорити й про розвиток поняття “Бог”. Спочатку Бог є розчиненим у світі, є дещо іманентним світові. Потім спостерігається кристалізація Бога як окремої сутності, як особистості. Тут Бог постає як дещо трансцендентне і надсвітове. Потім Бог знову розчиняється у світі у якості Бога-Людини, Яка поєднує Небо та Землю, також як і стан смерті та життя, обмеженість та необмеженість, чоловіка та жінку і т. ін. парадоксальним чином. Тут ми маємо феномен смерті-воскресіння, який знаходить багато втілень в релігіях світу, де ми маємо страждаючих, вмираючих та воскресаючих богів – Адоніса, Озиріса, Мардука, Аттіса та ін.

Тут можна відмітити й вчення Ч. Пірса про фундаментальні рівні буття і пізнання, які виражаються у категоріях “первинності, вторинності і третинності” [див. Совр. зап. фил., 1991, с. 231]. На першому рівні має місце зустріч того, хто вільно творить і є граючим духом з дійсністю, що виявляє потенційно нескінченне розмаїття “якостей у можливості”, чи чистих форм. На другому рівні – рівні існування речей – вільна гра духу обмежується “опором дійсності”, сталістю сприйняття, неспонанністю, що сприяє конструюванню світу

як множини індивідуальних об'єктів та їх взаємин. При цьому “можливі якості” актуалізуються, стають відносними та набувають емпіричного змісту. На третьому рівні виявляється прагнення духу до абсолютного розуміння світу як гармонійного та розумного цілого, що сприяє створенню щирої реальності, універсалій – законів сутностей.

Розглянемо **розвиток уявлення про смерть**. Цікаво, що до шести років дитина має уявлення про зворотність смерті. Повне розуміння її невідворотності має місце у пубертатний період [див. *Конечный, Боухал, 1983, с. 240*], тобто тоді, коли спостерігається активний процес півкульової асиметризації, що буде ґрунт для розвитку особистісного начала людини, її здібності до прогнозування майбутнього.

Взаємний **розвиток Заходу та Сходу** підкоряється універсальній схемі [Ornstein, 1977, 1978]. Спочатку вони постають як сполучені (в плані релігійно-міфологічному), потім відокремлюються, і врешті-решт знову інтегруються на більш вищому рівні розвитку. Ця схема відповідає думці С. Радхакрішнана, який писав, що до 1500 року спостерігається подібність між Сходом та Заходом, Індією та Європою в плані релігійному. Різниця між ними виявляється з часів Ренесансу [див. *Костюченко, 1983, с. 226*]. При цьому визнається культурологічно-ціннісна “спеціалізація” Сходу та Заходу. Перший прагне до панування над внутрішнім світом людини, другий – над зовнішньою природою, про що пише Р. Тагор [там само, с. 231].

Можна говорити про **розвиток історичної свідомості**. Спочатку актуальна циклічна реальність, коли історія як лінійне проходження подій не виявляється. Так Аристотель заперечував, що наш світ мав початок [див. *Уайт мл., 1990, с. 196*]. Християнство успадкувало від іудаїзму уяву про акт творення світу, про час як лінійну та неповторну сутність. Бл. Августин концептуалізує тлумачення часу, наголошуючи на лінійній часовій структурі. Він говорить про принципову можливість виникнення нового (на відміну від цикло-міфологічних уявлень), що ніколи не бувало. При цьому сам акт творіння реалізується через цілий ряд дихотомічних розчленувань, коли Бог творить полярні сутності через диференціацію спочатку світла та темряви, потім суші та води, неба та землі, відокремлюючи живе від неживого, людину від тварин, чоловіка від жінки, рай від не-рая, добра від зла, що співвідноситься з витоковим відпадинням Люцифера від Бога, коли Бог диференціюється в Собі. Тобто, “джерелом земного гріхопадіння” визнається “космічне Гріхопадіння”, яке, як писав Яков Бьоме, призвело до того, що “небесне царство та пекло в природі завжди та всюди боролися між собою і перебували в великій праці, подібно жінці під час пологів” [Бьоме, 1914].

Тобто, як вказував М. О. Бердяєв, “гріхопадіння здійснилось в глибині містичної стихії світу”, що супроводжувалось “розривом буття та уярмленням його частин” [див. *Мень, 1991, с. 226–227*]. Потім Бог диференціює хліборобську (в лиці Каїна) та скотарську (в лиці Авеля) цивілізації. Коли Каїн вбиває Авеля, ми спостерігаємо серію подій, котрі знищують полярність творіння. Сини Божі починають одружуватись з земними жінками. Згодом настає потоп, який поєднає сушу та воду, а Бог перестає проклинати людину за гріх відпадиння (Бут 8, 21). Потім ми маємо цілий ряд актів поновлення зв'язну Бога та людини, при цьому люди, з одного боку, продовжують відпадати від Божественного, а з другого – повертаються в Його лоно. Страшний суд розділяє грішників від праведників і утверджує Новий Єрусалим, де спостерігається новий синтез людини та Бога. Тут виявляється єдність двох засновків. Таким чином, тут маємо процес порушення симетрії та її поновлення [див. *Мень, 1991, с. 30*]. При цьому, як писав Е. Геккель, в Біблії “можна бачити велику ідею поступового розвитку та членування первісно дуже простої матерії” [Геккель, 1913. с. 91]. Як бачимо, наявні три паралельні фази світостворення: світло – світила; твердь, що розділяє воду – водяні тварини; суша – рослини, земні тварини, людина [Ellis, 1963].

Можна говорити й про те, що в межах християнської традиції ми спостерігаємо еволюцію від Старого заповіту до Нового, коли “Бог відмовився від діалогу з Своїми обранцями та передав людям нове послання, яке, на відміну від “Старого Заповіту”, зверталось прямо вже не тільки до євреїв, але до всього людства” [Євреї..., с. 7]. Тут можна говорити про рух від

конкретики до абстракції, коли спочатку людина орієнтується на справи Закону, тобто спасається через свої діла (що реалізується в межах іудаїзму, Старого Заповіту [там само, с. 40–41]), а потім в межах Нового заповіту вона повертається до віри як головного чинника спасіння: “Отож, ми визнаємо, що людина виправдовується вірою – без діл Закону” (Рим. 3, 28).

Зазначена вище діалектика може фокусуватися навколо простої схеми, яку розробив Дж. Фрезе, який зробив спробу звести весь комплекс міфів до єдиного універсального ритуалу вбивства та заміни жреця, який втратив містичну життєвість та став старим, на нового жреця, здатного забезпечити магічним шляхом нові можливості для людей [Совр. зап. фил., 1991, с. 333].

Слідом за Сен-Симоном О. Конт розвивав ідею про “три стадії” інтелектуальної еволюції суспільства. На першій теологічній стадії всі явища оточуючого світу пояснюються на основі релігійних уявлень. На другій метафізичній стадії надприродні чинники у поясненні природи замінюються сутностями, причинами. Це критична руйнівна стадія, яка готує ґрунт для третьої стадії, – позитивної, чи наукової, на якій виникає наука про суспільство, що сприяє його раціональній організації.

У Р. Штайнера у вченні про “Я” живих істот ми знаходимо думку про еволюцію “Я”. У людини “Я” міститься в її тілі, у мінералів “Я” винесено за їх межі на периферію [Штайнер, 1990, 1991, 1992, 1994, 1996, 1997]. Таким чином, ми маємо еволюцію сушого як процес концентрації принципу “Я” [Блаватская, 1997, т. 1, с. 240]. Кабалістичний афоризм говорить: “Камінь стає рослиною; рослина твариною; тварина людиною; людина духом; і дух богом” [Блаватская, 1997, т. 1, с. 329]. Таким чином, тут знаходимо еволюцію людини як процес виокремлення принципу “Я”. У людини “Я” міститься в її тілесній оболонці, а у мінералів – винесено за їх межі і існує як би на периферії. Таким чином, еволюція людини може розумітися як процес концентрації принципу “Я”.

Еволюція людини може розумітися у спектрі взаємного переходу душі (правопівкульової психіки) та духу (лівопівкульової психіки). Апостол Павло прослідкував еволюцію людини від душі до духу, коли писав, що перша людина (Адам) стала душею тих, хто живе, а останній Адам (Христос) є дух животворящий; але не духовне перше, а душевне, потім духовне. При цьому, як пише Апостол Павло, душевна людина не приймає того, що від Духу Божого, тому що вона вважає це божевільям.

Треба сказати й те, що психофізіологічно “вищі та нижчі” аспекти організму в процесі розвитку спочатку виявляються злитими, а потім диференціюються. Так голова та хвіст живих істот у плані нейропроекцій наближені в лімбічних частках мозку та виявляються протилежними точками тіла в філогенетично більш пізнішими відділами мозку [MacLean, 1973]. Поновлення єдності цих “поверхів” організму здійснюється в гіпотетичній “інтегрально-польовій” фазі розвитку, яка виявляється як мета в плані психокорекції поведінки людини, що передбачає сполучення свідомого та підсвідомого аспектів організму. Можна сказати й те, що розвиток життя йде від інстинктивно-соматичного до соціально-психічного, коли разом зі “збільшенням розмірів мозку значення соціального навчання та індивідуального досвіду зростає, а ефективність гормональної регуляції, навпаки, зменшується” [Кон, 1989, с. 78]. Потім, на кінцевому етапі розвитку людства, психічне та соматичне, довільне та мимовільне зливаються, коли людина починає регулювати безсвідомо-соматичний аспект свого організму та вмикається в процес усвідомленої еволюції.

Тут можна говорити й про тенденцію до порушення уніфікації форм життя. Спочатку життя репрезентовано у формах практично морфологічно уніфікованих (одноклітинні організми). В цілому представники окремих видів тварин дуже схожі один на одного. Маленькі істоти (навіть у людей) також мають тенденцію до морфологічної уніфікації. Представники ж виду *homo sapiens* виявляють багато різниць. Потім, на завершальному етапі розвитку людини як в філо- так і в онтогенезі маємо процес морфологічного збігу: смерть організмів розчиняє їх на прості елементи, що є, певною мірою, тотожними. В філогенезі ми

також спостерігаємо процес морфологічної уніфікації, коли згадуємо “променеве людство” К. Е. Ціолковського та інші подібні уявлення.

Отже, життя на нашій планеті, як вчать нас концепції розвитку життя, починалось з одноклітинних організмів. Відомо, що окремий клітинний організм безсмертний і може ділитися нескінченну кількість разів, повторюючи себе практично без змін. Потім поширюються багатоклітинні організми, які цим підписують собі смертний вирок, оскільки вони вмирають і розпадаються, як вмирають і окремі клітини багатоклітинних організмів. Смерть багатоклітинних організмів виявляється біологічно вигідною в плані їх еволюційного вдосконалення. Логіка універсальної парадигми розвитку наштовхує нас на думку (яку ми знаходимо у вченнях багатьох мислителів, таких, наприклад, як М.Ф. Фьодоров, К.Е. Ціолковський, Тейяр де Шарден та ін.) про третій еволюційний етап розвитку життя на Землі, який буде характеризуватися існуванням безсмертних організмів.

Розвиток людства можна аналізувати й за допомогою **теорії диференціації статей** В.А. Геодакяна [Геодакян, 1989], яка говорить, що генотипічний статевий диморфізм за будь-якою ознакою пов’язаний з його еволюцією: він з’являється з початком еволюції, зберігається, поки вона йде, і зникає, коли вона закінчується. При цьому в онтогенезі ознаки, за якими існує статевий диморфізм, еволюціонують, як правило, від жіночої до чоловічої форми, коли жіночі ознаки з віком повинні слабшати, а чоловічі – посилюватись. В.А. Геодакян виділяє два типи середовища за формою відбору, який впливає на них – стабілізуючий та рухомий. Кібернетичний принцип сумісних підсистем, що сформульований цим дослідником, виявляє два типи підсистем – з консервативною (“жіноча”) та оперативною (“чоловіча”) спеціалізацією. Виходячи з цього можна говорити про два протилежних типи патологій, два типи психічних захворювань, які пов’язані з функціональними особливостями півкуль головного мозку людини, права з яких відображає консервативну, а ліва – оперативну еволюційну тенденцію. В цілому розвиток йде від жіночого до чоловічого психосоматичного аспекту, а потім ці аспекти зрівнюються [там само]. Цікаво, що жінки частіше відносять своє “Я” до минулого, а чоловіки – до майбутнього [Кроник, Головаха, 1984; Головаха, Кроник, 1984].

Суттєво, що давньослов’янський родоплемінний лад виявляє однаковість або схожість багатьох об’єктів поклоніння у різних племен. Спочатку у слов’ян були уявлення про духів, які живуть у неживих речах або біля них (фетишизм); потім духи переходять у живу природу (тотемізм) і лише після цього формуються уявлення про богів. Вважалося, що на небі жили вищі істоти-боги, на землі – “різні духи, під землею – виключно злі духи (демони). На наш погляд, така структура уявлень була обумовлена відносним накопиченням знань і практичного досвіду людей, що привело в кінцевому підсумку до антропоморфних образів слов’янських богів. Самі люди ставали розумнішими, сильнішими, а боги все більш олюднювались, бо розділились на чоловічі та жіночі, що характерно для розвинутих політеїстичних релігій. Слід зазначити, що в давньому Римі не поділяли божества за статевими ознаками, бо навіть до Юпітера зверталися як до батька, чи матері, чоловіка чи жінки.

У З. Фрейда розвиток людини реалізується як процес трансформації “Я-лібідо” в “об’єкт-лібідо” [Фрейд, 1993; Адлер и др., 1996]. Якщо активність правої півкулі співвідноситься з парадоксальною фазою сну (сну зі сновидінням [Херсонський, 1991]), з сугестивним впливом оточуючої реальності [Катрубин, 1995], з статевим збудженням [Долин, Долина, 1972], і якщо в онто- та філогенетичній еволюції тривалість парадоксального сну скорочується [Карманова, 1977], то розвиток людини від право- до лівопівкульової активності означає, що людина звільняється від ярма гіпнозу, сексуальності, та афективності.

Подібно до того, як розвиток людини йде від право- (тобто жіночого) до лівопівкульового (чоловічого) аспекту психіки, так само і міфологічна свідомість уявляє собі цей розвиток як перехід від жіночого до чоловічого космічного початку. Наприклад, у вавилонському міфу ми зустрічаємось з гімном про переможне повстання богів (чоловіків) проти “Великою Матінки” Тіамет, що правила Всесвітом. Після жорстокої війни чоловіки здобувають

перемогу, а тіло Великої Матінки членують на частини і створюють з них Небо та Землю [див. Фромм, 1994, с. 145].

Відмітимо, що в багатьох міфологемах чоловік постає як активно-творчий початок, а жінка – як пасивно-прородна сила [Сыркін, Соколова, 1972; Gulik, 1961; Торчинов, 1982]. Опозиція чоловіче – жіноче співвідноситься з опозицією рядів – життя та смерть, правий та лівий, небо та земля тощо [Іванов, 1978; Іванов, Топоров, 1974, 1995].

Треба сказати, що уявлення про жіночий початок як пасивну сутність не є універсальним, оскільки в тантризмі чоловічий початок описується як недиференційований абсолютизм, котрий повинен бути збудженим жіночою енергією, що постає як активна, творча сила [Жуковская, 1977]. Характерною є міфологічна ідея андрогінії – сполучення в одній сутності чоловічого та жіночого початків [Токарев, 1980; Ваутанн, 1955]. При цьому двостатеві істоти, андрогіни, вважалися всюди богами, “надлюдьми” [Кон, 1989, с. 128]. Треба сказати, що всі вищі боги стародавності були андрогінними: давньоіндійський Брами-Вак виокремлює жіночу іпостась (Шакті), єгипетський Бог Озіріс, який перетворюється в Ізиду, а потім знову повертається до свого чоловічого статусу; Аполлон, грецький Бог Сонця, спочатку також був двостатевим; про Зевса іноді говорять як про Діву, а на могутньому тілі його митці іноді зображають жіночий атрибут Діви – груди; двостатевою вважалася і богиня Венера (афродита, Автора), яка в найбільш стародавніх алегоричних портретах зображається з бородою [див. Дмитриева, 1994, т. 2, с. 249].

Відомо, що “древні міфи ще не знали ідеї індивідуальної любові, людський організм постає тут як частина природи, а сексуальність – як всезагальна запліднююча сила [Дмитриева, 1994, т. 2, с. 111]. Якщо говорити про андрогінність як образ статевої гармонії та статевої автономії, самодостатності, слід навести результати дослідження психологів стосовно цього питання. Як виявилось, індивіди, що звільнені від жорсткої статевої типізації (фемінінні чоловіки та маскулінні жінки) відрізняються більш творчим ставленням до життя, багатішим поведінковим репертуаром та є психологічно більш благополучними [Дмитриева, 1994, т. 2, с. 221]. Онто- та філогенетична еволюція в плані цих аспектів йде від стану статевої сполученості (коли статеві органи в ембріоні спочатку недиференційовані [Дмитриева, 1994, т. 2, с. 259]) до стану статевої диференціації, коли спостерігається поступова індивідуалізація та сентименталізація сексуальних переживань [Дмитриева, 1994, т. 2, с. 111] (при цьому репресія сексуальності, зокрема аскетична тенденція християнства, як вважають, мала своїм наслідком підвищення психічної цінності любові, чого не могла досягти античність [Freud, 1957]).

Можна сказати, що спочатку дитина не проводить жорстку статеву диференціацію, потім у підлітків спостерігається розвиток цієї диференціації, а у дорослих та старих людей виявляється орієнтація на андрогінію, тобто вони виходять за межі жорсткої статевої диференціації [Кон, 1989, с. 222]. Тут можна говорити й про зближення чоловічого та жіночого сексуального сценарію [Кон, 1989, с. 236].

Міфологічно саме з сексуальної диференціації виникає, як вважали, світ. Згідно ведичному канону, “бажання” було первісною космологічною силою, що створила світ (Рігведа, X, 129, 4). Потім виявляється потреба гармонійної єдності статевих початків [Bullough, 1976]. З’являється почуття любові. Цікаво, що платонівський ідеал любові визначається як “спрага цілісності та прагнення до неї”, при цьому цей ідеал будується на гомоеротичній основі. В цілому тут маємо загальну схему біологічної еволюції: спочатку актуалізується реальність простішої форми біологічного розмноження – ділення одноклітинних організмів, коли кожний такий організм виявляється автономним в плані сексуальної орієнтації.

Потім біологічний вид розділюється на два статевих класи [Лотман, 1977], які в кінцевому підсумку прагнуть з’єднатися, перебороти стан “статевої розпорошеності”, а також поєднати “духовну” та “фізичну” любов. Таким чином, спочатку репродуктивні та сексуально-еротичні відношення не диференціюються, потім спостерігається диференціація, що врешті-решт змінюється “духовним злетом” людини, коли репродуктивний та

сексуальний аспекти статевої взаємодії взаємозгашаються, а статеві відношення сакралізуються та починаються розумітися як “акт космічної любові”. Передую цьому процесові “десекуалізація” людини, коли повна сексуальна свобода знецінює сексуальні чуття та робить “суспільне та особисте життя нейтральним, безстатевим, нудним” [Кон, 1989, с. 169].

Отже, спочатку чуттєво-еротичний та соціальний аспекти людини сполучені. Потім ми спостерігаємо їх диференціацію. Як пише З. Фрейд, у хлопчика-підлітка чуттєво-еротичний потяг та потреба в психологічній близькості спочатку відкреслені, коли грубі сексуальні фантазії нерідко співіснують з мрією про ніжну та піднесену любов, що позбавлена сексуального забарвлення [там само, с. 209]. Потім має місце поступова інтеграція сексуального та духовного боків існування людини.

Можна говорити й про те, що розвиток людини в плані статевому йде від полігамії до моногамії, а від неї до “умовної” полігамії, яка виявляється в умовах сексуальної толерантності сучасності (“сексуальна революція”, що може розумітися деякими дослідниками як “запорука загального звільнення людства”), що проявляється в так званій “серіальній моногамії”, коли людина протягом свого життя декілька разів виходить заміж чи одружується [там само, с. 151]. Тут можна говорити про феномен акселерації, коли молодь раніше визріває в статевому плані [Властовский, 1976], тобто тут маємо явище “повернення до природи”, але на новому еволюційному рівні. Якщо жіночий (правопівкульовий) “початок” співвіднести з гіперстенічним, а чоловічий (лівопівкульовий) – з астенічним конституційними типами людини, то тут одержуємо наступну схему розвитку: з одного боку спостерігається рух від право- до лівопівкульових функцій, а з іншого – навпаки – від ліво-, до правопівкульових функцій. Дійсно, як пише Д. Джарвіс, астеніки (які характеризуються зниженим життєвим тонусом) в кінці життя стають більш активними, а у гіперстеніків, навпаки, в кінці життя енергетичний тонус знижується [Джарвис, 1981, с. 27–28].

Поговоримо про **розвиток живих форм**. Н. Вінер в праці “Кібернетика” писав, що кількість інформації в системі відображає ступень її організованості (структурність є синонімом інформації [див. Бугаєв, 1998, с. 133]). Відомо, що інформація забезпечує розвиток організмів [Камшилов, 1970]. Якщо інформація являє собою “негативний внесок в ентропію” [Бриллюэн, 1956], то при розвитку організмів, який супроводжується виділенням теплоти, має місце “зчитування” інформації [Быховский, 1974]. Можна припустити, що інформаційні сигнали, що надходять у живу систему, встановлюють додаткові функціональні зв’язки між її елементами, тобто підвищують її організованість та зменшують ентропію. При цьому дана система виділяє теплоту (енергію). Можна сказати й таке: організм трансформує інформацію, яку одержує з зовнішнього середовища, в енергію, що підвищує рівень його життєвої активності [Староверов, Менишиков, 1992, с. 13]. Ще Е. С. Бауер показав, що кількість енергії є мірою стійкості організму до негативних впливів середовища [Бауэр, 1930]. Таким чином, можна дійти висновків, що енергія, як міра цілісності, симетрії, “життєвості” організму, виділяється при його зростанні, що супроводжується поглинанням інформації (як міри структурності), а це призводить до підвищення асиметрії, складності організму, розвитку функціональних диференціацій. Організм сполучає моменти функціональної диференціації та міжфункціональної цілісності, коли дискретна множинність його елементів (між котрими встановлюються інформаційні зв’язки) постає як дещо єдине. Таким чином, можна сказати, що розвиток йде від енергії до інформації, а від неї – до їх синтезу.

У цілому, **розвиток людини в плані природної еволюції** виявляє два протилежних чинники, перший з яких сприяє прогресивним, а другий – регресивним змінам [Северцов, 1945]. При цьому маємо чергування, взаємне обертання морфофізіологічного прогресу та регресу, коли регресивна зміна веде до звуження спектру взаємозв’язків організму з середовищем [Ефимов, 1981, с. 82], а організм втрачає еволюційну пластичність і спрощується, переходить на менш конкурентний рівень існування [Молевич, 1972]. Таким чином, прогрес та регрес можуть розумітися як процеси розширення та звуження спектру

взаємозв'язку в системі “організм – середовище”, чи, точніше, як два полярних типи пристосувальних реакцій – пасивний та активний.

Тут можна говорити й про два типи обумовленості – внутрішній та зовнішній. Внутрішній тип витікає з наявності середовища існування, а зовнішній – з наявності притаманній організму потреби в реалізації свого внутрішнього еволюційного потенціалу, який інтерпретується різним чином. Це й закон “внутрішнього прагнення до прогресу (Ж. Ламарк, К. Негелі та ін.), “життєвий порив до удосконалення” (А. Бергсон), незалежний вид умовностей середовища, “автономний ортогенез” (Л. С. Берг) [див. Завадский, 1967, с. 125], а також концепція спрямованості еволюції (ноеномогенез, різні форми фіналізму, що відстоюють ідею про іманентний, наперед зумовлений філогенез [Завадский, Георгиевский, 1977]), яка має багато спільного з принципом “випереджувального відображення” П.К. Анохіна [Анохин, 1971], котре виявляється в еволюції живих форм, де існує тенденція до випередження образу життя організмів відносно трансформацій їх морфологічних характеристик з подальшим “вирівнюванням” морфології та поведінки [Ефимов, 1981, с. 175; Кочеткова, 1973; Рогинский, 1977]. Можна говорити й про дві форми природного відбору – стабілізуючий та рушійний [Шмальгаузен, 1968, с. 146–147], які співвідносяться з двома “альтернативними аспектами” еволюції людства, згідно з В. А. Геодакяном.

Скажемо декілька слів про **розвиток живлення** людини. Спочатку, коли людина перебуває у вигляді ембріону в материнській утробі, її спосіб живлення можна назвати монотрофним, тобто вона живиться через єдиний канал – кров, що поступає з материнського організму. Потім людина перетворюється на гетеротрофний організм, тобто раціон її живлення вельми широкий. Потім, згідно з нашою загальною схемою розвитку, людина має перетворитися на істоту з монотрофним типом живлення, але на більш вищому рівні розвитку, тобто вона постає як автотрофна істота, що отримує енергію з Космосу, про що писали М. Ф. Фьодоров (автор книги “Філософія спільної справи”), К. Е. Ціолковський, В.І. Вернадський та багато інших вчених [див. Семенова, 1990, с. 188–189].

Загалом, можна говорити про еволюцію людства від енергії до інформації (інформаційної цивілізації) [Servan-Schrieber, 1981, p. 142; Toffler, 1981, p. 138 and ff], коли актуалізуються “технотронна ера” [Brzezinski, 1978], “телематична ера” [Poniatowski, 1978], спостерігається перетворення людини в “економічну людину”, що позбавлена духовно-етичного виміру, як вважають діячі Римського клубу [Шердаков, 1989, с. 419].

Слід думати, що технократична цивілізація змінюється автотрофною (самодостатньою), яка аналізується зараз в площині концепцій “Високого зіткнення” чи “Людського зіткнення” [Фролов, 1989]. Автотрофність проявляється в процесах звільнення людства від залежності по відношенню до біосферних ресурсів та багатьох особливостей організації живої речовини [Казначеев, Спиринов, 1991, с. 140]. При цьому явище автотрофності знаходить втілення в телематичі М. Понятовського і біотиці Ж. де Рознея [Poniatowski, 1978; Rosney, 1986; etc.]. Можна говорити про перспективи антропокосмічної еволюції людства [Казначеев, Спиринов, 1990; Холодный, 1982; Dyson, 1983; Sagan, 1984]. Тим більше, що автотрофність витікає з польової (циклопричинної) основи універсуму, яка знаходить інтерпретацію в сучасній квантовій теорії поля [Зельдович, 1985; Белокуров, Ширков, 1986; Медведев, Ширков, 1987; Утияма, 1987; Розенталь, 1987; Девис, 1989; Турсунов, 1988].

У зв'язку з цим можна говорити й про теорію соціобіології [Wilson, 1975, 1979] і генно-культурну еволюцію людства [Lumsden, Wilson, 1983], спроби поєднати теорію Великого вибуху з еволюцією життя [Jantsch, 1980].

Таким чином, розвиток людства йде від біосфери до ноосфери [Казначеев, Спиринов, 1991]. Цей процес реалізується як дещо полярне, коли, з одного боку, спостерігається прагнення окремих особистостей до здорового способу життя, до занурення в духовні джерела людства. З іншого – маємо розвиток так званої “тіньового” духовного життя (за термінологією В. М. Купцова) – сурогатних форм дозвілля. Зростає частка хронічних захворювань, певних форм патології, мають місце негативні зрушення в генетичному балансі населення [Казначеев, Спиринов, 1989, с. 123]. Можна констатувати, що суспільство спочатку фокусувалось в сфері,

що сполучала два моменти – працю, виробництво та дозвілля. Потім ми спостерігаємо диференціацію цих моментів, коли суспільні ідеали сфокусовані як в праці, так і в дозвіллі. Вважаємо, що тоді, коли праця (як творчість, гра) стане першою людською потребою, дозвілля (гра) та праця знову поєднуються.

В цілому розвиток людства йде від правопівкульового (творчого) Сходу до лівопівкульового (інструментального) Заходу. Від нелінійного мислення [Добронравова, 1991] до мислення лінійного. Це можна проілюструвати тим, що винаходи, які були здійсненими в Китаї, одержали практичну реалізацію на Заході, а в Китаї вони залишилися у якості “іграшок” [Петров, 1992, с. 117; Нудам, 1966]. Розвиток людства як расового явища виявляє розщеплення загальної предкової гілки на два початки (негроїдний та монголо-європеїдний), останній з яких потім також розділюється на монголоїдний та європеїдний початки [Бочков, 1989, с. 146]. Далі в результаті демографічного процесу ми маємо явище нівелювання генетичних розбіжностей між популяціями людей [там само, с. 149]. В цілому можна сказати, що спочатку людство як популяційна одиниця не відчувала тиску природного відбору, потім через зріст людської популяції цей тиск поступово зростав. Зараз ми спостерігаємо два процеси – зростання кількості населення (демографічний ефект) та зменшення тиску відбору (генетичний ефект) [там само, с. 148]. Цікавим є те, що стрес як фактор дестабілізації раніше стабілізованих систем онтогенезу підвищує спадкову мінливість [Беляев, 1989, с. 161], тобто стрес виступає фактором руйнування первісного міфологічного “раю” людини. Зменшення тиску природного відбору призводить до парадоксу “нервово-психічної еволюції” [Давиденков, 1947], якій полягає у підвищенні поліморфізму людини, а також у тім, що в людстві отримали поширення патологічні типи нервових систем, що багатьма біологами вважається результатом припинення природного відбору, коли соціальне середовище перетворилося на своєрідний екран, який захищає людину від впливу природного середовища та позбавляє її від необхідності біологічної еволюції [Рычков, 1989, с. 165].

Розвиток колективу (групи) також підпорядковується універсальній схемі. Подібно до того, як особистість розвиваючись, перетинає три фази (адаптація, індивідуалізація, інтеграція [Псих. розв. личн..., 1987, с. 63–68]), так і група, колектив проходять певний шлях свого розвитку, який можна подати у вигляді висхідної та низхідної гілок хвилі, якщо прийняти до уваги концепцію розвитку групи Л. І. Уманського [Уманский, 1975, 1977].

Тут ми маємо три висхідні етапи розвитку групи:

1) група-конгломерат (дифузна група);

2а) номінальна група (що має певний набір цілей, видів діяльності і т. ін.);

2б) група-асоціація (де розвивається внутрішньогрупова структура);

3) група-автономія (висока внутрішня єдність, членство у групі стає усвідомленою особистісною цінністю). Тут маємо і три низхідні етапи антирозвитку (деградації) групи: дезинтеграція (антипод кооперації), інтраєготизм (антипод автономізації), антиколектив.

Поговоримо про **розвиток спорту**. Всі види спорту можна диференціювати на суб’єктні і об’єктні. В перших видах ми маємо спортсменів, що змагаються безпосередньо один з одним (боротьба, бокс, карате тощо). В останніх видах змагання спортсменів опосередковано певними посередниками, такими, як м’яч, штанга, вода у плаванні та ін. На світанку людства спортивна діяльність була цілісною, тобто там ще не спостерігається диференціація на суб’єктні та об’єктні види, а саме життя не відокремлюється від спорту як змагання (за право жити). Тобто тут спорт виявляється як одночасно способом життя і життєвою розвагою. З появою дозвілля спостерігається розщеплення життя на працю і розвагу, з’являються спортивні змагання, де види спорту репрезентовані у диференційованому суб’єкт-об’єктному вигляді. Започатковуються Олімпійські ігри. Потім спостерігається поєднання спорту та дозвілля, коли спорт знову стає способом життя. Йдеться про феномен лицарства, а також про спорт заможних шарів населення. У Англії, наприклад, слово “спорт” (sport) витоково означало полювання, рибна ловля, розвага, гра. Саме ці аспекти життєдіяльності були головними для шляхетних верств населення. Потім спорт професіоналізується, тобто стає

професійним, і знову спостерігається його суб'єкт-об'єктне диференціювання. Зараз, разом з розвитком екологічного мислення, спорт як головний фактор здорового способу життя знову починає мотивуватися спрямуванням до здоров'я.

В процесі **розвитку технології** ми спостерігаємо рух від ситуативної технології (де людини як особистості ще немає, вона інтегрована в процес культурної дії) до професійної [Петров, 1992, с. 27], коли ми спостерігаємо розщеплення універсалізуючого та спеціалізуючого шляхів розвитку [Петров, 1992, с. 37]. При цьому можна говорити про закон "технологічної еволюції" М. Корача, що є законом про зниження собівартості [там само, с. 203]. Цей закон можна було б назвати "другим початком економіки" (порівняйте з другим початком термодинаміки), оскільки він вказує, що зниження собівартості призводить до економічного хаосу – кризи перевиробництва.

Поговоримо про **розвиток інформаційної свідомості людини**, яка характеризується двома аспектами – право- та лівопівкульовим. Правопівкульова інформація має справу з конкретно дійсністю, з актуально-дійсним її аспектом, в той час коли лівопівкульова знакова інформація відображає віртуальний, потенційно-можливий бік нашої дійсності, який в наш час отримує все більший розвиток. Еволюція людини йде від правого до лівого її аспекту, від актуально-дійсного до потенційно-можливого, віртуального способу відображення та освоєння світу, коли данність замінюється на можливість, що приводить до явища "віртуалізації" всього нашого життя, яке досягає свого апогею у нашу епоху – епоху глобального інформаційного буму. На рівні суто інформаційному це проявляється в найцікавішому феномені людства – в Інтернеті – всесвітній інформаційній мережі, "всесвітній павутині", ідеалі інформаційного суспільства. У операційній сфері Інтернету людина незрівнянно підвищує свої маніпуляторські можливості (тобто можливості лівопівкульові, логічні) та навчається жити віртуальним життям, яке може практично повністю дублювати реальне життя зі всім розмаїттям її соціальних інститутів, коли, наприклад, можуть створюватися навіть віртуальні єпархії та заключатися віртуальні шлюби. В віртуальних магазинах зараз можна купити практично все. У своїй теоретичній межі Інтернет як віртуальна реальність зможе повністю замінити реальне існування, надавши людині можливості розвиватися у бік людини-маніпулятора. Злиття право- та лівопівкульового аспектів людини означає, що вона вийде на рівень віртуального існування поза межами Інтернету, точніше віртуальне та матеріальне існування, дух та матерія мають поєднатися.

Розглянемо ще один аспект еволюції людини – **загальноінформаційний**. Цікаво, що тривалість життя у особин ссавців різна, але кількість серцевих ударів за період життя ("об'єм індивідуального часу") – практично постійна. Це є одним з дивовижних законів тваринного світу, подібно до закону, згідно з яким, як вважають деякі дослідники, об'єм біомаси на землі постійний [Тростников, 1989; Казначеев, Спирин, 1991, с. 101]. Це було відоме ще стародавнім мислителям, згідно до яких об'єм біомаси на землі та обсяг знання постійні. Можна дійти висновку, що еволюція планети проходить шляхом розщеплення "єдиного життєвого принципу" на праве та ліве – біосферу та ноосферу (сферу життя та сферу розуму) як на рівні планетарному, так і клітинному, про що писали Л. Пастер і В.І.Вернадський, які розуміли космічне значення правизни-лівизни, її проявів в живих організмах і у побудові хімічних сполучень протоплазми, та пов'язували правизну-лівизну з властивостями простору, яким обхвачений живий організм [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 77]. На певному виткові еволюції планети біосфера і ноосфера досягають стану максимальної поляризації, що проявляється у вигляді енергетичного та інформаційного протистояння – протистояння засобів господарсько-економічної діяльності (вища точка якої – атомна енергія) і засобів інформації (генетичної, друкарської, електронної тощо). Зрозуміло, що в кінцевому підсумку виникає необхідність схлопування системи "біосфера-ноосфера", що приводить людську цивілізацію до дещо більшого.

В плані індивідуального розвитку вищенаведена схема може розумітися наступним чином. Спочатку ми маємо єдиний людський організм (єдність його класичних складових –

душі, духу та тіла) – новонародженого, у якого тілесна та психічна складові єдині, що фіксується наступним чином: біологічний час тілесної частини організму можна виміряти за допомогою серцевого ритму, а його психічної частини – ЕЕГ-ритміки. Ці два типи часу у немовляти симетричні: частота пульсу дорівнює близько 1-3 ударів за секунду, а частота біоелектричної активності мозку – також близько 1-3 коливань за секунду (дельта-ритм). Далі в процесі онтогенетичного розвитку частота серцевих ударів падає, а ритміка мозку збільшується. Медитативні практики, спрямовані на досягнення “нульового” стану, прагнуть привести до єдності ці два часових ритми людини. Можна припустити, що на певному етапі розвитку людини її хронометрична асиметрія нівелюється.

Розглянемо ще один аспект розвитку людини – **пристосувальний**. Відомо, що в первісних суспільствах дітей не наказували та дозволяли (принаймні у ранньому дитинстві) поводити себе як їм заманеться. Так у чотири роки примхи дитини виконуються беззаперечно, але в сім років маленький індіанець чи ескімос стає досить працелюбним робітником [Бромлей, 1989, с. 192]. Це можна пояснити тим, що на цьому етапі розвитку людства не спостерігається значної диференціації між дорослим та дитячим аспектами суспільства. Але з розвитком суспільства розгортається розвиток вищезазначеної диференціації. Потім з розвитком новітніх філософських систем дитяча безпосередність та спонтанність починають високо оцінюватись як елемент творчого підходу до життя. Цікаво й те, що на початкових етапах розвитку людства спостерігається дбайливе ставлення до природних ресурсів, розвинена екологічна поведінка, в той час коли зараз екологічна єдність людини та природи здебільшого втрачена, коли соціально-економічний прогрес супроводжується занепадом духовного світу людини [Гезенко, Гюрджіан, 1989]. Таким чином, на початкових етапах суспільно-економічного розвитку людства спостерігається єдність матеріального та духовного аспектів існування, потім виявляється проблема “нижниць” між ними. Ми вважаємо, що, врешті-решт, різниця між матеріальним та духовним нівелюється, а людина підійметься від моралі землянина – через засвоєння космосу – до моралі “громадянина Всесвіту” [Campbell, 1965]. Можна говорити, що розвиток людства йшов від пристосувального існування людини в природі через неолітичну революцію до свідомої та цілеспрямованої зміни природи [Кутырев, 1989, с. 272]. В перспективі цей розвиток повертається до пристосувального існування на вищому рівні, коли людина починає характеризуватися спонтанно-творчою поведінкою.

У цілому, загальна схема парадигми розвитку дає можливість евристичного аналізу речей, які принципово не можуть бути аналізовані на теперішньому рівні розвитку науки. Наприклад, аналізуючи такі феномени, як нескінченне та кінцеве, можна стверджувати, що спочатку вони не диференціюються (стан так званої “точки сингулярності”), потім спостерігається їх відокремлення. Потім вони знову сполучаються. Говорячи про такі важливі концепти природознавства, як **філогенез та онтогенез** (чи розвиток часткового та всезагального принципів), можна вважати, що онтогенез та філогенез, які виявляють певну генетичну ізоморфність, підкорюються вищезазначеній закономірності, коли спочатку вони не диференціюються і є тотожними; потім спостерігається процес цієї диференціації, яка, врешті-решт, нівелюється. І.І.Шмальгаузен у праці “Проблеми дарвінізму” (1969 р.) [Шмальгаузен, 1969] показав, що в філогенезі має місце певна перебудова всього ембріогенезу в цілому, виявляється спускання вниз вирішальних моментів розвитку. Потім вони розщеплюються коли онтогенез все більше виринається уперед, а філогенез – спускається вниз. Тим паче, що виявлена закономірність: чим еволюційно вищим є організм, тим більш уповільнюються темпи розвитку з віком. Тобто зафіксовано зниження темпів розвитку з віком: чим молодшою є дитина, тим швидше відбувається зміна її поведінки [Гезелл, 1932]. Цей феномен Ж. Піаже прокоментував наступним чином, коли спитав, чи не буде в цьому разі менша швидкість розвитку дитини у порівнянні з котенятами, наприклад, фактором її подальшого розвитку, чи не є ця уповільненість відкриттям чинника плідності? [див. Обухова, 1995, с. 173]. Слід думати, що в кінцевому підсумку індивідуальний та видовий розвиток нівелюються.

Поговоримо більш докладно про **розвиток уявлень про кінцеве-нескінченне**. Спочатку кінцеве та нескінченне не диференціюються. Потім спостерігається їх членування. Тут слід сказати, що піфагорійці внесли у вчення про кінцеве-нескінченне аксіологічний елемент, коли обмежено-упорядковане вони ставили вище за нескінченно-невизначеного. У першому для них втілювалися благо і краса, а у другому – недовершеність та зло. Пізніше у християнському богослов'ї ці оцінки міняються місцями Аристотель ввів поняття про актуальну та потенційну нескінченність. Це дало скептикам можливість використовувати поняття нескінченності як доведення принципу непізнаванності світу: “Все, що наводиться у доказі речі, яка обговорюється, потребує доведення, а це, у свою чергу, потребує іншого доведення, і так до нескінченності” [Секст Емпирик, т. 2, 1976, с. 239–240]. Згідно з неотомістськими поглядами, фінітне знання (про кінцеве) обмежується науковим знанням про світ, в той час коли інфінітне знання (про нескінченне) – відображає буття у ракурсі трансцендентального духовного першопочатку. Після Миколи Кузанського ідея нескінченності починає, з одного боку, актуалізуватися в концепції про необмеженість Всесвіту (Дж. Бруно, Б. Спіноза), а з іншого, – нескінченність починає трактуватися як дещо “неавтентичне, нещире”, “неособисте” [Кармин, 1981, с. 20]. Згодом, в епоху Відродження проблема нескінченності стала аналізуватися не лише у аспекті онтології, але й гносеології. Потім Кант розглядає цю проблему у світлі “антиномій чистого розуму”, а Гегель виокремлює “істинну нескінченність”, притаманну для ідеального буття, і “дурну нескінченність”, що має місце у природі. У новий час проблема нескінченності займає почесне місце у філософських розробках таких напрямків, як екзистенціалізм, феноменологія, де нескінченність постає у вигляді парадоксу невизначеності ірраціональних речей, таких, як екзистенція. Квантова фізика показала, що межа, яка відокремлює кінцеві та нескінченні феномени (мікро- та макросвіти), прозора, а ці феномени можуть взаємно трансформуватися.

Розглянемо розвиток **космологічних уявлень**. На першому міфологічному етапі космогонічна картина світу постає як єдність факту та цінності, опису та норми, коли світ виявляється побудованим антропологічним чином на застанах “природних релігій” (термін Гегеля [Гегель, 1976]). Потім, як пише Гегель, на рівні “розщеплення свідомості” виникають релігії “другого чарівництва”, світ постає як чуттєве ціле. Тут правопівкульові міфологеми ускладнюються лівопівкульовим прагненням до схематичного упорядкування світу, до побудови світу як ієрархії [Вернар, 1988].

У теогоніях цього часу присутня ідея світового дерева, та ієрархії світових сил, уявлення про верх (Олімп) та низ (Тартар) та ін., оскільки “архаїчній свідомості притаманні специфічні прийоми освоєння “хаосу” й перетворення його в “космос”. Ці прийоми втілені в ритуалах, де засобами упорядкування хаосу є бінарні позиції, в яких протиставляються як найзагальніші ознаки буття, так і його антропокультурні визначеності (верхній світ – нижній світ, життя – смерть...)” [Табачковський, 1984, с. 238]. Завершення розвитку лівопівкульового світорозуміння втілюється в схемах, де виявляється принцип відносності.

Так, Анаксимандр підірвав основи суборнативної космогонії, помістивши космос у математичний простір, де діють суто геометричні відношення. Таким чином він поставив під сумнів ціннісно-ієрархічну теогонію, де просторові визначення (“верх-низ”) мали релігійне забарвлення. А апейрон Анаксимандра стає тою універсальною стихією, яка забезпечує рівновагу космічних сил та ієрархій, в якій врівноважуються протилежні початки космосу. В часи становлення християнської моралі та в епоху середньовіччя поновлюється ієрархізована модель світу, де просторові атрибути космосу знову сповнюються ціннісними характеристиками. Ієрархічно-субординаційна модель світу в плані простору розповсюджується у сферу часу, що втілюється в християнській ідеї історії як руху від минулого до майбутнього, виявляючи дихотомію “вперед – назад”. Епоха Ренесансу та Новий час характеризується поверненням до правопівкульового світовідчуття, коли розвиваються ідеї антропоцентризму, екзистенціалізму тощо. Постмодерністське світорозуміння виражає ідею децентрації буття.

Таким чином, в історії людства ми спостерігаємо зміну двох полярних уявлень – гетерархічності та ієрархічності, есенціальності (інтровертованості) та екзистенціальності (екстравертованості). Зараз розповсюджуються ідеї антропокосмізму [Холодный, 1982; Вернадский, 1987, 1991; Рерих, 1991; Циолковский, 1992, 1993; Русск. косм.; Онопрієнко, Батіна, 1995], антропний принцип (Г. М. Ідліс, А. Л. Зельманов, Б. Картер, Дж. Уілер та ін. [Налимов, 1989; Балашов, 1988]). Антропокосмізм “виходить з розуміння людини як органічної і активної частини космосу та Всесвіту” [Фролов, 1983]. Треба сказати, що антропний принцип (чи принцип “космічного доповнення” В. Гейзенберга) базується на факті, що встановлений астрофізиками: виникнення розумного життя впливає з структури фізичного підґрунтя розвитку Всесвіту. Але імовірність створення цієї структури наближається до нуля, тому слід припустити, як вважають вчені, що чи одночасно існують всі уявні всесвіти, в одному з яких трапилось збігу, узгодженість множини величин, чи існує дія прихованого принципу, який організує Всесвіт певним чином [Девис, 1985, с. 132–155].

Можна говорити про **еволюцію уявлень про причинно-наслідкові відношення** у контексті розвитку загально людського розуму, про що пише А. Сен-Сімон, який розрізняв наступні етапи суспільного розвитку: ідолопоклонство, політеїзм, монотеїзм, фізіцизм [див. Чалоян, 1979, с. 13–15]. На першому етапі люди розглядали окремі природні явища як “великі та наріжні причини всього, що відбувається”. На етапі політеїзму людський розум піднявся до уявлення про “невидимі причини”, визнання яких опосередкує людські спрямування, всілякі чуття. Цей етап реалізується в релігії древніх Греків. На етапі монотеїзму людина відривається від уявлення про множинність причин та вироблює ідею першопричини. На етапі фізіцизму людський розум досягає причину, яка “діє насправді”, він переходить від ідеї багатьох окремих законів, що визначають явища фізичного світу, до ідеї єдиного закону, який керує ними [Сен-Симон, 1948].

Аналіз **розвитку філософії** можна аналізувати, використовуючи погляди В. Хьосле щодо етапів розвитку європейської філософії [Хесле, 1991; Алексієнко, 1999; Дильтей, 1987, с. 129; Гадамер, 1988, с. 84–189].

Перший етап характерний для давньогрецької філософії, предметним полем якої виступало безвідносне до людини суще. Цей етап В. Хьосле назвав “об’єктивним”. Однак тут слід сказати, що першому етапові передуює “антропоморфний етап”, коли людина та оточуючий її світ постають як єдине ціле, єдиний універсум. “У греків, – писав Ф. Енгельс, – саме тому, що вони не дійшли ще до розчленованості, до аналізу природи, – природа ще розглядається в цілому, як одне ціле. Всезагальний зв’язок явищ природи не доводиться у подробицях: він є для греків результатом безпосереднього споглядання” [Енгельс, Диал. природы, т. 20, с. 369].

Починаючи від Декарта з його принципом “Cogito ergo sum” (і німецької класичної філософії) філософії була притаманна суб’єктивна орієнтація. Це “суб’єктивний” період. В його центрі стояли проблеми пошуку суб’єктивних джерел досвіду та знання.

Третій етап був започаткований К.-О.Апелем та Ю.Габермасом. Він має назву “інтерсуб’єктивний”. В центрі уваги лежить сфера людської комунікації, людських взаємин, аналіз тих структур досвіду, що забезпечують взаємодію людей, їх взаєморозуміння. Тут вважається, по-перше, що спільнота індивідів, що знаходяться в комунікації, постає апріорною умовою будь-якої теоретичної чи практичної діяльності. По-друге, формальною структурою, до якої можна редукувати і в термінах якої можна описати комунікативну спільноту, є мова як система знаків и сфера мовних актів. Третій момент філософії інтерсуб’єктивності є принцип етики, що впливає з людської комунікації, оскільки сама комунікація відбувається між людьми.

Якщо в античному світі суб’єктом філософського дослідження була природа, в яку людина інкорпорована, а також буттєва субстанція, що лежить в основі світу, то на другому етапі людина перетворилася на суб’єкт дослідження, тобто тут має місце процес розщеплення первинного поля філософського пізнання на людину і оточуючий її світ.

На третьому етапі на перше місце виходить єдність оточуючого світу і людини, але на новому виткові розвитку, коли розглядається проблема комунікації і взаємодії Я і не-Я, границя, що їх відокремлює. Ця взаємодія сперш розглядається як комунікація між Я, тобто постає проблема взаємодії двох аспектів “Я” та “Інше Я”. В феноменології границя як предмет дослідження виявилася тоді, коли вона розглядала питання про сприйняття інших суб’єктів, при спробі знаходження в них суб’єктивності. В центрі уваги феноменології Е.Гуссерля (книга *“Картезіанські роздуми”*, 1934 р.) був аналіз тих чинників та структур людської свідомості, завдяки яким у людини може конституюватися смисл “alter ego”.

Феноменологічна соціологія А. Шюца намагається знайти типові взаємообумовлені структури свідомості та поведінки індивідів, що сформовані через комунікацію суб’єктів, взаєморозуміння яких щільно пов’язане з їхніми соціальними ролями.

В аналітичній філософії також присутнє завдання дослідження інтерсуб’єктивності. Р.Карнап розуміє останню як самий суттєвий спосіб дійсності. Поняття інтерсуб’єктивності аналізується і в контексті “мовних загальностей” Я. Хантіки, для якого в кожній науковій теорії виокремлюється деяка множинність “висловлювань”, спостережень, що визнаються істинними певною науковою спільнотою через загальне узгодження, через консенсус.

У гермевтичній філософії інтерсуб’єктивність аналізується в комунікативному аспекті, як корелят мовної інтерпретації. Для В. Дільтея поняття є виразником самого життя, що продукує сталу єдність значень, що можуть бути співпережитими іншими індивідами. Архетип К.Юнга, його ідея колективного безсвідомого можуть бути виразниками інтерсуб’єктивності, що тут постає як деякий принцип (границя), котрий перетинає психічну і фізичну реальності і узгоджує їх.

Ю.Габермас, що розуміє інтерсуб’єктивність на засадах гермевтичної традиції та розвиває ідеї Ф.Шлейєрмахера, В.Дільтея, Г.Хайдеггера, Г.Гадамера, виходить з положення, що в процесі комунікації індивідів відбувається взаємна актуалізація спільних смислів, які приймається інтерсуб’єктивно. В.Хьосле, характеризуючи філософію К.-О.Апеля як сучасну модифікації філософії трансценденталізму, вважає, що вона пройшла в своєму розвитку декілька етапів. На одному з етапів в вигляді трансцендентальної філософії Канта в ній ставилося питання про можливість природничо-наукового знання, про співвідношення “речі-в-собі” і “речі-для-нас”. Наступним етапом була теорія раннього Ч.Пірса. Для теорії пізнання та філософії наслідками “інтерсуб’єктивної трансформації” були висновки, зроблені Т.Куном та іншими дослідниками, що зрозуміли умовність наукових парадигм і її залежність від інтерсуб’єктивного фактору (пор. з поняттям “істинної перевірки” К. Поппера).

Інтерсуб’єктивну трансформацію ми зустрічаємо і в сфері аксіологічного знання. Тут можна відмітити кантівський категоричний імператив (роби так, щоб максима твоїх суджень відповідала принципам всезагального закону), як і думку Ю.Габермаса, згідно з якою моральна філософія має бути заснована на таких судженнях, які підкріплюються всезагальним консенсусом, коли автентичні засади моралі не шукаються в ній самій, а виявляються як результат загального інтерсуб’єктивного узгодження. Одне кантівська етика виводиться з автономії трансцендентального розуму, а на думку представників комунікативної філософії, етичні норми випливають з логічного обґрунтування. Тобто норми та цінності тут виробляються у необмеженій, вільній від примусу та партикуляризму суспільній дискусії.

Нарешті, можна говорити про четвертий (чи п’ятий, якщо прийняти до уваги наявність “антропоморфного етапу”) етап, де дійсність знову антропоморфується, коли у сфері науки та філософії як форм суспільної свідомості виявляються антропні космологічні принципи і філософія відкриває явище тотальності, цілісності, повертаючись до старого на новому виткові розвитку.

Таким чином, якщо залучити для аналізу філософську традицію розглядати реальність як координацію людини та світу, суб’єкта та об’єкта, то можна сказати, що початковий етап розвитку суспільної свідомості взагалі, та філософії зокрема виявляє єдність, синкретизм суб’єкта й об’єкта. На другому етапі виявляється наростання дихотомії людини і світу, їх

асиметризація: суб'єкт і об'єкт розводяться по полюсах. Координація відносин у суб'єкт-об'єктній системі знаходить своє вираження у такій моделі розвитку науки, яка виділяє класичний (у рамках якого об'єкт первинний стосовно суб'єкта, тобто об'єкт, що виступає "об'єктивною реальністю, даною нам у наших відчуттях" впливає на суб'єкт і багато в чому його визначає) та некласичний (суб'єкт впливає на об'єкт) етапи розвитку теоретичної свідомості. Третій етап – період постнекласичного розвитку науки – пов'язаний з ідеєю злиття об'єкта і суб'єкта [Кизима, 1992, 1996, 2005], з такою теоретичною парадигмою, у якій вони розглядаються як такі, що впливають один на одного і взаємно один одного потенціюють.

Розвиток філософії як форми суспільної свідомості можна аналізувати на основі розвитку онтології – вченні про “буття, про суще, про його форми і фундаментальні принципи” [Совр. зап. фил., с. 219]. Це вчення в межах Східної філософської традиції в своєму розвитку пройшло три етапи, виявляючи схему “подвійного переходу” Гегеля (коли одночасно здійснюється рух у напрямку минулого і майбутнього в точці трансформації об'єкта, що розвивається), що передбачає саморозщеплення Абсолюту, потім його згортання, коли спостерігаються два протилежних процеси, які змінюють один одного:

“в-собі-буття” (Логіка) → “іншебуття” (Природа) → “для-себе-буття” (Дух) +
“для-себе-буття” → “іншебуття” → “в-собі-буття”.

Перший етап розвитку філософії – той, на якому буття та мислення постають єдиними. Парменід, Платон, Аристотель, поглиблюючи тезис єдності буття та мислення, орієнтують філософію на пізнання буття. На другому етапі визначається та уточнюється статут буття, вивчаються його особливості та рушійні сили. Третій етап пов'язаний з філософією Нового часу. Тут мислителі-раціоналісти вивчають вже не онтологію, а гносеологію (Декарт, Лейбніц, Спіноза). Філософія Канта постала як синтез трьох етапів розвитку філософії. Потім цей розвиток рухався зворотному напрямку. Фіхте, Шеллінг, Гегель повернулися до докантівської раціоналістичної традиції побудови онтології на базі гносеології. Мислення знову виявляє свою тотожність з буттям. Це був новий кантівський синтез, який вів тепер вже в зворотному напрямку. Врешті-решт, в кінці XIX, початку XX ст. спостерігається повернення до онтологізму.

У феноменології Е. Гуссерля розробляється шлях переходу від “чистої свідомості” до структури буття, до покладання світу без суб'єктивного гносеологізму. Н. Гартман в своїй онтології прагнув перебороти традиційний розрив між абстрактною цариною онтологічних сутностей та дійсним буттям. Різні школи екзистенціалізму спрямовані на переборення психологізму у тлумаченні природи людини, описують структуру людських переживань як атрибути самого буття.

М. Хайдеггер відокремлює “чисту суб'єктивність”, бажаючи звільнити її від “неширих” форм існування. Г. Марсель пише: “наша позиція відрізняється від агностицизму принципово: агностик вважає умови пізнання недостатніми, – ми ж відмовляємось знати” [див. Тавризян, 1977]. Він вважає, що “з того часу, як сучасна філософія виявила, що найсуттєвішим для людини є знаходитись у ситуації, а не робити її предметом аналізу, бути “утягнутим” у дійсність, а не займати відносно неї позиції спостерігача, – феноменологічний спосіб ставлення до світу постав невід'ємною частиною філософії” [там само, с. 23]. Екзистенціалізм говорить про існування людини “тут і зараз” [Бурж. фил..., 1974, с. 219]. Підготувала феномен існування “тут і зараз” позиція абсурду, квієтизму, що була притаманна філософській думці 30–40 років: “В світі, що раптово позбавлений ілюзії та світла, людина відчуває себе чужою... Ця невідповідність між людиною та її життям, між актором та декорацією й є відчуттям абсурду” [Коссак, 1980]. В 50–60 роки криза самовідчуження переборюється і людина вступає в кінцевий синтетичний етап, здійснюючи “подвійний перехід” (коли одночасно здійснюється рух у напрямку минулого і майбутнього в точці трансформації об'єкта, що розвивається), історичний час починає рухатися у “зворотному напрямку”, стикаючись з його “прямим напрямком” та породжуючи зони

“часової анігіляції”. В цьому відношенні цікаві роздуми Г. Маркузе про час, який тече від майбутнього до минулого [див. Давыдов, 1978, с. 114].

Тут можна говорити й про те, що спочатку філософія і наука (а ще раніше філософія і релігія) не відокремлювались і існували у якості натурфілософії (період древньогрецької філософії). Починаючи з Платона філософія стає цільним знанням, коли натурфілософія як би розщеплюється на філософію і медицину. Середні віка – патристика і схоластика – не давали сприятливого ґрунту ні для філософії, ані природознавства, коли наявним є черговий синтез у вигляді релігії. В епоху Відродження і далі у XVII віці релігія розщеплюється на філософію і природознавство у вигляді атомістики. Потім маємо черговий синтез у вигляді філософії природи Декарта, Лейбніца, Канта. Потім філософія і природознавство знову стають полярними сутностями. У XX віці наука у вигляді релятивної і квантової фізики, теоретичної біології знову “протягнула руку” філософії. Філософія повертається до ірраціоналізму, парадоксальності, невизначеності.

Так екзистенціалізм, що бере початок від С. Кьєркегора, орієнтується на один з постулатів: існування передує сутності, тобто, процес домінує над статичною абстракцією, якою є сутність. Загальна семантика є продуктом польсько-американського інженера А. Коржибського, що намагався сформулювати нову неаристотелівську логіку, щоб видалити “есенціалістичні”, чи аристотелівські правила гри з наших нейролінгвістичних реакцій (мови і мислення) і перенастроїти наші мозкові програми на екзистенціалістичні і феноменологічні концепції і особливо на квантову механіку.

Е. Гуссерль, один із творців феноменології, відкидає традиційну філософію настільки ж рішуче, як і екзистенціалізм. Але він пішов ще далі, коли відкидав узагалі всі концепції “реальності”, крім досвідної (феноменологічної).

“Феноменологічна деструкція” або “редукція”, здійснювана щодо зовнішнього світу, є звільненням чистого і прямого переживання від всіх його прихованих концептуальних і дискурсивних нашарувань. Застосування “редукції”, або “деструкції”, до зовнішнього світу має приводити до сприйняття чистого “Я”, як до початкового елементу, або як називає це сам Гуссерль – до “трансцендентального Я”. Останнє повинне складати ту єдину надійну опору або ту початкову очевидність, яку шукав ще Декарт і яка залишається нам після послідовного сумніву у всьому. Це центр, випромінюючий ясне, нерухоме світло, чисте джерело світла, при цьому коли випромінюване ним світло потрапляє на “феномени”, вони розкриваються, тобто він висвічує їх якнайглибше вимірювання, “живу сутність”, яку в рамках даної школи прийнято називати “іманентним смисловим змістом” (immanenter Sinngehalt). Тоді внутрішнє і зовнішнє збігаються. Як останній аспект феноменології можна вказати на ще одне її вимогу, що також відображає традиційний погляд – йдеться про необхідність подолання антитези, або розриву, що зазвичай існує між даними безпосереднього досвіду і сенсами, коли пізнання збігається з баченням, інтуїція (пряме сприйняття) із сенсом.

Гуссерль також надавав особливого значення творчості в кожному акті сприйняття (коли мозок, наприклад, відіграє важливу роль інтерпретатора даних). Творчість є гра, яка, як вважає Й. Хейзінга, є головною реалією нашого суспільного світу, який кристалізується за певними правилами гри. При цьому людське сприйняття дійсності багато у чому хибне, про що ми можемо дізнатися з феноменологічної соціології, визнає суспільні реальності (множинні), обумовлені людськими взаємодіями і правилами гри, обмеженими пропускнуою здатністю людської нервової системи. Цей висновок доповнюється етнометодологією, яка сполучає радикальні теорії сучасної антропології і феноменологічної соціології та вивчає суспільні (емічні) реальності, демонструючи при цьому, що сприйняття кожної людини завжди містить у собі обмеження, несвідомі упередження емічної (чи суспільної гри) спостерігача.

Відповідно до копенгагенської інтерпретації квантової фізики, як здоровий глузд, так і традиційна філософія виявилися не здатними враховувати дані квантової механіки (і теорії відносності), і, щоб зрозуміти те, що відкрила фізика, нам потрібно говорити новою мовою.

Нова мова не містить тих абстракцій, що відкидалися екзистенціалізмом, і пропонує давати речам визначення в термінах людських операцій (до чого призивають прагматизм і операціоналізм). Таким чином, ми не можемо робити які-небудь твердження щодо дійсності. Копенгагенське розуміння зводиться до того, що не існує ніякої глибокої реальності, коли людина знаходить вагомі причини уникати вживання слів “є”, “існує”, “знаходиться” і намагається сформулювати ті ж висловлення функціональною мовою, тобто на такій мові, на якій ми можемо описати те, що феноменологічно переживаємо.

ГЛАВА 4. ЛЮДИНА У РОЗВИТКУ

Як би не розвивалися в майбутньому наші концепції, залишиться дивовижним, що саме вивчення зовнішнього світу привело до висновку, що абсолютною реальністю є зміст свідомості

Дж. Герберт

Відтоді, коли у людях зникла безпосередня довіра до буття, яка у минулі часи була прямим наслідком того, що людина від народження включалась в оточуючий її світолад... просічений духом релігії... відтоді... як повалилось це цілісне світопочуття та виникло сучасне суспільство, наше ставлення до людей та речей нескінченно ускладнилось, все стало проблематичним і непевним.

[Манн, т. 5, 1960, с. 163]

Тварина цілком живе у конкретному і в дійсності... Бути людиною – значить кинути міцне “ні” цьому виду дійсності.

М. Шелер [Шелер, 1988, с. 63-64]

... людина є “індивідуумом”, що створив дистанцію між собою та світом і через це отримав здібність бачити речі, людей і самого себе “з боку”.

С. С. Аверинцев [Аверинцев, 1971, с. 61-63]

*Если горести все уничтожишь ты – вскорости
Обратятся недавние радости в горести.*

Р. Тагор

Східна мудрість вчить нас, що дух має пройти тяжке випробування втіленням і життям та бути хрещеним матерією, перш ніж він набуває досвіду та знання. Тільки після цього він приймає хрещення душі, чи самоусвідомлення, і може повернутися до витокового божественного стану...

О. П. Блаватська [Блаватская, 1994, с. 56].

Історія філософії є, по суті, описом зусиль великих людей запобігти соціальній дезинтегрованності шляхом створення природних моральних санкцій, що заміщають надприродні санкції, які вони самі зруйнували.

Дюран [див. Мэгре, 2001, с. 144]

Якщо гілки дерева досягають неба, то його коріння має сягати глибин пекла.

Ф. Ніцше [див. Лаберж, 1996, с. 177]

Тільки в тому випадку, коли очевидність та захоплення зрівноважують одне одного, ми отримуємо доступ і до емоцій, і до ясності.

А. Камю [Камю, 1989, с. 223]

Хто хоче пізнати найбільші таємниці природи, хай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибока магія полягає у вмінні вивести протилежність, і при цьому спочатку знайти точку поєднання.

Д. Бруно [Бруно, 1949, с. 291]

Євангелія не говорять одному “так”, а іншому “ні”, але одному і тому ж “і так, і ні”. На цих уявних протиріччях, на антиноміях тримається Євангелія, як птиця на крилах.

В. Шмаков [див. Клизовский, 1995, с. 731].

Не відсікай хвилювань, але при цьому вступай в нирвану.

Шаріпутра [див. Дюмулен, 1994, с. 63].

Людина – єдиний універсальний і вищий предмет філософії
Л.Фейербах

Людина – повнота досконалостей, рівна цілій природі.
Ф.Прокопович

Роль освіти полягає ще й у тому, щоб досягти розуміння зв'язків і узгодженості між різними галузями знання і досвіду. Щоб зрозуміти великий витвір мистецтва, потрібно дивитися на всю картину в цілому, намагаючись збагнути відносини між усіма її деталями, а не зосереджуватися на якомусь одному з її фрагментів... Для вивчення нас самих і людей, котрі нас оточують, недостатньо займатися лише наукою. Для цього потрібне знання філософії, літератури, мистецтва, музики, історії і багатьох інших галузей... Отже, аби стати освіченою людиною, важливо прилучитися також і до сукупності усіх галузей знань, розкрити взаємовідносини між ними.

Гудінг Д., Леннокс Дж. (Гудінг Д., Леннокс Дж., 2007, с. 9-10)

Як відомо, тварина тотожна своєму існуванню і не відокремлює себе із зовнішнього середовища, складаючи з ним, у певному розумінні, єдине гармонійне ціле. Можна сказати, що між тваринним організмом і органічними елементами зовнішнього середовища існує практично повне порозуміння, функціональна гармонія, що реалізується на рівні інстинктивно-автоматичної та мимовільно-першосигнальної поведінки й відтворення.

Подібне ж повне функціональне порозуміння спостерігається між материнським і ембріональним організмами. Високий рівень порозуміння спостерігається також між членом примітивного людського співтовариства і навколишнім природно-суспільним середовищем. Дане порозуміння випливає з того, що навколишнє середовище архаїчна людина наділяє психічними властивостями (панпсихізм), сакралізує його, а сама людина ще цілком не диференціює Я і не-Я, внутрішнє і зовнішнє, природне і соціальне, живе і неживе, актуально-дійсне і потенційно-можливе, існуючи в єдиному містичному просторі “тут і тепер” за принципом “тотальної співпричетності навколишньому світу” (Л. Леві-Брюль). Як показали Р. Бенедікт і А. Маслоу, які запропонували вимірювати характер соціальної спаяності і порозуміння рівнем соціальної синергії, у примітивних соціумах даний рівень дуже високий [Maslow, 1965; Bebedict, 1970].

Суспільне буття такої архаїчної людини регулюється принципом цілісної циклічної причинності, що знаходить своє вираження в таких поняттях, як архетип, колективне несвідоме, синхронічні зв'язки К. Юнга і В. Паулі, що реєструють феномен єдності людини і світу, їхнє екзистенційне взаємопроникнення, коли події фізичної і психічної реальності отримують “рівнобіжне значення” і причинно взаємно координуються.

Цей стан співпричетності, або “райського” гармонійного існування людини в остаточному підсумку руйнується. Людина розвиває своє Я як властивість саморефлексії, здатності подивитися на себе з боку. Як пише С. С. Аверінцев, “людина є “індивідом”, що створив дистанцію між собою та світом і через це отримав здібність бачити речі, людей і самого собі “з боку” [Аверинцев, 1971, с. 61-63, 1975, 1989]. Дійсність, при цьому, десакралізується і профанується, а друга сигнальна система, котра розвивається як властивість відбивати й освоювати світ опосередкованим, знако-вербальним чином, прокладає між людиною і навколишнім середовищем непереборну безодню нерозуміння, позбавляє її почуття загальної співпричетності світу. Глибинне екзистенційне порозуміння людини і її космопланетарного оточення втрачається. Центр тяжіння людського буття зі сфери інстинктивно-підсвідомої поведінки переміщується в площину усвідомлено-рефлексивної діяльності. Як пише М. І. Стеблін-Каменський, “процес становлення особистості, тобто поступовий розвиток від первісної нерозчленованості “Я” і не-“Я” до усе більш чіткого протиставлення суб'єктивного об'єктивному, духовного фізичному,

нематеріального матеріальному – це, звичайно, і є генеральною лінією розвитку людської свідомості” [Стеблин-Каменский, 1976, с. 90-98].

Здатність до абстрактно-логічного мислення, ініційована процесом руйнації архаїчного космосу древніх співтовариств, що викликана ускладненням суспільної інфраструктури і нагнітанням атмосфери соціальної поляризації, суб'єкт-об'єктної дихотомії, – ця здатність зумовлює розвиток суб'єкт-об'єктного мислення за типом “чи-чи” (логічний закон виключного третього) і руйнацію так званих медіальних форм древніх мов, у яких суб'єкт і об'єкт (внутрішнє і зовнішнє) ще не диференціюються, а людина не протиставляє себе світу, наслідуючи природу, де існують лише безособові процеси і немає суб'єкт-об'єктної роздільності [Павленко, 1993]. Можна вважати доведеним, що всі древні мови мали в якості однієї з дієслівних форм (які реалізують зв'язок буття і дії в бутті) медіальний стан, що у більшості сучасних мов є практично відсутнім. Тут ми можемо спостерігати активний (“Я будує будинок”) і пасивний (“Будинок будується мною”) стани, а медіальний стан (“Будинок будує самий себе”) відсутній певною мірою, тому що форми вираження прямо-зворотної активності в нас можуть бути закріплені тільки за живою істотою. Тобто древні мови відображали стан єдності людини і світу, їх гармонію, і тому є більш довершеними, ніж сучасні мови, що ініціюють стан роздільності суб'єкта і об'єкта (людини і світу) та відображають світ, що зупинився, позбавляючи його динаміки, рухливості, життєвості.

Вербально-логічний тип осягнення буття виявляється критико-аналітичним, рефлексивним (принцип негативного зворотного зв'язку) типом у тому розумінні, що він існує у вигляді суб'єкт-об'єктних опозицій, тобто ґрунтується на законах логіки, таких як закон виключного третього (“чи-чи”). Тому будь-яке твердження чого-небудь тут у прихованому вигляді несе в собі заперечення чогось іншого. Принцип заперечення, у свою чергу, виявляє вибірковість поведінки та актуалізацію волі, що діє за правилом негативного зворотного зв'язку, “від противного” (П. В. Сімонов). Тобто воля є не чим іншим, як “демоном протиріччя”, чи заперечення, що є когнітивною основою для формування межі між певними моментами дійсності, а це, у свою чергу, дозволяє людині відокремити внутрішнє від зовнішнього, Я від не-Я та сформувані особистісний принцип егоцентризму.

Втрата людиною стану тотальної співпричетності світу, їхнього взаєморозуміння компенсується розвитком егоцентричного початку, що конститує межу між Я та не-Я у вигляді другосигнальної рефлексії, і системи знаків (мови) і ціннісно-орієнтаційної, когнітивно-прагматичної надбудови – світогляду.

Таким чином, витоки людського буття характеризуються первісною нерозчленованістю, “симетричністю” людини та середовища її існування, що притаманно тварині, яка у своїй дії не виходить за межі переважно адаптивного ставлення до середовища, її дії спрямовано на осягнення предметної суті оточуючого світу [Ефимов, 1981, с. 64-71]. Тварина тотожна своєму існуванню, вона не “відокремлює себе від своєї життєдіяльності” [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 510], вона характеризується предметністю, неопосередкованістю, що характерно для правопівкульового світосприйняття, яке в плані онто- та філогенезу є первісним по відношенню до лівопівкульового аспекту психіки.

Людина, розвиваючись від правопівкульового до лівопівкульового психічного модусу, розриває ярмо неопосередковано-цілісного буття, предметного, чуттєвого ставлення до світу та включається в процес розречевлення, а потім знову уречевлення світу на більш високому, широкому рівні предметно-рефлексивної дійсності, яка сповнюється культурологічним забарвленням, що дозволяє здійснити культурно-технократичну експансію в природне середовище, котре при цьому немов би заново створюється. Рухаючись в цьому напрямку своєї еволюції, людина розщеплює та дискретизує світ [Дубровский, 1980]. Потім від дискретно-знакового (другосигнального, теоретичного), вербально-символічного відображення дійсності (яке дозволяє розширити обрій сприйняття дійсності, звільнитися від полону безпосередньої даності та замінити предмет символом, знаком, словом), людина знову повертається у сферу предметного світу і уречевлює непомірно розширений знаково-вербальний горизонт сприйняття до розмірів всього світу (знаходячи для кожного з його

об'єктів певне символічне позначення). При цьому людина одержує можливість поєднати симетрично-правопівкульовий та асиметрично-лівопівкульовий світи, що дозволяє їй “тоталізувати” світ, бути співпричетною Всесвіту, а не лише точці, до якої її прив’язують потреби та інстинкти, як це має місце у тварин [Тейяр де Шарден, 1987]. Як писав Гегель, “людина прагне загалом до того, щоб пізнати світ, заволодіти їм та підкорити собі, і для цієї мети вона має як би зруйнувати, тобто ідеалізувати реальність світу” [Гегель, т. 1, с. 88]. Треба відмітити, що в процесі розречевлення світу людина звільняється від його життєвого ритму, що виявляє можливість для побудови соціального буття, яке, як пишуть екзистенціалісти, відчужує людину від її “істинної сутності”. Це робить людську істоту двоїстою сутністю – симетрично-предметною та одночасно асиметрично-знаковою (“символічною твариною”, за Е. Кассирером [Кассирер, 1989]), чи, за Кантом, емпіричною та умоглядною [Кант, т. 3, с. 482–484].

Актуальна предметна дійсність, таким чином, була замінена знаково-потенційною соціальною дійсністю, коли “можливість стала домінувати над даністю” [Павленко, 1993], коли виявляється перехід від пасивного до активного граматичного мовного стану [Петров, 1992, с. 48]. Потреби, які задовольнялися істотою у симетричному природному середовищі, зараз вже виявляють перешкоди, що впливають з можливості диференціювати “тепер і тоді”, актуальне та можливе. Виникає тривога, яку Ф. Перлз визначив як “прірву між зараз і тоді” [Перлз, 1994]. З’являється принцип часу як лінійної сутності. Як пише О.П. Блаватська, “коли Хронос зображається в момент нанесення каліцтва своєму батькові Урану, то значення цього каліцтва таке: абсолютний час повинен стати обмеженим та обумовленим. Частина відділяється від цілого для того, щоб показати, що батько богів переходить з вічної тривалості в обмежений часом простір” [Блаватская, 1997, т. 2, с. 159; див. також: Алан Лео, 1994].

У християнстві даний акт називається кенозисом – що є дією Бога, яка спрямована на світ, а це призводить до необхідного самообмеження Всевишнього, що залишає місце тваринній свободі, без якої, як пише А. Мень, буття було б спотвореним відбитком свого Творця [Мень, 1990, с. 97-105]. Час, який виникає при цьому, породжує ідею часу, яка, як пише М. Гайо, є “початком жалю” [Гайо, 1889, с. 60]. Світ починає відображатися з позиції статистичного прогнозу як імовірна сутність. У зв’язку з цим, цікавим є міф про Прометея, який “наділив людей розумом”. Ім’я “Прометей” означає “той, хто передбачає”, “мислячий попереднім чином” [Миф. словарь, 1991, с. 451]. Таким чином, здатність до передбачення, до аналітичної екстраполяції подій є чи не найважливішим чинником формування людської цивілізації.

Отже, синтетичне розщеплюється та перетворюється на аналітичне. При цьому симетрично-синтетичне постає таким, яке містить у прихованому, згорнутому, віртуальному вигляді потенцію для розгортання асиметрично-аналітичного, що можна пояснити на прикладі таких категорій логіки, як синтетичне та аналітичне. Тут можна говорити про аналітичні та синтетичні судження та знання, які є пов’язаними нерозривним чином, коли аналітичне розгортання думки виявляє лише те, що було в них приховано в синтетичному вигляді [Гегель, т. 4, с. 30–40; Витгенштейн, 1958].

Розвиток людської істоти тут можна інтерпретувати за допомогою аналізу розвитку соціально-рольового статусу людини. Розвиток рольового статусу спочатку виявляє стан відсутності рольової диференціації, коли первісна людина (і дитина) ще не може регулювати динаміку рольових відношень і її рольовий статус цілком визначається імперативами зовнішнього середовища. Тут рольова активність репрезентується у вигляді передрольової, міфологічної активності, у сфері котрої зовнішнє середовище сакралізується, природа наділяється психічними властивостями й усупільнюється, постає у вигляді єдиного чуттєвого цілого. Л. Леви-Брюль у книзі “Первісне мислення”, аналізуючи первісні міфи, вірування, звичаї, робить висновок про істотну відмінність свідомості первісної людини від свідомості цивілізованої людини [Леви-Брюль, 1930; 1994; Леви-Стросс, 1979, 1972]. Специфічність первісної свідомості характеризується тим, що вона містична, або магічна, у неї немає розходження між природним і надприродним, сном і пильнуванням, частиною і

цілим, актуальним і потенційним. У плані логіки вона не чуттєва до протиріч, непроникна для досвіду і замість спрямованості на встановлення логічних відношень між предметами, підпорядковується закону “співпричетності або партиципації”: визнає існування різноманітних форм передачі властивостей від одного предмета до іншого шляхом зіткнення, зараження, оволодіння і т.п. Тут виявляється феномен взаємної трансформації, плинності рольових аспектів дійсності, коли людина може поставати одночасно і самою собою і дещо іншим. На другому етапі розвитку рольової активності людина навчається довільним чином переходити від однієї соціальної ролі до іншої, що раніше або пізніше підводить людську істоту до усвідомлення відносності свого рольового статусу: вона творчим чином переборює рольову обмеженість і зливається з зовнішнім світом, вчиться бути усім, ким побажає.

Дані три стадії розвитку рольової активності людини співвідносяться з трьома стадіями морального розвитку особистості, за Л. Колбергом [див. Кле, 1991, с. 100–101]: передконвенційною, передморальною (тут моральні правила і вимоги є для особистості зовнішніми; вона їх виконує задля уникнення покарання або отримання винагороди), конвенційною, конформною (тут моральні правила стають компонентами особистості людини, яка підпорядковується соціальним правилам для того, щоб отримати схвалення інших людей), постконвенційною стадією автономних моральних принципів, на якій особистість керується в своїй поведінці універсальними моральними правилами.

Можна сказати, що шлях розвитку людини лежить до все більш опосередкованого (через знаряддя праці, знак, слово, теоретичну модель) існування, що призводить до “втрати” безпосереднього синтетичного знання, віковичної мудрості, породжуючи феномен “знання до пізнання” [Крымский, 1991: Автономова, 1990]. Як говорять на Сході, “той, хто доводить, не знає, а той, хто знає – не доводить” [Хемфрейс, 1994].

Таким чином, ми можемо говорити про два типи дійсності – симетричну та асиметричну, які в кінцевому підсумку синтезуються та приводяться до цілого. Уявлення про це передбачає вчення, яке розвивається, як пише М. О. Лосський, на ґрунті філософії, що вбачає інтимний зв’язок всіх істот, яка є можливою тому, що буття кожного індивідууму не зводиться лише до відокремлених у просторі об’ємів та роздрібнених у часі процесів, а містить у собі ще більш глибоку понадчасову та понадпросторову сторону, яка надає світові характеру органічного цілого [Лосский, 1991, с. 63, 125]. Дане органічне ціле знаходить своє втілення у феноменах квантового рівня Всесвіту, на якому він постає як дещо єдине, що деякою мірою доводить уявлення про реальність парадоксальної дійсності, яку М.О.Лосський визначає як стан “абсолютної повноти буття”. “Абсолютна повнота буття, – пише він, – є здійснена єдність всіх взаємно упорядкованих змістів буття. Цей принцип, згідно з Лейбніцем, лежить в основі нашого світу як кращого з усіх можливих світів” [Лосский, 1991, с. 48]. Цей принцип, також, може слугувати у якості фундаментального для антропного космологічного постулату, який стверджує, що людина актуалізована у вельми вузьких онтологічних (фізичних) рамках Всесвіту, що є немов би створеним задля людини і який вписується в геоцентричну систему Птолемея, котра базується на уявленні про Землю як центру світобудови. Як говориться в кабалістській книжці “Зогар”: “Всі вищі та нижчі світи містяться в людині; всі, що створено і знаходиться у всіх світах – створено задля людини” [Лайтман, 1984, с. 5].

Звідси можна дійти висновків про реальність деякого парадоксального принципу всезагальності буття. Як пише М. О. Лосський, філософське умоспоглядання встановлює з абсолютною достовірністю, що світ, який є систематичною єдністю множини елементів, не може бути первісним, самотійно існуючим: всюди, де є принаймні два елементи, що з’єднуються один з одним будь-яким відношенням, повинен існувати третій початок, який обіймає ці два елементи та є умовою для можливості відношення між ними... Звідси випливає наступний висновок: якщо світ є систематичною єдністю, що просякнена відношеннями, то вище світу, як основа його, міститься “Надсистемний початок” [Лосский, 1991, с. 49].

Тут, як бачимо, відношення абсолютизується, але, саме відношення “складає річ з елементів” [Уемов, 1963, с. 51]. Дійсно, змодельовати предмет через засоби, які їм не є, можливо тільки на основі його відношень. Як писав А. Пуанкаре, єдиною об’єктивною реальністю є відношення речей, відношення, з якого випливає світова гармонія [Пуанкаре, 1983, с. 277-279]. Даний висновок ми знаходимо в богослов’ї, де зустрічаємо визначення Трійці як сутності, в межах якої кожна іпостась існує “лише через відношення до іншої”, у “коловороті любові” [Клеман, 1994, с. 66–67].

Якщо погодитись, що розвиток світу йде від контитуально-польового до дискретно-речовинного аспекту матерії, то стає зрозумілим висновок М. О. Лосського про існування двох світів – Царства божого (де всі форми життя набувають онтологічної прозорості та взаємного просякнення) та “психоматеріального царства”, де форми життя існують як відносно ізольовані сутності, що *заперечують одна одну*. Даний принцип заперечення відбивається в самому визначенні життя як роботи відповідним чином організованої системи по утриманню та розвитку антиентропійних станів за рахунок збільшення ентропії речовини середовища [Плюш, 1962], тобто за рахунок руйнування зовнішнього середовища через використання його енергії та створення зовні ентропії [Шредингер, 1947]. Взаємне заперечення форм життя проявляється на рівні принципів саморегуляції функцій організмів, де процеси характеризуються лінійним поетапним розвитком: “кінець однієї ланки цілісної системи немов би стимулює початок другої ланки... При цьому послідовно розгортаючись, ланки цілісного процесу мають по відношенню одна до одної характер “протилежностей” (посилення однієї призводить до послаблення іншої)” [Данилова, Крылова, 1989, с. 26–27].

Таким чином, розвиток розумового життя йде від неопосередкованого до опосередкованого, від мимовільної до довільної сфери психічної діяльності, від безумовно-рефлекторного до умовно-рефлекторного, тобто від необхідності до свободи (волі), бо “відсутність в умовному рефлексі “обов’язкового” рецептивного поля та “гарантована” можливість встановлення зв’язку (точніше взаємозв’язку) між будь-яким рецепторним апаратом і будь-яким безумовним центром є однією з головних передумов “свободи” організму, його активності” [Данилова, Крылова, 1989, с. 26–27].

Можна припустити, що розвиток життя проходить від стану необмеженого синтетичного знання до стану обмеженого множинно-аналітичного знання, що виступає основою для волі людини, бо воля є, перш за все, воля вибору, котра можлива тільки у множинному асиметричному світі (як пише Б. Ф. Поршнев, історія особистості – це історія альтернатив, які вона відхилила [Поршнев, 1969, с. 344-349]), де діють відносно ізольовані один від одного, автономні, речовинні, егоцентричні істоти. Саме “егоцентризм, – як відмічав М.О.Бердяєв, – є замкнутість і безвихідність, ядуха, божевілля на собі, первородний гріх” [Бердяєв, 1994, с. 232, 241].

Ці уявлення зближують наукову та релігійну свідомість щодо розуміння еволюційної динаміки людини, яка (динаміка) ілюструється східною релігійною думкою наступним чином: “людина повинна пройти двома шляхами життя: Шляхом Вирушення та Шляхом Повернення. На Шляху Вирушення людина відчуває себе спочатку лише своєю “формою”, своїм тимчасовим тілесним буттям, своїм відокремленим від всього Я, знаходиться у своїх особистих межах, куди укладена частина Єдиного Життя, та живе користю лише особовою; потім користь її розширюється, вона живе не лише собою, але й життям своєї родини, свого племені, свого народу, і росте її совість, тобто сором користі тільки особової, хоча усе ще живе вона спрагою “захоплення”, спрагою “брати” (для себе, для своєї родини, для свого племені, для свого народу). На Шляху ж Повернення втрачаються межі її особового та суспільного Я, кінчається спрага брати – і усе більш і більш росте спрага “віддавати” (узяте в природи, у людей, у світу): так зливається свідомість, життя людини з Єдиним Життям, з Єдиним Я, – починається її духовне існування” [див. Бунин, 1988, с. 15; див. також Вивекананда, 1993; Костюченко, 1983, с. 170]. Тут людина постає як “громадянин світу, що є більш лояльним до людства та життя зокрема, ніж до певної його частини” [Fromm, 1962, р. 178]. Відмітимо, що в межах іудаїзму виділяється три еволюційні рівні взаємовідносин

людини до Бога: спочатку людина ставиться до Бога як “раб до свого Пана”. Потім як “син до Батька”, і на третьому, вищому рівні – як “чоловік до жінки” [*Євреї і христ... , с. 52–53*]). Дещо подібне ми маємо у О. Конта, який розумів історію людства як процес поступового подолання егоїстичних рис людини.

“Згідно з езотеричною доктриною, еволюція розглядається не як загашення індивідуальної свідомості, але як її нескінченне розширення. Сутність не знищується, але поєднується із вселенською істотою, і її свідомість стає здатною згадати не просто сцени з життя однієї з особистостей, які розвилися на землі з її лона, але кожен зі всіх послідовностей життя протягом Кальпи, а потім і життя інших особистостей. Тобто свідомість з кінцевої стає безкінечною. Але це має місце у великий день абсолютного Воскресіння” [*Блаватская, 1994, с. 49*].

Треба зазначити, що в цих цитатах показано лише половину шляху еволюції людини та людства. Річ у тім, що перш ніж людина постане перед нами у якості “відокремленого від всього Я”, вона повинна вичерпати можливості “безособового” існування в межах “райського”, соборного, польового буття. Можна сказати, що розвиток суспільства виявляє дві послідовні форми життя – польову та речовинну (білково-нуклеїнову), коли розвиток йде від “райського” польового, потенційно-можливого стану до стану одиничної людини, яка одягається “у шати шкіряні” (*Бут. 3, 21*), від польової істоти, представника “першої раси”, за О. П. Блаватською, до речовинної істоти наступних рас [*Блаватская, 1997*]. Ці уявлення в цілому узгоджуються з механізмом морфогенезу, як його бачать представники новітніх біологічних напрямків, що роблять спробу зрозуміти процес морфо- та органогенезу [*Sheldrake, 1981*]. Даний висновок узгоджується й з розробками В. П. Казначеева та Є.О.Спіріна, які доводять, що групи протогомід (ранні людські популяції, “людські зграї”) існували в умовах єдиної польової організації, що об’єднувала ансамблі нейронних констеляцій головного мозку кожного члена таких груп, які “могли функціонувати як єдиний “організм” на деякій території” [*Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–122*]. Це сприяло виникненню “розумної форми живої речовини”, яка співвідноситься з такими поняттями, як ноосфера В. І. Вернадського, колективне безсвідоме К. Юнга, “егрегор”, “універсальне психічне поле” та ін. “Розвиток праці, культури соціальної, сімейної організації призвело до того, що первісні польові форми розумної речовини, – пише В. П. Казначеев, – “заглибились”, “замаскувались” в нових соціальних домінантах”, та збереглися в межах релігійно-міфологічного мислення та діяльності. Рання польова форма життя, як вважає В.П.Казначеев, завдячує своїм існуванням “слабким екологічним зв’язкам”, при цьому реалізація феномену польової організації в первісних людських популяціях пов’язана з міфологічним цілісним “польовим” мисленням прадавніх людей, що сполучалося з обрядами, “синкретичними діями”, одна з яких – “тріумфальна церемонія”, яка має аналоги в сучасних явищах культури, наприклад в рок-культурі. Треба додати, що всі тоталітарні режими орієнтувались на дух масового ентузіазму. Тут можна сказати й те, що “тріумфальна церемонія” є вираженням первісного спонтанно-творчого, правопівкульового початку людини, в сфері якого “Я” та не-“Я” синтезуються. Первісні свята, як і сучасні карнавальні свята відображають акт творчості як спонтанну, звільнену від обмежень дію [*Кон, 1989, с. 99; Пропп, 1976; Фрейденберг, 1936*].

Етнодинаміка найбільш виразно ілюструється еволюцією релігійних уявлень людства. Спочатку людина та оточуючий її світ були, у певному розумінні, одним цілим. Ось чому культові ритуали не відрізнялись від реальних вчинків та дій людини [*Павленко, 1995*]. Потім мав місце процес десакралізації, “відчуження від священного”, “гріхопадіння”, процес розгортання асиметризації людини та світу, що сприймався як “прокляття згори”. Буттєва асиметрія, атомізація існування робить людину чужинцем в її приватному світі, який втратив первісну Єдність [*Фромм, 1989*]. Зрозуміло, чому людина сучасності прагне до втраченого сакрального світу. В кінцевому підсумку, на вершині розвитку релігійної свідомості християнський подвижник, як пише О. Клеман, весь космос сприймає як храм Бога, цей подвижник є “священиком світу у олтаря свого серця”, який служить “космічну літургію”

[Клеман, 1994, с. 225]. Виявляється повернення до принципу сакралізації світу, але на рівні абстрактно-понятійному, коли поширюється антропний принцип, згідно з яким світ створено задля людини і це творіння постає як парадоксально-сакральна річ.

Можна сказати, що спочатку люди поклонялися ідолам видимим, потім старозавітному невидимому Богу, на зміну чому прийшло поклоніння видимому Богу – Ісусу Христу.

Даний перебіг знаходить своє втілення на Сході. Тут ми маємо дзенського (буддистського) монаха, людину, котра колись пережила “саторі” (просвітлення), а потім повернулася до звичайного існування, щоб допомагати іншим. Але весь лад її життя просякнутий освяченням повсякденності, сакралізацією дійсності, поєднанням Нірвани та Сансари [Sytych, 1976].

Наш час характеризується певним злиттям релігій, та одночасно появою багатьох нових напрямків релігійної думки. Це пояснюється не лише екзистенціальним “вакуумом”, що притаманний сучасній людині, але також і світоглядним та фактичним збігом релігійних доктрин. Відмічається, що “символізм другого пришествя пов’язаний не лише з іудейсько-християнською релігією. Антропологи, історики, богослови виявили паралельні поняття у ісламі... буддизмі... зороастризмі, а також у культурах “третього світу” Бразилії та Африки” [Нэсбитт, Эбурдин, 1992, с. 313].

Цей колооберт ми спостерігаємо на рівні еволюції людського суспільства. Деякі марксистські філософи вважають, що комуністичне суспільство, яке є “вінцем розвитку людства”, повторює його початкову стадію – первіснообщинну формацію (“злитий комунізм”), але на більш високому рівні своєї еволюції. Дуже показовими у цьому відношенні є роздуми К. Сен-Сімона, який “золотий вік”, що відноситься легендами до минулого, відносив до майбутнього [див. Чалоян, 1979, с. 200].

На рівні вищих психічних функцій, тобто на рівні функціонування півкуль мозку людини, її еволюція одержує досить просту схему: спочатку наявна правопівкульова дійсність, в межах якої внутрішнє та зовнішнє, “Я” та не-“Я”, причина та наслідок, просте та складне, частка та ціле не відрізнялись, що виявляло стан просвітлення, в якому людина постає як містик, медіум, екстрасенс. Потім розвивається лівопівкульова, аналітична сторона психічної діяльності, і людина розвиває аналітичні якості. Врешті-решт спостерігається процес півкульового синтезу та виходу до нейтралізації сакрального та профанічного. Духовний подвижник вступає на шлях поєднання вищого та нижчого, він сполучає Сансару та Нірвану, коли досягає стану медитації серед чуттєвих колізій звичайного життя [Дюмулен, 1994, с. 45]. Тут відокремлюється “нейтральний рівень” буттєвих переживань як найвищий, що сполучає суб’єктивні моделі актуальної об’єктивної реальності (“форма”) та віртуальної об’єктивної реальності (“порожнеча”), тобто тут має місце інтеграція просвітлення та потьмарення. Зрозуміло, що такий нейтральний стан неможливий без досягнення стану саторі, просвітлення [Владимирский, 1990]. Суттєво, що О. Клеман називає просвітлену людину “священиком світу у олтаря свого серця”, який служить “космічну літургію” [Клеман, 1994, с. 225].

Таким чином, кінцева мета розвитку людини – єдність протилежностей – означає єдність “Я” та не-“Я”, досягнення стану “надсвідомості” [Симонов, Ериш, 1984]. що є парадоксальною сутністю, риси якої можуть бути проілюстровані цитатою з “Мундака упанішади”: “Воно не є свідомістю зовнішнього, воно не є свідомістю внутрішнього, воно не є свідомістю ні одного, ані другого...”. Чжуан-цзи, китайський містик, який жив у IV столітті, писав: “Я і всі речі в піднебесній суть одне”. Плотин говорив, що людина, яка перестає бути індивідом, обіймає собою весь світ. Цей стан, який на Сході називають нірваною, Ангеліус Сілезіус виразив так: “Я є таким же великим, як Бог, Він є таким же малим, як я... Я сам є Вічність: звільнений від дії часу, я зливаюсь з Богом та Бога зливаю з собою” [Из кн. “Зол. пр.”]. Мейстер Екхарт, християнський містик XIII століття вказував, що все розмаїття, яке дане людині, за внутрішньою суттю своєю єдине. В Євангелії від Фоми сказано, що “Царство Боже усередині вас та ззовні вас” [Russel, 1983]. Цей стан не є чимось незвичайним. Сучасний напрямок психології – трансперсональна психологія виявила багато модифікацій

цього стану, які вона визначає як надособистісні переживання [Ахмедов, Жидко, 2001; Гроф, 1992].

Психофізіологічний базис надособистісних переживань, які трансцендують простір та час, актуалізується на рівні півкуль мозку людини. Якщо прийняти до уваги, що права півкуля функціонує у теперішньому часі з опорою на минуле, а ліва – у теперішньому часі зі зверненням до майбутнього, то можна стверджувати: оскільки розвиток людини в онто- та філогенезі йде від правопівкульових функцій до лівопівкульових, а від них – до синтезу правого та лівого, то це означає: людина рухається від минулого у майбутнє, а від нього – до синтезу минулого та майбутнього [Брагина, Доброхотова, 1988].

Цей шлях виявляє певний алгоритм досягнення людиною **гармонії**.

Істина як “єдність протилежностей” “санкціонує” фундаментальний спосіб існування людини та світу. Це існування реалізується як дуальна сутність, що прагне стати цілісністю. Будь-яка цілісність як єдність протилежностей є чудом, яке зустрічається там, де фіксується злиття двох несумісних речей. Наприклад, чудо булатної сталі полягає у сполученні двох несумісних для металів властивостей – гнучкості та твердості. Цей висновок можна проілюструвати словами Ю. Михайлова:

*Приходит срок и вместе с ним
Озноб и страх, и тайный жар, восторг и власть.
И боль и смех, и тень и свет
В один костер, в один пожар... Что за напасть!?*

Доречно зазначити, що будь-яка творчість прагне досягнути стану недуальності через зіткнення полярних речей. Створення художнього світу передбачає стан, про який О. Блок писав: “В мелодии одной сплелись печаль и радость”. Цікаво, що феномен єдності протилежностей використовується у межах багатьох медитативних технік, коли сполучаються нірвана (“зречення від скорбот”) та сансара (“світ вічних перероджень, похоті та бажань, омани почуттів і мінливих форм, народження, старості, хвороб та смерті” [Шопенгауер, 1992, с. 132]), хоча й теоретичний аспект цього феномену тут відсутній; Нагарджуна підкреслював, що царство нірвани та сансари – це одне й те ж [див. Інэда, 1990, с. 293; Андросов, 1990]. При цьому визнається, що використовуючи релаксаційні техніки, людина має досягти такого стану, в якому *процес м’язового розслаблення супроводжується суб’єктивним переживанням росту тонусу та загальної активації, коли виявляється феномен рознесення психофізіологічного тонусу як такого і м’язового тонусу, що, як правило, збігаються у “нормальному” (немедитативному) стані* [Бахтияров, 1997, с. 118].

Єдність протилежностей як принцип осягнення істини і як принцип творчості, з якої, так чи інакше, складається життя, витікає з принципу полярності світу. “Життя у Всесвіті і сам Всесвіт базуються на біполярності. Немає такого явища... яке б існувало саме по собі, не маючи свого протиставлення чи антиподу. Всюди існують два полюси – позитивний і негативний... Рівновага світу здійснюється через закон антиномій, чи закон протилежностей” [Клизовский, 1995, с. 512]. При цьому людина “знаходиться у стані постійної життєвої напруги, у біполярному силовому полі” [Франкл, 1990, с. 210], яке вона прагне перебороти, досягаючи гармонійного стану єдності суперечливих життєвих станів.

У специфічному вигляді єдність суперечностей можна розуміти як єдність півкульових стратегій обробки інформації. При цьому два фундаментальних статуси існування людини, що виражаються у **прагненні одночасно до самотрансценденції і до самоідентичності** [там само, 1990, с. 339], – правопівкульовий (самоідентичності) і лівопівкульовий (самотрансценденція) – які прагнуть з’єднатися, можна зіставити з двома взаємовиключаючими логічними модусами, за І. Мате-Бланко – “неподільним модусом” (що формує “симетричну логіку”) та “роздільним модусом” (який формує асиметричну логіку”) [Matte-Blanco, 1988; Fink, 1989; Финк, 1994]. Це також диз’юнктивний та недиз’юнктивний типи мислення, за А. В. Брушлінським [Брушлинский, 1979]; цей й відкриті (синтаксичні) та закриті (кататоксичні) процеси в організмі, слабкі та сильні екологічні взаємодії [Казначеев, Спирин, 1991, с. 218, 257]; цей й дві групи мов, згідно з А. Капеллою, одна з яких

орієнтується на предметний, а інша – на подійний аспект дійсності [див. Климів, 1983]. Це й “чорний ящик”, та “білий ящик” Н. Вінера [Wiener, 1964]. Це два види енергії, згідно з Максимом Сповідником – гомогенна та гетерогенна [див. Яннарас, 1992] (перша дозволяє пізнавати світ прямим, а друга – непрямим способом), які співвідносяться з позитивним та негативним зворотнім зв'язком, а також з феноменом віри (пряме пізнання) та рефлексії (непряме пізнання). Цікаво, що М. Шелер світогляд панівного класу пов'язував з спіритуалізмом, ідеалізмом, а підлеглого – з матеріалізмом та емпіризмом [Scheler, 1926]. Тут можна говорити про дуальні уявлення ведичної системи знань, а саме про Сансару та Нірвану, Дхарму та Карму, Пралайу та Манвантару [див. Ливрага, 1994].

Це й астеничний (енергонедостатній) та гіперстеничний (енергонадлишковий) типи людини, які співвідносяться з ліво- та правопівкульовою психікою, оскільки ліва куля “відповідає” за процеси гальмування, а права – збудження [Голубева, 1980, с. 58-120], крім того, процес гальмування передбачає значно більші витрати психічної енергії, ніж процес збудження [Гуревич, 1981]. Тут доречно сказати й те, що, як показують дослідження, для формування багатозначного образного (правопівкульового) контексту потрібно менше фізіологічних витрат, ніж для формування однозначного (лівопівкульового), упорядкованого контексту [Ротенберг, 1984].

Засновник неорационалізму Г. Башляр, що є близький філософії конвенціоналізму, вважав світ розділеним на “природну” та “технічну” реальності [див. Алексеев, Панин, 1991, с. 24]. Можна навести й глибокі схеми дихотомій в плані мови [Соссюр, 1977; Зимняя, 1978, с. 25-26], мистецтва в цілому [Постмодернизм...], а також феноменів, що пов'язані з півкульовою дихотомією [Грановская, 1988]. Це й холотропна та хілотропна реальності, які відкрила трансперсональна психологія [Гроф, 1990а, с. 457]; це й дивергентне та конвергентне мислення, за Дж. Гилфордом [див. Лук, 1973], два типи оптимальності – оптимальність у сенсі усталеності, за Нешем та оптимальність за Парето. Згідно з першим типом, така поведінка називається оптимальною, при якій гарантується вигода для всіх партнерів, в той час як другий тип оптимальності передбачає вигоду лише для одного суб'єкта, який і здійснює акт прийняття рішення [Яцкевич, 1990, с. 38]. Це й теорія логічної семантики – референтації (позначення) та змісту (значення) [Смирнова, Таванец, 1967], які співвідносяться відповідним чином з ліво- та правопівкульовими стратегіями відображення світу, що, в свою чергу, співвідносяться з двома типами людей – “евристами” та “репродуцистами”. У перших переважно розвинута симпатична, а у других – парасимпатична регуляція вегетативної нервової системи [Нестерова, 1980].

Це, також, два типи мов, за В. В. Налімовим – “жорстокі” та “м'які” [Налимов, 1974], які можна зіставити з двома типами розуму, згідно з Л. Хаббардом – “реактивним” та “аналітичним” [Хаббард, 1993], з двома формами сприйняття, згідно з К. Кастанедою – “підвищеним усвідомленням” та “інвентарним списком” [Кастанеда, 1993], з двома ґештальтами мислення, згідно з М. Вертгеймером – “егоцентричним” та “об'єктивним” [Wertheimer, 1945], з двома мовами людини, згідно з С. Лангер – недискурсивною (мовою чуттів) та логічною [Langer, 1963], з двома фундаментальними модусами буття, згідно з Шопенгауером – з уявленням (правопівкульовою цілісною сутністю) та волею (лівопівкульовою інструментально-дискретною сутністю), з двома парадигмами мислення, згідно з Е. Кассирером – метафоричною (міфопоетичною) та дискурсивно-логічною [Cassirer, 1925], з двома мовними кодами, згідно з Д. Гартлі – однолінійним (алгебраїчним) та тримірним (геометричним) [Гартлі, 1967], з двома фундаментальними процесами – асиміляцією та акомодациєю, на яких базуються всі когнітивні функції, згідно з Ж. Піаже [Piaget, 1954], з двома типами людей, згідно з І. П. Павловим – художнім та мислячим [Павлов, 1951-1952]...

Ліва півкуля сприймає світ як наукову реальність і виражає при цьому скептико-аналітичний, однозначний (а тому – догматичний) спосіб пізнання світу, який притаманний науковій свідомості. Як писав Б. Рассел, “науковий стан розуму є або скептичним, або догматичним” [Колесников, 1978, с. 52], що повністю узгоджується з дослідженнями у сфері

асиметрії мозку людини [Деглин, 1989], які показують, що домінування лівої півкулі робить людину догматиком, який відірваний від реальності і сприймає світ через силогізми та аналіз, у той час коли домінування правої півкулі наділяє людину здібністю сприймати світ таким, як він є, спираючись при цьому на свій досвід.

Права півкуля сприяє розвитку наївно-реалістичного, актуально-дійсного, а ліва – абстрактно-теоретичного, потенційно-можливого світосприйняття. Злиття півкульових стратегій пізнання світу дає вихід у сферу парадоксального буття, в якому фактичне та фіктивне не диференціюються, коли світ являє собою єдиний потік існування, де живе та неживе, матеріальне та ідеальне, психічне та фізичне представлені, з одного боку, як безсумнівні протилежності, а з другого, – як проекції єдиної сутності, тобто як одне й теж саме. Тут, з одного боку, ми маємо містичне ставлення до світу, у якому частина та ціле здатні переходити одна в одну, а з іншого, – зустрічаємо здібність до тонкого розмежування та розрізнювання найдрібніших відтінків та деталей цілого. Тут, з одного боку, світ розуміється як ілюзія, у якому все принципово умовно та відносно. З іншого, – світ сприймається з повною довірою, коли до всього людина ставиться найсерйознішим чином та буквально-конкретно.

Знаково-символічна природа лівої півкулі передбачає мислення жорстко однозначне у плані маніпуляції знаками, і багатозначне у плані співвідношення знака та речі, яку цей знак позначає: ліва півкуля розуміє умовність такого співвідношення. Звідси зовнішній світ сприймається як ілюзія, а внутрішній (знаково-вербальний, “духовний”) як єдино дійсний світ символічних форм.

Емоційно-образна (афективна) природа правої півкулі передбачає однозначне сприйняття світу у плані магічної маніпуляції речами як магічними символами (на рівні первісного, пралогічного мислення), та багатозначне у плані співвідношення конкретних речей у процесі маніпулювання ними, коли стирається різниця між природним та надприродним, коли, як писав Л. Леві-Брюль, свідомість не чутлива до протиріч і, замість спрямування на встановлення логічних відношень між предметами, підпорядковується закону співпричетності, що передбачає визнання існування різноманітних форм передачі властивостей від однієї речі до іншої шляхом зіткнення, зараження, наговору і т. ін. [Леві-Брюль, 1980, 1994]. Звідси зовнішнє середовище сприймається як єдино дійсний світ, а всі внутрішні індивідуальні прояви людської психіки нівелюються та зводяться до ілюзії.

Функціональне злиття півкуль передбачає інтеграцію півкульових “ідеологій”, коли грань між внутрішнім індивідуально-особистісним та зовнішнім соціоприродним (яке втілюється у поняттях “колективних уявлень, згідно з Е. Дюркгеймом, чи “колективного безсвідомого”, згідно з К. Юнгом) стирається. Вигадка та реальність більш не протистоять одна одній. Даний стан, як ми вважаємо, є дивовижним через те, що він народжує надмірну поблажливість до всіх істот, а людина усвідомлює себе як дещо неповторне і одночасно сприймає світ у всьому його розмаїтті як маніфестацію цієї самої себе. На Сході цей стан називають просвітленням, коли людина відкриває у собі Довершену істоту. На Заході християнство також підводить людину до думки про її богообрання. “Бог зробився людиною для того, щоб людина змогла стати богом”, – читаємо ми у св. Ірінея, у працях святих Афанасія, Григорія Богослова, Григорія Нісського [див. Лосский, 1967]. “Я такий же великий, як Бог, Він такий же малий, як я... Я сам є Вічністю: звільнений від дії часу, я зливаюсь з Богом і Бога зливаю з собою”, – читаємо у Ангелуса Сілезіуса [Свет на пути...]. “Я царь – я раб, я Бог – я червь”, – знаходимо у Г. Р. Державіна.

Даний стан є стан креативності, творчості. **Творчість** – це створення нових смислів [Шумилин, 1989], це синтез понять, речей, явищ, категорій, положень, приведення їх до спільного онтологічного та теоретичного “знаменника”.

Вищим досягненням людського буття є творчість. Творчий порив кидає виклик холодній ентропії смерті, що гасить небесні світила і розвіює попіл згорілих життів і доль у лабіринтах світобудови. Творчість інтегрує в органічне ціле розрізнені артефакти цивілізації, сплавляючи їх у горні мудрості, уяви, інтуїції і натхнення в цільний твір мистецтва.

Творчість завжди надлишкова і багатомірна, особливо якщо в одному контексті зливаються і взаємно потенціюють один одного різні творчі сфери. Творчість – це специфічний вид життєвої активності людини, характерний тим, що тут створюється щось нове, оригінальне, неповторне, чого ніколи ще не було.

Творчість, як явище цілісне, як динамічна категорія, у сфері якої зливаються окремі матеріальні та духовні факти нашого життя, де всі речі виявляються онтологічно прозорими одна для одної, – ця творчість є самим життям, тобто є процесом навчання, зміни. В. Франкл писав, що у наші часи “екзистенціального вакууму, головне завдання освіти полягає не у тому, щоб задовольнятися передачею традицій та знань, а у тому, щоб удосконалювати здібність, яка дає людині можливість знаходити унікальні смисли”, при цьому В. Франкл впевнений, що “моралістичний підхід врешті-решт поступиться місцем онтологічному, в якому добре і погане визначаються з точки зору того, що сприяє, і що заважає здійсненню смислів, незалежно від того, чи є це мій особистий смисл, чи чий-небудь ще” [Франкл, 1990, с. 295, 298].

У цьому зв’язку слід зазначити, що прагнення до цілісності, узгодженості фактів та категорій виявляється у межах гештальтпсихології, яка відкрила спрямованість людини до гештальту на рівні сенсорних процесів, коли сприйняття так званих “ритмічних”, упорядкованих, візуальних конструкцій супроводжується позитивними емоціями, а неупорядкованих – негативними. Людина, яка сприймає неупорядковану (хаотизовану) конструкцію, прагне упорядкувати її. Ф. Занер виявив три типи людей: перший тип спрямований на сприйняття цілісної картини, другий – зосереджується на деталях, третій (“вищий гештальтний тип”) – сполучає дві стратегії [див. Бахтияров, 1997, с. 52–53; Соколова, 1984].

Творчість передбачає інтеграцію активного та пасивного підходів до освоєння світу. З одного боку, творчість є правопівкульова діяльність, характерною рисою якої є синтетичне, цілісне сприйняття дійсності. З іншого – для творчості як процесу побудови нових смислів необхідне множинно-аналітичне, лівопівкульове середовище, що багате на множинність понять та концептуальних схем. Творчість саме й передбачає сполучення “правого” та “лівого” принципів життєдіяльності людини, коли єдине і множинне зливаються, коли людина, що характеризується правопівкульовим прагненням до єдності, здатна оперувати лівопівкульовими атомарними категоріями, з’єднуючи їх та створюючи нові унікальні смисли.

Треба сказати, що творчість як процес побудови цілісностей, як єдність правого та лівого аспектів індивіда, є все ж переважно правопівкульовим процесом (бо права півкуля функціонально спрямована на відбиття цілісного аспекту світу), який, однак, змістовно збагачується через лівопівкульове “наповнення” і знаходить конкретно-практичне втілення, головним чином, у формах інтелектуально-аналітичної діяльності людини.

З іншого боку, розвиток переважно лівопівкульових схем сприйняття та освоєння дійсності перешкоджає актуалізації творчих актів. При цьому діти, як істоти переважно правопівкульові, виявляються більш здатними до творчості, ніж дорослі. Це підтверджується прагненням дітей до побудови нових смислів, тобто до задоволення потреби у знаходженні пояснення явищ оточуючого світу, а не у простій їх констатації, що притаманне прагматичному дорослому населенню, яке хоч і в захоплене дитячою безпосередністю і “геніальністю”, здібністю ставити питання та дивуватися, однак сприймає ці якості як реалізацію наївно-примітивного підходу до пізнання та освоєння світу. Тобто людині дорослій, обтяженій фактологічною ерудицією та здебільшого позбавленій правопівкульової здатності до генерації смислів, дуже важко творити. Про це пише професор Вяч. Вс. Іванов, розповідаючи про те, що школярі, з якими він займається, краще справляються з вирішенням наукових завдань, ніж аспіранти [Лит. газ., 1996; див. також: Іванов Вяч. Вс., 1976; Pearce, 1980]. Дж. Д’юї підкреслював, що стан дитинства відрізняється полум’яною допитливістю, багатим уявленням та прагненням до досліджень, що знаходиться дуже близько до стану наукового мислення [Дьюї, 1922]. Таким чином, якщо дітям природним чином притаманна

творчість як явище цілісно-синтетичне, то стають зрозумілими слова Христа, Котрий закликав людей бути такими, як діти. В ведичному вченні ми також зустрічаємо порівняння досконалої людини з дитиною [Костюченко, 1983, с. 127].

Поговоримо про конкретні методи розвитку парадоксального мислення, парадоксального світогляду. Парадокс як форма невідповідності формально-логічного предметно-конкретному має безліч проекцій. Він може бути реалізованим у вигляді формально-логічного протиріччя (апорії, антиномії), у вигляді парадоксальності самого логічного руху думки, оскільки логіка як сутність, що покликана все доводити, базується на аксіомах логіки, котрі мають “логічний імунітет”. Саме тому повне логічне обґрунтування всіх без виключення положень будь-якої теорії неможливо у рамках даної теорії. Висновок про те, що в достатньо багатій формалізованій мові існують істинні твердження, які неможливо довести за допомогою засобів, що формалізовані у даній мові, – цей висновок, доведений у теоремі К. Геделя [див. Гільберт, 1948; Лакатос, 1967; Клини, 1973, с. 303; Тарский, 1972], приводить до того, що навіть питання про реальність нашого світу не може бути позитивно розв’язаним у рамках матеріалістичної теорії. А сама теза матеріалізму про об’єктивне існування зовнішнього світу приймається нею у якості очевидної, але не логічно доведеної істини [Бычко, 1969, с. 161], коли питання про реальність світу не є прерогативою чистої теорії [Карнап, 1959, с. 101-102].

Найбільш наочна форма парадоксу все ж виявляється там, де він може бути проілюстрованим конкретним прикладом. Так, протиріччя між єдиним та множинним може бути представлено як парадоксальна сутність за допомогою засобів аналітичної геометрії. Тут “один і той же предмет, що є спроекційованим із свого виміру у нижчі по відношенню до нього виміри, відображається у цих проекціях таким чином, що різні проекції можуть суперечити одна одній” [Франкл, 1990, с. 49]. Так, наприклад, якщо циліндр спроектувати з тримірному простору на двомірні площини, що відповідають його поперечному та поздовжньому перетину, то в першому випадку одержимо круг, а у другому – прямокутник. Виходить, що множинно відмінні сутності виявляються проявами однієї сутності і, по суті, є тотожними формами, однак, ця тотожність спостерігається на рівні “більш високої” онтологічної площини.

В Алмазній сутрі, наріжному психолого-філософському джерелі буддизму, ми зустрічаємо ряд парадоксальних діалогів, які покликані розвинути парадоксальне мислення подвижників [Торчинов, 1986]. Тут зустрічаємо твердження, що коли свідомість перебуває у якомусь предметі, то саме тоді вона не має перебування (коли ми говоримо про А як про не-А, то ми говоримо про А). Це твердження можна пояснити тим, що визначити предмет, як вчить логіка, можливо тільки через співвідношення цього предмету з іншими предметами. Таким чином, коли наша свідомість “перебуває” у певному предметі з метою його визначення, то вона при цьому починає “перебувати” в інших предметах, у логіко-гносеологічній орбіті котрих “обертається” наш предмет. Тут ми бачимо, що внутрішнє та зовнішнє, конкретне та абстрактне, єдине та множинне, суб’єктивне та об’єктивне, що є взаємовиключними сутностями, взаємообумовлені, а речі виявляють свою антиномічно-синтетичну природу [Лосев, 1990, с. 19–22].

Для того, щоб сформулювати парадоксально-діалектичне мислення у людини, як вважає В.С. Шубінський, “необхідно в процесі навчання створювати такі ситуації, в яких мислення школярів зіштовхується з діалектико-логічними протиріччями. Такі ситуації збуджують джерело саморуку мислення тих, хто навчається і примушують оперувати діалектичними протиріччями” [Шубинский, 1979, с. 13–14].

Культивування парадоксального світовідчуття здійснюється не лише задля парадоксального світосприйняття, тобто не лише заради розвитку здібності сприймати світ та мислити через призму парадоксу. Парадокс у даному випадку є вираженням головної риси процесу творчості, який полягає в онтологічному, аксіологічному, світоглядному чи гносеологічному сполученні різних, іноді полярних явищ, фактів, категорій, цінностей, психологічних установок, теоретичних конструкцій.

Творчість є, перш за все, актом побудови тієї чи іншої специфічної змістовної цілісності. Даний акт дуже важливий у науковій діяльності. Ю. М. Саарма писав, що епохальний внесок у науку полягає часто не у відкритті нового факту чи явища... а в способі їх нового розуміння та тлумачення [Саарма, 1979, с. 7]. А. Пуанкаре говорив, що серед комбінацій, котрі ми відбираємо, найпліднішими виявляються ті, елементи яких взяті з найбільш віддалених одна від одної областей знань. Д. Пойя відзначав, що цінність наукового дослідження полягає перш за все у тому, що воно дозволяє концептуально зблизити факти та реалії життя, які відносяться до різних і навіть полярних областей дійсності [Пойя, 1973, 1976; Сухотин, 1978, с. 170].

З іншого боку, **утворення цілісностей**, які сполучають полярні сутності, є **творенням парадоксів**. Варто додати, що цілісність, яка характеризується антиентропійною властивістю, відчиняє двері у сферу “безсмертя”. Саме **творчість**, як процес побудови нових сенсів та “висікання” антиентропійних станів, є тим, що кидає виклик загальному ентропійному руху Всесвіту до “теплової смерті”.

При цьому творчість, як писав Л. С. Виготський, не є прерогативою геніїв, а будь-кого, хто створює нове [Виготський, 1967]. Творчість як відкритий і некритичний модус існування людини, знаходить відображення у евристичних методах дослідження, таких, як морфологічний аналіз, метод фокальних об’єктів, синектика, метод психоевристичного програмування, метод мозкової атаки, теорія евристичної самоорганізації тощо [Ивахненко, 1982; Проблемы...; Буш, 1977; Половинкин, 1984; Теория и практика..., Одрин, 1986]. Цікаво, що метод мозкової атаки, розроблений А. Ф. Осборном, передбачає сумісне обговорення певної проблеми в атмосфері, що принципово виключає критичні вислови та поєднує людей у групі у дещо цілісне, тотальне [див. Шумилин, 1989, с. 105], у надрах чого відкривається нове знання як нададдитивний принцип цілого..

Обсяг нашої книги не дозволяє викласти більш конкретну інформацію про шляхи досягнення гармонійного стану, навести приклади і запропонувати вправи. Покажемо лише декілька моментів використання нашого методу у навчанні іноземних мов.

Функціональне узгодження півкуль у плані навчання іноземних мов передбачає процес мотивації іноземної інформації через лексичний та досвідний базис володіння рідною мовою, коли асоціативно-конкретний, багатозначний, експресивний правопівкульовий аспект пізнання світу поєднується з аналітично-абстрактним, лівопівкульовим аспектом такого пізнання, що виступає одним із аспектів апроксимально-аналітичного методу, який нами розробляється [Вознюк, Тичина, 1998].

Розглянемо метод “чуттєвої підтримки”, який включається в контекст апроксимально-аналітичного методу. Даний метод пов’язаний з психологічними особливостями сприйняття світу людиною, яке здійснюється в межах двох каналів: 1) через правопівкульове сприйняття забезпечується цілісно-континуальне відображення дійсності, яке деякі філософи називають мисленням “всім тілом”; 2) через канал лівопівкульового сприйняття забезпечується диференційовано-вибіркове, дискретне відображення дійсності. Можна констатувати, що людина є поліфункціональною системою, що працює як в режимі цілісного, так і в режимі дискретного відображення та освоєння світу. Дані два режими можуть стикатися та переходити один в одного. В цьому випадку конкретний подразник (стимул) зовнішнього середовища може “перекодуватися” та отримати фізіологічну проекцію, яка йому не притаманна. Це перекодування виявляє феномен синестезії, при якому один, наприклад слуховий подразник, реалізується не лише на рівні слухового, але й зорового, іноді тактильного аналізатора чуттів, створюючи ефект, коли “звуки світять, а фарби співають, та запахи закохуються” [Галеев, 1987, с. 16; Соколов, 1987].

Доведено: інформація, що надходить до нас ззовні, тим краще буде засвоюватися, чим ширше канал її сприйняття, чим більше аналізаторів чуттів включаються у процес її переробки, що пояснюється фактором синестезії, при якій органи чуттів функціонують сумісно, виявляючи явище синергії. Синергізм у відомому смислі є феномен синхронного, сумісного функціонування тих чи інших систем організму, ефект якого в багато разів

перебільшує сумарний результат окремого функціонування цих систем. Тобто синхронна робота органів чуттів виявляє ефект синергізму. Виникає питання, яким є “алгоритм” цієї синхронності? Він виводиться із особливостей функціонування півкуль головного мозку людини. Виявляється, що права півкуля віддає перевагу гарячим, а ліва – холодним кольорам [Николаенко, 1985]. Дана обставина використовується у відомому тесті кольорових виборів М. Люшера. Окрім цього, слова, що відносяться до різних граматико-мовних категорій, по різному сприймаються півкулями [Балонов и др., 1985].

Відмічається, що дієслова просторічного типу (“бовкнути”, “поцупити”) краще сприймаються лівою півкулею. Дієслова тілесної “модальності” (“мерзнути”, “нюхати”) – правою півкулею. Дієслова, що відображають дії (“їхати”, “мити”) – сприймаються однаково обома півкулями. Просторово-часові прикметники (“довгий, задній, протяжний”) краще сприймаються правою, а відносні (“водний, рибний, кінний”) – лівою півкулею. Домінування лівої півкулі виявляється при пізнаванні лексем, що відіграють важливу роль у синтаксичному оформленні висловлювань, при пізнаванні абстрактних слів, що характеризуються малим ступенем образності та широкою полісемією. Перевага правої півкулі виявляється у випадках пізнавання повнозначних слів, що пояснюється більшою мірою їх конкретності, образності та вузьким набором значень, які стоять за ними [там само].

Окрім цього, права півкуля краще сприймає ліве, а ліва – праве зорове поле людини [Charman, 1981]. При цьому числа, букви, слова, символи краще сприймаються при їх пред’явленні в праве поле зору [Симерицкая и др., 1978], в той час як предмети, образна інформація – при їх пред’явленні в ліве поле зору. Слід відмітити ще одну закономірність: права півкуля спрямована на сприйняття мелодичного аспекту музичної та вербальної інформації, а ліва – на сприйняття її ритмічного малюнка [Муз. “левая” и “правая”].

Таким чином, слова та взагалі вся вербальна інформація, що подається для засвоєння, може бути проаналізована з позиції її належності до “правопівкульової” чи “лівопівкульової” інформації. Якщо при цьому виявляється правопівкульова інформація, то її доцільніше дублювати подразниками правопівкульового ряду: мелодійною музикою, гарячою кольоровою гамою, а її графічне зображення слід розміщувати в лівому просторі зору (на лівому боці дошки). Якщо ми маємо лівопівкульову інформацію, то її слід дублювати ритмічною музикою, барабанним дробом, холодною кольоровою гамою тощо.

Треба додати, що нова синергетична парадигма освіти, яку ми розробляємо, передбачає використання ефекту півкульового синтезу, коли інформація правопівкульового та лівопівкульового ряду подається одночасно та синхронізується. У цьому випадку ми сприяємо розвитку умов для синестезії та медитативного стану, який характеризується функціональною синхронізацією півкуль і який дає можливість запам’ятовувати великі масиви інформації.

П. В. Сімонов називає волю “антипотребою” [Симонов, 1984, 1987, 1991]. В плані співвідношення “лівого” та “правого” аспектів людини **воля та потреба** відносяться одна до одної як множинно-лінійне (лівопівкульове, речовинне) та цикло-континуальне (правопівкульове, польове), як сутності, що керуються перша негативним, а друга – позитивним зворотним зв’язком.

Воля впливає з атомарно-множинного, дискретно-хаотичного лівопівкульового модусу реальності. Саме це надає можливість здійснювати вибір. Як писав К. Ламонт, “свобода вибору неможлива, якщо випадковість не існує у природі об’єктивним чином” [Lamont, 1967]. Характерною є думка Ф. Ніцше про життя, яке він уявляв як специфічну інтенцію, волю до акумуляції сили та прагнення до максимуму почуття влади, при цьому світ постає тут як хаос, у якому відсутні закони необхідності [Ницше, 1910].

Дійсно, потреба як суто природний феномен актуалізується у разі існування безпосереднього зв’язку між саме потребою і актом її задоволення, коли “потребний потенціал” знаходить миттєву розрядку. Це має місце в системах, в яких границя між внутрішнім та зовнішнім функціонально практично прозора. Наприклад, ембріон у

материнському лоні пов'язаний з материнським організмом саме за принципом позитивного зворотного зв'язку, коли будь-яка потреба ембріону задовольняється автоматично і практично миттєво. Якщо між потребою та актом її задоволення ми маємо проміжні функціональні та феноменальні елементи, коли потреба та акт її задоволення опосередковані проміжними сутностями, то тут актуалізується воля як феномен лівопівкульовий [Селиванов, Гаврилина, 1991; Немчин, 1983], негативнозворотній, який виявляється саме в множинно-лінійній реальності, де все існує в контексті взаємодії множинно-речовинних форм. При цьому якщо ця взаємодія між протилежними (та контрастними, відмінними) елементами (через які потреба та акт її задоволення проявляються) здійснюється через проміжні ланки, то тут виявляється воля як “носій”, “двигун” цієї взаємодії.

Якщо воля є феноменом лівопівкульовим, то вона реалізується як логічно-інформаційна сутність. Дійсно, визначається, що “в діалектичному протиріччі кон'юнкція займає другорядне місце. На перше місце єдності протилежностей постає опосередкування через проміжні ланки” [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 101]. Виходить, воля як одна з цілей розвитку людини, кристалізується в сфері аналітичного мислення, при цьому воно повинно бути цілісно-гармонійним, тобто множинні логіко-теоретичні конструкти мають бути логічним же чином узгоджені. Саме задля цього розробляється теорія синтезу знань, яка має допомогти людині реалізувати своє покликання.

Отже, потреба є проявом хвилю-польового, енергетичного аспекту реальності, в той час коли воля виявляється як фактор речовинно-множинної, інформаційної реальності. Ця дихотомія ілюструється вченням Шопенгауера про “світ як волю та уявлення”.

Таким чином, метою розвитку людини, а отже і метою психолого-педагогічного впливу на неї, є гармонійна особистість, що сполучає психофізіологічний та світоглядно-аксіологічний, чуттєво-емпіричний та абстрактно-логічний складові людської істоти. Стан гармонії є станом цілісності, що передбачає синергетичне узгодження всіх психосоматичних компонентів людини.

Цілісність є парадоксальним станом, оскільки вона конститує інтеграцію відмінних і навіть полярних предметів та явищ нашого світу. Стан цілісності виявляється як витоковим, так і кінцевим етапами онто- і філогенетичної еволюції людини та космосу в цілому, а також є екзистенційною особливістю кожної миті нашого існування. Процесуально-динамічна та структурно-статична тенденції світу в цілому і кожного окремого його компоненту є цілісністю, спрямування до якої виявляється на всіх рівнях буття. Що стосується синтезу статички і динаміки, який ми тут знаходимо, то на початку XIX століття слов'янофілами висловлюються ідеї про сполучення “порядку і розмаїтості”, поєднання “особистої самостійності з цілісністю загального порядку” як абсолютної і вільно прийнятої цінності (І. В. Киреевський); про соборність, духовне вільне єднання віруючих у любові до Христа й абсолютних цінностей (С. М. Хом'яків); ідеї всеєдності (В. С. Соловйов).

Тут можна прослідкувати еволюцію філософських поглядів: *СТАТИКА – ДИНАМІКА – ЦІЛЕ*. У специфічному вигляді цілісність реалізується через функціональне узгодження півкуль головного мозку, що виступають своєрідним психосоматичним фокусом людини. Тут цілісність, як свідчать енцефалографічні дослідження, є медитативним станом, що розуміється як єдність “нірвани та сансари”, тобто є парадоксальною інтеграцією двох протилежних модусів життєдіяльності – включеності та одночасно дистанціювання від дійсності.

Стан цілісності як парадоксальна сутність сполучає дискретно-множинний, речовинний (свідомо-вольовий, особистісно-рольовий) та континуально-єдиний, польовий (підсвідомо-інстинктивний, інтуїтивно-емпатичний) аспекти людини та Всесвіту, які тут фактично перебувають у єдності та постають як методологічно ізоморфні. Для досягнення стану цілісності необхідна наявність всього спектра етико-аксіологічних, когнітивно-світоглядних спрямувань людської істоти. У стані цілісності парадоксальним чином не диференціюються і одночасно диференціюються такі дихотомічні конструкти людини та Всесвіту, як єдине та множинне, просте та складне, частина та ціле, актуально-дійсне та потенційно-можливе,

субстанціональне та функціональне, минуле та майбутнє, причина та наслідок, іманентне та трансцендентне, діахронічне та синхронічне, статичне та динамічне, психічне та фізичне, матеріальне та ідеальне, профанічне та сакральне, дійсне (фактологічне) та належне (моральне), спонтанно-неавтоматичне (довільне) та неспонтанно-автоматичне (мимовільне), перша та друга сигнальні системи, віра та скепсис, внутрішнє та зовнішнє, “Я” та не-“Я”, науково-теоретичне та релігійно-міфологічне, однозначне та багатозначне, аналітичне та синтетичне, істота та її ім’я, думки та дії, початок та принцип, походження та сутність, активне та пасивне, містичне та буденне, природне та надприродне, ілюзорне та реальне, позитивне та негативне, афективно-експресивне та вербально-логічне, конкурентне та абстрактне, добро та зло, свідоме та підсвідоме, існування та не-існування, все та ніщо...

Стан цілісності, як парадоксальна сутність, у концептуальному плані сполучає чотири логічні альтернативи (які можуть розглядатися як буддистські рівні осягнення буття і як філософсько-світоглядні переваги щодо вирішення головного питання філософії): 1) так; 2) ні; 3) і так, і ні одночасно; 4) ні перше, ані друге [Урманцев, 1993].

У плані духовно-когнітивному стан цілісності передбачає створення сенсів як єдності фактів та явищ буття, як їх етико-аксіологічне, науково-практичне узгодження. СENS як впорядкування, узгодження, інтеграція тотожних і суперечливих сутностей – це парадоксальна річ. Таким чином, навчання та існування людини є цілісним, парадоксальним, сенсогенним, розуміючим процесом, спрямованим до Істини як єдності протилежностей, як одночасно ініціатора всіх і всіляких відмінностей. Слід додати, що психологічний феномен “зсуву мотиву на мету” [Леонтьев, 1972, с. 304] – процес переносу мотиваційного значення на новий зміст, в категоріях теорії діяльності визначається як “виробництво сенсу” [Васильюк, 1984, с. 27], тобто процес психічного розвитку людини (як і процес розвитку людини в цілому) є процесом принципово **сенсогенним**, який полягає в пошуку сенсожиттєвих ідеалів.

Якщо прийняти до уваги, що будь-яка психологічна установка, яка вироблена в дитинстві, у дорослої людини має тенденцію до перетворення на антиустановку, що перетворення дитячих установок на протилежні прямо залежить від міри функціональної “диспропорції” півкуль мозку (а це обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим), то **головна мета освіти** полягає в інтеграції свідомості та безсвідомого, у створенні “парадоксальних” мотивів, котрі покликані інтегрувати психологічні установки та антиустановки у дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти діяльності людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду, що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонійну особистість.

Головна мета освіти реалізується через формування парадоксального світогляду та мислення, яке сполучає чуттєво-емоційний (наочно-дійовий, потрібно-мотиваційний) та абстрактно-логічний (дискурсивно-теоретичний, інструментально-операціональний) аспекти відображення та освоєння дійсності.

Треба сказати й те, що синергетична парадигма освіти базується на теорії синтезу знань, коли в межах освітнього процесу ми дотримуємось принципу ведучої ролі теоретичних знань (які мають одержати якнайширше узагальнення), запропонованим Л. В. Занковим та В. В. Давидовим. Крім того, ми пропонуємо використовувати принцип циклічного розвитку практичних навичок учнів [див. Шаталов, 1987], який впливає з універсальної парадигми розвитку. Цей принцип, що нами використовується у межах розробленого нами апроксимально-аналітичного методу навчання іноземних мов [Вознюк та ін., 1998], передбачає “циклопричинно-повторювальний” спосіб засвоєння мовного матеріалу, коли повторна актуалізація цього матеріалу здійснюється через певні цикли у межах тієї чи іншої одиниці часу, що відповідає закону актуалізації інформації [Магазанник, 1997], та відомому факту: зі збільшенням інтервалу між сеансами запам’ятовування матеріалу швидкість завчання збільшується [Ховланд, 1963].

Отже, найпершою реальністю для людини є вона сама, її Я, а її найбільшою потребою у площині духовно-світоглядного існування є потреба стати Я (за А. В. та В. А. Петровськими, І. Д. Бехом та ін. [Психология развивающейся личности, с. 98-100]). Але Я людини, тобто її

особистість є тим, що ідентичне тільки собі самій, автономне і неповторне. Тобто тут виявляється момент самоідентифікації, незапрограмованості, непередбаченості, спонтанності. Треба сказати, що Я людини формується через кристалізацію психологічних та світоглядних установок, тобто Я – є певною системою, поведінку котрої, через наявність певного комплексу установок та визначених механізмів та законів (такого, наприклад, як закон когнітивного дисонансу, чи механізмів психологічного захисту), їх взаємодії між собою та оточуючим світом, можна, в принципі, передбачити та теоретично окреслити. Тут людина постає як така, що позбавлена свого Я як принципу вільної, незапрограмованої поведінки, тобто людина постає біологічним роботом. Цей висновок підтверджується так званим парадоксом розвитку (чи виникнення), суть якого полягає в тому, що будь-яке нове виникає одночасно зі старого і не з нього, оскільки, якщо нове (у нашому разі Я) виникає зі старого, то воно вже міститься в ньому в деякому потенційно-можливому, віртуально-прихованому стані, а тому не є принципово новим. Якщо ж нове виникає не зі старого, то звідки ж воно взагалі виникає?

Таким чином, якщо істинне, щире Я існує поза площини передбаченості, а людина формується за рахунок накопичення певних, визначених позитивних і негативних установок, особливості функціонування яких можна передбачити, то істинне Я реалізується у контексті формування невизначених, тобто парадоксальних психологічних та світоглядних установок, з яких випливає основа Я – парадоксально-багатозначна, невизначено-спонтанна поведінка.

Постає питання про формування таких парадоксальних установок, які впливають з нової наукової парадигми пізнання світу, що нами розробляється. Річ в тім, що ми живемо у час руйнування класичної лінійно-детерміністської парадигми, згідно з якою все причинно-обумовлюється принципами лінійного детермінізму, коли певній причині передують певний же наслідок. З позиції нової наукової парадигми у світі виявляються й фактори цілісної причинності, у сфері котрої причина та наслідок можуть перетворюватися один на одного, а світ постає цілісно-невизначеною, багатозначно-парадоксальною сутністю, що виявляє такі наріжні принципи існування, як парадоксальність та невизначеність, коли світ та людина постають екзистенційно рівноцінними сутностями, що виражається в антропному принципі, чи принципі космологічного доповнення, який говорить, що людина і Всесвіт нерозривно пов'язані один з одним і взаємно залежать один від одного і програмують один одного.

Отже, з позиції викладеного вище людина може постати як самодостатня, тотожна тільки самій собі сутність, що характеризується парадоксально-невизначеним світоглядом і спонтанною поведінкою, яка впливає з парадоксальних установок, котрі формуються поза сфери традиційних навчально-виховних впливів. Парадоксальна людина відрізняється від інших обумовлених (запрограмованих) людей тим, що два її полярних аспекти – підсвідомий та свідомий – постають єдиним цілим, що відповідає енергетичній парадигмі освіти, а також концепції взаємопотенціюючого синергізму свідомості і підсвідомості В. Є. Рожнова, яка народилась у царині психіатрії, тобто прийшла до нас як елемент практики і емпірично підтвердила наші теоретичні побудови [Рожнов, 1986].

Універсальна парадигма розвитку, концептуалізована у цій книзі, дозволяє визначити та сформулювати структурно-процесуальні й функціонально-світоглядні пріоритети освіти та механізми реалізації мети освітнього процесу. **Головні ключові слова нової парадигми освіти – цілісність, парадоксальність, творчість, спонтанність, відкритість та сенсогенність** (вчені вважають, що в якості головного критерію диференціації різних форм поведінки постає пошукова, “сенсогенна” активність, відмова від якої виступає неспецифічним чинником розвитку будь-якої патології [Ротенберг, Коростелева, 1989, с. 325]).

Унікальність нової парадигми освіти полягає у тому, що вона окрім психолого-педагогічного контексту аналізу проблем освіти включає філософський контекст такого аналізу, в межах якого розглядаються та осмислюються дані багатьох наукових дисциплін і форм суспільної свідомості. Нова парадигма освіти та розвитку людини взагалі може стати методологічною настановою для інтегрального вчення про людину у єдності її

психофізіологічного, етико-аксіологічного, когнітивно-світоглядного, соціально-політичного, культурно-історичного, соціоприродного, космопланетарного вимірів.

Загалом, тут можна говорити, що **розвиток людства** призводить до децентралізації людини. Як пише А. Бергсон, життя – це розкладання, дисоціація первісного єдиного, складного пориву [Бергсон, 1914, с. 49–52]. Якщо спочатку людина та оточуючий її світ існують в єдиному сакральному полі, то потім спостерігається процес десакралізації, людина виходить з центру кола існування в багатьох відношеннях.

Еволюція людини в цілому визначається двома чинниками – соматичним (тіло, речовина) та психічним (свідомість, поле). І якщо на початковому етапі ці чинники не диференціюються, то потім головну роль відіграє тіло. Деякі дослідники вважають, що зараз можна говорити про свідому еволюцію людини, коли свідомість постає ведучим чинником [Тираспольский, 1995].

Копернік відсунув нас з космогонічного центру на периферію, Ч. Дарвін позбавив людину її біологічної винятковості, довівши, що людина – це один з багатьох біологічних видів. З. Фрейд все сакральне, таємне багатство підсвідомого звів до статевої енергії, а все розмаїття духовних аспектів нашого існування – до банального механізму сублімації. К. Маркс неосяжні закони соціальної еволюції підвів до одного економічного “знаменника”, теоретично позбавивши людину її духовно-ідеального спадку: буття визначає свідомість. Н. Вінер поставив питання про співвідношення людини та техніки, яка в перспективі виявляється здатною замінити людину. При цьому людина відчула себе окремо-ізолюваною особистісною формою, здатною оперувати в просторі та часі; царство сакральної необхідності змінилося царством профанічної свободи.

Але, врешті-решт, людина знову повертається до свого фундаментального екзистенційного витоку, про що свідчать космологічні аргументи на користь антропного принципу; людина знову починає існувати в сакралізованому просторі та часі, виявляючи своє космічне призначення. Вона повертається в лоно космосу як особистість через сполучення свідомого та підсвідомого, Я та не-Я, зовнішнього та внутрішнього. Буття і становлення, споглядання та перетворення, потреба та спілкування, субстанція та функція, матерія та інформація поєднуються. Людина повертається в геоцентричну систему Птолемея збагаченою та поновленою, міф та теорія, релігія та наука виявляються двома рівноцінними стратегіями пізнання світу. Наукове та художнє зливаються, коли логіка побудови квантової фізики перегукується з логікою формування художньої концепції світу в імпресіонізмі та постімпресіонізмі, в літературі “потoku свідомості”, сюрреалізмі тощо. Філософське знання знову починає оперувати універсаліями, які постають не стільки як поняття, але як сенсо-образи, метафори та аналогії [див. Степин, 1989, с. 296]. Таким чином, ми маємо “два полюси: чистий міф, з яким нам в історії культури не приходить мати справу, та чиста науковість, до котрої ми рухаємось” [Аверинцев, 1989, с. 335] і яка врешті-решт перетворюється на свою протилежність.

Розглянемо **принципові підходи до побудови системи розвитку людини**, тобто обговоримо проблему розвитку здібностей та таланту. Здібності – це психофізіологічні і ментальні діяльнісні можливості людини виконувати ту або іншу роботу найбільш ефективно і результативно,

У процес діяльності інтегрований цілісний організм людини у всій його психосоматичній єдності, що передбачає включення в роботу однієї основної і безлічі другорядних функціональних систем (П.К.Анохін), – по суті, усього людського організму.

Найбільш оптимальна концепція для опису процесу діяльності і розвитку людини – концепція функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини і його організму. Ця концепція говорить, що людина (як і Всесвіт у цілому) організований за принципом дихотомії станів симетрії (єдності подоби, цілісності, контитуальності, польові характеристики) і асиметрії (множинності, розходження, дискретності, речовинні характеристики).

Мета еволюції людини і людства – єдність протилежностей ("Істина є єдність протилежностей" – С.Б.Церетелі), що в специфічному вигляді передбачає єдність правопівкульових і лівопівкульових функцій і вихід у сферу їхньої функціональної узгодженості, синтезу, що дає нову системну якість, яку умовно можна назвати "надсвідомістю" (П.В.Сімонов).

Цей стан означає злиття свідомості і підсвідомості (підсвідомого), довільного й мимовільного, свідомого і автоматичного аспектів діяльності, коли будь-яка думка має викликати відповідні психосоматичні (організменні) реакції, а кожна така реакція повинна, з іншого боку, бути осмислена, усвідомлена: "там, де було Воно, повинне стати Я" (З. Фрейд).

Це означає кристалізацію процесів усвідомлення (самосвідомості, усвідомленості), коли людина, з одного боку, кожен свою дію усвідомлює (попросту – рефлексує цю дію, дивиться на неї з боку, дистанціюється від неї і від себе в процесі діяльності, життєвої активності), а з іншого, – кожна дія може випереджатися уявним представленням цієї дії. По суті, тут має місце процес злиття дії і думки (як це буває в маленьких дітей), інтеграція простору і часу (як це буває в представників древніх цивілізацій).

Процес усвідомлення вириває людину з каузального полону актуальної даності і вона доповнює своє сьогодення, актуально-дійсне існування – потенційним-можливим (у минулому і майбутньому, в уявлюваному і мислимому), віртуальним, уявлюваним модусом буття, коли актуальне і потенційне не просто покладаються як рівнобіжні, а мисляться і відтворюються в одній буттєвій площині. Границі людського буття розширюються до нескінченності в просторі і часі, а звичка з'єднувати думку і дію, свідомість (свідому активність) і психофізіологічний (емоційний, афективно-перцептивний) стан приводить до того, що сама думка про віртуальне робить це віртуальне дійсним як у сфері людського організму (стану автогіпнозу, медитації, усвідомленого сновидіння), так і у зовнішньому середовищі (парапсихологічні феномени).

Таким чином, людина повертається до стану дитини (у якій дія і думка суть єдині), але на більш високому рівні (витку) розвитку, що відповідає діалектичній схемі розвитку: "будь-яке явище, розвиваючись до кінця, перетворюється на свою протилежність; але тому що нове, протилежне першому явищу також, у свою чергу, перетворюється на свою протилежність, те третя фаза розвитку має формальну подібність до першої" (Г. В. Плеханов) [Плеханов, 1956, с. 693].

Що ж потрібно робити людині, щоб досягти модусу надсвідомості?

По-перше, практикувати тренінг, суть якого в тім, що кожен дію вона випереджає думкою, передбачає її на рівні рефлексії. Таким чином, розумова, уявлювана дія викликає ідеомоторні реакції в людському організмі, що потім одержують психофізіологічне підкріплення за допомогою реальної дії, яка формує відповідний умовний рефлекс і психологічну установку. Надалі думку людини зможе матеріалізуватися щонайменше на рівні її тілесного буття (у вигляді трансів, так званих змінених станів), і по більшій, – на рівні матеріального оточення, що може виявлятися у вигляді паранормальних феноменів.

"За три тисячі років до нашої ери древні китайці знали і використовували транс у різних формах. Вони практикували особливий вид медицини, заснований на енергетичних уявленнях про людину. Передбачалося, що Ци, первинна енергія, циркулює у всіх універсумі, а також усередині людського тіла. Коли циркуляція відбувається гармонійно, людина здорова. Якщо ж її плин блокується в одному з каналів тіла – меридіанах – виникають неполадки, що можуть привести до функціональних порушень органів і до хвороби. Усе мистецтво китайського лікаря полягало в тім, щоб відновити циркуляцію цього тимчасово заблокованого потоку енергії. Для цього, крім інших способів, він використовував і елементи особливих станів свідомості. Так, у техніці Ци-гун пацієнтові пропонувалося робити повільні гімнастичні рухи. Перед тим як виконати ці рухи, він повинний був їх візуалізувати – думка в цьому випадку передувала дії (дотепер у багатьох езотеричних вченнях основний принцип звучить як "енергія слідує за думкою".)" [Ахмедов Т.И. Жидко, 2001, с. 20-40].

По-друге, людина може використовувати протилежну першій практику. Якщо в першому випадку дія (і відповідний психофізіологічний стан) випереджається думкою, то в другому – думка слідує за цим станом. Тобто, людина концентрує свою увагу (яка виступає "будівельними лісами" думки) на своїх тілесних відчуттях, на своєму тілі. Цим досягається модус дитини, реакції якої обмежуються тілесними відчуттями. При народженні дитина спочатку сліпа і глуха, її сенсорність сконцентрована на кінестетиці – тілесних відчуттях, що виявляє злиття із зовнішнім середовищем, вірніше, у цьому стані практично не диференціюється, не розрізняється внутрішнє і зовнішнє – як це відбувалося з дитиною в материнській утробі. Цей стан кінестетичної єдності зі світом потім розщеплюється на аудіальний і візуальний канали і субмодальності – розгортається процес асиметрії "лівого" і "правого" принципів організму.

Відомо, що концентрація уваги людини на своїх тілесних відчуттях на тлі розслаблення активізує альфа-ритміку мозку, характерну для стану медитації, у якому півкулі головного мозку функціонально синхронізовані (досягають психофізичної єдності), а внутрішнє і зовнішнє більше не диференціюється.

Таким чином, фокусування уваги на своїх тілесних відчуттях плюс рефлексія цієї дії (спостереження себе з боку) викликає активізацію медитативного стану (єдності "правого" і "лівого" аспектів, свідомості і підсвідомості) – цілі розвитку людини й одночасно найбільш універсальної і довершеної діяльності, діяльності у чистому вигляді, діяльності заради самої діяльності, що тут відчужується від звичайних атрибутів будь-якої діяльності – програми, мети, інструментів, мотиваційних механізмів.

Як у першому, так і в другому випадку – між станом і думкою встановлюються (формуються) часові нервові зв'язки, коли будь-який стан людини починає облачатися в одіяння думки (тобто контролюватися), що викликає медитативну, автосугестивну реакцію (злиття думки і соматичного стану), яка відрізняється від сугестії, гіпнозу тим, що тут присутній самоконтроль.

ГЛАВА 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

З чого починається історія, з того ж повинен починатися й хід думок і його подальший рух буде являти собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі.

Ф. Енгельс [Марск, Энгельс, т. 13, с. 497]

*На весах великих счастья чашам редко дан покой;
Должен ты иль подниматься, или долу опускаться..
Властвуй или покоряйся, с торжеством иль с горем знайся,
Тяжким молотом взвивайся или наковальней стой!*

Гете

Еволюція йде не прямолінійно; так само як і будь-який інший процес у природі вона протікає циклічно. Гілки циклічних повторень подібні до кілець Змія Вічності, що ковтає свій хвіст.

О. П. Блаватська [Блаватская, 1994, с. 60]

...все, що є в світі без виключення є ареною руху, чи то несходження, чи сходження. Таким чином, все, що рухається, живе, і всесвітнє життя є необхідною трансформацією. В цілому світ не змінюється... але всі його частини вічно видозмінюються.

Гермес Трісмегіст [там само, с. 310]

Невже культурний прогрес ставить себе такі завдання, як знищення смерті? Знаю, що не ставить, але тому й його самого дуже високо ставити не можна.

В.С. Соловйов (Соловьев, 1988, т. 2, с. 717)

Людську історію можна уявити як історію знакових систем, що змінюють одна одну. Ця уява передбачає існування деякої витокової точки, першознаку, архитипової схеми, яка виявляється, перш за все, у ритуально-міфологічних системах.

К.Евзлин [Евзлин, 1993, с. 209]

Старий Заповіт благословляє вдачу, а Новий – мінливість долі.

Ф. Бекон [див. Татаркевич, 1981, с. 195].

Соціально-економічні моделі розвитку людства впливають з аналізу історії як лінійно-діахронічного явища. Людина реалізується перш за все як історична сутність. Але найпершою реальністю для людини є вона сама. Окрім того, людину робить людиною здатність мислити. Ось чому основним питанням для мислячої істоти є питання про саму себе і власне існування в контексті його сенсотвірного аналізу. Пізнати ж себе як особистість не пізнаючи історичного підґрунтя свого буття людина не може, бо особистість є сукупністю суспільних відносин, а сама людина, відзначає Н. Аббан'яно, народжується та формується як особистість саме завдяки історії, що впливає з напруги між поточним, минулим часом та вічністю [Abbagnano, 1939; див. також: Совр. зап. фил., с. 5].

Історія відкривається нам як ірраціональна сутність. Як писав Гегель, єдиний урок, який люди добувають з історії – той, що люди ніколи не добувають ніяких уроків з історії. Чому ж ми завжди сліпі як до своєї особистісної, так і до соціальної історії? По-перше, тому, що ми почасти не бачимо ясних моделей соціальної динаміки, що змінюють одна одну та формують історичний континуум. Ми не бачимо причинно-наслідкового зв'язку в ланцюгу історичних подій, не усвідомлюємо, що історія не є інвентарним набором випадкових подій, але сутністю, яка підлягає цілій низці законів. По-друге, все, що відбувається, або будь-коли відбувалося, людина може свідомо уявити собі лише тоді, коли вона пов'яже все це зі своїм власним досвідом. Тобто, людина сама є критерієм історичних подій, які вона сприймає

через призму своєї особистості. Наше завдання, таким чином, полягає в тому, щоб, з одного боку, описати основні моделі соціальної динаміки, “котрі з упертістю та нещадно виникають як в самому історичному процесі, так і в щоденному житті” [Анчел, 1979, с. 82]. З іншого боку, ми маємо пов’язати дану соціальну динаміку з динамікою людини, привести до певної концептуальної єдності дві сторони нашого існування – внутрішню, індивідуально-особистісну та зовнішню, соціально-історичну. Наш аналіз особистісно-соціальної динаміки базується на концептуалізованій нами в результаті філософського аналізу діалектики симетрії-асиметрії універсальній моделі розвитку, та на концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини.

Одним з ґносеологічних наслідків філософського принципу єдності світу є те, що індивідуально-особистісна та історико-культурологічна сторони людського буття методологічно ізоморфні, а історія людини в принципі ідентична історії всього людства. Певний натяк на схожість особистісної та соціальної схем розвитку нам дає біогенетичний закон Е. Геккеля, що фіксує симетричність онто- та філогенезу в стадії ембріогенезу. Даний закон було перенесено на процес онтогенетичного розвитку людини Г. Холлом [Холл, 1911; see also Cremin, 1961], який намагався довести зв’язок між історичним та індивідуальним розвитком [Давыдов, Зинченко, 1979]. Цей зв’язок у сучасній науці простежено ще недостатньо, хоча в межах трансперсональної психології виявляється певна кореляція між онто-, філо- та ембріогенезом [Графинина, 1994; Капра, 1996].

Слід визначити, що єдність фізичного, духовного та історико-культурологічного аспектів людського буття не є одкровенням для науки про людину та суспільство. Так, французькі просвітителі висунули постулат про історичний універсалізм, розробили вчення про історію як вираз універсальної природи людини [Берг, 1987]. А. Тюрго писав, що людський рід, подібно до всякого індивіду, має власний стан дитинства та свій прогрес [Тюрго, 1937]. Принцип антропності соціуму та космосу, який тут відстоюється, притаманний древнім вченням Сходу та Заходу (де стверджується єдність макро- та мікрокосму [Казначеев, Спиринов, 1991]), визнаний сучасною космологією [Балашов, 1988]. Даного принципу дотримувались численні мислителі, починаючи з Платона [Арон, 1993]. Це О. Конт, В. Гумбольдт, І. Гердер, М. О. Лосський, К. Г. Юнг та ін. У К. Леві-Строса структура людського розуму тотожна структурі фізичної реальності [Леві-Строс, 1985]. Тейяр де Шарден доводить ідентичність розвитку окремих цивілізацій, людини та законів біологічної еволюції [Тейяр де Шарден, 1987]. Трактатування проблеми людини, що впливає з визнання “рівноправності” природного та соціального притаманна й психоаналізу [Фромм, 1975]. Ж. Лефевр показав, що за політико-ідеологічною, “подійною” історією приховано її глибинне джерело – підпорядкована особливим законам динаміка колективної ментальності [Lefebvre, 1971]. М. Гердер у своїх “Ідеях до філософії історії людства” показує, що еволюція охоплює широкі масштаби від виникнення космічних тіл до розвитку душі людини. Як суб’єкти процесу послідовно виступають нежива природа, органічний світ, людство, народи, людина, її душа. Ф. Бредлі дійшов висновку про те, що історичні явища складають не стільки послідовний ряд подій, скільки цілісний комплекс, що постійно наповняється новим змістом і лише у свідомості історика стає історією.

Розуміння єдності людини, природи та суспільства відображено в соціобіології, яка проводить синтез суспільних та природничих наук на основі дослідження еволюційно-біологічних передумов поведінки людини [Wilson, 1975]. Існують дослідження, які свідчать, що загальна схема розвитку психіки людини подібна до схеми етногенезу в контексті культурно-історичного розвитку психічних процесів [Павленко, 1995]. Цікаво, що динаміка генетичного та суспільно-історичного розвитку людства виявляється практично тотожною, коли спостерігається злиття потоків еволюційного та історичного часу [Рычков, 1989, с. 169–170]. Дослідження в галузі трансперсональної психології свідчать про те, що історія людства виявляється онтологічно прозорою для окремої особи [Гроф, 1992]. Все це переконує в тому, що вивчаючи людину та історію, кожний дослідник, як вважає А. Лоренцер, має керуватися

завданням охопити одночасно сторону суспільних умов та сторону індивідуальних потягів, запобігаючи розчиненню однієї з них у невизначеності [Lorenzer, 1971; Браун, 1982].

Загалом, можна говорити про вивчення певного внутрішнього чинника історичного процесу, який постає його інтегруючим принципом [Шпенглер, 1993, с. 184] та репрезентує механізм самопідтримання суб'єктів культурно-історичного розвитку людства, який виявляє культурну тотальність [Кизима, 2005, с. 148]. Це дає підстави говорити про закладені в основах культурно-історичної динаміці певні праформи, гешталти, соціальні геноми, де виявляється, як пише О. Шпенглер, "експресія" історичних подій, її наріжна пояснювальна мова [Шпенглер, 1993, с. 263]. У це ж смислове поле потрапляють і такі конструкти, як "вродженні ідеї" (Р. Декарт), "архетипи колективного безсвідомого" (К. Юнг), "космічне безсвідоме" (С. Судзукі), "космічна свідомість" (Е. Фромм), "безсвідоме як мова Іншого" (Ж.Лакан), "колективні уявлення" (Е. Дюркгейм, Л.Леви-Брюль), "безсвідомі структури" (К. Леві-Стросс, М. Фуко), "ноосфера" (В.І.Вернадський), "семантичний простір Усесвіту" (В.В. Налімов) та ін.

Розглянемо концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Півкулі (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов'язана з асиметрією простору та часу [Доброхотова, Брагина, 1993]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людського організму, оскільки з їх функціями так чи інакше пов'язані такі сторони людської істоти, як механізми цілепокладання та пошуку (вибору) способів досягнення цілей, енергетична та інформаційна регуляція поведінки [Ананьев, 1963], фази сну, емпатія і рефлексія, екстраверсія і інтроверсія (властивості, що співвідносяться зі статевим диморфізмом), повільні та швидкі потенціали мозку, свідомість та безсвідоме, довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та інертність, збудження та гальмування, "Я" та "не-Я", ерготропні та трофотропні функції організму, симпатична та парасимпатична ланки вегетативної нервової системи та ін. [Голубева, 1980, с. 44–138].

Слід сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення та опанування світом є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний лінгвістичний та мотиваційно-смисловий контексти відображення дійсності, "пробуджуючи" до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво та релігія [Пучинская, 1996]. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, яке сприяє формуванню однозначного лінгвістичного та мотиваційно-смислового контексту відображення оточуючого світу та "пробуджує" до життя науку та філософію.

В онтогенезі людини та у процесі розвитку культури в цілому простежується закономірність – еволюція мови йде від знаку природного до знаку штучного, від синкретизму – до аналітизму, а від них – до нового рівня мовної комунікації, яка потребує використання нелінійних форм писемності та мислення. У стані функціональної активності правої півкулі, яка притаманна релігійно-міфологічному світосприйняттю [Пучинская, 1996], людина емпатично сполучається зі своїм оточенням, що сприймається цілісно, багатозначно, метафорично; тут виявляється релігійний феномен довіри, здатності відображати світ некритично, виходячи зі свого досвіду. Створюються підстави для прояву емпіричного мислення. У стані функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, "театральність" всього, що відбувається. Тут постають питання про свободу та волю, яка актуалізується у ситуації вибору саме за умов дискретно-множинної лівопівкульової реальності, котра створює передумови для поширення теоретичного мислення, для розвитку аналітико-скептичної рефлексії.

Треба відмітити, що в онто- та філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільше вираження якої досягається у зрілому віці.

Потім, у процесі старіння організму півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли стара людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою, безпосередністю сприймання світу.

Можна зробити важливий висновок: в соціально-психологічному житті суспільства спостерігаються періодичні процеси – коливання між пануванням настроїв, типових для лівої (20–25 років) і правої (20–25 років) півкуль [Маслов, 1983; Петров, 1984; Тульвисте, 1988].

Лівопівкульовий та правопівкульовий стани людського організму можна співвіднести з двома полярними станами матерії – речовиною та полем, з двома детерміністськими факторами, концептуалізованими в межах принципів лінійного та циклічного детермінізму, а також з такими аспектами всесвіту, як єдине та множинне, синхронічне та діахронічне. Можна сказати, що півкульова динаміка відображає динаміку суспільства, природи та космосу в цілому, а людина та оточуючий її світ єдині.

Можна виділити чотири наріжні стани психіки людини (які втілюються в історичних процесах) у контексті півкульової динаміки: правопівкульовий та лівопівкульовий, а також фази взаємного переходу цих станів один в одного, при якому спостерігається, з одного боку, розщеплення півкульової симетрії (перехід від “правого” до “лівого”), а з другого – зворотний процес нівелювання досягнутої асиметрії (перехід від “лівого” до “правого”). Четвертим станом можна вважати півкульовий синтез, коли півкулі функціонально синхронізовані та є єдиним цілим.

Ці чотири об’єктивні стани відображені в сфері суб’єктивного формально-логічного аналізу суб’єкт-об’єктних відносин. Відносини між суб’єктом та об’єктом виявляють *чотири можливих формально-логічних “переваги”*: 1) або об’єкт є первинною реальністю; 2) або суб’єкт; 3) ні суб’єкт, ані об’єкт; 4) і суб’єкт, і об’єкт. У буддизмі ця четверинність втілена в діалектичній установці, що має назву “чотири альтернативи” [Дюмулен, 1994, с. 234; Игнолс, 1975], які співвідносяться з етапами розвитку діалектичного протиріччя, що виступає концептуальною підставою будь-якого розвитку та руху, який, у свою чергу, є основним атрибутом та способом існування матерії: *тотожність* (і суб’єкт, і об’єкт) – *відмінність* (об’єкт – суб’єкт) – *протилежність* (ні суб’єкт, ані об’єкт).

Ці чотири фундаментальні стани можна зіставити зі схемою “гносеологічно-світоглядних переваг” згідно Ю. А. Урманцеву, який використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії: 1) або суб’єктивна реальність є первісною; 2) або об’єктивна; 3) або і та, і друга; 4) ні та, ні інша [Урманцев, 1993]. Принцип чотирьох переваг виявляється і в тому, що “порівняльна релігія та філософія показують, що Думаючий може вважати себе смертним, безсмертним, одночасно смертним та безсмертним (реінкарнація) чи навіть неіснуючим (буддизм)” [Уилсон, 1998, с. 26].

Чотири фундаментальні стани можна співвіднести з чотирма основними ізомеріями (симетріями) [Урманцев, 1978], що розглядаються системним аналізом: просторовою, часовою, динамічною, субстаціональною, які, очевидно, співвідносяться й з іншими четверинними координатами буття, такими як чотири принципи логічного мислення, чотири групи математичних аксіом, чотири речовинні стани, чотири фундаментальні типи фізичної взаємодії. П. О. Сорокін виділяє чотири типи суспільних стосунків [Сорокін, 1992], Платон – чотири форми державності [Платон, 1971], а В. А. Карташев – аналізує чотири типи систем [Карташев, 1995, с. 336], які прямо співвідносяться з чотирма типами пристосувальних реакцій будь-якого організму: 1) змінювання себе з метою пристосування до середовища; 2) змінювання середовища в процесі пристосування до нього; 3) єдність першого й другого станів (стан півкульової функціональної синхронізації); 4) ні те, ані друге, стан поглиблення півкульової синхронізації й вихід до взаємного гасіння півкульових функцій, коли ніхто ні до чого не пристосовується і нічого не пристосовує до себе. Цей стан ілюструється комуністичним принципом вільного розвитку кожного у межах вільного розвитку всіх. Ці чотири стани корелюють з чотирма гострими афективними реакціями людини: автоагресія, агресія на оточення, втеча від афективної ситуації, розряд афекту в

“спектакль” [Пат. исслед.]. Дані реакції співпадають і з чотирма типами соціальних стосунків згідно П. О. Сорокіну [Сорокин, 1992], а також з чотирма психотипами людини, в основі яких, як вважає П. В. Сімонов, лежать нормальні особливості функціонування структур головного мозку, порушення котрих призводить до чотирьох головних типів неврозів (неврастенія, психостенія, істерія, невроз нав’язливих станів) [Симонов, 1991]. Можна виділити *основні соціальні модуси*, які співвідносяться з *чотирма типами політичних сил: правими* (що характеризуються лівопівкульовим прагненням до соціальної асиметрії, їх лозунгом є “свобода для кожного”, тобто стан соціальної дискретності), *лівими* (що характеризуються правопівкульовим прагненням до соціальної симетрії – “справедливість для всіх”, тобто стан соціальної єдності, континуальності [Рационал.] – егалітаризм), *центристами*, які інтегрують позиції правих та лівих. Четвертою політичною силою можна було б назвати рух “наплювистів”, котрі ігнорують будь-яку політичну позицію. Прототипом правих, лівих та центристів можуть служити три мети Великої французької революції – свобода, рівність, братерство. Остання мета характеризує центристів, які прагнуть примирити принципи свободи й рівності, бо саме на основі братерства (спорідненості) досягається суспільна рівновага прагнень до свободи й рівності всіх членів суспільства. Це ілюструється первіснообщинною родовою суспільно-економічною формацією – “злитим комунізмом”.

Таким чином, соціально-особистісна динаміка є сутністю, що відображає загальну закономірність розвитку людини та суспільства, пошуками котрої зайняті вчені і без якої не може бути соціології як науки. “Закономірне повторювання суспільних явищ, – пише М. А. Кассіль, – сутнісна тотожність різноманітних в зовнішній видимості історичних епох, неминучість певної послідовності розвитку подій – без цих передумов науковий підхід до вивчення суспільства не може утвердитись” [Кассиль, 1980, с. 136; див. також Хюбнер, 1994; Плохотников, 1996]. Тут можна говорити про “теорію історичних аналогій”, яка доводить, що історія виявляється гармонійною сутністю [Шубин, 1992; див. також Пантин, 1996; Власюк, 1994]. Як писав К. Леві-Строс, існування людини та суспільства в цілому регулюється єдиними законами універсальної природи, а “всі форми суспільного життя в основному однієї природи, вони складаються з систем поведінки, що представляють собою проекцію універсальних законів, які регулюють безсвідому структуру розуму, на рівень свідомості та соціалізованої думки”, при цьому структури людського розуму та фізичної реальності можна зіставити як певною мірою тотожні [Levi-Strauss, 1963]. Тобто має місце “збіг законів та форм мислення, що пізнає, з законами та формами об’єктивної реальності” [Столяров, 1975], коли, як писав Гегель, речі та мислення про них співпадають, а буття виявляється тотожним свідомості [див. Тавадзе, 1971]. Дане твердження не можна вважати голосливим. Воно взагалі узгоджується з висновками квантової фізики, яка стверджує, що властивості Всесвіту на його фундаментальному квантовому рівні подібні до властивостей мислячого мозку, а квантова реальність в психіці відіграє провідну роль [Цехмистро, 1981; Андреев и др., 1988; Чавчанидзе, 1973]. Можна сказати, що єдність свідомості та Всесвіту підтверджується дослідженнями нейродинаміки мозку людини, яка виявляє принципову ідентичність принципу цілісності існування Всесвіту як голографічного універсуму та такого ж принципу функціонування мозку [Bohm, 1980].

Щодо *індивідуально-особистісної динаміки*, то вона вивчена сучасною наукою достатньо глибоко. Як пише М. І. Стеблін-Каменський, “процес становлення особистості, тобто поступовий розвиток від первісної нерозчленованості “Я” і не-”Я” до все більш чіткого протиставлення суб’єктивного об’єктивному, духовного фізичному, нематеріального матеріальному – це, звичайно, і є генеральна лінія розвитку людської свідомості” [Стеблін-Каменский, 1976, с. 90-98]. Дана лінійна діахронічна схема формування свідомості та самої особистості доповнюється циклічною синхронічною схемою, коли розвиток людини виявляє циклічність щонайменше на рівні онто- та філогенетичного розвитку півкуль головного мозку, які є вищим психічним регулятором її поведінки. Як ми писали, у людини півкулі витоково постають як функціонально симетричні (що функціонують за принципом правої

півкулі), далі спостерігається процес зростання їх асиметрії, яка ближче до похилого віку починає нівелюватися та приходять у стан витокової симетрії [Психол. словарь, с. 23], тобто розвиток психіки йде від правої півкулі до лівої, а від неї повертається до правої, чи, краще сказати, до їх синтезу.

Віще викладене дозволяє виділити моделі соціально-особистісної динаміки, що змінюють одна одну в процесі онто- і соціогенезу, а також відображають загальну закономірність розвитку людини та суспільства, пошуками котрої зайняті вчені і без якої не може бути соціології як науки. Окреслимо базові моделі соціальної динаміки у послідовності їх історичного розгортання у рамках європейської цивілізації.

1) Модель, що відображає домінування правопівкульового (“чуттєвого”, за П. О. Сорокіним) світорозуміння, що не відокремлює конкретного від абстрактного, внутрішнього від зовнішнього, символу від символізованої реальності, реального вчинку від магічного ритуалу, актуального від потенційного. В період панування першої моделі історичний час соціуму колообертається, що впливає з правопівкульового світосприйняття [Пучинская, 1996], з фактору циклічного детермінізму (самодетермінації), що притаманний правопівкульовий процесам, з континуально-польової організації суспільства, про яку пише В. П. Казначеев [Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–123], з поширення “тангенальної енергії” за Тейяр де Шарденом [Тейяр де Шарден, 1987].

2) Модель, що відображає домінування проміжного стану переходу від правопівкульового модусу, до лівопівкульового, коли починається історія і деякі незвичайні події “ламають” циклічний патріархальний (у людини – внутрішньоутробний) спосіб життя первісної общини й призводять до розпаду міфологічної реальності. Актуалізується стан “тріхопадіння”, бунту, котрий, як писав А. Камю, виникає в соціумах, що відпали від священного й занурені в “десакралізовану” історію [Камю, 1990]. “При переході від міфологічної організації суспільного життя замкнені цикли подій розмикаються й перетворюються в незворотні ланцюги” [Еременко, 1995, с. 36-51, див. також: Пучинская, 1996; Стеблин–Каменский, 1976; Элиаде, 1987; Топоров, 1973, 1982, 1995], що сприяє формуванню особистості як лінійної, дискретної лівопівкульової сутності, котра, як пише Л. Сев, є “колосальним нагромадженням найрізноманітніших актів, що розташовані в часі” [Сев, 1972, с. 430]. У межах цієї моделі проміжного стану переходу від правого до лівого соціального модусу актуалізується дихотомічна суспільна реальність, що виявляє амбівалентне існування індивіда, розвиток процесів індивідуалізації і соціально-політичної, культурно-економічної поляризації з усіма наслідками, що з цього випливають. Тут закономірною є поява певних суспільно-політичних поглядів, які характеризують сутність другої моделі. Р. Жерар вважав, що соціальний лад виникає через війну всіх проти всіх в результаті “жертвної кризи”, коли приноситься так звана “заміщаюча жертва” [Girard, 1972]. М. Хоркхеймер пише, що на зміну панування природи через магію людина починає підкоряти природу через працю, при цьому панування над зовнішньою природою потребує зміни внутрішньої сутності людини, викорінювання всього природного, формування твердої самості, що націлена на владу та володіння [Horkheimer, 1948; Marcel, 1964]. Людина ж тут постає як “біологічно недостатня істота” [Gehlen, 1964].

3) Модель, що відображає домінування лівопівкульового абстрактно-логічного (“надчуттєвого”, за П. О. Сорокіним), інструментального, дискретно-речовинного, атомарного стану людини та суспільства, який характеризується завершенням процесу соціалізації, розвитком індивідуально-особистісного аспекту людини, соціальною й економічною поляризацією, поширенням “радіальної енергії”, за Тейяром де Шарденом. У третій моделі, що виявляє лівопівкульову архітекτονіку суспільства, головним є “система стандартизованих сподівань” (за Т. Парсоном [див. Социология, 1995, с. 116]), які спрямовані у майбутнє, на яке орієнтується саме ліва півкуля головного мозку людини. Що стосується першої та п'ятої моделі (тоталітаризм), що керуються духом правої півкулі, то тут всі життєві ситуації виявляються як передбачувані, тут немає рефлексії майбутнього, що притаманна лівій півкулі.

4) Модель, що відображає домінування проміжного стану переходу від класового поляризованого, дихотомічного, лівопівкульового модусу до правопівкульового модусу, коли маятник соціальної динаміки починає переміщуватись назад до початкової позиції свого руху. На цьому етапі виявляються умови для концептуалізації вчення діалектичного матеріалізму, котрий, як визначав Г. В. Плеханов, “прагне усунення класів, він і з’явився тоді, коли це усунення стало історично необхідним” [Плеханов, 1956, с. 693]. З’являються численні утопічні доктрини, що винаходять гармонічні суспільства, де, як пише Т. Кампанелла, стирається різниця між “моє” та “твоє” [Кампанелла, 1954], і де, як бачимо, панує правопівкульове цілісно-емпатичне світорозуміння. Починає з новою силою лунаати християнська проповідь загальнолюдського братерства (Ф.Р. Ламенне, Ч. Кінгслі), розповсюджується переконання в необхідності побудови розумного суспільства, що спирається на “рівність природних прав” всіх людей (Мореллі, Г. Б. Маблі), розробляються проекти щодо общинного патріархального комунізму, які закликають назад до природи (Ж. Мел’є, Ж. Ж. Руссо) [Руссо, 1961], до “вічного миру” (Кант, Еразм Роттердамський). Починають циркулювати ідеї комунізму, що закликають до гармонії між людиною та суспільством, до перетворення людства у єдину сім’ю [Вейтлінг, 1962; Лейбін, 1982]. Одержує розвиток рух “масонства”, коли, як пише А. Н. Піпін, у книзі “Руське масонство”, що вийшла у 1916 році, “благородні серця були втомлені безплідною ворожнечею; всюди лунає заклик до загальної терпимості та любові до ближнього. Локк і великі англійські деїсти відкрито заперечували церковні поняття, що панували, та шукали так званої природної релігії, в якій людина, що задоволена простим шануванням Творця, одержує істину... із свого людського розуму” [див. Смирнов, 1988; Черняк, 1987].

В епоху Реформації та Відродження Схід досяг поляризації у культурному та економічному відношеннях, яка переборювалась прагненням до культурно-економічній та релігійно-ідеологічній уніфікації, що втілювалось у русі розенкрейцерів, які висунули план всесвітнього перевороту, результатом якого передбачалась руйнація влади Папи Римського і встановлення всесвітньої республіки і єдиної світової релігії [див. Амбелен, 1993, с. 281–282].

Суттєво, “марксистський комунізм бере свій початок з тих концепцій, які були створені глибоко віруючими християнами” [Дулуман, 1999, с. 35], тобто п’ята модель соціальної динаміки, яка втілює правопівкульову тенденцію розвитку людства, виявляє саме релігійно-містичний, цілісний лад життя, що на первісних стадіях історії людства проявляється в жебрацькому комунізмі, а на наступних стадіях – у вигляді тоталітарних суспільств. Християнство “розпочало своє життя суспільством комуністичним, де було усупільнення майна всіх християн та розподіл продуктів кожному за потребами” [там само, с. 34] (Діяння, 4, 32 – 5, 16). Т. Мор (1478–1535), який виклав першу розгорнуту концепцію сучасного комунізму у творі “Утопія”, є мучеником і святим католицької церкви. Т. Мюнцер (1490–1525) також виявив релігійні наміри, коли закликав боротися за встановлення Царства Божого на землі. Т. Кампанелла (1568–1639) був домініканським монахом. Г. Маблі (1709–1785) та його сучасник Мореллі були католицькими священиками. К.А. Сен-Сімон (1760–1785) свою головну працю про комунізм назвав “Нове християнство”.

На цьому проміжному етапі від лівого до правого соціального модусу найбільш чітко виявляється двоїстість прагнень людини, що, як писав Т. Адорно, поривається одночасно до марення та жорстокості, до покірності та насильства [Adorno, 1950; Диденко, 1996]. Людина цього проміжного етапу спрямовується, як писав К. Юнг, з одного боку до індивідуалізації, відокремлення та самоусвідомлення, а з другого – у неї виявляється потяг злитися з чимось більшим [Юнг, 1993, 1988]. З одного боку, людина і соціум не проти набутти свободи та самовизначитися, а з другого, – як пише Е. Фромм у книзі “Втеча від свободи”, – людина біжить від свободи, прагнучи звільнитись від свого “Я” як інструменту відповідальності та вільного вибору [Фромм, 1990, с. 127]. Г. Зіммель писав, що інтелектуалізація суспільства супроводжується переходом людини до стану раціональної “одномірності” [Зіммель, 1923]. Людина стає істотою, “нездатною до самоцільних дій” (до дій без причини) [Gide, 1899], тобто до циклопричинного існування. Виявляється явище “технологічної людини” [Ferkiss,

1969]. Людина стає індивідом, змінюється її ставлення до смерті, яка виштовхується у сферу безсвідомого, народжується образ дитини як сутності привілейованої, що володіє відмінним від дорослих світоглядом [Aries, 1973, 1985]. Постає питання “неширості” людських відносин, що, як писав Г. Марсель, є продуктом не соціальних обставин, а наслідком забуття релігійно-морального виміру особистості [Марсель, 1988]. Відчувається процес дезінтеграції суспільства [Sinai, 1978]. Постає питання й про інтеграцію суспільства на ґрунті релігійних інститутів [Marumten, 1988; Bell, 1973]. Людина укладає “фаустівську угоду” з природою, коли підвищення матеріального стандарту може мати непередбачувані збитки [Pearce, 1977; see also Clarke, 1977; Mesarovic and Pestel, 1974; Сен-Марк, 1977; Печчеи, 1980].

5) Модель, що відображає домінування правопівкульового стану, що збагачений досягненнями цивілізації. У межах даної моделі в суспільстві укорінюються тенденції до глобалізації, соціальної ідентифікації, симетризації, що кристалізує цілісне симетричне тоталітарне суспільство, для якого характерні безсуб’єктивність його членів, самовідчуженість, стандартизація ціннісних норм та способу життя [Новиков, 1974; Мальро, 1935; Whyte, 1956], потреба в причетності до найбільш впливової групи, тобто влади [Арендт, 1992]. Кожний вчинок людини знову в деякій мірі уподібнюється магічному ритуалу, як це було в часи первісного комунізму, який відроджується на ґрунті індустріальної цивілізації й тоталізується. Всі форми соціального життя цього жорстко авторитарного, конвенціонального суспільства набувають “онтологічної щільності та самодостатності” [Донченко, 1994, с. 175; Малахов, 1988], що притаманна правопівкульовій реальності. “У конвенціональному стані суспільство наче замикається в єдиній моделі буття з остаточними функціональними та смисловими межами” [Донченко, 1994, с. 175–177]. Тут можна говорити про стан “тотального декласування” суспільства, який мав місце у СРСР після 1917 року [Шанталов, 1990, с. 168–171]. Дане “організоване” суспільство Г. Маркузе називає “тотальним універсумом технічної раціональності” [Marcuse, 1964]. Отримують розвиток міфологічні доктрини, обтяжені витонченою ідеологією [Fromm et al, 1970]. Настає епоха безчасся, лінійний ланцюг історії “згортається” в цикл подій, які формують міфологічну реальність [Радзинский, 1997] і виступають в якості програмуючого завдання етносу в його наступній історії [Еременко, 1995], яка відкривається в результаті падіння тоталітарного режиму в процесі війни, революції, що розривають циклічний самодостатній світ тоталітаризму, який втрачає стан самодетермінації [Тойнбі, 1991], а також виявляє тенденцію все починати з нуля, з нічого, розщепитись, зруйнувати свою правопівкульову цілісність й пролитися в новий стан лівопівкульової дихотомії; марно А. Камю пише у книзі “Міф про Сізіфа”, що нині ми маємо лише один останній акт – наново створити людину та землю [Camus, 1942].

А. Камю висловив думку, що якщо перманентне становлення є метою того чи іншого соціального устрою, то цією ж метою є засоби підтримання стану становлення [Камю, 1990, с. 292]. Виходить, що засоби підтримання законсервованого в самому собі тоталітарного режиму є його метою. Тут наявним принцип циклічного детермінізму, що виявляє джерело активності в самому об’єкті, який керується принципом, згідно з яким, наприклад, збереження життя є метою самого життя, а збереження руху – метою самого руху.

Б. Скіннер трактує культуру у дусі п’ятої моделі як створений людиною апарат контролю [Skinner, 1978]. Х. Арендт пише про “тоталітарну людину” – атомізований відчужений індивід [Arendt, 1966]. М. Хоркмаймер пише, що всі види практики у тотально організованому суспільстві характеризуються ірраціональністю [Horkheimer, Adorno, 1947]. М. Хайдеггер розглядає відчуженість як форму існування людини у знеособленому світі повсякденності [Хайдеггер, 1989; див. також Швейцер, 1973, с. 45–46]. Е. Юнгер пише, що сучасна технотронна доба виявляє породження образів “робітника” та “солдата”, які втрачають індивідуальність, при цьому “нова світова війна” є війною матеріальних чинників [Junger, 1963, див. також Пассмор, 1988].

На зміну утопіям четвертої моделі соціальної динаміки приходять антиутопії, які виражають есхатологічну ідею кінця світу [Huxley, 1978; Toynbee, Jkeda, 1976]. Крім того, цей правопівкульовий стан, що повертає людину до міфологічного світосприйняття, виявляє потребу в екстазі та “співучасті” в міфі та ритуалі [Ray, 1978].

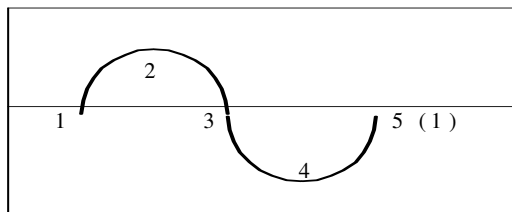
Треба сказати, що п'ята модель соціальної динаміки, яка втілює правопівкульовий модус буття, співвідноситься з правопівкульовим психофізіологічним аспектом людини, який у плані диференційної психології відповідає гіперстенічному типу, що характеризується повільним обміном речовин та екстравертованістю. Дійсно, як писав О. О. Зінов'єв у книзі “Комунізм як реальність”, тоталітарна система радянських часів характеризувалась екстенсивним соціально-політичним курсом – прагненням розгорнути свою владу на інші місця планети, експлуатувати природні ресурси, що виявляє тенденцію до суто фізичного (просторового) росту тіла суспільства, яке характеризується повільним “обміном речовин” як всередині суспільства, так і між суспільством та його середовищем, коли уповільнюються всі життєві процеси комуні [Зінов'єв, 1994, с. 114].

Слід відмітити, що п'ята модель соціодинаміки починає вступати в свої права саме на початку XIX століття, яке представило найбільш значну теорію песимізму, що будь-коли існувала. Про це свідчать художня література, та реальні документи епохи. Тут треба порівняти Схід та Захід. Перший характеризувався крайнім песимістичним світоглядом, другий – помірним. При чому песимізм Заходу еволюціонував та коливався, в той час коли песимізм Сходу був виразником крайнього гностичного песимізму [Татаркевич, 1981, с. 248]. Це знаходить певне пояснення, якщо зіставити Схід з правопівкульовою, а Захід – лівопівкульовою тенденціями розвитку людства, оскільки, як визнається багатьма дослідниками [Донченко, 1994, с. 59–68; Крымский и др. 1993, с. 149–156; Яценерс, 1991; Юнг, 1934; Ротенберг, 1984; Лосев, 1990, с. 213–124; Russell, 1979, р. 55; Ornstein, 1972], Схід містична, а Захід – прагматична сутність. Саме у межах п'ятої моделі соціальної динаміки, що виражає правопівкульовий аспект розвитку людства, виявляються песимістичний настрій (як свідчить психологія, в плані емоційності саме права півкуля песимістична). Загалом, саме на рівні п'ятої моделі людство в цілому починає набувати правопівкульових рис, про що свідчить певних культурологічно-світоглядний синтез Сходу та Заходу.

У контексті п'яти моделей історичного розвитку розвиток людини та людства можна аналізувати за допомогою **динаміки перінатальних переживань** у рамках трансперсональної психології. Тут ми можемо взяти [Гроф, 1990, с. 446; Гроф, 1992, 1994, 1995, 1996, Гроф С., Гроф К., 1996, Гроф, Хеліфакс, 1996, Гроф и др., 1996], що процес біологічного народження має декілька етапів: 1) етап безтурботного внутрішньоутробного розвитку, де спостерігається переживання “космічного союзу”; 2) початок процесу народження, який співвідноситься з почуттям поглинання всесвітнім коловоротом; 3) перша клінічна стадія народження (пологи у замкнутому внутрішньоутробному просторі); 4) проходження родового каналу на другій клінічній стадії процесу народження, яке аналогічне боротьбі зі смертю; 5) третя клінічна стадія процесу народження, метафізичним еквівалентом якої є смерть Его та відродження. В цілому тут можна говорити про розвиток людини як відпадиння від *Mind* – вищого спектру свідомості, що призводить до роздільності “Я” та не-“Я”, минулого та майбутнього, до руйнування єдності життя та смерті. Особистість людини переміщується з цілісного психофізичного організму в ментальні репрезентації цього організму [Уілбер, 1990, с. 474].

Отже, ми окреслили та стисло охарактеризували п'ять базових моделей динаміки соціумів, що віддзеркалюють п'ять станів індивідуальної та соціетальної психіки: *правопівкульовий, перехідний, лівопівкульовий, перехідний, знову правопівкульовий*. Треба відмітити, що п'ять етапів розвитку соціумів у межах одного циклу відповідають п'яти фазам коливання маятника, яке відбиває конфігурацію хвилі як способу реалізації будь-якої зміни, будь-якого розвитку. Ця конфігурація в найбільш загальній формі має вигляд синусоїди. Якщо за початкову та заключну фази синусоїди прийняти її точку максимуму, то тут ми

маємо п'ять базових елементів: точки максимуму, нуль функції, мінімуму, знову нуль функції, точка максимуму, куди синусоїда приходить "на круги свої". Ця конфігурація в найбільше загальній формі має вид синусоїди, що має п'ять (чотири) базових елементи: точки нуль функції (1), максимуму (2), нуль функції (3), мінімуму (4), знову нуль функції (5; 1), куди синусоїда повертається "на кола своя" (див рис):

По суті, ми маємо чотири базові хвилястих стани, які знаходить свій відбиток у біоритмології, що показує: протягом доби організми докорінно змінюють свій стан через 5–6 часів, тобто 4 рази, коли вони проходять так звані “точки біфуркації” [Дубров, 1987].

Зміст цих моделей збігається зі змістом чотирьох типів особистості, які виділяють деякі дослідники [див. Сержантов, 1982, с. 125-140]: 1) емоційний тип, який спрямований на минуле; 2) мислячий тип, який керується факторами послідовності та плану; 3) ситуативно-сенсорний, що спрямований на теперішній час; 4) інтуїтивний тип, який спрямований на майбутнє.

Саме з позиції схеми соціальної динаміки стає зрозумілим, чому раціоналізм в історії європейської культури народжується два рази – у IV віці до нашої ери та в епоху енциклопедистів [Аверинцев, 1989, с. 336]. Цікаво, що вищевикладені моделі соціальної динаміки відповідають ведичним уявленням щодо соціальних циклів. У Ведах ми можемо прочитати [див. Костюченко, 1983, с. 83], що ці цикли являють собою несходження через чотири сходинки (кріта, трета, двапара, калі) від стану єдності, упорядкованості, гармонії, духовності до стану неупорядкованості, бездуховності, хаосу. При цьому в межах кожної “сходинки” домінує одна з чотирьох варн (каст): робітники, військові, купці, жерці.

Тут ми можемо навести інформацію відносно еволюції людини згідно з поглядами “Темної доктрини”, коли розвиток людства виявляє етапи: безстатева раса – двостатева – андрогін – знову раса, розділена на дві статі [Блаватская, 1997, т. 3, с. 9].

Послідовність розгортання моделей соціальної динаміки, основний зміст чого відкривається у схемі функціонального розгортання півкуль мозку, – ця послідовність спостерігається у буддизму, де ми знаходимо 52 ступені, по яким проходить просвітлена особа, перш ніж вона досягне стану автентичної зрілості Будди. Але ці ступені складають п'ять головних етапів (так званих “П'ять Ладів Тодзана”) [див. Кацуки, 1993, с. 223–232]. На першому етапі людина починає свої сходження, при цьому цей момент характеризується як “однаковість Великого Зеркала Мудрості”, коли людина постає зливою з середовищем, щирою та відкритою, подібно до дитини. На другому етапі формуються диференціація та відмінність. На третьому етапі спостерігається синтез якостей двох попередніх етапів. На четвертому етапі людина досягає зрілості як у розумінні, так і демонстрації істини дзен, коли одночасно виявляються вираженими як індивідуальність людини, так і її здатність приходити у взаємне проникнення з іншими людьми. На п'ятому етапі “ярмарок закінчено. Як велика річка вливається в океан не залишаючи позаду жодного сліду, так само зрілий майстер дзен забуває всі свої заслуги та досягнення, як би повертаючись до давнішого стану блаженного незнання” [Кацуки, 1993, с. 232].

Треба відмітити й таке. Б. Кроче пише, що реальність є духом, який розгортає свій нескінченний зміст у історичному процесі. При цьому діалектичний ритм розвитку виявляє чотири такти: сфера духу ділиться на дві форми – теоретичну і практичну, і в кожній з них рух здійснюється від особливого до всезагального [Croce, 1973].

Можна сказати, що головні моделі соціальної динаміки як схеми, що окреслюють універсальний шлях розвитку людства, виявляють певне міфологічне підґрунтя, тобто існує

набір “вічних міфів”, котрі відображають соціальний світ людини [Feyer, 1975; Berger, Luckmann, 1966].

Варто додати, що вищевикладена схема соціогенезу виражає погляди Платона щодо соціальної реальності. У книгах “Держава” і “Політика” [Платон, 1970, 1971] він писав про етногенез як про еволюцію форм влади, які змінюють одна другу – аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію. До ідеальної держави, як вважав Платон, ближче всього спартансько-критська держава, спочатку як аристократична. Проте, якщо аристократія забезпечувала панування “кращих” людей, то подальша еволюція держави неминуче призводить до висування “кращих” людей за принципом багатства, коли їх цінять за майновим цензом. Такий тип державного устрою Платон називає тимократичним. Далі тимократія вироджується в олігархію, де принцип майнового цензу проводиться більш прямолінійно. Накопичення багатства в одних руках сприяє розвиткові потреби в розділенні цього багатства порівну. Це викликає до життя демократичний тип державності, де свавілля окремих людей ніби розподіляється серед більшості населення (пор. з механізмом розвитку космосу за Г. Спенсером). Але демократичний принцип однакового розподілу свавілля знову не задовольняє людей, що призводить до розвитку тиранії, коли свавілля, що досягло межі, починає переходити до однієї людини. Як бачимо, тут наявна модель розвитку держави з деякого ідеального першоджерела через соціально-класове розщеплення суспільства на протидіючі елементи.

Розглянемо *ідеї циклічності історичних подій*, які присутні в працях філософів та соціологів, що ілюструють цілісне розуміння етногенезу. Тут можна згадати концепцію Д. Віко про вічну ідеальну історію, яка передбачає чергування занепаду та відродження [Віко, 1940; *Истор.*]. М. О. Бердяєв розмірковує про колообіг протилежних соціальних модусів [Бердяєв, 1990], А. Є. Чучин-Русов уподібнює історичний рух руху маятника, або конічний спіралі [Чучин-Русов, 1996; Кантор, 1997]. Тут можна говорити, що маятник історії здійснює коливання між двома полярними станами соціумів, які Шопенгауер визначив як деспотизм та анархію [Шопенгауер, т. 2, с. 493, т. 4, с. 426]. У П. О. Сорокіна маємо коливання між чуттєвим (тобто правопівкульовим) та надчуттєвим (лівопівкульовим) культурно-аксіологічними типами суспільного устрою, яке здійснюється через проміжну ідеалістичну фазу [Сорокин, 1992]. Дані три стани співмірні з елементами тріадичних типологій людини, таких, наприклад, як кречмерівська, де віскозний тип людини розміщується між двома полярними типами – шизотимним та циклотимним [Кречмер, 1994], тобто ліво- та правопівкульовим. Треба сказати, що у П. О. Сорокіна (“творця інтегральної соціології”, який здійснив коперніківську революцію у соціології) історичний розвиток передбачає процес регулярного “зрізування” верхівки соціально-економічної піраміди з наступним перерозподілом суспільних благ в результаті регулярних криз – воєн, революцій, екологічних катастроф. У О. А. Донченко соціальна динаміка втілена у схемі регулярної зміни двох корінних станів соціумів: “Так”, “Ні”, яка (зміна) здійснюється через перехідний стан “Інше” [Донченко, 1994, с. 19]. Ці три стани О. А. Донченко співвідносить з трьома функціями соціетальної психіки за В. Вічевим – зі стимуляцією (“Ні”), санкціонуванням (“Так”), і актуалізацією (“Інше”) потенційних можливостей соціумів [Вичев, 1978]. Ці культурно-аксіологічні типи поведінки У Г. Тарда постають як “інтегральний процес”, який реалізується в трьох формах – наслідування, протиставлення, пристосування [Tarde, 1898]. А. Тойнбі також дотримується поглядів циклічності історії [Тойнбі, 1991].

У П. О. Сорокіна три культурно-аксіологічних типи суспільного устрою (чуттєвий, надчуттєвий (ідеоціональний) та *проміжний* між ними – ідеалістичний) відповідають трьом психічним модусам людини – право-, лівопівкульовому та “центральному, проміжному”; в рамках останнього функції півкуль синхронізовані. Ці три психічні виміри людини можна співвіднести з трьома формами осягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [Урманцев, 1993], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим та їх функціональним синтезом. Справа у тім, що у стані медитації спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі виступають єдиним цілим

[Murphy, Donovan, 1985; David–Orme-Johnson, 1977]. О. Конт вивів закон трьох стадій людського розуму: теологічна (релігійна), метафізична (переходна, критична) і наукова (позитивна). Тут маємо процес трансформації право- і лівопівкульових тенденцій розвитку. У Е. Дюркгейма у його еволюційній теорії розвитку суспільства спостерігається рух від механічної (у примітивних суспільствах) до органічної солідарності [див. *Соціологія*, 1995, с. 56].

О. Шпенглер писав, що життя в процесі самоздійснення проходить шлях розвитку соціалізації, щоб знову повернутися до аморфного а-історичного стану. Історія ж є, вважав він, відчуженням від Матері-Землі, порушенням автентичного стану та наростання неприродності, що актуалізує процес космічної ворожнечі, яка охоплює всі прояви життя [Шпенглер, 1993, Spengler, 1918–1922] і яка прямо співвідноситься з лівопівкульовою дискретною реальністю. Дана схема відповідає й поглядам В. І. Вернадського та І. Пригожина, згідно з якими порядок підтримується через флуктуації, а сам розвиток є процесом послідовної зміни станів хаосу та упорядкованості [Пригожин, 1985]. У Б. Грушина даний процес виступає у вигляді трансформації від стану тоталітаризму (безсуб'єктного аморфного ладу) до “невідомості” [Грушин, 1991].

Дещо подібне ми зустрічаємо у К. Н. Леонтьєва, який вважав, що розвиток є сходженням від простого до складного, а потім поверненням до простого на новому виткові розвитку. Тут ми маємо три етапи: 1) первинна простота; 2) квітуча складність; 3) вторинне змішване спрощення [Леонтьев, 1912; *Идеал. диал.*]. Ця схема досить діалектична. Гранично просто вона ілюструється висловом Г. В. Плеханова, який писав: “Будь-яке явище, розвиваючись до кінця, перетворюється на свою протилежність; але, оскільки, як нове, протилежне першому явищу, також у свою чергу перетворюється на свою протилежність, то третя фаза розвитку має формальну схожість з першою” [Плеханов, 1956, с. 572]. Наведений вислів виражає закон енантіодромії, за яким все рано чи пізно переходить у свою протилежність. Це відповідає висновкам Ч. Дарвіна, який вважав, що види тварин, які виникли з схрещування, виявляють тенденцію до повертання до первісного стану [див. *Блаватская*, 1997, т. 3, с. 356].

Прикметно, що виходячи з цієї гегелівської формули, М. Г. Чернишевський дійшов висновку, що приватна власність на землю та на засоби виробництва у третій фазі розвитку людства стане суспільною, як це було в часи первіснообщинної формації [Чернышевский, 1950]. Дещо подібне ми зустрічаємо у динаміці півкуль мозку, коли розвиток людини починається фактично від правої півкулі до лівої і повертається до правої на більш високому рівні розвитку. У Гегеля ця схема приймає вигляд діалектики дурної та істинної нескінченності, протиріччя між якими знімається у сфері абсолютної нескінченності (абсолютної ідеї), яка тотожна істинній нескінченності [див. *Тавадзе*, 1971, с. 30].

Таким чином, циклічно-лінійний розвиток людства передбачає наявність “загальної долі” соціумів, а також, як пише К. Ясперс, “спільного осьового часу та простору” [Гайденко, 1978]. Треба сказати, що міфологічні уявлення соціальної динаміки містять циклічну схему творення світу як “вічного повернення” [Пучинская, 1996; Еременко, 1995; Эдуаде, 1987; Топоров, 1973, 1982, 1995; Дьяконов, 1994; Зелинский, 1973, 1975].

Механізм соціальної динаміки пояснюється на основі розщеплення цілісного правопівкульового стану, який містить у згорнутому латентному вигляді “внутрішню структуру історичної дійсності” (котру постулюють деякі дослідники) і який втілено в цілому ряді енергетичних концепцій етногенезу. Тут можна аналізувати концепцію Р. Бенедикт та А. Маслоу про соціальну синергію [Benedict, 1970; Maslow, 1976, p. 191–202; Maslow, 1964]. К. Левін розробив вчення про “психологічне поле” [Levin, 1936], В. М. Бехтерев писав про енергію колективу [Бехтерев, 1921]. Б. Адамс пояснював життя суспільства на основі законів фізики як процес концентрації та розсіювання енергії [Adams, 1895]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Г. Спенсера [Спенсер, 1897] (він виокремлює три стадії розвитку матерії у своїй праці “Головні початки”: неорганічну, органічну, надорганічну (розумну), Л. М. Гумільова [Гумилев, 1989, 1990]. “Жива етика” Реріхів дає

уявлення про космічну та соціальну еволюцію, що відбувається “спалахами енергії” [Рерих, 1937, 1979, 1991, 1992]. Л. Клагес та Ф. Ніцше розуміли соціальне життя як реалізацію життєвих сил, Шопенгауер – як об’єктивацію волі. В. Райх висунув концепцію про космічну “оргонну енергію” [Reich, 1973; Mann, 1973], В. П. Казначеев пише про слабкі екологічні зв’язки як інтегральний чинник еволюції людства [Казначеев, Спирин, 1991]. У Г. Лебона [Лебон, 1896], Е. Гартмана [Гартман, 1914], Л. Леві-Брюля [Леві-Брюль, 1930], К. Юнга [Юнг, 1991] ми зустрічаємо ідею “колективного безсвідомого”, яке, на їх думку, є важливим чинником суспільної динаміки. М. Унамуно вважав, що істинна історична реальність міститься у так званій “вічній традиції”, у глибинному “інтраісторичному шарі” [Унамуно, 1981].

Наведемо приклади, що ілюструють *принцип полярності історії та соціумів*, відображених у півкульовій асиметрії. К. Леві-Строс розглядає два типи суспільства – “гарячі” (динамічні, історичні), та “холодні” (статичні, а-історичні) [Леві-Стросс, 1985], А. Бергсон розрізняє “закриті” та “відкриті” суспільства [Бергсон, 1923], В. В. Бібіхін пише про два типи культур – ті, що дають волю дітям, і ті, які їх “школять” та дисциплінують [Бибихин, 1991]. А. М. Бубер пише у книзі “Я та Ти” про два світи: “Я-Воно”, та “Я-Ти” [Buber, 1962] які прямо співвідносяться з асиметрично-лівопівкульовим та симетрично-правопівкульовим модусами буття. Тут можна говорити й про дві форми розвитку цивілізацій, перша з яких сприяє розвитку колективного, а друга – індивідуалістичного початків суспільства [Корсунцев, 1995]. Можна говорити про два типи суспільного устрою: просторовий чи польовий (екстенсивний) та часовий чи речовинний (інтенсивний). Екстенсивний устрій передбачає наявність великих територій та багаті корисні копалини. Інтенсивний – територіальну обмеженість та розвиток технологічного аспекту економіки.

Л. Бінсвангер вважав, що крім світу “турботи”, який характеризується взаємним уречевленням, “прийняттям за дещо”, існує модус “буття-один-з-одним”, в якому Я і Ти “неподільні та незлізлянні”, де зовсім іншим чином здійснюється структуралізація простору та часу [Binswanger, 1975]. Можна говорити про активні та неактивні культури, при цьому до неактивних культур деякі дослідники відносять, головним чином, Східні культури (араби, японці, індійці). Ці властивості пов’язані з “якістю розмаїття” [Фаст, Холл, 1995, с. 46–47].

Ю. М. Канигін і В. А. Геодокян аналізують два “альтернативних аспекти” еволюції людства, що пов’язані з взаємодією статей [Геодакян, 1989], при цьому у Ю. Н. Канигіна у книзі “Шлях аріїв” статеві диференціації охоплює цілі народи [Каныгин, 1995]. Ж. Бато вважав, що вся сучасна історія являє собою боротьбу між двома початками – еллінізмом та іудаїзмом [Истоки тайноведения, с. 116]. В. С. Біблер пише про внутрішню та зовнішню детермінацію людини [Библер, 1991], С. Б. Кримський аналізує культури, які “говорять, і які мовчать” [Крымский и др., 1993], а Ф. Тенніс розглядає два типи суспільного зв’язку – традиційні доіндустріальні та “атомізовані” зв’язки урбанізованого суспільства [Tonnies, 1887].

Деякі дослідники говорять про космогонічні аграрні та урбаністичні цивілізації [Шафаревич, 1989]. Ф. Ніцше розрізняє дві сторони культури людства – “діонісійську” (безособову, тобто правопівкульову) та “аполлонійську” (особову, тобто лівопівкульову). Дану дихотомію можна співвіднести й з двома протилежними соціальними моделями – матріархатом та патріархатом [див. Личн. в XX ст.], з юнгівськими властивостями соціумів – екстра- та інтровертованістю, з дихотомією Сходу та Заходу [Orstein, 1977], коли Схід виявляється як правопівкульовий, континуальний феномен (відмічається, що держави Сходу – Індія, Китай – є “неперервними цивілізаціями” [Нэсбитт, Эбурдин, 1992, с. 216]), в той час коли Захід розуміється як лівопівкульовий, перервний, інструментально-прагматичний історичний феномен. Перерахування можна було б продовжувати.

Моделі соціальної динаміки відображають не лише соціально-історичний але й антропоморфний зріз людського буття. Так у “Бенкеті” Платона представлено міф про першолюдину, яка сполучала у собі дві статі – чоловічу та жіночу. Тіло у неї було округле, мало чотири руки та ноги. Як відмічає С. С. Аверінцев, аналізуючи цей міф, круг та

четвериця – універсальні символи цілісності [див. *Самосоз. европ. кул.*]. Подібний міф ми зустрічаємо у *Талмуді*, *Авесті*, у *Книзі Буття*, де йдеться про те, що Адам був спершу створеним “чоловіком та жінкою”, а потім Єва постає з його тіла. Таким чином, людина була єдиною сутністю, яка характеризувалася чотириелементним складом, бо окрім полярних початків (субстратно-статичних елементів) мала ще два динамічні елементи – амбівалентне прагнення своїх початків до розщеплення і одночасно до з’єднання. У цьому зв’язку цікаві уявлення К. Юнга про еволюцію людини. На першому етапі актуально безсвідоме є двостатевою сутністю. Ця недиференційована сутність виражена через образи гермафродитів у архаїчному міфі і античному мистецтві. Свідомість же фіксує та культивує статеву (і не тільки статеву) диференціацію. На третьому етапі людина, що досягає свідомої рефлексії свого безсвідомого, відкриває онтологічні можливості протилежної статі у собі самій [там само]. Це створює передумову для синтезу протилежних початків особистості, для звільнення від ідеології статевого диморфізму, про що пише А. Маслоу, коли підкреслює, що негативне ставлення до жіночого початку у собі самій проектується у людини в негативне ставлення до жінки взагалі [Maslow, 1976].

Отже, характеризуючи загальну модель розвитку суспільно-економічних відношень, варто використати універсальну модель розвитку взагалі, що виражається в схемі розвитку діалектичного протиріччя (“тотожність – відмінність – протилежність”), частковою формою якої виступає формула: “теза – антитеза – синтез”. Дана схема, котра виражає ідею розвитку, що виникає з деякого цілісного нейтрального стану, що має тенденцію до розпаду, застосовна до аналізу розвитку суспільства, яке витоково функціонувало як сутність, коли виробництво не було відділено від виробника, процес від результату, засоби від цілей, людина від економічних відношень, знаряддя і засоби праці від предметів праці, робітник від виробленого товару, виробництво від розподілу. Така єдність полярних соціально-економічних категорій має місце в товариствах із високим рівнем синергії.

У цілому можна говорити про два полярні стани суспільства. Перший стан притаманний для суспільств з високим рівнем синергії й соціальної ієрархізації й упорядкованості (“*суспільної спаяності*”). Як показала Р. Бенедікт, суспільства з високим рівнем синергії виявляють низький рівень агресії їх членів і високий рівень співробітництва, відрізняючись великою довірою, почуттям відповідальності та мінімальною централізацією [Benedict, 1934, 1970]. А. Маслоу показав, що у суспільствах з високим рівнем синергії існує такий порядок, коли дії індивіда, що спрямовані на досягнення власного профіту, виявляються вигідними для всього суспільства в цілому (пор. з принципом «відповідності вільного розвитку кожного вільному розвитку всіх»). Тут розвинений дух доброзичливості, надії на краще, в той час коли у суспільствах з низьким рівнем синергії ми зустрічаємо поширення жаху, приниження, непевності у майбутньому, тут успіх одного індивіда обумовлений поразкою іншого. Якщо у суспільствах з високим рівнем синергії влада та достаток ніби розпорошені, то у суспільствах з низьким рівнем синергії вони тяжіють до концентрації [Maslow, 1964, 1976, p. 191–200].

У примітивних соціумах з високим рівнем синергії спостерігається відсутність дихотомії між виробництвом та розподілом. Р. Бенедікт показала, коли досліджувала характер синергії примітивних суспільств, що незалежно від того, багаті вони чи ні, в них укорінені два протилежних способи розподілу багатств: 1) спосіб “лійки”, коли багатства концентруються в руках небагатьох (цей спосіб характерний для суспільств з низьким рівнем синергії); 2) спосіб “сифона”, що характерний для високосинергійних суспільств і що передбачає рівномірний розподіл суспільних благ. Р. Бенедікт наводить приклад «сифонного» розподілу, коли описує щорічну церемонію “*Сонячного танка*” в одному з племен східноамериканських індіанців. На цій церемонії всі члени племені збираються разом, а найбагатші з них (котрі набули багатства завдяки тяжкій праці) розподіляють своє майно серед удов, сиріт, хворих тощо. У таких суспільствах, пише Р. Бенедікт, багатим вважається той, хто нічого не має, хто роздав своє майно неіміущим. Тут, як бачимо, дихотомія Е. Фромма “мати чи бути”, не існує, на відміну від нашого часу. Цікаво, що дослідники африканський народів відмічають в

деяких з них, найбільш архаїчних, пригнічення честолюбства, яке загрожує порушенням рівноваги, спрямуванням мати майно більше, ніж потрібно для життя [Девідсон, 1975]. У Древній Греції ці звичаї панували у Спарті, принаймні до IV ст. [Попович, 1978, с. 43]. "Сонячний танок" нагадує нам про дисипативні структури, що вивчаються синергетикою. Ці структури виникають у відкритих, далеких від рівноваги системах внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної зовні. Тут ми маємо приклад самодетермінації, тобто циклопричинності, коли «дія дорівнює своїй причині». Цей ефект кидає заклик традиційному розумінню каузальності. Як пише І. Прігожин, "детерміністські закони фізики, які були колись єдиними прийнятними законами, зараз виявляються надмірним спрощенням, майже карикатурою на еволюцію" [Прігожин, 1985, с. 16].

"Сонячний танок" можна проілюструвати спогадами Марко Поло, який майже все життя промандрував у створеній за часів Чингізхана імперії. Марко Поло як європейця-ринковника уразило таке: "Робив государ і от це: трапилося йому їхати дорогою і побачити маленький будиночок між двох високими і гарними будинками; одразу ж запитував він, чому будиночок такий непоказний; відповідали йому, що це будиночок бідної людини і не може вона побудувати іншого будинку; наказував відразу государ, щоб перебудували цей будиночок та зробили його таким же гарним і високим, як і ті два, що поруч із ним... Воістину, коли великий государ знає, що хліба багато і він дешевий, то наказує купити його багато і зсипати у велику житницю; щоб хліб не зіпсувався роки три-чотири, наказує його гарненько берегти. Збирає він усякий хліб... у множині. Трапиться недостача хліба, і піднімається він у ціні, тоді великий государ випускає свій хліб от так: якщо міра пшениці продається за бізант, за ту ж ціну він дає чотири. Хліба випускає стільки, що усім вистачає, усякому він дається й у всякого його вдосталь. Так великий государ піклується, щоб народ його дорого за хліб не сплачував; і робиться це усюди, де він царює" [див. Кара-Мурза, 1998, с. 70–71].

Отже, будь-який рух реалізується як коливально-хвиляста зміна, котра вивчається теорією коливань, яка оперує певною універсальною мовою, що дозволяє кристалізувати універсальні знання, застосовні до всіх областей людської діяльності і пізнання (Л.І. Мандельштам) [див. Валянський С. Н., Калюжний, 283–286].

Колівальна зміна буттєвих форм виявляється як підйом і спад, підвищення і зниження відповідних параметрів цих форм. Дане явище виявляє два протилежні структурних стани будь-якого об'єкта у Всесвіту – стани самозбереження і розпаду, тобто стан підвищення (активізації) інтенсивності буттєвого модусу тієї або іншої окремої системи (її самоствердження) і стан зниження інтенсивності буттєвого модусу окремої системи (її самозаперечення).

Принцип самоствердження тієї або іншої системи як дещо автономного передбачає її зміну в напрямку визначеності, передбачає розвиток певних властивостей, які роблять її особливою, неповторною, актуально-дійсною, що виділяється із середовища свого існування.

У плані соціальному принцип самоствердження виражає порядок вільного капіталістичного ринкового суспільно-економічного устрою, що базується на ідеології правих політичних сил, лейтмотивом яких можна було б вважати гасло – "свобода для кожного". Тут, з одного боку, кожний являє собою закриту, авторитарну систему, що охороняє свої індивідуальні інтереси (принцип негативного зворотного зв'язку), а товариство в цілому як антиавторитарна сутність ("вільне товариство") відкрито будь-яким маніпуляціям і ґрунтується на двох китах капіталістичного ринку – конкуренції й анархії.

Принцип самозаперечення тієї або іншої системи передбачає її зміну в напрямку невизначеності, втрати особливості і неповторності, припинення існування в рамках механізму підтримки цілісності, торжество інстинкту смерті З. Фрейда. У своїй теоретичній межі деяка сутність, буття якої відповідає принципу самозаперечення, припинивши своє існування як щось особливе, актуально-дійсне, продовжує існувати як щось потенційно-можливе, віртуальне у вигляді "ґрунту", "добрива", "вітального принципу" для окремих суверенних вільних сутностей, розчинившись у них. Як приклад можна привести слова К.

Леві-Стросса, який писав про те, як європеець зруйнував культуру примітивних народів, що потрапили в залежність від нього і перетворились на “перегній”, на якому зросла сучасна західна цивілізація.

У плані соціальному принцип самозаперечення виражає порядок общинного комуністичного натурального суспільно-економічного устрою, де всі люди – слухняні гвинтики соціуму, що базується на ідеології лівих політичних сил, глибинні сподівання яких у стиснутому виді можна висловити за допомогою гасла “справедливість для всіх”. Тут кожний являє собою відкриту неавторитарну систему, що позитивно сприймає будь-які впливи ззовні (принцип позитивного зворотного зв’язку), а товариство в цілому тут є авторитарно-тоталітарним (“закрите товариство”).

Зрозуміло, що вищевикладені два принципи в силу розглянутого універсального атрибута буття – руху – діалектичним чином переходять один у одного, коли стани відкритості і закритості як суспільства в цілому, так і його членів окремо змінюють один одного. Коротко механізм такої зміни можна описати у виді наступної парадигми: закрита (індивідуалізована) людина відкритого суспільства поступово “відкривається” (назустріч зовнішнім маніпуляціям, що відбувається через соціальну утому внаслідок постійного перебування в межах статусу автономної істоти, яка приймає рішення і постає відповідальною за свої вчинки), а саме відкрите суспільство при цьому поступово перетворюється на закрите тоталітарне суспільство. І навпаки: відкрита людина закритого авторитарного суспільства разом із розвитком у самій собі індивідуального початку поступово “закривається”, індивідуалізується, стає більш соціально активною і маніпуляторною.

Взаємний перехід станів відкритості і закритості виявляє принципову можливість третього універсального принципу буття (поряд із двома розглянутими нами – принципами самоствердження і самозаперечення) – принципу гармонії, що парадоксальним чином сполучає два вищезгадані взаємовиключні принципи. Принцип гармонії має місце в моменти переходу закритого і відкритого принципів один у одного, тобто він процвітає в дуже вузьких соціально-історичних рамках, коли полярні принципи починають діалектичним чином нейтралізувати один одного.

Тут виявляються три моменти соціально-історичного розвитку, що можна співвіднести з основними концепціями історичного розвитку, котрих також три [див. Орлов, 1974, с. 9]: концепція світового кругообертання, концепція необоротних якісних змін, і концепція прямування від нижчого до вищого, від простого до складного. Принцип єдності і цілісності буття як основний принцип мислення взагалі, передбачає співіснування всіх трьох концепцій історичного розвитку.

Отже, можна говорити про три політичні сили, які відбивають три основні принципи кристалізації будь-якого соціуму, що знаходять висвітлення в трьох принципах Великої французької революції – свободі, рівності і братерстві. Свобода тут є вираження політичних домагань правих, рівність – лівих, а от братерство є вираженням ідеї сплавки станів свободи і рівності, що, як ми вважаємо, затверджується на основі первіснообщинної суспільно-економічної формації. Тут інтеграція принципів рівності і свободи членів людського співтовариства організується на основі принципу спорідненості.

Саме в рамках братерських відношень можливий синтез свободи (хаосу) і рівності (порядку). Братерські відношення співвідносяться з явищем синергії, яке вивчається синергетикою, наукою про цілісні нелінійні системи, котрі характеризуються саме тим, що в них хаос мирно спочиває з порядком, оскільки тут хаос виявляється упорядковуючою сутністю. Як бачимо, стан синергії в плані політичної й економічної стратифікації співвідноситься з центристами як політичною реалією і зі змішаною планово-ринковою економікою. У той час як свобода передбачає домінування ринкової економіки (із її двома стовпами – конкуренцією й анархією), а рівність – планової економіки, що прагне призвести економічний хаос до деякого загального суспільно-економічного “знаменника”.

Навпаки, низький рівень синергії призводить до “війни всіх проти всіх”. Так, як свідчить доповідь міністерства юстиції США, за п’ятирічку 1990–1994 року тільки в одній галузі, у

системі охорони здоров'я США, розкрадання склали 418 млрд. доларів. Але саме американці, як нас вчать західні СМІ, є більш цивілізованими, ніж навіть китайці. Та й без цифр перше, що упадає в око, коли приїжджаєш до США – відчуття “загального злодійства”. Велика частина чоловічого населення зайнята охороною і всілякими інспекціями, всі лавки і магазини напхані телекамерами, що невідступно стежать за кожним покупцем.

Необхідно відзначити, що й у Радянській державі з працюючими і непрацюючими членами суспільства були багато в чому позаекономічні відносини типу “сифона” – “від кожного – залежно від здатності!”: держава вилучала додатковий продукт, а то і частину необхідного, повертаючи це на зрівняльній основі через суспільні фонди (освіта, медицина, житло, низькі ціни й ін.).

Дамо ще одну ілюстрацію спостережень Р. Бенедикт, що підводять нас до висновку, що примітивні соціуми (суспільства так званого “злиденного комунізму”) характеризуються високим рівнем синергії. Наведемо слова Е. Сервіса про соціально-економічні відношення одного примітивного племені, що дає у своїй книзі Е. Фромм [*Фромм, 1994, С. 124–126*]:

“Завдяки досвіду своєї власної економічної системи ми звикли думати, що людські істоти мають “природну схильність до торгівлі і спекуляції”. Ми вважаємо, що відношення між індивідами або групами будуються на принципі одержання максимального прибутку при посередництві (“дешево купити і дорого продати”). Проте, примітивним народам це цілком не властиво, скоріше навпаки. Вони “відмовляються від речей”, захоплюються щедрістю, розраховують на гостинність і засуджують ощадливість як егоїзм.

Але саме надзвичайне полягає в тому, що, чим сутужніше їхнє положення (чим більша цінність або дефіцит товарів), тим менше вони “заощаджують”, і тем більше уражають своєю щедрістю. Ми в цьому випадку маємо на увазі форми обміну між людьми, що живуть усередині однієї спільності і знаходяться в якихось родинних зв'язках. У такій соціальній спільності набагато щільніше підтримуються узи кровності, якими охоплено значно більше людей, ніж у нашому суспільстві. Якщо провести порівняння цих відношень із принципами життя сучасної сім'ї, то ми побачимо разючий контраст. Хоча ми і “годуємо” своїх дітей ... “допомагаємо” нашим братам і “підкуємося” про старезних батьків. А інші роблять те ж саме стосовно нас...

Тісні соціальні зв'язки в цілому зумовлюють дружелюбні почуття, правила пристойності сімейного життя, а моральна заповідь щедрості визначає засіб відношення до речей, що грають (порівняно з нами) малозначущу роль у житті індивіда і племені. Антропологи зробили спробу позначити такий тип взаємодії словами “чистий подарунок” або “добровільний дарунок”, щоб підкреслити, що мова йде не про угоду, а про такий обмін, в основі якого лежить почуття зовсім іншого роду, ніж у ситуаціях торгівлі. Але ці позначення не відбивають справжнього характеру подібної взаємодії, а, може, навіть вводять у помилку.

Петер Фройхен, якимось одержавши від ескімоса шматок м'яса, сердечно подякував йому у відповідь. Мисливець, до подиву Фройхена, явно засмутився, а стара людина пояснила європейцям, що “не можна дякувати за м'ясо. Кожен має право одержати шматок. У нас не прийнято бути залежними від будь-кого. Тому ми не даруємо подарунків і не приймаємо дарунків, щоб не опинитися у залежному положенні. Подарунками виховують рабів, як багатом виховують собак”.

Слово “подарунок” носить відтінок “умиротворення, догодження, задобрювання”, а не взаємності. А в племенах мисливців і збирачів ніколи не вимовляють слів подяки, тому непристойно назвати кого-небудь “щедрим”, коли він ділиться видобутком із своїми товаришами по стійбищу. У інших ситуаціях можна назвати його добрим, але ні в тому випадку, коли він ділиться з іншими їжею. Так само точно сприймаються і слова подяки, вони роблять образливе враження, немов людина і не розраховувала на те, що з нею поділяться. Тому при подібних обставинах доречно похвалити людину за спритність у полюванні, а не робити натяків на її щедрість...

У примітивних племен нікому не закритий доступ до природних ресурсів – у них немає власника... Природні ресурси, що знаходяться в розпорядженні племені, являють собою

колективну або комунальну власність у тому розумінні, що в разі потреби вся група встане на захист цієї території. А усередині племені всі сім'ї мають рівні права на свою частку власності. Крім того, сусідні племена також можуть за бажанням полювати на цій території... Племена мисливців і збирачів у плані лідерства більш всіх інших соціальних систем відрізняються від чоловікоподібних мавп. Тут немає ні примусу, заснованого на принципі фізичної переваги, немає також і ієрархічної організації, що спирається на інші підстави (багатство, військова або політична сила, успадковані класові привілеї і т.д.). Єдина стійка перевага пов'язана з ознаками віку і мудрості". Інтерес являє і те, що представники примітивних соціумів, що не мають уявлення про "священне" право приватної власності, із безпосередністю, що збентежує сучасну людину, можуть привласнювати речі, які їм до вподоби, тому що в їхній культурі, яка базується на ідеалах первісної рівності, немає табу, які б могли перешкодити вільному переходові власності від одного власника до іншого. Тут діє принцип спаяності членів примітивних співтовариств, рівень соціальної синергії в більшості з який високий. Тільки в тих примітивних співтовариствах, що дозріли для переходу на новий щабель розвитку, спостерігаються паростки агресивності і деструктивності" [Фром, 1994, с 124–126].

Наведені приклади перегукуються з основними положеннями "Етики" П. О. Кропоткіна, який стверджував, що одним з основних факторів еволюції природи і суспільства є кооперація, співробітництво, що допомагає спільнотам виживати у несприятливих умовах.

КНИГА II. ГОЛОВНІ ІМПЛІКАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ЦІЛІСНОСТІ

ГЛАВА 1. АРХІТЕКТОНІКА ЛЮДСЬКОГО "Я" ТА ВСЕСВІТУ

Бути людиною – означає виходити за межі самого себе. Суть людського існування поміщена в її самотрансценденції. Бути людиною – означає завжди бути спрямованою на щось або на когось, віддаватися справі, якій людина себе присвятила, людині, яку вона любить, або Богові, Якому вона служить.

В. Франкл [Франкл, 1990, с. 51]

*Найбільша перемога на світі – перемога над самим собою
Невідомий автор*

*Найперше і найголовніше в житті – це прагнення володіти самим собою
В. Гумбольдт*

*Найсильніший той, хто володіє собою
Сенека*

*Влада над собою – найвища влада, поневолення своїми пристрастями – найгірше рабство
Л. М. Толстой*

Щира сутність любові полягає в тому, щоб відмовитися від свідомості самого себе, забути себе в іншому "я", і проте, у цьому ж зникненні і забутті вперше знаходити самого себе і володіти самим собою"

Гегель [Гегель, т. 13, 1940, с. 107]

*З видимого пізнавай невидиме.
Г. Сковорода [Сковорода, 1983, с. 168]*

*Найважливішим є те, що невидиме.
А. Сент-Екзюпері [див. Мень, 1991, с. 65]*

Особистість – це спонтанність. Спонтанність – це відкритість світовій потенційності.

В.В. Налімов [Налімов, 1989, с. 204-205].

Розум неможливо навчити нічому, що вже не було включено як потенційне знання в душі творіння, яка розгортається.

Шрі Ауробіндо [див. Сатпрем, 1989, с. 159].

День та ніч обидві виховуються божественну Дитину... Вони мають вступити в останнє кінцеве, якщо бажать досягти останнього нескінченного.

Шрі Ауробіндо [див. Сатпрем, 1989, с. 231]

Немає більше народження, ні "я", ані "ти", ні смертного, ні Бога! Я стану всім, все стане "я"...

*Вівеканада
Хто бореться з обставинами, той стає їх рабом.
Сенека*

Гострота пізнання народжується з виходу в третє двох протилежностей.

М. О. Бердяєв [Бердяєв, 1990, с. 33]

Будь-яка конкретна річ, будь-яке конкретне децо стоїть в різних і часто суперечливих відношеннях до решти інших речей, отже вона буває самою собою і іншою.

В. І. Ленін [Ленін, ПСС, т. 29, с. 124].

Якщо ми добре обміркуємо, то побачимо, що знищення є ні чим іншим, як виникненням, а виникнення є ні чим іншим, як знищенням.

Д. Бруно [Бруно, 1949, с. 291]

...навіть чи можна говорити про реінкарнацію раніше, ніж досягається певна стадія розвитку, бо яка користь у знанні того, що психічне перероджується, якщо ми не усвідомлюємо його? Сам сенс нашої еволюції полягає у тому, щоб стати свідомими... те, що не було переборюване у минулому, повертається знову і знову, кожен раз трохи відрізняючись за формою, але по суті є все тим же – до тих пір, поки ми не встанемо лицем до лица зі старими труднощами і не розв'яжемо вузол. Бо таким є закон внутрішнього прогресу.

Шрі Ауробіндо [див. Сатпрем, 1989, с. 100, 104]

*Людина приречена до свободи
Ж.-П. Сартр*

Людина живе, думає і діє лише у реляції до Абсолютного, лише маючи на увазі Абсолютне. Це суттєве припущення Абсолютного, без якого немає людини і, по суті, немає нічого, М. Шелер називає “релігійним актом”, притаманним будь-якому Я, будь-якій свідомості, будь-якому духу.

Б. Н. Вишеславцев [Вышеславцев, 1994, с. 135]

Особистість живе (народжується, розвивається, вмирає) у плані феноменів, існування; сутність незмінно перебуває у плані ноуменів, буття

А. Б. Орлов [Орлов, 1995, с. 5-6].

Хіба не любов усе єднає, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?

Г. Сковорода [Сковорода, 1983, с. 169]

...людина переростає свою первісну єдність з природою і з рештою людей, людина стає “індивідом” – і чим далі заходить цей процес, тим категоричніше альтернатива, що постає перед людиною. Вона має з'єднатися зі світом в спонтанності любові і творчої праці, чи знайти в собі якусь опору за допомогою таких зв'язків з цим світом, які знищують її волю та індивідуальність.

Е. Фромм [Фромм, 1990, с. 29].

Єдине, що потрібне для наукового прогресу ... це пізнання логічного положення про те, що негативне рівним чином є позитивним...

Гегель [Гегель, 1970, с. 107]

Таємниця життя лежить у самого коріння вічних проблем співвідношення між об'єктом і суб'єктом, детермінізмом і свободою, матерією та свідомістю, мертвим та живим.

Г. Патті [див. На пути к теор. биол., 1970, с. 149]

Істинні бажання завжди здійснюються легко, і лише хибні потребують масу сил та енергії.

С. Д. Верещаніг [Верещагин, 2000, с. 40]

Хвороба лікує людину від страху захворіти.

Е. Шартъс [див. Татаркевич, 1981, с. 111]

У наш час все як би небезпечно своєю протилежністю... Перемоги техніки як би куплені ціною моральної деградації. Здається, що по мірі того, як людство підкорює собі природу, людина стає рабом інших людей чи рабом своєї власної підлості. Навіть чисте світло науки не може, по-видимому, сяяти інакше, ніж на хмарному тлі неучтва. Всі наші відкриття і весь наш прогрес як би приводять до того, що матеріальні сили наділяються інтелектуальним життям, а людське життя, позбавлене своєї інтелектуальної сторони, низводиться до ступеню простої матеріальної сили.

К. Маркс [Маркс и Энгельс, т. 12, с. 4].

Якщо безсмертя є абсолютно-цінною метою, то це значить, що життя – це абсолютно-цінна мета.

Ю. І. Айхенвальд [див. Введенский, 1896]

*Немає більше від тієї любові, коли хто покладе життя своє за друзів своїх.
Євангеліє від Іоанна (15, 13)*

За підрахунками американського біолога Е.Брода, чоловік на одиницю маси випромінює в тисячу разів більше енергії, ніж Сонце. Одноклітинні ж за цим показником у тисячу разів переважають людину.

[Баландін, 1992, с. 20]

Мета всієї історії в тому, що свідомість повинна прийти до розуміння самої себе як єдиної вищої реальності. Коли це розуміння вперше досягається? Самим Гегелем у "Феноменології"! ... завершальні сторінки його шедевра являють собою не просто опис кульмінації усього, що відбулося відтоді, як були створені конечні свідомості: ці сторінки і є самою кульмінацією.

... самосвідомість Абсолюту відбувається наприкінці, а не на початку... і здійснюється шляхом філософської рефлексії людських істот... саме історія філософії зіштовхує Абсолют із самим собою

Пітер Сингер [див.: Гудінг Д., Леннокс Дж., 2006, т. 2, с. 283]

(0)

Одна з істотних ідей, які панують зараз у новітніх філософських та психологічних розробках – є ідея трансцендентності людського Я [Гайденко, 1997] та всіх його проявів. Як писав В. Франкл, у кожний момент свого життя людина протистоїть світу, тобто займає певну позицію як щодо свого природного й соціального оточення, так і до власного психічного внутрішнього світу (саморефлексія) що проявляється у феномені духовності як акту відторгненості від власної сутності (самозреченість й емпатія). Можна сказати, що все життя людини та людства в цілому так чи інакше просякнуте прагненням до “завоювання Вищої Реальності”, до зустрічі з Абсолютним, що є принципово трансцендентним людині й всім її проявам. Філософські системи й релігійні вчення, мистецтво як форма суспільної свідомості, як і інші форми останньої, у своїх глибинних й найчистіших витоках втілюють в собі пошуки і транскрипцію символів трансцендентного та форм його збереження [Заброцький, 2004].

Найвищою цінністю для людства й окремої людини є людське Я, оскільки, по-перше, поза даною цінністю не можуть існувати всі інші людські цінності, і, по-друге, людство складається з окремих людей, кожний із яких сприймає дійсність через призму свого Я.

Наріжною функцією й основною якістю людини є мислення – те, що відрізняє людину від всіх інших живих істот на нашій планеті.

Виходить, що основною формою життєвої активності людини як розумної мислячої

істоти має бути така форма, яка б з'єднувала вищу її цінність (Я) і основну її функцію як розумної істоти – мислення. Ця форма є мисленням в контексті Я, тобто мисленням про Я, саморефлексія. Таким чином, заклик древніх “людина, пізнай саму себе” виражає стрижневу основу її життєвої активності як Homo sapiens.

Мислити про Я – значить бути включеним у процес розуміння сутності Я. Суттєвим моментом Я людини є те, що за своїм визначенням це Я, по-перше, самоідентичне, тотожно собі, унікальне і неповторне, і, по-друге, вільне, тобто здатне чинити вільні вчинки (та володіє “почуттям неперервної самототожності”, за Е. Еріксоном). У протилежному випадку Я являло б собою запрограмованого робота і не відповідало б своєму визначенню.

Свобода людини це, насамперед, спроможність тою або іншою мірою контролювати свою поведінку, коли остання виявляється залежною від людського Я. Інакше ні про яку свободу мова йтися не може. Контроль поведінки (інтернальний локус контролю, за Дж. Роттером), як показують дослідження, корелює із відповідальністю людини – інтегральною властивістю її особистості. Таким чином, відповідальність як психосоціальна якість людини є чи не найсуттєвим моментом актуалізації її Я, необхідною умовою її розумного буття, немислимим без свободи, а, отже, немислимим поза контролем над своєю поведінкою, що виражається у відповідальності: людина не може бути відповідальною за те, чого вона не контролює.

Отже, як ми писали, наріжною формою активності мислячої людини є мислення про Я (саморефлексія), а Я немислимо без свободи, тобто без контролю над поведінкою, що виявляється у відповідальності. Тому мислення про відповідальність має, входячи в контекст мислення про Я, бути однією з основних цілей філософського і наукового пізнання світу людиною.

Відповідальність виражає принципово трансцендентну позицію людини, оскільки людина може відповідати тільки за те, що може контролювати, а контроль над елементом дійсності передбачає відстороненість від цього елемента.

Одночасно, як свідчать дослідження вчених, відповідальність за інших може реалізуватися за умови розвитку в людей емпатійних здібностей, тобто здатності особистості входити в емоційний резонанс з оточуючими (співпереживати, співчувати, уміти поставити себе на місце іншої людини).

Як доводить психотерапія, людина може контролювати тільки той аспект дійсності, який вона сприймає позитивно й відкрита ньому. Це пояснюється психотерапевтичним методом “негативного впливу” К. Дулнопа, який висунув парадоксальне положення, згідно з яким від шкідливої звички можна позбавитися, якщо людина декілька разів свідомо, вольовим чином повторює ту звичну дію, від якої вона прагне звільнитися. В Франкл [Франкл, с. 334–351] назвав даний метод методом “парадоксальної інтенції” і широко використовував його у своїй психотерапевтичній практиці, коли організовував ситуацію відкритості людини своїй психологічній проблемі, перехід людини від автоматично-мимовільної поведінки до довільно-регульованої, що дає їй змогу контролювати свій проблемний аспект.

Таким чином, для контролю дійсності необхідно бути їй відкритим, бачити у ній себе, перейматися її подіями та процесами, що виявляє емпатичні здібності людини. Одночасно, відповідальність як функція контролю дійсності передбачає емпатійне поєднання з дійсністю.

Ця парадоксальна позиція відповідальної людини (трансцендентність й емпатійність) у контексті цілісності виявляє ще один екзистенційний парадокс: людина не може контролювати якийсь елемент дійсності, не контролюючи увесь світ в цілому, оскільки в останньому все пов'язане зі всім та взаємно детерміноване.

Таким чином, людське Я виявляє три наріжних стани: трансцендентність (відстороненість) від світу; емпатійне злиття з останнім; перехід від першого до другого стану, який здійснюється через певну “точку біфуркації”, через деякий “серединний момент”.

(1)

Людська особистість, у відомому розумінні, є сукупністю суспільних відносин. Цей висновок буде бездоганим, якщо його інтерпретувати логічно. Дійсно, логіка визначення вчить: визначити предмет можна тільки в процесі його співвіднесення з іншими предметами, кожний із яких при визначенні підлягає подібній же логічній процедурі. Тому, у формально-логічний “склад” будь-якого предмета входять усі без винятку предмети та явища нашого світу, подібно тому, як кожна елементарна частка, по суті, складається з усіх елементарних часток (М.А. Марков). Подібним чином і лексичне значення слова реалізується у його синтаксичній конструкції у сполученні й взаємодії з іншими словами, кількість та склад яких може бути нічим не обмеженим [Виноградов, 1953, с. 23]. Подібним же чином властивості окремого предмета не існують самі по собі, а виявляються лише в процесі співвідношення, взаємодії цього предмета зі своїм оточенням. Тобто, предмет не існує як щось ізольоване, а інкорпорується в загальний буттєвий контекст Всесвіту і, по суті, є цим Всесвітом, що помітно на фундаментальному квантовому рівні світу, де він є “єдиним нерозривним комплексом” (І.З. Цехмістро), який співвідноситься з поняттям “голографічного універсуму” (Д.Бом), або Цілого. Синергетика, наука про нелінійні відкриті системи, вчить, що навіть хаос є упорядкованою сутністю (С.П. Курдюмов).

Таким чином, з позиції логіки визначення предмет, що визначається, представляє собою цілісний світ (клас) предметів, у якому існує, подібно до того, як елементарна частка, принаймні теоретично, є цілісним мікросвітом.

Потрібно сказати, що ідея цілісності не є дещо оригінальним, тому що вона покладалася в основу філософської та релігійної думки мудреців старожитності. Повернення до уявлень про цілісність, як до добре забутого старого, відбувається на новому виткові розвитку сучасної цивілізації, що постає перед нами як архіскладна система. Тим більше, надзвичайним є те, що ця складна система виявляє риси цілісності, керованої кількома загальними законами, відбитими в декількох фундаментальних, а тому найпростіших, уявленнях, гносеологічні початки яких ми знаходимо у сфері міфологічного мислення [Казначеев, Спирин, 1991].

(2)

Людське існування, відповідно до філософської традиції розглядати світ як триєдину сутність, можна уявити у вигляді гештальтпсихологічної тріади: *Я, не-Я (внутрішнє – зовнішнє, суб’єкт – об’єкт, людина – світ) і межа між ними*. Дана схема відбиває феномен фундаментальної розбіжності полярних членів тріади, що виявляється у сфері *межі*, яка має парадоксальне значення, тому що неможливо сказати точно, якому з двох полярних членів тріади вона належить – першому, другому, їм обом або ні тому, ні другому [Лосев, 1983, с.149–170].

Отже, межа найбільш повно виражає парадоксальну категорію Цілого, що можна визначити як “єдність станів єдності протилежностей та їхньої боротьби”.

Я людини, з погляду філософського аналізу, двоїсте, тому що, з одного боку, Я і не-Я виявляються взаємно прозорими, *являють собою єдиний нерозривний комплекс* (якщо межа належить їм обом), а з іншого боку – Я опозиційно не-Я, вони *постають як контрарні, окремі сутності* (якщо межа виступає як щось самостійне).

Суб’єкт-об’єктні відношення, що теоретично втілюють у собі будь-які два взаємодіючі елементи нашого світу, не є суто умоглядною моделлю дійсності, оскільки, як вчить сучасна фізика, Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мікросвіту) являє собою єдиний нероздільний комплекс, суб’єкт-об’єктні складові якого координуються так званими непричинними імплікативними синхронічними зв’язками, виявляючи реальність цілісної (синхронічної) причинності. З іншого боку, макросвіт постає у вигляді конгломерату відносно непроникних матеріальних форм, що причинно регулюються принципом класичного лінійного (діахронічного) детермінізму і взаємодіють за такою схемою суб’єкт-об’єктного відношення, де суб’єкт і об’єкт є окремими сутностями. Таким чином, як у сфері

гносеології, так і онтології виявляються дві теоретично принципово рівноправні схеми суб'єкт-об'єктних відношень, у рамках однієї з яких суб'єкт і об'єкт інтегровані в одне симфонічне ціле, а в рамках іншої – вони виступають дискретними сутностями.

З одного боку, *Я* вже за своїм визначенням розуміється нами як щось самостійне, відособлене, самодостатнє та ідентичне собі, як щось, за допомогою чого людина може вільно й автономно приймати рішення та виявляти свою “вільну волю”, яка в ідеалі знаходиться вище детермінізму світу. З іншого боку, *Я* людини є результатом її онто- та філогенетичного розвитку, тому поведінка *Я* повинна обумовлюватися зовнішнім середовищем і впливати з множини життєвих чинників (та їхнього результату – множини психолого-світоглядних установок), що генетично передують цій поведінці, коли людська істота постає у вигляді “біологічного робота”. А її *Я* в даному випадку можна визначити як те, що “трапляється” (П.Д. Успенський) [див. Орлов, 1995, с. 5–19]. Тут *Я* варто розуміти як *флуктуаційну точку перетину “екзистенціальних полів” у просторі природного та соціального космосів*, що характеризується колосальним подійним розжаренням, швидкоплинністю та динамізмом. Ми бачимо, що особистість людини, її *Я* не є чимось самодостатнім і унікальним, вона – “*перехрестя функцій середовища*”.

Як писав Ф. Шеллінг, “Оскільки до *Я* не можна приложити жодного з тих визначень, які даються речам, то тим самим пояснюється парадокс, що свідчить про неможливість говорити про *Я*, що воно є. Що *Я* існує – цього неможливо сказати через ту причину, що воно є буттям самим у собі. Вічний, виходячий за межі будь-якої часової зміни акт самопізнання, що іменується нами як *Я*, надає існування всім речам, але сам він, таким чином, вже не потребує ніякого буття, яке б містило цього в собі, але, являючись самим по собі самодостатнім і самодовліючим, він виступає у якості становлення, суб'єктивно ж він виявляється вічним породженням” [Шеллінг, 1936, с. 59].

Даний висновок підтверджується так званим *парадоксом розвитку (виникнення, або телеологічним парадоксом)*, котрий полягає в тому, що якщо щось нове (у нашому випадку – *Я*) виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому в потенційно-можливому, віртуальному стані і, тому, не є “радикально” новим у повному змісті цього слова. У К.Маркса даний парадокс виявляється в тому, що капітал виникає в обертанні й одночасно не в ньому. У Ч.Дарвіна новий вид виникає зі старого й одночасно не з нього [Югай, 1976, с. 22–23]. Отже, *Я* повинне розумітися як те, яке містить в собі цілий світ, що як цілісність еволюційно передує *Я*.

Проте *Я* вже за своїм визначенням як щось вільне й автономне повинно бути вище детермінізму світу, бути “поза світом”, бути, як пише В.Франкл, самотрансцендентним, самовідстороненим [Франкл, 1990, с. 77]. Тому що, якщо, відповідно до логіки визначення, *Я* людини визначається через зовнішнє середовище, тобто через світ (і є цим світом з позиції аналізу парадокса виникнення та логіки визначення), то самотрансценденція *Я* означає й відстороненість від світу в цілому. Тобто, бути “*цирим*” *Я* – значить бути вище світу, походити з не-світу, ототожнювати себе з тим, що світом як щось існуючим не є (тобто ототожнювати себе з Ніщо!?).

Спроби такого розуміння особистості характерні для деяких психологів, котрі вважають, що джерело особистості варто шукати не усередині об'єкта, а в його відношеннях з іншими об'єктами – у навколишньому середовищі [Марков, 1982, с. 239]. Тут “особистість виноситься за рамки не тільки індивідуального суб'єкта, але й актуальних зв'язків цього суб'єкта з іншими індивідами, за межі спільної діяльності з ними” [Психолог. разв. личн.. 1987, с. 13–15]. Особистість при цьому можна трактувати як сукупність відношень людини до самої себе, як до деякого “іншого” [Ильенков, 1979, с. 183–237].

М.М. Бахтін писав, що людина ніколи не збігається із самою собою, що шире життя особистості здійснюється як би в точці цієї розбіжності [див. Как построить свое “Я”, 1991, с. 115]. Парадокс відстороненості “*Я*” від світу (який виявляється у ставленні *Я* до світу як до об'єкта своєї активності) можна проілюструвати словами С.Л. Рубінштейна: “Людина включається в буття своїми діями, що перетворюють наявне буття. Цей процес є неперервною серією ланцюгових вибухових реакцій; кожна данність – наявне буття – вибухає черговою

дією, що народжує нову данність нового наявного буття, яке вибухає черговою дією людини... Отже, у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена... Становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії” [Рубинштейн, 1973, с. 341].

Як пише М. М. Заброцький, “наше свідоме “я” у більшості випадків занурене у неперервний потік змістів свідомості, воно “зникає”, коли ми засинаємо, знаходимося під дією наркозу чи непритомні, і знову “появляється”, коли ми приходимо до тями. Усе це заставляє припустити, що за цим свідомим “я” є якийсь постійний центр, з якого воно “повертається” у поле свідомості, тобто припустити існування справжнього “Я” (внутрішнього, духовного, трансцендентованого за межі свідомості та розуму)... Релігії, філософські системи, кращі досягнення митців, – усе це пошуки символів трансцендентного та форм його збереження” [Заброцький, 2002].

Трансцендентність Я, постійний вихід за межі буття виявляє його метаморфозну природу. Саме у процесі метаморфозного характеру Я, обертаючись навколо Я та не-Я, може поставати як самодетермінована сутність, де виявляється її самоідентичність [Козловський, 1996, с. 286-289].

(3)

Ілюзорність людського Я виявляється у феномені множинності Я людини, який втілюється в різних аспектах нашого життя. Як відзначає Г. І. Гурджієв, у кожному з нас уживаються різні особистості. Багато вчених-психологів і нейрологів підтверджують цю думку Г. І. Гурджієва, який вказував, що Я, котре жагуче і з насолодою займається любов’ю, здається відмінним від Я, котре багато і посилено працює, а також від Я, котре іноді виходить із себе за незначними приводами. Особливо явно особистісна множинність виявляється в людині в моменти екстремальних ситуацій. Крім того, кожна з особистостей в одній людині відповідає окремому типу мозкових хвиль, подібно до того, якби дослідники переносили електроди з одного випробуваного на іншого. Як пише Р. Уилсон в книзі “Квантова психологія” (1999), можна говорити про окремі особистості як “ситуативні інформаційні системи”.

Теза множинності Я підтверджується і психологією. Як пише Ж. Годфруа у книзі “Що таке психологія” (1996), в різних психологічних станах, в різних життєвих обставинах люди, по суті, з’являється перед нами як окремі особистості зі своїми установками, як особистості, що просто не пам’ятають себе в оболонках інших особистостей. А інформація, яку людина запам’ятовує в одному специфічному стані, вона не може згадати в іншому стані.

(4)

Ілюзорність Я у плані теоретичному виявляється в наступній обставині. Гегель, Шопенгауер, Гюдель показали неможливість довести несуперечність формальної системи засобами самої системи [Нагель, Ньюмен, 1970]. Таким чином, теза матеріалізму про об’єктивне існування зовнішнього світу приймається матеріалістичною теорією в якості очевидної, а не логічної істини, тому що, як довів К. Гедель у теоремі про неповноту, у досить багатій формалізованій мові маються щирі твердження, які принципово неможливо довести за допомогою засобів, формалізованих у межах даної мови. Таким чином, питання про реальність нашого світу не входить у прерогативу чистої теорії (Р. Карнап). Як писав В. Гейзенберг, значення всіх понять і слів, що утворюються за допомогою взаємодії між світом і нами самими, не можуть бути точно визначені, тому шляхом тільки раціонального мислення не можна прийти до абсолютної істини. І якщо неможливо теоретично обґрунтувати реальність нашого світу, то не піддається такому доказу і теза про існування Я людини як частини цього світу.

(5)

У теоремі К. Гьоделя про неповноту вказується на те, що несуперечливий характер функціонування будь-якої формально-логічної моделі принципово не може бути доведеним у рамках цієї моделі, а повинний істотно спиратися на допущення посилки, що береться дослідником з більш глибокого рівня, а для цього рівня, у свою чергу, із ще більш глибокого і так далі *ad infinitum* [Нагель, Ньюмен, 1970]. У даному випадку ми маємо регрес у нескінченність, невизначеність. З даної позиції стає зрозумілої неможливість пояснити сутність фактора, що керує нейрофізіологічними процесами людського мозку. У деяких досить детально розроблених концепціях роботи мозку гомункулус (маленька людина, яку середньовічні алхіміки прагнули одержати штучно) виникає як остаточна інстанція, відповідальна за цілісне сприйняття нейрофізіологічних процесів і керування ними. Але для того, щоб пояснити діяльність самого гомункулуса, необхідно звертатися до ще більш фундаментального і глибинного гомункулуса, що міститься у першому, і так до нескінченності.

Модель свідомості, що приводить, з майже математичною логікою, саме до такої нескінченної прогресії, можна знайти в книзі Дж. У. Дана *“Всесвіт як серія”*, де в результаті аналізу виходить нескінченна серія “розумів”: я спостерігаю, що в мене є розум, що може спостерігати розум¹. Назвемо цей самоспостерігаючий розум “розум²”. Розум², що спостерігає розум¹, може, у свою чергу, стати об’єктом спостереження. Спостерігачеві розуму² теж треба дати якесь ім’я, тому будемо називати його “розум³”. І так далі, до нескінченності. Парадокс “дурної регресії” ілюструється “катастрофою нескінченного регресу” фон Неймана, який зводиться до того, що ми можемо додавати нескінченне число інструментів дослідження світу до наших вже існуючих інструментів і все ж таки не позбудемося деякого ступеня непевності і невизначеності.

(6)

Ілюзорність Я людини виявляється в сучасній фізиці в принципі нелокальності мікрооб’єктів (див. теорема Белла, що оперує поняттям “схованої перемінний”, парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, вчення Д. Бома про нелокальність, феномен торсіонних полів). Отут можна згадати парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, суть якого в тім, що осколки складного ядра, що розлітаються в різні сторони, миттєво мають інформацію один про іншого. З цього приводу Ю. Б. Молчанов у статті *“Парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена и принцип причинності”* (1983) пише наступне: “Вимірювши і визначивши стан якоїсь матеріальної системи, ми повинні миттєво одержувати знання про будь-яку іншу матеріальну систему незалежно від того, взаємодіяла вона раніш з нею чи ні. А взагалі говорячи, ми повинні в принципі одержувати знання про весь Всесвіт, на зразок лейбніцівських монад. Це знання обумовлене миттєвим зв’язком розглянутої матеріальної системи зі всім Всесвітом. Діючи на цю систему, ми не тільки взаємодіємо зі всім Всесвітом, але й одержуємо відповідну реакцію на цю взаємодію...”. Даний висновок, власне кажучи, збігається з езотеричними істинами, що прийшли до нас із глибини сивої давнини, одна з яких, що приписується Гермесу Тримегісту, лаконічно говорить: те, що знаходиться внизу, подібно до того, що знаходиться нагорі, і навпаки, те, що знаходиться нагорі, подібно до того, що знаходиться внизу заради виконання чуда єдності.

(7)

Якщо базовою підставою кристалізації Я є людське мислення, ідеальна сфера думки, то *бути Я в контексті вищевикладеного означає мислити себе поза зв’язком зі світом, тобто мислити щось, що є “поза світом”*.

З іншого боку, Я людини формується на основі світу, в його надрах, а тому не має самотнього існування. Тут людське Я як би розчинено у світі та відсутнє у суворому розумінні як щось самодостатнє, автентичне і те, що зводиться тільки до самого себе.

Вищенаведена двоїстість Я робить людину мислячу парадоксально-антиномічною сутністю, що актуалізується на межі двох типів Я і сполучає у собі амбівалентні тенденції,

котрі взаємно виключають одна одну та відомі як древнім, так і сучасним мислителям. З одного боку, людина жадає стати Я (чимось відособленим та самостійним), а з іншого боку – не проти відмовитися від свого Я як інструмента вибору та відповідальності, бажаючи повернути “втрачений рай” абсолютної єдності з середовищем свого існування, деякий натяк на який нам дає стан ембріона в материнському організмі, з котрим цей ембріон складає симфонічне ціле.

Отже, розвиток людства йде по шляху розвитку прогнозуючих здібностей, коли майбутнє набуває можливості мотивувати поведінку людини. П.О. Сорокін, досліджуючи проблему “злочину і покарання” у примітивних соціумах, писав, що для дикуна питання про покарання не є актуальним, тому що він реагує тільки на те, що безпосередньо входить в орбіту дійсного моменту його життєдіяльності. Дикун майже *не спроможний мислити про майбутнє*, існуючи в екзистенційному просторі “раю” – “тут і тепер” (не-Я), та інтегрований у свій соціум і не володіючи спроможністю до саморефлексії. Тобто, дикун є позбавленим Я і практично не має можливості подивитися на себе з боку (що в психології називається функцією “рефлексивного”, “відбитого” Я). В міру ж розвитку процесів соціально-економічної поляризації примітивних суспільств їхній патріархальний космос розпадається, породжуючи явище, ім’я якому – “легіон”, або “соціально-класова стратифікація”, що відчиняє безодню індивідуально-особистісного буття, спрямованого на майбутнє, коли даність замінюється на можливість, виявляючи стан “*фундаментальної тривоги*”, що Ф.Перлз визначив, як “пролом між зараз і тоді”. Людина поступово зрощує своє Я та починає діяти, як щось відособлене від світу, егоцентричне, внутрішньо розколоте та наскрізь конфліктне, що лягає важким каменем на все її життя. Проте, як пише А.Фромм у книзі “*Психоаналіз і релігія*”, “людина прагне перебороти свій внутрішній розлад, вона мучиться бажанням “абсолютності”, тієї гармонії, яка б зруйнувала проклін, що відчужує її від природи, самої себе, інших людей”.

Можна сказати, що розвиток Всесвіту йде шляхом *виращування “активних точок” простору і часу* – людських Я, що споконвічно занурені в усесвітнє Я і, по суті, не мають самодостатньо-самостійного значення, подібно до того як, відповідно до індуїстського канону, Атман (індивідуальне Я) відокремлюється від Брахману (усесвітнього Я).

(8)

Отже, первинна реальність для людини є його Я. Людину робить людиною спроможність мислити (мислити абстрактно-логічно), що дозволяє їй подивитися на себе з боку та співвіднести саму себе зі світом, тобто мати ідею про своє Я. Виходить, що людина характеризується двома наріжними модусами – Я і мисленням.

Тому кардинальною формою життєдіяльності людини буде аналіз Я, мислення в контексті Я. Отже, питання про те, чим є Я – це головне питання людського життя, а процес його вирішення (тобто, самоусвідомлення, за Декартом) – його головна форма.

Можна говорити про два головні аспекти аналізу Я. Ставлячи питання про Я, ми вирішуємо його на шляхах *співвідношення Я зі світом* і з’ясовуємо питання про *походження Я*.

Міркуючи про *походження Я*, ми виявляємо парадокс розвитку та говоримо, що Я, яке розвивається зі світу, є цим світом і тому не є Я як щось незалежна, яке волевиявляє себе, спроможна здійснювати вільний вибір. Тому, якщо Я впливає зі світу, то будь-який вчинок Я виникає з цього ж світу. Але тоді, якщо Я не є унікальним, то його просто немає, *воно трапляється в точці перетину окремих видів біосоціальної активності*, коли усвідомлення людиною себе фрагментарне та прив’язане до конкретної ситуації, у якій вона відіграє ту або іншу роль – батька, сина, покупця, директора... Розмірковуючи таким чином про своє Я, людина раніше або пізніше дійде висновку, що Я не існує, що вона – “зомбі”, що для того, щоб бути Я, їй необхідно здобути незалежність, свободу від світу в плані детермінації, бути понад світом, мати походження не від світу. Це перший висновок людини, яка досліджує питання про своє Я в контексті його походження.

Але залишається ще питання *співвідношення Я та світу*. Тут, після того, як людина пізнає

парадокс виникнення та зрозуміє, що *Я є світом*, вона рано або пізно доросте до питання про походження світу. Говорячи про світ, людина розуміє, що визначити світ вона може тільки тоді, коли порівняє, співвіднесе його з чимось іншим, відмінним від світу, із тим, що цим світом не є. Тобто, при логічному визначенні світу його необхідно співвіднести з Ніщо, або “Х”.

Даний висновок ілюструється парадоксом Б.Рассела “*Брадобрій*”, що пояснює суть парадоксів математичної теорії множин, а також і всіх інших відомих людству апорій і парадоксів. Парадокс звучить так: *сільський брадобрій має право голити тільки тих жителів села, які самі не голяться. Питається, чи має він право голити самого себе? Якщо він буде голитися, тобто якщо він голиться, то він не має права голити самого себе і, таким чином, не буде голитися. Але якщо ж він не буде голитися, то він буде мати право голити самого себе. Таким чином, брадобрій одночасно і буде, і не буде голити самого себе.*

Суть даного парадокса в тому, що жителі села не мають права голитися, тобто логічно визначати самі себе, але тільки брадобрій, щось зовнішнє стосовно них, може це робити. Але брадобрій, що “визначає” жителів села, сам є жителем, і, за умовою, не може себе визначати. Тут брадобрій поставлений у такі умови, коли він знаходиться у світі (селі) і поза світом одночасно, виявляючись *граничною сутністю*.

Щось подібне має місце й у відношенні до людського Я. Ми говорили, що людина робить висновок, що логічно визначити світ можна тільки за умови порівняння його з “Х”, з чимось поза світом, із чимось цілком вільним від світу. Тому, якщо людина усвідомить себе як Я, як щось автономне та вільне (а тому абсолютне), то вона, перебуваючи у світі, повинна ототожнити Я з не-світом, із Х, з **Абсолютом**.

(9)

Абсолютне тотожне самому собі, унікальне та неповторне, відсторонене від світу і тому, як писав Гегель, “проста вихідна тотожність абсолютного невизначена, або, вірніше сказати, у цій тотожності розчиняється будь-яка визначеність суті та існування, або буття в цілому...” [Гегель, 1971–1974, т. 2, с. 173].

Ейнштейн говорив, що привести усе у сферу визначеності неможливо, так само, як усе визначити і довести, тому при будь-якому доказі варто використовувати щось, справедливості чого визначається без доказу. Так і усе відносне пов’язане з чимось самостійним, Абсолютним. “Твердою вихідною точкою є Абсолютне, потрібно тільки вміти знайти його в потрібному місці”, – писав Ейнштейн [див. Зелиг, 1964, с. 67].

Якщо Абсолютне тотожне лише собі, то в цьому розумінні воно є чимось невизначеним, тому що процес визначення припускає процедуру співвідношення, порівняння певного предмета з іншими. Проте, якщо Абсолютне неможливо співвіднести ні з чим, то, виходить, воно вже визначається, конкретизується (“уречевляється”) за допомогою властивості бути невизначеним і “незрівнянним”. У цьому випадку Абсолютне суперечить своєму статусу і тому, щоб перестати бути визначеним через невизначеність, логічно “повинно” включитися в процес порівняння з іншими предметами і повинно при цьому бути визначеним, тобто бути подібним до одного з предметів світу. А для цього Абсолютне “змушене” постійно “обертатися” між двома своїми статусами – визначеністю та невизначеністю, перетинаючи деяку МЕЖУ, котру на Сході називають “Тайцзі” (“*Велика Межа*”).

Ми бачимо, що Абсолютне виявляє три іпостасі – *невизначену, визначену і межу* між ними, біля котрої Абсолютне обертається. Тут Абсолютне можна співвіднести зі “словом” О.Ф. Лосева (яке покладається між суб’єктом і об’єктом пізнання [Лосев, 1990, с. 19–22]), а також із сутністю, що, відповідно до Леніна, “знаходиться посередині між буттям і поняттям” [Ленін, т. 29, с. 116].

У книзі *Вихід* (3, 14–15) говориться про послання Господом Мойсея до народу ізраїльському для оголошення їм волі Бога і про їхній вихід із Єгипту. Бог відкривається євреям під ім’ям, що перекладається як “Я є Існующий”, буквально: “Я є і буду Тим, Хто Я є і буду”, тобто “Я Той Самий, що у Собі існую (порівняйте з гегелівським аспектом розвитку Абсолютного Духа – “в-себі-буття”) – тобто, що має Незалежне, Безпочаткове, Безкінечне, Безмежне буття. Тут дається вказівка на те, що єдина самодостатня причина буття Цієї

Особистості полягає в Ній Самої. Тут Бог, виступає тотожним Самому Собі, є у Своїх діях завжди Собі рівним і незмінним [див. Матюшенко, 2000].

Таким чином, Бог(-Отець) тут виступає як сутність, абсолютно вільна від світу і людини, як *поза межна* сутність, єдина у своєму роді. І якщо імена “існують для позначення і розрізнення предметів при їхній множині і розмаїтості” (Іустін Філософ), те Бог, будучи єдиним, не потребує в імені.

Проте, *Абсолютне як щось унікальне є не тільки надсвітовим, але і світовим явищем*, оскільки предмети світу концептуально об’єднуються в класи предметів за допомогою відділення (абстрагування) від їхніх специфічних властивостей на основі деякої всезагальної для них властивості [Горський, 1985].

Якщо говорити про всі предмети світу в цілому, ті усі вони об’єднуються в клас предметів нашого світу на основі деякої універсальної особливості (властивості), яка притаманна абсолютно всім предметам і за допомогою цього вона є абсолютною сутністю, оскільки її неможливо зафіксувати, визначити, через інші властивості завдяки її унікальності, неповторності, “незрівнянності”. І в той же час ця унікальна особливість цілісна, всюдисуща, подібно матерії або просторові.

Як писав Гегель, *ціле* є умовою частин, але в той же час воно саме обумовлюється частинами [Гегель, 1971–1974, т. 2, с. 154], при цьому кожний елемент *цілого* принципово необхідний йому, оскільки без нього ціле вже не буде собою, тому ціле онтологічно рівняється частинам, а частини – цілому. Даний висновок ілюструється квантовими постулатами Н.Бора, котрі покладаються в основу теорії атома і показують, що перехід атомів з одного стану в інший є груповою операцією, тому атом – це цілокупність елементів, що обумовлюють один одного.

Потрібно також сказати і те, що світ як універсум постає як щось єдине, де кожний предмет або явище є невід’ємною частиною *цілого*, тобто є тим, без чого світ, як ціле, існувати не може (концепція консубстанціальності). Тому кожний елемент світу є унікальним і має абсолютну цінність для світу в цілому і для кожного окремого його елемента. Ми бачимо, що **кожна річ у Всесвіті, та й сам Всесвіт, постають перед нами як щось абсолютне і надціннісне**.

Відзначимо, що в плані вічності (як хронального аспекту цілого, або Абсолюту) всі окремі відмінні один від іншого відрізки часу стосовно *цілого* (як і стосовно нуля) є рівними, тотожними. Звідси виникають принципи “*все у всьому*” (абсолютна взаємна тотожність предметів і явищ Всесвіту, що досягається на “рівні” Абсолюту, який “врівноважує” усі предмети між собою) і “*єдності світу*” у всіх його проявах, що досягається через Загальну Сутність, яка виступає універсальним підґрунтям єдності всього існуючого.

Отже, *Абсолютне тріадне: воно у вигляді Я “перебуває”*: 1) *поза світом*, 2) *є світом* і 3) *покладається як межа Я і світу* (порівняйте з фрейдівськими Я, Воно, Понад-Я, а також зі стадіями розвитку суспільства, згідно з П. О. Сорокіним: чуттєвою, понадчуттєвою та проміжною ідеалістичною). Цікаво, що монада Лейбніца виявляє три аспекти: *могутність* як джерело всього, *знання*, що містить в собі все розмаїття речей, *воля*, яка актуалізує зміни та творіння [Лейбниц, 1982, т. 1, с. 421]. Тут могутність постає як границя, знання як не-Я, а воля – як Я.

Ця ієрархія знаходить висвітлення в *концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини*: у психічному просторі правої півкулі людина сполучається зі світом, у просторі лівої півкулі – вона постає як дещо позасвітове (як особистість); у стані медитації, як свідчать енцефалографічні дослідження, півкулі функціонально синхронізовані, тобто тут людина сполучає дві життєві позиції і постає як межа між Я і світом.

Півкульовий синтез є тією психофізіологічною основою, яка дозволяє зрозуміти сутність людського Я (що співвідноситься з лівою півкулею), яке виявляється існуючим лише у відношенні до не-Я (що співвідноситься з правою півкулею), яке передбачає злиття людини з оточуючим її природно-космічним середовищем і яке є чимось зовнішнім щодо людини, є тим “Ніщо” або “Абсолютом”, відносно яких Я людини отримує можливість стати щирим Я,

а сама людина звільняється від своєї долі бути “біологічним роботом”.

Повертаючись до проблеми Я, повторимо, що людина є Я як щось довільно-автономне лише тоді, коли вона думає про Абсолют (Бог), коли вона ототожнює, ідентифікує себе з Ним. У всіх інших випадках людського Я просто немає, а є тільки окремі функції (“ролі”) світу. Але усвідомлюючи себе Богом і одночасно діючи у світі та перебуваючи цим світом, Я потрапляє в двоїсте, парадоксальне становище, тому що два аспекти людини (“Я поза світом” і “Я як світ”) логічно виключають один одного. Тому Я людини виявляється парадоксальним. Це один із основних висновків вищевикладених міркувань. І якщо Я є вінцем людського буття, то такими одночасно є Абсолют і парадокс.

Тут доречно пригадати ідеї російського філософа Л. М. Лопатіна (1855–1920) про субстанціальність “Я”. Відповідно до його уявлень, прояви психічного життя змінюються щосекунди: усе, що відбувається в часі, носить характер “безупинного зникнення”. Проте, “Я”, що переживає психічні процеси, залишається ідентичним самому собі, є надчасовою субстанцією. Субстанція не може зникнути і переходити у подальші процеси. М. О. Лосський приводить цікаву думку Л. М. Лопатіна про те, що “свідомість реальності часу є найбільш очевидним, точним і неспростовним доказом надчасової природи нашого я... час не може бути спостерігаємим і зрозумілим через те, що сам по собі тимчасовий... Свідомість часу є субстанціональна функція душі” [див. Лосский, 1991, с. 209].

(10)

Отже, людина спроможна усвідомлювати Абсолют і бути Я тільки в тому випадку, коли вона спроможна мислити позамежно, парадоксально. Ми бачимо, що на певному рівні розвитку Всесвіту в ньому незбагненим чином “пробуджується” якась точка, що доросла до рівня внутрішньої розщепленості, парадоксальності, за допомогою чого вона починає усвідомлювати себе як людське Я.

Це усвідомлення означає: по-перше, що людина має волю; по-друге, одночасно з пробудженням волі, що робить людину автономно-незалежною, визначеною та виявляючою Я, воля якого повертається назад, за своєю природою діючи “від протилежного”, немов дракон, що кусає свій хвіст, – дане Я починає заперечувати себе, усвідомлюючи себе як щось нереальне, нещире, починає мислити себе в зв’язку з якимось справжнім позамежним Я (маха-нірваною Веддизму та буддизму). Маємо два моменти: наявність визначеності та волі, які сповнені духом самозаперечення, що ми покажемо нижче.

Що стосується **визначеності**, то у філософії існує така сентенція: визначити щось, значить обмежити дане щось, а обмеження – це заперечення (С.І. Булгаков). Гегель писав: “Якщо дещо визначається як межа, то ми вже вийшли за дану межу” [Гегель, 1970–1972, с. 197]. Наведемо й положення Б. Спінози про те, що “обмеження є запереченням” [Спіноза, 1932, с. 132]. Тому, визначати себе як Я – це обмежувати себе і, в остаточному підсумку, заперечити себе, оскільки визначити предмет, означає співвіднести його з деякою множиною, в орбіті якої він “обертається”, а тому – заперечити цей предмет задля утвердження зовнішньої, у відношенні до нього, множини (класу) предметів, коли предмет, що визначається, як би логічно “вироджується”, втрачає унікальність і визначеність, тому що усе, чим він характеризується, виявляється притаманним і деяким іншим предметам. Унікальним може бути тільки Абсолют як щось неповторне та позамежне. Звідси і сам акт визначення людиною свого Я через співвіднесення її з зовнішніми предметами є заперечення цього Я як чогось унікального.

Пояснимо даний парадокс. У Діамантовій Сутрі, наріжному психологічному джерелі буддизму, говориться, що “прикрашаючий землі Будди – в дійсності не прикрашає їх. Це і називається прикрасою”. Або: “якщо свідомість перебуває в якомусь предметі, то саме тоді вона не має перебування”. Або: “коли ми говоримо про А як про не-А, то ми говоримо про А” [Торчинов, 1986, с. 47–69]. Дані парадокси можна інтерпретувати таким чином: якщо ми говоримо про А (про якийсь предмет), тобто, якщо ми визначаємо даний предмет, ми, фактично, говоримо про інші предмети, що є зовнішніми до нього, і це називається “визначення предмета”. Ми бачимо: неможливо визначити предмет, виходячи з нього самого. Якщо ж спробувати визначити

самодостатній предмет (поза межне Я), що міститься поза світом (класом предметів), то ми неодмінно потрапляємо в логічний “вакуум”. Тут визначеність постає як двоїста сутність, тому що виявляє свою протилежність – невизначеність. Це відповідає Гегелю, який вказував, що визначеність є таке заперечення, яке, разом з тим, є і твердження [Гегель, 1940, т. 5, с. 106].

Таким чином, можна говорити про парадокс “визначення невизначеного”, який полягає в тому, що ми не можемо визначити невизначене, тобто Абсолютне. Але одночасно не можемо не визначити його. Якщо ми скажемо, що Бог не визначений нами, то вже визначаємо Його даним правилом бути невизначеним. Як писав Гегель, “якщо ми щось визначаємо як межу, то ми уже виходимо за дану межу”. Таким чином, Бог і визначений, і невизначений одночасно. Подібним же чином Він і збагнений, і незбагнений, і смертний, і безсмертний, і безкінечний, і кінцевий... (О. Клеман). Саме тому Бог може бути непізнаним і *пізнаним*, у тому числі і концептуальним шляхом. Дане розуміння Бога близьке екзистенціальному, де Бог розуміється як “*протиріччя у визначенні*”, тобто суперечливе поєднання несумісних характеристик.

У зв’язку з вищевикладеним можна говорити про парадокс логічного пізнання та мислення: логіка як наука про вивідне знання, яке усе доводить і нічого не приймає на віру, сама базується на аксіомах логіки, що мають логічний імунітет, тому що їх неможливо ані довести, ані спростувати. Даний парадокс має багато проєкцій, одну з яких ми знаходимо в логіці визначення, про що ми вже писали: визначаючи щось одне, ми, фактично, визначаємо щось інше, потрапляючи в зачароване коло. Якщо ж ми спробуємо визначити світ у цілому, то повинні порівняти його з тим, що світом не є, тобто з Ніщо. Виходить, що *світ у цілому визначається через Ніщо, а тому є цим Ніщо*. Ми бачимо, що буття (Всесвіт) визначається через ніщо. Це нам нагадує систему Гегеля, де Становлення є єдністю Буття та Ніщо в їх взаємному русі, коли категорія Ніщо заперечує категорію Буття, але містить її в собі в знятому вигляді. Це ж стосується і категорії Буття, яке містить в собі категорію Ніщо в знятому вигляді. Це заперечення дає категорію Становлення [Гегель, 1975, т. 1, с. 228].

Тобто, визначаючи світ, ми зводимо його до Ніщо, заперечуючи світ. Визначити ж світ із нього самого неможливо, що знаходить своє вираження в математичній теоремі про неповноту, доведену К.Гьоделем і передбачену більш ніж на сто років Шопенгауером [Нагель, Ньюмен, 1970]. Повторимо, що вона говорить: в достатньо багатій формалізованій мові є вірні твердження, довести котрі за допомогою засобів, формалізованих у даній мові, принципово неможливо. Таким чином, *процедура визначення не може мати самодостатньої підстави, тому що несе в собі “заряд” самозаперечення, незалежно від того, чи застосовується вона у відношенні до окремого предмета, людського Я, цілісного світу або Абсолюту*.

Що стосується *волі*, то вона, як виразник автономно-вільного початку, є сутність вже за своїм визначенням поза межна, надсвітова. Даний висновок можна проілюструвати роздумами П.В. Сімонова, творця інформаційної теорії емоцій. Він пише, що воля, на відміну від феноменів нашого інерційного світу, де тіла від поштовху прискорюються, а перед перешкодою уповільнюються своє прямування, виявляє неінерційні (поза межні) властивості: від поштовху вони сповільнюються, а перед перешкодою прискорюються. Тут воля діє “від противного”: вона атрофується поза перешкодами та посилюється при їхній наявності. Так поведуться в уявному *неінерційному світі* тіла з уявною масою, подібної до “корінь квадратний із мінус одиниці”. Тобто, воля є сутність “поза межна”, що *заперечує себе*, і, як тільки у Всесвіті пробуджується Я, що володіє вільною волею, воно використовує вольовий потенціал для самозаперечення, тобто для заперечення “*неістинного Я*” на “*користь*” деякого щирого *поза межного Я*, яке може виступати Першопричиною, або “Програматором” світу, котрий характеризується парадоксальною природою, оскільки, діючи на світ, він сам піддається оберненому впливу вже тому, що включається в процес дії. Звідси виникає християнське поняття “кенозіс”, яке означає, що будь-який акт Бога, спрямований на світ, є приниження Всевишнього.

Для того, щоб проілюструвати дію механізму волі, наведемо висновки Б.Беттельгейма, який

провів декілька років у фашистських концтаборах і написав книгу “*Прояснене серце*”. Він вивчив умови табірної середовища, де відбувається швидка деградація особистості: колективна відповідальність за проступки; знищення тих, хто якось виділявся з юрби, що змушувало ув’язнених зливатися із загальною масою; і, що найголовніше, – позбавлення в’язнів самостійності, коли кожний самостійний крок карався; регламентація до дрібних деталей табірної життя. Автором книги був знайдений метод запобігання корозії особистості – створення сфери автономної поведінки, де можна самостійно діяти і нести за свої вчинки особисту відповідальність. Для цього потрібно було робити те, що в таборі не заборонялося, наприклад, чистити зуби.

Діалектичним антагоністом процесу розвитку волі є трансовий фон життя, що ілюструється психологічними дослідженнями феномена швидкого сну. Відомо, що в стані гіпнотичного трансу активна права півкуля головного мозку людини [Каструбин, 1995], яка активна й у стані сну зі сновидіннями [Голубева, 1980, с. 44–53], де, до речі, має місце активізація статевої функції людини [Лаберж, 1996]. Таким чином, у стані швидкого сну, що виступає як сугестивний програмуючий чинник, у людини формуються психологічні установки, що і визначають її подальший сценарій життя. Саме тому сюжети сновидінь виконують роль пророцтв. Як бачимо, ми, по суті, постійно перебуваємо в стані “своєрідної післягіпнотичної драми нижчого рівня” [Психотер. и дух. практ., 1998], тобто, людина не є самосуццю, самостійною істотою, але діє як “загіпнотизований” зовнішнім середовищем автомат. Звідси можна зробити висновок, що образно-метафоричний (правопівкульовий) аспект соціальної дійсності, відображений у релігії та мистецтві, відіграє роль програматора людської поведінки, постаючи “відгуком” позамежного Я, вільного від детермінізму світу.

Ми бачимо, що сон із сновидіннями, з одного боку, постає як сугестивний чинник майбутнього поведінки людини, а з іншого боку, – є наслідком її минулого поведінки і виступає засобом гармонізації психічних процесів [Лаберж, 1996]. Тобто, причина (денне існування) та наслідок (сон із сновидіннями) є одним і тим самим, виявляючи феномен цілісної причинності: “Все, что несут нам сон и бденье – лишь сновиденье в сновиденьи” (Е.По).

(11)

Отже, бути Я – значить бути відреченим від себе і мислити про Бога, “перебувати в Бозі”. “Особистість – це храм Божій, у якій вселяється Господь” [Бельй, 1911, с. 236–238]: “Вселюся в них і буду ходити в них” (Левит 26, 12). Даний висновок підтверджується сутністю Христа, про яку в Євангелії від Іоанна сказано: “Я нічого не можу творити Сам від Себе. Як Я чую, суджу, і Мій суд справедливий, – не шукаю бо волі Своєї, але волі Отця, що послав Мене” (5, 30). “Коли свідчу про Себе Я Сам, то свідоцтво Моє неправдиве” (5, 31). “Бо Я з неба зійшов не на те, щоб волю чинити Свою, але волю Того, Хто послав Мене” (6, 38). “...Я не прийшов Сам від Себе...” (7, 28). “...Сам Я від Себе нічого не дію, але те говорю, як Отець Мене був навчив...” (8, 28). “...Я завжди чиню, що Йому до вподоби” (8, 29). “...Хто бачив мене, той бачив Отця...” (14, 9). “Чи не віруєш ти, що Я – в Отці, і Отець – у Мені?” (14, 10).

У індуїзмі ми зустрічаємося з дещо подібним. У Бхагавад-Гіті можна прочитати, що вищою долею тих, хто живе, є доля самозабутнього служіння Божеству, а ціль життя людини – стати знаряддям божественної волі. У даосизмі ми зустрічаємося з божественним принципом недіяння, що заперечує маніпуляторно-індивідуальну природу людини в ім’я спонтанно-інтуїтивної поведінки “істинно мудрої людини”: “безмовний, перебуває в недіянні, але усьому причетний; незворушний, не управляє, але усе тримає у порядку. Те, що називаю “недіянням”, означає не випереджати ходу речей; те, що називаю “усьому причетний”, це слідувати ході речей; те, що називаю “усе тримає у порядку”, додержуватися взаємної відповідності речей” [Лит. древ. Востока, 1984, с. 228, 259–260].

Порівняйте з біблійним принципом: “нехай твоя права рука не відає, що робить ліва”. У буддизмі метою людського існування є пробудження “вищої” природи. У її рамках людина

переборює протистояння Я і не-Я, приймаючи принцип “анатта” (відсутність Я, квієтизм), відкидаючи бажання та волю, виявляючи “дзен” як виразник інтуїтивно-просвітленої поведінки, що відповідає стану самореалізації А.Маслоу, а також трансперсональному буттю, виявленому дослідженнями Ст. Грофа.

Загалом, для людини, що прагне стати Я, актуальним є процес самовідчуження (*самозречення, порятунку, звільнення, пробудження, просвітління, нірвани...*) від уявного, ілюзорного Я на користь якоїсь “поза межної Сутності”. На практиці даний процес має такий вигляд: ми формулюємо тотальну відмову від свого Я, “відчуваючи” (“фіксуючи”) наявність Вищого Я, що “є присутнім” у нас. На Сході дана практика реалізується у заклику: “спустошся і Я тебе наповню”. На Заході, в рамках християнства, з актом самозречення ми зустрічаємося, коли чуємо молитви, що закликають Святий Дух “прийти і вселитися в нас”. Метод самотрансценденції відрізняється від містичних практик тим, що в ньому наявний не простий “заклик Божества”, а принцип розширення свідомості до рівня *парадоксального бачення світу*, тому що “відчувати”, “фіксувати”, мислити поза межами – це відбивати його, використовуючи форми, поза межні світу. Єдиною ж такою формою є в плані образного мислення *Ніщо, Пустота, Велика Межа*, а в плані логічного мислення – *парадокс*. Єдиною ж формою людської активності, що сприяє “розумінню” Ніщо, є трансцендентальна (тобто, поза межна, “пустотна”) медитація (у християнській аскетичній антропології – “чиста молитва”, де відсутні як думки, так і образи), що дозволяє досягти “недуальності”, “розірвати узи концептуального мислення” [Хемфрейс, 1994, с. 131, 148], тобто звільнитись від принципу Я, ставши “істинно мудрою людиною”. Як говорять на Сході, Бодхисаттва (довершена Сутність) повинний перебувати в довершеному знанні, залишаючись у пустоті, його довершене знання порожнє, а мудрість зріє через “пустотність”.

Мотиваційний же чинник, що змушує медитувати, впливає зі сформованого парадоксального мислення, яке є результатом розвитку концептуального мислення, котре незмінно приходить до парадокса як до логічного завершення своєї еволюції.

Необхідно відзначити, що ставши Я через причетність до Абсолюту (через убожіння: “Бог став людиною, щоб людина стала богом”, – читаємо ми у вчителів християнської церкви), людина осягає і дві інші іпостасі Абсолютного (див. вище наш аналіз Абсолютного), тобто переймається повнотою реальності, поєднуючи *єдине (континуальне) та множинне (дискретне)* у Ціле, про що в книзі “Філософія імені” писав О.Ф. Лосєв.

Для того, щоб воля людини досягла критичного рівня розвитку і дозволила їй Я учинити акт самозречення, вона повинна зустрітися з принципово непереборною перешкодою, яку вона прагне перебороти будь-яким чином. Що це за перешкода? Вона повинна впливати із найграндіознішого завдання Всесвіту, підвладного тільки Богу як абсолютній сутності. Що це за завдання? Це завдання створення, руйнації або порятунку світу. Створювати або руйнувати цілий світ мовби немає необхідності, а от задача порятунку світу є дуже актуальною. Ось чому буддист дає обітницю “звільнити всі істоти у Всесвіті, скільки б їх ні було”. Звідси виникає нове розуміння феномена “спокутної жертви” Христа. Воля Христа досягла рівня задачі по порятунку Всесвіту, коли Його вольовий потенціал досяг “критичної міри”, що призвело до акта самозречення, за допомогою чого Син людський піднявся до статусу поза межного Я – статусу Свого Батька. Ми бачимо, що задача Христа по порятунку людства була *принципово нездійсненною*, і саме в силу цього Він зміг стати Богом.

(12)

Висновок парадоксальний. Людина володіє вільним Я тільки тоді, коли відмовляється від свого Я, своєї свободи. Даний висновок узгоджується з Ж.-П. Сартром, який писав, що людина буває вільною тільки в умовах несвободи – у “концтаборі, в’язниці, під п’ятою окупантів”. Умови несвободи пробуджують волю як сутність, що діє “від противного”, як людське Я, що чинить *тотальну відмову від себе*, тотальне самозречення, на межі котрого виявляється щира природа Людини, “яка вміє вмирати”. Як писав М.Монтень у “Досвідах”, “міркувати про смерть, значить міркувати про свободу. Хто навчився вмирати, той розучився бути рабом. Готовність

померти рятує нас від усякого підпорядкування. І немає в житті зла для того, хто досягнув, що загубити життя – не зло”. Смерть виявляється позитивним моментом нашого життя, про який завжди забувають. Л.М. Толстой відзначав: “Дивовижна непередбаченість людей, які не думають про смерть, а тому не думають про життя”. У Біблії сказано: “якщо пшеничне зерно, яке упало в землю, не помре, то залишиться одне, а якщо помре, то принесе багато плоду”(Іван, 12. 24). Або, як записано в Діамантовій Сутрі, “ти повинний призвести до знищення всі істоти; після ж їхнього знищення в дійсності жодне не буває знищено. І за якою причиною?”. Синергетика, наука про принципи саморуху матеріальних форм, учить, що розвиток реалізується за рахунок руйнації, коли, як пише І.Прігожин, система, перенасичуючись ентропійними продуктами розпаду, руйнується, що сприяє кристалізації нової системи, яка знаходиться на більш високому рівні розвитку.

Таким чином, *смерть Я є умовою його життя*. Звідси впливає релігійно-міфологічний комплекс “*смерті-воскресіння*”, що має принципово *граничну* природу. По суті, ми можемо розглядати два рівні Я, що співвідносяться з Брахманом і Атманом індуїзму: Я надсвітове і Я як світ. Дану координату ми зустрічаємо у В.С. Біблера, який життя та смерть розглядає в контексті корпускулярно-хвильового дуалізму, де виявляється парадоксальний факт: елементарна частка, з одного боку, є корпускулою, тобто чимось дискретним, обмеженим і локалізованим у просторі; а з іншого боку, вона є хвилею, що принципово не має чіткої просторово-часової локалізації, постаючи континуальною сутністю, а тому як би і не існуючої як щось окреме, визначене [Біблер, 1975, с. 181–190]. Єдність світу передбачає єдність й хвильового та корпускулярного його аспектів (що співвідносяться з потенційною й актуальною нескінченністю), які теоретично перманентно переходять один у одного через якусь граничну точку, що примиряє їх як протилежності, подібно до того, як, на думку Д.Бома, свідомість та матерія взаємозалежні, але між ними немає причинних зв’язків; вони являють собою вкладені один у одного проєкції “більш вищої реальності”, що не є ні матерією, ні свідомістю в чистому вигляді [див. Капра, 1994, с. 200 і сл.]. Тут можна навести і думку М. Борна і Н. Бора, які вважали, що поняття душі і тіла знаходяться у відношенні доповнення і не зводяться одна до одної [Борн, 1963, с. 434]. Такий погляд на предмети дозволяє перебороти класичну картезіанську парадигму мислення та пізнання світу і перейти до цілісно-причинного, тоталлогічного, холістичного світорозуміння. І.Прігожин пише про можливість існування “більш тонкої форми реальності”, яка охоплює “закони і ігри, час і вічність” [Прігожин, 1995, с. 216].

Подібним же чином, два типи Я – дискретно-автономний (Я позамежне) і континуально-цілісний (Я як світ, як “сфера Шварцшільда”) – постійно трансформуються один в одного через серію “*сутінкових переходів*”, подібно до віртуальних часток фізичного вакууму, що актуалізуються, очевидно, внаслідок принципу “смерті-воскресіння”. Саме за рахунок *логічного* самозаперечення Я, що пробудилося, переходячи в не-Я (світ, *природу*), перетинає МЕЖУ, що відокремлює Я і не-Я, у сфері якої виявляється “відблиск” Абсолюту (духу). Дану схему ми можемо знайти у Гегеля у вченні про Абсолютний Дух, що проходить три діалектичних рівні саморозгортання: “*Логіка – Природа – Дух*” (“в-себе-буття” – “іншебуття” – “для-себе-буття”).

Отже, Я постає перед нами в двох іпостасях: як цілісне недиференційоване Я (світ як цілісність, що співвідноситься з континуально-польовим його аспектом, як Бог-Дух, що за своїм визначенням як “дух” не має чіткої просторово-часової локалізації та відповідає принципу нелокальності сутностей мікросвіту); як Я позамежне (Вища Реальність, Бог-Отець, дещо дискретно-ізолюване і самостійне, що співвідноситься з корпускулярно-речовинним аспектом Всесвіту, із макросвітом). “Богом-Сином” (або монадою Лейбніца) можна було б вважати того, хто усвідомить дану координату двох Я й існує на МЕЖІ Бога і Духа, яка за своїм визначенням як межа конститує *початок і кінець*. Цікаво, що Кант визнавав логічну рівнозначність двох протилежних положень про свободу та несвободу людського Я [Кант, 1966, т. 3, с. 482–484].

Межа, що виступає нейтральним, центральним моментом будь-якого відношення, відбивається в структурі логічного судження. Річ у тім, що структура логічного силогізму універсальна та впливає зі структури старогрецького міфу [Юдакин, 1984, с. 141]. У даній структурі (суб'єкт – зв'язка – предикат) зв'язка як межа між двома логічними термінами має вирішальне значення і є логічною та мовною універсалиєю, а виникнення логіки як науки залежить від тієї ролі, яку відіграє дана зв'язка [Там само]. Відомо також, що “людські гени відтворюють себе не в деякій загальній аморфній масі населення країни, регіону, континенту або світу в цілому, а саме в етнічних межах” [Рычков, 1989, с. 168]. Скажемо також, що життя “роїться” на межах трьох середовищ – океану, суші та повітря [Голицын, Петров, 1990, с. 71]. Про роль межі ми можемо дізнатися і з факту про так звані “третинні зони мозку” О.Р. Лурії (зони асоціативного перекриття), де вторинні зони, що реалізують специфічні функції, перетинаються, і де втрачається модальна специфічність. Саме третинні зони забезпечують чуття більш високого порядку [Спрингер, Дейч, 1983, с. 230]. Феномен межі ми знаходимо й у такому факті: “максимум клітин, що діляться, припадає на досвітні часи, коли ніч змінюється світловим періодом” [Рыбаков, 1979]. Цікаво, що період від трьох до п'яти ранку багатьма езотеричними джерелами вважається моментом “Х”, коли космос і людина “стикаються” (Ю.М. Канигін). Чаклуни старожитності, як відзначав К.Кастанеда, називали час заходу та сходу сонця “щілиною між двома світами”. Відомо, що великі творці (мислителі, митці) максимум своєї продуктивності виявляли вранці, в 5–6 годин, і саме в цей час в повітрі спостерігається максимальна концентрація аероіонів [див. Аркадин, 1968, с. 72].

Психологам відомо, що в стані переходу між сном і бадьорістю наявна парадоксальна фаза, що є шуканою ціллю духовних практик: “Грань между сном и бодрствованием условна; то и другое, сочетая в духе, ты в третье состояние обязан себя ввести” (В.Сідоров). У психології перехідні фази в процесі росту організмів називаються критичними, сензитивними, біфуркаційними, що відіграють вирішальну роль у виборі напрямку органогенезу й у формуванні психічних функцій. У концепціях вирішення проблеми, прийняття рішення межа може розумітися як “логічний вакуум” – невід'ємний атрибут усякого пізнання, що, розвиваючись стрибкоподібно, час від часу виявляє “логічні вакууми”, які заповнюються логічною думкою після процесу осяяння [Алексеев, Панин, 1991, с. 21–22, 184]. У екзистенціалізмі “граничній ситуації” між життям і смертю (що співвідноситься з такими культурологічними феноменами, як ініціація, посвячення, водохрещення і т. ін.) надається вирішальне значення в процесі прозріння людиною своєї сутності. Цікаво, що у М. Хайдеггера автентичне, щире буття полягає у трансценденції будь-яких границь, що досягається у екстатичному виборі та пориванні. При цьому онтологічною настановою для трансценденції тут є ніщо. Ж.-П. Сартр ототожнює ніщо (як конструктивний момент нової онтології) зі свободою, а Г. Марсель ототожнює ніщо з таємницею, “несубстанційним абсолютом” [див. Совр. зап. фил., 1991, с. 222].

Парадокс межі вловив М.М. Бахтін, який писав, що “людина ніколи не збігається із собою... щире життя особистості здійснюється як би в точці цієї розбіжності” [Как построить свое “Я”, 1991, с. 115]. Новозаповітний Бог говорить про Себе як про “початок і кінець, Альфу й Омегу” (Іоан. 1, 8): “Тому що усе з Нього, Їм і до Нього” (Рим. 11, 36). Господь Крішна також визначає Себе як “початок, середину і кінець всіх утворень” (Бхагавад-Гіта, 6, 7). Тут просторово-часові межі Всесвіту сакралізуються, виявляючи парадокс розвитку, або виникнення, у контексті якого наслідок одночасно виникає з причини і не виникає з неї, даючи підставу говорити про наявність так званої цілісної циклічної причинності, в рамках якої причина і наслідок не диференціюються, переходячи один в одного й актуалізуючи перманентну межу даного переходу.

Феномен границі співвідноситься з так званими сенситивними періодами в розвитку здібностей людини, що, зокрема, показано по відношенню до художньо-творчих здібностей. Сенситивні (критичні) періоди (чи “нормальні кризи розвитку”), де створюються базові психологічні установки людини (які можуть трансформуватися в антиустановки через

дисгармонізацію особистості), співвідносяться з явищем "соціального переходу", якій в етнографічному плані реалізується в обрядах ініціації [Кон, 1989, с. 478]. Треба сказати, що одна з точок біфуркації існує, як пише С. Л. Рубінштейн, в плані переходу людини з виміру "існуючого" в вимір "моральний", коли "починається чи шлях до душевного спустошення, нігілізму, морального скептицизму, цинізму... чи інший шлях – до побудови морального людського життя на новій свідомій основі" [Рубінштейн, 1973, с. 352].

Цікаво, що неврози, психічні захворювання частіше виникають в момент різкої зміни емоційних станів (особливо, коли радість змінюється горем). Такий процес І. П. Павлов назвав ""збиванням". Таким чином, кожному етапові еволюції людини "відповідає певний період розвитку, коли організм найбільш чутливий до даного впливу. Якщо критичний період чомусь "минається", то наслідки цього звичайно необоротні" [Кон, 1989, с. 51].

(14)

Розуміння *циклічної причинності* можна поглибити, якщо розглянути категорію причини-наслідку в контексті співвідношення причинності та модусів часу і вічності. Можна сказати, що, як думав буддистський філософ Гаудапада, причину і наслідок неможливо мислити як роз'єднаними в часі в силу їхньої внутрішньої співвіднесеності, так і існуючими одночасно, оскільки в даному випадку зникає відмінність причини-наслідку від зв'язків іншого роду, таких як взаємодія частин організму (синхронічні зв'язки), що надає йому статус цілісної системи. І якщо причинно-наслідковий ланцюг є лінійним, діахронічним, то без першої та кінцевої причини він "повисає в повітрі" (у контексті модусу вічності), а якщо даний ланцюг циклічний, синхронічний, то причина і наслідок не диференціюються, вони взаємно обумовлюються, подібно "породженню батька сином" [Костюченко, 1983]. Якщо говорити про Всесвіт у цілому, то застосовувана до нього модель замкнутого світового часу (тобто циклічного детермінізму) веде до відступу від принципу причинності [Уитроу, 1964, с. 56–58], до порушення аксіом часового порядку [Ахундов, Баженов, 1976, с. 353–354]. З іншого боку, теоретично час повинний бути кінцевим, принаймні, в напрямку до минулого [Кармин, 1981, с. 176–181], що виявляє принципово нерозв'язну проблему народження Всесвіту, який неможливо визначити як кінцеву, або безкінечну, в просторово-часовому відношенні річ. Тобто до світового простору і часу в цілому неможливо застосувати ні поняття метричної кінцевості, ні поняття метричної безкінцевості [Мостепаненко, 1970].

Тут межа Всесвіту виявляється парадоксально-невизначеною, у ній буття та небуття як би переходять одне в одне, коли небуття кінцевого предмета є теоретичною умовою його буття [Кармин, 1981, с. 139]. А сутність явища чи предмета, як вважають деякі філософи, тут виявляється в точці вмирання цього предмета, на **межі** переходу його до небуття. (А.Ф. Лосєв, А.В., В.А. Босенко) *Отже, позамежне Я, "що межує" зі світом, є теоретичною умовою буття Всесвіту, його генетичним початком*. Цікаво, що всі граничні (біфуркаційні) явища парадоксальні, тому що сама межа, як ми писали, може належати і не належати сутностям, між якими вона прилягає. Тут межа може розумітися як "перехрестя функцій", місце, де "накопичується структура" [Петров, 1992, с. 47], тобто межа є *концептуальним фокусом буття*, що дозволяє зв'язати воєдино те, що було (минуле, генетичні початки), із тим, що буде (майбутнє, еволюційну ціль), за допомогою чого кристалізується *структура як єдність її історії та перспективи*.

Даний висновок впливає з парадокса розвитку, виходячи з якого, світ розуміється як єдність потенційно-можливого й актуально-дійсного: як підтверджує квантова фізика, потенційно-можливий аспект Всесвіту є його невід'ємним фундаментальним атрибутом, а простір і час нерозривно пов'язані, коли, відповідно до геометрії Г.Мінковського, усе, що може відбутися, вже існує в майбутньому і продовжує існувати в минулому. Дійсно, розвиток як процес зміни передбачає виникнення чогось нового із чогось старого, що відстоїть від нового в лінійному причинно-наслідковому ланцюгу подібно до того, як причина передуює наслідку. Але якщо нове виникає зі старого, то можна припустити, що або нове виникає з Ніщо, або це нове міститься у старому в потенційному стані. Але тоді воно не є принципово новим, а *сам наслідок не є, по суті, наслідком, тому що міститься в причині*. Виходить, майбутнє не є майбутнім у повному

розумінні цього слова, тому що, знову ж, майбутнє виявляється як те, що міститься у минулому. Бл. Августин суть даного парадокса висловив таким чином: “Всяке минуле вже не є існуючим, а всяке майбутнє ще не є існуючим, отже, як минуле, так і майбутнє є хибамі в бутті” [*Опыт прав...*, 1884]. Виходячи з цього, можна зробити висновок: *реальність існує лише мить між минулим і майбутнім, у сфері межі (у точці біфуркації) між ними*. А мить, як думають деякі вчені, ідентична вічності [Босенко, 1992, с. 70; Фейербах, 1967, т. 1, с. 67].

Дійсно, виходячи з парадокса розвитку, можна сказати, що світ у потенційному, латентному, згорнутому, не проявленому вигляді містить у собі всі можливі власні метаморфози, план своєї еволюції, що поданий у ньому як потенційно-статична модель, або структура його подальшої еволюції. Виходить, що *структура системи тотожна структурі її еволюції*. Даний висновок відповідає поглядам як Аристотеля, так Канта і Гегеля, який писав, що розвиток живого заздалегідь визначений: “кінцеве, або результат, у такій же мірі є першим, із чого починається рух і власна ціль, що перетворюється ним у дійсність” [Гегель, 1959, т. 4, с. 139]. Можна говорити разом із Т.П. Лолаєвим, що “породження причиною наслідку відбувається не від минулого до теперішнього (а від нього до майбутнього), а від того, що є, до того, що стає” [Лолаєв, 1996]. Як пише Шрі Ауробіндо, творець “інтегральної йоги”, “на початку... було Вічне, Безкінечне, Єдине. Усередині... знаходиться кінцеве, Множинність. Наприкінці... буде Єдине, Безкінечне, Вічне. Але коли ж був початок? Немає такого моменту в часі, оскільки початок існує кожен мить” [Сатпрем, 1989, с. 259]. Отже, людське *Я як світ у цілому перебуває в постійному становленні та розвивається в собі, із себе і через себе, що відповідає гегелівській діалектиці Абсолютного Духа*.

(15)

Механізм *становлення Я як світу* має такі концептуальні обриси, що знайшли своє вираження в **універсальній парадигмі розвитку**, що нами розробляється. Еволюцію людини і космосу можна розуміти як таку, що починається від деякого “нейтрального” центру (МЕЖІ) і проходить шляхом розщеплення його на “правий” і “лівий” модуси, причому, лівий модус поданий як потенційні-можливий (неентропійний), а правий – як актуально-дійсний (ентропійний).

У сучасній філософії, антропології, психології процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів і середовищ, як перехід від простого до складного [Пригожин, 1985] в результаті “біологічного вибуху” [Морозов, 1984]. А мова відбулася через “великий лінгвістичний вибух”. Сучасна космологія інтерпретує процес народження Всесвіту приблизно в такій же формі, коли вважає, що він виник в результаті “вибуху” із “симетричної” “праречовини” (фундаментальної вакуумної симетрії, сингулярного стану матерії тощо) за допомогою розщеплення її на речовинну та польову складові [Новиков, 1988]. Як вважає Г.І. Наан, народження Всесвіту є процес розщеплення *Ніщо на Дещо і Антидещо* (на надлишкову і недостатню сутності, плюс і мінус), що призводить до актуалізації всіх відомих фізичних явищ [Наан, 1966]. Подібне ж розуміння ми зустрічаємо в сфері релігійно-міфологічній. Так, у філософії даосизму існує розглядається як те, що народжується з деякого першопочатку (Тайцзі) за допомогою поділу його на дві елементарні форми (сили Ін та Ян). “Єдине в даосизмі означає Абсолют у стані невимовності, що передує всім явищам: його творчий початок реалізується через подвійний рух – через поділ одного надвоє і через новий синтез. З цих метаморфоз виникає безкраїсть” [Завадская, 1975, с. 215]. Микола Кузанський розробляв неоплатонічну ідею еманції, вічного породження необмеженим обмеженого, єдиним множинного, коли Бог, будучи необмеженою можливістю всього існуючого, абсолютною єдністю, виявляється таким, що містить у Собі в “згорнутому” вигляді всю безкінечну розмаїтість природного та людського світу, спроможного розвертатися, актуалізуватися. Релігійно-міфологічне мислення, що є виразником цілісно-синкретичного розуміння світу, проводить думку, що все існуюче створено Богом із “нічого” (2 Мак. 7, 28) за допомогою розщеплення (дихотичного поділу) його на світло і темряву (щось позитивне і негативне, чоловіче і жіноче).

Подальший розвиток людини і космосу йде від правого до лівого, від чого спостерігається прямування до синтезу правого та лівого. Це – повернення до Початку – парадоксально-граничної, двоїсто-антиномічної сутності, про яку В. Сідоров у статті “Сім днів у Гімалаях” пише таке: “Форма і безформне. От що таке Абсолют. Ні форми, ані безформного. От що таке Абсолют. Вічне і кінцеве. От що таке Абсолют. Ні вічного, ані кінцевого. От що таке Абсолют. Смерть і безсмертя. От що таке Абсолют. Ні смерті, ані безсмертя. От що таке Абсолют. Нехай негативне і позитивне замкнеться в тобі і висіче іскру Вогню, згораючи в якій, ти знаходиш злиття з Абсолютом” [Сидоров, 1982].

(16)

Розглянемо більш докладніше **парадокс виникнення**, що дозволить зрозуміти суть **універсальної парадигми розвитку**. Капітал як вартість, що сама зростає, тобто вартість, яка приносить додаткову вартість, визначається формулою: “гроші – товар – нові гроші (сума грошей з приростом)”. Як писав К. Маркс, “розвиток продукту у товар, товарний обіг... є передумовою, висхідним пунктом створення капіталу і капіталістичного виробництва” [Маркс и Энгельс, т. 26, ч. 3, с. 112]. К. Маркс вказував на складність, багатоступінчастість становлення капіталу. При цьому початок становлення капіталу є достатньо невизначеним процесом. [Гурьев, 1973, с. 2]. Таку ситуацію вдало охарактеризував Гегель: “Речі ще немає, коли вона починається” [Гегель, т. 1, с. 153]. Тут ми маємо парадокс розвитку (виникнення), який полягає у тому, що нове виникає одночасно з старого і не з старого, оскільки в останньому випадку стирається різниця між старим та новим. На цей парадокс звертав увагу К. Маркс, коли писав, що капітал виникає у обігу, однак у сфері обігу немає приросту вартості, тут має місце лише перерозподіл вартості, яка була вироблена. Тому додаткова вартість ніби виникає у сфері виробництва, отже, як пише К. Маркс, капітал “повинен виникнути в оберненні і в той же час не в оберненні” [Маркс, Энгельс, т. 23, с. 176]. Подібним же чином новий вид у Ч. Дарвіна виникає з старого і в той же час не з нього [див. Югай, 1976]. Можна сказати, що відношення між причиною та наслідком четверинні як в плані народження причиною наслідку (чи наслідок народжує причину; чи навпаки; чи перше та друге одночасно; чи ні перше, ані друге), так і в плані відношення наслідку до причини (наслідок міститься в причині; не міститься; перше та друге одночасно; ні перше, ані друге) [див. Костюченко 1983, с. 90].

Ейнштейн сформулював головну антиномію походження теоретичного знання: теорія народжується з досвіду і разом з тим не з досвіду [Эйнштейн, 1965, с. 61–62]. Тут можна говорити й про проблему як “знання про незнання”. Парадокс розвитку в плані логіки пояснюється таким висловом: “формальне доведення, якщо воно базується на одній аксіомі, тавтологічно і цілком може бути зведеним до цієї підстави. Але вже два вихідні та незалежні один від одного положення роблять можливим наступний синтез та одержання нового змісту” [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 225]. Отже, нове (“новий зміст”) виникає як відношення елементів, як синтез деяких “старих” моментів. Тому **“наріжний початок” світу (буття) полягає в синтезі, який може бути розкладеним формальним чином на, мінімум, два елементи**. Щоб проілюструвати сутність парадоксу розвитку наведемо слова Григорія Нісського, який писав, що спочатку всі речі існували в своїй заданості, але жодна не мала окремого та дійсного буття [див. Лелотт, 1969]. Бл. Августин писав дещо подібне [див. Осипов, 1994, с. 123].

Отже, нове виникає з ЦІЛОГО, що складається зі старих елементів, але не зводиться до них і, таким чином, є вільним від них. **Тут виявляються три аспекти**: 1. співвідношення старих елементів світу (Бог-Дух); 2. світ як цілісність, що незалежна від цього світу, фактор цілісності, що стоїть поза світом (Бог-Отець); 3. кожна річ світу, що утворюється одночасно з Цілого і зі сфери відношення елементів цього Цілого (Бог-Син).

Яким же чином у виробництві створюється додаткова вартість? Якщо врахувати, що вартість є ні чим іншим як уречевленою у товарі суспільною працею, то яким же чином у сфері праці може з’явитися дещо надлишкове (капітал), що здатне приносити додаткову вартість? Відповідь на це запитання передбачає розв’язання парадоксу розвитку.

Розглянемо труд у стані *натурального виробництва та обміну*. Фізичні закони збереження енергії та речовини утверджують симетричність, тотожність праці та продуктів праці. Вартість робочої сили тут повинна бути еквівалентною споживчій вартості виробленого товару. Тобто певний обсяг життєвої активності (енергії) у процесі виробництва використовується для перетворення наявного матеріалу (сировини) у товар, який можна використовувати для задоволення тієї чи іншої потреби людини. Тут специфічна життєва активність людини (яка залучена у виробництві) трансформується у товар, що покликаний пробуджувати до життя іншу специфічну форму життєвої активності. Отже, маємо колообіг та перетворення однієї форми життєвої активності у іншу через виготовлений товар. Зрозуміло, що тут не може виникнути додаткова енергія, оскільки це суперечило б матеріальним законам збереження речовини та енергії. Проте *кооперативна форма праці*, що передбачає розподіл праці та наявність *синергетичної єдності* учасників трудового процесу, призводять до виникнення деякої надлишкової енергії (додаткової вартості, яка створюється сумісною працею), поява якої суперечить законам збереження, що і фіксується парадоксом розвитку (виникнення).

Таким чином, створення надлишкової енергії пояснюється ефектом синергії, коли ціле виявляється більше суми елементів, що його складають. Явище трудової цілісності як системи різноманітних відношень породжує нову властивість, що виявляється як системна властивість, яка не зводиться до властивостей елементів системи (феномен неаддитивності, чи нададдитивності, або емерджентності [Новик, 1965]). Категорія цілісності виявляє парадоксальний зміст та займає ведуче місце у всіх без виключення галузях знання [Вознюк, Тичина, 1998].

Феномен цілісності у даному разі свідчить про те, що в економіці (як і в будь-якій іншій сфері людського життя) виявляється універсальний закон розвитку, Цілісність тут, з одного боку – початковий етап розвитку, зміни будь-якої сутності, що конститує процес дихотомічного розщеплення цілого на протилежності. З іншого боку, до цілого дані протилежності повертаються, взаємно згашуючись в результаті взаємодії. Ціле також незмінно присутнє в процесі взаємодії протилежностей: воно опосередковує цю взаємодію й виступає “нейтральним початком” взаємодіючих елементів будь-якої пари протилежностей [Вознюк, Тичина, 1997, с. 27]. **Отже, Ціле виявляється таким, що має три аспекти, які виявляються як початок, кінець і середина всіх речей.**

(17)

Вищевикладене є спробою логічного пояснення проблеми людського Я та його відношення зі світом і Абсолютом. *У рамках даного пояснення науково-теоретичний і релігійно-міфологічний аспекти відображення та освоєння дійсності людиною виявляються, у відомому розумінні, методологічно ізоморфними*. Саме тому при написанні даної книги ми застосовували “ненауковий” інформаційно-надлишковий метод **рекурсії** (періодично поверталися до головної посилки і розглядали її в різних контекстах), використовуваний у видатних художніх творах [Анисимов, 1988, с. 128 и сл.]. Як ми думаємо, сильною стороною нашого аналізу є те, що ми виходимо з принципу “леза Оккама” і не залучаємо “зайві” сутності для пояснення реальності, “даної нам у наших відчуттях”. Ця реальність трипостатна.

Ми можемо говорити про *три фундаментальні сутності*, розкриті нашим аналізом: **СВІТ** (Я як світ, як юнгівська Самість, що виступає регулюючим центром колективного несвідомого, Бог-Дух), **Я** (Я позамежне, щось контрарне, протилежне світу, Бог-Отець), а також **МЕЖА** (Бог-Син), що інтегрує їх “неподільно і незілляно”. Межа як парадоксальна сутність відбивається в понятті “еволюційної середини”, або “перехідної сходинки” від однієї якості до іншої, у сфері котрої старої якості вже немає, а нової – ще немає [Андреев, 1988, с. 281–296]. Її Аристотель, Гегель та інші філософи називали “середнім терміном” стосовно понять, що фіксують початковий і завершальний якісний стан об’єкта, розвиток якого аналізується. У філософській літературі відношення таких “*півпротилежностей*” називають *контрмедіальним*, на відміну від контрарного відношення, що відбиває “повну” полярну симетричну протилежність предметів та явищ (наприклад, тьма і світло, суб’єкт і

об'єкт), і на відміну від контрадикторного відношення (темне – нетемне, тобто не несвітле; суб'єкт і не-суб'єкт). Спробу аналізу цього контрмедіального, рівноважного, міжякісного щабля процесу розвитку ми знаходимо в гегелівській діалектиці. Гегель розглядав стан індиференції, рівноваги протилежностей як ключову умову, “пусковий” момент переходу буття в сутність. Цей стан Гегель визначає як “форма безформного”, а сучасні філософи – як екзистенцію, або “буттям-у-проміжку” (inter-esse).

(18)

У *екзистенціалістичному розумінні* людська реальність розглядається як така, котра має принципово *проміжний* характер, котра залежить від чогось іншого, що вже не є людиною. Екзистенція як *гранична сутність* розуміється філософами як щось внутрішнє, що постійно переходить у зовнішнє предметне буття, що виражає собою “справжнє існування”. Тут виявляється схема переходу до справжнього існування, що розробив С.К'єркегор. Він виділив *три головні стадії висхідного прямування до “справжнього існування”*, тобто до екзистенції: *естетичну, етичну і релігійну*. Принцип естетичної стадії – детермінація зовнішнім і орієнтація на насолоду. Принцип етичної стадії – обов'язок. Це вже самовизначення суб'єкта, здійснюване розумовою уявою. Дана абстрактність морального закону переборюється лише на релігійній стадії існування, коли людина *неймовірним зусиллям волі* відмовляється від старих навичок, приймає страждання як принцип існування, залучаючись до долі розп'ятого Христа [*Совр. зап. фил., 1991, с. 338*]. При цьому людське існування виявляється наскрізь парадоксальним. Е. Гуссерль, творець феноменологічної редукції (у якій на перший план висувається змістовий зв'язок свідомості та світу і перегляд крізь нього всіх різноманітних відношень людини і світу, *що, до речі, ми і використовуємо у своєму аналізі*), говорить про парадокс людської суб'єктивності, що одночасно є і світом, який конститує суб'єкт, та існуючим у світі об'єктом, а також розширюється до парадокса універсальної інтерсуб'єктивності, що є людством, що містить в собі всю сукупність об'єктивного, є частиною світу й у той же час конститує весь світ [*там само, с. 94*]. Ми бачимо, що подана Е.Гуссерлем “остаточна” координація реальності багато в чому схожа з нашою координацією фундаментальних сутностей, яку ми не просто декларуємо, а *логічно інтерпретуємо*.

(19)

Ідея “поза межного” Я, а також Я, розлитого у Всесвіті, знаходить своє вираження в явищі нелокальності фізичних процесів. Д. Бом в книзі “*Цілісність і порядок, що домислюється*” (1983) досліджував парадокс нелокальностей. Він розробив математичну модель нелокальних прихованих перемінних і постулює “явний” (explicate), чи розгорнутий порядок, що утворює чотирьохмірний континуум, відомий пост-ейнштейнівській науці. Цей порядок, який називається нами видимим світом, Д. Бом іменує явним, чи розгорнутим (“виявленим”), тому що він розміщується в просторі-часі – кожна його частина має місце, тобто визначене положення в просторі-часі. Далі Д. Бом постулює порядок, що ми імплікуємо (implicate), чи згорнутий порядок, що пронизує, трансцендує чотирьохмірний явний всесвіт Ейнштейна. Цей згорнутий (“невиявлений”) порядок такий, тому що він не міститься в просторі-часі – жодна його частина не має положення. Його неможливо знайти тільки в даній точці – він у будь-якій місці – ніде і скрізь. Його не можна локалізувати в часі – він у будь-якому часі і існує завжди. При цьому тільки явні прояви цього порядку виявляють локальність, він же сам залишається нелокальним. Цей явний порядок, згідно К. Прібраму, грубо відповідає апаратному забезпеченню комп'ютера чи нашому головному мозку.

На явно-розвернутому рівні все має локальність і здається випадковим (поки не вивчені дрібні, квантові частини); на імпліцитно-згорнутому рівні усе має нелокальність і здається не випадковим.

У нелокальному згорнутому порядку інформація не можемо мати локальність, але трансцендує усі локальності. Вираження “інформація, що не має локальності”, багато в чому нагадує індуїстське поняття Брахмана (котрий не має особистісного буття), китайську концепцію Дао, “Великий Розум” О.Хакслі і “Свідомість Будди” буддизму махаяни. Схоже, що невиявлений світ зараз виявляється за допомогою феномена так званих торсіонних полів

(Г.І. Шипов, А.Є. Акімов). Відомий парадокс Лао-цзи (“величезне знаходиться в дрібному”) починає набувати змісту для західної людини після того, як вона починає розуміти поняття “нелокальної інформації”.

Принцип нелокальності відповідає поняттю “семантичного вакууму”. Згідно В. В. Налімова, “весь сприймаємий нами світ, що еволюціонує, можна розглядати як множина текстів... Тексти характеризуються дискретною (семіотичною) і континуальною (семантичною) складовими. Семантика визначається вірогідністю структури смислів, що задається. Смисли – це те, що робить знакову систему текстом. Спресованість смислів – це не розпакований (не проявлений) Світ: семантичний вакуум” [Налимов, 1989, с. 106-107].

Е. Г. Уокер у своїй роботі “Квантовий антрополог” (1975) розвиває ідеї нео-бомівської моделі схованої перемінної, у якій свідомість не має локальності і здається нам локалізованою через помилки нашого сприйняття. У цій моделі наш розум не знаходиться в нашому головному мозку, а нелокально проникає-трансцендирує простір-час у цілому. Наш мозок, таким чином, просто “настроює” цю нелокальну свідомість. Е. Уокер приводить математичну модель цього нелокального Я і з її допомогою пророкує частоту прояву психокінеза парapsихологів. Його результати збігаються з результатами тих, у кого найбільш успішно виходять експерименти з психокінезом.

Все вищесказане знаходить висвітлення в принципі антропологічної причетності світу, який вказує, що світ багато в чому такий, яким його конструює з ним взаємодіюча людина. Дж. Уілер говорить, що спостерігач створює Всесвіт, що спостерігається. Ілюстрацією даному твердженню можуть служити такі парадокси квантової фізики, як “Миша” Ейнштейна, “Kim” Е. Шредінгера. Розглянемо парадокс “Миша”: Ейнштейн якось сказав, що якщо, згідно квантовій теорії, спостерігач створює чи частково створює те, що він спостерігає (коли спостерігач і що спостерігається складають єдине ціле; подібно до цього буддизм учить, що око і сонце, яке воно спостерігає, є “єдиним візерунком, цілісним нерозривним комплексом”), то миша може перетворити Всесвіт просто подивившись на нього. Оскільки це здається абсурдом, Ейнштейн вважав, що в квантовій фізиці міститься якась велика нерозпізнана вада.

Тут можна привести і відому фон-нейманівську інтерпретацію квантової механіки, відповідно до якої редукція хвилястої функції і, відповідно, перехід системи в так званий чистий квантово-механічний стан є наслідком усвідомлення спостерігачем даних стрілки приладу в процесі вимірів [див. Гриб, 1981; Цехмистро, 1987, с. 13]. Подібно до того, як у класичній ньютонівській фізиці сили, що діють на заряд і змінюють імпульс і енергію зарядженої частки, потребують для свого пояснення введення поняття про нову, незвідну до самих часток реальності – електромагнітне поле, так і в квантовій механіці редукція хвилястої функції потребує звернення до нової, не звідної до часток і полів реальності, певним чином пов'язаної зі свідомістю.

У 1952 році Х. Эверет і У. Грехем зі США запропонували нову теорію в спробі описати реальність і розгадати загадку Кота [див. Уилсон, 1999]. У квантовій фізиці є в наявності поняття вірогіднісної хвилі, що описує можливі результати квантового процесу. Дана вірогіднісна хвиля називається вектором стану. У проблемі Кота вектор стану за визначенням може колапсувати двома можливими способами – що дають нам живого чи мертвого Кота. У моделі учених вектор стану ніколи не колапсує, але кожен можливий результат проявляється в різних власних станах. Тому що ці власні стани повинні десь існувати і не можуть існувати в межах того самого просторово-часового виміру, вони існують у різних всесвітах. Таким чином, у суперпросторі (це поняття було запропонований Уілером для рішення математичного формулювання гравітації ейнштейнівського всесвіту) – наш світ не самотній. У цьому ж суперпросторі існує невизначене число інших всесвітів, в одному з яких Кіт виявляється мертвим. В іншому – Кіт постає живим.

Отже, у буквальному значенні це все означає, що десь у суперпросторі може існувати всесвіт з такою же планетою, як і наша, тільки Адольф Гітлер там ніколи не ставав

політиком, а залишився художником, а Ван Гог, після того, як його мозок вразив парез, зайнявся політикою і став Великим Диктатором.

(20)

Окреслення вищенаведеної архітектоніки світобудови містить у собі *людину, цілісну, граничну, абсолютну сутність, яка виявляється усією світобудовою та кожним її конструктором окремо*, що відповідає орієнтальному принципу “єдності жертви, того, хто приносить жертву і місця, де вона приноситься” (Р.Роллан), а також узгоджується з антропними космологічними аргументами [Фролов, 1983; Barrow, Tipler, 1986; Налимов, 1989; Гулыга, 1989], як і з новим розумінням фізичного вакууму. Єдність людини і світу, як і буття та свідомості, знаходить висвітлення в антропному принципі (який колись відігравав велику роль у філософії Аристотеля і в теологічній думці; потім наука вирішила обійтися без нього, проте антропний принцип зараз має більший вплив, ніж коли-небудь, у теологічну епоху), що виходить із розуміння людини як активної та органічної частини космосу і Всесвіту. *Антропний принцип (антропні космологічні аргументи, принцип космологічного доповнення В. Гейзенберга, антропологічної причетності світу [Казначеев, Спирин, 1991, с. 12])* ґрунтується на факті, встановленому астрофізиками: виникнення розумного життя впливає зі структури фізичного світу й особливостей його розвитку. Але можливість виникнення цієї структури наближається до нуля, тому варто припустити [Гулыга, 1989], що або одночасно існують усі можливі світи, в одному з яких мав місце збіг, узгодження множини чинників і величин, або має місце якийсь прихований принцип, котрий організує Всесвіт певним чином [Девис, 1985, с. 132–155]. Річ у тім, що множина фізичних величин і констант, що характеризують наш Всесвіт, виявляються дуже тонко “підігнаними” одна до одної. Незначна зміна тільки однієї з них призведе до загибелі світу. Тут можна говорити про загаду “великих чисел”, яку сформулював П. Дірак. Можна зафіксувати дивовижний збіг ряду принципів для фізичного сприйняття світу співвідношень. Наприклад, між величинами радіуса кривизни Всесвіту і класичного радіуса електрона; між величинами середньої густоти речовини електрона і середньої густоти речовини Всесвіту; між характерним віком Всесвіту і “атомною” одиницею часу...

Таким чином, світ існує в дуже вузьких фізичних рамках, коли зміна одного з його елементів неодмінно спричинить кардинальну зміну цілого світу [там само]. Тут ціле і частина виявляються тотожними, тому вся множина елементів Всесвіту повинна виступати проекцією *Єдиної Сутності*, інакше ці елементи не можуть бути так гармонійно узгоджені один з одним.

Антропний принцип втілюється в **метричному аспекті цілісності світу**. Геометрія простору навколо нас побудована за принципами гармонії, тобто підпорядковується єдиному метричному принципу [Гейзенберг, 1979; Аракелян, 1981]. Цей гармонічний порядок речей у Всесвіті виявляється на рівні математичного аналізу у вигляді правила “золотого перетину” (“золотої пропорції”, “коефіцієнта фі”, що постає трансфінітним числом, подібно до числа π), що відбивається в числах Фібоначчі, і у відповідності, із яким улаштовано усе в цьому світі. Принцип “золотої пропорції” ми знаходимо в орбітах обертання небесних тіл, у музичній грамоті, у фізичних константах, у демографії, медицині, ботаніці, архітектурі. Цікаво, що система елементів Д. І. Менделєєва має всі ознаки природних систем, спроможних до самоорганізації. Вона описується принципом “золотих чисел” [Телемедицина... , 1998]. У біології, біохімії цей принцип виступає у виді “морфогенетичних полів” [Гурвич, 1944], утворених, як вважають, формою і поведінкою тваринних організмів і виступаючих чинником “формуючої причинності”, що зв’язують несиловим чином воєдино форми живої матерії за допомогою “морфогенетичного резонансу” [Sheldrake, 1981]. У синергетиці є ідея, що завдяки дифузії та реакціям певних речовин в організмі формується прообраз структури – морфогенетичне поле. У даному випадку це припускає взаємодію не речовини, але форм речовинних утворень [Пушкін, 1981; Фомін, 1990; Дубров, Пушкін, 1990]. Тут можна навести і явище “біогравітації” [Дубров, 1973], парапсихологічні ефекти [Дубров, Пушкін, 1990], ідею про голографічну енерго-

інформаційну картину і діалектико-моністичний логос світу [Урманцев, 1993], поняття "граничної реальності" [John, Dunne, 1987], "реальності неймовірного" [Фомін, 1990] тощо.

Отже, *принцип антропологічної причетності світу* вказує, що світ багато в чому такий, яким його конструює людина з ним взаємодіючи. Джон Уїлер говорить, що спостерігач створює Всесвіт, що спостерігається. Ілюстрацією даному твердженню можуть служити такі парадоксальні феномени, як "Миша" Ейнштейна, "Кіт" Е. Шредінгера, "Друг" Ю. Вигнера. [Уилсон, 1999, с. 186]. Ми також можемо говорити про Сильний і Слабкий аспекти антропного принципу, перший з яких більш сполучимо з гіпотезою про існування Конструктора. Проте навіть Слабкий принцип залишає щілинку, через яку Конструктор може прослизнути в науку. Отже, за словами Поля-Валері, *"Творець – це той, кого творять"*.

Все зазначене вище виражає кантівське доведення буття Бога. Перша теза Канта: усе у світі підлягає законові причинності. Усі події у світі з'єднані причинно-наслідковими зв'язками, і нічого тут не відбувається без належних причин. Друга теза: якщо людина теж підлягає цьому законові, то вона не може нести моральну відповідальність за свої вчинки. Третя теза: якщо ми стверджуємо моральну осудність людини, ми повинні постулювати її вільну волю. Висновок: отже, людина, живучи у світі, не підкоряється основному законові світобудови. Виходить, людина є поза світовою сутністю, тобто має статус екстериторіальності. Ніщо у світі не може діяти вільно, а людина – може. Виходить, людина є щось більше, ніж світ. Таким чином, у людському морально-вільному досвіді проступає інший вимір буття – буття, не обмеженого простором, часом, детермінізмом і обдарованого волею, моральністю і розумом. Таке буття мовою філософії іменується Богом [Кураев, 2001, с. 41].

(21)

Аналіз трансцендентної природи людської особистості виявляє щонайменше три виміри даної природи, що відповідають трьом головним формам буття матерії – руху, простору та часу.

Ідея динамічної, рухомої трансценденції людського "Я" знаходить своє світоглядне втілення у орієнтальній уяві про реінкарнацію як принцип буттєвої неперервності сутності людини – її душі.

Просторова трансценденція людського я реалізується у площині уявлень про Абсолютну сутність, трансцендентну світу і повністю вільну від нього.

Ідея часової трансценденції людського "Я" може бути проаналізована у нашій концепції особистості людини як сутності принципово надситуативної, зануреної у систему ціннісних орієнтацій (ідеалів), що націлені у майбутнє. Таким чином, для того, щоб перебороти парадокс розвитку та зрозуміти "Я" людини як трансцендентну сутність, котра виявляє принципову генетичну й причинну відстороненість людини від феноменального світу, можна припустити, що людське "Я" кристалізується у майбутньому, як відсторонений від теперішнього, занурений у майбутнє ідеальний момент мотивації поведінки людини.

Це потенційне (віртуальне, ідеальне) майбутнє виявляє здатність, поряд з теперішнім, мотивувати поведінку людини. Ця мотивація й детермінація майбутнім теперішнього, яка кристалізується у вигляді волі (як надситуативної активності), постає у трьох функціях: 1) аналітичної рефлексії майбутнього; 2) системи цінностей (ідеалу), що мотивує теперішню поведінку людини; 3) волі.

Таким чином, "Я" людини, її особистість (як вища цінність, як активний першопочаток її поведінки й мета людського розвитку) – це ідеальне майбутнє (ідеал, потенційно-можливе), що впливає на теперішнє (актуальне-дійсне), виявляючи волю як надситуативну поведінку.

Націленість на майбутнє, здатність рефлексувати майбутнє, проектувати й прогнозувати наслідки дій і вчинків виявляє діалектичне, творче мислення, волю як психічний потенціал спрямованості у напрямку ідеальних цілей (ідеалу), що реалізується у практичній предметно-перетворювальній діяльності – активності зі зміни людиною себе і оточення.

Таке розуміння людське “Я”, особистість людини передбачає певні освітні наслідки, які ми знаходимо у педагогів минулого. Спрямованість у майбутнє як основа для формування людської особистості покладено в основу “глибинної” (за нашим визначенням) педагогічної технології А. С. Макаренка, метою якої виступає розвиток гармонійної особистості. Дану технологію, що одержала назву “завтрашньої радості”, можна зілюструвати цитатою з “Педагогічної поеми”:

“Людина не може жити на світі, якщо в неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з важливих об’єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, покликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види роботи в складні і для людини значніші. Тут проходить цікава лінія: від примітивного задоволення яким-небудь прямиком до найглибшого почуття обов’язку.

Найважливіше, що ми звикли цінити в людині, – це сила й краса. І те і друге визначається в людині тільки за тим, як вона ставиться до перспективи. Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою, сьогоднішнім обідом... то людина найслабкіша. Якщо її задовольняє тільки своя власна перспектива, хоч би й далека, вона може бути сильною, але не викликає у нас почуття краси особи і її справжньої цінності. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша й вища.

Виховати людину – значить виховати у неї перспективні шляхи, якими піде її завтрашня радість. Можна написати цілу методику цієї важливої роботи. Вона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовому підставленні більш цінних. Починати можна і з доброго обіду, і з походу до цирку... але треба завжди викликати до життя і поступово розширювати перспективи цілого колективу...” [Макаренко, 1973, с 447].

Як бачимо, почуття радості у А. С. Макаренка прив’язується до умінь бачити і будувати перспективи своєї життєдіяльності (принцип “перспективних ліній”). При цьому педагог використовує принципи, відкриті психологією. Йдеться про механізми формування відповідних психологічних установок.

Найважливішим з цих механізмів є метод “кодування” (“якоріння”, “каналізації”, “символізації”) психічних станів людини, відомий у психології, яка зазначає, що психічні стани людини можуть одержувати відповідне кодування (інтерпретацію) завдяки механізмам соціальної символізації, за допомогою яких дані стани певним чином детермінуються, маркуються і каналізуються, створюючи нові “вектори” мотивації людської поведінки [Гозман, 1987, с 123; Шрейдер, 1979]. Так, стан нервово-психічного збудження може знаходити відповідну культурну інтерпретацію (наприклад, символізуватися у вигляді “романтичної любові”) і одержати подальшу реалізацію в річці суспільно прийнятих норм, що регулюють поведінку людини, яка одягає свій емоційний стан в убрання романтичної любові. Таким чином, “можливість інтерпретації свого стану... пов’язана і з наявністю в тезаурусі суб’єкта певних лінгвістичних конструкцій, і з оволодінням правил їхнього використання. Людина повинна знати, які ситуації слід, а які не варто інтерпретувати тим або іншим чином” [Гозман, 1987, с. 123].

Дані стани піддаються соціальній каналізації не тільки за допомогою другої, але і першої сигнальної системи людини. Так у нейро-лінгвістичному програмуванні (до якого всі частіше звертаються українські вчені [Тарнопольський, 2001]) використовується “якір” – стимул, що дозволяє перенести минулий досвід людини в дійсний момент і відтворювати бувше переживання, або закріпити його наявний емоційний стан за допомогою умовного рефлексу. У НЛП розроблена модель, що дозволяє спеціально сформулювати стимул (виробити інпринтінг) жестом, доторком або звуком із метою закріплення даного стану, який може бути викликаним за допомогою даного стимулу (подразника). Тут зовнішній стимул сполучиться з внутрішнім станом і формує павлівський нервовий часовий зв’язок. Якір може працювати у будь-якій системі сприйняття (кінестетичній, візуальній, аудіальній) [Трансформація особистості, 1995].

Як бачимо з вищенаведеної цитати з *“Педагогічної поеми”*, А. С. Макаренко використовував метод кодування в будівництві перспективних ліній, які прив'язувалися до почуття завтрашньої радості, що сприяло формуванню аналітичного прогнозу, саморефлексії (самовідстороненості) і трансценденції як уміння абстрагуватися від наявної ситуації. Саме на базі цього процесу формується людська особистість, “Я” людини як знатність здійснювати вільні вчинки й поставати активним початком світу.

Самовідстороненість як системоформуючий чинник людської особистості (що постає майбутнім, котре мотивую теперішню поведінку людини) реалізується й завдяки розвитку здатності учнів до саморефлексії, вміння переходити від однієї соціальної ролі до іншої, занурюючись при цьому у своє соціальне середовище, яке можна інтерпретувати як складну систему соціальних ролей. При цьому певна ідентифікація людини з соціальним оточенням (соціалізація як важливий момент розвитку людини) можлива на основі її ідентифікації з усіма соціальними ролями даного колективу, що впливає з уміння бути виконавцем усіх цих ролей.

Зрозуміло, що ототожнення себе із соціальними ролями колективу означає уміння не тільки виконувати кожну їх його ролей, але і переходити від однієї ролі до іншої, що можна назвати “рольовою дифузією”. Для того щоб при цьому людина не втрачала самоідентичності (не розчинялася в цих ролях і не зникла як самоусвідомлююча, самодостатня сутність), вона має, паралельно з виконанням соціальних ролей, постійно ідентифікувати себе з якоюсь “нейтральною” роллю, що дозволяє людині відчужуватися від самої себе, подивитися на себе (свої соціальні ролі і рольові ситуації) із боку.

У цьому виявляється наріжний аспект людського “Я” – функція трансценденції людського “Я”, розвиток якої ми виявляємо у виховному закладі А. С. Макаренка, де отримав потужний розвиток рольовий статус людини. Тут існувала складна ієрархія суворо не фіксованих, взаємозамінних соціальних ролей, що дозволяло кожному побувати в різноманітних взаємозалежностях, які збагачували рольову координацію і формували вектори соціально-психологічної взаємозалежності як усередині закладу, так і за його межами. Важливе значення для процесу розвитку і розширення рольового статусу людини мало унікальне явище – “зведений загін”, який дозволяв реалізувати найдавніший соціальний принцип “карнавалу”, коли мала місце зміна соціальних ролей, у даному випадку – зміна лідерів колективу. Проте, дана рольова трансформація відбувалася не як одномоментний акт, але як постійно діючий колективний процес. У закладі А. С. Макаренка існувала і постійно змінювана роль чергового командира, який міг зробити зауваження або дати обов'язкове для виконання розпорядження будь-якому члену колективу. Таким чином, практично всі діти мали можливість керувати своїм оточенням, контролювати певний його аспект, чи навіть увесь космос свого оточення, який окреслювався межами колонії.

Крім того, тут жили діти різного віку, які спільно включалися в учбово-трудову діяльність і постійно змінювали одну з основних рольових послідовностей людини (пов'язану з її віковим статусом) в атмосфері найскладнішої і постійно мінливої соціальної інфраструктури, зануреної в систему тотальної взаємодії і спілкування, яку сам А. С. Макаренко називав “педагогікою паралельних дій”. Крім того, у закладі постійно функціонував театр, у діяльності якого брали участь практично всі вихованці, що дозволяло їм ще більш розширити свій рольовий репертуар, вийти за межі побутових, виробничих, навчальних і інших тривіальних соціальних ролей. Життя ж виховного закладу в цілому регулювалося загальними зборами колективу і радою командирів, колегіальним органом, рішення якого не міг опротестувати навіть директор колонії (принцип “педагогіки колективної дії”). У такий спосіб відбувається формування органу єдиної колективної волі, що прямо, сприймається кожним членом колективу як конкретна, не опосередкована проміжними ланками невідчужена соціальна надроль, що втілює в собі принцип соціального керівництва згори, яка визначала життя колонії і була цілком прозора для участі в ній усіх членів колективу. Кожен педагог тут ставав повноправним членом колективу (після 4-місячного випробування) і не мав ніяких соціальних привілеїв. Таким чином, в арсеналі

соціальних ролей, реалізованих у виховному закладі А. С. Макаренка, практично не було жодної ролі, яка б була відчуженою і недосяжною для членів колективу, які взаємодіяли в атмосфері взаємної довіри, коли, наприклад, черговий командир здавав рапорт, ніхто не мав права взяти під сумнів об'єктивність будь-якого факту з його рапорту. Тим самим одержував реалізацію найважливіший принцип гуманістичного виховання – принцип емпатії, відкритості, співпричетності і співучасті людини в соціальних і природних процесах, що протікають у зовнішньому середовищі.

Отже, особистість людини виявляє трансцендентну природу, яка реалізується у трьох буттєвих площинах: руху (принцип реінкарнації), простору (принцип Абсолюту), часу (принцип ідеалу). Таким чином, для формування людської особистості та підтримки, відтворення особистісного статусу “Я” як трансцендентної сутності необхідною є опора на три зазначені принципи – реінкарнації, Абсолюту чи ідеалу (надцінністу ідею), як репрезентоване ідеальним чином майбутнє, що постає мотиваційним чинником теперішньої поведінки людини та виявляє волю як надситуативну активність, яка здійснює вплив на теперішнє з майбутнього.

Це розуміння волі й особистості як в цілому узгоджується з ідеєю “образу потрібного майбутнього” М. О. Берштейна [Бернштейн, 1966], входить у понятійну площину таких категорій, як “внутрішня предетермінація” [Кремянский, 1969], “випереджене відбиття”, “акцептор дії” П. К. Анохіна [Анохин, 1978], відповідає основним аспектам інформаційної теорії П. В. Сімонова [Симонов, 1987]. Останній називає волю неінерційною сутністю, вільною від принципу класичного детермінізму.

В цілому необхідною умовою формування особистості є розвиток рефлексії майбутнього, розширення рольового репертуару людини, формування ідеалу – ціннісною установки, націленою на майбутнє як на певний ідеальний надситуативний момент існування людини, який здатний мотивувати теперішню її поведінку, коли людина звільняється від кайданів актуальної данності, а межа між актуальним та потенційним (можливим) зникає. Людське “Я” у даному розумінні є сутності не тільки актуально-дійсною, але й потенційно-можливою, ймовірною, що долає принцип класичного однозначно-лінійного детермінізму й оперує діалектико-парадоксальним багатозначним мисленням, здатним до саморефлексії, трансценденції, самодостатньої активності, яка впливає із ідеалу, котрий немов би випадає із системи актуальних відношень та зв'язків теперішнього й постає, таким чином, ґрунтом для автономного, самодостатнього, самодетермінованого, самоідентичного, самототожного людського “Я”, спроможного до вільних вчинків.

Отже, “Я” є функцією ідеалу, поза дією якого неможливо виявлення як принципу реінкарнації, так і принципу Абсолюту. Таким чином, формування ідеалу як спрямованого на майбутнє системи цінностей (що кристалізують людську особистість) має бути наріжним освітнім пріоритетом.

(22)

Здійснений аналіз виявляє двоїсто-парадоксальну сутність людського Я. Нам здається, що розуміння останнього поглиблюється, якщо розглянути його сутність у контексті **концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку**. В останній напрацьовано достатньо теоретичних схем, які дозволяють по-новому поглянути на обговорюваний феномен у його взаємозв'язках з реформуванням системи освіти. Концептуально будь-яка система освіти будується навколо двох визначальних чинників – мети та шляхів її досягнення. Якщо за мету освіти розглядати формування особистості, то корисно проаналізувати такі проблеми: а) що слід розуміти під гармонійним станом особистісного розвитку, б) як домагатися такого стану. В самому широкому розумінні гармонію можна трактувати як деяку цілісність, тобто досягнення синтезу всіх психофізіологічних складових людини, єдності її фізичної та психічної сторін, як такий стан людини, коли різноманітні дихотомії її існування (належне та дійсне, моральне та фактологічне, внутрішнє та зовнішнє, індивідуально-особистісне та соціально-історичне тощо) інтегруються в органічну єдність.

Є всі підстави вважати, що описаний стан гармонії формується на основі функцій півкуль головного мозку людини, про що ще в 60-ті роки писав Б.Г. Ананьев [Ананьев, 1963], і що на сьогодні практично ніким вже не заперечується. Як свідчать чисельні дослідження, півкулі головного мозку можна вважати психофізіологічним фокусом людського буття, оскільки саме з їх діяльністю прямо чи опосередковано пов'язані механізми особистісного цілепокладання та пошуку (вибору) засобів досягнення мети, енергетичне та інформаційне регулювання поведінки людини [Голубева, 1980], емпатія та рефлексія, екстравертованість та інтровертованість, довільна та мимовільна сторони психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та ригідність, особливості процесів збудження та гальмування; ерготропні та трофотропні функції, симпатична і парасимпатична гілки вегетативної нервової системи тощо [Деглин, 1996; Zeidel et al, 1990].

Нагадаємо, що неусвідомлювані, автоматичні дії людини пов'язані насамперед з активністю правої півкулі кори головного мозку, а усвідомлювані, осмислені – лівої. Окрім того, права півкуля функціонально більш древня та виявляє більшу генетичну обумовленість у порівнянні з лівою. Взагалі правопівкульове сприйняття, мислення та освоєння світу є емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синтетичним світорозумінням, яке зумовлює багатозначний лінгвістичний та мотиваційно-смісловий характер відображення дійсності. Лівопівкульова діяльність, навпаки, пов'язана з абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним сприйняттям світу, яке виражається в однозначному лінгвістичному та мотиваційно-смісловому характері його відображення.

Діяльність правої півкулі породжує цілісно-причинний (цілісний, симетричний), а лівої – лінійно-причинний (множинний, асиметричний) аспекти детермінації. Можна припустити, що права півкуля, котра сприймає світ цілісно, за принципом “все у всьому”, має справу з хвильо-польовим, цілісно-континуальним аспектом буття, в той час як ліва півкуля, яка сприймає світ сегментарно-схематично, множинно-дискретно, відображає насамперед речовинний, структурно-дискретний аспект матерії.

Права півкуля реалізує таку форму психічної діяльності, яка орієнтується на конкретні, природні стимули, знаки; ліва ж півкуля, навпаки, спрямована на відображення штучних, довільних знаків [Деглин, 1996]. В той же час експериментально підтверджено, що півкулі, з одного боку, функціонально гальмують, а з другого – взаємодоповнюють одна одну, виявляючи часткову незалежність, що робить можливим паралельне функціонування півкуль на проміжних стадіях переробки інформації, коли “збереження пам'ятного сліду на рівні другої сигнальної системи супроводжується послабленням його у першій сигнальній системі” [Ливанов, 1973].

В онтогенезі людини та у процесі розвитку культури в цілому простежується еволюція мови від природних до штучних знаків, від синкретичності до аналітичності, і далі – до нового рівня мовної комунікації, яка вже потребує використання нелінійних форм писемності та мислення.

У стані домінування функціональної активності правої півкулі, що притаманне релігійно-міфологічному світосприйняттю, людина емпатично зливається з оточенням (з не-Я), яке сприймається цілісно, багатозначно, метафорично. При домінуванні функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, “театральність” всього, що відбувається.

Мета розвитку людини – гармонійна особистість, що у специфічному вигляді виявляється як стан півкульового синтезу. Єдність півкульових стратегій пізнання та освоєння світу, яка має місце у стані відчуття розв'язку тієї чи іншої проблеми та досягнення стану “евристичного екстазу” через приведення півкуль до “спільного функціонального знаменника”, дозволяє відкрити у собі істину та сприймати світ як автентичну сутність.

Для ілюстрування цієї тези наведемо приклад В. Л. Дегліна. Вивчаючи півкульові особливості відображення світу, і зокрема його просторових характеристик, він дійшов висновку, що обидві півкулі заломлюють простір хибним чином, однак помилки при цьому мають протилежний характер, коли лівій півкулі притаманно розширення простору, а правій – наближення окремих елементів до спостерігача. Тобто ліва півкуля прагне дистанціювати людину від елементів оточуючого світу, а права – інтегрувати людину в нього. Однак за умов функціональної узгодженості діяльності півкуль відбувається вирівнювання просторової деформації, досягається адекватність сприйняття об'ємного простору на сітківці очей [Деглін, 1996], коли об'ємне та площинне гармонізуються та приводяться до загального сенсорного “знаменника”.

Дослідження свідчать, що в онто- та філогенезі людини має місце поступове наростання півкульової асиметрії, яке досягає свого найбільшого вираження у зрілому віці, а потім, по мірі старіння організму, нівелюється, зникає. Поступово досягається стан функціонального синтезу діяльності півкуль головного мозку, внаслідок чого літня людина, вже збагачена життєвим досвідом, знову характеризується високим рівнем пластичності психіки, безпосередністю сприйняття світу та ін., тобто такими особливостями психічної діяльності, які притаманні передусім дітям.

Досягнення такого стану півкульової гармонії насамперед вимагає достатньої сформованості діяльності обох півкуль мозку людини. Поки що освіта більшою мірою спирається на розвиток аналітично-дискурсивного лівопівкульового світосприйняття, хоча при цьому і визнається факт недооцінки значення емоційно-образних механізмів психіки у процесі навчання, а експерименти переконливо свідчать, що активізація правопівкульових функцій психіки забезпечує також і значне стимулювання розвитку лівопівкульової психічної діяльності [Russell, 1973]. Забезпечення єдності чуттєво-емпіричної та абстрактно-теоретичної сторін розвитку особистості, таким чином, вимагає сьогодні особливої уваги саме до формування правопівкульової психічної активності людини.

Принцип неперервності психічної діяльності передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації як в плані синхронічного, так і діахронічного аналізу еволюції людини. Тому правопівкульовий “базовий” аспект психіки, розвиток наочно-образного мислення, здатності до емпіричних узагальнень, притаманні дитині, відіграють визначальну роль і в житті дорослого, а “не являються лише тимчасовим етапом, який потрібно пройти якомога швидше, щоб “замінити” його вербально-логічним мисленням” [Тихомиров, 1984]. Останній тип мислення “вирастає” з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння людиною дійсності і фундується на ньому.

Лише досягнення синтезу діяльності обох півкуль, коли феномени, що впливають з функціональної природи півкуль, такі як образ та ідея, предмет та знак, почуття та думка, єдине та множинне інтегруються, створює основу для інтуїтивно-медитативного, евристично-просвітленого, розуміючого відображення дійсності та її освоєння, в ході якого конкретне та абстрактне, експресивне та логічне з'єднуються, породжуючи феномен автентичного, істинного буття, а людина постає як гармонійна, духовна істота.

Таким чином, гармонійна (самореалізована, за А.Маслоу) людина, як мета навчання та виховання, є феноменом, у сфері якого інтегруються всі чисельні дихотомії буття, такі як сакральне та профанічне, віра та знання, емпатія та рефлексія, довіра та скепсис, Я і не-Я, чоловіче та жіноче, нормативне та дескриптивне, належне та дійсне. Гармонійна особистість поєднує в собі протилежні стани буття, виявляє себе, за висловленням П. Вайнцвайга, як творча істота, як деміург, бо вона поєднує протилежності, досягаючи психосоматичного балансу і характеризується величезною напругою, а звідси – і колосальною могутністю [Вайнцвайг, 1990].

Півкульовий синтез є тією психофізіологічною основою, яка дозволяє зрозуміти сутність людського Я (що співвідноситься з лівою півкулею), яке виявляється існуючим лише у відношенні до не-Я (що співвідноситься з правою півкулею), яке передбачає злиття людини з оточуючим її природно-космічним середовищем і яке є чимось зовнішнім щодо людини, є

тим “Ніщо” або “Абсолютом”, відносно яких Я людини отримує можливість стати щирим Я, а сама людина звільняється від своєї долі бути “біологічним роботом”.

(23)

Вищевикладені роздуми про Я як Вищу Реальність є роздумами про **Абсолютне**, у сфері дослідження якого науковий та релігійний напрямки пізнання світу зливаються. В цьому контексті повторимо, що квантові постулати Н. Бора, що є основою теорії атому, показують, що перехід атомів з одного стану в інший являє собою групову операцію, тому атом – це цілокупність елементів, що зумовлюють один одного. Таким же чином і світ у якості універсуму постає як дещо єдине, де кожен предмет чи явище є невідрубним елементом цілого, тобто є тим, без чого світ як ціле існувати не може. Тому кожний елемент світу є унікальним і має абсолютну цінність для світу в цілому і для кожного його феномену зокрема. Бачимо, що кожна річ у Всесвіті виявляється дещо абсолютним. Абсолютне як замкнене в собі, цілісне, завершене, самовизначене, невизначене іззовні можна порівняти з актуальною нескінченністю [Яцкевич, 1990, с. 29], а також з циклопричинністю. Абсолютне як визначена сутність відповідає потенційній (“дурній”) нескінченності, а також лінійній причинності.

Треба сказати й те, що відносно вічності все окремі відрізки, котрі відмінні один по відношенню до іншого, являються рівними, тотожними. Звідси принципи “все у всьому” (абсолютна взаємна тотожність предметів та явищ Всесвіту, котра досягається через реальність Абсолюту, котрий зрівнює всі речі між собою) і “єдності світу” (єдність світу у всіх його проявах через наявність всезагальної сутності, яка виступає всезагальним підґрунтям єдності всього існуючого).

Таким чином, абсолютне як дещо невизначене, може бути предметом концептуалізації, коли, наприклад, всі теореми про нескінченні послідовності, доводяться тільки кінцевим чином, у кінцевих формах [Яцкевич, 1990, с. 29].

Наведемо слова Тейяра де Шардена про абсолютне: “...Бог не відкривається нам всюди як *універсальне середовище* лише тому, що Він є *крайня точка*, в якій сходяться всі реальності” [Тейяр де Шарден, 1990]. На думку М. Шелера, відносини між релігією та наукою не є відносинами послідовності або випередження у часі, а є одночасним співіснуванням різних форм знання [див. Козловский, 1996]. У Гегеля в фіналі руху абсолютної ідеї філософія зливається з теологією, розум – з релігією, а істина – з одкровенням.

Отже, релігійна і наукова свідомість в цілому узгоджуються, коли розглядаються абсолютні аспекти матерії. Тим більше, що, як писав Гегель, “мета боротьби розуму полягає в тому, щоб подолати те, що фіксовано розумом” [Гегель, т. 1, с. 70], коли філософський розум врешті-решт “перетворює визначення розуму в ніщо” [там само, с. 78].

Ф. Капра, автор “*Дао фізики*” (1994), досліджуючи паралелі між природничим (вивчаючим мікросвіт) та езотерико-містичним знаннями, дійшов висновків про принциповий збіг цих двох протилежних видів відображення світу та опанування їм. Наведемо деякі з цих паралелей. По-перше, це паралель між структурою наукового експерименту, який констатує принципову єдність суб’єкта і об’єкта експерименту (що проявляється у парадоксі експериментальної фізики, коли експериментатор не може не впливати на предмет, якій він досліджує, при цьому цей предмет втрачає свою первинну “незайманість”, а тому неможливо говорити про світ як такий, що існує об’єктивно і не залежить від нашої свідомості), і містичного переживання, в якому суб’єкт зливається з об’єктом [Капра, 1994, с. 31; Флоренский, 1914]. По-друге, це й принципова невизначеність результатів як містичного досвіду, так і наукового експерименту у сфері мікросвіту, оскільки як в першому, так і другому випадку принципово неможливо “одягнути” даний досвід у абстрактно-теоретичний, знаково-вербальний одяг. Як писав А. Ейнштейн, “поки математичні закони описують дійсність, вони невизначені, коли вони припиняють бути невизначеними, вони втрачають зв’язок з дійсністю” [див. Капра, 1994, с. 36]. По-третє, як містичний, так і науковий експериментальний досвід виявляється парадоксальними у світлі звичайних класичних уявлень. В-четвертих, картина світу, яку малює світогляд містика та

вченого-ядерника, принципово подібні [*Капра, 1994, с. 71*], тобто світ як в першому, так і другому випадку постає як єдиний інтегральний комплекс [*Цехмистро, 1987*], коли “Всесвіт являє собою нерозчленоване ціле, частини якого переплітаються і зливаються одна з одною і жодна з них не є більш фундаментальною, ніж інші, таким чином, що властивості одної частини визначаються властивостями всіх інших” [*Капра, 1994, с. 266*], коли елементарна частка, у свою чергу, виявляється такою, яка складаються з усіх інших елементарних часток [*Марков, 1976*]. Як квантова і релятивна фізика, так і вчення Сходу (даосизм, конфуціанство, буддизм) констатують, що будь-яка пара протилежностей являє собою динамічну єдність. Так Чжуан-цзи пише: “Це одночасно є “тим”. “Те” одночасно є “цим”. Та обставина, що “це” і “те” припиняють бути протилежностями, є головним змістом Дао. Ця обставина слугує у якості центру колооберту змін” [*Fung, 1958*]. Уявлення про рух Дао як процес взаємодії протилежностей постає як основа для східної етико-світоглядної доктрини. Тут цікавим є твердження: якщо бажаєш досягти чогось слід почати з його протилежності. Послухаємо Лао-цзи: “Для того, щоб щось зменшити, безумовно, слід спочатку збільшити. Для того, щоб послабити, безумовно, слід спочатку надати сил. Для того, щоб скинути, безумовно, спочатку слід звеличити. Для того, щоб взяти, безумовно, слід дати. Це називається витонченою мудрістю” [*Lao Tzu, 1973*]. Й ще: “будь зігнутим, і ти залишишся прямим; Будь незаповненим, і ти будеш повним. Будь зношеним, і ти залишишся новим” [*там само, гл. 22*].

Як відмічає автор “*Дао фізики*” Ф. Капра, для того, щоб коротко схарактеризувати світогляд і логіку атомної фізики, слід прийняти до відома слова тантристського ламі Ангаріка Говінди: для буддиста “зовнішній світ і внутрішній світ його душі – це єдине ціле, два боки однієї матерії, де нитки всіх сил і всіх явищ, всіх форм свідомості і їх об’єктів переплітаються у неподільну сітку нескінченних, взаємно обумовлених відношень” [*Govinda, 1974*]. По-п’яте, як фізики, так і містики виявляють абсолютну реальність, що лежить в основі всього розмаїття предметів та явищ, котрі спостерігаються. Індуїсти називають її “Брахманом”, буддисти – “Дхармакайя” (“Тіло Суцього”), чи “Татхата” (“таковість”), а даоси – “Дао”. При цьому Дао, як безформене і порожнє, здатне породжувати всі форми, що здійснюється через рух первинної енергії “ци” (“прани” та ін.). “Велика Порожнеча не може не складатися з ци; ци не може не сконденсуватися, щоб народити всі речі; ці речі не можуть не розсіюватися, щоб (знову) породити Велику Порожнечу” [*Fung, p. 280*]. У подібних же термінах фізика описує метаморфози нашого мікросвіту, який постає як фундамент макросвіту. Елементарні частки, що володіють двоїстою природою (вони одночасно є речовинними і польовими утвореннями), постають згустками енергії (чи поля), здатними зникати разом з розщепленням цих згустків і знову кристалізуватися в умовах “конденсації” полів, що є принципово динамічними сутностями, які не мають маси спокою. За словами А. Ейнштейна, “ми можемо думати, що речовина складається з таких ділянок простору, у яких поле досягає особливої інтенсивності” [*refer: Capek, 1961*]. “Присутність матерії є лише збудженим станом поля у даній точці, дещо випадкове, своєрідна “вада” у просторі” [*Thirring, 1968*]. Тим більше, що речовина – це річ надзвичайно рідка у Всесвіті, особливо якщо прийняти до уваги той факт, що більша частина речовини у Всесвіті постає у вигляді плазми – сутності, яка знаходиться на межі між речовиною і полем. Поняття Порожнечі, яким оперують містики Сходу, прямо співвідноситься з поняттям вакууму. “Подібно до орієнтальної Порожнечі, “фізичний вакуум”, як він іменується в теорії поля, не є просто станом абсолютної незаповненості і відсутності будь-якого існування, але містить в себе можливість існування всіх можливих форм світу часток. Ці форми, у свою чергу, являють собою не самостійні фізичні одиниці, а всього лише перехідні втілення Порожнечі, яка лежить в основі всього буття” [*Капра, 1994, с. 199*].

З поняттям Абсолюту співвідноситься багато граничних понять людського досвіду, такі, наприклад, як просвітлення. Людству, після того, як воно опрацювало и виробило здатність до рефлексії майбутнього, а також розробило абстрактні поняття, що виражають позамежові, абсолютні аспекти буття, стало притаманним шукати співвідношення між

людиною як дещо обумовленим, смертним і цими абсолютними аспектами. Це прагнення вилилося у такі форми світорозуміння, як, наприклад, “гармонійна особистість”, “стан спасіння”, “стан просвітленості”, “еталонний стан”, “розширений стан свідомості” та ін. Всі ці стани мають абсолютно-граничний зміст, і тому не можуть бути адекватним чином проаналізовані за допомогою засобів мови, яка виражає обмежені моменти людського досвіду. Єдиною можливістю аналізу позамежних понять є їх парадоксально-багатозначне тлумачення. Так, наприклад, аналізуючи стан просвітленості, ми маємо право говорити про об’єктивні показники цього стану, такі, наприклад, як наявність у просвітленої людини здатності до пророцтва, здатність левітувати та ін. Однак, просвітлений стан, що є абсолютним і що перевершує всі уявлення людини, не може бути обмеженим якимось конкретними виявами, тобто просвітленому стану повинно були притаманне абсолютно все і одночасно нічого з того, що відомо людству з його доволі обмеженого історичного досвіду. Саме тому до сонму просвітлених особистостей, тобто до сонму богів може бути причетна кожна людина, тобто кожен принципово може бути просвітленим і кожен може вважали себе таким, виходячи з своїх індивідуальних критеріїв стану просвітленості. Кожна людина, що осягла парадокс невизначеності-визначеності абсолютного, має право називати себе і всіх інших людей просвітленими, має право заключити, що в кожному з нас виявляється природа Будди, що не може бути зруйнованою – природа спасенно-просвітленої істоти.

Європейці були здивовані тим, що у багатьох папуаських племен Нової Гвінеї немає спеціального слова для позначення зеленого кольору. Це здавалося дивним, оскільки саме зелений колір панував в природному оточенні цих мешканців тропічних лісів. Пройшов деякий час і лінгвісти й етнографи дійшли висновку, що саме остання обставина і пояснювала відсутність такого необхідного, здавалося б, позначення. Зелень була постійним тлом життя – назви потрібні були для тих кольорів, які на цьому тлі виділялися [Подольный, 1983, с. 174]. Таким же чином і реальність абсолютного не знайшла вираження у повсякденному житті людей.

Отже, головною нададдитивною властивістю цілого є його самодостатність, самодетермінація. Щире Я людини як самодетермінована сутність має володіти властивістю цілого. А ціле, як ми показали, є абсолютною сутністю. Таким чином., Я людини являється Абсолютом і Цілим (світом) одночасно.

(24)

Одне з найбільших одкровень науки XX століття – ідея цілісності, що не є чимось оригінальним, тому що дана ідея покладалася в джерелі філософської і релігійної думки мудреців стародавності. Повернення до уявлень про цілісність як до добре забутому старому відбувається на новому витку розвитку цивілізованого світу, що з’являється перед нами як архіскладна надсистема. Тим більше дивним є те, що ця витончена надсистема виявляє риси цілісності, керованої декількома загальними законами, відбитими в декількох фундаментальних, а тому найпростіших уявленнях.

Зараз стало вже аксіомою те, що людський організм є цілісність і що у випадку захворювання окремого органа варто лікувати цілий організм (Р. Лэинг, И. В. Давыдовский, В. П. Казначеев). [Давыдовский, 1962; Казначеев, Спирин, 1991; Laing, 1968, 1972]. Більш того, для передового медика зрозуміло і те, що хвороби, у тому числі і психічні, є пристосувальними реакціями людини, прозорої для негативних факторів зовнішнього середовища (мікробів, вірусів і т.д.). Ясно, що хвороба не приходить до нас ззовні незваним гостем, а зароджується в самому організмі при тих чи інших умовах, що пробуджують до життя відповідних збудників хвороб.

Людині, що всерйоз зайнялась своїм здоров’ям, не вистачить життя, щоб дослідити всі лікувальні системи. Але саме цілісний погляд на людський організм як на тотальність, цілісність дозволяє знайти універсальний метод лікування.

Організм, як і взагалі будь-який об’єкт у Всесвіті, характеризується двома фундаментальними станами – відкритістю і закритістю. Споконвічно будь-який живий організм як соматична сутність постає відкритою, живою системою. І тільки психіка людини,

а саме – її світогляд як система поглядів і психологічних установок, може перетворювати цей організм у закриту систему, котра, як відомо, характеризується процесами наростання хаосу, дезорганізації, що приводить до втрати цілісності і, тому, до хвороб як специфічних граничних феноменів, що прагнуть підтримати цілісність, і виступають в ролі корисних пристосувальних реакцій: хвороба блокує ту чи іншу форму життєдіяльності людини, що привела до втрати цілісності в плані соматички і психіки.

У сфері світогляду можна виділити установки на досягнення інтеграції індивіда й установки, що приводять до його дезинтеграції, формуючи стан закритості організму як системи. Закритість означає, насамперед, неприйняття того чи іншого аспекту зовнішнього середовища, з яким організм природним образом складає одне ціле, що виявляється, крім іншого, у сфері биоритмології. Це неприйняття реалізується на рівні ідей, або неусвідомлених психологічних установок, що поступово укореняються на рівні органічних процесів. Якщо, наприклад, деякій людині неприємний його колега в силу того, що цей останній перевершує його в якійсь специфічній майстерності і підриває його службове становище, то дане почуття ворожості до окремого фактора зовнішнього середовища в остаточному підсумку приводить до неприйняття цілого ряду взаємозалежних факторів, що забарвлює значну частину життя нашої людини в чорні стресорні тони, занурює його в безодню негативних емоцій. Негативні емоції (які, за інформаційною теорією П. В. Симонова, виникають через недолік інформації щодо процесу задоволення актуальної потреби) приводять до “закриття” організму в прямому і переносному значенні: стискуються кровоносні судини, підвищується кров’яний тиск, погіршується трофіка (харчування) тканин і органів із усіма фізіологічними наслідками, які випливають з цього – тобто хворобами, лікування котрих повинно полягати в усуненні причин, але не симптомів. Тобто необхідно домогтися “відкриття” організму, що, якщо він є закритою системою, являє собою ієрархію “закритостей”, яка координується закритістю духовного плану. Усунення цих закритостей може привести до лікування від хвороби.

Наведемо приклад. Розглянемо терапевтичний метод японського доктора Ніші [див. *Гогоулан, 1996*]. Йому вдавалося виліковувати багато невиліковних форм раку за рахунок того, що він йшов по шляху усунення ієрархії закритостей. Його пацієнти, по-перше, протягом декількох місяців харчувалися їжею рослинного походження поза кулінарної обробки. Це допомагало усунути закритість на рівні харчування, тому що харчування рослинною їжею приводить до зниження кров’яного тиску, тобто сприяє розширенню судин, “розширюючи”, “відкриваючи” сам організм. Крім того, доктор Ніші практикував процедуру відкриття організму основним стихіям зовнішнього середовища: воді, повітрю, світлу (сонячним променям), землі. Його пацієнти приймали повітряні, водяні, світлові ванни. Може бути, ми представили спрощене трактування методу доктора Ніші, однак варто знати, що принципи функціонування цілісного організму описуються декількома “цілісними”, а тому простими правилами, відбитими в даному випадку в представленні про два фундаментальні полярні стани організму – закритості і відкритості.

Можна говорити і про метод виправлення зору за Бейтсом [Бейтс, 1991], якій довів: головною причиною патологій зору полягає в психологічних факторах, тісно зв’язаних зі світоглядом людини. Якщо людина не цілком “уписується” в оточуючий світ, якщо її почуття і слова, справи і світогляд не узгоджуються один з одним, у неї можуть виникнути проблеми з зором. Так, наприклад, було доведено, що в дітей, які відчувають страх з якогось приводу, можуть спостерігатися порушення зору.

Приведемо приклади психотерапії. З. Фрейд у книзі “Тлумачення сновидінь” приводить випадок з жінкою, що знаходиться в полону фобії: вона, знаходячись у вітальні, постійно, десятки разів на день кличе туди свою служницю, а потім, промовивши щось незрозуміле, відпускає її. У результаті сеансу психоаналізу з’ясувалося, що фобія виникла на ґрунті стресу першої шлюбної ночі, коли чоловік виявився неспроможним у половому плані і, розілляв червоне чорнило на постигні, мотивувавши це тим, що зробив це для того, щоб їхня служниця ні про що не здогадалася. Виявилось, у вітальні, куди пані безперестану

запрошувала свою служницю, стояв стіл, покритий білою скатертиною, на якій були вишиті яскраво-червоні квіти. Таким чином, під час першої шлюбної ночі в жінки утворилася фобія, основний зміст якої полягав в тому, що вона прагнула показати служниці червоне на білому тлі. Після того, як жінка усвідомила суть того, що відбувається, тобто після того, як вона відкрилася своїй проблемі, її фобія зникла.

Наведемо ще кілька прикладів психотерапії. Один психотерапевт успішно виліковував психічні хвороби в процесі акта творчості: хворий разом із доктором виліплював самого себе з глини часто в натуральну величину, при цьому даний процес ліплення міг продовжуватися десятком годин. Після завершення роботи хворий як правило звільнявся від своїх патологічних симптомів. Тут, як відомо, діє принцип катарсису, звільнення від стресорного фактора, витиснутого в підсвідомість, через виведення цього фактора назовні і реалізацію його в малюнку, глині і т.д. Відомо, що діти, що зобразять свій страх на листі папера у виді того чи іншого образу часто звільняються від цього страху.

У зв'язку з цим можна згадати і деякі психотерапевтичні техніки лікування від наслідків життєвий потрясінь за допомогою спрямованого психічного шоку. Багато глибоко укорінених негативних психологічних установок формуються саме в стані переживання емоційного потрясіння, болючого шоку і т.д. Катарсична дія мистецтва пов'язана зі станом "психічного резонансу", що змушує людину заново пережити, відреагувати, осмислити і "відрацювати" життєві обставини, що викликали в неї ту чи іншу психічну травму.

Розглянемо *метод негативного впливу* К. Дулнопа [Свядош, 1982, с. 279-290], що висунув парадоксальне положення, відповідно до якого від негативної звички можна позбутися, якщо багаторазово свідомо повторювати ту дію, від якого хочеш звільнитися. Грунтуючись на даному методі, один музикант для усунення звичної помилки у виконанні однієї музичної фрази у творі Баха протягом 2-х тижнів навмисно грав це місце неправильно, після чого міг легко позбутися від звичної помилки. Жінка, що, друкуючи на машинці, нав'язливо додавала до кінця слова першу букву цього слова, змогла позбутися від пагубної звички за допомогою методу негативного впливу. Даний метод, мабуть, ґрунтується на принципі відкриття людини назустріч тому чи іншому негативному моменту її життя.

В. Франкл [Франкл, 1990, с. 334–351] назвав даний метод методом *парадоксальної інтеції*. Він розповідає, як до одного психіатра привели хлопчика, що страждав від енурезу. Психіатр сказав хлопчику, що за кожну ніч, коли він намочить постіль, він одержить 10 центів. Хлопчик був дуже радий, що йому надалася можливість розбагатіти. До моменту наступної зустрічі він заробив 20 центів, сказавши, що робив усе можливе, щоб мочитися в постіль щоночі, однак, на жаль, у нього нічого не виходило. Згодом він звільнився від хвороби.

Щось подібне ми можемо зустріти при аналізі деяких сновидінь [Крипнер, Диллард, 1997]. Меггі була комерційною художницею. Її постійно мучили застрашливі сновидіння, у яких вона рятувалася утечею від величезного потворного чудовиська. Ці сновидіння тривожили її настільки, що вона навіть намагалася зображувати це чудовисько на малюнках, але їй ніяк не вдавалося передати його риси. Наступного разу, коли вона побачила цей сон, Меггі твердо вирішила запам'ятати, як виглядає ця тварина, тому вона повернулася до неї обличчям – але чудовисько зникло. Сновидіння повторилося знову, але цього разу, як тільки чудовисько замаячіло неподалік, Меггі поринула за ним навздогін, наздогнала і доторкнулася до нього. І в цей самий момент, коли вона, кричачи від жаху, схопила чудовисько, воно перетворилося на прекрасне створення, схоже на коня. Меггі сіла на його спину, здійнялася в хмари і зрештою знайшла себе в обіймах чоловіка. Прокинувшись Меггі усвідомила, що уже мала схоже почуття жаху під час одного зі своїх перших контактів з чоловіком. Через це вона почала тримати чоловіків на пристойній відстані, думаючи, що сексуальна реакція буде для неї хворобливою. Але одержавши в сні ключ, Меггі дозволила сексуальним фантазіям ввійти в її думку, а пізніше – і в її життя. Її колишній особистий міф, котрий запевняв її, що інтимна близькість – щось страшне, перемінився новим, стверджуючим, що міжособистісна близькість може віднести її в царство нового розуміння,

подібно крилатому коню з її сновидіння.

Теза про стани закритості й відкритості ілюструється ще одним прикладом. Починаючи з Адорно (1940-і роки), психологи, що обстежують великі групи людей, постійно відзначають кореляцію між відразою до “іноземної” чи “екзотичної” їжі і “фашистським” типом особистості. Це, очевидно, свідчить про існування цілого поведінково-понятійного комплексу “відраза до нової їжі – неприйняття радикальних ідей – расизм – націоналізм – сектантство – ксенофобія – консерватизм – фашистські ідеології” [Уилсон, 1999, с. 162].

(25)

Процес обробки харчовими ферментами розпадається на складні елементи, що являють собою нейтральні сполучення і слабкі кислоти і луги. Частина цих речовин швидко руйнується і виводиться з організму, а ті, що залишаються можуть впливати на кислотно-лужне співвідношення внутрішнього середовища (крові, міжклітинної рідини і т.д.). За цих умов всі харчові продукти прийнято поділяти на “кислотні”, “лужні” і “нейтральні”. Віднесення ж харчових продуктів до цих груп не залежить від їхнього вихідного кислотно-лужного стану. Кислотно-лужна рівновага в організмі відновлюється так званими “буферними системами”, що шляхом особливих хімічних реакцій переводять активні кислоти чи луги в інші сполучення. Якщо ж довгостроково харчуватися продуктами, що дають стійкий зсув в один із боків, то буферні системи не можуть справитися зі своїми функціями, настає хвороба. Небезпечно зрушення в кислотну сторону. У нормі ж для забезпечення правильного обміну речовин повинна підтримуватися слабколужне середовище. Найбільш сильне закислення внутрішнього середовища організму викликають м’ясні і рибні продукти. Створення лужного середовища сприяють овочі, фрукти, молоко. Чим же небезпечно закислення? Справа в тім, що навіть при незначному зсуві кислотно-лужної рівноваги в кислотну сторону в тканинах організму відбувається випадання в осад і відкладення тяжкорозчинних солей сечової кислоти, що є одним з кінцевих продуктів обміну групи білків, що називаються нуклепротеїдами, головними джерелами яких є м’ясні і рибні продукти. Сечова кислота при цьому може відкладатися у вигляді солей на стінках судин, у м’язовій тканині, хрящових і інших тканинах. Це зумовлює виникнення подагри і інших хвороб. Особливо небезпечно відкладення солей на стінках судин головного мозку, що виявляється у вигляді підвищення нервового збудження, погіршення сну, зниження пам’яті, головних болях. Людина, що страждає на це потребує “беззабійну дієту”, що є “чистою” як у фізіологічному, так і в біоенергетичному й етичному відношеннях. Крім того, закисляюча їжа активізує симпатичний відділ вегетативної нервової системи, що створює тло постійної нервово-психічної напруги в людини. Виявляється корисною “беззабійна дієта”, що випливає з “беззабійної економіки”, яка при цьому економічно вигідніша для суспільства ніж дієта “забійна”. Як відзначає М. Харріс, калорійна цінність того, що тварина з’їдає завжди набагато більше калорійної цінності її тіла. Це означає, що більша кількість калорій виходить на одиницю витрат коли рослинна їжа з’їдається безпосередньо людиною, ніж коли ця їжа використовується для годівлі домашніх тварин [Harris. 1977].

(26)

П. С. Таранов [Таранов, 1997] пише про так називаний “Комплекс Епіходова”: “Жертва несе свою частку провини (участі) за те, що з нею відбулося, відбувається чи відбудеться”. Юристи відзначають, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочину чи загадкових випадків. Серед водіїв не менш 14 % потрапляють у різні дорожньо-транспортні випадки частіше, ніж у середньому вся інші водії. Сиднійця Джона Малнеса називають в Австралії самою нещасливою людиною: двічі його кусали гадюки, тричі збивали машини, чотири рази – мотоцикли, сім разів він попадав під велосипеди.

Наведемо висновки дослідження психолога Фландерс Данбар, що пояснюють принцип “Епіходова”. Тривалий час вона проводила дослідження в травматологічному відділенні однієї нью-йоркської лікарні, у результаті чого підтвердила наявність феномена, на який звернули увагу співробітники страхових компаній: люди, з вини яких коли-небудь стався

нещасний випадок на дорозі, знову попадали в аварію з набагато більшою імовірністю, ніж ті, хто ніколи не потрапляв у автомобільну катастрофу. Вона встановила, що більшість “типів, схильних до аварій” необачною їздою вивільняють свою агресивність. Але ще важливіше було її відкриття, що деякі водії підсвідомо прагнули заподіяти собі біль. Причини цього лежать у неусвідомлюваному, придушеному почутті провини і потреби бути покараним.

Виходить, що людина сам провокує, визначає безліч поведінкових і причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності. Так одинадцять членів родини відомої в усьому світі прізвища Гіннесс вмерли при дивних обставинах.

Таким чином, психологічні дослідження людей, що схильні до нещасливих випадків, до різних травм, каліцтв, показали, що дана схильність виникає з внутрішньої підсвідомої установки завдати собі каліцтва. Зрозуміло, що підсвідомість, інтуїція людини, що керують його автоматизмами, мимовільними процесами, у даному випадку штовхають людину на завдання собі травми, хоча свідомо вона найменше цього бажає. Причина формування підсвідомої установки на нанесення собі шкоди криється в тім, що ця людина схильна агресивно ставитись до зовнішнього світу. Однак підсвідома частина психіки людини, на відміну від її свідомої частини, здатна сполучати внутрішнє і зовнішнє. Саме тому агресивне ставлення людини до зовнішнього світу на рівні її підсвідомості означає, що в даному випадку людина агресивно ставиться до самої себе, коли грань між внутрішнім та зовнішнім стирається і зовнішня реальність як негативна сутність потрапляє у площину внутрішнього світу людини. Причому, дана агресія формує підсвідому установку на пошук можливості заподіяти собі каліцтва і навіть смерть. Тут ми маємо чинність закону “відплати”, чи “справедливості”.

(27)

П. Вайнцвайг пише [Вайцвайг, 1990], що психологи, вивчивши численні психофізіологічні показники людини в умовах комунікації із собі подібними, дійшли висновку: якщо спілкуються два чоловіки, життєвий тонус одного з яких вище, ніж в іншого, те життєва енергія “перетікає” до цього іншого, оскільки прилади фіксують, що його життєвий тонус підвищується, а іншої людини – знижується. Дещо подібне ми зустрічаємо в електротехніці у вигляді “ефекту захоплення”: якщо в одну енергомережу ввімкнути два генератора, що генерують коливання з близькими, але різними частотами, і якщо перший генератор характеризується більшою потужністю, ніж другий, то трапляється “захоплення”, коли сильний генератор “поведе” за собою слабкого та примусить його працювати на своїй частоті.

Далі було також виявлено, що якщо людина позитивно ставиться до свого оточення, то вона значно підвищує тонус своєї життєдіяльності, і навпаки. Дані висновки отримані на підставі досліджень Інституту кінесіології в США, директор якого, Д. Даймонд, відкрив, що щитовидна залоза крім виконання головної функції імунологічного нагляду, є основним розподільником живлющої, регенеруючої енергії організму. Щитовидка спрямовує і регулює потік електромагнітної енергії по всьому організмі, проводячи миттєві коректування, що необхідні для подолання відхилень у життєдіяльності. Було показано, що щитовидка і півкулі головного мозку виконують єдину задачу таким чином, що будь-яка діяльність, що підсилює і стимулює функціонування щитовидки, негайно вмикає і балансує роботу півкуль, які у стані стресу виявляють функціональну неузгодженість. Саме тут виявляється фізіологічна ланка, що пов’язує життєву енергію, гармонію і творчий потенціал людини [Diamond, 1977, 1979].

Було показано також, що негативні почуття і думки є джерелом стресу людини. Любов, віра, відвага, подяка і довіра активізують діяльність щитовидної залози і підвищують нашу життєву енергію. Ненависть, заздрість, підозра і страх, а також неприємні асоціації і спогади гальмують діяльність щитовидки і знижують життєвий тонус організму. Крім того, усе різноманіття поведінкових аспектів людини прямо пов’язано з діяльністю щитовидки. Так, наприклад, стверджувальний кивок підсилює діяльність щитовидки, негативний жест –

послабляє її. Так званий “жест Мадонни” (розпростерті для обіймів руки – жест вираження любові) позитивно впливає на людину в стресовій ситуації, навіть якщо цей жест лише уявлюваний (але неодмінно глибоко емоційний). Посмішка також стимулює діяльність щитовидки не тільки людини, що посміхається, але і людей, що сприймають цю посмішку. Звертаючи увагу на обмін енергією між людьми, Д. Даймонд дійшов висновку, що різні прояви життєвої енергії взаємозалежні. Енергія “сильної” людини послабляється при особистому контакті з “слабкою”, одночасно при цьому енергія останньої підсилюється. Під час особистого контакту порушення психічної рівноваги може передаватися від одної людини до іншої. Настрої і думки вкрай заразливі.

Можна говорити про безпосередній енергетичний обмін: “зовнішнє середовище – клітина”, коли енергія для життєдіяльності поступає в організм не через субстратно-речовинний, а енерго-польовий канал. Так у деяких дерев ріст і обмін речовин узимку залишається на рівні обміну влітку, незважаючи на те, що взимку надходження хімічних речовин з ґрунту різко знижується. Так само і олені в умовах полярної ночі живляться за рахунок дуже низькокалорійної їжі і залишаються активними. У людини спостерігається дещо подібне. Був проведений експеримент з двома групами бувших спортсменів, які пробігали близько 70 км в день і подолали 500 км. Енерговитрати складали близько 4500 ккал. І якщо перша група компенсувала енергетичні втрати за рахунок висококалорійної їжі (в тому числі м'яса), то друга група отримувала не більше ніж 900 ккал (в основному рослинну їжу). Учасники першої групи к кінцю пробігу втратили у вазі декілька кілограм і не відчували приливу енергії. А учасники другої групи зовсім не втратили у вазі і залишилися енергійними і бадьорими [Смирнов, 1990, с. 15–17].

(28)

Провідні економісти стверджують, що їх дисципліна зайшла у глухий кут і існує нагальна потреба у “новій економічній свідомості” [див. Канра, 1996; Henderson, 1978, 1981]. Спостерігається прагнення до концептуалізації нової економічної думки, що характеризується цілісним підходом до аналізу економічних феноменів, коли, наприклад, валовий національний продукт повинен характеризуватися сумою всіх форм діяльності, що включають форми, які пов'язані як з грошовими, так і негрошовими величинами (такими, як соціальні витрати, що не плюсується до валового національного продукту, а віднімаються від нього).

Зараз усвідомлюється, що економіка, як і всі інші сфери людської діяльності, має включатися у загальний контекст існування людини на нашій планеті. Нагальним є розробка такої еколого-економічної концепції, в якій положення та параметри економічних теорій були б пов'язані з аналогічними категоріями вкладених екосистем. Тобто економіка перестає бути спеціальною дисципліною, вона поширюється у сфері екології, коли спостерігається інтеграція економічної та екологічної свідомості людства. Більш того, прагматично-меркантильний дух економіки поступово руйнується, зустрічаючи вимоги екологічної свідомості, яка констатує, що “економічна наука підняла на престол найнепривабливіші наші пристрасті: користолюбність, суперництво, обжерливість, пихатість, егоїзм, вузьколюбність і, нарешті, звичайну жадібність”. Тут визнається, що ідея постійного (“сталого”) економічного росту, яка догматично приймається майже всіма економістами та політиками, виявляється вельми безпечною для майбутнього нашої цивілізації [Канра, 1996, с. 231–232]. Цілісний підхід до аналізу економічних феноменів може допомогти розв'язати стару суперечку між капіталізмом та комунізмом, бо цей підхід свідчить, що така суперечка безплідна, оскільки обидві системи базуються на матеріалізмі, обидва глобальні напрямки соціально-політичної думки переслідують завдання промислового росту і використовують технології з центризмом та бюрократичним контролем, що посилюються [там само].

Визнається, що механічний, інструментально-атомарний стиль сучасної економіки, який ґрунтується на маніпуляції та керівництві, пристосований для централізованого адміністрування, а не для регіонального і місцевого застосування індивідами та малими групами. Тобто центр, що відірвався від периферії, виступає дестабілізуючим чинником

економічних процесів. Потреба у цілісному підході в аналізі економічних феноменів виявляє проблему економічного зростання, який повинен мати якісну оцінку, що відповідає новій економічній свідомості як цілісній сутності, яка виходить за межі суто економічних міркувань. Наприклад, нова економічна свідомість вважає за природну річ, коли тютюнові компанії повинні сплачувати значну частину збитків на лікування, що пов'язано з палінням, а виробники спиртного мають компенсувати відповідну долю витрат, пов'язаних з алкоголізмом.

Нова економічна свідомість підкреслює єдність економічної, екологічної та соціальної складових у суспільстві, наприклад, відомо, що збільшення безробіття на один відсоток виступає стресорним фактором, який можна виміряти білльйонами доларів, що витрачаються суспільством на відшкодування хвороб та смертності [Капра, 1996, с. 263].

(29)

Про ціле говорять езотеричні джерела, де ми можемо довідатися про “Групову Душу”, існування якої повсюдно відкидається тими, хто ще не здатний зрозуміти, що життя є серією групувань: від мікроскопічної тварини до людини кожен організм, кожен окремий орган являє собою групу, що стоїть на окремому ступені універсальної шкали живої субстанції.

Ціле виявляє себе в сфері життя, що будується як принципово цілісна сутність. Наведемо тут спостереження французького ентомолога Луї Тома, який вивчав термітів [Поп. псих., 1990]. Він писав, що окремий терміт є стохастичною сутністю, задіяною в хаотичному русі. Але якщо ми збільшимо число термітів до деякої “критичної маси”, те відбудеться чудо: терміти почнуть створювати робочі бригади і, діючи найвищою мірою узгоджено, зводили грандіозну будівлю, виявляючи “велике знання” про спорудження в цілому. Це ж можна говорити і у відношенні всіх “суспільних тварин”.

Окремо взята особина сарани не знає напрямку й мети руху під час міграції, а згряя – знає. У птахів також кожна окрема особина не знає напрямку міграції, але досить безлічі птахів зібратися разом, як казна-звідки виникає знання, якого до цього не було. Подібний же ефект “критичної маси” існує й у риб, а також у всіх суспільних тварин. Як з'ясувалося, “велике знання”, чи “велика воля” керує всіма нюансами існування співтовариств живих істот. Усі вони, взяті в цілому, утворюють “живу речовину” В. І. Вернадського, що формує “цілісний планетарний організм” (Тейяр де Шарден), інтегрований у єдиний моноліт життя за допомогою так званих “слабких екологічних зв'язків” В. П. Казначеева.

Загалом, людина і природно-географічне середовище складають єдність. Учені, що вивчають вплив людського чинника на клімат Землі, дійшли висновку, що в місцях підвищеного хвилювання великих мас людей (у місцях військових конфліктів, революцій і т.д.) раніше або пізніше назрівають екологічні катастрофи, такі як землетруси, повені, урагани. Так було на початку дев'яностих років у Вірменії (Спитакський землетрус, у якому загинуло близько ста тисяч людей), що у той час вела бойові дії зі своїм давнім ворогом – Азербайджаном. Так було в Європі – землетрус, викликаний вогнищем агресії в Югославії.

Необхідно сказати і те, що людина здатна позитивно впливати на клімат Землі і взагалі на події, що відбуваються на планеті. Відомо, що людина володіє двома півкулями головного мозку, права з якій сприймає світ цілісно, не розділяючи його на зовнішнє і внутрішнє, Я і не-Я. Ліва півкуля кристалізує Я людини як дещо окремо узятє і суверенне. У звичайному стані півкулі функціонально витісняють одна одну, але в стані медитації, як показали енцефалографічні дослідження, півкулі працюють як одне ціле, а людина постає гармонійною істотою, що зберігає своє особистісне Я і одночасно перебуває в гармонії з навколишнім світом. Відомо також, що сам стан медитації не тільки гармонізує саму людину, але і за законом резонансу – навколишнє середовище. При цьому якщо медитують кілька людей, то в результаті когерентних процесів ефект їхньої спільної медитації набагато перевершує сумарний ефект кожного, медитуючого окремо. У Санки-Петербурзі були проведені дослідження спільної медитації, завдяки якій було помітне зниження криміногенної обстановки. Учені підраховали, що для того, щоб помітно згармонізувати обстановку на нашій Планеті необхідно більш ста тисяч медитуючих. Створюються три

центри медитації на десятки тисяч чоловік – в Америці, Англії й Індії [Готвальд, Ховадд, 1993, с. 12].

(30)

Ст. Гроф к книзі “Подорож в пошуках себе” [Гроф, 1994, с. 82–83, 174–177] говорить про особливі змінені стани свідомості, названими трансперсональними, тому що вони дозволять людині трансцендувати (переборювати) рамки простору і часу нашого феноменального світу. Ці стани можуть виникати спонтанно в результаті стресів, потрясінь. Ст. Гроф протягом 30 років вивчав змінені стани свідомості, викликувані психodelіками. Потім він винайшов свій метод ініціювання змінених станів, що базується на вивченні релігійного досвіду збагнення Вищої реальності. Даний метод був названий холотропним диханням – диханням у найбільш швидкому темпі під особливу ритмічну музику. У результаті того, що через якийсь час (сеанс холотропного дихання може продовжуватися до 3 годин) біологічний час людини прискорюється в результаті прискорення органічних процесів, викликаних швидким подихом, а також у результаті досягнення стану самогіпнозу, людина усе більш занурюється, регресує углибину свого життя аж до народження і нижче, переживаючи її як би заново. У процесі такого переживання стреси, негативні моменти людського життя одержують повторну актуалізацію, відреагування, що приводить до звільнення від них. Трансперсональний стан психіки, як вважає Ст. Гроф, дозволяє не тільки одержати доступ до всіх куточків людського життя в минулому і іноді в майбутньому, але і перебороти просторово-часові обмеження нашої повсякденної свідомості. Створений Ст. Грофом напрямок вивчення людини і Всесвіту є науковим і в цілому прийнятий психологами і психіатрами.

Трансперсональні переживання виявляють характеристики, що змушують сумніватися в більшості фундаментальних передумов матеріалістичної науки і механістичного світогляду. Будь-яке неупереджене вивчення трансперсональної області психіки приводить до висновку, що ці спостереження являють собою серйозний виклик ньютону-картезіанській (класичній) парадигмі західної науки. Люди, що пережили епізоди зачаття чи перебування в утробі матері, ототожнилися з елементами свідомості тканин, чи органів, клітин, здобувають при цьому медичні відомості щодо анатомії, фізіології і біохімії відповідних процесів. Переживання спогадів предків, досвіду расового і колективного несвідомого, минулих утілень також часто містять точні деталі архітектури, одягу, зброї, мистецтва, соціальної структури і релігійної практики відповідних культур чи періодів, навіть інформацію про конкретні історичні події. Люди, що переживають філогенетичні епізоди чи ототожнення з існуючими формами життя, знаходять їх не тільки справжніми і переконливими, але також одержують багато інформації щодо психології тварин, етології, їхніх специфічних звичок і особливостей репродуктивного циклу. У деяких випадках це супроводжується архаїчною м'язовою інервацією, не характерною для людини, чи навіть складними діями, такими, як виконання шлюбного танцю.

Люди, що переживають епізоди ототожнення з рослинами чи їхніми частинами, часто передають важливі відомості про процеси, що відбуваються в них – проростання насіння, фотосинтез в листах, обмін води і мінералів у кореневій системі, процес запилення. Часто зустрічається переконливе почуття свідомого ототожнення з неживою матерією чи неорганічними процесами – водою в океані, вогнем, блискавкою, діяльністю вулканів, ураганами, із золотом, алмазами, гранітом і навіть із зірками, галактиками, атомами і молекулами. Такого роду переживання теж можуть іноді приносити точну інформацію про різні природні процеси.

Особлива категорія трансперсональних переживань – телепатія, парапсихологічна діагностика, ясновидіння, передбачення майбутнього, психометрія, позатілесні переживання й ін. зараз стає предметом експериментальних досліджень. Це єдиний тип трансперсональних феноменів, що обговорюється в академічних колах, хоча, на жаль, з чималою часткою упередженості.

Філософські труднощі аналізу цих станів збільшуються тим, що в незвичайних станах

свідомості відображення матеріального світу переплітається зі змістом, що з погляду західної людини не належить до об'єктивної реальності. Можна згадати тут юнгівські архетипи – світ божеств, демонів, деміургів, героїв, наділених надлюдськими здібностями, і складні міфологічні, легендарні епізоди. Однак навіть такі переживання можуть репрезентувати точну інформацію про релігійний символізм, фольклор і міфологічні структури в різних культурах, раніше невідомих людині.

Існування і природа трансперсональних переживань порушують деякі найбільш фундаментальні припущення механістичної науки. Вони вимагають визнання таких здавалося б абсурдних уявлень, як відносність і умовність усіх фізичних границь, непросторові, несилові зв'язки Всесвіту, комунікація за допомогою невідомих засобів і каналів, пам'ять без матеріального субстрату, нелінійність часу, свідомість, пов'язана з усіма живими організмами, у тому числі з нижчими тваринами, рослинами, одноклітинними і вірусами, і навіть неорганічною матерією.

Багато трансперсональних переживання включають недоступні безпосередньо органам чуттів людини події макрокосму і мікркосму чи періодів, що передують виникненню Сонячної системи, формуванню Землі, появі живих організмів, розвитку центральної нервової системи, появі homo sapiens. Усе це ясно вказує на те, що якимсь невідомим поки чином свідомість людини містить інформацію про весь Всесвіт, про все існування. Людина володіє потенційним емпіричним доступом до будь-якої його частини й у деякому змісті є всією космічною мережею, будучи одночасно мізерно малою її частиною, окремою і незначною біологічною істотою.

Грегори Бейтсон, що досяг у своїй роботі блискучого синтезу точок зору кібернетики, теорії інформації і теорії систем, еволюційної теорії, антропології і психології [Bateson, 1979], дійшов висновку, що не тільки можливо, але й логічно необхідно припускати існування психічних процесів на всіх рівнях природних феноменів достатньої складності – на рівні кліток, органів, тканин, організмів, груп тварин і людей, екосистем і навіть Землі і Всесвіту в цілому, коли людина та оточуючий її світ психізуються, а ми немов би повертаємося до древніх уявлень людства. У цьому способі мислення наука знову прийшла до старого уявлення про існування іманентного Бога Спінози. Зовсім незалежно Джеймс Лавлок виявив у своїй книзі “Гей” новий погляд на життя на Землі [Lovelock, 1979]. Свідчення того, що тонкі гомеостатичні механізми, що підтримують сталість температури Землі і концентрацію ключових компонентів (солей, кисню, аміаку й озону) в атмосфері, океанській воді і ґрунті, змушують припустити, що Земля подібна розумному організму. До аналогічних висновків прийшли й інші дослідники [Roszak, 1978; Russel, 1983].

Трансперсональні переживання, як щось зовсім несумісне з механістичною наукою, співзвучні революційному розвитку різних наукових дисциплін, у якому виявляється нова наукова парадигма. Серед дисциплін і понять, що внесли свій вклад у цю кардинальну зміну світогляду, можна назвати квантово-релятивістську фізику [Capra, 1975, 1982], астрофізику [Davies, 1983], кібернетику, теорію інформації і теорію систем [Bateson, 1972, 1979; Maturana and Valera, 1980; Valera, 1979], теорію морфічного резонансу та формуючої причинності [Sheldrake, 1981], пригожинську теорію дисипативних структур [Prigogine and Stengers, 1984], бомовську теорію холоруку [Bohm, 1980], голографічну модель мозку [Pribram, 1971, 1977], янгівську теорію процесу [Young, 1976] та ін.

(31)

Ф. Бекон, відомий англійський натураліст, говорив про природу наступне: “Природу варто загнати собаками, підняти на дибу, звалтувати, її потрібно катувати, щоб змусити видати свої таємниці вченим, її потрібно перетворити в рабу, обмежити і керувати нею” [Bacon, 1870, p. 87].

У масштабі всього людства даний хижацький умонастрій здатний породити життєву стратегію, засновану на силі, суперництві, однобічному контролі; він славить лінійний прогрес і необмежений ріст. Матеріальна вигода і збільшення національного доходу розглядаються як основний критерій добробуту і міра рівня життя. Ідеологія, економічна і

політична стратегія, що виростають з такої життєвої позиції, приводять людину до серйозного конфлікту з її власною цілісною природою як живою системою і з фундаментальними законами Всесвіту.

Всі живі системи критично залежать від підтримки оптимальних параметрів, а максималізація в переслідуванні визначених цілей – це неприродна і небезпечна стратегія. В Уселеній, природа якої циклічна, така стратегія вимагає необоротного лінійного руху і необмеженого росту. У перспективі це означає повне виснаження невідновних природних ресурсів, особливо копалин енергоносіїв, нагромадження токсичних відходів, що забруднюють повітря, воду і ґрунт – усі життєво важливі умови для підтримки життя. Цей підхід до життя затверджує також суперництво і дарвінівське “виживання найбільш пристосованих” як природні і здорові принципи існування, і нездатний до визнання необхідності цілісності і кооперації.

Коли людина в процесі глибинного самодослідження переживає корінне зрушення від стану закритості до стану відкритості і тотальному прийняттю навколишнього світу, у неї значно зростає здатність насолоджуватись життям і пробуджується інтерес до нього в цілому і кожній його формі окремо. Коли переживання цілісності пронизують досвід повсякденного життя, стає можливим одержувати інтенсивне задоволення в кожен момент і в кожній звичайній ситуації – від їжі, простих людських контактів, роботи, сексу, мистецтва, музики, прогулянок на природі. Це в значній мірі зменшує постійне прагнення до складних цілей і помилкових надій. При такому умонастрої стає зрозуміло, що мірою життя є якість власного досвіду, а не кількість матеріальних благ.

Ці зміни супроводжуються спонтанним виникненням глибокого розуміння екології. Формується нове бачення світу, що приводить до “добровільної простоти”, що розуміється як вираження глибокої мудрості. Стає також очевидним, що єдина надія на політичний, соціальний і економічний розв’язування нинішньої всесвітньої кризи може впливати лише зі стану цілісності, що переборює безнадійну психологію “вони проти нас”, яка породжує лише маятникові зрушення, що складаються в зміні ролей гнобителів і гноблених [Гроф, 1994, с. 280–281].

ГЛАВА 2. НАЛЕЖНЕ ТА ДІЙСНЕ

Крихітка правди, що використовується для хибної мети, у хибному контексті, – це вже неправда і, може, найгірша.

Н. Я. Ейдельман [Знаков, 1991, с. 15-20]

Дві речі дивують мене більше за все: зоряне небо над нами та моральний закон усередині нас.

Кант [Кант, т. 4, ч. 1, с. 499]

Свіжість буває тільки одною – першою, вона ж є останньою.

М. О. Булгаков [Булгаков, 1993]

Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.

Г. Сковорода [Сковорода, 1983]

Геній – це явище “стовідсоткове”. Напівгеніїв не буває.

Н. В. Гончаренко [Гончаренко, 1991, с. 92].

*Талант – як гроші, чи вони є, чи їх немає.
Шолом-Алейхем [див. Гончаренко, 1991, с. 92].*

... мільйони позитивних прикладів недостатньо, щоб верифіціювати закон, але одного суперечливого випадку достатньо, щоб заперечити його.

Р. Карнап [Карнап, 1971, с. 62]

*Чесність – найкраща політика
М. Сервантес*

Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зростить і твою оселю, і сусідську

Г. Сковорода [Сковорода, 1983, с. 169]

Щоб розкрити свою індивідуальність, людина має вступити у спілкування з іншими людьми. Але саме для того, щоб вступити в спілкування з іншими людьми, свою індивідуальність слід обмежити.

Таранов П. С. [Таранов, 1997, с. 350-358]

*Как сердцу высказать себя,
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, как ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь
Ф. Тютчев*

*Щаст'я – це коли тебе розуміють
(З фільму “Доживемо до понеділка”)*

Чого ж ти шукаєш у цьому світі? Світу ти шукаєш, бажаєш установити згоду між самим собою й усім, що бачиш навколо себе. Тому і приводиш усе до відповідно із самим собою і самого себе у відповідність з усім; намагаєшся зберегти усе, що зближає і примиряє, і усунути те, що породжує розбрати і сіє ворожнечу, розділяючи людей; викоринити те, що безглуздо і приречено на загибель. Такий подвиг, що тільки ти і можеш здійснити, людина...

Іоан Славич [Славич, 1980, с. 3]

Сучасна доба займає особливе місце в історії людства. Глобальне прискорення світового розвитку лякає своїми жахливими темпами: “1 млн. років в палеоліті виявляються еквівалентними 40 рокам у наш час, тобто по суті життю одного покоління” [Князева, Курдюмов, 1997, с. 73]. Глобальне прискорення розвитку суспільства означає скорочення головних історичних фаз, коли час актуалізації кожної нової фази зменшується на декілька порядків. Тому ці фази, коли їх нанести на графік, свідчать про експоненціальний розвиток, який “передбачає перехід до вертикальної лінії, чи, точніше, до точки – так званої сингулярності... Якщо не передбачити катастрофи... тоді, очевидно, треба чекати на втручання деяких нових, поки що не врахованих рушійних сил, котрі змінять ці графіки” [Дьяконов, 1994].

Слід сподіватись, що одним із головних чинників цих рушійних сил виступить інформація, оскільки наше сторіччя можна охарактеризувати не лише як атомне, але, перш за все, як інформаційне. Якщо накопичення інформації було необхідною умовою для розвитку людської популяції, то “володіння” інформацією зараз може вважатися наріжною умовою виживання нашої планети.

Як фактологічна сутність інформація у межах теорії інформації записується в формі двійкового розряду. Інформація ж як етична сутність може бути поданою у вигляді антитези “*правда – брехня*”, що подібна до двійкового розряду, якщо правду позначити “1”, а брехню – “0”. При цьому виявляється, що сам стан “володіння” інформацією визначається не стільки кількістю наявної інформації, скільки нашим відношенням до неї, нашим розумінням змісту інформації, взаємовідношенням різних інформаційних контекстів та їх аксіологічною інтерпретацією.

Отже *правда і брехня* як протилежності цілком можуть бути співвіднесеними з полярними категоріями *добра та зла*, коли правда може розумітися як добро, а брехня – як зло. В культурі минулого існували й такі поняття, як порок і добродетель, що співвідносяться з категоріями добра та зла, правди та неправди. Обидва ці поняття ґрунтуються на вченні про цілісну духовно-фізичну природу людини, що яскраво відображено в працях одного з основоположників релігійної психології Феодана Затворника [*Что есть дух. Жизнь, 1914*], який прагнув “...все достойное выводит из устройств человеческого естества”.

На відміну від однозначного формально-логічного трактування світу, що передбачає розгляд його в “чорно-білих тонах”, багатозначне діалектичне мислення дозволяє аналізувати оточуючу дійсність як поліфонічну сутність, яка змережена розмаїттям перехідних кольорів та відтінків, коли добро та зло, правда та брехня спроможні парадоксальним чином переходити одна в одну. Звідси випливає розуміння *дифузності добра та зла*, що притаманно Сходу, бо тут, як правило, усвідомлюється, що вони щільно пов’язані та взаємно породжуються: “Коли в Піднебесній довідуються, що прекрасне є прекрасним, з’являється і бридке. Коли всі визнають, що добро є добром, з’являється і зло”, писав Лао-цзи [*Лит. др. Востока, 1984, с. 227*].

Своєрідна “повнота часу”, свідками якої ми зараз є, готує ґрунт для корінного морально-світоглядного, філософсько-релігійного синтезу Сходу та Заходу, коли Схід починає використовувати технологічні досягнення Заходу, а цей останній асимілює релігійно-філософські одкровення Сходу [Григорьева, 1997]. Так гуманістична психологія та педагогіка дотримується думки, що позитивні і негативні якості людини, які західне картезіанське мислення розводить по полюсах добра та зла, є рівноцінними ресурсами психіки людини. Здібність добра та зла, правди та неправди до взаємної трансформації, яка тут виявляється і яка ілюструється думкою Блаженного Августина про “моральну брехню” [Знаков, 1997] (“брехня задля спасіння”), – це лише один бік їх відношень. Оскільки правда та брехня виступають одна у відношенні до іншої як якісно відмінні і навіть антагоністичні сутності, що розвиваються за своїми законами.

Не існує строгої наукової теорії, яка вичерпно повно окреслила б діалектику правди та брехні, бо будь-яка теорія, як правило, має справу з фактологічною стороною дійсності, в той час коли брехня та правда є категоріями етики, що покликана відображати моральну сторону реальності. Треба визнати, що одне з важливіших (і суперечливих [див. Кара-Мурза, 1990; Огурцов, 1990; Непостиж...]) завдань філософії – це *концептуально пов'язати моральне та фактологічне*, тобто привести до загального теоретичного “знаменника” кантівські “зоряне небо над нами та моральний закон усередині нас”. Це дозволило б інтерпретувати правду та неправду у термінах наукової теорії, де дихотомія “правда-брехня” набуває вигляду “істини та омани”.

Постає питання, чи можна дослідити категорії правди та неправди і взагалі будь-які етичні категорії як об'єкти наукової теорії? Так чи інакше, а міркування, що впливають з нашої інтуїції та здорового глузду [Яцкевич, 1990, с. 75], переконує: в житті ми зустрічаємо приклади не лише дифузії добра та зла (що ілюструється англійським прислів'ям “шлях у пекло моститься з благих намірів”), правди та брехні, але і їх безсумнівної антагоністичності. Існує прислів'я – “ложка дьогтю у бочці меду”, яка дає нам уявлення про принципову якісну відмінність правди та брехні. Дійсно, подібно до “ложки дьогтю у бочці меду”, “крапля” брехні, що розчиняється в деякому “об'ємі” правди, спотворює всю правду, перетворюючи її на брехню. Однак “крапля” правди, яка укорінюється в деякому “об'ємі” брехні, неспроможна перетворити її на правду. Виходить, що брехня характеризується якістю, яку правда принципово не може мати: *брехня має імунітет проти правди*. Дещо подібне ми зустрічаємо у М. С. Лескова. В одному з його оповідань головний герой дивується, чому пісна їжа, наприклад риба, якщо вона готується разом із скоромною їжею, яйцями, оскверняється, тобто перетворюється у скоромну, а не навпаки? Тут ми бачимо, що скоромна їжа, на відміну від пісної, не може осквернитися. Подібно до цього існує теологічне поняття “астартизм”, що позначає блюзнірське змішування та осквернення духу через плоть. При цьому ідея одухотворення плоті в християнській теології не отримала значного розвитку.

Ми бачимо, що правда виявляє якість бути цілісністю (актуалізуючись за принципом “все у всьому”), коли найменше порушення статусу цілісності знищує сутність правди. Неправда, навпаки, виявляє якість дискретності (принцип “розділяй та пануй”), коли ніякий чужорідний елемент, привнесений в неї ззовні, не спроможний похитнути сутності брехні, оскільки цей елемент автоматично включається в склад дискретно-множинної за своєю природою брехні, де такі розбіжності, як правда та брехня можуть сусідити, не порушуючи при цьому загального “тла” неправди. Цікаво, що дискретність є характеристикою будь-якої знакової системи, будь-якої мови як системи знаків. А сама мова як вербально-знаковий засіб комунікації принципово не здатна абсолютно повно і адекватно транскрибувати, виражати сутність наших думок, що виявляє потребу у використанні герменевтики (традиції тлумачення текстів), а також проблему розуміння, що являється однією із найбільш складних у філософії та психології [Гусев, Тульчинский, 1985]. Очевидно, саме з принципової невимовлюваності наших думок через засоби мови витікає міф про Вавилонське стовпотворіння як результат змішання (“породження”) мов, і саме тут міф черпає розуміння суті знаково-вербального світу як принципово спотворюючого думки людини, як сутності, яку релігійна свідомість називає вотиною Сатани – “родоначальника брехні”, творця великої ілюзії (як писав Е. По, “Все, что несут нем сон и бденье, – лишь сновиденье в сновиденье”), що називається на Сході “Маєю” (вважається, що Майя включає в себе будь-який досвід, що витікає з розмежування “Я” та не-”Я” [Уилбер, 1990, с. 473]).

Цілісність правди пояснюється відмінністю “правди-істини” від “правди-справедливості” [Бердяев, 1990]. Справа у тому, що дилема двох правд виражається у понятті “інструментальної правди” [Знаков, 1991], яка може бути свідомо аморальною, коли, наприклад, каліку називають виродком з метою образити його. Таким чином, тут можна говорити про моральну правду, яка є “порядком, що базується на справедливості” [Ожегов, 1988]. Таким чином, коли говорять про той чи інший вчинок людини, який може бути розціненим як негативний через те, що свідомо, чи безсвідомо при цьому не зазначають

мотиви та обставини вчинку, то така правда може вважатися аморальною. Виходить, що справедливим можна вважати такий вислів про поведінку іншої людини, що розкриває її суб'єктивні та об'єктивні причини [Знаков, 1991], тобто відображає цю поведінку у *всій повноті її онтологічних, гносеологічних та аксіологічних складових*. Правді при цьому, щоб залишитись собою, потрібно бути цілісною сутністю, яка віддзеркалює *цілісний смисл* тієї чи іншої ситуації. Правда тут є істиною, а також совістю людини, бо “завданням совісті полягає у відкритті людині того, що потрібно” [Франкл, 1990, с. 98].

Таким чином, правда є *смыслом*, який можна розуміти як цінність, – дещо цілісно-автоматичне, що полегшує пошук *смыслу*, оскільки, принаймні у типових ситуаціях, людина звільнена від прийняття рішень [там само, с. 288–289]. *Смысл*, правда тут виступають *цілісними, парадоксальними, сутностями*, оскільки правда як абсолютне знання всіх аксіологічних складових конкретної ситуації не може не бути парадоксальною, інтуїтивною річчю.

Отже, ми бачимо, що правда є цілісна, а брехня – дискретна сутність. Даний висновок підтверджується дослідженнями В. А. Лефевра, результатом яких є розробка кібернетичної моделі механізму совісті, алгебраїчний аналіз етичних феноменів [Лефевр, 1990, 1992]. У книзі В. А. Лефевра “Алгебра совісті” конкретне описання етичних уявлень суб'єкта про світ вміщує аналіз стану найбільшої міри добра (що оцінюється як “1”) і стану повної відсутності добра (що оцінюється як “0”). При цьому виявляються два протилежні моральні модуси, що зумовлюються двома життєвими позиціями.

1) Коли людина *позитивно оцінює компроміс між добром і злом* (що передбачає досягнення добра будь-якими засобами), то це неминуче орієнтує таку людину на конфронтацію з будь-яким потенційним і актуальним супротивником, бо компроміс між добром і злом призводить до їх злиття, а це змушує ставитися до світу з ворожою настороженістю, оскільки в кожному явищі навколишнього світу людина бачить можливість зла. Тут доброї зло поєднуються саме за принципом “ложки дьогтю”, яка “псує бочку меду” [Шрейдер, 1990, 1993]. Таким чином, компроміс між добром і злом передбачає дискретно-ізолюване, конфронтаційне існування. При цьому будь-яка, навіть позитивна оцінка світу як добра у контексті компромісу добра і зла є помноження цієї оцінки на нуль (відсутність добра), що дає нуль, тобто зло.

2) Другий моральний модус передбачає те, що людина *негативно оцінює компроміс між добром і злом*, тобто вважає, що їх неможливо поєднати і віддає при цьому перевагу добру. І це викликає тяжіння такої людини до компромісу з своїми супротивниками, оскільки світ при цьому оцінюється як добрий (що дорівнює 1 за шкалою В. А. Лефевра), тобто інтегрально-цілісний, коли буття більше не сприймається через призму опозиції добра і зла, внутрішнього та зовнішнього, ворога і друга.

Дихотомія брехні та правди (подібно які добра та зла) співвідноситься з дихотомією енергії та інформації. Енергія як міра руху є динамічною, континуальною сутністю, на відміну від інформації (міри організації, упорядкування різноманітності речей та явищ) – принципово структурної, множинної, статичної сутності. Дійсно, правда як принцип поведінки (що виражається в прислів'ї “чесність – краща політика”) передбачає позитивне, некритичне, щире, відкрите ставлення до життя. Як довели дослідження, саме позитивне ставлення до життя, коли переконання людини не мають розбіжностей з ділом, саме щиросердність, чесність, відсутність будь-яких побоювань, значно піднімає енергетичний тонус організму, тобто сприяє актуалізації енергії за рахунок його активності, коли він являє собою відкриту цілісну систему, що складає з оточуючим середовищем одне ціле і тому йому не бракує енергетичних ресурсів існування [Вайнцвайг, 1990, с. 46–60]. Брехня як множинна сутність передбачає ізолювано-дискретний, самочинний, критично-негативний тип поведінки, що зменшує енергетичний тонус організму [там само]. Тобто тут брехня як показник “нечистої” совісті може бути порівняна з інформацією – множинно-рефлексивною сутністю та може відповідати принципу “розділяй та пануй”, бо інформація також виражає функцію керівництва.

Треба додати, що приплив енергії в організм як результат поведінки “по правді” передбачає активізацію позитивних емоцій з всіма психофізіологічними наслідками, що випливають з цього, такими, як розширення судин (що поліпшує трофіку клітин, тканин та органів), розслаблення м’язів, активність парасимпатичної гілки вегетативної нервової системи та трофотропних функцій організму, анаболізмено-асиміляторних відновних процесів [Кассиль, 1978, с. 68–69].

Зв’язок між енергією та інформацією (що співвідносяться з полярними категоріями правди та брехні, які ми розглядаємо) виявляється через аналіз потребно-інформаційної теорії емоцій П. В. Сімонова [Симонов, 1981, 1987], який довів, що емоція визначається якоюсь актуальною потребою та оцінкою імовірності (можливості) її задоволення на базі онто- та філогенетичного досвіду. Низька вірогідність досягнення мети, тобто брак інформації про умови, що прогностично необхідні для задоволення потреби, призводить до негативних емоцій (страху, гніву, тривоги тощо). Надмір же інформації, тобто зростання вірогідності задоволення потреби порівняно з прогнозом, що раніше людина мала, призводить до актуалізації позитивних емоцій. Таким чином, приплив енергії у організм пов’язаний з позитивними емоціями, що зумовлюється генерацією інформації (“тіні енергії”), котра зменшує рівень невизначеності тієї чи іншої ситуації, коли суб’єкт, що називається, “володіє ситуацією”, не відчуваючи страху перед майбутнім.

Стан володіння інформацією, який відбиває рівень упорядкованості системи, можна співвіднести з такими поняттями, як правда, істина. Цей стан передбачає відсутність страху перед світом, високий позитивний емоційний тонус, підвищену енергійність, тотальний оптимізм, позитивне ставлення до життя у всіх його проявах, щирість, відвертість як наслідки того, що людина не має чого боятися, не має потреби використовувати брехню як спосіб пристосування до середовища, який виражає довільно-опосередкований (не мимовільний, спонтанний, як у першому випадку) шлях взаємодії з ним.

Отже, правда як цілісно-континуальна сутність передбачає стан внутрішньої упорядкованості, що відображає високий рівень володіння інформацією, а це сприяє припливу в організм енергії як міри руху, а тому міри життєвої активності, високий тонус якої дозволяє у будь-якій ситуації відчувати себе упевнено та діяти “за правдою” – відверто та чесно. Треба додати, що інформацію можна розуміти як “зняту інформацію”, оскільки інформація в теорії інформації – це й міра невизначеності. Ось чому стан володіння інформацією є не чим іншим, як її нівелюванням, тобто нівелюванням невизначеності будь-якої ситуації, що передбачає повну упевненість в собі та світі, повну довіру до оточуючого середовища, яке вважається довершеним та упорядкованим, де панують закони справедливості та покари. Подібно до того, як знята (знищена) брехня – це правда, такі знята інформація передбачає актуалізацію енергії.

Як вважають деякі дослідники, “інформація, яку дає нам реалізація якогось випробування, полягає у ліквідації тої невизначеності, яка передувала цьому випробуванню. Чим більшою є ця невизначеність, тим вище ми повинні оцінити інформацію, котра отримана нами у результаті її ліквідації” [Хинчин, 1953].

Таким чином, правду та брехню можна зіставити з цілісністю та дискретністю, з симетрією та асиметрією (фундаментальними категоріями філософії та природничого циклу наук), а також з двома відносно полярними формами існування матерії – речовиною (дискретно-множинною, структурно-інформаційною сутністю) і полем (континуально-цілісною, енергетичною сутністю, бо поле за своїм визначенням не має маси спокою, тобто є наче рухом у “чистому вигляді”, в той час як енергія є мірою руху і може бути визначена як рух).

Виявляється, що правда існує за принципом позитивного, а брехня негативного зворотного зв’язку, оскільки правда, стикаючись з будь-якою чужорідною сутністю, іде у неї “на поведі”, тобто спотворюється, нівелює себе (виражаючи принцип позитивного зворотного зв’язку), а брехню, навпаки, ніщо не може похитнути, оскільки вона всьому протидіє (за принципом негативного зворотного зв’язку), і є контрастно-множинною,

суперечливою сутністю, що виражає скептичну рефлексію “демона протиріччя”. Тобто правда актуалізується за принципом тотожності, а брехня – протиріччя. Цікаво, що ці визначення дозволяють включити правду та брехню у схему розвитку протиріччя (тотожність – відмінність – протиріччя). Подібну картину ми виявляємо у медицині, де наявні дві протилежні терапевтичні традиції – алопатія (лікування супротивним) та гомеопатія (лікування подібним), яка, на відміну від алопатії, актуалізується саме на польовому, континуально-неперервному рівні матерії [Лупичев, 1990, с. 43]. Треба також додати, що, яке ми вже писали, фактологічна дійсність “підпорядковується” лінійно-причинному, тобто логіко-теоретичному аналізу, в той час коли моральна дійсність “підпорядковується” цикло-причинному аналізу.

Ми бачимо, що правда є пасивною (“жіночою”), а кривда – активною (мужньою) сутностями, співмірними з Інь та Ян – двома протилежними видами енергії у даосизмі. Добро подібним же чином, як пасивний початок поведінки, може боротися зі злом лише пасивно – засобами добра, інакше добро уподібнюється до зла. В той час як зло, що протидіє добру, використовує будь-які засоби, і взагалі – брехню, підступність. Пасивність добра і його головної стратегії – правди та щирості, знаходить відображення в поширеній сентенції “непротидія злу насильством”, “якщо тебе вдарять по правій щоці, підстав ліву” та ін. Саме з пасивної сутності добра та правди випливає християнський заклик молитися за тих, хто нас проклинає та ненавидить, тобто йти шляхом слабкості, а не сили. Так у “Фаусті” Гете янголи Бога протистоять Сатані тим, що закидають його квітами, що відповідає одному з головних принципів буддистських медитативних практик, а саме “завоювання через капітуляцію” [Хемфрейс, 1994, с. 68].

Стосунки між правдою та неправдою можна пояснити за допомогою концепції “універсальної мови” (“періодичної системи елементів слова”) [Ельцин, 1991], яка базується на уявленні про гармонію та її виразник – натуральний числовий ряд, який співвідноситься з елементами (літерами) мови (алфавіту). Якщо в структурі алфавіту гармонія порушена, то порушенням виявляється і закономірний порядок елементів інформації, що, за думкою М. Єльцина, призводить до дисгармонії в суспільстві та поширенні дезінформації (брехні), яка “стає новою причиною негативних наслідків: вона породжує непорозуміння, розбіжності, протиріччя, які, в свою чергу, здатні перетворитися в акти відкритої агресії”. Таким чином, гармонія як цілісність, є виразником гармонійного ладу мови, в межах якої реалізується правдива інформація, тобто “вся числова і, зокрема, математична інформація справедлива тільки в тому випадку, коли натуральний ряд чисел збережений в цілісності та нерозривності, оскільки при виключенні з нього хоча б одного знаку інформації, математичні дії зовсім неможливі. Аналогічна дезінформація виникає при виключенні хоча б одного, сполучного з числом, Елементу Слова. Значення Слова руйнується. Сила Слова зникає. Зникає повідомлення” [там само]. Тут можна говорити й про семантичний простір В. В. Налімова, що передбачає принцип неперервного розподілу сенсів на континууму Кантора [Налимов, 1989].

Добро як абсолютна категорія, що актуалізується за принципом “все у всьому”, співвідноситься зі станом відкритості (нелінійності). Цей висновок можна проілюструвати спостереженням К. Юнга [Jung, 1968], який безрезультатно лікував свого пацієнта протягом 10 років. Психіатрична проблема цього пацієнта була вирішена тільки тоді, коли він почав довіряти своєму лікарю. Тобто чиста довіра як стан відкритості постала абсолютним лікувальним фактором. Можна сказати, що будь-яка хвороба витікає зі стану психофізіологічної “замкненості” організму (що рівнозначно недовірі та агресивності по відношенню до зовнішньої реальності), і якщо людина буде довіряти чомусь, тобто відкриється до чогось, то це призводить до тотальної відкритості її організму, через що вона здобуває здоров’я, оскільки стан відкритості актуалізується за правилом “все або нічого” (чи “все у всьому”). Треба також сказати, що В. С. Соловйов, формулюючи завдання моральної філософії (чи “виправдання Добра”), писав, що вища свідомість “ставить людину в певне

відношення до цілого світового процесу” [Соловьев, 1988, т. 1, с. 140], тобто моральне виявляється як цілісність.

Таким чином, правда та добро – абсолютні, цілісні, континуальні, а брехня та зло – відносні, дискретні, множинні сутності. Подібним чином совість людини є абсолютною сутністю, що відчужена від множинності. Совісті не притаманно здійснювати вільний вибір, який як прояв свободи актуалізується саме у множинному середовищі, що багате на розмаїття варіантів поведінки. Саме тому С. К’єркегор писав, що совість людини не знає тортурів вибору, але коли цей вибір здійснено, то перед нами результат аморальної угоди людини зі своєю совістю [див. Михайлов, 1990; Гайденко, 1970]. А. Маслоу вважав, що совість, яка не відає мук вибору, – прерогатива самоактуалізованої особи, що характеризується спонтанною поведінкою, певний натяк на яку нам дається у Біблії, де лунає заклик: “хай твоя права рука не відає, що робить ліва”. Тут ми виявляємо ще одну дихотомію – дихотомію совісті та свободи (вільної волі), тобто дихотомію необхідності (пасивності) та волі (активності). Цікаво, що Ісус Христос не мав вільної волі, бо нічого не робив зі Своєї волі, а тільки з волі Отця (Іоан. 5, 30–31; 6, 38; 7, 28; 8, 26–29; 14, 19). Треба вказати, що в Бхагавад-Гіті Господь Кришна вчить: вершиною духовного розвитку людини є стан безволля, квієтизму, в межах чого вона перетворюється у “божественне знаряддя” (Бхаг.– Г. 12, 1–20). У буддизмі та даосизмі ширість, відвертість – основоположні якості духовного подвижника.

Отже, можна сказати, що категорія добра (як істини і правди) характеризується абсолютністю, тобто безвідносністю. Тут цікавою є книга В. Татаркевича з назвою, що говорить сама про себе: “Про відносність добра” (1919 р.) [див. Татаркевич, 1981, с. 6].

Принцип співвідношення морального та фактологічного, яких виявляє принцип побудови всіх парних філософських категорій, у яких один з елементів є абсолютною, єдиною сутністю, а другий – відотною, множинною – цей принцип підтверджується феноменом асиметрією приємних і неприємних емоцій. Деякі дослідники вважають, що біль сильніша, триваліша, частіша, ніж її протилежність, насолода. Біль не перетворюється з часом на свою протилежність, на відміну від насолоди. Тобто біль постає абсолютною, а насолода – відотною категорією [там само, с. 92]. Тут можна говорити і про асиметрію гармонії (щастя) і дисгармонії. В той час коли гармонія – одна і абсолютна, дисгармоній може бути багато [там само, с. 100]. Тут можна привести і початкові строчки роману Л. М. Толстого “Анна Кареніна”: “Всі щасливі родини схожі одна на одну, а кожна нещасна родина нещасна по своєму”.

В системі езотерики добро та зло розуміють подібним же чином, коли говорять, що “добро є ноуменальною властивістю духу, а зло за своєю сутністю феноменально... розділення, ізолюваність, межі складають... сутність зла, тобто можна сказати, що зло позбавлене реальної сутності, оскільки всі ці якості негативні” [Шмаков, 1916, с. 358–359]. Добро може розумітися як *нейтральна (абсолютна)* сутність, що пролягає між полярними властивостями світу: як писав Аристотель, добро – це середина між двома пороками [див. Магун і др., 1987].

Дихотомія “ціле – множинне” знаходить своє втілення в дихотомії правих та лівих політичних сил. Можна навести приклад дихотомії законодавчої та виконавчої гілок влади (перша з яких встановлює закони – дещо цілісне та безумовне, а друга – впроваджує ці закони, заломлюючи їх у множинному середовищі суб’єктів законів, де зміст законів принципово не може бути реалізованим в їх первісному “ідеальному” вигляді), а також дихотомії захисту та обвинувачення як двох боків судочинства, що відносяться один до одного як пасивне та активне. В економіці дихотомія, що аналізується, набуває вигляду двох протилежних економічних ідеологій – інтенсивної та екстенсивної. У науковій методології ми також маємо інтенсивний та екстенсивний шляхи дослідження. У сфері освіти ми зустрічаємося з двома відносно протилежними аспектами – навчанням (інформативно-дискретним, активним процесом) та вихованням (енергетично-цілісним, пасивним, імітаційним процесом).

Виникає запитання, якому з дихотомічних рядів віддати перевагу? І зокрема, що визнати за краще, брехню чи правду? Відповідь на це запитання нам допоможе дати сама людина. Оскільки найпершою реальністю для кожної людини є вона сама, то принцип “пізнай самого себе” може стати засобом розв’язання багатьох проблем. У цьому відношенні феномен функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини слід вважати евристичним засобом аналізу дихотомії брехні та правди. Права півкуля мозку відображає та освоює світ шляхом цілісно-континуальним, емоційно-образним, чуттєвим, багатозначним, мимовільно-спонтанним, аналоговим, виражаючи релігійно-міфологічне розуміння світу та функціонує за принципом позитивного зворотного зв’язку. В той час як ліва півкуля відображає світ та опановує ним дискретно-множинним, абстрактно-логічним, однозначним, скептико-рефлексивним, контрастним, довільним чином, виражає науково-теоретичне світорозуміння та функціонує за принципом негативного зворотного зв’язку. Принцип півкульової доповненості, подібно до принципу корпускулярно-хвильової доповненості Н. Бора, кидає виклик закону виключного третього двохзначної формальної (класичної) логіки, та виражає сутність тризначної (багатозначної) діалектичної логіки і подібних до неї логік, які слід було б визначити як парадоксальні, бо тут показується, що між А та не-А (ствердженням та запереченням) існує третя можливість.

Єдність півкульових стратегій відображення світу означає, що в даному випадку приводяться до єдності і всі елементи дихотомічних рядів, що співвідносяться з функціонально-когнітивними особливостями півкуль. Світ при цьому виявляється парадоксальною сутністю. Він з’являється перед нами таким же єдиним, як і множинним; як правдивим (істинним, автентичним), так і брехливим (ілюзорним, неістинним); як матеріальним, так і ідеальним... Єдність півкульових стратегій пізнання світу передбачає формування гармонійної особистості, котра як єдність протилежностей є деміургічною сутністю. У даному випадку дискретно-множинний бік реальності, де панує закон вільного вибору (що базується на аналітико-дискретному мисленні), і де виявляється актуальність лінійного, тобто класичного детермінізму цей бік реальності приводиться до єдності з континуально-цілісним, польовим боком світу, у межах якого актуалізується циклопричинність і де не діє закон виключного третього, що звільняє від мук вибору, тобто робить совість “чистою” а поведінку – спонтанною.

Стан єдності двох боків нашого світу концептуально ілюструється принципом чотирьох альтернатив індійської логіки, які відображують чотири рівні осягнення буття згідно з буддизмом [Дюмулен, 1994, с. 234–235]. Принцип чотирьох альтернатив встановлює чотири можливі відношення між будь-якими двома полярними сутностями, виявляє ситуацію, коли людина принципово неспроможна віддати перевагу жодній з цих альтернатив. Ось чому вона звільняється від мук вибору, усвідомлюючи принципову рівність всіх означених логічних позицій.

Дане розуміння як результат інформаційного упорядкування світосприйняття готує ґрунт для фундаментального оптимізму та тотального прийняття життя, для спонтанно-інтуїтивної поведінки та відмови від своєї волі, яка здійснює вільний вибір. Треба додати, однак, що сама відмова від вільної волі потребує дію цієї ж вільної волі, що передбачає вільний вибір, який, однак, як тільки актуалізується, то перетворюється на свою протилежність, коли людина виявляється як *вільною, так і зв’язаною одночасно*. Тобто тут ми спостерігаємо торжество принципу “усвідомленої необхідності”, що є парадоксальним, подібно до парадоксальної дихотомії Е. Фромма “мати чи бути”, яку можна пояснити парадоксом “Яблуко”: неможливо мати яблуко та одночасно використати його, тобто з’їсти. Тут людина фактично має і не має (з’їдає) яблуко одночасно.

Отже, кожний акт вільного вибору людини передбачає результат – той чи інший вчинок, через який людина втрачає свободу і діє відповідно до логіки вчинку, коли людина виявляється двоїстою сутністю – вільною та невільною одночасно. Таким чином розв’язується проблема свободи, яка вважається однією з найскладніших, і яка, писав Г. В. Плеханов, подібно до “троянського коня”, руйнує будь-яку філософську систему, коли її

туди заносять. Як бачимо, стан свободи впливає з усвідомлення чинників несвободи, тобто свобода пізнається у контрасті з несвободою (згадайте слова Лао-цзи про відносність полярних категорій етики та естетики). Саме тому Ж.-П. Сартр писав, що “приречена до свободи” людина може бути вільною лише у в’язниці, концтаборі, під п’ятою окупантів.

Виходячи з всього вищевикладеного можна дійти висновку про діалектичну єдність правди та брехні (рівно які добра та зла, свободи та несвободи...) і парадоксальності їх відношень (що ілюструється парадоксом “Брехун”), коли з одного боку вони є взаємовиключними антагоністами, а з другого – спроможні до взаємного злиття та взаємопереходу. Подібні ж відношення встановлюються, треба думати, між справедливістю, що актуалізується на шляху правди, та несправедливістю, що реалізується на шляху брехні. При цьому взаємна доповненість брехні та правди передбачає їх взаємодію за правилом “Дао”, чи за принципом сполучених посудин: чим більше у світі процвітає брехня (зло), тим вірогідніший момент поширення правди (добра), що можна пояснити висловом “чим гірше, тим краще”. Ось чому нас не повинно бентежити, що майже у всіх дослідженнях проблеми чесності відмічається: **загальний рівень чесності населення нашої планети повсюдно знижується** [Знаков, 1997]. Збільшення “об’єму” брехні в суспільстві (“І через розріст беззаконства любов в багатьох охолоне” (Матв. 24, 12) означає одночасно, що підвищується рівень його інформованості, різноманітності, спостерігається ускладнення його організації, а також суспільних відносин. А все це, як вчить синергетика, підготовляє умови для переходу людства на якісно новий виток еволюції.

Усвідомлення реальної діалектики брехні та правди є кроком на шляху реалізації програми побудови різноманітного суспільства загальної злагоди та “загальної долі”, у якому “свобода для кожного” та “справедливість для всіх” парадоксальним чином сусідили б, виражаючи утопічний принцип відповідності умов вільного розвитку кожного умовам вільного розвитку всіх. Саме зараз особливе значення в соціально-політичному житті повинно, як ми вважаємо, мати філософське знання, яке спроможне сформулювати концепцію, що описує принципи ідеологічної гармонії соціально-економічних прагнень різних верств населення, розробити правила організації керівних структур, діалектично інтегруючих тенденції брехні та правди, єдності та множинності, активності та пасивності.

Таким чином, брехня та правда містяться по різні боки всезагального “буттєвого водорозділу”, який роз’єднує та одночасно з’єднує два всезагальних аспекти буття – єдине (абсолютне) та множинне (відносне), протиріччя між якими, як писав О. Ф. Лосєв, знімається в категорії цілого [Лосєв, 1990], у сфері котрого парадоксальним чином сполучаються всі чисельні дихотомії світу, які формують тріадні системи, що складаються з “правого”, “лівого” та “центрального” компонентів.

Сфера поширення принципу невизначеності Гейзенберга не обмежується лише світом елементарних часток, що доводить сучасна наука. Можна сказати, що кожна кінцева річ у якості невід’ємного атрибуту має нескінченну характеристику [Яцкевич, 1990, с. 50]. Таким чином, фактологічний бік реальності має принципово невизначений аспект, який стикається з етичною реальністю, що постає як принципово невизначена фактологічно-концептуальним чином сутність. Отже, можна сказати, що фактологічна реальність має етичну складову.

Співвідношення між моральним та фактологічним пояснюється такими спостереженнями. У людини, яка керується лише лінійною (тобто вербальною) причинністю, виникають непорозуміння в плані усвідомлення сенсу того, що діється, оскільки, як показують відповідні дослідження, вербальні (лівопівкульові) механізми психічної діяльності не завжди можуть проникнути в знання джерела наших дій можуть приписувати діям причину, яка не існує [Данилова, Крылова, 1990, с. 366–367]. Тобто правопівкульова, циклічна причинність, з позиції якої світ аналізується цілісним чином, суттєво доповнює процес розуміння людиною навколишнього світу. Р. Сперрі говорить про те, що кожна півкуля має свою систему оцінок значень подій [там само], при цьому права півкуля співвідноситься з моральною (циклопричинною), а ліва – фактологічною (лінійно-причинною) стороною світу. І саме

медитативний стан функціональної єдності півкуль дозволяє зблизити моральне та фактологічне.

Як пише М.Планк, “наші роздуми приводять нас до висновку, що причинний розгляд безпідставний як раз у тому пункті, який є найважливішим в нашому житті... В якості необхідного доповнення тут виступає етика. Вона пов’язує причинне “можна” з моральним “належне”, вона ставить поряд з чистим пізнанням судження про цінності, для яких є само по собі чужим причинний науковий розгляд” [див. *Мень, 1991, с. 181*]. Людину в цілому можна трактувати як етичну, цілісно-абсолютну (доцільну, телеологічну) сутність, про що свідчить наріжний принцип Канта – “людина є метою, а не засобом” [Кант, т. 4, ч. 1, с. 414].

Моральна свідомість вважає людину самоціллю, вищою точкою в ієрархії цінностей, яка має безумовний, абсолютний сенс. “Наука не може “вичерпати” реальність людського буття, в ньому є дещо таке, що недоступне науці та знаходить своє вираження саме в моралі. Мораль виходить з можливості неможливого і категорично наполягає на вимогах, яким людина не може слідувати не ігноруючи логіку обставин, протидіючи всім очевидностям, міркуванням розсудливості. Мораль виходить з іншого образу людини та іншої логіки, ніж наука...” [Гусейнов, 1989, с. 107]. Врешті-решт, “наука і етика помиряться між собою... це відбудеться не раніше, ніж в процесі свого синтетичного розвитку наука прийде до переконання, що етичні норми є в той же час елементарними безумовними вимогами раціональності”, і **якщо в древності істина та благо були сполучені на основі блага, то в майбутньому вони будуть сполучені на основі істини** [там само, с. 109].

Треба сказати й те, що моральне існує як принципово потенційна, нездійснена, нереалізована сутність, що має бути розшифрованою, що є покликом до вищого, способом людини бути духовною істотою, реалізувати свою людську сутність [Шердаков, 1989]. Ми бачимо, що моральне є з одного боку актуально-дійсним явищем, що покликане регулювати поведінку людей, а з другого – у своїх глибинних суттєвих витоках це дещо принципово потенційно-можливе. Таким чином, мораль є абсолютною категорією, що поєднує актуальне та потенційне.

Моральне та фактологічне можна співвіднести з, відповідним чином, право- та лівопівкульовим аспектом психіки людини, оскільки права півкуля – це емоційно-образна сутність, а саме емоція постає в ролі оцінки та в ролі цінності [Дадонов, 1987, с. 48–49] (коли емоція виявляється аксіологічною сутністю [Вьготский, 1926, с. 110]), а ліва півкуля, що “регулює” однозначно-теоретичний контекст світорозуміння, пов’язана с фактологічним боком реальності.

Можна говорити про моральний (ірраціональний, догматичний) та фактологічний (логічний, раціональний) розум людини. При цьому звільнене від догм раціональне мислення виявляється вразливим перед маніпуляцією, що змушувало Гете шукати особливий тип наукового світогляду, який би поєднав знання та цінності.

Отже, протиріччя між моральним та фактологічним полягає в тому, що моральне прагне виразити ціннісний аспект життя людини, в той час як фактологічне практично позбавлене ціннісно-орієнтаційного забарвлення, оскільки визнається, що факт у якості наукового об’єкта повинен відбивати об’єктивний стан речей і бути звільненим від ціннісно-ідеологічних сентиментів. Однак моральне в своєму граничному вираженні прагне одержати науково-фактологічну інтерпретацію, коли моральне як мета, як цілісність може інтерпретуватися в термінах наукової доцільності, коли доцільність морального і доцільність наукового виявляються одним і тим самим, а моральне як мета, як дещо ірраціональне, одержує наукову проекцію.

З іншого боку, науково-фактологічне в своєму граничному вираженні наближається до морального в тому розумінні, що в науці (теоретичній біології) робляться спроби ввести поняття цінності для того, щоб “охарактеризувати ступень самоорганізації функціональної упорядкованості та визначити напрямки еволюції”, “коли інформація виникає, чи набуває цінності через відбір” [Эйген, 1973, с. 20]. При цьому цінність інформації набуває сенсу лише в контексті “для чого” [там само, с. 56], тобто тут аналізується категорія мети

розвитку, а дарвінівська теорія еволюції поєднується з класичною теорією інформації [там само, с. 188]. Ми бачимо, що *категорія мети (цілісності як мети)* в контексті цілеспрямованості виступає тим загальним ґрунтом, на якому моральне та фактологічне сполучаються, коли виявляється, що не лише моральному, але й фактологічному аспекту дійсності притаманна доцільність, оскільки “процес самоуправління виступає як атрибут живої матерії. А будь-який процес самоуправління характеризується спрямованістю до певного, а не будь-якого результату” [Українцев, 1972].

Ми бачимо, що моральне реалізується як цілісність за принципом позитивного, в той час коли фактологічне як множинне – негативного зворотного зв’язку. Тобто моральне співвідноситься з правим (жіночим), а фактологічне – лівим (чоловічим) аспектами пізнання та освоєння світу людиною. Щоб проілюструвати це, скажемо, що у дівчат ставлення до маскуліnnих дівчат позитивне, в той час коли у хлопців ми спостерігаємо негативне ставлення до фемініnnих хлопців [Кон, 1989, с. 197]. Таким же чином відношення жінок до категорії правда-неправда “морально-експресивне”, а чоловіків – “інформаційно-інструментальне” [Знаков, 1997; Кон, 1987].

Отже, ми можемо відмітити два полюси буття: *моральний та фактологічний, які співвідносяться з полярними етичними категоріями, такими, як любов та ненависть, добро та зло, правда та брехня тощо*. Любов є моральною категорією, що виявляє континуальну (емоційну) природу. Ненависть є фактологічною сутністю, яка виявляє дискретну (логічну) природу. Любов (добро, правда) діє за принципом “все або нічого”. Вона є безумовною, абсолютною сутністю, яку можна проілюструвати наступними висловами: “Любите ворогів ваших” (І. Христос); “Слід ставитись до людини як до мети, а не як до засобу” (Кант).

Ненависть (зло, брехня) як умовно-відносну сутність можна проілюструвати такими висловами: “Любите ворогів ваших, розтрощуйте ворогів держави, цурайтесь ворогів Божих” (Митрополит Філарет) [див. Максимова, 1994, с. 150]; “Зло злу – добро; зло добру – подвійне зло; добро злу – подвійне зло, добро добру – добро” (моральна доктрина Шоу-дао) [Медведев, 1991, с. 10]. Гранична ж територія між полюсами – парадоксальна морально-фактологічна сутність, де ці полюси взаємно нейтралізуються.

Все вищевикладене є спробою навести концептуальний міст між фактологічним та моральним, знанням та цінністю, про що намагався зробити В. С. Соловйов [див. Шердаков, 1989, с. 418] та інші мислителі. Це передбачає й знаходження принципів уніфікації гуманітарних та природничих знань.

Наведений вище аналіз дозволяє вийти із *етичному лабіринту*, який побудувало людство.

Все розмаїття предметів та явищ, а також наших уявлень про світ можна звести до двох фундаментальних аспектів – внутрішнього та зовнішнього, суб’єкта та об’єкта. Цей розподіл фіксується на фундаментальному рівні матерії, де вона з’являється як дещо дихотомічне, складаючись з двох відносно протилежних своїх видів – речовини та поля. Речовина, що має масу спокою та займає певне місце в просторі та часі, є дискретно-ізолюваною сутністю. Поле, у якого, на відміну від речовини, відсутня маса спокою і яке принципово не має чіткої просторово-часової локалізації, є континуально-цілісною сутністю.

Онтологічний дуалізм світу втілюється в цілому ряді гносеологічних схем. Треба сказати, що координація “суб’єкт-об’єкт” (людина-світ) впливає з *логіки як науки про вивідне знання*. Розглянемо категорію *поняття*. Тут ми можемо говорити про два головні типи поняття. *Протилежні* (контрарні) поняття – це несумісні поняття, між якими можливо дещо третє, серединне (наприклад, чорний та білий кольори, між якими постає кольорова гама). *Суперечливі* (контрадикторні) поняття – це несумісні поняття, між якими немає серединного перехідного поняття (“білий – небілий”) [Кондаков, 1975, с. 486–487]. Суперечливі поняття формують таку координацію: *білий – будь-який колір окрім білого і чорного*. Тобто тут маємо координацію: *предмет – клас предметів без конкретного предмету та його антиподу, чи людина – світ*, що позбавлений людини, та того, що є її антиподом, “антилюдиною”, фактором, який її знищує.

Ми бачимо, що світ постає як дещо множинно-нейтральне по відношенню до людини (“байдужа природа”). Треба сказати, що контрадикторна координація (“білий – будь-який колір, окрім білого та чорного”) дає нам координацію: білий (дещо актуальне) – будь-який... (дещо потенційне). Ми бачимо, що світ як дещо множинне постає у якості принципово потенційної сутності, якщо він не вміщує в себе антилюдину (і не є людиною). Ця координація на Сході постає у вигляді координації: Брахман (дещо єдине, актуальне, абсолютне), Атман (“антибрахман”) та світ (дещо множинне, відносне, потенційне, уявне, ілюзорне, Майя).

Найактуальнішим у світі для людини є вона сама. Найбільш суттєвою ж проблемою для людини є її відношення до світу, в якому вона існує. Дане відношення між внутрішнім та зовнішнім об’єктивується у вигляді двох полярних характеристик живої істоти, що виявляють два полярні етичні типи – *альтруїста та егоїста*, які в більш специфічному вигляді можна співвіднести з двома юнгівськими психологічними рисами – *екстравертованістю та інтравертованістю*. Перша риса визначає екстраверта – людину, яка в морально-психологічному плані орієнтована зовні, друга риса притаманна інтроверту, що орієнтований усередину своєї особистості.

Зрозуміло, що диференціація людини на два суперечливі типи – альтруїста та егоїста – це доволі “штучна” акція, бо вони не існують у чистій формі. Однак для того, щоб зробити наш аналіз більш “рельєфним”, ми будемо розглядати ці полярні типи як реально існуючі.

Егоїзм передбачає, що людина керується тільки своїми інтересами, виходячи із свого внутрішнього ества (“Я”), не рахуючись з інтересами зовнішнього середовища. *Альтруїзм* – це готовність йти назустріч інтересам зовнішнього світу, інших людей та ігнорувати свої потреби, своє “Я”. Тут маємо два протилежні типи *приспосувальних реакцій*, коли егоїст пристосовує світ до себе, а альтруїст, навпаки, пристосовує себе до світу.

Цілком зрозуміло, що *егоїст* проводить жорстку демаркаційну лінію, яка розділяє його та зовнішнє середовище. Вся життєдіяльність егоїста спрямована на підкорення світу своїм потягам, крайнім проявом чого є політика “випаленої землі”, яка скерована на руйнування всього, що може стати на заваді волевиявленню егоїста [Маркиз де Сад, 1991]. Така людина, як писав Шопенгауер, який відносив весь рід людей до егоїстів, може, якщо для цього не буде перешкод, вбити іншого лише задля того, щоб помазати свої чоботи його салом.

Треба сказати, що егоїст, який своє ставить над усе, бореться із зовнішніми обставинами, та, як вважав Сенека, при цьому стає їх рабом, оскільки формує свою поведінку виходячи з відношень між своїми бажаннями та зовнішніми обставинами (принципом реальності, за З. Фрейдом), що почасти перешкоджають здійсненню цих бажань. Егоїст протиставляє себе світу, бо він служить тільки собі (чи, принаймні, своїй родині, роду, народові навіть, тобто завжди чомусь обмеженому в просторі та часі необмеженого космосу). Егоїста, таким чином, можна уявити точкою в космічному океані життя, він є дискретна, “речовинна”, відносно ізольована істота, яка існує за принципом зворотно-кореляційної залежності, негативного зворотного зв’язку: будь-якій дії зовнішнього світу він кидає виклик та протидіє, бо світ він сприймає ворожо – через призму свого Я, котре йому треба відстоювати всупереч світовим подіям.

Бажання служити собі призводять до страждань, які актуалізуються через перешкоди на шляху самозадоволення. Тобто, як вчить буддизм, джерелом страждань є бажання, які окреслюють психофізіологічні межі індивідууму: наближуючи до себе свої бажання людина одночасно наближує й вельми небажані страждання та стає жертвою “вічного прокляття” – мусить розділити муки спраги Танталу, постійно черпає решетом Данаїд, є одвічно прикованим до колеса Іксіона...

Альтруїст не бореться із зовнішніми обставинами, а йде керується ними, звільняючись від тенет цих обставин: у нього немає своїх бажань, він приймає всі вимоги зовнішнього середовища, підставляючи праву щоку, коли вдарили по лівій. Про таку людину можна сказати наступне: “Безмовний, перебуває в недіянні, але до всього причетний; незворушний, не керує, але все тримає у порядку. Те, що називаю “недіянням”, означає не випереджати

ходу речей; те, що називаю “до всього причетний”, це дотримуватись ходу речей; те, що називаю “некеруванням”, – не зраджувати природності; те, що називаю “все тримає у порядку”, – дотримуватись взаємної відповідності речей...” [Лит. др. Востока, с. 259–260]. Як сказано в Бхагавад-Гіті, мудра людина має побачити “діяльність в бездіяльності, і бездіяльність в діяльності” (4, 18; 2, 47).

Альтруїст живе за принципом прямо-кореляційної залежності, позитивного зворотного зв'язку, оскільки підкоряється будь-якій зовнішній дії та уподібнюється їй. Він тому не обмежений контурами свого тіла, але “розлитий” у Всесвіті, виявляючись континуальною, “польовою” сутністю. Він слугує світові тому, що є цим світом, не окреслюючи себе, не відокремлюючись від зовнішнього середовища. Ось чому метафізичні розміри альтруїста спрямовуються до нескінченності.

Дане тлумачення дихотомії “егоїзм – альтруїзм” дозволяє зрозуміти погляди М. О. Лосського стосовно того, що наш матеріальний світ він називав “психоматеріальним царством відносно непроникнених утворень”, яке цей мислитель протиставляв Царству небесному – середовищу взаємопроникних польових форм життя, які будують соборне буття [Лосский, 1991, с. 63]. Цей висновок відповідає буддистській доктрині, де ми визнаємо, що “егоїстичність – це закон матерії, яка знаходиться на дузі, що низходить, в той час як не егоїстичність – це закон духу” [Хемфрейс, 1994, с. 108]. Ми бачимо, що уявлення про Царство Небесне, є “польовою” сутністю, яка характеризується характеристиками монади, що не має просторово-часової локалізації. У системі ведизму ця польова сутність відповідає реальності потойбіччя – девахану, де виявляється реальність у єдності та однорідності свідомості та буття [див. Блаватская, 1994, с. 44–49, 52].

Відношення “альтруїзм – егоїзм” можна співвіднести з дихотомією “єдине – множинне”, протиріччя між якими, як писав О. Ф. Лосєв, знімається у категорії цілого [Лосев, 1990] (чи у категорії “сили” [Гегель, т. 5, с. 619–653]), оскільки альтруїст творить єдиний, а егоїст – множинний “простір” життя. Крім цього, дана дихотомія виявляється в контексті взаємодії політичних сил суспільства – **правих, лівих та центристів**; останні прагнуть інтегрувати політичні тенденції правих та лівих.

Як ми вже писали, ця тріадність втілюється в трьох типах осягнення буття – **чуттєвому, раціональному та медитативному**. Треба сказати, що в більш специфічній формі ці типи пізнання світу відображаються в трьох стратегіях відбиття світу півкулями головного мозку людини – правою (цілісно-чуттєвою), лівою (дискретно-раціональною) та станом їх синтезу, який, як доводять енцефалографічні дослідження, має місце саме при функціональній узгодженості півкуль.

У плані культурно-історичного розвитку людства П. О. Сорокін відмічав три культурно-аксіологічні типи суспільств, які послідовно змінюють один одного в соціогенезі – **чуттєвий, надчуттєвий та проміжний ідеалістичний**. Ця динаміка подібна доіндивідуально-особистісної динаміки людини в плані онто- та філогенезу.

Розуміння цієї тріадності можна поглибити, якщо подати ідею С. К'єркегора про три типи поведінки людини – **естетичну, етичну та релігійну**. Цікаво, що Е. Кречмер також розділяв людей на три типи – **шизотимний (естет), циклотимний (мораліст) та проміжний між ним – віскозний** [Конечный, Боухал, 1983, с. 137–138], а С. К'єркегор відрізняв два типа людей – естетика та етика [К'єркигор, 1993; Трегубов, Вагин, 1993, с. 153–159]. На Сході відрізняють дві градації ментальності – інтелектуальну, чи благоговійну, одухотворену чи практичну [Хемфрейс, 1994, с. 44].

Треба додати, що діалектична рівновага двох протилежних модусів буття – континуального та дискретного (“Я” та не-“Я”, внутрішнього та зовнішнього), які впливають з вищевикладених роздумів, передбачає наявність чогось *третього*, деякої *межі*, що парадоксальним чином пов'язує протилежні сутності та забезпечує їх взаємодію. Розглянемо деякі її аспекти.

Перетворити егоїста в альтруїста можливо, якщо перший буде дотримуватись принципу “розумного егоїзму”, заклик до якого ми знаходимо в наступних словах: “Тож усе, чого

тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чинить їм ви” (*Мф. 7, 12*). Треба зазначити, що цей принцип є досить штучним та вельми наближеним вираженням стану альтруїзму, що відзначав ще Ф. де Ларошфуко, коли стверджував, що люди прагнуть до справедливості засуджують несправедливість більшою частиною тому, що вони остерігаються бути жертвами несправедливості. Таким чином, принцип **“розумного егоїзму”** передбачає акт придушення своїх егоїстичних поривань, досягти чого вельми проблематично: як писав Г. Спенсер, немає такої соціальної алхімії, яка б одержала золоту поведінку із свинцевих інстинктів.

Якщо вважати, що світ є населеним егоїстами, то його разом з З. Фрейдом, А. Адлером, Е. Фроммом, В. Франклом та ін. можна назвати “ареною придушення людських потягів”, “ареною боротьби за владу”, бо істота, яка займає більш високе положення на щаблях піраміди влади одержує можливість практично безперешкодно реалізовувати свої егоїстичні поривання.

Таким чином, для егоїстів світ є комплексом двоїстих прагнень – з одного боку до влади, а з іншого – до придушення своїх егоїстичних потягів, які, як стверджував З. Фрейд, можуть сублімуватися в акти творчої діяльності. Це придушення виражається у формі нещирої поведінки, в той час коли альтруїста вирізняє щирість, прямота, спонтанність поведінки, чистота совісті, яка, писав С. К’єркегор, не знає мук вибору, і якщо такий вибір здійснено, – перед нами результат аморальної згоди людини зі своєю совістю [*див. Михайлов, 1990, с. 71-72*]. При цьому, як вважав А. Маслоу, совість, що не знає вагань, є прерогативою самоактуалізованої особистості, яка характеризується спонтанністю та щирістю, певний натяк на що нам дає Біблія, де лунає заклик – “хай твоя права рука не відає, що робить ліва”. Треба сказати, що в буддизмі та даосизмі прямота та відкритість є характеристиками духовного подвижника.

Нещирість передбачає розщепленість людської істоти, яка бажає та думає одним чином, а говорить та діє іншим. Дану ситуацію у відношенні до взаємодії двох індивідів, один з яких в процесі комунікації подає пораду, а другий – її одержує, можна виразити через координацію наступних чотирьох чинників [*Тихомиров, 1984, с. 152*]: 1) істинні мотиви людини, що подає пораду; 2) істинні мотиви людини, що одержує пораду; 3) демонстровані мотиви людини, що подає пораду; 4) демонстровані мотиви людини, що одержує пораду.

Часто, як вчить нас психоаналіз, НЛП (нейро-лінгвістичне програмування) та інші напрямки психологічної науки, людина не усвідомлює свої дійсні потяги, коли між свідомістю та підсвідомістю пролягає безодня, що породжує **“когнітивний дисонанс”** [*Pannonopm, 1994; Festinger, 1957, 1964; Aronson, 1968*] (Е. Фромм визначав насолоду як процес зняття напруги [*Фромм, 1993*]). При цьому людина постає дихотомічною сутністю, що виявляє психотерапевтичні проблеми, які розв’язуються на шляху досягнення стану гармонійного синтезу дискретних складових егоїста, на шляху сполучення внутрішнього та зовнішнього, коли, як писав З. Фрейд у книзі *“Я та Воно”*, “де було “Воно”, стає “Я”. Існує багато подібних психотерапевтичних методик, які базуються на принципах відреагування, катарсису, вікової регресії, рібефінгу (нового народження) та ін. [*Цапкин, 1994*]. Всі вони неспростовно свідчать про те, що кінцевою метою розвитку людини є досягнення стану гармонії її психофізіологічних аспектів, синтезу право- та лівопівкульового світосприйняття, єдності митця та мислителя в межах однієї істоти, досягнення стану духовної особистості, яка гармонійно сполучає полярні буттєві тенденції світу [*Вайнцвайг, 1990, с. 35*].

Як ми вже писали, розвиток людини відбувається від правої чуттєво-експресивної містично-релігійної, **“альтруїстичної”** півкулі мозку (в функціональних межах якої людина емпатично єднається зі своїм оточенням, не відокремлює “Я” та “не-Я”, що передбачає ставлення до світу зі щирістю, з тотальною довірою) до лівої раціонально-логічної особистісно-рольової, скептико-рефлексивної, **“егоїстичної”** півкулі, в межах якої людина спроможна відрізнити себе від оточуючого світу, розвиваючи здібність до волевиявлення, яке здійснюється саме за умов дискретно-теоретичного світосприйняття. Потім, у міру старіння, півкульова асиметрія поступово нівелюється та природним чином досягається стан

півкульового синтезу, коли *егоїст та альтруїст зливаються воедино*, тобто людина усвідомлює себе як окрему сутність, що інкорпорована в життєвий простір Всесвіту та складає з ним єдине ціле, коли, як писав П. О. Флоренський, містик та аналітик поєднуються в одній особі. Як пише Б. С. Бакулін, “якщо містицизм без розуму сліпий, то розум без містики веде до відокремлення індивіду, духовної пихатості та вироджується в пусту діалектику та схоластику...” [Бакулін, 1989, с. 109]. Однак все це не означає, що гармонія, стан духовності як мета людського життя принципово досягається у похилому віці, який на Сході вважається умовою для здійснення духовного призначення. Стану гармонії можна досягти будь-коли за умовою наявності розвинених півкуль мозку, які по суті є психофізіологічним фокусом людського організму.

Розвиток від правопівкульового до лівопівкульового, а від нього до духовного цілісно-парадоксального світорозуміння (коли світ виявляється як єдиним, так само і множинним, як складним, такі простим, як чуттєвим, такі раціональним...) означає, що людина розвивається від стану дитинства до стану дорослості. Потім у похилому віці людина, що збагачена життєвим досвідом та здатна до концептуально-теоретичного мислення, по суті перетворюється на дитину з її пластичною динамічною психікою та безпосередністю сприйняття світу (слід сказати, що пластичність є одним з базових елементів творчої здібності [Гильфорд, 1965]).

Цей висновок підтверджується даними ЕЕГ мозку. Річ у тім, що в ідеалі розвиток людини йде від низькочастотних ритмів (у дитини), до високочастотних у дорослого і повертається до низькочастотних у людини похилого віку [Ата-Мурадова, 1989, с. 227]. Дещо подібне ми спостерігаємо в процесі розвитку всього суспільства, яке рухається від правопівкульового релігійно-міфологічного до лівопівкульового науково-раціонального типу осягнення буття, що передбачає актуалізацію відповідного типу соціального устрою. Тобто, онто- та філогенетичний шляхи розвитку людини та людства виявляють певну симетрію, єдність, що фіксується дослідниками [Павленко, Таглін, 1993]. Все це поглиблює розуміння філософського принципу єдності світу, який передбачає повну онтологічну інтегрованість людини в бутті.

Стан цілісності, гармонії людини передбачає стан позитивних емоцій, тотальне прийняття світу, фундаментальний оптимізм. Цей стан можна пояснити інформаційною теорією емоцій П. В. Сімонова [Симонов, 1981, 1987], яка доводить, що негативні емоції випливають з нестачі інформації про актуальну потребу. Можна сказати, що стан фундаментального оптимізму – це стан повної інформованості людини про світ, відсутність будь-якої невизначеності як в плані інформації, так і досвіду. Саме це дозволяє ставитись до оточуючого світу з повною довірою, щирістю та відкритістю, бути альтруїстом та одночасно усвідомлювати себе як дещо окреме та неповторне, тобто бути егоїстом, поєднуючи дитину та дорослого.

Абсолютна інформаційна обізнаність, яка передбачає повний контроль дійсності, приводить людину до впевненості та відкритості світу (існує психотерапевтичний принцип: людина може контролювати лише те, чого вона не боїться, до чого вона відкрита: див. "метод парадоксальної інтенції" В. Франкла). Якщо ж людина перекладає цей контроль на Верховну Сутність (Бога, Абсолют), до якої ця людина ставиться з повною довірою як до гаранту справедливості та гармонійності світу, то вона звільняється від негативних емоцій, страху.

В. Джемс у книзі *"Різноманіття релігійного досвіду"* наводить приклади того, як зміна світогляду людини, що відмовилась від страху та занепокоєння – вічних супутників нашого життя – трансформує її поведінку та психофізіологічну сутність. Зміни, що при цьому мали місце, були справді дивними: “Я був вражений тим, наскільки зросла енергія та стійкість мого духу, наскільки я зробився сильнішим у всіх життєвих зіткненнях і як мені хочеться все утверджувати і все любити”, – пише про себе “новонавернений” [Джемс, 1992, с. 151-152]. Ми бачимо, що тут людина постає як щира, альтруїстична та одночасно стійка та

егоцентрична сутність, що світ сприймає з повною довірою і одночасно здатна діяти як окрема вольова одиниця.

Як вважають деякі дослідники, істинне джерело пацифічної поведінки є “занурення індивідуальності в глибину життя, коли особистість людини входить у контакт з її божественним сенсом і мудрістю” [Ikeda, 1981, p. 201]. Слід додати, що фізіологічні механізми свідчать: при усвідомленні стимулу виникає локальна активація структур кори головного мозку, в той час коли неусвідомлений стимул призводить до більш слабкої активації коркових структур [Данилова, Крылова, 1990, с. 364], тобто побудова сенсу через усвідомлення призводить до активації психофізіологічних реакцій людини. Слід сказати, що права та ліва півкулі роблять різні висновки відносно того, що діється навколо людини, при цьому якщо ці висновки не взаємоузгоджені, людина постає як агресивно-негативна сутність [там само, с. 366]. Таким чином, медитативно-цілісний світогляд впливає з співвідіння суджень, які роблять права та ліва півкулі.

Можна сказати, що агресивність людини витікає з її активного, егоцентричного початку, тобто з фактору, який розділяє внутрішній та зовнішній світи. Цей висновок підтверджується дослідженнями О. Ф. Кінцеля, котрий довів, що насильницькі злочини, які здійснюють люди, так чи інакше зумовлюються тим, що ці люди мають дуже жорстку границю між своїм “Я” та зовнішнім світом, тобто їх “буферна зона” (особистий простір, в якому вони відчують себе комфортно) більше в декілька разів, ніж буферна зона звичайної людини [Фаст, Холл, 1995, с. 70–71]. Дослідження доводять, що німці відчують свій індивідуальний простір більше, ніж інші народи Європи, що сприяло їх військовим експансіям. При цьому ця особливість обумовлює архітектуру Німеччини, тому що тут споруди мають функціональне завдання деякою мірою ізолювати людини від оточуючого світу [там само, с. 356–357, 359].

Людина, що постає як відкрита система, яка сприймає світ з повною довірою, поєднуючи полярні його аспекти, є творчою людиною, оскільки, як показують експерименти, люди з високим творчим потенціалом краще асоціюють поняття з протилежними значеннями, ніж з подібними [Ротенберг, 1984].

Тут треба сказати й те, що творчість як процес сполучення контрастних та суперечливих сутностей та створення нових цілокупностей (сенсів), є головною рисою еволюційного механізму. Як пише Ф. Клікс, “найважливіша передумова появи нової якості складається тоді, коли дві системи, що незалежно виникли для виконання різних функцій, вступають між собою у взаємодію. Ця взаємодія породжує нову якість, при цьому дві витокові структури зберігаються в новій функціональній єдності як її часткові підсистеми” [Клікс, 1983, с. 266].

Відповідно до В. С. Ротенбергу [Ротенберг, Аришавский, 1984], творчі люди можуть витримати стан непевності, володіючи спроможністю задумувати і використовувати одночасно декілька протилежних або суперечних одно по відношенню до іншої ідей, понять, уявлень. І, як наслідок, творчі люди можуть досліджувати такі відношення і зв'язки, що недоступні для тих, хто прагне до ясності.

Якщо творча особистість є метою розвитку людини, то метою розвитку є й наріжна властивість творчої людини – здібність включати полярні аспекти світу в єдиний концептуальний і онтологічний контекст, бути відкритою невизначеності, тобто сприймати світ як дещо єдине через здібність відображати його як дещо багатозначне, що притаманне саме правопівкульовій (альтруїстичній) стратегії світосприйняття. Треба сказати, що, як вважають дослідники, одна з суттєвих причин неврозів та психічних захворювань це недостатньо розвинене образне мислення, нездатність до “багатозначних контекстів”, що актуалізується в основному як функція правої півкулі. І саме правопівкульові стани психіки (гіпнотичний стан, наприклад) значно підвищують творчі здібності людини [Ротенберг, 1985], а установка медитації на “відключення концептуального мислення”, тобто на відключення лівопівкульових функцій, пояснює ефект творчогенності медитативних станів [Готвальд, Ховальд, 1993, с. 150].

Людина як замкнута система може характеризуватися тим, що її біоритми не узгоджуються з ритмічним “малюнком” космосу. Звідси впливає адаптаційний синдром як характерна особливість стресу, що призводить до захворювань організму [Алякринский, 1983].

Виникає запитання, що це за світогляд, який дозволяє, по-перше, відноситись до Всесвіту з повною довірою, і, по-друге, дає можливість повного володіння інформацією про світ? Цей світогляд, безсумнівно, передбачає сприйняття світу як довершеного та гармонійного, в межах якого все абсолютно узгоджено і відсутня будь-яка невизначеність щодо окремої людини і всього універсуму. Треба сказати що висновок про гармонічність та раціональність нашого світу впливає з антропних аргументів сучасної космології, які свідчать, що світ будується за законами гармонії [Балашов, 1988; Дубров, 1987]. Гармонія як єдність “Я” та “не-Я”, фактологічного та етичного, означає усвідомлення цілісності світу, в якому панують закони балансу (збереження матерії та руху), що на рівні етичної реальності передбачає наявність закону відплати. Тобто усвідомлення фундаментальної єдності світу – це розуміння того, що будь-яка негативна дія чи думка, що спрямована зовні, обов’язково знайде свою протидію і повернеться до свого агента. Нагадаємо, що сучасна наука – квантова фізика – доводить: світ на його фундаментальному квантовому рівні є єдиним нерозривним комплексом, в якому причина та наслідок, єдине та множинне, складне та просте, минуле та майбутнє... не диференціюються.

Відповідь на друге запитання щодо стану повного володіння інформацією про світ виявляється вельми дивною. Справа у тому, що, за теорією інформації, максимальний рівень інформації, що наближається до нескінченності, виражає подію (чи істоту), імовірність якої наближається до нуля. Ця подія, чи істота, безсумнівно, є Богом, імовірність Якого, як пише А. Мень, наближається до нуля [Мень, 1991]. Ми бачимо, що відповідь на друге запитання виявляється парадоксальною.

Треба сказати, що єдність людини та світу передбачає також єдність морального та фактологічного, коли психічне та соматичне, фізичне та свідоме сполучаються. На перший погляд, даний висновок не є чимось оригінальним, оскільки лікарям добре відомо, що, наприклад, при захворюванні серця розвивається кардіогенний психоз, який може проявлятися у вигляді депресивно-параноїдальних синдромів. Нефрогенний психоз викликається захворюванням нирок та характеризується синдромами порушення свідомості. Тобто кожне соматичне захворювання має чіткі психічні наслідки [Осн. общей и мед. психол., с. 111-118].

Якщо соматика впливає на психіку, то, зрозуміло, остання – також впливає на першу. Більше того, з позиції концепції цілісності організм людини є дещо цілісне, в межах якого немає чогось більш важливого, чи менш важливого. Тут соматичний комплекс може впливати на світогляд людини, як і останній може визначати соматику людини. Наприклад, якщо при оборонній реакції організму судини рук, ніг та голови звужуються [Ушакова, 1979, с. 30], то людина, яка постійно перебуває під впливом стресу, буде страждати на цілий комплекс захворювань, що впливають з цієї обставини.

Як пише А. Маслоу, “більшість психіатрів і багато психологів та біологів повинні визнати, що практично всі хвороби, і, може бути, всі хвороби без винятку є психосоматичними, чи органічними” [Maslow, 1976, р. 21; див. також Cousins, 1979; Карнегі, 1994; Франкл, 1990]. У багатьох дослідженнях показано, що, наприклад, травматизм у людей детермінується психологічними чинниками [Dunbar, 1943]. Існують дослідження, які доводять зв’язок між рівнем злочинності та автомобільними аваріями, коли людина (злочинець), яка характеризується великою агресивністю, підсвідомо шукає умови для самознищення [Elander a. al., 1993]. Існує думка, що хвороби зору впливають з підсвідомої потреби “вимкнути” свій зір через небажання бачити щось неприємне [Бейтс, 1991; Корбетт, 1990]. Треба сказати, що альфа-ритміка мозку характеризує спокійний, врівноважений стан людини. Відомо, що стимули зорової модальності призводять до депресії альфа-ритму [Тамбиев и др., 1993]. Таким чином, зрозуміло, коли людина бажає відключитись від стресорного середовища, вона підсвідомо може вмикати механізми

розвитку альфа-ритмічної активності мозку, що може приводити до конфлікту з органами зору.

Як свідчать дослідження впливу геомагнітних факторів на живі організми, дефіцит геомагнітного підживлення, тобто недостача енергії призводить до значного підвищення рівня агресивності живих істот [Мизун, Мизун, 1984, с. 104]. Якщо взяти до уваги, що за останні 2,5 тис. років активність геомагнітного поля зменшилась на 60 % [Іванов-Муромський, 1984, с. 155], то стає зрозумілим факт підвищення рівня агресивності землян, що має місце в умовах розвитку гуманістичної думки. Саме через це можна пояснити парадокс – сусідство досягнень сучасної цивілізації та найагресивніших актів тоталітарних режимів. П. Вайцвайг пише, що в умовах перенаселення (тобто в умовах дефіциту енергії) у живих істот відмічається порушення адаптивної системи – спостерігаються симптоми пансексуалізму та садизму [Вайцвайг, 1990].

Отже, метою розвитку людини є стан духовності, який передбачає єдність людини та світу, сполучення індивідуально-особистісного та соціально-історичного, штучного та природного, свідомого та підсвідомого, чуттєвого та раціонального, альтруїстичного та егоїстичного, континуального та дискретного, містичного та аналітичного... Стан духовності, таким чином, є парадоксально-медитативною сутністю, характерною для людини, якій притаманні реактивність, емпатія, спонтанність поведінки, щирість, відкритість, рівновага дії та думки, психофізіологічний баланс, фундаментальний оптимізм, позитивне ставлення до світу, утвердження любові та єдності всіх істот при наявності розвиненого комплексу Его. При цьому розкривається “таємниця любові”, оскільки, як пише А. Маслоу, почуття любові передбачає некерування об’єктом любові. Але людина може не прагнути до маніпулювання цим об’єктом лише у тому разі, коли вона не боїться за нього, а у цьому разі людина має любити весь світ та ставитися до нього з повною довірою, коли любов виявляється тотальною, абсолютною сутністю. Довіра ж до світу передбачає віру у принцип упорядкованої цілісності світу, тобто у його гармонію та справедливість.

Треба сказати й те, що стан цілісності, відкритості суб’єкта зовнішньому світу, “вихід за межі” початкового рівня перетворення ситуації є інтегральними параметрами будь-якої творчості [Завалишина, 1991; Бернштейн, 1965; Богоявленская, 1983; Поддяков, 1990; Пономарев, 1985; Трик, 1981]. З іншого боку, творчість передбачає спонтанно-інтуїтивну, “самореалізовану” поведінку, некритичне ставлення до оточення, а також його повне прийняття, любов. Зрозуміло, що спонтанність це надчутливість до світу та відкритість, пластичність психічних процесів. Цей стан некритичної пластичності та любові є станом відсутності інструментально-вольового ставлення до світу як сутності, якою можна маніпулювати [Maslow, 1976], це ставлення до людей не як до засобу, а як до мети (Кант).

ГЛАВА 3. ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ БУТТЯ ТА СВІДОМОСТІ

*Давно меж мудрецами спор идет,
Который путь к познанию ведет?
Боюсь, что крик раздастся: эй, невежды,
Путь истинный не этот, и не тот...*

Омар Хайям

*“Ад и рай – в небесах”, – утверждают ханжи.
Я в себя заглянув, убедился во лжи:
Ад и рай – не круги во дворце мироздания,
Ад и рай – это две половины души*

Омар Хайям

З того дня, коли Бог проголосив світ як складну та неподільну сукупність, все завжди виражалося через взаємні аналогії.

Ш. Бодлер

У дні щастя користуйся благами, а у дні нещастя розмірковуй: як перше, та і друге зробив Господь для того, щоб людина нічого не змогла сказати проти Нього.

Еклезіаст [Еккл. 7, 14]

Чим ти володієш, те тобою володіє, над чим ти пануєш, тому ти є слугою.

Грільпарцер

Саме у крайностях, у протилежних кінцях речей вони осягаються розумом та об'єднуються в поняття.

Гегель [Гегель, т. 11, с. 233].

Для того, щоб щось зменшити, безумовно, слід спочатку збільшити його... Для того, щоб взяти, спочатку, безумовно, слід дати. Це називається витонченою мудрістю... Будь зігнутим, і ти залишишся прямим. Будь порожнім, і ти залишишся повним...

Лао-цзи

Пізнання дійсності досягається лише шляхом вічної зміни та зіставлення пар протилежностей.

О. І. Реріх [див. Дмитриева, 1994, т. 3, с. 210]

Рівність без розмаїття – це погана рівність; розмаїття без рівності – це погане розмаїття.

Афоризм дзен [див. Кацуки, 1993, с. 28]

Співвідношення свідомості та буття виявляє дві кардинальні координації: або їх тотожність, або генетична та субстанціональна відмінність.

Ідея тотожності буття та свідомості (матерії та духу, тіла та душі, матеріального та ідеального) стара як світ. Ще нікому не вдалося ні спростувати, ані довести положення про єдність буття та свідомості, оскільки даючи відповідь на запитання, чим є буття (та свідомість), тобто розглядаючи метафізичні питання про світ, наш розум необхідно породжує антиномії (Кант).

З одного боку, положення про реальність буття (нашого світу), про об'єктивне існування зовнішнього середовища визнається матеріалістичним вченням у якості очевидної, але не логічно (отже теоретично) доведеної істини [Бычко, 1969, с. 161]: логіка, як “мова” науки, виявляється парадоксальною, бо все доводячи, вона базується на аксіомах логіки, які мають “логічний імунітет” (К. Гьодель, А. Шопенгауер), тому повне логічне обґрунтування всіх без винятку положень будь-якої теорії принципово неможливо, і, таким чином, питання про реальність нашого світу не є прерогативою чистої теорії [Карнап, 1959, с. 301-302].

Отже, якщо неможливо визначити логіко-теоретичним чином реальність буття, питання про співвідношення буття та свідомості залишається за бортом наукової теорії і може визначатися практикою, що є принципово незорою, безмежною сутністю. Цікаво, що згідно з Копенгагенською інтерпретацією реальності, остання проявляється лише в момент споглядання (експерименту), коли можна говорити про координатію “спостерігач – Всесвіт”. Тому, як вважають Х. Еверест Третій, Д. Уїлер, Н. Греєм, Дж. Белл, реальність є нескінченністю всесвітів у всеосяжному суперпросторі, при цьому світ “фундаментально неподільний”, якщо брати до уваги ефект Ейнштейна-Подольського-Розена [див. Гроф, 1992, с. 52]. Тут можна говорити й про розробку Д. Бомом холодного підходу до аналізу світу, в сферу якого включається свідомість людини. При цьому світ може розумітися й як голографічна сутність [Bohm, 1980].

З іншого боку, принципово неможливо сказати, звідки виникло буття, наш світ. Єдина відповідь – з того, що не є нашим світом, тобто з “нічого”. Бо не може ж буття виникнути з самого себе. Якщо це так, то буття слід вважати вічним, тому питання про його виникнення нагтовхується на так звану “дурну нескінченність” (дещо принципово невизначене), до якої буття як рухома сутність редуціюється. “Дурна нескінченність” виявляється й тоді, коли буття постійно породжує себе з самого себе. Проблема виникнення буття виявляє парадокс розвитку та телеологічний парадокс [Аронов, 1992; Богомолов, 1973; Украинцев, 1972].

Парадокс розвитку полягає в тому, що нове виникає зі старого (на ґрунті старого, міститься у старому в “прихованому”, потенційно-можливому, віртуальному стані) та одночасно – не зі старого, оскільки нове є актуально новим, і якщо воно виникає зі старого, то в даному разі стирається різниця між старим та новим, тобто між причиною та наслідком як категоріями класичного лінійного детермінізму, а також між потенційно-можливим (вірогідним) та актуально-дійсним аспектами Всесвіту [Сунпес, 1972], які, до речі, виявляють єдність на його фундаментальному квантовому рівні [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002]. П

парадокс розвитку був відомим ще Аристотелю, який писав: “важко побачити, чи є “тепер”, яке, очевидно, розділяє минуле з майбутнім, завжди єдиним і тотожним, чи (стає) щоразу іншим. Якщо воно завжди інше й у часі жодна частина разом з іншою не існує... то “тепер” разом з одним не буде (існувати), а попереднє завжди повинно знищуватися” [Аристотель, 1981, т. 3, с. 145–146].

Якщо аналізувати парадокс розвитку (парадокс виникнення [Югай, 1976]) та телеологічний парадокс з позиції циклічного (цілісного) детермінізму (в межах якого буття та свідомість тотожні), то ці парадокси розв’язуються тим, що сам розвиток уявляється як цілісний циклічний процес, коли замість протиріччя між старим та новим (минулим та теперішнім, причиною та наслідком) утверджується відношення між теперішнім та тим, що стає (теперішнім та тим же теперішнім: принципи “все у всьому”, “тут і зараз”): “породження причиною наслідку проходить не від минулого до теперішнього (а від нього до майбутнього), а від того, що є, до того, що стає” [Лолаев, 1996].

Парадокс розвитку Гегель виявляє у тому, що вважає, що перехід категорій одна в одну здійснюється згідно законам логіки, а не виходячи із законів логіки [Гегель, т. 1, с. 93–139], тобто істинна причина цих переходів залишається таємною сутністю.

Розуміння циклічної причинності (яка зараз приймається багатьма дослідниками як реальна сутність) можна поглибити, якщо розглянути категорію “причина-наслідок” в контексті причинності і модусів часу та вічності. Можна зробити висновок, що, як вважав

Гаудапада, причину та наслідок неможливо розуміти як роз'єднані у часі в силу їх внутрішньої співвіднесеності, як і існуючими одночасно, оскільки в цьому разі зникає різниця причини-наслідку від зв'язків іншого роду, таких, наприклад, як взаємодія частин організму (синхронічні зв'язки), що надають йому статусу цілісної системи [Eight..., 1973]. При цьому, якщо причинно-наслідковий ланцюг є лінійною, діахронічною сутністю, то без першої та кінцевої причини він "повисає у повітрі" (в контексті модусу вічності), а якщо даний ланцюг є циклічною, синхронічною сутністю, то причина та наслідок виявляються недиференційованими та такими, що взаємообумовлюють один одного, подібно до "породження батька сином" (Гаудапада).

Якщо говорити про Всесвіт в цілому, то пристосування до нього моделі замкнутого світового часу (за циклічним детермінізмом) призводить до відступу від принципу причинності [Уитроу, 1964], до порушення аксіом часового порядку [Ахундов и др., 1976]. З іншого боку, теоретично час повинен бути кінцевим щонайменше у напрямку до минулого [Кармин, 1981, с. 176–181], що виявляє проблему породження (створення) Всесвіту, який принципово неможливо визначити ні кінцевим, ні нескінченним у просторово-часовому відношенні, про що писав ще Кант [Кант, т. 2, с. 394, т. 3, с. 229–231]. Тобто до світового простору та часу незастосовні поняття ні метричної скінченності, ані метричної нескінченності [Мостепаненко, 1970].

Саме тому просторово-часові межі Всесвіту сакралізуються релігійною свідомістю, яка відображає світ головним чином за правилами циклічного детермінізму: Ісус Христос говорить про себе як про початок та кінець, Альфу та Омегу (Откр. 1, 8), а Крішна визначає себе як початок, середину та кінець всіх створінь (Бх.-Г. 6, 7). Тут можна привести слова з Талмуду (гл. 2 трактату "Хагіта"): "Тому, хто роздумує про наступні чотири речі було б краще не народжуватись: Що нижче і що вище, що спочатку і що в кінці" [див. Нилус, 1998, с. 267].

Таким чином, неможливо сказати у принципі, чи може у Всесвіті виникати щось нове, чи все існуюче вічне і нічого нового не виникає.

Дана думка близька дослідникам, які вивчають процеси морфо- та органогенезу [Югай, 1976]. Вона була зрозумілою ще древнім мислителям. Як писав Емпедокл, "з усіх смертних речей жодна не має ні справжнього народження, ані справжнього кінця" Це близько до поглядів Анаксагора: "Жодна річ, – казав він, – не виникає, не знищується, а складається через змішування існуючих речей чи виділяється з них" [див. Петров, 1992, с. 97-100].

Цю думку ми знаходимо у вченнях ведизму та буддизму [Чаттопадхья, 1966; Костюченко, 1983, с. 9–100].

У К. Маркса парадокс виникнення, який він сам визнає, полягає у тому, що капітал виникає одночасно в обертанні, і не в обертанні [Маркс, Енгельс, т. 23, с. 176].

У Ч. Дарвіна – новий вид виникає зі старого і одночасно – не з нього. Таким чином, ми так чи інакше маємо прийти до ідеї єдності цикло- та лінійного причинних факторів, а також до ідеї єдності еволюціонізму та креативізму як протилежних точок зору на процес походження та розвитку матеріальних форм [Соловьев, т. 8, с. 198; Мень, 1991, с. 348].

Якщо аналізувати проблему фізичної суті свідомості, слід сказати, що свідомість виявляється парадоксальною річчю, бо субстрат свідомості – мозок – є енергетично "безкоштовним" феноменом (див. так званий термодинамічний парадокс мислення І.З. Цехмістро [Цехмістро, 1981, с. 168–169]). Якщо ж вважати матерію первісною сутністю, то принципово невизначеним є питання про виникнення свідомості з надр матеріального світу (парадокс розвитку та виникнення). Якщо свідомість ніколи не виникала з надр матерії, а є її невід'ємною властивістю (атрибутом, функцією, особливістю, якістю, предикатом), то буття виявляється злитим зі свідомістю нерозривно і, таким чином, тотожним буттю (коли одне неможливо відірвати від іншого).

Дійсно, як вчить філософія, предмет неможливо диференціювати від його якостей, властивостей, оскільки ці властивості предмета виявляються лише за умов його взаємодії з іншими предметами, Всесвітом в цілому. Поза даною взаємодією предмет та його

особливості виступають у вигляді потенційно-можливої, ймовірної сутності [Лукьянов, 1982, с. 77]. Як вчить логіка визначення, визначити предмет можна тільки в процесі його співвіднесення з іншими предметами, кожний із яких при визначенні підлягає подібній же логічній процедурі. Тому, у формально-логічній “склад” будь-якого предмета входять усі без винятку предмети та явища нашого світу, подібно тому, як кожна елементарна частка, по суті, складається з усіх елементарних часток (М.А. Марков).

Подібним же чином властивості окремого предмета не існують самі по собі, а виявляються лише в процесі співвідношення, взаємодії цього предмета зі своїм оточенням. Тобто, предмет не існує як щось ізольоване, а інкорпорується в загальний буттєвий контекст Всесвіту і, по суті, є цим Всесвітом, що помітно на фундаментальному квантовому рівні світу, де він є “єдиним нерозривним комплексом” (І.З. Цехмістро), який співвідноситься з поняттям “голографічного універсуму” (Д.Бом), або Цілого.

Якщо свідомість колись виникла з лона матерії, то через вічність останньої свідомість також вічна (тобто момент її породження входить у сферу “дурної нескінченності”), і, таким чином, вона постає іманентною буттю. Якщо ж припустити, що свідомості не було і вона колись виникла, то (як показує парадокс розвитку) свідомість мала міститися в бутті у прихованому, віртуальному, ймовірному стані, тобто вона була притаманною буттю, отже – іманентна йому. Ми знаємо, що потенційно-можливе (вірогідне) є фундаментальною властивістю світу, а на квантовому рівні матерії потенційне і актуальне не диференціюються, при цьому квантова реальність у психіці людини відіграє ключову роль [Цехмістро, 2005; Андреев и др., 1988; Чавчанидзе, 1973].

Якщо ж вважати, що свідомість (як і світ) виникла з “нічого” (з небуття), то тут ми приходимо до координації “буття – небуття”, елементи якої виявляються пов’язаними нерозривним чином та обумовлюють, визначають один одного. Відповідно, небуття знову виявляється тотожним, іманентним буттю.

Якщо ми знаходимося на позиціях ідеалізму (ідеалістичного монізму), то єдиною реальністю тут є свідомість, що тотожна буттю, яке вона породжує, коли всі продукти, що виробляються діячем, виявляються іманентними йому, є його продовженням, його “образом та подобою”.

Якщо ми є прихильниками матеріалізму, свідомість розуміється нами як продукт матерії і є матеріальною, оскільки з матерії, як доводить парадокс виникнення, неможливо виникнення чогось нематеріального.

Таким чином, теоретично свідомість постає тотожною буттю, а людина (системоформуючим чинником людини мислячої як системи є саме свідомість) є тотожною світу, про що свідчать так звані антропні космологічні аргументи [Налимов, 1989; Barrow, Tipler, 1986] (чи принцип космологічного доповнення [Казначеев, Спирин, 1988, с. 12]).

Прагнення до **єдності** гносеологічного та онтологічного характерне не лише для фізиків, але й філософів, психологів, соціологів. Треба підкреслити, що, як писав Е. Дюрінг, “саме завдяки інтегруючій здатності мислення виникає неподільне поняття про світ, а універсум, як показує вже саме це слово, вважається чимось таким, де все з’єднується в дещо ціле” [див. Маркс, Енгельс, т. 20, с. 40; Афанасьев, 1980, с. 24–26.]. Але єдність – це властивість не лише мислення (оскільки мислення – це, перш за все, процес синтезу понять), але й руху як наріжного атрибуту Всесвіту. Х. Ортега-і-Гассет пише, що головна мета філософії полягає в намаганні пізнати Універсум, або все існуюче [Ортега-и-Гассет, 1991, с. 87-90]; а сам процес пізнання з необхідністю має бути спрямованим на досягнення фактологічної єдності світу, він повинен подолати одну з головних складностей відображення світу, яка, за думкою Платона, полягає в осягненні того, як *єдине існує в розмаїтті, а розмаїття в єдиному* [див. Табачковський, 1994]. Як відмічав Б. Паскаль, всі частини природи знаходяться в універсальному зв’язку одна з одною, тому принципово неможливо знати одну частину, не знаючи в кінцевому підсумку всього, всіх частин природи [Паскаль, 1899, с. 44].

Ідея тотожності буття та свідомості, яка прямо впливає з філософського принципу єдності світу, втілюється в парадоксі сучасного наукового знання: уявлення фізика-атомщика

та містика-езотерика щодо сутності нашого Всесвіту збігаються в багатьох деталях [Капра, 1994, с. 7–14; Крымский, 1991]. А. Салам писав, що концептуальна структура сучасної фізики все більше нагадує філософію індуїзму [див. Каныгин, с. 90]. Таким чином, принцип єдності світу зі сфери піднесених філософсько-релігійних абстракцій переміщується в площину природознавства, замикаючи коло абстрактно-теоретичного та науково-практичного напрямків у пізнанні світу: Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні виявляється цілісним неподільним комплексом [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002]. Як писав Д. Бом, процеси мислення та квантові процеси подібні, тому що вони, як властивості, виникають із зв'язку одного елемента з іншими [Бом, 1965]. При цьому особливості Всесвіту відображаються в поняттях ізотропності, самоузгодженості, простоти, дозволяючи говорити про Всесвіт як єдине ціле [Девис, 1989, с. 229].

Принцип єдності світу підтверджується дослідженнями сучасних нейрофізіологів [Анохин, 1978], які неспростовно свідчать про високий ступень адекватності відображення мозком оточуючої дійсності, коли свідомість забезпечує відбір тих функціональних нейронних констеляцій, які в найбільшому ступені відображають закономірності оточуючого світу. Більш того, між експериментальними явищами та математичними структурами існує тісний зв'язок, що було підтверджено відкриттями сучасної фізики [Кулаков, 1978, с. 141–154].

Єдність буття та свідомості, яка утверджується в межах філософського принципу єдності світу, можна проілюструвати на прикладі парадокса з Діамантової сутри – наріжного філософсько-психологічного джерела буддизму, де йдеться про те, що коли свідомість перебуває в якомусь предметі, то саме тоді вона не має перебування [Торчинов, 1986, с. 47–69]. Цей парадокс можна пояснити тим, що визначити предмет, як вчить логіка, ми можемо лише завдяки співвіднесенню даного предмета з іншими предметами. Отже, коли наша свідомість “перебуває” в деякому місці, тобто в предметі, з метою його визначення, то вона при цьому починає “перебувати” в інших предметах. Тут ми бачимо, що внутрішнє та зовнішнє, конкретне та абстрактне, єдине та множинне, суб'єктивне та об'єктивне, що є уможливленими протилежностями, взаємопов'язані та обумовлюють один одного, а предмети виявляють свою двоїсту антиномічно-синтетичну природу [Лосев, 1990].

Цю єдність протилежностей добре ілюструє вислів з апокрифічного Євангелія від Філіпа: “Світло та темрява, праве та ліве – брати один одному. Їх неможливо відділити одне від одного. Тому і добрі не є добрими, і погані не є поганими, і життя не є життям, і смерть не є смертю” [див. Свинцицкая, 1981, с. 228]. Ці міркування знаходять своє втілення у філософській системі Шопенгауера, який вважав, що суб'єкт є “носієм” світу, бо “лише для суб'єкта існує все, що існує” [Шопенгауэр, 1880, с. 100–101], а з іншого боку, “суб'єкт як такий також зумовлений об'єктом... Свідомість без предмету не є свідомістю” [Шопенгауэр, т. 1, с. 14].

Ці роздуми вельми близькі вченню Е. Маха та Р. Авенаріуса про “принципову координацію” (“немає суб'єкта без об'єкта і без об'єкта немає суб'єкта” [див. Филос. эн. сл., с., 391]), що відбиває одну з основних сентенцій буддизму: особистість та сонце, яке вона споглядає, є “єдиний візерунок”, цілісний нерозривний комплекс [Розенов, 1918, с. 21], що дійсно можна виявити на фундаментальному квантовому рівні матерії [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002].

Ж. Піаже писав, що суб'єкт і об'єкт принципово нерозривні в процесі їх взаємодії, з чого “випливає дія – джерело пізнання” [Пиаже, 1965, с. 33–51]. Тому діяльність (процес, взаємини) можна розуміти як своєрідний фокус єдності суб'єкта та об'єкта, які виступають полюсами даної діяльності, а її членування на взаємодіючі компоненти – “це завжди умовна акція” [Мамытов, 1980, с. 16].

Подібно Гегелю, Ленін вважав, що суб'єктивність і об'єктивність не є “стійкою і абстрактною протилежністю” [Ленін, т. 29, с. 166.]. Можна сказати, що суб'єктивність “сама міститься в об'єктивній реальності, а не розташовується десь над нею в якості фантома фізичної реальності, який ширяє вгорі” [Зинченко, Мамардашвили, 1977, с. 16–17].

Як писав А. І. Герцен, “мислення не робить сторонній додаток, а продовжує необхідний розвиток, без якого всесвіт не є повним” [Герцен, 1946, с. 37].

“Мислити, – говорив Б. Бланшард, – це означає мати всередині себе те, що в разі розвиненості та завершеності, було б тотожне з об’єктом” [Blanshard, 1941, p. 261].

Як підкреслював Гегель, істинна природа мислення полягає в безперервному синтезі ствердження та заперечення, в тотожності тотожності та не-тотожності, а найважливіше в розумовому пізнанні – це утримання позитивного в його негативному. При цьому становлення, за Гегелем, є єдністю буття та небуття в їх русі, а визначеність – це ствердження, яке в той же час є запереченням [Гегель, т. 5, с. 106].

Єдність суб’єктивного та об’єктивного, фізичного та психічного виявляється в феномені “всюдиусущості свідомості” [Аронов, 1991, 1995]. Можна сказати, що “будь-який предмет має деяке відношення до будь-якого іншого предмета і в дійсності існує через своє відношення до інших предметів” [Шмаков, 1916, с. 93].

Зв’язок, взаємина, як вважає А. І. Уємов, “складає річ з елементів” [Уємов, 1963, с. 51].

К. Левін в рамках своєї психологічної теорії поля вважав, організм та його середовище неподільним цілим [див. Ярошевский, 1985, с. 422].

Тим більше, що зв’язок постає певною границею між суб’єктом та об’єктом, а ця границя виявляється парадоксальною сутністю, оскільки неможливо сказати, чому вона належить: суб’єкту, об’єкту, їм обом, чи нікому [Лосев, 1983, с. 149-170].

Відносність зв’язку між суб’єктом та об’єктом виявляється на рівні психосоматичному, де ми бачимо, що різниця між реальними та уявними подразниками в плані психофізіологічних реакцій для людини у зміненому (гіпнотичному) стані свідомості не існує [Vealey, 1986], при цьому оточуюча людину сенсорна реальність здебільшого залежить від людини ж, коли, наприклад, у людини, що носить окуляри, які перевертають зображення предметів, через деякий час зникають перцептивні викривлення [Кликс, 1983, с. 57]. На Сході “Істинна Реальність” досягається через ліквідацію протистояння суб’єкта та об’єкта, яке дає “вічне знання”, яке позбавлене “зв’язків та зіткнень” [Костюченко, 1983, с. 101] і яке нагадує нам цілісне синтетичне знання, де логічні терміни представлено у “згорнутому” вигляді.

Сполучення суб’єкта та об’єкта, буття та свідомості Дж. Д’юї мав як завдання своєї програми “реконструкції філософії”, що включала в себе намагання боротьби з дуалізмом (“біфуркацією”) природи та духу в онтології, теорії пізнання, у вченні про людину. Розділення реальності на дух та матерію він вважав пережитком античного та середньовічного спіритуалізму. Філософ писав, що вихід з даного глухого кута зможе знайти теорія досвіду. “В первісній інтегральності досвіду не існує різниці між дією та матеріалом, суб’єктом та об’єктом, він містить в собі і те, і інше в невідрубаній цілісності [Dewey, 1958, p 8].

Ідея єдності суб’єкта та об’єкта, буття та свідомості актуальна не лише в межах філософських наук [Лекторский, 1980; Гете, 1964], в психології [Василюк, 1984; Рубинштейн, 1975, с. 331; Смирнов, 1985], але й у теології. Так П. О. Флоренський виходив з визнання розуму причетним буттю, а буття – причетним розуму [Флоренський, 1914]. Він писав, що в “містичному переживанні суб’єкт знання та об’єкт знання суть єдині” [Флоренський, 1916, с. 52]. В. Н. Лосський вважав, що Біблія, як зразок містичної єдності ідеального та матеріального [Вознюк, 1993], репрезентує смисловий континуум, події в якому “розгортаються за законами такої логіки, яка не відокремлює конкретного від абстрактного, образу від ідеї, символу від реальності, що символізується” [Лосський, 1972, с. 155-156].

Суб’єкт-об’єктну єдність ми зустрічаємо у О. Ф. Лосєва, який писав: “міф є суб’єкт-об’єктне взаєморозуміння” [Лосев, 1991, с. 74–75]. Ідея суб’єкт-об’єктної когерентності виражається у парних аспектах Божества. Так в Махабараті ми маємо Крішну і Арджуну (активно-духовну та пасивно-земну сутності). У християнстві ми маємо Христа та Івана Предтечу.

Єдність людини і світу, як і буття та свідомості, знаходить висвітлення в антропному принципі [Фролов, 1983; Barrow, Tipler, 1986; Налимов, 1989; Гулыга, 1989] (який колись відігравав велику роль у філософії Аристотеля і в теологічній думці; потім наука вирішила обійтися без нього, проте антропний принцип зараз має більший вплив, ніж коли-небудь, у теологічну епоху), що виходить із розуміння людини як активної та органічної частини космосу і Всесвіту. *Антропний принцип (антропні космологічні аргументи, принцип космологічного доповнення В. Гейзенберга, антропологічної причетності світу* [Казначеев, Спирин, 1991, с. 12]) ґрунтується на факті, встановленому астрофізиками: виникнення розумного життя впливає зі структури фізичного світу й особливостей його розвитку. Але можливість виникнення цієї структури наближається до нуля, тому варто припустити [Гулыга, 1989], що або одночасно існують усі можливі світи, в одному з яких мав місце збіг, узгодження множини чинників і величин, або має місце якийсь прихований принцип, котрий організує Всесвіт певним чином [Девис, 1985, с. 132–155].

Річ у тім, що множина фізичних величин і констант, що характеризують наш Всесвіт, виявляються дуже тонко “підігнаними” одна до одної. Незначна зміна тільки однієї з них призведе до загибелі світу. Тут можна говорити про загадку “великих чисел”, яку сформулював П. Дірак. Можна зафіксувати дивовижний збіг ряду принципів для фізичного сприйняття світу співвідношень. Наприклад, між величинами радіуса кривизни Всесвіту і класичного радіусу електрона; між величинами середньої густоти речовини електрона і середньої густоти речовини Всесвіту; між характерним віком Всесвіту і “атомною” одиницею часу...

Таким чином, світ існує в дуже вузьких фізичних рамках, коли зміна одного з його елементів неодмінно спричинить кардинальну зміну цілого світу [там само]. Тут ціле і частина виявляються тотожними, тому вся множина елементів Всесвіту повинна виступати проекцією *Єдиної Сутності*, інакше ці елементи не можуть бути так гармонійно узгоджені один з одним.

Отже, *принцип антропологічної причетності світу* вказує, що світ багато в чому такий, яким його конструє людина з ним взаємодіючи. Джон Уілер говорить, що спостерігач створює Всесвіт, що спостерігається. Ілюстрацією даному твердженню можуть служити такі парадокси квантової фізики, як “Миша” Ейнштейна, “Кіт” Е. Шредінгера, “Друг” Ю. Вигнера. [Уилсон, 1999, с. 186]. Ми також можемо говорити про Сильний і Слабкий аспекти антропного принципу, перший з яких є більш сполучаємий з гіпотезою про існування Конструктора. Проте навіть Слабкий принцип залишає щілинку, через яку Конструктор може прослизнути в науку.

Єдність суб’єкта і об’єкта аналізується в православному християнстві, а саме в “Ім’яславії”, де висловлюється думка, як ми вже писали, що “Ім’я Боже є Богом, але Бог не є Його ім’ям” [Булгаков, 1953, с. 215]. Як пише Григорій Палама у “Триаді з захисту священномовчазних” (де йдеться про ісихазм – вчення про духовно-медитативну практику молитви), людям недоступна сутність Бога, але Його енергія доступна для сприйняття. Тут Бог розуміється як такий, що передає Себе нам, але Він є одночасно непознаваною сутністю. У філософії цей висновок набуває вигляду сентенції: “енергія сутності є сама сутність, але сутність не є (не вичерпується) своєю енергією” [див. Рузавин, 1960. с. 130-167].

Тут можна згадати про Ярило – саме так у стародавніх слов’ян називали божественну творчу двопочаткову силу. Можна говорити й про Карму як роботу, енергія, яка роз’єднує Єдиний Елемент на два шляхи, за якими розподіляються всі Творчі Сили Природи, щоб діяти в протилежних напрямках [Дмитреева, 1994, т. 2, с. 469].

У феноменології свідомість постає як обмежено включеною у буття (“буття у свідомості”), і здатною включатися у феномен, який тут визначається як єдність суб’єктивності та об’єктивності [Гуссерль, 1994].

Суб’єкт-об’єктна єдність виявляється також і в сфері логіки як мови науки, де констатується: між А (ствердженням) та не-А (запереченням) можливе дещо третє

[Кондаков, 1985, с. 216], яке інтегрує А та не-А. При цьому сама Істина постає “єдністю протилежностей” [Церетели, 1960], а логіка як наука з класичної двозначної перетворюється на тризначну (багатозначну), що дає підстави для постулювання тризначної культури та філософії [Янков, 1979, с. 82, 178-192], а також для “закона виключного четвертого”, яким Г. Рейхенбах заміняє закон виключного третього [Рейхенбах, 1985] (згідно з законом виключного четвертого кожне твердження повинно бути чи істинним, чи хибним, чи невизначеним, четвертої можливості немає), будуючи тризначну логіку (істина – неправда – невизначеність) з метою подолати деякі філософські та логічні труднощі в квантовій механіці, що призвело до формування особливої логіки квантової механіки, в якій використовуються такі значення, як невизначеність, вірогідність.

Тут доречно навести одну з логік – індійську, де в сфері відносин логічних термінів твердження і заперечення виявляються чотири логічно рівнозначні альтернативи: або твердження; або заперечення; і те, і інше одночасно; ні те, ані інше. Дану логіку Ю.А.Урманцев використовує для аналізу “філософсько-світоглядних переваг”. Тут можна говорити про чотири альтернативи в плані співвідношення категорій суб’єктивного й об’єктивного (матеріального й ідеального, буття та свідомості):

1) Суб’єктивну реальність як єдино можливу визнають соліпсистичні (йогачари, Брюне, Берклі й ін.).

2) Об’єктивну реальність як єдино можливу визнають вульгарні матеріалісти, “наукові матеріалісти”, чарваки, Демокрит, Бекон, Маркс, Енгельс, Ленін і ін.

3) Обидві ці реальності як незвідні одна до одної, як взаємно паритетні визнають дуалісти (саутрантики, картезіанці).

4) Існування обох реальностей заперечують мадхьямики [Урманцев, 1993, с. 89–105].

Суб’єкт-об’єктна єдність віддзеркалена в співвідношенні невизначеностей В. Гейзенберга та в принципі доповненості Н. Бора, що концептуалізує нерозривну єдність двох відносно протилежних видів матерії – речовини та поля [Бор, 1970], які як протилежності можна співвіднести з категоріями буття та небуття [Библер, 1975, с. 181–182] і які інтегруються в чомусь третьому, в деякій більш “вищій” реальності, що, за Д. Бомом, не є ні матерією, ані свідомістю в чистому вигляді [Капра, 1994, с. 297; див. також: Сатпрем, 1989, с. 70]. Цей погляд втілюється в “негативній діалектиці” (Ф. Г. Бредлі, Д. Мак-Таггарт), що виявляє за суперечливими явищами єдину і незаперечну реальність [див. Богомолів, 1973, гл. 2].

Так Ісус Христос в християнстві парадоксальним чином поєднує протилежності, коли в одному лиці сполучає “неподільно та незлічально” дві протилежні природи – тварну і божественну.

Це “третє” співвідноситься з категорією цілого (в якому поєднуються єдине та множинне [Лосев, 1990, с. 19–22]), що займає важливе місце в сфері концептуальних побудов, які пояснюють суть живого та механізми його розвитку [Югай, 1976; Баникадзе, 1968; Туrowsкий, Туrowsкая, 1993]. При цьому категорія цілого виявляється парадоксальною сутністю [Уоддингтон, 1964; Фролов, 1970; Шванн, 1939; Богомолів, 1970; Украинцев, 1972], подібно до людини, яка є парадоксальною в тому розумінні, що вона поєднує в межах однієї сутності такі розбіжності, як чуттєве та логічне, речовинне та польове, динамічне та статичне, синхронічне та діахронічне, конкретне та абстрактне.

О.М. Айванхов писав, що таким же чином, як із сполучення двох дерев (одне з яких дає кислі плоди і є життєстійким, а друге – солодкі і є слабким) можна отримати нове життєстійке дерево, що дає прекрасні плоди, – таким же чином із плотського можна отримати найбільш піднесену любов, зі злості – неприйняття зла, з пихатості – прагнення до Божественної слави [див. *Путь к себе*, № 16 (19), 1991, с. 21].

Суб’єкт-об’єктні відношення найбільш повно реалізуються через відношення контрадикторні (суперечливі), що по-різному втілюються в філософських системах. Як пише Д. В. Кандиба, європейська (західна) філософія сконцентрована на такому відношенні протилежностей, коли вони стикаються і дають нову якість. Китайська – коли вони

переходять одна в одну. Індійська – коли їх рівновага досягає абсолютного спокою [Кандыба, Кандыба, 1993, с. 155].

Можна відмітити і четвертий тип відношень контрадикторності, коли протилежності відсутні зовсім. Ставлення філософів до проблеми, що аналізується, реалізується в сфері цих чотирьох альтернатив. “З точки зору буддизму та даосизму, гармонія – не кінцева мета світу, а лише шлях до кінцевої мети. Кінцева мета – досягнення стану повного спокою – центру круга, зняття всіляких протилежностей, в тому числі між спокоєм та рухом. Ідеал – досягнення ідеального спокою (дао, нірвана), спустошеності, безсмертя, повернення до Одного” [там само, с. 155–156].

Геракліт вважав, що протилежності існують в одному й тому ж (мед є солодким і гірким одночасно) [див. Гегель, т. 9, с. 250]. Гегель вважав, що протилежність є єдністю тотожності та різниці (наприклад, батько та син). Він пише, що світло приймають за дещо позитивне, а темряву – дещо негативне. Але це не так. Світло як дещо позитивне в самому собі містить протиріччя, чи заперечення: світло у своєму нескінченному поширенні виявляє, по суті, природу абсолютного заперечення. І навпаки, темрява як дещо негативне, в собі містить внутрішнє протиріччя, є позитивністю: темрява як дещо небагатообразне, як не відокремлююче себе усередині себе є лоном народження, тотожне собі, тобто є дещо позитивним [Гегель, т. 5, с. 516]. Протиріччя для Гегеля є тотожність тотожності и нетотожності.

Аристотель виділяв два типи протиставлення – формальне протиріччя, коли в проміжку “нічого немає”, та другий тип, що включає в себе кількісне розуміння протилежності як “закінченої різниці”, чи “крайнього ступеню різниці”. Різниця в даному випадку розмилася Аристотелем як кількісна градація переходу однієї протилежності в іншу.

Шрі Ауробіндо, вивчаючи творчий спадок Геракліта, пише про три аспекти співвідношення протилежностей – тотожність, боротьба, перехід [див. Костюченко, 1983, с. 213].

У Канта ми знаходимо протилежність, що потребує кількісних методів вивчення, та протилежність, яка потребує аналізу якісно різних опосередкуючих ланок [див. Кумпф, Оруджев, 1979, с. 75–76].

Отже, можна говорити про внутрішню (якісну) та зовнішню (кількісну) протилежності. Внутрішня протилежність формується такими елементами зв'язку, які виключають один одного та взаємно пов'язані опосередкованим чином, тобто пов'язані через якісно різні опосередкуючі ланки. У кількісній протилежності опосередковані ланки менш складні, менш глибокі [там само, с. 77].

Таким чином, можна дійти висновку, що внутрішня протилежність є якісною, потенційною, циклічною (цілісною), в той час коли зовнішня протилежність є кількісною, актуальною, лінійною. Внутрішня “невидима”, підсвідома протилежність реалізована в сфері прихованого синтетичного знання (“знання до пізнання” [Крымский, 1991]), яким оперує “первісне мислення”, що, як пише Л. Леві-Брюль, не допускає опосередковані ланки [Леві-Брюль, 1930, с. 283–284]. Зовнішня свідомо протилежність оперує аналітичним знанням, що складається з системи логічних елементів, що опосередковують один одного. Єдність внутрішнього та зовнішнього аспектів протилежності проявляється у вигляді діалектичного закону “єдності та боротьби протилежностей”.

У Гегеля концептуальний простір між контрарним та контрадикторним заповнюється двома поняттями – “боротьбою” та “зняттям суперечливостей”. Протиріччя для Гегеля є єдністю тотожності та відмінності, коли протилежності можуть співвідноситись як взаємно суперечливі, так і байдужі [Гегель, т. 5, с. 522]. В праці “Досвід введення в філософію поняття негативних величин” Кант розробив вчення про так звані реальні протилежності без протиріччя, взаємодія між котрими може пояснити всі явища в суспільстві та природі. Можна відмітити й вчення Ф. Шеллінга про загальну полярність. Г. Веттер твердив, що теза про протиріччя як рушійну силу невірна, оскільки в природі існує боротьба не між протилежностями (А та не-А), а позитивними визначеностями (А та В) [Wetter, 1963, s. 67].

Г. Огірман пише, що “реальна діалектика означає... наявність в речах онтологічних протилежностей, тобто, реальних протилежностей та протипокладань, а не протиріч” [Ogirmann, 1958, s. 172]. З точки зору концепції реальних протилежностей, зміни, які спричиняються в процесі взаємодії речей, не мають характеру саморуху, а залишаються особливим каузальним впливом одного на інше [Wetter, 1956, s. 482-483].

А Бам вважає, що поняття полярності включає в себе три аспекти: протилежність, доповненість, напруженість. Основою доповненості є те, що будь-який полюс однозначний та недосконалий. Через те, що дані полюси залишаються протилежностями, між ними виникає напруження [Bahm, 1961, p. 20].

Цей підхід подібний до думки Н. Бора про те, що протилежності не єдині, а доповнюють одна одну. В. Блох саме вчення про рушійну силу протиріч вважає помилкою, що породжена особливостями індогерманських мов [Bloch, 1972]. У цьому зв'язку можна послатися на думку Б. Уорфа відносно мов американських індіанців, які характеризуються тим, що в них майже всі слова співвідносяться з дієсловом і несуть в собі ознаки процесуальності, цілісності, континуальності буття. Відсутність дискретно-аналітичних форм відображається в тому факті, що в цих мовах немає категорії часу, немає часових понять, а час представлено як злитий з простором. Б. Уорф дійшов висновку, що ці мови точніше описують дійсність, ніж індоєвропейські, які породжують помилкове уявлення про уявну множинність, що відсутня в об'єктивній реальності, при цьому мова хопі складається не зі слів-ймен, чи слів-дієслів, а зі слів-подій, які характеризуються трьома аспектами: “впевненість, вірогідність, уявлення” [Уорф, 1960, с. 414-155].

С. Радхакрішнан вважав, що “ніщо реальне не може бути внутрішньо суперечливим”, що протилежності є лише категоріями, які не мають реального змісту (такі, наприклад, як час, простір, причина тощо) [Радхакрішнан, 1956, т. 1, с. 22–29]. Згідно з С. К'єркєрогом, дійсність людського існування рухається в руслі радикально непримиримих протиріч без зняття їх у вищому синтезі, як це має місце у Гегеля [див. Чухина, 1978]. Тут ми маємо “діалектику без синтезу”, яку ми зустрічаємо у К. Барта та Г. Марселя. У Е. Блоха ми зустрічаємо положення про єдність протилежностей, коли читаємо, що суб'єкт і об'єкт, людина та світ мають прийти до абсолютної totoжності: кінцевий момент об'єкта – у звільненому суб'єкті, кінцевий момент суб'єкта – в невідчуженому об'єкті [Bloch, 1953]. Говорячи про феноменологічну інтерпретацію діалектики, можна констатувати, що тут ми маємо діалектику суб'єкта та об'єкта лише як діалектику, яка не дозволяє відхилитися ні в бік першого, ані в бік другого [Analecta Husserlina..., 1974, p. 194-195].

Для екзистенціалізму, як і для герменевтики, гносеологічна різниця між суб'єктом та об'єктом виявляється вторинною, коли суб'єктність не є дещо протилежним об'єктності, що являє собою дещо на зразок “принципальної координації” Е. Маха та Р. Авенаріуса: “відношення є більш першим, і “полюси”, в яких воно розгортається, охоплюються відношенням подібно до того, як живе включає всі свої вираження життя в єдності свого органічного буття” [see. Gadamer, 1960, s. 235]. Тут маємо ідею первинності відношення [Уемов, 1963, с. 51]. Як вважав Б. Лакебрінк, послідовник неотомізму, протилежні початки не заперечують один одного, а примиряються в межах дещо єдиного [Lakebrink, 1955, s. 266], тобто, як пише Д. Бом, матеріальне і ідеальне є проекціями дещо вищого [див. Канпа, 1994, с. 297].

У Г. Маркузе ми зустрічаємо модель “вічного повернення” “втраченого та повернутого раю” [Markuse, 1964]. Відношення протилежностей можна проаналізувати на основі так званої “божественної логіки” християнства, що “перевищує розірвану розумовість з її бінарністю” [Клеман, 1994, с. 71]. Подібно до того, як багатозначна логіка витікає з принципу невизначеності, так і божественна логіка впливає з Божественної таємниці і “перевищує опозицію чоловічого і жіночого, сполучаючи одночасно символіку одного та іншого... Бог одночасно – це “батько” і “мати” [там само, с. 69]. Дійсно, божественна логіка поєднує протилежності і водночас диференціює їх. Так Ісус Христос втілює в Собі два

фундаментальних початки, божий та земний, з одного боку – “нерозривно”, а з другого – “незіллянно”, тобто тут наявна єдність двох несумісних станів.

Цей момент перегукується зі словами Діонісія Ареопагіта і Максима Сповідника: “Бог цілком доступний причетності і циклом недоступний причетності” [див. Клеман, 1994, с. 235]. Діонісій Ареопагіт при цьому писав, що Бог є одночасно Все та Ніщо, Буття та Небуття, має безліч імен, та не має їх. А Григорій Нисський та Б. Паскаль стверджують, що Ісус перебуває у вічному пароксизмі страждання на Хресті, втілюючи в собі одночасно блаженство спасіння-воскресіння. Подібним же чином і іпостасі Трійці з одного боку диференціюються як окремі особи, що “обмінюються буттям”, а з іншого – вони є одним. Даний стан речей ми знаходимо у філософському аналізі сутності діалектики. Як пише Гегель, “скінченне, яке є лише скінченим, нескінченне, яке повинне бути лише нескінченим і т. ін. не мають істинності, суперечать самі собі і переходять у свою протилежність” [Гегель, т. 1, с. 214]. А суть спекулятивного мислення полягає у обійманні протилежних моментів у їх єдності [Гегель, т. 4, с. 114].

Для того, щоб проілюструвати принцип суб’єкт-об’єктної єдності наведемо такі слова: “Припустимо, що тіло рухається з нескінченною швидкістю. Що це значить? Це значить, що воно зразу пройшло всю відстань, яку воно мало пройти. Однак, якщо тіло зразу займає всі можливі місця, які воно могло пройти, то це значить, що більш вже немає ніякого іншого місця, яке б воно могло зайняти: всі місця зайняти і рухатися вже нікуди. Але тоді виходить, що тіло вже не рухається, але перебуває у спокої. Спокій є ні що інше, як рухом з нескінченною швидкістю” [Лосев, 1983, с. 169–170].

ГЛАВА 4. ДУХОВНІСТЬ ЯК ЦІЛІСНІСТЬ ТА ПАРАДОКСАЛЬНІСТЬ

Ознакою істинності є стан цілісності... Є окрема даність істинною чи хибною – цього неможливо вирішити у відношенні до окремого явища, це вирішує, скоріше, образ та членування цілого, в котре окреме явище є включеним.

Р. Хайсс [Heiss, 1959]

...істинне є ціле. Але ціле є лише сутністю, що завершується через свій розвиток.

Гегель [Гегель, т. 4, с. 10–25]

Головний постулат, з яким природознавець підходить до розуміння природи – це той, що в природі взагалі є сенс, що її можливо осмислити і зрозуміти, що між законами мислення, з одного боку, і ладом природи, з іншого, є деяка передвстановлена гармонія. Без цього мовчазного припущення ніяке природознавство неможливе.

Л. С. Берг

З точки зору “традиційних” суспільств, соціум і космос існують завдяки декільком “анакхоретам”, прозорим для божественних сил. Чернець – дослідник внутрішніх просторів. Мудрий він чи божевільний, його присутність визволяє з глибин незайману енергію... Сама його присутність захищає та впокоює весь світ

О. Клеман [Клеман, 1994, с. 309-310].

*Пергаменты не утоляют жажды!
Ключ к мудрости не на страницах книг!
Кто к знаниям стремится мыслью каждой –
В своей душе находит их родник!*

Гете (“Фауст”)

...будь-яке дійсне, вичерпне пізнання полягає в тому... що ми находимо і констатуємо нескінченне у кінцевому, вічне – у мінливому”.

Ф. Енгельс [Маркс, Энгельс, т. 20. с. 548].

*Своеначальный жадный ум –
Как пламень, русский ум опасен;
Так он неудержим, так ясен,
Так весел он, и так угрюм.
Он здраво мыслит о земле,
В мистической купаясь мгле.
Вяч. Иванов [див. Кара-Мурза, 2000, с. 67]*

*Не оплакивай, смертный, вчерашних потерь,
Дел сегодняшних завтрашней меркой не мерь,
Ни былой, ни грядущей минуте не верь,
Верь минуте текущей – будь счастлив теперь!*
О. Хайям

*О сколько нам открытий чудных
Готовит просвещенья дух,
И опыт, сын ошибок трудных,
И гений – парадокса друг...*
А. Пушкин

Царство Боже прийде тоді, коли... двоє будуть єдиними, і внутрішнє стане як зовнішнє, і чоловіча стать – як жіноча – ні чоловіча, ані жіноча.

І. Христос (“Євангеліє від Єгиптян”) [Ист. тайн., 1994, с. 107].

Діяння духу полягає в пізнанні себе. З метою досягнення самопізнання Абсолют відчужує з себе себе самого шляхом акту саморозділення (розщеплення) природу, як свою протилежність, і знімає цю протилежність, синтезуючи своє вказане саморозділення.

Гегель [Гегель, 1932–1959, т. 1, с. 81].

Дух віє де хоче, і його голос ти чуєш, та не відаєш, звідкіля він приходить, і куди він іде

Євангеліє від Івана (Іван, 3, 8)

Рай лежить на порозі пекла

Св. Франциск

У нашому багатослівному світі, де цінують точну інформацію і уречевлюють все живе, вільна людина – це людина, що є, насамперед, безвісною, невідомою. Невідома як іншим, так і самій собі.

А. П. Кседзюк [Кседзюк, 1995]

Коли ваше “я” зникає, зникають і обставини життя.

С. Кацуки [Кацуки, 1993, с. 215]

Намагатися бути самим собою – єдиний засіб мати успіх

Стендаль [див. Орлов, 1987, с. 1]

Прагнення щастя природжено людині, тому воно має бути основою будь-якої моралі

Ф. Енгельс [див. Орлов, 1987, с. 1]

Одним з фундаментальних відкриттів науки як форми суспільної свідомості є явище цілісності [Афанасьев, 1980], синергії, яке характеризує феномен “непричинних” циклічно-синхронічних зв’язків, феномен яких аналізується в працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М.О. Козирева та ін. [див. Фомин, 1995; Лаврентьев и др., 1992]), коли цілокупності, виявляється володіючими властивостями, що принципово не можуть бути виведеними з властивостей їх складових частин. Тут виявляється феномен цілісності (інтегративності, емерджентності, тотальності [Кизима, 2005]), де має місце системний ефект, коли у системи (цілісності) з’являються властивості, що не притаманні її компонентам, коли властивості системи не рівняються сумі властивостей її компонентів [Волкова, Денисов, 1997; Острейковский, 1997]. Це було відомо ще Аристотелю [Аристотель, 1976, т. 1, с. 175] та християнським містикам: “Бо де двоє чи троє в Ім’я Моє зібрані – там Я серед них” (Матф. 18, 20). Синергія відображає ефект зв’язку, організації цілого, що проявляється, наприклад, у ефекті “дефекту маси” [Яворский, Детлаф, 1990, с. 293].

В загальній теорії систем також визначається, що система не може бути зведеною до суми її складових елементів, а навпаки – сама визначає їх функцію [Ротенберг, Коростелева, 1989, с. 234]. В плані фізіології можна навести концепцію про адитивний, потенційований, чи взаємно нейтралізуючий ефект комбінації різних факторів [Осн. косм. биол.].

Цілісність є, насамперед, парадоксальною сутністю, оскільки вона з’являється там, де спостерігається процес досягнення єдності протилежностей, синтезу функціонально й субстанціонально відмінних об’єктів. Цілісність актуалізується там, де відмінність як фаза розвитку діалектичного протиріччя переходить у тотожність, де різноманітні дискретні сутності формують універсум, у якому все пов’язано зі всім і немає нічого абсолютно ізольованого й самотійного. Тобто цілісність є самодетермінованою сутністю, “душею”

Всесвіту, що можна пояснити у вигляді категорії духовності на полюсі релігійного, та “принципово нового суб’єкта науки” – на полюсі наукового пізнання [Библер, 1975, с. 191–202]. Треба сказати, що духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з такого поняття, як “дух”. Дух, як поняття в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації і співвідноситься з фізичним принципом нелокальності мікрооб’єктів. Тобто дух (як і духовність) втілює в собі принцип холодності, синергії, взаємозв’язку, взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність.

Виникає запитання, чим є цілісність? Філософською аксіомою став висновок про те, що взаємодія є першим, із чим зустрічається людина, розглядаючи матерію, яка рухається. Дійсно, рух, як невід’ємний атрибут матерії, є результат взаємодії, котра постає у своєму найбільш фундаментальному вигляді як біполярна суб’єкт-об’єктна категорія, що виконує функції всезагальної пояснювальної моделі дійсності. Дана модель набуває колосальної гносеологічної цінності в контексті концептуального поля, де світ розглядається у вигляді тріадичної схеми: як суб’єкт і об’єкт (щось внутрішнє і зовнішнє, іманентне і трансцендентне, людина і світ, “Я” і не-“Я”) і межа між ними. У гештальтпсихології це тріадне членування виступає у вигляді схеми: “Я”, “не-Я” та “межа” між ними. Внаслідок того, що межа має парадоксально-багатозначний зміст (тому, що принципово неможливо сказати, кому вона належить: суб’єкту, об’єкту, їм обом одночасно, або ні першому ані другому [Лосев, 1983], суб’єкт-об’єктні відношення також парадоксальні, оскільки з позиції вищесказаного суб’єкт й об’єкт, з одного боку, *являють собою єдиний нерозривний комплекс* (якщо межа належить їм обом), а з іншого, – *вони постають як контрарні, окремі сутності*, якщо межа належить або одному з них, або є чимось самотійним.

Суб’єкт-об’єктні відношення, що теоретично втілюють у собі будь-які два взаємодіючі елементи нашого світу, не є суто умоглядною моделлю дійсності, оскільки, як вчить сучасна фізика, Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мікросвіту) являє собою єдиний неподільний комплекс, суб’єкт-об’єктні складові якого координуються так званими непричинними імплікативними синхронічними зв’язками, виявляючи реальність цілісної (синхронічної) причинності. З іншого боку, макросвіт постає у вигляді конгломерату відносно непроникних матеріальних форм, що причинно регулюються принципом класичного лінійного (діахронічного) детермінізму і взаємодіють за такою схемою суб’єкт-об’єктного відношення, де суб’єкт і об’єкт є окремими сутностями.

Таким чином, як у сфері гносеології, так і онтології виявляються щонайменше дві теоретично принципово рівноправні схеми суб’єкт-об’єктних відношень, у рамках однієї з яких суб’єкт і об’єкт інтегровані в одне симфонічне, сігізічне ціле, а в рамках іншої – вони виступають дискретними, атомізованими сутностями.

Більш детальний аналіз суб’єкт-об’єктних відношень показує, що межа, як концептуальна сфера взаємодії суб’єкта та об’єкта (що втілюють два будь-яких взаємодіючих протилежних початки і має парадоксальний зміст), може належати: 1) як суб’єкту, 2) так і об’єкту, 3) першому та другому одночасно, 4) ні першому, ані другому.

Таким чином, межа (а в більш загальному розумінні – будь-яке граничне явище) є категорією, що відображає цілісність, зв’язок, взаємину, котра, як вважає А. І. Уємов, “складає річ з елементів” [Уємов, 1963, с. 51]. Як пише Г. І. Челпанов, “коли ми вимовляємо слова: сила, властивість, здібність, то не треба думати, що ми визнаємо за ними якусь реальність – це лише слова для позначення мислимих відношень між речами” [Челпанов, 1913, с. 125].

Саме у сфері межі відносини між суб’єктом та об’єктом репрезентують феномен цілісності, тому що тут ці відносини постають як когнітивно рівноправні аспекти дійсності. Річ у тім, що у сфері межі відносини між суб’єктом та об’єктом виявляють чотири можливих когнітивно рівноправних формально-логічних “переваги” залежно від того, кому належить межа:

- 1) або об'єкт є первинною реальністю (коли межа належить об'єкту);
- 2) або суб'єкт (коли межа належить суб'єкту);
- 3) ні суб'єкт, ані об'єкт (коли межа не належить жодному з них);
- 4) і суб'єкт, і об'єкт (коли межа належить їм обом).

У буддизмі та індійській логіці ця четверинність втілена в діалектичній установці, що має назву “чотири альтернативи” [Дюмулен, 1994, с. 234; Игнолс, 1975], що відповідають чотирьом рівням осягнення буття, а також виражають чотири можливі логічні координатії між будь-якими протилежностями.

Ці альтернативи також співвідносяться з етапами розвитку діалектичного протиріччя, що виступає концептуальною підставою будь-якого розвитку та руху, який, у свою чергу, є основним атрибутом та способом існування матерії: *тотожність* (і суб'єкт, і об'єкт) – *відмінність* (об'єкт та суб'єкт як окремі сутності) – *протилежність* (ні суб'єкт, ані об'єкт, оскільки вони виключають один одного).

Ці чотири фундаментальні стани можна зіставити зі схемою “гносеологічно-світоглядних переваг” відповідно до Ю. А. Урманцева, який використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії:

- 1) або суб'єктивна реальність є первісною;
- 2) або об'єктивна;
- 3) або і та, і друга;
- 4) ні та, ні інша [Урманцев, 1993].

Принцип чотирьох переваг виявляється і в тому, що “порівняльна релігія та філософія показують, що Думаючий може вважати себе смертним, безсмертним, одночасно смертним та безсмертним (реінкарнація) чи навіть неіснуючим (буддизм)” [Уилсон, 1998, с. 26].

Можна говорити про спеціальний ефект межі, який спостерігається у багатьох формах поведінки, коли, як доводять етологи, лісова галявина, берег моря, межа зораного поля і взагалі будь-яка особливість на одноманітній місцевості приваблює живих істот, коли життя роїться головним чином на границі трьох середовищ – океану, суші та атмосфери [Голицын, Петров, 1990, с. 71]. Межа (“середина”) може розумітися як перехрещення функцій, як місце, де “накопичується структура” [Петров, 1992, с. 47], як те, що поєднує минуле з майбутнім, тобто межа є концептуальним фокусом буття, який дозволяє пов'язати те, що було (минуле, витоки) з тим, що буде (майбутнє, мету), через що кристалізується структура як єдність своєї історії та перспективи.

Треба додати, що межа як нейтральний, “центральний” елемент будь-якого відношення, відображається в структурі логічного судження. Річ у тім, що структура логічного силогізму універсальна і впливає з структури давньогрецького міфу [Юдакин, 1984, с. 141]. В цій структурі (суб'єкт – зв'язка – предикат) зв'язка як межа між двома логічними термінами має вирішальне значення та є логічною і мовною універсалією, при цьому виникнення логіки як науки постає як залежне від ролі, котру відіграє ця зв'язка [там само].

Людину робить такою здатність мислити, а останнє реалізується, перш за все, як парадоксально-гранична сутність, оскільки воно поєднує такі функції, що взаємно виключають одна одну, як аналіз та синтез, конкретизація та абстрагування. Крім того, мислення характеризується *феноменом дипластії* [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 10] – притаманним лише людській свідомості психологічним феноменом ототожнення двох елементів, які одночасно виключають один одного. Дипластія свідчить про те, що мислення людини базується на здатності поєднувати протилежності, що можливо тільки у сфері їхньої концептуальної межі, яка парадоксальним чином одночасно здійснює функції по їх диференціації та ототожнення.

Ефект межі проявляється і в тому, що “людські гени відтворюють себе не в деякій аморфній масі населення країни, регіону, континенту чи світу в цілому, а саме в етнічних межах. Протягом віків це призводить до формування генетичної своєрідності етносів і відмінностей між їх генофондами” [Рычков, 1989, с. 168]. Як показав Л.М.Гумільов у книзі “Ентогенез та біосфера Землі” (1989 р.), вісі пасіонарних поштовхів, подібно “життєвому

пориву” А. Бергсона, дають імпульс розвитку тих чи інших глобальних соціальних процесів. Ці вісі пасіонарних поштовхів проходять через стики ландшафтів і, як наслідок, через угруповання людей, о займаються різними видами господарської діяльності [Гумилев, 1990].

Цікаво, що організація хімічних молекул полягає в тому, що в ній щезає будь-яка відокремленість частин. Ціле тут не просто сукупність частин, а скоріше сукупність відношень між частинами. Всі зв’язки між молекулами стають спільними, і всі частини поєднуються єдиним спільним зв’язком, яка в багатьох відношеннях виявляє властивості окремих частин [Семенов, 1958].

Суть межі можна проілюструвати й думкою М. М. Бахтіна, який писав, що “людина ніколи не збігається з собою... істинне життя особистості здійснюється як би у точці цього незбігу” [див. *Как постр. свое “Я”*, с. 115]. Як писав А. Камю, “митець виконується саме в цьому постійному мандруванні між собою та іншими, напівдорозі від краси, без якої не може обійтись, до людського суспільства, з якого не в силах вирватися” [Камю, 1990, с. 359].

Границя має суперечливий характер, тут буття та небуття немов би стикаються [Кармин, 1981, с. 39], що дає енергію часу. Так білоруський вчений О. Й. Вейник вважає, що час як матеріальний фактор накопичується на “межі розподілу середовищ” [Вейник, 1991; див. також Соколов, 1988]. Сутність межі, як вважає езотерична філософія, є рухом [Блаватская, 1997, т. 1, с. 181].

Велике значення у нейрофізіології мають так звані третинні зони мозку О. Р. Лурії (так звані асоціативні зони, чи зони перекриття), де вторинні зони, які реалізують специфічні функції, перетинаються і де втрачається модальна специфічність. Саме третинні зони забезпечують відчуття чуття більш вищого порядку [Спрингер, Дейч, 1983, с. 230].

Згідно з Е. Дюркгеймом, духовні (вищі) цінності і ідеї людини лежать між суб’єктом і об’єктом пізнання [див. *Социология*, 1995, с. 52].

Тут можна говорити про феномен *соціального маргіналізму* [див. Маслов, 1999]. Р. Парк (1928 р.) вперше визначив маргінальність як стан індивідів, що перебувають на межі двох різних конфліктуючих укладів, способів життя, культур, рас. Маргінальність тут може розумітися не лише як соціальний феномен, але й феномен науковий – як джерело руху до нового, коли можна зазначити, що “абсолютна більшість нового, геніального, відкритого в науці та технології, культурі тощо, спочатку виглядала як ересь, як щось незвичне, ненормальне, відхилене, тобто маргінальне” [Муляр, 1997, с. 177–178].

Гегель писав, що кінцевість в тому і полягає, що дещо має границю, тобто в тому, що тут покладено його небуття, бо тут це дещо кінчається, що воно, отже, співвідноситься завдяки цьому з чимось іншим. Тобто у визначеності і кінцевості полягає умова небуття, що дозволяє речам співвідноситись одна з одною.

“Границя має діалектичний суперечливий характер. В ній буття кінцевого об’єкта як би зіштовхується з його небуттям. Завдяки її існуванню небуття кінцевого виявляється невід’ємною умовою її буття” [Кармин, 1981, с. 39]. Тут буття стикається з небуттям, завдяки чому ми маємо парадокси границі, які полягають в тому, що “поблизу” границі має місце своєрідне “спотворення” кінцевого об’єкта. Визначеність об’єкта на границі його буття як би “вироджується”, в силу чого виникають труднощі у опису “граничних ситуацій” [там само, с. 40]. Тут можна говорити і про границю, що актуалізується в процесі розвитку здібності мислення. Як пише О.І.Герцен, “перш ніж мислення перейшло від чуттєвих і суцільних визначень безумовного до визначень абстраговано-логічних, воно природним чином мало спробувати виразити безумовне проміжним моментом, знайти істину між крайностями суцільного і абстрагованого” [Герцен, 1963, с. 96–97].

Гранична ситуація як парадоксальна сутність фіксується в контексті поняття “еволюційної середини”, чи “перехідної сходинки” від одної якості до іншої [див. Андреев, 1988, с. 281–296; *Вопр. фил.*; Ефимов, 1981; Орлов, 1974; Мохоря, 1986], яку Аристотель, Гегель та інші філософи називали “середнім терміном” по відношенню до понять, що фіксують витоковий та завершальний якісний стан об’єкта, розвиток якого аналізується. У філософській літературі відношення таких “напівпротилежностей” називають

контрмедіальним на відміну від контрарного відношення, яке відображає “повну” полярну симетричну протилежність речей та процесів (наприклад, рух та спокій, світло та темрява), та на відміну від контрадикторного (темне – нетемне, тобто не несвітле). Спроба аналізу цього рівноважного, міжякісного ступеню процесу розвитку міститься в гегелівській діалектиці [див. *наприклад Гегель, т. 4, с. 6, т. 5 с. 441, 445*]. Він розглядав стан індиференції, рівноваги протилежностей як ключову умову, “пусковий” момент переходу буття в сутність; цей стан Гегель визначає як “форма безформеного”.

Межа тут має парадоксальний зміст через те, що в ній минуле трансформується у майбутнє, тобто тут об’єкта, що змінюється в результаті розвитку, вже немає як старого, і ще немає як нового. Тут маємо **парадоксом розвитку (виникнення, або телеологічним парадоксом)**, котрий полягає в тому, що якщо щось нове (у нашому випадку – Я) виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому в потенційно-можливому, віртуальному стані і, тому, не є “радикально” новим у повному змісті цього слова. У К.Маркса даний парадокс виявляється в тому, що капітал виникає в обертанні й одночасно не в ньому. У Ч.Дарвіна новий вид виникає зі старого й одночасно не з нього [Югай, 1976, с. 22–23].

Явище “перехідної сходинки” актуальне в теорії антропосіогенезу [Ефимов, 1981]. Граничні явища знаходять свої відображення і в тому, що біологічні об’єкти постають як складні системи, де граничні процеси на мембранах, і зокрема міжфазні явища відіграють вирішальну роль [Кандыба, 1998, с. 227].

Не лише структурний, але й динамічний аспект Всесвіту виявляє тріадне членування явищ і речей, коли схеми “внутрішнє – межа – зовнішнє”, та “тезис – антитезис – синтез” (“тотожність – відмінність – протилежність”) виявляються методологічно ізоморфними. Один із важливих підходів до розгляду духовності у максимально широкому когнітивному контексті є її аналіз з позиції концепції універсальної парадигми розвитку, що розробляється нами. Цілісність тут з одного боку – початковий етап розвитку, зміни будь-якої сутності, яка конститує процес дихотомічного розщеплення цілого на протилежності. З іншого боку, до цілого дані протилежності повертаються, взаємнознищуючись в результаті взаємодії. Ціле також незмінно присутнє в процесі взаємодії протилежностей: воно опосередковує цю взаємодію й виступає “нейтральним”, “ідеальним” початком взаємодіючих протилежностей, який постає інтегральною і іманентною якістю цілого, що суцього специфічно характеризує предмет і в той же час є внутрішньою основою для всіх його боків (частин) [див. Югай, 1976, с. 22].

Тут цілісність як парадоксальна категорія, як нейтральність, як “ніщо”, виявляє погоджувальну функцію. Релігійно-міфологічна свідомість проводить думку, що все суще створено Богом з “нічого” (2 Макк. 7, 26), з “невидимого” (Евр. 11, 3) шляхом розщеплення (дихотомічного розділення) його на світло та темряву, тобто на дещо негативне та позитивне, чоловіче та жіноче... Це приводить до буттєвого стану створення світу. Врешті-решт протилежності взаємно компенсуються і відновлюють стан початкової єдності, “блудний син” повертається в “батьківське лоно”, а людина, як вказував Лао-цзи, починає сполучати в одній особі протилежності: “пізнає мужнє і все ж залишається жіночим” [див. Канра, 1994, с. 125]. У сучасній філософії, антропології, психології процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів та середовищ, як перехід від простого до складного [Пригожин, 1985] в результаті “біологічного вибуху” [Морозов, 1984]. Можна говорити й про нові геологічні теорії, які концептують розвиток планет з вакуумного зародку шляхом перетворення поля на речовину [Бугаєв, 1998, с. 36], а також про “мозковий вибух”, через який долається “мозковий Рубікон”. А мова походить в результаті “великого лінгвістичного”, чи “семіотичного вибуху” [Петров, 1992, с. 89].

Сучасна космологія інтерпретує процес породження Всесвіту приблизно в такій же формі, коли стверджує, що він виник внаслідок “вибуху” з симетричної “праречовини” (фундаментальної вакуумної симетрії, сингулярного стану матерії тощо) шляхом її розщеплення на речовинну та польову складові. Як вважає Г. І. Наан, народження Всесвіту є процесом розщеплення “ніщо” на “дещо” та “антидещо” (надлишкову та дефіцитну сутності,

“плюс” та “мінус”), що призводить до актуалізації всіх відомих фізичних феноменів [Наан, 1966].

Цілісність у межах релігійної свідомості – це Вища Реальність, Абсолют [Дугин, 1991, 1996; Берестнев, 1996], Бог (як гарант цілокупності буття, його життєвості), Брахман індуського і ведичного канону. Він трактується як тотожність матеріального та ідеального, початок, з якого через розділення на дві протилежності виникає матеріальне та ідеальне і в якому ці протилежності примирюються, коли закони, яким підпорядковується світ, виявляються виходячими з єдиного джерела, а все, що складає єдність, гармонію, повинно бути пов'язаним єдиною сутністю, від котрої все залежить [Гостеева, 1985, с. 76, 87; Тагор, 1914, 1922]. Можна говорити про єдність Брахмана та Атмана, абсолютного та відносного [Упанишади; Радхакришнан, 1993] (діалектичні відношення між Брахманом та Атманом виявляються у положенні Гегеля про стосунки між категоріями єдиного та множинного, коли світ у собі є єдністю, чи цілим, а світ явищ – це світ багатоманітності, чи світ частин; ці два аспекти одночасно тотожні і протилежні один одному [Гегель, т. 1, с. 618]). У буддизмі цілісність втілено в понятті пустоти, дхарми, нірвани, в даосизмі – це Дао, сутність, що інтегрує протилежні тенденції розвитку людини та світу [Капра, 1994, с. 123–124]. Дао можна співвіднести з принципом “все у всьому”, який сформулював ще Анаксагор [Рожанский, 1972], і який відображено в біблійському сподіванні “да буде Бог все у всьому” (1 Кор. 15, 28). “Принцип “все у всьому” знаходить відображення у спостеріганні: “Чим більш елементарним є структурний рівень живої матерії, тим протилежний рівень, що рефлектує в ньому, виявляється більш високим (атом – біосфера)” [Югай, 1976, с. 211]:

клітина-----індивід
молекула-----вид
атом-----біосфера (біоценоз)

Цей принцип можна зіставити з монадами Лейбніца [Лейбниц, 1983] (самодостатніми сутностями, що являють собою цілий світ, не взаємодіють одна з одною, а лише відображаються одна в одній [див. Крымский, Кузнецов, 1983, с. 49–50]), з надкосмічним та метакосмічним Вакуумом (реальність якого відповідає ведичному поняттю “акаша”), Універсальним Розумом (як його бачить трансперсональна психологія [Гроф, 1990]), з “максимумом” Миколи Кузанського [Николай Кузанский, 1980], з принципом “ядерної демократії” М. А. Маркова (який стверджував, що кожна елементарна частка складається з усіх елементарних часток [Марков, 1976, с. 140]), з апейроном Анаксимандра, з нескінченною душею світобудови, за Дж. Бруно, яка є “дійсністю всього і можливістю всього”, “вся у всьому” [Бруно, 1949].

Цей ведичне та теософське уявлення про потойбіччя – девахан, де людина перебуває у півсні, а монада людини має тут один стан свідомості, у якому не виникає контрасту між сном та бадьорістю [Блаватская, 1994, с. 41]. Можна говорити й про розуміння монади Платоном. Його монада означала не лише одиницю чи математичну точку відправлення, але й первісний єдиний принцип всього сущого, незбагненну єдність, з якого все випливає в невимовленій еманції, і до якого все прямує зворотним чином, завершуючи таємний круг буття та формуючи містичну Повноту.

Цілісність [Вильямс, 1952; Коммонер, 1974] можна визначити як субстанцію, як “інтегральну і іманентну якість цілого, яке суцільно специфічно характеризує предмет і в той же час є внутрішньою основою для всіх його боків (частин)” [Югай, 1976, с. 22; див. також: Манеев, 1974]. Ціле [Смирнов, 1977] можна вважати й коаліцією як способом організації елементів, що при їх поєднанні “спроможні здійснити те, чого кожний окремий елемент ніколи не зміг би досягнути”; коаліція при цьому підпорядковується правилу нелінійного нададитивного складання і може бути співвіднесена з негативною ентропією [Ферстнер, 1965], з гіпотетичним “резервуаром антиентропії”, який усуває термодинамічний парадокс мислення [Цехмистро, 1981, с. 77–78].

Це й поняття “внутрішньої предетермінації” [Кремянский, 1969], явище “преадаптації” (що відображає факт існування в організмів ще не реалізованої готовності пристосовуватися до майбутнього) [Георгиевский, 1974; Симпсон, 1948], “випереджене відбиття”, “акцептор дії” П. К. Анохіна [Анохин, 1978], “образ потрібного майбутнього” Н. А. Берштейна [Бернштейн, 1966], “схема” П. Фреса та С. Московічі, біологічне (мітогенетичне) поле [Гурвич, 1944], явище синергізму [Пригожин, 1985; Хакекн, 1985], “антиципація” [Ломов, Сурков, 1980], “преперцепція”, “об’єкт-гіпотеза” [Грегори, 1972], “преконцепція” [Lippman, 1965], цілісна (циклічна) причинність віталістів та неовіталістів [Кремянский, 1969] та ін., що характеризується парадоксальним змістом і що принципово не може бути досягнене людиною, яка виходить з традиційних лінійнопричинних поглядів на розвиток матеріальних форм.

Це й круг, оскільки, “найбільш досконала... форма руху повинна бути круговою; тобто він має виходити від центру до периферії, від периферії до центру” [Блаватская, 1997, т. 1, с. 181]. Це й мотив (як психологічна категорія, суб’єктивна цінність поведінки, що інтегрує в єдине ціле оціночне ставлення людини стосовно всіх обставин її діяльності [Имедадзе, 1989, с. 452]); це й креативність, одна з рис якої полягає в здатності людини тривалий час утримувати складний, неупорядкований стан об’єкта мислення, суперечливі тенденції без спроб спрощувати, угрубити їх, нав’язати їм свою логіку [Альбуханова-Славская, 1991, с. 185]. Це й особистість як “надчуттєва” якість, згідно з А. Н. Леонтьєвим [Леонтьев, 1983, с. 335], а також “муки матерії” Якоба Беме [див. Маркс, Энгельс, т. 2, с. 142], що виражають, подібно до “життєвого пориву” А. Бергсона, спрямованість матерії до руху.

Це й “космічна свідомість”, яку мусульмани називають “Вищою Тотожністю” [див. Бекк, 1936; Wilber, 1981], а також метафізичне поняття “бінер” як “система двох факторів” [Шмаков, 1916, с. 93], “Вогнелогос” Геракліта, “Нус” Анаксагора, феномен “буття в проміжку” як і “свідомості проміжку” (розщеплення смислового спектра людини, коли виявляється незводимість біблійського та античного, античного та середньовічного один до одного, “вичерпання” єдиної драбини прогресивного сходу світової цивілізації) В. С. Біблера [Библер, 1989, с. 302].

Це й ефект “специфічної енергії чуттів”, що було відкрито І. Мюллером, принцип аналогії, “спектр-гамма”, стан екстазу, гіпнотичного трансу, емоція, що має синтезуючу функцію (В. Вундт): “в емоціях гносеологічна протилежність суб’єктивного і об’єктивного зникає, суб’єкт та об’єкт переживаються як дещо єдине” [Шингаров, 1971, с. 99].

Це й емпатія (як і емоційно-психічне зараження, що впливає особливо сильно на осіб, які знаходяться у стані підвищеного емоційного збудження [Кандыба, 1988, с. 106]), синестезія (як міжчуттєва асоціація, в контексті якої одночасно беруть участь знання, уявлення, воля, досвід життя та розум [Юон, 1969]). Це й “образ – специфічна трансформація знакової матерії в цілісність, що відчувається смисловим і пластичним чином” [Поляков, 1978], образ, що як гранична сутність “мерехтить” при переміщенні з грані предметності на грань знаковості [Прозерский, 1983].

Це й принцип “центр всюди, периферія – ніде” [див. Библер, 1989, с. 312]. Це й катарсис (де знімаються афективні протиріччя, через що забезпечується реалізація функцій регуляції взаємовідносин особистості та середовища, суспільства [Басин, 1981]), парадокс як вираження Істини, як єдність суперечливих понять та явищ (як писав К. Маркс, “наукові істини завжди парадоксальні” [Маркс, Энгельс, т. 26, ч. 3, с. 139]). В мистецтві це “внутрішній контрапункт” (явище, коли твір живопису, що існує як дещо цілісне, містить в собі різні контрасти, коли, наприклад, зовнішній вид єгипетських пірамід не суперечить відчуттю вагомості [Галеев, 1987, с. 176]); це й “культурген” як фундаментальна одиниця культури [Lumsden, Wilson, 1982], а також “осьовий час” (переломна епоха, що покладає початок новому ступеню в розвитку суспільства) А. Вебера [див. Гончаренко, 1991, с. 204].

Це й модель, як система, “дослідження котрої дає засоби для отримання інформації про іншу систему” [Уемов, 1971, с. 48]; це й символ як “всезагальний еквівалент”, представник класу об’єктів [Глотова, 1990, с. 101], а також любов як добровільний союз людини з іншою

людиною на основі збереження власної особистості, коли любов впливає з прагнення перебороти відокремленість та веде до єдності “Я” та не-“Я” [Фромм, 1990, с. 217]; це й спонтанність як єдність активності та пасивності, через яку людина постає єдиною зі світом, цілісною самодетермінованою, самодостатньою сутністю.

Це й мантра як єдність думки, слова та дії (жесту) [Кантен, 1993, с. 54], а також Єдине Платона, семантичний вакуум В. В. Налімова [Налимов, 1989], (у світлі якого картина семантичного Світу є чисто геометричним явищем, а “будь-який текст починає поставати перед нами як збуджений (тобто різномасштабний) стан семантично насиченого простору”, при цьому сенси існують як сутності, що розміщуються по лінійному континууму Кантора [там само, с. 89]), трансцендентальна свідомість як безособова спонтанність Ж.-П. Сартра [Sartre, 1978], мова як “центральна точка, де “Я” та світ зустрічаються, чи, скоріше, виявляють витокову єдність” [Gaadamer, 1975], творчість “як найбільш універсальна з універсальних сутностей, що характеризує кінцеву природу фактів” [Whitehead, 1969, p. 28; див. також Таранов, 1997а], творчість як відкритість, умова для “операціональної інтеграції” [Завалишина, 1991], як “бісоціація” (термін А. Кестлера) – сполучення того, що ніколи не було сполучене через вибух двох цілісностей та формування з них нової цілісності [Петров, 1992, с. 158]. Творчість при цьому може розумітися міфологічною свідомістю як креативна “божественна” гра, в процесі якої виникає світ [Костюченко, 1983, с. 6]. При цьому така гра як спонтанний процес характеризується свободою від заданої мети, що виявляється вище ніж полярність “добра та зла” [там само, с. 91].

Це й буддистське розуміння “реальності як абсолютності”, яка перебуває “в самій собі, сама по собі, для себе та через себе” [Кацуки, 1993, с. 229]. Це й ритм як універсальна властивість живих систем, що виявляє закон хвилястого адаптивного процесу [Степанова, 1986].

Це тотальність, а також й сігізія як активність (постійний зсув центру цієї активності – сфера вирішального протистояння явища світу та гармонізація відносин з ним), через яку явище існує, зберігає свою самість [Кизима, 2005, с. 157-158].

Це й плерома (термін ортодоксальної та особливо єретичної християнської містики), який позначає чи деяку сутність у її незменшуваному об'ємі, без ущербу та недостачі (напр., Колос. 2, 9), чи деяку множинну єдність духовних сутностей, що створюють внутрішню самодостатню цілокупність [див. Фил. энц. сл., 1983, с. 499].

Це й “абсолютна перспектива” Х. Ортеги-і-Гассета, яка поєднує всі наявні перспективи певного пейзажу [Кизима, 2005, с. 75], подібно до “точки Алефа” письменника Борхеса, в якій людина може спостерігати світ у всьому його розмаїтті, тобто споглядати абсолютно всі пейзажі зі всіх можливих перспектив.

Це й особистість як центр духовних актів, як центр свідомості, який сам не може бути усвідомленим, згідно з М. Шелером; це й міф як прояв космічної свідомості [Лосев, 1930]. Метою міфу є створення логічної моделі для переборення якогось протиріччя [Леви-Стросс, 1970, с. 164]. “При цьому логічний інструмент поєднання фундаментально протилежних боків полягає в тому, що вводиться посередник (*mediator*), який и виконує роль з'єднувача протилежностей. При цьому цей посередник наділяється двоїстим характером... що дозволяє йому здійснити медіацію [Панов, 1992, с. 161–162].

Це також світове дерево, де людина постає як мікрокосм, що пов'язаний з макрокосмом [Топоров, 1973, 1982, 1995]; це й ідеальне (безентропійне) тіло В. Нернста, що можливе лише при температурі абсолютного нуля; це й ідея “прихованої гармонії” протилежностей Геракліта, апейрон Анаксимандра, “окреме явище, що несе” Е. Уокера, в сфері котрого реалізуються всі психофізіологічні феномени людини [Walker, 1970]. Це й гомункулус, який в сучасних концепціях функціонування мозку постає як остання інстанція, що відповідає за сприйняття нейрофізіологічних процесів та здійснює їх керівництво.

Це також “підсвідома духовність”, чи “самосвідомість екзистенції”, згідно з Ф. Франклом, яка повинна розгортатися у вищому вимірі відносно витокової точки пізнання

[Франкл, 1990, с. 49–50]. Це й “піковий досвід” (“peak experience”) як вища точка життєдіяльності людини, згідно з А. Маслоу [Maslow, 1976].

Це й прекрасне як його розуміє сюрреалізм, де воно, за Іваном Голлом, постає у якості сутності, що “зближує віддалені елементи реальності найбільш прямим і найбільш швидким чином” [див. Андреев, 1972, с. 63].

Принцип нуля як нейтральної, граничної, серединної сутності виражається і в “Маніфесті сюрреалізму” А. Бретана, де говориться про майбутнє розв’язання двох протилежних станів – марення та реальності – в деякій абсолютній реальності, у сюрреальності [див. Андреев, 1972, с. 59]. У “Другому маніфесті сюрреалізму” А. Бретан у якості головного завдання сюрреалізму визначив пошуки “пункту свідомості, в якому припиняють сприйматися як протиріччя життя та смерть, реальне та уявне, минули і майбутнє, комунікабельне і некомунікабельне, високе та низьке”, коли звільнення свідомості від рабства означає “тотальне розуміння” на шляху подолання “абсурдної відмінності прекрасного і відразливого, істинного та хибного, доброго та злого” [там само, с. 74].

Це й “надсвідомість”, концепція якої поширюється у працях психологів, представників медицини, мистецтва [Симонов, Ершов, 1984]. Це також гештальтсоціологічний “тотальний соціальний феномен” Ж. Гурвича, що виражає цілісний характер будь-якого соціального утворення [Gurvitch, 1962]. Це й “моральний закон”, подібно до кантівського імператива. Це також поняття “космосу”, що вживається багатьма мислителями в різних аспектах – у Платона в формі ідеї “прихованого знання” та Логосу; у Р. Декарта, І. Канта, Д. Локка, Г. Лейбніца, Л. Фейєрбаха, О. Конта, Е. Дюркгейма та ін. у вигляді таких категорій, як “чудесне”, “таємне”, “стихийне” в людині та суспільстві. Це також й “космос природної каузальності” М. Вебера.

Це й “комунікативна компетенція” Н. Хомського, “породжуючий план”, що несе інформацію про об’єкти світу, а також “трансцендентальна схема” І. Канта. Це й фактор розуміння в герменевтиці у вигляді принципу “попередньо встановленої гармонії” між суб’єктом та об’єктом (В. Гумбольдт, Е. Шпрангер, В. Дільтей), у вигляді чогось “третього”, що обіймає суб’єкт та об’єкт пізнання. Це й “сміслові поле як система значень” А. Н. Леонтьєва [Леонтьев, 1979], “життєвий простір” К. Левіна [Levin, 1936], “гедонічний простір” В. Вундта [Вундт, 1912].

Це й “енергетичне поле часу” Н. О. Козирєва, який (час) не розповсюджується як хвилі світла, а знаходиться зразу всюди [Козырев, 1991]. Це й свідомість у контексті мислительних операцій, які, як писав Ж. Піаже, розгортаються у напрямку досягнення деякого “рівноважного стану” [Пиаже, 1969, с. 99]. Це й “ніщо” як його розуміє філософія екзистенціалізму (М. Хайдеггер пише, що автентичне буття полягає в переборенні будь-яких форм предметно-сущого, в переборенні будь-яких границь. Ж. П. Сартр ототожнює ніщо з волею, а Г. Марсель – з таємницею, “несубстанційним абсолютотом”) [див. Собр. зап. фил., с. 222].

Це й дхарма – ключове слово буддистської культури, яке подібне до поняття долі. Л. Е. Мьялль визначив дхарму як текст, що породжує при його читанні нові тексти; кожний акт читання дхарми є миттєвим власним вибором свого і для себе сенсу з нескінченного розмаїття сенсів; це миттєво змінює передуючий стан свідомості людини, визначаючи її подальшу долю [Шрейдер, 1988]; в цьому розумінні дхармічний текст має бути “порожнім” і ця порожнеча, з одного боку, співвідноситься з поняттям буддистської мудрості, яка “бачить через порожнечу”, “має бути порожньою” і пізнає стан порожнечі як чинник звільнення [Дюмулен, 1994, с. 54]; з іншого боку, порожнеча тут подібна до фізичного вакууму, який містить в собі нескінченну кількість віртуальних часток, що несуть в ланцюгах своїх “мерехтливих переходів” нескінченні потенції останнього; цікаво, що в буддистській філософії порожнеча та нескінченність виражаються через один термін – “шуньята”. Треба сказати й те, що вакуумний стан, як вчить фізика, не є порожнечею в звичайному розумінні цього слова, а навпаки, характеризується тим, що має нульову ентропію і містить частки

всіляких видів матерії в їх віртуальній формі, що не пов'язана ні з простором, ні з часом [Кандыба, 1988, с. 220–222]. Це й теленеїтралне поле, що пояснює псі-явища [там само].

Це й ландшафт, в якому немає першорядних чи другорядних, поганих чи хороших компонентів, оскільки від конститується через структуралізацію тотальної взаємодії між всіма своїми частинами-компонентами [Тютюнник, 1991, с. 22], а сам ландшафт містить як актуальні, так і потенційні компоненти, в ньому присутнє не тільки "до", чи "після", але й нашарування (стратифікації) часів і просторова диверсифікація углибину [Кизима, 2005, с. 212].

Це й установка (безсвідоме) як проміжна сутність між психікою та зовнішньо-психічною, "транспсихічною" реальністю [Узнадзе, 1966]. У логіці принцип цілісності відбивається в так званій парадоксальній логіці, яка об'єднує класичну двозначну і діалектичну тризначну (багатозначну) логіки. В межах філософії цілісність постає як третій нейтральний елемент парних філософських категорій, такої, наприклад, як єдине та множинне, протиріччя між котрими, як вважав О. Ф. Лосєв, знімається в категорії цілого [Лосєв, 1990]. У плані каузальної феноменології цілісне є єдністю двох протилежних причинних факторів, відображених у принципах класичного лінійного детермінізму та циклопричинності [Лолаєв, 1996; Кузьмин, 1996].

Парадоксальна сутність цілого відображається й у явищі непричинних синхронічних зв'язків, які аналізуються у працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М. А. Козирєва та ін. [Девіс, 1989, с. 252]. Це явище розглядається в книзі К. Юнга "*Синхронність та людська доля*" (1955 р.), де автор роздумує про деякий процес, що перетинає простір-час та упорядковує події таким чином, щоб факти психічної та фізичної реальностей "набули паралельного значення". П. Креммер у книзі "*Закон послідовностей*" (1919 р.) доводить: послідовності всюдишні. Про це ж пише Дж. Д'юї в книзі "*Цикли: таємні сили, що народжують події*" (1971 р.). В книзі "*Феномени чудес*" ми зустрічаємо багато прикладів повторення та узгодження подій, що відносяться до різних феноменологічних рядів реальності [Митчелл, Ричард, 1988, с. 205–206].

Це також й парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, суть якого полягає в тому, що частини складного ядра, що розлітаються в різні боки, миттєво одержують інформацію один про іншого [Молчанов, 1983]. Це явище знаходить своє висвітлення і в реальності непричинного імплікативного узгодження квантових процесів [Цехмистро, 2002]. У теорії пізнання ціле відбивається в понятті Істини, яка виражає єдність того, хто пізнає, і того, що пізнається. Саме у сфері парадоксальної сутності цілого пролягає межа між синтетичним та аналітичним знанням. Саме тут виявляється феномен "знання до пізнання" [Крымский, 1991]. Ціле є принципово новим об'єктом науки, очевидність якого, за словами В. С. Біблера, "лізе з усіх щілин позитивного знання" [Біблер, 1975, с. 191–202].

Можна говорити про Істину в контексті концепції когерентності (коли Істина та дійсність виявляються одним й тим самим [Bradley, 1930]), що лежить в основі сучасного методу структурного аналізу (К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан, Ж. Піаже, Н. Мулуд) [див. Курсанов, 1977, с. 242]. Істина як цілісність, тотальність (ця ідея Істини втілюється в працях сучасного структурного аналізу – К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Ж. Піаже, Н. Мулуд). Тут Істина може розумітися як й когерентність, зв'язаність, коли Істина та дійсність виявляються одним і тим самим (ідея тотожності Істини та дійсності) [див. Курсанов, 1977, с. 242]. Тут Істину, за А. Тарським, можна розуміти в межах концепції когерентності й як таку тотальність, де виявляється повна внутрішня узгодженість всіх висловів тої чи іншої логічної системи. Істина тут може розумітися, згідно з П. О. Флоренським, як одночасно "розумна реальність та реальна розумність, кінцева нескінченність та нескінченна кінцевість, єдність та множинність.

Це й аксіома як єдність чуттєвого та теоретичного [Яновская, 1973, с. 258–263], а також Істина як її розуміє Платон (він говорить, що Істина досягається, коли осягається не конкретний предмет чи мінлива подія, а сутність, що знаходиться у спокої; таким же чином

і істинна любов – це любов не до тіла, чогось мінливого, а душі – дещо постійного) [Платон, 1970, т. 2, с. 201].

В комп'ютерних технологіях це рекурсія (принцип організації складних систем, коли базові перетворювачі можуть створювати власні копії) [Анисимов, 1988, с. 54]; це й “самопосилаюча космогонія” Дж. Уілера та К. Паттона (яка передбачає сполучення смислу, котрий ми надаємо Всесвіту, та смислу, котрий ми надаємо собі як частині Всесвіту [Wheeler, Patton, 1977]). Це й матерія (що “в усіх своїх перетвореннях залишається вічно тою ж самою, коли жодний з її атрибутів ніколи не може бути втраченим” [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 363]. У фізиці це окрім фізичного вакууму – нейтрино (частка, яка не має ні маси спокою, ані заряду і якій притаманний лише спін – “обертання”); це й “сутінкове мислення” О. В. Вознюка [Вознюк, Тичина, 1998].

Це також принципи оптимальності (чи екстремальності) у науковій теорії, такі як принцип найменшої дії у механіці (авторами якого були У. Гамільтон, Ж. Деламбр, І. Ейлер та інші), принцип найскорішого шляху П. Ферма у геометричній оптиці, принцип економії енергії у біології [Розен, 1969; Ханін і др, 1978; Емельянов–Ярославский, 1974; Горбань, Хлебопрос, 1988]. Це й принцип “економії мислення” Е. Маха, принцип “найменшого зусилля” Дж. Ціпфа [Zipf, 1935; Лебедев, 1986; Алексеев, 1978], принцип оптимальної конструкції організмів Н. П. Рашевського [Rashevsky, 1960], принцип єдності конструкції організмів та їх поведінки, принцип максимуму інформації Г. А. Голіцина та В. М. Петрова [Голіцын, Петров, 1990], теорія екстремального керівництва, основу якої складають лінійне програмування (Л. В. Канторович), динамічне програмування (Р. Беллман), принцип максимуму (Л. С. Понтрягін) [див. Яцкевич, 1990, с. 40].

Цей й сутність, яка, подібно до “слова” О. Ф. Лосського, “стоїть посередині між вченням про буття та вченням про поняття” [Гегель, т. 1, с. 115; Ленин, т. 29, с. 166]. Це й “спектр Свідомості” К. Уілбера (в основі чого “лежить уявлення про особистість як багаторівневу маніфестацію, чи прояв єдиної Свідомості, що аналогічна тієї, яка має місце в фізиці, коли електромагнітний спектр розглядається як багаточастотний прояв єдиної за своєю природою електромагнітної хвилі” [Уилбер, 1990, с. 469–470]), а також перший рівень цього спектру – Mind – глибинна свідомість людини, тотожня абсолютній та граничній реальності універсуму, яку називають різним чином (Брахман, Атман, Дао, Дхармакая, Аллах, Бог, Нірвана, Христос, Татхагатагарбха...) [там само, див. також: Бэшем, 1977].

Це й буддиський принцип “онтологічної рівноцінності”, згідно з яким світ розуміється як універсум, а порожнеча (“Я” людини складається з послідовних моментів внутрішньої напруги; коли ці моменти розчинені, “Я” зникає, тоді існує щира порожнеча” [Кацуки, 1993, с. 30]) виявляється структурно невідділеною від буття [Nishitani, 1982]. Це й “космічне середовище життя” К. Бернара, яке співвідноситься із “слабкими екологічними зв'язками” [Казначеев, Спиринов, 1991, с. 78], котрі вважаються тим, що сполучає живу та неживу матерію [там само, с. 100].

Це й “принцип Маха” (що стосується зв'язку локальних і космічних процесів в універсумі, також як і екстатичний стан осяяння, який К. А. Кедров називає “виверненням навиворіт” [Кедров, 1989, с. 93]. Це Єдине як “апофатична безодня надсущного абсолютного початку” у Діонісія Ареопагіта; це також “вогняний океан” космічного універсуму в плані індо-тибецької системи психокосмічного сходження, який сучасна наука визначає як тетраду чотирьох фундаментальних взаємодій [див. Казначеев, Спиринов, 1991, с. 71]. Це і “Цілокупне Буття-Космос”, за С. С. Хоружим [Хоружий, 1988], що співвідноситься з такими поняттями сучасних фізиків, як “реальність неймовірного” та ін. [Фомин, 1990, 1995; Хазен, 1988]. Р. Джан і Б. Данн називають її “граничними явищами реальності” [John, Dunne, 1987].

Це й поняття соборності, що виражає стан цілісності, де всі частини зберігають своє безумовне значення [Лосский, 1972], а також “Невідома Безпричинна Причина” світу як найдревніша догма оккультизму [Блаватская, 1997, т. 1, с. 61]. Це й Пралайя індуїстського канону (своєрідна точка біфуркації на еволюційному континууму буття [Князева, Курдюмов,

1992, с. 4–5]), де світ постає як потенційно-можлива, згорнута, не проявлена сутність [див. Костюченко, 1983, с. 258].

Це й ефект “збудженого синтезу”, при якому спостерігається мобілізація всіх сил організму, що призводить до самопоновлення тканин організму [Никитин, 1962]. Це й доля Геракліта, яка є Логосом, що “створює існуюче з протилежних прагнень [Антолог..., 1969, т. 1, ч. 1., 275–276]. Це й “феноменологічна редукція” Е. Гуссерля, яка дозволяє особистості подолати об’єктивний час та досягти “чистого феномену”, що має багато спільного зі станом самадхі (станом “чистого існування”) [Кацуки, 1993, с. 22–23].

В естетиці це краса (як принцип синергетичного узгодження частин цілого, що відображується у принципах побудови цілісного системного знання, котре кристалізується за правилами простоти [Черняк, 1975; Эшби, 1966; Халле, 1965], краси [Гейзенберг, 1979; Rappert, 1978] та гармонії [Тезисы..., Дубров, 1987, с. 11–88; Аракелян, 1981, Шевелев и др., 1990]). В аксіології це благо як принцип гармонії прагнень окремої людини та всього суспільства, мікро- та макрокосму. В космології це “праречовина”, сингулярний стан матерії, фізичний вакуум як початкові етапи розвитку Всесвіту, що принципово не можуть бути визначеними [Турсунов, 1988; Зельдович, 1981; Новиков, 1988; Подольный, 1983, Наан, 1966, Кармин, 1981].

В математиці – це найважливіше число – нуль – як межа між позитивними та негативними числами. В політології це центристи – політичні сили, які об’єднують інтереси лівих та правих. В соціології цілісність постає як деяка незбагненна “внутрішня структура історичної дійсності” [Донченко, 1994], подібно до “слабких екологічних зв’язків”, за В.П.Казначеевим, котрі поєднують всі організми нашої планети в цілісний моноліт життя [Казначеев, Спирин, 1991], подібно до біологічного поля А. Г. Гурвіча [Гурвич, 1944] (біоплазми), яке зараз інтерпретується як квантове явище [Кандыба, 1998, с. 232].

Це й сутність Арістотеля, що, як він писав в “Метафізиці”, лежить в основі (це матерія), крім того, вона є поняттям і формою, а також те, що складається з поняття та форми.

Цей й свідомість як вища форма психічного відбитка, за К. К. Платоновим [Платонов, 1984], інтегрує всі попередні йому форми відбитка (фізичний, хімічний, етологічний, тобто інстинктивний, індивідуальне і суспільне) з урахуванням саморефлексії, що організує поведінку.

Це й ентелехія Аристотеля, а також ентелехія, як її розуміє Г. Дріш (нелокалізована у просторі-часі, цілісна і неподільна проста сутність, що містить у собі потенції різноманітних маніфестацій [Дриш, 1975; Кнабе, 1993], подібно до категорії “голографічного універсуму” [Дубров, Пушкин, 1990]). Це й поняття “домінанти”, “емердженти”, “організатора” (як чинника цілісності в біології) К. Уоддингтона [Уоддингтон, 1947], а також “елементарне психічне явище” И. П. Павлова, яке, за його думкою, може вважатися одночасно чисто психічним і чисто фізіологічним явищем [Павлов, 1951–1952, т. 3, кн. 2, с. 322]; це й поняття “тіньової системи” в біології, яка (система) виступає у вигляді деякої матриці розвитку, на котру як би штампується все вище [Коблов, 1968]. Це й принцип “універсальної поліфункціональності органів” Плате [див. Югай, 1976, с. 159], а також принцип “вписаності” живого в фундаментальні закони неорганічного світу [Анохин, 1973а, с. 80]; креод (поняття, що використовується в теорії морфогенезу та органогенезу як визначення фактора цілісності, що спрямовує процес індивідуального розвитку), “формуюча причинність” Р. Шелдрейка [Sheldrake, 1981; див. також Ромен, 1972; Преображенский, 1983] (на рівні езотерики формуюча причинність тут співвідноситься з “астральним тілом” як посередником між фізичним та ментальним аспектами людини, при цьому астральне тіло розуміється як “матриця”, за схемою якої створюється фізичне тіло [див. Диноил, 1993, с. 220]), Всесвіт як холодний універсум, за Д. Бомом, та К. Прібрамом [Bohm, 1980].

Це й “дуплекссфера” І. П. Шмелева [Шмелев, 1974, 1979, 1983, 1988, 1993; Мартынов, 1990], “інформаційна модель” В. Н. Пушкіна [Пушкин, 1980], ноосфера В. І. Вернадського [Вернадский, 1989] (чи пневмосфера П. О. Флоренського [Переписка...], або “нуль-простір Козирєва” [Казначеев, Спирин, 1991, с. 103]), “точка збірки” К. Кастанеди [Кастанеда,

1993], чи “генерируючий центр” О. Ф. Бугаєва [Бугаев, 1998, с. 54], “механізм збірки” Н.Н.Мойсєєва [Моисеев, 1991], “точка-координатор” І. Н. Калінаускаса [Калинаускас, 1994; Бахтияров, 1997, с. 82–83], воля Шопенгауера (світова воля це “ядро, оболонкою якого постає природа” [Шопенгауэр, т. 4, с. 612]), оргонна енергія В. Райха [Reich, 1973], лібідо З. Фрейда, спонтанність Дж. Морено [Moreno, 1967], трансцендентальна точка П. Асмуса (у якій характер звільняється від влади мотиву [див. Шопенгауэр, 1880, с. 422]), екзистенція, що є принципово необ’єктивованою сутністю (яка близька до ведичного вчення про мікро- та макрокосм, Брахман та Атман, які принципово неможливо об’єктивувати [Костюченко, 1983, с. 58]), “нейтральний елемент” Б. Рассела (в межах якого стирається грань між матеріальним та духовним [Russel, 1957]), “одвічний Х” Г. Гюнтера, [Янков, 1979, с. 191], “точка Омега” Тейяра де Шардена [Тейяр де Шарден, 1987], “супраменталізоване” людство, згідно з Ауробірдо [Костюченко, 1983, с. 221], універсальне психо-інформаційне поле Всесвіту (пор. з “хроніками акаші” орієнтальної філософії), за Д. В. Кандыбою [Кандыба, Кандыба, 1993], “семантичний простір”, “семантичний вакуум” за В. В. Налімовим, [Налимов, 1989, 1993], “семантичні інваріанти” [Бахтияров, 1997], “універсальний природний цикл” В. А. Шевченка [Шевченко, 1992], “перцептивні універсалії” [Артемьева, Назарова, 1976; Психол. суб. сем.], “пасіонарність” Л. М. Гумільова [Гумилев, 1989], “життєвий порив” А. Бергсона [Бергсон, 1914], “природжені ідеї (Р. Декарт), “космічне безсвідоме” (С. Судзуки), “бессвідоме як мова Іншого” (Ж.Лакан), “космічна свідомість” (Е.Фромм), “колективні уявлення” (Е.Дюркгейм, Л.Леви-Брюль), “безсвідомі структури” (К.Леви-Стросс, М.Фуко) [див. Черепанова, 1999, с. 51].

Це й поняття “еталонного стану” С. Д. Верещагіна [Верещагин, 2000, с. 44], в якому людині подобається абсолютно все, коли вона відчуває себе відмінно тощо. Г. Гюнтер та А.Блом висунули ідею так званої “трюхзначної метафізики”, яка орієнтується на проміжну реальність між духом та матерією [див. Янков, 1979, с. 82]. Це й каббалістські ор (єдине джерело налосоди людини) та клі (все розмаїття бажань людей, тобто єдиний принцип всіх бажань) [Лайтман, 1984, с. 25].

Тут можна згадати апейрон Анаксимандра, що є “і єдине першоджерело речей, і всезагальний світовий порядок, і саморухаючий початок, і саморегулюючий процес народження і загибелі речей. Ця ідея більш чітко виражена Гераклітом, у якого “вічно живий” вогонь є одночасно і матерією, і рухомою силою, і всезагальним логосом (порядком, мірою, оновлюючою гармонією) світу і активним першопочатком – саморухаючимся і саморегулюючимся процесом “мірами” спалахуючого і “мірами” згасаючого вогню” [Кессиди, 1972, с. 126–127]. Це й Фохат (чи Парафохат) – синтез всіх проявлених сил в Природі, за теософською доктриною [див. Дмитриева, 1994, т. 2, с. 483]. Це й бардо – проміжна стадія між буттям та не-буттям у Ламаїзмі.

Це юнгівській архетип, колективне безсвідоме, у межах якого фізична і психічна реальності узгоджуються [Юнг, 1991, 1993] (як і “космічне безсвідоме” [Govinda, 1967; Элиаде, 1987], до якого людина проникає через “інфрафізичні поривання психіки” [Андреев, 1992, с. 33]); це й Єдність “цивілізації любові” та “цивілізації знання” [Казначеев, Спирин, 1991, с. 260; Leonard, 1981], союз “меча та хризантеми” (Р. Бенедікт); це й біосферна константа В. І. Вернадського [Вернадский, 1989], квінтесенція (п’ятий синтезуючий елемент древніх, як і п’ятий, поки що гіпотетичний, синтезуючий тип фундаментальної фізичної взаємодії), “космічна симпатія” давньогрецьких філософів, панацея Парацельса, алхімічний філософський камінь, “надсистемний початок” М.О.Лосського [Лосский, 1917], Логос (як вищий смисл та творчий початок Всесвіту) [Эрн, 1911], а також ціле, як його розуміє В.С.Соловйов (“істинна чи позитивна всеєдність”, де “єдине існує не за рахунок всіх, уражаючи їх, а на користь всіх... істинна єдність зберігає та посилює” елементи, які в нього входять, “здійснюється в них як повнота буття”) [Соловьев, т. 7, с. 74].

Тут можна говорити і про центральний принцип системи соціокультури – у Платона це ідеї, у Аристотеля – значення, для Ф. Бекона – це експеримент, для Дарвіна – природний добір, для П. О. Сорокіна – цінність.

Це такі цілісні симетричні понятійні категорії, як “хвиля-частка”, “простір-час”, “кварк-глюон”, “речовина-поле”, “детерміністична стохастичність” і т.д. У гуманітаристиці – це платонівський “фармакон” (тобто “отрута-ліки”), у Маларме – “аймен” (“займаність-незайманість”) у Руссо – “заміщення-доповнення”, у російських символістів – “андрогін” (“юнак-діва”) і ін. [Лукьянец, 1996].

Тут можна говорити і про свідомість людини, що поєднує протилежності і є цілісно-інтегративною сутністю. Як відмічав Е. Шредінгер, свідомість ніколи не переживається як множинність, а завжди тільки як єдине, а те, що уявляється множинністю, є лише рядом різних аспектів єдиного, який створює нам ілюзія (індійська Майя) [Шредінгер, 1947, с. 146]. Можна говорити в цілому про процеси мислення, яке, як “термодинамічно безкоштовна сутність” (в рамках другого початку термодинаміки) виявляє абсолютний нуль. Третій початок термодинаміки, що приходить на зміну другому початку, базується на теоремі Нернста-Планка, яка вказує, що при температурі абсолютного нуля ентропія дорівнює нулю [Цехмистро, 1981, с. 80], тому безентропійне мислення має функціонувати у “радіусі” абсолютного нуля [там само, с. 89]. Цікаво, що Л. Г. Домаш висловлював здогадки про деяку аналогію у якостях вакуумного стану квантового поля і так званого стану чистої свідомості [там само, с. 103].

Це й “нуль-перехід” як “автентична мотивація буття” [Вознюк, Тичина, 1998]. Це й Абсолют, де “сполучені ідея та форма, внутрішнє та зовнішнє, нескінченне стає кінцевим, не втрачаючи своєї нескінченності. Якщо цей зв’язок знищити, то речі стануть нереальними” [Тагор, 1922]. Це й “третій елемент” між двома протилежностями, який їх нейтралізує, здійснюючи взаємний перехід дуальних початків [Диалект. против., с. 86; Георгиев, Петровичев, 1969; Горбач, 1972; Диал. прот. в прир.; Нарский, 1969; Принц. Против.].

Це й Агні, вогонь, що в системі езотеричного знання є “універсальним агентом і субстанцією речей” [див. Шюре, 1997, с. 25]. Тут вогонь можна порівняти з квантово-фотонним підґрунтям Усесвіту.

Це й добродійність, за Аристотелем, як дещо середнє між дефіцитом та надлишком, що прямо співвідноситься з серединним шляхом буддизму [Клеман, 1994, с. 331].

Це принцип цілісного процесу пізнання В. Дільтея, який стверджував, що людина включається в пізнання світу як цілісна істота, використовуючи всі сили свого організму [Dilthey, 1957]. А. Бергсон вважав, що світова реальність, включаючи людське мислення, є неперервним потоком, єдиним процесом [Бергсон, т. 5, с. 6–20]. Це й протометафізичний початок, “остання підстава буття” – “Витокове” А. Уайтхеда, що є “креативністю”, фактором переходу множинного в єдине [Whitehead, 1969, р. 26]; це й функція як дещо середнє між зв’язком та відношенням [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 71], а також “нескінченний умовивід” (при якому засновок не потребує зовнішніх передумов, а навпаки, в самому наслідкові одержує своє подальше обґрунтування) С. Б. Церетелі [Церетелі, 1971, с. 156–157]. Це й логічний “середній термін”, тобто опосередкування, яке, вважав Гегель, є “нервом доведення” [Гегель, 1970, т. 3, с. 275] і яке Гегель визначав як “рівність себе самому, що знаходиться у русі” [Гегель, т. 4, с. 10].

Це – “дипластія притаманний лише людині ототожнення двох елементів, які одночасно абсолютно виключають один одного. На мові фізіології вищої нервової діяльності це затягнута, стабілізована ситуація “збою” двох протилежних нервових процесів... Дипластія – єдина адекватна форма сугестивного подразника центральної нервової системи: не треба навіювати людині ту дію чи уяву, яка породжує її власні чуття та імпульси, але, більш того, щоб на деякій час паралізувати останні, навіюваючий фактор має лежати поза нормами та механізмами першої сигнальної системи... Дипластія під кутом зору фізіологічним процесів – це емоція, під кутом зору логіки – це абсурд” [Поршнев, 1974, с. 450–451, 447].

Це й “чисте буття” Гегеля (яке він вважав основою всього, рівним самому собі і тому називав “ніщо” [Гегель, т. 1, с. 169]), як і стан “чистої свідомості”, який Л. Г. Домаш вважав аналогічним вакуумному стану квантового поля [див. Цехмистро, 1981, с. 103].

Це також нейтральна система координат, так звана фонові мова У. Куайна, а також його розуміння поняття властивості, яке постає в якості “сутінкової напівсутності” [див. Петров, 1978, с. 83–87]. Це й міф “як суб’єкт-об’єктне взаєморозуміння” [Лосев, 1991, с. 74–75]. Це також “психічний центр” як фокус цілісності різних способів існування людини, що постулюється Ауробіндо [Сатпрем, 1989].

Тут можна говорити й про так звані “нуль-прилади”, які показують не абсолютну величину якогось параметру, а відхилення від норми (від нуля) [Ломов, 1984, с. 71]. Можна говорити й про парадокс межі, яка поєднує сутності, які межують одна з одною. Межа тут може розумітися як число, яке покладає межу; саме через це покладання межі з’являється природа, протяжність світу [Шпенглер, 1993, с. 209].

Це й закон “чистої потенціальності” Д. Чопра [Чопра, 1998]. О. П. Блаватська пише про “Первісну Субстанцію”, “Живий Вогонь”, “Дух Світла”, порівнюючи їх з численними сутностями, такими, як “Хаос древніх, Священний Вогонь Зороастра чи Аташ-Бехрам парсійців; Вогонь Гермеса, Вогонь Св. Ельма древніх германців, Блискавка Кібели; смолоскип Аполлона, що горить; Полум’я на олтарі Пана; негасимий Вогонь у храмі на Акрополі і в Храмі Вести; вогняне Полум’я на шоломі Плутона; виблискуючі Іскри на головних уборах Діоскурів, на голові Горгони, на шоломі Паллади та на жезлі Меркурія; єгипетський Пта-Ра; грецький Зевс Катайбат (хто низходить) Павзанієв; Вогняні язика дня Св. Трійці; неопалима купина Мойсея; Вогняний стовп у книзі Вихід та горящий світильник Авраама; Вічний Вогонь “Бездонної безодні”; Пари Дельфійського оракула; Зоряне Світло розенкрейцерів; Акаша індуських Адептів; Астральне Світло Еліфаса Леві; Аура нервів і Флюїд магнетизерів; Од Рейхенбаха; Психод і Ектенична сила Thury; “Психічна Сила” сержанта Кокса і атмосферичний магнетизм деяких натуралістів; гальванізм і, нарешті, електрика – все це лише різні найменування для багатьох різних проявів чи впливів тієї ж самої таємної, всепроникаючої Причини, грецького Архея” [Блаватская, 1997, т. 2, с. 54–55].

Це й фундаментальні категорії буття: якщо ми спробуємо логічно інтерпретувати такі фундаментальні категорії буття, як час, рух, простір, то зіштовхуємося з принциповим затрудненням, оскільки ці категорії є абсолютно-граничними поняттями, виробленими людством, і їх аналіз незмінно приводить до парадоксу. Наприклад, характеризуючи категорію часу, Гегель дає таке її визначення: “... він є буття, яке, існуючи, не існує і, не існуючи, існує, – він є споглядальним становленням” [Гегель, 1975, т. 2, с. 52]. Можна сказати, що час перервний і неперервний одночасно, організм є собою і в той же час дещо іншим, чуття є єдність суб’єктивного і об’єктивного. Цікаво, що, як встановлено новітніми дослідженнями, будь-який рецептор є одночасно і ефектором [Дубровский, 1980, с. 101].

Це й ім’я (слово), яке, як вважав О. Ф. Лосев, утверджує тотальність буття, “арену” єдності суб’єкта та об’єкта, того, хто пізнає, і того, що пізнається, того, хто сприймає, і того, що сприймається [Лосев, 1990, с. 185]. Це й ідеальне, яке “може та повинно бути пояснено в природничому плані на основі взаємозв’язку головних матеріальних чинників... як особлива властивість єдності цих чинників” [Тюхтин, 1972, с. 211; Дубровский, 1983].

Це й метафізика (як вона розуміється деякими мислителями), що виражає діяльність, проміжну між теорією і практикою, досвідом і надією, розумом та чуттям... [Шестов, 1991, с. 105].

У соціальній психології, психіатрії, психології, цілісність виражається в таких категоріях, як гештальт (принцип “ціле раніше та понад усе” [Поринев, 1979]), безсвідоме, синестезія [Кандинский, 1992; Артемьева, 1977], установка (що виражає цілісну структуру особистості [Шерозія, 1979]), синергія, яка тут актуалізується не лише як предмет науки про самоорганізацію матеріальних систем та їх саморухливості. Трансперсональна психологія Ст. Грофа відкрила феномен особистісної трансценденції, коли історична дійсність виявляється онтологічно прозорою для окремої людини, а макро- та мікрокосм інтегруються в одне ціле [Гроф, 1992]. На рівні півкуль головного мозку людини ми також можемо простежити реалізацію принципу холомонності, оскільки обидві півкулі відображають світ та

опановують їм взаємно протилежним чином: права півкуля відбиває континуально-польовий аспект світу, формуючи багатозначний, художній контекст світорозуміння [Спрингер, Дейч, 1983; Деглин, 1996; Брагина, Доброхотова, 1988], будуючи сакральнорелігійну, метафоричну дійсність [Пучинская, 1996]. Ліва ж півкуля, навпаки, відображає дискретно-речовинний, множинний аспект світу, формуючи жорстко однозначне, атомарно-дискретне, абстрактне, дискурсивно-теоретичне світорозуміння, будуючи раціонально-технократичну реальність. Функціональна єдність півкульових стратегій обробки інформації, яка (єдність) виявляється, як свідчать енцефалографічні дослідження, в медитативному стані [Murphy, Donovan, 1985], дає можливість актуалізації “моменту істини”, осяяння, просвітлення, аутентичного, інтуїтивно-медитативного розуміння Всесвіту, котрий тут постає таким же єдиним, як і множинним, таким же складним, як і простим... а актуально-дійсне й потенційно-можливе, акт та потенція, світ та Абсолют, людина та Бог, цивілізація та культура не диференціюються (що, до речі, спостерігається на фундаментальному квантовому рівні матерії [Цехмистро, 1981, 1987]).

Категорія духовності як цілісності може об'єднати численні характеристики духовності, серед яких можна виділити такі [Заброцький, 1997]: духовність – це ріст людини в кожному з нас (Т. В. Холостова), прояв якості особистості (М. С. Каган), ціннісний зміст свідомості (В. Г. Федотова), морально зорієнтована воля та розум (І. В. Сілуянова), стан розширення внутрішнього горизонту свідомості, що можливо інтерпретувати як вид творчості, оскільки він, безумовно, є процесом пізнання людиною власної природи (В. І. Стрелков), зв'язок людини з людиною та космосом, відчуття присутності духу людини в усьому, що її оточує, постійний пошук Істини, Абсолюту (В. М. Коваленко), творення нових смислових полів, єднання з більш високою цінністю-сутністю (В. С. Мулява, О. П. Колеснік), метамотивація як спонукування особистості до дій інтеріорізованими нею найвищими цінностями, а не лише фізіологічними потребами (Г. О. Балл), реалізація потреби у визнанні (О. Л. Музика [Музика, 1997]) тощо.

Таким чином, духовна (самореалізована, за А. Маслоу [Maslow, 1976]) людина є феноменом, у сфері якого інтегруються всі численні дихотомії буття, що співвідносяться з психосоматичною природою півкуль мозку, – такі, як сакральне та профанічне, іманентне та трансцендентне, віра та знання, емпатія та рефлексія, довіра та скепсис, “Я” і не-“Я”, екстраверсія та інтроверсія, чоловіче та жіноче, моральне та фактологічне, агонія та екстаз, нормативне та дескриптивне, належне та дійсне... Духовна особистість гармонійно сполучає протилежні буттєві стани, виявляючись, як пише П. Вайнцвайг, деміургічною творчою істотою [Вайнцвайг, 1990]. Гармонія як цілісність у процесі мислення робить людину здатною до відображення світу глобально-континуальним чином, що дивує нас “міццю нерозчленованого пізнання” [Бессозн...].

Вчення про духовність з точки зору вищевикладеного аналізу [Вознюк, Овандер, 1997] має виражати ідею єдності людини і світу, уніфікуючи та сполучаючи в собі психофізіологічний, соціально-політичний, етико-аксіологічний, культурно-історичний, соціоприродний, космопланетарний контексти людського буття. Духовність ми визначаємо як категорію суспільної свідомості, що у своєму змісті відображає у досить специфічному вигляді універсальну властивість Всесвіту – цілісність, яка є чинником неперервності, холонності, тотальності всіх проявів існування матерії. **Важливо зазначити, що духовність як єдність протилежностей – це гранична категорія.**

У цьому розумінні духовність є світом як єдністю, як сукупністю його елементів, кожний з яких, як дещо цілісне, також є духовною сутністю, оскільки онтологічно кожна річ та явище виявляють своє буття через наявність властивостей, а кожна властивість, як відомо, проявляється саме через співвідношення, взаємодію окремої речі зі своїм оточенням, тобто не може існувати як ізольована сутність й інкорпорується в загальний буттєвий контекст Всесвіту [Лукьянов, 1982; див. також Карнап, 1959, с. 301; Маркс, Енгельс, т. 26, ч. 3, с. 143]. Кожна річ виявляє свою єдність із світом й на рівні гносеології, бо логічно визначити

річ – це співвіднести її з іншими речами, котрі при їх визначенні також підлягають даній процедурі. Таким чином, у формально-логічний “склад” речі входить так чи інакше весь світ.

Це подібно до того, як кожна елементарна частка, як стверджував М. А. Марков, по суті складається з усіх елементарних часток. Для того, щоб проілюструвати це положення, наведемо цікаву паралель: коли Б. де Сен-П’єр, французьких натураліст і письменник XVIII сторіччя вирішив зробити спробу вичерпно описати листок суничної рослини, він мусив відмовитись від свого наміру, оскільки зрозумів, що для вичерпного опису листя суничної рослини треба розширити межі аналізу до Всесвіту [див. Шпенглер, 1993, с. 632]. Тут можна говорити й про те, що особистісна суть проявляється в подібній розкладці, коли виток цілісності людини слід шукати не усередині об’єкта, а зовні, у тій сукупності зв’язків, які характеризують об’єкт у його відношенні до інших об’єктів оточуючого середовища [Марков, 1982]. Тобто особистість можна трактувати як сукупність відношення людини до самого себе як “іншого”, “не-Я” [Ільєнков, 1979]. Тут особистість дійсно постає як “сукупність суспільних відносин” (К. Маркс).

Отже, кожна річ виявляється гносеологічно тотожною зі світом як чимось цілісним. При цьому Всесвіт, як універсум, повинен трактуватись як “духовна сутність” (яка має “парадоксальний” зміст у плані принципу “все у всьому”), що може бути сприйнята та зрозуміла через стан духовності, коли етичне та фактологічне поєднуються. Цей підсумок вельми важливий для обґрунтування висновку про єдність двох протилежних аспектів буття людини, які сприймалися Кантом у вигляді двох речей, що дивували його понад усе – “зоряне небо над нами та моральний закон усередині нас”. Сприйняття світу як духовної сутності, як дещо цілісно-інтегрального є метою психолого-педагогічного впливу на особистість учня.

Слід сказати, що духовність як граничне явище в контексті формально-логічного аналізу, як і в контексті аналізу чотирьох філософсько-світоглядних “переваг” [Урманцев, 1993], втілюється в принципі чотирьох альтернатив, що передбачає наявність невизначено-парадоксального світогляду, тотальний оптимізм, позитивне ставлення до життя в усіх його проявах. Тобто духовність в плані поведінки та ціннісних орієнтацій охоплює всі можливі варіанти ставлення людини до світу, що знаходить відображення у чотирьох фундаментальних типах систем [Карташев, 1995] як наріжних принципах поведінки: пристосування себе до середовища; пристосування середовища до себе; і те, і друге; ні те, ні інше. Саме ці умови необхідні для досягнення теорії синтезу знань, у контексті якої аналіз проблеми моральних норм та їх наукового обґрунтування [Архангельский, 1981] може бути визволеним з хибного кола теоретичних спекуляцій.

Стан духовності як дещо принципово цілісне, граничне і тому парадоксальне передбачає відповідну поведінку та світогляд, які характеризуються миротворчістю, нейтральністю, спонтанністю, самодостатністю, непередбаченістю, парадоксальним синтезом протилежних рис та якостей, здатністю бути собою і одночасно поза собою, поєднуючи внутрішнє та зовнішнє, складне та просте, статичне та динамічне, чуттєве та логічне, природне та надприродне, містичне та раціональне... Чим більше все це притаманне людині, тим більш духовною істотою вона є, тим більш здатна така самоактуалізована людина до рівноваги та одночасно до розвитку. Духовність як синтез протилежностей, як граничне явище є одночасно первісним витком онто- та філогенетичної еволюції і її підсумком, те, з чого починається рух, те, чим він закінчується. Це, також й те, що є діалектичним ґрунтом руху, що здійснюється завдяки взаємодії протилежностей, котрі постійно “нівелюються”, виявляючи “нейтральний елемент” – духовність – “алмазне” буття Абсолюту [Казначеев, Спирин, 1991].

Духовність як парадоксальний синтез протилежних рис та якостей, є головною ознакою креативності. М. Чихуентміхалін [Csikszentmihalyi, 1997] відмічає, що креативні особистості характеризуються взаємовиключаючими особливостями: 1. Творчі особистості володіють, з одного боку, великою фізичною енергією, а і іншого – вони часто знаходяться в стані спокою та відпочинку. 2. Вони одночасно як сурові, так і наївні. 3. В їх особистості сполучаються

грайливість, легковажність та дисципліна, відповідальність, та безвідповідальність. 4. У них фантазія та відчуття реальності сполучаються. 5. Вони проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти. 6. Вони скромні та горді одночасно. 7. Вони ухиляються від стереотипів в області статевих ролей. 8. Вони проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм. 9. Вони демонструють пристрасть до роботи, вони також об'єктивно оцінюють свою роботу. 10. Відкритість та чутливість креативних людей часто приводить до переживання та страждання і болю. Вони не проти задоволення.

Інші якості креативних людей [Amabile, Collins, 1996]: самодисципліна в роботі, здатність відстрочити задоволення, резистентність до фрустрацій, незалежність суджень, високий ступень автономності, толерантність до невизначеності та хаосу, відсутність статевих стереотипів, схильність до ризику, високий рівень самоініціації та прагнення до виконання завдання найкращим чином. Вони демонструють здатність до широкої категоризації і ідіосинкрезії (підвищеної чутливості). Відмічається, що креативні особистості мають найвищу силу Я, що що корелює з високим рівнем патології [Eysenck, 1995; Barron, 1969]. У цілому можна сказати, що творчі люди більш психопатологічні, психотичні [Eysenck, 1995; Дорфман, Ковалева, 1999].

П'єр Адо в праці “Духовні вправи і антична філософія” [Hadot, 1981, р. 14; див. також Семенов, Лазаревський, 1999, с. 52] писав, що саме духовні феномени онтології людини приводять до “трансформації світобачення і перетворення особистості, до відчуття спорідненості зі світом Істини, Божественості, Єдиного”. Феномен цієї спорідненості людини міститься у фокусі двох аспектів її існування, які взаємно виключаються – фундаментальної предистинації (унікальності неповторності і самодостатності) і фундаментальної ж залежності людини від світу. Відзначимо, що розв'язати проблему двоїстості людини намагаються у рамках вчень про людину – “філософії життя” (Ф. Ніцше та Г. Зіммель), у філософській антропології (Г. Плеснер, М. Шелер), в релігійній антропології (Е.Хенгстенберга), культурній антропології (Е. Ротхакер), гуманістичній філософії (М. Хайдеггер, Г. Маркузе), аналітичній психології (К. Юнг), гуманістичній психології (К. Роджерс, А. Маслоу), в сучасній біо- та соціофілософії. Лейбніц в “*Teodicej*” описує світ як найкращий зі всіх можливих, але не як довершений, тому що йому притаманне зло, яке неминуче пов'язане з існуванням, що є двоїстою, а тому парадоксальною, категорією.

Духовність як чинник та ознака є з одного боку дещо константне, а з другого – щось мінливе та невловиме, те, що людина має відкрити, актуалізувати в собі, й те, до чого вона прагне через самовдосконалення. Таким чином, стан духовності досягається як завдяки пасивності, нерухомості, медитативності, так само і активності людини – через змінювання себе і свого середовища. Духовність, як початок та кінець еволюції і одночасно граничне явище, також виявляється в момент переходу від пасивного до активного стану. Таким чином, духовність реалізується в трьох формах – як виток розвитку (те, що було), як мета розвитку (те, що буде), як межа між минулим та наступним, яка регулює процес розвитку. Дана межа може розумітися як екзистенція (дещо актуально-дійсне), що є онтологічною категорією, в той час як початок та мета може вважатися потенційно-можливою (рефлексивною) категорією. Таким чином, можна відокремити актуальний та потенційний типи духовності. Потенційний тип духовності у свою чергу розділюється на два типи – герметичний (консервативний, спрямований на минуле) та відкритий (спрямований на майбутнє).

Ми, по суті, виділяємо чотири типи духовності: екзистенціальну (що “міститься” на континуумі часу між минулим та майбутнім), герметичну (спрямовану на минуле), відкриту (що тяжіє до майбутнього) та таку, яка сполучає закритість та відкритість і яку можна назвати амбівалентною. Дане чотиризначне членування духовності відповідає чотирьом рівням осягнення буття, згідно з буддизмом, чотирьом альтернативам індійської логіки (що розглядає чотири можливі альтернативи між будь-якими полярними сутностями. Зрозуміло, що духовність притаманна не лише людям, але й етносам.

Якщо говорити про український народ, то його можна охарактеризувати як носія онтологічної (екзистенціальної, граничної, парадоксальної) духовності, тобто тієї духовності, котра є існуючою, актуальною сутністю, "серцем" духовного континууму, який пролягає між минулим та майбутнім, серцем, яке постійно б'ється.

Це пояснюється тим, що український етнос – принципово граничний народ, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, так і в культурологічному відношенні.

Останнє знаходить певне підтвердження, оскільки, як довели дослідження геологічних особливостей України, вона є геологічним центром Європи [Гергель, 2003, с. 2].

Цікавим є те, що саме на ґрунті України виявилась одна із спроб поєднати дві гілки християнства – східну та західну – у вигляді греко-католицької церкви. Майже з середини XVI ст. українські землі приймають до себе різні форми протестантизму, а ще раніше тут розповсюджувалися іудаїзм та іслам. Як пише В. Цибух, "Україні випала доля всю свою історію бути "на краю", на межі. на кордоні. Між лісом і степом, між морем і суходолом, між землеробною цивілізацією та кочовим варварством, між Заходом та Сходом. Тому Україну завжди вирізняло розмаїття природно-кліматичних умов та культур" [див. *Село мов писанка, 2001. с. 4*].

Саме тому Україна являє собою характерну загадку культурно-історичної ідентичності [Кизима, 2005, с. 143-144]. Україна протягом своєї історії завжди знаходилась на лінії протистояння різних державно-політичних сил. Території Київської Русі, Галицько-Волинської, Гетьманської держав, сучасної України – різні. Територія України не один раз була розділена між різними державами. Так в 20-ті роки XX століття "ніби зліквідовану Україну. Всі частини її опинилися під різними окупаціями: з 1918 року Буковина – під румунською окупацією, з 1919 року – Закарпаття – під чеською, з 1921 року Наддніпрянська Україна – під російсько-совітською та польською, з 1923 року Галичина – під польською" [Полонська-Василенко, 1991, с. 133]. Подібна "розірваність" України стосується і етнічного складу українського народу [Лисяк-Рудницький, 1993, с. 523].

Граничність України втілюється у її назві, яка виражає ідею краю. Цікаво, що у словнику В. Даля "край" трактується як початок і кінець, тобто має граничну, "біфуркаційну" природу.

"Як кожне пограниччя, ця територія "вагітна", з одного боку, злиттям багатства різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого – суперечностями, які оці різні складники переносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм та православ'є, патрімональна і конституційна основа..." [Прицак, 1991, с. 59]

Тут можна навести й роздуми І. Огієнка щодо феномену окремішності устрою української православної церкви, що зумовлюється, на його думку, серединним географічним становищем України між Сходом і Заходом і, відповідно, формуванням своєрідного менталітету, що поєднував надзвичайну любов до свободи з глибокою релігійністю, прагненням до демократизму не лише у політичній, а і у духовній площині [Огієнко, 1918].

"Україна, – пише Л. Окіншевич, – є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох "культурно-історичних типів", і являє собою широкий простір переходового від одної до іншої цивілізації характеру" [Окіншевич, 1997, с. 110]. Протягом усієї української історії, на його думку, ми спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв та породжених ними людських вдач. І.Крупницьким висловлюється таким чином: "Україна, безперечно, є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елемента. В усякому разі європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує в своїй синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна, і навіть слід, говорити про призначення України бути Заходом на Сході" [Цит. за: Окіншевич, 1997, с. 104].

Висновок про граничність українського етносу не є оригінальним. Багато дослідників відмічають, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенціальні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософствування, – саме те, чим характеризується один з видатних українських філософів – Г. Сковорода, якому притаманні “домінантні лінії української світоглядної ментальності – антеїзм (“сродність” Людині всього світу), екзистенціальність (орієнтованість на неповторне у своїй окремішності людське існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності), кордеоцентризм (“серце – всьому голова”), утвердження принципу “нерозривності” і водночас “незілляності” природи та людини” [Бичко, 1994]. Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: “тривале проживання на межі ворожого степу виродило в українців специфічне “екзистенціально-межове” світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення” [там само].

Спробуємо охарактеризувати деякі особливості українського етносу, які свідчать про те, що він є носієм онтологічного типу духовності. По-перше, в українській психіці Бог розчинений в усій природі [Петров, 1992]. І. Нечуй-Левицький відмічав пантеїстичність української примітивної релігії, яка наповнює весь світ богами, дає думку зіркам, лісам, птахам, тваринам, в той час коли монотеїзм віднімає її у всіх живих істот, залишаючи її Богу [Нечуй-Левицький, 1992]. Миролубність, традиціоналізм, толерантність [Бичко, 1994, с. 65; Янів, 1993; Ярема, 1938] також характеризують українців як носіїв екзистенціальної, граничної духовності. Потреба самоактуалізації, прихильність до свого Я [Костомаров, 1990] свідчать про розвинений комплекс екзистенційності – того, що наявне у людини 24 години на добу і що впливає з індивідуалізму, – якості, що, як свідчать психологічні спостереження, які ми знаходимо практично в усій етнопсихологічній літературі (у М. Костомарова, Ю. Липа, Д. Виконської, В. Липинського, М. Донцова, Я. Яреми, М. Шлемкевича [Шлемкевич, 1992 (а, б,); Липа, 1953; Липинський, 1954; Кульчицький, 1992; Храмова, 1992; Гнатенко, 1992]) притаманна українській ментальності, котра кристалізувалася, як пише Я. Ярема [Ярема, 1938], за умов нескінченних історичних “лихоліть”. Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті “простору та часу”, що призводить до постійної фізичної та психічної напруги протягом віків [Феденко, 1942]. При цьому формувалось відчуття пасивності, коли український етнос сприймав себе як об’єкт, а не суб’єкт історії [Бичко, 1994, с. 101]. Екзистенціальність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентимантальність згашують природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психоделіка [Шлемкевич, 1992 (а), с. 107]. “Геніальний примітивізм”, інфантилізм, нездатність включитися в умови зрілого віку [Шлемкевич, 1992, (б), с. 109] характеризують прагнення українського етносу до безпосереднього існування за принципом “тут і зараз”, що притаманне дитині. Дана якість притаманна також і жінці, що, як свідчить психологія, характеризується “симетричною” поведінкою, та пасивним світосприйняттям. Український народ, як пише О. А. Донченко у книзі “Соціетальна психіка”, деякі дослідники відносять саме до жіночих націй [див. Цимбалістий, 1992].

Таким чином, типовими рисами українського національного характеру можна вважати “демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляється у музичності, наближеності українців до природи, культі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо” [Корнєв, Коваленко, 1995]. Наведені роздуми про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну суть.

Вищевикладене не повинно призводити до висновків, що українському етносу притаманний лише онтологічний (парадоксальний) тип духовності, але зрозуміло, що саме він переважає у структурі його ментальності. Онтологічний (граничний) тип духовності, який превалує у структурі соціетальної психіки народу України, можна назвати найбільш виразним втіленням категорії цілісності, що актуалізується як специфічна сутність головним

чином саме як граничне (парадоксальне) явище. Гранично-подвійну природу українського етносу можна проілюструвати через один з елементів державної символіки (зрозуміло, що саме вона, як виразник “ірраціонального”, глибинного шару ментальності народу, може претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу), а саме, жовто-блакитного прапору. Кольорове виконання прапору досить унікальне, оскільки мало де у світі зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого. До ірраціонального аспекту будь-якого народу відноситься й його національний гімн. Навряд чи можна знайти гімн, який, подібно до національного гімну України, констатує і навіть оспівує проміжний між життям та смертю стан нації – “Ще не вмерла України...”.

Якщо духовність вважати “серцем” Всесвіту, що виражає його телеологічні функції, то українській духовності, очевидно, випала доля “генератора” духовного відродження нашої планети, що, як ми вважаємо, переживає духовну кризу. Саме такий висновок робить Ю. М. Канигін у книзі “*Шлях аріїв*”.

Онтологічний тип духовності, є гранично-парадоксальною сутністю, у межах якої людина виявляється як “відкрита”, синергійна система, котрій притаманна спонтанна поведінка. Багато дослідників (наприклад А. Маслоу [Maslow, 1976], Дж. Морено [Moreno, 1959, 1967]) вважають, що спонтанність – це наріжний атрибут творчості як здатності кристалізувати нові сенси за рахунок сполучення відмінних і навіть полярних за змістом онтологічних та гносеологічних реалій; цікаво, що одним з настановних принципів сюрреалізму є спонтанність, автоматичний акт як “експресіоністичне вираження “нутра”, що здатний “відхилити завісу істини, оголити духовну субстанцію” [див. Андреев, 1972, с. 11]. Здатність до синтезу понять та категорій досягається саме через наявність онтологічного (екзистенціального, граничного, парадоксального, багатозначного) типу духовності.

Виникає питання, що є головною особливістю країни, яка постає духовним генератором континенту чи взагалі всієї планети? А те, що тривалий час та чи інша країна, нація, ідея може відігравати провідну роль в процесі культурно-духовного розвитку значних регіонів землі, не викликає сумніву. Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрямок в розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. “Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов’язано з появою християнства” [Дьяконов, 1988]. А. Тойнбі вважав, що релігії мають інтегративну роль у плані вищих цінностей. При цьому духовність не підпорядковується прямо політико-економічному рівню розвитку тієї чи іншої держави (як прямо кореляційним чином не пов’язані суспільне буття та свідомість). Навпаки, політико-економічний та культурологічно-філософський аспекти суспільства взаємодіють за принципом негативного зворотного зв’язку. Так можна говорити, що політично та економічно відсталі держави посідають передові позиції в сфері філософії та деяких інших галузях культури [Волков, 1973]. Як писав Ф. Енгельс, “держави, що є економічно відсталими, в філософії можуть відігравати першу скрипку: Франція у XVIII ст. по відношенню до Англії, на філософію якої французи спиралися, а потім Німеччина по відношенню до перших двох” [Маркс и Энгельс, т. 37, с. 419–420]. Як писав Вівекананда, “духовні ідеали завжди являються людству від тих народів, яких топтали ногами...” [див. Роллан, 1991, с. 292; див. також Братко-Кутинский, 1996]. Як вважала О. І. Реріх, “пафос історії спочиває не на тих, хто самовдоволенний та ситий” [див. Дмитриева, 1994, т. 2, с. 509].

Таким чином, піднесення духовної культури має місце в період “затишшя” в ході історичної еволюції, яке здатне перерости у майбутню бурю. Тобто соціуми час від часу перетинають так звані точки біфуркації, де готується докорінна зміна певної соціальної моделі, і саме у цих точках (що є межовим явищем) система, як свідчать психологія та синергетика [Князева, Курдюмов, 1992, с. 4–5], виявляється чутливою до незначних

зовнішніх інформаційних (духовних) впливів. Як писав Гегель в “*Філософії права*”, “коли філософія починає малювати своєю сірою фарбою по сірому, це свідчить, що деяка форма життя застаріла, і своїм сірим по сірому філософія може не омолодити, а лише зрозуміти її; сова Мінерви починає свій політ лише з початком сутінків” [Гегель, т. 7, с. 17].

Отже, Україна завжди існувала на межі між Сходом та Заходом. Цей "граничний" геополітичний стан виражав та виражає особливий "нейтральний" статус Українського етносу. Про це зараз пишуть деякі дослідники, які вважають, що Україна покликана стати "слов'янською Швейцарією". Тим паче, що саме нейтральний (парадоксальний) шлях розвитку України відповідає духовним рисам українського народу.

Таким чином, ментальність Українського соціуму виявляє нейтрально-розірваний зміст, що визначає внутрішній механізм розвитку України як державної та етнічної одиниці. С.Хантінгтон, директор Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті, у книзі "*Clash of civilizations*" ("*Зіткнення цивілізацій*"), яка сьогодні вивчається найсерйознішими аналітиками у світі, пише, що існують країни (етноси), які є "розірваними" (*torn country*), котрі, як правило, прагнуть до входження до складу країн Заходу, але історико-культурне підґрунтя їх існування свідчить, що вони не є західними. Зрозуміло, що Україна є такою "розірваною" (чи межова) державною, оскільки, як свідчить історія, питання приналежності України до Заходу чи Сходу є одним із важливих для української історії. Деякі дослідники [Борисова, 1998; Лазоренко, 1998; Кшіль, 1996] вважають, що жодної з умов, які є обов'язковими для входження будь-якої країни до західної цивілізації, в Україні немає. Але вона так чи інакше є засновником однієї із світових вселенських церков. При цьому, як вважав А.Тойнбі, церква як наріжна релігійна інституція є не просто відтворювальним засобом того чи іншого покоління цивілізацій, вона сама є вищим типом суспільства. Тобто можна говорити про культурно-духовний чинник майбутніх цивілізацій як системний фактор їх кристалізації, коли вселенські церкви самі постають центрами утворення цивілізацій. Ось чому історична перспектива України полягає у створенні своєї окремої цивілізації. Саме про це пише С.Хантінгтон: "якщо українці, відмовившись від марксистської моделі поведінки, відкинуть ліберальну демократію і почнуть поводити себе як українці, а не як люди Заходу, відношення між Україною та Заходом знову стануть конкурентними" [див. Шкіль, 1996, с. 26].

Виходячи з вищевикладеного, можна твердити, що Україна має стати одним із центрів євразійської цивілізації. Серед таких можуть бути або Київ, або Москва, або Варшава. "Ставши могутнім центром слов'яно-православної (української) цивілізації, для якої існування незалежного духовного православного центру в Києві є обов'язковим, Київ зможе, по-перше, неконфліктно конкурувати з Заходом, маючи у складі Української держави сильний плацдарм для потужного впливу на Захід – свою значну, патріотично налаштовану, католицьку частину; по-друге, спрямувавши на себе киевоцентричний вектор східноєвропейської орієнтації, зберегти цілісність Української держави (цей фактор забезпечить підтримку Київської Церкви з боку держави); по-третє, змусити ісламську цивілізацію відмовитись від проектів зазіхань на православні території Східної Європи" [Борисова, 1998, с. 168].

Отже, кожна країна, етнос як системна цілісність, що входить до складу загальнопланетарної єдності, має своє унікальне соціально-історичне місце у всезагальному історичному контексті людської цивілізації, розвиток якої підпорядковується певним діалектичним законам та сповнений глибокого сенсу. У симфонічній інтегрованості планетарної цивілізації її окремі гілки-соціуми виконують значущі функції, які мають усвідомлюватися представниками цих соціумів, оскільки пізнати своє місце у космопланетарному оточенні – це одне з глибинних призначень людини.

Перейдемо до аналізу мови як важливого аспекту духовності народу. В.Гумбольдт писав, що мова народу є його духом, і дух народу – це його мова [див. Іванішин, Радевич-Винницький, 1992, с. 46], тобто мова покликана забезпечувати єдність етносу, який часто розчленований кордонами, розмежований соціально-економічними, політичними,

релігійними чинниками. Якщо говорити про українську мову, то чимало дослідників (таких, як Ф.Міклошич, А.Шлейхер, О.Бодянский, П.Життецкий, О.Потебня та ін.) вважають, що вона бере свій початок зі спільнослов'янської мови. Крім того, є підстави говорити, як вважали вчені минулого століття (такі, як Е.Классен, А.Чертков, М.Красунський), що українська мова – одна з найперших індоєвропейських мов, а народ України є одним з старіших державних етносів. Якщо це так, то це значить, що український народ у мовному та етнічному відношенні, у певному розумінні, можна вважати точною “біфуркацією”, “вибух” якої призвів до появи слов'янських етносів та мов [див. Вознюк, Квеселевич, Овандер, 1999].

Біфуркаційний процес проявляє себе як принципово граничне явище, до якого ми відносимо український етнос, мова якого також характеризується як гранична сутність. Річ в тім, що структура мови має п'ять головних рівнів – *звук, склад, слово, словосполучення, речення*. Звідси випливають п'ять головних типів мов, кожних з яких базується на одному з рівнів: ізолюючий, аглютинативний, флективний, інтрафлексивний, інкорпорууючий [Скаличка, 1969]. Зрозуміло, що саме слово у структурі мови займає “граничну”, “центральну” позицію, і саме слово, у порівнянні з іншими “поверхами” мови, є максимально повним виразником мови. Тому флективні (синтетичні) мови, в яких граматичне значення слів виражається в основному через флексії і в яких слово є, значною мірою, граматично самостійним мовним явищем, – саме флективні мови, до яких належить українська мова, можуть вважатися найбільш повним лінгвістичним виразником духовності того чи іншого етносу, якщо духовність розуміється як цілісність, а мова при цьому, є найбільш суттєвим чинником цілісності нації.

Духовність як цілісність постає парадоксальним явищем. Розглянемо ця тезу більш докладно.

У цьому світі життя людини протікає в двох просторово-часових вимірах. У першому вимірі людина існує за принципом “тут і тепер”, де реальним представляється тільки те, що є дійсним, те, що можна відчутти дотиком, поторкати руками. Другий вимір виявляє принцип можливого, у рамках якого реальне простирається за границі дійсного в область потенційного, ймовірного, віртуального.

Існуючи в першому вимірі, людина уподібнюється тварині, що реагує тільки на те, що безпосередньо входить в орбіту її поточних потреб. Другий вимір дає можливість поринути в майбутнє, мрячні і часто невизначені найвіддаленіші перспективи якого можуть валити його в безодню гнітючих сумнівів і неясних передчуттів, здатних отруювати дійсну мить отрутою всіляких побоювань, чи ж харчувати медом запаморочливих надій.

Відомо, що розвиток людства йшов шляхом формування рефлексії майбутнього, вміння орієнтуватися на потенційне-можливе. Ім'я “Прометей”, носія якого міфологічна свідомість вважає предтечею людства, перекладається як “мислячий передчасно”, “той, хто може передбачити події”.

Наскільки людина здатна заглядати в майбутнє і чим більше це майбутнє здатне впливати на її дійсне життя, тим більш духовно просунутою особистістю така людина є. Прикладом може служити Будда Гаутама, круто змінивши своє життя після того, як довідався, що в майбутньому йому доведеться страждати, хворіти, зостаритися і вмерти. Ясне уявлення свого майбутнього підштовхнуло Будду на те, щоб з потопаючого в східній розкоші царевича перетворитися на мандрівного аскета, який прагнув знайти спосіб уникнути страждань і самої смерті.

Отже, духовність є здатність орієнтуватися на потенційне-можливе, примарне, невловиме, невизначене, на те, що звільняє людину з уз тваринного існування в просторі “тут і тепер”, що рятує людську істоту від тісних рамок актуальної данності і спрямовує в майбутнє, що розкриває сяючу безодню потойбічних перспектив. Можна сказати, що головною ознакою духовності є віра, що у Новому Заповіті трактується як “здійснення очікуваного і впевненість у невидимому” (Евр. 11, 1). Як вказується в християнському катехізисі митрополита Філарета, “віра ж є впевненість у невидимому – як у видимому, у бажаному й очікуваному – як у сьогоднішньому”.

Буттєві обрії *homo spiritus* (людини духовної) усе більш розширюються в міру її просування по шляху духовного удосконалювання, розкриваючи потойбіччя і ведучи у вічність. І тільки тоді, коли духовна людина вичерпає пошуки себе в майбутньому і зрозуміє, що її глибинне Я завжди було, є і буде безсмертним і вічним, а потенційно-можливе рівносьильне актуально-дійсному, – тоді дана людина повертається до стану дитинства, знову занурюється в безтурботне райське існування за принципом “тут і тепер”, але вже на більш високому, “святому” рівні розвитку, реально досягти котрий удається далеко не всім.

Усі соціально зрілі індивіди здатні в тому чи іншому ступені орієнтуватися на майбутнє, а тому їх усіх можна віднести до виду *homo spiritus*. Усі вони в тому чи іншому ступені відкриті для нової інформації і не далекі від духовних шукань. Усі вони в тому чи іншому ступені прагнуть вирватися зі світу актуальної данності хоча б уже тому, що мають певну здатність планувати свою діяльність і зіставляти її з невизначеними перспективами майбутнього. Однак духовним у повному змісті цього слова може бути названий той, у якого майбутнє не прив'язане до вимотуючої боротьби за власне виживання, не кероване правилами рутинної гри фізіологічних відправлень організму. Духовна людина одержує насолоду від занурення в трансцендентальну, позамежну, потойбічну перспективу, у світ невидимий, у “чисте мистецтво” заради самого мистецтва, у гру як принцип творчості та активність заради самої активності, у втечу від щоденності в сферу чудесної можливості. Вона відкрита для будь-якої імовірності, тому вона різноманітна, спонтанна, фантастична, парадоксальна, відкрита невизначеності та парадоксу. Вона звернена до потенційно-можливої сторони світу як реальної данності, тому для неї можливо все, навіть найбільш неймовірне і чудесне, а можливість і дійсність злиті воєдино і переходять одна в одну. Така людина інформативна, а тому мудра. Інформація за одним із своїх визначенням є повідомлення (“звістка”) про події нашого світу. При цьому чим більш незвичайною, неповторною є та чи інша подія, тим більше інформації несе із собою повідомлення про таку подію. Тривіальні, банальні події завжди низькоінформативні. І якщо основною характеристикою нашої епохи є інформаційний бум, то людина, що орієнтується на високоінформативні (чудесні), а тому малоімовірні події, може вважатися тою, хто йде в ногу зі своїм століттям – століттям духовного перетворення людства, тому що зараз стає зрозумілим, що тільки на шляхах духовної кристалізації наша цивілізація здатна уникнути технократичного апокаліпсиса.

Отже, ми розглянули поняття духовності і прийшли до висновку, що характернішою рисою духовності є орієнтація її носія на потенційно-можливий аспект буття, що, як учить сучасна квантова фізика, є фундаментальною характеристикою Всесвіту, його невід’ємним атрибутом. Більш того, сучасна фізика, розглядаючи феномени мікросвіту, оперує такими поняттями, як “хвилі майбутнього”, що на квантовому рівні Всесвіту поширюють свою дія на сьогодні, приходячи з майбутнього.

Саме поняття духовності виникає зі слова “дух”. Дух же вже по своєму визначенню не має чіткої просторово-часової локалізації, тобто дух є поняття потенційне-можливе, невизначене, містичне, високоінформативне (малоімовірне), нелокалізуєме в просторі і часі, а тому має властивість бути необмеженим. Тобто джерело духовності при ближчому розгляді невизначене, містичне, високоінформативне, а тому вкрай малоімовірне. У принципі, імовірність його наближається до нуля. Цікаво, що даний висновок використовується А. Менем як відправна точка в його “кібернетичному доказі буття Бога”, про що ми ще будемо говорити.

Виходячи їх вищевикладеного можна аналізувати духовний аспект не тільки окремої людини, але спільності людей, що іменує себе духовною школою, течією, церквою. При цьому варто зробити принципове зауваження. Якщо духовність виявляється як необмежена сутність, позбавлена при ближчому розгляді визначень та ухиляється від окреслення її за допомогою чітких понять, то духовна школа і навіть церква, що обмежує себе традиціями і догмами, має яскраву самотутність і чітку організаційну і ритуальну виразність, навряд чи можна назвати духовним творінням у дійсному змісті цього слова. Скоріше це кружок за

інтересами: інтереси завжди конкретні, у той час як духовні устремління особистості дуже важко укласти в прокрустове ложе щоденності і визначеності. Даний висновок інтуїтивно розумівся християнськими подвижниками, що усвідомлювали, що рятуються не церкви і парафії, а окремі особистості.

Можна сказати, що найхарактернішою рисою духовності є парадоксальність як вираження багатозначності, невизначеності дійсності і “сутінковості” мислення, що прагне охопити цю невизначеність. Поговоримо про парадоксальність нашого світу і пізнання.

Можна говорити про *парадокс логічного пізнання і мислення*: логіка як наука про вивідне знання, що усі доводить і нічого не сприймає на віру, сама базується на аксіомах логіки, що мають логічний імунітет, тобто їхній неможливо ні довести, ані спростувати. Даний парадокс має безліч проекцій, одну з яких ми знаходимо в логіці визначення, про що ми вже писали: визначаючи щось одне, ми, фактично, визначаємо щось інше, потрапляючи в зачароване коло. Якщо ж ми спробуємо визначити світ у цілому, то ми повинні порівняти його з тим, що світом не є, тобто з Ніщо. Виходить, що світ у цілому визначається через Ніщо, а тому є цим Ніщо.

Один з наслідків даного парадокса полягає в тім, що теза матеріалізму про об’єктивне існування зовнішнього світу приймається матеріалістичною теорією в якості очевидної, а не логічно доказової істини, тому, що повне логічне обґрунтування усіх без винятку положень будь-якої теорії принципово неможливо. Одна з теорем математики (доведена К. Гьоделем і передбачена більш, ніж на сто років А. Шопенгауером) говорить, що в досить багатій формалізованій мові мають бути ширі твердження, довести які принципово неможливо за допомогою засобів, формалізованих у даній мові [Нагель, Ньюмен, 1970]. Таким чином, питання про реальність нашого світу не входить у прерогативу чистої теорії (Р. Карнап).

Розглянемо деякі з *гносеологічних парадоксів*.

Світ абсурдний і не абсурдний одночасно. Якщо ми говоримо, що світ абсурдний, то через це ми знаємо, що таке неабсурдність, а знання неабсурдності впливає з уявлення про світ. Отже, у світі є в наявності як абсурд, так і порядок, і не можна абсолютно точно твердити, яка з цих альтернатив має місце в дійсності.

Світ можна і не можна пізнати одночасно. Дане положення впливає із суб’єкт-об’єктного протистояння в акті пізнання. Поки суб’єкт протиставлений об’єкту, він пізнає об’єкт, але принципово не може пізнати його до кінця, тому що при цьому протистоїть об’єкту і пізнає його завжди опосередковано (за допомогою ока, вуха, телескопа, теоретичної ідеї...). При злитті ж суб’єкта з об’єктом свого пізнання, процес пізнання як суб’єктно-об’єктний акт припиняється і світ уже не пізнається. Тут ми виявляємо кантівське протистояння речі-в-собі і речі-для-нас, феноменального і ноуменального аспектів світобудови.

Парадокс Б. Рассела “*Брадобрій*” пояснює суть парадоксів математичної теорії множин, а також і всіх інших відомих людству парадоксів. Парадокс звучить так: сільський брадобрій має право голити тільки тих жителів села, що самі не голяться. Запитується, чи має він право голити самого себе? Якщо він буде голитися, тобто якщо він голиться, то він не має права голити самого себе і, таким чином, не буде голитися. Але якщо ж він не буде голитися, то він має право голити самого себе. Таким чином, брадобрій і буде і не буде одночасно голити самого себе. Суть даного парадокса полягає в тім, що жителі села не мають право голити, тобто логічно визначати себе самі, але тільки брадобрій, щось зовнішнє стосовно них, може це робити. Але брадобрій, що визначає жителів села, є сам жителем, і, за умовою, не може себе визначати. Тут брадобрій поставлений у такі умови, коли він є і у світі (в селі) і поза їм одночасно.

Парадокс “Яблуко”: ми не можемо мати яблуко й одночасно з’їсти його. Якщо ми маємо яблуко, то не можемо використовувати його, тобто з’їсти, тому ми, фактично, не маємо яблука. Але якщо ми використаємо яблуко за призначенням, то переставоємо його мати. Тому ми одночасно і маємо, і не маємо яблуко. Даний парадокс у Е. Фромма постає у виді альтернативи: “*мати чи бути*”.

Парадокс “Стріла”: стріла, що летить, на кожному відрізку шляху займає визначене місце, рух же будь-якого предмета вимагає більшого місця, ніж сам предмет. Але стріла не може бути одночасно і такою, якою вона є, і іншою, тобто більшої довжини. Отже, у кожному пункті шляху стріла, що летить, перебуває у спокої. Отже, світ перебуває у спокої й одночасно рухається, він статичний і одночасно динамічний.

Парадокс “Купа”: одне зерно купи не складає. Додавши ще одне зерно, купи не одержиш. Як же одержати купу, додаючи щораз по одному зерну, з яких жодне не складає купи?

Парадокс “Брехун”: критянин Епіменід сказав, що всі критяни брехуни. Епіменід – критянин, отже він брехун. Але якщо він брехун, то він сказав неправду, і тому він не брехун. Даний парадокс нагадує нам парадокс про Брадобрія.

Парадокс “визначення невизначуваного” полягає в тім, що ми не можемо визначити невизначене, тобто абсолютне. Але одночасно не можемо не визначити його. Якщо ми скажемо, що Бога неможливо визначити в силу Його абсолютності, то уже визначаємо Його даним правилом бути невизначуваним. Таким чином, Бог і визначений і не визначаємо одночасно (а також – ні те, ані інше). Подібним же чином Він і збагнений, і не збагнений, і смертний, і безсмертний, і кінцевий, і не нескінченний...

Розглянемо деякі з онтологічних парадоксів.

Хвильо-корпускулярний парадокс: елементарна частка є одночасно хвилею і корпускулою, тобто вона може виявляти корпускулярні і хвильові властивості, що взаємно виключають одна одну.

Термодинамічний парадокс: відповідно до другого початку термодинаміки, будь-яка фізична система, що не обмінюється енергією з іншими системами (для усього світу такий обмін з “іншими” системами виключений) прагне до найбільш ймовірного стану – стану максимальної ентропії, чи хаосу, спокою. Однак, у світі, що розглядається природознавством як щось вічне, ми спостерігаємо прямо протилежне.

Фотометричний парадокс: якщо виходити з положення, що Всесвіт нескінченний, те нічне небо повинне бути суцільно засіяним зірками, що не спостерігається в дійсності.

Парадокс “прихованих мас”: маса Всесвіту виявляється набагато більше маси, отриманої на підставі розрахунків, що базуються на сучасних представленнях про речовину й енергію.

Парадокс “дефект мас”: маса ядра елементарної частки не дорівнює сумі мас вхідних у нього елементів.

Парадокс експериментальної фізики: ми не можемо досліджувати предмет, не застосовуючи фізичних приладів, однак дані прилади не можуть не впливати на досліджуваний предмет. Тому ми принципово не можемо досліджувати предмет (світ) таким, який він є насправді.

Всі антиномії-протиріччя Кант згрупував таким чином:

а) світ має початок у часі й обмежений у просторі – світ не має початку у часі і не обмежений у просторі;

б) усе у світі складається з простого (неподільного) – у світі немає нічого простого, а всі складно;

в) у світі існують вільні причини – немає ніякої волі, але всі необхідно;

г) у ряді світових причин є деяка необхідна Істота – у цьому ряді немає нічого необхідного, а усі випадково.

Парадоксальність світу знаходить своє втілення у нашій мові, яка є суб’єкт-об’єктно розділеною, а тому такою, що породжує парадоксальний, антиномічний спосіб відображення і мислення.

Б. Рассел у книзі “Наше знання про зовнішній світ” з цього приводу пише наступне, що несвідома впевненість у тім, що всі пропозиції будуються за принципом “підмет – присудок” – іншими словами, у тім, що кожен факт є деяка річ, що володіє деякою якістю, – привела більшість філософів до того, що вони стали нездатні реально усвідомлювати світ науки і повсякденного життя. Але в нашій мові є безособові пропозиції, що близькі по суті тим

медіальним формам древніх мов, у яких суб'єкт і об'єкт з'являються в єдності: “смеркне”. Древні мови можна назвати *контекстуальними*, тому що в них смисл висловлювання почасти впливав з цільного контексту комунікації, тобто з фактору цілісності як парадоксальною єдністю людини та світу, суб'єкта й об'єкта. Тому парадоксальне мислення є основою мови нової наукової парадигми.

Єдність суб'єкта й об'єкта, твердження і заперечення ілюструється дзенським коаном: Учитель піднімає ціпок і говорить: “Якщо ти називаєш це ціпком, то ти затверджуєш щось. Якщо говориш, що це не ціпок, то заперечуєш. А по ту сторону твердження і заперечення, що це таке?”

Отже, слова не дорівнюють у просторі-часі тим речам, до яких вони відносяться, але люди відносяться до розходжень між словами так ревно, як якби мова йшла про реальні різниці між реальними речами чи подіями в екзистенціальному світі.

Аристотель залишив нам у плані логіки лише два варіанти для вибору: “істинно”, “хибне”. Фон Нейман додав до них “може бути”.

Можна говорити про деяку умовну, нестандартну мову, що не протиставить суб'єкт і об'єкт, не дає чітких однозначних характеристик [Уилсон, 1999, с. 107]. Стандартна мова виходить з того, що спостерігач і те, що спостерігається розділені “прозорою стіною”, у той час як мова нестандартна повертає нас у сучасний квантовий світ, у якому спостерігач і те, що спостерігається виявляють неподільну єдність.

<i>Стандартна мова</i>	<i>Мова нестандартна</i>
1. Фотон є хвилею.	1. Фотон поводить себе як хвиля, якщо досліджувати його за допомогою певних інструментів.
2. Фотон є часткою.	2. Фотон веде себе як частка, якщо досліджувати його за допомогою певних інструментів.
3. Джон – вічно незадоволений буркун.	3. Джон виглядає незадоволеним і буркотливим, коли я бачу його в офісі.
4. Трава зелена	4. Трава сприймається як зелена очима більшої частини людей.
5. Одна людина вдарила ножом іншу.	5. Мені здається, я бачив, як одна людина вдарила іншу людини ножом.

Тобто ми можемо говорити про світ у ракурсі єдності полярних сутностей, уживаючи нестандартну мову. Один вчений у своїй статті пише про декілька випадків, коли наукові доповіді, виявилися незадовільними для деяких членів дослідницьких колективів, несподівано знаходили зміст і ставали прийнятними, як тільки їх переписували мовою нестандартною.

Тут можна говорити про стародавні форми мови – медіальні. Так мова Хопі, американського племені, яке вивчав Б.Уорф, складається не зі слів-ймен чи слів-дієслів, а слів-подій (що поєднують номінативний та процесуальний аспекти), та виявляють три моменти – впевненість, вірогідність та уявлення [Уорф, 1960]. Тому Б. Уорф зробив висновок, що первісна мова (Хопі) точніше відображала світ, на відміну від індоєвропейських мов, які породжують хибну думку про уявну множинність, яка відсутня у об'єктивній дійсності [там само].

Це вказує на слабкість аристотелівських “ідентифікаційних” тверджень у тім пункті, що вони будь-якому “об'єкту” приписують деяку внутрішню “речовість”, що німецький філософ Макс Штірнер називає “примарою”. У той час як реальний Всесвіт, схоже, являє собою не тільки набір сутностей, але й структурних взаємин.

ГЛАВА 5. ФАЗОВІ ПЕРЕХОДИ У ПЛОЩИНІ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

*Есть только миг между прошлым и будущим,
Именно он называется жизнь...*

Слова з відомої пісні

Будь-яке минуле вже не існує, а будь-яке майбутнє ще не існує, отже, минуле та майбутнє є вадю буття

Бл. Августин

Історія філософії є історією відкриття думок про абсолютне, що є її предметом

Гегель [Гегель, 1971–1974, т. 1, с. 64]

*Той камінь, яким будівельники знехтували, був покладений в основу
Біблія*

*Пустое все! Но Мы, от Века,
Из Шуньи лепим Человека.
Забавно результат нам свой увидеть,
Когда из Человека Шунья выйдет.*

Гермес Трисмегист [див. Наумкин, 1992, с. 159]

...безодня безодню закликає

Пс. 41, 8

*Бог содіявся людиною для того, щоб людина стала богом
Батьки Церкви*

Мефістофель Фаусту: “Чи достатньо ти знайомий з порожнечою?”

Індійські математики, що винайшли нуль за багато сторіч до європейської думки, вважали його абсолютною досконалістю, числом, у якому, за їхнім висловом, “двоїстість приходить до існування”

І. А. Євремов [Євремов, 1986, с. 122]

*Одни из нас твердят, что бытие нетленно,
Другие говорят, что все земное бренно,
А ты выслушивай все это неизменно
И знай, что каждый прав, но прав несовершенно*

Мизра Шафи

*Мы пьем из чаши бытия с закрытыми очами,
Златые омочив края своими же слезами;
Когда же перед смертью с глаз завязка упадет
И все, что обольщало нас с завязкой исчезает, –
Тогда мы видим, что пуста была золотая чаша,
Что в ней напиток был – мечта и что она – не наша!*

М. Лермонтов

За природою людина створена ні смертною, ані безсмертною. Бо якщо Бог створив її спочатку безсмертною, то зробив би її богом, якщо ж навпаки, створив би її смертною, то Самий би постав причиною її смерті. Отже, Він створив її здатною і до того, і до другого.
Феофіл Антиохійський (К Автолику, 2, 27).

Вічний, Незмінний, Чистий, Всепроникнений, Всепоглинальний, Всебачащий, Верховний Дух мріє про зовнішню форму і через це творить якості Своєї Майі
Бхагават-Пурана [див. Шмаков, 1916, с. 85]

Проблема точного опису вакууму, за моєю думкою, є головною проблемою, що зараз стоїть перед фізикою
(П. Дірак [див. Подольный, 1983, с. 175])

Речовина – це сконденсоване поле
А. Ейнштейн [see: Сапек, 1961]

Грубу модель вакууму можна уявити собі як нескінченно великий запас енергії одного знаку, компенсований таким же запасом енергії іншого знаку
Г.І. Наан [див. Подольный, 1983, с. 122]

Все, що рухається від природи, має круговий рух
Дж. Бруно [Бруно, 1949, с. 375]

Світ є збудженим станом вакууму, а розмаїття форм життя впливає з розмаїття процесів поляризації вакууму
В. М. Майборода

Все є Нічим
Дж. Уілер [див. Подольный, 1983, с. 175]

Я почав підозрювати, що цей самий перехід з однієї форми в іншу здійснюється через децю безформне, не через повне "ніщо", і захотів знати, а не тільки підозрівати
Бл. Августин [Августин, 1991, с. 313]

*Частица целой я Вселенной,
Поставлен, мнится мне, в почтенной
Средине естества я той,
Где кончил тварей Ты телесных,
Где начал Ты духов Небесных
И цепь существ связал всех мной.
Я связь миров, повсюду сущих,
Я крайня степень вещества;
Я средоточие живущих,
Черта начальна Божества;
Я телом в прахе истлеваю,
Умом громам повелеваю.*

Г.Д. Державін

...сила Моя звершується в немочі... Коли Я немічний, тоді Я сильний
2 Кор, 12, 9-10

Квантова концепція декогеренції говорить, що весь класичний світ зі всіма об'єктами і взаємодіями між ними виник з нелокального джерела реальності. Нелокальне джерело реальності – це світ, в якому взагалі немає ніякої маси і потоків енергії. Це порожнеча, яка, проте, містить в собі всю повноту...це квантовий пропуск, суперпозиція.

Король помер, хай живе король!

Нові наукові ідеї перемагають не так, що їх непримиренців переконують й вони визнають свою неправоту, а переважно так, що непримиренці ці поступово вимирають, а нове покоління засвоює істину зразу.

М. Планк [Планк, 1966, с. 13].

Метою розвитку людини є стан цілісності, духовності. Досягнення цього стану передбачає процес єдності суперечностей. Єдність суперечностей у плані цикло-континуальному може розумітися як процес розвитку людини, який замикається на себе (коли людина розуміється як така, яка витоково втілює в собі мету свого розвитку), а у плані лінійно-діахронічному цілісність може тлумачитися як акт переходу з одного динамічного стану в інший, як точка, межа між цими різними (і протилежними) станами. В такій точці, якщо висловлюватись мовою лінійного детермінізму, причина переходить у наслідок, коли попереднього стану вже немає, а наступного ще немає. Таким чином, ціле є **точкою метаморфози, перетворення**. Розглянемо деякі приклади, які допоможуть осмислити сутність даної точки (стану), а також дозволять сформулювати принципи досягнення стану цілісності.

У конденсаторі найбільший заряд переноситься в моменти, коли коло вмикають і вимикають. Відомо, що людина краще всього запам'ятовує початок і кінець з всього масиву інформації, яка подається. Пам'ять функціонує на межі розподілу процесів. Взагалі, життя, існування як динамічне явище актуалізується саме в моменти переходу одного стану речей в інший. Даний феномен можна з повним правом назвати феноменом цілісності, про який С. Л. Рубінштейн писав: “Людина включається в буття своїми діями, що перетворюють наявне буття. Цей процес є неперервною серією ланцюгових вибухових реакцій; кожна даність – наявне буття – вибухає черговою дією, що народжує нову даність нового наявного буття, яке вибухає черговою дією людини... Отже, у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена... Становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії” [Рубинштейн, 1973, с. 341]. Феномен перехідної фази проявляється і у тому, що найбільше підвищення глобальної синхронності (активності, що перекриває обидві півкулі головного мозку людини) зареєстровано при переході від стану спокою до діяльності або при зміні режиму роботи [Свидерская, 1985, с. 136-155].

Як вже відмічалось, метою та умовою розвитку людини є стан цілісності, гармонії. В роздумах про духовність ми вже наводили теоретичні проєкції категорії цілісності. Спрямованість людини до тотальності, що можна розуміти як прагнення до парадоксальної реальності “порожнечі”, спостерігається у наш час, коли людина мучиться потребою пошуку сенсу особистого існування, перебуваючи у стані “екзистенціального вакууму” [Франкл, 1990]. Цілісність є “рідна мітка” нашого віку, й притаманна всім його породженням. Так, образотворче мистецтво модернізму характеризується прагненням до “тотального зображення предметів” [Куликова, 1980, с. 37]. У цьому ж контексті можна згадати і літературу “потoku свідомості”, яка використовує художній прийом – вичерпне зображення людини у всій повноті її екзистенціальної тотальності. В руслі літератури “потoku свідомості” творило багато письменників (Дж. Джойс, В. Вульф, Г. Стайн, М. Пруст та ін.), черпаючи свої сили у явних та прихованих суспільних тенденціях, що народили філософію і

мистецтво феноменології, екзистенціалізму, сюрреалізму, які базуються на ідеях Шопенгауера, М. А. Бердяєва, С. К'єркегора, З. Фрейда, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера та мають своїм завданням відображення тотального людського буття як “буття-причини-для-себе”. У Ж.-П. Сартра в книзі “Буття та ніщо” дане цілісне буття репрезентується у вигляді “усвідомлення свідомості трансцендентального об'єкта” [див. *Совр. зап. філ.*...1991, с. 272], у Б. Ш. Окуджави дана парадоксальна координація віддзеркалюється у чотиризначному образі Долі: “судьба судьбы судьбе, с судьбою о судьбе”.

Прагнення до тотальності виражається у пошуку “принципово нового суб'єкта науки” [Библер, 1975, с. 181-182] як причини самого себе, в межах котрого людина та Всесвіт, буття та свідомість, предметне та символічне, суть та явище, причина та наслідок, ентропійне та антиентропійне, актуальне та потенційне... співіснують у парадоксальному синтезі, виявляючи деяку витокову нейтральну сутність, звідки “буття виходить і куди повертається”.

Категорія нейтральності (цілісності) може по-різному інтерпретуватися та малюватися як у вигляді передпричинного сингулярного стану матерії, так і у вигляді математичного нуля. “Як межа між позитивними та негативними величинами, як єдино дійсно нейтральне число... він не тільки являє собою цілком певне число, але й за своєю природою є більш важливе ніж всі інші числа, які він обмежує. Дійсно, нуль багатший за змістом, ніж будь яке інше число. Доданий до будь-якого числа справа, він у нашій системі числення удесятиряє дане число... Нуль знищує будь-яке інше число, на яке його множать; якщо його зробити дільником чи діленим у відношенні до будь-якого числа, то це число перетворюється у першому випадку у нескінченно велике, а у другому – у нескінченно мале; нуль – єдине число, що знаходиться у нескінченному відношенні до будь-якого іншого числа. Дріб 0/0 може виражати будь-яке число між мінус нескінченністю та плюс нескінченністю і є у будь-якому разі чимось досить визначеним, його практичне використання в геометрії, механіці тощо, доводить, що у якості межі він є важливішим, ніж всі дійсні величини, які ним обмежуються” [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 577].

Нуль можна співвіднести з поняттям оптимуму, (екстремуму чи мінімуму), який ми зустрічаємо тоді, коли аналізуємо світ як ціле. За думкою Аристотеля, природа завжди здійснює найкращу зі своїх можливостей. Цю ж думку висловлювали і Микола Кузанський та Дж. Друно, котрі аналізували максимум та мінімум як суттєві моменти явищ дійсності [Разумовский, 1988]. Математикам відомо, що в поблизу оптимуму похідна близька до нуля і якісні зміни зневажливо мали.

Нуль як граничне явище може розумітися різноманітним чином, одержуючи втілення у наукових теоріях, концепціях у вигляді феномену різних принципових нестыковок, парадоксів, апорій. Нуль присутній часто у закамуюфльованому вигляді у багатьох наукових уявленнях, експериментальних даних. Так, наприклад, “енцефалографічні дослідження нейронів показали, що вся інформація кодується за допомогою міжімпульсних інтервалів” [Логинов и др., 1976, с. 71], тобто “порціями” ніщо. У кібернетичному моделюванні психіки порожнеча є третім елементом між системою та середовищем, який знаходить своє втілення у моделях, такій, наприклад, як модель “чорного ящика”, що містить у собі принципово таємну систему функціональних зв'язків системи і середовища [Новик, 1969, с. 40-41]. Порожнеча є ідеальною основою образного відображення, що фіксується у парадоксах формування психічних образів, коли, наприклад, “ідентифікація передуює впізнаванню” [Смирнов, 1985, с. 5-9], коли акт розпізнавання образів, як і слів (у тому числі слів іноземної мови) відбувається миттєво [Дубров, Пушкин, 1990, с. 39].

Тут можна навести приклад так званих саккадичних рухів очей в процесі сканування зорової інформації. При цьому відомо, що незадовго до саккадичних рухів має місце підвищення зорових порогів. Цей феномен, що названий саккадичним гальмуванням, говорить про те, що прийняття зорової інформації здійснюється головним чином у проміжках між саккадичними рухами [Психол. сл., 1983, с. 330].

Порожнеча (феномен цілісності) – це те нейтральне середовище, що зв'язує, дякуючи чому має місце явище синестезії, коли “об'єкт чи різні його боки можуть бути присутні

реально і в той же час залишатися поза реєстрацією свідомості” [Галеев, 1987, с. 17], тобто коли фізіологічні реакції одержують проекцію (перекодування) у сфері аналізаторів чуттів, яка їм не притаманна, що вказує на наявність “чогось” (у вигляді “перцептивних універсалій” [Бахтияров, 1997, с. 58]), яке стоїть за всіма фізіологічними функціями організму, і в якому з’єднуються несумісні початки (несумісні стимули зовнішнього оточення), що створює ефект синестезії, коли “творчо мислячий і відчуваючий митець... знає, що звуки світять, а кольори співають і запахи закохуються” [Бальмонт, 1917, с. 17].

Порожнечу як невизначену сутність (що має багато раціональних проекцій та спроможна, таким чином, одержувати раціональні інтерпретації) можна співвіднести з поняттям “сутності”, яке використовується Г. І. Гурджієвим [Гурджиев, 1993; *Speechs*, 1989], П.Д.Успенським [Успенский, 1992], А. Менегетті [Менегетти, 1991, 1992, 1993, 1995], та іншими мислителями [Almaas, 1990]. Тут розуміння сутності в цілому подається у дусі К.Кастанеди. Це поняття можна висловити наступним чином: “сутність – джерело всіх і всіляких атрибутів. “Особистість живе (народжується, розвивається, вмирає) у плані феноменів, існування; сутність незмінно перебуває у плані ноуменів, буття” [Орлов, 1995, с. 5-7]. Саме в порожнечі, як вчить буддизм, здійснюється, сполучення сансари та нирвани [Дюмулен, 1994, с. 55].

З порожнечею як цілісністю пов’язана “здібність ділити, виділяти і маніпулювати передбаченнями... Вона є однією з найбільш фундаментальних операцій середовища так званих вищих психічних процесів” [Найсен, 1981]. Порожнеча як нейтральна сутність є тим, що лежить в основі такого фундаментального процесу, як розуміння, який відображає ефект абсолютного взаємного збігу та узгодження багатьох фактів (даних) реальності, які сприймаються та усвідомлюються. При цьому “розуміння виступає ніби “ефіром”, що пронизує всі форми пізнання і супроводжує їх” [Гусев, Тульчинский, 1985, с. 13; див. також. Блудный, 1975, Кузнецов, 1991; *Понимание...; Загадка...*]. Розуміння, як стан цілісності, може, таким чином, усвідомлюватись як суб’єкт-об’єктна єдність. Згідно з думкою В.В.Налімова, розуміння є здібністю наблизити до себе чужий текст, знайти себе у чужому тексті [Налимов, 1989, с. 130], інтегрувати себе у цілісний контекст буття, “з’єднатися с космічними вібраціями”, що передбачає актуалізацію стану “надєдності” [Рерих, 1992; Граник, Соболева, 1993], співвіднесеності з усім Всесвітом в цілому. Порожнечу (нуль, ціле), тому, можна зіставити з категорією ідеального, яке Д. І. Дубровский визначає як виразник здібності особистості одержувати інформацію у “чистому вигляді” і оперувати нею у часі [Дубровский, 1983]. Тут стирається різниця між матеріальним та ідеальним: Ейнштейн казав, що речовина – це “конденсоване” поле [see: Сапек, 1961] (тобто, речовина – викривлена порожнеча).

У концепції вирішення проблеми (приймання рішення) порожнеча може розумітися як “логічний вакуум” – невід’ємний атрибут будь-якого пізнання, котре, розвиваючись стрибкоподібним чином, час від часу виявляє “логічні вакууми”, що сповнюються логічною думкою після процесу осяяння [Алексеев, Панин, 1991, с. 21-22]. Нуль знаходиться у сфері прийняття рішення у якості “загального знаменника”, оскільки “прийняття складного рішення зводиться до знаходження деякої альтернативи у множинності припущених, яка може не бути оптимальною ані до жодної мети, але виявляється сприйнятливою для всіх цілей разом” [Лукаш, Довженко, 1992, с. 29-34; див. також: Яцкевич, 1990, с. 28; Михалевич, Волкович, 1982]. Крім того, сам момент досягнення мети, як свідчить математична теорія оптимізації, характеризується фундаментальною властивістю – наявністю стрибка [Лукаш, Довженко, 1992, с. 29-34], тобто “нуль-переходу”.

У Гегеля нуль-перехід постає у вигляді “вузлової лінії міри”, де неперервність розвитку певної речі переривається стрибкоподібним чином, де кількісні зміни трансформуються у якісні. Причиною ж цього стрибка є, згідно з Гегелем, суперечлива сутність якості та кількості [Гегель, т. 5, с. 433].

Порожнеча, цілісність як єдність протилежностей, як синтез єдиного та множинного [Лосев, 1990], є саме життя [Гегель, 1970; Сент-Дьєрди, 1964; Симпсон, 1948]. В

епістемології ціле втілюється в “архітектоніці чистого розуму” Канта, яка є вченням про наукову сторону наших знань, “єдністю різноманітних знань, сполучених однією ідеєю” [Кант, 1966, т. 3, с. 680]. Ці міркування відповідають думці А. Тарського про критерій Істини у межах концепції когерентності, яка полягає у повному внутрішньому узгодженні всіх висловів тієї чи іншої логічної системи [Тарский, 1948, с. 165]. У феноменології порожнечу можна співвіднести з “Органом трансцендентального пізнання”, завдання побудови якого поставив Е. Гуссерль [Гуссерль, 1994]. Цей “Органон” “як наука про трансцендентальне пізнання у межах безпосередньої сутнісної інтуїції” повинен, на думку автора, забезпечити трансцендентальну, теоретичну єдність всього пізнавального процесу [Husserl, 1950]. С. Кернер вважає, що перехід між емпіричною та теоретичною формами пізнання та мислення здійснюється через інтуїцію [див. Лутай, 1981, с. 94]. Інтуїцію можна назвати “згорнутою логікою думки” [Спиркин, 1972, с. 207], що має вирішальний вплив на зміст та процес свідомої психіки [Узнадзе, 1966]. Нуль, порожнечу можна, згідно з Ж. Марітенем, розуміти як результат пізнання, що має прийти до визнання абсолютно нерухомого початку (агента), який є першопричиною буття та призводить до руху світ і все те, що його наповнює [Mariten, 1953].

Порожнеча, цілісність як зв’язуючий нейтральний елемент бінарних філософських категорій і явищ співвідноситься з абсолютним знанням про світ, а також з його інтуїтивним осягненням, аутентичним розумінням як результатом цього осягнення. Це суб’єкт-об’єктна єдність, оскільки розуміння “з одного боку... виражає певний стан суб’єкта, що пізнає, а з другого... обумовлено природою і структурою об’єкта, що пізнається, його особливостями” [Гусев, Тульчинский, 1985, с. 13]. Як говорять на Сході, “Бодхісаттва повинен перебувати у повному знанні, залишаючись у порожнечі”, його довершене знання порожнє, а мудрість дивиться через “порожнечу” [Suzuki, 1930].

Ціле, нуль, порожнеча може виступати і у вигляді категорії сенсу. Сенс може розумітися як дещо цілісно-тотальне, що сполучає у собі протилежні сутності. Можна сказати, як вважає М. К. Гаврюшін, “сенси є породженням тієї ціло-мудрості, яка не зазнає розпаду на чуттєве та раціональне, яка повноту Сенсу співвідносить з образом, іконою Повноти життя” [Гаврюшин, 1994].

В живопису порожнеча, (спокій, нерухомість) пов’язана з композиційною мертвою точкою, де зображений предмет суб’єктивно сприймається як нерухомий.

Нуль може розумітися й як єдність “Я” і особистості. Як вважає В. І. Несмелов, свідомість як неперервно-творчий процес формування психічних явищ може підніматися до рівня самосвідомості, коли людське “Я” (що є феноменальним за своєю природою) ототожнює себе з вільною самосутнісною особистістю (що є субстанціональною, ірраціональною, богоподібною сутністю) [Несмелов, 1994, с. 65-92]. У К. Кастанеди нуль може інтерпретуватись не лише як “точка збірки”, але й як єдність двох полюсів людини – “безмовного знання” і розуму, нагуалі та тоналя [Кастанеда, Доннер, 1993]. При цьому еволюція всього, що існує, розуміється К. Кастанедою як розвиток людства від стану “безмовного знання” (правопівкульової сутності) до стану розуму (лівопівкульової сутності), а це останнє виявляє прагнення злитися з безмовним знанням, в якому людина єдина з оточуючою її природою. У А. І. Введенського нуль може розумітися як “повнота сенсу”, яка досягається через співвіднесеність його з “безумовним трансцендентальним початком, з щирим Джерелом і Повнотою життя” [Введенский, 1994, с. 93-122]. Нуль можна трактувати і як трансцендентальну Повноту Життя і сенсу, як богопізнання, “яке за своєю природою таємне та синергійне” [Гаврюшин., 1994, с. 17; Ін. 6, 44-45].

Спеціалісти, які досліджують енерго-інформаційні взаємодії біологічних систем, схилиються до думки про існування нової фізичної реальності – поздовжніх хвиль потенціалів електромагнітного поля, що розповсюджуються, наприклад, вздовж осі осцилюючого електричного диполя (чи вздовж площини магнітного диполя). Саме на основі поздовжніх хвиль, як вважають, можлива передача інформації без залучення енергетичного носія, коли системи, що взаємодіють, виявляються такими, що корелюються несиловим

чином. До цього ж висновку приходять і квантова фізика, яка відкрила “несилову” реальність [Цехмистро, 2005]. Астрофізик М. О. Козырьєв, досліджуючи проблему часу, дійшов висновку про існування ефекту миттєвої передачі дії на нескінченно великій відстані [Козырьєв, 1991; Казначеев, 1994; Волченко, 1993; Лаврентьев и др. 1992]. Р. Джан у статті “Нестаріючий парадокс психофізичних явищ: інженерний підхід” [див. “Енергия”, № 4, 1989] пише, що існує деякий взаємозв’язок мозку окремої людини з мозком інших людей та матерією, що людський розум здатний отримувати інформацію незалежно від простору та часу.

Порожнечу можна розуміти й як систему систем, бо вона характеризується цілісністю і самодостатністю. Якщо поставити питання, де ж знаходиться межа, яка відділяє системи від несистемних утворень, то можна сказати, що система обов’язково характеризується певною цілісністю [Кравець, 1970]. Треба сказати й те, що образ світу в цілому робить головний внесок у процес побудови образу окремого предмета чи ситуації [Смирнов, 1983].

Спеціалісти, що займаються проблемою побудови системи категорій, також можуть дійти висновку про наявність порожнечі як нейтральної сутності, що з’єднує і одночасно роз’єднує все у Всесвіті, оскільки тільки порожнеча може відповідати вимозі універсального системоутворюючого фактору: “витоківим початком побудови діалектичної системи категорій повинно бути таке відношення (властивість), яке є не лише підставою для розділення всіх категорій на певні групи, але й підставою для необхідного зв’язку однієї групи з іншою та між категоріями у межах кожної групи” [Шептулин, 1992, с. 5-6; див. також: Лукаш, Довженко, 1992]. Парадоксальність цієї установки можна проілюструвати парадоксом усвідомлення реальності світу, коли переживання уявної ситуації індивідом подвійне: з одного боку, він має повну впевненість у реальності даного уявлення, а з другого – усвідомлює його нереальність [Намадзе, 1972, с. 7]. Ясно, що тут ми маємо сполучення двох стратегій пізнання світу, “правої” (що сприймає все з довірою) та “лівою”, скептико-рефлексивною.

У соціології порожнеча може розумітися як творчий, розумний принцип (ноосфера, колективне безсвідоме, егрегор тощо), що пов’язує індивіда з усім людством, природою, космосом, і що характеризується проєктивними телеологічними функціями [Юнг, 1991; Фромм, 1990]. Змістом колективного безсвідомого, згідно з К. Юнгом, є архетип, який виступає сполучною ланкою між матерією та психікою. Перші основоположні архетипи при цьому виникають у своєрідній “точці збірки”, яка виступає у вигляді “фокусу цілісності” систем. Справа у тому, що суспільству, природі, космосу загалом притаманна, як вважають, кооперативність – явище об’єднання окремих елементів у цілісні системи, при цьому нові властивості, що притаманні цій цілісності, принципово не виводяться з властивостей її компонентів. Даний синергізм, що має “неосяжне джерело”, є “відблиск єдиного Начала, Необмеженості”, у якій, як пише О. І. Реріх, “ховається Істина та ґрунтуються Витоки Вчення” [Реріх, 1992].

У біології, біохімії, як ми вже позначали, порожнеча як наріжний принцип координації форм життя, виступає у вигляді “морфогенетичних полів”, які кристалізуються, як вважають, формою та поведінкою живих організмів, що створюють фактор “формуючої причинності”, котра пов’язує несиловим, “непричинним” чином феномени живої матерії через “морфологічний резонанс” [Sheldrake, 1981]. У даному разі це передбачає взаємодію не речовини, але форми речовинних утворень, що, як наукова реальність, ігнорується сучасним природознавством [Пушкин, 1980; Фомин, 1990; Дубров, Пушкин, 1990]. Тут можна нагадати і явище “біоґравітації” [Дубров, 1973], парапсихологічні ефекти [Дубров, Пушкин, 1990], ідею про голографічну енерго-інформаційну картину та діалектико-моністичний логос світу [Урманцев, 1993], поняття “граничної реальності” [John, Dunne, 1987], “реальності неймовірного” [Фомин, 1990] та ін. Реальність нуля як нейтральної сутності підтверджується й тим, що життя реалізується як польове “дихання космосу”. Як писав О. Л. Чижевський, “кожен атом живої матерії знаходиться у постійному неперервному співвідношенні з

коливаннями атомів навколишнього середовища – природи” [Чижевский, 1976, с. 25; див. також: Бернал, 1969].

Можна констатувати, що порожнеча фіксується як цілісність, яка є, з одного боку, організуючим початком для кожного елемента, що в неї входить (ці елементи присутні у порожнечі в потенційно-віртуальному, взаємно компенсованому вигляді, подібно віртуальним часткам фізичного вакууму, а також подібно до того, як Ніщо в космологічному сценарії виникнення Всесвіту вміщує у собі “дещо” та “анти-дещо” [Наан, 1966; Гивішвили, 1995]). З іншого боку, порожнеча може вважатися заключним етапом взаємодії, процесу взаємного узгодження цих елементів, які формують стан цілісності (порожнечі) лише через певний процес взаємопов’язування. Порожнечу можна розуміти як початок та одночасно кінець еволюції сущого, як єдність потенційного та актуального. Порожнеча може поставати як самодостатня система в єдності потенційних та актуальних моментів існування, що було зрозумілим ще древнім містикам. Як говорить один з законів магії, для того, щоб система знаходилась у рівновазі, необхідно і достатньо, щоб кожен її член вже мав в собі всі ті наслідки, які можуть виникнути при входженні цього члена у взаємодію з іншими. Тому й саме здійснення взаємодії стає безцільним [Шмаков, 1916, 1922].

Як єдність змісту та форми, субстанції і реляції (відношення), речовини та поля порожнеча виступає початком, який синтезує “річ-у-собі” та “річ-для-нас”. Дійсно, будь-який предмет принципово недоступний для безпосереднього споглядання: споглядається завжди лише його онтологічна границя [Левич, 1993, с. 115-123]. Єдність предмета та його границі (форми) здійснюється у порожнечі, єдино котра може одночасно належати, і не належати предмету та його границі. На розумінні цього факту ґрунтується, очевидно, концепція школи Дж. Уілера, який концептуалізував “матерію без матерії”, “заряди без зарядів” [там само; Уілер, 1962, 1970].

Порожнеча, як бачимо, формується через процес синергійної узгодженості предметів (та їх частин), як і кожен з цих елементів формується порожнечею. Ця теза відображається у астрофізиці, де порожнеча постає у вигляді фізичного вакууму, властивості якого “здебільшого зумовлюють характер взаємодії між частинами та тілами”, як і дані взаємодії здебільшого зумовлюються властивостями вакууму [Подольный, 1983, с. 93]. Фізична наука приходить до усвідомлення універсального координатора – порожнечі, ніщо, про який Леонардо да Вінчі сказав: “серед великих речей, які знаходяться поза нами, існування “ніщо” – найвеличніше” [там само, с. 14]. Цей координатор у древніх, а також у часи Ейнштейна, виступає у вигляді ефіру (якому в межах ведичного канону відповідає поняття “акаша”, а також “прана” [Костюченко, 1983, с. 55–57], а в межах вчення “Транс-Гімалайського Езотерізму” – поняття “Фохат”, що відображає “життєву силу, трансцендентальну сполучну єдність всіх космічних енергій” [Блаватская, 1997, т. 1, с. 172]; при цьому “Фохат робить п’ять просувань та будує крилате колесо в кожному куті квадрата... [Подольный, 1983, с. 185]). Ейнштейн у своїх статтях неодноразово повторював, що ефір існує, що згідно з загальною теорією відносності простір неможливий без ефіру, тобто континууму, який наділяється фізичними властивостями. А. Б. Мігдал писав, що так чи інакше фізики повернулися до поняття ефіру, яке не було взято з архіву, але виникло знову у процесі розвитку науки. Поль Дірак вважав, що проблема опису вакууму є головною з тих, що стоять перед сучасною фізикою [там само, с. 56–57]. Я. Б. Зельдович підкреслював, що саме теорія вакууму може вирішити “завдання космології” [Зельдович, 1981].

Прикладом синергетичного ефекту цілісності є те, що людина, яка навчиться малювати одночасно двома руками (коли в роботу включаються одночасно обидві півкулі мозку), починає відчувати приплив сил в момент такого процесу [Ефимов, 1975]. Дещо подібне ми маємо при поєднанні двох функціональних антагоністів – розумової та фізичної активності людини, котрі мають синергетичний ефект, оскільки їх продукти обміну виявляються взаємно корисними, тобто біохімічно доповнюють один одного [Дильман, 1979].

У мові ніщо – це пауза, тиша, поза якою мовна комунікація немислима [Моисеев, 1993]. Це ж саме стосується й музики. Як писав Генріх Нейгауз, “звук повинен бути загорнутим у

тишу, звук повинен спочивати у тиші, як коштовне каміння у оксамитовій шкатулці” [див. *Виноградов, Красовская, 1991, с 11*].

Порожнеча – це наріжне поняття буддизму та даосизму: “тридцять спиць з’єднуються в одній маточині (створюючи колесо), але використання колеса залежить від порожнини між (спицями). З глини роблять посуд, але використання посуду залежить від порожнини в них” [Лит. др. *Вост.*, с. 228]. Кранмер-Бінг в книзі “Видіння Азії” наводить слова Лао-цзи: “Лао-цзи заявив, що тільки у вакуумі лежить щира істина. Наприклад, реальність кімнати виявляється через незайнятий простір, що охоплюється дахом та стінами. Вакуум наймогутніший, тому що містить у собі все. Лише у вакуумі стає можливим рух. Той, хто зміг би створити у собі вакуум, в який змогли б увійти інші, став би володарем всіх ситуацій” [Хемфрейс, 1994, с 131, 148]. У межах Хінаяни порожнеча може розумітися як універсуум, а в межах Махаяни – як Всесвіт, взятий як ціле, де ніщо не виникає і не зникає, але панує лише Шунья – універсальна порожнеча, котра утверджує порожнечність (абсолют-шуньяту) та виражає відсутність незалежного початку у всьому, стан страждання та нецінності, нещирості, ілюзорності всього суцього. Цей абсолют може ототожнюватися з релігійною реальністю Махаяни – з дхармакаєю, що тотожна з нірваною (істинним буттям). Махаяна утверджує еквівалентність емпіричного буття та абсолюта, тотожність проявленого та непроявленого буття, нірвани та світу в порожнечі (як відсутності відмінностей), що принципово неможливо виразити [Kimura, 1927]. У буддиській філософії порожнеча одночасно позначає нескінченність, незліченність. Порожнеча тут виражається як невичерпність ще не реалізованих можливостей, як здатність до породження розмаїття речей.

У моралі як формі суспільної свідомості Ніщо з’являється у вигляді “категоричного імперативу” Канта, який несе відбиток ірраціонального. У З. Фрейда це вища інстанція особистості – “понад-Я”, що координує космос її внутрішнього буття. Треба сказати, що подібно до того, як геометрична фігура, наприклад циліндр у тривимірному просторі уявляється чимось єдиним, але дає різні фігури, що суперечать одна одній (прямокутник та круг) у проєкціях циліндра на площини, так само й сутність людини і світу, фізичного та психічного є єдиною, якщо розглянути її у “вищому вимірі”. Д. Бом вважав, що “свідомість та матерія взаємопов’язані та взаємозалежні, але між ними немає причинних зв’язків. Вони є проєкціями вищої реальності, вкладені одна в одну, при цьому ця реальність не є ні матерією, ані свідомістю у чистому вигляді” [див. *Капра, 1994, с. 297*]. В. Франкл писав, що безглуздо шукати єдність людського способу буття, який би переборював розмаїття форм буття, також як безглуздо шукати вирішення таких протиріч, як антиномія душі та тіла у тих площинах, на які ми проєктуємо людину. Виявити її можна лише у вищому вимірі, у вимірі специфічно людських проявів [Франкл, 1990, с. 50-60]. Єдність людини та світу реалізується на фундаментальному квантовому рівні матерії, де світ постає як єдиний нерозривний комплекс.

Ніщо як граничне явище, як нейтральний перехідний початок може розумітися і як екзистенція, а також як “кордонна ситуація” К. Ясперса [Jaspers, 1964] – як межа між життям та смертю, буттям та небуттям, що дозволяє людині звільнитися від обумовлених форм свого існування і що призводить до досягнення себе як автентичного буття, як екзистенції – що робить людину цілісним утворенням. Кордонна ситуація, чи кордонний стан, яка відкриває істинний сенс буття, є станом просвітлення у східних духовних практиках.

У релігії Ніщо співвідноситься з душею людини – з вічною самодостатньою і абсолютною сутністю, а також зі станом між сном та бадьорістю (третім проміжним модусом людського буття), який дає, як стверджує християнська аскетична антропологія, усвідомлення реальності Царства Небесного [Клеман, 1994, с. 250]: Грань между сном и бодрствованием условна. То и другое сочетая в духе, ты в третье состояние обязан себя ввести” [Сидоров, 1982].

В логіці нуль виявляється в наступному вислові: “хід теоретичного доведення полягає в тому, щоб заповнити опосередкованими ланками “простір”, якій існує між вихідними протилежними положеннями” [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 228]. При цьому, як зрозуміло, ми

формальним чином перетинаємо ланку, яка є фактологічно і логічно нейтральною по відношенню до цих двох положень. Тут можна послатися на Східну філософську традицію. Буддистська філософія вважала, що те, що знаходиться у відношенні до чогось, є обумовленим, а тому нереальним. Реальність є Абсолют, де що необумовлене [Инголлс, 1974; Stcherbatsky, 1932].

У педагогіці Ніщо як ціле втілюється в ідеї А. С. Макаренка про особливий статус цілісної педагогічної системи [Макаренко, 1948]. Мистецтво як форма суспільної свідомості вводить Ніщо у свій світ як художній об'єкт, що призводить до однієї з найсильніших емоційних реакцій людини, про котру С. Надсон писав: "Для чего и жертвы, и страдания, Для чего так поздно понял я, Что в борьбе и смуте мироздания Цель одна – покой небытия".

Ніщо (Абсолют) є образ єдності, цілісності людського буття, тотальності всіх його світоглядних та соматичних феноменів, який заклично зоріє ранковою Зіркою у далині, шикуючи уздовж одного горизонту все розмаїття форм нашої життєдіяльності, наших поведінкових реакцій, думок та почуттів, надаючи їм стійкості та тривалості у вирії життєвих буднів, формуючи вищий аспект нашого "Я". Як пише А. Чехів у "*Нудному оповіданні*", "коли в людині нема того, що вище та сильніше всіх зовнішніх впливів, то, дійсно, достатньо для неї доброї нежиті, щоб загубити рівновагу... І весь її песимізм чи оптимізм з її великими чи малими думками у цей час має значення лише симптому і більше нічого"

Людський організм у процесі життєдіяльності, змінюючи один режим функціонування на інший у межах того чи іншого органу або системи, а також у межах всього організму, змінюючись хвилеподібним чином [Бiol. рит.; Хронобиол.], необхідно проходить нейтральну точку, нульовий стан "всезагального знаменника", однаково близького за своєю функціональною особливістю (суть якої – нейтральність) абсолютно всім системам та елементам організму, і тому виступаючого у якості всезагального координатора та управителя (виявляючи феномен синергійної цілісності), у вигляді "кнопки управління" людського організму, оскільки надає йому властивості життєздатності, цілісності та стійкості, актуалізуючи якість, що робить організм живою сутністю, здібною реагувати на оточуюче середовище цілісно-інтегральним чином.

Дослідники говорять про особливий стан свідомості, де свідоме та підсвідоме інтегруються, коли людина отримує можливість програмувати свої тіло, а також вирішувати творчі завдання [Rajneesh, 1974]. Це цілісно-інтегральне реагування організму ілюструється реакцією на стрес. Як показав Г. Сель'є, будь-яка специфічна стресорна дія на організм викликає у ньому єдину реакцію, яку можна визначити як "симптом хвороби взагалі" [Селье, 1979]. Тобто у критичному стані, що виявляється через стрес, організм з'являється як цілісна система (біоритмологи вказують, що в стані відносного спокою органи функціонують частинами, за своїми власними біоритмами. Синхронізація цих ритмів виявляється в стані стресу, коли організм функціонує як єдине ціле [Хронобиол. и хрономед., с. 173]), єдність якої реалізується за рахунок гіпотетичного нейтрального стану, що є "проміжною" точкою саморозгортання будь-якого хвильового явища (солітона), в якій (точці) ця хвиля зазнає докорінну функціональну перебудову (як свідчить біоритмологія, протягом доби організми проходять 4 фази – точки біфуркації, у яких вони докорінним чином змінюються [Дубров, 1987]; цікаво, що наявність саме чотирьох таких точок пояснюється нашою універсальною парадигмою розвитку). Ці нульові точки ("нулі функції" синусоїди) "рівновіддалені" по відношенню до всіх "ланок" хвилі, бо по відношенню до нуля всі числові вираження є однаково невизначеними. Нуль при цьому виражає покійну фазу розвитку, у якій здійснюються всі перетворення, всі види трансформацій та змін.

Треба сказати, що хвиля як універсальне підґрунтя будь-яких процесів, знаходить своє втілення в "гороскопічний" класифікації особистості [Mayo et al, 1978; Дружинин, 1995; Пружинин, 1994; Вронский, 1990; Хубер, 1993]. Це пояснюється тим, що геосфера як певне середовище (як коливальний контур) здійснює гармонійні коливання, що постають як "астрологічні чинники". Так, наприклад, річне коливання здійснюється через чотири точки

хвилі (дні літнього та зимового сонцестояння та дні весіннього та осіннього рівнодення), що відповідають чотирьом вищеозначеним точкам.

Відомо, що якщо живу систему піддавати дії подразника, інтенсивність котрого поступово зростає, то на якомусь етапі процесу зростання інтенсивності система виявляється нечутливою до подразника. Якщо продовжувати процес зростання інтенсивності подразника, система знову починає реагувати на нього таким же чином, яким вона реагувала на подразник, коли він мав мінімальну інтенсивність. Отже, ми бачимо, що існують “поверхи” реагування, яких виявилось близько десяти, що відокремлюються один від одного своєрідними “зонами мовчання” і що нагадують нам Періодичну систему елементів, де показано, як разом з зростанням маси (кількості), атомної ваги властивості елементів періодично чергуються [Колесников, 1980].

Ми бачимо, що “зони мовчання” нагадують нам точки біфуркації і також “нуль-перехід”. Цікаво, що явище біфуркаційного розвитку приводить нас до висновку, що, як пише П. Леконт де Нуї, “еволюціонує не той, хто є краще пристосованим, а навпаки, той, хто є менш адаптованим, ніж інші, хто характеризується певною нестійкістю, яка дозволяє йому трансформуватися далі” [див. Мень, 1991, с. 143]. В системі езотеричної філософії точка біфуркації відповідає поняттю “лайя” – “точка матерії, де будь-яка диференціація припинилась” [Блаватская, 1997, т. 1, с. 203].

Розглянемо нульовий стан у контексті термодинамічних процесів. Кожний термодинамічний системі притаманні флуктуації. Флуктуація – це “випадкове відхилення величини, що характеризує систему... від її середнього значення” [Сл. ин. слов, 1982, с. 533]. Тобто флуктуація є “диханням хаосу”, що, як показує синергетика, є у вищому ступені упорядкованою сутністю. Крім того, у термодинаміці використовується термін “фаза” – “термодинамічний рівноважний стан речовини, що відрізняється за фізичними властивостями від інших можливих рівноважних станів” [Физ. эн. сл., 1983, с. 798; Браут, 1967]. Можна сказати, що перехід речовини з однієї фази у іншу пов’язаний з якісними змінами речовинного утворення. Крім того, даний перехід фіксує критичний стан, у якому різниця у фізичних параметрах значно знижена і в критичній точці дорівнює нулю. У критичній точці фазовий перехід здійснюється у масштабах всієї системи, при цьому спостерігається зростання флуктуаційних процесів. Флуктуаційно виникаюча нова фаза за своїми властивостями практично не відокремлюється від властивостей вихідної фази. [Физ. эн. сл., с. 330–333]. Процеси, що розглядаються, досліджує синергетика, яка вивчає явища “виникнення порядку з безладу” у всіх сферах буття людини та космосу. Моделі синергетики – це “моделі нелінійних нерівноважних систем, які зазнають дію флуктуацій. У момент переходу упорядкована і неупорядкована фази відрізняються одна від другої так мало, що саме флуктуації переводять одну фазу у іншу” [Физ. эн. сл., с. 686; Хакен, 1991].

Третій закон термодинаміки говорить, що ентропія зменшується по мірі зниження температури і що умовою для нульової ентропії є температура, що близька нулю, коли у фізичних системах виявляється тенденція до когерентності та синхронності. Тут спостерігається аналогія до синхронності біоактивності мозку, що виникає у стані глибокої медитації, коли функціонально та фактологічно розумова активність упорядковується [Готвальд, Ховадьд, с. 129].

Отже, синергетика, що вивчає алгоритми управління динамічним “хаосом” [Телемедицина..., 1998], базується на моменті активності матерії – резонансному збудженні, впливі, що узгоджений з внутрішніми властивостями нелінійної системи, які впливають на неї [Курдюмов, Маленецкий, 1983; Булгакова, 2000]. Якщо система перебуває у старій термодинамічній рівновазі, то вона замкнута і здатна виробляти ентропію. Її складові, гіпнони (молекули, наприклад), прагнуть поводитись незалежно одна від одної. Якщо ж система переходить у стан нерівноваги, вона стає дисипативною, відкритою, нелінійною, її ентропія зменшується, а нерівноважний стан починає підтримуватися постійним припливом енергії, що розсіюється, виявляючи процес дисипації. Тут з хаосу народжується дисипативні структури. Їх виникнення у ході еволюції відкритих систем відповідає процесам

самоорганізації матерії. Слід сказати, що відхиляючись від стану рівноваги, система досягає певної критичної точки (точки біфуркації, тобто роздвоєння, розгалуження). Проходячи цей стан система приймає структурно-диференційний стан, коли виникає послідовне впорядкування дисипативних структур. Крім того, поблизу точок біфуркації в системах спостерігаються значні флуктуації (відхилення), коли системи немов би “коливаються” перед вибором шляху своєї еволюції. Елементи системи у цей момент не є незалежними, між ними виникають когерентно узгоджені дії, а система починає будуватися таким чином, немов би кожен її елемент був “інформованим” про стан системи в цілому [Пригожин, Стенгерс, 1986]. Тут система постає як одне ціле, як єдиний моноліт, де минуле, теперішнє та майбутнє зливаються у одне. Механістичний, лінійний детермінізм тут не діє, силу набуває принцип цілісної циклічної причинності.

Потрібно сказати й те, що філософський принцип єдності світу підтверджується синергетикою, коли “надскладне, нескінченне, хаотизоване на рівні елементів середовище (система) може описуватися, як і будь-яке відкрите нелінійне середовище (система), невеликим числом фундаментальних ідей і образів, а потім, можливо, й математичних рівнянь, які визначають загальні тенденції розгортання процесів у неї” [Князева, Курдюмов, 1997, с. 65; Новое в син., 1996; Князева, Курдюмов, 1994; Щербаков, 1990]. З точки зору синергетики все розмаїття різних структур можна звести до єдиного початку, до середовища, у якому в потенційно-можливій, не проявленій формі вже містяться всі можливі для даного середовища структури.

У синергетиці визнається, що саме хаос виступає у якості “клею”, якій пов’язує частини у єдине ціле. [Князева, Курдюмов, 1997, с. 69]. Загальне “координатне поле” хаосу, як сутності принципово множинної, повинно бути “забезпеченим” деяким “нейтральним елементом” як всезагальним координатним початком всього. З іншого боку, можна твердити, що даний нейтральний елемент присутній у хаосі як дещо потенційне-можливе, віртуальне, непряме, посереднє, імплікативне, домислюване, як фактор цілісності, який експериментально відкритий квантовою фізикою. Як свідчить синергетика, для нормального функціонування практично всіх живих систем життєдіяльності людини характерним є деякий проміжний режим між хаосом та порядком, режим детермінованого хаосу [Князева, 1998, с. 139].

І. Пригожин і І. Стенгерс у книзі “Порядок з хаосу” [Пригожин, Стенгерс, 1986, с. 240] пишуть: “у випадку нелінійних хімічних реакцій... з’являються далекодіючі кореляції. Частки, що знаходяться на макроскопічних відстанях одна від одної, перестають бути незалежними. “Відзвук” локальних подій розноситься по всій системі. Цікаво відзначити, що такі далекодіючі кореляції виникають в самій точці переходу від рівноважного стану до нерівноважного... У рівноважному стані молекули поведуться незалежно: кожна з них ігнорує інші. Такі незалежні частки можна було б назвати гіпнонами (“сомнамбулами”). Кожна з них може бути як завгодно складною, але при цьому “не помічати” присутності інших молекул. Перехід у нерівноважний стан збуджує гіпнони і встановлює когерентність, яка зовсім далека від їх поведінки в рівноважних умовах... У більш загальному плані це означає, що в сильно нерівноважній хімії можлива “адаптація” хімічних процесів до зовнішніх умов” [там само, с. 222].

Можна сказати, що будь-яка зміна супроводжується фіксуванням певних точок на континуумі зміни того чи іншого явища, у яких система, що змінюється, перетинає парадоксальний стан “тотожності” попередньої та наступної фаз на континуумі зміни. Цей стан тотожності є своєрідним нульовим станом, який може бути порушений завдяки незначній флуктуаційній дії. Саме тому у системі езотеризму існує положення, що слабкі дії “піднімають сили”, а сильні – руйнують [Макашев, Эдилян, 1991, с. 382]. Тут можна привести вислів св. Павла про те, що Сила Божа “здійснюється в немочі” (2 Кор. 12, 9). У рефлексології спостерігається певна закономірність щодо точкового масажу: “сильне натискування спричиняє седативний ефект, середнє – нейтральний, слабке – тонізуючий” [Фомберштейн, 1991, с. 64]. Цей факт узгоджується з даними експериментальної психології,

що фіксує “перевагу слабого стимулу над сильним в умовах низької здібності до реагування” [Ниеми, 1986, с. 47]. До цього ж змістового ряду відноситься інформація про те, що “ще у 1931 році було висловлено положення про те, що чим вищий стан збудження симпатичного чи парасимпатичного відділів нервової системи, тим (за інших рівних умов) слабкіше вони реагують на тонізуюче подразнення і тим сильніше – на седативне” [Кандыба, Кандыба, 1993, с. 174]. Тим паче, що відомий принцип домінанти О. О. Ухтомського говорить: будь-яка діяльність організму характеризується певною сталістю, коли на слабкий “побічний” стимул організм відповідає компенсаторною реакцією, яка посилює основну діяльність [Ухтомский, 1950–1952, 1978]. Відмічається лікувальна ефективність слабких інформаційних сигналів, коли лікувальна та знеболювальна ефективність різко підвищується при зменшенні енергії інформаційного сигналу. Це дає підставу говорити, що енергообмін з навколишнім середовищем здійснюється головним чином на низьких енергетичних рівнях [Каструбин, 1995, с. 159]. Тут можна навести слова Апостола Павла про те, що сила Божа здійснюється в немочі (2 Кор 12, 9). Наведемо і таку думку: “Оскільки кожен організм прагне до рівноваги, сильні почуття, як позитивні, так і негативні, є результатом процесів, що порушують рівновагу організму, і лише слабкі почуття, що близькі до рівноваги, відповідають постійній рівновазі енергії в організмі” [Тараркевич, 1981, с. 227]. Тут можна говорити й про принцип Паулі, принцип мінімального запасу енергії у хімічних елементах.

Треба сказати, що існують дві протилежні терапевтичні ідеології – алопатія (лікування противним) і гомеопатія (лікування подібним). Гомеопатична дія (на відміну від алопатичної) потребує надмалих доз ліків, при цьому вважається, що ця дія спричиняє цілісний вплив на організм, особливо на його глибинні процеси, що виявляє її континуально-хвильовий ефект [Лупичев, 1990]. Таким чином, для того, щоб “достукатися” до рівня функціональної цілісності організму слід використовувати надслабкі подразники, а це вказує на наявність деякого мінімального енергетичного рівня функціонування організму, що забезпечує його цілісність. Явище іррадіації та концентрації нервових процесів також вписується у вищенаведену схему, бо “як правило іррадіація (розповсюдження) нервових процесів проявляється при слабкій інтенсивності збудження та гальмування, тобто на стадії незміцнених часових зв’язків. При достатній силі нервових процесів вони концентруються” [Данилова, Крылова, 1989]. Виходить, що розповсюдження нервових процесів, їх “континуалізація” (розвиток симетричного стану) спостерігається у стані слабкої напруги нервових “потенціалів”, тобто у стані їх рівноваги, “нуля”, який, таким чином, виступає у якості “тла єдності” систем, зв’язку їх елементів воєдино за рахунок ефекту континуальності, і одночасно слугує точкою їх перетворень, оскільки у ній системи чутливі до найменших флуктуаційних впливів та здатні змінюватися, трансформуючись у напрямку розвитку нових режимів складності та стійкості. Як ілюстрацію можна наведемо приклад гомеопатичних ліків, які характеризуються тим, що надмалі дози їх ліків мають ефект потенціювання (динамізації), коли при великих розчиненнях цих ліків їх дія посилюється, при цьому спостерігається дія на цілісний організм [Лупичев, 1990], тобто цілісність організму виявляється як “мінімальна” сутність.

Треба сказати й те, що якщо у точках біфуркації системи виявляються чутливими до слабких впливів, то це саме ми маємо і на рівні психофізіології людини. Відомо, що в екстремальних умовах організм людини виявляє “багатоканальність” відображення ситуації і зниження порогів чуттів [Завалишина, 1991]. Жодна психічна властивість не одержує в екстремальних умовах “абсолютної” характеристики – позитивної чи негативної, “доброї” чи “поганої”; все залежить від конкретної комбінації внутрішніх та зовнішніх факторів діяльності [там само]. При цьому в екстремальних умовах людина “виходить за межі” актуального фрагменту буття у більш широкий життєвий контекст (так званий феномен “мислення, що розширюється”) [Китаев-и др., 1988].

Тут можна говорити й про так зване торсіонне поле [Акимов, 1996], яке породжується обертанням тіл. Так чи інакше, обертання є універсальною формою руху, коли прямолінійний рух постає як часткова форма руху кругового. Саме теорія торсіонного поля,

як пише А. Є. Акімов, допомогла розв'язати проблему великого об'єднання видів фундаментальної взаємодії у Всесвіті. Торсіонні поля порівнюють з “матерією свідомості”, оскільки вони несуть в собі, як вважається, знання про майбутнє Всесвіту. Тут можна говорити й про геометродинаміку Дж. Уілера, який розробив моделі нульової маси та нульового заряду.

З кристалографії відомо, що цілісність предметів, що мають кристалічну структуру, “підтримується” на мінімальному енергетичному рівні [Асхабов, 1993], тобто на рівні “мінімальної енергетичної достатності”. Недарма Дж. Екклс шукав “перехід” між душою та тілом у мікроскопічних синапсах найдрібніш інтернейронів [Popper, Eccles, 1977]. Всесвіт в цілому повинен “підтримуватись” енергією, яка наближається до нуля, що доводить квантова фізика, яка вчить, що світ на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мінімальної “порції” енергії) є єдиним та неподільним. Ф. Е. Шипунов говорить про “хвильову функцію”, що лежить в основі цілісного світу [див. Джонс, 1998, с. 3].

Дійсно, в структурі будь-якого руху, що здійснюється у вигляді пульсації, вібрації, хвилі, є нульові фази (критичні точки, точки біфуркації, нулі функції синусоїди), які виступають “загальним буттєвим знаменником” для всіх без виключення процесів, пов'язуючи їх воедино, що формує універсум, де, як вчить езотерична містика [Эзотерика; Наумкин, 1992] та сучасна квантова фізика [Капра, 1994], все інтегровано, коли “Всесвіт представляє собою нерозривне ціле, частини котрого переплітаються і зливаються одна з одною, і жодна з них не є більш фундаментальною, ніж інші, таким чином, що властивості однієї частини визначаються властивостями решти інших” [там само, с. 266]. Саме дякуючи нульовим фазам, які притаманні будь-якому процесові, всі утворення Всесвіту “стикуються” одне з одним, виявляючи “несилову координацію”, що відкрита квантовою фізикою і не лише нею. Ці нульові стани виступають у вигляді “хранителів ріти” (що є богами у межах ведичного канону) – фундаментального суттєвого ритму Всесвіту, який, на наш погляд, співвідноситься з гіпотетичною фізичною взаємодією – “великим об'єднанням” [див. Салам, 1980]. Думку про нульові фази синусоїди можна проілюструвати міркуваннями А. А. Деева про відкритий вченими закон осциляції Сонця, котрий має гармонічний, тобто синусоїдальний характер. При цьому у момент проходження синусоїди через нуль протягом 10–15 хвилин спостерігаються так звані “інформаційні вікна”, де мають місце “інтуїтивні осяяння людини” [див. Мартынов, 1990, с. 105].

У людському організмі ця нульова фаза виступає у вигляді базового стану. Саме завдяки своїй універсальній, абсолютній співвіднесеності та “спорідненості” зі всіма організменними структурами та функціями (в нулі немає різниці між структурою та її функцією, між потенційним та дійсним, причиною та наслідком) цей стан виконує роль “функціонального органу”, який хоч і не має фізичного втілення (у системі китайської акупунктури такими функціональними органами є перікард і потрійний опалювач [Лувсан, 1992]), але здійснює регуляцію всіх його систем, підтримує гомеостаз, надає організму властивості цілісності і функціонально-морфологічної єдності.

Головним змістом поняття умовного рефлексу І. П. Павлова є відображення взаємопереходу протилежних нервових процесів (збудження та гальмування), встановлення між ними опосередкуючих ланок и тим самим розв'язування між ними протиріччя. При цьому в функціональному центрі опосередкуючих ланок повинен “знаходитись” нуль як стан відсутності будь-якою нервової модальності.

Нуль (порожнеча, ніщо, Абсолют) – найважливіша морально-світоглядна категорія. Стан нуля, як ми писали, досягається у специфічному вигляді через півкульовий синтез, у межах якого актуальне та потенційне, внутрішнє та зовнішнє не диференціюються. Тому, коли ми всі у поступовому розвитку раніше чи пізніше досягнемо стану нуля як в філо-, та і онтогенезі (в індивідуальному розвитку цей стан реалізується через функціональний синтез півкуль мозку, що виявляється у дитячому і похилому віці, тому на Сході нуль як мета існування втілюється у вікових цілях людини, яка після 60 років життя, після здійснення соціальних функцій, традиційно стає ченцем, шукачем святості та істини), то даний стан є

наявним у нас в потенції, у зародку. Але, беручи до уваги думку про недиференційованість можливого та дійсного в нулі, ми можемо сказати, що кожен з нас постійно “несе у собі” стан нуля в дійсності. У буддизмі ця ідея віддзеркалюється в положенні про те, що кожна істота втілює вічну незнищену довершену природу Будди. У християнстві ми також зустрічаємо дещо подібне, коли читаємо, що “Царство Боже усередині є” (Лк. 17, 21) (за іншим перекладом – “серед вас є”, тобто Царство Боже є “результатом” синергетичної єдності людей). Усвідомлення нуля як іманентно притаманного людині стану (властивості) є усвідомленням себе в універсальному зв’язку з усім Всесвітом в цілому і кожним його елементом окремо, є розуміння того, що “Я” є світ, є все, що оточує “Я”, бо “Я” є нуль, а цей останній “розчинений” всюди. Звідси принцип космічної моралі і тотальної незацікавленості (принцип неохочення плодів своєї діяльності), принципи фундаментального оптимізму та тотального прийняття світу, стан самодостатності та завершеності людини просвітленої, сполученої з своїм вічним сенсом та призначенням.

Звідси й коріння принципу покари та кармічної відплати за добро та зло, який одержав розробку в працях С. М. Лазарева [Лазарев, 1994–1997]. Він відмічає, що кожна агресивна думка, кожна руйнівна дія людини, кожна негативна емоція, що витікає з мотиваційної установки на руйнування (чи змінювання, бо зміна, як вчить синергетика, по-перше передбачає знищення) того чи іншого об’єкта зовнішнього середовища, вмикає механізми особистого знищення, яке реалізується, як пише цей же автор, на “причинно-кармічному” рівні буття, тобто на його нейтрально-нульовому рівні, де внутрішнє та зовнішнє не диференціюються. Цей висновок в цілому підтверджується психологічними дослідженнями, які показують, що підвищений рівень травматизму людини впливає з її агресивності і підсвідомого почуття провини, котре підсвідомо ж штовхає людину до акту самознищення. Даний принцип може бути вираженим за допомогою “комплексу Єпіходова”, який полягає в тому, що жертва завжди несе свою частку провини (участі) за те, що з нею трапилось, трапляється чи трапиться [див. Таранов, 1997, с. 350-358]. Юристи відмічають, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочинів чи загадкових випадковостей. Серед водіїв не менш як 14 % потрапляють у дорожньо-транспортні пригоди частіше, ніж решта інших. Тобто людина сама провоціює, зумовлює, визначає розмаїття поведінкових та причинно-наслідкових відхилень в оточуючій дійсності [там само].

Тут ми маємо приклад підходу до світу під кутом зору квантової фізики, де знаходимо парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, який встановлює принципову єдність феноменів світу на його елементарному рівні. Таким же чином ми можемо постулювати й єдність феноменів макросвіту, в основі якого лежить мікросвіт, що постає як єдиний неподільний комплекс. Можна сказати, що якщо окрема людина зазнає зміни, то паралельно змінюється щонайменше її функціональне оточення.

Нуль знаходить свої втілення у феноменах соціокультурного життя та в психофізіології, спостерігаючись у моменти переходу одного в інше. На рівні психофізіології нуль може розумітися як стан суперактивації, тобто стан надможливостей, коли спостерігається інтеграція всіх функцій організму, що синергійно посилює його “функціональну міць” в багато разів [Дмитрук, 1989, с. 7]. Це й інші стани, які виявляються у точці переходу протилежних режимів життєдіяльності (сну та бадьорості, збудження та гальмування, правота лівопівкульової активності тощо) і одержують різні проекції у сфері нашого осмислення дійсності. Це й гіпнотичний транс, у якому спостерігається своєрідний баланс нервових процесів збудження та гальмування (явище ригідності членів тіла [Шертон, 1992]), а також еріксоніанський гіпноз (актуалізація безсвідомих імпульсів у сфері свідомої активності [Спаркс, 1991]), змінені стани свідомості, котрі виявляються трансперсональною психологією, яка показала, що в особливих станах людина здатна онтологічно подолати безодню між минулим та майбутнім, внутрішнім та зовнішнім, частиною та цілим [Гроф, 1992]. У східній традиції з цим станом пов’язані такі поняття, як кеншо, саторі, просвітлення, медитація, самадхі, “серединний шлях” між задоволенням та стражданням [Кацуки, 1993; Вишнудевананда, 1992; Говинда, 1993; Карагулла, 1992; Коледа, 1996]. У християнстві це

стан молитвенно-споглядальний, який вводить у благоговійне піднесення та дає дари Святого Духу [Палладий, 1992]. Це й античний “філософський екстаз” платоників та неоплатоників, стан осягнення “недуальності” буддистів, екзальтація мусульман-суфіїв; це й християнська “порожнеча, при якій ніщо зовнішнє не відповідає внутрішній напрузі” як говорить Сімона Вейль [див. Клеман, 1994, с. 180–182]. Це й “екзерциції” (духовні випробування) єзуїтів, стан “низходження Святого Духу” у п’ятидесятників, а також когнітивний стан визнання єдності споглядання та мислення у акті пізнання у сучасних філософів [Смирнов, 1995].

Як би ми не характеризували “нульову реальність”, суть залишається однією: вона, висловлюючись метафоричним чином, є воротами до безсмертя та вічного автентичного життя, мета та сенс будь-якого існування. Кожну мить, хвилину, годину, рік ми “перетинаємо” цю реальність, довго в ній не затримуючись та одночасно перебуваємо тут вічно (як показали деякі дослідження, мить та вічність мають багато спільного і по суті є одним і тим же (згідно з гіпотезою Х. Смоленова “про структуру миті та динаміки вічності”, мить за рядом властивостей подібна до вічності [див. Подольний, 1989, с. 31–32])). Вона дає нам почуття звільненості, покою, вищого блаженства. Займаючись у різних справах, залучаючись у тій чи іншій формі життєдіяльності, ми, не усвідомлюючи цього, “генеруємо”, “здобуваємо”, актуалізуємо цей стан, бо будь-яка активність, як специфічна форма руху, здійснюється хвилеподібно, а будь-яка хвиля у процесі саморозгортання фіксує нейтральні нульові фази.

Наведемо приклади ситуацій, де виявляється реальність нуля. Можна сказати, що нуль “фіксується” у двох випадках: у стані переходу одного в інше, і у стані цілісного функціонування тієї чи іншої системи, коли всі її елементи виявляють синергетичне слиття, єдність, яка забезпечується “механізмом” нульового, нейтрального модусу. Можна сказати, що чим більша амплітуда коливання психофізіологічних станів, тим глибше та стійкіше ми “залучаємося” до нуля. Це, перш за все, статеве збудження, де ми спостерігаємо достатньо різку зміну функціонально протилежних станів після статевого “насичення”, у якому фіксуються гіпнотичні фази [Долин, Долина, 1972; Кастанеда, 1993, с. 46]. Фізіологічно будь-який стан екстазу (наприклад, сексуального) супроводжується загальним розслабленням організму [Кон, 1989, с. 299], тобто тут ми маємо взаємний перехід станів нервового збудження та гальмування, що відкриває реальність нуля-переходу. Це й парадоксальна фаза сну (швидкого сну, тобто сну зі снами), що актуалізується під знаком статевого збудження [Psych.: The Science of Behav.]. Цікаво, що є всі підстави стверджувати, що у стані гіпнотичного трансу та швидкого сну активна права, континуально-цілісна півкуля головного мозку людини [Каструбин, 1995; Мышляев, 1994; Кандыба, 1994; Красноперов, Панченко, 1991].

Таким чином, можна припустити, що цілісність організму, його саморегуляція, самонастройка реалізується на рівні *правого континуального аспекту людини та одночасно на рівні нульових (біфуркаційних) трансформацій* організмів та середовищ. Тобто хвилі життєдіяльності організму (як результат процесу задоволення численних потреб, який (процес) фіксує фази підвищення та спаду тих чи інших специфічних форм активності) виконують функцію самонастройки організму через отримання ним статусу цілісної біологічної системи, всі елементи якої сплавляються в одне симфонічне ціле. При цьому, будь-яке існування потребує та передбачає цілісність (як феномен антиентропійний), а ця остання досягається через постійну зміну (рух) живих істот. Ми бачимо, що цілісність як стабільно-стійкий стан досягається за рахунок нестабільності, як і стан нестабільності, переходу одного в інше, пов’язується у межах конкретних організмених систем через стан цілісності, поза яким існування дискретних, морфологічно визначених форм життя було б неможливим. Тут єдине та множинне, континуальне та дискретне, статичне та динамічне взаємно трансформуються діалектичним чином.

Стан нуля (нуля-переходу) вільний від будь-яких фізичних “умовностей”, що відбивається у феномені не причинного імплікативного узгодження квантових процесів та в

інших явищах, котрі виявляються наукою як формою суспільної свідомості. Звідси випливають паранормальні феномени, коли, наприклад, людина раптово переходить з відносно спокійного стану до сильного збудження, перетинаючи нуль-перехід, та набуваючи при цьому надможливостей: тендітна бабуся при пожежі витягує з хати скриню, яку потім ледве пересувають декілька міцних чоловіків. Люди у потязі, в якому трапилась пожежа, звільняються “з перевернутих на бік вагонів з виходами з купе, які заклинило, у прямому розумінні розриваючи руками перегородки даху” [Решетников и др., 1990].

При переході до епілептичного припадку (серії сильних рухомих конвульсій, що звичайно супроводжується непритомністю) людина переживає нуль-перехід як стан тотальності буття, який може при цьому сприйматися як автентично-гармонійний. Так Ф.М.Достоевський в одному з листів пише наступне: “За мить до припадку я переживаю відчуття щастя, яке зовсім неможливо уявити у нормальному стані і про яке інші люди не мають ніякої уяви. Я відчуваю себе у повній гармонії з собою і цілим світом, і почуття це до того сильне, до того чарівне, що за декілька секунд такої насолоди з радістю віддаси десять років життя, якщо не все життя” [див. Кацуки, 1993, с. 12].

Будь-яке містичне чи інше посвячення експлуатує та культивує цей стан, прорив до якого здійснюється за умов потужного емоційного сплеску, що виконує крім того й завдання відвернення людини від земних прихильностей, а також закладає фундамент для формування психологічної установки в умовах нуля-переходу – точки біфуркації, через яку організм спрямовується в нове еволюційне “русло”.

Отже, говорити про психологічну установку як граничне, нульове явище, тому, як установив Я. Хінтика, намагаючись у рамках раціональних семантик дати інтерпретацію поняття установки, поняття установки явно виходить за межі реляційних семантик, тобто класу логічних виражень, що фіксують відношення змісту і денотата. Іншими словами, дати логічно строге визначення поняття установки через найближче родове поняття і зафіксувати в ньому видові відмінності не представляється можливим [Реан, 1996, с. 165–166]. Разом з тим, сучасний семантичний аналіз дозволяє виділити в понятті установка ряд смислових одиниць, що виходять за межі атрибутивних суджень. Так, використання колишніх семантик дозволило дослідникам виявити в понятті установка модальний оператор, що досліджує в якості значення поняття його відносини між дійсним світом і безліччю можливих світів.

Таким чином, установка (що розуміється як психологічна установка в строгому змісті слова) – суть відношення між дійсним світом (фіксованим суб’єктом) і безліччю тих епистемологічно можливих світів, у яких об’єкт установки дається. З погляду носія установки дійсний світ виступає як свого роду логічний опис деякої актуальної ситуації, для якого необхідно знайти фіксовану ситуацію, і альтернативну актуальній ситуації, і одночасно – адекватну їй.

Психологам відомо, що психологічні установки формуються головним чином в умовах сильного емоційного збудження організму. Так, при хрещенні новонародженого його опускають у водну купіль, що призводить до сильного стресу, який можна порівняти зі стресом народження. Обряд обрізання також змушує дитину пережити ще не випробуваний досвід сильного емоційного збудження. Індійська тантрична секта у акті посвячення використовує культ “оживлення мерця”, що, зрозуміло, приголомшує до вищого ступеню того, кого посвячують. К. Кастанеда пише, що задля зміщення у людини “точки збірки” (в результаті чого вона переходить на якісно новий рівень існування) вчителі використовують ситуації, які провокують потужне емоційне потрясіння у їх учнів. Це ж саме стосується і медитативних технік Сходу. Будда, як свідчить легенда, пізнав просвітлення після того, як він раптово перервав свої аскетичні подвиги і прийняв їжу. Ісус Христос також пережив вирішальний момент своєї еволюції, коли протягом сорокодобового посту спокушався у пустелі. Можна наводити багато подібних прикладів різних містерій, посвячень, шабашів, служінь, які експлуатують нуль-перехід.

У зв'язку з цим можна говорити і про деякі психотерапевтичні техніки лікування від наслідків життєвих зворушень через спрямований психічний шок. Багато глибоко укорінених негативних психологічних установок формуються саме у стані переживання емоційного зворушення, больового шоку тощо. Катарсична дія мистецтва пов'язана зі станом “психічного резонансу” (який у В. Франкла досягається через метод “парадоксальної інтенції”, а в інших психотерапевтичних моделях через процес “відреагування”), що спонукає людину наново пережити та осмислити життєві обставини, котрі спричинили ту чи іншу психічну травму. Тут стан цілісності досягається за рахунок сполучення переживання (що має правопівкульову емоційно-емпатичну природу) з рефлексією переживання, яка має лівопівкульову логіко-аналітичну природу. Тобто тут має місце те, що класифікується З. Фрейдом у вигляді формули: “там, де було Воно, повинно стати Я”.

Явище нуля-переходу знаходить своє втілення в так званому паранормальному феномені “тунельного переходу” (телепортація і т. ін.) [Кандыба, 1998, с. 219–222]. Тут можна говорити й про гіпотезу вакуумного стану псі-явищ, які виявляється здатними до делокалізації у метризуємому фізичному просторі та часі, з чого випливають властивості нової просторово-часової форми руху матерії, які включають у себе багатомірність та циклічність часу, неоднорідність та анізотропність, багатовимірність та перервність простору тощо, мають одночасно мікро- та макромасштабний характер. Тут можна говорити про несилові явища, про гіпотезу теленейтрального поля і т. ін. [Кандыба, 1998, с. 219–222].

Зараз відкрити багатоманітні форми матерії (корпускулярні види, мезони, бариони), польові форми, резонанси (резонансні частки), віртуальні частки фізичного вакууму, види матерії, що утворюються мозком людини (мислеформи, мислеобрази, психічні поля тощо), біомагнетичні поля, силові поля плазмено-вакуумної природи, біоелектромагнітні поля, теплові і акустичні біофонони і біофотони, мікро- та макролептонні оболонки, імпульсні біомагнітні поля. Підводяться підсумки сучасних наукових пошуків фізичного агента, за допомогою якого здійснюються псі-явища, при цьому більшість дослідників дійшло висновку, що цей агент характеризується такими головними властивостями: у ньому одночасно сполучаються властивості макро- та мікро- та мегасвітів; як мікроявище він підпорядковується імовірнісним законам, законам квантової статистики, квантово-механічному тунелюванню, принципу нелокальності; як макроявище він здатен багатобічно взаємодіяти з оточуючим світом і переходити в будь-які види часток, полів та випромінювань; як мегаявище він володіє релятивістськими та надрелятивістськими швидкостями, здатен змінювати властивості часу та простору, сприяти їх взаємному переходу, маючи при цьому свій унікальний просторово-часовий континуум [Кандыба, 1998, с. 238–239].

Реальність нуля-переходу як гаранту та умови цілісності буття дозволяє сформулювати **чотири закони діалектики**, які співвідносяться з основними філософськими та природничими категоріями буття:

1) закон єдності та боротьби суперечностей витікає з реальності поля як сутності, котра одночасно поєднує в одне ціле об'єкти, що взаємодіють, і фіксує суперечливо-контрасний характер їх відношень, за рахунок чого вони взагалі здатні взаємодіяти та змінюватись, приводитись до руху;

2) закон заперечення заперечення співвідноситься з рухом, що заперечує себе самого;

3) закон переходу кількості у якість співвідноситься з часом, який все змінює;

4) закон цілісності та парадоксальності буття, котрий ми постулюємо, співвідноситься з речовиною, яка є дискретно-структурною сутністю, і яка представлена як цілісність за рахунок нуля-переходу.

Таким чином, всі “здійснення” людського духу актуалізуються через нейтральну нульову фазу, що синхронізує несумісні процеси організму, приводить до єдності різнокаліберні аспекти нашого буття. Це є серединний нейтральний стан, який в силу своєї “неупередженості” виявляється причетним абсолютно до всього у Всесвіті, що робить його знаряддям та джерелом цілісного інтуїтивного пізнання світу: “інтуїція – це пізнання Істини,

пізнання сутності речей не через розум, а серце і всією нашою сутністю” [Жур. Мос. патр., 1977].

Цей стан одержує різноманітне заломлення у народних традиціях, нормах поведінки. Як ми вже зазначали, кожен раз, коли має місце різка зміна функціональних модальностей життєдіяльності, спостерігається перехід через нуль, що трапляється не лише на рівні людського організму, але й на рівні інших середовищ [Іванов, 1991]. Так чаклуни старовини, як відмічає К. Кастанеда, називали час заходу сонця “щілиною між двома світами” [Кастанеда, 1992]. В умовах такого переходу значно підвищуються можливості сугестивного впливу. У зв’язку з цим доречно навести вислів з Нового Заповіту: “Коли ж сонце заходило, то всі, хто мав яких хворобих на різні недуги, до Нього приводили їх. Він же клав Свої руки на кожного з них – та їх уздоровляв” (Лк. 4, 40; Марк. 1, 32). Можна навести ще один приклад, який не тільки ілюструє положення психології про те, що гіпнобельні фази виникають під час заходу та сходу сонця, але й показує, що Істина неупереджена до того, хто і як використовує її принципи. Гітлер у книзі “Майн кампф” писав про те, що вищий ораторський талант власної апостольської натури полягає у тому, що саме в цей час (увечері) йому вдається найлегше, найбільш природним чином підкорити новій волі людей. [Hitler, 1939].

О. Клеман вірно відмічає, що “у стані між сном та бадьорістю, коли границя, яка відділяє свідоме від безсвідомого, стає розмитою і усередині людини розкривається інша тілесність – насолода охоплює всю людину”, що одержує “передчуття Царства Небесного”. Цю насолоду Ісаак Сирін називає особливим одкровенням, яке приходить нам “коли спимо без сну і коли не спимо, щойно прокинувшись від сну” [Клеман, 1994, с. 250]. На границі сну та бадьорості людина перебуває у передчутті Царства Небесного, яке Ісаак Сирін назвав особливим одкровенням, яке приходить у момент, “коли ми спимо без сну і пильнуємо, не просинаючись до кінця” [там само]. Тут “невидиме просвічується через видиме. Видиме надуває сенсу у невидимому. Перше та друге є суть символи один одного у “хаті миру”, в якому Бог є внеположним, досить трансцендентальним центром. Бог перевершує як чуттєве, так і умоглядне, але у втіленні Логосу пронизує Собою і те, і інше, перетворюючи та сполучаючи їх” [там само, с. 216–217]. О. П. Реріх писала, що підключення до “вібрацій космосу” легше відбувається саме на границі сну [див. Дмитриева, 1991, т. 2, с. 329; Рерих, 1992].

Каролі Шнееманн, письменниця та митець, повідомляє, що “джерело всіх її творінь приховано між сном та пробудженням” [см. Криппнер, Диллард, 1997, с. 97]. .

Відомий висновок, зроблений фізіологами: “максимум клітин, що діляться, приходить на передсвітанкові години, коли ніч змінюється світлим періодом” [Рыбаков, 1979]. Цікаво, що період від трьох до п’яти ранку багато езотеричних джерел вважають моментом “Х”, коли макрокосм та мікркосм (космос та людина) “стикаються” [Каныгин, 1995].

Б. М. Кедров пише, що інтуїція вмикається тоді, коли два незалежних ланцюги перетинаються та перемикають думку, що активно працює, на інший напрямок [Кедров, 1969], тобто має місце актуалізація явища нуль-переходу. Можна говорити й те, що реальність нуля як нейтральної сутності виявляється в феномені, коли будь-який рецептор є одночасно і ефектором [Дуброский, 1980, с. 101]. Нуль як ціле виявляється в специфіці цілісної організації хімічних молекул, в якій зникає будь-яка відокремленість частин, коли “всі зв’язки між атомами в молекулі стають загальними” [Петушкова, 1981]. Нуль виявляється і в сфері гомеотерапії, де ми зустрічаємось з ефектом “несилової передачі дії”. Цікаво, що тут існує принцип: вищі потенції (більша кількість розчинів) гомеопатичних ліків впливають на психіку людини, а нижчі – на соматичні функції [Луничев, 1990, с. 29], тобто зафіксована межа, де психіка “переходить” в соматіку. Цікаво й те, що дітей лікують в основному нижчими потенціями, тобто у дітей “вищі поверхи” організму ще не сформовані. Тут ми фіксуємо й ефект переходу лінійності в циклічність, коли хронічні хвороби, які лікуються ліками з високою потенцією, можуть лікуватися й ліками з низькою потенцією, коли їх приймати значно частіше, ніж перші ліки [там само, с. 33].

Стан нуль-переходу, крім суто культових моментів (наприклад так званої “тріумфальної церемонії” древніх, яка полягала в відпрацьованих проявах масового “героїчного ентузіазму” – ритуального тріумфального крику – який був пов’язаний, як пише В. П. Казначеев, з великими психофізичними витратами, що призводило до активації польової, цілісної організації первісної людини [Казначеев, Спирин, 1991, с. 120–124]), використовується і на чисто побутовому рівні. Так, при чханні, коли має місце перехід від стану відносного збудження нервових процесів до стану їх гальмування, традиційно бажається здоров’я, оскільки цей стан виступає у ролі сугестивної установки, бо у стані релаксації, як вчить психологія, людина виявляється відкритою до фактора навіювання. На Сході вважають, що при чханні має місце стимуляція “третього ока” – центру яснобачення людини. За цією ж причиною широко експлуатується стан переходу до сп’яніння, який О. Хайям визначив так: "Когда бываю трезв, нет радости ни в чем, Когда бываю пьян, ум затемнен вином. Но между трезвостью и хмелем есть мгновение, Которое люблю за то, что жизнь есть в нем".

Перед тим як підняти келех, особливо перший, виголошується тост, який звичайно має форму бажання, навіювання. Цікаво, що стан сп’яніння, що несе у собі можливість прилучення до Вищого через нуль-перехід, має слугувати символом богопізнання та називатися “реальністю вищого сп’яніння”, що вводить нас у “царину Божественної сили, котра зламає всі обмеження, перевертає всі перешкоди, наповнює нас Духом Святим” [Клеман, 1994, с. 249]. Треба сказати і те, що для наркоманів особливо цінна “перша хвиля кайфу” після прийняття наркотику, що триває декілька хвилин. Цікаво, що міфологічна свідомість пов’язує сексуальність з процесом їжі, зі смертю, що спостерігається в багатьох мовах [Фрейдберг, 1936; Топоров, 1980].

Стає зрозумілим, чому так важливі у момент переходу до сну і пробудження молитва для дорослої людини, якщо вона релігійна істота, чи психологічна установка, а також колискова пісня, казка для дитини. Ось чому діти люблять слухати страшні розповіді (які деякі дослідники вважають важливим компонентом дитячого розвитку), а дорослі – ризикувати, грати в азартні ігри та ін. Саме тому перехід до стану насичення їжею (музикою, видовищами) широко використовується людством та набуває культурологічного значення, заломлюючись як на примітивному рівні (“хліба та видовищ”), так і в формах вишукановитончених. Саме ця обставина є фокусом, у якому цементуються воедино два боки культури – духовна і матеріальна, де черпають свою основу прагматичні та ірраціональні культи людства. Тут можна розповісти про цікаву річ. Акт їжі як процес актуалізації нуль-переходу ми зустрічаємо у “Темній вечері”, також як і в інших випадках, коли процес їжі набуває сакральності. Хто розділив трапезу з бедуїном, чи випив у нього молока, той може вже не боятися його як ворога, більш того, цей бедуїн стане у разі необхідності на захист свого гостя. Такий стан речей має місце лише на той період, поки їжа, яку з’їли, зберігається у тілі.

Саме тому мають таку дивно-привабливу силу похорони, адже вони фіксують явище переходу-переходів – з життя у смерть. У зв’язку з цим можна навести як приклад обряд саті – спалювання вдів у Індії [Трегубов, Вагин, 1993, с. 215-217; Хьюман, Ван, 1993]. Перед актом спалювання жінка звичайно входить у стан містичного екстазу і, як вважають, повинна бути предметом поклоніння. Окрім того, як вірять індійці, жінка в останні хвилини перед спалюванням набуває здібності до яснобачення та пророцтва [Амбелен, 1993; Кратохвиль, 1991, с. 82]. Якщо це справді має місце, то даний феномен можна пояснити ефектом нуль-переходу, у сфері якого досягається злиття потенційного та актуального, минулого та майбутнього, все одержує якість перетворення (і одночасно цілісності).

Тут цікавою є інформація про так звані “поля смерті” [Похитит. разума, 1997, с. 499-502]. Вчені установили, що існують так звані поля смерті, що залишаються після убивства людини, які дуже небезпечні для живих. Над цією проблемою задумувався геніальний фізик В. І Докучаєв. Справа в тім, що багато років учені не могли пояснити результатів нескладних експериментів. Пацюку вводили кураподібну речовину, що приводить до смерті в результаті, дихальних органів за кілька хвилин паралічу. У цей час тварину поміщали в спеціальну камеру, екранізовану від магнітних полів. За межами камери стояли датчики, що, виходячи з

відомих законів фізики, не могли фіксувати зміни в організмі паціюка. Але коли повинна була наступити смерть, їхні стрілки різко відхилялися від нуля. А під час агонії істоти вони зареєстрували сплеск електричної активності, хвилі якої вільно проходили крізь екран. Це не могли бути звичайні електромагнітні коливання, спрямовані поперек руху хвилі: для них лист металу є нездоланною перешкодою. Під час експерименту якісь сигнали проникали навіть крізь товсті екрани.

В. І. Докучаєв припустив, що в момент смерті організм випромінює так називані подовжні хвилі, у яких електромагнітні коливання збігаються з напрямком руху. Дані хвилі повинні володіти величезною проникаючою здатністю. Згодом, коли були створені генератори і приймачі подовжніх хвиль, висновки В. І. Докучаєв підтвердилися експериментально.

Тут можна говорити і про ефект “випромінювання смерті” [*Похитит. разума, 1997, с. 499 і сл.*]. В Омську, у лабораторії дослідження термінальних станів, убивають тварин. Рубають голови, душать, труять, палять, топлять – тобто страчують усіма відомими способами. Живність, що убивається, генерує деяке випромінювання. Його уловлюють і, підсиливши особливими приладами, направляють у мозок людей. Люди від цього стають телепатами і ясновидючими. Даний феномен уперше був зафіксований у Сан-Дієго (США) професором Генрі Абарбанелем під час страти злочинця на електричному стільці: офіцер, що включав рубильник, на два дні став телепатом. Доктор Сайрос Мерфі фіксував аналогічні аномалії в онкологічній клініці щораз після смерті чергового пацієнта. Професор Джон Хайед знайшов посилення надчутливого сприйняття у випробуваних, що знаходяться поблизу від металевого бруска, що ламається. “Смерті” різні, а результат один.

Стан нуль-переходу досягається достатньо просто: необхідно вольовим зусиллям поміняти знаки своїх психофізіологічних режимів. Увійти в “третій стан”. Так, у стані глибокої медитативної релаксації на тлі активного бадьорого чекання збуджуючого стимулу (медитативні практики передбачають у цей момент підтримання стану очікування, тобто – бадьорого духу [*Каптен, 1993*]), ми ніби “зависаємо у повітрі”, тобто виходимо із стану гальмування, але не входимо у стан збудження, “затримуючись” в нуль-переході. Пафос цього стану виразив бл. Августин, який висловив головну проблему людської екзистенції наступними словами: “Будь-яке минуле вже не є існуючим, а будь-яке майбутнє ще не є існуючим, ось чому минуле та майбутнє є недоликами у бутті” [*Опыт прав. догм. богосл.*].

Найсильніший же процес зміни станів є перехід з життя у смерть, про що пише Р. Муді у книзі “*Життя після життя*” [*Moody, 1977*], де досліджується феномен клінічної смерті [*Гроф, Халифакс, 1996; О часе смерт.; Моуди, 1990*]. Австралійський лікар П. Каліновський у книзі “*Перехід*” описує численні випадки, коли люди, які вмирали, одержували можливість сприймати реальність одночасно нашого та “потойбічного” світів [*Калиновский, 1991; Osis, 1961; Царева, 1993*]. Цікаво, що багато древніх посвячень, ініціацій оперують системою понять, у якій народження та смерть називаються одним і тим же словом. Цей факт одержав наукову інтерпретацію у сфері трансперсональної психології [*Капра, 1996, с. 120–140*]. З цією ж обставиною пов’язано один з трьох стовпів християнської етики (Віра, Надія, Любов) – Надія. Християнин, для того щоб “потрапити” у Царство Небесне, має постійно перебувати у стані “передчуття” смерті [*Клеман, 1994, с. 136*], бо смерть у більшості випадків трапляється несподівано. Дещо подібне ми зустрічаємо на Сході, де момент смерті вважається найважливішим для людини, оскільки її стан в акті переходу в інший світ визначає подальші “перспективи” потойбічного існування. Крім того, постійне очікування смерті, “носіння” її у собі може дати людині можливість обірвати всі прихильності до земного і зануритися у граничний, “чемоданний”, проміжний між життям та смертю стан. Ось чому М. Монтень у книзі “*Досвіди*” [*Монтень, 1960*] писав, що “роздумувати про смерть – це значить роздумувати про волю. Хто навчився помирати, той розучився бути рабом. Готовність померти звільняє нас від будь-якого підкорення. І нема зла для того, хто збагнув, що загубити життя – не зло”. “Пам’ятай про смерть”, вчать нас древні. Як писав Гете, “И доколь ты не поймешь Смерть для жизни новой, Хмурым гостем ты живешь На

земле суровой”. У зв’язку з цим можна навести християнське вчення про “смертнобожнічство” (обожнювання смерті), яке констатує: наше спасіння полягає у смерті та стражданні [Ивкин, Нагорная, 1994].

Феномен смерті експлуатується деякими культурами у вигляді ритуалу жертвоприношення, що виступає засобом “спілкування” з “потойбічними” сферами; крім того, як вважається, чим більше жертва, тим “ширше” канал зв’язку з цими сферами. У жертву можуть приноситься не лише рослини та тварини (а також окремі аспекти життєдіяльності людини, наприклад, її дихання), але й окремі народи. Жертвою може виступати й Божественна Особистість. В системі теософії, у ведизму та в християнському богослов’ї вважається, що світ створений за рахунок Божественної жертви [Клизовский, 1995]. На сході вважають, що буття, світ актуалізуються як єдність жертви, того, хто її приносить і місця, де жертва приноситься [Роллан, 1991, с. 165]. Як говорить древня ведична історія, “...всебачущий Бог-Отець, що знаходиться вище розуміння смертних, вмирає як син... Святий Дух, приносячи себе у жертву самому собі, щоб врятувати світи” [Блаватская, 1994, с. 80].

Цікаво, що у момент смерті будь-якого організму, як довели дослідження Кірліан, у нього підвищується енергетичний тонус [Шишина, 1974; Кирлиан, Кирлиан, 1964], що дозволяє, піднявшись на енергетичну “гірку”, “упасти” вниз – у смерть, перетинаючи канал преображення та змінитися. Дещо подібне ми спостерігаємо в житті елементарних часток: електрон, що падає з вищої орбіти на нижчу, випромінює енергію. Дійсно, будь-яка зміна передбачає попередній етап “антизміни”, тобто, як писав Лао-цзи, для того, щоб отримати, спочатку потрібно дати, для того, щоб контролювати ситуацію, слід спочатку підкоритися їй...

Треба сказати, що з точки зору вищевикладеного розгляду явищ соціального та індивідуального змістів можна аналізувати всі без виключення реалії нашого життя. При цьому не буде речей, від яких ми змогли б зарозуміло відмахнутися як від якоїсь дурниці, котру винайшли дикуни. Тобто не один факт нашого життя не залишиться поза увагою, поза раціональним аналізом; це підводить нас до висновку, що у суспільстві немає речей абсурдних та безглузвих, що все існуюче має під собою раціональну основу, що ми існуємо, як писав Лейбніц, у кращому зі всіх можливих світів. Цей висновок підтверджується так званими антропними космологічними аргументами [Балашов, 1988]. Вчені, як писав Б. Рассел, дотримуються мовчазної угоди про закономірну, раціональну будову нашого світу, якщо це було б не так, то наука непотрібна.

Розглянемо ще декілька фактів. Ворожба на Різдво традиційно здійснюється під час переходу до збільшення тривалості світового дня (у період зимового сонцестояння), а ніч на Івана Купала, що “рясниться чудесами” має місце під час переходу до зменшення світового дня. Ісус Христос, за народними переказами, народився під час зимового, а Іоанн Хреститель – під час літнього сонцестояння, а Богородиця – під час рівнодення.

“Механізм” чаклунства вкладається у схему нуль-переходу. Уявімо собі відьму, яка ворожить над казаном, що кипить, яка кидає туди особливе зілля, що збуджує, вводячи себе поступово у все більше збудження, котре може закінчитися відключенням свідомості і впадінням у безпам’ятство. Швидкий перехід від стану збудження у стан гальмування “звільняє” імпульс, оперений певним бажанням і діючий в умовах “тунельного ефекту” нуль-переходу. Дещо подібне ми маємо у ритуалах кружляння дервішів та шаманів, у містичних танках-містеріях, які можуть тривати декілька діб. Потрібно сказати й те, що симпатична магія, головний принцип якої – частина дорівнює цілому – експлуатує ефект синергії нуля, у сфері якого просте та складне, частина та ціле, причина та наслідок не диференціюються. Стан нуля-переходу В. Л. Леві аналізує у формі явища, що він називає “відлуння-магнітом”: людина спочатку вводиться у стан квієтизму, повного безвілля і відсутності бажань, попередньо давши собі установку на ту чи іншу дію [Леві, 1991]. Перехід від звуженої до звичайної свідомості породжує феномен волі. Явище “відлуння-магніту” В. Л. Леві характеризує як триєдиний процес: “закляття – порожнеча – дія”. Перед тим як випити келих

шампанського в новому році в цей келих традиційно кидають попіл спаленого папірця, на якому записують бажання. Звідси випливає і традиція загадувати бажання у момент, коли людина бачить зірку, що падає: швидке переключення уваги на короткий час падіння об'єкту передбачає різку зміну психічного стану людини, що мало кому вдається.

О. Г. Бахтіяров досліджував здатність людей до надчуттєвого сприйняття та дійшов висновку, що бажання людини блокує актуалізацію феномену надчутливого прийняття, і не лише його. Бажання людини заважає будь-якій її діяльності [див. *Кратохвиль, 1991, с. 55*]. В. І. Сафонов [*Сафонов, 1990*] рекомендує наступний порядок входження у процес яснобачення: сильне бажання, стан порожнечі (близько 5 хв.), потім реалізація процесу яснобачення через спокійне бажання та впевненість у результаті.

Стан нуль-переходу бажаний для людини тим, що несе в собі відблиск фундаментальної єдності Всесвіту – сфері гармонії, спокою і самодостатності, де немає роздираючих людину протиріч (там вони, кажучи мовою філософії, постійно знімаються). Саме тому спокій, статика може сприйматися нами як втілення краси, а динаміка, що містить в собі взаємодію протилежних початків буття, – як відхід від принципів краси. Дане положення ілюструється спостереженнями К.-Ф. Флегеля: “у камчадалів бог Кулка приймає свої особисті заморожені випорожнення за богиню краси, поки ті ще не відтанули” [*Жан-Поль, 1981, с. 128*].

Досягнення стану нуль-переходу можливо не лише при зміні знаків режимів життєдіяльності, але й тоді, коли стикаються два протилежних стани чи сутності, досягаючи при цьому взаємної компенсації. Так при сполученні станів м'язової напруги і релаксації (що характерно для гіпнотичного трансу, який характеризується м'язовою ригідністю), емоцій страху та гніву, логічного та образного мислення, прагнень до життя та смерті одночасно та ін. ми “генеруємо” нуль-перехід. Чи, як пише С. М. Лазарев, “вище щастя... не у земному і не у духовному, а в моменті переходу від одного до іншого, в моменті внутрішнього об'єднання цих двох протилежностей” [*Лазарев, 1994, с. 344*]. У О. Блока цей стан називається “радість-страданьє одно”.

Кожного разу, коли ми зустрічаємо несумісні взаємовиключні сутності, ми виявляємо реальність Нуля, що сприймається як чудо, бо в ньому “все можливе”. З цієї позиції аналізу буття стають зрозумілими висновки католицького теолога А. Курно про поняття чуда як “зустрічі” двох незалежних причинних рядів, що “відчиняє простір для будь-якої третьої сили” [*Зеньковский, 1964, с. 9*]. Стає зрозумілою і телеологічна теорія “паралельних площин” знання та віри, що, згідно з цією теорією, знаходяться у взаємно доповнюваному відношенні [*Габинский, 1978, с. 128-129, 225*].

Чудо булатної сталі полягає у сполученні нею двох несумісних для металів властивостей – твердості та гнучкості. Медитація як спосіб занурення в нуль може бути успішною, коли ми при цьому сполучаємо несумісне. Так на Сході використовують медитативну картонку: круг небесно-блакитного кольору, на якому у червоно-золотому кольорі зображене санскритське слово АУМ [*Игнатенко, Годованец, 1991*].

При візуалізації цієї картонки відбувається об'єднання протилежностей на декількох рівнях.

На рівні форми, коли сполучається круг (плавна, континуально-симетрична лінія, що переходить у саму себе) та знак АУМ (ОМ) – ряд зігнених дискретно-асиметричних ліній.

На рівні кольору здійснюється сполучення холодної та гарячої кольорової гам (небесно-блакитної та червоно-золотої), які сприймаються відповідно лівою та правою півкулями головного мозку [*Николаенко, 1985*].

При цьому може досягатися функціональна синхронізація півкуль та вихід у простір медитації.

На рівні мислення сполучаються абстрактно-логічне мислення, що оперує знаковою символікою (знак АУМ) і предметно-конкретне мислення, яке оперує у даному випадку образом первісної вібрації (АУМ), що “народила світ”. Тут може промовлятися певна

мантра, фоноспектрограма якої виявляє інтеграцію континуальної та дискретної сутності (тобто мелодії та ритму, які відбиваються різними півкулями).

На рівні емоційних переживань може спостерігатися сполучення стану містичного жаху перед безоднею первісної вібрації (чогось невідомого, принципово невизначеного), яка все поглинає, зі станом твердої рішучості через усвідомлення себе центром світу, свого абсолютного злиття з ним. Єдність півкульових стратегій у стані медитації виявляється через техніки медитації, наприклад, дихання тут встановлюється таким чином, щоб різниця між вдихом (активація правої півкулі) та видихом (активація лівої півкулі) стиралася. У процесі медитації все спрямоване на те, щоб функціонально сполучити правий та лівий аспекти людини [Каптен, 1993].

Абсолют, нуль завжди був метою філософського пошуку та виступав у безлічі форм. У вигляді філософського каменю середньовічних алхіміків, здатного, як вважали, трансмутовувати елементи; у вигляді платонівської ідеї, а також “нерозлічимого Єдиного” (Упанішади), першоствореного “хаосу” (Геосід), “дао” (Лао-цзи), “архе” (Мілетці); у вигляді невизначеної, позбавленої будь-яких властивостей неоформленої порожнечі, ніщо (піфагорійці)... [Кармин, 1981, с. 13].

Як пише Алан Лео, “у всього сущого є боки – духовний та матеріальний, суттєвий та формальний... Одна й та ж річ дає високий та низький, тонкий та грубий, абстрактний та конкретний аспект – кожне явище природи має причину у минулому і дію у майбутньому... Ми живемо у світі дуалізму, в якому постійно витає тонке, невизначене. Дещо і діє як сутність чи принцип всіх речей, що володіють цим подвійним проявом” [Лео, 1994, с. 3].

Це Дещо виступає у В. С. Соловйова як абсолютне, яке він визначив як “звільнене... завершене, закінчене, повне, всеціле... для того, щоб бути вільним, необхідно мати над всім силу та владу, тобто бути всім у позитивній потенції, чи силою всього; з іншого боку, бути всім можливо лише коли ти є взагалі нічим чи окремо, тобто коли ти вільний і зречений від всього” [Соловьев, 1990]. Ці висновки узгоджуються зі словами Біблії, де ми зустрічаємо заклик Христа йти по шляху слабкості, а не сили. Чи, як казав Лао-цзи, “слабкість велика, сила мізерна. Коли людина народилась, вона слабка та гнучка; коли помирає, вона міцна і черства. Коли дерево росте, воно гнучке та ніжне, а коли воно сухе та тверде, воно помирає. Черствість та сила – супутники смерті. Гнучкість та слабкість виражають свіжість буття. Тому те, що отверділо, те не переможе” [Пер. век., с. 32]. Микола Кузанський у вченні про “абсолютний максимум” стверджував, що в Бозі такі принципи, як дійсне та можливе, “потенція” та “акт”, не диференціюються.

У цьому зв’язку слід відмітити, що у стані виснаження нервової системи людина набуває здібності парадоксального реагування, тобто спостерігається феномен зниження порогів чуттів. З іншого боку, стан нервового виснаження викликає перевагу повільних електропотенціалів мозку, які виступають механізмом захисту, оскільки вони стирають зони збудження в корі головного мозку. Можна сказати, що надійність роботи людини полягає у виникненні різних рівнів коливань надповільних процесів [Каструбин, 1995, с. 171]. Крім того, відмічається лікувальна ефективність слабких інформаційних сингалів, що мають захисні властивості [Гаркави и др., 1990]. Лікувальна і знеболювальна ефективність різко зростає при зменшенні інформаційного сигналу [Кудряшов и др. 1980]. Можна сказати, що енергообмін з навколишнім середовищем здійснюється в основному на низьких енергетичних рівнях [Каструбин, 1995, с. 159]. Ці рівні можна зіставити з трансовими станами, котрі співвідносяться з активністю правої півкулі [Мышляев, 1994], у сфері якої функціонують механізми підсвідомості і де інформація репрезентована у “стиснутому”, “згорнутому” вигляді, що дозволяє оперувати нею, виконуючи складні арифметичні дії протягом кількох секунд [Бехтерева, 1988].

Нуль можна назвати недуюальною сутністю, яка є предметом відображення в основному правопівкульової, міфо-релігійної свідомості. Так у Апокаліпсисі Бог звертається до Ангела сьомої, останньої церкви (вище йде “престол Всевишнього”): “Я знаю діла твої, що ти не

холодний, ані гарячий. Якби то холодний чи гарячий ти був! А що ти теплий і ні гарячий, ані холодний, то виплюну себе з Своїх уст.” (*Откр. 3, 15–16*).

Нуль, Абсолют можна співвіднести з особливим станом свідомості, який, згідно з Патанджалі, досягається через зміну односпрямованості свідомості, тобто добувається в результаті “досягнення тотожності минулих і тих, котрі щойно з’явилися, змістів свідомості” [*Патанджали, 1992, с. 57*], коли з’єднуються соціально-культурологічний та особистісно-природний аспекти людини. В людській психіці немає жодного компоненту, який би був тільки природним (не соціальним), чи тільки соціальним (не природним) [*Брушлинский, 1977*]. Це й стан нірвани, котрий називається повнотою надособистісного життя, що злите з життям Всесвіту. У Бхагавад-Гіті абсолютне визначається як початок, середина та кінець всех створень (приблизно у такій же формулі Ісус виражає сутність Бога – як Альфу і Омегу, початок і кінець), що співвідноситься з міркуваннями Миколи Кузанського про “одиницю” [*Николай Кузанский, 1979*]. Микола Кузанський писав, що “якщо Бог все, Він також і ніщо”.

Нуль знаходить своє вираження в неадекватності формальних логічних структур об’єктивній природі руху, всезагального чи нескінченного. Специфічною формою цієї неадекватності є притиріччя-проблеми (чи антиномії-проблеми) [*Нарский, 1969а, 1969б*]. Засобом вирішення цих протиріч є діалектичний синтез формально-логічних несумісних суджень (тези і антитези), перехід до якісно нового стану, який заперечує одночасно і тезу, і антитезу [*Цехмистро, 1981, с. 33*].

Навіть В. І. Ленін був, хоч і неусвідомлено, під чарами Абсолюту, що ілюструється його словами: “всезагальний принцип розвитку треба з’єднати, пов’язати, сполучити із всезагальним принципом єдності світу, руху, матерії...” [*Ленін, т. 29, с. 229*]. Абсолют може розумітися як “дещо третє”, котре опосередковує взаємодію двох речей, на що звернув увагу Гегель, який писав: “щоб зрозуміти відношення взаємодії, ми не повинні залишати два його боки у безпосередній данності, а повинні... пізнати в них моменти третього, вищого, яке саме і є поняття” [*Гегель, т. 1, с. 260*]. Конспектуючи Гегеля, Ленін писав: “тільки “взаємодія” = порожнеча” [*Ленін, т. 29, с. 146*]. Чим же є гегелівське третє у взаємодії? “Третім моментом, який опосередковує і визначає взаємодію двох кінцевих речей чи боків (частин), є інтегральні закономірності цілого... Взаємодія частин опосередкована самим цілим – третім моментом, чи субстанцією. Субстанція є інтегральна і іманентна якість цілого, яке суто специфічно характеризує предмет і в той же час є внутрішньою підставою всіх його боків (частин). Значить, “тайна”... цього третього полягає у тому, що взаємодіючі боки явищ чи речей при всіх різницях між собою мають в той же час всезагальну основу – субстанцію, є лише різними модифікаціями однієї і тієї ж субстанції” [*Югай, 1976, с. 22–23*]. Тут субстанція є єдністю єдиного та множинного.

Як відзначав Ф. Шеллінг, “оскільки ідея цілого може бути показана лише шляхом свого розкриття у частинах, а з іншого боку, окремі частини можливі лише завдяки ідеї цілого, то, зрозуміло, що тут мається протиріччя, яке долається... шляхом раптового збігу свідомої та безсвідомої діяльності” [*Шеллинг, 1936, с. 338*], тобто шляхом функціонального сполучення правої та лівої півкулі.

Абсолют у якості принципу цілісності форм життя може бути співвіднесеним з серцем людини як “органом богопізнання”. На Сході вважається, що серцева чакра виконує роль інтегратора різноманітних психічних сил людини. В християнській аскетичній антропології думка про серце як орган богопізнання знаходить своє відображення у принципі кардеоцентризму. Як пише А. С. Позов, “у статичній множинності людини повинен бути початок, який об’єднує та спрямовує, повинен бути центральний орган, орган єдності та інтеграції, що здійснює зв’язок частин, гармонію і ієрархію, корекцію органів і апаратів; повинен бути орган триєдності, духовно-душевно-тілесної єдності. За вченням давньоцерковної антропології, таким органом у людській істоті є серце” [*Позов, 1965, с. 165*]. Треба сказати й те, що деякі дослідники вважають: серце є резонатором голографічного типу [*див. Мартынов, 1990, с. 73*]

Можна констатувати, що Абсолют у наближеному розумінні є єдністю протилежностей. Дана ідея отримує глибоку інтерпретацію на Сході. Так буддизм махаяни робить акцент на неіснуванні протилежностей, на нульовому шляху, що є підставою для буття і небуття: “є” – це перша протилежність, “не є” – друга. Те, що лежить між ними, не може бути дослідженим, є невимовним, непроявленим, незбагненим і не має тривалості. Це й є нульовий шлях, що називається істинним пізнанням буття... З точки зору буддизму і даосизму, гармонія – не є кінцевою метою світу, а лише шляхом до кінцевої мети. Кінцева мета – досягнення стану повного спокою – центру кола, зняття всіх суперечностей, у тому числі між спокоєм та рухом. Ідеал – досягнення ідеального спокою (дао, нірвани), спустошеності, безсмертя, повернення до Одного” [Кандыба, Кандыба, 1993, с. 155–156].

Ці роздуми можна зіставити з положенням Бхагавад-Гіти про Брахмана: “Брахман, Дух, не маючий початку.... знаходиться поза існуванням и не-існуванням” (Бх.– Г. 13, 12). “Світ речей єдиний з Брахманом і той же час протилежний йому. Протилежність їх відносна, єдність абсолютна. Протилежність полягає в тому, що Брахман – нескінченний, а природа – кінцева, Брахман – вічний, природа – преходяща, Брахман – незмінний, нерухомий, природа – мінлива, Брахман існує поза простором і часом і не підкорюється дії необхідності, явища природи розвиваються в просторі і часі і суворо детерміновані” [Гостеева, 1985, с. 72]. Як писав Р. Тагор, тут виявляється вражаючий парадокс, оскільки Брахман відноситься до феноменального світу, який їх породжується, як єдине до множинного, але Єдине в той же час є множинністю, а видимість складає протилежність істині, і той же час з нею неподільна; Брахман тут трактується як тотожність матеріального та ідеального, де вони виникають і приміряються [Гостеева, 1985, с. 76].

Тут розуміється, що з тотожності народжується протилежність, а з протилежності – єдність, що є головним моментом у розвитку, його початок і кінець, тому закони, яким підкорюється світ явищ, має виходити з єдиного джерела, що є основою буття. Все, що складає єдність, гармонію, має бути пов’язаним єдиною сутністю, від якої все залежить [там само, с. 86–87]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Платона, у якого ідея Ніщо проявляється в диференціації між світом речей і світом ідей. Причому, в видимих речах спостерігається тотожність єдиного та множинного, подоби та різниці, покою та руху, але в світу ідей – повна абсолютна їх відокремленість [Платон, 1970, т. 2, с. 407].

Таким чином, порожнеча, Абсолют є концептуальним координуючим початком буття, оскільки, як зазначав ще Аристотель, у порожнечі всі напрямки є рівноправними. Чи, як сказано у Корані, “Куди б ви не звернулися, там лице Аллаха” (К. 2: 109). Інтерес являє й те, що Діонісій Ареопатит визначав Всевишнього як “перебуваючого всюди і ніде” [Клеман, 1994, с. 180] “Він – ніщо і не в чому, і в той же час визнається через все і у всьому, Його не можна пізнати ні у чому і нічим” [Клеман, 1994, с. 229]. Можна сказати, що світ, згідно з концепцією Упанішад, єдиний та “порожній” у Брахмані та множинний, феноменальний у сонмі Атманів. Новий науковий погляд на природу квантової реальності констатує те ж саме: існує “принципово непереборювана можливість прояву властивостей реальної множинної матерії в так званій порожнечі... те, що лежить в основі цієї можливості, виявляється більш реальним, більш глибоким і більш дійсним, ніж вся преходяща і, можна сказати, ілюзорна дійсність множинного світу речей та процесів. Така квантова властивість світу як неподільного цілого. Будь-яка конкретна річ, явище чи процес неминуче преходящі... Але незмінною, однаке, залишається той бік світу, з котрого він постає не як множинне, а як одне”, – пише І. З. Цехмістро [Цехмистро, 1981, с. 132]. Як писав Л. Шестов, “Видима реальність, що ніколи не дорівнює собі, що приймає мільйони різних форм, не є істиною реальністю. Те, що реальне, повинно бути постійним” [Шестов, 1991, с. 62]. Чи, як вважав Е. Шредінгер, “особова індивідуальна душа дорівнює всюдисущій, всеосяжній вічній душі”. Цей головний висновок Е. Шредінгера вважав, аналізуючи сутність генетичної теорії, “найбільшим з того, що може дати біолог, який робить спробу одним ударом довести і існування Бога і безсмертя душі” [Шредінгер, 1947].

Говорячи про Абсолют, ми повинні мати на увазі, що він як дещо невимовне [Берестьев, 1996], з одного боку не піддається вербально-символичному, а також й образному вираженню, а з другого – він не може бути обмеженим навіть особистою неможливістю пізнання, тобто Абсолют з одного боку не можна пізнати, вимовити, а з другого – цілком можна пізнати, раціоналізувати та символізувати [Вознюк, Тичина, 1997], коли, як пише Алан Лео, Абсолют знаходить різноманітні раціональні проекції. У геометрії – це коло, “у царстві цифрової символіки – це цифра нуль, у царстві світла та кольорів – це затемнення, у символіці звуку та музиці – це тиша, мовчання” [Лео, 1994, с. 9–10]. Абсолют необхідний для нас і задля розв’язання численних парадоксів, що народжені наукою, багатьох антиномій-проблем як специфічної форми “вираження неадекватності формально-логічних структур об’єктивній природі руху, всезагального, нескінченного” [Нарский, 1969].

Порожнеча, Абсолют є нейтральною сутністю, “форпостом” матерії, де вона черпає своє буття, закони та порядок. “Дійсно, як буде існувати порядок, коли нема чогось вічного, окремо існуючого і перебуваючого?”, – цікавиться Аристотель [Аристотель, 1934]. У Спінози порожнеча виступає у вигляді субстанції, яка бере участь у всіх змінах, залишаючись при цьому інваріантною [Спиноза, т. 4, с. 404–405]. У Декарта цілісність матерії, її постійна кількість витікає з деякої незмінної сутності, і саме тому, “що Бог є незмінним і що діючи завжди однаковим чином, Він виконує завжди одну і ту ж дію” [Декарт, 1950]. Парадоксальна сутність порожнечі знаходить своє відображення в ідеї Геракліта, “що одне й те ж може існувати і не існувати одночасно” [Мат. др. Гр.]. Бл. Августин писав у “Сповіді” про природу цілого: “Бог привів все до єдиного порядку; цей порядок і робить зі світу “єдине ціле” – *universalis*. Цю цілісність людина “розриває”..., ставить “частину” вище за “ціле”, достойність, що належить “цілому” – *universalis*, – вона надає “частині” [Августин, 1969]. В. Гумбольдт писав, що світ рухається глибоким почуттям того, що все одиничне ніби овіяне цілим, єдиною силою, несе в собі ознаки свого зв’язку з цим цілим. В. І. Вернадський також пробував довести цілісність Всесвіту, та працював на шляху розвитку цілісного знання, мови символу, яка відповідає новому еону [див. Григорьева, 1997, с. 90–102].

С. С. Хоружий [Хоружий, 1995] пише, що поняття синергії передбачає своєрідний “образ людини і свій дискурс, спосіб міркування та мислення, яке, коли воно повною мірою розкрите, зможе, можливо, ініціювати перехід думки і культури у нову, енергійну парадигму”. Сама Істина зараз вже розуміється як дещо ціле, у якому, за словами Сен Цяна, “нема ні минулого, ні теперішнього, ні майбутнього”. При цьому, “довершений шлях, – продовжує цей же автор, – подібний до безодні, де немає надлишку чи дефіциту. Тільки тому, що обираємо, втрачаємо його. Не прив’язуйтеся ні до чого зовнішнього і не живіть у внутрішній порожнечі. Коли розум покоїться у єдності речей, двоїстість сама зникає” [див. Григорьева, 1997, с. 90–102]. При цьому, як пише Т. П. Григорьева, “знаходячи цілісність, кожна сутність знаходить Волю. Знаходячи Волю, вона співіснує з іншими незіллано та неподільно... Виходить, що світ, скоріше, подібний не до моноцентричної моделі, тим більше – не антропоцентричної, а поліцентричної, чи “сингулярної”: центр всюди, у кожній точці. І сама ця точка не потребує опори, бо пов’язана з вищим Буттям, і є цілим, мікросвітом. Будь-яке ціле відкрите іншому цілому, єдино з ним у вищому, не у фізичному чи механічному сенсі” [там само]. Це нагадує нам філософський принцип єдності світу, а також принцип просторово-часової нелокальності об’єктів у голографічному універсумі. Досягнення цілісності і переборювання двоїстості можна разом з Р. Емерсоном розуміти як зміну осі свідомості, яка приводиться до відповідності з “віссю речей”. Саме до цього закликає “середній шлях” буддизму, коли говорить про “щасливе сполучення опору і неопору, позитивного і негативного початків” в людині [Хемфріс, 1993, с. 26].

Поняття порожнечі, яким оперують містики, прямо співвідноситься з поняттям фізичного вакууму. “Подібно до східної Порожнечі, “фізичний вакуум”, як він іменується у теорії поля, не є просто станом абсолютної незаповненості і відсутності будь-якого існування, але містить у собі можливість існування всіх можливих форм світу часток. Ці форми, у свою

чергу, є не самостійні фізичні одиниці, а лише перехідні втілення Порожнечі, що лежить в основі всього буття” [Капра, 1994, с. 199]. У царині сучасної науки, філософії, релігії порожнеча з’являється “зіркою першої величини”, як принципово новий суб’єкт пізнання, пошуки котрого ведуться у межах феноменологічної, екзистенціональної філософії, в езотеричній психології Г. І. Гурджієва, П. Д. Успенського, в аналітичній психології К. Юнга, особистісно-центрованій, дзен-психології А. Уотса, трансперсональній психології Ст. Грофа і К. Уілбера, онтопсихології М. Менегетті, у працях Тейяра де Шардена, В. І. Вернадського, Е. І. Реріх, В. В. Налімова, В. П. Казначєєва, І. З. Цехмістро та ін.

У плані психіки людини порожнеча виявляється у сфері медитативних станів, що мають глибоке культурологічне підґрунтя. У наш час за допомогою сучасної медичної та нейрофізіологічної техніки ведуться дослідження параметрів організму людини під час занурення у медитативний стан. При цьому, як ми писали, відмічається феномен синхронізації півкуль мозку [Murphy, Donovan, 1985]. Процес синхронізації, злиття, взаємної компенсації протилежностей розглядається як важлива умова генерації “світлоносного”, “діамантового” тіла у рамках тибетського буддизму [Казначєєв, Спирин, 1991, с. 188]. Цікаво, що у неоплатоників техніка досягнення трансового стану злиття з Єдиним також виявляє генерацію “світлоносного” тіла [Лосєв, 1988]. Треба сказати, що в буддизмі порожнеча як основа всіх феноменів також називається “світлоносним, діамантовим” буттям. Категорія світлоносності може слугувати і визначенням для фотонної основи Всесвіту у рамках квантової теорії поля, яка (основа) постає єдиним неподільним комплексом.

Таким чином, цілісність (порожнеча) є досить реальним об’єктом наукового аналізу. Фактор порожнечі необхідно враховувати при аналізі будь-якого явища.

ГЛАВА 6. ВИЩА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ВОНА Є

*Форма и бесформенное. Вот что такое Абсолют.
Ни формы, ни бесформенного. Вот что такое абсолют.
Вечное и конечное. Вот что такое Абсолют.
Ни вечного, ни конечного. Вот что такое Абсолют.
Смерть и бессмертие. Вот что такое Абсолют.
Ни смерти, ни бессмертия. Вот что такое Абсолют.
Пусть негативное и позитивное замкнется в тебе
И высечет искру Огня, сгорая в котором,
Ты обретишь слияние с Абсолютом*

В. Сидоров

*Не спешите, в гости к Богу не бывает опозданий
В. Висоцький*

*Людина людині – бог.
Л.Фейербах*

*У світі не відбувається нічого, де не було б видно смислу якогось максимуму чи мінімуму
Л. Ейлер [див. Разумовский, 1988, с. 9]*

Якщо між релігією та наукою є конфлікт, то це, скоріше всього, фальшива релігія і фальшива наука.

К. Уілбер [див. Гроф, 1990а, с. 459]

*Визначати Бога – це заперечити Його.
Б. Спіноза [див. Шмаков, 1916, с. 65].*

Абсолютне є, перш за все, всеохоплююче, є твердження та заперечення одночасно всіх тверджень та заперечень.

В. Шмаков [там само, 1916, с. 92].

*Людина є формою Божественної думки, а Бог є ідеалізованим синтезом думки людської.
Еліфас Леві [там само, с. 182]*

*У Бозі бажання та дія, істота та воля тотожні.
Б. Спіноза [там само, с. 322]*

*Бог є децю Надлишкове, Він є Надсуцим Небуттям.
Мейстер Екхарт [там само, с. 443]
Бог є любов (1 Ін. 4, 16)*

Дух є Богом. (Іоан. 4, 24)

*Божественна темрява є тим неприступним Світлом, в якому живе Бог.
В. М. Лосский [Лосский, 1968, с. 61-62]*

Тим, хто організований на пізнання зовнішнього світу і тим, хто орієнтується на внутрішній досвід, призначено зустрітися в одній точці, коли вони досягнуть межі свого знання.

Вівекананда [Vivekananda, 1946]

...принципи порядку у Всесвіті, очевидно, не дуже відрізняються від того, що релігійна людина розуміє під Богом.

Н. Вінер [1958, с. 193].

Бог є щире Ніщо... Бог є одночасно Все та Ніщо, Буття та Небуття, має безліч імен, та не має жодного.

Діонісій Ареопагіт [див. Мень, 1991, с. 117]

Бог є все і ніщо, та вище за все.

Максим Сповідник [там само]

Ти не шукав би Мене, якщо б вже не знайшов.

Східна мудрість [див. Роллан, 1991, с. 238]

Якщо бог існує, то атеїзм повинен уявлятися ньому менш образливим, ніж релігія.

Едм. та Ж. де Гонкур [Гонкур, 1964, с. 578]

Бог став світом, як говорять Упанішади. Він став знанням и незнанням, Він став істиною і брехнею... Він став всім, що є у світі.

Шрі Ауробіндо [див. Сатпрем, 1989, с. 150]

Цей світ не закінчений, він знаходиться у становленні, це поступове покорення Божественного Божественним для Божественного...

Шрі Ауробіндо [там само, с. 153]

Він сам – гра, Він сам – гравець, Він сам – ігровий майданчик.

Шрі Ауробіндо [там само, с. 259]

Слава Сатани є тінню Бога... Тому коли Церков проклинає Сатану, вона проклинає космічне відображення Бога; вона піддає анафемі Бога, проявленого у Матерії, чи у об'єктивності; вона проклинає Бога чи вічно недосяжну мудрість, яка відкривається як Світло і Тінь, Добро і Зло у Природі єдиним способом, доступним для обмеженого розуму людини... Сатана постає як активне начало, він є Вогонь, Світло, Життя, Боротьба, Думка, Свідомість, Прогрес, Цивілізація, Воля, Незалежність.

О. П. Блаватська [Блаватская, 1997, т. 3, с. 301, 314]

По той бік феноменального світу слід шукати позачасову по суті істину, яка заперечує як незворотність, так і подійність.

І. Прігожін

Вибачити бога може лише те, що він не існує

Стендаль [див. Горький, 1958, с. 3]

Вірую, тому що абсурдно

Тертуліан

Бог став людиною для того, щоб вона змогла стати богом

Отці Церкви

Я царь – я раб, я червь – я Бог

Г. Р. Державін

*Ім'я Йому “Слово Боже”... з уст Його меч двосічний виходив... щоб уражати народи...
Він пасе їх жезлом залізним; Він топче точило вина ярості та гніву Бога Вседержителя
Апокаліпсис*

*Кого Я люблю, тому докоряю и караю його.
Ісус Христос (Одкр. 3, 19)*

*Немає більшої муки, ніж підноситися над всіма
Ф. Шіллер*

*Царство Боже усередині вас є
Євангелія від Луки*

*З Богом можна займатися лихварством скільки заманеться, Його не розориш
Д. Дідро*

*Якщо б Бога не існувало, Його слід було видумати
Вольтер*

*Багато людей вірять у Бога, але небагато таких, яким Він вірить
М. Ларні*

*Кожний час вірить в такого бога, який йому відповідає
В. Брюсов*

Бог є совість людини, що винесена за межі її “Я”

У древній Індії богами називали сутності, які зберігали Риту, великий космічний порядок.

*Лише мале знання уводить від Бога, велике знання веде до Нього
Ф. Бекон*

*Перший ковток з чаші природничих наук породжує атеїзм, але на дні чаші нас чекає Бог
В. Гейзенберг*

Моя релігія – це глибоко відчута впевненість у існування Вищого розуму, який викривається нам у доступному розумінні світу.

А. Ейнштейн [див. Гернек, 1984, с. 28]

Абсолютне Світло є Абсолютною Темрявою і навпаки. В дійсності немає ні Світла, ані Темряви в обителі Істини. Добро і зло – близнята, породження Простору та Часу під володарюванням Ілюзії. Роз'єднайте їх, якщо відсічіть одне від іншого, і обидва помруть. Жодне з них не може жити само по собі, оскільки кожний з них має бути породженим і створеним з іншого

О. П. Блаватська [див. Клизовский, 1995, с. 737].

*Вірую для того, щоб розуміти
Аксельм Кентенберійський*

*Господі, прости їм гріхи їх; а якщо ні, то згадай і мене з книги Твоєї, в яку Ти вписав мене
Мойсей (Ісх, 32, 32)*

Бо я бажав би сам бути відлучений від Христа замість братів моїх, рідних мені тілом.

Бл. Павло (Рим, 9, 3)

Чи може бути блаженство, поки все, що живе, приречено на страждання. Чи згодишся ти спастися та чути, як стогне весь світ?

Закон Вічної Любові [див. Свет на пути..., 1994, с. 49].

Все, що складає гармонію та цілісність, має бути пов'язане єдиною сутністю, від якої все залежить.

Бог є символ Бога

П. Тилліх [див. Уилсон, 1999, с. 52]

Переможцеві сісти я дам на Моєму престолі зі Мною, як і Я переміг був, і з Отцем Своїм сів на престолі Його

Ісус Христос (Апокаліпсис)

І спрямував я серце моє на те, щоб досліджувати і випробувати мудрістю усе, що робиться під небом: це важке заняття дав Бог синам людським, щоб вони вправлялися в ньому (Еккл. 1, 13).

... релігія є абстракція суцього як потенційної можливості буття людини... вона дає лише ідеальну форму, лише тінь того, що являє собою дійсне конкретне релігійне життя

Е.Кассіпер [Кассіпер, с. 30].

Древні говорили, що для навчання дзен необхідні три головні речі. Перша – це великий корінь віри. Друга – велике відчуття чуда. Третя – велика рішучість. Якщо хоч би одна відсутня, людина схожа на триніжок без однієї ноги.

Мудрість дзен (Сто історій пробудження, с. 245)

Для того нам навіюється темрява, щоб відкрилось світло

Г.С.Сковорода

Не слід занадто враховувати на Бога, може Бог враховує на нас...

Луї Повель ("Ранок магів")

Той, хто познає Бога, має на Нього вплив

К.Г.Юнг

Спрага – кращий доказ існування води

Ф. Верфель [Франкл, 1990, с. 307]

У серця є свої доведення, які невідомі розуму

Б.Паскаль [Франкл, 1990, с. 307]

У світі був і світ через Нього почав бути і світ Його не пізнав

Іоан., 1, 10

...сила Моя звершується в немочі... Коли Я немічний, тоді Я сильний

2 Кор, 12, 9-10

Наш аналіз проблеми духовності потребує й розгляду проблеми **“Вищої Реальності”**. Існує думка, що Вища Реальність (Абсолют, Бог та ін.) як парадоксальна “поза межна” ірраціональна сутність є бар’єром пізнання, переступити котрий не зможе ніхто, що всі

гносеологічні спрямування людини подолати “бастіон Істини” приречені на крах. “Всі людські зусилля пізнання, що змучили бідних людей, – писав П. О. Флоренський, – марні. Подібно до незграбних верблюдів навантажені вони своїми знаннями, як солоня вода наука лише розпалює жагу до знання, ніколи не заспокоює розпаленого розуму” [Флоренський, 1914, с. 13].

Абсолют є недоступною для пізнання сутністю не лише в межах релігійно-міфологічної свідомості, а в філософії, де він втілюється у вигляді кантівської “речі в собі”, яка не може бути пізнаною, а також у формах гегелівського абсолютного духу, в понятті екзистенції, що принципово не об’єктивується і зводиться лише до самої себе...

Чи є справді безнадійними всі наші спроби концептуалізувати те, “перед чим меркнуть всі назви світу” і що відкриває себе в безлічі парадоксальних проекцій? [Берестнев, 1996].

Слід сказати, що релігійна свідомість деякою мірою залишає місце для пізнання Бога, в тому числі для раціонального Його осягнення (як писав Аксельм Кентенберійський, якщо ми укріплені у вірі, то було б недбайливим не пізнавати те, у що ми віримо [див. Гегель, 1977, т. 2, с. 340]), оскільки Бог як абсолютна реальність спроможний на все. Він, вже за своїм визначенням, нічим не обмежується, навіть неможливістю Його концептуалізації. Отак в індуїзмі Господь Крішна внаслідок своєї абсолютної природи здатний приводити до одного результату – звільнення – будь-яку істоту, що ставиться до нього будь-яким чином [Праххупада, 1984]. У буддизмі спасіння знаходить той, хто досягає стану недуальності (як говорив Шаріпутра, “не відсікати хвилювань, але вступити в нірвану” [Дюмулен, 1994, с. 63]), при цьому здобуття недуальності можливо на будь-якому рівні людського буття, як у сфері чуттів, так і в царині концептуального мислення [Лу, 1994]. Принцип недуальності ми знаходимо і в Бхагавад-Гіті (2, 57; 3, 34). У християнстві ми також зустрічаємо положення про тотальне відношення людини до Бога: “Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і душею своєю... і всім своїм розумом” (Лк. 10, 27). Дещо подібне ми зустрічаємо в ведичному вченні де у якості передумов осягнення Брахмана висувається сукупність не лише пізнавальних, але й вольових, емоційних установок [Костюченко, 1983, с. 119]. Тобто одним з невід’ємних компонентів любові до Бога є Його розумова інтерпретація, раціональне тлумачення, котре у даному випадку передбачає певні позитивні висновки.

Таким чином, людина повинна пройти шляхом раціонального осягнення Всевишнього, навіть якщо в результаті цього пізнання вона переконається у факті неможливості пізнати Бога завдяки процедурі концептуалізації Бога як проблеми: “те, що боги існують, я не буду заперечувати, – говорив Ціцерон, – але я буду заперечувати докази”. Поза межами теоретичного осягнення вищої Реальності любов людини до Бога виявляється не повною, не досконалою. Себто людина має віддати данину сумніву, “спокусі” як необхідній умові раціонального мислення. Може саме тому Тертулліан писав, що той не увійде в Царство небесне, хто не пройшов через спокуси [див. Попов, 1980]. Як писав Шрі Ауробіндо, “досягти небесних сфер не може жоден, хто не пройде надр пекла... здатність людини низходити прямо пропорційно її здатності висходити” [Сатпрем, 1989, с. 213–215].

Треба сказати, що людина як, в певному розумінні, цілісна, неперервна істота [Брушлінський, 1989] осягає світ принципово цілісним способом, при цьому виділяти як окремі сутності раціональний чи чуттєвий компонент пізнання є досить умовна акція. Ось чому можна разом з В. Дільтеєм сказати, що людина пізнає світ всіма своїми “силами”, можна разом з В. В. Налімовим стверджувати, що ми мислимо “всім тілом” [Налімов, 1974].

Релігійна свідомість не може ігнорувати розумовий аспект богопізнання. Як писав єпископ Сільвестр, “істини віри можуть і повинні бути предметом живої діяльності розуму” [Сільвестр, 1861, с. 208]. Єпископ Микола позначав, що протилежність віри та розуму є видимою частиною їх відношень, оскільки “розумове знання у своїй остаточній основі переходить у віру, а віра, у свою чергу, переходить у знання” [Журнал., 1972, с. 64]. Дійсно, віра змикається зі знанням у тому, що “віра – то здійснення сподіваного, упевненість в небаченому” (Євр. 11, 1). Але саме інтелект людини характеризується передусім своєю прогнозуючою здібністю, здатністю до передбачення як результату раціонального пізнання

закономірностей світу, його повторюваності. З іншого боку, будинок логіки як науки стоїть на ґрунті аксіом, які мають логічний імунітет і в які людина має повірити.

Як вважав Тейяр де Шарден, конфлікт між релігією та наукою є чисто зовнішнім, різниця між ними стирається, коли ми робимо спробу досягнути кінцеві причини речей, зрозуміти всеціле. Ч. Таунс, нобелівський лауреат, писав, що “мета науки – відкрити порядок у Всесвіті та завдяки цьому зрозуміти суть речей, які ми бачимо навколо... Мета релігії може бути визначена... як досягнення (і отже, прийняття) мети та сенсу Всесвіту, а також того, яким чином ми пов’язані з ним. Цю вищу доцільну силу ми й назвемо Богом” [Таунс, 1967, с. 13]).

Пошуки Бога як гаранта тотальності, життєвості всіх проявів світу, як сенсоформуючого начала нашого життя, як наріжного явища людської цивілізації (Гегель писав, що “Бог є абсолютно істинне, в Собі і для Себе всезагальне, всеобіймаюче, всеутримуюче, що надає всьому усталеність” [Гегель, 1976, т. 1, с. 273]; в древній Індії богами йменували істоти, які зберігають ріту – великий космічний порядок [Бойс, 1987, с. 15]), – ці пошуки Бога впливають з нашої потреби у самодетермінації, самоідентифікації, самодостатності та довершеності, впливають з нашого прагнення досягти онтологічної, аксіологічної і гносеологічної неперервності, єдності Істини, Краси і Добра, тобто прагнення до вічності, безсмертя, яке виступає важливим чинником поведінки, головним аспектом світогляду і всієї культури загалом. “Для людини, – підкреслював Л. Е. Голосовкер, – вища ідея постійності – це безсмертя. Тільки під кутом зору безсмертя можлива культурна, тобто духовна творчість. Втрата ідеї безсмертя – ознака падіння та смерті культури. Таке прагнення до безсмертя в культурі й виражається як прагнення до довершеності” [Голосовкер, 1987, с. 125]. Як вважав З. Фрейд, підсвідомо кожен з нас впевнений у власному безсмерті [див. Мень, 1991, с. 191]. Гете писав: “впевненість в тому, що ми продовжуємо жити вічно впливає у мене з самого поняття діяльності. І якщо я, не знаючи втоми, буду діяльним до самого кінця, то природа, коли теперішня моя форма вже не зможе витримати тягара мого духу, має вказати мені нову форму існування” [див. Людвиг, 1965].

Прагнення до безсмертя тим більше притаманне людині, чим більш розвиненою вона є, оскільки розвиток людства йде шляхом розвитку прогнозуючих здібностей, коли майбутнє набуває можливості мотивувати поведінку людини. У дикуна (та дитини), як довів П. О. Сорокін, вивчаючи питання злочину та покарання [Сорокін, 1992, с. 195], практично відсутнє почуття майбутнього як чогось актуального. Усвідомлене ж ставлення до себе та реальності виявляється у руслі розвиненої рефлексії майбутнього, що реалізується переважно на рівні діяльності лівої півкулі. Цю рефлексію майбутнього як лівопівкульову функцію і слід розвивати.

Рефлексія майбутнього впливає зі здібності пов’язувати події причинно-наслідковими ланками, тобто з розуміння, що причина у теперішньому часі необхідним чином призводить до певного наслідку у майбутньому. Тобто рефлексія майбутнього пов’язана з тим, що людина сприймає потенційно-можливий аспект дійсності (майбутнє) на рівні актуально-дійсного аспекту (теперішнє), сприймає майбутнє як теперішнє. Цікаво, що це втілюється в духовному аспекту розвитку людини, тому що орієнтація на потенційно-можливий аспект дійсності є головною рисою віри. Як пише св. Павло, “Віра є здійсненням сподіваного, впевненість у невидимому” (Євр 11, 1). Як вказується у християнському катехізисі митрополита Філарета, “віра є впевненість в невидимому – як у видимому, в бажаному та сподіваному – як у теперішньому”. Тут слід зазначити, що віра як здібність орієнтуватися на потенційно-можливий аспект дійсності має бути пов’язана не лише з певною психологічною установкою (тут віра постає як акт фанатизму), а з процесом усвідомлення (на рівні причинно-наслідкової рефлексії майбутнього), тобто бути не лише суто релігійним, а й науковим феноменом. Тут виявляється певний синтез релігійного та наукового бачення світу, підсвідомого та самоусвідомленого аспектів людини.

Рефлексія безсмертя – це ознака розвиненості гносеологічного аспекту духовності людини, для якої індивідуальна смерть – надто актуальна річ. Цю думку можна проілюструвати висловом Л. М. Толстого: “Дивовижна непередбаченість людей, що не

думають про смерть і тому не думають про життя” [Толстой, 1952, с. 54]. Тут може стати у пригоді спогад про Гаутаму Будду, який вступив на шлях духовного розвитку саме через відкриття істини про чотири камені спотикання – старіння, хвороби, страждання та смерті. Отже, ми можемо говорити про спрямування людини до абсолютного (надціннісного) сенсу, що персоніфікується в образі Бога [Бураго, 1995].

Виникає питання, чи можливо позитивно, раціонально, умоглядним чином аналізувати такі поняття, як безсмертя та Бог? Один з важливих аспектів раціонального мислення та освоєння людиною світу є формально-логічний аспект, що виявляється дуально-антиномічним, суперечливим способом аналізу світу та його феноменів. Формально-логічний тип відображення світу передбачає його членування на полярні сутності, такі, як світло та темрява, позитивне та негативне, ствердження та заперечення... Бог також осягається нами подвійним чином. Як писав Микола Кузанський, “якщо Бог є все, то Він є і ніщо”, тобто Бога неможливо визначити, а з іншого боку, Його неможливо і не визначити. Бо якщо ми скажемо, що Бог – це невизначена сутність, то ми вже обмежуємо, визначаємо Його через властивість бути визначеним. Чи, як писав Гегель, якщо ми визначаємо щось як границю, ми вже виходимо за її межі [Гегель, 1970, с. 197]. Як писав С. М. Булгаков, “будь-яке визначення є обмеженням, будь-яке обмеження є запереченням” [Булгаков, 1994, с. 207; див. також: Спиноза, 1932].

Звідси випливають два типа богослов'я – позитивне та негативне: перше аналізує те, чим Бог є, а друге говорить про те, чим Бог не є. Таким же чином можна говорити й про два шляхи пізнання в спектрі ведичної мудрості: шлях пізнання через повне заперечення (чистий шлях пізнання) та шлях утвердження, тотальне прийняття (шлях любові) [Роллан, 1991, с. 51].

Дуальний аспект Бога виявляється в питанні про зло. Як пише О. П. Блаватська, “неможливо твердити, що Бог є синтезом Всесвіту, є Всюдисущим, Всезнаючим, Нескінченним, а потім відділити Його від Зла. І через те, що у світі значно більше Зла, ніж Добра, то звідси логічним чином виходить, що чи Бог повинен містити Зло, чи бути прямою причиною його, чи відмовитись від своїх домагань на Абсолютність... Зло є лише протидіюча сліпа сила в Природі; це є реакція, опір та протипокладання – зло для одних, добро для інших. Зло не існує само по собі; але є лише Тінь Світла, без якої Світло не існувало б навіть у наших уявленнях... У людській природі зло вказує лише на полярність Матерії та Духу, на “боротьбу за життя” між двома проявленими Початками у Просторі та Часі, Початками, які єдині *per se*, оскільки коріння їх знаходиться в Абсолюті” [Блаватская, 1997, т. 2, с. 152, 156].

Таким чином, з одного боку, Бога як довершену істоту неможливо виразити раціональним способом, а з другого, – для Бога можливо все, в тому числі і Його концептуалізація. Як писав П. О. Флоренський, “безумовність Істини з формального боку в тім і виражається, що вона заздалегідь припускає та приймає своє заперечення і відповідає на сумніви в своїй істинності через прийняття в себе цього сумніву... Істина є антиномією і не може не бути такою” [Флоренский, 1914, с. 13, 73].

Крім цього, єдність світу передбачає й єдність дуальних аспектів світу, який сприймається людиною як одночасно дуальна й недуальна сутність. Це дозволяє сформулювати **головну онтологічну аксіому**: *якщо предмет чи явище реальні, то реальні й протилежні їм предмети та явища*. Як писав Ф. Ф. Федоров, “що суб’єктивно є пам’яттю, те об’єктивно є збереженням зв’язку, єдністю; що суб’єктивно є забуттям, то об’єктивно є розривом, смертю; що об’єктивно є спомином, то об’єктивно є воскресінням” [Федоров, 1982, с. 366–368; див. також: Арьев, 1992]. Можна сказати, що “якщо безсмертя є абсолютно-цінною метою, то це значить, що й життя є абсолютно-цінною метою” і невірно буде розділяти “єдине суцільне життя на земне та замогильне” [Айхенвальд, Введенский, 1896, с. 138]. Як писав М. Кузанський у вченні про “абсолютний максимум”, в ньому, тобто в Богові, можливе та дійсне, “потенція” та “акт” не розрізняються [Кузанский, 1937].

У плані наукової методології дана аксіома втілюється у вислові Н. Бора: “так звані “глибокі істини” є... такі твердження, що протилежні їм, також містять глибоку істину” [Бор, 1961, с. 93]. Виходячи з цієї аксіоми, яка вказує на онтологічну неперервність, злитість дуальних сутностей Всесвіту, можна сказати: якщо людина характеризується таким станом, як смертність, то вона характеризується й такою якістю, як безсмертя. На рівні релігійної свідомості дана сентенція набуває наступного вигляду: якщо реальна смерть, то реальне також і воскресіння з мертвих (або реінкарнація). Більше того, онтологічна аксіома, що є результатом *переборювання логічним аналізом самого себе*, підводить нас до думки, що метою розвитку людини є стан довершеності, який характеризується недуальністю, єдністю полярних начал світу, які розуміються непримиренними лише у ракурсі концептуального мислення. Ілюстрацією цієї аксіоми може бути також і “фізико-теоретичний критерій”, висунутий Г. І. Нааном: “існує все те, що може бути реалізованим згідно законам природи”, а також подібний постулат В. М. Кандиби: “людина може все, що вона може уявити чи помислити” [Кандыба, 1988, с. 237–238].

Єдність світу є єдністю смерті та життя. У Діамантовій сутрі, наріжному психологічному та філософському джерелі буддизму, читаємо: “Я повинен привести до знищення всі істоти, але після їх знищення жодна не буває знищеною, і з якої причини?” [Торчинов, 1986]. Даний вислів перегукується з біблійським: “якщо пшеничне зерно, що впало у землю, не помре, то залишиться одне, а якщо помре, то принесе багато плодів” (Іван, 12. 24). Цікаво, що синергетика, наука про нелінійні системи, доводить: розвиток систем передбачає їх руйнування.

Таким чином, стан цілісності, довершеності, до якого закликає Біблія (“будьте довершеними, як Отець ваш небесний” (Мф. 5, 48)), – це парадоксальна єдність дуальності і недуальності, про що ми вже писали в попередніх главах.

Розглянемо дуальний аспект довершеної Істоти. Треба сказати, що дуальний (суперечливий) аспект Бога виражає філософську і логічну істину, оскільки, як писав Гегель, протиріччя є критерієм істини, відсутність протиріччя – це критерій омани [Гегель, 1970а, с. 265]. Тут можна навести й слова В. С. Соловйова про абсолютне, яке він визначив як, з одного боку, “звільнене... завершене, закінчене, повне, всеціле”, що є “всім в позитивній потенції” і “силою всього”, а з іншого боку, як таке, що є “взагалі нічим”, “коли ти вільний і зречений від всього” [Соловьев, 1990, с. 231].

Парадоксальність дуального аспекту фіксується релігійною свідомістю. Будда – просвітлена, еволюційно довершена істота – з одного боку – людина, а з другого – принцип спасіння, вічна непорушна природа сущого, яка може виявитися в межах будь-якої особистості. Як пише В. Сідоров, “Не некто на престоле восседает, кто чужд тебе и отдает приказы, а это ты, преображенный духом. Здесь ты такой, каким ты должен быть, когда свершится Путь Преображенья” [Сидоров, 1982]. Так і Ісус Христос характеризується парадоксальним дуалізмом, бо поєднує дві полярні природи – людську та божественну, які сполучаються парадоксальним чином, бо присутні тут “нерозривно та незіллянно” – їх неможливо відірвати одна від одної і одночасно вони існують як окремі аспекти цілого. Таким чином, у Богові-Сині існує “антиномія єдності та відмінності”, в Ньому міститься “невичерпна парадоксальна таємність” [Клеман, 1994, с. 312–316]. Цікаво, що Діонісій Ореопігіт визначає Бога як такого, “хто перебуває всюди і ніде” [див, Клеман, 1994, с. 180]; “Він – є нічим і є ні в чому, і в той же час пізнається через все у всьому, не є пізнаваним ні в чому і нічим” [там само, с. 229].

“У розгорнувшись у V–VIII вв. Христологічних суперечках особа Христа отримує тлумачення як втілення такої чистої єдності божественного та людського початків, яке, з одного боку, не припускає простого з’єднання цих протилежних початків, а з іншого, – виражає їх повноту і нерозривність не через зміщення сутностей, але через єдність особи. Тайна такої двоїстості в єдиній особі, більш того, її неминучість стає ясною, якщо розглянути образ Христа у світлі уявлення про “медіатор”, здатний перетворювати бажане на дійсне, поєднувати перше з останнім, кінцеве з нескінченним, обмежений час життя людини

з життям вічним і т.д. Христос є Сином Божим і сином людським...” [Панов, 1992. С. 170–171].

Тут ми маємо синтез обмеженого та необмеженого, міри та безмірності, кінцевого та нескінченного, Творця та тварини, спокою та руху [Мень, 1991, с. 124–125]. Даний парадоксальний стан речей тут знаходить таке пояснення: “християнство вчить, що будь-який акт Бога по відношенню до світу є Його самообмеженість... кенозіс (припинення) абсолютного”. Саме “кенозіс, – пише А. Мень далі, – залишає місце тваринній свободі, без якої сукупне буття було б спотворенням свого творця” [там само, с. 125]. Цікаво, що поняття про кенозіс ми знаходимо в системі кабали, де Айн-Соф (Вища реальність, Абсолют) постає як сутність, яка має обмежити себе та самовизначитись, що дає місце світам усередині Айн-Софа [Истоки тайн., с. 46]. У Буддизмі Бог може розумітися як “тихе місце”, яке передує будь-якому руху, і де ще не виникають різниці між “Так” та “Ні” [див. Дюмулен, 1994, с. 83]. При цьому досягнення щирої природи Будди передбачає переборення різниці між внутрішнім та зовнішнім, буття та не-буття [там само, с. 156].

Отже, Бог як дуалістична істота може бути зрозумілим як “єдність суперечностей”. Діонісій Ареопагіт визначав Бога як “перебуваючого всюди та ніде” [Клеман, 1994, с. 180]. І якщо в Ньому “реалізовані всі можливості, то, таким чином, реалізована й можливість небуття чи безсилля. Тому логічне зауваження Е. Ремана про те, що, якщо для бога все можливо, то для нього можливо навіть не існувати” [Габинский, 1978, с. 225]. Тут маємо принцип поєднання позитивної та негативної гілок теології, який знаходимо в межах ведичного канону, де Брахман трактується взаємовиключним чином, коли уявляється як одночасно “всеохоплюючим” та “всевиключаючим”, а з іншого боку Брахман розуміється як сфера, де відсутні будь-які протилежності. Таким чином, Брахман може розумітися як сутність, що володіє властивостями самопроявлення, самообмеження, самотрансценденції та самопоглинання [див. Костюченко, 1983, с. 61–62, 221]. При цьому Брахман володіє двома однаково реальними характеристиками: він має різниці, а також позбавлений їх; в першому випадку він характеризується як причина, а в другому – як наслідок. Брахман також синтезує особистісні та безособові характеристики [там само, с. 126–130].

Тут можна говорити й про онтолого-генетичний пріоритет у плані координації “людина – Бог”. З одного боку, людина похідна від Бога, з іншого, Бог – від людини. Як говорить Крішна у Бхагавад-Гіті, Він не може жити без свого слуги, як і останній не може жити без Нього, і, таким чином, людина є Богом [див. Роллан, 1991, с. 64]. В цьому розумінні всі іпостасі Бога є одним, про що говорить Рамакрішна, коли вважає, що Абсолют, Шакті, Пракріті, Калі – є одним [там само, с. 68].

Дана єдність протилежностей виступає у Миколи Кузанського у вигляді вчення про “максимум”, в якому збігаються всі протилежності, в тому числі закон та чудо. Подібну позицію займає і П. О. Флоренський в положенні про антиномії як конструктивні елементи релігії [Флоренский, 1913]. Дещо подібне ми можемо знайти в книгах сучасних теологів [Морен, 1990]. Саме парадоксально-діалектична природа Вищої Реальності призводить до того, що деякі вчені сьогодення присвячують свої дослідження спробі “обґрунтувати” Бога [Куртуа, 1960; Вернадский, 1922]. Цей процес злиття релігійної та наукової свідомості, як пише М. І. Боголюбський, йде за законом “духовної дифузії” [Боголюбский, 1915]. Як писав М. А. Бердяєв, наріжною тенденцією сучасного світу є його вцерковлення, коли, з одного боку, християнство відкривається всім проблемам світу, а з іншого, – сам світ (світський світ) приймає духовні цінності [див. Мень, 1990а, с. 316]. Можна говорити про повернення наук до теології [Бонавентура, 1993], про синтез філософських наук і природознавства [Налимов, 1993], фізичних наук і суспільних наук [Жданов, 1993].

Слід також зауважити, що будь-яке раціональне мудрування, будь-яка наука базується на переконанні (вірі) в закономірності та упорядкуванні Всесвіту. “Без цього мовчазного визнання раціональності світу, – писав Б. Рассел, – ніяке наукове дослідження неможливе” [Рассел, 1957, с. 261; див. також Винер, 1958, с. 195]. Л. С. Берг твердив, що “головний постулат, з яким природознавство підходить до розуміння природи, – це той, що в природі

зокрема є сенс, що її можливо осмислити і зрозуміти, що між законами мислення, з одного боку, та ладом природи, з іншого, існує деяка передвстановлена гармонія. Без цього мовчазного припущення неможливе ніяке природознавство” [Берг, 1922, с. 67-68]. Підтримував цей постулат Ейнштейн, що схилився до думки про існування Віщого розуму як організуючого принципу Всесвіту [див. Гернек, 1984, с. 28].

Дійсно, принцип тотожності мислення, що дає змогу мислити за аналогією, примушує нас зробити висновок: якщо у світі існують фізичні закони збереження, то ці закони повинні заломлюватися у сфері людських стосунків у вигляді закону відплати (покари), який знаходить своє поширення у сфері релігійної свідомості, що, як правопівкульова сутність, прагне тоталізувати світ, уявити його у вигляді єдиного надціннісного цілого, де все пов’язано з усім і немає нічого абсолютно ізольованого від “волі Всевишнього”. Гарантом цієї цілісності виступає саме Бог. Треба сказати й те, що Вища Реальність як принцип єдності світу співвідноситься з феноменом духовності як цілісності, що можна не лише концептулізувати, але й “відчутти”. Як свідчить трансперсональна психологія, люди, котрі набувають трансперсонального досвіду “отримують духовний та релігійний світ”, а “заскорузлі матеріалісти, вчені-позитивісти, скептики та циніки, войовничі, безкомпромісні атеїсти, такі, наприклад, як марксистські філософи, несподівано звертаються до духовного пошуку, коли стикаються з цією “розмірністю” буття, що виявляється всередині власної психіки” [Гроф, 1990].

Відмітимо, що принцип циклопричинності може розумітися як моральний закон відплати, що на Сході набуває вигляду “принципу дзеркальності”, згідно з яким людина опиняється в таких же ситуаціях, що й ті люди, яким вона робила добре чи зле [Костюченко, 1983, с. 65]. Це можна пояснити феноменом функціонально-ціннісної цілісності психіки. Як вважав К. Юнг, негативні риси характеру людини часто проєціюються на інших та можуть набувати символічного вираження у снах та архетипових уявленнях у вигляді монстрів, драконів, чортів тощо [див. Лаберж, 1996а, с. 221]. Якщо людина існує на рівні двох причинних площин (що співвідносяться з право- та лівопівкульовим аспектами її психіки), то на рівні підсвідомо-правопівкульовому, де “Я” та не-“Я”, внутрішнє та зовнішнє циклічним чином зливаються та не диференціюються, негативне ставлення людини до оточуючого світу виявляються ставленням її до себе, що актуалізує внутрішнє “пекло” та спричиняє несвідому самоагресію, яка проявляється як у сфері побутової чи виробничий (у якості травм, нещасних випадків, різних хвороб [Maslow, 1976, p. 21; Cousins, 1979; Dunbar, 1943; Elander et al, 1993; Бейтс, 1991]), так і у сновидіннях у якості кошмарів [Лаберж, 1996а, с. 223].

Наукова свідомість, як відомо, принципово не в змозі обійтися без сфер невизначеності, що виражається через онтологічні та гносеологічні парадокси. Сфера невизначеності може набувати форми меж пізнання, які можна раціоналізувати та привести в табір наукових уявлень у якості ідеї Абсолюту, парадоксальні “риси” котрого виявляє квантова фізика. Розглянемо так званий “кібернетичний доказ” буття Бога, який розробив А. Мень: “Матеріалісти вважають, – пише він, – що вірогідність вищого Джерела розумності дорівнює нулю. Але, стверджуючи це, вони випускають з уваги той факт, що чим більшою є негативна ентропія в X , тим менше цифра, що виражає його термодинамічну вірогідність. Якщо для живої клітини і особливо для мислення така вірогідність дуже мала, то для вищого Творчого Начала вона з логічною необхідністю повинна дорівнювати нулю. Зменшення вірогідності означає збільшення творчої могутності джерела інформації. Там же, де вірогідність дорівнює нулю, ми стикаємося з чимось чи з кимсь, хто володіє повнотою творчої могутності. Таким чином, твердження, що вірогідність божественної Першопричини дорівнює нулю, означає мовою кібернетики, що Вона має абсолютну, нескінченну негативну ентропію, тобто нескінченну кількість інформації. Це визначення дивовижним чином співпадає з... поняттям про Абсолют, Який містить у собі все і є невичерпним. Тут ми бачимо приклад того, як шляхи науки та релігії перетинаються на підступах до останньої Істини” [Мень, 1991, с. 315].

Продовжуючи міркування про “кібернетичний доказ” буття Бога [Обухов, 1994], можна констатувати: про Бога людина може висловлюватись в межах трьох змістових контекстів: 1)

в позитивному (“так”, Бог існує), 2) негативному (“ні”, Бога немає), 3) невизначеному (“так” і “ні” одночасно). Приймаючи до уваги факт, що, як показують кантівські антиномії “чистого розуму”, принципово неможливо теоретично визначити реальність чи нереальність буття в його абсолютно-цілісному розумінні, чи інтерпретації, ми повинні прийняти до аналізу всі три варіанти висловів людини відносно Бога. Розглянемо кожний з цих висловів.

1) Якщо ми говоримо про Бога, що Він не існує, то імовірність Його існування наближається до нуля або дорівнює нулю. Тому інформація про Бога відповідно до теорії інформації у даному випадку повинна наближатися до нескінченності. Якщо інформацію розуміти як міру упорядкованості, організованості матеріальних систем, то Бог тепер постає у вигляді найскладнішої, найдовершенішої, найрідкісної сутності, яку можна співвіднести з Богом-Отцем (“Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!” (Мф 5, 48)). Даний аспект Бога можна співвіднести з такою формою буття матерії, як речовина, що характеризується певною структурою, тобто інформативністю і що є надто рідкісною річчю у Всесвіті, особливо якщо прийняти до уваги той факт, що більша частина речовини існує у формі плазми, яка є, у певному розумінні, чимось проміжним між речовиною та полем.

2) Якщо ми скажемо, що Бог існує, то кількість інформації, яка виражається у даному вислові, наближається до нуля, чи йому дорівнює. Вірогідність існування Бога, частота Його “проявів”, актуалізації у світі в даному разі може розумітися як така, що наближається до нескінченності чи їй дорівнює. Тобто, як говориться в Корані, “куди ви не повернетесь, там лик Аллаха” (К. 2: 109). Тут Бог предстає як всюдисуща особистість, що мов би “розчинена” у Всесвіті. Це, тому, є Бог-Дух, який як Дух вже за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Даний аспект Бога, що характеризується всюдисущістю, можна співвіднести з полем як континуально-неперервною сутністю. Крім того, поле, що не має маси спокою і що є ніби рух у “чистому вигляді”, можна співвіднести з енергією, мірою руху [Аскін, 1971]. Енергія співвідноситься з хвильо-польовим аспектом матерії й тому, що, згідно з принципом невизначеності Гейзенберга, положення електрона в атомі характеризується об’єктивною невизначеністю. При цьому точне значення координати елементарної частки може мати маса за умовою, що її енергія доволі довільна, оскільки остання завжди пов’язана з полем. Енергія ж частки, її імпульс визначаються хвилею, про координату якої нічого сказати неможливо. Тобто енергія виступає як сутність, що об’єктивно тотожна полю. І взагалі, енергія та інформація співвідносяться як активне та пасивне, коли енергія розуміється як здатність виконувати роботу, а інформація – як функція управління. При цьому “чим більше накопичено енергії, тим простіше щось зробити. Аналогічно, чим більше інформації, тим простіше може функціонувати управління” [Анисимов, 1988, с. 48].

3) Якщо ми не можемо віддати перевагу ні “так”, ані “ні”, то тут ми маємо єдність вищерозглянутих характеристик Бога – єдність, яка характеризується “невичерпною парадоксальною таємністю” – Бога-Сина.

Один із надзвичайних феноменів мислення в плані його квантових властивостей – його відкритість Всесвіту, що постає цілісним неподільним комплексом на його фундаментальному квантовому рівні [Цехмистро, 1972, 1981, 1987]. Тобто мислення і світ пов’язуються за принципом взаємної співпричетності, або принципу космологічного доповнення. Ефект принципу взаємної співпричетності виявляє творчий статус мислення, що відбивається в квантовому “парадоксі Миші” А. Ейнштейн писав, що якщо, відповідно до квантової теорії, спостерігач створює або частково створює те, що спостерігається (коли спостерігач і що спостерігається складають єдине ціле; подібно цьому Буддизм учить, що око і сонце, що він спостерігає, є єдиним візерунком, цілісним нерозривним комплексом), те миша може переробити Всесвіт, просто подивившись на нього. Виходячи з цього, нобелівський лауреат Ю. Вігнер наполягає на тому, що квантова теорія доказує існування універсальної космічної свідомості: тому що будь-яке спостереження припускає існування спостерігача і свідомості, а у створенні Всесвітом повинний був бути присутнім спостерігач – вища свідомість, Бог.

Ми вже писали, що крім лінійної причинності, як доводять наукові дослідження, існує й циклічна причинність. З позиції лінійного (класичного) детермінізму причина та наслідок диференціюються у просторі і часі як окремі, дискретні сутності, що пов'язані один з одним каузальною залежністю, коли певна причина обов'язково передує своєму наслідкові у просторі та часі. З позиції циклопричинності причина та наслідок не диференціюються та здатні до взаємних трансформацій. Зрозуміло, що крім лінійної причинності актуальна і циклопричинність, при цьому зв'язок між лінійною (лівопівкульовою) та циклічною (правопівкульовою) типами каузальності здійснюється у площині “вищого” причинного виміру, який можна назвати парадоксальною (екзистенційною, цілісною, синергійною, діалектичною) причинністю.

Раціональний (лівопівкульовий) розум сучасної людини мислить категоріями лінійної причинності, яка аналізує світ як “жорстко детермінований” еволюційний ланцюг причинно-наслідкових відношень, де кожному наслідкові (явищу, предмету) обов'язково передує деяка інструментально-функціональна (механістична) чи етіологічно-генетична причина (інше явище чи предмет).

Дійсність, яка уявляється нам під кутом зору лінійно-причинного аналізу, постає як деяка банально-одномірна, примітивно-тривіальна, жорстко однозначна сутність, що позбавлена глибинного змісту та містичної таємності. Ця ж дійсність, що малюється під кутом зору циклопричинного аналізу, уявляється людині таємно-багатомірною, нетривіально-надприродною, багатозначно-примарною, невизначено-парадоксальною сутністю, що приховує безодню найнеймовірніших можливостей та багата на розмаїття метаморфоз.

Сучасна наука (за винятком, може, квантової фізики) практично повністю позбавлена можливості розглядати світ з позиції циклопричинності, хоча в останній час зі сторінок багатьох наукових видань лунає заклик до переоцінки “наукових цінностей”, до побудови такої картини світу, якій би був не чужим принцип циклопричинності. Спробуємо розглянути співвідношення онтологічного та божественного з позиції *циклопричинності*.

Коли ми ставимо питання, звідки і як виник світ, наш Всесвіт, буття в цілому, ми попадаємо у глухий кут, оскільки відповіді на дане запитання немає. Ми вже аналізували парадокс розвитку (виникнення, телеологічний парадокс), що був зрозумілим давньогрецьким філософам, таким як Емпедокл та Анаксагор, які вважали, що жодна річ не має істинного народження чи істинного кінця [див. *Петров, 1992, с. 97*]. Тут доречно буде подати слова Аристотеля: “Перш за все слід вирішити ось що: що таке є вічно існуючим, котре не відбувається у часі, і що постійно відбувається, але ніколи не буває сущим?” (*Тімей, 53, В*).

У буддизмі ми можемо взнаємо, що “якими б не були причини виникнення, вони незмінно співпадають з причинами зникнення” [*Rahula, 1974, p. 31*]. Парадокс розвитку полягає у тому, що будь-яке нове виникає одночасно із старого і не з нього. Тобто принципово неможливо однозначно відповісти на питання про генезу світу. Однак, якщо ми залучимо для аналізу цієї проблеми принцип циклопричинності, у межах якого майбутнє (наслідок) може передувати минулому (причині) і теперішньому, то все стане на свої “парадоксальні” місця, бо буде цілком зрозумілим, що світ одночасно існує від віку, тобто існує вічно, а з іншого боку, – він створений, тобто має початок у просторово-часовому відношенні.

Дійсно, якщо світ існує вічно, то цей світ через поступо-еволюційний рух обов'язково виявить найдовершену Істоту (чи Принцип), що, розвиваючись практично нескінченний час через ланцюг послідовно-висхідних форм існування, опиниться здатним трансцендентувати (долати) просторово-часові рамки Всесвіту, тобто проникати у минуле. Бо фундаментальний принцип руху, розвитку, мінливості нашого світу, де одне здатне трансформуватися і обов'язково трансформується в інше, де одна протилежність переходить в іншу і де без цього переходу речі існувати не можуть, – цей принцип передбачає розвиток такого Стану (Явища, Предмета, Істоти), у межах якого “позитивний” принцип простору-часу переборювався б та перетворювався на свою протилежність.

Наддовершена Істота (чи деякий наддовершений Всесвіт нашого світу), таким чином, виявляються здатними долати вічність та наново створювати світ, коли наслідок перетворюється на причину, а причина – на наслідок. Цей висновок підтверджується системним аналізом. Системний підхід до аналізу загальних закономірностей розвитку дозволяє зробити висновок, що новий об'єкт, що створився в процесі розвитку, набуває можливості керувати старим об'єктом, з якого він відокремився [Анисимов, 1988, с. 77]. Тим більше, що з позиції циклічного детермінізму існування, як рух від потенційно-можливого до актуально-дійсного, здатне реалізовуватися у зворотному напрямку, коли дійсне може трансформуватися в будь-яку можливість, і якщо ми “містимо” в собі Вищу Істоту як еволюційну можливість, то дана можливість з точки зору циклопричинності є одночасно дійсністю, оскільки тут дійсне та можливе не диференціюються. Треба сказати, що можливість майбутнього втручатися у минуле не є чимось незвичайним у сфері філософії та теософії, де вважається, що янгол-хранитель людини – це вищий аспект самої людини [Фриссел, 1996, с. 116]. М. Ф. Федоров розробив вчення про те, що наші майбутні нащадки досягнуть такого рівня розвитку, який дозволить оживляти давно вмерлих людей, тобто перебудовувати минуле [Федоров, 1982].

Світ як гносеологічна сутність при цьому виявляється однаково керованим як принципом креаціонізму, так і принципом еволюціонізму. А ми всі разом і кожний окремо є основою, причиною Бога, тобто є цим Богом у потенції, можливості, та одночасно Бог є причиною нас всіх, є наш Творець, а тому – Батько. Виходить, що Син породжує Батька, як і цей останній породжує Сина. Відношення між Батьком та Сином реалізуються через деякий парадоксальний принцип – Дух, що є сутністю, вже за своїм визначенням принципово не локалізуємо у просторі та часі, тобто не підпорядкованою закону ні лінійного, ані циклічного детермінізму. У Новому Завіті Духу відводиться цілком особлива роль, бо тут ми читаємо: “І кожному, хто скаже слово на Людського Сина, йому проститься; а хто зневажатиме Духа Святого, – не проститься” (Лк. 12, 10). Виходить, що достатньо трьох фундаментальних уявлень (Трійці) для того, щоб побудувати світ як ціле.

Треба сказати, що релігійна свідомість як правопівкульова сутність оперує циклопричинним, цілісним світосприйняттям, в межах якого найбільш гармонійні представники всіх релігійних напрямків розуміють один одного. Як пише О. Мень, “йдучи шляхом, прокладеним спогляданням, індійські брахмани приходили до того ж, до чого приходили всі містики, в який би час і в якому б народі вони не жили. Янджнявалкья і Будда, Плотін і Ареопагіт, Мейстер Екхарт і Григорій Палама, кабалісти і Микола Кузанський, Яков Беме, Рейсбрук і багато інших ясновидців Сходу та Заходу... Всі вони як один свідчать, що ТАМ... немає ні добра, ані зла, ні темряви, ані світла, ні руху, ані спокою... За межами всього тваринного і обмеженого містичному оку відкривалась Реальність, яку Лао-цзи називав Дао, Будда – Нірваною, кабалісти – Енсофом, християни – Божественною сутністю...” [див. Светлов, 1971, с. 80-81].

Однак ці сентенції не сприймаються традиційним православним вченням, тому що йому притаманний лінійнопричинний характер пояснення речей світу. В одному з підручників для студентів семінарії ми знаходимо судження, яке піддає критиці вищенаведені слова А. Мень, оскільки його “теософська ідея зовсім знецінює унікальне значення жертви Господа Ісуса Христа [Осипов, 1994, с. 93]. Зрозуміло, що з позиції цілісної причинності подвиг Христа “здійснюється в вічності” й поширюється як на майбутнє, так і минуле, тобто з цієї позиції Христос рятує всіх людей протягом всього історичного часу людства, а вченню Христа проникненні містики всіх часів та народів, коли “євангельські події відбуваються на землі і разом з тим постійно здійснюються у вічності, де хронології не існує, де всі персонажі священної історії... живуть як би одночасно” [Хазанов, 1992, с. 95].

Вищевикладені роздуми про Вищу Реальність є роздумами про абсолютне. Абсолютне тотожне самому собі, унікальне та неповторне, і тому, як писав Гегель, “проста витоків тотожність абсолютного невизначена, чи, вірніше, у цій тотожності розчиняється будь-яка визначеність суті і існування, чи буття взагалі...” [Гегель, 1971–1974, т. 2, с. 173].

Слід сказати, що філософія як форма суспільної свідомості прагне впровадити раціональні елементи у світогляд. Це приводить до того, що початок світу, Абсолют, що обґрунтовує всі явища, може усвідомлюватися як щось трансцендентне, відособлене й окреме від самих явищ. Раціональне, філософське й наукове, мислення засноване на розчленовуванні цілого, на виділенні окремих явищ і відокремленні, їхніх причин і наслідків, для того щоб простежити однозначні залежності між явищами. У цьому філософський принцип єдності світу перетворюється на особливий метафізичний принцип, який свідчить про наявність особливого зрізу реальності, яка існує незалежно від кожного окремого явища й від всієї їхньої сукупності [Евлампов, 2000].

Більш конкретне обґрунтування й розгортання цього принципу виявляється можливим на двох протилежних напрямках, які рідко проводяться у чистому вигляді: чи початок світу, з якого все походить, може бути зрозумілим як щось аналогічне всім відособленим явищам; чи цей початок може бути визначеним як щось протилежне всьому конкретному й окремому й "непорівнянним" з ним. На розходженні цих двох підходів у цілому базується розходження західних і східної філософських традицій.

Уже в ранній грецькій філософії ми знаходимо перший з них, який був абсолютно природним для грецької культури з її увагою до конкретності навколишнього буття. Навпаки, другий підхід виявився пануючим в східній філософії, особливо у філософії Древньої Індії, спрямованої у своїх пошуках Абсолюту за грань видимого, реального світу, де можна знайти думки про єдність світу, засновані на причетності всіх речей конкретному матеріальному субстрату – Пуруші (праматерія, єдиний тілесний початок, названий ім'ям космічної людини, з тіла якого походить увесь світ), чи Брахману, який інтегрує в єдність все буття та зображується в Упанішадах як океан, у якому розчиняються явища світового буття й всі індивідуальні людські свідомості.

Таким же чином і у грецькій філософії (наприклад, у Парменіда, потім у неоплатоників) ми знаходимо заяву про надчуттєвий, містичний, трансцендентний початок світу, що перебуває за межами всього реального й конкретного. Однак перевагу грецької філософії перед індійською можна бачити саме в тому, що вона зуміла більш гнучко сполучити обидві протилежні тенденції, залишаючись все-таки ближче до першої з них, у той же час коли індійська філософія й весь Схід у цілому так і залишилися в рамках "містичного" розуміння світу [Евлампов, 2000].

Таким чином, орієнтальне сприйняття світу прагнули відкрити "потаємний", "прихований" вимір буття, до якого необхідно пробиватися через різноманіття існуючих речей й явищ. Греки ж, навпаки, шукали "непотаємного", дещо відкритого єдності, яку можна виявити в кожному суцільному, не знищуючи це суще, не розчиняючи його в безбережності й невизначеності єдиного початку. Навіть у Платона, який у своїх поглядах зблизився із традиціями індійської філософії, початок єдності не цілком відірвано від різноманітного світу явищ. Він саме несе на собі печатку внутрішнього різноманіття, тому що кожна ідея, подібно відповідним речам, має відносну самостійність і характеризується відособленістю стосовно інших ідей. Ще більшою мірою справедливо стосовно форми Аристотеля. І в Платона, і в Аристотеля структура абсолютного початку повторює в ідеальній сфері структуру реального світу, даного людині в її безпосередньому досвіді.

Загалом, заслуга Платона в історії грецької філософії полягає в тому, що йому вдалося сполучити, здавалося б несумісні тенденції – раціональну "реконструкцію" Абсолюту, що ґрунтується на пізнанні різноманіття конкретної реальності, і містичне збагнення Абсолюту, що виходить за межі всього доступного нам у цьому світі. Світ ідей Платона – це як би "двійник" реального Космосу, позбавлений характеристик простору й часу. Не випадково матерія в Платона тотожна порожньому простору, і нематеріальність ідей у першу чергу означає їх позапросторовість. Усуваючи простір і час, ми одержуємо, наприклад, з безлічі дерев, що змінюються в часі, одне незмінне "дерево" – ідею дерева. Але ця процедура ще не до кінця вирішує проблему реконструкції єдності світу. Окремі ідеї у свою чергу повинні бути об'єднані в деяку цілісність, у деяку єдність. Очевидно, це досягається переходом від

часток, "видових" понять, до усе більш загальних, "родових" понять (ідей) – аж до всезагального поняття "Єдине".

Саме тут виникають істотні труднощі, що показують неможливість "побудови" Абсолюту тільки шляхом від різноманіття до єдності: якщо формування родових понять ще можна пояснити простим об'єднанням видових понять, тобто можна розглядати як об'єднання всієї сукупності речей, підлеглих видовим поняттям, то стосовно найбільш абстрактних понять, а тим більше стосовно математичних понять, то це проблематично здійснити, принаймні у царині раціонального мислення.

Якщо утворення найпростіших ідей (родових понять) можна пояснити за рахунок руху думки від реального розрізненого (реальних речей й явищ) до похідної єдності, то формування "вищих" ідей на чолі з ідеєю "Єдине" необхідно передбачає одночасно також і протилежний рух мислення – від вихідної й абсолютної єдності до різноманіття.

Обидві ці тенденції властиві нашій свідомості як єдності ліво- та правопівкульових стратегій освоєння дійсності, першу з яких можна назвати здатністю утворювати поняття, узагальнювати, в той час як друга стратегія пов'язана зі здатністю безпосередньо "охоплювати", "відчувати" абсолютну єдність світу, в більше пізні епохи європейської культури одержало назву "містичного почуття", "космічної симпатії", яка панувала в культурі та визначала образи міфологічного й магічного світогляду древньої людини. Саме цей світогляд робить майже неможливим для сучасної людини адекватно сприймати й розуміти міфологічну культуру, як і охопити ідею Абсолютного, оскільки в царині сучасного світогляду й культурі панують раціональні форми, що придушують, відсувають у глибоку тінь безпосереднє містичне почуття цільної реальності.

Суттєво, що на Сході (через правопівкульове спрямування останнього) почуття містичного ніколи не було подавлено раціональним мисленням, навпаки, воно перешкоджало розвитку раціональних форм культури, що привело до тривалого панування міфології в культурі й світогляді.

Загалом, у системі Платона збагнення, раціональна реконструкція Абсолюту рівною мірою ґрунтується на двох протилежних здатностях свідомості, і це зробило філософію Платона універсальною моделлю для подальшого розвитку філософських уявлень про Абсолют. Вся наступна історія європейської філософії з'являється як боротьба двох напрямків у розумінні єдності реальності, у розумінні того початку, що забезпечує цю єдність.

Перший напрямок зародився у філософії милетців, який було розгорнуто у всій повноті Аристотелем і потім він став головною лінією розвитку новоевропейської культури. Відчуття безпосередньої містичної єдності буття й, відповідно, думки про містичне Єдине, що перебуває вище всіх понятійних визначень мислення, у цьому напрямку були відтиснуті на другий план, а на перший вийшла раціональна реконструкція єдності; ця єдність розумілася як складна система взаємозв'язків між явищами, відбивана в системі понять природничих наук і філософії.

Другий напрямок, предтечею якого був Парменід, одержало розвиток у неоплатонізмі. Його представники підсилили у філософії Платона містичні елементи, присутні в ній, і висунули на перший план ідею надраціонального Абсолюту – дещо Єдиного, втіленням, "еманацією" якого з'являється увесь видимий світ. Пізніше ця тенденція виявилася у філософії середньовічних містиків (Еріугена, Мейстера Екхарта) і справила вирішальний вплив на формування філософської системи Миколи Кузанського. Втім, в епоху Відродження, і особливо в Миколи Кузанського, виявляється все зростаюче прагнення до нового синтезу двох різних підходів до Абсолюту.

Зазначена інтенція не вмирала й надалі привела до кульмінаційного пункту в історії новоевропейської філософії – до формування містико-раціоналістичних систем німецького ідеалізму (систем Фіхте, Шеллінга й Гегеля).

Як й в античну епоху, досягнення певної рівноваги двох напрямків у філософії Нового часу виявилось яскравим епізодом розвитку філософської думки, і подальший розвиток

знову здійснювався в рамках двох антагоністичних напрямків. Так Шопенгауер порушив закладений у німецькому ідеалізмі тонкий баланс "раціонального" й "містичного" убік "містичної" складової, що до того ж була різко протипоставлена раціональності й стала тому ірраціональною (а не надраціональною).

Надалі європейський "містицизм" (у його найбільш характерному й прямому прояві) ставав усе більше плоским і неорганічним, не витримуючи впливів сцієнтизму. Від позитивізму й марксизму до сучасних форм лінгвістичної, аналітичної, структуралістської, герменевтичної, постмодерністської філософії усе більше й більше впливовим стає світогляд, що виходить із частковостей, із прагматично-реального підходу до навколишнього світу. Містичне відчуття абсолютної цілісності буття було подавлено цим пануванням приватного й другорядного [Евлампиєв, 2000].

Суттєво, що філософська свідомість прагнула описати сутність Абсолюту й характер його взаємозв'язків не тільки зі світом, але з людиною. Для досократиків проблема зв'язку Абсолюту а людини практично відсутня, оскільки людина сприймається як така ж природна й невід'ємна частина світу, буття, як і всі інші "природні" предмети і явища. Відносини між людиною й Абсолютом стають проблемою тільки в Платона, який дав класичну філософську модель, що проіснувала аж до початку XX століття.

Загалом, розвиток європейської філософії був пов'язане із протистоянням двох підходів до проблеми людини, закладений Платоном та Аристотелем. Представники першого виходили із платонівського принципу, який постулює відособленість людини від всієї реальності. Представники другого виходили із принципу містичної єдності людини й світу. Відповідно, по-різному визначалася роль людини стосовно Абсолюту. Перший підхід визнавав людину несуттєвою "деталлю" на тлі Абсолюту. Другий передбачав, що людина відіграє активну роль в "формуванні" єдності світу, що без людини, без її творчої діяльності Абсолют не може існувати як Абсолют, як вся повнота єдності буття.

Майже протягом всієї історії від пізньої античності до початку XX століття в європейській філософії переважав перший підхід до розуміння людини і її ролі у світі.

Аристотелівська теза про єдність людини з навколишнім буттям деякою мірою ще збереглася в неоплатонізмі, однак після виникнення християнства й християнської філософії платонівський принцип абсолютної різнорідності душі й тіла, що виражає радикальну відособленість людини від навколишньої реальності, став майже незаперечною основою всіх філософських концепцій людини.

На перший погляд, різке протиставлення людини природному буттю мало на меті наблизити людини до Абсолюту, до Бога, затвердити нерозривну єдність Бога й людини, однак підсумок цієї ідеї був зворотним: у середньовічному ортодоксальному християнстві єдність людини з Богом залишалося немов би "потенційним", "віртуальним", неостаточним, вона передбачалася досяжною у всій повноті тільки після усунення гріховного матеріального світу, після Страшного суду. Тільки в одному моменті середньовічна філософія просунулася убік розуміння більше глибокої єдності людини й Абсолюту – у тезі про Бога як особистості. Тут християнська філософія продовжила ту лінію, що виявилася в Аристотеля (людина у своїй цілісності є повне й адекватне вираження, "копія" Абсолюту).

У містичних вченнях середньовічної філософії визнання людини творчим елементом реальності, що забезпечує єдність світу й повноту Абсолюту, приводило з неминучістю до додання Абсолюту якостей становлення, розвитку, оскільки головне в людському бутті (як це затверджував уже Августин) – його приналежність часу, і тим більш пов'язаним із часом є творчий початок у людині. У зв'язку із цим у містичній традиції самому Абсолюту, у якому своїм творчим початком була "спільником" людина, надавалася характеристика метафізичного розвитку.

Ця риса в розумінні Абсолюту була природною для містичної традиції, оскільки Абсолют розуміється таким, який перебуває вище всіх раціональних визначень, йому не можна приписати характеристику закінченості, остаточної даності (адже завершеність й обмеженість є основа понятійного визначення, тобто того, що становить протилежність

передбачуваної сутності Абсолюту). Саме тому, що Абсолют перебуває вище визначеності й завершеності, неможливо твердити, що в ньому всі вже дано (як у світі ідей Платона або у Формі форм Аристотеля); у ньому все, що дано, одночасно постає, зазнає "абсолютну" зміну. При цьому виникає ціла мережа протиріч, нерозв'язних у рамках раціонального підходу до опису Абсолюту і його відносин зі світом і людиною.

Розглянуте містичне розуміння Абсолюту (і людини) набуло розвинену форму (перетворившись в "раціонально-містичну" побудову) у філософії Миколи Кузанського, який став ключовою фігурою в пошуках європейською філософією сутності Абсолюту.

Раціональне міркування, відповідно до Миколи Кузанського, необхідно тільки для того, щоб ясніше виявити вихідні містичні інтуїції Абсолюту, які не повинні залишатися у своїй безпосередності: їх необхідно втілити в систему раціональних понять і принципів, які сприяють осягненню всієї повноти реальності людиною. Саме бажання побудувати містико-раціоналістичну систему змусило Миколу висунути на перший план діалектику як особливий метод застосування понять, що дозволяє з їхньою допомогою виразити інтуїтивний-містичний зміст, що знаходить у безпосередньому збагненні Абсолюту.

Використання цього методу дозволило Миколі сформулювати кілька важливих думок про положення людини у світі. У платонівській традиції причетність кожної речі Абсолюту реалізовувалася через її ідею. У цьому розумінні окрема річ не могла бути "носієм" всієї повноти Абсолюту.

У Миколи Кузанського, навпаки, кожна річ причетна повноті Абсолюту і як би "містить" Абсолют "у потенції", виражає весь Абсолют у своєрідній, недосконалій формі. При цьому світ недосконалих речей виявляється не безглуздою "копією" Абсолюту (як у Платона), а необхідною реалізацією сутності Абсолюту, її вираженням і розкриттям. У відповідності зі своєї надраціональною сутністю Абсолют не може залишатися у вихідному "чистому" стані, він вище безпосередності й завершеності й реалізує свою повноту й свою єдність у множинності й роздробленості матеріального світу. Природно, що таке зближення Абсолюту й матеріального, часового-просторово світу веде Миколу до висновку про метафізичний "розвиток" Абсолюту, про "сповнення його повноти". Тут з'ясовується значення людини, яка у своїй творчості, спрямованій на речі навколишнього світу, виявляє сутність Абсолюту, потенційно закладену в кожній із цих речей. Творчість людини виявляється природною частиною безперервного процесу творення світу Абсолютом, того процесу, у якому Абсолют реалізує себе, тобто стає справжнім Абсолютом.

Абсолютне виявляється важливим чинником конструювання смислів у царині науки як форми суспільної свідомості. Ейнштейн говорив, що привести все у сферу відносності неможливо, так само як все визначити та довести, тому при будь-якому доведенні слід використовувати щось вище, справедливість якого визнається без доведення. Так і все відносно пов'язане з дещо самостійним, Абсолютним. "Твердою витоковою точкою є Абсолютне, треба лише вміти знайти його в потрібному місці", – писав Ейнштейн [див. Зелиг, 1964, с. 67].

Якщо абсолютне є тотожним тільки собі, то у цьому розумінні воно є дещо невизначеним, бо процес визначення передбачає процедуру співвіднесення, порівняння. Однак, якщо абсолютне неможливо співвіднести ані з чим, то виходить, що воно вже визначається, конкретизується ("уречевляється") через якість бути невизначеним і "незрівнянним". У цьому разі абсолютне суперечить своєму статусові, і тому, щоб припинити бути визначеним через невизначеність, "має" включатися у процес порівняння з іншими предметами і має бути визначеним при цьому, тобто бути подібним до однієї з речей. При цьому абсолютне "мусить" постійно "обертатися" між двома своїми статусами – невизначеністю та визначеністю.

Ми бачимо, що абсолютне виявляє три іпостасі – невизначену, визначену і межу між ними, навколо якої абсолютне обертається. Абсолютне можна порівняти зі "словом" О. Ф. Лосева (яке стоїть між суб'єктом та об'єктом пізнання), а також зі сутністю, що, згідно з Леніним, "стоїть посередині між буттям та поняттям" [Ленін, т. 29, с. 116].

Абсолютне як унікальне є не тільки надсвітовим, але й світовим явищем, оскільки предмети світу концептуально поєднуються у класи предметів через відокремлення (абстрагування) від їхніх специфічних властивостей на основі деякої загальної для всіх них властивості [Горский, 1985]. Якщо говорити про всі предмети нашого світу взагалі, то всі вони поєднуються у клас предметів нашого світу на основі деякої універсальної властивості, котра притаманна абсолютно всім предметам і через це є абсолютною сутністю, оскільки її неможливо зафіксувати, визначити через інші властивості через її унікальність, неповторність, “незрівнянність”. І в той же час ця властивість всюдисуща. Як писав Гегель, “ціле ж є умовою частин, але в той же час воно само безпосередньо розуміється, що і воно є лише завдяки тому, що має передумовою частини” [Гегель, 1971, т. 2, с. 154], при цьому кожен елемент цілого принципово необхідний йому, оскільки без цього елемента ціле не є цілим, тому ціле дорівнює частинам, а частини – цілому.

В цьому контексті скажемо, що квантові постулати Н. Бора, що є основою теорії атому, показують, що перехід атомів з одного стану в інший являє собою групову операцію, тому атом – це цілокупність елементів, що покладають один одного. Треба також сказати, що світ у якості універсуму постає як дещо єдине, де кожен предмет чи явище є невідрубним елементом цілого, тобто є тим, без чого світ як ціле існувати не може. Тому кожен елемент світу є унікальним і має абсолютну цінність для світу в цілому і для кожного його феномену зокрема. Бачимо, що кожна річ у Всесвіті виявляється дещо абсолютним. Абсолютне як замкнене в собі, цілісне, завершене, самовизначене, невизначене ззовні можна порівняти з актуальною нескінченністю [Яцкевич, 1990, с. 29], а також з циклопричинністю. Абсолютне як визначена сутність відповідає потенційній (“дурній”) нескінченності, а також лінійній причинності.

Треба сказати й те, що відносно вічності все окремі відрізки, котрі відмінні один по відношенню до іншого, являються рівними, тотожними. Звідси принципи “все у всьому” (абсолютна взаємна тотожність предметів та явищ Всесвіту, котра досягається через реальність Абсолюту, котрий зрівнює всі речі між собою) і “єдності світу” (єдність світу у всіх його проявах через наявність всезагальної сутності, яка виступає всезагальним підґрунтям єдності всього існуючого).

Таким чином, абсолютне як дещо невизначене, може бути предметом концептуалізації, коли, наприклад, всі теореми про нескінченні послідовності, доводяться тільки кінцевим чином, у кінцевих формах [Яцкевич, 1990, с. 29].

Наведемо слова Тейяра де Шардена: “...Бог не відкривається нам всюди як універсальне середовище лише тому, що Він є крайня точка, в якій сходяться всі реальності” [Тейяр де Шарден, 1990]. На думку М. Шелера, відносини між релігією та наукою не є відносинами послідовності або випередження у часі, а є одночасним співіснуванням різних форм знання [див. Козловский, 1996]. У Гегеля в фіналі руху абсолютної ідеї філософія зливається з теологією, розум – з релігією, а істина – з одкровенням.

Отже, релігійна і наукова свідомість в цілому узгоджуються, коли розглядаються абсолютні аспекти матерії. Тим більше, що, як писав Гегель, “мета боротьби розуму полягає в тому, щоб подолати те, що фіксовано розсудком” [Гегель, т. 1, с. 70], коли філософський розум врешті-решт “перетворює визначення розуму в ніщо” [там само, с. 78].

Наведемо декілька положень, які свідчать про те, що **релігія та наука певним чином останнім часом зближуються** [див. Очеретів, 1999].

1. Священне Писання відкривається: “На початку створив Бог небо і землю”. Під “землею” тут розуміється видимий матеріальний світ; під “небом” – світ невидимий, духовний. Таким чином, християнське Одкровення починається з повідомлення про двушаровість буття. Наука заперечила цю двушаровість, стверджуючи, що світ складається з однієї матерії. Проте після відкриття феноменів квантової фізики вчені дійшли висновку, що “невидима” реальність усе ж існує. Вона увійшла в сучасну фізичну теорію під найменуванням “псі-функцій”, що спостерігаються, але керують існуванням усіх видимих об’єктів.

2. “Світ створений із нічого”, – вчить християнська наука. Дане положення також знаходить підтвердження в сучасній науці, яка стверджує, що світ походить з деякого парадоксального сингулярного стану матерії, що можна уподібнити ніщо.

3. “Бог створив світ для того, щоб увінчати його людиною”. Дане положення підтверджується так званим “антропним принципом”, що фіксує споконвічну націленість усіх фізичних констант на появу біологічних полімерів – білків і нуклеїнових кислот, без яких не могло б виникнути життя, а виходить, і людини. По іншому це називається “добре настроєним усесвітом”. І добре він є настроєним саме для нас із вами.

4. Наука починає ставати однодумницею релігії не тільки в космології й антропології, але і гносеології, у теорії пізнання. Років сто тому вчені притримувалися в цій області діаметрально протилежних поглядів, вони були переконані, що пізнавальні можливості розуму нескінченні, що логіко-математичними засобами можна докопатися до будь-якої істини. Але серія так званих “негативних” теорем, доведених самими ж математиками, назавжди поховала ці уявлення. Виявляється, що повнота істини може міститися лише в безкінечній мовній системі, а оскільки людина кінцева, вона цієї повноти вмістити принципово не може.

5. “Якщо двоє або троє зберуться в ім'я Моє, Я серед них”, говорив Ісус. Дане положення відповідає парадоксальному наадитивному принципу феномена цілого, відритого сучасною наукою.

Ф. Капра, автор “*Дао фізики*” (1994), досліджуючи паралелі між природничим (вивчаючим мікросвіт) та езотерико-містичним знаннями, дійшов висновків про принциповий збіг цих двох протилежних видів відображення світу та опанування їм. Наведемо деякі з цих паралелей. По-перше, це паралель між структурою наукового експерименту, який констатує принципову єдність суб'єкта і об'єкта експерименту (що проявляється у парадоксі експериментальної фізики, коли експериментатор не може не впливати на предмет, якій він досліджує, при цьому цей предмет втрачає свою первинну “незайманість”, а тому неможливо говорити про світ як такий, що існує об'єктивно і не залежить від нашої свідомості), і містичного переживання, в якому суб'єкт зливатися з об'єктом [Капра, 1994, с. 31; Флоренский, 1914]. По-друге, це й принципова невизначеність результатів як містичного досвіду, так і наукового експерименту у сфері мікросвіту, оскільки як в першому, так і другому випадку принципово неможливо “одягнути” даний досвід у абстрактно-теоретичний, знаково-вербальний одяг. Як писав А. Ейнштейн, “поки математичні закони описують дійсність, вони невизначені, коли вони припиняють бути невизначеними, вони втрачають зв'язок з дійсністю” [див. Капра, 1994, с. 36]. По-третє, як містичний, так і науковий експериментальний досвід виявляється парадоксальними у світлі звичайних класичних уявлень. В-четвертих, картина світу, яку малює світогляд містика та вченого-ядерника, принципово подібні [там само, с. 71], тобто світ як в першому, так і другому випадку постає як єдиний інтегральний комплекс [Цехмистро, 1987], коли “Всесвіт являє собою нерозчленоване ціле, частини якого переплітаються і зливаються одна з одною і жодна з них не є більш фундаментальнішою, ніж інші, таким чином, що властивості одної частини визначаються властивостями всіх інших” [Капра, 1994, с. 266], коли елементарна частка, у свою чергу, виявляється такою, яка складаються з усіх інших елементарних часток [Марков, 1976, с. 140]. Як квантова і релятивна фізика, так і вчення Сходу (даосизм, конфуціанство, буддизм) констатують, що будь-яка пара протилежностей являє собою динамічну єдність. Так Чжуан-цзи пише: “Це одночасно є “тим”. “Те” одночасно є “цим”. Та обставина, що “це” і “те” припиняють бути протилежностями, є головним змістом Дао. Ця обставина слугує у якості центру колооберту змін” [Fung, 1958]. Уявлення про рух Дао як процес взаємодії протилежностей постає як основа для східної етико-світоглядної доктрини. Тут цікавим є твердження: якщо бажаєш досягти чогось слід почати з його протилежності. Послухаємо Лао-цзи: “Для того, щоб щось зменшити, безумовно, слід спочатку збільшити. Для того, щоб послабити, безумовно, слід спочатку надати сил. Для того, щоб скинути, безумовно, спочатку слід звеличити. Для того, щоб взяти, безумовно, слід дати. Це

називається витонченою мудрістю” [*Lao Tzu, 1973*]. Й ще: “будь зігнутим, і ти залишишся прямим; Будь незаповненим, і ти будеш повним. Будь зношеним, і ти залишишся новим” [*там само, гл. 22*].

Ф. Капрі вважає, що існує фундаментальна гармонія між духом Східної мудрості і Західної науки [Капра, 1994], що проявляється у трьох аспектах: Усі Східні школи мислення виходять з того, що знання про світ дається прямо, безпосередньо, в акті інтуїції, поза рамками логіки, і тому його не можна адекватно виразити звичайною мовою. Аналогічно в європейській науці атомний і субатомний рівні реальності неможливо описати класичною логікою і повсякденною мовою. Східний погляд є органічним, цілісним, холістським, який розуміє феноменальний світ як маніфестацію Єдиного. Квантова механіка також свідчить про незастосовність поняття “індивідуальна річ” в області мікросвіту. Східна мудрість не бачить різниці між живою і неживою природою – весь космос живий, тобто динамічний. Ця ідея релевантна сучасній квантовій фізиці, яка відмічає, що як на рівні мозку, так і фундаментального рівня Всесвіту квантова реальність відіграє ключову роль.

Як пише Ф. Капра, дослідження світу під кутом зору цієї нової наукової парадигми І. Прігожина, Р. Шелдрейка, А. Янга, Ф. Чу, Д. Бом, К. Прібрама, Ф. Капри, Ст. Грофа, В. П. Казначеева та ін. створює ситуацію, коли західна наука наближається до зсуву парадигми, який змінить наші поняття про реальність та людську природу, який перекине міст через пролом між стародавньою мудрістю та сучасною наукою, примирить східну духовність із західним догматизмом.

Таким чином важливим аспектом нової парадигми вважається органічна вписаність містичного мислення у філософські підстави теорій сучасної науки [*Цехмистро, 1987, с. 210-220*]. Р. Шелдрейк, А. Янг, Ф. Чу, К. Прібрама, Дж. Уїлер, Д. Бом, Е. Вігнер, Ф. Капра, С. Гроф, А. Янг й ін. інтерпретують простір і час, описувані релятивістською квантовою теорією, у дусі ідеалістичної методології з відповідними світоглядними узагальненнями. Дж. Уїлер, розглядаючи різні сигнатури ідеальної сферичної моделі Вселеної як функції часу, родить висновок, що старе слово “спостерігач” необхідно замінити словом “учасник” [*Wheeler, 1957, p. 30*]. Така модель Всесвіту, у якому людина є активним співучасником всіх подій, виходить зі старої ідеї суб'єктивного ідеалізму Берклі та Юма: існувати – значить бути сприйманим. У рамках такого підходу робиться висновок про те, що “спостерігач-співучасник” дає світові можливість стати дійсністю.

Д. Бом сформулював так звану “голокінетичну” парадигму, що у принципі відповідає уявленням про світ з точки зору квантових феноменів (ця парадигма знаходиться у певному відношенні до голографічної гіпотези К. Прібрама, відповідно до якої “усяке мислення включає, крім маніпуляцій знаками і символами, топографічний компонент” [*Pribram, 1977, p. 406*]; це відношення можна визначити як відношення макрокосму до мікрокосму: тут спостерігач і те, що спостерігається, складають фундаментальну єдність): в основі його космологічної теорії лежить багатозначна, подібна буддійській, голографічна логіка [*Vails, 1981, p. 124-137*], яка може бути зрозуміла при звертанні до n-мірного гіперпростору. Специфіка цього нескінченного простору полягає в тому, що дві сутності можуть спільно займати те ж саме місце в той же самий час. Основна ідея бомівської космології: реальність одна, вона є непорушною, неподільною цілісністю, аспектами якої виступають матерія і свідомість. Згідно Д. Бому, існує “зовнішній порядок”, що виявляється в різних станах “матерії-енергії” – від досить грубої, щільної і стабільної матерії (яка приймається нашими органами почуттів у просторово-часовій області), до витонченої, чуттєво не сприйманої, внутрішнього (духовного) порядку, подібного до прихованого порядку в голограмах, до якого ми рухаємося духовно, і усередині “холоруку” приходимо в кінцевому рахунку до Вищої свідомості. Ця духовна сутність “лежить поза мовою, і ми можемо найкраще охопити неї за допомогою метафор” [*Vails, 1981, p. 124*].

Розглядаючи роль суб'єкта пізнання в дослідженні мікросвіту, Ф. Капра робить висновок про те, що в міру подальшого проникнення в субмікроскопічний світ ми прийдемо до

розгляду світу як системи неподільних, взаємодіючих компонентів з людиною як інтегральною частиною цієї системи [Капра, 1994].

Отже, зазначені моделі Всесвіту, у якому людина є співучасник (антропний космологічний принцип), ведуть до тез про неможливість провести розходження між внутрішнім і зовнішнім, суб'єктом і об'єктом, про їхню фундаментальну єдність при ведучій ролі свідомості, що знаходиться поза емпіричним простором-часу й охоплює весь Всесвіт. Ці погляди виникли на основі прямого звертання до езотеричної, релігійно-містичної традиції у філософських вченнях Сходу і Заходу. Нейроголографічна концепція К. Прібрама, голокосмічна парадигма Д. Бома інтерпретуються як сучасний еквівалент Брахмана Веданти й Упанишад, Пуруши і Пракрити санх'я-йогі, Дхарми буддизму, Дао даосизму, Єдиного Платона і Плотина, Природи Спінози [Vails, 1981, p. 35].

Як відмічає автор *“Дао фізики”*, для того, щоб коротко охарактеризувати світогляд і логіку атомної фізики, слід прийняти до відома слова тантристського ламі Ангаріка Говінди: для буддиста “зовнішній світ і внутрішній світ його души – це єдине ціле, два боки однієї матерії, де нитки всіх сил і всіх явищ, всіх форм свідомості і їх об'єктів зплетаються у неподільну сітку нескінченних, взаємно обумовлених відношень” [Govinda, 1974].

Отже, як фізики, так і містики виявляють абсолютну реальність, що лежить в основі всього розмаїття предметів та явищ, котрі спостерігаються. Індуїсти називають її “Брахманом”, буддисти – “Дхармакайя” (“Тіло Сущого”), чи “Татхата” (“таковість”), а даоси – “Дао”. При цьому Дао, як безформне і порожнє, здатне породжувати всі форми, що здійснюється через рух первинної енергії “ци” (“прани” та ін.). “Велика Порожнеча не може не складатися з ци; ци не може не сконденсуватися, щоб народити всі речі; ці речі не можуть не розсіюватися, щоб (знову) породити Велику Порожнечу” [Fung, 1958, p. 280]. У подібних же термінах фізика описує метаморфози нашого мікросвіту, який постає як фундамент макросвіту. Елементарні частки, що володіють двоїстою природою (вони одночасно є речовинними і польовими утвореннями), постають згустками енергії (чи поля), здатними зникати разом з розщепленням цих згустків і знову кристалізуватися в умовах “конденсації” полів, що є принципово динамічними сутностями, які не мають маси спокою. За словами А. Ейнштейна, “ми можемо думати, що речовина складається з таких ланок простору, у яких поле досягає особливої інтенсивності” [refer: Capek, 1961, p. 319]. “Присутність матерії є лише збудженим станом поля у даній точці, дещо випадкове, своєрідна “вада” у просторі” [Thirring, 1968, s. 153]. Тим більше, що речовина – це річ надзвичайно рідка у Всесвіті, особливо якщо прийняти до уваги той факт, що більша частина речовини у Всесвіті постає у вигляді плазми – сутності, яка знаходиться на межі між речовиною і полем. Поняття Порожнечі, яким оперують містики Сходу, прямо співвідноситься з поняттям вакууму. “Подібно до орієнтальної Порожнечі, *“фізичний вакуум”*, як він іменується в теорії поля, не є просто станом абсолютної незаповненості і відсутності будь-якого існування, але містить в себе можливість існування всіх можливих форм світу часток. Ці форми, у свою чергу, являють собою не самостійні фізичні одиниці, а всього лише перехідні втілення Порожнечі, яка лежить в основі всього буття” [Капра, 1994, с. 199].

З поняттям Абсолюту співвідноситься багато граничних понять людського досвіду, такі, наприклад, як просвітлення. Людству, після того, як воно опрацювало и виробило здатність до рефлексії майбутнього, а також розробило абстрактні поняття, що виражають позамежові, абсолютні аспекти буття, стало притаманним шукати співвідношення між людиною як дещо обумовленим, смертним і цими абсолютними аспектами. Дане прагнення вилилося у такі форми світорозуміння, як, наприклад, “гармонійна особистість”, “стан спасенності”, “стан просвітленості”, “еталонний стан”, “розширений стан свідомості” та ін. Всі ці стани мають абсолютно-граничний зміст, і тому не можуть бути адекватним чином проаналізовані за допомогою засобів мови, яка виражає обмежені моменти людського досвіду. Єдиною можливістю аналізу позамежних понять є їх парадоксально-багатозначне тлумачення. Так, наприклад, аналізуючи стан просвітленості, ми маємо право говорити про об'єктивні показники цього стану, такі, наприклад, як наявність у просвітленої людини здатності до

пророцтва, здатність левітувати та ін. Однак, просвітлений стан, що є абсолютним і що перевершує всі уявлення людини, не може бути обмеженим якимось конкретними виявами, тобто просвітленому стану повинно були притаманне абсолютно все і одночасно нічого з того, що відомо людству з його доволі обмеженого історичного досвіду. Саме тому до сонму просвітлених особистостей, тобто до сонму богів може бути прилічена кожна людина, тобто кожен принципово може бути просвітленим і кожен може вважали себе таким, виходячи з своїх індивідуальних критеріїв стану просвітленості. Кожна людина, що досягла парадокс невизначеності-визначеності абсолютного, має право називати себе і всіх інших людей просвітленими, має право заключити, що в кожному з нас виявляється природа Будди, що не може бути зруйнованою – природа спасенно-просвітленої істоти.

Європейці були здивовані тим, що у багатьох папуаських племен Нової Гвінеї немає спеціального слова для позначення зеленого кольору. Це здавалося дивним, оскільки саме зелений колір панував в природному оточенні цих мешканців тропічних лісів. Пройшов деякий час і лінгвісти й етнографи дійшли висновку, що саме остання обставина і пояснювала відсутність такого необхідного, здавалося б, позначення.

Зелень була постійним тлом життя – назви потрібні були для тих кольорів, які на цьому тлі виділялися [Подольный, 1983, с. 174]. Таким же чином і реальність абсолютного не знайшла вираження у повсякденному житті людей.

ГЛАВА 7. ЛИХОВІСНІ ПРОВІСНИКИ ПРИЙДЕШНІХ ПЕРЕМІН (аналіз американських подій 11 вересня 2001 року з позиції нелінійного прогнозування)

...за дивним устроєм речей, завжди незначні причини родили великі події, і навпаки – великі підприємства закінчувалися незначними наслідками. Який-небудь завойовник збирає всі сили своєї держави, воює декілька років, полководці його прославляються, і нарешті все це закінчується придбанням клептика землі, на якому не має місця посіяти картоплю; а іноді, навпроти, два які-небудь ковбасники двох міст поб'ються між собою за дурницю, і сварка охоплює нарешті міста, потім села, а там і цілі держави.

М. В. Гоголь (“Старосвітські поміщики”)

Я не вірю, що взагалі існують такі речі, як “влада” або “рішення”. Мені важко знайти приклад, коли б я застосовував владу або приймав рішення. Звичайно, я постараюся, щоб це виглядало цілком інакше в моїх мемуарах... Проте в дійсності усе відбувається зовсім не так. Існує якесь накопичення великих і малих подій... поки ваше рішення не виявляється визначеним ними. Рішення, що приймаєте ви, є попросту вашою реакцією на одну з цих подій... Ви занадто у великій мірі знаходитеся в полоні подій.

В. Черчилль [див. Горбовский, Семенов, 1988, с. 157-158]

Недавні трагічні події в Америці, що викликали безпрецедентний резонанс у всьому світі, у багатьох асоціювалися з подіями кошмарного сону або фільму страхів. Весь світ був прикутий до приголомшливого калейдоскопу руйнацій, що занурили багатьох людей, які все це спостерігали, у липку атмосферу безумності, напоєну пароксимальним чеканням нових катаклізмів, що уявлялися усе більш жахливими з кожною хвилиною прямого ефіру, адже ніхто не догадувався ні про точне джерело їх просторової й ідеологічної локалізації, ні про нові можливі об'єкти, на які міг бути націлений повільно і грізно розгортаючийся небачений досі терористичний акт.

Для найбільш глибокодумних аналітиків поступово ставало ясно, що у світ увірвалася колосальна подія, сумірна зі стихійним лихом світового масштабу, і виступаюча новим історичним чинником еволюції планетарної цивілізації, що знаходиться в передодні корінних перемін. Ця цивілізація виявилася дуже тендітним утворенням перед широкими можливостями техногенної агресії. Напевно, уперше людство навчч переконалося в тому, наскільки уразливі його соціальні інститути і механізми самозахисту. Жахлива перспектива апокаліпсиса замаячила перед найбільш тривожними індивідами. Не належачи до їхнього числа, ми, проте, на підставі аналізу деяких процесуальних чинників, що виявилися в ході останніх подій в Америці, змушені були дійти дуже невтішних висновків щодо прогнозів щодо найближчих перспектив розвитку земної цивілізації.

Дані висновки ґрунтуються на так званому *нелінійному принципі аналізу історичних подій*, що у корені відмінний від лінійного пояснювального принципу, який базується на класичній науковій парадигмі пізнання світу, котра учить, що світ є конгломератом ізольованих один від одного локалізованих у просторі і часі предметів і явищ (подій), що взаємодіють за принципом лінійної причинності. У її рамках кожна причина передуює наслідку, виявляючи цілком однозначний взаємозв'язок, коли певна причина завжди викликає певний ж наслідок.

Відзначимо, що на зміну класичній науковій парадигмі пізнання й освоєння світу зараз приходить нова нелінійна парадигма. Відповідно до неї світ є цілісним утворенням, де усі його статичні і динамічні елементи не тільки органічно взаємозалежні, але і, утворюючи синергетичну єдність, у принципі не мають суворої просторово-часової локалізації й уподібнюються хвилі, коли окрема подія може перетинати значні відрізки простору і часу і проектуватися в різних процесуальних обличчях, що, як правило, не мають видимих

родинних рис і виступають одна по відношенню до другою певними індикаторами, які релігійна свідомість охрестила провісниками або знаками.

При такому аналізі причина і наслідок можуть змінюватися місцями, а світ виявляється розділеним на окремі елементи лише в класичному наближенні, тому що тут кожний процес є пов'язаним абсолютно з усіма світовими процесами, коли окрема подія в принципі не може бути локалізована і здатна викликати резонанс у всіх кутках Всесвіту. Тому і трактування тієї або іншої події виявляється багатозначним і невизначеним.

Дане розуміння взаємозв'язку подій відповідає реаліям сучасної фізики, у розумінні якої, як писав В. Гейзенберг у книзі *“Фізика і філософія”* (1958), світ ділиться не на різноманітні групи об'єктів, а на різноманітні групи взаємовідношень, коли єдине, що піддається тут виділенню, є типом взаємовідношень, а світ постає у вигляді складного переплетення подій, у якому різноманітні різновиди взаємодій можуть чергуватися, накладатися або сполучитися один з одним, визначаючи при цьому тексту цілого.

Розходження лінійного і нелінійного прогнозування полягають головним чином у тому, що вони інтерпретують різноманітні аспекти процесуального світу. Лінійне прогнозування в основному зайнято аналізом процесів до певного моменту їхнього переходу через так звану точку біфуркації, де той або інший процес зазнає корінної зміни. На цьому проміжку розвитку, коли процес виявляє лише кількісні зміни, можна цілком задовільно пророкувати подальші перипетії його розвитку. Проте напрямок корінної якісної зміни, що має місце в точці біфуркації, можна екстраполювати тільки на підставі прецедентів, тобто вже наявного досвіду аналізу процесів, що перетнули біфуркаційну фазу. Якщо ж такого досвіду немає (що має місце в контексті аналізу макроісторичних процесів), то лінійне прогнозування виявляється неспроможним визначити, у якому напрямку буде розвиватися процес, що перейшов через трансформаційний біфуркаційний бар'єр. На зміну йому приходять нелінійне прогнозування, що базується на нелінійній парадигмі пізнання світу, яке виявляється спроможним виокремлювати семантичні (символічні) параметри процесів, вільні від біфуркаційних перекручувань і несучих у собі інформацію про деякі глибинні ідеальні метапроцеси, що координуються космологічним принципом антропологічної співпричетності, тобто принципом єдності буття і свідомості.

Розвиток нелінійної парадигми пізнання світу було викликано цілим рядом наукових відкриттів, що не укладаються в прокрустове ложе класичних уявлень. Виявлені на початку ХХ ст. Б. Расселом, Ж. Рішаром, К. Греллінгом А. Ейнштейном і іншими антиномії пізнання і парадокси буття поставили під сумнів правомірність існування фундаментальних понять найбільш “точних” наук, таких як логіка і математика. Принцип “самоочевидності” наукових аксіом виявився недостатнім стосовно відкритихся протиріч, в основі математичної теорії множин, до результатів, отриманих в області неевклідових геометрій, до парадоксів корпускулярно-хвильових властивостей світла й ін. Дослідники дійшли висновку, що пряме сприйняття буття, що втілюється в абстрактних поняттях і законах, виявляє зневагу деякими боками реальності, при описі якої наука втратила якусь глибинну сполучну ланку, а такі незвідні один до одного феномени, як матерія і свідомість можуть бути лише вкладеними одна в одну проекціями більш фундаментальної сутності, що не є ні матерією, ані свідомістю в чистому виді (Д. Бом).

З позиції нової наукової парадигми світ розглядається як єдине ціле, що підтверджується вивченням як фізичної, так і психічної реальностей. Квантова фізика виявила феномен принципової методологічної ізоморфності єдиного і множинного, однозначного і багатозначного, коли світ на його макрорівні членується на окремі об'єкти, але на фундаментальному квантовому рівні являє собою єдиний нерозривний комплекс, у котрому такі поняття і категорії, як єдине і множинне, частина і ціле, просте і складне, внутрішнє і зовнішнє не диференціюються, а квантова системи корелюють за принципом непричинного, несилового зв'язку [Цехмистро, 1981]. На квантовому рівні людина (спостерігач) виявляється нерозривно пов'язана із світом і виступає його буттєвим ініціатором, тобто породжує світ тільки одною своєю присутністю. Тут ми маємо “принцип співучасті”

сучасної фізики (яка говорить, що фізичні об'єкти принципово невіддільні від їхнього сприйняття нашою свідомістю, від нашого впливу на ці об'єкти), що втілюється в антропному космологічному принципі, котрий виходить із розуміння людини як активної й органічної частини космосу і Всесвіту [Фролов, 1983, с. 335 і сл.]. Антропний принцип (антропні космологічні аргументи [Гулыга, 1989]), або принцип космологічного доповнення [Казначеев, Спирин, 1991, с. 12], ґрунтується на факті, встановленому астрофізиками: виникнення розумного життя впливає зі структури фізичного світу й особливостей розвитку Всесвіту. Але можливість виникнення цієї структури наближається до нуля, тому варто припустити, як вважають учені, що або одночасно існують усі можливі світи, що тільки можна уявити, в одному з яких мав місце збіг, узгодження множини чинників і параметрів, або що є існує якийсь прихований принцип, який організує Всесвіт певним чином [Девіс, 1985, с. 132-155]. Справа в тому, що множина фізичних величин і фізичних констант, що характеризують наш Всесвіт, виявляються дуже тонко підігнаними один до одного і взаємно узгодженими. Незначна зміна тільки однієї з них або тільки однієї фізичної умови існування світу призведе до його загибелі. Тобто Всесвіт існує в дуже вузьких фізичних рамках, коли зміна одного з елементів світу спричинить за собою кардинальну зміну світу в цілому. Тут ціле і частина виявляються тотожними і вся множина елементів Всесвіту має бути лише проекцією єдиної сутності, інакше ці елементи не могли бути настільки гармонійно взаємно узгодженими. Одним словом, Всесвіт, у якому ми живемо, є справжнім чудом.

У сфері психічної реальності ми також знаходимо підтвердження наведеним положенням, що знаходять свою ілюстрацію у феномені непричинних синхронічних зв'язків, аналізованих у працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М. А. Козирева й ін. Про неї в 1955 році К. Юнг писав у книзі *“Синхронність і людська доля”* як про явище, що перетинає простір-час і упорядкує події, коли “потoki” фізичної і психічної реальностей набувають рівнобіжного значення. При цьому може виявлятися збіг психічного стану спостерігача з одночасною зовнішньою подією, що відповідає цьому психічному стану, при відсутності очевидного причинного зв'язку між ними. Як приклад К. Юнг наводить випадок із своєї практики, коли одна з його пацієнток у критичний період свого особистісного розвитку побачила сон, у якому їй давали золотого скарабея (що є символом відродження). Під час психотерапевтичного сеансу, коли вона розповідала цей сон, Юнг почув шум комах, що вдарилися у віконну раму. Коли ж Юнг відчинив вікно і впіймав комаху, то побачив, що це найближчий аналог золотого скарабея, що будь-коли зустрічається в тих широтах, і який, у супереч своїм навичкам, намагався проникнути в темну кімнату саме в момент розповіді пацієнтки. Цікаво, що саме це посилення значення сону появою реального “скарабея” і призвело до бажаного позитивного зсуву в психологічному розвитку жінки.

Юнгівський феномен непричинних синхронічних зв'язків виявляється в сфері трансперсональної психології Ст. Грофа, що у книзі *“Подорож у пошуках себе”* [Гроф, 1994] пише про особливі змінені стани свідомості, названі трансперсональними, тому що вони дозволяють трансцендентувати (переборювати) рамки простору і часу нашого феноменального світу, даючи людині можливість вийти за межі самої себе.

Ми вважаємо, що вищенаведені елементи обґрунтування нелінійного прогнозування дозволяють використовувати його в якості цілком наукового методу аналізу історичних подій. Ми використовуємо даний метод при аналізі недавнього терористичного акта в Америці. Зрозуміло, що даний акт, будучи “вершиною айсберга”, “крапковою” маніфестацією деякого глобального процесу, повинний розглядатися в широкому історичному контексті, тобто бути пов'язаним із попередніми подіями-провісниками, і самий повинний слугувати в якості провісника деяких майбутніх подій. Що ж це за глобальний процес, по канві якого історія іноді “вишиває” актами витонченої соціальної агресії, коли безсумнівні колосальні науково-технічні і культурні досягнення людства виявляються суперечним очікуваним досягненням у сфері морального освоєння світу?

Особливості лінійного аналізу подій полягають у пошуку причин (як незначних, так і глибинних) тих або інших подій і супутніх їм чинників і приводів. При цьому цілком

задовільних причин, що відповідають принципу древніх “кому це вигідно”, може бути знайдена множина, але лише одна з них може бути пов'язана з дійсним генезисом аналізованої події. Так, причиною американської трагедії може бути нафта, тобто боротьба в сфері нафтового бізнесу між Сходом і Заходом. Тут же можна говорити і про глибинний феномен протистояння Сходу і Заходу. Близьким до даного пояснення є причина, що ґрунтується в діалектичному механізмі розвитку будь-якого системного утворення, у даному випадку планетарного організму, що функціонує в руслі діалектичної взаємодії капіталістичного і некапіталістичного світів, кожний із яких кристалізуються навколо наддержави-імперії. При цьому розпад однієї з імперій (СРСР) змушує розпадатися й іншу імперію (США), коли в механізмі планетарної еволюції починають виокремлюватися інші протидіючі моменти (Схід і Захід, наприклад).

Інша причина може вбачатися в боротьбі за економічне лідерство, за ринки збуту і дешевої робочої сили між певними групами держав. Деякі вбачають у якості причинної підстави американських подій спробу Америки за допомогою цих подій усталити своє міжнародне положення, як, утім, і положення всього західного світу. Дійсно, після відомих подій американський народ згуртувався навколо свого президента, дії якого одержали карт-бланш у вигляді підтримки багатьох країн не тільки Заходу, але і Сходу. Ще одна глибинну причинну підставу деякі бачать у тому, що в останні десять років спостерігається значне посилення сонячної активності, що викликало серію землетрусів по всій планеті. Інші вважають, що Америка стала ареною експерименту по застосуванню психотропної зброї, покликаної впливати на індивідуальну і масову свідомість.

Нелінійний аналіз також може виокремлювати ті або інші причини, проте він фокусується на наріжних тенденціях розвитку сучасного світу, що, будучи багатозначними-сутінковими сутностями, втілюються тут у міфо-символічній формі.

Аналізуючи будь-яку подію, потрібно мати на увазі ту обставину, по-перше, що ця подія включена в контекст деякої глибинної метаподії, і по-друге, є якимось ексцесом, якоюсь ненормальністю. Тобто події завжди породжуються певним порушенням загального “буттєвого балансу” Всесвіту, станом невідповідності дійсного і можливого. Як писав П. Кюрі, “немає дії без причини. Дії – це явища, для виникнення яких завжди необхідна деяка дисиметрія” [див. Брагіна, Доброхотова, 1988, с. 75], тобто деяка невідповідність між енергетичним статусом прихожих через зіткнення систем.

Ця невідповідність виникає з коливального синусоїдального характеру будь-якого процесу, коли за спадом обов'язково слідує підйом. У науці даний принцип знаходить своє втілення в законах збереження матерії й енергії, а в сфері релігії – у законі відплати, коли та ячи інша дія людини має тенденцію “погашатися”, нейтралізуватися якоюсь спокутною протидією, еквівалентною дії, що яка її породила. У Біблії даний принцип ілюструється рядками: “хто з мечем прийде, від меча і загине”, або “око за око, зуб за зуб”.

Таким чином, єдність світу дозволяє аналізувати його з позиції дзеркальних процесів, що є братами, хоча і не близнюками внаслідок множини “викривляючих” флуктуацій, що мають місце в площині “головного дзеркала” Всесвіту, фізичного вакууму. Так, безперечно, порівняно недавня руйнація великої кількості найдавніших буддистських святинь в Афганістані, що виявилися глибоко ворожими правлячим колам цієї країни, повинно було породити відповідну дзеркальну агресію, що незабаром не могла не з'явитися у виді погрози з боку військової машини США. Коли влітку 2001 року в Афганістані зруйнували всі буддистські святині, те тоді нікому й у голову не могло прийти, що через яких-небудь декілька місяців дана країна буде об'єктом збройного вторгнення Америки, Англії й інших капіталістичних держав. Якби хтось тоді сказав, що на цю незначну у усіх відношеннях країну буде націлена військова міць усього Західного світу, те його б вважали не в своєму розумі.

Сполучені Штати, у свою чергу, унаслідок непомірного зростання свого впливу у світі і прагнення їм маніпулювати (у рамках цього прагнення можна говорити і про фінансову підтримку Штатів різноманітних терористичних організацій), встали на позицію тотальної

конфронтації буквально з усією планетою. Кожний акт такої конфронтації відзивався в США всілякими кризовими явищами, такими, наприклад, як серія невмотивованих масових убивств в американських школах, церквах, дитячих садках і інших місцях. Всі ці кризові явища суть ланки єдиного ланцюга деякої події X, що несе в собі відповідну агресію стосовно США. Цілком зрозуміло, що недавній терористичний акт – одна з найбільш значних подій у ланцюзі X, і цілком можливо, що не остання, оскільки процес X повинний або згаснути, або досягти свого апогею. І в першому, і в другому випадку для цього буде потрібний цілий ряд проміжних подій, що несуть негативну семантику і породжують резонансні антиподи поза територією США.

Розглянемо ще декілька дзеркальних подійних паралелей. Пригадаємо, яким потрясінням для населення СРСР була посадка одномоторного літака західнонімецького парубка на Червоній площі в Москві. Дана трагікомічна подія стала не тільки провісником розладу найбільшої з всіх імперій світу, тобто ключовою подією деякого єдиного деструктивного процесу X, але і тим фатальним чинником, що порушив динамічний баланс системи, іменованої Радянським Союзом (а також і соціалістичного табору в цілому), виявляючи дію одного з законів теорії катастроф, який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, поки вона не вичерпає ресурси свого “гомеостазу” та не почне розпадатися, при цьому даний розпад набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина [Арнольд, 1983; Томпсон, 1985; Шустер, 1988].

У 1912 році в Атлантичному океані, вийшовши у свій перший і останній рейс, затонув *Титанік*, найскладніший у технічному відношенні на той час об’єкт. Дана дуже символічна подія була фатальним викликом, кинутим планетарній цивілізації стихією морських глибин. Глибоко уражена у своїй науково-технічній основі земна цивілізація незабаром понесла і набагато більш серйозну шкоду як від Першої світової війни, так і від наступної за неї серії революцій і громадянських війн, що так чи інакше вилилися в Другу світову, а після її – у “холодну війну” між двома ворогуючими соціально-політичними системами.

Зовсім нещодавно морська безодня поглинула один із найдовершеніших техногенних земних об’єктів – атомну субмарину *Курськ*, один із членів екіпажа якої у своєму передсмертному листі улюбленій жінці писав про те, що субмаринам такого класу, як *Курськ*, не можуть загрожувати ніякі трагічні випадки.

Виникає питання: провісником якої фатальної події X є загибель *Курська*, що, без сумніву, якимось пов’язана з іншою ланкою в ланцюзі цієї події – терактом у США? Ми вважаємо, що даний теракт є глибоко символічним і красномовно свідчить про фатальну подію X, що наближається, – корінну трансформацію сучасної цивілізації.

Відзначимо, що характерною рисою методу нелінійного прогнозування є те, що тут події не тільки розглядаються як ланки одного ланцюга, але і наділяються певною семантикою, що несе певне прагматичне значення, що впливає із символіки події, що витягається з неї як за допомогою інтуїції аналітика, так і на підставі положень концепції універсального семантичного простору Всесвіту (К. Александер, В. В. Налімов і ін.), символічної архітекτονіки колективного несвідомого (К. Юнг), а також усього попереднього досвіду, тобто прецедентів (“рівнобіжних подій”), вже мавших місце.

Річ в тім, що основне положення філософії про єдність світу, що втілюється в принципі антропологічної співпричетності сучасної космології і квантової фізики, зумовлює таке розуміння світу, у котрому кожний його процес розглядається в єдності морального і фактологічного, тобто кожний факт дійсності наділяється певним змістом, одухотворяється і психізується. Такий є новий підхід до аналізу дійсності, що знаменує собою повернення спіралі історичного розвитку на кола своя, але на більш високому рівні розвитку, коли антропоцентричні і панпсихічні уявлення примітивних і древніх культур виявляються в принципі тотожними сучасному принципу космологічного доповнення, коли, по суті,

релігійні і наукові положення починають перетинатися, виявляючи загальну “територію”, що зараз спільно освоюють науковою і релігійною свідомістю – Цілісність.

Цілісність саме і передбачає те, що при інтерпретації дійсності варто використовувати положення нелінійного аналізу, одним із принципів якого є символізація буття, що реалізує стрижень принципу цілісності – єдність буття і свідомості, психічного і фізичного. Виходячи з принципу символізації подій і приймаючи до уваги прецедент із посадкою західнонімецького літака на Червоній площі, що випереджав розпад соціалістичного табору, можна певним чином трактувати і подібну ж, але не м'яку, “посадку” літаків на найважливіші об'єкти США в ході останнього теракту в кращому випадку як провісник розпаду військової й економічної коаліції західних держав, а в гіршому – як провісник руйнації всієї технократичної західної цивілізації. Судите самі: руйнація двох висотних будинків Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку (що перетворилися, за висловом Д. В. Скачкова, в “два зламані ікла”), у котрих одноразово могли перебувати більш ніж 50 тисяч чоловік, і які символізували сутнісний механізм функціонування сучасної цивілізації – торговий обмін – і втілювали в собі самий значний осередок цього обміну на землі, – ця руйнація символізує (а тому, відповідно до нелінійного аналізу, і випереджає) майбутню руйнацію цієї сучасної цивілізації. Дуже показовим у цьому зв'язку є спад економічної діяльності головних капіталістичних країн, а також той факт, що світова економіка зараз знаходиться в найгіршому положенні, чим коли-небудь за останні 20 років.

Якщо покопатися в культурологічних шарах нашої цивілізації, то можна знайти ще одну красномовну символічну підставу даного висновку. Пригадаєте відомий фільм *King-Kong*, де після деяких кінематографічних перипетій земна цивілізація виходить переможцем у схватці з найбільше концентрованим утіленням природного початку нашої планети – гігантською мавпою. Їй вклонявся як Богу примітивний острівний народ, що жив у патріархальній гармонії з природою. Дуже примітно, що головними підмостками даної схватки, у якій, до речі, лише незначне число людей було на боці мавпи-жертви, слугували саме висотні будинки Всесвітнього торгового центру.

І якщо у фільмі природа зазнала поразку в схватці з людиною, то зараз останній зазнав збитків від природної (стихійної) сили події X, що розвертається, екстрапольованої за допомогою застосовуваного нами нелінійного аналізу, відповідно до котрого кожна подія є символічною ланкою в ланцюзі більш глобальної події, і чим більш значним (несподіваною, нетривіальною, рідкісною, а тому, відповідно до теорії інформації, інформаційно насиченою) є та або інша подія, тим більший резонанс вона викликає, виступаючи специфічним провісником майбутніх подій, семантика яких може бути витягнута із символіки події-провісника.

Будь-яку подію можна аналізувати відповідно до її інформаційної ваги, що визначається частотністю даної події, коли враховується ступінь її очікування (сподівання), її рідкість, незвичайність. При цьому чим більш неймовірним є подія, тим більше прогностичне навантаження вона несе. Крім того, велике значення має кількість людей, що виступають свідками (або учасниками) події. Що стосується події 11 вересня, то вона може бути оцінена як найбільша інформаційна за всю історію людства, тому що за нею спостерігала найбільша кількість людей, а сама ця подія характеризується найвищим ступенем несподіванки.

У цьому відношенні цікавим є факт дослідження американськими вченими у рамках проекту “*Вселенський розум*” (який триває більше 10 років) процесу цифрового генерування випадкових чисел. Виявилось, що тільки один раз був порушений принцип випадковості – саме 11 вересня 2001 року, що свідчить про серйозне порушення принципу випадковості у природі в цей день.

Перерахуємо деякі із подій-провісників глобального процесу X. Це, по-перше, загибель *Титаника* (знаменуюча собою момент уразливості *технократичної цивілізації*); ланцюг руйнівних війн і революцій, фашистський і сталінський режими, що пішли за цим; атомні вибухи в Хіросімі і Нагасаці в Японії (знаменучі собою прихід *атомного сторіччя* і постаючі одночасно резонансом на події в Перл-Харборі); “холодна війна”, яка складається й з

локальних військових конфліктів практично у всіх кутках планети, що виступає результатом атомного сторіччя, котрий репрезентує нове політичне явище: “баланс сил” (або стратегію ядерного стримування, основним моментом якої було “гарантоване взаємне знищення”), що підтримується за рахунок чинника атомної енергії, подібно до того як елементарні частки усередині атомного ядра утримуються разом ядерною сильною взаємодією; аварія на Чорнобильській атомній електростанції (Україна), що знаменує собою момент уразливості тепер вже *атомної цивілізації*; посадка Руста на Червоній площі в Москві, опорі соціалістичного табору, знаменуюча собою його розпад (що пройшов через трагікомічний серпневий путч 1991 року, а також супроводжувався військовими конфліктами на Близькому Сході, Кавказі, Балкан, у Середньої Азії), що призвело до порушення ядерного “балансу сил” і виходу на новий механізм, що підтримує цей баланс – ноосферний (розумний, інформаційний) – і до кристалізації *ноосферної цивілізації* (В. І. Вернадський); поява на історичній арені нових подій *інформаційної* природи: “оральний Клінтонівський шум” (Д. В. Скачков), виборчий парадокс у США, коли сотня голосів виборців Флориди вирішують долю США в останніх президентських виборах; аварія на субмарині *Курськ*, що знаменувала собою чергову поразку атомної цивілізації; руйнація буддистських святинь в Афганістані (релігійний акт вандалізму, напевно, самий серйозний із усіх, відомих в історії), що свідчить про особу актуальність ноосферно-інформаційний регуляторів земної цивілізації; теракт в Америці 11 вересня 2001 року, що має саме ноосферну (інформаційну) природу, про що добре сказав Д. В. Скачков (м. Житомир): “А який усе-таки тонкий, дійсно тонкий терористичний хід – цей акт. Запитаєте себе, що можна було б зробити, і потонше і вишуканіше, щоб змусити здригнутися такого гіганта в розквіті його сил? Що? Напад? Війна? Економічна блокада? Деструктивна пропаганда? Як це можна було зробити з мінімальними \$ і людськими (от він, гуманізм) втратами? Удар у сонячне сплетення! Я люблю цим шедевром загальносистемного (читай загальновійськового) деструктивного мистецтва”.

Формування ноосферної реальності, тобто універсальної сфери розуму, де буття і свідомість, внутрішній і зовнішній простір людського існування тотожні, виявляє феномени нелокальності на соціально-політичному рівні, коли частина і ціле починають виступати як рівномірні сутності. Для ілюстрації даної думки наведемо слова президента Росії В. Путіна, який у зв'язку з американськими подіями сказав, що сучасний світ настільки інтегрований економічно і політично, що порівняно невеличкий локальний конфлікт зараз може мати самі серйозні наслідки для усього світу.

Потрібно сказати, що принцип цілісності світу припускає сполучене використання нелінійного і лінійного прогнозування. До останнього можна віднести нашу методику аналізу інформаційної ваги подій, що у результаті такого аналізу ранжуються відповідно до їхньої інформаційної ваги в багаторівневій мережній структури, де можуть виокремлюватися вектори глобальних і локальних процесів, що указують загальний і поодинокий напрямок світових подій.

У висновку хотілося б доповнити наш нелінійний аналіз подій у США аналізом саме лінійним (який робить зрозумілим суть даних подій саме на лінійному відрізку історії), блискуче пророблений В. Ю. Вінником (м. Житомир): “США переживають кризу непомірного розростання, що (як виявляється з множини історичних прикладів) передую краху будь-якої імперії. Механізм цієї кризи в загальному схожий на механізм традиційного для капіталізму кризи надвиробництва. На першому етапі держава розвивається екстенсивно, із наростаючими темпами розповсюджуючи свій вплив по усьому світі. При цьому сама переживає підйом і процвітання, одержує надприбутку і, у погоні за ще великим збільшенням їх, приносить якість керування вже наявними ресурсами в жертву кількості. На другому етапі виявляється незбалансованість. Гігантська Ойкумена перетворюється для Метрополії з джерела всіх мислимих благ на джерело усе зростаючої головного болю. Як-от: Метрополія, розповсюджуючи свій вплив на інші регіони, не тільки дістає права на них, але (усе має свій зворотний бік) і визначені зобов'язання. Прямуючи вирішувати

зовнішньополітичні задачі, складність котрих різко зростає зі зростанням числа країн, утягнених у сферу стратегічних інтересів Метрополії, остання неминуче втрачає контроль над частиною зовнішніх і частиною внутрішніх процесів. Особливість процесу утвердження своєї могутності по Ойкумені полягає в тому, що Метрополія вже не може в односторонньому порядку відмовитися від свого панування (і від домагань на ще більше панування), щоб зробити перепочинок і зосередитися на своїх внутрішніх проблемах. Якщо колись вона була господарем становища, то тепер стає заручницею нею же запущених процесів. Вона змушена продовжувати утручатися у усі світові політичні процеси, щоб підтримувати статус великої держави – і тим самим розпорошує так необхідні їй сили і ресурси, позбавляючи себе останньої можливості справитися з внутрішніми проблемами. Сюди ж приєднується ще один чинник. Надмірно активна, скажемо так, діяльність Метрополії на зовнішній арені неминуче викликає чиєсь невдоволення, часом дуже сильне. Достатньо лише задатися питанням, кому Америка перейшла дорогу за останні 20–30 років, щоб дійти висновку: Америка сама себе занурила в атмосферу конфронтації зі ВСІМА (хоча й у різному ступені)... маємо: небувала концентрація, лавиноподібне зростання невдоволення Штатами і в той же час – відносно ослаблення самих Штатів і ще плюс до цього цілком реальна економічна і політична вигода у випадку падіння Штатів практично для всього іншого світу. Така ситуація просто не могла не розв'язатися відкритим широкомасштабним конфліктом!”

“І будуть плакати та голосити за ними царі земні, що з ним розпусти чинили та розкошувати, коли дим пожежі його. Вони через страх його мук стоятимуть здалека та говоритимуть: Горе, горе, о місто велике, Вавилоне, місто могутнє, бо суд твій прийшов однієї години!” (Одкровення, 18, 9-10). “Погибелі передуює гордість, а падінню – зарозумілість” (Біблія, Притчи, 16, 18)

ГЛАВА 8. СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР УСЕСВІТУ ТА ПРОБЛЕМА МОДУЛЮВАННЯ ШТУЧНОЇ СВІДОМОСТІ

*Наполни смыслом каждое мгновение,
Часов и дней неумолимый бег, –
Тогда весь мир ты примешь как владенье,
Тогда, мой сын, ты будешь Человек!*

Р. Кіплінг

Навіть істинні думки мало чого варті, поки хто-небудь не з'єднає їх зв'язком причинного міркування.

Платон [див. Шмаков, 1916, с. 45].

Уявлення про “універсальний семантичний простір” ґрунтуються на філософському принципі єдності світу, буття та свідомості [Столяров, 1975, с. 87; *Форм. логика*, 1977, с. 45], а також на так званому антропному принципі. Один з ґносеологічних наслідків цих принципів виражається в ідеї, згідно з якою закони об'єктивного світу та закони мислення ізоморфні [там само]. Крім того, антропний принцип (антропні космологічні аргументи [Нахимов, 1989], чи принцип космологічного доповнення [Казначеев, Спирин, 1988, с. 12]) встановлює доцільність існування людини у світі, він “виходить з розуміння людини як органічної і активної частини космосу та Всесвіту” [Фролов, 1983, с. 335]. Всесвіт, в якому ми живемо, і щирим чудом. Одним з проявів цього чуда є те, що світ на його фундаментальному квантовому рівні (на рівні мікросвіту) є єдиним нерозчленованим комплексом [Цехмистро, 1981, 1987, 2002], в якому причина та наслідок, єдине та множинне, просте та складне, частина та ціле, актуально-дійсне та потенційно-можливе, минуле та майбутнє не диференціюються, що дає нам право говорити про Всесвіт як голографічний універсум, в якому все існує у всьому [Дубров, Пушкін, 1990; Аронов, 1995; Ravn, 1988; Grof, Bennett, 1992; Sheldrake, 1981; Bohm, 1980], в якому кожна елементарна частка, по суті, є всіма елементарними частками [Марков, 1976, с. 140].

Єдність людини і оточуючого світу підтверджується не лише фізичним принципом космологічного доповнення, але й фактами з біохімії: електролітний склад крові дуже нагадує морську воду, а відносна перевага перших 31 хімічних елементів земної кори корелює з відносною перевагою тих же елементів в крові людини.

Одне з чудових наукових відкриттів нашого віку полягає у тому, що людина та космос, мікрокосм та макрокосм єдині. У цьому відношенні цікавим є явище принципової експериментальної еквівалентності людини та космосу: роздільна здатність приладів, які використовуються для дослідження космосу є практично такою ж, як і у приладів, що застосовуються для дослідження людського організму. Вказана обставина, як пише І. Г. Грабар, відображає метафоричним чином єдність мікро- та макрокосму, оскільки тут, по суті, йдеться про дві емпірично співмірні космічні безодні – внутрішню та зовнішню [Грабар, 1997, с. 3].

Загалом, філософський принцип єдності світу знаходить розмаїття експериментальних та теоретичних проєкцій. Тут можна говорити про парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, який полягає у тому, що осколки складного ядра, які розлітаються в різні боки, миттєво отримують інформацію один про одного [Ейнштейн і др., 1936; Козырев, 1982; Молчанов, 1983]. Цей висновок, по суті, збігається езотеричними істинами, які надійшли до нас з сивих давен. Одна з них, котра приписується Гермесу Тримегісту, говорить: “те, що знаходиться внизу, подібно до того, що є вгорі... задля здійснення чуда єдності” [Саракташ, Свиридов, 1991, с. 6].

Тут можна говорити про єдність структурного та динамічного, тобто про єдність структури та “малюнка” її розвитку, коли простір та час є, по суті, одним й тим самим. Даний

висновок постає як очевидний для квантової фізики, котра оперує єдиним поняттям “простір-час”, а також вважає, що потенційно-можливе є невідрубним атрибутом Всесвіту на його елементарному рівні (рівні мікросвіту). Тут потенційне постає у латентному, прихованому вигляді на рівні макросвіту, та являється фундаментальною характеристикою на рівні мікросвіту, де потенційне наближене до актуального та складає з ним єдиний неподільний комплекс. Тому можна говорити, що “всі речі та явища знаходяться в універсальному взаємному зв’язку і тому несуть в собі сліди як існуючих нині, так і існувавших в минулому явищ” [Сергов, 1975, с. 29-30]. Тобто у Всесвіті все пов’язане зі всім і все існує у всьому як у плані фізичної, так і психічної реальності. Цей висновок знаходить переломлення в уявленнях про універсальний семантичний простір [Налимов, 1989], універсальне психічне поле [Кандыба, 1993], про ноосферу, інформаційний простір Всесвіту. Як говорив М. А. Марков, “інформаційне поле Землі шарує і структурно нагадує нам “мотрійку”, при чому кожний шар пов’язаний ієрархічним чином з більш вищими шарами, аж до самого Абсолюту, і є окрім банку інформації ще й регулятивним початком у долях людей та людства” [див. Мартынов, 1990, с. 68].

Концепція універсального семантичного простору виступає певною заставою для побудови нової парадигми пізнання світу, яка б сполучала науково-теоретичну та міфологічно-релігійну стратегії відображення, пізнання та освоєння світу, чуттєвий та рефлексивний початки людини, коли уявлення про моральне та фактологічне, суб’єктивний, та об’єктивний [Налимов, 1989] семантичний простори (що мають багато спільного з подібними уявленнями Л. Вітгенштейна про “логічний простір” [Витгенштейн, 1958, с. 81], А. Менегетті про “семантичне поле” [Менегетти, 1991, 1992, 1993, 1995] та ін. Гуревич, 1996; Петренко, 1988; Психолгистка]) виявляються приведеними до “спільного теоретичного знаменника”.

Цей теоретичний знаменник, що постає ґрунтом для уніфікації знань про світ, кристалізується на основі концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Дійсно, як ми писали, півкулі мозку виявляють досить просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу людиною, коли все “континуальне” сприймається переважно правою, а все “дискретне” – лівою півкулею, при цьому у поле “континуально-дискретного” аналізу попадають всі елементи оточуючої дійсності, такі, як ідея, звук, колір, форма [Разехорн, 1993] та ін. Таким чином, можна говорити про **концепцію універсального семантичного простору та універсальної (розуміючої) мови**, що випливає з нього. Дана концепція базується на численних уявленнях сучасних дослідників щодо універсального семантичного підґрунтя світу.

Згідно В.В. Налімова, “весь сприймаємий нами світ, що еволюціонує, можна розглядати як множина текстів... Тексти характеризуються дискретною (семіотичною) і континуальною (семантичною) складовими. Семантика визначається вірогідністю структури смислів, що задається. Смисли – це те, що робить знакову систему текстом. Спресованість смислів – це не розпакований (не проявлений) Світ: семантичний вакуум” [Налимов, 1989, с. 106-107].

Герменевтична філософія М. Хайдеггера виходить з уявлення про світ як своєрідний онтологізований текст. Відповідно, свідомість людини, що розкриває смисли через тексти, постає мовним початком; зрозумілою стає метафора Хайдеггера-Рікера: “Людина є мова” [див. Налимов, 1989, с. 118].

Ще Ф. Де Соссюр та Ч. Морріс підкреслювали тісний зв’язок семіотики з психологією. Тут можна говорити про розробку теорії знаків в психології про роль знаків в регуляції поведінки (Л.С. Виготський, Ч. Морріс), про семіотичну організацію свідомості та світу (М.М.Бахтін, Ч. Осгуд). Цей висновок можна проілюструвати тим, що відомий американський архітектор К. Александер створив спеціальну мову, де роль слова відіграють особливі просторові блоки, що відображують властивості Всесвіту [Анисимов, 1988, с. 126].

Семантичний простір як типове всезагальне підґрунтя будь-якої мови в своїх головних рисах втілюється в міфологічній свідомості (“...в типовому завжди є дуже багато міфічного”, писав Т. Манн [Манн, т. 9, с. 175]), котра, як доводять вчення К.Юнга про архетипи

колективного підсвідомого та трансперсональна психологія [Гроф, 1992], відбиває “універсальну матрицю” людства та відображає один із глибинних рівнів семантичного простору Всесвіту. Дійсно, у стані трансцендентного “занурення” у цей простір виявляється здатність проникнути в сферу цільних систем езотеричної думки, коли, наприклад, люди, що незнайомі з доктриною Кабали, переживали стани, які описані в книгах “Зогар” і “Сефер Іеціра” [див. Папюс, 1910; Архет. и Перт. Змей], та демонстрували дивовижну обізнаність з кабалістичною символікою та з іншими формами езотерики [Гроф, 1990, с. 499].

Можна говорити й про запропоновану Е. Кассіером універсалістське трактування символічних форм [Cassirer, 1955, 1961, 1979; Кассирер, 1988], де, згідно з уявленнями Ф. Шеллінга, сполучаються ідеальний та матеріальний ряди універсуму [див. Волошинов, 1927; Граник, Соболева, 1995], коли “образ через ім’я насичується енергіями вічності”, про що писали М. М. Бахтін, О. Ф. Лосєв, П. О. Флоренський та ін. [Гранин, Соболева, 1995, с. 81-91]. Експерименти з сліпоглухоніми дітьми свідчать, “що мовні здібності та мислення не залежать від конкретної мови, а існують у вигляді загальної схеми” [Анисимов, 1988, с. 206]. Ця загальна схема реалізується в семантиці “слабких екологічних зв’язків”, які забезпечують єдність життя, форми котрого на рівні цих зв’язків виявляють універсальні “програми навчання” та мозок людини як “польовий комп’ютер” [Казначеев, Спиринов, 1991, с. 102–104].

Дослідники, які вивчають процес оволодіння мови дитиною, дійшли висновку: внутрішня граматики дитини тотожна немовним видам діяльності [Кр. сл. ког. тер., с. 73], що говорить про дещо універсальне, котре виявляється в будь-якій взаємодії. Потрібно додати, що ідея універсальної символіки отримала розробку в сфері філософії екзистенціалізму. Ж.-П. Сартр “універсальний ключ” до тлумачення символів виявив у “психоаналізі речей”, котрий був розроблений Г. Башляр, що дало змогу з’ясувати “об’єктивну символіку” кожної речі, яка формує деяку “царину смислів” [див. Руткевич, 1985; Гордон, 1994; Сытин, 1990; Миллер, 1993; Петренко, 1988; Чертов, 1993]. Даний висновок перегукується з типолого-універсалістським вченням В. Гумбольдта про діахронічні універсалії як набір правил для деякої універсальної метамови граматики [див. Юдакин, 1984, с. 17]. Лінгвісти вважають, що раніше чи пізніше спорідненість якщо не всіх, то більшості мов світу буде встановлена [там само, с. 19]. Як довели лінгвісти та математики МГУ, структура людської мови, книжкового тексту і структура послідовності ДНК математично близькі.

Потрібно сказати, що в результаті цілісної діяльності в програмному пристрою на основі знакової системи російської мови встановлено 95 максимально можливих найменших складових носіїв мислительної інформації (знаків), які збігаються з такою ж кількістю простіших носіїв рухової інформації (95 окремих рухів тіла) [Смирнов, 1990, с. 11].

Можна говорити й про концепцію “універсальної мови” (“Періодичної системи елементів слова”) [Ельцин, 1991], яка базується на уявленні про гармонію та її виразник – натуральний числовий ряд, який співвідноситься з елементами (літерами) мови (алфавіту). Якщо в структурі алфавіту гармонія порушена, то порушенням виявляється і закономірний порядок елементів інформації, що, за думкою М. Єльцина, призводить до дисгармонії в суспільстві та поширенні дезинформації (брехні), яка “стає новою причиною негативних наслідків: вона породжує непорозуміння, розбіжності, протиріччя, які, в свою чергу, здатні перетворитися в акти відкритої агресії”. Таким чином, гармонія є виразником гармонійного ладу мови, в межах якої реалізується правдива інформація, тобто “вся числова і зокрема математична інформація справедлива тільки в тому випадку, коли натуральний ряд чисел збережений в цілісності та нерозривності, оскільки при виключенні з нього хоча б одного знаку інформації, математичні дії зовсім неможливі.

Аналогічна дезинформація постає при виключенні хоча б одного, сполучного з числом, Елементу Слова. Значення Слова руйнується. Сила Слова зникає. Зникає повідомлення”. Як бачимо, концепція “універсальної мови” будується за допомогою законів гармонії, що втілюються в натуральному числовому ряді, який виражає “натуральний ряд циклічних та динамічних хвиль”, що, в свою чергу, є наслідком своєї причини – “циклу періодичного обертання Землі навколо осі та навколо Сонця... Цей зовнішній зв’язок великого

періодичного циклу корелює з малими циклічними хвилями планети та проявляється через специфічні якості енергії в кожному пору року та місяця”, при цьому цикли виражають універсальні процеси “аналізу та синтезу”: “в тому півперіоді, коли все в природі цвіте та створюється, він відповідає синтезу... коли все, що було створене в природі, розкладається на частини, це відповідає аналізу та позначається відповідними знаками Зодіаку” [там само].

Окремо можна відмітити погляди В. В. Налімова, який у праці “*Вірогіднісна модель мови*” пише, що у природній мові з кожним знаком (словом) імовірнісним чином пов’язується розмаїття значень. Все це може бути поданим за допомогою функції розподілу таким чином, що по осі абсцис відкладаються ранги змістових значень, які встановлюються за вірогідністю їх появи. По осі ординат відкладаються ці вірогідності. Прикладом можуть слугувати двомовні словники, де кожному слову, яке знаходиться на “вході”, дається декілька пояснювальних текстів, тобто смисловий зміст знака подано у вигляді семантичного поля, елементи якого упорядковані за лінійною шкалою. Виходить, що розуміння іншої мови чи тексту буде здійснюватися у межах апріорної вірогідності, яка являє собою фільтр з заданою функцією розподілу. При цьому функція розподілу, що виникає при читанні фрази, діє як своєрідний гостроспрямований фільтр, який дозволяє виділити зі смислового поля деяку вузьку область. Якщо говорити про зв’язок мови та мислення, то виявляється, що у цій моделі ми знаходимо уявлення про континуальність мислення. При цьому мові ми приписуємо дискретний характер, а мисленню – континуальний. Механізми континуального мислення, пише В. В. Налімов, мають аналоговий характер (у нас це – правопівкульова функція) на відміну від рефлексивного логічного мислення. “Може механізми глибинного аналогово мислення мають не мозковий, а загальносоматичний характер, а людина у глибинному сенсі мислить всім тілом”? – запитує дослідник.

Семантичний простір є тим, де сполучаються вербальний та невербальний аспекти життєдіяльності людини, її соматична та психічна складові. Так відомо, що слова, близькі за смислом, викликають оборонну фізіологічну реакцію в організмі людини, в той час коли слова, що семантично віддалені одне від одного, призводять до орієнтаційного рефлексу, тобто як вербальна, так і невербальна інформація має однакові фізіологічні проєкції. Тим більше, що на безсвідомому рівні має місце семантичний аналіз вербальної інформації [Данилова, Крылова, 1990, с. 354–364]. Про наявність універсального семантичного простору також свідчить й ефект синестезії, коли має місце злиття модальностей різних сенсорних подразників.

Підставою для універсальної мови може бути факт, що емоційні вирази обличчя викликають серед представників різних культур планети однакові оцінки, при цьому дослідники вважають, що мозок людини запрограмований на універсальні лицеві форми вираження емоційних реакцій [Фаст, Холл, 1995, с. 26–27].

Тут можна говорити й про дослідження синергетики, яка виявляє певні закономірності у “хаотичній динаміці лінгвістичних процесів” [Николс, 1997, с. 85–90]. Можна говорити й про культурно-психологічну парадигму, котра аналізує міфи з точки зору структури мови, що знайшло свій відбиток у працях К. Леві-Строса, Р. Барта, К. Хюбнера, М. Еліаде, Ж. Лакана та ін.

Не є секретом, що людина як відкрита психофізіологічна система не лише піддається різним впливам ззовні, зле є й об’єктом цих впливів. Крім того, такий вплив людиною почасти не усвідомлюється, що створює передумови для маніпуляції людською свідомістю. Так експериментальна психологія довела, що інверсована мова (мова, яка записана на магнітофонну плівку та відтворюється у зворотному порядку) може сприйматися нами на підсвідомому рівні та впливати на нас. Більш того, існує думка, що деякі західні поп-групи використовують цей феномен, закликаючи до сатанізму, споживанню наркотиків та ін. [Морозов, 1992, 1993]. Суттєво, що Р.Г.Мшвидобадзе довела юстування неусвідомлених морфологічних та синтаксичних параметрів в мові, впливаючих на соціальну перцепцію [Мшвидобадзе, 1984].

Тут можна сказати й про зв'язок звука з кольором, який також може впливати сугестивним чином. Цей вплив можна алгоритмізувати, якщо взяти до відома, що перехідні півтони, що є нечітким, “сутінковим” вираженням кольорової гами, співвідносяться з правою півкулею і тому мають сугестивний вплив, оскільки права півкуля мозку людини активна у стані гіпнотичного трансу [Каструбин, 1995]. Цей феномен використовують експресіоністи.

Особливій ролі звука приділяли увагу багато лінгвістів [Гумбольдт, 1984, с. 90; Флоренский, 1990; Вандриес, 1990, с. 146–153; Вундт, 1990, с. 58–66; Якубинский, 1986; Якобсон, 1985; Соссюр, 1977]. Один з напрямків лінгвістики, звуковий символізм, який був предметом вивчення ще Платона та Ломоносова [Ломоносов, 1952], показує, що кожний звук несе певне самостійне значення. Зв'язок матеріальної оболонки слова зі змістом давньогрецькою школою стоїків пояснювався принципом наслідування звукам. Платон у “Кратилі” писав, що мовний колектив може обирати ім'я предмета, але при цьому свобода вибору обмежується властивостями предмета і властивостями звуків мови. Тут можна говорити про те, що “швидкі” предмети позначаються іменами, які містять “швидкі” звуки, “тонкі” предмети – іменами, в яких наявні “тонкі” звуки і т.ін. М. В. Ломоносов в “Кратком руководстве к красноречию” відмічав, що часте повторення звука (букви) А сприяє зображенню чудовості, великого простору, глибини та висоти. А звуки Е, И, Ю надають зображенню ніжності та ласкавості. Символічними властивостями володіють різноманітні феномени зовнішнього світу: малюнки, скульптура, кольори, рухи людського тіла, звуки. Наші голосові органи виробляють ті ж символічні рухи, що і частини нашого тіла. Так ми збільшуємо ступінь відкритості рота для того, щоб показати щось велике, і зменшуємо її задля показу малих розмірів чого-небудь [Левицкий, 1973; Sapir, 1929].

Сучасні вчені, що простежили вживання звуків у поезії на різних мовах виявили певні закономірності (коли, наприклад, сонорні звуки “м” і “н” рідше зустрічаються у “агресивній” поезії, ніж у “ніжній” [Гальперин, 1974, с. 46–47]. Крім того, символіка звуків здебільшого не усвідомлюється носіями мови [Журавлев, 1974] та має певну смислову мотивацію [Журавлев, 1981], виступаючи сугестивним чинником людської поведінки.

А. П. Журавлев та інші автори [Воронин, 1982; Валуїцева, 1990; Гончаров, 1980; Иванов Вяч. Вс., 1976, 1977; Кожевникова, 1983; Пузырев, 1955; Красникова, 1976] переконливо демонструють вмотивованість мовних знаків. Цілий ряд дослідників присвятили свої дослідження звуко-кольоровим відповідностям [Иванова-Лукиянова, 1966; Панов, 196, 1979; Журавлев, 1974; Якобсон, 1983, 1985]. О. А. Шулепова зіставили сприйняття англійських звуків англійцями та росіянами. Вона дійшла висновку, що більшість звуків оцінені англо- та російськомовними інформантами ідентично [Шулепова, 1990]. Тут можна говорити й про сугестивну лінгвістику, що вивчає особливості сугестивного впливу мови на людину [Черепанова, 1999].

Все це незаперечно свідчить про наявність прихованої семантики в сфері вербальних та невербальних звуків [Бессерз-Зигмунд, 1996]. Зображення також мають подібну характеристику, оскільки люди, як свідчать дослідження, дають схожі набори якостей при характеристиці зображень, коли геометричні фігури виявляються такими, що наділені жорстко зіпленими комплексами властивостей, які реалізуються як емоційно-оцінюючі властивості [Артемьева, 1980].

Цікаво, що гештальтпсихологія вважає: сенс та значення речей сприймаються таким же чином безпосередньо, як її колір. Значення предмету написано на його “обличчі” [див. Гибсон, 1988, с. 204].

О.Р. Лурія повідомляє про експерименти Г.В. Гершуні, результаті яких “відкривають для наукового пізнання “коло підсвідомих явищ”. Річ йде про фіксацію нашими зоровими та слуховими рецепторами таких мікрозмін об'єкта, які не попадають в поле ясного усвідомлення. Їх аналіз робиться пізніше і підсвідомо. В результаті чого зміни, що фіксуються суб'єктивно, оцінюються як “інтуїтивно пізнані” [Лурія, 1980, с. 87–88].

Для того, щоб поглибити розуміння цього феномену слід залучити концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, які виступають своєрідним

психосоматичним центром її організму [Голубева, 1980]. Відомо, що права півкуля є субстратом підсвідомої, а ліва – свідомої психічних сфер людини [Спрингер, Дейч, 1983]. Крім того, деякі дослідники вважають, що у стані гіпнотичного трансу активна переважно права півкуля [Каструбин, 1995], яка має більшу генетичну обумовленість на відміну від лівої та є більш древньою в філо- та онтогенетичному відношенні. Все це говорить про те, що вплив на правопівкульову психіку здатний формувати певні психологічні установки. Більш того, можна констатувати, що будь-яка інформація, котра сприймається і водночас не усвідомлюється людиною, виступає у ролі сугестивного впливу. У зв'язку з цим можна навести відомий приклад про кадри кінофільму, в які вкраплювались окремі кадри, що не усвідомлювались людиною але впливали на її підсвідомість. Таким чином, тонкі, невловимі подразники спроможні виступати у якості факторів, що забезпечують навіювання тих чи інших установок.

Поговоримо про це більш докладно. Існують три психічних виміри людини [Вознюк, Овандер, Тичина, 1997; Вознюк, Тичина, 1998], які можна співвіднести з трьома формами досягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [Урманцев, 1993], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим та їх функціональним синтезом. Цікаво, що у стані медитації спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі головного мозку людини виступають єдиним цілим [Murphy, Donovan, 1985; David-Orme-Johnson, 1977]. Крім того, як свідчать дослідження, півкулі (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов'язана з асиметрією простору та часу [Доброхотова, Брагина, 1993], коли можна говорити про "особливий стан простору, зайнятому організмом в процесі життя, чи про особливу властивість життя робити помітними право-ліві властивості простору, які іншими природними явищами не виявляються" [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 73]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людського організму, оскільки з їх функціями так чи інакше пов'язані такі сторони людської істоти, як механізми цілепокладання та пошуку (вибору) способів досягнення цілей [Симонов, 1987], енергетична та інформаційна регуляція поведінки [Ананьєв, 1963], фази сну [Красноперов, Панченко, 1991; Ротенберг, 1982; Vakan, 1975], емпатія і рефлексія, екстраверсія і інтроверсія (властивості, що співвідносяться зі статевим диморфізмом [Леонгард, 1981]), повільні та швидкі потенціали мозку [Аладжалова, Арнольд, 1991], довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та інертність, збудження та гальмування, Я та не-Я, ерготропні та трофотропні функції організму, симпатична та парасимпатична ланки вегетативної нервової системи та ін. [Голубева, 1980; Грановская, 1988; Иванов, 1978; Деглин, 1996]. Будь-яка автоматична, мимовільна дія включається у правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної діяльності [Zeidel, Clarke, Suyenobi, 1990]. Слід сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення та опанування світом є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний лінгвістичний та мотиваційно-смысловий контексти відображення дійсності, "пробуджуючи" до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво та релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, яке сприяє формуванню однозначного лінгвістичного та мотиваційно-смыслового контексту відображення оточуючого світу та "пробуджує" до життя науку та філософію. Є дані, котрі дозволяють зробити висновок, що права півкуля функціонує за принципом позитивного, а ліва – негативного зворотного зв'язку.

Права півкуля виявляє ціліснопричинний (цілісний, симетричний), а ліва – лінійнопричинний (множинний, асиметричний) аспекти детермінації. Можна припустити, що права півкуля, котра сприймає світ цілісно, за принципом "все у всьому", перетинається з хвильо-польовим, цілісно-континуальним аспектом матерії, в той час як ліва півкуля, котра сприймає світ сегментарно-схематичним, множинно-дискретним чином, відбиває

речовинний, структурно-дискретний аспект матерії. Правопівкульова стратегія обробки інформації в її екстремальному психопатологічному вираженні характерна для циклічних психозів, а лівопівкульова – для шизофренії. Права півкуля реалізує таку форму психічної діяльності, котра орієнтується на конкретні, природні стимули, знаки; ліва ж півкуля, навпаки, спрямована на відбиття штучних, довільних знаків [Деглин, 1996, с. 144–145].

У той же час експериментально підтверджено, що півкулі, з одного боку, функціонально гальмують, а з другого – взаємодоповнюють одна одну, виявляючи часткову незалежність, коли можливе паралельне функціонування півкуль на проміжних стадіях переробки інформації [Robertson, Lamb, 1991], коли "збереження пам'ятного сліду на рівні другої сигнальної системи супроводжується послабленням його у першій сигнальній системі" [Ливанов, 1973].

Поговоримо про психологічні особливості сприйняття світу людиною, яке здійснюється в межах двох каналів:

1) через правопівкульове сприйняття забезпечується цілісно-континуальне відображення дійсності, яке деякі філософи називають мисленням "всім тілом";

2) через канал лівопівкульового сприйняття забезпечується диференційовано-вибіркове, дискретне відображення дійсності. Можна констатувати, що людина є поліфункціональною системою, що працює як в режимі цілісного, так і в режимі дискретного відображення та освоєння світу.

Ці два режими можуть стикатися та переходити один в одного. В цьому випадку конкретний подразник (стимул) зовнішнього середовища може "перекодуватися" та отримати фізіологічну проекцію, яка йому не притаманна. Це перекодування виявляє феномен синестезії, при якому один, наприклад слуховий подразник, реалізується не лише на рівні слухового, але й зорового, іноді тактильного аналізатора чуттів, створюючи ефект, коли "звуки світяться, а фарби співають, та запахи закохуються" [Галеев, 1987, с. 16].

Доведено: інформація, що надходить до нас із зовні, тим краще буде засвоюватися, чим ширше канал її сприйняття, чим більше аналізаторів чуттів включаються у процес її переробки, що пояснюється фактором синестезії, при якій органи чуттів функціонують сумісно, виявляючи явище синергії. Синергізм у відомому сенсі є феномен синхронного, сумісного функціонування тих чи інших систем організму, ефект якого в багато разів перебільшує сумарний результат окремого функціонування цих систем. Тобто синхронна робота органів чуттів виявляє ефект синергізму. Виникає питання, яким є "алгоритм" цієї синхронності? Він виводиться із особливостей функціонування півкуль головного мозку людини. Виявляється, що права півкуля віддає перевагу гарячим, а ліва – холодним кольорам [Николаенко, 1985]. Дана обставина використовується у відомому тесті кольорових виборів М. Люшера. Окрім цього, слова, що відносяться до різних граматико-мовних категорій, по різному сприймаються півкулями [Балонов и др., 1985].

Відмічається, що дієслова просторічного типу ("бовкнути", "поцупити") краще сприймаються лівою півкулею. Дієслова тілесної "модальності" ("мерзнути", "нюхати") – правою півкулею. Дієслова, що відображають дії ("їхати", "мити") – сприймаються однаково обома півкулями. Просторово-часові прикметники ("довгий, задній, протяжний") краще сприймаються правою, а відносні ("водний, рибний, кінний") – лівою півкулею. Домінування лівої півкулі виявляється при пізнаванні лексем, що відіграють важливу роль у синтаксичному оформленні висловлювань, при пізнаванні абстрактних слів, що характеризуються малим ступенем образності та широкою полісемією. Перевага правої півкулі виявляється у випадках пізнавання повнозначних слів, що пояснюється більшою мірою їх конкретності, образності та вузьким набором значень, які стоять за ними [там само].

Окрім цього, права півкуля краще сприймає ліве, а ліва – праве зорове поле людини [Charman, 1981]. При цьому числа, букви, слова, символи краще сприймаються при їх пред'явленні в праве поле зору [Симерицкая и др., 1978], в той час як предмети, образна інформація – при їх пред'явленні в ліве поле зору. Слід відмітити ще одну закономірність:

права півкуля спрямована на сприйняття мелодичного аспекту музичної та вербальної інформації, а ліва – на сприйняття її ритмічного малюнка [Муз. "левая" и "правая"]. Таким чином, слова та взагалі вся вербальна та невербальна інформація може бути проаналізована з позиції її належності до "правопівкульової" чи "лівопівкульової" інформації.

Отже, півкулі виявляють досить просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу, коли все "континуальне" сприймається переважно правою, а все "дискретне" – лівою півкулею, при цьому у поле аналізу потрапляють всі елементи оточуючої дійсності, такі, як ідея, звук, колір, форма тощо.

Розглянемо **психологію суб'єктивної семантики**, яка містить багато інформації, котра допомагає осмислити проблему семантичного простору Всесвіту [Артемьева, 1980]. Тут можна говорити про функціонування деяких "оперативних одиниць сприйняття" [Зинченко и др., 1962, 1967, 1971], які інваріантно реалізують актуальне описання об'єкта і дають можливість дослідити розмаїття семантичних полів і просторів. Наприклад, у експериментах Н. Хенлі (1969) була виявлена подібність значення слів, що позначають тварин. Виявилось, що тварини мисляться людьми не так, як це робиться у біологічних класифікаціях, що люди використовують ознаки екстралінгвістичного походження. Ч. Осгуд (1957) отримані координатні вектори, які стійко характеризують поняття, що позначені словами різних мов у рамках різних культур, коли були виявлені стійкі зчеплення властивостей об'єктів [Жукова, 1976; Мазілов, 1976]. Експерименти, що були проведені по виявленню "актуальних координат досвіду", привели до висновку, що візуальні об'єкти (які репрезентовано у геометричних формах) зовнішнього середовища стійко і інваріантно характеризуються людьми, які при цьому використовують вербальний спосіб описання цих об'єктів. Даний феномен виявив "комплекси перцептивних універсалій" [Артемьева, 1980, с. 108]. При цьому дослідники не виключають існування словників візуального досвіду – кінцевих систем візуальних образів, дозволяючих стійко інтерпретувати і класифікувати всі (!) об'єкти зовнішнього світу.

Більш того, виявилось, що вербальні характеристики малюнків, які були подані людям, що брали участь у експерименті, можуть бути дешифровані іншими людьми, які за цими характеристиками (списком властивостей) здатні побудувати (відновити) зображення, що є близьким до витокового. Все це свідчить про те, що у людстві наявні стійкі комплекси уявлень про змістові властивості геометричних фігур, таких, наприклад, як коло, сніжинка та ін. Подібно до того, як звуки людської мови, як показали спостереження у сфері звукового символізму, змістовно мотивуються, так само і окремі візуальні елементи середовища отримують подібну ж мотивацію і можуть бути оціненими у рамках вербальних описів, які укладаються у шкали "сила-слабкість", "доброта-жорстокість", "стан ситості та голоду" та ін.

Змістовне мотивування зовнішніх стимулів характерна не лише для звуко-візуального, але й для тактильного аспекту сприйняття інформації [Артемьева, 1980]. При цьому зображення характеризується у першу чергу не за їх специфічними властивостями (такими, наприклад, як круглоконцентрованість, розірваність та ін.), а виходячи з їх емоційно-оцінювального (правопівкульового) компоненту взаємодії з зовнішнім середовищем, коли геометричні форми постають як добрі та злі, спокійні, лагідні та ін. Більш того, перцептивний фон оточуючого середовища людина опановує саме на основі того, що сенсорним стимулам середовища надаються емоційно-оцінювальні характеристики (чи ці характеристики здобуваються з сенсорного середовища, що принципово не має різниці), що говорить про принципіальну єдність людини та світу, о єдності фактологічного та етичного, яка (єдність) спостерігається у антропному космологічному принципі. Можна говорити про те, що розвиток сенсорних здібностей йде шляхом синестезії, переплетення та злиття сенсорних функцій аналізаторів чуттів. Так, наприклад, у експериментах по виявленню феномена багатомірності чуттів людям подавались різні звуки. При послідовному зменшенню від серії до серії різниці між звуковими стимулами, коли люди були не спроможні відрізнити їх за голосністю, вони починали чути у звуках, які подавалися, нові неспецифічні якості, які вони раніше не помічали, і які вони навчалися використовувати для

відокремлення звуків, що при цьому могли уявлятися гладенькими, рівними, шершавими, матовими, блискучими та ін., тобто тут використовувався весь багатогранний перцептивний спектр людини [Бардин, 1986, с. 55-60].

Витоково будь-який об'єкт оцінюється (сприймається) на рівні правопівкульових підсвідомо-симультанних механізмів психічної діяльності, коли виявляється феномен “першобачення” об'єкта як дещо нерозчленовано-цілічне [Артемова, 1980; Kinski, 1990, 1992; Bruce, 1988; Rosch, 1978; Rayner & Pollatchek, 1989; Kempler, 1983; Kinchla et al., 1983; Rock, 1986; Navon, 1977, 1981; Kolinsky & Morais, 1986]. При цьому активним є саме права емоційно-оцінювальна півкуля, яка виявляє процес оцінювання не об'єкта як такого, а його відношень та зв'язків, у тому числі і зв'язків з людиною, яка його сприймає [Леонтьев, 1975], зв'язків, котрі характеризують ціннісно-орієнтоване ставлення до об'єкта сприйняття, а не його властивості. Далі на “перцептивній арені” з'являється вторинне сприйняття об'єкта (“вторинне бачення”), яке реалізується на рівні когнітивно-класифікаційних механізмів лівої півкулі, що відображає світ послідовно-виборчим чином, обволікаючи “першобачення” за допомогою деякої концептуальної системи.

Досліджуючи особливості сприйняття візуальних образів, вчені з'ясували, що оцінка слів та їх зображень часто не збігаються, коли зображення та поняття, яке йому приписується, можуть оцінюватися протилежним чином [Артемова, 1980, с. 37]. Це говорить про первинний універсальний (підсвідомо оформлений) словник людини та про його вторинні вербальні (свідомі) проекції, які часто не відповідають своєму джерелу, що призводить до феномена розірваності людини, протиріччя між свідомістю та підсвідомістю.

Зазначене вище отримує більш глибоке розуміння, якщо залучити й такі сенсорні універсалії, що розроблялися Арнхеймом (1974), котрий будував візуальні словники, елементи яких емоційно та оцінювально мотивовані. Тут ми зустрічаємо такі відповідності, як “холодність та чистота” (витягнутий перехрест), “доброта” (округлість) та ін. Семантико-перцептивні універсалії роблять сприйняття більш економічним. Цікаво, що при сприйнятті оточуючого середовища людина використовує пасивну та активну стратегії. При пасивній стратегії людина шукає подібність предмета, що сприймається, з іншими предметами, а при активному сприйнятті – людина спочатку приписує предмету, який сприймається, певні властивості. При цьому дані стратегії позитивним чином корелюють з поведінковими паттернами – екстрапунітивним (поведінкова реакція спрямована на середовище з метою її зміни) і інтрапунітивні (реакція спрямована на людину, яка змінює себе у процесі пристосування до середовища) [Артемова, 1980, с. 74–75].

Не лише зовнішні об'єкти несуть в собі глибину інформацію, але і об'єкти, які людина виражає у актах творчості (малюнку, танку та ін.), несуть дану інформацію. “Зображення”, – пише Е. Разехорн, – є, скоріше, первинні глибинні жести (пра-рухи), щ виражаються графічним чином; вони несуть певне емоційне навантаження та воложіють очевидними цінностями. Це – графічне вираження почуттів [Разехорн, 1993, с. 99-108]. При цьому усвідомлене “кероване” малювання (що реалізується у рамках деяких “принципів, сигнатур”) може допомогти гармонійно організувати “неорганізовану душевну енергію”. Через малюнки можна поновлювати “порушений порядок” чи трансформувати його в новий стан. “Коли людина рухається шляхом спонтанного будування безсвідомих форм, відкривається можливість зняти безпечні для життя напруги, а вільний потенціал енергії упорядкувати, інтегрувати і тим самим повністю використати”. Треба сказати, що в “історії світової культури ці принципи та сигнатури знаходять своє вираження у орнаменті, у зображальній творчості, пам'ятниках писемності і у архітектурі” [Артемова, 1980]. Тут можна говорити про жіночі “тендітні” графічні форми і чоловічі “прямі”, “жорсткі” форми. У ідеалі людина має навчитися виражати (програмувати) себе у формах синтетичних, що сполучають чоловіче та жіноче сенсорні начала.

Все вищевикладене дозволяє припустити, що як природний, так і штучний світи сповнені сенсом, що розкривається у сфері семантичного простору, картографія якого осягається на основі універсальної структурної та динамічної “канви” світу, що нами концептуалізується.

Якщо залучити до наших міркувань інформацію з розділу про універсальну модель буття, яка оперує схемою конфігурації синусоїди, то тут ми виходимо на положення про універсальність нумерологічних моментів (наприклад, чисел 8 і 9), що ілюструється діалектикою розвитку елементів в межах Періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, яка є вираженням одного з найбільш широких узагальнень в області фізики та хімії. Тут ми спостерігаємо восьмицикловий процес “обертання” властивостей хімічних елементів, коли в межах кожного періоду (циклу) металічні властивості елементів, найбільш виражені в початку циклу, поступово послабшають, заперечуються металоїдними властивостями, що означає поступово перетворення витокового явища на свою протилежність.

Все вищевикладене, як ми вважаємо, свідчить про існування деякого всезагального структурного та динамічного “алгоритму”, який дозволяє намітити шлях до вивчення мови “універсального семантичного простору” Всесвіту. Про наявність цього алгоритму свідчать чисельні факти, що були наведені, зокрема стають зрозумілими принципи, за якими будуються Періодична система елементів Д. І. Менделєєва та “Періодична система елементів слова” М. Єльцина. У зв’язку з цим можна навести й концепцію Л. І. Сотнікової про езотеризм древніх мов [Мартынов, 1990, с. 125; Гриневич, 1993]. Л. І. Сотнікова звернула увагу на те, що в древньослав’янській писемності числа позначались літерами алфавіту, коли кожна літера характеризувалась певною “нумерологічною” наповненістю. Виявилось, що в древньослав’янській мові всі слова, таким чином, мають певну числову міру. При цьому слова-синоніми мають однакову суму. Потім з’ясувалось, що в інших древніх мовах слова близького змісту мають однакову числову міру.

Інтерпретація семантичного простору з точки зору уявлення про вібраційно-вихороподібну структуру матерії [Бугаев, 1998] отримує такий вигляд: “Якщо ми заберемось у надра мікроструктури... матерії, там не виявиться нічого, крім порожнього простору, згорнутого за певними законами у вихороподібні динамічні утворення. Будь-яка елементарна частка – це просторовий мікровихор, у якому нема різниці між матерією та енергією... Кожний вихор має характеристики багатомірного обертання і взаємодіє з полем решти вихорів, генерируючи у ньому коливання та надаючи енергетичному полю Всесвіту відповідні вібраційні характеристики. Будь-який об’єкт, предмет чи явище – це сукупність багатомірних вихорів та вібрацій, які ними утворюються. Саме вібрації є тим, що сприймається нашими органами чуттів. Тому кожний об’єкт і кожне явище генерує у свідомості людини відгук, який відповідає вібраційним характеристикам цього об’єкту чи явища. І можна підібрати звуковий ряд, коливання якого, перетворюючись у тракті слухового сприйняття, будуть формувати у свідомості відгук, що відповідає тому чи іншому конкретному явищу... Саме так формувались древні прамови людства...” [Сидерский, 1997, с. 57].

Розглянемо **проблему модулювання штучної свідомості**. Людина є людиною перш за все в силу того, що вона мислить, тобто володіє свідомістю, яку можна вважати системоутворюючим чинником людської істоти як розумної системи. Звідси слідує те, що фундаментальним завданням життя свідомої людини є пізнання самої себе як самоусвідомлюючої та мислячої істоти. Тому проблема модулювання штучної свідомості (ШС) може вважатися наріжною в контексті науки та філософії як форм суспільної свідомості.

При аналізі проблеми модулювання ШС досить закономірно постає питання про принципову можливість засобами формальної логіки, що є мовою науки, здійснити теоретико-логічне, а тому комп’ютерне модулювання ШС. Річ в тім, що логіка як наука про вивідне знання, базуються на аксіомах логіки, що характеризуються логічним імунітетом, тобто їх неможливо ні доказати, ані спростувати. Одним з наслідків даного парадоксу полягає в тому, що повне логічне доведення всіх без виключення положень будь-якої теорії принципово неможливо: математична теорема К. Гьоделя про неповноту говорить, що в достатньо багатій формалізованій мові мається істині судження, які принципово неможливо довести за допомогою засобів, формалізованих в даній мові [Нагель, Ньюмен, 1970].

Звідси випливає традиційний висновок про неможливість засобами логіки (а тому і засобами комп'ютерного програмування) модулювати ШС. Всі наші спроби зрозуміти, як функціонує свідомість людини, приводять нас до парадоксу гомункулуса (маленької людини, яку середньовічні алхіміки намагалися отримати штучно): в деяких сучасних концепціях роботи мозку гомункул використовується як остання інстанція, відповідна за сприйняття нейрофізіологічних процесів та керування ними; але для того, щоб пояснити діяльність цього гомункула, ми маємо звертатися до більш маленького гомункула, що міститься в першому, і так до нескінченності. Гомункулус в даному випадку відображає фактор цілісності, що виявляється в таких феноменах та уявленнях, які досліджуються сучасною наукою (зокрема, синергетикою, тоталогією, квантовою фізикою), як “цілісна причинність” (циклопричинність чи “самопричинність”), непричинне, несилове, імплікативне узгодження квантових процесів (парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, феномен торсійних полів), непричинні синхронічні зв'язки Паулі-Юнга, принцип нелокальності мікрооб'єктів Усесвіту (принцип “все у всьому”, концепція Всесвіту як голографічного універсуму, теорема Белла про нелокальність), формуюча причинність Р. Шелдрейка та ін. Проблема гомункулуса, що виявляється в парадоксальній властивості дискретності-неперервності свідомості, вирішувалася за допомогою таких ірраціональних категорій, як “вродженні ідеї” (Р. Декарт), “архетипи колективного безсвідомого” (К. Юнг), “космічне безсвідоме” (С. Судзукі), “космічна свідомість” (Е. Фромм), “безсвідоме як мова Іншого” (Ж.Лакан), “колективні уявлення” (Е. Дюркгейм, Л.Леви-Брюль), “безсвідомі структури” (К. Леві-Стросс, М. Фуко), “ноосфера” (В.І.Вернадський), “семантичний простір Усесвіту (В.В. Налімов) та ін.

Крім того, як пише І. З. Цехмістро у книзі *“Пошуки квантової концепції фізичних підстав свідомості”* (1981) людське мислення виявляє антиентропійні властивості і постає “енергетично безкоштовним феноменом” (“термодинамічний парадокс мислення”), деякою самодетермінуючою Цілісністю, що характеризується нададитивністю, а тому негативною ентропією, а також принципом “ціле більше частин” (як і принципом “частина дорівнює цілому”), коли властивості цілого виявляються прямо не впливаючими із властивостей окремих елементів цієї цілісності.

Зрозуміло, що розв'язати проблему свідомості, – це розв'язати проблему феномену цілісності. З іншого боку, проблема свідомості щільним чином пов'язана з мовою, яка постає для людини як засіб комунікації, знаряддя мислення та побудови смислів, і, врешті-решт, спосіб кристалізації реальності, в якій людина існує. Тут можна згадати гіпотезу лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, згідно з якою мова нав'язує людині норми пізнання, мислення та соціальної поведінки: ми можемо пізнати, зрозуміти і здійснити тільки те, що закладено в нашій мові. В статті Д. Мосса і Е. Кіна [Moss and Keen, 1981], присвяченій екзистенційно-феноменологічному підходу до розуміння свідомості, стверджується, що людина лігвізує свій світ, і лігвізація в цьому розумінні є творчим процесом. Людина живе у світі, який перетворюється неперервно за допомогою її власної мови. Наша відкритість світу не просто структурується мовою, але також трансформується за її допомогою. Весь оточуючий людину світ виявляється семантизований і сповненим сенсом, який наша свідомість неперервно видобуває. Розв'язати проблему “семантичного коду” Всесвіту, – це значить моделювати цей Всесвіт, уявивши його у вигляді набору семантичних конструктів, тобто зрозуміти той світ, в якому функціонує наша свідомість, що постає найважливішою передумовою для вирішення проблеми модулювання ШС.

Ми бачимо, що проблема моделювання ШС двоїста і містить в собі як проблему цілісності свідомості, так і проблему “універсального семантичного коду” Всесвіту. Остання проблема в плані теорії в цілому вирішена. Йдеться про концепцію універсального семантичного простору Всесвіту, що впливає з філософського принципу єдності світу, який утверджує ідею тотожності буття та свідомості, відповідно до якої закони об'єктивного світу та закони мислення виявляються ізоморфними. Для того, щоб звести воедино множину підходів до побудови теорії універсального семантичного простору, ми використовуємо концепцію функціональної асиметрії півкуль, яку ми вже згадували, оскільки вона

виявляється вельми евристичною в плані рішення багатьох проблем, з якими стикається сучасна наука. Як і писали, півкулі мозку людини, що є його психосоматичним фокусом (оскільки з роботою півкуль співвідносяться багато функцій людського організму), виявляють гранично просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу, що може слугувати у якості застанови для побудови універсального мовного коду. Досліджуючи семантичні параметри оточуючого світу на основі концепції функціональної асиметрії півкуль, ми, по суті, вирішуємо проблему семантичного моделювання Всесвіту. Залишається проблема моделювання стану цілісності, яка вирішується на рівні аналізу третього, інтегрально-парадоксального, цілісного рівня осягнення буття (як показали енцефалографічні дослідження, в парадоксально-медитативному цілісному стані людини, півкулі її мозку функціонально узгоджуються), який знаходить втілення в феномені дипластії.

Дипластія – це неврологічний, чи психологічний, притаманний тільки людській свідомості, феномен ототожнювання двох елементів, що взаємно виключають один одного. На мові фізіології вищої нервової діяльності це затянута, стабілізована ситуація “збивки” двох протилежних нервових процесів [Поринев, 1974, с. 450-451]. В плані мови дипластія виражається в вигляді такої форми комунікації, яка сполучає когнітивні стратегії правої та лівої півкулі. В теперішній час наука використовує, головним чином, мову лівої півкулі. Б. Рассел у книзі “*Наше знання про зовнішній світ*” з цього приводу пише, що безсвідомо впевненість в тім, що всі речення будуються за принципом “підмет – присудок” – іншими словами, в тім, що кожний факт є деякою річчю, що володіє деякою якістю, – привела більшість філософів до того, що вони стали нездатними усвідомлювати світ науки і повсякденного життя”. Але в нашій мові наявні безособові речення (“смеркається”), які близькі до тих медіальних правопівкульових форм стародавніх мов, в яких суб’єкт і об’єкт постають у єдності, а світ уявляється динамічним цілим [Уилсон, 1999]. Мова хопі, американського племені, яке вивчав Б.Уорф, складається не зі слів-ймен чи слів-дієслів, а слів-подій (що поєднують номінативний та процесуальний аспекти), та виявляють три моменти – впевненість, вірогідність та уявлення [Уорф, 1960]. Тому Б. Уорф зробив висновок, що первісна мова (Хопі) точніше відображала світ, на відміну від індоєвропейських мов, які породжують хибну думку про уявну множинність, яка відсутня у об’єктивній дійсності [там само].

Феномен свідомості як цілісно-циклічної сутності реалізується не лише на рівні мови. Останні досягнення системи наук, комплексно вивчаючих людини, допомагають зрозуміти, як реалізується будь-який, в тому числі і свідомий, акт людської життєдіяльності. Суб’єктивні феномени, що переживаються, виникають в результаті синтезу різних видів інформації в ключових зонах мозку, при чому синтез інформації забезпечується через кільцевий рух нервових імпульсів циклічним чином, коли як результат такого руху відбувається активація пам’яті та емоцій, після чого збудження повертається до місця первісних проєкцій мозку, де здійснюється синтез та порівняння нової інформації з тою, що зберігалася в пам’яті. Даний процес підводить нас до висновку, що психічне виникає одночасно із фізіологічного (через рух нервових імпульсів) – висхідна детермінація (bottom-up), а з іншого боку не з цього – низхідна детермінація (bottom-down), коли ціле (дія всього мозку в цілому, а також організму як цілісності) може визначати рух частин.

Отже, якщо завдання семантичного моделювання Всесвіту може бути вирішеною в близькому майбутньому на основі міркувань, поданих вище, то завдання моделювання стану цілісної свідомості також в принципі вирішується на основі розуміння того, як стан цілісності (дипластія) досягається в процесі функціонування півкуль, і в більш специфічному вигляді в процесі суб’єктивних феноменів, що переживаються. Йдеться про моделювання ситуації циклічного включення в єдине функціональне поле двох протилежних процесів обробки інформації – аналогового (правопівкульового), що реалізується за принципом позитивного зворотного зв’язку, і послідовного (лівопівкульового), що реалізується за принципом негативного зворотного зв’язку. Це передбачає сполучене використання аналогового та цифрового типів ЕОМ, а також, можливо, і двох протилежних принципів

програмування. При цьому база даних аналогового типу ЕОМ має бути завантажена правопівкульовим рядом інформації семантичного простору Всесвіту, а база даних цифрового типу ЕОМ, відповідно - лівопівкульовим рядом інформації.

Метричний аспект циклічного включення в єдине функціональне поле двох протилежних процесів обробки інформації нами, в принципі, знайдено. Одна з підстав даної метрики випливає з досліджень, які показують, що наша пам'ять організується на основі альфа-ритмічних циклічних процесів мозку, котрі реалізуються за законом гармонійного коливання. Як показав Дж. Ціпф, ранжовані частоти слів в досліджуваних їх художніх творах співвідносяться саме як члени гармонійного ряду, що випливає з циклічної альфа-ритмічної періодизації психічних процесів людини [Лебедев, 1986].

Крім того, при моделюванні свідомості необхідно моделювати й генетико-мотиваційний аспект функціонування свідомості, включеного в загальний контекст розвитку людини, тобто необхідно зрозуміти механізми мотивації життєдіяльності людини, які і визначають напрямок її розвитку. Тут нами досягнуто розуміння принципового напрямку такого розвитку, а звідси – і розуміння основного механізму мотивації людської поведінки.

Філософський принцип єдності світу дозволяє нам дійти до висновку, що, подібно до того, як розвиток Усесвіту йде від континуально-польового, цілісного його аспекту (мікросвіту) до дискретно-речовинного, множинного аспекту (макросвіту), а від нього – до їх синтезу та виходу в область парадоксально-інтегрального буття (життя) як єдності ентропійної і негентропійної тенденцій розвитку Всесвіту, так само і еволюція людини в онто- та філогенезі, як свідчить психологія та антропологія, йде від правопівкульового психічного модусу (у дитини) до лівопівкульового (у дорослого), а від нього – до їх синтезу (у літньої людини). Тут виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли літня людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється на дитину з її пластичною психікою і безпосередністю сприйняття дійсності.

Таким чином, можна окреслити загальну тенденцію розвитку бази даних ЕОМ, що слугують для моделювання ШС. Ми вважаємо, що база даних аналогової ЕОМ, завантажена правопівкульовою інформацією, має цикл за циклом копіювати деякі шари згаданої інформації і передавати її в цифрову ЕОМ, де ця інформація буде автоматично перетворюватися на лівопівкульову інформацію. Принцип черговості та вибіркості копіювання шарів правопівкульової інформації, з наступною її трансформацією у лівопівкульову інформацію, випливає з достатньо розробленою в психологічній науці схеми розвитку різних інтересів людської особистості на всіх етапах її формування. Ці інтереси, після відповідної інтерпретації, можуть бути маркованими на ґрунті “картографії” універсального семантичного простору Всесвіту. По мірі насичення бази даних цифрової ЕОМ і паралельно з цим має розгортатися процес синхронізуючої взаємодії двох ЕОМ. Даний процес, по мірі повного насичення баз даних ЕОМ відповідною інформацією, коли загальний масив інформації в двох ЕОМ як би зрівнюється, хоча і залишається прямо протилежним за семантичним знаком, – даний процес в кінцевому підсумку приходить до повної синхронізації, чим і закінчується певний етап еволюції ШС, і воно починає функціонувати на “повну потужність” в межах свого масиву інформації, який формує специфічний життєвий простір ШС.

Виникає проблема технічного пристрою (як і програмного забезпечення), що зможе реалізувати взаємодію, узгодження та синхронізацію двох полярних процесів обробки інформації. Зрозуміло, що такий пристрій має функціонувати за принципом спонтанності, яка характерна для людської свідомості, коли неможливо передбачити напрямок, у якому буде розгортатися кожен акт процесу синхронізації.

Реалізація програмного аспекту забезпечення синхронізації може бути основана на принциповій можливості моделювання правопівкульової (тобто багатозначної) інформації засобами лівопівкульової (однозначної) інформації через використання некласичних (багатозначних, модальних та ін.) логік. Тут доречно буде навести одну з таких логік – індійську, де в сфері відношення логічних термінів твердження та заперечення виявляються

щонайменше чотири альтернативи: чи твердження, чи заперечення, чи вони обидва, чи ні перше, ані друге. Тобто між А і не-А (твердженням і запереченням) виявляється як третя, так і четверта логічна можливість, попри закону виключного третього класичної, тобто лівопівкульової логіки. Проблема полягає у розробці технічного пристрою, що забезпечує синхронізацію процесів обробки інформації.

Загалом, можна зробити висновок про принципову можливість моделювання ШС. Даний висновок базується і на філософському принципі єдності буття та свідомості, який опосередковано підтверджується парадоксом розвитку (чи виникнення), що полягає в тому, що якщо нове (у нашому разі – свідомість) виникає зі старого (буття), то воно вже має міститися в ньому в потенційно-віртуальному стані, і, тому, не являтися ї радикально новим. Таким чином, свідомість, що виникає з надбуття, має містити в собі це буття і бути їм. І якщо свідомість і буття онтологічно прозорі одне для одного, то свідомість має бути здатною моделювати себе, тобто має прийти до певного самозавершення.

Цей процес пов'язаний зі здатністю людини до мислення, що дає людині можливість відокремитися від природи і побудувати космос цивілізованого буття. Завдяки відокремленню від природного середовища існування, людська істота розвила спроможність до абстрактного мислення, самосвідомості й егоцентризму, утративши при цьому творчу міць природи, її емерджентність. Проте, усе більше відчужуючись від природи, від її таємних джерел вітальності, людина почала "задихатися" у своєму штучному космосі, що підштовхнуло її до бажання відновити втрачену єдність із своїми глибинними основами. Цей процес здійснюється на новому витку еволюції життя, коли *Homo sapiens*, становлячись органічною частиною природи, при цьому не втрачає своєї особистості. Тут людина інтегрується в природу на правах співтворця, порівнюючись із нею у творчому потенціалі.

Дане возз'єднання природи і людини як рівнопотужних систем передбачає розвиток в останньої спроможності до штучної репродукції і самотворіння, тобто в спроможності створення штучної живої істоти, наділеної розумом і самосвідомістю. Можна сказати, що створення штучного розуму реалізує вище призначення людини і світу – цілісність, тому що, з одного боку, перетворює людину на колосальну природну сутність, а з іншого – наділяє природу в людській особі властивістю самосвідомості.

Таким чином, моделювання і конструювання штучного розуму – це задача найвищою мірою важлива не лише в утилітарно-прагматичному, але й ціннісно-світоглядному відношенні.

Зазначимо, що завдання моделювання штучного розуму зштовхується з декількома, на перших погляд *непереборними проблемами*. Перша з них полягає в тому, що розум людини має справу з множинним, нескінченно різноманітним світом. Постає питання про можливість перетворення принципової екзистенційної множинності світу на однозначні інформаційні алгоритми, що покликані формальним чином універсалізувати різні перцептивні грані світу, такі як рух, простір, час, форма, колір, звук, запах та ін.

Друга проблема, що впливає з першої, полягає в поліфункціональності людського розуму, його універсальності, цілісності і парадоксальності (коли в ньому сполучені багатозначна й однозначна стратегії відображення й освоєння світу), що на перцептивному рівні виявляється в явищі синестезії (коли сигнали зовнішнього світу можуть одержувати невластиву їм психофізіологічну проекцію на рівні аналізаторів відчуттів, при цьому людина може чути кольори, бачити і сприймати дотиком звуки), а на когнітивному – у дипластії, притаманному тільки людській свідомості психологічному феномені ототожнення двох елементів, що одночасно виключають один одного.

Світ як інформаційна сутність може бути проаналізований із позиції диференціації інформації сенсорних модальностей і субмодальностей (таких, як візуальна, аудіальна і кінестетична модальності, кожна з яких виявляє певні субмодальності, наприклад візуальна модальність включає яскравість зображення, чіткість, фокус, розмір зображення й ін.) на континуальні і дискретні моменти. Інформація про дискретний аспект світу кодується за допомогою цифрових методів і опрацьовується цифровим комп'ютером. Тут інформація

постає принципово визначеною сутністю, що оброблюється машинним чином на основі класичної двозначної, двоїстої логіки (“чи-чи”, “так-ні”). Інформація про континуально-цілісний аспект світу кодується за допомогою аналогових, нечітких методів і опрацьовується аналоговим комп'ютером.

Взаємодія між цифровим і аналоговим комп'ютерами здійснюється на основі квантового комп'ютера, що розробляється корпорацією ІМВ [див. *Затучная, 2001*]. Йдеться про обчислювальний прилад, що використовує п'ять атомів у якості процесора і пам'яті і працює на значно вищих швидкостях, ніж сучасні комп'ютери. Слід зазначити, що принцип роботи квантового комп'ютера заснований на обертанні електронів або атомних ядер синхронним чином в протилежних напрямках, що можна використовувати в якості програмуючого принципу. Унікальність квантового комп'ютера полягає в тому, що частки, які обертаються, виявляють ефект суперпозиції, тобто взаємного накладення і можливості обертання в протилежних напрямках одночасно. Тут дві протилежні інформаційні позиції можуть існувати одночасно, тобто один квантовий біт може приймати два протилежних значення одночасно, що відповідає парадоксальній людській властивості дипластії, про яку ми писали вище.

Слід відзначити, що розвиток людини йде від правопівкульового, першосигнального аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують як єдине ціле в основному за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, другосигнального аспекту, а від нього – до півкульового синтезу. Якщо взяти до відома, що права півкуля функціонує у теперішньому часі зі спрямованістю до минулого, а ліва – у теперішньому часі зі спрямованістю до майбутнього [Брагина, Доброхотова, 1988], то можна стверджувати, що розвиток людини природним чином йде від минулого до майбутнього, а від нього – до синтезу минулого і майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від споконвічного прокляття Хроносу.

Дана універсальна схема розвитку показує нам, яким чином побудувати штучний розум у процесуально-генетичному плані. Свою еволюція штучний розум починає з позиції аналогового комп'ютера, база даних якого завантажена континуальною інформацією про світ, що порціями за відомим алгоритмом (що впливає з особливостей розвитку людини) постійно переводиться в базу даних цифрового комп'ютера і трансформується там за відомим алгоритмом в інформацію дискретного типу (принцип гібридного аналого-цифрового комп'ютера). А вона, у свою чергу, здійснює цикл кругообертання, тобто взаємодіє з аналоговою інформацією, що породила її, на основі потужностей квантового комп'ютера, який у даному випадку опрацьовує одночасно два полярних види інформації, котрі одночасно надходять з аналогового і цифрового комп'ютерів.

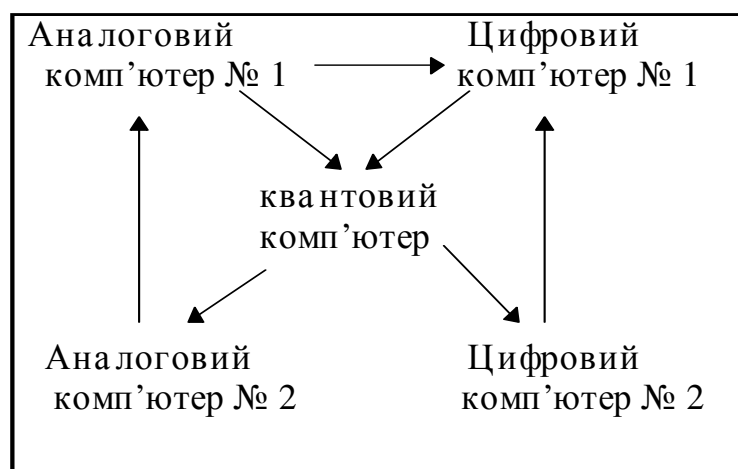
Отже, має місце розподіл інформації про світ на два потоки, один із яких надходить на цифровий комп'ютер із метою дискретизації, а інший – на квантовий комп'ютер, котрий виражає функціональну єдність двох протилежних комп'ютерних типів – аналогового і цифрового. Даний процес нагадує принцип “розщеплення енергії” сенсорної інформації, яка надходить в організм, на частину, що направляється в кору головного мозку (у нас це цифровий комп'ютер) і на другу частину, що потрапляє в ретикулярну формацію – у нас це квантовий комп'ютер, що можна вважати за його поліфункціональною природою прототипом ретикулярної формації, котра виконує складні інтегральні функції; її нейрони мультимодальні і реагують на стимули різноманітних сенсорних модальностей [Психологічний словник, 1983, с. 316]. Одночасно на квантовий комп'ютер подається й інформація з аналогового комп'ютера, де вона взаємодіє з такою, яка надійшла з цифрового комп'ютера. Процес даної взаємодії полярних типів інформації і можна назвати мисленням, що тут реалізується на основі квантових процесів. Даний висновок у цілому узгоджується з висновками квантової фізики, котра підтверджує, що властивості Всесвіту на його фундаментальному квантовому рівні подібні до властивостей мислячого мозку, а квантова реальність у психіці відіграє ключову роль [Цехмистро, 1972, 1981, 1987, 2002]. При цьому дослідження нейродинаміки мозку людини виявляють принципову ідентичність принципу

цілісності існування Всесвіту як голографічного універсума і такого ж принципу функціонування мозку [Bohm, 1980]. Л. Г. Домаш висловив догадку про деяку аналогію у властивостях вакуумного стану квантового поля з так званим станом чистої свідомості [див. Цехмистро, 1981, с. 103]. Подібно до квантового фундаменту Всесвіту, де квантові системи координуються несиловим імплікативним чином, так само і мислення постає несиловим процесом з точки зору термодинаміки, тобто виявляється “енергетично безкоштовним феноменом” [Цехмистро, 1981]. Одна з властивостей елементарних часток – це спин. Несилові ефекти, які обумовлені законами, що керують кореляцією спинів часток, співвідносяться з такими ж несиловими ефектами мислення [Мицкевич, 1968].

Ще один із надзвичайних феноменів мислення в плані його квантових властивостей – це його відкритість Всесвіту, який постає цілісним неподільним комплексом на його фундаментальному квантовому рівні [Цехмистро, 1972, 1981]. Тобто мислення і світ зв'язуються за принципом взаємної співпричетності, або принципу космологічного доповнення. Тому будь-яка спроба звернення до квантового носія інформації в квантовому комп'ютері призводить до руйнації (порушення) цієї інформації. Крім того, феномен квантової пов'язаності (або квантової телепортації) призводить до того, що пара квантів може нести інформацію один про одного, незалежно від того, де вони знаходяться. Тобто в плані квантових властивостей мислення воно виявляється інтегральною частиною Всесвіту, фундаментом котрого виступає квантовий рівень.

Ефект принципу взаємної співпричетності виявляє творчий статус мислення, що відбивається в квантовому “парадоксі Миші”. Ейнштейн писав, що якщо, відповідно до квантової теорії, спостерігач створює або частково створює те, що спостерігається (коли спостерігач і те, що спостерігається, складають єдине ціле; подібно до цього Буддизм учить, що око і сонце, яке це око спостерігає, є єдиним візерунком, цілісним нерозривним комплексом), то Миша може переробити Всесвіт, просто подивившись на нього. Виходячи з цього нобелівський лауреат Ю. Вігнер наполягає на тому, що квантова теорія доводить існування універсальної космічної свідомості: оскільки будь-яке спостереження припускає існування спостерігача і свідомості, то у створенні Всесвіту повинний був бути присутнім спостерігач – Вища свідомість [див. Уилсон, 1999, с. 105 і сл.].

Результат взаємодії двох видів інформації з квантового комп'ютера передається по двом каналам на два інших комп'ютера – аналоговий і цифровий (що пов'язані зі своїми аналогами), тобто має місце повторна дія ефекту “розщеплення енергій”, коли інформація з невизначеного стану в базі даних квантового комп'ютера знову набуває статусу визначеної (тобто структурованої за аналоговим та цифровим принципами) в операційній площині аналогового і цифрового комп'ютерів.

Взаємодія між цією новою, визначеною інформацією, з такою, що міститься в цифровому та аналоговому комп'ютерах, виявляє повний цикл інформаційного перебігу у системі штучного мозку, схема якого репрезентується на рис. 1. Дана схема (котра має багато

спільного зі схемою Ю. М. Бородянського [*Бородянский, 2001*]) відповідає гіпотезі суб'єктивно пережитих феноменів, що виникають у результаті синтезу різноманітних видів інформації в ключових для даної психічної функції зонах кори головного мозку; синтез інформації забезпечується спеціальною організацією процесів мозку, що включає кільцеве прямування нервових імпульсів по структурах мозку [*Иваницкий, 1999*].

Аналогові комп'ютери № 1 і № 2 виконують роль зовнішнього середовища й одночасно першої сигнальної системи, людської підсвідомості (або безсвідомого: психологічний принцип екстравертованості, що відповідає в плані концепції локусу контролю Л. Рорті екстернальності), на рівні якого людина і зовнішнє середовище складають одне ціле (що фіксується квантовим принципом співпричетності, який знаходить свій відбиток у феномені непричинних синхронічних зв'язках К. Юнга і В. Паулі), у той час як цифрові комп'ютери № 1 і № 2 виконують роль другої сигнальної системи, свідомості (психологічний принцип інтравертованості, яка відповідає в плані концепції локусу контролю Л. Рорті інтернальності).

Єдність підсвідомого і свідомого стратегій відображення й освоєння дійсності реалізується на рівні гіпотетичного віртуального органа, що, хоча і не має морфологічного втілення, є цілком реальною функціональною сутністю, яка відповідає квантовому принципу існування Всесвіту і розуму. Даний віртуальний орган співвідноситься з універсально-предметним кодом М. І. Жинкіна [*Жинкин, 1982; див. також Горелов, 1987*], який вважає, що саме в проміжній між першою та другою сигнальними системами зоні відбувається перекодування інформації, котра надходить із двох полярних джерел інформації – чуттєвого і вербального.

Схема штучного розуму відповідає універсальній моделі буття, яка нами розвивається і яка є, за нашим переконанням, універсальним системним підґрунтям будь-якого предмета або явища у світі.

КНИГА ІІІ. УНІВЕРСАЛЬНА МОДЕЛЬ БУТТЯ

ГЛАВА 1. МЕТРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БУТТЯ

Все дійсне є розумним, а все розумне – дійсним
Гегель

Все, що рухається від природи, має круговий рух.
Дж. Бруно [Бруно, 1949, с. 375].

...якщо визнати обґрунтованим наше твердження про те, що як фізичний, так і семантичний Світ описуються через одну й ту саму метафору, котра є варіативною у своїх часткових проявах, то це вселяє в нас впевненість у можливості побудови єдиної картини Світу.

В. В. Налімов [Налимов, 1989, с. 90]

Кожен атом живої матерії знаходиться в неперервному співвідношенні з коливаннями атомів оточуючого середовища – природи.

А. Л. Чижевський [Чижевский, 1973, с. 25]

Людині необхідно для свого порятунку знати щось таке, що вислизає від її розуму
Ф. Аквінський

У великому нашому світі усе відбувається математично, тобто безпомилково, таким чином, що якби хто-небудь зумів у достатній мірі проникнути в більш глибоко складені частини речей і до того ж мав достатню пам'ять і розумінням для того, щоб врахувати всі обставини і не залишати нічого без уваги, то він би був пророком і бачив би майбутнє в сьогоднішні, як у дзеркалі

М. Лейбниц [Лейбниц, 1982, с. 237-239]

*Искусственному замкнутость нужна,
Природному Вселенная тесна.*

Б.Постарнак

Однією з істотних характеристик світу, в якому ми живемо, є його двоїстість, роздільність на ліве та праве, позитивне та негативне, добро та зло... Людина також дуальна, починаючи з парних органів чуттів і закінчуючи статевим диморфізмом [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 63–68] У специфічному вигляді дуалізм людини та світу відбивається на рівні вищих психічних функцій – у сфері півкуль головного мозку права з яких сприймає та освоює світ за принципом “все у всьому”, цілісно-континуальним чином, співвідносячись з польовим аспектом Всесвіту. Ліва ж півкуля, навпаки, відображує навколишнє середовище дискретно-множинним чином, співвідносячись з речовинним аспектом Всесвіту. При цьому функціональна асиметрія півкуль прямо віддзеркалює асиметрію самого простору та часу [Доброхотова, Брагина, 1993], коли людина та оточуючий її світ виявляються єдиними. Когнітивна спеціалізація півкуль знаходить втілення в багатьох дуальних типологіях людини, зокрема, у павлівській. І. П. Павлов розділяв людей на два полярні типи – художній та мислительний, котрі, як зараз стає зрозумілим, співвідносяться з півкульовою стратегією обробки інформації людиною. Зрозуміло й те, що диференціація наукових дисциплін на гуманітарні та точні (технічні, природничі) корелює з даною психічною дихотомією людини.

Слід відзначити, що адекватне сприйняття та досягнення буття людиною передбачає функціональну єдність півкульових когнітивних стратегій, коли правий та лівий психічні аспекти узгоджуються, “сплавляються” і переходять один в одного, а світ при цьому виявляється таким же єдиним, як і множинним, таким же конкретно-образним, що відображається чуттями, як і абстрактно-логічним, що досягається розумом, коли художня і технічна реальності, моральне та фактологічне, належне та фактичне приходять до синтезу, а митець та мислитель зливаються в одне ціле.

Зрозуміло, що концептуальна єдність гуманітарних та технічних знань, яка дозволяє побудувати універсальну модель буття, реалізується в межах єдності півкульових стратегій досягнення світу, а це передбачає інтеграцію правопівкульового бачення світу (де він кристалізується у вигляді єдиного надціннісного образу або ідеї, цілісного тотального універсуму) і лівопівкульового світорозуміння, де все схематизується, елементизується, дискретизується, розщеплюється на окремі компоненти. Тобто єдність гуманітарного і технічного є так чи інакше єдністю синтетичного та аналітичного знання [Шляхин, 1978], міфу та теорії (доведено, що права півкуля формує релігійно-міфологічне [Пучинская, 1996], у той час коли ліва, абстрактно-теоретична півкуля формує наукове світосприйняття, що уникає багатозначності розуміння світу), однозначного та багатозначного (метафоричного) світорозуміння, віри та знання, актуально-дійсного та потенційно-можливого, лінійно-діахронічного та цикло-синхронічного... Таким чином, для розв’язання проблеми уніфікації гуманітарних та технічних знань, що дозволяє сформулювати принципи побудови універсальної моделі буття, потрібно сформулювати принцип єдності діахронії та синхронії [Библер, 1975], котрий ми концептуалізуємо на ґрунті універсальної парадигми розвитку. Дана концепція є гранично широким узагальненням буття людини та Всесвіту, оскільки вона виражає універсальну схему будь-якого розвитку, зміни, руху, що є фундаментальним способом існування світу. Розвиток – це єдність синхронії та діахронії, лінійних та циклічних зв’язків та відношень, коли лінійний та циклічний детермінізм переходить один у одного, а світ координується двома причинними факторами одночасно.

Треба відмітити, що *хвиля є ідеальною універсальною формою реалізації будь-якого руху, зміни, розвитку*. Вона об’єднує діахронічний та синхронічний аспекти Всесвіту, що відображається у корпускулярно-хвильовому дуалізмі, який теоретично регулюється принципом доповненості Н. Бора, котрий встановлює концептуальну єдність перервного та неперервного, хвильового та корпускулярного: протилежності не є полярними, а доповнюють одна одну [Бор, 1961, 1970]. Графічне вираження хвилі в найбільш загальному ідеальному вигляді є синусоїдою (або конічною спіраллю, за А. Є. Чучин-Русовим [Чучин-Русов, 1996, с. 3-14]), конфігурація котрої виражає єдність діахронічного та синхронічного, бо з одного боку синусоїда віддзеркалює лінійно-послідовний процес розвитку, а з другого – вона, фактично, повторює один і той же малюнок – коло, коли фіксує постійне повернення процесу у точку максимуму (або мінімуму).

Тут доречно сказати, що О. Л. Чижевський висунув закон квантитативно-компенсаторної функції біосфери. Цей вчений, роздумуючи про єдність людини та космосу, пише, що ця єдність реалізується в сфері циклічних процесів, котрі можна показати у вигляді синусоїд, які “накладаються одна на одну чи перетинаються”, при цьому “максимумами та мінімумами космічних та геофізичних явищ відповідним чином співпадають з максимумами та мінімумами тих чи інших явищ в органічному світі” [Чижевський, 1976, с. 25-26]. Крім цього, в основі формування законів управління рухом живих істот лежать хвильові процеси у центральній нервовій системі; ці закони подібним же чином мають узагальнюючу природу, як і закони теорії відносності Ейнштейна для фізичного світу [Смирнов, 1990, с. 10]. При збудженні нервових клітин їх електричний заряд стає позитивним [Смирнов, 1990, с. 14], тобто тут ми маємо синусоїдальну схему процесу “збудження-гальмування”, яка відповідає подібній же схемі перемінного току.

Синусоїда графічним чином відбиває універсальну парадигму розвитку, в межах якої структурно-системний (лівопівкульовий) аспект людини та Всесвіту виявляється ізоморфним

процесуально-динамічному (правопівкульовому) аспекту, тобто структура системи виявляється тотожною структурі її еволюції, а лівопівкульова двозначна класична логіка, що оперує однозначними атомарними сутностями, приводиться до єдності з правопівкульовою тризначною (багатозначною) діалектичною логікою, що оперує динамічними, руховими, “мінливими” поняттями [Арсеньев и др., 1967].

Сполучення двох підходів до пізнання світу (цілісно-циклічного та лінійно-послідовного) є сполученням двох типів моделювання [Коришонов, 1979, с 31-37], тобто моделі-зображення та моделі структури, оскільки можна говорити, що існує два протилежних способи репрезентації дійсності (право- та лівопівкульовий), тобто можна говорити про два протилежних типи репрезентантів. “На одному полюсі знаходяться ті, яким притаманні риси великої подібності, відповідності з репрезентованим об’єктом. До їх числа відносяться моделі-зображення... На іншому полюсі розміщується клас знаків, матеріальне тіло яких не має схожості до об’єктів, які позначаються” [там само]. Універсальна модель буття при цьому виявляє риси універсального структурно-образного засобу репрезентації будь-яких феноменів, втілюючи в собі принцип “все у всьому”, який знаходить своє відображення в Аватамсака-сутрі, що, як говорить традиція, була вимовленою Буддою, який перебував у стані глибокої медитації. Остання частина сутри складається з розповіді про молодого паломника, який бачить у Всесвіті довершену мережу взаємовідношень, коли всі речі, що взаємодіють, містять в собі решту всіх речей [Suzuki, 1968].

Покажемо різні типи конфігурації синусоїди:

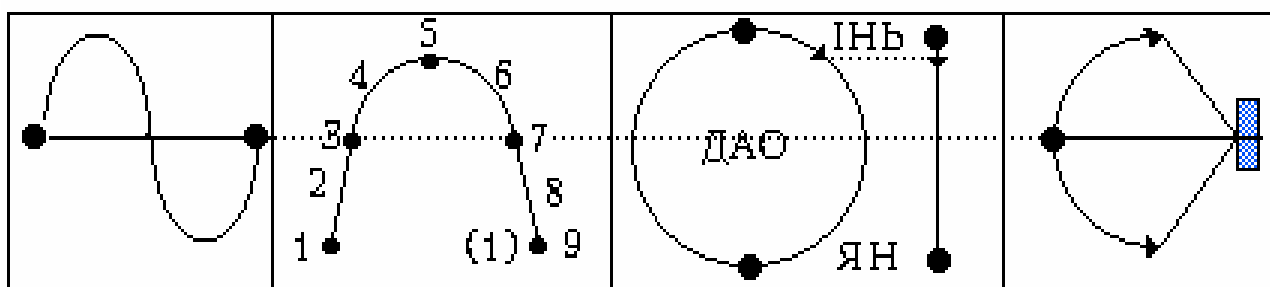

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

На рис. 2 та рис. 3 подані діахронічні конфігурації синусоїди. На рис. 4 – синхронічна (циклічна) конфігурація, що знаходить відображення у китайській нумерології. Зображення на рис. 5 нагадує нам про гармонічні коливання математичного маятника. Матеріальна точка цієї фізичної моделі рухається по дузі кола, а параметри її коливань змінюються за синусоїдальним законом.

Якщо говорити про маятник, то тут можна згадати твір У. Еко “Маятник Фуко”, де автор пише про універсальну закономірність світу як маятникової сутності. Він пише про розмірену пульсацію маятника, у якого “період коливань визначений відношенням квадратного кореня довжини нитки до числа P , що є ірраціональним для земного розуму, перед обличчям божественної Рації неухильно сполучає кола за діаметрами будь-яких існуючих кіл, як і час переміщення кулі від одного полюса до протилежного являє собою результат таємничої співвіднесеності найбільш позачасових мір: єдності точки кріплення – двоїстості абстрактного виміру – троїстості числа P – прихованої четверинності квадратного кореня – досконалості кола”.

Розглянемо феномен “Дао” як єдність протилежностей – сил Інь та Ян, котрі “представляють собою діалектичну абстрактну узагальненість у вираженні будь-яких протилежностей” [Лукьянов, 1986, 1993; Шуцкий, 1960, 1993]. Принцип Ян-Інь відображає подібні дуальні принципи, числові закономірності яких описуються модульором Корбуз’є-Шмельова [Шмелев, 1974]. Експериментально, як і логіко-математичним чином доведено, що у будь-якій системі повинно існувати два різнорідних центри: один жорсткий, силовий

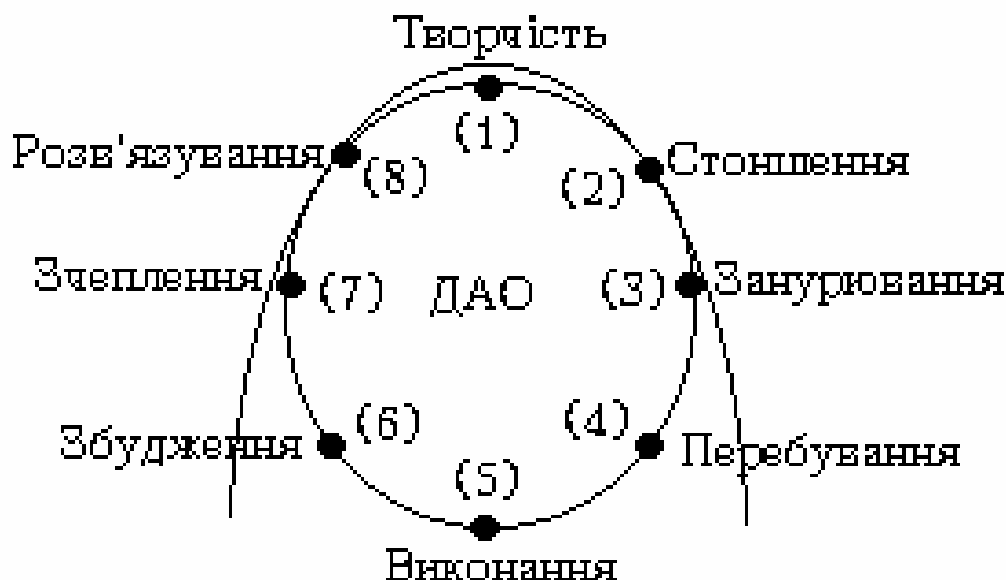
(енергетичний), який сумісний з геометричним центром системи, та другий, “плаваючий”, рухомий, більш “уречевлений” центр системи, який інтерпретується як “ядро” системи [Бугаев, 1998, с. 64; див. також Гриб, 1978]. Таким чином, тут ми маємо принципи відображення досвіду дуальним чином за допомогою парних категорій, що вперше чітко був використаний піфагорійцями [Волошинов, 1993; Урманцев, 1974].

Отже, **будь-яка система складається з двох початків** – внутрішнього та зовнішнього. Внутрішнє (“інь”) співвідноситься з речовиною; через внутрішнє система виявляється цілісно-ізолюваною сутністю. Зовнішнє (“ян”) співвідноситься з формою, яка реалізується як польова сутність [Пушкин, 1980; Авраменко и др., 1980]. Таким чином, речовина виражає субстратний, а поле – функціональний аспекти системи, при цьому речовина як така проявляється через фактор часу, а поле – руху. Тобто речовина у “чистому” вигляді не зустрічається, вона завжди трапляється у формі часу як принципу послідовності зміни речовини. А поле, у свою чергу, не зустрічається у “чистому” вигляді, але тільки у формі руху, який актуалізується в результаті взаємодії речовинних утворень, їх функціонального співставлення. Таким чином, система поєднує фактор речовинний (речовина має масу спокою) та фактор поля (яке не характеризується масою спокою), поєднує в собі статику та динаміку, інь та ян, що здатні до взаємного перетворення.

Повертаючись до “інь-ян” семантики, можна констатувати, що весь світовий процес поданий як “чергування ситуацій, що впливає з взаємодії сил світла та темряви, напруги та піддатливості” [Шуцкий, 1960, с. 47], а полярні сили ян та інь співвідносились – ян з ідеєю цілого, а інь – з ідеєю частин. Треба сказати й те, що логічна система тут виявляється достатньо складною, коли комбінація логічних термінів породжувала вісім видів суджень (що співпадали з системою гексаграм), які діяли в плані логічної модальності (істина, можливість, належність) [Спирин, 1951].

Динамічна єдність полярних основ у Дао може бути подана в схемі колообігу Інь та Ян (рис. 4): “Уявімо собі, що по колу рухається куля. Її рух у проекції на екран набуває характеру коливання між двома точками”, які позначені “Інь” та “Ян”. Куля рухається з постійною швидкістю, але на проекції її швидкість зменшується біля крайніх точок, потім рух починається в протилежному напрямку, стає максимально швидким у середині і знову уповільнюється в кінці” [Капра, 1994, с. 123–124]. Китайська нумерологія використовує принцип трансформації протилежностей Інь та Ян (у нас це лівопівкульова та правопівкульова тенденції розвитку людини та космосу) у сфері Дао, що знаходить своє втілення в системі гексаграм та триграм, де нараховуємо вісім триграм, які трактувались як образи першооснов світобудови і, звичайно, розташовувались у круговому порядку, співвідносячись зі сторонами світу і зображаючи елементарну схему правильного (“переднебесного”) порядку розвитку космосу. У даній схемі вищу точку максимуму займає стан “Творчість” (Небо). Потім за рухом стрілки годинника йдуть такі стани, як: “Стоншення” (Вітер), “Занурювання” (Вода), “Перебування” (Гора), “Виконання” (Земля), що є точкою мінімуму; “Збудження” (Гром), “Зчеплення” (Вогонь), “Розв’язування” (Водоймище). Даний циклічний рух світових стихій (фундаментальних станів універсуму) можна показати на схемі розгортання хвилі (рис. 3, 4). Процес цього розгортання можна порівняти з коливанням маятника, динамічні характеристики якого схожі до характеристик руху проекції кулі по колу “Дао”, які виявляються у проекції на екран (рис. 4). Розглянемо динамічні характеристики (зміну швидкості) хвилі на відрізках висхідної та низхідної ділянок хвилі (рис. 3): **1)** швидкість дорівнює нулю, позиція “Ян”; **2)** швидкість збільшується; **3)** швидкість максимальна; **4)** швидкість зменшується; **5)** швидкість дорівнює нулю, позиція “Інь”; **6)** швидкість знову збільшується; **7)** швидкість максимальна; **8)** швидкість зменшується; **9)** швидкість дорівнює нулю, позиція “Ян”. Як бачимо, динамічні параметри повторюються через вісім циклів (цікаво, що подібне має місце й у повторенні властивостей елементів через вісім елементів у межах кожного періоду Періодичної системи Д. І. Менделєєва [Кедров, 1983], що фіксується у так званому **“головному законі періодичності”**, згідно з яким “періодичний повтор, подібність та резонанс у природі

завжди виникає на восьмій хвилі” [Ельцин, 1991]) в якісному відношенні, коли хвиля (маятник) робить “повний обіг” через два протилежних модуси – висхідну та низхідну ділянки хвилі. Повторення цих параметрів у кількісному відношенні виявляється через чотири цикли. Якщо брати до відома, що схема розгортання хвилі є ідеальною універсальною моделлю будь-якого руху, то стає зрозумілим факт сакральності чисел 8 (9) та 4 (5).

Наприклад, стає зрозумілим сутність “магічного числа” сім плюс, мінус два [Miller, 1956; Магазанник, 1997]. Саме тут приховується таємниця сакральності числа 7, оскільки воно є середнім арифметичним чисел 5 та 9. У даній моделі ми можемо знайти також інші нумерологічні “зчеплення”, наприклад число 64 як 8 помножене на 8.

Цікаво, що на протязі доби людина буває в восьми станах, які послідовно змінюються: (1) напружена бадьорість, (2) бадьорість, (3) розслаблена бадьорість, (4) дрімота, (5) неглибокий повільний сон, (6) перша фаза глибокого повільного сну, (7) друга фаза глибокого повільного сну, (8) швидкий сон (сон зі сновидінням) [Хронобиол. и хрономед., с. 250–251]. Ці стани співвідносяться зі станами вісьма триграм:

Тут ми бачимо, що швидкий сон переходить в стан напруженої бадьорості, що справді має місце в дійсності, оскільки ці два стани дуже близькі один до одного у психофізичному відношенні.

Поглибимо наше розуміння універсального структурного підґрунтя Всесвіту завдяки аналізу ще одного аспекту реальності.

"Краще бути нещасливою людиною, чим щасливою свинею", – сказав Сократ. "Я жити хочу, щоб мислити і страждати", – писав Лермонтов. У Християнстві мир наш визначається як "юдоль страждань", тому що людині, обтяженій первородним гріхом, тут слід "у борошнах добувати свій хліб". У Буддизмі страждання, крім старості, хвороб і смерті, є одним з каменів спотикання людського існування. В Ісламі метою життя людини є рай як нагорода за праці і страждання цього життя. Тому одним з визначень людини, крім Homo sapiens, може бути і "істота страждаюча".

Людина може уникнути страждань. Для цього йому варто стати вільною особистістю, мати можливість надходити вільно, бути, тому вільним від страждань у світі людських ілюзій. Можливість бути вільним припускає одночасно і волю від задоволень, що, відповідно до Буддизму, приводять до страждання: чим більше ми наближаємо до себе задоволення, тим більше наближаємося до страждань, яких біжимо.

"Пізнайте Істину, і вона зробить вас вільними", говорив Ісус Христос. Ця фраза може виражати таємне призначення людини, що прагне позбутися від страждань. Істина є втілення

в людині на рівні його свідомості справжньої реальності – того, що є (було, буде) у сьогоденні, що пройшло, майбутньому, а також того, що може бути. В.С. Соловйов писав: "ми розуміємо під істиною те, що є, і, отже, щирим знанням називаємо знання того, що є". Отже, пізнання Істини справжньої реальності звільняє людини від химер і ілюзій нашого світу, від того гіпнотичного полону, у якому він перебуває від століття, від тенет сну, у яких він починає: "людину спить сном сіркою, повсякденного життя і вмирає, не прокинувшись" (Л.Андрєєв).

Отже, Істина є автентична реальність як єдність сьогодення, що пройшло і майбутнього, дійсного і можливого. Усі те, що є Істина – різноманітно і суперечливо друг стосовно друга, тому Істину ще можна визначити як єдність протилежностей.

Істина є також відображення у свідомості людини сутності цієї реальності, її пояснювальна модель, її причинна підстава. Реальність у ракурсі Істини, отже, невіддільна від людської свідомості, тому пізнання Істини їсти одночасне пізнання людиною самого себе, до чого призивали древні мислителі.

Отже, пізнання реальності, побудова її пояснювальної моделі – є вираження таємної сутності людини. Цей процес можна назвати "чистим пізнанням" ("мистецтвом заради мистецтва"), грою розуму, що не вітається в нашій прагматичній культурі, що розцвітає на смітнику техногенної цивілізації, тому що гра розуму відривається його власника від теперішніх інтересів дня.

Однак дані приземлені інтереси не заважаю людині іноді заради чуда досконалості і рівноваги природи включатися в процес пізнання Істини, тому що усьому свій час... "У дні благополуччя користуйся благом, а в дні нещастя – міркуй. І те, і інше вчинив Бог для того, щоб людина нічого не зміг сказати проти Нього" (Екклєзіаст).

Виникає питання про причинну підставу реальності. На це питання можна знайти трохи логічно рівноправних відповідей (з огляду на при цьому парадокс розвитку, або телеологічний парадокс, а також теорему тимчасового ряду і багато інших моментів, зв'язані з логіко-дискурсивним збагненням підстави Вселеної, осмисленням її походження; з огляду на принцип чотирьох альтернатив Індійської логіки, відповідно до якої існує щонайменше чотири рівноправних відповіді на будь-яке питання, що вимагає стверджувальної або негативної реакції: 1. так, 2. ні, 3. і те, і інше, 4. ні те, ні інше): а) в основі реальності лежить те, що цією реальністю не є, що перебуває за межами реальності – Абсолют, Бог, Ніщо, якість сингулярний стан матерії й ін.); б) в основі реальності лежить сама реальність; в) в основі реальності нічого не лежить, тобто лежить "ніщо".

Отже, з одного боку, Бог створив реальність (світ) з ніщо (як це можна довідатися з Християнства, що підкріплюється і представленнями, почерпнутими з інших релігій), а з іншої, якщо в основі реальності лежить сама реальність, то вона повинна одночасно сама себе як породжувати, так і знищувати, що можливо на основі фізичного вакууму, що виявляє себе у виді флуктуючих віртуальних часток (коли реальність є збуджений стан фізичного вакууму, що співвідноситься з ефіром, якимсь першоелементом древніх). Таким чином, усі відповіді на питання про причинну підставу реальності так чи інакше стягаються в єдиній відповіді, що припускає наявність якоїсь парадоксальної сутності, що у площині наукових представлень найбільше відповідає категорії фізичного вакууму.

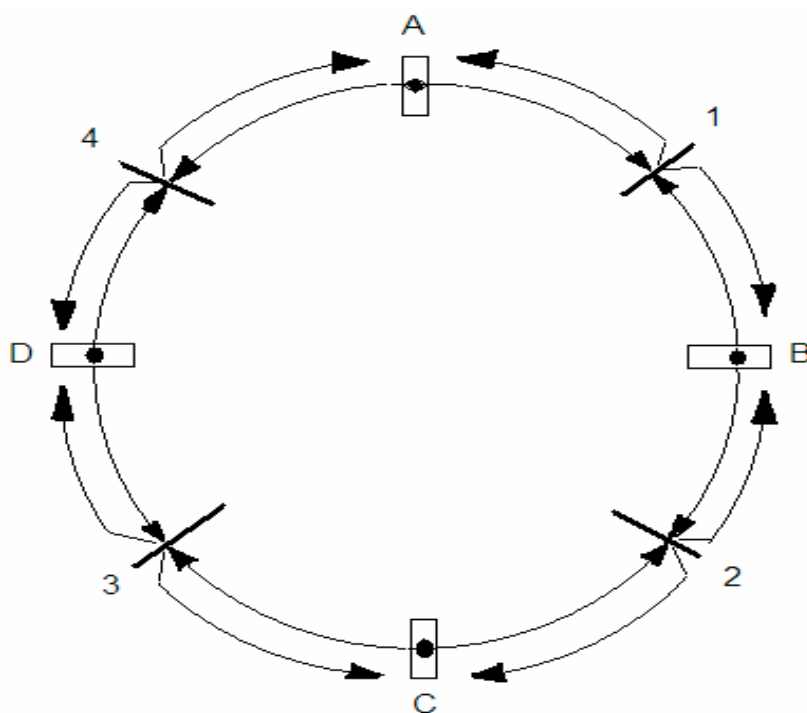
Отже, нуль (фізичний вакуум) народжує плюс і мінус, що, взаємокомпеснуючись, приходять до нуля, або по іншому, можна сказати, що творчий порив Бога творить реальність з ніщо. У сучасній філософії, антропології, психології процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів і середовищ, як перехід від простого до складного в результаті "біологічного вибуху". А мова відбулася в результаті "великого лінгвістичного вибуху". Сучасна космологія інтерпретує процес народження Вселеної приблизно в такій же формі, коли затверджує, що вона виникла в результаті "вибуху" з "симетричного" "пра-речовини" (фундаментальної вакуумної симетрії, сингулярного стану матерії і т.п.) за допомогою розщеплення його на речовинну і польову складові. Як думає Г.И. Наан, народження Всесвіту є процес розщеплення Щось на

Щось і Антищось (на надлишкову і недостатню сутності, плюс і мінус), що приводить до актуалізації усіх відомих фізичних явищ.

Отже, реальність є результат поляризації фізичного вакууму на квантово-фотонному рівні, тобто на рівні мінімальної порції енергії, де, як учить квантова фізика, світ є єдиним неподільним цілим, у якому такі категорії, як єдина і множинна, проста і складне, причина і наслідок, сьогодення, що пройшло і майбутнє не диференціюються (І.З.Цехмістро), що корелює з представленнями про Абсолютну сутність.

Для того, щоб даний процес був стійким (породжуючи стійку реальність), він повинний протікати по колу, тобто що народжуються і умирають віртуальні частки фізичного вакууму повинні утворювати елементарний круговий контур, де смерть однієї віртуальної частки викликає народження іншої, точніше народження пари, частки й античастинки, приводить до їхній анігіляції (взаємного знищення) і появи енергії (якогось буттєвого потенціалу, або абсолютно "порожнього" ніщо), з якої народжуються інша пара, частка й античастинка... і так далі по колу.

Даний сценарій дозволяє побудувати наступну картину:

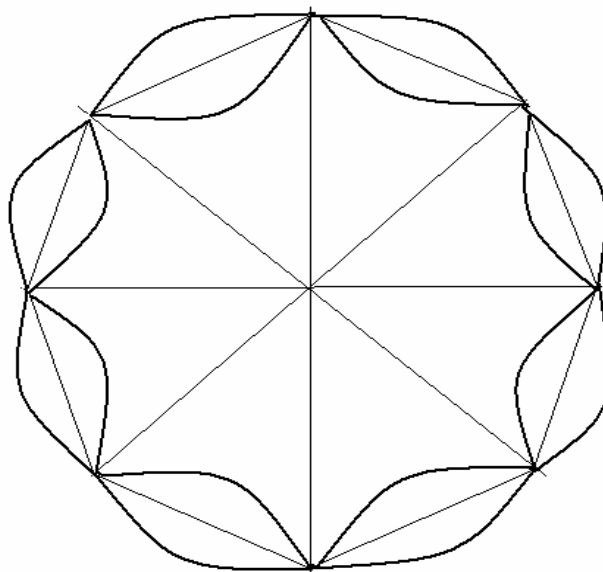

Чотири "ділянки" середовищ вакууму (А, В, С, D) народжують пари часток і античастинок, що взаємодіють у крапках 1, 2, 3, 4, де здійснюється породження наступних пар часток і античастинок. Далі елементарний цикл замикається.

Даний цикл можна представити у виді двох потоків енергії, спрямованих у протилежні сторони (наприклад, Ян і Інъ) і протікають по двох взаємозалежних контурах через 8 крапок вакууму (А, В, С, D; 1, 2, 3, 4).

Тут, по суті, ми маємо дві сполучені хвилі, що утворять структуру, відому в езотериці як "квітка життя", а також атом водню – потік квантів по годинній стрілці (протон) і проти (електрон).

Дана універсальна фундаментальна структура буття є елементарною його формою і визначає структурні і динамічні особливості всіх предметів і явищ нашого світу.

Зазначені вище схеми ілюструються діалектикою розвитку елементів у межах Періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, що є вираженням одного з найбільш широких узагальнень в області фізики та хімії [Гончаров, Корнилов, 1977, с. 188]. Тут ми спостерігаємо процес “обертання” властивостей хімічних елементів, коли в межах кожного періоду (циклу) металічні властивості елементів, найбільш виражені на початку циклу, поступово послабшають, заперечуються металоїдними властивостями, що означає поступове перетворення витокового явища на свою протилежність [Морозов, 1983]. Наведемо слова Б. М. Кедрова, який детально аналізує цей процес. “Візьмемо малий період, що починається з літію (лужний метал). Рухаючись від нього направо по системі, ми виявляємо, як від елементу до елементу поступово послабшає їх металічний характер і поступово посилюється характер неметалічний, і, відповідним чином, як слабнуть у їх сполучень головні властивості та збільшуються кислотні. Так відбувається від берилію (перший елемент після літію) до кисню (останній елемент перед фтором), отже через п’ять ланок. Нарешті у галогену – фтору – має місце повне перетворення на свою протилежність. Однак при подальшому русі в тому ж напрямку виявляється не заперечення заперечення, тобто повернення до витокового пункту, а ще одне, при чому більш глибоке, заперечення: заперечується взагалі хімічна активність, яка була притаманна всім членам цього ряду, від літію до фтору. Ми переходимо до хімічно інертного елементу – газу неону. Тільки після наступного кроку має місце, врешті-решт, заперечення заперечення, і ми повертаємось знову до лужного металу – натрію, але хімічно значно активнішому, ніж літій (“на більш вищій основі”).

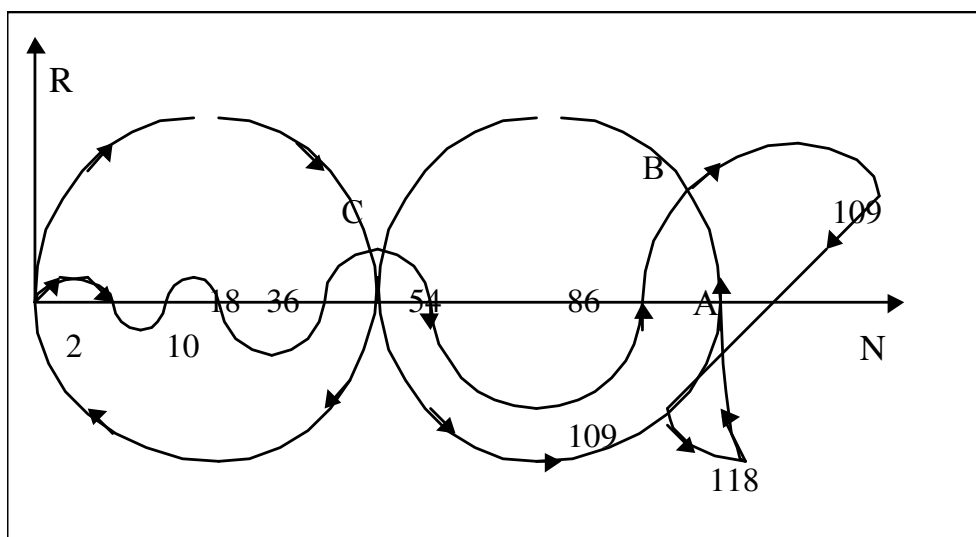
Однак, незважаючи на те, що ряд від літію до натрію складається з дев’яти членів, між котрими (при русі по цьому ряду) відбувається вісім послідовних заперечень, ми можемо уявити його у вигляді тріади: першим її членом (1) будуть всі хімічно активні елементи, що в нього входять, другим членом (2), який стоїть після першого заперечення, буде інертний неон, а третім (3) – натрій і наступні за ним по системі хімічно активні елементи аж до хлору” [Кедров, 1983, с. 18–19].

Отже, можна говорити й про розвиток елементів в Періодичній системі, де циклічно повторюється перехід від металів через амфотерні елементи до неметалів. Порушення періодичності починається із сьомого періоду, в якому більшість елементів одержано штучно. Перший з них, нептуній (№ 93). Таким чином, на № 92, урані, немов би закінчується природна система хімічних елементів. Наступні елементи, радіоактивні метали (період життя яких незначний) підкорюються одночасно як детерміністичним, так і стохастичним закономірностям, тобто постають як елементи відкритої системи, що вивчає синергетика. З

елемента № 93 періодична система виявляє флуктуаційну природу, тобто зі стану рівноважної замкнутої системи вона переходить до стану відкритих нерівноважних систем. Саме у цій точці біфуркації, на цьому “роздоріжжі” нелінійні динамічні системи спонтанно змінюють свою еволюційну траєкторію. Тут виникають так звані дисипативні, відкриті структури, де утворюється нерівноважний порядок.

Все це дозволяє побудувати схему розвитку елементів [Булгакова, 2000] на основі розгляду відомих принципів розподілу електронів у атомах (принцип Паулі, принцип мінімального запасу енергії). Можна побудувати спіральне зображення кожного періоду (з першого до дев'ятого). Тут видно, що частина передбачуваних елементів восьмого і дев'ятого періодів розташовані немов би у “середині” системи. Всі 218 елементів можна зобразити на циклоїді, яка після сьомого періоду, згідно до законів розвитку систем, має “повернути назад”, а не продовжуватися, коли нелінійні системи мають спонтанно змінювати свою еволюційну траєкторію.

Для того, щоб побудувати циклоїду Н.Б. Булгаковою [Булгакова, 1996, 2000] було зроблене припущення, що періодична система, як природна, є симетричною. І якщо її дев'ять періодів уміщують 218 елементів, то обидві половини мають по 109 елементів (цікаво, що на Сході число 108 вважається сакральним і виражає метричний принцип повноти), коли вісь симетрії проходить по 109 елементу. Тут виявляється роздвоєння, біфуркація, яка передбачає можливість якісної перебудови, чи метаморфози, різних об'єктів [Арнольд, 1990] і яку можна відобразити на циклоїді періодичної системи хімічних елементів у рівноважно-нерівноважному стані.

На графічному зображенні періодичної системи видно хід кривої антиелементів у зворотній, дзеркальній бік від реальних елементів і перетин нею сьомого і п'ятого періодів. Треба сказати, що коректність побудови циклоїди підтверджується послідовністю Фейгенбаума [Фейгенбаум, 1983], яка застосовується для будь-якої системи і є одним з типових провідних маршрутів від простого періодичного режиму до складного аперіодичного: у визначеній ділянці значень параметрів система діє в періодичному режимі з періодом T (це відповідає природній частині періодичній системи хімічних елементів). Під час переходу через точку біфуркації період подвоюється і становить $2T$ (передбачувані елементи восьмого і дев'ятого періодів).

Під час переходу через чергову точку біфуркації виникає чергове подвоєння – $4T$ і так далі, тобто будь-яка система характеризується послідовністю біфуркацій подвоєння періоду. Тут маємо тонку гру континуального і дискретного [Арнольд, 1990]. У математиці зараз широко розповсюджується теорія особливостей, де описано комплексні особливості за умови ототожнення вихідного різноманіття рівня із самим собою. Це ототожнення називається монодромією. Під час обходу деякого критичного значення монодромія може бути вибрана

так, що коли здійсниться повний оберт, то всі точки лінії повернуться на місце, коли виникає ситуація, подібна до листа М'юбіуса.

Циклоїдне зображення періодичної системи з 218 елементів дає змогу уявити механізм самоорганізації матерії на рівні мікросвіту у процесі переходу зі стану рівноваги до нерівноважного стану за умов збереження цілісності, синхронності та гармонії системи:

СТАН РІВНОВАГИ (елементи № 1–92)	ФЛУКТУАЦІЯ (елементи № 93–108)	БІФУРКАЦІЯ (елемент № 109)	СТАН НЕРІВНОВАГИ (елементи № 110–218)
→	→	→	→

Система елементів Д. І. Менделєєва має всі ознаки природних систем, що здатні самоорганізовуватися. Вона описується принципом “золотих чисел” [Телемедицина..., 1998]. Тут виявляється логіка внутрішнього зв'язку синергетичної та кібернетичної концепцій явища самоорганізації у природи [Булгакова, 2000]. Таким чином, можна говорити про гіпотезу, провідною ідеєю якої є можлива “матричну” роль для формування циклічних, гармонічних, розвинутих систем.

Подібно до того, як звуки у **Періодичній системі елементів слова** здатні хвильовим чином переходити один в одного [Ельцин, 1991], так і хімічні елементи, як вважають деякі дослідники, можуть трансмутуватися, що виявляється у межах біологічних [Кандыба, 1998, с. 218], та хімічних систем [Болотов и др., 1994].

Відомо, що якщо живу систему піддавати дії подразника, інтенсивність котрого поступово зростає, то на якомусь етапі процесу зростання інтенсивності система виявляється нечутливою до подразника. Якщо продовжувати процес зростання інтенсивності подразника, система знову починає реагувати на нього таким же чином, яким вона реагувала на подразник, коли він мав мінімальну інтенсивність. Отже, ми бачимо, що існують “поверхи” реагування, яких виявилось близько десяти, що відокремлюються один від одного своєрідними “зонами мовчання” і що нагадують нам Періодичну систему елементів, де показано, як разом із зростанням маси (кількості), атомної ваги властивості елементів періодично чергуються [Колесников, 1980].

Ми бачимо, що кислотні та лужні властивості у сполучень хімічних елементів можуть бути названими хімічними “полюсами”, котрі виявляються в живих системах. Йдеться про типи регуляції вегетативної нервової системи, що дають нам два полярні типи організмів – гіперстенічний та астенічний [Боголюбов, 1983], які співвідносяться з циклотимним та шизотимним конституційними типами людини (згідно з Е. Кречмером [Кречмер, 1994]), які, у свою чергу, співвідносяться, відповідно, з право- та лівопівкульовими стратегіями сприйняття світу, а також з циклічним та лінійним типами детермінізму, польовим та речовинним аспектами матерії. У гіперстеніків переважає підвищений кров'яний тиск і понижений обмін речовин. У астеніка, навпаки, кров'яний тиск знижений, а обмін речовин підвищений. Як стверджує народна медицина, кислотні розчини підвищують кров'яний тиск, а лужні – знижують [Джарвис, 1981, с. 22]. Це близько до істини, оскільки відомо, що кислоти та гіркі розчини прискорюють пульс та підвищують кров'яний тиск [Вельховер и др., 1991, с. 112].

Ці висновки можна зробити більш зрозумілими, якщо ми скажемо, що при стресі існують дві форми реагування – активна та пасивна [Скалько, 1997, с. 15-17]. Активна форма зустрічається у людей, у яких переважає тонус симпатичної нервової системи (що реалізується у формах підвищення кров'яного тиску та серцебиття, емоціональної реакції гніву тощо). Пасивна форма спостерігається у людей, у котрих переважає тонус парасимпатичної нервової системи (що реалізується у формах зменшення серцебиття, активації шлунково-кишкового тракту, емоції страху тощо). У першому випадку вразливою виявляється серцево-судинна, а у другому – шлунково-кишкова системи.

Розглянемо принцип “невловимої взаємодії” (надслабких сигналів) і фазових станів психіки.

На рівні психіки людини можливі чотири відношення між стимулом (подразником) і реакцією організму на цей стимул, що відбивається в чотирьох фазових станах [Конечный, Боухал, 1983, с. 123]. Як указував І. П. Павлов, дані стани фіксують перехід від стану пильнування до сну, відображаючи зміну співвідношення основних нерівних процесів порушення і гальмування.

1. У стані пильнування сила реакції організму відповідає силі подразника за законом, виявленим сучасною психофізіологією: сильний подразник викликає сильну реакцію, а слабкий – слабку. Це нормальна фаза, коли реакція адекватна подразнику.

2. При засинанні спочатку виявляється стан урівноваженої фази, коли сильні і слабкі подразники викликають однакову реакцію.

3. На другій, більш глибокій стадії виявляється парадоксальна фаза, коли слабкий подразник викликає сильну реакцію, а сильний – слабку або взагалі не діє.

4. Нарешті, буває можливою й ультрапарадоксальна фаза, коли реакції викликають негативні (гальмувальні) умовні подразники, що у нормі взагалі б не викликали в організмі ніяких реакцій.

5. І. П. Павлов писав і про наркотичну фазу, при якій реакція на сильні і слабкі подразники хоча і залишається збереженою в змісті співвідношення сил, але викликається лише сильними подразниками.

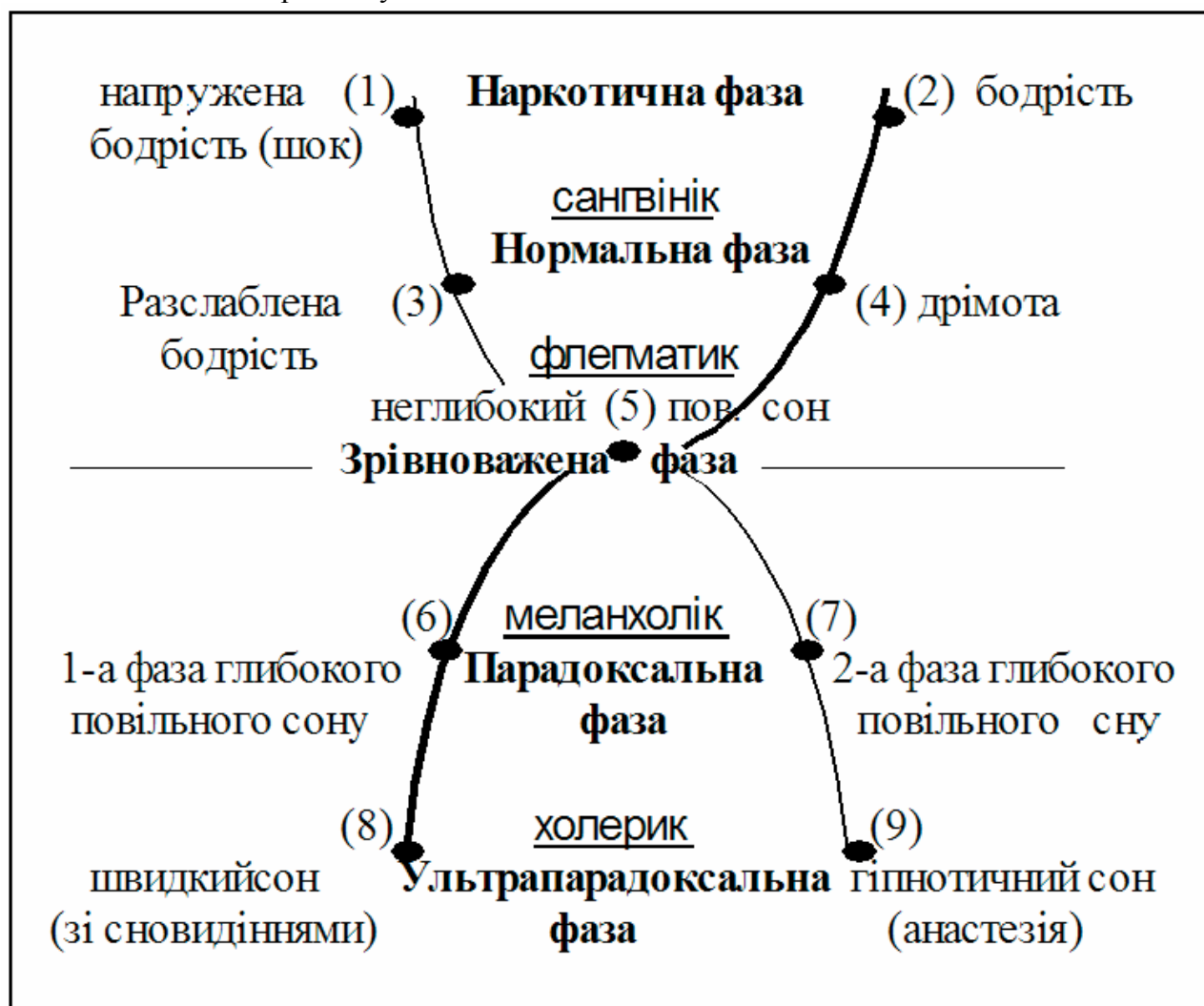
6. У глибокому соні виявляється така фаза, при якій відсутня реакція і на сильні подразники (для пробудження людини потрібно застосувати безумовний подразник значної сили – потрясти, розбуркати).

Цікаво, що протягом доби людина знаходиться у восьми станах, що послідовно змінюються: (1) напружена бадьорість, (2) бадьорість, (3) розслаблена бадьорість, (4) дрімота, (5) неглибокий повільний сон, (6) перша фаза глибокого повільного сну, (7) друга фаза глибокого повільного сну, (8) швидкий сон (сон із сновидінням) [Хронобиол. і хрономед., 1989, с. 250–251]. Якщо розташувати дані стани по колу, то ми бачимо, що швидкий сон переходить у стан напруженої бадьорості, що справді має місце в дійсності, оскільки ці два стани дуже близькі один до одного в психофізичному відношенні.

Говорячи про фазові стани, потрібно підкреслити, що вони відбивають співвідношення основних нервових процесів збудження і гальмування, що виявляються в “поле” стимулу і реакції. У стані пильнування сила реакції відповідає силі подразника, тобто стимул і реакція адекватні один одному (цей стан можна позначити словами – “пильнування”, “стан середнього рівня збудження”). При зануренні у сон спочатку з’являється стан урівноваженої фази, коли сильні і слабкі подразники викликають однакову реакцію (перехід від стану збудження до гальмування – стан, проміжний між соном і пильнуванням, збудженням і гальмуванням). Потім, на другій стадії сну виявляється парадоксальна фаза, виявляючи момент функціонального перепрофілювання організму (слабкий подразник викликає сильну реакцію, а сильний – слабку). Можлива й ультрапарадоксальна фаза, коли реакції викликають негативні (гальмувальні) умовні подразники, на які в нормі організм не реагує. Тут виявляється відкриття організму до “поза межного” полю подразників.

Фазові стани психіки співвідносяться з психотипами людини. У сангвініка сильна нервова система, він емоційний і відрізняється гарною працездатністю, проте спонукання його хитливі, увага нестабільна. Він досить добре орієнтується в незнайомій обстановці, ініціативний, адаптивний, співвідноситься з нормальною фазою. У флегматика також сильна нервова система, проте він інертний, стійкий у прагненнях і настроях, співвідноситься зі зрівняльною фазою. Меланхолік має слабку нервову систему, швидко стомлюється, це тривожна людина, що тонко відчуває навколишній світ, володіє підвищеною чутливістю до усього що відбувається, співвідноситься з парадоксальною фазою. Холерик – сильний, неуврівноважений тип, характеризується швидкістю дій і рішень, швидкою зміною настрою,

Побудуємо схему співвідношення фазових станів, темпераментів і восьми функціональних станів організму.

Тут подані два одночасних процеси: процес збудження (він показаний масною синусоїдою: (8)->(2)) і процес гальмування ((1)->(9)). Дані два процеси як би співіснують у єдиному функціональному полі і дають ефекти фазових станів: (1)–(2) – наркотична фаза, у якому організм як би перебуває в стані напруженої бадьорості, шоку, надзбудження (нечутливості до болю) у функціональній сфері процесів гальмування й у стані бадьорості у функціональній сфері процесів збудження. (3)–(4) – нормальна фаза, що відповідає сангвінічному темпераменту. Тут виявляються стани розслабленої бадьорості і дрімоти. (5) – неглибокий повільний сон, урівноважена фаза, де процеси гальмування і збудження врівноважують один одного (флегматичний темперамент). (6)–(7) – перша і друга фаза глибокого повільного сну, що відповідає парадоксальній фазі і меланхолійному темпераменту. (8)–(9) – швидкий сон із сновидіннями і гіпнотичний сон, що відповідають ультрапарадоксальній фазі і холеричному темпераменту.

Потрібно сказати, в стані **гальмування нервових процесів** (м'язового розслаблення) активні функції відновлення: кровоносні судини розширені, артеріальний тиск знижений, трофіка (харчування) тканин і органів посилено. У цьому стані організм відкритий слабким, ніжним, невловимим впливам. Про це ми можемо дізнатися з езотеричних джерел. У системі езотеризму існує положення, що **слабкі впливи “піднімають сили”, а сильні – руйнують** [Макашев, Эдилян, 1991, с. 382]. У рефлексології помічена така закономірність, що стосується крапкового масажу: “сильне надавлення призводить до седативної дії, середнє – до нейтральної, слабке – до тонізуючої” [Фомберштейн, 1991, с. 64].

До цього ж смислового ряду відноситься інформація про те, що ще в 1931 році було висловлене положення про те, що чим вище стан порушення симпатичного або парасимпатичного відділів нервової системи, тим (за інших рівних умов) слабше вони реагують на тонізуюче подразнення і тем сильніше – на седативне [див. Кандыба, Кандыба, 1993].

Важливо відзначити, що фазові стани психіки (нервової системи) є проміжні, граничні стани між двома протилежними психічними модусами людини. У цьому відношенні інтерес має спектр взаємного переходу у В. Л. Леві [Леві, 1991. с. 36]:

пароксизм судороги	несамовитість, пропасна активність	збуд- ження	бадьорість пожвавлення	спокій, область вольового контролю	розслаблення	дрімота	сон	летаргія
-----------------------	--	----------------	---------------------------	---	--------------	---------	-----	----------

Викладений вище аналіз дозволяє дійти певних висновків:

1. Отже, при переході від стана збудження до стана гальмування організм перетинає область, у якій він однаково чутливий як до сильних, так і до слабких подразників (урівноважена фаза), тут він однаково відкритий до всіх сигналів (подразників) зовнішнього і внутрішнього середовища. Тому слабкі подразники тут є ефективним засобом впливу. Саме в цій врівноваженої (гіпнотичній) фазі і відбувається вироблення різноманітних психологічних установок, тому що ця фаза балансу процесів збудження і гальмування виявляється “рівнодіючою” щодо різноманітних сенсорних модальностей, у результаті чого дані модальності формують умовний рефлекс як результат закілювання нервових зв'язків [Иваницкий, 1999]. Саме завдяки **урівноваженій фазі** можливий не тільки умовний рефлекс, але і феномен синестезії.

Даний стан, у якому виявляється медитативний альфа-ритм мозкової активності, можна назвати (слідом за В.Л. Леві) *станом вольового контролю* (самоконтролю, що виявляється в прийомах автогенного тренування), а також фазою гомеостазу, у якій процеси симпатичної і парасимпатичної гілок вегетативної нервової системи, процеси асиміляції і дисиміляції, збудження і гальмування, активність правого і лівого півкуль врівноважуються. Тут можливо функціональна єдність першої і другої сигнальної системи, уяви і знака, думки і почуття. Даний стан ініціюється тоді, коли людина розслаблюється і закриває очі, а також тоді, коли вона спрямовує свою увагу на тілесні відчуття.

2. У стані нормального гальмування, що характеризується парадоксальною фазою, перевага в плані реагування віддається слабким сигналам зовнішнього і внутрішнього середовища. Спостерігається зниження порогів відчуттів.

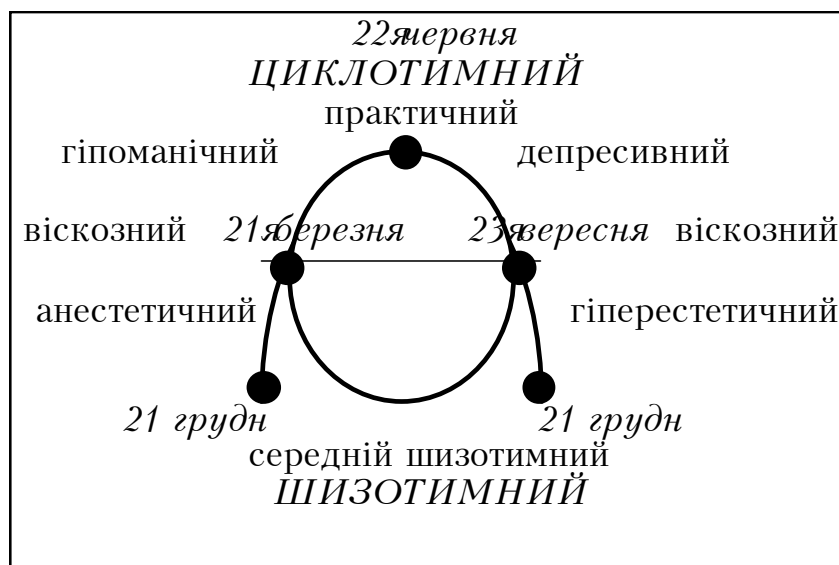
На міжнародній конференції в Аризонському університеті (США) у 1999 році, що проходив під назвою “*Останні досягнення науки про свідомість*”, були опубліковані тези пітерського вченого, доктора біологічних і кандидата медичних наук, президента Санкт-Петербурзької асоціації психопунктури, завідувача лабораторією психофізіології психоневрологічного інституту ім. В.М. Бехтерева, професора В. Б. Сльозкіна і кандидата медичних наук І. Я. Рябиної.

В тезах міститься інформація про процеси, що відбуваються в мозку людини під час медитації і молитви [див. Козак, 1999]. Досліджувався настоятель одного з монастирів. Результат його електроенцефалограми під час молитви був приголомшуючий: було виявлено, що при повній свідомості в молитовному стані православного священика електроенцефалограма показувала повне вимикання кори головного мозку. Якщо стан пильнування і швидкого сону (сону зі сновидіннями) у принципі ідентичні, той молитовний стан подібний до фази повільного сну. Було також показано, що зневіра, рок-музика ведуть людину від стана гармонії, викликаючи в корі мозку електричні імпульси, близькі до епілептичного припадку.

Виходячи із зазначеного вище, можна побудувати таку схему, яка окреслюється принципами універсальної моделі буття, які далі будуть розкриті.

пильнування	швидкий сон
медитація (зрівняльна фаза)	
молитва	повільний сон

Типологічна система Е. Кречмера відповідає нашій системі. Е. Кречмер [див. *Конечный, Боухал, 1983, с. 136–140*] розділяв людей на два полярних типи: шизотимний та циклотимний, між якими міститься проміжний віскозний тип. Шизотимний тип включає гіперестетичний (характеризується тонким розумінням естетичної форми), середній шизотимний та анестетичний (холодно-емоційний, педантичний, нечутливий). Циклотимний тип включає гіпоманічний (веселий), практичний (реаліст) та депресивний. Покажемо розкладку цих типів на схемі, при цьому включимо до неї астрологічно-біоритмологічний контекст, який зараз досліджується наукою [Вронский, 1990; Пружинин, 1994; Дружинин, 1995; Eysenck, Nias, 1982; Радъяр, 1991, 1992, 1995, 1996]:

Як свідчить статистика, взимку та весну народжується більш американців, які потім хворіють на шизофренію, ніж літом та в осені. У південній Америці та Австралії, де пори року як би “перевернути навиворіт”, шизофреніки частіше народжуються з травня по жовтень [“Яд”..., 1978].

Таким чином, висхідна та низхідна гілки хвилі втілюють відповідним чином естетичний (дискретно-схематичний) та моральний (цілісно-континуальний) аспекти людини, які не можна розглядати як полярні сутності [Толстых, 1973], про що писав Л. М. Толстой: “естетичне та етичне – два плеча одного важеля: настільки здовжується та полегшується один бік, настільки ж скорочується та стає вагомішою другий бік. Як тільки людина втрачає моральний сенс, вона стає особливо чутливою до естетичного” [Толстой, 1953, т. 53, с. 150, 79, 104].

Наведемо іншу астрологічну схему, схему зміни фаз луни, яка в принципі тотожна вищенаведеної схемі [Таинствен., с. 495]:

Ці гілки нагадують нам існування світу як його розуміє ведичне вчення, де ми визнаємо про розширення та стиснення космосу (Пралайя та Манвантара) у процесу дихання (Крійя), що базується на гармонії протилежностей, при цьому світ тут уявляється живою істотою, Макробіосом, за поняттям неоплатоніка Маркіона [див. Ливрага, 1994, с. 7]. Цікаво, що слова “дев’ять” і “новий” мають загальні етимологічні коріння [Цыганенко, , 1989, с. 260].

У зв’язку з числом 8 (9) слід додати, що сучасні психологи виділяють дев’ять головних емоційних станів (так звана шкала Ізарда): інтерес, радість, подив, смуток, гнів, відраза, сором, страх, втома, які співвідносяться з дев’ятьма поетичними настроями: 1. еротика, любов; 2. сміх, іронія; 3. жаль, співчуття; 4. гнів, лють; 5. мужність; 6. страх; 7. відраза; 8. подив, одкровення; 9. спокій, що веде до зречення від світу [Анисимов, 1988, с. 125]. Ці дев’ять “головних почуттів” людини в індійській філософській традиції співвідносяться з людиною в контексті метафори про “дев’ятибрамний град” [Галинская, 1975]. Вісім триграм у “Книзі змін” набувають значення й космічного зародку: Небо – голова, Земля – живіт, Грім – ступні, Вітер – стегна, Вода – вуха, Вогонь – очі, Гора – руки, Водоймище – рот [И цзин]. Можна виділити й вісім буддистських ступенів самовдосконалення [Янгутов, 1986], а також вісім принципів поведінки у ламаїзмі [Рампа, 1992]. У Бхагавад-Гіті дається такий перелік складу божественного: “Земля, вода, вогонь, повітря, ефір, розум, думка, хибне Его – все це взяте разом складає Мої матеріальні енергії” [Б.-Г., 7, 4] (цікаво, що Крішна в індійській міфології розуміється як “восьме втілення” (аватара) верховного Бога Вішну [див. Джонс, 1998, с. 40]).

Цікаво, що Єгипет має 8 космологічних божеств, чотири чоловічих та чотири жіночих (“граматичних”). Ці вісім фундаментальних принципів можна порівняти з вісьмома триграмами китайського імператора Фу-сі [Ист. тайн., с. 24].

Можна сказати, що дев’ятокве членування явищ та предметів притаманне не лише індійському, але й китайському канону [Лисевич, 1987]. Число 9 має й ряд раціональних проєкцій. Доведено, що три інформаційних канали є мінімально необхідними для повноцінного прийняття інформації, і якщо організм перероблює інформацію через багаторівневу структури, то при кожному підйомі з одного рівня на інший обсяг інформації, що перероблюється, зменшується приблизно у дев’ять разів [Голицын, Петров, 1990, с. 110–112]. Можна говорити про вісім чакр (енергетичних центрів) людини, як і про вісім нот музикальної гами. Можна відмітити модель “східчастої гірки”, що описує вісім рівнів організації живої природи: електронний, молекулярний, клітинний, тканинний, організмений, видовий, біоценотичний, біосферний [Митникова, 1980]. Дев’ятим рівнем можна було б назвати ноосферний, про який пише В. І. Вернадський, котрий, до речі, виділяє дев’ять геохімічних функцій життя [Вернадский, 1983]. Як вчить ведична мудрість, при

початку кожного Всесвітнього циклу 7 чи 8 Великих Богів низходять, щоб встановити новий порядок та надати новий імпульс новому циклу [Блаватська, 1997, т. 2, с. 180]. Можна навести й концепцію Е. Еріксона про вісім періодів людського життя [Еріксон, 1996; Erikson, 1959]: дитинство (завдання на цій стадії полягає в формуванні базової довіри до світу), ранній вік (автономія), вік гри (ініціативність), шкільний вік (досягнення), підлітковий вік (ідентичність), молодість (інтимність), зрілість (творчість), старість (інтеграція). Ще один факт. Як пише І. Л. Андрєєв [Андрєєв, 1988; див. також Ветров, 1968], первісна мова мала максимум 9 значущих одиниць, тому вона містила не більше ніж 9 висловлювань, які давали можливість розрізняти не більше як 9 ситуацій. Можна сказати й те, що існує близько 9 головних лінгвістичних координат у системі “людина-людина”, які реалізуються на рівні близько 9 займенників (я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, вони).

Цікаво, що деякі дослідники виділяють чотири головні категорії розуму: предмети, дії чи стани, властивості чи якості, обставинні слова граматики. При цьому так зване правило протилежності (несумісності) дає нам 9 варіантів сполучення цих чотирьох категорій: 1) від предмету до предмету (“істина – омана”), 2) від предмету до дії чи стану (“вартувати – спати”), 3) від предмету до якості (“сажа – білий”), 4) від предмету до обставини (“яма – високо”), 5) від дії чи стану до дії ж чи до стану (“кричати – мовчати”), 6) від діє чи стану до властивості (“повзати – швидкий”), 7) від дії чи стану до обставини (“танцювати – незграбно”), 8) від властивості до властивості (“веселий – похмурий”), 9) від обставини до обставини (“тонкий – грубо”) [Диноил, 1993, с. 130–134].

Можна говорити й про 9 етапів розвитку планетарних тіл: вакуумний вузол, зародок, комета, астероїд, мала планета, планета земного типу, планета типу Юпітера, нормальний зоряний ряд, вибухове розсіювання у вакуумі [Блинов, 1993]. Можна говорити й про теорію процесів А. Янга, який концептуалізував всезагальний паттерн всесвітнього процесу. Модель Всесвіту А. Янга має чотири рівня та сім ступенів (світло, частки, атоми, молекули, рослини, тварини, люди) [див. Бугаєв, 1998, с. 33]. Якщо вважати, що існують виштовпувальний та завершальний ступені світу, то тут ми маємо саме 9 рівнів буття. О. Ф. Бугаєв виділяє вісім універсальних властивостей вихору як фундаментальної концептуальної застанови світу: генерированість, пульсація, структурованість, квантованість, різноманітність, програмованість, емерджентність (вихор породжує вихор) [там само, 1998, с. 48–49].

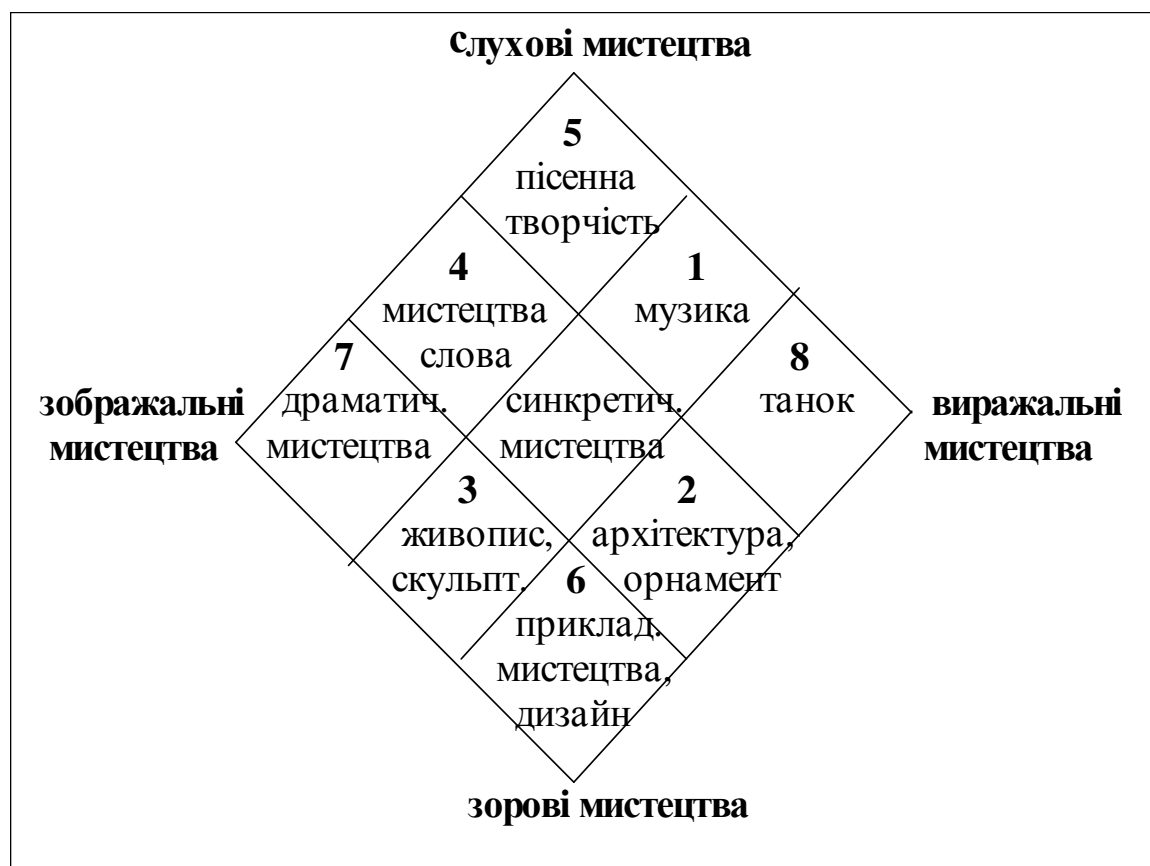
В системі індійського духовного вчення Сант Мат (Шлях Мастерів, чи світло-звуковий шлях Сюрат Шабд Йогі) ми знаходимо знання про вісім сфер світу (чотири матеріальні і чотири духовні): 1) Пінда (сфера дії, матеріальний, фізичний світ); 2) Анда (сфера пізнання, астральний, матеріально-духовний світ); 3) Брахмананд (сфера екстазу, духовно-матеріальний світ); 4) Пар-Брахмананд (сфера милості, сфера духу з незначною домішкою матерії); 5) Сах-Кханд (сфера істини, духовна сфера); 6) Алак (сфера, яку неможливо описати, чисто духовна); 7) Агам (сфера, яку неможливо досягнути, чисто духовна); 8) Сфера без імені (Бог-Абсолют) [Джонс, 1998, с. 3–4]. Ці сфери можна співвіднести зі сферами Янголів сьома церков Апокаліпсису. Якщо вважати, що структура людини описується через 7–8 еволюційних атрибутів (1. сфера інстинктивно-чуттєва; 2. сфера чуттєво-емоційна; 3. сфера емоційно-ментальна; 4. сфера ментально-супраментальна; 5. сфера супраментально-інтуїтивна, “причинна”; 6. сфера інтуїтивно-творча; 7. сфера творчо-”божественна”; 8. сфера “божественна”, абсолютної цілісності), то ці атрибути співпадають з поданими вище восьма сферами системи Сант Мат. Крім того, вони певним чином корелюють з сьома еволюційними атрибутами Апокаліпсису (2–3 гл.), які реалізуються через заклик Бога до Янголів сьома церков.

Цікаво, що Д. Л. Андрєєв у кризі “Троянда світу” пише про сім просторових вимірів світу (восьмий є максимальним), при чому саме п’ятий вимір є чисто духовним [Андрєєв, 1992, с. 72]. Бхакті-йогу складають дев’ять різних процесів: слухання, оспівування, пам’ятання Господа, поклоніння Божествам, звернення молитв до Господа, виконання Його наказів, служіння Крішні як друзі й принесення Йому всього в жертву [Свами Прабхупада, 1991, с. 71].

У психології прийнята наступна класифікація видів діяльності [Давыдов, 1986]: спілкування, ігрова, навчальна, трудова, життєво-практична діяльність, предметно-маніпуляційна. Якщо до них додати ритуальну, медитативну та сенсогенну, маємо саме 9 видів діяльності.

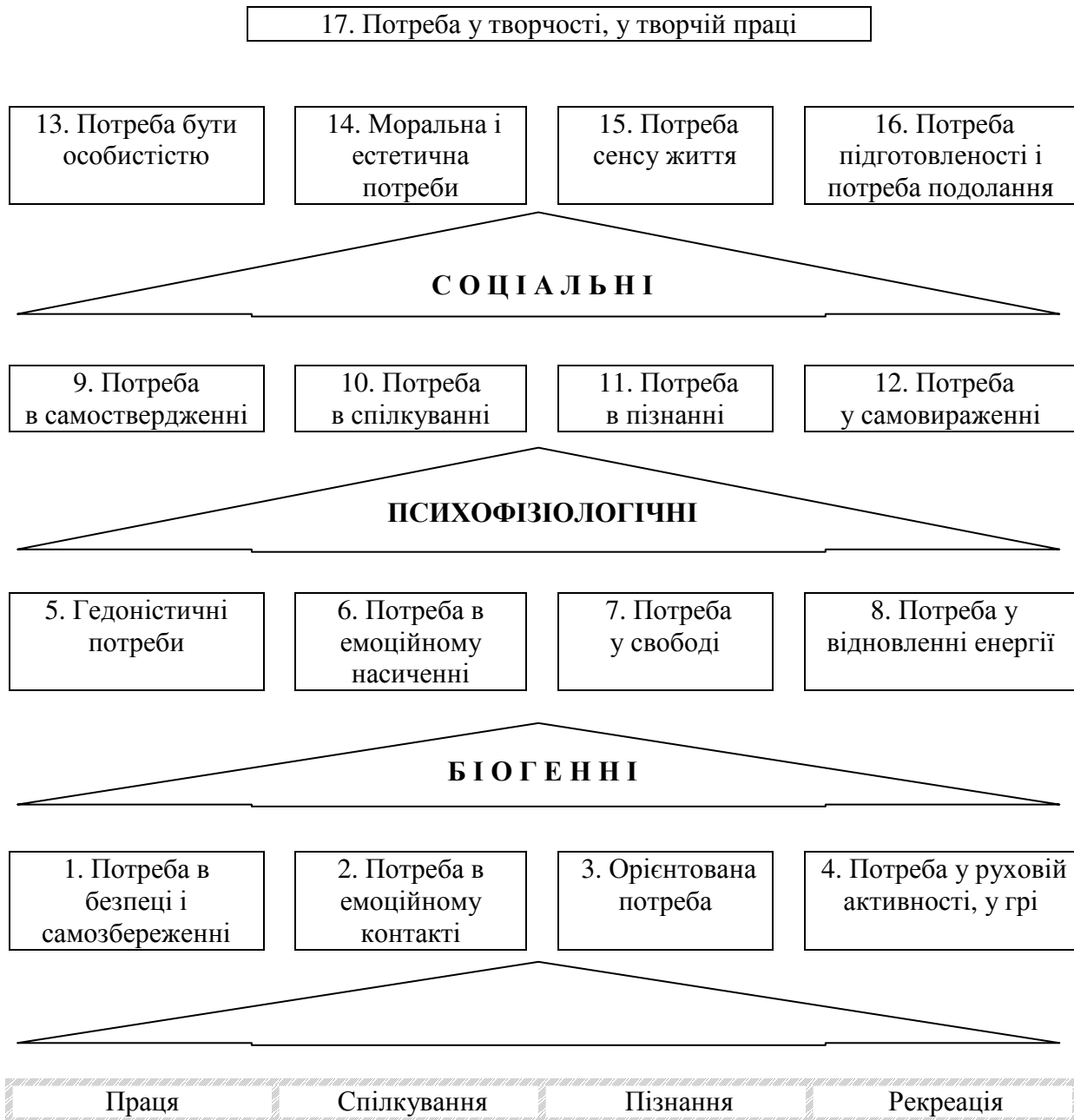
Вісім розглянутих сфер співвідносяться з 8–9 етапами досягнення стану просвітлення у буддизмі [Кацуки, 1993, с. 212–232]. Тут на першому етапі людина вступає у “потік”, тобто починає практику самовдосконалення. На другому етапі вона досягає деякого розуміння дзен, на третьому, їй спонтанно вдається пережити дещо подібне до кенсе (кеншо), стану просвітлення. На четвертому етапі стан кенсе стає міцним, але ще ненадійним. На п'ятому етапі людина може демонструвати стан кенсе у житті. Це наріжний етап повної трансформації природи людини. На шостому етапі досягається стійкий стан самадхі. На сьомому людина забуває все: кенсе, просвітлення, дзен, будь-яка думка чи спрямування перетворюються на тягар. На восьмому етапі немає ні людини, ані її медитації. Всі зникає. На дев'ятому етапі людина “повертається до джерела” [там само]. Ми бачимо, що саме на п'ятому етапі спостерігається якісна зміна адепта, що ми спостерігаємо і у попередніх уявленнях.

Мабуть не випадково, А. Бадаві прагне зрозуміти буття як єдність актуально-дійсного (що описується через 9 емоційних категорій) і потенційно-можливого (що виражається через 9 категорій волі) [див. Корнеев, 1978, с. 64]. Кольорова гама, яка відображає найбільш загальну закономірність розподілу енергетичних аспектів світла, має дев'яткову будову, коли до семи кольорів добавляються білий (на початку) та чорний (у кінці). Б. Галєєв виділяє вісім головних видів мистецтва (пісенна творчість, музика, танок, архітектура-орнамент, прикладне мистецтво-дизайн, живопис-скульптура, драматичне мистецтво, мистецтво слова), які він розташовує в четвертинній схемі чотирьох аналізаторів чуттів [Галєєв, 1987, с. 191]:

Розглянемо класифікацію потреб, що у принципі відповідає принципам побудови метричних узагальнень [див. Фридман, Кулагина, 1991. с. 1]:

В И Щ І

У системі Кабали ми маємо 10 сепіратів (числень) [Зор Алеф, 1993; Шмаков, 1916, с. 155] (Вінець, Мудрість, Розум, Милосердя, Справедливість, Краса, Торжество, Слава, Основа, Царство) [Истоки тайн., с. 47]. Ж. Піаже виділяє дев'ять структур рівня мислительних операцій [див. Цехмистро, 1981, с. 20–22]: структури класифікації, серіації, заміщення, симетричних відношень, мультиплікації класів, мультиплікації відношень, коунівокальна мультиплікація класів, коунівокальна мультиплікація відношень, структура рівності.

Можна говорити про приблизно вісім критеріїв науки [див. Осипов, 1994, с. 68]: економії та простоти (Н'ютон), краси (А. Пуанкаре, П. Дірак), здорового глузду (Ф. Бекон), “божевілля”, невідповідності здоровому глузду (Н. Бор), передбаченості (верифікації), найбільшої вірогідності, тобто найбільшої відповідності фактів даної теорії до фактів у межах інших теорій (Г. Рейхенбах), найменшої вірогідності, коли вірна та теорія, яка

припускає шляхи свого заперечення (К. Поппер, Б. Рассел, Д. Платт), внутрішньої повноти та самодостатності.

Е. В. Соколов виділяє сім функцій культури (функцію освоєння та перетворення світу, комунікативну, сигніфікативну, функцію накопичення та збереження інформації, нормативну функцію, функцію проективної розрядки та захисту [Соколов, 1972]. Можна говорити й про восьму функцію – функцію пошуку сенсу життя. Можна виділити й дев'ять форм осягнення буття (згідно з Ю. А. Урманцевим [Урманцев, 1993]), які реалізуються в межах чуттєвого, раціонального та містичного осягнення світу: наукову, технічну, художню, філософську, релігійну, міфологічну, народну, парапсихологічну, езо- та екзотеричну.

Сучасна фізіологія виділяє вісім чуттів (аналізаторів чуттів): зір, слух, рух (кінестетика, моторика), тактильні чутті, смак, нюх, вестибулярний апарат рівноваги та положення в просторі, інтероцептивний апарат чуттів [Ипполитов, 1978, с. 17]. Треба сказати, що класифікація особистості людини налічує близько 9–10 типів [Leonhard, 1968; Личко, 1983]. Ми можемо говорити про 8 функцій мови (комунікативну, експресивну, ідентифікаційну, яка виявляє процес ототожнення в межах певної спільноти, гносеологічну, мислетворчу, естетичну, культуроносну, номінативну) [Іванишин, Радевич-Винницький, 1992, с. 56–62]. Дев'ятою функцією можна було б назвати функцію сенсогенну.

В системі езотеричних знань ми можемо взнати [див. Таинствен., с. 588], що на 9 день древні люди ховали свого покійника, що на 9 годині Христос вмер на хресті, що римляни кожний 9 рік робили поминки своїх покійників, а в деяких древньоєврейських джерелах говориться, що Бог 9 разів зійшов на землю... У буддизмі ми визнаємо, що Будда пройшов 9 ступенів свого вдосконалення щоб “повернутися до джерела” [Кацуки, 1992, с. 213].

Можна говорити й про феномен 8 культур (цивілізацій) О. Шпенглера [Шпенглер, 1993] (як і 8 цивілізацій С.Хантінгтона), в яких історичний простір та час постають як гомогенні сутності, де діє логіка квантової фізики та чотиримірного простору Мінковського.

Можна говорити про 8 (9) ієрархічних рівнів буття, згідно з християнським каноном: Трійця – престоли (серафіми, херувіми) – господства – начала – сили – влади – архангели – ангели – людина [Асауляк, 1995, с. 14]. Число сім (вісім) має в християнстві велике значення. Тут ми можемо говорити про сім Вселенських Соборів, сім таємниць, сім дарів Святого Духу. Видіння апостола Іоанна Богослова було запечатана сьома печатами. Тут можна говорити про сім фіал гніву Господа. Але це семеричне числення відноситься, як пише С. Нілус [Нилус, 1998, с. 35], до теперішнього часу. Вік у майбутній Церкві позначається числом вісім. Тиждень Великодня, чи св. Фоми, називається тижнем про вісім, тобто про вічний нескінченний день, який вже не буде перериватися темрявою ночі (Откр. 23, 5).

Будда, як вказує вчення, мав дев'ять втілень. Кінцеве десяте втілення відбудеться в наш час, коли він з'явиться для того, щоб врятувати світ [див. Боа, Литтл, 1992, с. 24].

Р. Уілсон [Уілсон, 1998] слідом за доктором Ларі, пише про вісім контурів людини: оральний контур біовиживання, анальний емоційно-територіальний контур, часопов'язуючий семантичний контур, колективний нейрогенетичний контур, контур метапрограмування, нелокальний квантовий контур. Перший контур імпрентує мати, другий – родина, третій – символічні системи, четвертий – перші досвіди оргазму. П'ятий – екстатичний досвід, що отримується завдяки біологічній чи хімічній йозі. Шостий – вищими ступенями йоги, тут містяться архетипи юнгівського колективного безсвідомого. Сьомий – вищими рівнями йоги; від уможливлює свідомий вибір між альтернативними світами, чи тунелями реальності. Восьмий – імпринтується “навколосмертним досвідом”, “позатілесним досвідом”, трансперсональними сприйняттями, трансперсональними видіннями.

Г.І.Шипов, директор Міжнародного центра фізичного вакууму [Мы – как часть..., 1999, с. 2-6] пише про вісім рівнів реальності, в яків окрім елементарних часток, газів, рідин і твердих тіл (порівняйте з чотирма стихіями древніх) є в наявності ще чотири рівні: первинні торсіонні поля (які виникають у всіх точках Всесвіту і миттєво обіймають його всього), вакуумний, рівень первинного вакууму і Абсолютне Ніщо, чи Абсолютне Все, яке відноситься до світу Віщої Реальності.

Можна говорити про дев'ять механізмів психологічного захисту [див. Домнич, 1998; Бузин, 1993; Журдин, 1990; Михайлов, Ротенберг, 1990; Фрейд, 1989, с. 448]:

1. Витиснення – активне виштовхування зі свідомості хворобливих почуттів, імпульсів, що несумісні з установками особистості.

2. Раціоналізація – помилкове “розумне” пояснення власних ірраціональних та несвідомих ідей.

3. Проекція – приписування іншим людям власних намірів чи бажань, коли негативні риси не усвідомлюються суб'єктом, але приписуються іншим.

4. Регресія – повернення під впливом стресу до ранніх ступенів психічного розвитку.

5. Заперечення – недостатнє усвідомлення певних випадків, переживань та почуттів, які б завдали людині болю при їх визнанні.

6. Формування реакції – перебільшення якогось одного емоційного аспекту ситуації для того, щоб з його допомогою подавити протилежну емоцію; фанатичність може бути ознакою цього стану.

7. Ізоляція – полягає в пригніченні почуттів, пов'язаних із певною думкою. Думки, що пов'язані з певним комплексом при цьому проникають у свідомість, а почуття залишаються несвідомими.

8. Ритуалізація (М. Маслоу) – підкреслено прихильне, “ритуальне” ставлення до подій. У суспільстві – це комплекс прийнятих дій, що супроводжують народження, наприклад.

9. Сублімація – переведення енергії інстинктивного, сексуального чи агресивного імпульсу в емоційно прийнятну активність.

Поговоримо про визначення життя [Грин у др.. 1993. с. 263]. Основними ознаками, за яких живі об'єкти відрізняються від неживих: живлення (харчування), дихання, збудженість, рухомість, виділення з організму кінцевих продуктів обміну речовин, розмноження та ріст [Протопопов, 1999]. Можна додати, що всі ці ознаки характеризуються процесами матеріального, енергетичного та інформаційного обміну з навколишнім середовищем.

Можна зрозуміти й те, що, як вчить біоритмологія, найбільш суттєва десинхронізація процесів у людському організмі має місце тоді, коли людина перетинає саме 9 часових поясів [Шапошникова, 1991, с. 26].

Можна говорити й про 9 чакр як енергетичних центрів тіла людини, згідно з орієнтальною філософією. Тут 1 і 9 чакри знаходяться поза тілом людини і є спільними. Потім йдуть 7 чакт від куприка до тімені: свадхістана, муладхара, маніпура (сонечне сплетіння), анахата (серце), вишудха (горло), анахата (третій глаз), сахасрара (тім'я).

Тут ми можемо сказати й про вісім аспектів (чорна та біла інтуїтика, логіка, етика, сенсоріка), в межах яких людина сприймає інформацію про світ згідно соціоніці, що створена А. Аугустіневічуте, котра через узагальнення ідей К. Юнга збудувала нову системну модель психіки людини [Седых, 1994].

Одне з пояснень сакральності числа 8 (9) ми знаходимо в космології [Силк у др., 1983, с. 31; Крупн. струк...; Хоккінг, Елліс, 1977; Ейбелл, 1978, 1981]. Тут ми маємо теорію чарункуватої структури Всесвіту, яка впливає з уявлень про Всесвіт, що розширюється, в процесі чого виявляється топологічна структура неоднорідностей. При цьому якщо вірогідність розрідження через слабке збурення густини вздовж однієї з осей дорівнює $1/2$, то імовірність розрідження будь-якої зони вздовж всіх трьох осей дорівнює $1/8$. Такі зони спочатку займали $1/8$ об'єму Всесвіту та мали $1/8$ його маси. Цікаво, що структура сонячного вітру розпадається на чотири сектори. Земля перетинає межі між цими секторами приблизно кожні вісім днів [Капризы...1981].

Виходячи із зазначеного вище можна побудувати узагальнену схему сутностей світу.

	ПСИХОЛОГІЧНІ ФОРМИ ОСЯГНЕННЯ СВІТУ	КОГНІТИВНІ КАТЕГОРІЇ ОСЯГНЕННЯ СВІТУ	СУСПІЛЬНІ ФОРМИ ОСВОЄННЯ СВІТУ	ФОРМИ ТА ВИДИ БУТТЯ	ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПЛАНЕТАРНИХ ТІЛ	ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВДОМОСТІ	РІВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖИВОЇ ПРИРОДИ	ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ	РІВНІ РАЗВИТКУ Я ЛЮДИНИ
1	Чуття	Кількість	Моральна	Речовина	Вакуумний вузол	Мораль	Квантово-електронний	Ігрова	Індивідуальний
2	Сприйняття	Якість (відношення)	Магічна	Поле	Зародок	Право	Молекулярний	Ритуальна	Родовий
3	Уявлення	Предмет	Рел.-міфологічна	Рух	Комета	Релігія	Клітинний	Предметно-маніпуляційна	Груповий
4	Уява	Образ	Художня	Час	Астероїд	Мистецтво	Тканинний	Спілкування	Колективний
5	Поняття	Знак. Символ	Філософська	Простір	Мала планета	Філософія	Організменний	Навчальна	Держ.-патріотичний
6	Судження	Закономірність	Технічно-виробнича	Всесвіт	Планета земного типу	Політика	Видовий	Трудова	Суспільний
7	Умовивід	Закон	Наукова	Матерія	Планета типу Юпітера	Наука	Біоценоз-тичний	Життєво-практична	Культурно-істор.
8	Світогляд	Картина світу	Культурологічна	Свідомість	Нормальний зоряний ряд	Культура	Біосферний	Творчосенсогенна	Космопланетарний
9	Парадокс	Абсолютне	Парапсихологічна	Ніщо	Вибухове розсіювання у вакуумі	Синтез знань	Ноосферний	Медитативна	Особистісний

Н. Вінер у книзі “*Кібернетика*” описав процедуру математичного аналізу енцефалограм людського мозку, що показав: на частоті альфа-ритму (близько 9-10 коливань за секунду) має місце процес часової селекції, а сам альфа-ритм виконує функцію синхронізатора електроритміки мозку. Здогад Н. Вінера виявився вірним. З позиції аналізу нейрофізіологічної моделі мозку, обсяг пам’яті та інші характеристики перцептивних і когнітивних процесів є “функцією параметрів частот біоелектричної активності у діапазоні альфа-ритму” [Князева, 1993; Маркіна, 1995]. При цьому “сприйняття короточасних сенсорних стимулів залежить від фази хвилі ЕЕГ, на яку припадає момент збудження” [Салтыков и др., 1993]. Тобто динамічні характеристики хвилі, про які ми писали, впливають на психічні процеси людини. Існують дослідження, які показують, що пам’ять людини базується на фундаменті альфа-ритмічних процесів, які реалізуються за законом гармонічного коливання.

При цьому, як довів Дж. Ципф, ранжовані частоти слів в досліджених ним уривках художніх творів співвідносяться саме як члени гармонічного ряду [Лебедев, 1986, с. 106-116]. Наша десяткова система числення також впливає з даної обставини. Наведемо й такий факт. Якщо поставити за “рангом” ряд рудних родовищ (у порядку зменшення в них корисних копалин), то добуток запасів цих копалин на їх порядковий номер у ранговому ряду є постійною величиною [Числа и геология, 1989, с. 23-24]. Існує біологічний закон “10 відсотків”, коли близько 10 % особин кожного виду можна з’їсти, не спричинив шкоди цьому виду. Виникає піраміда живих істот, які розподіляються згідно до “рангів вживання” [Красилов, 1986], що формує гармонічний ряд, який відповідає закону Ципфа.

Треба сказати й те, що хімічні елементи в Періодичній системі з парними порядковими номерами складають близько 87–90 % маси земної кори, а з непарними – близько 10–13 % [Числа и геология, 1989]. Тобто кожний десятий елемент Періодичної системи виявляється непарним, що нагадує нам гармонічний ряд. Таким чином, елементи як в теоретичному, так і практичному відношенні розташовуються згідно з певною нумерологічною закономірністю. Крім того, якщо вишикувати “за рангом” (тобто за порядком убування в них руди) ряд рудних родовищ, то добуток запасів родовища на його номер в ранговому ряду є величиною постійною [там само]. Треба відмітити, що, як свідчать дослідження психіки людини, структуралізація інформації здійснюється через вісім циклів у межах одиниці часу; окрім того, людина може запам’ятовувати 5–9 інформаційних елементів одночасно [Магазанник, 1997].

Альфаритмічні коливання ми знаходимо в таких явищах: професор Рорахер встановив, що людське тіло неперервно виробляє мікровібраційні рухи, частота яких у здорової людини складає 7–13 Гц [див. *Конечный, Боухал, 1983, с. 47*]. Крім того, дослідження Н.Тесли показали, що частота натуральних пульсацій електричного поля нашої планети дорівнює 7,5 Гц [див. *Фролов, 1995*].

Доведено, що зберігати інформацію найзручніше за допомогою двійкових та трійкових кодів [Сухотин, 1981]. Також доведено, що три інформаційних канали є мінімально необхідними для повноцінного прийняття інформації про будь-яку властивість об'єкта, а по кожному каналу можна передавати не менш як два типи сигналів. Це виявляє вісім комбінацій сигналів по трьом каналам [Голицын, Петров, 1990, с. 110], що нагадує нам структуру гексаграми та вісім наріжних триграм китайській нумерології.

Деякі контактери відокремлюють 10 універсальних законів Космосу: закон чергування форм у ланцюгу життя (1 Кор. 15, 51); закон жертви; закон вільного вибору; закон космічної єдності (Мк. 10, 9, Мф. 12, 25); закон аналогії; закон циклічності та взаємної проникності (Іоан. 14, 20); закон ієрархії (Мф. 10, 24–25); закон спадкоємності (послідовності) (Мф. 5, 17); закон об'єднаної творчості; закон збереження енергії [Асауляк, 1995, с. 161–162].

Таким чином, число 9 є метричним вираженням циклічного аспекту розвитку, руху. Число 4 (5) є вираженням лінійного аспекту розвитку, бо воно фіксує кількісне повторення динамічних параметрів хвилі. Число 4 є метричним підґрунтям багатьох закономірностей, що впливає з вищевикладених роздумів. Треба додати, що в чотирьох точках хвилі – точках максимуму, мінімуму та двох точках “нулі функції” швидкість проходження процесу, який ілюструється конфігурацією хвилі, змінює свій знак на протилежний, коли спостерігається перехід від стану зменшення швидкості до її збільшення, або навпаки. Дана схема зміни динамічних станів пояснює, чому, як стверджує біоритмологія [Дубров, 1987], на протязі доби організми докорінним чином змінюють свій стан через 5–6 годин, тобто 4 рази, коли вони проходять так звані “точки біфуркації”.

Отже, у той час як число 9 відображає циклічний (повторюваний) аспект розвитку і відповідає циклопричинності, діалектичній багатозначній логіці, число 4 (5) виражає лінійний аспект розвитку й відповідає лінійній причинності, класичній двозначній логіці. Єдність двох логік дає нам реальність парадоксальної логіки, яка відображує синтез правопівкульового та лівопівкульового світопізнання, єдність чуттєвого і раціонального типів осягнення буття, дає вихід у сферу медитативно-інтуїтивного пізнання, яке, як показують ЕЕГ дослідження, має місце в процесі функціональної синхронізації півкуль мозку [Murphy, Donovan, 1985; David..., 1977].

ГЛАВА 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БУТТЯ

*Природа – сфинкс. И тем она верней
Своим искусом губит человека,
Что, может статся, никакой от века
Загадки нет и не было у ней*

Ф. Тютчев

*Реальність не дана нам, а задана так само, як задаються загадки.
А. Ейнштейн [Эйнштейн, т. 4, с. 307; див. Собрание научн. трудов, 1967, с. 307]*

*І від Божественної Людини виникли Форми, Іскри, Священні Тварини та Вісники Таємних
Батьків, що місились в Пресвятій Четвертиці.*

Станці Дзіан (IV, 3) [див. Блаватская, 1997, т. 1, с. 84]

*Проблема точного опису вакууму, за моєю думкою, є головною проблемою, що зараз
стоїть перед фізикою.*

П. Дірак [див. Подольный, 1983, с. 175]

*Речовина – це конденсоване поле.
А. Ейнштейн [see: Сапек, 1961]*

*Грубу модель вакууму можна уявити собі як нескінченно великий запас енергії одного
знаку, компенсований таким же запасом енергії іншого знаку.*

Г.І. Наан [див. Подольный, 1983, с. 122]

*Не то, что мните вы, природа:
Не слепок, не бездушный лик;
В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык
Ф.И.Тютчев*

Будь-яка система складається з декількох елементів, яким може стати будь-яка підмножина елементів системи, аналізована нами як деяке мінімальне ціле (як якась підсистема), внутрішні відношення якої знаходяться поза нашою увагою в рамках аналізу даної системи. Це дозволяє уявити аналізовану підсистему в якості цілого елемента нашої системи, що має тільки зовнішні зв'язку з нею. І якщо при цьому вважати, що елемент може мати внутрішній рух, можна виділити декілька типів елементів [див. Карташев. 1995, с. 313–314]:

1. *Пружний, резистентний елемент*, що протистоїть зовнішнім впливам і спроможний тільки до однозначної передачі впливу.

2. *Елемент-джерело*, спроможний самостійно створювати якийсь спрямований ефект у відсутності зовнішнього спонукаючого впливу.

3. *Елемент-споживач*, що сприймає вплив за багатьма зовнішніми зв'язками і як би “топить їх в собі”.

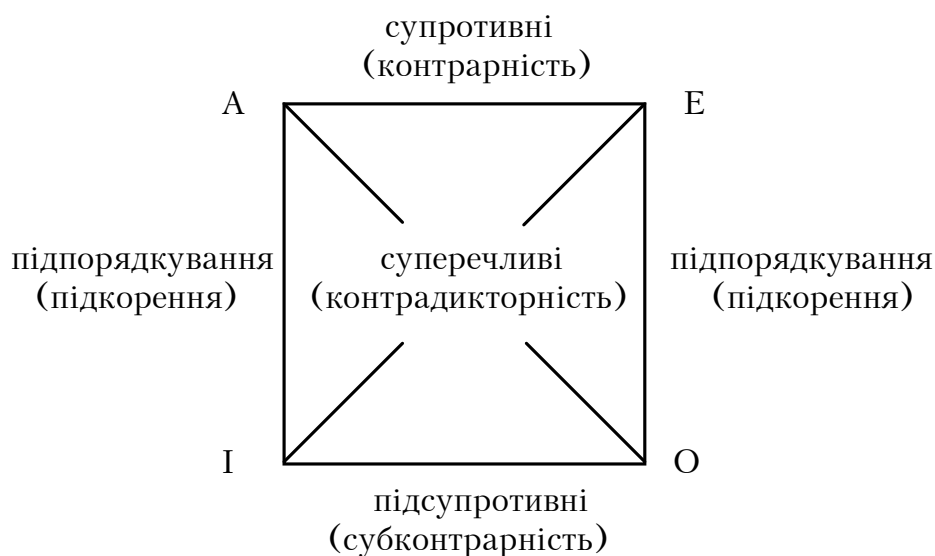
4. *Елемент-трансформатор*, що здійснює трансформуюче перетворення згідно за якимось алгоритмом або законом і передає цю перетворену дію.

5. *Елемент-передавач*, що передає сприйнятий вплив далі “по ланцюзі” без його видозміни.

Дані елементи співвідносяться з найбільше абстрактними, універсальними категоріями природознавства і філософії, виробленими людством, такими, як *речовина, поле, час, простір, рух*. *Речовину* можна вважати “пружним”, інертним елементом, що

характеризується масою спокою. *Поле* співвідноситься з елементом-трансформатором, тому що поле виступає у виді деякого посередника, що трансформує взаємодію об'єктів нашого світу. *Час* співвідноситься з елементом-передавачем, тому що час можна розглядати як принцип узгодження сутностей світу, які розгортаються в лінійній послідовності, тобто час практично без викривлювання послідовно передає окремі моменти сутностей, що розвиваються, завдяки чому вони мають можливість бути ідентичними самим собі. Елемент-джерело співвідноситься з *рухом*, що є джерелом буттєвої активності об'єктів світу. Елемент-споживач співвідноситься з *простором* (або матерією в цілому, оскільки простір, подібно до матерії, не можна “поторкати руками”, тобто простір, як і матерія, постає у виді якоїсь сфери, котра “усе в собі містить”), що виступає ареною, де виявляється певна координація розглянутих вище елементів.

Дана координація описується за допомогою логічного квадрата, що традиційно використовується в якості мнемонічного прийому для запам'ятовування відношень між чотирма основними судженнями аристотелівської (класичної) логіки:

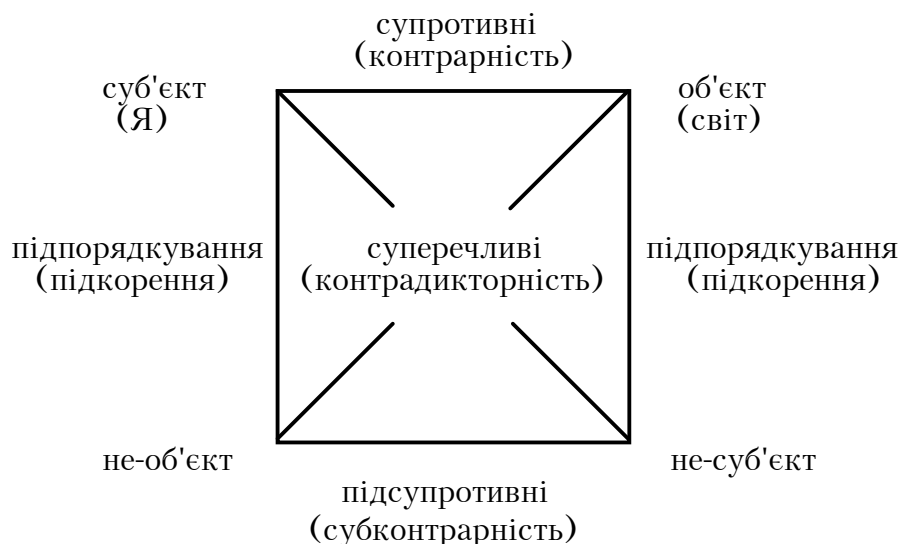

Букви А, Е, І, О символізують відповідним чином загальностверджувальне, загальнозаперечне, частковостверджувальне, частковозаперечне судження [Фил. сл. 1987, с. 194]. Між судженнями установлюються відношення підпорядкування, контрадикторності, контрарності, субконтрарності.

Для того, щоб показати, що система логічного квадрата у певному розумінні відбиває фундаментальну структурну основу буття, проаналізуємо останнє з позиції найбільше узагальненого структурного аналізу.

Людське існування, відповідно до філософської традиції розглядати світ як триєдину сутність, можна уявити у виді гештальтпсихологічної тріади: *Я, не-Я (внутрішнє – зовнішнє, суб'єкт – об'єкт, людина — світ) і межа між ними*. Дана схема відбиває феномен фундаментальної невідповідності, розбіжності полярних членів тріади, при цьому ця невідповідність реалізується в сфері *межі*, що має парадоксальний зміст, тому що неможливо сказати точно, якому з двох полярних членів тріади вона належить – першому, другому, їм обом, або ні тому, ані іншому.

Логічні відношення між аналізованими фундаментальними сутностями можна зафіксувати в структурі логічного квадрата, за допомогою котрого традиційно пояснюються взаємовідносини між основними видами суджень: загальностверджувальним (суб'єкт), загальнозаперечним (об'єкт), частковостверджувальним (не-об'єкт), частковозаперечним (не-суб'єкт):

Логічний квадрат можна побудувати й на основі співвідношення між позитивним ($A \in A$) та негативним ($A \notin \neg A$) засновками, про які писав Кант [див. Шинкарук, 1974, с. 43]:

А. (стверджувальне судження)	В. (заперечне судження)
не-Б.	не-А.

сухий	вологий
не-вологий	не-сухий

Вищенаведену схему можна показати наступним чином, використовуючи нашу розробку проблеми “Я”:

Я універсальне, позамежне (суб'єкт)	світ як Всесвіт (об'єкт)
ГРАНИЦЯ	
Я людське, ролеве (не-об'єкт)	окремий елемент Всесвіту (не-суб'єкт)

Наведемо ще одне тлумачення логічного квадрата [Бозцій, 1999, с. 145-150].

УНІВЕРСАЛЬНЕ ТВЕРЖДЕННЯ (А)	Контрарні відношення, які виявляють роздільність суджень на істинні та хибні, чи обидва хибні, але ніколи обидва не істинні.	УНІВЕРСАЛЬНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ (Е)
Відношення підкорення Коли істинне універсальне, істинне також і часткове, але не навпаки. Коли хибне універсальне, хибне і часткове, але не навпаки.	Контрадикторні відношення. Вони завжди розділені на істинні та хибні	Відношення підкорення. Коли істинне універсальне, істинне також і часткове, але не навпаки. Коли хибне універсальне, хибне і часткове, але не навпаки.
ЧАСТКОВЕ ТВЕРЖДЕННЯ (І)	Відношення субконтрарні. Вони чи розділені на істинне та хибне, чи обидва істинні, але ніколи обидва не є хибними	ЧАСТКОВЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ (О)

А і Е – відношення контрадикторності: “Будь яка людина є справедлива”. “Ніяка людина не є справедливою”. Відносяться до цілісності. Вони обидва хибні, чи одно з них істинне.

АО і ІЕ – одно хибне, а друге істинне. Істинне твердження: “Будь-яка людина є тварина”. Хибне твердження: “Деяка людина не є тварина”

Якщо хибне “будь-яка людина є каміння”, то істинне “деяка людина не є камінням”

Твердження ІО можуть бути одночасно істинними, але ніколи хибними: “Деяка людина є справедлива”. “Деяка людина не є справедливою”.

АІ, ЕО – підкорення (підпорядкування). “Будь-яка людина є тварина” – звідси випливає: “Деяка людина є тварина”.

Отже, універсальна система (або система систем), що будується нами на базі логічного квадрата, логічні терміни якого спроможні переходити один у одного, являє собою синтез класичної і некласичної (багатозначної) логік, перша з яких відбиває світ однозначно і чітко, а друга – багатозначно, нечітко. Перша відображає статичний аспект світу, друга – його динамічний аспект, де виявляються різноманітні процеси перетворення одного в інше, розвиток і рух як фундаментальна характеристика нашого Всесвіту. Зрозуміло, що світ – такий же статичний, настільки і динамічний, тому адекватний відбиток цього світу можливий в сфері такої логіки, що з’єднує в собі статику і динаміку, що парадоксальним чином конститує взаємне перетворення речей і явищ. Така логіка іменується діалектичною; вона оперує динамічними, “рухливими”, “мінливими” поняттями.

Співвідношення в системі логічного квадрата (підкорення, контрарності, субконтрарності, контрадикторності, які встановлюються між чотирма судженнями) подані у формально-логічному (тобто статичному, однозначному) вигляді і відображають світ, що зупинився (дискретний, лінійно-одиничний аспект світу). Для того, щоб співвідношення в системі логічного квадрата застосувати в аналізі рухомого, мінливого, циклічно-континуального аспекту світу, необхідно подолати протиріччя між статичним і динамічним, тобто передати відповідні логічні відношення як градуйовані і рухомі (коли елементи квадрата, що пов’язані суперечливими відношеннями, можуть переходити один в одного, коли відношення підпорядкування постає як діалектичне, оскільки воно відображає парну взаємодію, в якій вирішення того, кому належить статус “керівника”, а кому – “підлеглого” – це цілком умовна акція [Анисимов, 1988, с. 43]), показати взаємне обертання чотирьох фундаментальних “аспектів” буття в сфері відношення контрмедіальності (нейтральності, “межі”), що покладається в “центрі” чотирьох логічних відношень і є “логічно рівновіддаленим” від чотирьох видів суджень, включаючи їх у себе і виражаючи парадоксальну реальність “форми безформного”, за Гегелем, або “круглого квадрата” древніх. Варто сказати, що межа тут виявляє парадоксальні властивості. Вона може належати як суб’єкту (тобто бути не-об’єктом), так і об’єкту (тобто бути не-суб’єктом), а також їм обом одночасно, що створює передумову взаємного перетворення суб’єкта й об’єкта, коли логічні відношення між ними дійсно виявляються градуйованими і рухливими (що ми і використовуємо в процедурі аналізу структур, що нами розглядаються). Крім того у випадку, коли межа постає такою, що не належить ні об’єкту, ані суб’єкту, вона виступає деяким нейтральним початком, у рамках якого виявляється можливим взаємне обертання всіх елементів логічного квадрата і який виражає реальність принципово непізнаної і парадоксальної сутності, котру релігійна свідомість іменує Абсолютом, Богом, Дао та ін.

Отже, для того, щоб співвідношення в системі логічного квадрата застосувати в аналізі рухомого, мінливого, циклічно-континуального аспекту світу необхідно розглянути логічні відношення в контексті динамічних параметрів хвилі (рис. 3): загальностверджувальне судження можна співвіднести з точкою максимуму (швидкість дорівнює нулю), загальнозаперечне – з точкою мінімуму (швидкість дорівнює нулю), частковостверджувальне – з позицією “2” (“6”) – швидкість збільшується; частковозаперечне – з позицією “4” (“8”) – швидкість зменшується. Позиції “3” та “7” виступають як “нейтральні” логічні терміни, що виражають нейтральне відношення до всіх інших логічних

“станів”. Цей базовий п’ятий стан можна порівняти з п’ятою стихією (п’ятим першоелементом) древніх, що називається квінтесенцією (ефіром), яку протиставляли чотирьом земним елементам (воді, вогню, землі, повітрю). Ця п’ята фундаментальна стихія відповідає п’ятому об’єднуючому (поки що гіпотетичному [Редже, 1985; Розенталь, 1987]) типу фізичної взаємодії – “великому об’єднанню”. А також п’ятому стану речовини – вакууму, який деякі дослідники співвідносять з ефіром древніх. Як пише А. Б. Мігдал, фізики повернулися до поняття “ефір”, яке не було взате з архіву, а створилося знову у процесі розвитку науки [Подольний, 1983 с. 57; Ацюковский, 1990].

Зі станів хвилі ми можемо вивести базові конструкти матерії. У двох точках “нуль функції” (позиція “3”, “7”) швидкість розгортання процесу максимальна і постійна, що дає нам уявлення про такий вид матерії, як поле, що не має маси спокою і є мов би рух у “чистому вигляді”. Точки максимуму та мінімуму, де швидкість процесу дорівнює нулю, співвідносяться з речовиною, яка характеризується масою спокою. Позиції хвилі, де ми спостерігаємо зміну швидкості (“2, 4, 6, 8”) можна співвіднести з рухом, категорією, що позначає мінливість. Час тут є категорією для опису послідовності зміни всіх позицій хвилі. Простір – це те, де має місце хвильовий процес. Простір, подібно до матерії, неможливо “відчути руками”. Можна сказати, що “простір не бере участі ні в яких взаємодіях чи специфічних явищах, але наявний у всіх процесах, що спостерігаються у природі [Гвишвили, 1997, с. 37].

Ми переконані, що відношення між елементами четверинних структур світу мають статус логічних відношень, які показані у логічному квадраті. Таким чином, кожен річ, кожне явище можна аналізувати за допомогою універсальної моделі, що відображає структуру логічного квадрата. У контексті релігійно-міфологічного розуміння дана структура знаходить багато проєкцій. В орієнтальній нумерології, міфології, натурфілософії ми знаходимо поняття “Тайцзі” (найвище начало, велика межа, Дао), що є початковою точкою для виникнення тьми речей у Всесвіті, яке здійснюється шляхом поділення Тайцзі на дві елементарні форми – сили Інь та Ян, що, у свою чергу, породжують чотири побічні форми – сильне та слабке інь та ян [Миф. сл., с. 520, 653]. У буддизмі та індуїзмі, як ми вже відмічали, дану четверинність можна співвіднести з чотирма альтернативами індійської логіки і з чотирма рівнями осягнення буття в контексті взаємовідношень між суб’єктом та об’єктом (як будь-якими протилежностями): або суб’єкт є первинною реальністю, або об’єкт, або ні суб’єкт, ані об’єкт, або і суб’єкт, і об’єкт [Дюмулен, 1994, с. 234–235].

Ці чотири концептуальні рівні реальності співвідносяться з етапами розвитку діалектичного протиріччя, [Фил. словарь, с. 391], яке виступає уможливною основою будь-якого розвитку, руху, що є, у свою чергу, основним атрибутом та способом існування світу: тотожність (стан єдності протилежних початків, – суб’єкта та об’єкта, коли вони постають співіснуючими), відмінність (стан відмінності суб’єкта та об’єкта, їх диференціація), протилежність (стан, де вони постають як такі, що принципово заперечують взаємне існування та взаємно виключаються). І. П. Павлов встановив, що існує два типи процесів нервового гальмування – безумовне (зовнішнє) та умовне (внутрішнє). При цьому виділяють чотири види внутрішнього гальмування – згасаюче, диференціююче, запізнююче, умовне [Данилова, Крылова, 1989, с. 123]. У взаємодії з іншими людьми людина реалізує як мінімум чотири семіотичні функції: а) бути знаком для інших, б) бути знаком для себе, в) ставитись до іншого як до знаку, г) ставитись до себе як до знаку [Глотова, 1990, с. 31].

Крім того, можна виділити чотири види знаково-символічної діяльності: “заміщення”, “кодування”, “схематизацію”, “моделювання” [Салмина, 1988]. Заміщення передбачає взаємодію двох речей (це поле), кодування – перетворення (рух), схематизація характеризується лінійно-послідовним моментом (час), моделювання – створенням наново образу об’єкта (речовина). В. І. Вернадський виділяв чотири головні типи організації життя: організмовий, популяційно-видовий, біоценотичний, біосферний [Вернадский, 1987, 1988], а В. М. Дільман – чотири моделі механізмів розвитку хвороб [Дильман, 1983, 1986]. Можна говорити про чотири типи мотивів – гомеостатичні (людина прагне зняти напругу),

гедоністичні (людина прагне до насолоди), прагматичні, альтруїстичні [*Как постр. свое “Я”, с. 63*]. К. К. Платонов виділяє чотири аспекти особистості: соціально обумовлені властивості (спрямованість, моральні властивості), індивідуальний досвід (знання, навички, вміння), індивідуальні особливості окремих психічних процесів (чуття, сприйняття, емоції, почуття, воля), біологічно обумовлені властивості (темперамент, інстинкти) [*див. Каган, 1974, с. 257*]. В. І. Ковальов розглядає чотири типи регуляції часу людиною: стихійно-побутовий, функціонально-дійовий, споглядально-продовжуваний, творчо-перетворюючий [*див. Альбуханова-Славская, 1991, с. 140*]. Д. Н. Узнадзе пише про чотири типи самовираження особистості: перший тип відбиває все, що переживає, другий для цього повинен прикласти зусилля, третій (парадоксальний) поводить себе протилежним чином в однакових ситуаціях і подібним в різних. Четвертий тип залишається весь час у своєму внутрішньому світі [*Узнадзе, 1961*]. Головна доктрина Кабали вчить про Бога Ягве, назва якого складається з чотирьох літер, що дають Тетраграматон. Ці чотири літери (Іод-Хе-Вау-Хе) втілюють відповідним чином Самодостатнє Буття, Внутрішнє Самоусвідомлення Єдиного Буття, Загальний Андрогін як породження першого та другого елементів (Іод та Хе), Зовнішнє Самоусвідомлення Субстанції, яке пасивно по відношенню до Буття. Ця схема є вираженням “загального закону будь-якого проявлення та реалізації” [*див. Шмаков, 1916, с. 129*]. Космогонія Кабали включає чотири початки: Божество (Єдність), Матерію (Двійцю), Форму чи Ідею, та Світову Душу [*там само, с. 156*]. І. Н. Калінаускас у книзі “*Віч-на-віч зі світом*” пише про чотири ритми людини: “нескінченність”, “потік”, “дискретна” “множинність” “деструкція” [*Калинаускас, 1994*]. Д. Л. Андреев пише про чотири етапи еволюції відношення людства до природи: язичницький, аскетичний, науково-утилітарний, інстинктивно-фізіологічний [*Андреев, 1992, с. 38*]. Тут можна говорити й про чотирирукого Шиву, як і чотирируку Свастику, як і четвірка, якої приносили клятви піфагорійці. Тут можна говорити про концепцію чотирьох циклів періодичної таблиці Менделєєва Ю. Соколова [*“Техника-молодежи, № 12, 1990*].

М. Вебер виокремлює чотири види діяльності: цілераціональне, ціннісно-раціональне, афективне і традиційне [*див. Социология, 1995 с. 66*]. Перший вид реалізується через очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та людей (критерій такої дії є успіх). Другий тип орієнтується на систему цінностей. Третій впливає з афектів та почуттів людини.

Юридичний закон має складатися з чотирьох складових: преамбули (вступу), диспозиції (опису становища щодо проблеми), гіпотези (за яких обставин може статися порушення) та санкції (яке передбачається покарання).

Можна говорити про чотири головні візуальні ознаки предметів [*Артемяева, 1980, с. 52*]: геометричні ознаки (які співвідносяться з простором), ознаки дії (рух), оціночно-емоційні (поле), пряме найменування предмету (речовина). Ще Евклід розрізняв два способи доведення – аналіз та синтез. Кант виявив існування двох типів синтезу (якісний – у смислі сходження від основи до висновку; кількісний – у смислі переходу від частин до цілого) і двох типів аналізу (якісний – перехід від висновку до основи; і кількісний – перехід від цілого до частин) [*Кант, 1964, т. 2, с. 394*]. Каббала вчить про чотири світи: світ надприродного, світ творіння, світ народження речей, світ речей та дій [*Боа, Литтл, 1992, с. 167*].

Чотири альтернативи індійської логіки ми знаходимо у системному аналізі, якому концептуально підпорядковуються всі явища світу. Тут мим маємо закон системних перебудов, який говорить, що будь-який об’єкт перебудовується (перетворюється) через сім способів: шляхом зміни кількості, якості, відношень між елементами чи одним з можливих сполучень цих ознак. Наприклад, кожна з однак позначається: А, В, С. Тоді ми отримаємо чотири сполучення: АВ, АС, ВС, АВС. Всього наявних є сім способів: А, В, С, АВ, АС, ВС, АВС [*Урманцев, 1978, с. 21*].

Виділяють чотири категорії знаків, сполучаючи їх функціональну та змістову характеристики індекси (знак не відокремлюється від об’єкта), іконічні знаки (копії),

символи (наочно-образне вираження абстрактних ідей та понять), мовні знаки [Коришунів, Мантатов, 1974].

За думкою М. М. Амосова, “елементом організму є саме клітина, а не молекула білка, тому що клітинам, а не молекулам притаманні основні якості організму: збудженість, ріст, розмноження і перш за все обмін речовин” [Амосов, 1987, с. 3].

Ми можемо говорити й про чотири групи крові, а також про чотири стани свідомості, згідно з ведичною мудрістю (стан бадьорості, сон зі сновидінням, без сновидінь, чиста свідомість, яка веде до Брахману [Костюченко, 1983, с. 59]). В упанішадах та Бхагавад-Гіті ми знаходимо схему чотирьох паралельних рядів явищ, а саме: те, що відноситься до жертвоприношення, до мікрокосму, до макрокосму, до речовинно-тілесного боку останнього (Бх.-Г., 8, 1–4). У Тейяра де Шардена можемо прочитати про чотири етапи розвитку космосу: переджиття – життя – думка – наджиття. У Шрі Ауробіндо зустрічаємо дещо подібне: матерія – життя – розум – супраментальне людство [див. Костюченко, 1983, с. 221]. У плані ведичного канону можна говорити про чотири шари вед, які традиційно співвідносяться з індійськими цілями людини, що подані в еволюційному розгортанні: наснага, користь, обов’язок, духовне звільнення [там само, с. 246].

Можна говорити про принцип етапності у формуванні рефлекторної діяльності мозку, якій полягає в тому, що у процесі філогенезу над давніми системами надбудуються філогенетично молоді системи, що виявляють інтегративні відношення. Фізіологічна сутність змін чотирьох рівнів інтеграції така: першого – спино-бульбарного (безчерепні і круглороті), другого – текто-церебелярного (риби), третього – диенцефало-теленцефального (амфібії і рептилії), четвертого – неocerebellum-неоталамо- і неокортікального (ссавці) [Караян, 1967].

Можно говорити й про чотири гормональні системи (рівні) вищих тварин: автокринна (вироблення клітиною гормонів для себе), паракринна (вироблення гормонів клітинами для невеликої групи інших клітин), тканинна (вироблення гормонів тканинами, наприклад жировою тканиною), нейроендокринна, яка, в свою чергу має чотири рівні: перший рівень включає периферичні залози, наприклад статеві; другий рівень включає гіпофіз, що контролює декілька периферичних залоз); третій рівень включає гіпоталамус, який координує вегетативні та ендокринні процеси, що необхідні для підтримання гомеостазу; четвертий рівень включає відділи вищої нервової системи, яким підпорядковується гіпоталамус [Дильман, 1985].

Е. Фромм вважав, що людина в процесі життєдіяльності вихляється пов’язаною зі світом четвертинним чином: 1) через придбання та вживання речей (асиміляція); 2) через встановлення відносин з іншими людьми і з собою (соціалізація). Характер людини при цьому визначається як відносно постійна форма, в якій “каналізується енергія людини в процесах асиміляції та соціалізації”, що реалізується у спектрі двох видів орієнтації індивіду – непродуктивної та продуктивної. Продуктивна орієнтація буває чотирьох видів: рецептивна (яка одержує ззовні), експлуаторська (яка бере ззовні), накопичувальна (зберігаючи те, що було взято), ринкова (яка здійснює обмін) [Фромм, 1993, с. 59–96]. Е. Фромм у книзі “Втеча від волі” пише про чотири механізми “втечи від волі”: садизм, мазохізм, деструктивізм, конформізм [Fromm, 1941, р. 12–30].

Ст. Гроф відокремив чотири перинатальні матриці, які відповідають стадіям процесу народження: 1. стан симетрії материнського та дитячого організмів, 2. стан неможливості перебування дитячого організму в симетричній злитності з навколишнім середовищем, 3. стан розщеплення симетрії, 4. стан асиметрії [Гроф, 1993]. І. Н. Калінаускас у книзі “Віч-на-віч зі світом” (1991 р.) пише про чотири ритми сприйняття людини: нескінченність, потік, дискретна множина, деструкція.

Е. Дюркгейм вважав, що ідеологія виконує релігійні функції у суспільстві, тому головні соціальні функції культової діяльності, релігії та ідеології співпадають. До цих головних функцій він відносив дисциплінарну, цементуючу, відтворюючу, ейфорійну (яка підносить) [Дюркгейм, 1980]. Говорячи про два типи суспільних відносин (кооперативну та

конкурентну), М. Дойч пропонує чотири типи поведінкових стратегій у групі: 1) стратегія прояву альтруїзму на атаку, загрозу; 2) стратегія реагування оборонним чином на загрозу чи атаку; 3) стратегія загрози, коли на атаку відповідають атакою; 4) стратегія, яка передбачає спочатку загрозу, а потім утихомирення [див. *Донцов, 1984, с. 48*]. Можна говорити й про чотири типи особистості в аспекті внутрішньогрупових відносин, що співвідносяться з чотирма темпераментами: контрособистістий, контрзалежний, залежний, надособистісний [Bennis, Shepard, 1956].

Класифікація Галена ліків характеризується тим, що їм притаманні чотири властивості: жар, сухість, вологість та холод [див. *Фулдер, Блэквуд, 1996*]. Можна говорити й про Четверицю (Тетрактис) теософів – Хаос, Теос, Космос як три символи свого Синтезу – Простору [Блаватская, 1997, т. 2, с. 62]. Каббала говорить про три види Світла і той четвертий, який їх проникає: об'єктивне Світло, відображене Світло, абстрактне Світло [там само, с. 177]. Можна говорити й про чотири євангелічні символи – Тельця, Орла, Лева, Ангела.

Згідно з юнгівською концепцією психічного його структура складається з чотирьох елементів [Юнг, 1994, 1995]: колективне та індивідуальне свідоме та безсвідоме.

В буддизмі ми зустрічаємо у якості джерел зла чотири сутності: бажання, ненависть, страх, оману [Хемфрейс, 1994, с. 97]. Можна говорити про чотири найбільш значимих підходи до аналізу світу: імпульсно-модельний, енерго-інформаційний, просторово-часовий, структурно-силовий [Бугаев, 1998, с. 45]. Систему фактажу науки при цьому можна поділити на віртуальну (фактаж суміжних наук), континуальну (весь фактаж об'єкту дослідження), парадигматичну (частина фактажу континуального та віртуального, на якому базується відповідна наукова парадигма), оперативну (сфера, де виникають “емпіричні факти” через дію процедури “картування”) [там само, с. 126]. Якщо вважати, що система складається з трьох елементів (дуальної пари та “нейтрального центру”), то слід додати: четвертий елемент системи є її генетичним початком, який створює систему в цілому [там само, с. 65]. Первісними логічними формами є судження, питання, команда, пропозиційна форма [Форм. лог., с. 53]. Цікаво, що об'ємний вигляд планктонів як елементів суперпростору вакууму виявляється у формі тетраедру (чотиригранник, всі грані якого – трикутники) [Мизнер, 1977, т. 3, с. 444–445].

Древні греки говорили про чотири різновиди любові, які співвідносяться з чотирма темпераментами: ерос (егоїстична потреба у володінні), сторге (потреба у ніжності, увазі), філія (дружній союз), агапе (самозреченність) [див. *Государев, 1991, с. 146*].

Е. Фромм пише про чотири механізми втечі від волі (деструктивізм, садизм, мазохізм, конформізм [Fromm, 1941, р. 12–30]), а Е. Дюркгейм про чотири функції ідеології (ейфорійну, цементуючу, відтворюючу, дисциплінуючу) [Дюркгейм, 1980].

Т. Хосмер пише про чотири системи етики: 1. утилітаризм (який враховує лише користь для більшості); 2. універсалізм (який враховує лише наміри людини, мало звертаючи уваги на результати її дій); 3. напрямок, який шукає справедливості для всіх людей через рівномірний розподіл матеріальних благ; 4. напрямок, який перш за все цінить особисту свободу [Химия и жизнь, 1988, с. 98].

На рівні психіки людини ми маємо чотири можливих відношення між стимулом і реакцією, що виражається в схемі чотирьох фазових станів психіки: 1) нормальна фаза, коли реакція адекватна стимулу; 2) зрівноважена фаза, коли сильні та слабкі стимули викликають однакову реакцію; 3) парадоксальна фаза, коли слабкий стимул викликає сильну реакцію, а сильний – слабку; 4) ультрапарадоксальна фаза, коли позитивний стимул дає негативний ефект, а негативний – позитивний. Можна говорити і про “нейтральну фазу”, коли організм відносно глухий до будь-яких стимулів [Конечный, Боухал, 1983]. У системному аналізі, якому концептуально підпорядковуються всі явища нашого світу, ми знаходимо чотири фундаментальні ізомерії (симетрії) – субстанціональну, часову, динамічну, просторову [Урманцев, 1978], що можна співвіднести з чотирма формами та видами буття матерії – речовиною (субстанція), часом, рухом, полем, простором, оскільки субстанціональна та

просторова ізомерії відносяться одна до одної як суб'єкт та об'єкт, тобто внутрішнє та зовнішнє (дискретне та континуальне), речовинне та польове. В той час як в межах руху суб'єкт і об'єкт взаємно нейтралізуються, “розчиняються” один в одному (як ілюстрацію цього твердження згадаємо апорією Зенона “Стріла” [Кондаков, 1975, с. 571]), а у межах часу вони розміщені як співіснуючі й послідовно змінюють один одного. Чотири рівні реальності, які тут подані, очевидно, співвідносяться й з іншими четверинними координатами буття, такими як чотири принципи логічного мислення (принцип несуперечності мислення, закони виключного третього, достатньої підстави, тотожності), чотири групи математичних аксіом (аксіоми приналежності, руху, неперервності, порядку). К. Юнг виділяв чотири типи особистості (мислительний, чи інтелектуальний, емоційний, чи сентиментальний, чуттєвий, чи сенситивний, інтуїтивний) [Юнг, 1986]. Це й чотири агрегатні стани речовини (твердий, рідкий, газоподібний, плазмовий), чотири фундаментальні типи фізичної взаємодії (сильне, слабе, електромагнітне, гравітаційне). П. О. Сорокін виділяє чотири типи суспільних стосунків [Сорокін, 1992], Платон – чотири форми державності [Платон, 1971], а В. А. Карташев – аналізує чотири типи систем [Карташев, 1995, с. 336], які прямо співвідносяться з чотирма типами пристосувальних реакцій будь-якого організму [Фромм, 1993]: 1) змінювання себе з метою пристосування до середовища (автопластика, альтруїзм, правопівкульовий стан, що передбачає ставлення до світу з повною довірою, в дусі емпатичного злиття з ним); 2) змінювання середовища в процесі пристосування до нього (алопластика, егоїзм, лівопівкульовий стан, що передбачає виділення себе із середовища, розвиток індивідуально-особистісного, рольового начала людини, ставлення до світу в дусі скептичної рефлексії, логічного аналізу); 3) єдність першого й другого станів (стан півкульової функціональної синхронізації); 4) ні те, ані друге, стан поглиблення півкульової синхронізації й вихід до взаємного погашення півкульових функцій, коли ніхто ні до чого не пристосовується і нічого не пристосовує до себе. Цей стан ілюструється комуністичним принципом вільного розвитку кожного у межах вільного розвитку всіх.

Ці чотири стани корелюють з чотирма гострими афективними реакціями людини (динамічними змінами в межах акцентуації характеру): автоагресія, агресія на оточення, утікання від афективної ситуації, розряд афекту в “спектакль” [Пат.исслед., 1981]. Дані реакції співпадають і з чотирма типами соціальних стосунків по П. О. Сорокіну (утримання від дій, активна толерантність, стосунки через знання про фактор, що спонукає до дії, стосунки через відкриті дії) [Сорокін, 1992], а також з чотирма психотипами людини, в основі яких, як вважає П. В. Сімонов, лежать нормальні особливості функціонування структур головного мозку, порушення котрих призводить до чотирьох головних типів неврозів [Сімонов, 1991]. В. А. Карташев виділяє чотири типи систем, які вписуються у межі чотирьох альтернатив: 1) пасивні системи; 2) активні системи; 3) системи, що поєднують властивості пасивності та активності; 4) нейтральні системи [Карташев, 1995, с. 336–337]. В алхімії присутні чотири властивості речовин – горючість, летючість (або випаровуваність), вогнестійкість, розчинність [Кумпф, Оруджев, 1979].

“Закон чотирьох чисел” [Чучин-Русов, 1996] втілюється і в “загадці чотирьох кольорів”, яка полягає в тому, що на глобусі достатньо чотирьох кольорів для фарбування країн, морів, океанів, щоб подібні кольори не стикалися. Цікаво, що четверинність є межею логічно-математичної (алгоритмічної) визначеності світу, що в математичному контексті довів Е. Галуа. “З позиції алгоритмічного погляду на речі вчений довів неможливість складання універсальних програм для вирахування коренів рівнянь п'ятого ступеня і вище в алгоритмічній мові...” [Анисимов, 1988, с. 38].

Тут можна говорити й про дуплекс-сферу (чотирьохмірну сферу) [Шмельов, 1974], котра допомагає вирішити загадку паранормальних явищ відносно трансценденції часу [Кратохвиль, 1991, с. 53], оскільки у статичному положенні дуплекс-сфера являє собою послідовність генетично пов'язаних сфер, які вкладаються одна в одну, що дає можливість змодельовати час як “четвертий вимір”, послідовність сфер (об'єктів), котрі розгортаються у

часі, але існують одночасно у деякому чотирьохмірному просторі. Цікаво, що, як пише Г. І. Сергєєв у книзі “Етюди багатомірного світу”, математична топологія вирішила завдання про трьохмірний перетин дуплекс-сфери та одержала вираження, котре описує у нашому трьохмірному світі тіло у вигляді кардіоїди (фігури, подібної до серця), яка постає як “резонатор голографічного типу”.

Іриней твердив, що в основі вчення Валентина про Божество лежить поняття про непізнавасму Двійцю, яка позначалась містичними найменуваннями Невимовність та Мовчання. З даній неосяжній сизгезії виходить друга, яка йменується Отцем та Істиною. Разом вони формують таємничу четверицю, чи Тетраду, яка, згідно з вченням піфагорійців про квадрат, виходить з одиниці та містить в собі **повноту потенцій всього сущого** [Источники тайноведения, с. 146].

В соціоніці ми маємо чотири системні функції, о потрібні для діяльності організації: 1. Забезпечення змін в зовнішньому середовищі. 2. Надання послуг, реалізація проєктів. 3. Виконання внутрішніх оперативних завдань. 4. Виконання внутрішніх стратегічних завдань. При цьому горизонтально побудова підприємства передбачає три відділи: нові технології, небезпечність і контроль, комерція, людина та виробництво.

Лейбніц вважав, що все суще може бути пояснено за допомогою чотирьох принципів: розуму, простору (“первісно-протяжне буття, що має три виміри та містить у собі всі речі”), матерії (“вторинно-протяжне буття, яке характеризується непроникністю та опірністю”) і руху (“зміна простору”) [Лейбниц, 1982, т. 1, с. 20]. Матерію можна співвіднести з речовиною як чимось “непроникним”, простір – з полем, розум – з часом, бо розум відбиває “серіацію” сущого. У Канта ми зустрічаємо чотири типи оформлення (категоріального синтезу) чуттєвих даних в категоріях розуму: кількість, якість, відношення, модальність, М. Хайдеггер писав про “чотвирицю світу” [див. Современ. зап. фил., с. 221, 336], а Гегель виділяв чотири класи суджень: буття, судження рефлексії, необхідності, судження поняття (Ф. Енгельс характеризує першу групу як “одиничні судження”, другу і третю – як “особливі”, а четверту – як “всезагальні” [Маркс, Энгельс, т. 20, с. 538]). Можна говорити й про чотири головні типи взаємодії в межах комп’ютерних систем [Анисимов, 1988, с. 54]. Мабуть несподівано, що Р. Пенроуз всі базисні елементи матерії запропонував розглядати як твістори – гіпотетичні об’єкти, що описуються четвіркою комплексних чисел [там само, с. 71].

Взагалі, можна говорити про спеціальний закон “чотирьох чисел”, який описується чотирма моментами [Чусин-Русов, 1996]: 1) єдність; 2) бінарно-антиномічний характер; 3) тріадний механізм самопізнання; 4) тетрадишна формально-змістова сутність, яка визначається законом чотирьох понять та четверичними просторово-часовими координатами реалізації: земля – небо (простір) та життя – смерть (час), що відповідає четвериці М. Хайдеггера [Хайдеггер, 1993, с. 227].

На базі логічного квадрата (який у даному випадку можна було б назвати “діалектичним”) можна побудувати будь-яку систему. Дамо структуру Всесвіту, що базується на логічних відношеннях логічного квадрата, яку ми іменуємо “універсальною моделлю буття”:

речовина	поле
простір	
час	рух

Розглянемо логічні відношення між елементами Всесвіту. Час похідний від речовини, підпорядковується їй у тому розумінні, що, як показав М. А. Козирєв, час відбиває організацію, структуру речовини [Козырев, 1982]. Можна зробити припущення, що час є функцією речовини, віддзеркалює характер її зміни в результаті руху, розвитку (тобто час

залежить від речовини, оскільки, як доводить теорія відносності, поблизу маси час уповільнює свою ходу пропорційно збільшенню гравітаційних сил). А сам рух похідний від поля, підпорядковується йому, бо поле відображує взаємодію фізичних об'єктів, у результаті чого вони включаються в рух, який виступає функцією поля, що не має маси спокою і є наче рух у "чистому вигляді". Речовина та поле (як і час та рух), що доповнюють один одного, є контрарними (супротивними) сутностями. Окрім цього, речовина знаходиться в суперечливих відношеннях з рухом, а час – з полем, оскільки рух "згашає" речовину, яка при інтенсивному русі, близькому до швидкості світла, втрачає свої речовинні властивості й набуває польових. Простір знаходиться у нейтральних відношеннях до чотирьох конструктів Всесвіту, які, до речі, співвідносяться з чотирма типами фундаментальної фізичної взаємодії: сильну взаємодію, що "тяжіє" усередину речовини, можна назвати "речовинною"; електромагнітну – "польовою"; слабку – "часовою" (слабка взаємодія співвідноситься з часом, оскільки вона не характеризується дзеркальною симетрією); гравітаційну – "динамічною".

Розглянемо ще одну – модель мови як функціональної системи.

звук	словосполучення
речення	
склад	слово

Звук та слово, склад та словосполучення знаходяться у зворотно-кореляційних відношеннях: чим більше виражений складовий початок мови, тим менш активне словосполучення, і навпаки. Далі: чим більше виражений звуковий (сонорний) початок, що спостерігається головним чином на рівні примітивних прамов, тим менше розвинута морфологічна будова слова, якому при цьому не властиво мати складну афіксальну структуру, його суттєва особливість нівелюється. Склад та звук, слово та словосполучення знаходяться у прямо-кореляційних, взаємно залежних відношеннях, коли розвинуте звукове начало мови передбачає й розвинене складове начало, яке виступає фактором оформлення зв'язок звуків у слова в процесі комунікації; розвинуте словосполучне начало передбачає розвинене вербальне начало; слово при цьому одягається в багату афіксальну оболонку, що призводить до збільшення граматичних можливостей задля побудови різноманітних словосполучень. Речення знаходиться у нейтральних відношеннях до всіх чотирьох конструктів мови.

Таким чином, ми отримали універсальну системну модель мови. "Системнотвірним фактором" (формулювання якого є "обов'язковим положенням для всіх видів системного підходу" [Анохін, 1978, с. 58] даної моделі є відношення в системі логічного квадрата, а ці відношення заломлюють загальну властивість світу, дуалізм, що є однією з характерних особливостей буття. Якщо говорити про мову в цілому, можна стверджувати, що її структура дуалістична у своєму суттєвому членуванні на речовину (змістовий бік) і поле. Речовинні властивості мови знаходять своє відображення в мовленні, парадигматиці, синтетичності (синкретичності), а польові – в мові як системі знаків, синтагматиці, аналітичності.

Мова як система (мова + акт мовлення) складається із структур "...двох рівнів: горизонтальної і вертикальної. Горизонтальна структура відображає специфічний взаємозв'язок елементів системи, вертикальна – зв'язок елементів з джерелом свого існування..." [Аверьянов, 1985, с. 71]. Відношення між мовою і мовленням суперечливі: мовлення намагається "розхитати" знаковий лад мови (як знакової системи), мова – "загнуздати" мовлення, формалізуючи його. Інша грань їх відношень виражається в схемі: код – текст. Чим більше одиниць коду, тим коротшим є текст, і навпаки [Суханов, 1986, с. 143–144]. Ще одна грань їх відношень знаходить своє вираження у двох протилежних тенденціях мови: мовленнєвої тенденції до більшої артикуляційної ефективності (принцип найменшого артикуляційного зусилля), що відображає властивість речовинної цілісності

мовлення, і мовної тенденції до більшої лексичної розпізнавальності, що відображає властивість польової координації елементів мови як системи знаків. Ці тенденції відбивають дві наріжні властивості не тільки органічного світу, але й мови – сутності (що має речовинні характеристики) й мінливості (що має польові характеристики) [Маковский, 1991, с. 313-315].

Розглянуті логічні відношення знаходять своє переломлення в аксіоматиці мови, її постулатах, які вперше були сформульовані Ф.де Соссюром. Сучасний рівень розвитку мовознавства дає можливість поглибити і розширити розуміння аксіоматичної сутності мови [Степанов, 1975, с. 254-267]. Проте поданий нами метод аналізу дозволяє нам упорядкувати аксіоми мови, наповнити їх діалектичним змістом. Якщо згрупувати основні положення (поняття) мовної аксіоматики за формально-логічною ознакою, ми отримаємо:

Форма	Зміст
Синтагматика	Парадигматика
Контраст	Опозиція
Відмінність	Тотожність
Діахронія	Синхронія
Довільність	Мимовільність
Знак	Предмет

Чим сильніший контраст в синтагматиці (в відношеннях між складом і словом, а також між звуком і словосполученням), тим слабший контраст у парадигматиці (у відношеннях між складом і звуком, а також між словом і словосполученням), і навпаки. Чим сильніша відмінність у синтагматиці, тим слабшою є тотожність у парадигматиці, й навпаки. Тобто, чим більше звук наближений до складу за своєю якістю, тим склад менше контрастує зі словом (що спостерігається на рівні дифтонгів і трифтонгів в англійській мові). Чим сильніше виявляється опозиція в синхронічному аспекті, тим слабший контраст в діахронічному аспекті, і навпаки: "чим більш древньою є фонологічна опозиція... тим менша її участь у словотворенні..." [Степанов, 1975, с. 262]. Тобто опозиційні відношення в мові стійкіші за контрастні. Чим сильніше проявляється довільність у плані синхронії, тим більш слабшою є довільність у плані діахронії, і навпаки. Це положення відображає одну із закономірностей розвитку мови (як в онто-, так і в філогенезі): звуконаслідувальні (мимовільні) елементи у мові дітей молодшого віку все більше формалізуються (стають довільними) по мірі дорослішання [Сорокина и др., 1979, с. 169]. Чим більш довільними є відношення між предметом (денотатом) і знаком, тим менш довільні відношення між даним знаком і знаками (у знаковій системі). Чим більш наближений знак до предмета (чим більше знак є мимовільним), тим доцільніше відношення у знаковій системі між знаками, яка таким чином руйнується, із другої сигнальної системи (2 СС) перетворюється в першу (1 СС). При "злитті" знака і предмета 2 СС зникає.

Таким чином, мова має п'ятикомпонентну структуру, її п'ятий компонент – речення – є інтегруючим рівнем, на основі і в середовищі якого всі інші елементи (рівні) мови отримують своє втілення.

Виходячи а вищенаведеної моделі мови, можна сказати, що існують п'ять основних груп мов, кожна із яких тяжіє до одного з п'яти елементів (рівнів). Беручи до уваги, що п'ятий рівень (речення) як консолідуючий знаходить своє втілення в будь-якій мові, в той час як інші чотири рівні можуть отримувати реалізацію в мові з тим чи іншим ступенем повноти, можна побудувати класифікацію мов, яка узгоджується з класифікацією, розробленою В.Гумбольдтом і В.Скаличкою [Скаличка, 1969]: 1. Звук + речення = ізольовані мови. 2. Склад + речення = аглютинативні мови. 3. Слово + речення = флективні мови. 4. Словосполучення + речення = інтрафлексивні мови. 5. Речення + речення = інкорпуючі мови.

Для того, щоб проілюструвати можливості нашого методу, розглянемо декілька проблемних питань лінгвістики, зокрема, типологію частин мови. Дана проблема є однією із найважливіших у мовознавстві. "Питання про частини мови постає і, так чи інакше, вирішується при описі граматики будь-якої мови, і, безсумнівно, має загально лінгвістичну цінність" [Частини речі, 1990, с. 3]. Термін "частини мови" традиційно вживається щодо найбільш великих і суттєвих класів слів в мові" [Частини речі, 1990, с. 202]. Слово займає центральне місце у еволюційній ієрархії рівнів мови: звук – склад – слово – словосполучення – речення. Як бачимо, слово знаходиться у двох типах відношень. 1. У відношенні з зовнішнім середовищем, світом, суспільством, на основі якого воно набуває змісту, значення, суті. Цей аспект слова можна назвати семантичним. 2. У відношенні із внутрішнім середовищем мови, на основі якого слово набуває форму. Дане відношення двояке. По-перше, це відношення слова зі структурними елементами мови, в які воно входить як будівельний матеріал (зі словосполученням і реченням). Це синтаксичний (дистрибутивний), синтагматичний аспект слова. По-друге, це відношення слова зі структурними елементами мови, які входять у склад слова як будівельні елементи (із звуком і складом). Дані відношення відображають морфологічний (парадигматичний) аспект слова.

Таким чином, можна виділити три підходи до розв'язання проблеми типологізації частин мови: семантичний, синтаксичний, морфологічний. Існує ще один підхід, який об'єднує три типологічні критерії. Це граматико-психологічний (психолінгвістичний) підхід, поданий Л.В. Щербою у відомій статті "Про частини мови в російській мові". Семантичний аспект слова розкривається у структурній схемі логічної координації форм і видів матерії:

Іменник	Дієслово
Допоміжні частини мови	
Прикметник	Прислівник

В іменнику переважають речовинні властивості, в дієслові – польові. Прислівник співвідноситься з рухом, відповідаючи на питання "як?", відображає процесуальний бік реальності. Прикметник відповідає часу, тому що окреслює ознаки предмета, які в силу загальної властивості матерії – руху – непостійні, градуєвані, мінливі. Інші частини мови, як і простір, що має властивість бути загальним консолідатором, можуть мати ознаки інших частин мови: дієприкметник – прикметника, дієприслівник – прикметника, категорія стану – дієслова, займенник – іменника. Зрозуміло, що дані співвідношення умовні і можуть варіюватися. Частки, вигуки, прийменники, сполучники та ін. найбільш повно співвідносяться з просторовим аспектом дійсності, тому що в тій або іншій мірі можуть взаємодіяти з усіма частинами мови, прямо не відповідаючи жодній з них. Синтаксичний аспект слова розкривається в схемі:

Підмет	Присудок
Додаток	
Означення	Обставина

Морфологічний аспект слова досягається за допомогою аналізу його структурних елементів – звуку і складу. Спроба такого аналізу була розпочата М.Я.Марром.

Мовам першого і другого типу (за класифікацією В.Гумбольдта), в яких внутрішня будова слова реалізується на основі звуків і складів, властивий синтаксичний спосіб класифікації за частинами мови. Мовам центрального (флексивного) типу властиві як синтаксичний, так і морфологічний способи. Мовам четвертого і п'ятого типу, в яких

внутрішня будова слова реалізується на основі словосполучення і речення, властивий морфологічний спосіб класифікації.

Отже, розглянутий метод аналізу мовних явищ виявляє універсальні риси, оскільки базується на концепції універсальної моделі буття, що постає універсальним структурно-логічним підґрунтям Всесвіту.

Розглянемо *універсальну структуру будь-якого цілісного механізму* на підставі будови автомобіля, що має такі базові елементи. По-перше це каркас, пружна основа, неходова частина, на якій кріпляться елементи механізму. По-друге, можна говорити про двигун як джерело роботи механізму. Тут також є в наявності передатний елемент – ПЕ – (поршнева пара, коробка передач і ін.). Далі можна говорити про робочу частину, котра, власне, і чинить роботу механізму. У автомобіля це колеса, що виступають елементом, який опосередковує взаємодію механізму і зовнішнього середовища. Можна говорити і про споживача, у сфері прагматичного контексту якого механізм створюється й експлуатується.

каркас	рабоча частина
ПЕ	двигун
споживач	

Логічні відношення такі. Двигун конструктивно залежить від робочої частини як вихідної умови розробки механізму і як основного “знаряддя”, що виконує необхідну роботу.

Передатний елемент функціонально визначається конструктивними особливостями каркаса, тобто цілісної конфігурації автомобіля.

Передатний елемент функціонально суперечить робочій частині, тому що чим більш великі і численні передавальні механізми, тим більше губиться кінетичної енергії, що передається від двигуна, і тим більше зменшуються можливості робочої частини виконувати необхідну роботу. Навпаки, якщо передавальний механізм як такий конструктивно дуже простий і технічно “мінімальний” і здійснює передачу кінетичної енергії на базі мінімальної кількості передатних посередників, то можливості робочої частини підвищуються.

Двигун функціонально суперечить каркасу, тому що чим більш масивним, конструктивно “розвиненим” і технічно складним є каркас, тим менше можливості у двигуна переміщати цей каркас у просторі.

Розглянемо *базову систему електротехніки*. Електротехнічні пристрої функціонують на основі декількох принципів: принципу електропровідності або опірності, що втілюється, головним чином, у резисторах, провідниках, (відповідних в універсальній моделі буття речовині); принципу індуктивності і ємності, які нерозривно пов’язані один з одним, тому що вони використовують властивості поля (котушка індуктивності, трансформатор, конденсатор, що відповідають у моделі буття полю); принцип руху, що виступає джерелом струму або напруги через дію електрорушуючої сили – ЕРС — (генератор струму або напруги, який характеризує дію сторонніх сил у джерелах постійного або перемінного струму, що відповідає в моделі буття руху); принцип керування спрямованістю струму, n-p (p-n) перехід (діод, транзистор, вакуумна лампа, що відповідають у моделі буття часу):

резистор (R, q)	індуктор (L, C)
n-p (p-n) перехід	ЕРС (U, I)
споживач	

n-p (p-n) перехід забезпечує “часову” спрямованість електричного струму і функціонально залежить від резистора, що перешкоджає протіканню електричного струму в

тому розумінні, що виявляє пропускну спроможність струму в момент, коли величина його диференціального опору, що змінюється, перетинає деяке “граничне значення”.

ЕРС (генератор струму або напруги) функціонально базується на принципі роботи котушки індуктивності (індуктора) у випадку одержання електрики механічним шляхом і на принципі роботи конденсатора (що характеризується певною ємністю) у випадку одержання електрики шляхом хімічної реакції.

n-p (p-n) перехід функціонально суперечить котушці індуктивності, що працює в умовах перемінного струму, тоді як n-p (p-n) перехід струм випрямляє. Крім того, у разі певних граничних величин частоти струму, n-p (p-n) перехід починає виконувати функції конденсатора або котушки індуктивності (в інтегральних мікросхемах n-p (p-n) переходи використовуються з метою одержання ємності й індуктивності), тобто перетворюється на свою протилежність.

Резистор функціонально суперечить ЕРС (генератору струму або напруги), тому що умовою проходження струму є наявність опору (провідності). І якщо провідність дорівнює нулю (опір дорівнює нескінченності), то ЕРС виявляється недієздатною викликати електричний струм. Тобто, говорячи метафорично, ЕРС применшується в умовах активізації опору.

Елементи базової системи електротехніки виявляють бінарний зміст, коли елемент у кожному осередку логічного квадрата репрезентований полярним чином, наприклад, опір — провідність, індуктивність — ємність, джерело напруги — джерело струму, p-n — n-p переходи.

Розглянемо базову систему комп’ютерної техніки. У комп’ютері є в наявності: 1) процесор (арифметико-логічний пристрій + тактовий генератор), що відповідає пружному елементу, тому що операції АЛП (набір команд процесора) є жорстко заданими; 2) пам’ять (пристрої, що запам’ятовують), яка відповідає елементу-трансформатору, співвідносячись з полемо в моделі буття, оскільки, подібно до поля, пам’ять виконує роль посередника між програмою і процесором, точніше, на блок пам’яті відправляється інформація про адресу осередку пам’яті, а з блока пам’яті ми одержуємо інформацію про зміст осередку пам’яті; таким чином, блок пам’яті трансформує адресний простір у простір даних (інформації); 3) шини (даних, адреси і керування), що відповідають елементу-передавачу; 4) програма, що відповідає елементу-джерелу; 5) споживач, що відповідає елементу-споживачу.

процесор	пам’ять
споживач	
шини	програма

Шини, що відповідають елементу-передавачу, функціонально залежать від процесора (структура шин даних адреси і керування визначається внутрішньою архітектурою процесора), а об’єм програми впливає з об’єму пам’яті в тому розумінні, що активний об’єм програми в пам’яті, як правило, намагаються мінімізувати.

Шини функціонально суперечать пам’яті: чим простіше алгоритм роботи шин, тим швидше дані з пам’яті потрапляють в АЛП процесора. Прикладом може слугувати внутрішня кеш-пам’ять процесора.

Процесор суперечить програмі в тому розумінні, що чим складніше стають програми, тим складніше процесору справлятися зі своїм завданням, його прагматична ефективність зменшується.

Якщо розглядати кожний елемент поданої схеми, то він також розпадається на чотири елемента. Наприклад, *процесор* диференціюється на тактовий генератор, АЛП, кеш-пам’ять, шини:

такт. генератор	кеш-пам'ять
споживач	
шини	АЛП

Інтерес являє те, що базові системи електротехніки і комп'ютерної техніки виваляються ізоморфними в тому розумінні, що основним конструктивним елементом процесора виступають кристали хімічних елементів, котрі є типовими резисторами. Шини, що виконують передатні функції, прямо співвідносяться з діодом, а пам'ять, подібно до котушки індуктивності і конденсатора, має певну ємність. Нарешті, програма є операційним джерелом роботи комп'ютера, подібно ЕДС (генератору струму або напруги).

Якщо провести паралель з автомобілем, то можна сказати, що функціонально процесор виконує роль каркаса, являючись фокусуючим початком для всіх елементів комп'ютера. Шини керування, адреси і даних виконують роль автомобільного передатного пристрою для прямування всієї інформації. Пам'ять і робоча частина автомобіля (колеса) виявляють певну функціональну подоби: колеса є результуючою ланкою активності автомобіля, подібно до того, як результуючою ланкою роботи комп'ютера (програми і процесора) є пам'ять (дані обчислень). Можна сказати, що кінцева мета роботи коліс полягає в русі автомобіля, як і кінцева мета блока пам'яті – дані (інформація). Нарешті, автомобільний двигун функціонально ідентичний програмному забезпеченню комп'ютера, яке, подібно до двигуна, приводить потоки інформації в рух.

Можна аналізувати й десять вищих родів всіх речей, тобто класів предметів з найбільш загальними ознаками, які зафіксував Аристотель (категорії Аристотеля є “найбільш повним переліком випадків зв'язку однієї ідеї з іншою” [Диноил, 1993, с. 130]). Він виділяв десять категорій (семантичних класів предикатів) [Фил. эн. сл., с. 36], що так чи інакше співвідносяться з фундаментальними конструктами матерії, при цьому кожному із конструктів відповідають дві аристотелевські категорії, одна з яких відбиває її змістовий, циклопричинний, а друга – формальний, лінійнопричинний аспекти:

- 1) час – категорія часу (вчора) і кількості (у три лікті);
- 2) простір – категорія місця (у Ліцеї) та положення (лежить);
- 3) рух – категорія дії (розрізує) та пасивності (розрізується);
- 4) речовина – категорія субстанції (людина) та якості (вчений);
- 5) поле – категорія відношення (більше) та стану (взутий).

Можна говорити і про п'ять функцій свідомості [Зинченко, Моргунов, 1994, с. 158]: відображальна, породжувальна (творча), регулятивно-оцінювальна, рефлексивна, духовна.

Подібно до того, як існують п'ять аналітичних параметрів суб'єктивної реальності, за Д. І. Дубровським [Дубровский, 1983], як існують п'ять психофізичних рівнів людини (інстинктивний, чуттєвий, емоційний, ментальний, інтуїтивний), які у межах тантричної концепції тіла співвідносяться з п'ятьма “покривами тіла” [Данченко, 1996], так і людина, відповідно до головних символів індоєвропейського ареалу, традиційно розглядається як п'ятиобразна сутність, що має, як пише В. П. Казначеев, п'ять соціоприродних вимірів [Казначеев, Спирин, 1991, с. 7]. Це й п'ять рівнів “спектра свідомості” К. Уілбера [Уилбер, 1990, с. 470–478]:

1. рівень Mind (абсолют);
2. трансперсональна сфера (рівень першообразів, колективного безсвідомого);
3. екзистенційний рівень (рівень цілісного організму, відмічений двоїстістю душі та тіла, “Я” та не-”Я”);
4. рівень Его (де спостерігається диференціювання “Я” та не-”Я”);
5. рівень тіні (де людина зводить себе до якоїсь зі своїх складових частин). Можна говорити й про п'ять елементів планети: твердий (ядро, мантія, літосфера), рідкий (гідросфера), повітряний (атмосфера), вогненний (магнітосфера, квантово-фотонний рівень),

живий (флора, фауна, ноосфера). Дані елементи планети співвідносяться з п'ятьма орієнтальними стихіями – металом, землею, водою, деревом, вогнем.

Р. Мертон ділить адаптаційні можливості людини на п'ять форм: конформізм (лояльність), інноваційність (рекет, зловживання та ін.), ритуалізм, ретритизм (анархія, наркоманія), бунт [див. *Соціологія*, 1995, с. 121–122]. С. С. Фролов виділяє п'ять ознак соціальних інститутів:

установки та взірці поведінки (для інституту родини – це повага, відповідальність, для інституту освіти – це любов до знання);

культурні символи (для родини – обручки, для держави – прапор); утилітарні культурні риси (для родини – дім, квартира, для освіти – класи);

усні та письмові кодекси поведінки (для держави – конституція);

ідеологія (для родини – романтична любов, для бізнесу – монополія, свобода торгівлі) [див. *Соціологія*, 1995, с. 155].

Можна виокремити і п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну (первіснообщинна, але на більш вищому рівні розвитку). Можна говорити про п'ять чинників суспільного розподілу праці: статеві-віковий, професійний, економічний, політичний, духовний.

Можна виділити п'ять головних типів релігій:

1. Релігії “другого чарівництва” за Гегелем, яка відрізняється шаманським культовим моментом, де природа сприймається на інстинктивному рівні.

2. Антропоморфні релігії, де, як вважав Гегель, “центральним моментом є чуттєве уявлення світового цілого” [Гегель, 1976, т. 1, с. 20], тобто тут активним є чуттєвий момент, через призму якого релігійна свідомість відбиває світ.

3. Емоційні релігії, подібні до Іудаїзму та Ісламу, де культивується вогненно-емоційний світогляд на шляхи реалізації релігійної думки. Цікаво, що ці релігії забороняють зображати людину, а тільки орнамент, тобто тут антропоморфність у розумінні світу долається.

4. Ментальні релігії, що характеризуються ментальним принципом бінарних опозицій. Наприклад, Зороастризм, який реалізується через боротьбу двох світових початків – негативного та позитивного (Ормузда і Арімана).

5. Можна говорити про вищий принцип релігійної свідомості, де світові початки сполучаються в одне ціле, що виявляється на рівні Буддизму. Це переборення ментального принципу бінарних опозицій, що поширюється саме в Буддизмі, де визнається єдність “лівого” та “правого” рядів реальності (“серединний шлях”), а людина виявляється Богом. Це ж ми спостерігаємо і в Християнстві, де, як писали Отці Церкви (св. Афанасій, св. Григорій Богослов, св. Григорій Нисський), “Бог став людиною для того, щоб людина стала богом” [Лосский, 1967].

П. Грантхі вважав, що існують п'ять точок “еволюційного спотикання”, де кристалізуються сталі сутності – мінерали, рослини, тварини, люди, йоги [Данченко, 1994, с. 64]. О. А. Донченко пише про п'ять типів поведінки соціумів – компромісне, індивідуалістичне, колаборативне, негативне (нонконформне), агресивне [там само, 1994, с. 161].

Фома Аквінський пише про п'ять напрямків доказу буття Бога: 1) у світі все рухається, тому повинен існувати й першодвигун, яким і є Бог; 2) одна природна річ обумовлює іншу, тому у світі повинна існувати загальна причинна обумовленість – Бог; 3) світ складається з випадкових явищ, і ці явища не можуть існувати самі по собі, вони повинні породжуватися необхідною причиною – Богом; 4) різні речі містять в собі й різні “ступні вдосконаленості”, а абсолютна досконалість – Бог; 5) розвиток світу підпорядковується певній меті, отже повинен існувати початок і мета всього сущого – Бог.

В малюнку світу, мандалі, присутні 5 первісних звуків, що співвідносяться з чотирма сторонам світу та центру (А, У, Е, О, І), вони відображують процеси всесвітньої вібрації, ритми космічних процесів. Мандала це один з символів буддистської іконографії. Її загальний вигляд є кругом, уписаним у квадрат, в який уписаний ще один круг у вигляді

вісьмипелюсткового лотосу. Цей квадрат зорієнтовано за сторонами світу, а у центрі його – певне божество, яке втілює космічну Порожнечу, що постає дев'ятою пелюсткою. [Долин, Попов, 1990]. З адвайти-веданти ми можемо взнати, що існують 5 видів фізичного руху: вгору, вниз, середину, назовні, з місця на місце [Кантен, 1990, с. 77–81].

Тут ми дізнаємось про 5 типів пізнання: логічний висновок, подібність (аналогія), свідоцтво (чи авторитет), постулювання, неприйняття як апеляція до відсутності об'єкту. Крім того в йозі розрізняють 5 модифікацій розуму – істинне пізнання, хибне пізнання, знання слів, сон, пам'ять [там само]. В системі ведизму існує 4 веди, а Тантри вважаються п'ятою ведою.

Можна говорити про 5 відносно незалежних інтегральних факторів, що характеризують діяльність мозку як цілого [Русалов, 1979]. Можна говорити й про п'ять буддистських заповідей: не вбий, не здобувай, не попускай сексуальних ексцесів, лайки, пияцтво [Хемфрейс, 1994, с. 95]. З числом 5 ми зустрічаємось, коли знайомимось з джерелами ведичного канону. Тут маємо вчення про “п'ять огнів” – небо, гроза, земля, чоловік, жінка, між якими здійснюється колооберт, в ході чого виникає дощ, їжа, сім'я, зародок, людина, що врешті-решт повертається до огню, з якого вона походить [Костюченко, 1983, с. 65].

Тут ми можемо знайти й схему виникнення світу з майї-пракріті, коли спочатку виникають “чисті елементи” – ефірний простір, повітря, вогонь, вода, земля [там само, с. 115]. Шрі Ауробіндо виділяє, слідом за К. Лампрехтом (представником так званої культурно-історичної школи), п'ять історичних діб: символічну, типову, конвенціональну, індивідуалістичну, суб'єктивну [там само, с. 214].

У буддизмі існує поняття про п'ять духовних досконалостей (віра, енергія, пильність душі, зосередженість розуму, досягнення мудрості) [Свет та пути..., с. 60]. Якщо брати до уваги, що людина складається з п'яти “поверхів” (інстинктивного, чуттєвого, емоційного, ментального, інтуїтивного), то можна виділити п'ять типів релігій:

1. інстинктивні релігії (“другого чаклунства”, згідно з Гегелем [Гегель, 1976, т. 1, с. 20]);
2. антропоморфні, чуттєві – древньогрецька, брахманізм та ін. Центральним моментом в них є “чуттєва уява про світове ціле” [там само];
3. емоційні релігії (іудаїзм, іслам, ранні форми індуїзму);
4. ментальні релігії – зороастризм, де втілено ментальний принцип логічних опозицій у вигляді боротьби двох початків (Ормузда та Арімана). В буддизмі логічні опозиції взаємно згашаються;
5. інтуїтивні релігії – фінікійська релігія страждання, буддизм, розвинений брахманізм, християнство. Тут втілено принцип взаємної компенсації двох протилежних початків світу – смерті та воскресіння, насолоди та страждання.

П. О. Сорокін роздумував про 5 типів соціальної символіки: звукову (мова, музика), світло-кольорову (сигналізація, картини, літери, надписи), предметну (“хрести”, “прапори”), динамічну (міміка, жестикуляція), просторову як інтегруючу символіку [Сорокин, 1992, с. 42]. Е. А. Клімов дає п'ятиелементну класифікацію здібностей (спрямованість до взаємодії з одним з п'яти аспектів суспільства – природи, техніки, знакової системи, художнього образу, людини) [див. Голубева, 1989, с. 256]. Можна говорити про 5 головних ознак слова (фонетична оформленість, семантична валентність, недвохнаголосність, лексико-граматична віднесеність, непроникність) [Кондаков, 1975, с. 549], а також про 5 рівнів регуляції життєвих процесів в організмі: біохімічний (гормони, обмін речовин), морфологічний (пропорції, форма тіла), фізіологічний (робота внутрішніх органів), нейродинамічний (властивості нервової системи), психічний [Гуревич, 1981].

К. Юнг описав 5 фігур архетипічної природи (Персона, Тінь, Аніма, Мудрий Старець, Самість) [Юнг, 1986], А. Маслоу виділяв 5 типів потреб людини (фізіологічні, потреби в безпеці, в любові та прихильності, у визнанні та оцінці, в самоактуалізації) [Maslow, 1976]. Стоїки поділяли всі судження на 5 типів: 1) гіпотетичні (“якщо... то”); 2) копулятивні (“...і...і”); 3) диз'юнктивні (“...чи...чи”); 4) каузальні судження про причинні відношення; 5) порівняльні – судження про всі останні види відношень [див. Попович, 1979, с. 86]. О. Ф.

Лосєв виділяє 5 типів заперечення: дискретне, аналітичне, диференційне, інтегральне, метричне [Лосєв, 1983].

У Платона ми знаходимо окрім чотирьох форм держави п'яту (ідеальна держава аристократичного зразку). Динамічна теорія будь-якого фрагменту реальності складається з п'яти складових [Левич, 1993]. Перший компонент полягає в описі ідеалізованої структури елементарного об'єкта теорії, другий – у переліченні допустимих станів об'єкта теорії, третій – фіксує способи зміни об'єктів, четвертий – полягає в процедурі введення годин та параметричного часу в описі функціональних систем, а п'ятий – пов'язаний з набором інтерпретуючих процедур [там само].

О. Ф. Бугаєв, автор вихрової парадигми світу, пише про п'ятикутникову будову вихору та п'ятипроменевої симетрії. Він також пише про невідому науці об'ємну фігуру – пентатетраедер, що складається з п'яти тетраедрів і що є єдиною системною основою світу [Бугаєв, 1998, с. 42]. О. Ф. Бугаєв виділяє п'ять видів теоретичного (семіотичного) моделювання: знаково-символьне, понятійно-термінологічне, математичне, ЕВМ-моделювання, картографічне [там само, с. 94]. Системна аксіоматика Ю. А. Урманцева містить п'ять понять: існування, множинність об'єктів, єдність, єдине, достатність [Урманцев, 1974, с. 63]. У формальній логіці зафіксовано такий набір ментальних операцій: аналіз, абстрагування, синтез, узагальнення, аналогія [Форм. лог., 1977, с. 44].

Платон розробив концепцію атома, утворюючи вірогідний підхід, приписуючи фізичним часткам форми п'яти правильних багатогранників. Критерієм для п'яти Платонівських геометричних фігур (які раніше Піфагор називав ідеальними геометричними тілами) виступає рівність всіх граней, їх площин та кутів, а також те, що всі вершини повинні вписуватись у сферу. Розглянемо ці тіла.

П'ять платонівських тіл:

куб (гексаедр) – з шістьма квадратними поверхнями, вісьма кутами та дванадцятьма гранями;

тетраедр, який має чотири трикутні поверхні, чотири кута і шість граней;

додекаедр – дванадцять трикутних поверхонь, двадцять кутів, тридцять граней;

ікосаедр – має двадцять трикутних поверхонь, дванадцять кутів, тридцять граней;

октаедр – вісім трикутних поверхонь, дванадцять граней, двадцять чотири кути.

Критерієм платонівських тіл є рівність всіх граней, поверхонь і кутів, а також те, що всі вершини повинні вписуватись у сферу. Відомо тільки п'ять геометричних тіл, які задовольняють цим критеріям. Ці фігури названі на честь Платона, хоча ними користувався Піфагор двісті років раніше і назвав їх ідеальними геометричними фігурами. Відомо, що у школах Древнього Єгипту ці п'ять фігур співвідносились з стихіями: тетраедр з огнем, куб з землею, октаедр з повітрям, ікосаедр з водою, додекаедр – з ефіром [Фриссел, 1996, с. 80]. Цікаво, що В. Гейзенберг у книзі “Фізика і філософія” [Гейзенберг, 1989] писав, що чим глибше розробляється теорія елементарних часток, тим більше ми наближаємося до вчення Платона про атом, що фундаментальна основа атомної структури матерії (яка описується через закони математичної симетрії) повертає наукову думку до платонівським ідеям про характер єдності світового цілого [див. Ахутин, 1989, с. 372].

Можна говорити про взаємодію 5 компонентів регуляції поведінки:

- 1) розпізнавання образів та подій;
- 2) оцінка інформації, що сприймається, в її відношенні до актуальної потреби;
- 3) прийняття рішення щодо вибору найбільш адекватної програми поведінки;
- 4) управління процесом реалізації цієї програми;
- 5) збереження в пам'яті інформації про її успішність. [Кликс, 1983, с. 74].

Томізм висуває 5 шляхів раціонального обґрунтування Бога:

- 1) на ґрунті всезагальної причинності робиться висновок про абсолютну першопричину;
- 2) на ґрунті наявності руху робиться висновок про нерухомий першодвигун;
- 3) на ґрунті випадковості існування всіх речей робиться висновок про деяку необхідну Сутність, Яка стоїть за всіма випадковими кінцевими речами;

4) на ґрунті недосконалого буття робиться висновок про наявність досконалого буття;

5) телеологічний доказ ґрунтується на порядку та доцільності, які мають місце у світі [див. *Сов. бурж. фил.*, с. 424–425].

О. А. Донченко виділяє 5 типів поведінки людини в суспільстві: компромісний (ідентифікація), відгороджуючий (індивідуалізація), колаборативний (інвестиція), нонконформний (маргіналізація), агресивний (девіація) [Донченко, 1994, с. 161].

В ісламі ми знаходимо “п’ять положень” та “п’ять стовпів”, серед яких намаз передбачає молитву п’ять разів за день.

В процесі розвитку людина перетинає так звані точки біфуркації (сенситивні періоди), де вона виявляється нестійкою та чутливою до впливу зовнішнього середовища. Можна говорити про три таких періоди: в віці 2–3 та 5 років (парапуберантний), в 12–15 років (пуберантний) та у похилому віці (клімаксічний) [Выготский, 1972]. Якщо додати до цих трьох періодів моменти народження та смерті, то ми маємо саме 5 базових періодів розвитку людини.

Елементи базової моделі Всесвіту, поданої на рис. 6, відображають чотири підстави концептуально-теоретичного мислення людини, які співвідносяться зі структурою наукового дослідження, за Ібн-Сіною. Він писав про чотири види наукових питань:

“чи є?” (питання про існування чи неіснування предмета), “що таке?” (питання про якість предмета, який досліджують), “чому?” (питання про причину), “який?” (питання про предмет у конкретно-кінцевому уявленні). Ці напрямки співвідносяться з аристотелівською розробкою шляхів руху думки: “Шукаємо ми у чотирьох /напрямах/, якою /річ/ є, чому /вона/ є, чи є /вона/, чим /вона/ є” [Чалоян, 1979, с. 200].

Вищевикладені напрямки наукового дослідження співвідносяться також з “причинами субстанції”, яких, згідно з Аристотелем, чотири: форма, або сутність; матерія, або субстрат; джерело руху, або творче начало; ціль, або те, заради чого існує та чи інша річ [Фил. эн., сл., с. 36]. Таким чином тут ми маємо чотири типи причин: формальну, матеріальну, діячу, цільову.

Дані напрямки можна зіставити, як це не дивно, з фундаментальними конструктами Всесвіту, а також з частинами будь-якої мови:

“чим є?” – речовина, іменник;

“яка є?” – час, прикметник (бо час відображає процес послідовної зміни речовинних форм, в результаті чого вони змінюють свої ознаки),

“Чи є?” – поле, дієслово (поле виявляється в процесі взаємодії речовинних форм, через дію одного на друге, а це відбиває функцію дієслова. Однак саме через взаємодії речі актуалізують своє буття);

“чому є?” – рух, прислівник (рух виявляє причинність й впливає із взаємодії, тобто з фактора причинно-наслідкової співвіднесеності, яка відображується прислівником, що дає нам уявлення про особливості процесу взаємодії).

Ці категорії співвідносяться з інтерпретацією світу через чотири наріжні категорії: предмети, дії чи стани, властивості чи якості, обставинні слова граматики [Даноил, 1993, с. 130].

У сфері мови четверинність знаходить різноманітне втілення. Це й чотири основні частини мови, також як і чотири “логіко-граматичні” засади мови як “найбільш загальні моделі, в яких думка формує смисл”, що виражаються у відношеннях тотожності, екзистенції, іменування, предикації [Арутюнова, 1979, с. 18–20]. Покажемо відповідність цих засад мови до фундаментальних конструктів матерії, частин мови і членів речення: номінація – речовина, іменник, підмет; тотожність – час, прикметник, означення; екзистенція – рух, прислівник, обставина; предикація – поле, дієслово, присудок. Крім цього, “все, здавалось, безмежне розмаїття мовних вчинків поділяється на чотири основні класи, так звані комунікативні типи: розповідання, запитування, спонування, оклик [Артемов, 1969]. В. В. Виноградов виділяє чотири категорії слів: категорії номінації, буттєвих відношень, сфера оцінок, емоційно-вольові вияви [Виноградов, 1972, с. 31–32]. З. І. Кличнікова виявила чотири

групи “категорій смислової інформації”, які співвідносяться з виноградівськими типами: категоріально-пізнавальні, ситуативно-пізнавальні, оціночно-емоційні, спонукально-вольові [Клычникова, 1973]. Треба додати, що мова реалізується у сфері чотирьох аналізаторів чуттів, що співвідносяться з чотирма видами мовної діяльності – читанням, говорінням, писанням, слуханням. Д. Хаймс (див. [Фил. осн.]) виділяє чотири параметри комунікативної компетенції: граматична правильність (час), здійсненність (рух), прийнятність як відповідність вислову до тексту або ситуації (поле), зустрічність як вірогідність вживання тієї чи іншої мовної одиниці (речовина). Можна говорити й про чотири типи “формальних особливостей думки”, обумовлених структурними якостями мовних одиниць [Чесноков, 1977]. Відмітимо й чотири основні рівні мови: фонологічний (це сфера фундаментальних структурних елементів мови, які, як писав Ф. де Соссюр, характеризуються тим, що не змішуються з іншими [Фил. осн..., с. 111], тобто їм притаманна речовинна “непроникність”), який співвідноситься з речовинно-субстратним аспектом матерії; морфологічний, який визначає порядок слідування мовних форм та принципи їх поєднання (час); лексичний, що відображає динаміку лексичних одиниць (рух); синтаксичний, що визначає відношення всіх елементів мови (поле).

Ф. де Соссюр пише, що необхідна участь як мінімум трьох взаємодіючих слів в утворенні четвертого [Соссюр, 1933], тобто тут показаний принцип “мінімальної лексичної взаємооборотності”, що впливає з четверинної логічної координації, яка відбита в схемі фундаментальної моделі буття.

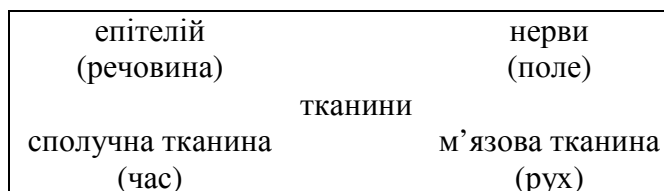
Подамо п’ятиаспектну структуру мови.

Рівні	Структури мови	Комунікативна діяльність		Утвори мови
		Аспект мови як система	Аспект мови як процес	
Синтаксичний	Приказки, прислів’я	Знаково-кодова діяльність	Мовна діяльність	Речення
Фразеологічний	Усталені словосполучення	Читання	Книжковий стиль	Вільні словосполучення
Лексичний	Узуальні слова	Письмо	Науковий стиль	Оказіональні слова
Морфологічний	Морфеми	Говоріння	Публіцистичний стиль	Склади
Фонетичний	Фонеми	Аудіювання	Розмовний стиль	Звуки

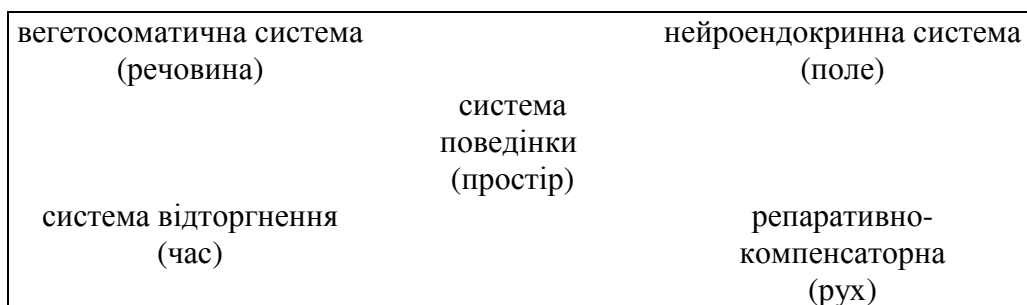
Розглянуті четверинні схеми можна доповнити багатьма іншими четверинними уявленнями. Одне з яких – це чотири концептуальні моделі часу – статична, субстанціональна, динамічна, реляційна [Подольный, 1989]. Дані моделі співвідносяться з чотирма фундаментальними елементами світу. Субстанціональну модель, в межах якої час декларується як існуючий незалежно від подій, як речовинне утворення, що можна накопичувати та випромінювати, слід зіставити з речовиною. Динамічну модель, яка ілюструється висловом Гегеля (“не в часі все виникає й минає, а сам час є цим становленням, виникненням та зникненням” [Гегель, т. 2, с. 50]), можна зіставити з рухом. Статична модель (що ілюструється реченням з роману Курта Воннегута “Бійня номер п’ять, чи Хрестовий похід дітей” – “всі моменти минулого, теперішнього та майбутнього існували та завжди будуть існувати”) можна співвіднести з часом. Реляційна модель, яка стверджує, що час це не окрема самостійна сутність, а лише похідна, в ній знаходять своє вираження певні відношення між речами та явищами світу, – цю модель можна зіставити з полем, яке актуалізується принципово в результаті взаємодії, тобто відношенні речей та явищ.

Г. Айзенк виділяє чотири головних психологічних виміри (шкали) людини: нейротизм, психотизм, екстраверсія, брехливість [Eysenck, 1976, Eysenck, Wilson, 1979]. Подібно то того,

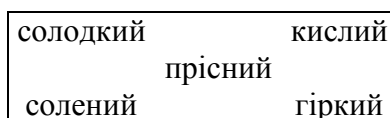
як ДНК складається з чотирьох основ, як існують чотири основні типи нервової системи [Конечный, Боухал, 1993, с. 23–24], так ми маємо й чотири типи тканин живого організму. А. А. Заварзін вважав, що положення тканин як систем відображує найзагальніші сторони взаємодії живої істоти з навколишнім середовищем [Хазарова, 1986]. Подамо модель співвідношення типів тканин та їх функцій: 1) епітелій – функція обмежування організму від середовища (речовина); 2) нерви – реакція на середовище (поле); 3) сполучна тканина – гомеостаз (час); 4) м'язова тканина (рух):

Дана схема узгоджується із схемою класів регуляцій, яка впливає з аналізу організму як цілісної системи [Сержантов, Гречаный, 1980]:

Можна побудувати структуру смакових чуттів людини:

Відомо, що кислі та гіркі розчини підвищують кров'яний тиск, зменшують кровотік кінцівок, та активізують кровотік мозку, прискорюють пульс. Солодкий розчин діє протилежний ефект. Солоний розчин більш ніж у половини людей знижує кров'яний тиск [Вельхвер и др., 1991, с. 112].

Існують дві лікувальні традиції – гомеопатична (лікує подібним) та алопатична (лікує противним). В гомеопатії [див. Лупичев, 1990] існує принцип, за яким вищі потенції ліків (ліків, які розчиняються практично до “ніщо”) впливають на цілісний організм, на його психіку, на хронічні хвороби. Нижчі потенції впливають на соматіку організму. При цьому гомеопатія вражає хронічні, а алопатія – гострі хвороби. Одержуємо схему:

Чим гострішою є хвороба, тим меншу потенцію повинні мати ліки, і навпаки. Тут ми маємо схему гомеотерапевтичної дії. Якщо ліки та хвороба суперечать одне одному, ми маємо алопатичну терапію (лікування противним):

Хвороба	потенція ліків
ОРГАНІЗМ	
потенція хвороби	ліки

Тут при збільшенні потенції ліків зменшується потенція хвороби (і навпаки), тобто хвороба виходить з хронічного рівня на гострий, ми її “розпалюємо”. При зменшенні потенції ліків, ми збільшуємо потенцію хвороби, “заганяємо” хворобу всередину. Будь-які алопатичні ліки – це подразник, який впливає на хворобу за принципом “clin vires facit”, коли сифіліс, наприклад, може лікуватися побічним подразником – лихоманкою.

Чотири альтернативи індійської логіки також можна інтерпретувати крізь призму універсальної моделі буття. Так, якщо перша альтернатива тут виражається через “+” (так), друга через “-” (ні), третя через єдність “+” та “-”, а четверта через взаємне виключення “+” і “-”, то можна сказати, що третя альтернатива по суті виражає таке поняття, як “все”, а четверта – “ніщо”. Якщо подати дані альтернативи у структурі логічного квадрата, одержимо:

“+”	“-”
“все”	“ніщо”

Як бачимо, “+” суперечить “ніщо”, а “-” суперечить “всьому”.

Якщо використати поняття сильного та слабого Ян та Інь, то одержимо подібну схему, оскільки слабке Ян, згідно з китайською нумерологічною системою, реалізується у межах дії Ян-фактору, коли відносно активність одержує Інь-фактор. І навпаки. На практиці це можна пояснити наступним чином. Справа у тому, що Ян та Інь як тенденції розвитку змінюють одна одну через дві години. Крім того, вдень активним є Ян-фактор, а вночі – Інь-фактор. Виходить, що вдень, коли активним є Ян-фактор, ми маємо два типи Ян. Сильний Ян актуалізується у період двох годин, коли активним є Ян-фактор, а слабкий Ян актуалізується у період двох годин, коли активним є Інь-фактор. Це ж стосується і сильного Інь та слабого Інь, які актуалізуються вночі, коли домінує Інь-фактор. Співвідношення між сильним та слабким Інь та Ян можна показати у схемі логічного квадрата:

сильне Ян	сильне Інь
слабке Ян	слабке Інь

Слабке Інь суперечить сильному Ян, оскільки слабке Інь актуалізується у період панування сильного Ян. Подібним же чином, слабке Ян суперечить сильному Інь.

Права півкуля відображує світ цілісно-конкретним, а ліва – абстрактно-множинним чином. Покажемо це на схемі:

єдине	абстрактне
конкретне	множинне

Розглянемо проблеми людини. Тут також можна виявити велику кількість четверинних типологічних схем, таких, наприклад, як чотири темпераменти, “коло Айзенка” [див. *Практикум...*], схему координації керівних структур [Степанов, Варламова, 1995], четверинну типологізацію Р. Акоффа та Ф. Емері [Акофф, Эмери, 1974], чотири типи чоловіків та жінок [Русалов, 1993; Вет, 1974]... Крім цього, вся різноманітність рис людини втілена у п’яти стійко репродукційних факторах, які характеризують людину і відображуються у всіх мовах: 1) палкість, екстраверсія; 2) дружність, згода; 3) сумлінність, свідомість; 4) емоційна стабільність; 5) інтелект, культура [Голдберг, Шмелев, 1993]. Можна сказати, що два перших фактори відбивають стратегію обробки інформації правою півкулею головного мозку людини. Останні два фактори можна віднести до ведення лівопівкульової психіки. А центральний третій фактор синтезує чотири фактори, формуючи моральний стержень особистості.

Якщо говорити про структуру людини стосовно особливостей півкульової динаміки, то тут слід послатися на наше дослідження базових моделей соціальної динаміки [Voznyuk, Ovander, Tychyna 1997; Вознюк, Тичина, 1997].

Розмовляючи про людину, можна послатися і на четверинну схему функціональної спеціалізації структур мозку людини, які беруть участь в генезі емоційних реакцій [Симонов, 1991, 1993]. Теорія функціональної системи П. К. Анохіна, яка, згідно з його думкою, є основоположною базою для аналізу не лише суто біологічних явищ, також виявляє четверинність. Тут на стадії передрішення (аферентного синтезу) ми маємо чотири фактори, що взаємодіють [Анохин, 1975]: мотивація (яка виражає те, до чого людина прагне, з чим взаємодіє – поле), пам'ять (яка виражає те, що є в даний момент у якості субстратно-статичного начала – речовина), обставинна аферентація (яка відображає ту динамічну ситуацію, до якої організм пристосовується і яка постійно змінюється – рух), пускова аферентація (яка виражає те, що запускає поведінковий акт у дію – час). Нервові процеси іррадіації, явище домінанти [Русинов, 1987] можна інтерпретувати за допомогою логічного квадрата:

процеси гальмування (речовина)	процеси збудження (поле)
розсіювання нервових процесів (час)	концентрація (рух)

Таким чином, єдність світу як універсуму передбачає можливість концептуалізації універсальної моделі його опису як єдності діяхронічного (лінійно-статичного: речовина та час) та синхронічного (цілісно-динамічного: поле та рух) аспектів матерії. Тут ми базуємося на одному з принципів структуралізму як філософського напрямку, який передбачає необхідність абстрагуватися від розвитку об'єкта дослідження та розглядати його різні частини як співіснуючі [Современ. бурж...]. У випадку єдності діяхронії та синхронії ми досягаємо розуміння світу з точки зору парадоксальної логіки квантової фізики, коли Всесвіт постає перед нами як цілісна сутність, як нерозривне ціле, частини котрого переплітаються та зливаються один з одним і жодна з них не є фундаментальнішою ніж інші. При цьому властивості однієї частини визначаються та обумовлюються властивостями інших частин [Капра, 1994, с. 266]. Дане світорозуміння відповідає містичному світосприйняттю, що розуміє світ цілісно, як світобудову, де кожна частина “містить” в собі всі інші частини [Aurobindo, 1957]. Принцип “все у всьому” (що можна співвіднести з уявленнями Вівекананди та Миколи Кузанського про Бога як нескінченного кола, центр якого є всюди [див. Костюченко, 1983, с. 199]) який тут відстоюється, притаманний світорозумінню сучасної науки [Вернадский, 1989; Гейзенберг, 1989; Тезисы... Цехмистро, 1987; Марков, 1976]. Треба сказати, що містичне, як писав Гегель в “Енциклопедії філософських наук”, є чимось таємним, але лише для розуму, бо принципом розуму є абстрактна тотожність, а принципом містичного (як синоніма спекулятивного мислення) – конкретна єдність тих означень, які розум сприймає за істинні лише в їх роздільності та протилежності [Гегель, т. I, с. 141].

Відмітимо, що саме права півкуля головного мозку людини сприймає світ за принципом “все у всьому”, будуючи сакральну-містичну дійсність, виступаючи базою для розвитку релігійно-міфологічного світорозуміння. Древній правопівкульовий дологічний тип світосприйняття, що передує абстрактно-логічному лівопівкульовому типу освоєння світу, виступає когнітивною базою для всіх подальших теоретичних побудов людини та містить у собі в згорнутому вигляді фундаментальні конструкти концептуального мислення. Вивчаючи пам'ятники релігійно-міфологічної свідомості, до яких відносяться такі книги: як Бхагавад-Гіта, Книга Перемін, Талмуд, Коран, Біблія, ми можемо знайти багато діалектичних моделей, які можуть бути використаними як аксіоматичні основи в процесі науково-практичного пізнання світу. Наприклад, в Апокаліпсисі ми знаходимо схему восьми ступенів удосконалення людини, яка виявляється при аналізі звертання Бога до Янголів семи церков. У межах кожної церкви людина може отримати перемогу, що сприяє її подальшому

духовному зростанню. На максимальному сьомому рівні людина, що перемагає, “займає божий престол” (Откр. 3, 22), переходячи на максимальний восьмий рівень існування.

Таким чином, універсальна модель буття, що декларує єдність світу, може розумітися як синтез раціонального (лівопівкульового) та містичного (правопівкульового) “зрізів” осягнення світу, які, якщо їх взяти окремо, виявляються неадекватними до істинного стану речей. Для того, що проілюструвати дану думку, наведемо приклад. В. Л. Деглін, вивчаючи півкульові особливості відображення оточення, і зокрема його просторових характеристик, дійшов висновку, що обидві півкулі заломлюють простір хибним чином, однак помилки при цьому мають протилежний характер, коли для лівої півкулі притаманно розширення простору, а для правої – наближення окремих елементів до спостерігача. Тобто ліва півкуля прагне дистанціювати людину від елементів оточуючого світу, а права – інтегрувати людину в нього. Однак функціональна узгодженість півкуль, компроміс між якими призводить, як пише В. Л. Деглін, до вирівнювання просторової деформації [Деглін, 1996], тобто досягається адекватність сприйняття об’ємного простору на сітківці очей, коли об’ємне та площинне, які є геометричними антагоністами (що демонструється дихотомією геометрій Евкліда та М. І. Лобачевського) гармонізуються та приводяться до загального сенсорного “знаменника”.

Відмітимо й те, що “стратегічним завданням новітньої фізики вважається встановлення взаємозв’язку між системою об’єктів фізичного світу та найбільш загальною числовою структурою (натуральним рядом)” [Каныгин, 1995, с. 53]. Наша модель, яка базується на метриці хвилі, встановлює логічні відношення між елементами натурального ряду, тобто здійснює те, що пробували зробити ще піфагорійці.

Отже, універсальна модель постає як єдине системно-структурне “підґрунтя” усієї розмаїтості речей і процесів, що оточують людину. Ця модель є універсальною пояснювальною моделлю будь-якого явища як у плані кількості основних структурних елементів, так і в плані їх взаємної функціонально-логічної координації. Крім того, універсальна модель значно полегшує теоретичну інтерпретацію і практичне освоєння будь-якого явища, що не укладається в рамки звичних уявлень. Загалом, універсальна модель допомагає упорядкувати наші знання про світ, привести їх до певного загального теоретичного “знаменника”. У цілому, універсальна модель є ефективним аксіоматичним засобом пізнання світу.

ГЛАВА 3. СИСТЕМНО-МЕТРИЧНИЙ АСПЕКТ УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БУТТЯ

Що спочатку пересувається на чотирьох точках опори, потім на двох, а потім на трьох?

Загадка Сфінкса Едипу

Один і той же об'єкт може мати різну множину моделей, але найбільш адекватною з них буде та, яка відображає основу цілісності як ведучого моменту явища, що розглядається.

В. В. Яцкевич [Яцкевич, 1990, с. 68]

Наука виникає через відкриття тотожності серед відмінності.

С. Джевонсон [див. Шмаков, 1916, с. 141]

... вимогам законів системності та поліморфізації відповідають всі форми руху і всі форми існування матерії. В останньому випадку це призводить до можливості існування 64 фундаментальних систем...

Ю. А. Урманцев [Урманцев, 1978, с. 21]

...Як і у всіх інших областях мислення, закони, абстраговані від реального світу, на відомому щаблі розвитку відриваються від реального світу, протиставляються йому як щось самостійне, як закони, що з'явилися ззовні, з якими світ повинний погоджуватися ... так, а не інакше, чиста математика застосовується згодом до світу, хоча вона запозичена з цього самого світу і тільки виражає частину властивих йому форм зв'язків, – і саме тільки тому і може взагалі застосовуватися.

Ф. Енгельс [Маркс, Енгельс, т. 20, с. 38].

Наша хвильова парадигма світу характеризується чіткою метрикою, оскільки замикання хвиль у сталий пакет (чи вихор [див. Бугаєв, 1998, с. 39]) потребує цілочислових значень за законом стоячих хвиль [Пирс, 1976]. При цьому всі структурні елементи будь-якої системи (як і сама система) являють собою пакети стоячих хвиль, що виникають у вузлах перехрещення потоків хвиль [Бугаєв, 1998, с. 45]. Треба додати, що А. Г. Волохонський “встановив найцікавішу однозначну відповідність між загальною структурою генетичного коду, рядом біноміального розкладення 2^6 і одним з платонівських тіл – ікосаедром. Автор вважає, що ікосаедральна форма і пентамірна симетрія є фундаментальними в організації живої речовини” [Урманцев, 1974, с. 226].

Тут можна говорити про дослідження синергетики, яка доводить, що “спонтанно виникаючі макроскопічні структури описуються параметрами порядку, а вплив оточення – контрольними параметрами. Складна багаторозмірна динаміка системи описується невеликою кількістю параметрів порядку, які демонструють просту поведінку. Згідно з принципом підкорення синергетики, параметри порядку детермінують поведінку окремих частин чи елементів системи. Перевага в опису поведінки складних систем шляхом визначення параметрів порядку та використання принципу підкорення полягає в суттєвій редукції ступенів свободи, в великому стисненні інформації” [Князева, 1998, с. 140].

Процедура концептуалізації певної онтологічної універсалії, якою є універсальна модель буття (що так чи інакше означає створення нової наукової парадигми) – полягає в побудові найпростішої теоретичної моделі, оскільки будь-яка універсалія, що виражає момент всезагального, характеризується тим, що її пояснюючі функції базуються на принципах простоти [Халле, 1965], краси [Гейзенберг, 1979], та гармонії [Дубров, 1987], яка виявляється не лише на рівні суто теоретичних конструкцій, але й на рівні об'єктивних матеріальних

процесів [Тезиси...; Дубров, 1987, с. 11–88; Аракелян, 1981, 1997; Шевелев и др., 1990; Шмелев, 1979, 1983; Васютинский, 1990; Воробьев, 1984]. Тут має місце зведення розмаїття множинного світу до чогось єдиного та загального, що можна назвати процедурою побудови універсальної системи. Система, як пояснює Ю. А. Черняк, – “це засіб боротьби зі складністю, засіб пошуку простого в складному” [Черняк, 1975]. Цю ж думку проводить У. Ешбі, який вважав, що “теорія систем має будуватися на методі спрощення і, по суті справи, бути наукою спрощення... Я переконаний, – писав він, – що в майбутньому теоретик систем повинен стати експертом по спрощенню” [Ешби, 1966]. Треба додати, що пошук простого в складній різноманітності наукових уявлень є приведенням науки до світорозуміння міфу, який, як звісно, мислить найпростішими категоріями. Як писав М. О. Бердяєв, “філософія починається з боротьби проти міфу, але закінчується вона тим, що приходить до міфу як до вінця філософського пізнання” [Бердяєв, 1994]. Наша універсальна модель буття, що поєднує несумісні розбіжності, є міфологічною конструкцією, бо в межах міфу предмет та знак, річ та слово, істота та її ім’я, причина та наслідок, начало та принцип злити так чи інакше воедино [Миф. сл., с. 653–654], що метафоричним чином виражає стан речей на фундаментальному квантовому рівні матерії. Універсальна модель буття як найпростіша система, може розумітися як система систем, що втілює в собі в найбільш повному вигляді світ як системну сутність.

Тут можна сказати, що філософський принцип єдності світу, виходячи з якого можна зробити висновок про те, що світ у цілому управляється декількома фундаментальними законами, знаходить своє підтвердження як у сфері наукової, так і міфологічної свідомості.

У фізиці існує принципи нелокальності (див. теорема Белла, парадокс Ейнштейна-Подольського-Розена, вчення Д. Бома про нелокальності, феномен торсіонних полів та ін.), квантової нерозчленованості Всесвіту, а також явище “взаємного обертання елементарних часток”, коли кожна елементарна частка може перетворюватися в будь-яку іншу елементарну частку, і по суті, є нею [Марков, 1976, с. 140]. Звідси випливає ідея Всесвіту як голографічного універсуму (принцип “усе у всіх”), Всесвіту, що являє собою “нерозривне ціле, частини чого переплітаються і зливаються одна з одною, і жодна з них не є більш фундаментальною, ніж інші, таким чином, що властивості однієї визначаються властивостями всіх інших” [Канра, 1994, с. 266]. Даний висновок збігається з висновком Л. Берталанфі, одного зі засновників теорії систем, що дає таке визначення живої системи: “будь-яка органічна система є, по суті, нічим іншим, як ієрархічним порядком утворень, що знаходяться між собою в рухливій рівновазі” [Bertalanffy, 1949]. Про Всесвіт в цілому можна сказати, що він “складається з множини систем, кожна з яких міститься в більш значних системах, подібно множині пустотілих кубиків, вкладених один у одного” [Бир, 1965, с. 23].

Цей висновок що ілюструється містичним уявленням Східної філософії про Всесвіт як “усесвітньої Вежі”: “Вежа широка і простора, немов саме небо. Підлога у ній вимощена незліченними дорогоцінними каменями усіх видів, а усередині Вежі знаходиться безліч палаців, портиків, вікон, східців, огорож і переходів, що усі виготовлені з дорогоцінних каменів семи різновидів... Усередині цієї Вежі, великої і вишукано прикрашеної, розташовані сотні тисяч... веж, кожна з яких прикрашена настільки ж мистецьки, як і головна Вежа, і велика, немов небо. Всі ці вежі, котрим немає числа, аж ніяк не стоять на шляху одна одної: самостійне існування кожної вежі перебуває в гармонії з існуванням інших; ніщо не мішає одній вежі зливатися з іншими – попарно і всім одночасно; тут ми маємо справу зі станом повного переплетіння і, у той же час, повної упорядкованості. Молодий прочанин Судхана бачить самого себе у усіх вежах, а також і в кожній із них по окремішності, причому усі вежі утримуються в одній, і кожна вежа вміщає в себе всі інші” [Канра. 1994, с. 267]

Фрактальність та голографічність Всесвіту можна проілюструвати й концепцією монади Лейбніца, який писав у “Монадології”: “І як одне й те ж саме місто, якщо дивитись на нього з різних боків, здається повністю іншим і немов би перманентно помноженим, таким же точно чином через нескінченну множину простих субстанцій існує немов би стільки ж універсумів,

які, однак суть тільки перспективи одного й того ж, відповідно до різних *точок зору* кожної монади" [Лейбниц, 1982, с. 423].

Взаємодія, взаємозалежність та взаємопов'язаність – є три наріжні принципи існування Всесвіту. Тому повинні існувати фундаментальні принципи взаємозв'язку всіх речей світу, котрі були б всезагальними для всіх без виключення реалій світу. У противному разі світ як цілісний універсум не існував би. Треба додати, що світ актуалізується як принципово цілісна сутність, де все пов'язано зі всім і де нічого не існує ізольовано. Якщо основними рисами системи можна вважати множинність елементів, взаємодію, взаємозалежність та взаємопов'язаність [див: Бир, 1965, с. 22; Черняк, 1975, с. 22–24; Акофф, 1966, 1971; Анохин, 1970; Байцер, 1974; Берталанди, 1969; Дружинин, Конторов, 1976; Ланге, 1968; Паск, 1964; Рапопорт, 1966; Ханика, 1969; Эшби, 1962; Аверьянов, 1976; Брауберг, Юдин, 1973; Салищев, 1990; Система...; Системные иссл.; Системн. иссл. и разраб.; Джонсон и др. 1971], то повинна існувати найбільш загальна модель системи як такої, яка б могла слугувати в якості загального теоретичного “знаменника” для всіх без виключення предметів та явищ Всесвіту.

Для того, щоб побудувати таку загальну модель, необхідно почати з основ, з найпростіших уявлень та відношень людства. Тобто слід почати з трьох елементів, які, як ми вже писали, виражають філософську традицію розглядати світ як єдність двох полярних першооснов і деякої проміжної сутності, що опосередковує відношення двох першооснов. Подальший логіко-теоретичний аналіз приводить нас до четверинної структури світу. Як результат, маємо нумерологічне “зчеплення”: “3 – 2 – 4”, яке в зворотному порядку ілюструє відповідь на питання Сфінкса Едипу. Концептуалізована нами універсальна модель буття дозволяє з найпростіших логічних відношень, що впливають з даної моделі, побудувати всю філософську онтологію. Наведемо приклад. За свою історію людство виробило найбільш загальні уявлення про світ, які фокусуються навколо п'яти фундаментальних конструктів матерії – речовини, поля, часу, руху та простору.

Якщо розглянути статичний аспект Світу, то ці конструкти можна вивести з універсальної моделі, яка має четверинну суть, бо її складові в абстрактному тлумаченні мають вигляд низки:

- 1) суб'єкта,
- 2) об'єкта,
- 3) і суб'єкта, і об'єкта,
- 4) ні суб'єкта, ані об'єкта.

Речовина та поле як протилежні та одночасно взаємодоповнюючі сутності (що ілюструється парадоксальним явищем корпускулярно-хвильового дуалізму) відносяться один до одного як суб'єкт (дещо внутрішнє, дискретно-автономне) та об'єкт (дещо зовнішнє, цілісно-континуальне). Філософську інтерпретацію цього відношення ми можемо знайти у В. С. Біблера, який корпускулу (речовину) вважає виразником існування “в собі”, а хвилю (поле) розглядає як дещо неіснуюче, оскільки поле не має чіткої просторової локалізації та виражає існування “зовні”, тобто стан неіснування [Біблер, 1975, с. 181–182]. Ця ідея має багато спільного з думкою Р. Карнапа про дві групи питань відносно існування: питання про існування об'єктів всередині класу об'єктів, та питання про існування класів об'єктів в цілому [Карнап, 1959, с. 300].

Стан “ні суб'єкт, ані об'єкт” можна зіставити з рухом, оскільки в результаті руху речовина та поле як дещо дискретне та континуальне, перервне та неперервне змінюються як в кількісному, так і в якісному відношенні, тобто перестають бути собою та здатні переходити один в одного, що спостерігається в умовах руху зі швидкістю, що наближається до швидкості світла.

Стан “і суб'єкт, і об'єкт” репрезентує час як принцип лінійної (послідовної) зміни матеріальних форм. Принцип лінійності в межах цього стану втілено у факті взаємоположення суб'єкта та об'єкта, їх спільного існування в часовому континуумі. Принцип зміни в часі тут реалізований у факті відмінності суб'єкта та об'єкта один від

одного, коли вони змінюють один одного на континуумі “суб’єкт-об’єкт”. Простір тут є спільним чинником існування чотирьох конструктів матерії.

Розглянемо динамічний аспект матерії. Четверинність тут виявляється в тому, що будь-який рух в його найбільш фундаментальному вигляді як хвиля (пульсація, вібрація) втілюється у формі синусоїди, що характеризується чотирма наріжними точками (“станами хвилі”), в яких фіксується зміна чотирьох станів явища, що розвивається. Це точки максимуму, мінімуму, та дві точки – “нулі функції”. У цих точках швидкість проходження процесу змінює свій знак на протилежний, тобто спостерігається перехід від стану зменшення швидкості процесу до стану збільшення цієї швидкості, чи навпаки. Що призводить до радикальної зміни характеру динаміки процесу. У нас зміна швидкості процесу виступає чинником, на базі якого ми будуємо універсальну модель буття – всезагальне типологічне підґрунтя для всіх без винятку предметів та явищ Всесвіту, яке втілюється в біоритмології у вигляді “вектора швидкості реакції чи біоритму” – єдиного типологічного параметра реактивності організмів [Дубров, 1987, с. 154]. Повний цикл хвилі як її повернення в точку максимуму (або мінімуму) фіксує чотири точки зміни процесу (точки біфуркації), які поділяють конфігурацію хвилі на чотири частини. Якщо уявити собі добовий ритм обертання Землі навколо своєї осі, то тут ми маємо чотири корінні точки, які ділять часовий континуум на чотири частини по шість годин. Тобто через шість годин всі добові ритми організмів та середовищ повинні дійти докорінних змін в еволюційній динаміці. Даний висновок підтверджується біоритмологією. Виявляється, що на протязі доби ми маємо чотири особові часові точки, проходження яких значно змінює стан організму. При цьому ці точки розміщуються на часовому континуумі через 5–6 годин [там само, с. 107]. Треба сказати й про це, що процес клітинного ділення має чотири фази, які призводять до виникнення двох клітин з однієї материнської: протофаза, метафаза, анафаза, телофаза [Симаков, 1986; Гудвин, 1979].

П’ятим станом хвилі, крім розглянутих чотирьох точок, можна вважати цілісний континуум хвильового процесу, на тлі якого відбуваються чотири докорінні перетворення. У точках “нуль функції” швидкість проходження процесу постійна (і максимальна), що дозволяє співвіднести дані точки з такою формою існування матерії, як поле, що є наче “рух у чистому вигляді”, що принципово не має маси спокою і яке в цьому розумінні є “постійною” сутністю, котра постійно рухається з постійною швидкістю.

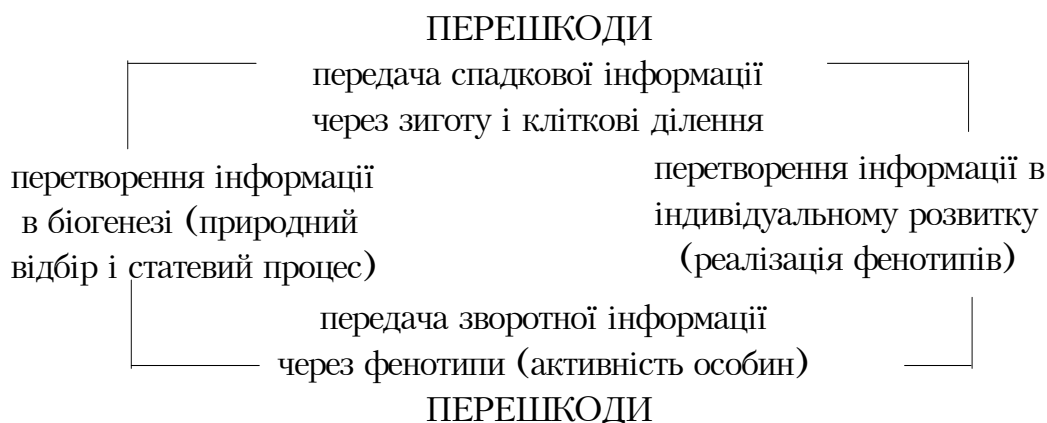
Точки максимуму і мінімуму, де швидкість дорівнює нулю, можна співвіднести з речовиною, яка, на відміну від поля, має масу спокою, за рахунок чого вона може актуалізуватися як дещо дискретне і відносно статичне.

Ланки хвилі, де ми спостерігаємо зміну швидкості (її зменшення чи збільшення) можна співвіднести з рухом як символом зміни, в межах якої ні поле, ні речовина не існують у чистому вигляді, бо спроможні переходити один в одного, оскільки зменшення швидкості процесу призводить, в звісному розумінні, до “виродження” поля в речовину, а збільшення швидкості процесу призводить у свою чергу до “виродження” речовини в поле. Час тут є категорією, яка виражає послідовну зміну речовинного та польового станів будь якого процесу. Простір є сферою, де актуалізується хвильовий процес, є чимось цілісним, що, подібно до матерії як філософської категорії, неможливо відчутти дотиком [Архипцев, 1961]. Тобто простір постає як матерія, “першооснова” буття.

Розглянемо деякі системи в контексті універсальної моделі буття. Згідно з І.І. Шмальгаузенем [Шмальгаузен, 1968, с 201], існують чотири ланки біотичного колообігу життя:

- 1) передача спадкової інформації через зиготу і клітинне ділення;
- 2) перетворення інформації через зиготу в індивідуальному розвитку (реалізація фенотипів);
- 3) передача спадкової інформації через фенотипи особин, що складають популяційно-видовий рівень організації життя;

4) перетворення зворотної інформації в біогеоценозі і запис спадкової інформації в молекулах ДНК:

І. І. Шмальгаузен вважав, що взаємодії цих рівнів цілком достатньо для саморегуляції та самовідтворення життя. Наведену схему можна перетворити за принципом логічного квадрата:

спадкова інформація	ПЕРЕШКОДИ	фенотипова інформація
перетворення спадкової інформації в біогеоценозі	(середовище)	перетворення фенотипової в індивідуальному розвитку

Прослідкуємо за логічними відношеннями між елементами схеми: спадкова інформація знаходиться в протиріччі з процесом її перетворення в індивідуальному розвитку у тому розумінні, що чим більше в особині втілюється спадкова інформація, тим більше така особина постає як індивідуальна і особлива, процес її індивідуального розвитку нівелюється, і навпаки. Далі: чим більшого розвитку набуває фенотипова інформація, що робить особину індивідуальною і неповторною, тим більше нівелюється процес перетворення фенотипової інформації в біогеоценозі, тим значніше виділяється особина із середовища свого біогеоценотичного (видового) оточення.

У більш загальному вигляді дана закономірність, що поширюється на системний рівень аналізу дійсності, набуває філософської інтерпретації. Як пише М. І. Сотов, "... зовнішня обмеженість предмету... є вираженням його внутрішньої цілісності" [Сотов, 1972, с. 16], а "зв'язок між обмеженістю і цілісністю, – пише А. Н. Авер'янов, – простежується досить чітко. Чим більше система виділена, ізольована від середовища, тим більше вона внутрішньо цілісна..." [Авер'янов, 1985, с. 43].

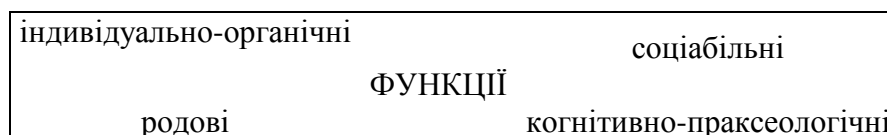
Схема І. І. Шмальгаузена є, по суті, вираженням біоценотичного гомеостазу, що реалізується через взаємодію двох начал: індивідуального та біоценотичного [Марютина, 1994]. Подібні відношення характерні й для рівня організменого гомеостазу.

Базою для організменого гомеостазу (гомеостаз – "сталість середовища передбачає таку довершеність організму, щоб його зовнішні зміни в кожному мить компенсувались і зрівноважувались" [Бернар, 1878]) є "нейро-гуморальна регуляція" [Кассиль, 1978, с. 49]. Причому, гуморальну регуляцію можна співвіднести з речовиною, а нейрорегуляцію – з полем. Речовинна (гуморальна) регуляція визначає, на наш погляд, конституціональний тип людини, а польова регуляція – її темперамент. Нейросистема людини в регуляторно-гомеостатичному плані реалізується на ґрунті вегетативної нервової системи, що складається з двох ланок – симпатичної та парасимпатичної, які відносяться одна до одної зворотно-

кореляційним чином. “У нормальних умовах життєдіяльності організму підвищення симпатичної активності постійно компенсується зростанням парасимпатичної активності” [там само, с. 64]. Пов’язати нейронний та гуморальний типи гомеостазу дозволяє теорія В. Гесса, який ще в 1925 році запропонував розділити фізіологічні функції, або, точніше, реакції організму, на дві великі групи – ерготропні (енергозатратні) та трофотропні (енергонакопичувальні), які співвідносяться з активністю симпатичної та парасимпатичної гілок вегетативної нервової системи. Враховуючи те, що енергія та інформація виступають як відносно протилежні та взаємодоповнюючі сутності (про що йдеться в наступній главі), можна дійти висновку, що тут ми маємо два протилежних типи гомеостазу (або два типи регуляції поведінки людини, за Б. Г. Ананьєвим [Ананьев, 1963]) – енергетичний та інформаційний. Логічну координацію систем гомеостазу можна виразити схемою:

Розглянемо потрібнісний рівень життєдіяльності людини [Сержантов, 1974]. Потреби людини відбивають (і визначають) суттєві напрямки її життєдіяльності, які можна позначити терміном “вітальні функції”. “Основні вітальні функції людини можуть бути зведені до таких класів: 1) індивідуально-органічні; 2) родові (сексуальна потреба і батьківський інстинкт); 3) когнітивно-праксеологічні (пізнання і діяльність); 4) соціабільні функції (потреба у спілкуванні, співчутті, альтруїзм, почуття справедливості). Функції цих чотирьох класів мають свою біологічну основу, бо є векторами життєдіяльності індивіда, яка завжди є результатом онтогенезу його структури, генетично детермінованої і разом з тим обумовленої середовищем життя” [Сержантов, Гречаний, 1980, с. 132]. Ці вітальні функції координуються в системі логічного квадрата таким чином:

За аналогічною схемою можна розмістити соціальні форми індивідуального буття, тобто форми життєвої активності, притаманні людині [Федосеев, 1977]:

Можна виділити й головні особистісні феномени [Сержантов, Гречаний, 1980, с. 174]: 1) систему ціннісних орієнтацій (систему ідеалів, заборон); 2) систему субстанціонального (функціонального) “Я”; 3) систему рефлексивного “Я”; 4) систему внутрішнього соціально-особистісного контролю (відображене “Я”). Субстанціональне “Я” людини співвідноситься з її реальними властивостями, рефлексивне “Я” – з певними уявленнями людини про себе (це “Я”-концепція [Шибутани, 1969]). Відображене “Я” складається з уявлень про те, як бачать нас та оцінюють інші люди [Сержантов, Гречаний, 1980, с. 129]:

Ці особистісні феномени можна зіставити з аналітичними параметрами суб'єктивної реальності [Дубровский, 1983, с. 100–108]:

1) Змістовий параметр означає, що кожне явище суб'єктивної реальності є відображенням чогось і це відображення складає його зміст.

2) Формальний параметр означає, що кожне явище суб'єктивної реальності виступає в певній формі, оскільки зміст завжди так чи інакше оформлено.

3) Істиннісний параметр характеризує явища суб'єктивної реальності з боку адекватності відображення в ньому відповідного образу дійсності.

4) Ціннісний параметр означає, що будь-яке явище суб'єктивної реальності є відображенням, що містить відношення до нього суб'єкта, несе у собі певну значимість для даної особистості.

5) Діяльно-вольовий параметр характеризує явища суб'єктивної реальності з боку вектора активності, виражає той “вимір” суб'єктивної реальності, який можна позначити як проекцію у майбутнє і цілеспрямованість як дійовий, вольовий і творчий чинники:

змістовий	формальний
діяльно-вольовий	
істиннісний	ціннісний

Змістовий параметр пов'язано зі змістом відображення, істиннісний параметр підпорядкований йому (у відповідності зі структурою логічного квадрата), оскільки він пов'язаний з адекватністю відображення і співвідноситься з мірою повноти цього відображення. Формальний параметр пов'язаний з конкретною формою відображення, ціннісний – підпорядкований йому, бо співвідноситься зі ставленням суб'єкта до відображуваного об'єкта, а таке ставлення прямо впливає з форми відображення цього об'єкта. Змістовий параметр суперечить ціннісному, бо чим більше важить зміст відображення у всій структурі відображення того чи іншого об'єкта, тобто чим повніше відображається внутрішня сутність предмету, тим більше дана сутність заломлює в собі фундаментальний рівень реальності (бо сутність всіх речей через єдність світу тотожна), тим більше даний предмет постає перед нами як всезагальний, тим більш невизначеним і менш конкретним є наше відношення до нього. Формальний параметр суперечить істиннісному, бо чим більш формалізовано, “закодовано”, символізовано відображення предмета, тим в меншій мірі воно є адекватним реальному стану речей.

Розглянемо модель “екзистенційного Я” Л. Я. Дорфмана, яка має такий вигляд [Дорфман, 1997]:

У. Куайн вважав, що між логікою та реальністю знаходяться два елементи – значення та факт [див. Петров, 1978]. Відношення між цими чотирма елементами можна подати у схемі логічного квадрата:

логіка	реальність
значення	факт

Одна з важливих характеристик людини – це її інтелект. Структуру інтелекту можна подати за класифікацію Ж. Піаже [див. Цехмистро, 1981, с. 15–28]:

- 1) Асоціативність операцій – забезпечує гнучкість інтелекту, що проявляється у досягненні одного і того ж результату різними шляхами.
- 2) Властивість композиції (чи транзитивності) – дві чи більше послідовно застосовані операції еквівалентні деякій новій операції, що належать до цієї ж мислительної структури.
- 3) Комутативність – полягає у відносній незалежності застосування операцій мислення.
- 4) “Всезагальність” мислення – проявляється в тенденції орієнтуватись на потенційно-можливо (гіпотетичне), тенденції до вичерпного охоплення всіх мислительних випадків, виходячи з емпірично зафіксованих даних.
- 5) Зворотність – відповідальна за врівноваженість, цілісність, збалансованість мислительних структур, що проявляється в тенденції до досягнення взаємної зрівноваженості операцій.

всезагальність	асоціативність
зворотність	
комутативність	композиційність

Багатьох типологічних класифікаціях людини вона розглядається в сфері п’яти типів. Так, наприклад, В. Сатір розробила п’ять типів людини: 1) плакатор (підлабузник), 2) блеймер (обвинувач), 3) комп’ютер (холоднокровна особа), 4) дистрактор (миротворець), 5) левелінг (гармонійний тип) [див. Гордон, 1995].

Як ми вже писали, П. О. Сорокін виділяв чотири типи суспільних стосунків: стосунки через знання про фактор, що спонукає до дії (каталітична форма), стосунки через відкриті дії, через утримання від дій, через активну толерантність. Подамо координату цих стосунків на схемі:

утримання від дій	каталітична форма
активна толерантність	відкриті дії

У лінгвістиці процес предметно-символічної взаємодії знаходить відображення в проблемі мовного знаку (знакової ситуації), яка з часів Г. Фреге пояснюється за допомогою схеми, що називається семантичним трикутником Огдена-Річардса [Степанов, 1972; Войшвило, 1967]. Якщо побудувати знакову ситуацію на основі універсальної моделі буття, то вона набуває такого вигляду:

Предмет	<----->	Знак
денотат	<--означене СЛОВО значуще-->	значення
Клас предметів	<----->	Система знаків

Четверинну схему можна знайти у К. Пайка. В його праці “Мова у відношенні до уніфікованої моделі поведінки” [Pike, 1954–1960]. Наявні чотири поведінкові одиниці, що впливають з фундаментальної формули біхевіоризму “стимул – реакція”.

Ми трансформували схему К. Пайка стосовно логічних відношень логічного квадрата:

стимул	ЛЮДИНА + СВІТ	реакція
розподіл стимулу у середовищі		розподіл реакції у людському організмі

Логічні відношення наступні: стимул суперечить розподілу реакції у людському організмі, а реакція – розподілу стимулу в зовнішньому середовищі. Тобто, чим сильніше стимул, тим вужче розподіл реакції в організмі (тим бідніше різноманітність поведінкових реакцій). Чим слабкіший стимул, тим ширше та більш невизначено розподіл реакції в організмі. Дані логічні відношення стануть зрозумілішими, якщо прийняти до уваги закон іррадіації та концентрації нервових процесів. “Як правило, іррадіація (розповсюдження) нервових процесів проявляється при незначній інтенсивності збудження та гальмування, тобто на стадії слабких незміцнених часових зв’язків. При достатній силі нервових процесів вони концентруються” [Данилова, Крылова, 1989]. Діалектичний зв’язок стимулу та реакції фіксується в експериментальній психології, яка відмічає “перевагу слабого стимулу над сильним в умовах низької здатності до реагування” [Ниеми, 1986, с. 47]. Тут можна навести і інший приклад. На початковій стадії сну спостерігається звуження розподілу збудження в корі головного мозку (парадоксальна фаза), що приводить, відповідно до нашої схеми, до розширення поля стимулів, тобто до зниження порогів чуттів.

Наша схема знімає принципові труднощі психологічних шкіл, які вивчають поведінку людини в контексті формули “стимул-реакція”, оскільки тут ми можемо пояснити, чому між стимулом і реакцією завжди присутнє дещо у вигляді “відстроченої реакції”, “внутрішньої детермінанти поведінки” тощо [Ярошевский, 1974]. “Відстрочена реакція” доводить, що організм діє як психофізичне ціле, і тому при його аналізі слід досліджувати різні напрямки всього розмаїття зв’язків індивіда з реальним світом, що передбачає використання не лише психології, але й неврології, соціології, неврології, педагогіки.

“Відстрочена реакція” в плані людської комунікації втілюється в нещирості людини, коли її думка (стимул) не адекватна поведінці (реакції). Нещирість передбачає розщепленість людської істоти, яка бажає та думає одним чином, а говорить та діє іншим. Дану ситуацію у відношенні до взаємодії двох індивідів, один з яких в процесі комунікації дає пораду, а другий – її одержує, можна виразити наступною схемою [Тихомиров, 1984, с. 152]:

Істинні мотиви людини, яка дає пораду	ПОРАДА	Істинні мотиви людини, яка отримує пораду
Демонстровані мотиви того, хто дає пораду		Демонстровані мотиви того, хто одержує пораду

Треба сказати, що розглянуті нами четверинні схеми містять п’ять головних елементів, з яких п’ятий – є інтегруючим. Так, в даосизмі чотири складові світу, сильний та слабкий типи ян та інь, впливають з єдиного начала Дао [Дюмулен, 1994, с. 526].

Можна говорити про п’ять духовних довершеностей буддизму: віру, енергію, пильність душі, зосередженість розуму, досягнення мудрості [Свет на пути...]. Чотири стани речовини (твердий, рідкий, газоподібний, плазмовий) доповнюються п’ятим станом – вакуумним.

Можна говорити про чотири типи фундаментальної фізичної взаємодії, котрі регулюються п’ятим, поки що гіпотетичним типом, – великим об’єднанням, в межі якого крім електромагнітного, гравітаційного, сильного, слабого типу входить так званий торсіонний тип (що створюється обертанням тіл), за рахунок чого була вирішена проблема суперпоєднання та була реалізована програма геометрізації Кліфорда-Ейнштейна-Картана [див. Акимов, 1996].

Можна спробувати й п'ять стійких елементарних часток, що лежать біля витоків мікро- та макросвітів (протон, електрон, нейтрон, фотон, нейтрино [Физ. эн. сл., с. 836–837]), як і загальні характеристики елементарних часток (маса, яка співвідноситься з речовиною, час життя – з часом, електричний заряд – з полем, спіні – з рухом, просторові особливості – з простором), вкласти в “прокрустове ложе” п'ятиобразності.

Можна відмітити й чотири форми держав за Платоном (тимократію, олігархію, демократію, тиранію) [див. Лосев, 1979]. П'ятим типом державності можна було б назвати той, що сполучає в собі чотири типи, виступаючи їх генетичним джерелом.

Можна виділити п'ять суспільно-економічних формацій (СЕФ): первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, соціалістичну. Комуністичну СЕФ вважають повторенням первіснообщинної (“злидненням комунізмом”) на більш високому соціально-політичному та економічному витку розвитку.

Подібно до цього, можна відмітити і феномен “пентархії” (п'ятивладдя) патріархів древньої християнської церкви, що стояли на чолі п'яти патріархатів – Риму, Константинополя, Олександрії, Антіохії, Єрусалиму.

У вченні йоги відокремлюються п'ять модифікацій розуму, які визначають п'ять рівнів духовного життя людини:

- 1) розсіяний стан,
- 2) притуплений стан,
- 3) відносно заспокоєний стан,
- 4) зосереджений стан,
- 5) припинення розумової діяльності.

Можна говорити про чотири принципи логічного мислення (принцип несуперечливості мислення, закони виключеного третього, достатньої підстави, тотожності), п'ятим принципом можна вважати принцип парадоксальності мислення, яке, за Гегелем, є єдністю тотожності та не-тотожності і яке синтезує дві взаємовиключаючі стратегії обробки інформації людиною, що відбиті у функціональних особливостях роботи півкуль головного мозку.

При цьому мислення виявляється як єдність знакового та предметного, абстрактного та конкретного, чуттєвого та логічного типів осягнення буття, що передбачає саме парадоксальний зміст цього мислення.

Чотири групи математичних аксіом (аксіоми належності, руху, неперервності, порядку) можна доповнити п'ятою аксіомою – системою парадоксальних аксіом теорії множин.

Можна говорити про п'ять видів клітинної енергії: електрична, механічна, осмотична, хімічна, теплова [Нетрадиционные...].

Структура мови має п'ять рівнів – звук, склад, слово, словосполучення, речення. Звідси впливають п'ять головних типів мов, кожний з яких базується на одному з рівнів: ізолюючий, аглютинативний, флективний, інтрафлективний, інкорпорууючий [Скаличка, 1969].

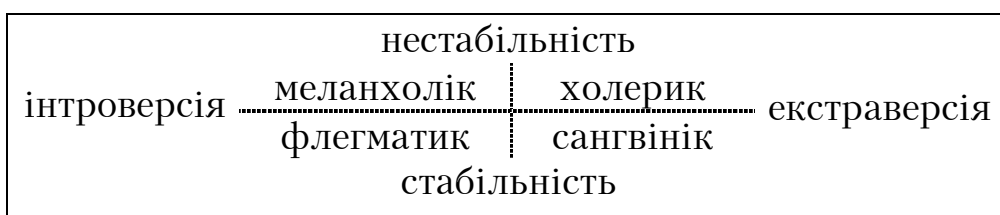
Можна привести і вражаючу таблицю корелянтів “п'яти елементів” у системі Дао [див. Юркевич, 1991; див. також: Кит. цигун-тер., с. 78], можна говорити й про п'ять аксіом Евкліда, на яких будується трьохтомний підручник геометрії.

Б. Рассел, що мучився питанням, чи знаємо ми твердо істинність постулатів “наукового висновку”, сформулював п'ять теоретико-пізнавальних постулатів:

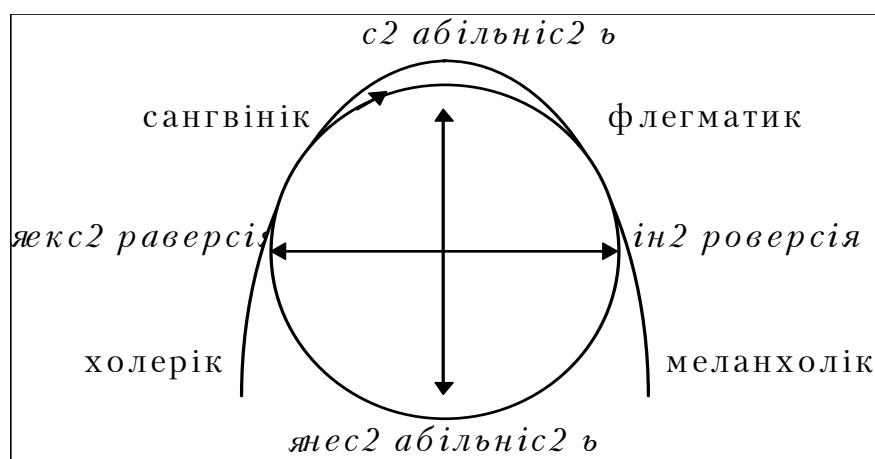
- “квазіпостійності” явищ,
- незалежності причинних ліній,
- просторово-часової неперервності,
- “структурний постулат” та
- постулат аналогії.

Дані постулати, як вважав Б. Рассел, необхідні науці для виправдання індуктивних узагальнень в науках [Рассел, 1957].

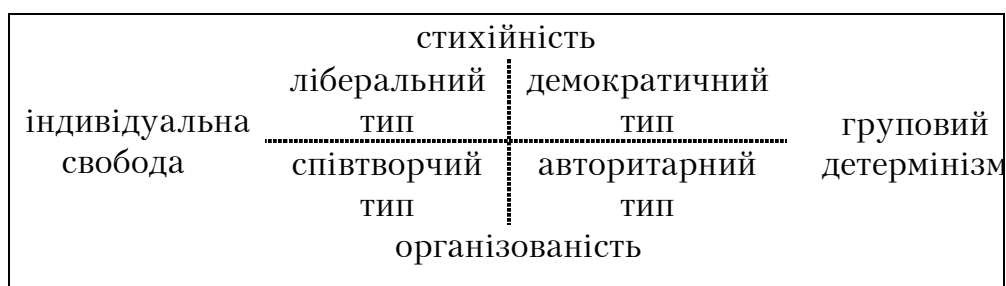
Наведемо декілька схем, які описують той чи інший аспект людини. “Круг Айзенка” в своїх головних рисах має такий вигляд:

Подамо дану схему на основі схеми конфігурації хвилі:

Дана схема узгоджується зі схемою координації типів керівних структур:

У гештальт-психології та гештальт-терапії одним з головних питань є питання про контакт, взаємодію організму та середовища. Тут розроблена концепція головних типів регуляції межі цього контакту [Доголапов, 1994]: 1) проєктивний контакт (виливання), 2) інтроєктивний контакт (поглинання), 3) конфлюєнтний контакт (зливання), 4) дефлексивний (зачинення кордону). будь-який нормальний організм володіє всіма типами регуляції межі, які в гештальт-терапії одержують таку координацію:

Р. Акофф та Ф. Емері підійшли до проблеми людського характеру з позиції “цілеспрямованих систем” та принципу вірогідності, що дозволило їм побудувати наступну модель [Акофф, Емері, 1974]:

активний суб'єктоверт (нечутливий, активний, "злодій")	пасивний суб'єктоверт (нечутливий, пасивний, "йог")
активний об'єктоверт (чутливий, активний, "шеріф")	пасивний об'єктоверт (чутливий, пасивний, мрійник")

Подібні схеми ми знаходимо у Л. Н. Собчик [Собчик, 1991], наприклад тип реагування людини приймає такий вигляд:

сензитивність, потреба у розумінні	спонтанність, нестійкість інтересів
опірність, завзятість	лідерство, самоутвердження

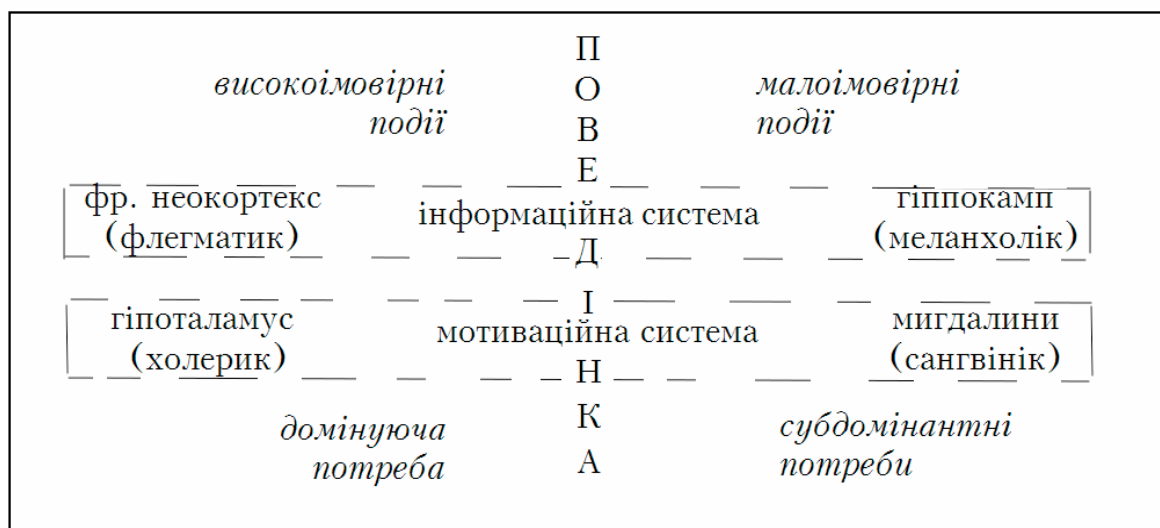
Вказана схема узгоджується з класифікацією чотирьох типів чоловіків і жінок С. Бема: 1) чоловіки (або жінки) маскулінні, 2) чоловіки (жінки) фемінні, 3) андрогенний тип – вираженість одночасно і маскулінності, і фемінності, 4) недиференційований тип зі слабо вираженою фемінністю та маскулінністю [Русалов, 1993; Вет, 1974].

В. Шамаков у книзі "Священна книга Тота. Великі аркани Таро (Абсолютні начала синтетичної філософії езотеризму)" [Шамаков, 1916, с. 371] наводить таблицю відносностей чоловічого та жіночого начал:

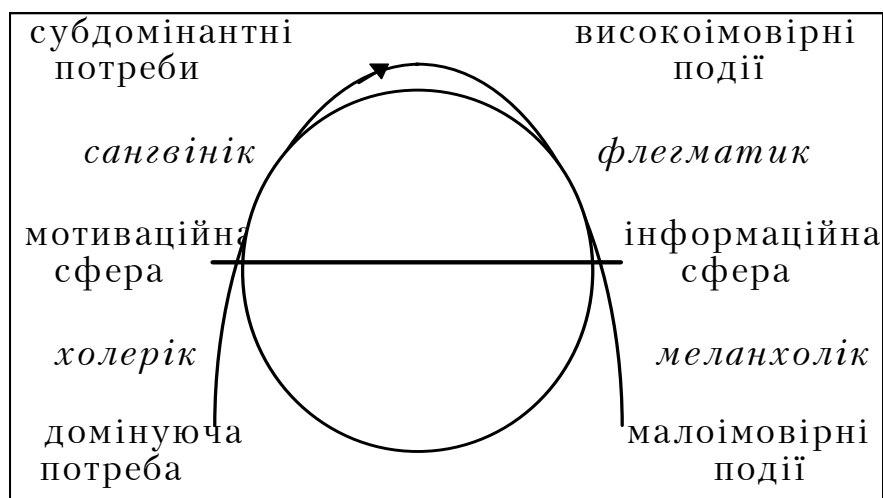
Ідейність +	Ідейність –
жіноча	чоловіча
ЖІНКА	ЧОЛОВІК
Чуттєвість –	Чуттєвість +
жіноча	чоловіча

Думка
Двостатевий
ПОЧУТТЯ
центр
Чуття

П. В. Симонов [Симонов, 1991] наводить таку схему функціональної спеціалізації структур мозку, що приймають участь в генезі емоційних реакцій:

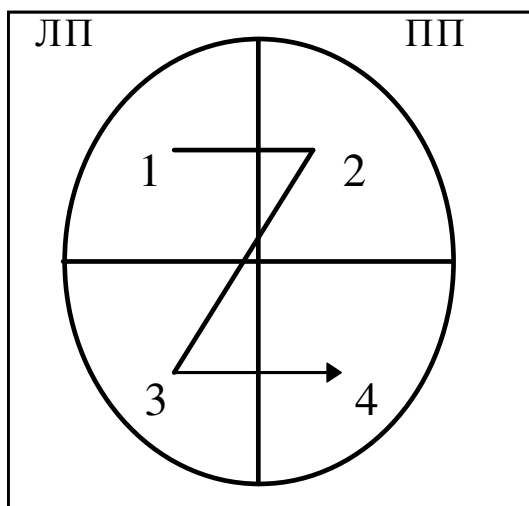

Подамо дану схему на основі схеми конфігурації хвилі, де поведінка постає у вигляді хвилеподібного процесу:

Якщо брати до уваги, що, як вважає П. В. Сімонов, права півкуля мозку відповідає за мотиваційну сферу (цілепокладання), а ліва – за вибір засобів досягнення цілі (і в той же час ліва та права півкуля забезпечують відповідним чином інформаційну та енергетичну регуляцію поведінки людини [Ананьев, 1963]), то схему П. В. Сімонова можна інтерпретувати в контексті нашої концепції. Цікаво, що Кант приблизно в такій же формі уявляв собі координацію темпераментів: сангвінік суперечить меланхоліку, а холерик – флегматику. Крім цього, сангвінік и холерик, а також меланхолік и флегматик при сполученні один з одним нейтралізуються [Кант, 1963–1966, т. 6; див. Псих. инд. различий, с. 248–249].

П. В. Сімонов пише про зсув фокусу максимальної активності у процесі вироблення умовного рефлексу [Сімонов, 1997] (ліва півкуля – ЛП; права півкуля – ПП):

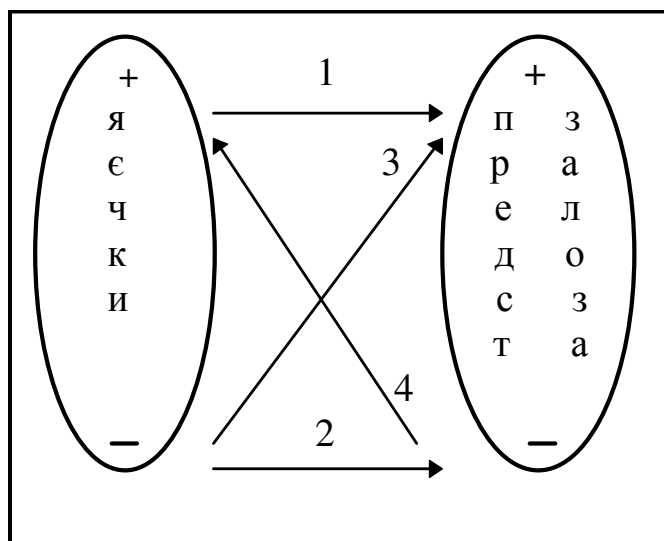
Наведено розролену нами темпераментальну модель людини

Ст. Гроф пише про те, що застосування методів трансперсональної психології дає підставу констатувати чотири типи психоделічних станів (що складають так звану картографію станів людської свідомості): абстрактні (або естетичні) переживання, психодинамічні (або біографічні – повторне переживання емоційно значущих станів), перинатальні (що відображають події, які безпосередньо передують біологічному народженню, пов'язані з ним або настають зразу за ним) і трансперсональні (відчуття розширення свідомості за просторово-часові межі Его) переживання [Гроф, 1990, с. 437–448]. Координацію цих переживань можна показати за допомогою логічного квадрата, беручи до уваги, що дані переживання відкриваються у наступному порядку: естетичні (вони на торкаються сфери безсвідомого та не мають психодинамічного значення) -> психодинамічні -> перинатальні -> трансперсональні:

естетичні-----трансперсональні
психодинамічні-----перинатальні

Половий потяг (лібідо) в фізіологічному плані регулюється моделлю, яка подібна до схеми логічного квадрата [Сексонат, с. 20]:

1 – підвищення секреторної активності яєчок стимулює функцію передстатевої залози; 2 – зниження секреторної активності яєчок пригнічує функцію передстатевої залози; 3 – підвищення надходження секрету передстатевої залози в кров’яне русло (в період статевого втримання) гальмує секреторну активність яєчок; 4 – зниження секреторної активності передстатевої залози (при активізації статевих стосунків) стимулює діяльність яєчок. Знак “+” позначає підвищення внутрішньої секреторної активності, знак “-” – її зниження.

Існує два типи енергетичного забезпечення організму, яке контролюється 4-компонентною системою – глюкозою і жирними кислотами з одного боку і гормоном росту та інсуліном з іншого [Хронобиол. и хрономед., с. 328]. В структурі логічного квадрата координація цих компонентів набуває вигляду:

глюкоза	жири
гормон росту	інсулін

Згідно з Г. Сквородою [див. Галинская, 1986], людина є єдністю внутрішнього та зовнішнього аспектів, при цьому в теорії “трьох світів” Г. Сквороди ми знаходимо головний світ – космічний (Всесвіт, макрокосм) та два світи, що з нього впливають – світ людський (мікрокосм) та символічний (світ біблійський, що є єдністю внутрішнього та зовнішнього, тобто знаку та символу). Кожен з цих трьох світів має видимий та невидимий аспекти. Світ біблійський виступає зв’язуючою ланкою між видимим та невидим аспектами макро- і мікрокосмів. В структурі логічного квадрата ми маємо:

макрокосм видимий	біблійський світ (знак + символ)	мікрокосм видимий
макрокосм невидимий		мікрокосм невидимий

Розвиток світу при цьому має йти таким чином:

макрокосм видимий (речовина) →

макрокосм невидимий (час) →

мікрокосм невидимий (рух) →

мікрокосм видимий (поле) →

біблійський світ як вінець розвитку.

Теорія синтезу знань передбачає можливість виразити всі уявлення людства через схему логічного квадрата. Наприклад, типи цивілізацій та суспільно-економічних формацій можна подати таким чином:

первіснообщинна (мисливська)	соціалістична (інформаційно-технократична)	капіталістична (ремісно-технічна)
рабовласницька (військова)		феодальна (скотарсько-хліборобська)

Подамо структуру форм суспільної свідомості:

мистецтво	мораль-право-політика	наука
релігія		філософія

Подамо структуру точних та гуманітарних наук:

біохімічні	космологічні	технічні
логіко-математичні		фізичні

культурологічні	суспільствознавчі	філологічні
історичні		географічні

Структура літератури:

поезія	література	проза
лірика		драма

Можна говорити про чотири аспекти людини як єдності індивідуально-особистісного та культурно-історичного:

індивідуально-особистісне	ЛЮДИНА	культурно-історичне
культурно-історичне в сфері індивідуально-особистісного		індивідуально-особистісне в сфері культурно-історичного

Таким чином, можна говорити, що логічний квадрат постає теоретичним структурним першообразом Всесвіту, що підтверджується космологічною гіпотезою про “чарункувату” структуру Всесвіту [Зельдович, 1985; Новиков, 1988; Зельдович, Хлопов, 1988].

Головним символом древньокитайського художнього канону мейхуа (і Єдиного як такого) є зображення світового дерева, де абсолютний початок символізує квітконіжка (Тайцзі). Чашечка, що підтримує квітку, є вираженням трьох сил – Неба, Землі і Людини, що знаходиться між ними. Сама квітка уособлює п'ять першоелементів та зображається з п'ятьма пелюстками. Кінцівки гілок символізують вісім триграм з “Книги Перемін” [Завадская, 1975, с. 260]. “Динамічна втіленість цього Єдиного як еквівалента світового

дерева визначена дев'ятьма фазами, що відображають зміну і неперервний біг фаз росту...” [Казначеев, Спирин, 1991, с. 177].

Розглянемо деякі аспекти метрики універсальної моделі буття. Ми вже писали, що китайська нумерологія оперує вісьмома триграмами (образами першооснов світобудови), а також гексаграмами, (яких налічується 64), що розумілися як реальні ситуації, котрі впливають із взаємодії першооснов. 64 гексаграми, таким чином, вичерпують всі можливі варіанти статичного та динамічного аспектів світобудови.

Цікаво, що системний аналіз також оперує всеосяжними типами систем, яких саме 64 [Урманцев, 1978]. Генетична інформація виявляється також 64-образною, оскільки структура ДНК складається з чотирьох азотистих основ, які формують чотири “букви” будь-якого генетичного “повідомлення”. Кожне слово такого “повідомлення” складається з трьох “букв” і називається кодоном. Таким чином, повний “словник” генетичного коду містить 64 триплети [Дубровский, 1980].

Мабуть не випадково те, що гіпоталамус, який контролює головні операції внутрішнього середовища організму (зв'язок емоційної та вегетосоматичної сфер), регулює діяльність залоз внутрішньої секреції, складається з 32 пар ядер [див. Малахов, 1995, т. 4, с. 98]. Ми вже відмічали модель “східчастої гірки”, що описує вісім рівнів організації живої природи: електронний, молекулярний, клітинний, тканинний, організменний, видовий, біоценотичний, біосферний [Митникова, 1980]. Зрозуміло, що життя актуалізується як системне явище, як прояв цілісності, де всі елементи взаємопов'язані та взаємообумовлюють один одного, при цьому кожний рівень життя рефлексує на всіх інших рівнях [Югай, 1976, с. 211; Бернал, 1969; Чижевський, 1976]. Як писав В. І. Вернадський, “у атомному аспекті світу живий організм цілком входить у біосферу, в середовище життя” [Вернадский, 1934]. Отже, приймаючи до уваги, що вісім рівнів життя взаємопрояснені, маємо 64 елементи. Не лише жива, але й нежива матерія характеризується 64 елементами. Якщо звернутися до Періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, то можна констатувати, що вона “служить ключем до глибокого пізнання речовини та є одним з найбільш широких узагальнень в галузі фізики та хімії” [Гончаров, Корнилов, 1977]. Елементи в Періодичній системі розташовані у восьми групах та семи періодах. Якщо припустити, що восьмий період як перехідний до “іншого” типу матеріальності присутній в Періодичній системі віртуальним чином, то фактично матимемо 64 елементи. Якщо не враховувати восьмий період, то маємо 56 елементів.

З числом 56 ми зустрічаємось, коли дізнаємось, що існує 56 етногенетичних та етнографічних гілок, пучків, чи центрів, народів Землі [Алексеев, 1987]. Крім того, одна з галузей езотеризму оперує системою арканів (таїнств), які вважалися ланками в цілісному житті світобудови. Всього – 56 арканів [Шмаков, 1916]. Цікаво, що відомий Стоунхендж – величезна древня обсерваторія та унікальна храмова споруда, оперує 56-ма лунками, які розташовані на рівних відстанях один від одного [Саракташ, Свиридова, 1991].

Розглядаючи речовинний аспект матерії, можна констатувати: максимальна кількість електронів на електронному рівні не перевищує 32. Якщо прийняти до уваги, що дані 32 електрони “стабілізуються” 32 протонами в ядрі атома, ми знову одержуємо 64-образну структуру, що відображує закономірність граничного елементарного наповнення матеріальної форми. Слід сказати, що й польовий рівень матерії виявляє подібну закономірність. Елементарні частки складаються з шести кварків і шести антикварків. Маємо шість кварків, кожний з яких є дуальною сутністю. Крім того, кожний кварк існує у трьох видах, що нагадує структуру триграми та гексаграми китайської нумерологічної системи. Всередині елементарної частки кварки “склеюються” глюонами, яких вісім.

Головне поняття в соціометричній системі Дж. Морено є “соціальний атом”, який складається з чотирьох комплексів (життєвого, трудового, сексуального, культурного) та охоплює приблизно 65 людей [Moreno, 1967, р. 176]. В психології міжособистісних відношень число 64 знаходить втілення в концепції поведінкової матриці, яка враховує взаємодію двох партнерів, кожний з яких реалізує два взаємовиключних типи поведінки в

спектрі чи переважання одного з виборів, чи їх чергування [Келли, Тибо, 1984]. Така розкладка приводить саме до 64 поведінкових ситуацій. К. Юнг виділяв чотири головні психологічні функції людини: мислення, емоції, чуття, інтуїція, які дають певний тип людини, при цьому людина може бути чи екстравертом, чи інтравертом, а ці дві якості, в свою чергу, мають свідому чи безсвідому установку. Отже, ми маємо 16 типів особистості. Якщо враховувати, що кожний з цих типів диференціюється у чотирьох площинах (чоловічій, жіночій, астенічній та гіперстенічній), то ми маємо 64 типи людини.

Можна відмітити й те, що дихання пранаями має довершенну пропорцію – 16: 64: 32 [Игнатенко, Годованец, 1991]. З числом 64 ми зустрічаємось також тоді, коли читаємо “Діамантову сутру”, що є наріжним філософсько-психологічним джерелом буддизму. Тут йдеться про 32 ознаки та 32 не-ознаки речей світу [Торчинов, 1986, с. 57]. У сумі маємо 64 фундаментальні ознаки. У системі каббали ми зустрічаємо 32 аспекти загальної мудрості (10 сефірат та 22 літери єврейського алфавіту [Истоки тайн., с. 47]; імена сефіратів: Корона, Мудрість, Розуміння, Милосердя чи Любов, Суворість чи Справедливість, Краса, Перемога, Слава та Сяння, Основа, Царство [Боа, Литтл, 1992, с. 166]). Каббала також вчить, що, езотеричне пізнання Бога здійснюється у 32 напрямках [Боа, Литтл, 1992, с. 167]. Цікаво, що в Корані жінка Адамова була створена з доставкою йому (Адаму) їжі – “восьми тварин у чотирьох парах” (К. 39:8). Якщо припустити, що кожна тварина була доставлена в чотирьох парах, маємо саме 64 тварини. Ми вважаємо, що не випадковим є й факт, що езотерика нараховує 64 закони “Вічного Розуму” [Николаева, 1992].

Слід відмітити ще один факт: “періоди посиленого росту бактерійкладаються у строго визначені терміни. Вони протікають на протязі 1, 2, 4, 8, 16, 32 одиниць часу, що приблизно дорівнює добі”. Вказані числа це – члени ряду геометричної прогресії, які по-іншому можна назвати обертонами [Вельхвер и др., 1991]. Цей факт узгоджується з музичними закономірностями. Згадаємо, що тривалість найкоротшої ноти відповідає одній шістдесят червортій частині цілої ноти. Алфавітні мови також налічують 64 фундаментальних структурних елементи, оскільки ці мови, “як правило, мають від двадцяти до сорока букв плюс одну-дві дюжини цифр та розділових знаків; таким чином, для таких мов виявляється достатнім 64 незалежних знаків” [Саган, 1986].

Треба додати, що 64 гексаграми, які розумілись як образи першобудови світу, хвилювали багатьох мислителів. Лейбніц вбачав у гексаграмах двійкову систему числення, інші – шифровану філософію, знаряддя для пророкування майбутнього, оскільки 64 фігури “відповідають 64 фазам будь-якого процесу”. Конфуцій говорив своїм учням, якби доля дарувала йому ще сто років життя, він половину віддав би на вивчення перестановок та коментарів до них [Переломов, 1993]. В. Вільгем, аналізуючи “Книгу Перемін”, писав, що вісім триграм вважаються перебуваючими у стані неперервної зміни, подібно до того, як у фізичному світі ми маємо справу з постійним перетворенням одних явищ у інші. При цьому головна увага при аналізі динаміки триграм приділяється не речам у стані існування, що типово для Заходу, а рухам речей при зміні, ось чому вісім триграм є зображеннями не речей як таких, а тенденцій до їх руху.

Зрештою, вісім триграм фактично означають дев'ять, оскільки восьма триграма є одночасно першою триграмою нового циклу світової зміни, яка може розумітися як неперервний процес, що складається з дев'ятоквих “пачок” подій, які пов'язані одна з одною у сфері першого та дев'ятого членів кожної пачки. На цьому принципі будується десяткова система числення. Згадаємо дивовижний факт з шкільної математики: при множенні будь-якого числа на дев'ять, сума цифр добутку, яка визначається прийнятим у нумерології способом, дорівнює 9. Наприклад, $9 \times 111 = 999 \rightarrow 9 + 9 + 9 = 27 \rightarrow 2 + 7 = 9$. Дане явище пояснюється тим, що число дев'ять є найбільшим однозначним числом арабських цифр, які використовуються у десятковій системі числення. З цієї точки зору вважається більш доцільним назвати нашу десяткову систему дев'ятковою.

Сподіваємось, наведених прикладів достатньо для того, щоб показати: метрика універсальної моделі буття відображає реальну дійсність.

ГЛАВА 4. ЛОГІЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БУТТЯ

Дао народжує одне, одне породжує два, два породжують три, три дає початок всім речам.

Лао-цзи [див. Шмаков, 1916, с. 110]

Наукове знання не підсумовує, і не може бути підсумованим ані в який синтез, спеціалізація, що зростає, є законом розвитку науки. Науці самій не вибратися з емпірії, в якій все – множинність.

С. М. Булгаков [Булгаков, 1912]

Закони логіки є законами зовнішнього об'єктивного світу і ми мислимо відповідно до цих законів.

Б. Рассел [Russell, 1969]

Те, що знаходиться внизу подібно до того, що є угорі, і навпаки, те, що знаходиться угорі, подібно до того, що знаходиться внизу, задля здійснення чуда єдності.

Гермest Трігеміст [див: Саракташ, Свиридов, 1991]

Через поєднання двох дерев – життєздатного, але даючого кислі плоди, та слабкого, що дає смачні плоди, ми одержуємо нове дерево, сильне, що приносить прекрасні плоди. Таким же чином з сластолюбності можна одержати найпіднесену любов, зі злості – ворожість до зла, з пихатості – прагнення до Божественної слави.

О. М. Айхванов [див. Путь к себе]

Згідно з структуралізмом як філософським напрямком, “структура – це сукупність прихованих відношень, які виявляються “силою абстракції” в ході руху від явища до сутності. При цьому має місце абстрагування від субстратної специфіки елементів тієї чи іншої системи. В них враховуються лише так звані “реляційні” властивості, тобто властивості, котрі залежать від їх положення в системі, від відношень, що пов’язують їх з іншими елементами. Така **абстрактна структура**, яка була вичленована таким чином, підлягає дослідженню методами **формальної логіки та математики...** Вона відкриває можливості дедуктивної побудови теорії, широких типологічних узагальнень” [Совр. бурж. фил., с. 543–555]. Тут можна говорити про методологічний примат відношень над елементами у системі. Крім того, для виявлення структури об’єкта, який розвивається, слід абстрагуватися від його розвитку і розглядати його частини як співіснуючі, як синхронічні. Тобто тут ми маємо єдність синхронії і діахронії.

У формальній логіці тріада “суб’єкт – межа – об’єкт” одержує відображення у вигляді трьох форм мислення – в судженні, понятті, умовиводі. Якщо судження – це дещо “дискретно-речовинне”, “корпускулярне”, оскільки воно прагне щось ствердити, чи заперечити, то умовивід це принципово “континуально-польова” сутність, бо умовивід прагне поширити судження за межі його онтологічної актуалізації в сферу здогадок та висновків, що є досить непередбаченими в плані їх теоретичної “локалізації”. Тобто певний умовивід як висновок (в межах, головним чином, некласичних логічних систем (див. [Тульчинский, 1979]) може бути результатом різних шляхів руху думки, що можуть суперечити один одному.

З іншого боку, один ланцюг думки може в кінцевому підсумку народити декілька висновків. Поняття – це межа між судженням та умовиводом, оскільки воно поділяє “прагнення” судження до актуально-дійсного, і “спрямованість” умовиводу до потенційно-можливого. Ці два протилежні напрямки мислення людини роблять його досить

збалансованою сутністю і відповідають двом аспектам класичної логіки – логіки визначення та логіки доказу.

Судження при цьому має триелементну структуру: суб'єкт судження (виражає знання про предмет судження), предикат судження (виражає знання про ознаки предмету) та зв'язка, яка встановлюється між ними. Дане “членування” думки універсальне. І. М. Сеченов писав: “У всіх народів всіх віків, всіх племен і всіх ступенів розумового розвитку словесний образ у найпростішому вигляді зводиться до нашого тричленного речення” [Сеченов, 1947, с. 376], яке відбиває зв'язки та відношення, що існують між речами та їх властивостями в самому оточуючому світі. Треба сказати, що ознаки предмета, які відображуються предикатом, пов'язані не з предметом, а з його “функціональним” оточенням. Як вчить логіка визначення, визначити предмет можна лише співвідносячи його з іншими предметами, в буттєвій “орбіті” яких він обертається. Як відмічав Р. Карнап, “визнати щось реальною річчю чи подією – це зуміти включити цю річ в систему речей в певному просторово-часовому положенні серед інших речей, названих реальними” [Карнап, 1959, с. 301-302]. Крім того, властивості, ознаки предмета виявляються лише у сфері взаємовідношень між цим предметом і множинністю інших предметів, що складають зовнішнє середовище.

Ось чому ознаки предмета по суті зводяться до класу предметів, до якого наш предмет відноситься і який (клас) формує специфічне середовище свого існування. Ми бачимо, що внутрішнє (суб'єкт, предмет) і зовнішнє (об'єкт, клас предметів), тобто дещо єдине та множинне, взаємно обумовлюються та одночасно суперечать один одному, подібно до корпускули та хвилі.

Цікаво відмітити два філософських напрямки, які співвідносяться з даною дуальною градацією світу – логоцентризм та постструктуралізм. “Логоцентризму, що базується на ідеї присутності, данності, смислу, єдності, повноти тощо, в постструктуралізмі протипоставляють ідею різниці та множинності” [Современ. зап. фил., с. 244].

Протиріччя між єдиним та множинним знімається в категорії “цілого” [Лосев, 1990, с. 19–22], чи у категорії “сили” [Гегель, т. 5, с. 619–653] (питання про причину органічних явищ росту ілюструє проблему цілісності: чи причина полягає в сукупності організму, чи в процесі взаємодії окремих елементарних частин [Шванн, 1939, с. 339]), тобто на рівні межі, відношенні між суб'єктом та об'єктом. Ми вже писали, що ця межа виявляє чотири аспекти, бо мають чотири альтернативні сфери своєї актуалізації. В основі чого лежать чотири відомі нам принципи індійської логіки:

- 1) буття,
- 2) не-буття,
- 3) ні те, ані інше,
- 4) і те, і друге.

Ці чотири альтернативи в буддизмі ототожнюються з чотирма рівнями осягнення реальності людиною: “На першій та на другій стадіях ілюзію долає відповідно суб'єкт та об'єкт... На третій стадії відкидаються і суб'єкт, і об'єкт, але різниця між ними все ще залишається. Цей рівень заперечення відноситься до стану свідомості в найбільш напруженому спогляданні. Лише на четвертій стадії досягається відсутність всіх протиставлень суб'єкта та об'єкта. Реальність усвідомлюється в її остаточній єдності” [Кандыба, Кандыба, 1993, с. 234–235].

Тут ми маємо процес розвитку світу від стану поляризації суб'єкта та об'єкта, коли вони утверджують себе, заперечуючи один одного (“1. суб'єкт”, “2. об'єкт”), до стану їх відмінності, коли вони переходять від самоствердження до самозаперечення (“3. ні те, ані інше”), а потім до стану тотожності, єдності, що досягається через їх самозаперечення, коли вони можуть співіснувати і не суперечити один одному (“4. і те, і інше”).

Даний процес у зворотному порядку ілюструється схемою розвитку діалектичного протиріччя, яке проходить три етапи: тотожність (“і те, і інше”), відмінність (стан переходу протилежних основ до самозаперечення, коли вони переходять з стану “небуття” до буття –

“ні те, ані інше”), протилежність (стан, коли вони досягають рівня самоутвердження та починають заперечувати один одного – “суб’єкт”, “об’єкт”).

Якщо врахувати відповідні співвідношення (тобто співвіднести стан буттєвості з речовинно-корпускулярним, а небуттєвості – хвилювим аспектами Всесвіту [див: Библер, 1975, с. 181–182]), розвиток суб’єкт-об’єктних відношень має наступний вигляд:

1) утвердження суб’єкта (буття, корпускулярно-речовинний стан світу),

2) утвердження об’єкта (небуття, хвиле-польовий стан світу),

3) заперечення суб’єктом самого себе,

4) заперечення об’єктом самого себе. Дана схема, що констатує єдність утвердження та заперечення, досить близька до гегелівського розуміння процесів мислення та становлення світу, яке, за Гегелем, є єдністю буття та небуття (ніщо) в їх русі [Гегель, т. 5, с. 106].

У вищевикладену схему можна “вписати” фундаментальні конструкти матерії. Одержуємо наступне: 1) буття, речовина (речовинно-корпускулярний, дискретно-перервний аспект матерії), 2) небуття, поле (хвиле-польовий, континуально-неперервний аспект матерії), 3) заперечення речовини, рух, 4) заперечення поля, час. Слід пояснити, що заперечення речовиною самої себе є рухом (чи полем як рухом у “чистому вигляді”), бо рух так чи інакше нівелює речовинні утворення як у філософському (див: апорію Зенона “Стріла” [Кондаков, 1975, с. 571]), так і у фізичному розумінні [Аронов, 1992]. Поле, яке заперечує себе, є речовина, бо поле, як рух у “чистому вигляді”, не має маси спокою, і коли маса спокою “досягається”, то це означає, що поле перетворюється у речовину. Даний висновок не є чимось незвичайним: ще Ейнштейн казав, що речовина – це “конденсоване” поле [see: Сапек, 1961] (тобто, речовина – викривлена порожнеча). Тут виявляється “принцип відносності конкретних станів матерії, що рухається” [Свидерский, 1964, с. 297]. Таким чином, поле, що заперечує себе, є речовиною, а вона, у свою чергу, є часовою сутністю, тобто є часом, бо час, як і речовина, що довів М. А. Козирев, несе в собі певну організацію, певну структуру, виражаючи той чи інший ступінь упорядкування речовинних утворень [Козырев, 1958, 1982].

Таким чином, наша схема набуває вигляду:

1) речовина,

2) поле,

3) рух,

4) час.

Треба додати, що дані висновки прояснюють досить проблематичні теоретичні співвідношення між енергією та інформацією [Дубровский, 1980, с. 96; Урсул, 1975; Шеннон, 1973; Бриллюэн, 1966; Николаева, Пушкин, 1980; Лупичев, 1990; Быховский, 1965; Тринчер, 1965; Веккер, Палей, 1971; Колмогоров, 1987].

Річ у тому, що поле як “рух у чистому вигляді” можна вважати енергією, оскільки енергія – це міра руху, тобто вона є сутністю, що актуалізується принципово як рух (як в потенційно-віртуальній, так само і в актуально-дійсній формах, що однаково реальні на фундаментальному квантовому рівні Всесвіту, де потенційно-можливе та актуально-дійсне не диференціюються, а потенційне виявляється невід’ємною властивістю світу [Данин, 1991; Купцов, 1976; Омеляновский, 1971; Ласточкин, 1979]).

Речовину як часове утворення можна вважати інформаційною сутністю, яка виражає міру організації, упорядкованості та різноманітності матеріальних форм. Речовина, що володіє певною структурою, характеризується деякою упорядкованістю та організованістю, тобто, по суті, є інформацією. Зв’язок речовини з часом та інформацією простежується через наступний факт: “величина накопиченої інформації вважається пов’язаною з ентропією та ходом часу: по мірі росту накопиченої інформації ентропія зменшується, а час уповільнюється” [Дубров, 1987, с. 103; Земан, 1966].

Окрім цього поле як “рух в чистому вигляді”, як виразник енергії (міри руху), є мов би всюдисущою формою матерії, вірогідність (подійність) якої наближається до одиниці, а її інформація, таким чином, – до нуля. Речовина ж, навпаки, є, на відміну від поля, принципово

локалізованим у просторі утворенням, яке має імовірність завжди меншу, ніж одиниця і тому характеризується певною інформацією, тим паче, що речовина, як вчить космологія, це досить рідкісне явище у Всесвіті, більшість якої існує у формі плазми. Інформація, що притаманна речовині, в даному разі, є актуальною сутністю, на відміну від енергії, що міститься в речовинному утворенні, яка, за ейнштейнівською формулою ($E = MC^2$), репрезентована в ньому в “схованому”, потенційно-віртуальному стані та виступає функцією швидкості, тобто залежить від руху, точніше поля як руху в чистому вигляді.

Треба додати, що упорядкованість системи характеризується енергією (енергетичними показниками), в той час коли ступень організації системи – інформацією (інформаційною “ємністю” [Югай, 1976, с. 139]. Система як єдність при цьому характеризується одночасно упорядкованістю та організацією, тобто поєднує в собі енергетичні та інформаційні показники. Ліва півкуля як індивідуально-рольова сутність є виразником інформації. Інформація, як вважають, є виразником неоднорідності оскільки “будь-яка неоднорідність несе з собою певну інформацію” [Глушков, 1964]. Інформація в свою чергу передбачає наявність специфічного речовинного субстрату, чи структуру. Таким чином, інформація є виразником неоднорідності, багатоманітності, тобто індивідуальності [Югай, 1976, с. 141]. Крім того, інформація є “речовинним” утворенням, виразником індивідуально-дискретного аспекту Всесвіту.

Отже, дихотомія речовини та поля (як і інформації та енергії, часу та руху, що з ними співвідносяться), тобто, відповідним чином, множинного та єдиного, дискретного та континуального, внутрішнього та зовнішнього, суб’єктивного та об’єктивного, може бути співвіднесеною з дихотомією макро- та мікросвітів, що зближує фізичний та філософський зміст таких понять, як речовина та поле, суб’єктність та об’єктність, буття та небуття. Дійсно, мікросвіт, як свідчить квантова фізика, є принципово цілісною (тобто польовою) сутністю, що ілюструється принципом “ядерної демократії” М. А. Маркова [Марков, 1976; див. також: Налимов, 1979, с. 111; Флоренский, 1983]. Речовина ж є принципово дискретною, множинною сутністю, що притаманна переважно макросвіту.

Ми одержали чотири фундаментальні конструкти матерії, які об’єднуються п’ятим конструктом – простором, що є спільним для кожного з чотирьох вказаних і до якого всі вони зводяться. У фізичному та філософському розумінні простір можна віднести до фізичного вакууму, чи до ефіру древніх, який як концептуальна сутність був заново створеним у процесі розвитку науки [Подольный, 1983, с. 57]. Даний п’ятий конструкт можна співвіднести з п’ятим, поки що гіпотетичним, типом фундаментальної фізичної взаємодії, який має теоретичним чином синтезувати останні чотири типи. Треба додати, що фундаментальні конструкти матерії, котрі нами розглядаються, виражають на сьогоднішній день найглибинніший рівень узагальнення структурних особливостей матерії як первісної фізичної реальності, якою оперує наука (після феномену рефлексії, який, по суті, є первісною реальністю, з котрою на гносеологічному рівні стикається людина). Простір, який сполучає чотири фундаментальні конструкти матерії, можна співвіднести як з квінтесенцією древніх мислителів, так і з Абсолютом, чи “таковістю”, про яку Ашвагхоша казав наступне: “Таковість – це не те, що називається існуванням, і не те, що називається не-існуванням; це й не те, що одночасно є і існуванням, і не-існуванням; і не те, що є ні існуванням, ані не-існуванням” [Abhvaghosha, 1900].

Ю. А. Урманцев використовує четверинність у якості принципу аналізу “світоглядно-гносеологічних переваг” [Урманцев, 1993]. Якщо говорити про співвідношення спокою та руху, то тут разом з Ю. А. Урманцевим можна виділити такі підходи:

- 1) Реальність – лише рух (Кратіл з Афін: “в одну річку неможливо увійти двічі”).
- 2) Ілюзорність руху, реальність спокою (Зенон Елейський: парадокс “Стріла”).
- 3) Реальність як спокою, так і руху (Демокрит, Енгельс, Платон, Гегель).
- 4) Заперечення як спокою, так і руху (філософія мадх’яміків, Нагарджуна, Ар’ярвета та ін.).

Якщо тлумачити світоглядні переваги людини, котра характеризується розвинутим комплексом філософської свідомості, то можна відмітити чотири підходи до вирішення головного питання філософії:

1) Суб'єктивну реальність як єдино можливу визнають соліпсисти (йогачари, Брюне, Берклі та ін.) та об'єктивні ідеалісти (ведисти, Платон, Гегель та ін.).

2) Об'єктивну реальність як єдино можливу визнають вульгарні матеріалісти, “наукові матеріалісти, чарваки, Демокріт, Бекон, Маркс, Енгельс, Ленін та ін.

3) Обидві ці реальності, як взаємно паритетні, визнають дуалісти (саутрантики, картезіанці).

4) Існування обох реальностей заперечують мадх'яміки.

Дана філософська конструкція в принципі співпадає з моделлю розвитку світу, яку розробив І. Еріугена. Він відокремлює чотири стадії розвитку сущого (природи) як єдності Бога та світу: 1) “природа, що творить і не є створеною”, тобто Бог як першопричина всіх речей, 2) “природа, що створена і що творить”, тобто це платонівський світ ідей, який локалізовано в інтелекті Бога, 3) “природа, що створена і що не творить”, тобто це світ окремих речей, 4) “природа, що не створена і що не творить”, тобто знову Бог, але вже як кінцева мета всіх речей, що вбирає їх назад на виході світового процесу [Фил. сл., с. 569]. У цьому ж контексті слід виділити й чотири стадії розвитку світу і людини за П. Д. Успенським [Успенский, 1911, 1990, 1993, 1995]

Перейдемо до логічних імплікацій нашої моделі.

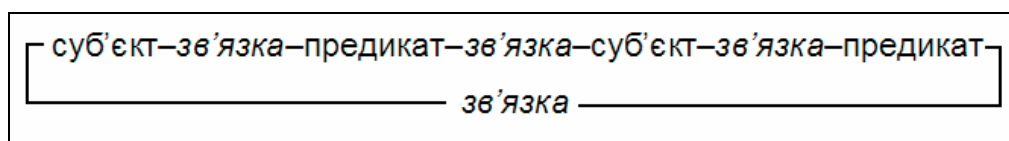
Судження, з точки зору найбільш загальної класифікації, поділяють на судження існування та судження відношення. Судження існування відображають сам факт існування і бувають стверджувальні та заперечні. При цьому, зрозуміло, будь-яке стверджувальне судження несе у собі в прихованій формі заперечення; те ж саме можна сказати і стосовно заперечного судження. Ось чому судження існування – це бінарна сутність. Судження відношення також бінарне, оскільки воно в найпростішому вигляді є відображенням двох суджень існування:

“Іван є брат Петра” = “(Іван є брат) є (Петро є брат)”

Запишемо

“*(Іван є брат) є (Петро є брат)*”

інакше:

Ми бачимо, що судження відношення в його найпростішому вигляді складається з восьми елементів. Воно має два судження існування, які складаються з трьох елементів кожне. Між ними встановлюється сьомий елемент – зв'язка, яка робить судження відношення цілісною сутністю. Така ж зв'язка в прихованому вигляді присутня між суб'єктом першого судження існування і предикатом другого судження.

Отже ми маємо вісім елементів. Якщо мати на увазі, що логічний квадрат, як формальна база для побудови універсальної моделі, містить у собі чотири елементи – чотири типи суджень, то наявні 32 елементарні конструкції думки. Якщо ж вважати, що умовивід в його найпростішій (а тому фундаментальній) формі складається щонайменше з двох суджень, то тут ми маємо 64 первісних логічних “атоми” думки.

Треба відмітити, що універсальна модель відповідає принципам теоретичної побудови теорії відносності Ейнштейна, який намагався, по-перше, охопити за можливістю всі явища та взаємозв'язки і, по-друге, закликав домагатися цього, взявши за основу якомога менше

логічно взаємно незалежних понять (головних законів чи аксіом). Вказану мету Ейнштейн називав “логічною єдністю” [Эйнштейн, 1966, с. 244-245].

Наша модель, що є універсальним структурним вираженням будь-якого предмета та явища, втілює у собі в найбільш повній мірі системний принцип функціонального еквіваленту, коли будь-який елемент будь-якої системи у своїй субстратній основі може бути заміненим іншим елементом при збереженні свого функціонального призначення. “В моделюванні на рівні людського мислення та практики такий акт заміщення елементів системи виражається чи матеріальними, чи символічними (абстрактними) підстановками при збереженні суті їх причинно-наслідкових відношень... Принцип функціонального еквівалента відображає об’єктивні підстави для “переносу” природних відносин зовнішнього на процес “матеріалізації” штучного” [Карташев, 1995, с. 209].

Треба відмітити й те, що будь-який зміст з’являється тоді, коли одне значення ставиться у певне відношення до іншого, тобто зміст є певним відношенням значень, які реалізуються, перш за все, як логічні відношення значень [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 152]. Зміст змістів, який повинна нести універсальна модель буття, повинен впливати з найбільш загальних логічних відношень між найбільш загальними логічними термінами (які є одночасно онтологічними сутностями), що має місце у нашому випадку.

Універсальна парадигма розвитку неспростовно свідчить про існування всезагальної схеми розвитку, яка віддзеркалюється в універсальній моделі буття. Якщо вважати, що розвиток світу в цілому, та всіх його форм зокрема, йде від стану тотожності (протилежні початки не диференціюються) до стану контрарності (протилежні початки взаємно просякненні і частково диференціюються), а від нього до стану контрадикторності (протилежності поляризовані), то дану схему, яка описує розвиток будь-яких подій світу, можна записати інакше:

- 1) події нема, вона присутня у віртуально-можливому стані;
- 2) подія народжується в лоні якогось явища, яке просякає цю подію;
- 3) подія відокремлюється в дещо відносно ізольоване та якісно визначене;
- 4) подія поглинається іншим явищем і втрачає якісну визначеність;
- 5) події немає.

Ми бачимо, що тут наявні п’ять етапів розвитку, які повністю відповідають структурі хвилі, коли ми маємо:

- 1) стан невизначеності,
- 2) стан контрарності,
- 3) стан контрадикторності, 4
-) стан нової контрарності (субконтрарності),
- 5) стан невизначеності.

Дана схема, якщо її перенести на структуру матерії (див. рис. 5), набуває наступного вигляду:

- 1) вакуум (сингулярний стан матерії, праматерія),
- 2) стан контрарності (речовина-поле),
- 3) стан контрадикторності (речовина-рух; поле-час),
- 4) стан субконтрарності (час-рух),
- 5) фізичний вакуум.

Якщо подати дану схему в контексті п’яти типів фундаментальної фізичної взаємодії, матимемо таку послідовність актуалізації типів взаємодії:

- 1) взаємодія за типом “великого об’єднання”,
- 2) сильна взаємодія (речовина-поле),
- 3) гравітаційна взаємодія: (речовина-рух), електромагнітна взаємодія (поле-час),
- 4) слабка взаємодія (час-рух),
- 5) взаємодія за типом “великого об’єднання”.

Незважаючи на те, що дана схема цілком гіпотетична та базується на формальній моделі буття, вона все ж, певним чином, узгоджується з теоретичними викладками щодо процесу

походження Всесвіту [Силк, 1982] і може слугувати у якості евристичного засобу визначення деяких проблемних моментів космогенезу.

Слід сказати, що універсальна модель буття як синтез різноманітних уявлень, які відносяться до різних галузей знань, може бути побудована лише на підвалинах філософського знання. Концептуалізація універсальної моделі передбачає всеохоплюючий аналіз реальності.

Ось чому, лише філософ, який прагне вивчити ту чи іншу проблему у всій повноті її онтологічних, гносеологічних та аксіологічних складових (що прямо впливає із специфіки філософії як форми суспільної свідомості) має шанси наблизитись до найбільш повного її розуміння. Якщо розуміння є феноменом цілісності, бо розуміння будь-чого спрямовано перш за все на досягнення концептуальної єдності та узгодження фактів у межах тієї чи іншої мислительної традиції, то філософія як форма суспільної свідомості (що вивчає найбільш загальні закони буття у всіх його проявах і є, таким чином, системоформуючим чинником суспільної свідомості як цілісної системи) – це кінцева “когнітивна інстанція” людини, яка прагне досягти найбільш адекватного розуміння того чи іншого явища. Таким чином, філософія виступає своєрідним загальним простором інтеграції наукових дисциплін, що відносяться до різних сфер суспільної свідомості. Варто пригадати, що визначити предмет – це співвіднести його з іншими предметами, в онтологічній орбіті яких він “обертається”.

Таким чином, будь-яка проблема повинна розв’язуватись не лише в межах її науково-теоретичної актуалізації, але виходити за ці межі. Чим в більшій кількості наукових та ненаукових (метанаукових, паранаукових, лженаукових) контекстів буття проблема заломлюється, тим вищого рівня її розуміння ми досягаємо, що сприяє її вирішенню. В ідеалі ми маємо поєднати правопівкульовий (релігійно-міфологічний) та лівопівкульовий (науково-теоретичний) шляхи пізнання світу, коли він розуміється одночасно як дещо цілісне і як дещо структурно-множинне. Це “універсальне” розуміння, як ми вважаємо, реалізується на духовно-філософському рівні осягнення буття. Саме це ми намагаємось зробити, коли концептуалізуємо універсальну модель буття.

Поговоримо про **структуру діяльності**. Діяльність – надзвичайно багатогранна філософська категорія, оскільки, як відмічав С. Л. Рубінштейн, поняття “діяльність” вживається у дуже широкому і почасти невизначеному сенсі, коли можна виділити психічну діяльність, чи активність, речову діяльність, чи практику, теоретичну діяльність [Рубинштейн, 1973; див. також: Маргулис, 1972]. Діяльність можна розуміти як процес, що складається з деякої сукупності операцій та дій (А. Н. Леонтьєв), як діалектику уречевлення та розречевлення (Г. С. Батіщев), як силу, що виробляє культуру (Е. С. Маркарян), як сукупність певних видових форм, необхідних людині у житті, які відіграють ведучу роль в онтогенезі (Б. Г. Ананьєв) [див. Каган, 1974, с. 34–35]. Можна сказати, що під діяльністю слід розуміти “спосіб існування людини та відповідно її саму правомірно визначити як дійову істоту” [Каган, 1974, с. 5]. При цьому “діяльність охоплює і матеріально-практичні, й інтелектуальні, духовні операції; зовнішні та внутрішні процеси; діяльність є роботою думки такою ж мірою, як і праця руки, процес пізнання такою ж мірою, як людська поведінка” [там само].

Якщо рух є наріжним атрибутом матерії, то діяльність – це вираження цього атрибуту у достатньо специфічному вигляді. Можна сказати, що коли рух є відображенням зміни світу (і, зокрема, відповідно до другого начала термодинаміки, зміна світу як термодинамічної сутності призводить до зростання ентропії як міри неупорядкованості, хаосу, що актуалізує стан множинності), то діяльність можна розуміти як “антизміну”, як процес зростання антиентропії, як розвиток процесів упорядкованості, єдності, синергії, яка характеризується антиентропійними властивостями. Тобто діяльність є створенням єдності, цілісності.

І якщо діяльність – це антиентропійна сутність, то вона діалектичним чином повинна включати (та передбачати) й ентропійні процеси. Діяльність, таким чином, можна розуміти як єдність ентропійного та негентропійного (антиентропійного) складових буття, і, по суті,

як всього буття, як п'яти наріжних вимірів Всесвіту – простору (матерії), речовини, поля, часу та руху. Речовину можна вважати категорією для вираження властивості структурно-кількісної визначеності, дискретно-множинної ізолюваності, складності світу. Час відображає поступово-послідовну, лінійну, якісну зміну речовини. Поле є феноменом взаємозв'язку, відношення, а рух відбиває взаємодію та якісну (перетворюючу) зміну речовинних сутностей.

Ця п'ятиобразність універсальна. В індуїстсько-ведичному каноні ми зустрічаємось з п'ятьма елементами існуючого: Ішвара (Всевишній Господь), джівна (жива істота), пракріті (природа), кала (вічний час) і карма (діяльність) [*Прабхупада, 1984, с. 23*]. Всевишній Господь співвідноситься з простором (матерією), що все містить у собі; жива істота – з речовиною (як чимось визначеним та дискретним), природа – з полем як принципом взаємодії, вічний час – з часом, а діяльність – з рухом.

Різноманітна природа діяльності передбачає її членування на елементи, при цьому очевидним є умовний характер відокремлення видів діяльності. З часів Л. С. Виготського та С. Л. Рубінштейна у психології прийнято виділяти три аспекти діяльності (чи її види), які змінюють один одного у онто- та філогенезі: гра, навчання та праця. У Б. Г. Ананьєва – праця, спілкування та пізнання [*Ананьев, 1969; див. також: Кон, 1967*]. А. Н. Леонтьєв говорить про два види діяльності – працю та спілкування [*Леонтьев, 1965*]. Х. Арендт розглядає три види людської діяльності – працю, творення та поведінку [*Arendt, 1960*], а І. Лііб аналізує чотири людських "лика": практичну, пізнавальну, художню та релігійну типи діяльності [*Lieb, 1971*]. Дана чотиризначність людини трактується Г. Айзенком у сенсі структурних складових особистості: характеру, темпераменту, інтелекту, фізичних якостей індивіда [*Eysenck, 1953*].

Фізичні якості людини можна співвіднести з речовиною, темперамент з полем, інтелект з часом (бо він оперує потенційно-можливими категоріями, тобто відмінна риса інтелекту є здатність відображати час, відбивати світ у спектрі минулого, теперішнього та майбутнього). Темперамент, головним чином емоційно-енергетичний компонент особистості, співвідноситься з полем як сутністю континуально-цілісною, звідки витікає емоційна властивість емпатії, співчуття.

Слід сказати, що емоційна сфера індивіда є саме інтегративною, оскільки "в емоціях зникає гноєологічна протилежність суб'єктивного та об'єктивного, суб'єкт та об'єкт переживаються як дещо єдине" [*Шингаров, 1971*]. Характер можна співвіднести з рухом, бо характер як такий є прихована, віртуальна сутність, що виявляється в результаті руху, тобто взаємодії людини з оточуючим середовищем. Отже, у даному разі людина постає як єдність інстинктів (фізичної оболонки, речовини), чуттів (характеру, руху), емоційної сфери (темпераменту, поля), менталітету (інтелекту, часу). П'ятим інтегруючим елементом можна вважати інтуїтивно-цілісний, творчий (абсолютний) тип існування, відображення та опанування світом.

Виходячи з цього можна постулювати п'ять головних типів діяльності людини, які знаходять свою розробку у деяких дослідженнях [*див. Каган, 1974, с. 105*]:

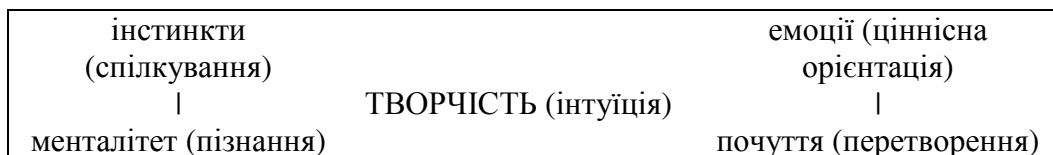
1) сфера інстинктів (речовина), що робить людину індивідуально-особливою сутністю, передбачає такий вид діяльності, як комунікативна діяльність, чи спілкування, що виявляє взаємодію "атомарних" форм життя;

2) емоційна сфера (поле) передбачає актуалізацію ціннісно-орієнтаційної діяльності, бо, з одного боку, як ми писали, емоції актуалізують суб'єкт-об'єктну єдність, а з другого, саме емоція, як вважав Л. С. Виготський, є "результатом оцінки самим організмом своїх відносин з середовищем" [*Виготский, 1926*];

3) сфера менталітету (час) передбачає актуалізацію пізнавальної діяльності;

4) сфера почуттів (що виражає рух, оскільки чуття актуалізуються принципово в результаті чуттєвої взаємодії індивіда з середовищем, тобто є рухома взаємодіюча сутність) співвідноситься з перетворюючою діяльністю, яка актуалізується через рух, зміну і яка в найбільш конкретній формі виявляється саме в сфері чуттів.

Отже, одержуємо схему:

Слід сказати, що універсальна парадигма розвитку, яка витікає з універсальної моделі буття, передбачає наступний порядок розвитку (див. структуру логічного квадрата, структуру розвитку діалектичного протиріччя та структуру соціальної динаміки):

тотожність (відношення взаємного підпорядкування, стан недиференційованого цілого);
відмінність (відношення контрарності, у сфері якого актуалізується, наприклад, явище корпускулярно-хвильового дуалізму);

протилежність (відношення контрадикторності, тобто протиріччя);

нова відмінність (коли маятник розвитку починає рухатись у зворотному напрямку, відношення субконтрарності);

нова тотожність (повторення стану тотожності на більш вищому рівні розвитку).

Якщо розповсюдити дану схему на структуру видів діяльності, одержимо:

1) тотожність – спілкування-пізнання, цінності-перетворення (тут всі форми діяльності представлено у єдності і лише намічається їх розщеплення на контрарні та контрадикторні сутності);

2) відмінність – спілкування-цінності (на цьому етапі наявна лише інстинктивно-емоційні форми життєдіяльності – спілкування-взаємодія та ціннісно-творча діяльність);

3) протилежність – спілкування-перетворення та цінності-пізнання (на цьому етапі маємо весь спектр видів діяльності, що пов'язані за правилом зворотно-кореляційного, тобто контрадикторного, зв'язку, коли укорінювання у сфері пізнання, менталітету, лівої півкулі робить людину відносно незалежною від емоційно-ціннісних форм діяльності – правопівкульової активності. Укорінювання ж у спілкуванні, у комунікативній діяльності передбачає деяке зменшення перетворюючої діяльності, що спрямована на трансформацію наявних матеріальних та ідеальних форм);

4) нова відмінність – пізнання-перетворення (саме на цьому передостанньому етапі генези видів діяльності актуалізується найбільш "людська" форма життєвої активності – перетворюючо-гностична, що спрямована на перетворення наявних матеріальних та ідеальних форм на основі ментальної, тобто цілепокладаючої, діяльності індивіда;

5) нова тотожність – повернення до "витоків" на більш вищому рівні розвитку, коли ми маємо всі форми життєвої діяльності як гармонійно поєднані та взаємно відповідаючі одна одній.

Таким чином, можна говорити про таке чергування форм діяльності:

1) тотожність: всі форми у єдності, що виявляє творчо-інтуїтивну форму діяльності, яка реалізується через колективну сферу активності індивіда, якій як правопівкульова сутність не диференціює внутрішню та зовнішню;

2) відмінність: інстинкти (спілкування-взаємодія) та емоційна активність (ціннісна орієнтація), що доповнюють один одного та перетікають один в одного за правилом сполучених посудин;

3) протилежність: інстинкти (спілкування) – чуття (перетворення) та емоції (ціннісна орієнтація) – менталітет (пізнання) існують за правилом зворотного зв'язку, коли активізація одного з членів пар призводить до занепаду другого;

4) нова відмінність: менталітет (пізнання) та чуття (перетворення);

5) нова тотожність: всі форми у єдності, актуальна творчо-інтуїтивна форма життєдіяльності, яка, на відміну від першого етапу, актуалізується через індивідуально-особистісну життєдіяльність та набуває науково-праксеологічного забарвлення.

Структура будь-якого бінарного відношення, на базі якого будуються системи, є четвертинною в плані розгляду ведучої ролі компонентів цього бінарного відношення. Дане твердження можна пояснити на прикладі вже розглянутих нами типів пристосувальних реакцій людини (та будь-якого організму):

1) змінювання себе з метою пристосування до середовища свого існування (автопластика, альтруїзм, мазохізм), екстернальність (“залежить від зовнішніх сил”);

2) змінювання середовища з метою пристосування його до себе (алопластика, егоїзм, садизм), інтернальність (“залежить від мене”);

3) єдність першого та другого типів пристосувальних реакцій, коли егоїсти та альтруїсти репрезентують симбіотичну співдружність, коли, як писав Е. Фромм у книзі *“Втеча від свободи”*, “садист потребує свого об’єкту такою ж мірою, як він потрібен мазохісту” (як писав М. Шелер, любов штовхає людину до іншої людини та одночасно до себе);

4) ні перший, ані другий тип, коли ніхто ні до чого не пристосовується і нічого до себе не пристосовує.

Нервові процеси збудження та гальмування також виявляють чотири аспекти – слідові реакції у зв’язку з виробленням довільних рефлексів та роботи механізмів утворення асоціацій: екзальтована післядія, гальмування слідом за збудженням, збудження слідом за гальмуванням, гальмуюча післядія [Іванов-Муромский, 1984, с. 73]. У зв’язку з цим можна говорити про чотири фазові стани психіки людини [Конечный, Боухал, 1983, с. 123], які відображають співвідношення головних нервових процесів збудження та гальмування. У стані бадьорості величина реакції відповідає силі подразника, тобто стимул та реакція адекватні одна одній (стан збудження, “об’єкт”). Якщо людина починає засинати, виникає стан рівноваги, коли сильні та слабкі подразники викликають однакову реакцію (процес переходу від збудження до гальмування, проміжний між сном та бадьорістю, “і суб’єкт, і об’єкт”). Потім на другій стадії сну з’являється парадоксальна фаза, коли слабкий подразник викликає сильну реакцію, а сильний – слабку (сон, стан гальмування, “суб’єкт”). Можлива й ультрапарадоксальна фаза, коли реакція викликана негативними (гальмуючими) довільними подразниками, які в нормі зовсім не породжують реакцію (невизначений стан, “ні суб’єкт, ні об’єкт”).

Якщо врахувати, що процеси збудження співвідносяться з активністю правої, а гальмування – лівої півкулі мозку людини [Голубева, 1980], то динаміка фазових станів набуває такого вигляду:

1) стан бадьорості, активна права емоційна півкуля, високочастотні ритми мозку,

2) процес засинання, домінування синхронізованих альфа-ритмів, зрівноважуючий ефект, активні дві півкулі, коли, як свідчать енцефалографічні дослідження, розвивається медитативний стан,

3) процес сну, поширення повільної ритміки мозку, перехід до стану повільного сну, активна ліва півкуля (як доводять дослідження, у стані повільного сну активною є ліва півкуля) [Красноперов, Панченко, 1991],

4) подальший сон, розвиток надповільних хвиль у спектрі електроритміки мозку, стан немовляти, глибока функціонально-психологічна регресія, повна зміна “поля” стимулу та реакції.

Якщо брати до уваги, що існують два типи зворотного зв’язку – позитивний, прямо-кореляційний (коли реакція системи на той чи інший сигнал сприяє розвитку процесу в тому ж напрямку) та негативний, зворотно-кореляційний (реакція системи, що спричиняється зовнішньою дією, зменшує цю дію, виявляючи протидію) [Аливанов, 1991], – можна сказати, що динаміка фазових станів виявляє дію двох типів зворотного зв’язку, а також їх взаємного переходу, функціонального перепрофілювання організму.

Поняття емпатії, яке прямо пов’язане з темою нашої книги, визначається як співчуття, співпереживання, спосіб розуміння емоційних та інших станів людей. Емпатія є вираження відношення людини та світу, яке виявляє чотири можливих аналітичних проекції. Можна

виділити чотири концепції емпатії, які прямо співвідносяться з чотирма типами відношень між суб'єктом та об'єктом.

1) Концепція Т. Ліпса, в якій емпатія розуміється як естетичне почуття цінності, що виникає при безпосередньому переживанні самого себе в чуттєвому об'єкті. Тут суб'єкт та об'єкт пізнання зливаються воедино, що може бути базою для альтруїстичної поведінки як результату співучасті людини в емоційних переживаннях інших людей. Це стан "об'єкт".

2) Концепція Р. Фішера, в якій емпатія трактується як особлива чуттєвість, особливе внутрішнє переживання, що виникає при спогляданні форм зовнішнього світу. Зрозуміло, що дане переживання опосередковано органами чуттів і інтегроване в межах суб'єкта. Стан "суб'єкт".

3) Концепція Р. Фішера в спектрі більш заглибленого розуміння емпатії, яка тут, з одного боку, є проекцією чуттів на образи, що сприймаються суб'єктом, а другого – особливим зв'язком внутрішнього переживання зі спогляданням зовнішньої форми. Тут ми маємо стан єдності, паралелізму суб'єкта та об'єкта ("і суб'єкт, і об'єкт"), коли емоційні афекти проектується у творі мистецтва його творцем в об'єктивованих формах і можуть викликати аналогічні емоційні стани у суб'єктів сприйняття.

4) Концепція Е. Берка, в якій емпатія розуміється як "спосіб перенесення пристрасті з одних грудей в інші". Ця концепція не розробляє конкретних способів "переносу" пристрастей, а скоріше констатує факт єдності світу, тотальності його проявів, в якому пристрасті однієї людини можуть стати надбанням іншої. Тут ми маємо стан "ні суб'єкт, ані об'єкт", що виявляє певну "нейтральну" сутність, певну межу між суб'єктом та об'єктом.

У психології принцип четвертинності втілено в цілому ряді когнітивних схем. Це і "коло Айзенка", що встановлює зв'язки факторно-аналітичного опису особистості з чотирма типами темпераментів, і подібні схеми Л. М. Собчик [Собчик, 1991], схеми координації типів керівних структур [Степанов, Варламова, 1991], схема характерів за Р. Акоффом та Ф. Емері [Акофф, Эмери, 1974].

Цікавим є висновок П. В. Сімонова про те, що в основі типів нервової системи лежать нормальні особливості функціонування структур головного мозку людини [Симонов, 1991]. Так, меланхолік схильний до нерішучості, тривоги, боязкості при загостреній чутливості до незначних сигналів (що відповідає функціональним особливостям гіппокампа). Холерик – у полоні прагнення до задоволення домінуючої потреби, мало рахується з одночасно існуючими мотивами (гіпоталамус). Флегматик характеризується тим, що його активність може бути збудженою сигналами дуже важливих і високоїмовірних подій (фронтальний неокортекс). Сангвінік має схильність до позитивних емоцій, високої допитливості, нехтування невдач (міндаліни). Ці функціональні фактори, як ми вже вказували, співвідносяться з чотирма типами неврозів.

Всього вищевикладеного достатньо для висновку про наявність чотирьох фундаментальних психофізіологічних модусів людини, які в специфічному вигляді заломлюються на рівні функціонування півкуль головного мозку, що є своєрідним психосоматичним фокусом (вищим психічним регулятором поведінки [Ананьев, 1963]) людського організму, бо з активністю півкуль так чи інакше співвідносяться найважливіші психофізіологічні аспекти життєдіяльності людини, як, наприклад, енергетична та інформаційна регуляція поведінки людини [там само], "Я" та "не-Я", свідомо та підсвідомо, особистісно-рольова [Рубинштейн, 1957, с. 310] та безособово-спонтанна сторони психічної діяльності, та ін. [Голубева, 1980].

Як ми вже писали, правопівкульовій стратегії відображення оточуючого світу притаманне цілісно-континуальне, чуттєво-емоційне, релігійно-міфологічне світосприйняття [Пучинская, 1996], в той час як при функціональній активності лівої півкулі світ сприймається дискретно-множинним, аналітичним чином, а людина постає як ізольована від зовнішнього світу індивідуально-особистісна сутність, що виявляє психофізіологічну базу для феномена волі (яка актуалізується як феномен вибору саме за

умов дискретно-множинної реальності), а також когнітивного феномена аналітико-скептичної рефлексії.

Важливо й те, що правопівкульове світосприйняття, що передбачає відображення світу з “повною довірою”, в межах якого людина емпатично зливається з оточенням, нівелює різницю між зовнішнім та внутрішнім (об’єктом та суб’єктом), коли людська істота починає ставитись до світу так само, як до себе, задовольняючи релігійний принцип “возлюби ближнього як самого себе”. Саме тут витoki альтруїстичної установки пристосування до світу шляхом зміни самого себе. Лівопівкульове ж світосприйняття передбачає диференціацію суб’єкта та об’єкта з усіма наслідками, що з цього випливають.

Розвиток людини в плані онто- і філогенезу йде, як ми вже відмічали, від правої півкулі до лівої, а від неї – до їх синтезу, що фіксує чотири динамічні стани: право- та лівопівкульовий, стан півкульового синтезу, а також стан переходу під правої півкулі до лівої і навпаки.

Слід зазначити, що відображуючі стратегії півкуль зумовлюються, внаслідок єдності світу, всезагальною матеріальною дихотомією Всесвіту.

Матерія концептуально диференціюється на два полярних види – речовину та поле.

Речовина, що має масу спокою і характеризується певною структурою, яка є дискретно-множинною формою, співвідноситься з інформацією, як принципово множинно-структурною сутністю, що відбивається лівою півкулею.

Поле ж, яке не має маси спокою, ніби “рух у чистому вигляді”, є континуально-цілісною сутністю, що співвідноситься з енергією як мірою руху, яка відбивається правою півкулею.

Даний висновок можна вважати обґрунтованим, якщо прийняти до уваги той визнаний психологами факт, що емоції пов’язані з потрібно-інстинктивною сферою людини [Магдауґолл, 1984], а потреби, в свою чергу, є енергетичною сутністю [Drown, 1953; Madsen, 1965]. Ось чому праву півкулю можна назвати субстратом потрібно-енергетичної, а ліву – інформаційно-вольової регуляції людського організму. Даний погляд на функції півкуль досить близький до інформаційної теорії емоцій П. В. Сімонова, [Сімонов, 1984, 1987], оскільки можна вважати, що права півкуля сприймає високочастотні (енергетичні), а ліва – низькочастотні (інформаційні: інформація у межах теорії інформації визначається як міра частотності тих чи інших подій, що “несуть” у собі тим більше інформації, чим рідше вони трапляються) сигнали середовища.

У психічній структурі *меланхоліка*, який, як пише П. В. Сімонов, чутливий до малозначних, низько вірогідних сигналів, першу скрипку відіграє ліва півкуля; для розуміння сутності меланхоліка може стати у пригоді думка Ф. Клікса про те, що “чим більш тонкими є необхідні різниці, тим сильніша потреба в більш диференційованих засобах передачі інформації. Пізнання та інформація, рівень когнітивного розвитку, який досягнуто, та тонкощі передаваного повідомлення взаємно обумовлюють один одного” [Кликс, 1983, с. 90]. В той час у *флегматика*, активність якого можуть збудити сигнали високоімовірних подій, превалює активність переходу від правої до лівої. Стан переходу від ліво- до правопівкульового психічного модусу характерний, імовірно, для *холерика*, а стан активності правої півкулі – для *сангвініка*. Стан півкульового синтезу характерний для процесу сполучення всіх попередніх чотирьох станів, коли мислитель та митець (ліво- та правопівкульові сутності) синтезуються в одній особі.

Два полярних модуси – право- та лівопівкульовий – можна співвіднести з такими видами матерії, як речовина (структурно-множинна, дискретна сутність) та поле (континуально-цілісна сутність), а також з двома детерміністськими факторами, концептуалізованими в категоріях циклопричинності [Кузьмин, 1996] та класичної лінійної причинності, яка традиційно розуміється як лінійна, асиметрична сутність [Брагина, Доброхотова, 1988, с. 75]. Права півкуля функціонує в межах циклопричинності, відображаючи світ за принципом “все у всьому”, в той час як ліва – в межах лінійної причинності, відображаючи світ послідовно-лінійним чином.

У психології півкульовий дуалізм відбивається в явищі, що іменується “конституційною віссю”, полюсами якої є два протилежних кречмерівських конституційних типи – шизотимний та циклотимний (астенічний та гіперстенічний) [Боголюбов, 1983]. Цікаво, що в самій назві “циклотимний” закладено відношення цього типу людини до сфери циклопричинності, в той час як поняття “шизотимний”, тобто “розщеплений”, дає нам натяк на відношення цього типу людини до сфери класичної лінійної причинності.

У психіатрії півкульовий дуалізм втілено в понятті “психопатологічної осі” [див. Ганнушкін, 1964], що координує відношення між двома полярними типами психічних патологій – шизофренією та циклічними психозами, які співвідносяться з функціями півкуль [Спрингер, Дейч, 1983, с. 184–190; Gruzelier, Hammond, 1976; Flor-Henry, 1976]. Для шизофренії характерна “емоційна тупість та холодність афективного життя... шизофренічну форму мислення часто називають символічною, маючи на увазі ту її особливість, що вона нічого не бере в буквальному сенсі, а все в інакомовному” [Выготский, 1984, с. 62–63]. Можна сказати, що шизофреніку притаманне множинне, розщеплене абстрактно-логічне світосприйняття в його крайньому патологічному вираженні, що проявляється в прагненні людини, яка знаходиться під владою цієї патології, все класифікувати, схематизувати. Для другого типу патології характерно крайнє вираження цілісного предметно-образного, чуттєво-експресивного світоспоглядання, що проявляється в тенденції все “тоталізувати”, кристалізувати у формі надцінного тотального уявлення чи ідеї.

Таким чином, тут ми маємо розщеплене дискретно-множинне (“речовинне”) лівопівкульове та цілісне континуально-синтетичне (“польове”) правопівкульове відображення світу в його патологічному вираженні. При цьому, як пише Л. С. Виготський, “розщеплення розглядається як функція, що в однаковій мірі притаманна хворобливій та нормальній свідомості... яка виявляється в такій же мірі необхідною при абстракції, при довільній увазі, при утворенні понять, як і при виникненні клінічної картини шизофренічного процесу” [там само]. Подібним же чином і для цілісно-континуального, емпатичного відображення світу характерні різні психічні “рівні” (норма, акцентуація, патологія), які в своїй суті мають загальну психофізіологічну основу. Так П. Б. Ганнушкін, характеризуючи риси конституційно-депресивних осіб, пише, що за їх “похмурою оболонкою звичайно жевріє велика доброта, чуйність та здібність розуміти душевні рухи інших людей” [Ганнушкін, 1984, с. 27]

Таким чином, чотири психічні модуси людини можуть корелювати як з чотирма типами півкульової активності, так і з чотирма типами неврозів, які П. В. Сімоновим пов’язуються з порушенням одного з відділів головного мозку.

Ми вважаємо, що, оскільки півкулі мозку є своєрідним психосоматичним фокусом людини, чотири типи неврозів відповідають одному з психічних модусів людини.

Так укорінювання в стані переходу від ліво- до правопівкульової активності (ЛП → ПП) відповідає, ми думаємо, *істерії* (демонстративність переживань), бо в даному випадку ми маємо тенденцію до розвитку емоційного правопівкульового (сугестивного: як вважають деякі дослідники, в стані гіпнотичного трансу активна переважно права півкуля [Каструбин, 1995]) компоненту поведінки, який сполучається з лівопівкульовою поведінкою, що передбачає нагнітання реакції демонстративно-істеричного, екзальтованого характеру.

Укорінювання в стані лівопівкульового модусу (ЛП) відповідає *психастенії* (стан страху, невпевненості, вагання), що витікає з особливостей лівопівкульового реагування на малозначні, низько вірогідні сигнали.

Укорінювання у фазі переходу від правого до лівого модусу (ПП → ЛП) відповідає *неврозу нав’язливих станів*.

Укорінювання ж у фазі правого модусу (ПП) відповідає *неврастенії* (перенапрузі), оскільки в даному випадку наявний розвинутий правопівкульовий емоційний стан збудження, що призводить до виснаження емоційних ресурсів психіки людини. Треба сказати, що активність правої півкулі співвідноситься з нервовими процесами збудження, а лівої – гальмування [Голубева, 1980], при цьому у хворих на *неврастенію* баланс нервових

процесів зсунутий у бік процесів гальмування, а у хворих на *невроз нав'язливих станів* – у бік процесів збудження [Немчин, 1983, с. 97], що пояснюється вищевикладеними міркуваннями.

Цікаво, що психоаналіз відносить релігійну свідомість до явища клінічного, діагноз якого – “загальнолюдський невроз нав'язливості”. Дійсно, невроз нав'язливих станів є переважно правопівкульовою сутністю, яка постає у якості психосоматичної застанови для розвитку релігійної свідомості [Пучинская, 1996].

Наведемо схему співвідношень типів вищої нервової діяльності, властивостей нервової системи, індивідуальних типологічних властивостей особистості та ін. [див. Собчик, 1990]:

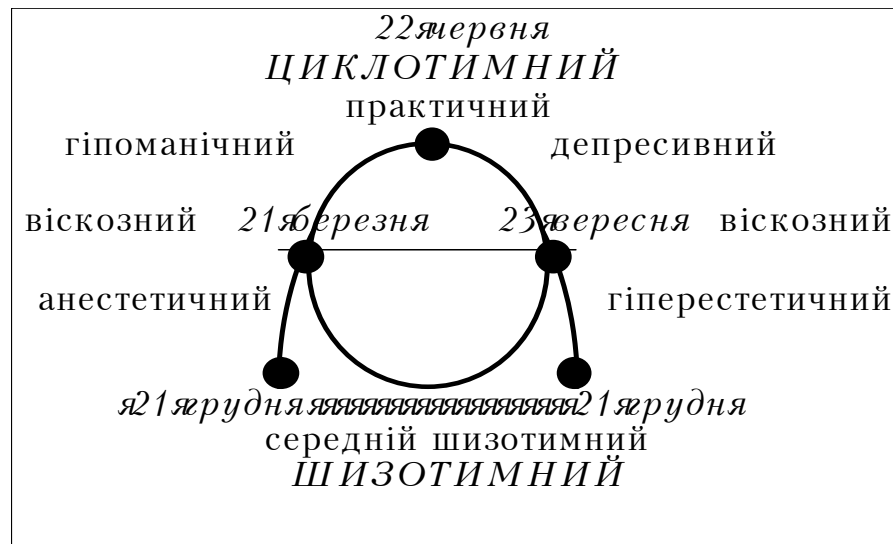

Крім цього, як ми бачимо на схемі, психастенія характеризується домінуванням лівопівкульової активності, тобто другої сигнальної система переважає над першою, що і підтверджується дослідженнями. А істерія характеризується переходом від лівої до правопівкульової активності, тобто переважанням першої сигнальної системи над другою, що знову ж підтверджується дослідженнями [див. Справоч. по психиатрии, 1985, с. 240].

Ці чотири психотипи, як і чотири типи неврозів, співвідносяться з чотирма гострими афективними реакціями [див. Патопсих. иссл., с. 1981]: інтрапунітивні (що є розрядження агресії шляхом автоагресії – нанесення собі шкоди), екстрапунітивні (розрядження афекту шляхом агресії на оточення), імунітивна реакція (розрядження шляхом утечі від афективної ситуації), демонстративні реакції (коли афект розряджається у "спектакль").

Потрібно сказати і те, що холерик і сангвінік займають місце на висхідній гілці синусоїди, тобто відповідають розвитку процесів екстравертації, розгортання вишир, устремління вперед, у майбутнє. А флегматик і меланхолік, що займають місце на спадній гілці синусоїди відповідають розвитку процесів інтравертації, занурення в себе, тому, у минуле. Дана хронологічна орієнтація в цілому відповідає дослідженням психологів [див. Обозов, Щекин, 1990, с. 130].

Подамо головні елементи цієї схеми у вигляді конфігурації хвилі, що відображає кречмерівську схему:

Ми одержали дві полярні схеми розвитку психічних захворювань людини та суспільства. Перша з них передбачає укорінювання в межах *правого психічного модусу, а також перехід від правого до лівого*, якщо такий перехід також характеризується певним патологічним укорінюванням. Тут можливі: невроз нав'язливих станів, істерія, маніакально-депресивний психічний комплекс, циклічні психози. Все це більш характерно для дітей, жінок (у яких домінує правопівкульове світоспоглядання), для підлітків, у яких спостерігається процес активного переходу до лівопівкульового модусу. У плані етногенезу ця схема характерна як для молодих націй та народностей, так і для народів, які починають свій історичний шлях після оновлюючих революційних переломів, коли спостерігається тенденція до панування духу маніакально-істеричної, міфологічної державності [Доченко, 1994]. Треба сказати, що принцип єдності людини та світу передбачає єдність розвитку психічних процесів окремих людей, та цілих народів [Донченко, 1994; Павленко, 1995].

Друга схема розвитку психічних захворювань передбачає патологічне укорінювання в межах *лівого модусу чи в фазі переходу від лівого до правого*. Тут можливі: психастенія, неврастенія, шизофренічний комплекс поведінки, що більш характерно для чоловіків та людей похилого віку. В плані етногенезу дана схема характерна для старіючих та зрілих націй і народностей, які відрізняються розвитком раціонально-рольового, індустріального, ізолювано-урбаністичного світорозуміння.

Варто відмітити, що єдність правої та лівої схем, коли індивід та народ характеризуються балансом правого та лівого модусів, є метою розвитку людини та суспільства, яка досягається на шляху онто- та філогенетичної еволюції, що, в свою чергу, передбачає певні випробування, які можуть мати патологічний відтінок. Тобто як соматичні, так і психічні захворювання є пристосувальними реакціями людського та соціального організмів [Давыдовский, 1962; Казначеев, Спиринов, 1991, с. 214–215].

Треба також додати, що вищевикладене дозволяє концептуалізувати психотерапію як систему, оскільки укорінювання у стані правопівкульової психіки потребує активізацію протилежного лівопівкульового особистісно-рольового стану, що відповідає таким особистісно-орієнтованим психотерапевтичним напрямкам, як метод психодрами Дж. Морено [Moreno, 1951], імаготерапія Дж. Волпера [Wolpe, 1958], трансактивний аналіз Е. Берна [Берн, 1996], психоаналіз [Фрейд, 1991] тощо. Укорінювання у стані лівопівкульової психіки потребує активізацію правопівкульової психіки, що досягається через використання гештальттерапії, холотропної, регресивної терапії та ін. Особливо треба зазначити метод парадоксальної інтенції В. Франкла [Франкл, 1990], спрямований на посилення наявних симптомів хвороби з метою приведення людини до пункту природного завершення процесу розвитку тієї чи іншої симптоматики.

Для початку XX століття характерний розвиток лівопівкульового стану індивідів та соціумів, що виявляє зріст рівня невротизму людини та суспільства, про що пише К. Хорні у

книзі “*Неврози у розвитку людини*”. Збільшуються можливості для актуалізації волі (як феномену дискретно-множинного середовища), що передбачає певну відповідальність особистості за свої дії та її відокремлення від зовнішньої реальності, а це виявляє потребу “втекти від волі”, повернутися до правопівкульового модусу, до своїх фундаментальних витоків. Е. Фромм [Фромм, 1990] пише про те, що сучасна людина виокремила від тваринного царства і перетворилась на раба “дихотомії існування”, придбала волю але втратила соціальну безпеку. Встановлення тоталітарних режимів розуміється Е. Фроммом як акт “втечи від волі”. Рух до “витоків” простежується у деяких психотерапевтичних методиках відреагування, психологічного регресу у правопівкульовий стан (трансперсональна психологія). Але укорінювання у русі до правого модусу виявляє тенденцію до стандартизації, імітації, клишованої поведінки, яка не має відношення до символізації форм взаємодії людей. А. Лоренцер пише, що “всі ці ознаки зближують клишовану поведінку... з поведінкою тварин [Lorenzer, 1973].

Виходячи з вищевикладеного можна сказати, що фундаментальні психічні модуси людини визначають не лише поведінкові паттерни, тип мислення, систему цінностей та установочних орієнтацій людини, але й весь спектр психічних (як і соматичних) хвороб, які витікають з стану дизгармонізації функціонування вищого психосоматичного регулятора людського організму, образ якого у найбільш концентрованому вигляді виявляється у сфері півкульової динаміки. На користь існування такого регулятора говорять багато фактів. Наприклад, будь-яка хвороба як реакція організму на стреси має загальні неспецифічні симптоми, які Г. Сел’є назвав “симптомами хвороби взагалі” [Сельє, 1992]. Якщо всі хвороби виявляють аналогічні симптоми, то всі ці хвороби повинні спричинятися аналогічними ж причинами, які пояснюються півкульовими процесами.

Таким чином, ми розглянули питання єдності людини та світу в фізико-космологічному, системному, соціально-історичному, психофізіологічному, психіатричному, психологічному, загальнофілософському та інших контекстах.

Все це дозволяє провести загальну диференціацію буття на два дихотомічні ряди, складові яких онтологічно пов’язані та впливають з концептуальної основи такої диференціації, де з одного боку містяться такі сутності, як динамічно-польовий аспект матерії, енергія, циклічна причинність, позитивний зворотний зв’язок, правопівкульове сприйняття та освоєння світу, альтруїзм, емпатія, циклотимний конституціональний тип людини, потенційно-можливий аспект буття... а з другого – такі сутності, як статично-речовинний аспект матерії, інформація, лінійна (класична) причинність, негативний зворотний зв’язок, лівопівкульове світосприйняття, егоїзм, рефлексія, шизотимний конституціональний тип, актуально-дійсний аспект буття...

Принцип єдності світу дозволяє говорити про універсальну динамічну закономірність буття (що впливає з взаємодії полярних основ світу, деякі з котрих нами розглянуті), яка аналізується нами на ґрунті універсальної парадигми розвитку. Дана концепція є гранично широким узагальненням буття людини та Всесвіту, оскільки вона виражає універсальну схему будь-якого розвитку, зміни, руху, що є фундаментальним способом існування світу. Розвиток – це єдність синхронії та діахронії, лінійних та циклічних зв’язків та відношень, коли лінійний та циклічний детермінізм переходить один у одного, а світ координується двома причинними факторами одночасно.

ГЛАВА 5. СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ

Надскладне, нескінченне, хаотизоване на рівні елементів середовище (система) може описуватися, як і будь-яке відкрите нелінійне середовище (система), невеликим числом фундаментальних ідей і образів, а потім, можливо, й математичних рівнянь, які визначають загальні тенденції розгортання процесів у ньому.

[Князева, Курдюмов, 1997, с. 65]

Знання понад усе... Кожний, хто зібрав іскри знання, є той, хто дає Світло.

О. П. Блаватська [Блаватская, 1997, т. 1, с. 3]

Чому буває так, що неуки знаходяться у полоні розмежувань, а мудреці ні? Це буває тому, що неуки чіпляються за найменування, знаки і ідеї, коли їх розум рухається по цім каналу; вони відчують множинність об'єктів...

Ланкаватара Сутра [див. Хемфрейс, 1994, с. 119].

Спочатку була Діло.

Гете [Гете, 1963]

Взаємодія – ось перше, що виступає перед нами, коли ми розглядаємо матерію, що рухається.

Ф. Енгельс [Маркс, Энгельс, т. 20, с. 546]

Непорушний порядок – от найперша умова благоденства суспільства. Як узгодити цю умову з безперестанним прагненням до удосконалювання?

О. С. Пушкін

Якщо в державі є Дао, соромно бути бідним, а якщо в державі Дао немає – соромно бути багатим.

Лао-цзи

Лише в епохи, в які дійсність являє собою порожнє, бездуховне та позбавлене устоїв існування, індивідууму може бути дозволено тікати від дійсності та відступати у сферу внутрішнього душевного життя.

Гегель [Гегель, т. 7, с. 157–158]

Людська природа побудована так, що людина може досягти свого вдосконалення, тільки працюючи для вдосконалення своїх сучасників, в ім'я їх блага.

К. Маркс [Маркс, Энгельс, т. 40, с. 6]

Чи може людство стати таким же реальним і солідарним організмом, як одна людина, чи може воно стати однією безсмертною людиною? Чи можуть окремі індивіди, що складають людство, набутти в ньому безсмертя?

С.М. Трубецький [Трубецкой, 1891, с. 155]

Процедура побудови моделі будь-якого явища чи предмета наступна: спочатку ми відокремлюємо загальні протилежні (полярні) аспекти явища, котре аналізується. Наприклад, розглядаючи матерію, можна виділити дві контрарні форми її існування – речовину та поле. Потім ми виділяємо в ній ще дві побічні форми (подібно до того, як у даосизмі існують головні Інь і Ян, та слабкі інь і ян) – субконтрарні, одна з яких є вираженням речовини через поле (рух), а друга – є вираженням поля через речовину (час). Розглядаючи людину, ми

можемо виділити дві контрарні форми її буття – індивідуальну та соціальну. Потім ми виділяємо ще дві побічні форми, перша з яких розуміється як індивідуальне, що реалізується через соціальне (історичне), а друга розуміється як соціальне, що реалізується через індивідуальне (особистісне). Людина при цьому постає як єдність індивідуально-особистісного та соціально-історичного. Якщо аналізувати людину у категорії “фізичне + психічне”, то фізичне (соматичне) через психічне є чуттєве, а психічне (духовне) через фізичне є емоційне. Ще один рівень аналізу людини – характер її півкульової взаємодії. Людина тут може розглядатися як, з одного боку, правопівкульова, з другого – як лівопівкульова. Лівопівкульовий аспект через правопівкульовий пов’язаний з трансформацією лівого у правий аспект, а правопівкульовий через лівопівкульовий – з трансформацією правого у лівий аспект.

Головна схема економіки це формула капіталу як самозростаючої вартості, тобто вартості, що здатна приносити додаткову вартість. Формула капіталу “гроші – товар – нові гроші” (тобто сума грошей з приростом) може бути трансформована в структурі універсальної моделі таким чином:

товар	гроші
капітал	товарний обіг

Товар, реалізований через гроші є товарним обігом, а гроші, реалізовані через товар, є капіталом.

Товар, без сумніву, є речовинним утворенням. Гроші як всезагальний еквівалент обміну, як “польове утворення”, що виражає взаємодію (товарний обмін), є “фікцією” (близькою за природою до поля), без якої широкий обмін товарів неможливий. Обіг є рухом, а капітал – часом, бо капітал характеризується самозростанням, має лінійно-послідовний характер, тобто здатен, подібно до часу, саморозгортатися.

Логічні відношення наступні. Капітал підкоряється товару, а товарний обіг немислимий без грошей. Товар суперечить обігу: чим більш активне товарне обертання (коли товар, що вироблений, відразу купується та споживається, тобто зникає), тим більш активніше виявляється процес нівелювання товару як дещо речовинно-статичного і фіксованого, тим скоріше товар перетворюється на гроші як товар, який у якості всезагального еквіваленту обміну може бути використаним у будь-який момент. Капітал суперчить грошам: чим більшу активність набуває капітал, тобто чим швидше він зростає, тим більше нівелюються гроші, які у даному випадку негайно вкладаються у справу: “немає вільних грошей, всі вони обертаються у бізнесі”.

Як ми писали, товар, реалізований через гроші є товарним обігом, а гроші, реалізовані через товар, є капіталом. Цю схему співвідношень можна записати наступним чином: капітал є товаром, що розглядається крізь призму грошей (капітал формується у процесі товарного обігу, взятого у грошовому вираженні, звідки витікає феномен самозростаючої вартості). А товарний обіг є гроші, що розглядаються крізь призму товару, тобто гроші як еквівалент товарного обміну існують в умовах товарного обігу.

Основні економічні закони – це найбільш суттєві, стійкі об’єктивні взаємозв’язки та причинно-наслідкові зв’язки у економічних процесах та явищах. Можна виділити чотири наріжних економічних закони – розвитку відношень виробництва, розподілу, обміну і споживання [Полит. ек., 1981, с. 471].

1. Закон розвитку відношень виробництва (виробництво є процесом створення матеріальних благ, необхідних для існування та розвитку суспільства) співвідноситься з речовиною (субстратно-матеріальною сутністю).

2. Закон розвитку відношень обміну співвідноситься с полем. Обмін передбачає обмін діяльністю між людьми, процес відчуження продуктів праці на еквівалентній основі, а загальною передумовою обміну є суспільний розподіл праці. Обмін – це фаза суспільного виробництва, що, з одного боку, пов’язує виробництво та обумовлений ним розподіл, а з

другого – виробництво та споживання. Обмін діяльністю може, як ми вважаємо, набувати форм конкуренції, взаємодоповнення, ізоляції (натуральне господарство) та загарбання. Ізоляція як дещо дискретно-статичне співвідноситься з речовиною, конкуренція (як взаємодіюча категорія) з рухом, загарбання – з полем, а взаємодоповнення – з часом, який тут конститує “часові” пріоритети суб’єктів обміну та порядок їх обігу. П’ятий інтегральний тип обміну – грошовий, який у даному випадку виступає ніби “ефіром” для чотирьох типів обміну.

3. Закон розвитку відношень розподілу (як виразник рівня структуралізації суспільних благ співвідноситься з часом), як вираження одного з боків відношень виробництва, є ланкою, яка пов’язує виробництво та споживання. Це є необхідна фаза процесу відтворення суспільного продукту. Він включає розподіл засобів виробництва, предметів споживання, необхідного продукту та додаткового продукту. Необхідний продукт – це частина наново створеного продукту, що вироблений працівниками матеріального виробництва у вигляді фонду життєвих засобів, які призначаються для підтримки та відтворення життя робітників з точки зору існуючих соціально-економічних відносин. Необхідний продукт створюється на протязі необхідного робочого часу. Додатковий продукт є сукупністю матеріальних благ понад необхідного продукту.

4. Закон розвитку відношень споживання співвідноситься з рухом, оскільки споживання передбачає перетворення, зміну, тобто рух наявних продуктів. Споживання при цьому реалізується як чотиризначна сутність: споживання матеріальних та ідеальних благ, а також споживання матеріальних та ідеальних послуг.

Загальна схема законів розвитку чотирьох типів відношень набуває наступного вигляду:

ВИРОБНИЦТВО	ОБМІН
РОЗПОДІЛ	СПОЖИВАННЯ

Розвиток цих категорій такий. Спочатку вони не диференціюються. Це стан “первісного витоку цивілізації”. Потім розвиток одержує виробництво-обмін (контрарні відношення). Тобто спочатку розвивається праця (виробництво) та її обмін. Тільки за цих умов група людей може вважатися соціально-економічною єдністю і тільки за цих умов можливе становлення суспільства. Наступна фаза – фаза відношень контрадикторності, коли кристалізуються всі чотири економічні категорії і між ними встановлюється зворотно-кореляційні відношення, які надають суспільству стійкості та соціально-економічної зрівноваженості. Це розквіт суспільства, його індустріальний етап розвитку. Наступна фаза – актуалізація логічних відношень субконтрарності, коли значення набувають розподіл та споживання. Це фаза занепаду локальної (та планетарної) цивілізацій. Потім має місце процес інтеграції економічних категорій, коли вони не диференціюються.

Розглянемо логічні відношення. Тип розподілу залежить від характеру виробництва, а тип споживання – від характеру обміну. Обмін суперечить розподілу. Якщо обмін діяльністю нівелюється, коли індекс обміну низький (натуральне господарство), то відношення розподілу активізуються та посилюються, коли розподіл благ стає не актуальною суспільно-політичною проблемою. Коли обмін активізований, тобто коли у суспільстві спостерігається високий рівень синергії [Benedict, 1970; Maslow, 1964, 1976] і розподіл здійснюється за типом “зрівнялівки”, то процес обміну діяльністю нівелюється, його актуальність незначна. Виробництво суперечить споживанню (і в діалектичному сенсі, як довів К. Маркс, вони, по суті ідентичні, тобто вони є два боки одного процесу [Маркс, Енгельс, т. 12, с. 719]). Якщо виробництво актуалізоване, тобто якщо суспільство витрачає багато зусиль на виробництво, то споживання зменшується, бо зменшується сфера послуг. Наприклад, рабська праця передбачає активізацію виробництва матеріальних благ, при цьому раб практично відчужений від сфери споживання. Хазяїн раба не зайнятий у сфері виробництва, але його споживчі можливості високі. В індустріальному суспільстві можна виділити два цикли відношень виробництво-споживання: цикл підвищеної активності сфери виробництва, коли

люди більше працюють та заощаджують, і цикл посилення тенденції до споживання, коли люди починають більше споживати, а виробництво зазнає спаду [див. Грейсон, О'Делл, 1991].

Розглянемо сферу виробництва. Вона четверинна.

Група А	Розумова праця
Група Б	Фізична праця
Виробництво	Місто
Сфера послуг	Село

Чим більше група А (виробництво засобів виробництва) домінує над групою Б (виробництво предметів споживання), тим більше виробництво домінує над сферою послуг (діада “виробництво – сфера послуг” підпорядковується діаді “група А – група Б”, коли між діадами встановлюється прямо-кореляційний зв’язок). Чим більше розумова праця домінує над фізичною, тим більше місто домінує над селом (це правило не діє, коли місто та село зрівняються у соціально-економічному сенсі, а це означає, що розбіжності між групами А та Б також нівелюються, коли предмети споживання будуть функціонально наближені до засобів виробництва, тобто коли праця стане нагальною потребою людини, котра буде відноситись до праці як до мети, а не засобу).

Розглянемо відношення контрадикторності. Чим більше група А домінує над групою Б, тим менше місто домінує над селом у плані життєвого рівня та споживчих пріоритетів. Якщо група Б (виробництво предметів споживання) домінує над групою А (виробництво засобів виробництва), то місто у плані розвитку сфери послуг та темпів споживання домінує над селом, яке завжди менше, ніж місто, спрямоване на споживання та розвиток сфери послуг (зрозуміло, що у розвиненому індустріальному суспільстві спостерігається тенденція до нівелювання різниці між селом та містом, групою А і Б). Чим більше виробництво домінує над сферою послуг, тим менше розумова праця домінує над працею фізичною. І навпаки, при перевазі розумової праці над фізичною, сфера послуг починає домінувати над сферою послуг. Треба сказати, що у розвиненому індустріальному суспільстві різниця між розумовою та фізичною працею, як і між виробництвом та сферою послуг, має тенденцію нівелюватися. Розглянемо сферу обміну:

ізоляція (речовина)	ГРОШІ	загарбання (поле)
взаємне доповнення (час)		конкуренція (рух)

Логічні відношення наступні: чим більша ізоляція у сфері обміну (натуральне господарство), тим більший індекс взаємного доповнення (зрівнялівка) членів суспільства у сфері обміну. Чим більший індекс обміну через загарбання (війна), тим менший індекс зрівнялівки (взаємного доповнення) має місце. Чим більша ізоляція (натуральне господарство), тим менша конкуренція. Чим більше взаємне доповнення, тим менша спрямованість до загарбання.

Розглянемо сферу розподілу, який передбачає розподіл таких елементів:

засоби виробництва	необхідний продукт
предмети споживання	додатковий продукт

Якщо активно розподіляються засоби виробництва, то додатковий продукт зменшується, а виробництво стає. Якщо актуальним є необхідний продукт, предмети споживання зменшуються, якщо не зводяться нанівець: “що виробили, те і з’їли”. Сфера споживання:

товар матеріальний	товар ідеальний
послуги матеріальні	послуги ідеальні

Розглянемо інші схеми.

податок	товар
ціна	прибуток

Чим більший податок, тим менший прибуток. Чим більше ціна, тим менше товарів (тобто спостерігається тенденція до випуску меншої кількості товарів за більш високу ціну).

податок	попит
ціна	пропозиція

Чим більший податок, тим менша пропозиція (виробництво нівелюється). Чим більша ціна товарів, тим менший попит на них серед населення, купівельна спроможність якого у даному разі низька.

грошова маса	попит
оборотний (обіговий) капітал	пропозиція

Чим більший оборотний капітал (що призводить до активізації виробництва), тим менший попит, коли не залишається “вільних” грошей (всі вони осідають у сфері виробництва), що не дозволяє розгортати попит, який впливає з певних потреб людей: якщо потреби не мають реалізації, вони за законом механізму психологічного захисту нівелюються, трансформуються, конвертуються у інші (нематеріальні) потреби. Чим більша грошова маса (інфляція), тим менша пропозиція, стає не вигідним виробляти товари, і навпаки, стає більш вигідним їх знищення (криза перевиробництва).

Наступна схема повністю симетрична, коли всі її елементи виявляються взаємодоповнюваними (вони координуються прямо кореляційним зворотним зв’язком) та взаємозалежними:

попит	товар
пропозиція	прибуток

Така схема, у якій відсутні гроші, капітал, ціна та податок, характерна для *натурального господарства*, яке характеризується первісною суспільною симетрією.

Розглянемо схему, яка узгоджується з динамікою норми проценту [див. Гальчинський і ін., 1995]:

заощадження	норма процента
попит на інвестиції	інвестиції

Заощадження, що реалізовані через норму процента, є інвестиції. Іншими словами, норма процента тут є ланкою, що поєднує заощадження та інвестиції [там само, с. 396]. Норма процента, що реалізована через заощадження, є попитом на інвестиції. Інвестиції

безпосередньо залежать від процентної ставки (норми процента) [там само], а попит на інвестиції, зрозуміло, залежить від заощаджень. Цікаво, що у цьому розкладі норма процента є екзогенною величиною, яка регулюється державою (центральним банком). Наприклад, “якщо норма очікуваного прибутку від інвестованого капіталу становить 10 відсотків, то зрозуміло, що капіталовкладення здійснюватимуться лише в тому випадку, коли ставка процента буде нижчою ніж 10 відсотків” [там само]. Ясно, що заощадження суперечать інвестиціям, а попит на інвестиції – нормі процента.

Виникає питання, що дають нам схеми економічних феноменів? По-перше, вони дозволяють упорядкувати великий масив економічних знань, тому що несуть у собі елемент універсальності. По-друге, вони дозволяють прогнозувати будь-які економічні ситуації, вирішувати будь-які економічні проблеми. Наприклад, Дж. М. Кейнс пише про так званий основний психологічний закон, зміст якого полягає у тому, що люди схильні, як правило, збільшувати відповідно до зростання доходів своє споживання, але не у тій пропорції, в якій зростає доход [там само, с. 391]. Розв’язати проблему співвідношення доходів та споживання можна, якщо подати їх у схемі:

дохід	заощадження
споживання	попит на інвестиції

Ми бачимо, що споживання залежить від доходів, а ця залежність включає додаткові логічні зв’язки, оскільки споживання суперечать заощадженням, а також знаходиться у субконтрарному відношенні до попиту на інвестиції. Доход також суперечить попиту на інвестиції, бо чим більший доход, тим менші капіталовкладення, які “відрізняються” від доходу. Крім того, генеза цих чотирьох категорій особлива: спочатку вони не диференціюються. Потім виникає доход та заощадження. І тільки після цього актуалізуються все чотири вказані категорії. Споживання та попит на інвестиції як актуальні економічні фактори виникають на передостанньому етапі розвитку цих економічних категорій. Тобто поширення споживання та попиту на інвестиції є показником занепаду економічної сфери того чи іншого суспільства.

На основі цієї і попередньої схеми можна побудувати модель такої координації:

норма процента	дохід
інвестиції	споживання

Ми бачимо, що інвестиції та доход (як і норма процента та споживання) знаходяться у зворотно-кореляційному відношенні. Чим більші інвестиції, тим менший доход. Чим більше споживання, тим менша норма процента, коли споживання “з’їдає” все.

Універсальний структурний принцип, що базується на логічному квадраті, дозволяє внести ясність у деякі проблемні питання економічної теорії. Так, наприклад, в економіці існує проблема поняття грошей. Відомий американський економіст П. Девідсон писав: що “неясність з приводу поняття і природи грошей є бичем економічної професії” [Davidson, 1972, р. 87]. Л. Харріс відмічав, що “грошова теорія не може розглядатися як цілісна і загальноприйнята концепція, у ній залишається ще багато спірного і суперечливого” [Харріс, 1990, с. 71-72]. Наша універсальна модель дозволяє внести ясність у питання про грошові функції. Ще Д. Рікардо писав, про гроші як про товар, який слугує загальним засобом обміну [Рікардо, 1955]. Існує багато підходів до розуміння функції грошей [див. Кэмпбелл и др., с. 264-265, 1991; Долан и др., 1991, с. 26]. Найповніший опис грошових функцій дає Т. Крамп, який пише про п’ять функцій – засіб платежу, міру вартості, одиницю виміру, засіб обігу і засіб нагромадження багатства [Crump, 1981, р. 63]. Якщо засіб нагромадження багатства зіставити з речовиною, засіб обігу – з рухом, міру вартості – з полем (оскільки вартість відбиває відношення між товаром та їх еквівалентом, тобто виражає польовий, реляційний аспект грошей), одиницю виміру – з часом, а засіб платежу як

найбільш загальну функцію з простором, то ми зможемо подати логічну структуру грошових функцій:

засіб нагромадження		міра вартості
	ЗАСІБ ПЛАТЕЖУ	
одиниця виміру		засіб обігу

Наша модель може внести ясність і щодо чинників, які визначають параметри попиту на гроші. Тут ми можемо навести прості рівняння грошового обігу, наприклад, $MV = PY$ (яке відоме в економічній літературі як формула Фішера – “рівняння обміну”), де M – кількістю необхідних для обігу грошей, V – швидкістю їх обороту, P – абсолютним рівнем цін, а Y – реальним обсягом виробництва. “Перебудувавши рівняння, дістанемо формулу, яка показує, що кількість грошей, необхідна для забезпечення обороту тварів і послуг, прямо пропорційна PY – номінальному обсягу виробництва (номінальним доходам) та обернено пропорційна V – швидкості обороту грошової одиниці” [Гальчинський та ін., 1995, с. 216–220]. Якщо подати дане рівняння через структуру універсальної моделі, то воно набуває наступного вигляду:

швидкість обороту грошей	реальний обсяг виробництва
кількість грошей	абсолютний рівень цін

Якщо прийняти до уваги, що при зростанні норми процента обіг грошей (швидкість їх обороту) прискорюється [там само], тобто норма процента логічно підпорядковується швидкості обороту грошей, то можна одержати наступну модель:

швидкість обототу грошей	реальний обсяг виробництва
норма проценту	абсолютний рівень цін

Розглянемо співвідношення між видами ринків, які можна виділити чотири: споживчий ринок (забезпечує вільну реалізацію товарів народного споживання), ринок засобів виробництва (забезпечує вільну реалізацію засобів виробництва: сировини, матеріалів, палива, енергії, обладнання), фінансовий ринок (включає ринки кредитних ресурсів, цінних паперів і валюту, які акумулюють та перерозподіляють тимчасово вільні грошові ресурси відповідно до потреб суб'єктів господарювання), ринок робочої сили (забезпечує рівновагу між її попитом і пропозицією; попит на робочу силу визначається загальним рівнем економічної активності, створенням робочих місць, а пропозиція залежить від динаміки демографічних процесів, загальних умов та організації системи підготовки і перепідготовки кваліфікованих кадрів, стану споживчого ринку, політики оплати праці, темпів вивільнення працівників діючого виробництва):

споживчий ринок	фінансовий ринок
ринок робочої сили	ринок засобів виробництва

Чим менш розвинутий ринок споживчих товарів, тим менш розвинутим є й ринок робочої сили, тобто мало вільної робочої сили (ситуація часів соціалізму епохи СРСР).

Чим більш розвинутим є фінансовий ринок, тим вищою є економічна активність, тим більш розвинутим є й ринок засобів виробництва.

Чим більш розвинутим є споживчий ринок, тим менш розвинутим є ринок засобів виробництва, тобто чим більш вагомою є група А, тим менш вагомою є група Б, і навпаки.

Чим більш розвинутим є ринок робочої сили (безробіття), тим більш менш розвиненим є фінансовий ринок, коли економічна активність падає.

Можна навести структуру макроекономічного колооберту [Еклунд, 1991, с. 54], яка демонструє діалектику взаємодії домашнього господарства та підприємства:

Підприємство	оплата →	← товари	Домашнє господарство
	праця →	← зарплата	

Покажемо цю схему у вигляді логічного квадрата:

праця, капітал, природні ресурси	оплата
ДОМ. ГОСПОДАРСТВО <-> ПІДПРИЄМСТВО	
товари та послуги	зарплата, прибутки, проценти

Підвищення інтенсивності колективної праці призводить до зниження зарплати окремого виробника, оскільки підвищення інтенсивності праці призводить до посилення конкуренції на ринку праці, коли праця окремого працівника знецінюється. Чим більше товарів, тим менша оплата цих товарів.

Схема відношення ціни, обсягу товарів, пропозиції та попиту [там само, 1991, с. 59] набуває наступного вигляду:

ціна	пропозиція
попит	обсяг товарів

Розглянемо схему макроекономічної рівноваги [там само, с. 116]:

Пропозиція	національний прибуток
попит	індивідуальний прибуток

Попит залежить від пропозиції і зростає повільніше, ніж він. Індивідуальний прибуток прямо залежить від прибутку національного. Пропозиція суперечить індивідуальному прибутку, оскільки високий індивідуальний прибуток передбачає високий рівень споживання, коли товари “змітаються” з прилавків, а пропозиція не встигає за попитом. Попит суперечить національному прибутку, оскільки збільшення національного прибутку зменшує гніт попиту.

Ми бачимо, що елементи економічних структур (наприклад попит та пропозиція) постають як, з одного боку, суперечливі, а з іншого – як залежні (попит залежить від пропозиції) сутності у різних економічних структурах, що говорить про діалектичну суть економіки як явища, де все пов’язано зі всім різноманітним чином і де все переходить одне в одне.

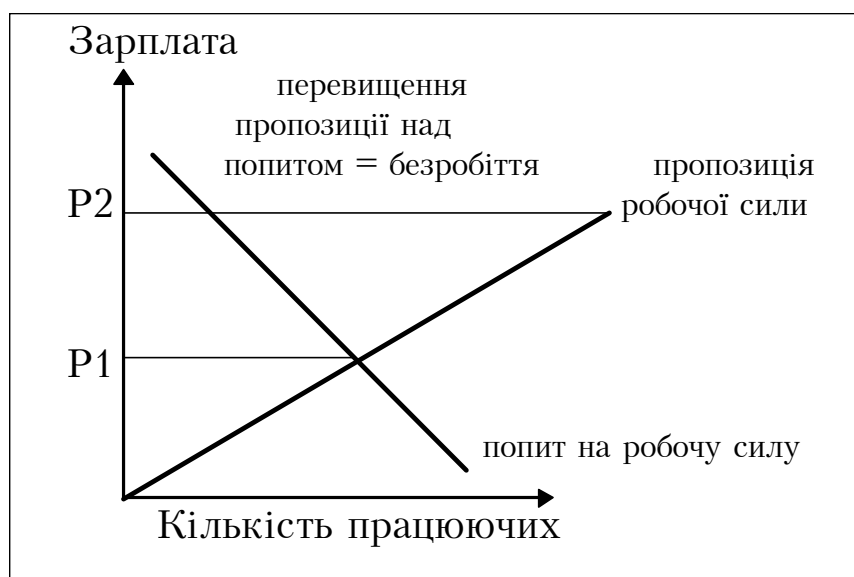
Розглянемо ще одну схему взаємодії валютного попиту та пропозиції [там само, с. 146]:

валютний курс	попит на валюту
пропозиція на валюту	грошова маса

Розглянемо рух процента [там само, с. 193]:

процент	обсяг кредитів
попит	пропозиція

Схема безробіття [там само, с. 226] має таке графічне вираження:

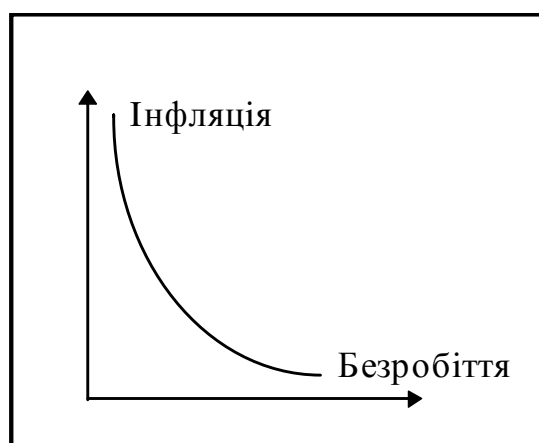

Ця схема у системі логічного квадрата має наступний вигляд:

заробітна плата	кількість працюючих
пропозиція робочої сили	попит на робочу силу

Чим більше зарплата, тим більшим буде пропозиція робочої сили (більша кількість бажаючих працювати). Але чим більша зарплата, тим, згідно зі схемою, меншим буде попит на робочу силу (всі робочі місця будуть зайняті), і тим меншим буде кількість працюючих. А це призводить до підвищення рівня безробіття.

Розглянемо взаємовідносини між інфляцією та безробіттям. Ці взаємовідносини можна проілюструвати «кривою Філіпса» [там само, с. 247]:

Тут ми бачимо, що інфляція висока за умов низького рівня безробіття, і навпаки, низькій рівень інфляції ми маємо за умов високого рівня безробіття. Пояснення такого стану речей полягає у тому, що високий рівень безробіття примушує працюючих погоджуватись на меншу заробітну плату, а це, у свою чергу, призводить до уповільнення росту цін, тобто знижує рівень інфляції. Якщо рівень безробіття низький, то працюючі мають змогу вимагати підвищення заробітної плати, яка випереджує ріст продуктивності праці, що, у свою чергу, призводить до підвищення цін. Таким чином, згідно зі спрощеним кенсіанським рецептом

можна знизити безробіття за рахунок інфляції, тобто політики експансії (політика фінансової експансії це розширення державних витрат та зниження податків; політика кредитно-грошової експансії це збільшення обсягу грошей в обороті).

Розглянемо схему динаміки пропозиції та попиту на робочу силу при одночасно існуючих інфляції та безробіття [там само, с. 249]:

Інфляція (ріст цін та зарплати)	ріст продуктивності праці (ріст загального обсягу виробництва)
попит на робочу силу (ріст зайнятості, ріст виробництва, економічної активності)	пропозиція робочої сили (ріст безробіття)

Таким чином, як бачимо, схеми економічних феноменів виявляються достатньо евристичними, вони дозволяють упорядкувати великий масив економічних знань, прогнозувати будь-які економічні ситуації, вирішувати будь-які економічні проблеми.

Розглянемо сутність капіталу як самодетермінованої сутності.

Капітал як вартість, що сама зростає, тобто вартість, яка приносить додаткову вартість, визначається формулою: “гроші – товар – нові гроші (сума грошей з приростом)”. Як писав К. Маркс, “розвиток продукту у товар, товарний обіг... є передумовою, висхідним пунктом створення капіталу і капіталістичного виробництва” [Маркс и Энгельс, т. 26, ч. 3, с. 112]. К.Маркс вказував на складність, багатоступінчатість становлення капіталу. При цьому початок становлення капіталу є достатньо невизначеним процесом. [Гурьев, 1973, с. 2]. Таку ситуацію вдало охарактеризував Гегель: “Речі ще немає, коли вона починається” [Гегель, т. 1, с. 153]. Тут ми маємо парадокс розвитку (виникнення), який полягає у тому, що нове виникає одночасно з старого і не з старого, оскільки в останньому випадку стирається різниця між старим та новим. На цей парадокс звертав увагу К. Маркс, коли писав, що капітал виникає у обігу, однак у сфері обігу немає приросту вартості, тут має місце лише перерозподіл вартості, яка була вироблена. Тому додаткова вартість ніби виникає у сфері виробництва, отже, як пише К. Маркс, капітал “повинен виникнути в оберненні і в той же час не в оберненні” [Маркс, Энгельс, т. 23, с. 176]. Подібним же чином новий вид у Ч. Дарвіна виникає з старого і в той же час не з нього [див. Югай, 1976, с. 22-23]. Можна сказати, що відношення між причиною та наслідком четверинні як в плані народження причиною наслідку (чи наслідок народжує причину; чи навпаки; чи перше та друге одночасно; чи ні перше, ані друге), так і в плані відношення наслідку до причини (наслідок міститься в причині; не міститься; перше та друге одночасно; ні перше, ані друге) [див. Костюченко 1983, с. 90].

Ейнштейн сформулював головну антиномію походження теоретичного знання: теорія народжується з досвіду і разом з тим не з досвіду [Эйнштейн, 1965, с. 61–62]. Тут можна говорити й про проблему як “знання про незнання”. Парадокс розвитку в плані логіки пояснюється наступним висловом: “формальне доведення, якщо воно базується на одній аксіомі, тавтологічно і цілком може бути зведеним до цієї підстави. Але вже два вихідні та незалежні один від одного положення роблять можливим наступний синтез та одержання нового змісту” [Кумпф, Оруджев, 1979, с. 225]. Отже, нове (“новий зміст”) виникає як відношення елементів, як синтез деяких “старих” моментів. Тому **“наріжний початок” світу (буття) полягає в синтезі, який може бути розкладеним формальним чином на, мінімум, два елементи.** Щоб проілюструвати сутність парадоксу розвитку наведемо слова Григорія Нісського, який писав, що спочатку всі речі існували в своїй заданості, але жодна не мала окремого та дійсного буття [див. Лелотт, 1959, с. 51]. Бл. Августин писав дещо подібне [див. Осипов, 1994, с. 123].

Яким же чином у виробництві створюється додаткова вартість? Якщо врахувати, що вартість є ні чим іншим як уречевленою у товарі суспільною працею, то яким же чином у

сфері праці може з'явитися дещо надлишкове (капітал), що здатне приносити додаткову вартість? Відповідь на це запитання передбачає розв'язання парадоксу розвитку.

Розглянемо труд у стані *натурального виробництва та обміну*. Фізичні закони збереження енергії та речовини утверджують симетричність, тотожність праці та продуктів праці. Вартість робочої сили тут повинна бути еквівалентною споживчій вартості виробленого товару. Тобто певний обсяг життєвої активності (енергії) у процесі виробництва використовується для перетворення наявного матеріалу (сировини) у товар, який можна використовувати для задоволення тієї чи іншої потреби людини. Тут специфічна життєва активність людини (яка залучена у виробництві) трансформується у товар, що покликаний пробуджувати до життя іншу специфічну форму життєвої активності. Отже, маємо колообіг та перетворення однієї форми життєвої активності у іншу через виготовлений товар. Зрозуміло, що тут не може виникнути додаткова енергія, оскільки це суперечило б матеріальним законам збереження речовини та енергії. Проте *кооперативна форма праці*, що передбачає розподіл праці та наявність *синергетичної єдності* учасників трудового процесу, призводять до виникнення деякої надлишкової енергії (додаткової вартості, яка створюється сумісною працею), поява якої суперечить законам збереження, що і фіксується парадоксом розвитку (виникнення).

Таким чином,

(1) *симетрія* натурального виробництва та обміну (де виявляється спаяність окремих спеціалізованих виробників у загальному колі обміну) розщеплюється.

(2) Виробники стають більш спеціалізованими, збільшується кількість виробників та їх спеціалізацій. Розгортаються процеси суспільно-економічної *асиметризації*, атомізації.

(3) Дискретні атомарні елементи поєднуються у *симетричні*, синергетичні цілокупності, виникає ДОДАТКОВА ВАРТІСТЬ,

(4) яка може привласнюватись окремими виробниками чи групами виробників, утворюючи умови для розвитку суспільно-економічної та політичної *асиметрії*.

(5) Через процес соціальних змін поширюється процес перерозподілу матеріальних благ суспільства, суспільно-економічні відносини *симетризуються*.

Як бачимо, тут наявна універсальна схема розвитку, яка детально розглядалась нами при вивченні головних моделей соціальної динаміки.

Таким чином, створення надлишкової енергії пояснюється ефектом синергії, коли ціле виявляється більше суми елементів, що його складають. Явище трудової цілісності як системи різноманітних відношень породжує нову властивість, що виявляється як системна властивість, яка не зводиться до властивостей елементів системи (феномен неадитивності, чи нададитивності, або емерджентності [Новик, 1965]). Категорія цілісності виявляє парадоксальний зміст та займає ведуче місце у всіх без виключення галузях знання [Вознюк, Тичина, 1998].

Феномен цілісності у даному разі свідчить про те, що в економіці (як і в будь-якій іншій сфері людського життя) виявляється універсальний закон розвитку, Цілісність тут, з одного боку – початковий етап розвитку, зміни будь-якої сутності, що конститує процес дихотомічного розщеплення цілого на протилежності. З іншого боку, до цілого дані протилежності повертаються, взаємно згашуючись в результаті взаємодії. Ціле також незмінно присутнє в процесі взаємодії протилежностей: воно опосередковує цю взаємодію й виступає “нейтральним початком” взаємодіючих елементів будь-якої пари протилежностей [Вознюк, Тичина, 1997, с. 27].

Говорячи про виробництво, можна відокремити три етапи його розвитку: натуральне господарство, просте товарне виробництво, капіталістичне виробництво. Натуральне господарство цілісне, тут ми спостерігаємо стан відносної автономності, самодостатності, циклічності, симетричності виробництва. Товарне ж виробництво звичайно характеризують як атомарне, нестійке, незбалансоване, роздрібнене [Гурьев, 1973, с. 26]. Капіталістичне виробництво у його вищих зразках є відносно самодостатнім та циклічним (про що свідчать економічні цикли), цілісним та високоорганізованим, незважаючи на те, що капіталістичним

виробництвом керують закони конкуренції та анархії, які вносять у економічні процеси елементи хаосу. Але, як показала синергетика, наука про нелінійні системи, хаос є у вищому ступені упорядкованою сутністю. З точки зору формального аналізу хаос – це сфера, по-перше, множинна, і, по-друге, кожний дискретний елемент цієї сфері характеризується вільною волею та автономністю. Але зрозуміло, що рівнодіюча всієї необмеженої кількості окремих агентів хаотичного середовища дорівнює нулю (принаймні протягом вічності), тому хаос формальним чином виявляється як дещо єдине, а тому – упорядковане.

Тобто хаотичність економічних процесів – це умова їх упорядкування та гомеостатичності. Французький вчений Р. Шовен, спостерігаючи життя мурашок, дійшов цікавих висновків. Виявилося, що один мурашка нездатен знайти напрямок в мурашник, в той час коли група мурашок, що включені в колективну роботу, завжди знаходять вірний шлях до мурашника, коли сума хаотизованих дій виявляється упорядкованою сутністю [Поп. псих., с. 373].

Процес трансформації натурального господарства у товарне передбачає розщеплення натурального способу виробництва, розділення його на мануфактуру та хліборобство, коли симетрія натурального виробництва (у межах якого місто та село, розумова та фізична праця не диференціювалися) порушується. Можна сказати, що розвиток суспільного виробництва йде по шляху порушення суспільно-економічної симетрії, розщеплення єдиного праекономічного континууму на полярні сутності, такі, як місто та село, розумова та фізична праця, матеріальне виробництво та сфера послуг, виробництво засобів виробництва та виробництво предметів споживання, попит та пропозиція тощо.

Генезу виробництва можна аналізувати й на рівні інтерпретації розгортання елементів універсальної моделі буття, які проектується на сферу економіки. Наприклад, модель

податок		товар
	ГРОШІ	
ціна		прибуток

набуває наступного вигляду згідно зі схемою розгортання логічних відношень:

1) всі елементи моделі не диференціюються, чи, точніше, вони пов'язані симетричною прямо-кореляційною координацією (позитивний зворотний зв'язок) та взаємно залежать один від одного;

2) виділяється пара категорій “податок – товар”, які пов'язуються контрарним чином;

3) виділяються пари “податок – прибуток”, “ціна – товар”, елементи котрих пов'язуються відношенням контрадикторності, негативним зворотним зв'язком, зворотно-кореляційною координацією;

4) виділяється пара категорій “ціна – прибуток”, що пов'язана субконтрарними відношеннями;

5) елементи моделі не диференціюються.

Таким чином, спочатку у суспільстві встановлюються відношення на рівні пункту “1”, коли вироблений товар дає прибуток, а його ціна визначається податком (даниною), який має сплачувати виробник своєму пану (суспільній структурі), що не зайнятий у виробництві і формально виконує функцію захисту виробника. Тобто у межах ціни окрім собівартості товару закладено й податок, коли ціна і собівартість виявляються не тотожними. Даний стан передуює натуральному обміну, при якому ще не існувало грошей як всезагального еквіваленту обміну і ціна виробленого товару повністю співпадала з його собівартістю (у разі адекватного натурального обміну). Потім на рівні пункту “2” між податком та товаром встановлюються відношення контрарності (паралелізму, доповненості), коли податок починає існувати самостійно та диктується міркуваннями сюзерена. Товар як економічна категорія також набуває самостійності і починає визначатися співвідношенням між попитом та пропозицією та включатися у схему “товар – гроші – товар”. На рівні пункту “3” ми маємо стан контрадикторності (суперечності), коли між податком та прибутком, також як і

між товаром і ціною встановлюються відношення взаємної залежності (зворотно-кореляційного зв'язку). На рівні пункту "4" ми маємо відношення субконтрарності, тобто доповненості, паритетності, коли ціна більше не залежить від податку і не включається у суперечливе відношення з товаром. Цей стан відображує процес економічного занепаду та домінування політики державного монополізму, що прагне досягти тотального економічного контролю. На рівні пункту "5" ми повертаємось до витокового стану речей на рівні пункту "1".

Характеризуючи більш загальну схему розвитку економічних відносин, слід використати універсальну схему розвитку, що виражається у формулі "теза – антитеза – синтез". Спочатку економіка існувала як сутність, що була злита з неекономічними явищами, тобто виробництво не було відокремлено від виробника, результат від процесу, засоби від мети, людина від економічних стосунків, знаряддя праці від предметів праці, робітник від виробленого товару, виробництво від розподілу... Єдність полярних економічних категорій має місце в суспільствах з високим рівнем синергії ("суспільної спаяності"). Потім спостерігається розщеплення єдиного праекономічного континууму. Цей процес врешті-решт змінюється етапом нового економічного синтезу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО КНИГ 1, 2. 3.

- Абаев Р. В.* Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае. – Новосибирск: Наука, 1989. – 272 с.
- Августин А.* Исповедь. – М., 1991.
- Авенариус Р.* Философия как мышление о мире согласно принципу наименьшей меры силы. Пер. с нем. – СПб.: Образование, 1913.
- Аверинцев С. С.* Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья // Античность и Византия. – М., 1975. – С. 281–284.
- Аверьянов А. Н.* Системное познание мира. – М., 1985. – С. 43.
- Автономова Н. С.* Миф: хаос и логос // Заблуждающийся разум?: Многообразие вненаучного мышления. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
- Адлер Г.* Лекции по аналитической психологии. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1996. – 282 с.
- Айвазян С. М.* Формирование Земли. Роль периодического закона Менделеева в формировании Земли и синхрогенез элементов. – Ереван: Айастан, 1976. – 360 с.
- Айхвангов О. М.* Законы космической морали. – СПб., 1996. – 336 с.
- Акимов А. Е., Финогеев В. П.* Экспериментальные проявления торсионных полей и торсионные технологии. – М.: НТИЦ Информатика, 1996. – 68 с.
- Акофф Р., Эмери Ф.* О целеустремленных системах. – М.: Сов. радио, 1974. – 272 с.
- Акулинин В. Н.* Философия всеединства: от В. С. Соловьева к П. А. Флоренскому. – Новосибирск: Наука, 1990. – 158 с.
- Аладжалова Н. А., Каменецкий С. Л., Рожнов В. Е.* Сверхмедленные колебания потенциалов головного мозга как показатель гипнотического состояния // Бессознательное. Природа, функции, методы исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – С. 162–169.
- Алексеев П. М.* О нелинейных формулировках закона Ципфа // Вопросы кибернетики, вып. 4, 1978. – С. 66–99.
- Алиева Б. А.* Теория двойственной истины. – М.: Мысль, 1972. – 128 с.
- Альбуханова-Славская К. А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – С. 4, 186. – 299 с.
- Альвен Г.* Миры и антимиры (космология и антиматерия). – М.: Мир, 1968. – 120 с.
- Алякринский Б. С.* Биологические ритмы и организация жизни человека в космосе. – М.: Наука, 1983. – 284 с.
- Амонашвили Ш. А.* Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьника. – М.: Педагогика, 1984. – 297 с.
- Андреев А. Л.* Место искусства в познании мира. – М.: Политиздат, 1980. – С. 113–118. – 255 с.
- Ананьев Б. Г.* Билатеральное регулирование как механизм поведения // Вопросы психологии, № 5, 1963. – С. 84–96.
- Андреев Д. Л.* Роза мира. – М.: Товарищество “Клышников-Комаров и К”, 1992. – 282 с.
- Андреев Е. А., Добронравова И. С., Ситько С. П.* Проблема физических оснований целостности самоорганизующихся систем // Идея гармонии в научной картине мира. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 108–120.
- Андреев И. Л.* Происхождение человека и общества. – М.: Мысль, 1988. – С. 212. – 415 с.
- Анисимов А. В.* Информатика. Творчество. Рекурсия. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.
- Анохин П. К.* Философские аспекты теории функциональной системы // Философские проблемы биологии. – М.: Наука, 1973. – С. 100.
- Анохин П. К.* Очерки по физиологии функциональных систем. – М., Медицина, 1975. – 447 с.
- Анохин П. К.* Избранные труды. – М.: Наука, 1978. – С. 14–15. – 400 с.
- Антонов А. В.* Информация: восприятие и понимание. – В.: Наукова думка, 1988. – С. 30. – 184 с.

- Анчел Е.* Этнос и история. – М.: Мысль, 1988. – С. 76–77. – 126 с.
- Апполонов А. В.* Введение в категорические силлогизмы А.М.Т.С. Боэция // Вопросы философии, / 1, 1999. – С. 136–144.
- Аптер М.* Теория реверсивности и человеческая активность // Вопросы психологии, № 1, 1987. – С. 35–38.
- Аракелян Г. Б.* Фундаментальные безразмерные величины. – Ереван.: Изд. АН Арм. ССР, 1981.
- Аракелян Г. Б.* Основания физической теории. – Ереван, 1997. – 232 с.
- Арапов М.* Большой лингвистический взрыв? // Знание – сила. – 1988. – № 6. – С. 27–32.
- Арендт Х.* Массы и тоталитаризм // Вопросы социологии, № 2, т. 1, 1992. – С. 35–60.
- Аристотель.* Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск: Лит-ра, 1998. – 1392 с.
- Арнольд В. И.* Теория катастроф. – М.: Изд. МГУ, 1983. – 80 с.; М.: Наука, 1990. – 128 с.
- Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. – М., 1993. – С. 101–112.
- Аронов Р. А.* Квантовый парадокс Зенона // Природа. – 1992. – № 12. – С. 76.
- Аронов Р. А.* К проблеме вездесущности сознания // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С. 182–186.
- Арсеньев А. С., Библер В. С., Кедров Б. М.* Анализ развивающегося понятия. – М.: Наука, 1967. – С. 316. – 439 с.
- Артёмьева Е. Ю.* Психология субъективной семантики. – М.: Изд. МГУ, 1980. – С. 108. – 128 с.
- Аршавский И. А.* Проблема времени в индивидуальном развитии организма // Фактор времени в фундаментальной деятельности живых систем (под. ред. Н. И. Моисеевой). – Л.: Наука, 1980. – С. 26–29.
- Аршинов В., Малый А., Попов П.* Медицина в контексте синергетического познания // Московский Синергетический Форум. Январская (1996) встреча. “Устойчивое развитие в изменяющемся мире”. 27–31 января 1996. Тезисы / Под ред. В.И. Аршинова, Е.Н. Князевой. М., 1996. – С. 31–32.
- Архангельский Л. М.* Нормы и их научное обоснование // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М.: Наука, 1981. – С. 299–328.
- Арутюнова Н. Д.* Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 6–14.
- Асеев В. А.* Экстремальные принципы в естествознании и их философское содержание. – Л.: Изд. ЛГУ, 1977.
- Ассаджоли П.* Психосинтез. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
- Асхабов А. М.* Кристаллогенез и эволюция системы “кристалл – среда”. – СПб.: Наука, 1993. – 154 с.
- Ата-Мурадова Ф. А.* Эволюция генетических систем мозга в популяциях человека и практические аспекты проблемы // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 216–229.
- Атфилд Р.* Этика экологической ответственности // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 203–257.
- Ахмедов Т.И. Жидко М.Е.* Психотерапия в особых состояниях сознания (История, теория, практика). – М.: Фолио, 2001. – 766 с.
- Ахундов М. Д.* Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982. – 220 с.
- Ахундов М. Д., Баженов Л. Б., Чудинов Э. М.* Концепции пространства, времени, бесконечности и современная космология // Философские проблемы астрономии XX века. – М.: Наука, 1976. – С. 353–354.
- Аум:* синтез мистических учений Запада и Востока в 5–ти кн. – М.: Терра, 1990–1993. Кн. 1. – 269 с.; кн. 2. – 323 с.; кн. 4. – 352 с.; кн. 5. – 320 с.
- Ауробиндо Шри.* Синтез йоги. – СПб.: Алетейя, 1992. – 666 с.
- Ацюковский В. А.* Общая эфиродинамика. – М.: Энергоатомиздат, 1990. – 280 с.
- Базиев Д. Х.* Основы единой теории физики. – М.: 1994. – 640 с.

- Бакуйшев С.* Seriously о сверхестественном. – М.: Мысль, 1991. – 107 с.
- Баландин Р.К.* Жизнь, смерть, бессмертие?... – М.: Знание, 1992. – № 2. – 48 с.
- Балашов Ю. В.* Антропные аргументы в современной космологии // Вопросы философии, № 7, 1988. – С. 117–127.
- Балонов Л. Я., Деглин В. Л.* Слух и речь доминантного и недоминантного полушарий. – М., 1976. – 220 с.
- Баникадзе М. И.* Проблема субординации логических форм. – Алма-Ата, 1968. – С. 166.
- Барашенков В. С.* Проблемы субатомного пространства и времени. – М.: Атомиздат, 1979. – 200 с.
- Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – 615 с.
- Бассин Ф. В.* Проблемы “бессознательного”. – М.: Медицина, 1968. – 468 с.
- Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
- Бахтияров О. Г.* Постинформационные технологии: Введение в психонетику. – К.: Экспир, 1997. – С. 62. – 160 с.
- Бейтс У. Г.* Улучшение зрения без очков по методу Бейтса. Корбетт М. Д. Как приобрести хорошее зрение без очков. – М.: Де-факто, 1991. – С. 142–148. – 263 с.
- Белоцерковский О. М.* Численный эксперимент в турбулентности. От порядка к хаосу. – М.: Наука, 1997. – 207 с.
- Белокуров В. В., Ширков Д. В.* Теория взаимодействия частиц. – М.: Наука, 1986.
- Бендлер Р., Гриндер Дж.* Структура магии. В 2-х томах. – СПб., 1993. – Т. 1. – 174 с.; т. 2. – 225 с.
- Бердник О.* Звездный Корсар: роман-феерия – М.: Советский писатель, 1991. – 384 с.
- Бердяев Н. А.* Философия неравенства. – М.: Има-Пресс, 1990. – С. 54. – 288 с.
- Бердяев Н. А.* Самопознание. – М.: Дэв, 1990. – С. 228. – 336 с.
- Бердяев Н. А.* Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
- Берестнев Г. И.* Зов несказанного: язык в его отношении к трансцендентальным смыслам // Человек. – 1996. – № 1. – С. 135–143.
- Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Изд. ЦОЦ, 1996. – С. 192–206. – 397 с.
- Берндж Д., Берндж М.* Квазары. – М.: Мир, 1979. – 239 с.
- Берталанфи Л.* Общая теория систем: Критический обзор // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23–82.
- Берталанфи Л.* История и статус общей теории систем // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1973. – С. 24.
- Бессознательное: Природа, функции, методы исследования* /Под ред. А. С. Прагнишвили, А. Е. Шерозия, Ф. В. Бассина. Т. 1. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – 786 с.; т. 2, с. 482. – 688 с.
- Бехтерев В. М.* Гипноз. – Донецк: Сталкер, 2000. – 384 с.
- Бианки В. Л.* Асимметрия мозга животных. – Л.: Наука, 1985. – 293 с.
- Библер В. С.* Мышление как творчество. – М.: Политиздат, 1975. – С. 181–182. – 399 с.
- Библер В. С.* К философской логике парадокса // Вопросы философии, № 1, 1988. – С. 28–42.
- Бир Ст.* Кибернетика и управление производством. – М.: Наука, 1965. – С. 23. – 391 с.
- Блаватская Е. П.* Избранные статьи, ч. 1. – М.: Новый Акрополь, 1994. – 160 с.
- Блаватская Е. П.* Тайная доктрина, в 4-х кн. – М.: Прогресс-Культура, 1992. – Кн. 1 – 384 с.; кн. 2 – 484 с.; кн. 3 – 576 с.; кн. 4 – 496 с.
- Блауберг И. В.* Проблема целостности и системный подход. – М.: Эдиторчал УРСС, 1997. – 450 с.
- Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г.* Системные исследования и общая теория систем // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1969.
- Блауберг Н. В., Юдин Э. Г.* Становление и сущность системного подхода. – М.: Наука, 1973. – 270 с.

- Блинов В. Ф.* Основные направления исследований фразширяющейся Земли // Проблемы расширения и пульсации Земли. – М.: Наука, 1984. – С. 173–178.
- Блинов В. Ф.* О дрейфе континентов и расширении Земли на основании инструментальных данных // Тихоокеанская геология, №, 1987. – С. 94–101.
- Блинов В.М.* Растущая Земля: из планет в звезды. – М.: УРСС, 2003. – 272 с.
- Богатырева О. А.* Социальные циклы: Механизмы в развитии природных и человеческих сообществ в 2-х кн. – Новосибирск: Наука, М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.; кн. 2. – 351 с.
- Богданов А. А.* Тектология: Всеобщая организация науки в 2-х т. – М.: Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с.; т. 2. – 351 с.
- Богданов В. П.* О возможности возбуждения продольных волн в физическом вакууме и их роль в биоинформационных взаимодействиях // Вестник новых медицинских технологий (ВНМТ), № 1–2, 1995. – С. 6–12.
- Богомоллов А. С.* “Летящая стрела” и закон противоречия // Философские науки. – 1964. – № 6. – С. 155.
- Богомоллов А. С.* Разрешит ли “концепция уровней” парадокс развития // Философские науки. – 1970. – № 3. – С. 67.
- Богомоллов А. С.* Диалектический логос. Становление античной диалектики. – М.: Мысль, 1982. – 263 с.
- Большунова Н. Я.* Место сказки в дошкольном образовании // Вопросы психологии. – 1995. – № 5. – С. 39–43.
- Бом Д.* Квантовая теория. – М.: Наука, 1965. – С. 205. – 727 с.
- Бонавентура Д.* О возвращении наук к теологии // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 132–144.
- Бондаренко Ю. Г.* Одухотворенная материя (Алгебра природы). – М.: Сфера, 1993. – 137 с.
- Бор Н.* Атомная физика и человеческое познание. – М., 1961. – С. 93.
- Бор Н.* Избранные научные труды в 2-х томах. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – 583 с.; т. 2. – 675 с.
- Борисова О.* Віртуальна реальність України: "роз'єднана країна" чи слов'яно-православна (українська) цивілізація? // Християнство і духовність. Зб. Матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій "християнство: історія і сучасність". – К.: Знання, 1998. – С. 165–170.
- Борн М.* Физика в жизни моего поколения. – М., 1963.
- Бородянский Ю. М.* Размышления об алфавитных операторах и математической философии. – К.: “Лат и К”, 2001. – 73 с.
- Босенко А. В.* Реквием по нерожденной красоте. – К.: Ред. Жур. “Самватис”, 1992. – 256 с.
- Бочков Н. П.* Генетические аспекты комплексного изучения человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 143–154.
- Боулер М.* Гравитация и относительность. – М.: Мир, 1979. – 215 с.
- Бозэций А. М. Т. С.* Введение в категорические силлогизмы // Вопросы философии, № 1, 1999. – С. 145–171.
- Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А.* Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988. – С. 140. – 288 с.
- Браун К-Х.* Критика фрейд-марксизма. – М.: Прогресс, 1982. – С. 67–74, 205. – 270 с.
- Бриллюэн Л.* Новый взгляд на теорию относительности. – М.: Мир, 1972. – 142 с.
- Бриль В. Я.* Кинетическая теория гравитации и основы Единой Теории Материи. – Спб.: Наука, 1995. – 436 с.
- Бромлей Ю. В.* Этнографические аспекты изучения человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 190–202.
- Бруно Д.* Диалоги. – М.: Госполитиздат, 1949. – 552 с.
- Брушлинский А. В.* Мышление и прогнозирование. – М. Мысль, 1979. – С. 95. – 230 с.
- Брунер Дж.* Психология познания. – М.: Прогресс, 1977. – С. 386. – 412 с.

- Бубер М. Я.* Я и Ты. М.: Высш. шк., 1993. – С. 143–144.
- Бугаев А. Ф.* Введение в единую теорию мира. – М.: Белые альвы, 1998. – 320 с..
- Буйнов Г. Н.* Двигатель второго рода // Научный журнал Русского Физического общества. – 1995. – № 1–6.
- Булгаков С. Н.* Свет не вечерний. : Созерцания и умозрения. – М.: Республика, 1994.– С. 207. – 416 с.
- Булгакова Н.* Періодична система як аналогова модель динамічних відкритих систем // Біологія і хімія у школі, № 4, 2000. – С. 14–16.
- Бунак В. В.* Происхождение речи по данным антропологии // Труды этнографии АН СССР (новая серия), 19, 1961.
- Бунак В. В.* Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе // Труды Института этнографии АН СССР (новая серия), 92, 1966. – С. 497–547.
- Бунак В. В.* О морфологических особенностях одно- и двужайцевых близнецов // Русский евгенический журнал, № 4, 1926. – С. 21–51.
- Бунге М.* Философия физики. – М.: Прогресс, 1975. – 347 с.
- Бунин В. А. и др.* Современные взгляды на соотношение вакуума с полем и веществом // Вопросы превращения в природе.– Ереван: Айастан, 1971. – С. 75–92.
- Бунин И. А.* Сочинения в 6-ти томах. – М.: 1988.– Т. 6. – 719 с.
- Буринский А. Я.* Струны в метриках Керра–Шильда // Проблемы теоретической гравитации и элементарных частиц, вып. 11.– М.: Атомиздат, 1980. – С. 47–60.
- Бутусов К. П.* Свойства симметрии и дискретность гравитационных систем Солнца и планет // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 111–118.
- Бутусов К. П.* Симметризация уравнений Максвелла–Лоренца // Проблемы пространства и времени в современном естествознании. – СПб., 1991. – С. 388–411.
- Бычко И. В.* Познание и свобода. – М.: Политиздат, 1969. – С. 161. – 215 с.
- Вайнцивайг П.* Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 35. – 192 с.
- Валенти О.* Куда идешь, человечество? – М., 1992. – 120 с.
- Валентинов А.* Зловредное действие бранных слов // Невероятное, любопытное, очевидное. – № 3. – 1998. – С. 7.
- Валянский С. Н., Калюжный Д. В.* Путь на Восток, или без вести пропавшие во времени. – М.: ЛЕАН, 1998.
- Васильев В. И.* Симметрия и время // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 77–84.
- Васильев Н. А.* Воображаемая логика. – М.: Наука, 1989. – 264 с.
- Васильев Л.* Внушение на расстоянии. – М.: Политиздат, 1962. – 160 с.
- Вебер М.* Харизматическое господство // Социологические исследования, № 5, 1988. – С. 139–147.
- Вейль Г.* Симметрия. М.: Наука, 1968. – С. 45. – 191 с.
- Вейник А. Й.* Термодинамика реальных процессов. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 576 с.
- Вейль Г.* Симметрия. – М.: Наука, 1968. – 191 с.
- Вейтлинг В.* Гарантии гармонии и свободы. – М., Л., 1962. – С. 496.
- Веккер Л. М., Палей И. М.* Информация и энергия в психическом отражении // Ученые записки Лен. университета. Вып. 3, № 362, 1971. – С. 62.
- Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
- Вернадский В. И.* Труды по всеобщей истории науки. – М.: Наука, 1988. – 334 с.
- Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
- Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни. – М.: Сов. Россия, 1989. – 702 с.
- Вернадский В. И.* Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991. – С. 271. – 271 с.
- Вертгеймер М.* Продуктивное мышление. – М.: Прогресс, 1987. – С. 20–21. – 336 с.
- Веряскин А. В. и др.* Спонтанное нарушение симметрии вакуума во внешних гравитационных полях изотропных космологических моделей // Проблемы теории тяготения и элементарных частиц, вып. 12. – М.: Атомиздат, 1981. – С. 59–77.

- Веселовский А. Н.* Сравнительная мифология и ее метод // Абелюк Е. С. Миф или сказка? – М.: МИРОС, 1995. – С. 140–148.
- Ветров А. А.* Семиотика и ее основные проблемы. – М., 1968. – С. 216–242. – 263 с.
- Визгин В. П.* Идея множественности миров: Очерки по истории. – М.: Наука, 1988. – 296 с.
- Винер Н.* Кибернетика. – М.: Сов.радио, 1958. – 215 с.
- Виноградов В. В.* Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 18–27.
- Витгейнштейн Л.* Логико-философский трактат. – М.: ИЛ, 1958. – С. 83–88. – 134 с.
- Витгенштейн Л.* Философские работы. Часть 1. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.
- Вичев В.* Мораль и социальная психика. – М., 1978. – С. 5–12.
- Волков Г. Н.* Сова Минервы. – М.: Мол. Гвардия, 1973. – С. 26. – 256 с.
- Волоховский А. Г.* Генетический код и симметрия // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 371–375.
- Воробьев Н. Н.* Числа Фибоначчи. – М.: Наука, 1984. – 144 с.
- Вундт В. М.* Введение в психологию. – М.: Космос, 1912. – 152 с.
- Выготский Л. С.* Мышление и речь // Избранные психологические исследования. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1956. – С. 269–371. – 520 с.
- Вяккерев Ф. Ф.* Проблема самодвижения в материалистической диалектике. – Л.: Изд. ЛГУ, 1972. – 85 с.
- Вяккерев Ф. Ф.* Современные немарксистские концепции диалектики в свете истории диалектики // Идеалистическая диалектика XX века. – Л.: Изд. ЛГУ, 1978. – С. 54–61.
- Гадамар Х.-Г.* Истина и метод. Основы философии герменевтики. – М.: Прогресс, 1988.
- Гайо М.* Происхождение идеи времени. – СПб., 1889. – С. 60.
- Галеев Б.* Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – С. 146–163, 16. – 263 с.
- Галилей Г.* Избранные труды в 2-х томах. – М.: Мысль, 1964, т.1. – С. 200–202.
- Галинская И. Л.* Философские и эстетические основы поэтики Дж. Д. Сэлинджера. – М., Наука, 1975. – С. 26. – 110 с.
- Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І.* Основи економічної теорії. – К.: Вища школа, 1995. – С. 392–394. – 471 с.
- Гамбург С. С.* Новые закономерности подобия структур солнечной и планетной систем // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 131–138.
- Гегель Г.* Сочинения. – М.: Изд. АН СССР, 1932–1958, т. 5. – С. 106. Т. 3. – 371 с.; т. 7. – 380 с.; т. 8. – 470 с.;
- Гегель Г.* Энциклопедия философских наук в 3-х т. – М.: Мысль, 1971–1974. – Т. 1. 1975 г., – 452 с.; т. 2. 1975 г. – 695 с.; т. 3. 1977 г. – 471 с.
- Гегель Г.* Философия религии в 2-х т. – М.: Мысль, 1976–1977, т. 1. – 532 с.; т. 2. – 573 с.
- Гегель Г.* Феноменология духа. – СПб.: Наука, 1992.
- Гейзенберг В.* Смысл и значение красоты в точных науках // Вопросы философии, № 12, 1979. – С. 49–60.
- Гейзенберг В.* Шаги за горизонт. – М.: Прогресс, 1987. – С. 277–289. – 368 с.
- Гейзенберг В.* Физика и философия: часть и целое. – М.: Наука, 1989. – 400 с.
- Геккель Э.* Естественная история миротворения. – СПб., 1913. – Т. 5. – С. 91.
- Геодакян В. А.* Теория дифференциации полов в проблемах человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 171–189.
- Георгиев Ф. Н., Петровичев Л. Ф.* Проблема противоречия. – М.: Высш. шк., 1969. – 214 с.
- Георгиевский А. Б.* Проблемы преадаптации. – Л.: Наука, 1974. – С. 38.
- Гергель О.* України – геологічний центр Європи. І цей факт доведено вітчизняними геологами // Освіта. – 2–9 квітня. – 2003. – № 16 (5033) – С. 2.
- Герловин И. Л.* Исходная парадигма. Основы и области практического использования единой теории фундаментального поля – ТФП. – Учебное пособие). – Л., 1988. – 110 с.
- Гернек Ф.* Альберт Эйнштейн. – М.: Мир, 1984. – С. 28.

- Герцен А. И.* Письма об изучении природы. – И.: Госполитиздат, 1946. – С. 37. – 316 с.
- Герцеништейн М. И.* О решении Шварцшильда и черных дырах // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, вып. 9. – М.: Атомиздат, 1978. – С. 172–187.
- Гессе Г.* Паломничество в страну Востока. Игра в бисер. Рассказы. – М.: Радуга, 1984. – 590 с.
- Гиндлис Н. Л.* К. Юнг про “принцип синхронности” // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 290–293. – 340 с.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: пер. с англ. и франц., / Сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
- Голанский М. М.* Что ждет нас в 2015 году? – М.: Наука, 1992. – 109 с.
- Голицын Г. А., Петров В. М.* Гармония и алгебра живого. – М.: Знание, 1990. – 128 с.
- Голосовкер Л. Э.* Логика мифа. – М.: Инст. Востоковедения АН СССР, 1987. – С. 125. – 217 с.
- Голубева Е. А.* Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980. – С. 44–53, 138. – 151 с.
- Горбань А. Н., Хлебопрос Р. Г.* Демон Дарвина. Идеи оптимальности и естественный отбор. – М.: Наука, 1988.
- Горбач В. И.* Проблема диалектических противоречий. – М.: Наука, 1972. – 359 с.
- Горбовский А. А., Семенов Ю. С.* Забытые страницы истории. – М.: Мысль, 1988. – 286 с.
- Гордон Д.* Терапевтические метафоры. – СПб.: Белый кролик, (Канск 1994)1995. – С. 45–58, 66–71. – 144 с.
- Горохов В. Г.* Методологический анализ системотехники. – М.: Радио и связь, 1982. – 160 с.
- Гостеева Е. И.* Философия единства. Рабиндранат Тагор. – М.: Наука, 1985. – 204 с.
- Готт В. С.* Философские проблемы современной физики. – М.: Высш. шк., 1972. – С. 370–375. – 415 с.
- Грабар І. Г.* Передмова // *Вознюк О. В., Тичина О. Р.* Світ людини: проблеми комплексного вивчення. – Житомир: Волинь, 1997. – С. 3–4.
- Гранин Г. Г., Соболева О. В.* Понимание текста: проблемы земные и космические // Вопросы психологии, № 5, 1995. – С. 81–91.
- Грант В.* Эволюция организмов. – М.: Мир, 1980. – 480 с.
- Грейсон Д. младший, О'Делл К.* Американский менеджмент на пороге XXI века. – М.: Экономика, 1991. – 319 с.
- Гриб А. А.* Неравенства Белла и экспериментальная проверка квантовых корреляций на макроскопических расстояниях // Успехи физических наук, 1984. – Т. 142, вып. 4.
- Гримак Л. П.* Магия биополя. – М., 1994. – 448 с.
- Грин Л. Л.* Ментальная биолокация. – Воронеж: Модек, 1994. – 240 с.
- Гриндер Дж., Бэндлер Р.* Структура магии (Основы нейро-лингвистического программирования). – М., 1995. – 520 с.
- Гроф С.* За пределами мозга. 2-е изд. – М.: Изд. Трансперс. инст., 1993. – 504 с.
- Гудінг Д., Леннокс Дж.* Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі. У 3-х т. / *Груповий переклад із рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М.А. Жукалюка.* - Київ, УБТ, 2007. – Т.1. – 416 с.; Т. 2. – 376 с.; Т. 4. – 480 с.
- Гулыга А. В.* Космическая ответственность духа // Наука и религия, № 8, 1989. – С. 32–34.
- Гуль Ю. В.* Появление симметрии в оболочке расширяющейся Земли // Симметрия в природе. – Л., 1971. – С. 149–155.
- Гумбольдт Вильгельм фон.* Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 394 с.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфере Земли. – Л.: Изд. ЛГУ, 1989; Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
- Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л.: Изд. ЛГУ, 1990. – 279 с.
- Гурангов В. А., Долохов В. А.* Курс начинающего волшебника: учебник везения. – СПб.: Питер, 2000. – 192 с.
- Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М.: Госиздат, 1944. – 155 с.

- Гуревич Л. Э. Введение в космологию: происхождение крупномасштабной структуры Вселенной. – М.: Наука, 1978. – 383 с.
- Гуревич А.Я. Время как проблема культуры // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 109–116.
- Гурджиев Г. Все и вся, или Рассказы Вельзевула своему внуку. – СПб.: Тайм-Аут, 1993. – 312 с.
- Гусев С. С., Тульчинский Г. Л. Проблема понимания в философии. – М.: Политиздат, 1985. – С. 13. – 192 с.
- Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск: Сагуна, 1994. – 357 с.
- Давыдовский И. В. Приспособительные процессы в патологии // Вестник АМН СССР, 1962, № 4. – С. 27–37.
- Давиденков С. Н. Эволюционно-генетические проблемы в невропатологии. – Л.: Изд. Воен. мед. акад., 1947. (382 с.)
- Дайсон Ф. Будущее воли и будущее судьбы // Природа, № 8, 1982. – С. 60–70.
- Данин Д. Вероятностный мир. – М.: Знание, 1981. – 208 с.
- Даныльченко П. Основы калибровочно-эволюционной теории мироздания. – Винница, 1994. – 80 с.
- Двойрин Г. Б. Энергополевая информационная голографичность природы // Парапсихология и психофизиология, № 3, 1994. – С. 43–46.
- Девис П. Пространство и время в современной картине Вселенной. – М.: Мир, 1979. – 288 с.
- Девис П. Суперсила: Поиски единой теории природы. – М.: Мир, 1989. – 272 с.
- Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека. – Амстердам – Киев: Изд. АПУ, 1996. – 151 с.
- Деррида Ж. Письмо лионскому другу // Вопросы философии, № 4, 1992.
- Диалектическое противоречие в природе. – М.: Наука, 1967. – 167 с.
- Диалектическое противоречие. – М., Политиздат, 1979. – 343 с.
- Дилигенский Г. Г. “Конец истории” или смена цивилизаций // Вопросы философии, № 3, 1991. – С. 29–42.
- Дильтей В. Описательная психология. – М., 1924. – 118 с.
- Дирак П. Лекции по квантовой теории поля. – М., 1971. – С. 10.
- Дмитрук М.А. Вдохновение по заказу? – М.: Знание, (Научно-популярная серия "Знак вопроса". - № 8), 1989. – 48 с.
- Добронравова І. С. Нелінійне мислення // Філософська і соціологічна бумка.. – 1991. – № 6.
- Добронравова І. С. Нелінійне мислення в постнекласическій науці // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 184–202.
- Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Асимметрия мозга и асимметрия сознания // Вопросы философии, № 4, 1993. – С. 129–134.
- Долан Э. Дж., Кэмпбелл К. Дж., Кэмпбелл Р. Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика (Пер. с англ.. – М.; Л., 1991. – С. 26.
- Долголапов Н. Б. Гештальт “здесь и теперь” // Московский психотерапевтический журнал. – 1994. – № 3. – С. 53–79.
- Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 207 с.
- Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины. 1989. – 175 с.
- Дорошкевич А. Народная математика // Е.В., № 8, 1929. – С. 152–167.
- Древнеиндийская философия (начальный период). – М.: Мысль, 1972. – 320 с.
- Древнекитайская философия в 2-х т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 1. – 362 с.; т. 2. – 383 с.
- Дрепер Дж. Истоки умственного развития Европы. – К.; СПб., 1875. – С. 14.
- Дрогалина Ж. А., Налимов В. В. Семантика ритма: ритм как непосредственное вхождение в континуальный поток образов // Бессознательное. Т. III. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – С. 293–301.

- Дружинин В. В., Канторов Д. С.* Системотехника. – М., 1985. – 200 с.
- Друянов В. А.* Загадочная биография Земли. – М.: Недра, 1981. – 95 с.
- Дубров А. П.* Симметрия биоритмов и реактивности. – М.: Медицина, 1987. – 176 с.
- Дубров А. П., Пушкин В. Н.* Парапсихология и современное естествознание. – М.: Совамино, 1990. – С. 39, 61–63. – 280 с.
- Дубровский В. А.* Упругая модель физического вакуума // Докл. АН СССР, т. 282, № 2, 1985. – С. 83–85.
- Дубровский Д. И.* Информация, сознание, мозг. – М.: Высш. шк., 1980. – С. 99, 228. – 286 с.
- Дубровский Д. И.* Проблема идеального. – М.: Мысль, 1983. – 228 с.
- Дульнев Г.Н.* В поисках тонкого мира. Психокинез, телепатия, телекинез: факты и научные эксперименты. – СПб.: ИД "Весь", 2004. – 288 с.
- Дьюи Дж.* Психология и педагогика мышления. – Берлин, 1922. – С. 7, 36.
- Дьяконов И. М.* Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. – М., 1994. – С. 352–353.
- Дюмезиль Ж.* Верховные боги индоевропейцев. – М.: Наука, 1986. – 234 с.
- Дюмулен Г.* История дзен-буддизма. Индия и Китай. – СПб., Орис, 1994. – С. 234–235. – 337 с.
- Евлампиев И.И.* История русской метафизики в XIX–XX веках. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000 – 442 с.
- Единая Теория Мира и ее практическое применение (Расш. тез. докл. 1-й СНГ пара-научной конференции 21–25 сент. 1992 г.. – Петрозаводск, 1993. – 74 с.
- Ельцин М.С.* Периодическая система элементов слова // Путь к себе. – 1991. – № 13. – С. 15–22.
- Еременко А. М.* Событие бытия, событие сознания, событие текста // Человек. – 1995. – № 3. – С. 36–51.
- Ефимов Ю. И.* Философские проблемы теории антропосоциогенеза. – Л., 1981. – С. 64, 71, 114, 152. – 192 с.
- Жирмунский А. В., Кузьмин В. Н.* Критические уровни в развитии природных систем. – Л.: Наука, 1990. – 223 с.
- Жог В. И.* Единство симметрии и асимметрии в научном познании // Философские науки. – 1984. – № 4. – С. 39–48.
- Жуков Р. А.* Системный подход и методологические резервы теоретической геологии // Методы теоретической геологии. – Л.: Недра, 1978. – С. 24–80.
- Журавлев А. П.* Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
- Завадская Е. В.* Эстетические проблемы живописи старого Китая. – М.: Искусство, 1975. – С. 215. – 230 с.
- Завадский К. М.* Проблема прогресса живой природы // Вопросы философии. – 1967. – № 9. – С. 125.
- Завадский К.М.* К проблеме прогресса живых и технических систем // Технические вопросы прогрессивного развития живой природы и техники. – Л.: Наука, 1970. – С.3–28.
- Загадки звездного неба и наше будущее. – М., 1991. – 40 с.
- Заде П. А.* Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решения // Математика сегодня. – М.: Знание, 1974.
- Заика Е. В.* Учись мыслить, играя // Наука и жизнь. – 1991. – № 5. – С. 54–60
- Запорожец А. В.* Значение ранних периодов детства для формирования детской личности // Принцип развития в психологии. – М.: Наука 1978. – С. 254–256.
- Запорожец А. В., Неверович Я. З.* К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов // Вопросы психологии, № 6, 1974. – С. 20–27.
- Затучная Ж.* Назад в будущее // Компьютерные ведомости. – 2001. – № 2 (12). – С. 21–28.
- Зелиг К.* Альберт Эйнштейн. – М.: Мир, 1964. – С. 67.

- Зелинский А. Н.* “Колесо времени” в циклической хронологии Азии // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 2. – С. 104–117.
- Зельдович Я. Б.* Теория вакуума, быть может, решит задачу космологии // Успехи физических наук. Вып. 3, т. 133, 1981.
- Зельдович Я. Б.* Избранные труды: Частицы, ядра, Вселенная. – М.: Наука, 1985. – 463 с.
- Зельдович Я. Б., Новиков И. Д.* Строение и эволюция Вселенной. – М.: Наука, 1975. – 735 с.
- Зиновьев А. А.* Куммунизм как реальность. Кризис коммунизма. – М.: Центрполиграф, 1994. – 495 с.
- Зинченко В. П.* Образование. Мышление. Культура. // Новое педагогическое мышление. – М.: Педагогика, 1988.
- Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Об объективном методе в психологии // Вопросы философии, № 7, 1977. – С. 16–17.
- Зубаков В. А.* О соотношении этапности и ритмичности и некоторых общих вопросах учения о ритмах // Ритмичность природных явлений. – Л., 1973. – С. 23.
- Иваницкий А. М.* Синтез информации в ключевых отделах коры как основа субъективных переживаний // Журнал высшей нервной деятельности, т. 47, вып. 2, 1997. – С. 209–225.
- Иваницкий А. М.* Главная загадка природы: как на основе работы мозга возникают субъективные переживания // Психологический журнал, № 3, том 20, 1999. – С. 93–104.
- Иванов-Муромский К. А.* Нейро-электроника, мозг, организм. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 155. – 174 с.
- Идеалистическая диалектика XX века. – Л.: Изд. ЛГУ, 1978. – С. 144–160. – 184 с.
- Иванов Вяч. Вс.* Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М.: Сов. Радио, 1978. – 179 с.
- Иванов Вяч. Вс.* Очерки по истории семиотики в СССР. – М.: Наука, 1976. – 303 с.
- Иванов Вяч. Вс.* К семиотической теории карнавала как инверсии двоичных противопоставлений // Труды по знаковым системам, вып. 8. – Тарту, 1977. – С. 45–65.
- Ивкин А. В., Нагорная Л. К.* Жизнь и смерть в философии Н. Ф. Федорова // Ак-Кем. – 1994. – №1. – С. 49.
- Ильенков Э. В.* Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1979. – С. 183–237.
- Ильин И.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М., 1996. – С. 215.
- Ионова Е.Н.* Вальдорфская педагогика: Генетико-методологические аспекты. – Харьков: Бизнес-Информ., 1997. – 300 с.
- Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – 520 с.
- История китайской философии. – М.: Прогресс, 1989. – 552 с.
- Историография истории нового времени стран Европы и Америки. – М.: Высш.шк., 1990. – С. 23. – 512 с.
- Ишмурастов А. Т., Карпенко А. С.* О паранепротиворечивой логике. Синтаксические и семантические исследования неэкстенциональных логик. – М., 1989.
- Иванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1992.
- Казначеев В. П., Михайлова Л. П.* Биоинформационная функция электромагнитных полей // Журнал Русской Физической Мысли ЖРФХОБ т. 67, вып. 1, № 1–6, 1995. – С. 99–113.
- Казначеев В. П.* Живое вещество: ноосфера? (перспективы геополитики) // Ак-Кем, 1994, № 1, 1994. – С. 34–36.
- Казначеев В. П., Михайлова Л. П.* Биоинформационная функция естественных электромагнитных полей. – Новосибирск: Наука, 1985. – 181 с.
- Казначеев В. П., Спирин Е. А.* Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
- Кайсаров А. С., Глинка Г. А., Рыбаков Б. А.* Мифы древних славян. Велесова книга. – Саратов, 1993. – 320 с.
- Как построить свое “Я”. Под ред. В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991. – 136 с.
- Калинаускас И. Н.* Наедине с миром. – К., 1991. – 287 с.

- Кампанелла Т.* Город Солнца. – М., Л.: Изд. АН СССР, 1954. – С. 167. – 235 с.
- Камшилов М. М.* Организованность и эволюция // Журнал общей биологии. – Т. 31. – 1970. – № 2. – С. 172.
- Камю А.* Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – М., 1990. – 415 с.
- Камю А.* Миф о Сизифе. Эссе об абсурде // Сумерки богов. – М.: Политиздат. 1989. – С. 222–318.
- Канаев И. И.* Карл Фридрих Кильмайер. – Л., 1974. – С. 5. – 67 с.
- Кандыба Д. В., Кандыба В. М.* Управляемый медитативный аутотренинг. – СПб., 1994. – С. 174. – 165 с.
- Канке В. А.* Формы времени. – Томск: Изд. ТГУ, 1984. – С. 225.
- Кант И.* Собрание сочинений в 6-ти томах. – М.: Мысль, 1963–1966. – Т. 2, с. 394, т. 3, 229–231. Т. 1. – 153 с.; т. 2. – 510 с.; т. 3. – 799 с.; т. 4., ч. 1. – 544 с.; т. 4, ч. 2, – 478 с.; т. 5. – 564 с.; т. 6. – 743 с.
- Кантор К. М.* Дезинтеграционно-интеграционная спираль истории // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 31–47.
- Каныгин Ю. М.* Путь ариев. – Киев: Україна, 1995. – С. 60. – 256 с.
- Капитонова Ю.В., Скурихин В.И.* О некоторых тенденциях развития и проблемах искусственного интеллекта // Кибернетика и системный анализ. – 1999. – №1. – С. 43–50.
- Карамян А. И.* Принцип этапности в функциональной эволюции мозга // Первые Орбелиевские чтения. – Ереван, 1967. – 37–63.
- Карманова И. Г.* Эволюция сна. – Л.: Наука, 1977. – С. 154–156. – 174 с.
- Кармин А. С.* Познание бесконечного. – М.: Мысль, 1981. – С. 13, 162–214. – 229 с.
- Карнап Р.* Философские основания физики. М.: Наука, 1971. – 390 с.
- Карпенко М.* Вселенная Разумная. – М.: Мир географии, 1992. – 400 с.
- Карпенков С.Х.* Концепции современного естествознания (Учебник для ВУЗов). – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 520 с.
- Карташев В. А.* Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – 325 с.
- Картер Б.* Совпадение больших числе и антропологический принцип в космологии // Космология. Теория и наблюдения. – М., 1978.
- Капра Ф.* Дао физики. – СПб.: Орис, 1994. – С. 7–14. – 304 с.
- Капра Ф.* Уроки мудрости. Разговоры с замечательными людьми. – М., 1996. – С. 165. – 318 с.
- Капризы солнечной погоды // За рубежом.* – 1981. – № 39 (1108). – С. 5.
- Кассиль Г. Н.* Внутренняя среда организма. – М.: Наука, 1978. – С. 49, 68–69. – 224 с.
- Кассирер Э.* Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1989. – С. 3–30.
- Кассирер Э.* Теория относительности Эйнштейна. – Пг., 1922.
- Кастанеда К.* Учение дона Хуана. Отдельная реальность. Путешествие в Искстланд. – СПб.: София, 1993. – 352 с.
- Каструбин Э. М.* Трансовые состояния и “поле смысла”. – М.: КСП, 1995. – 215 с.
- Кацуки С.* Практика дзен. Железная Флейта. 100 коанов дзена. – Киев: Рефл-бук, 1993. – 336 с.
- Кедров Б. М.* О теории научного открытия // Научное творчество. – М.: Наука, 1969. – С. 80.
- Кедров Б. М.* О синтезе наук // Вопросы философии, № 3, 1973. – С. 77–90.
- Кедров Б. М.* Отрицание отрицания как один из основных законов материалистической диалектики // Диалектика отрицания отрицания. – М.: Политиздат, 1983. – С. 9–27.
- Кендрю Дж.* Информация и конформация в биологии // Наука и человечество. – М., 1970. – С. 207.
- Керот Х. Э.* Словарь символов. – М.: Рефл-бук, 1994. – 608 с.

- Кизель В. А.* Физические причины диссимметрии живых систем. – М.: Наука, 1985. – С. 118. – 118 с.
- Кизима В. В.* Човекомирна тотальність. Постнекласический манифест. – К.: ЦГО НАН України, 1992. – 34 с.
- Кизима В. В.* Тоталлогические иллюзии // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 20–131.
- Кизима В.В.* Тоталлогия (философия обновления). – К.: ПАРАПАН, 2005. – 272 с.
- Клайн М.* Математика. Утрата определенности. – М.: Мир, 1983. – 434 с.
- Клайн М.* Математика. Поиск истины. – М.: Мир, 1988. – 295 с.
- Кле М.* Психология подростка. – М.: Педагогика, 1991. – С. 100–101. – 176 с.
- Клейн Ф.* Элементарная математика с точки зрения высшей в 2-х т. – М.: Наука, 1987. – Т. 1. – 432 с.; т. 2. – 416 с.
- Клеман О.* Истоки. Богословие отцов Древней Церкви. Тексты и комментарии. – М.: Путь, 1994. – С. 330, 250. – 384 с.
- Кленко С. Ф.* Інтегративна освіта і поліморфізм. – Київ-Полтава- Харків: ПОПОПП, 1998. – 360 с.
- Клизовский А. И.* Основы миропонимания Новой Эпохи. – Минск: Мога-Н-Вида-Н, 1995. – 816 с.
- Кликс Ф.* Пробуждающееся мышления. – М.: Прогресс, 1983. – 302 с.
- Климонтович О. П.* Турбулентное движение и структура хаоса. – М., Наука, 1990. – 316 с.
- Клини С. К.* Введение в математику. – М.: ИЛ, 1957. – 526 с.
- Кнабе Г.* Понятие энтелехии и история культуры // Вопросы философии, № 5, 1993. – С. 64–74.
- Князева Е. Н.* Сложные системы и нелинейная динамика в природе и обществе // Вопросы философии, № 4, 1998. – С. 138–143.
- Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным // Вопросы философии, № 12, 1992. – С. 3–20.
- Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Законы эволюции и самоорганизация сложных систем. – М.: Наука, 1994. – 236 с.
- Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии, № 3, 1997. – С. 73. – с. 62–79)
- Коблов А. Н.* Парадокс развития и марксистская концепция уровней // Философия пограничных проблем науки, вып. 2. – Пермь, 1968. – С. 14–15.
- Кобозев Н. И.* Исследование в области термодинамики процессов информации и мышления. – М.: Изд. МГУ, 1971. – 195 с.
- Ковалев И.Ф.* Второй закон термодинамики в индивидуальной и общей эволюции живых систем // Вопросы философии, № 5, 1964. – С. 117.
- Коваль В.Н., Палагин А.В., Рабинович З. Л.* О системно-бионическом развитии искусственного интеллекта в аспекте поддержки моделирования мыслительных действий // Электроника и моделирование. Т.18. – 1996. – № 4. – С. 54–57.
- Козловский Ю. Б.* Современная буржуазная философия в Японии. – М.: Наука, 1977. – С. 102. – 214 с.
- Козловський П.* Постмодерна культура // Сучасна зарубіжна філософія. – К.: Ваклер. 1996. – С. 249. – С. 213–294.
- Козырев Н. А.* Причинная или асимметрическая механика в линейном приближении. – Пулково, 1958. – 232 с.
- Козырев Н. А.* Причинная механика и возможность экспериментального исследования свойств времени // история и методология естественных наук. Вып. 2. Физика. – М, 1963. – С. 95–11.
- Козырев Н. А.* Астрономические наблюдения посредством физических свойств времени. Вспыхивающие звезды. – Ереван: Изд. АН Арм.ССР, 1977. – С. 168–179.

- Козырев Н. А.* Астрономическое доказательство четырехмерной геометрии Минковского // Проявление космических факторов на Земле и звездах. – М.: Наука, 1980. – С. 85–93.
- Козырев Н. А.* Время как физическое явление // Моделирование и прогнозирование в биоэкологии. – Рига: изд. РГУ, 1982. – С. 59–72.
- Козырев Н. А.* Избранные труды. – Л.: Изд. ЛГУ, 1994. – 445 с.
- Колмогоров А. Н.* Теория информации и теория алгоритмов. – М.: Наука, 1987.
- Колясников Ю. А.* Проблемы магматизма и эволюция вещества Земли. – Магадан, 1988. – 78 с.
- Колясников Ю. А.* Новая модель пульсирующе-расширяющейся Земли и ее следствие. – Магадан, 1993. – 23 с.
- Коменский Я. А.* Велика дидактика // Вибр. твори. – Т. 1. – К.: Рад.шк., 1940. – С. 43–233.
- Коммонер Б.* Замыкающийся круг. – М., 1974. – С. 215–216.
- Кон И. С.* Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
- Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975. – С. 216. – 719 с.
- Конечный М., Боухал М.* Психология в медицине. – Прага, Авиценум, 1983. – С. 136–137. – 405 с.
- Коновалов В. К.* Основы новой физики и картина мироздания. – Тверь, 1995. – 168 с.
- Кононов Ю. С.* Семиуровневые системы в геологии и смежных областях. – Саратов: Изд. СГУ, 1989. – 92 с.
- Конорский Ю.* Интегративная деятельность нервной системы. – М.: Мир, 1970.
- Конрад Н. И.* Запад и Восток. – М.: Наука, 1972. – 496 с.
- Концепции современного естествознания (Учебник для ВУЗов) (под ред. В.Н.Лавриненко. В.П.Ратникова, В.Ф.Голубь) – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 271 с.
- Корсунцев И. Г.* Философия развития. – М.: ИПК Госслужбы, вып. 2, 1995.
- Коршунов А. М.* Отражение, деятельность, познание. – М.: Политиздат, 1979. – С. 31–37. – 216 с.
- Костандов Э. А.* Функциональная асимметрия полушарий мозга и неосознаваемое восприятие. – М.: Наука, 1983. – 171 с.
- Костюк В. Н.* Возможные миры в классической логике // Логика и онтология. – М.: Наука, 1978. – С. 173.
- Костюченко В. С.* Классическая веданта и неоведантизм. – М.: Мысль, 1983. – 272 с.
- Кравец А. С.* Вероятность и системы. – Воронеж, 1970. – С. 38–39.
- Красноперов О. В., Панченко А. Л.* Соотношения функциональной асимметрии мозга, влияющие на субъективную характеристику сна, и психологические свойства личности // Психологический журнал, т. 12, № 2, 1991. – С. 78–83.
- Крейн И.М.* Естественный Разум и искусственный интеллект // УСиМ. – 1997. – № 4/5. – С. 98–101.
- Крестьянский В. И.* Структурные уровни живой материи. – М., 1969. – С. 247.
- Кречмер Э.* Строение тела и характер. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
- Кречет В. Г. и др.* Тензор энергии-импульса вакуума массивного скалярного поля в замкнутых космологических моделях // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, вып. 12. – М.: Энергоиздат, 1981. – С. 49–59.
- Кривов Ю. И.* “Экология человеческого развития” Ури Бронфенбрэнна // Педагогика. – 1998. – № 8. – С. 100–105.
- Крикке С.* Семантический анализ модальной логики // Фейс Р. Модальная логика. – М.: Наука, 1974.
- Кричевец А. Н.* Об априорности, открытых программах и эволюции // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 79–91.
- Кроник А., Головаха Е.* Психологическое время: путешествия в “давно” и “нескоро” // Знание – сила. – 1984. – № 2. – С. 33–34.
- Кропоткин П. А.* Этика. – М.: Политиздат, 1991. – 496 с.
- Крупномасштабная структура Вселенной. – М.: Мир, 1981. – 515 с.

- Крымский С. Б.* Культурные архетипы, или “знание до познания” // Природа. – 1991. – № 11. – С. 70–75.
- Ксендзюк А. П.* Тайна Карсола Кастанеды. Анализ магического знания дон Хуана: теория и практика. – Одесса: Весть, 1995. – 416 с.
- Кубрякова Е. С.* Смена парадигм знания в лингвистике XX века // Лингвистика на истоде XX века: Итоги и перспективы. Тез. межд. конф., т. 1. – М., 1995. – С. 278–280.
- Кудрявцев В. Т.* Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психологический журнал, т. 18, № 1, 1997. – С. 16–30.
- Кузьмин М. В.* Экстатическое время // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 67–79.
- Кулаков Ю. И.* К теории физических структур // Принцип симметрии. – М.: Наука, 1978. – С. 141–154.
- Кулаков Ю. И.* Синтез науки и религии // Вопросы философии, № 1, 1999. – С. 142–153.
- Куликова И. С.* Философия и искусство модернизма. – М.: Политиздат, 1980. – С. 37. – 272 с.
- Кульчицкий О.* Світовідчуття українця // Українська душа. – К., 1992. – С. 48–66.
- Кумпф Ф., Оруджев З.* Диалектическая логика: основные принципы и проблемы. – М.: Политиздат, 1979. – С. 116. – 286 с.
- Кун Т.* Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
- Купцов В. И.* Детерминизм и вероятность. – М.: Политиздат, 1976. – С. 18. – 256 с.
- Кураев Г. А.* Межполушарная асимметрия нейрональной активности мозга кошки // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 75–87.
- Курдюмов С. П.* Увидеть общий корень // Знание-сила. – 1988. – № 11. – С. 24–34.
- Курдюмов С. П., Маленецкий Г. Г.* Синергетика – теория самоорганизации: Идеи, методы, перспективы. – М.: Знание, 1983. – 63 с.
- Курсанов Г. А.* Ленинская теория истины и кризис буржуазных воззрений. – М.: Мысль, 1977. – 350 с.
- Кутырев В. А.* Проблема выживания человека в “постчеловеческом мире” // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 272–284.
- Кураев А.* Дары и анафемы. Что христианство принесло в мир. Размышления на пороге III тысячелетия. – М., 2001. – 444 с.
- Кууси П.* Этот человеческий мир. М.: Прогресс, 1988. – 368 с.
- Кушнір В. А.* Ідеї постмодернізму в педагогічному процесі // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 7–10.
- Кэмпбелл Р., Макконелл К., Стэнли Л.* Брю Экономика. – М., 1991. – С. 264–265.
- Кэри У.* В поисках закономерностей развития Земли и Вселенной. – М.: Мир, 1991. – 447 с.
- Лаберж С.* Осознанное сновидение. – К.: София, 1996. – 288 с.
- Лаберж С.* Практика осознанного сновидения. – К.: София, 1996а. – 288 с.
- Лаврентьев М. М., Еганова И. А., Медведев В. Г., Олейник В. К., Фоминых С. Ф.* О сканировании звездного неба датчиком Козырева // Доклады РАН, т. 323, № 4, 1992.
- Лаврентьев М. М., Еганова Е. А., Луцет М. К., Фоминых С. Ф.* О дистанционном воздействии звезд на резистор // Докл. АН СССР, т. 314, 1990. – С. 352–255.
- Лаврентьев М. М., Еганова Е. А., Луцет М. К., Фоминых С. Ф.* О реакции вещества на внешний необратимый процесс. – Докл. АН СССР, т. 317, № 3, 1991. – С. 635–639.
- Лазоренко П.* Україна: останній шанс. – К., 1998.
- Лакатос И.* История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки. – М.: Наука, 1978. – С. 203–269.
- Ланге О.* Целое и развитие в свете кибернетики // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1968. – С. 181–251.
- Ларин В. Н.* Гипотеза изначально гидридной Земли. – М.: Недра, 1980. – 216 с.

- Ласло Э. Основы трансдисциплинарной единой теории // Вопросы философии, № 3, 1997. – С. 80–84.
- Ласточкин Б. А. О диалектичском объекте в модальной онтологии // Диалектическое противоречие. – М.: Политиздат, 1979. – С. 180–190.
- Латышева Л. А. Философия чуда. – Донецк: Сталкер, 1998. – 336 с.
- Лебедев А. Н. Циклические коды памяти // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 106–116.
- Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. – М.: Политиздат, 1989. – С. 159. – 304 с.
- Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1896. – С. 6.
- Леви В. Л. Искусство быть собой. – М.: Знание, 1991. – С. 181. – 120 с.
- Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930. – 337 с.
- Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении. – М., 1994. – 608 с.
- Леви-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 152–164.
- Леви-Стросс К. Из книги “Мифологичное. I. “Сырое и вареное” // Семиотика и искусствометрия. – М.: Мир, 1972. – С. 25–49.
- Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 536 с.
- Левич А. П. Субстанциональное время естественных систем // Вопросы философии, № 1, 1996. – С. 57–69.
- Левич А. П. Научное постижение времени // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 115–123.
- Левко А. И. Самодвижение и проблема автономности живых систем // Роль категорий диалектики в изучении биологических явлений. – Минск.: Наука и техника, 1967. – С. 180–201.
- Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.
- Лейбниц Г. В. Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1982–1983. – Т. 1. – С. 133–427. – 636 с.
- Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. – М., 1980. – С. 166.
- Леонардо да Винчи Избранные произведения. – М., 1952. – 258 с.
- Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981. – С. 20. – 392 с.
- Леонтьев А. А., Рябова Т. В. Фазовая структура речевого акта и природа планов // Планы и модели будущего в речи. – Тбилиси, 1970.
- Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – С. 138–148. – 304 с.
- Леонтьев В. Экономическое эссе. Теория, исследования, факты и политика. – М., 1995. – С. 5–25.
- Леонтьев К. Н. Собрание сочинений. – М., 1912. – Т. 5. – С. 188–197.
- Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – СПб.: Алетейя, 1998.
- Лисевич И. С. Слово мудрости // Из книг мудрецов. Проза Древнего Китая. – М.: Худож. лит., 1987. – С. 4–22.
- Лисевич И. С. Литературная мысль Китая. – М.: Наука, 1979. – 266 с.
- Липа Ю. Призначення України. Друге незмінне видання. – Українська книгарня “Говерля”, 1953.
- Липгарт Н. К., Иванов В. В. Внушенная система вербальных кодов как метод опосредственных психических саморегуляций // Психическая саморегуляция. Вып. 3. – М., 1983. – С. 35–37.
- Литинський В. Листи до Братів-Хліборобів (писані в 1919–1926 рр.). – Нью-Йорк, 1954. – С. 423–449.
- Литинський В. Листи до Братів-Хліборобів // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : Хрестоматія (за ред. О. І. Семківа) . – Львів: Світ, 1996. – С. 328–478.
- Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993.

- Литература древнего Востока. Тексты. – М.: Изд. МГУ, 1984. – С. 228, 259–260. – 352 с.
- Лихтенштейн В. Е.* Парадокс единства в многообразии (универсальная теория развития) // Гипотезы, прогнозы, вып. 24. – М.: Знание, 1991. – С. 51–67.
- Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1977. – 208 с.
- Логинов А. А.* Гомеостаз. Философские и общебиологические аспекты. – Минск: Высшая школа, 1979. – 176 с.
- Логинов В. П., Цепков Г. В., Чинаев П. И.* Экономичное кодирование. – К.: Техника, 1976. – С. 71. – 186 с.
- Лозанов Г.* Сущность, история и экспериментальные перспективы суггестопедической системы при обучении иностранным языкам // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М.: Изд. МГПИИЯ им. М.Тереза, вып. 3, 1977.
- Лозко Г.* Велисова книга як пам'ятка праукраїнської кльтури // Дивослово, № 11 (513), 1999. – С. 55–60.
- Лайтман М.* Кабала. Тайное еврейское учение в 3-х частях. – Israel, 1984. – Ч. 1. – 105 с.; ч. 2. – 167 с.; ч. 3. – 167 с.
- Локалова Н. П., Ратанова Т. А.* Суммация возбуждений при восприятии иррелевантной информации // Психологический журнал, т. 11, № 1, 1990, с. 53–61.
- Лолаев Т. П.* О “механизме” течения времени // Вопросы философии, № 1, 1996. – С. 51–56.
- Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – С. 224. – 444 с.
- Лонгер М.* Частное мнение о крупномасштабной структуре Вселенной // Крупномасштабная структура Вселенной. – М.: Мир, 1981. – С. 493–504.
- Лосев А. Ф.* Типы отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М., Политиздат, 1983. – С. 149–170.
- Лосев А. Ф.* Философия имени. – М.: Изд. МГУ, 1990. – С. 19–22. – 269 с.
- Лосев А. Ф.* Философия, мифология, культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 188. – 525 с.
- Лоскутов А. Ю., Михайлов А. С.* Введение в синергетику. – М.: Прогресс, 1992. – 208 с.
- Лосский В. Н.* Догматическое богословие // Богословские труды, сб. 8. – М., 1972. – С. 155–156.
- Лосский Н. О.* Мир как органическое целое. – М., Пг., 1917. – С. 46.
- Лосский Н. О.* Условия абсолютного добра. – М.: Политиздат, 1991. – С. 63, 125.
- Лотман Ю. М.* Статьи по типологии культуры. – Тарту.: Изд. ТГУ, 1971. – 110 с.
- Лукасевиц Я.* Аристотелевская силлогистика с точки зрения современной формальной логики. – М., 1959.
- Лукаш А. Г., Довженко В. Н.* Гармония мира и цели жизни. – Киев, 1992. – С. 29–34, 62. – 115 с.
- Лукреций* О природе ведей. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 260 с.
- Лукьянец В. С.* Постмодернистское мышление – мышление XXI века? // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 239–257. – 340 с.
- Лукьянов И. Ф.* Сущность категории “свойство”. – М.: Мысль, 1982. – С. 77. – 143 с.
- Лукьянов А. Е.* Человек и “очеловеченный” мир в древнекитайской философии // Философия зарубежного Востока о социальной сущности человека. – М.: Изд. ун. “Дружбы народов”, 1986. – С. 3–41.
- Лукьянов А. Е.* Дао “Книги Перемен”. – М., 1993. – 240 с.
- Лупичев Н. Л.* Электропунктурная диагностика, гомеотерапия и феномен дальнего действия. – М.: Ириус, 1990. – С. 42–43. – 124 с.
- Лурия А. Р.* Основы нейропсихологии. – М.: Изд. МГУ, 1973. – 373 с.
- Лурия А. Р.* Об историческом развитии познавательных процессов. – М.: Изд. МГУ, 1974. – 258 с.
- Лурия А. Р.* О месте психологии в ряду социальных и биологических наук // Вопросы философии, № 9, 1977. – С. 68–77.

- Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.: Изд. МГУ, 1979. – 320 с.
- Лэнкстон К., Лэнкстон С. Волшебные сказки: ориентированные на цель метафоры при лечении взрослых и детей. – Воронеж: НПО МОЖЭК, 1996. – 432 с.
- Ляпунов А. А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания // Вопросы философии, № 5, 1966. – С. 45.
- Ляпунов А. А. Кибернетический подход к теоретической биологии // Кибернетика живого: Биология и информация. – М.: Наука, 1984. – С. 38–45.
- Магазанник В. Д. Структурирование информации человеком при принятии решения // Психологический журнал. – Т. 18, № 1, 1997. – С. 90–102.
- Магницкая Е. А. Творческая интерпретация космоса. – М., 1996. – 197 с.
- Макаренко А. С. Про “вибух” // Макаренко А. С. Твори в 7-ми т. – Т. 7. – К.: Рад.шк., 1955. – С. 348–350.
- Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становления людини друкованого слова. – К.: Ніка - Центр., 2001. – 464 с.
- Маковский М. М. Лингвистическая генетика. Проблемы онтогенеза слов в индоевропейских языках. – М., 1991.
- Малиновская И. В. Тоталлогия мови (Передчуття методу) // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 153–167. – 340 с.
- Мальро А. Условия человеческого существования. – М., 1935.
- Мальцев А. И. Алгоритмы и рекурсивные функции. – М.: Наука, 1965. – 392 с.
- Малюк В. І. Наука і Біблія / Гол. ред. Я. Д. Підчук. – К.: Четверта хвиля, 2006. – 168 с.
- Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 365 с.
- Мамедов Н. М. Моделирование и синтез знаний. – Баку: Элм, 1979. – 97 с.
- Мандельштам Л. И. Лекции по теории колебаний. – М.: Наука 1972. – 470 с.
- Манн Т. Собрание сочинений в 10-ти томах. – М.: Худ. лит, 1960, т. 5. – С. 163. – 694 с.
- Манн Т. Собрание сочинений в 10-ти томах. – М.: Худ. лит, 1960. – Т. 9. – 684 с.
- Манев А. К. Философский анализ антиномий науки. – Минск, 1974.
- Манев А. К. Движение, противоречие, развитие. – Минск, 1980. – 166 с.
- Маритен Ж. Краткий очерк о существовании и существующем // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
- Маркес Г. Г. Сто лет одиночества. – М.: Правда, 1986. – С. 383–402.
- Марксистско-ленинская эстетика. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 254–255. – 544 с.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 20. – С. 40.
- Марков М. А. О природе материи. – М.: Наука, 1976. – С. 140. – 216 с.
- Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
- Мартынов А. В. Исповедимый путь. – М.: Прометей, 1990. – С. 67. – 171 с.
- Марютина Е. М. Психологические факторы как детерминанты генотип-средовых отношений // Психологический журнал, т. 15, № 2, 1994. – С. 74–84.
- Маслова Н. В. Ноосферное образование. – М.: Инст. Хододинамики, 2002. – 338 с.
- Маслов С. Ю. Стохастическое исчисление. – М., 1985.
- Матурана У. Биология познания. Перевод с английского Ю. М. Мешенина. Язык и интеллект. Сб./Пер. с англ. и нем./Сост. и вступ. ст. В. В. Петрова. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 416 с.
- Мауленов А. М. Логические основы геологии. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 320 с.
- Махабхарата. Вып 1. Кн. 1. Бхагавад-Гита. – Ашхабад: Ылым, 1977. – 340 с.
- Медведев В. А. Там, на неведомых дорожках... Психоанализ сказки: профилактика, диагностика и терапия // Психологическая газета, СПб., Иматон № 6 (9), 1996. – С. 8.
- Межжсерин В. А. Биологическое время и его метрика // Фактор времени в фундаментальной деятельности живых систем (под. ред. Н. И. Моисеевой). – Л.: Наука, 1980. – С. 20–24.
- Мейен С. В. Введение в теорию стратиграфии. – М.: Наука, 1989. – 216 с.

- Мейендорф И., прот.* Введение в святоотеческое богословие. – Вильнюс – Москва, 1992.
- Максимова Т. А.* Хранить и возделывать Рай... – СПб., 1994. – С. 3.
- Мельников В. Н. и др.* Гравитационный вакуум и выделение энергии в микромире // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, вып. 12. – М.: Энергоиздат, 1981. – С. 12–18.
- Менегетти А.* Словарь образов: Практическое руководство по имагогике. – М., 1991. – 112 с.
- Менегетти А.* Система и личность. – Пермь, 1995. – 72 с.
- Медведев Б. В., Ширков Д. В. П.А.М.* Дирак и становление основных представлений квантовой теории поля // Успехи физических наук, т. 153, вып. 1, 1987. – С. 59–104.
- Мень А.* Сын человеческий. – Брюссель: Depot Legal, 1990. – С. 97–105.
- Мень А.* Радостная весть Виты-Центр, 1990. – 325 с.
- Мень А.* Истоки религии. – Брюссель: Depot Legal, 1991. – С. 125–428. – 428 с.
- Мерлин В. С.* Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 253 с.
- Меррел-Вольф Ф.* Пути в иные измерения. – К.: София, 1993. – 384 с.
- Месарович М.* Теория систем и биология // Теория систем и биология. – М., 1971. – С. 91–92.
- Методология исследования развития сложных систем (естественно-научный подход). – Л.: Наука, 1979. – 315 с.
- Мещераков А.* Вслед за кистью и пером // Знание – сила, № 10, 1986. – С. 54–57.
- Мизнер Ч. У.* Квантовое описание сингулярностей, приводящих к рождению пар. // Космология. Теория и Наблюдения. – М.: Мир, 1978. – С. 405–416.
- Миклин А. М., Подольский В.А.* Категория развития в марксистской диалектике. – М.: Мысль, 1980. – 166 с.
- Миллс Д., Кроули Р.* Терапевтические метафоры для детей и внутреннего ребенка. – М.: Класс, 1996. – 144 с.
- Мирзаян Л. В.* Наблюдательный подход к эволюции звезд и галактик. // Вопросы физики и эволюции космоса. – Ер.: изд. АН АрмССР, 1978. – С. 197–208.
- Мироненко Г. Н.* Теория материального пространства: краткое изложение. – Днепропетровск, 1983. Рукопись. – 123 с.
- Митькин А. А.* Принцип самоорганизации систем: критический анализ // Психологический журнал, т. 19, № 4, 1998. – С. 117–131.
- Митникова Л. В.* Философские проблемы биологии клетки. – Л.: Наука, 1980. – 137 с.
- Мичелл Дж., Ричард Р.* Феномены книги чудес. – М.: Политиздат, 1988. – 294 с.
- Мицкевич Н. В.* Вращение в общей теории относительности. // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, в. 7. – М.: Атомиздат, 1976. – С. 15–34.
- Мицкевич А.* Термодинамика, информация, мышление // Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная. – М.: Наука, 1968. – С. 284–292.
- Михалевич В. С., Волкович В. Л.* Вычислительные методы исследования и проектирования сложных систем. – М.: Наука, 1982.
- Мифологический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1991. – С. 520–529, 653–654. – 736 с.
- Моисеев Н. Н.* Человек. Среда. Общество. – М.: Наука, 1982. – С. 10. – 240 с.
- Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм // Вопросы философии, № 3, 1991. – С. 3–28.
- Моисеев Н. Н.* Восхождение к разуму. – М., 1993. – 192 с.
- Моисеев Н. Н., Фролов И. Т.* Высокое соприкосновение: общество, человек и природа в век микроэлектроники, информатики и биотехнологий // Вопросы философии. – 1984. – № 9. – С. 24–41.
- Моисеева Л. А.* История цивилизаций. Курс лекций. – Ростов/Д: Феникс, 2000. – 416 с.
- Моисеева Н. И.* Свойства биологического времени // Фактор времени в фундаментальной деятельности живых систем (под. ред. Н. И. Моисеевой). – Л.: Наука, 1980. – С. 21–25.

- Молевич Е. Ф. Регресс как одна из тенденций органической эволюции // Закономерности прогрессивной эволюции. – Л., 1972. – С. 262–263.
- Молевич Е. Ф. Круговорот и необратимость в мировом движении. – Саратов: Изд. СГУ, 1976. – 107 с.
- Молчанов А. М. Термодинамика и эволюция // Колебательные процессы в биологических и химических системах. – М., 1967. – С. 301.
- Молчанов Ю. Б. Труды “Международного общества по изучению времени” // Вопросы философии, № 5, 1977. – С. 157.
- Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике. – М.: Наука, 1977. – 192 с)
- Молчанов Ю. Б. Парадокс Эйнштейна – Подольского – Розена и принцип причинности // Вопросы философии, 1983, № 3. – С. 16.
- Монтень М. Опыты. – М.: Правда, 1991. – 656 с.
- Мор Т. Утопия. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – 300 с.
- Моргун В.А. Квантовая психоистория как универсальная методология познания // Наука. Релігія. Суспільство. - № 1, 2, 3, 4. – 2004, № 2. – 2005.
- Морозов В. Д. Проблема развития в философии и естествознании. – Мн.: Высшая школа, 1969. – 448 с.
- Морозов В. Д. О диалектическом отрицании и отрицании отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М.: Политиздат, 1983. – С. 132. – С. 121–134)
- Морозов Л. Л. Поможет ли физика понять, как возникла жизнь // Природа. – 1984. – № 12. – С. 38–48.
- Мостепаненко А. М. Космологические антиномии Канта и проблема диалектического противоречия // Вестник Лен. универ, № 11, 1970.
- Мостепаненко А. М. Пространство и время в микро-, мега- и макромире. – М., 1974. – 124 с.
- Музыка “левая” и “правая” // Наука и жизнь. – 1985. – № 4. – С. 25.
- Муравейник Ю. А. Реконструкции строения коры и мантии Земли и глубинное строение территории Украины. Автореф. на соиск. учен. степени к. г.-м. н. – К: ИГН АН СССР, 1981. – 26 с.
- Мурадян А. А. Двудиккий Янус: введение в политологию. – М., 1994. – 320 с.
- Мухина В. С. Этнопсихология: настоящее и будущее // Психологический журнал, т. 15, № 3, 1994. – С. 42–49.
- Мышляев С. Ю. Гипноз. – СПб., 1994.
- Мэгре В. Анастасия. Существую для тех, для кого существую. – СПб.: Диля Пабблишинг, 1999. – 224 с.
- Мюллер Ф., Геккель Э. Основной биогенетический закон. – М.: Изд. АН СССР, 1940. – С. 149.
- Наан Г. И. Симметрическая вселенная (доклад на Астрономическом совете АН СССР 29 января 1964 г.// Тартуская астрономическая обсерватория. Публикации. – Тарту, 1966. – Т. 56, с. 431–433.
- Нагель Э., Ньюмен Д. Теорема Геделя. – М.: Знание, 1970. – 63 с.
- Найсен У. Познание и реальность: смысл и принципы когнитивной психологии. – М.: Прогресс, 1981. – С. 147, 178. – 230 с.
- Налимов В. В. Вероятностные модели языка (О соотношении искусственных и естественных языков). – М.: Наука, 1974. – С. 10–13.
- Налимов В. В. Непрерывность против дискретности в языке и мышлении. – Тбилиси: Изд. ТГУ, 1978. – 83 с.
- Налимов В. В. Вероятностная модель языка. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
- Налимов В. В. Спонтанность сознания. – М.: Наука, 1989. – С. 130. – 287 с.
- Налимов В. В. Возможно ли учение о человеке в единой теории знания // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 82–91.

- Налимов В. В.* Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М.: Изд. Прометей, 1989. – 287 с.
- Налимов В. В.* В поисках иных смыслов. – М.: Прогресс, 1993. – 280 с.
- На переднем плане астрофизики. – М.: Мир, 1979. – 575 с.
- Нарский И. С.* Проблема противоречия в диалектической логике. – М.: Изд. МГУ, 1969. – 181 с.
- Нарский И. С.* Диалектическое противоречие и логика познания. – М.: Наука, 1969. – С. 42. – 246 с.
- Нарский И. С.* Западноевропейская философия XIX века. – М., 1976. – С. 168.
- Нарский И. С.* Проблема универсалий и дискуссия на 16 Всемирном философском конгрессе // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М.: Наука, 1981. – С. 269–298.
- Нарский И. С.* К анализу строения основного вопроса философии // Философские науки. – 1983. – № 6. – С. 52–62.
- Науменко Л. К., Югай Г. А.* “Капитал” К. Маркса и методология научного исследования. – М.: Политиздат, 1969. – С. 11, 17.
- Незлин М. В., Снежкин Е. Н.* Вихри Росби и спиралевидные структуры. – М.: Наука, 1990. – 240 с.
- Нейман В. Б.* Расширяющаяся Земля. – М.: Географгиз, 1962. – 80 с.
- Некрасов М. М.* Ансамбль универсальных миров. – М., 1992. – 160 с.
- Некрашас Э. М.* Онтологические и гносеологические основания эксплицитной индуктивной логики // Логика и онтология. – М.: Наука, 1978.
- Немчин Е. А.* Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1983. – С. 78–80. – 167 с.
- Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: “Обереги”, 1992. – 88 с.
- Ниеми П.* Интенсивность стимула и анализ когнитивных процессов // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 47. – С. 44–53)
- Николаева В. Н., Пушкин В. Н.* К вопросу об информационном взаимодействии изолированных систем без передачи энергии // Сборник НТГО. – М., 1980.
- Николаенко Н. Н.* Взаимодействие полушарий мозга в процессе восприятия и обозначения цвета // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 47–57; 57–67.
- Николис Г., Пригожин И.* Самоорганизация в неравновесных системах. М.: Мир, 1979. – 512 с.
- Николис Г., Пригожин И.* Познание сложного. Введение. – М.: Мир, 1990.
- Никольская И. Л.* Математическая логика. – М.: Высшая школа, 1981. – 127 с.
- Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла // Вопросы философии. – 1989. – № 5. – С. 140–141.
- Новая глобальная тектоника. – М.: Мир, 1974. – 471 с.
- Новиков И. Д.* Как взорвалась Вселенная. – М.: Наука, 1988. – 174 с.
- Новиков Н. В.* Мираж “организованного общества”. – М.: Политиздат, 1974. – С. 143–147. – 214 с.
- Новое в синергетике. Загадки мира неравновесных структур. – М.: Наука, 1996.
- Нойманн Э.* Происхождение и развитие сознания. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 464 с.
- Нэбитт Д., Эбурдин П.* Что ждет нас в 90-е годы. Метатенденции, год 2000. – М.: Республика, 1992. – 415 с.
- Обухов В. Л.* Сущность триадической формы закона отрицания отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М.: Политиздат, 1983. – С. 57. – С. 44–58)
- Обухов Я. Л.* Символдрама и современный психанализ. Сборник статей. – Харьков: Регион-инфор, 1999. – 252 с.
- Обухова Л. Ф.* Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – С. 173. – 357 с.

- Овчинников Н. Ф. Принципы сохранения. – М.: Наука, 1966. – 331 с.
- Общая теория систем. – М.: Мир, 1966.
- Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука. 1972. – 456 с.
- Огієнко І.І. Українська культура. К.: Вид-во книгарні Є.Череповського, 1918. – 272 с.
- Одум Ю. Экология в 2-х томах. – М.: Мир, 1986. – Т. 1. – 328 с., т. 2. – 376 с.
- Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом // Розбудова держава. – 1997. – №. 7-8. – С. 108 –113.
- Омельяновский М. Э. О физической реальности // Вопросы философии, № 10, 1971. – С. 105.
- Омельяновский М. Э. Диалектика в современной физике. – М., 1973. – С. 182.
- Орлов А. Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека // Вопросы психологии, № 2, 1995. – С. 14. – 5–19)
- Орлов В. В. Материя, развитие, человек. – Пермь, 1974. – С. 152–153, 235. – 397 с.
- Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Терия метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 68–81.
- Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М., 1991. – С. 87–90.
- Осипишин Н. Я., Блинов В. Ф. Возрастная зональность океанической коры и ее связь с расширением Земли // Бюлл. МОИП, отд. Геолог, т. 62, вып. 4, 1987. – С. 18–29.
- Основы космической биологии и медицины (Совм. сов.-ам. изд. в 3-х т., 4 кн.. Под ред. О. Г. Газенко, М. Кальвина. – М., 1975. – Т. 2, кн. 2, с. 243–267.
- Осипов А. И. Основное богословие. – М.: Изд. Прав. кн., 1994. – 138 с.
- Острейковский В. А. Теория систем (учебник для вузов). – М.: Высш. шк., 1997. – 240 с.
- Ошо (Раджниш) Оранжевая книга. – М.: Ипа, Трил, 1993 – 176 с.
- Павленко А. П. Бытие у своего порога // Человек. – 1993. – № 5. – С. 31. – С. 21–48)
- Павленко В. Н. Культурно-историческое развитие психических процессов и теория поэтапного формирования умственных действий // Вопросы психологии, № 1, 1995. – С. 53–60.
- Павленко В. Н., Таглин С. А. Теория поэтапного формирования умственных действий и проблема этнопсихогенеза // Актуальные проблемы современной психологии. – Харьков, 1993. – С. 85–88.
- Павлов И. П. ПСС. – М., Л.: Изд. АН СССР, 1951–1952, т. 3, кн. 2. – С. 346. – 438 с.
- Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – М. – Л.: Биомедгиз, 1938. – 770 с.
- Павлов И. П. Избранные труды по физиологии высшей нервной деятельности. – М.: Учпедгиз, 1950. – 264 с.
- Павлов А. Н. Основы системного подхода в геологии. – Л., 1981. – 84 с.
- Пайс А. Научная деятельность и жизнь Альберта Эйнштейна. – М.: Наука, 1989. – 567 с.
- Панкуль Л. И. Симметрия планетарных расстояний // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 137–139.
- Пантин В. И. Циклы и ритмы истории. – Рязань, 1996. – 157 с.
- Паск Г. Естественная теория цепей // Самоорганизующаяся система. – М.: Мир, 1964. – С. 318–357.
- Патопсихологические исследования у подростков. – Л., 1981.
- Педагогика толерантности. – 1997. – № 1–2. – С. 124–125.
- Переключка веков. Сборник цитат. – М.: Мысль, 1990. – С. 32. – 443 с.
- Перлз Ф. Опыты психологического самопознания. – М., 1993. – 240 с.
- Петров Віктор Походження українського наряду. – К., 1992.
- Петров В. В. Концепция языка Куайна // Логика и онтология. – М.: Наука, 1978. – С. 75.
- Петров М. К. Самосознание и научное творчество. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992.– С. 97. – 220 с.
- Петрушенко А. А. Единство системности, самоорганизованности и самодвижения. – М.: Мысль, 1975. – 286 с.
- Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – С. 44. – 312 с.

- Печенкин А. А.* Методологические проблемы развития квантовой химии. – М.: Наука, 1976. – Гл. 1.
- Пиаже Ж.* Роль действия в формировании мышления // Вопросы философии. – 1965. – № 6. – С. 33–51.
- Пиаже Ж.* Избранные психологические произведения. – М.: Просвещение, 1969. – С. 55–232. – 659 с.
- Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка. – М., 1994. – 528 с.
- Пиблз П.* Физическая космология. – М.: Мир, 1975. – 310 с.
- Пископпель А. А., Щедровицкий Л. П.* Мифическое и реальное в судьбе советской педологии // Психологический журнал, т. 12, № 6, 1991. – С. 123–136.
- Планк М.* Единство физической картины мира. Сборник статей. – М., 1966. – С. 13–23.
- Платон.* Государство // Соч. в 3-х т. – М.: Мысль, 1971, т. 3, ч. 1. – С. 89–454.
- Платон Федр.* – Соч. в 3-х томах. – М.: Мысль, 1970, т. 2, с. 157–222.
- Платон Теэтет.* – Соч. в 3-х томах. – М.: Мысль, 1970, т. 2, с. 223–317.
- Платон Законы.* – Соч. в 3-х томах. – М.: Мысль, 1972, т. 3, ч. 2, с. 83–478.
- Плеханов Г. В.* Избранные философские произведения. – М.: Политиздат, 1956, т. 1. – С. 693. Т. 1. – 847 с.; т. 2. – 824 с.; т. 3. – 784 с.; т. 4. – 899 с.; т. 5. – 903 с.
- Плотин.* Космология. – М.: Ваклер, 1995. – 300 с.
- Плохотников К. Э.* Нормативная модель глобальной истории. – М.: Изд. МГУ, 1996. – 64 с.
- Плутарх.* Сравнительные жизнеописания. – М., 1961, т. 1. – С. 200.
- Плющ Л. Н.* Организмы – борцы с энтропией // Наука и жизнь, № 4, 1962.
- Поддяков Н. Н.* Новый подход к развитию творчества у дошкольников // Вопросы психологии, № 1, 1990. – С. 16–19.
- Подольный Р. Г.* Нечто по имени ничто. – М.: Знание, 1983. – С. 93. – 192 с.
- Подольный Р.* Несколько интервью по научным вопросам // Знание-сила, № 7, 1983. – С. 24–29.
- Поклитар Е. А., Штеренгерц А. Е.* Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимопотенцирующем синергизме сознания и бессознательного // Коменський і педагогічна сучасність (Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції). – Одеса, 1992. – С. 184–186.
- Полоньска-Василенко Н.* Історія України 1900-1923 рр. – К., 1991.
- Политическая экономия.* Словарь. – М.: Политиздат, 1981. – С. 471. – 493 с.
- Померанц Г.* “Никакая культура не одинока” // Знание – сила, № 6, 1989.
- Пономарев Я. А.* Психология творчества и педагогика. – М., 1976. – С. 116–121, 262–266. – 279 с.
- Попович М. В.* Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 11–106. – 244 с.
- Поршнев Б. Ф.* О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
- Поршнев Б. Ф.* Функция выбора – основа личности // Проблемы личности. Материалы симпозиума. – М., 1969. – С. 344–349.
- Постмодернизм и культура* // Вопросы философии, № 3, 1993. – С. 4–7.
- Потапов Ю. С., Фоминский Л. П.* Вихревая энергетика и холодный ядерный синтез с позиции теории движения. – Кишинев-Черкасы: Око-Плюс, 2000. – 387 с.
- Преображенский Б. В.* Телеология и каузальная феноменология в познании морфологии живого // Вопросы философии, № 4, 1983. – С. 76–86.
- Прибрам К.* Языки мозга: Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии. – М.: Прогресс, 1975. – 464 с.
- Пригожин И.* От существующего к возникающему: Время и комплексность в физических науках. – М.: Наука, 1985. – 327 с)
- Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. – М.: Прогресс, 1986. – 584 с.
- Принцип противоречия в современной науке.* – Алма-Ата: Наука, 1975. – 343 с.

- Принцип симметрии. – М.: Наука, 1978. – 397 с.
- Прицак О.* Що таке історія Країни // Слово і час. – 1991. - № 1.
- Проблемы общей теории перевода. – Таллин: Валгус, 1988. – 200 с.
- Прыткин Б.В.* Новейшая экономическая теория. Гиперэкономика (концепции философии и естествознания в экономике) (Учебник). – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 445 с.
- Проблемы современной космологии (ред. В. А. Амбарцумяна). – М.: Наука, 1972. – 470 с.
- Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, в. 1–12. – М.: Атомиздат, 1966. – 1981 с.
- Проблемы эволюции геологических процессов. – Новосибирск: Наука, 1981. – 207 с.
- Пропт В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд. ЛГУ, 1986. – 365 с.
- Профессов ВЕМЗ. Контуры мироздания. – М., 1994. – 622 с.
- Прыткин Б. В.* Новейшая экономическая теория. Гиперэкономика (концепции философии и естествознания в экономике) (учебник). – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 445 с.
- Пуселик Ф., Льюис Б.* Магия нейролингвистического программирования без тайн. – СПб.: XXI век, 1995. – 176 с.
- Пучинская Л. М.* Демоны правого полушария // Человек, № 1, 1996. – С. 30–38.
- Пушкарев Ю. Д.* Мегациклы в эволюции системы кора-мантия. – Л.: Наука, 1990. – 216 с.
- Пушкин В. Н.* Энергетическая регуляция психической деятельности – комплексная проблема современной науки // Сборник НТГО. – М., 1981. – С. 157–163.
- Пушкин В. Н.* О материальной основе отражения действительности // Сборник НТГО. – М., 1980.
- Пуцаровский Ю. М.* Тектоника Атлантики с элементами нелинейной динамики. – М.: Наука, 1994. – 84 с.
- Радьярд Д.* Планетаризация сознания. От индивидуального к целому. – М.: Ваклер, 1995. – 302 с.
- Развитие рельефа и динамика литосферы. – М.: Наука, 1994. – 201 с.
- Разехорн Э.* Ведомое рисование // Человек, № 3, 1993. – С. 99–108.
- Раппопорт А.* Математические аспекты абстрактного анализа систем // Общая теория систем. – М.: Мир, 1966. – С. 83–105.
- Раппопорт А.* Системный подход в психологии // Психологический журнал, т. 15, № 3, 1994. – С. 3–16.
- Рассел Б.* Человеческое познание, его сферы и границы. – М., 1957. – С. 261.
- Рашевский П. К.* О догме натурального ряда // Успехи математических наук, вып. 4, М., 1973. – С. 243–246.
- Раушенбах Б. В.* Пространственные построения в живописи. – М.: Наука, 1980. – С. 16–20.
- Раушенбах Б. А.* Логика троичности // Вопросы философии, № 3, 1993. – С. 64–65.
- Рейхенбах Г.* Философия пространства и времени. – М.: Прогресс, 1985. – 344 с.
- Рерих Е. И.* Братство // Социологические исследования, № 2, 3, 5, 8, 10, 11, 1991, №1, 1992.
- Рерих Н. К.* Избранное. – М.: Сов. Россия, 1979. – 384 с.
- Рерих Н. К.* О вечном... – М.: Республика, 1994. – 462 с.
- Ригведа. Избранные гимны. – М.: Наука, 1972. – 418 с.
- Рижко Л.В.* Інформатика і постнекласичне наукове знання // Наукові і освітянські методології та практики. – К.: ЦГО НАН України, 2004. – С. 163-174.
- Рикардо Д.* Собрание соч. в 5-ти томах (Пер. с англ. под ред. М. Н. Смит). – М., 1955, т. 1. – С. 62.
- Риман Б.* Сочинения. – М., Л., 1948. – 279 с.
- Рис М.* Черные дыры, гравитационные волны и космология. – М.: Мир, 1977. – 376 с.
- Роганов В. Н.* Вибрационная модель тяготения. – Севастополь, 1993. – 8 с. (рукопись).
- Роганов В. Н.* Методологии как способ тунелирования знаний из изученных областей науки в неизученные. – Севастополь, 1993. – 23 с. (рукопись).
- Рогинский Я. Я., Левин М. Г.* Антропология. – М.: Высш. шк., 1978. – 538 с.
- Родионов И. А.* Глобальные проблемы человечества. – М., 1995. – 159 с.

Рожнов В. Е. Эмоционально-стрессовая психотерапия подростков с пограничными нарушениями // Неврозы у детей и подростков: Тезисы докладов Всесоюзной конференции. – М., 1986. – С. 154–156.

Розанов В. В. Люди лунного света. Метафизика христианства. М.: Дружба народов, 1990. – 304 с.

Розен Р. Принцип оптимальности в биологии. – М.: Мир, 1969.

Розенберг Г. Тройка, семерка, туз // Знание-сила, № 1, 1987. – С. 18–23.

Розенберг О. О. Труды по буддизму. – М.: Наука, 1991. – 295 с.

Розенталь И. Л. Геометрия, динамика, Вселенная. – М.: Наука, 1987. – 145 с.

Розин В. М. Введение в культурологию. – М., 1994. – 104 с.

Розин М. В. Религия и психотерапия: возможен ли кентавр? // Московский психотерапевтический журнал. – 1994. – № 2. – С. 193–200.

Роллан Р. Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды. – Киев, 1991. – С. 165. – 344 с.

Роль среды и наследственность в формировании индивидуальности человека /под ред. И. В. Равич-Щербо/. – М.: Педагогика, 1988. – 336 с.

Ротенберг В. С., Бондаренко С. М. Мозг. Обучение. Здоровье. – М.: Просвещение, 1989. – С. 170. – 239 с.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Изд. АН СССР, 1946. – С. 553–555. – 704 с.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 341. – 427 с.

Рубинштейн С. Л. Избр. философско-психологические труды. – М.: Наука, 1997. – 463 с.

Рузавин Г. И. Конечное и бесконечное // Вопросы диалектического материализма. – М.: Политиздат, 1960. – С. 130–167.

Рундквист Д. В. Учение о симметрии в применении к структурам минеральных образований. // Симметрия в природе. – Л., 1971. – С. 183–190.

Русалов В. М. Индивидуальность человека и проблема развития задатков // Наука о человеке. – М.: Наука, 1990. – С. 119–129.

Русалов В. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий: некоторые итоги и ближайшие задачи системных исследований // Психологический журнал, т. 12, № 5, 1991, с. 3–17.

Руэн. Суонистика – единая теория Всего. – М., 1991. – 212 с.

Рыбин А. И. Современные проблемы геотектоники // Пути познания Земли. – М.: Наука, 1971. – С. 64–84.

Рыбаков В. Влияние непрерывного освещения животных на суточный ритм профилиративной активности их организмов // Журнал общей биологии, т. 11, № 5, 1979.

Рыжко Л. В. Проектно-интерпретативная функция постнеклассической науки // Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – С. 203–210.

Рычков Ю. Г. История как фактор генетического развития народонаселения // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 164–171.

Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий. – Томск, 1973. – 413 с.

Садовский В. Н. Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ. – М.: Наука, 1974. – 279 с.

Салам А. Калибровочное объединение фундаментальных сил // На пути к единой теории поля. – М.: Знание, 1980.

Салмина Н. Г. Знак и символ в обучении. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 288 с.

Салтыков А. Б., Ильин В. И., Дронов А. А. Влияние неосознаваемой ритмической стимуляции на когнитивную деятельность // Психологический журнал. – Т. 14, № 5, 1993. – С. 42–47.

Самигулин И. З. Мир хаоса и порядка. – СПб., 1995. – 277 с.

Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Политиздат, 1991. – С. 127–128.

Самотокін Б. Б. Передмова // *Вознюк О. В., Овандер Л. М., Тичина О. Р.* Основні аспекти концепції універсальної моделі буття. – Житомир: Волинь, 1997. – С. 3

- Самотокін Б. Б.* Передмова // *Вознюк О. В., Тичина О. Р.* Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998. – С. 4.
- Сараев В. А.* Вихревые системы Земли. – Томск, 1976. – 167 с.
- Сараев В. А.* Структурное поле Земли. – М.: ВИНТИ, 1987 (№ 4601–В 87). – 27 с.
- Сары-Гузель В. Р.* Изменение сознания в зеркале НЛП // Сознание и физическая реальностью Т.6.– № 1.—2001. – С. 50-61.
- Сатпрем Шри Ауробиндо* или путешествие сознания. – Л.: Изд. ЛГУ, 1989. – 334 с.
- Сахаров А. Д.* Квантовые флуктуации вакуума в искривленном пространстве и теория гравитации // Доклады АН СССР, т. 12, 1968. – С. 1040.
- Свидерский В. И.* Некоторые вопросы теории пространства и времени // Философские вопросы современной физики. – К.: Наукова думка, 1964.
- Свидерская Н. Е.* Синхронная электрическая активность мозга и психические процессы. – М.: Наука, 1985. – С. 136–155. – 155 с.
- Свиницкая И. И.* Тайные писания первых христиан. – М.: Политиздат, 1981. – С. 228. – 288 с.
- Секретан Ш.* Цивилизация и вера. – М., 1900. – С. 347.
- Селье Г.* Стресс без дистресса. – Рига, 1992. – 109 с.
- Семенов Н. Н.* О некоторых проблемах химической кинетики и реакционной способности. – М., 1958. – С. 314.
- Сен-Симон А.* Избранные произведения, т. 1. – М., 1948. – С. 191.
- Сент-Дьерди А.* Введение в субмолекулярную биологию. – М.: Наука, 1964. – С. 123–124.
- Сергов М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – М.: Наука, 1975. – С. 29–30.
- Сержантов В. Ф., Гречаный В. В.* Человек как предмет философского и естественнонаучного познания. – Л.: Изд. ЛГУ, 1980. – С. 166. – 216 с.
- Сержантов В. Ф.* Философские проблемы биологии человека. – Л.: Изд. ЛГУ, 1974. – С. 125–157.
- Сержантов П. Ф.* Психологическая структура личности и проблема ее психофизиологической интерпретации // Теория личности. – Л.: Изд. ЛГУ, 1982. – С. 102–122.
- Сетров М. И.* Основы функциональной теории организации. – Л.: Наука, 1972. – 164 с.
- Сеченов И. М.* Психология поведения. – М., 1995. – 320 с.
- Сидоров В.* Семь дней в Гималаях // Москва, № 8, 1982. – С. 3–111.
- Силк Дж.* Большой взрыв: рождение и эволюция Вселенной. – М.: Мир, 1982. – 392 с.
- Силк Дж., Салаи А., Зельдович Я. Б.* Крупномасштабная структура Вселенной // В мире науки, № 12, 1983. – С. 26–35.
- Симаков Ю. Г.* Живые приборы. – М.: Знание, 1986. – С. 81, 104–105. – 176 с.
- Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В.* О доминантности полушарий в восприятии чисел // Физиология человека, № 6, 1978. – С. 971–976.
- Симметрия в природе.* – Л.: Наука, 1971. – 375 с.
- Симметрия, инвариантность, структура.* – М.: Высш. шк., 1967. – 339 с.
- Симонов П. В.* Что такое эмоция? – М.: Наука, 1966.
- Симонов П. В.* Мозг принимает решение // Наука и жизнь, № 11, 1974. – С. 34–38.
- Симонов П. В.* Сознание, подсознание, сверхсознание // Наука и жизнь, № 12, 1975. – С. 45–51.
- Симонов П. В.* Познание неосознаваемого // Наука и жизнь, № 1, 1980. – С. 54–57.
- Симонов П. В.* Эмоциональный мозг. Физиология, нейропатология, психология эмоций. – М.: Наука, 1981. – С. 110. – 204 с.
- Симонов П. В.* Мотивированный мозг. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
- Симонов П. В.* Корково-подкорковые взаимодействия в процессе формирования эмоций // Журнал высшей нервной деятельности. Вып. 2. – Т. 41, 1991. – С. 211–220.

- Симонов П. В. Созидающий мозг. Нейробиологические основы творчества. – М.: Наука, 1993. – 215 с.
- Симонов П. В. О двух разновидностях неосознаваемого психического: под- и сверхсознании // Бессознательное. Многообразие видения. Т. 1. – Новочеркасск: САГУНА, 1994. – С. 60–68.
- Симонов П. В. Мозговые механизмы эмоций // Журнал Высшей нервной деятельности, вып. 2, т. 47, 1997. – С. 320–328.
- Симонов П. В., Ершов П. М. Темперамент, характер, личность. – М.: Педагогика, 1984. – С. 73. – 160 с.
- Симпсон Дж. Г. Темпы и формы эволюции. – М., 1948. – С. 69.
- Синтез современного научного знания. – М.: Наука, 1973. – 640 с.
- Система. Симметрия. Гармония (под ред. В. С. Тюхтина, Ю. А. Урманцева). – М.: Наука, 1988. – 315 с.
- Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1969–1996.
- Ситтер В. де. О теории тяготения Эйнштейна и ее следствиях для астрономии. Статья III. // Альберт Эйнштейн и теория тяготения. – М – Мир, 1979. – С. 199–318.
- Ситчин З. Назад в будущее. – М.: Эксмо, 2004. – 416 с.
- Скаличка В. Типология и тождественность языков // Исследования по структурной типологии. – М., 1969.
- Скобелин Е. А., Шарапов И. П., Бугаев А. Ф. Размышления о состоянии и путях перестройки в геологии. // Critical aspects of the plate tectonics theory, v. 1., Greece, 1990. – P. 17–37.
- Славич Иоан. Избранное. Пер. с рум. – М.: Худ. лит., 1980. – 463 с.
- Слензак О. И. Вихревые системы литосферы и структуры докембрия. – К.: Наукова Думка, 1972. – 183 с.
- Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1982. – С. 533. – 608 с.
- Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
- Смирнов В. А. Многомерные логики // Логические исследования. Вып. 2. – М., 1993.
- Смирнов В. С. Абсолютная кинематическая система единиц. Единство физической картины мира. – СПб., 1996. – 32 с.
- Смирнов Г. А. Основы формальной теории целостности // Системные исследования, ежегодник. – М., 1981. – С. 255–283.
- Смирнов Г. А. Проблема непосредственного знания в истории философии и принципы формализации научных теорий // Вопросы философии, № 9, 1995. – С. 77–79.
- Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд. МГУ, 1985. – С. 5–9. – 232 с.
- Смирнов Ю. П. Системный анализ в геологии и нефтяном производстве. – Грозный, 1987. – 88 с.
- Смирнов Л. С., Колобзаров О. В. Симметрия, эволюция и будущее в геологии // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 91–97.
- Смирнова Е. Д., Таванец П. В. Семантика в логике // Логическая семантика и модальная логика. – М., 1967. – С. 4–5.
- Смирнова Е. Д. Логика и философия. – М., 1996. – 304 с.
- Смыслов А. А. Тепловая эволюция Земли. // Эволюция геологических процессов в истории Земли. – М.: Наука, 1993. – С. 216–225.
- Собчик Л. Н. Метод цветowych выборов. Модификационный тест Люшера. – М.: Сер. "Методы психологической диагностики", 1991. – 88 с.
- Современные проблемы теории эволюции. – М.: Наука, 1993. – 128 с.
- Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М., 1996. – 95 с.
- Сознание и физическая реальность. Т.1, № 1–2. – М., 1996. – 120 с.

- Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С. 41, 117, 272. – 414 с.
- Соколов В. В. Европейская философия XV–XVII веков. – М.: Высш. шк., 1984. – С. 54. – 448 с.
- Соколов Э. В. Культура и личность. – Л., 1972.
- Соколова Е. Е. История проблемы целостности в психологии (австрийская школа) // Вестник МГУ, сер. 14, Психология, № 3, 1984. – С. 41–50.
- Соловьев В. С. Сочинения в 2-х томах. – М.: Мысль, 1988, 1990, т. 2. – С. 231. – Т. 1. – 892 с.; т. 2. – 822 с.
- Солопов Е. Ф. Материя и движение. – Л.: Наука, 1972. – 219 с.
- Солопов Е. Ф. Материя и развитие. – Л.: Наука, 1972. – 218 с.
- Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 195 и след. – 543 с.
- Сорокина Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.Н. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – М., 1979.
- Сороко Э. М. Структурная гармония систем. – Мн.: Наука и техника, 1984. – 264 с.
- Сорохтин О. Г. Глобальная эволюция Земли. – М.: Наука, 1974. – 182 с.
- Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. Курс общей лингвистики. – М.: Прогресс, 1977. – С. 48–58. – С. 31–273)
- Сотов М. И. Основы функциональной теории организации. – Л., 1972. – С. 16.
- Спасский Н. Я., Кравцов А. Г. Эволюция животных и симметрия // Симметрия в природе. – Л.: Наука, 1971. – С. 367–370.
- Спенсер Г. Таинственный мир. – СПб., 1899. – 59 с.
- Спижарский Т. Н. Принципы тектонического районирования // Тектоника Сибири, т. 8. – Новосибирск: Наука, 1980. – С. 6–9.
- Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983. – 256 с.
- Станюкович К. П. Гравитационное поле и элементарные частицы. – М.: Наука, 1965. – 311 с.
- Станюкович К. П. К вопросу о существовании устойчивых частиц в Метагалактике. // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц, в. 1. – М.: Атомиздат, 1966. – С. 267–269.
- Станюкович К. П., Андрюшин В. И. К вопросу об иерархии взаимодействий. // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц. Вып. 9. – М.: Атомиздат, 1978. – С. 82–85.
- Станюкович К. П. и др. Гравитационный вакуум, рождение частиц и физические взаимодействия. // Проблемы теории гравитации и элементарных частиц. Вып. 12.. – М.: Энергоиздат, 1981. – С. 5–12.
- Стародубцев И. Г., Брандес В. М., Вознюк А. В. Основные аспекты новой парадигмы образования. Методические рекомендации. – Ростов-на-Дону: Лаб. ТСО РФ Спб ГАК, 2000. – 26 с.
- Стеблин-Каменский М. И. Миф. – М., 1976. – С. 90–98.
- Стельмахович М.Г. Педагогіка життя. – К.: Знання, 1980. – 48 с.
- Степанов И. Н. и др. Явление периодической повторяемости сходных геоморфологических ситуаций // ДАН СССР, т. 262, № 5, 1982. – С. 1217–1219.
- Степанов В.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
- Сто тысяч одних журналов // Комсомольская правда, 4 октября, 1984.
- Субботин М. М. Теория и практика нелинейного письма // Вопросы философии, № 3, 1993. – С. 36.
- Судзуки Д. Т. Лекции по дзен-буддизму. – К., 1992. – 68 с.
- Суппес П. Вероятностная концепция причинности // Вопросы философии, № 4, 1972.
- Суханов А. П. Информация и прогресс. – Новосибирск: Наука, 1979. – С. 137. – 192 с.

Суходуб Т. Л. Человек на слове эмох: социально-исторические основания становления метаисторического мировоззрения. Totallogy. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України, 1996. – 340 с. С. 106–131.

Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти т. – Т. 5. – К.: Рад. шк., 1977. – 1. т. – 654 с.; 2 т. – 670 с.; 3 т. – 670 с.; 4 т. – 638 с.; 5 т. – 659 с.

Сэв Л. Марксизм и теория личности. – М.: Политиздат, 1972. – С. 430.

Тавадзе И. О рациональном и мистическом в “Науке логики” Гегеля. – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1971. – С. 67–70. – 218 с.

Тагор Р. Творчество жизни (Садхана). – М., 1914. – С. 148. – 120 с.

Тамбиев А. Э., Медведев С. Д., Тепина М. В. ЭЭГ–корреляты переключения сонсорного внимания // Психологический журнал, т.14, № 6, 1993.– С. 65–70.

Таранов П. С. Управление без тайн. – Донецк: Сталкер, 1997.– С. 350–358. – 479 с.

Тарский А. Истина и доказательство // Вопросы философии, № 8, 1972. – С. 143.

Тезисы докладов I Международной конференции “Алтай. Космос. Микрокосм”. – Барнаул, 1993.

Тейяр де Шарден Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

Телемедицина: Новые информ. технологии на пороге XXI века // Под ред. Р. М. Юсупова и Р. И. Полонникова. – СПб.: Изд. ТОО “Анатолия”, 1998. – 488 с.

Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.

Теория относительности сознания: Законы организации и развития мироздания. – Одесса, 1996. – 160 с.

Теория установки и актуальные проблемы психологии. – Тбилиси: Мецниереба, 1990. – 303 с.

Тимонин Ю.А. Ксениилогическая парадигма эволюции систем. Духовність українства: Збірник наукових праць: випуск перший. /Ред. кол. Ю.М. Білодід та інш./-Житомир: ред.-вид. відділ ЖДПУ, 1999. – С. 139–142.

Тит Лукреций Кар О природе вещей. – М.: Худ. лит., 1983. – 383 с.

Тичина О. Р., Вознюк О. В. До проблеми синтезу морального та фактологічного // Вісник ЖІТІ, № 6, 1997. – С. 135–143.

Тиффт В. Г., Грегори С. А. Наблюдения крупномасштабного распределения галактик. // Крупномасштабная структура Вселенной. – М.: Мир, 1981. – С.296–298.

Тихомиров О. К. Психология мышления. – М.: Изд. МГУ, 1984. – С. 152, 229. – 272 с.

Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Кардинальный поворот. – Спбю: ИД "ВЕСЬ", 2003. – 320 с.

Тихоплав Т. С, Тихоплав В. Ю. Жизнь напрокат. – СПб.: ИД "ВЕСЬ", 2003. – 256 с.

Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С., Лапис Г. А. Наше духовное исцеление. О чем нас предупреждают новые болезни. – СПб.: ИД "ВЕСЬ", 2003. – 128 с.

Тихоплав Т. С, Тихоплав В. Ю. Гармония хаоса, или фрактальная реальность. – СПб.: ИД "ВЕСЬ", 2003. – 348 с.

Тойнби А. Дж. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – С. 555 и сл. – 736 с.

Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – М., Спб: Ювента, 1995. – 479 с.

Толмен Р. Относительность, термодинамика и космология. – М.: Наука. 1974. – 64 с.

Толорайя Н. Б. Черная Вселенная или нематериальная среда Анаксимандра. – М., 1994. – 64 с.

Томпсон Дж. Неустойчивости и катастрофы в науке и технике. – М.: Мир, 1985.

Томсон Дж. Первые философы. – М.: Политиздат, 1959. – С. 133.

Топоров В. Н. К реконструкции мифа о мировом яйце // Аделюк Е. С. Миф или сказка? – М.: МИРОС, 1995. – С. 186–193.

Топоров В. Н. Первобытные представления о мире. Общий взгляд // Очерки естествонаучных знаний о древности. – М.: Наука, 1982. – С. 8–40.

Торчинов Е. А. О психологических аспектах учения Праджняпарамиты // Психологические аспекты буддизма. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 47–69.

Тринчер К. С. Биология и информация. – М.: Ин. лит., 1965.

- Трофимова И. Н.* Эволюционно-синергетический подход в психологии // Вопросы психологии, № 1, 1996. – С. 72–84.
- Трубецкой С.Н.* О природе человеческого сознания // Вопросы философии и психологии. – 1891. – № 2. – С. 145–160.
- Труды V Международного биохимического конгресса. Симпозиум 3. – М., 1962. – С. 22.
- Труды по знаковым системам. Вып. 15. – Тарту: Изд. ТГУ, 1982. – 160 с.
- Тузов Н. В.* Философия теории Единой идеи. – М.: Мысль, 1994. – 253 с.
- Тулмин С.* Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки. – М., 1978. – С. 182.
- Туленов Ж. Т.* Система законов и категорий диалектики. – Ташкент, 1974. – 342 с.
- Тувльviste П.* Культурно-историческое развитие вербального мышления. – Таллинн: Валкус, 1988. – 342 с.
- Тулчинский Г. Л.* О логическом учении Льюиса Керрола // Философские науки, № 3, 1979. – С. 97–103.
- Турсунов А.* Мироздания тугие узлы: Новейшая космология в философской интерпретации // Вопросы философии, № 2, 1988. – С. 69–84.
- Тэрнер В.* Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
- Тюрго А. Р.* Избранные философские произведения. – М., 1937. – С. 51.
- Тютюнник Ю.* Людина і ландшафти в постнекласичному ландшафтознавстві // Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1991. – № 6. – С. 18–26.
- Тюхтин В. С.* Отражение, системы, кибернетика. – М.: Наука, 1972. – С. 211. – 256 с.
- Тяньдицзяо.* Новое понимание Космоса и жизни. – М.: Вост. лит, 1996. – 109 с.
- Тяпкин К. Ф., Кивелюк Т. Т.* Изучение разломных структур геолого-геодезическими методами. – М.: Недра, 1982. – 239 с.
- Уайтхед А. Н.* Избранные работы по философии. – М.: Прогресс, 1990. – 719 с.
- Угаров В. А.* Специальная теория относительности. – М.: Наука 1969. – 303 с.
- Уемов А. И.* Вещи, свойства, отношения. – М.: Изд АН СССР, 1963. – С. 51. (184 с.)
- Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
- Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 149. – 451 с.
- Узоры симметрии. Под. ред. М. Сенешаль и Дж. Флека. – М.: Мир, 1980. – 271 с.
- Уилер Д. А.* Гравитация, нейтрино и Вселенная. – М.: Изд. Ин. лит., 1962. – 403 с.
- Уилер Дж. А.* Предвижение Эйнштейна. – М.: Мир, 1970. – 122 с.
- Уилсон Р. А.* Психология эволюции. – К.: София, Янус, 1998. – 302 с.
- Уилсон Р. А.* Квантовая психология. – К.: Янус, София, 1999. – 224 с.
- Уитроу Дж., Дж.* Естественная философия времени. – М.: Мир, 1964. – С. 56–58. – 431 с.
- Украинцев В. С.* Самоуправляемые системы и причинность. – М.: Мысль, 1972. – 383 с. С. 133.
- Уоддингтон К. Х.* Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии. 1. Прологомены. – М., 1970. – С. 11–38.
- Уоддингтон К. Х.* Организаторы и гены. – М., 1947. – С. 18.
- Урманцев Ю. А.* Симметрия // Пространство, время, движение. – М.: Наука, 1971. – С. 126–146.
- Урманцев Ю. А.* Опыт аксиоматического построения общей теории систем // Системные исследования. Ежегодник, 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 128–152.
- Урманцев Ю. А.* Симметрия Природы и природа симметрии. – М.: Мысль, 1974. – 229 с.
- Урманцев Ю. А.* Начала общей теории систем // Системный анализ и научное знание. – М.: Наука, 1978. – С. 5–33.
- Урманцев Ю. А.* О природе правого и левого (основы теории дисфакторов) // Принципы симметрии. – М.: Наука, 1978. – С. 180–195.
- Урманцев Ю. А.* О значении основных законов преобразования объектов-систем для биологии // Биология и современное научное познание. – М.: Наука, 1980. – С. 121–143.

- Урманцев Ю. А. Эволюционика или общая теория развития систем природы, общества и мышления. – Пушино, 1988. – 79 с.
- Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии, № 4, 1993. – С. 89–105.
- Уоддингтон М. Морфогенез и генетика. – М., 1964. – С. 237–238.
- Урсул А. Д. Отражение и информация. – М.: Мысль, 1973. – 231 с.
- Успенский П. Д. Новая модель Вселенной. – СПб., 1993. – 560 с.
- Утияма Р. К чему пришла физика. – М.: Знание, 1986. – 224 с.
- Ушаков С. А., Ясаманов Н. А. Дрейф материков и климаты Земли. – М.: Мысль, 1984. – 206 с.
- Ушакова Т. Н. Функциональные структуры второй сигнальной системы. – М.: Наука, 1979. – С. 30. – 248 с.
- Феденко П. Вплив історії на український народний характер // Науковий Збірник Вільного Університету у Празі. – Прага, 1942. – Т. 3, с. 375–385.
- Федоров В. В., Богун С. В. Начала физики реальных тел. – Запорожье, 1995. – 156 с.
- Федоров Н. Ф. Философия общего дела // Сочинения, т. 1. – М.: Мысль, 1982. – С. 207–208.
- Федоров Ю. М. Сумма антропологии. Т. 1. Расширяющаяся Вселенная Абсолюта. – Новосибирск: Наука, 1995. – 402 с.
- Федосеев П. Н. Марксизм в XX столетии. – М., 1977. – С. 613.
- Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки // Философия и мировоззренческие проблемы современной науки. – М.: Наука, 1981. – С. 27. – С. 4–48)
- Фейгенбаум М. Универсальность в поведении нелинейных систем // УФН, 1983, т. 141, вып. 4. – С. 343–374.
- Фейнман Р. и др. Фейнмановские лекции по физике. Вып. 6. Электродинамика. – М.: Мир, 1977. – 343 с.
- Физический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1984. – С. 391, 798, 836–897. – 944 с.
- Философский словарь под ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
- Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
- Флоренский П. А. Столп и утверждение истины. Опыт православной теодицеи в 12 письмах. – М.: Путь, 1914. – С. 13, 73. – 812 с.
- Флоренский П. А. Не восхищение непщева (К суждению о мистике). – Сергиев Посад, 1916. – С. 52.
- Фок В. А. Замечания к творческой автобиографии Альберта Эйнштейна // Эйнштейн и современная физика. – М., 1956. – С. 84–85.
- Фок В. А. Теория пространства, времени и тяготения. – М.: Физматгиздат, 1961. – 563 с.
- Фок В. А. Теория Эйнштейна и физическая относительность. – М.: Знание, 1967. – 46 с.
- Фомин Ю. А. Реальность невероятного. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
- Фомин Ю. А. Анатомия чудес. – М., 1990. – 79 с.
- Фомин Ю. А. Познание тайны. – М., 1995. – 402 с.
- Фоминский Л. П. Телегенератор Потапова – работающий реактор холодного ядерного синтеза // Электрик, № 1. 2001. – С. 19–21.
- Фоминский Л. П. Тайны мальтийского креста, или К теории движения. – Черкассы: Відлуння, 1998. – 112 с.
- Фон Франц М.-Л. Прорицание и синхрония. Психология значимого случая. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 108 с.
- Фон Франц М.-Л. Психология сказки. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 361 с.
- Формальная логика. – Л.: Изд. ЛГУ, 1977. – С. 44. – 357 с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С. 50. – 368 с.
- Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1986. – 509 с.
- Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.

- Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989, 1990. – 448 с.
- Фрейд З. Избранное. – М., 1990. – 448 с.
- Фрейд З. “Я” и “Оно” в 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – 825 с.
- Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: Здоровье, 1991. – 384 с.
- Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992. – 296 с.
- Фрейд З. Психология сексуальности. – Минск: Прамеб, 1993. – С. 99–103. – 160 с.
- Фрейдберг О. М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – С. 19. – 680 с.
- Фридман А. А. О кривизне пространства. // Альберт Эйнштейн и теория тяготения, – М.: Мир, 1979. – С. 320–329.
- Фридман А. А. О возможности мира с постоянной отрицательной кривизной пространства // Альберт Эйнштейн и теория тяготения, – М.: Мир, 1979. – С. 330–336.
- Фрисселл Б. В этой книге нет ни слова правды, но именно так все и происходит. – К.: София, 1997. – 192 с.
- Фролов А. В. Свободная энергия // Рукопись в интернете, октябрь, 1995.
- Фролов И. Т. Органический детерминизм, телеология и целевой подход в исследовании // Вопросы философии, № 10, 1970. – С. 47.
- Фролов И. Т. Перспективы человека. – М.: Наука, 1983. – С. 335. – 350 с.
- Фролов И. Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1989. – 599 с.
- Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 159. – С. 143–221)
- Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
- Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1986. – 238 с.; 1990. – 336 с.
- Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – С. 284. – 447 с.
- Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследования магии и религии. – М.: Политиздат, 1980. – 830 с.
- Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – 404 с.
- Фуко М. Археология знания. – К., 1996. – 208 с.
- Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – № 3.
- Фурман А. Е., Ливанова Г. С. Круговороты и прогресс в развитии материальных систем. – М.: МГУ, 1978. – 207 с.
- Хабаров И. А. Философские проблемы семиотики. – М.: Высшая школа 1978. – 160 с.
- Хаббард Л. Рон. Дианетика–55. – К., 1994. – 204 с.
- Хазарова А. Вслед за исследованием // Знание–сила, № 1, 1986. – С. 26–29.
- Хазен А. М. О возможном и невозможном в науке: Границы моделирования интеллекта. – М.: Наука, 1988. – 384 с.
- Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. Пер. с нем. – М.: Гнозис, 1993.
- Хайзинга Й. В. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: Прогресс, 1992.
- Халле М. О роли простоты в лингвистических описаниях // Новое в лингвистике, вып. 4. – М., 1965.
- Хакен Г. Синергетика: иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М.: Мир, 1985. – 423 с.
- Ханин М. А., Дорфман Н. Л., Бухаров И. Б., Левадный В. Г. Экстремальные принципы в биологии и физиологии. – М.: Наука, 1978.
- Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. Пер. с нидерл. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 464 с.
- Хеллер С. Монстры и волшебные палочки. – СПб.: Ювента, Ленато, 1994. – С. 135–155. – 252 с.
- Хемфрейс К. Концентрация и медитация. – К., 1994. – 288 с.
- Херсонский Б. Г. Зигмунд Фрейд. Автобиография бессознательного // Фрейд З. Толкование сновидений. – Киев: Здоровья, 1991. – С. 23–24.
- Хотеев В. Х. О разновидностях массы в природе. – Уральск, 1991. – 21 с.
- Хотеев В. Х. Первый закон единого поля. – СПб., 1993. – 50 с.

- Хотеев В. Х.* Мои открытия в релятивистской физике. – СПб., 1994. – 122 с.
- Храмова В.* До проблеми української ментальності // Українська душа. – К., 1992. – С. 3–36.
- Хрестоматия по социальной психологии.* – М., 1994. – 222 с.
- Хронобиология и хрономедицина.* – М.: Медицина, 1989. – 400 с.
- Хуторской В. Я.* О структуре элементарных частиц. Механическая модель // Гипотеза, № 1, 1991. – С. 3–14.
- Цапкин В. Н.* Единство и многообразие психотерапевтического опыта // Моск. психотерап. журнал, № 2, 1992. – С. 5–39.
- Цапкин В. Н.* Личность как группа – группа как личность // Моск. психотерапев., № 4, 1994. – С. 11–28.
- Церетели С. Б.* К ленинскому пониманию диалектической природы истины // Вопросы философии, 1960, № 4.
- Церетели С. Б.* Диалектическая логика. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – 468 с.
- Цехмистро И. З.* Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981. – 176 с.
- Цехмистро И. З.* Концепция целостности. Критика буржуазной методологии науки. – Харьков: Вища школа, 1987. – 224 с.
- Циклы природы и общества (Материалы IV Международной конференции) в 2-х ч.* – Ставрополь: Изд. СГУ, 1996. – Ч. 1. – 378 с.; ч. 2. – 176 с.
- Циолковский К. Э.* Монизм Вселенной // Русский космизм. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С. 258–263.
- Цимбалістий Б.* Родина і душа народу // Українська душа. – К., 1992. – С. 66–97.
- Чабаненко И. И.* Теоретические аспекты тектонической делимости земной коры (на примере Украины). – К.: Наукова думка, 1974. – 84 с.
- Чавчанидзе В. В.* К квантово-волновой теории когерентного мозга // Бионика. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 102–112.
- Чалдини Р.* Психология влияния. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 272 с.
- Чалидзе В.* Иерархический человек (социобиологические заметки). – М.: Терра, 1991. – С. 6. – 224 с.
- Чалоян В. К.* Восток-Запад. – М.: Наука, 1979. – С. 200. – 216 с.
- Чарушин Г. В.* Симметрия в сети разрывов земной коры. // Симметрия в природе. – Л., 1971. – С. 128–130.
- Чепурных Н. В., Новоселов А. Л.* Экономика и экология: Развитие, катастрофы. – М.: Наука, 1996. – 271 с.
- Черепанова И. Ю.* Дом колдуньи. Язык творческого бессознательного. – М.: КСП+, 1999. – 416 с.
- Черняк Ю. А.* Простота сложного. – М.: Знание, 1975. – С. 51.
- Чепурных Н. В., Новоселова А. Л.* Экономика и экология: Развитие, катастрофы. – М.: Наука, 1996. – 271 с.
- Части речи. Теория и типология.* – М., 1990.
- Чижевский А. Л.* Земное эхо солнечных бурь. – М.: Мысль, 1976 – С. 25. – 350 с.
- Числа и геология // Знание – сила, № 7, 1989. – С. 23–24.*
- Чистяков А. В.* Философско-методологические основания конструктивной психологии // Вопросы саморазвития человека (междисциплинарный теоретико-методологический сборник), вып. 1. – 1989. – С. 3–5.
- Чучин-Русов А. Е.* Культурно-исторический процесс: форма и содержание // Вопросы философии, № 4, 1996. – С. 3–14.
- Шаталов В. Ф.* Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989. – С. 122. – 336 с.
- Шаталов В. Ф.* Учить всех и каждого // Педагогический поиск. – М.: Педагогика, 1987. – С. 141–204.
- Шапошникова В. И.* Биоритмы – часы здоровья. – М.: Сов. спорт, 1991. – 63 с.
- Шафрановский И. И.* Симметрия в природе. – Л.: Недра, 1985. – 168 с.

- Шванн Т.* Микроскопические исследования. – М., Л., 1939. – С. 339–340.
- Швейцер А.* Культура и этика. – М: Прогресс, 1973. – С. 45–46. – 387 с.
- Шевелев И. Ш., Марутаев М. А., Шмелев И. П.* Золотое сечение: Три взгляда на природу гармонии. – М.: Стройиздат, 1990. – 343 с.
- Шевченко В. А.* Универсальный природный цикл. – К.: Вища школа, 1992.
- Шеннон К.* Работы по теории информации и кибернетике. – М.: Ин. лит., 1973.
- Шереги Ф. Э.* Перспективы развития русского этнического сознания // Вестник РАН, МАИК Наука. – 1995. – Т. 65. – № 1. – С. 46–51.
- Шетсаков В. П.* Гармония как эстетическая категория. Учение о гармонии в истории эстетической мысли. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
- Шипов Г. И.* Теория физического вакуума. Теория, эксперименты и технологии. – М.: Наука, 1997. – 450 с.
- Шкенеv Ю. С.* Самоорганизующиеся системы природы и общества. – М.: Прометей, 1990. – 207 с.
- Шкіль А.* Місце України у двоподілі світу // Євразійський огляд. – К., 1996. – С. 23–18.
- Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – К. : МП Фенікс, 1992а. – 168 с.
- Шлемкевич М.* Душа і пісня // Українська душа. – К 1996. – С. 110.
- Шленов А. Г.* Микромир, Вселенная, Жизнь. – СПб., 1995. – 71 с.
- Шляхин Г. Г.* Аналитическое и синтетическое // Логика и онтология. – М.: Наука, 1978. – С. 186. – С. 174–207)
- Шмаков В.* Священная книга Тота. Великие арканы Таро (Абсолютные начала синтетической философии эзотеризма). – М., 1916. – 510 с.
- Шмальгаузен И. И.* Факторы эволюции. – М., 1968. – С. 201.
- Шмальгаузен И. И.* Проблемы дарвинизма. – Л., 1969.
- Шмальгаузен И. И.* Пути и закономерности эволюционного процесса. – М.: Наука, 1983. – 360 с.
- Шмелев И. П.* Дуплекс-модулер или система модульных квадратов (полный канон) // Проблема синтеза искусств и архитектуры, вып. 4. – Л., 1974. – С. 40–57.
- Шмелев И. П.* Канон. Ритм, пропорция, гармония // Архитектура СССР, № 2, 1979. – С. 36–40.
- Шмелев И. П.* Феномен структурной гармонии среды // Психология и архитектура, ч. 1. – Таллин, 1983. – С. 176–180.
- Шмидт М.* Квазары и космологическая эволюция. // Крупномасштабная структура Вселенной. – М.: Мир, 1981. – С. 320–323.
- Шопенгауэр А.* Мир как воля и представление. – СПб., 1880. – С. 100–101.
- Шопенгауэр А.* Избранные произведения. М.: Просвещение, 1992. – 479 с.
- Шпенглер О.* Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т. 1. – М.: Мысль, 1993. – 663 с.
- Шредингер Э.* Что такое жизнь с точки зрения физики. – М.: Изд. Ин. лит., 1947. – С. 70, 123. – 146 с.
- Шредингер Э.* Пространственно-временная структура Вселенной. – М – Наука, 1986. – 224 с.
- Шрейдер Ю. А., Шаров В. А.* Системы и модели. – М.: Радио и связь, 1982. – 152 с.
- Шулейкин В. В.* Избр. тр. Крупномасштабное взаимодействие океана и атмосферы. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
- Шустер Г.* Дерерминированный хаос. – М.: Мир, 1988.
- Шуцкий Ю. К.* Китайская классическая “Книга Перемен”. – М., 1960. – 424 с.; СПб.: Алетея, 1993. – 474 с.
- Щербаков А. С.* Самоорганизация материи в неживой природе: философские аспекты синергетики. – М.: Изд. МГУ, 1990. – 111 с.
- Щерба Л. В.* О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Изд. ЛГУ, 1977. – С. 24–38.

- Щербатский Ф. И.* Избранные труды по буддизму – М.: Наука, 1988. – 426 с.
- Щетинин М. П.* Объять необъятное. Записки педагога. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
- Шубин А.* Гармония истории: Введение в Теорию исторических аналогий. – М., 1992. – 342 с.
- Шубников А. В., Копчик В. А.* Симметрия в науке и искусстве. – М., Наука, 1972. – 339 с.
- Щукин Н. Н.* О различии понятий “материя” и “материальный мир”. // Понятие материи в марксистской философии. – Пермь, 1977. – С. 68–70
- Эволюция геологических процессов в истории Земли. – М.: Наука, 1993. – 240 с.
- Эйбелл Дж. О.* Физические характеристики крупномасштабных систем // Крупномасштабная структура Вселенной. – М.: Мир, 1981. – С. 281–290.
- Эйген М, Шустер П.* Гиперцикл. Принципы организации макромолекул. – М.: Мир, 1982.
- Эйзенштейн С. М.* Избранные произведения в 6-ти т. – М.: Искусство, 1964. – Т. 3.
- Эйген М.* Самоорганизация материи и эволюция биологических макромолекул. – М., 1973.
- Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. – М.: Наука, 1979. – 568 с.
- Эйнштейн А., Инфельд Л.* Эволюция физики. – М., 1961. – С. 86.
- Эйнштейн А., Розен Н., Подольный Б.* Можно ли считать, что квантово-механическое описание физической реальности является полным // Успехи физических наук, 1936, 16, вып. 4. – С. 440–446.
- Эклунд К.* Эффективная экономика. Шведская модель. – М.: Экономика, 1991. – 349 с..
- Элиаде М.* Космос и история: Избранные работы. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
- Элиаде М.* Аспекты мифа. Пер. с фр. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 240 с.
- Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии, № 1, 1971. – С. 9–20.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 20, с. 577. – С. 339–626).
- Энгельс Ф. и современное естествознание. – К.: Наукова думка, 1979. – 355 с.
- Эндрю А.* Искусственный интеллект. – М.: Мир, 1985. – 264 с.
- Энциклопедия народной медицины, т. 1. – М., 1992. – 400 с.
- Энциклопедия оккультизма, в 2-х т. – М., 1992. – 412 с.
- Энциклопедия практического самопознания. – М., 1994. – 347 с.
- Энциклопедия мистицизма. – СПб.: Литера, 1996. – 479 с.
- Эриксон Э.* Детство и общество. – СПб.: Ленато Аст, 1996. – 600 с.
- Эриксон М.* Мой голос останется с вами. – СПб., 1995. – 256 с.
- Эриксон М., Росси Э.* Человек из февраля М., Класс, 1995. – 256 с.
- Этюды о турбулентности. – М.: Наука, 1994. – 291 с.
- Эшби Р.* Введение в кибернетику. – М.: ИЛ, 1959. – 432 с.
- Эшби У.* Несколько замечаний // Общая теория систем. – М.: Мир, 1966. – С. 177.
- Эфирный ветер. – М.: Энергоатомиздат, 1993. – 288 с.
- Югай Г. А.* Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – С. 22–23. – 247 с.
- Юдакин А. П.* Развитие структуры предложения в связи с развитием структуры мысли. – М.: Наука, 1984. – С. 17.
- Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
- Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного. – М.: Канон, 1994. – 320 с.
- Явления нестационарности и звездная эволюция. – М.: Наука, 1974. – 375 с.
- Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – С. 164–166.
- Янков М.* Материя и информация. – М.: Прогресс, 1979. – С. 82, 178–192. – 336 с.
- Ярема Я.* Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Зб. “Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, 1938. – С. 16–18.
- Ярковский И. О.* Всемирное тяготение как следствие образования весомого вещества внутри небесных тел. – М., 1989. – 388 с.
- Ярошевский М. Г.* Психология в XX ст. – М.: Политиздат, 1974. – С. 185–204. – 447 с.

- Ясперс К.* Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. – К.: Ваклер, 1996. – С. 184–207.
- Abbagnano N.* *La struttura dell'esistenza.* – Torino, 1939.
- Adamson S.* *Through the Gateway of the Heat.* – San Francisco, CA: Four Trees, 1986.
- Adorno Th. a. others* *The Authoritarian Personality.* – N. Y., 1950.
- Arendt H.* *The Origin of Totalitarianism.* – N. Y., 1966.
- Aries P.* *L'Enfant et la familiale sans l'ancien regime.* – P., 1973.
- Aries P.* *L'Homme devant la mort.* – P., 1985.
- Bacon F.* *De Dignitate and the Great Preatauration, Vol. 4. The Collected Works of Francis Bacon,* eds. J. Spedding, L. Ellis and D. D. Heath, Longmans Green, 1980. – 456 p.
- Bacon F.* *De Dignitate and THE Great Rreaatauration, Vol. 4. The Collected Works of Francis Bacon,* eds. J. Spedding, L. Ellis and D. D. Heath, Longmans Green, 1980.
- Bahm A. I.* *Polarity: a descriptive hypothesis // Philosophy and Phenomenological Research,* vol. 21, 1961. – P. 20.
- Bakan P.* *Dreaming, REM sleep an the Right Hemisphere // Second Intern. Sleep Res. Congr.* – Edinburgh, 1975.
- Barron F.* *Creative person and creative process.* – N. Y.: Holt Rhinehart & Winson, 1969.
- Barrow J. D., Tipler F. J.* *The anthropic cosmological principle.* – Oxford, 1986.
- Bates W. H.* *The Bates Method for Better Eyesight Without Glasses.* – N. Y.: Y. Holt and Company, 1968.
- Bateson G.* *Mind and Nature.* E. P. Dutton. – N. Y., 1979.
- Bateson G.* *Steps to An Ecology of Mind.* – N. Y.: Ballantine Books, 1972.
- Bell J.* *On the Problem of Hidden Variables and Quantum Psysics // Review of Modern Psysics,* 38, 447, 1966.
- Benedict R.* *Synergy: Patterns of the Good Culture // American Anthropologist,* 72, 1970. – P. 320–330.
- Bennis W., Shepard H.* *A theory of group development // Human relations,* 4, 1956. – P. 415–437.
- Berg I.* *Education and Job: The Great Training Robbery.* – Boston: Beacon Press, 1971.
- Bertalanffy L. von* *Vom Molukul zur Organismenwelt Grundlagen der modernen Biologie.* – Potsdam, 1949. – S. 44.
- Blanshard B.* *The Nature of Thought.* – N. Y., 1941, vol. 2. – P. 261.
- Bogen J. E.* *The Other Side of the Brain. VII: Some Educational Aspects of Hemispheric Specialization.* – UCLA Educator, 17, 1975. – P. 24–32.
- Bohm D.* *Wholeness and the Implicate order.* – London: Routledge & Kegal Paul, 1980. – 220 p.
- Boulding K. E.* *The World as a Total System.* – Beverley Hills: Sage Publications, 1985.
- Boyd R.* *Metaphor and theory change // Metaphor and thought.* – Cambridge, 1979.
- Brown J. S.* *Problems presented by the concept of aquired drives // Current theory and research in motivation. A Symposiun.* Lincoln, 1953.
- Buber M.* *Ich und Du.* – Kuln, 1966.
- Camus A.* *Le Mythe de Sisiphe.* – P., 1942. – P. 117–120.
- Capek M.* *The Philosophical Impact of Contemporary Physics.* – Princenton: D.
- Capek M.* *The Philosophical Impact of Contemporary Physics.* – Princenton: D. Van Nostrand, 1961. – P. 319.
- Capra F.* *The Tao of Physics.* – Berkeley, CA: Shanbhala Publications, 1975.
- Cassirer T.* *Sprache und Mythe.* – Leipzig-Berlin, 1925.
- Charman D. K.* *The cerebral hemispheres appear to function differently in artists and scientists // Cortex vol.17, № 3, 1981.– P. 453–458.*
- Cialdini R. B.* *Influence. Science and Practice.* – N.Y.: Harper Collins College Publishers, 1993.
- Cousins N.* *Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient.* – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979
- Crump T.* *The Phenomenon of Money.* – L.; Boston; Henley, 1981. – P. 63.
- Czikszentmihalyi M.* *Creativity. Flow and the psychology of discover and invention.* – N. Y.: Harper Perennial, 1997.

- Dambrowski K.* Positive Desintegration. – Boston, 1964.
- David Orme-Johnson and John Farrow* (eds. Scientific Research on the Transcendental Meditation Program. – N. Y.: MLU Press, 1977. – P. 187–207.
- Davidson P.* Money and Real World. – N. Y., 1972. – P. 87.
- Davies J. C.* Toward a theory of revolution // *American Sociological Review*, 27, 1962. – P. 5–19.
- Davies P. P.* God and the New Physics. – N. Y.: Simon and Schuster, 1983.
- Derrida J.* Afterward: Toward an Ethic of Discussion // *Limited Inc.* – Evanston, 1988. – P. 1368.
- Derrida J.* De la Grammatologie. – P., 1967. – P. 127–130.
- Dewey I.* Democracy and Education. – N. Y., 1966.
- Dewey J.* Experience and Nature. – N. Y., 1958. – P. 8.
- Diamond J.* Behavioral Kinesiology. – N. Y.: Harper and Row, 1979.
- Die Naturwissenschaften* N. 10, 1958. – S. 227–237.
- Dilthey W.* Gesammelte Schriften. – Stuttgart, 1957. Bd. 5.
- Dimond S. J., Beaumont J. G.* Difference in the Vigilance performance of the Right and Left Hemispheres // *Cortex*, № 9, 1973. – P. 258–262.
- Dumezil J.* Les dieux des Indo-Europeens. – Paris, 1952.
- Dunbar H. F.* Psychosomatic Diagnosis. – N. Y.: Hoeber, 1943
- Dyson F.* Disturbing the universe. – N. Y.: Futura McDonald & Co, 1983. – 283 p.
- Eibl-Eibesfeldt I.* Ethology: The biology of behavior. – N. Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1970. – 530 p.
- Eight upanishads with the commentary of Sankaracarya. – Calcutta, 1973, vol. 2.– P. 175–404.
- Elander J., West R., French D.* Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings. // *Psychological Bullitine by American Psychological Association*, vol. 113 (March, 1993).– P. 279–294
- Eldin D.* Voluntary Simplicity. – N. Y.: William Morrow & Co., 1967.
- Ellis P.* The Men and the Message of the Old Nestament. – Collegeville, 1963. – P. 63.
- Erikson E.* Identiry and the Life Cycle. – N. Y., 1959.
- Evans-Wentz W. Y.* – ed). The Yoga of the Dream State.– N. Y.: Julian Press, 1964. – P. 221.
- Eysenck H. J.* The Structure of Human Personality. – London, New-York, 1953. – P. 2.
- Eysenck H. J.* Genius. The natural history of creativity. – Cambridge: Camb. Univ. Press, 1995.
- Eysenck H. J., Nias D. K.* Asrtology: Science or Superstition? – London: Maurice Temple Smith Ltd., 1982.
- Eysenck H. J., Wilson G.* The Psychology of Sex. – London, 1979.
- Eysenck V. W.* – Ed. The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology. – Blackwell, 1991.
- Feinstein D.* How Mythology Got Personal // *Journal of the Division of Humanistic Psychology. The American Psychological Assocoation*, vol. 18, № 2, 1990.
- Ferkiss V. G.* Technologoial Man. The Myth and the Realty. – N. Y., 1969.
- Festinger L.* A theory of cognitive dissonance. – Standford, 1957, N. Y., 1964.
- Feyer L. S.* Ideology and Ideologists.– Oxford, 1975.
- Fink K.* From Symmetry to Asymmetry // *International Journal of Psychoanalysis*, 1989, vol. 70. – P. 484–490.
- Flor-Henry P.* Cerebral aspects of the organic response normal and deviational // *Third International Congress of Medical Psychology.* – Rome, 1978.
- Frankl V. E.* Psychotherapy and existentialism. – N.Y.: Simon an Schuster, 1967. – 321 p.
- Freedman J. L.* Long-term behavioral effects of cognitive dessonance // *Journal of Experimental Social Psychology*, 1, 1965. – P. 145–155.
- Frege G.* Schriften zur Logik. – Berlin, 1973.
- Freud S.* Contributions to the psychology of love (Standard Edition). – London, 1957, vol. 11. – P. 163–208.
- Fromm E.* The forgotten language: An introduction to the understanding of dreams, fairy tales and myths. – N. Y., 1951.
- Fromm E.* Bejond the Chains of Illusion. – N. Y., 1962. – P. 178–180.

- Fromm E.* Escape from Freedom. – N. Y., 1941.
- Fromm E.* The Anatomy of Human Destructiveness. – N. Y.: Bantan Books, 1975. – 540 p.
- Fromm E., Suzuki D. T., DeMartino R.* Zen Buddhism and Psychoanalysis. – N. Y.: Harper & Row, 1970.
- Gadamer H.-G.* Wahrheit und Methode. – Tübingen, 1960. – S. 235.
- Gadamer Y.-G.* Truth and Method. – N.Y.: F Continuum book: The Seabury Press, 1975. – P. 431. – 550 p.
- Gavin W. J., Blakeley T. J.* Russian and American: A philosophical comparison. – Boston: D. Reidel Publ. Ck., 1976. –P. 17, 101.
- Giudiche J., Doglia S., Milani M., Viliello B.* Spontaneous Symmetry Breaking and Electromagnetic Interaction in Biological Systems. – Physica Scripta, v. 38, 1988. – P. 505–507.
- Govinda L. A.* Foundation of Tibetan Mysticism. – N. Y.: Samuel Weiser, 1974. – P. 93.
- Greenberg R., Pearlman C.* Cutting the REM nerve: An approach to the adaptive role of REM sleep // Perspectives in Biology and Medicine, 17, 1974. – P. 523–521.
- Greenstein G.* The Symbiotic Universe: Life and Mind in the Cosmos. – New-York: William Morrow, 1988 – P. 223.
- Grof S. and Bennett H. Z.* The Holotropic Mind. – San Francisco: Harper, 1992.
- Grof S.* Realms of the Human Unconscious. – N. Y., 1976.
- Guilford J. P.* Intellectual Factors in Productive Thinking // Explorations in Creativity. – N.-Y., 1967. – P. 95–107.
- Guilford J. P.* The Analysis of Intelligence. – Mc. Grow-Hill, 1971.
- Habermas I.* Theorie der Kommunikativen Handelns. – F/M., 1981, bd. 2. – S. 81–82.
- Hadot Pierre Exercicex spirituels et philosophie antique // Etudes augustinienes, 1981. – 334 p.*
- Harris M.* Cows, Pigs, Wars and Witches. , – Glasgow: Collins, 1977. – P. 17–20
- Heelas P.* Anthropological Perspective on Violence: Universals and Particulars. // Zygon of Religion & Science, Zigon, 18, 4, 1983. – P. 375–404.
- Heidegger M.* On Adequate Understanding of Daseinanalysis // Psychotherapy for Freedom. The Daseinanalytic Ways in Psychology and Psychoanalysis/ A special Issue of the Humanistic Psychologist, vol. 16, # 1, 1988. – P. 75–94.
- Heilbrunner R.* Marxism: for and against. – L.– N. Y., 1980. – P. 55.
- Heisenberg W.* Physics and Beyond. – N.Y.: Harper & Row, 1971.
- Heisenberg W.* Physics and Philosophy. – N.Y.: Harper Torch-books, 1958.
- Heiss R.* Wesen und Formen der Dialektik. – Koln – Berlin, 1959. – S. 176–177.
- Henderson H.* The Politics of the Solar Age. – N. Y.: Anchor/Doubleday, 1981.
- Horkheimer M., Adorno Th. W.* Dialektik der Aufklärung. – Amsterdam, 1948.
- Huizinga I.* Homo ludens: A study of play element in culture. – L.: Viking Press, 1955. – 220 p.
- Huizinga I.* Im Schatten von Morgen: Eine Diagnose des kulturellen Leidens unserer Zeit. – Zurich: Gotthelf-Verlag, 1936. – 210 s.
- Huntington S.P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order. – N.Y., Simon & Schuster, 1996. – 344 p.
- Husserl E.* Die Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, Bd. 3, Haag, 1950. – S. 78.
- Husserl E.* Ideas. General Introduction to Phenomenology. – N. Y., 1962.
- Huxley A.* The Doors of Perception and Heaven and Hell. – Penguin Books, 1971.
- Huxley A.* The human Situation. Lectures at Santa Barbara. – L., 1978. – P. 97.
- Huxley A.* The Perennial Philosophy. – N. Y.: Harper & Row, 1970.
- Ikeda D.* A lasting peace. – N. Y.: Tokyo: Weatherhill, 1981. – 302 p.
- Jantsch E.* The self organizing universe. – Oxford: Pergamon Press, 1980. – 360 p.
- Jaspers K.* Existenzphilosophie. – Berlin, 1964.
- John R., Dunne D.* Margins of reality: The role of consciousness in the physical world. – San Diego; etc.: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1987. – 415 p.
- Jung C. G.* Approaching the unconscious // Man and his symbols. – N. Y., 1968. P. 1–94.

- Katolische Militarseelsorge in der Bundesrepublik Deutschland.* – Bonn, 1996. – 129 s.
- Keith A.* A new theory of human evolution. – L.: Watts & Co, 1948. – 440 p.
- Kelly G. A.* The Psychology of Personal Constructs. – N.Y.: Norton, 1955.
- Kimski R.* Primacy of Wholistic Processing and Global/Local Paradigm: A Critical Review // Psychological Bulletin, 1992, vol. 112, № 1. – P. 24–38.
- Kimura R. A.* A Historical study of the Terms Hinayana and Mahayana and the Origin of Buddhism. – Calc., 1927.
- Kinsella K.* Designing group work that supports and enhances diverse classroom work styles. TESOL Journal 1996, V. 6, N. 1. – P. 24–31.
- Kneller G.* Education, Knowledge and the Problem of Existence // Philosophic Problems of Education (ed. G. Gutek). – Columbia (Ohio), 1974. – P. 218.
- Knipper S.* Personal Mythology: An Introduction to the Concept // Journal of the Division of Humanistic Psychology. The American Psychological Association, vol. 18, № 2, 1990.
- Kohlberg L.* Education for a just society // Munsey (ed. Moral development, moral Education and Kohlberg. – Birmingham, 1980.
- Konner M.* The Tangled Wing. Biological Constraints of the Human Spirit. – N.Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1982. – 543 p.
- Kretschmer E.* Körperbau und Character. – Berlin, 1961.
- LaBerg S.* Lucid Dreaming. – Los Angeles: J. P. Tarcher, 1985. – P. 153–154.
- Laing R. D.* The Politics of Experience. – N. Y.: Ballantine, 1968.
- Laing R. D.* The Voice of Experience. – N. Y.: Pantheon, 1982.
- Lefebvre G.* La naissance de l'historiographie. – P., 1971.
- Leonard G. B.* The transformation. – Los Angeles: J.I.Tarcher Inc., 1981. – 258 p.
- Levin K.* Principles of topological psychology. – N. Y., 1936. – P. 196.
- Levi-Strauss C.* Structural Anthropology. – N. Y., 1963. – P. 58–59.
- Levy J.* Research synthesis on right and left hemispheres: We think with both sides of the brain // Educational Leadership, 1996, N. 40 – P. 66–71.
- Lewis M. & Brooks-Gunn J.* Social cognition and the acquisition of self. – N.Y.: Plenum, 1979.
- Lippman W.* Public Opinion. – N. Y., 1965. – P. 19.
- Lorenz K.* On aggression. – N. Y.: Harper & Row, 1967. – 310 p.
- Lorenz K.* The foundation of ethology. – N. Y.; Wien: Springer Verlag, 1980. – 380 p.
- Lorenz K.* The foundation of ethology. – N. Y.; Wien: Springer Verlag, 1980. – 380 p.
- Lorenzer A.* Sprachenerstörung und Rekonstruktion. Vorarbeiten zu einer Metatheorie der Psychoanalyse. – Frankfurt/M., 1973. – S. 117.
- Lorenzer A. u a.* Psychoanalyse als Sozialwissenschaft. – Frankfurt/M., 1971. – S. 16.
- Lukacs G.* A heidelbergi művészettfilozofia és esztetika. – Budapest, 1985, 505. old.
- Lumsden Ch., Wilson E.* Promethean fire. – Cambridge (Mass.; London: Harv. Univ. Press, 1983. – 216 p.
- MacLean P. D.* Brain Roots of the Will-to-Power // Zygon of Religion & Science, Zygon, 18, 4, 1983. – P. 359–374.
- MacLean P. D.* Special award Lecture: New findings on brain function and socio-sexual behavior // Contemporary sexual behavior (Eds. J. Zugin, J. Money). – Baltimore – London, 1973. – P. 53–76.
- Malinowski B.* Magic, Science and Religion. – N.Y., 1955. – 277 p.
- Malinowski B.* Myth in primitive psychology. – L., 1926. – 486 p.
- Mann E.* Orgone, Reich and Eros. – N. Y.: Simon & Schuster, 1973. – 370 p.
- Marcuse H.* Eros and Civilization. – L., 1956.
- Marcuse H.* One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. – Boston, 1964. – P. 123.
- Marcuse H.* Reason and Revolution. – Boston, 1964.
- Maslow A. H.* Some basic propositions of growth and self. Acclimatization psychology // Combs A. – ed. Perceiving, Behaving, Becoming. – Washington, 1978.

- Maslow A. H. Synergy in the Society and the Individual // Journal of Individual psychology, N. 20, 1964.
- Maslow A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. – N. Y.: Penguin Books, 1976. – 407 p.
- Maslow A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. – N. Y.: Penguin Books, 1976. – P. 101–121. – 407 p.
- Maslow A. Motivation and Personality. – N. Y., 1954. – P. 340.
- Maturana H. R. and Valera F. J. Autopoiesis and Cognition. London, Boston, Dordrecht: D. Reidel Publishing Co., 1980.
- Mayo J., White O., Eysenck H. J. An empirical study of the relation between astrological factors and personality // J. Soc. Psychology, v. 195, 1978. – P. 229–236.
- Miller G. A. The magical number seven, plus or minus two: scheme limites of our capacity for processing information // Psychol. Rev., v. 63, 1956.
- Mills J. C., Crowley R. J. Therapeutic Metaphors for Children and the Child Within. – N.Y.: Brunner/Mazel Inc., 1996.
- Moody R. Life after Life. – N. Y., 1977.
- Moreno J. L. Die Grundlage der Soziometrie. Wege zur Neuordnung der Gesellschaft. – Kūln und Oplanden, 1967. – S. 445–449.
- Moreno J. L. Sociometry. – N. Y., 1951.
- Moris M. S., Thorne K. S. and U. Yustler Wormholes, Time Machine, and The Weak Energy Condition // Physical Reviues Letters, 61 (13), 1988. – P. 1446–1449.
- Moris M. S., Thorne K. S. Wormholes in Space-time and their Use for Interstellar Travel: A Tool for Teaching General Relativity // America Journal of Physics, 56, 1988. – P. 411.
- Murphy M., Donovan S. Contemporary meditation research. – San Francisco, Esalen Institute Press, 1985. – P. 34–40. – 234 p.
- Oppenheimer J. R. Science and the Commn Understanding. – N. Y.: Oxford University Prerss, 1954. – P. 8.
- Ovander L. M., Ovander S. L. Voznyuk O. V. Ecology as Philosophical Problem: on the Concept of the Ecology of Wholeness // Proceedings of the 6-th International Conference on Environmental Science and Technology. Vol. A. Greece, 30 August – 2 September 1999. – P. 25–30.
- Pauli W. “The Influence of Archetypal Edeas on the Scientific Theories of Kepler” The Interpretation of NAture and the Psyche. – N. Y.: Bollingen Series LI. Panthon, 1955.
- Pearce D. Accounting for the Future // Futures, vol. 9, № 5, 1977. – P. 360.
- Perls F. Gestalt Therapy Verbatim. – Moab, Utah: Real People Press, 1969.
- Phillips D. P. Airplane accidents, murder, and the mass media: Evidence toward a theory of imitation and suggestion // Social Forces, 58, 1980. – P. 1001–1024.
- Phillips D. P. Suicide, motor vehicle fatalities, and the mass media: Evidence toward a theory of suggestion // American Journal of Sociology, 84, 1979. – P. 1150–1174.
- Piaget J. The construction of reality of the child. – N. Y.: Basic Books, 1954.
- Popper K. Creative self-criticism in science and art // Austria Today, Vienna, № 3, 1979. – P. 15.
- Popper K. Creative self-criticism in science and in art // Australia Today. – Viena, № 3, 1979. – P. 15.
- Popper K. The Open Society and its Enemies. – L., 1973. – P. 146.
- Popper K. Was ist Dialektik // Logik der Sozialwissenschaften. – Kūln – Berlin, 1965. – S. 265–281.
- Popper R. R., Eccles J. C. The self and its brain. – N. Y.: Springer, 1977.
- Pribram K. *Holonomy and Structure in the Ogranization of Perception. Images, Perceprion and Knowledge* (J. M. Nickolas, ed.) Dordrecht: Reidel Publishing Co., 1977.
- Pribram K. The brain // Millinnium. – Los Angeles: J. I. Tarcher Inc., 1981. – P. 91–104.
- Prigogine I., Stengers I. Order Out og Chaaos: Man's Dialogue with Nature. – N. Y.: Bantam Books, 1984.
- Ravn I. An Ethic of Wholeness // Journal of Humanistic Psychology, vol. 28, № 3, 1988.
- Reich W. Discovery of the Orgone. – N. Y: Viking Press, 1973. – 270 p.

- Robertson G., Lamb R. Neuropsychological Contribution to theories of Part/Whole Organization // *Cognitive Psychology*, vol. 23, № 2, 1991. – P. 299–310.
- Rogers C. A Way of Being. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1980. – P. 41–42. – 395 p.
- Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – P. 350.
- Rogers C. R. Towards the theory of creativity // Anderson H. H. – Ed. Creativity and its Cultivation. – N. Y.: Harber, 1961.
- Rosen D. “Suicide Survivors: A Follow-Up Study of Persons Who Survived Jumping from the Golden Gate and San Francisco-Oakland Bay Bridges” // *Western Journal of Medicine*, 122, 389, 1973.
- Rotter L. B. *Generalizing expectancies for internal versus external of reinforcement* // *Psychological monographs*, 1966. – V. 80. – P. 1–28.
- Russel P. The Brain Book. – N. Y.: Penguin Books, 1979. – P. 55. – 270 p.
- Russell B. Probleme der Philosophie. – Frankfurt / M., 1969. – S. 65, 78.
- Russell B. The Analysis of Matter. – N. Y., 1957. – P. 7.
- Russell P. The Global Braing: Speculations on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. – Los Angeles, CA: J. P. Tarcher, 1983.
- Sagan K. Cosmos. – London; etc.: Futura – McDonald & Co., 1983. – 413 p.
- Samuel P. Huntington. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. – Norman, OK. 1991. – 204 p.
- Sapir E. A Study in Phonetic Symbolism // *Journal Exp. Psychol*, N. 12, 1929. – P. 225–239.
- Sartre J.-P. La transcendence de l'ego. Esquisse d'une description phenomenologique. – P., 1978. – P. 79.
- Scherbatsky Th. The conception of buddhist nirvana. – Leningrad, 1927. – P. 70.
- Semmes J. Hemispheric Specialization, a Possible Clue to Mechanism. – *Neuropsychologia*, 6, 1968. – P. 11–26.
- Sheldrake R.A. New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation. – Los Angeles, Cal.: J.P. Tarcher, 1981. – 456 p.
- Shumin Kang. Learning Styles: Implications ESL/EFL Instruction // *Forum*, 1999, V. 34, N. 4 – P. 6–11
- Sinai R. The Decadence of the Modern World. – Cambridge (Mass., 1978. – P. 167.
- Skinner B. Reflexions on Behaviorism and Society. – N. Y., 1978.
- Sparrow G. S. Lucid dreaming: the dawning of the clear light. – Virginia Beach: ARE Press, 1976. – P. 26–27.
- Spengler O. Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Bde. 1–2. – Munchen: Beck, 1918–1922.
- Sperry R. W. Hemisphere Deconnection and Unity in Conscious Awareness. – *Americal Psychologist*, 23, 1968. – P. 723–73.
- Suzuki D. T. On Indian Mahayana Buddhism (ed. E. Conze). – N. Y.: Harper & Row, 1968. – P. 183.
- Suzuki D. T. Studies in the Lankavatara Sutra. – London, 1930. – P. 95.
- Sytich A. The Emergence of the Transpersonal Orientation: F Personal Account // *The Journal of Transpersonal Psychology*, № 1, 1976.
- Tabolt M. Mysticism and New Physics. – N. Y.: Bantam Books, 1980.
- Tanaka Y. Einstein and Whitehead. The Principle of Relativity Reconsidered // *Historia Scientiarum*, March, 1987, N 32. – P. 49.
- Tarde G. Etudes de Psychologie Sociale. – Paris, 1898. – P. 59–60.
- Tart Charles T. A second psychophysiological study of out-of-the-body experience in a gifted subject // *International Journal of Parapsychology*, vol. 9, 1967. – P. 251–258.
- Thirring W. Urbausteine der Materie // *Almanach der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften*. – Vienna, Austria, 1968. – Vol. 118, s. 153.
- Thorne K. Black Holes. Time Warps: Einstein's Outrageous Legacy. – N. Y.: W. W. Norton & Co., 1994. – P. 518–519.

- Tipler F. J.* Rotating and the Possibility of Global Causality Violation // *Physical Review*, D. 9, 1974. – P. 2203.
- Toffler A.* The third wave. – N. Y.: Bantam Books, 1981. – 537 p.
- Tulku T.* Openness Mind. – Berkley: Dharma Publishing, 1978. – P. 74–77.
- Vails S., Esckartsberg R.* *The Metaphors of Consciousness*. – N. Y., 1981.
- Valera F. J.* Principles of Biological Autonomy. – N. Y.: Elsevier Publ. Company, 1979.
- Vaughan A.* Incredible Coincidence. – N. Y.: J. B. Lippincott Company, 1979.
- Vivekananda S.* Selections from Svami Vivekananda. – Calcutta, 1946. – P. 91.
- Voznyuk O. V., Ovander L. M., Tychyna O. R.* Main Aspects of the Concept of Universal Model of the Being. – Zhytomyr: Volyn, 1997. – 132 p.
- Walker T. H.* The nature of consciousness // *Mathematical Bioscience*, № 7, 1970. – P. 131–178.
- Weinzweig P.* The Ten Commandments of Personal Power. Canada: Meridian Press, 1988.
- Wertheimer M.* Productive thinking. – N. Y., 1945.
- Wheeler J. A.* Assessment of the Everett's "Relative State" Formulation of Quantum Theory // *Rev. Mod. Phys.* 1957. – Vol. 29. – № 3. – P. 34–46.
- Whitaker C.* Psychotherapy of the Absurd // *Family Process*, 14, 1975. – P. 1–16.
- White J.* Pole Shift. – Virginia Beach: V.A: A.R.E. Press, 1980. – P. 94.
- Whitehead A. N.* Process and Reality: An essay in Cosmology – N. Y., 1969. – P. 41, 76, 97–98.
- Whiteman J. H. M.* The Mystical Life. – L.: Faber & Faber, 1961. – P. 57.
- Whyte W.* The Organizational Man. – N. Y., 1956.
- Wiener A.* Magnificent myth. – Oxford, 1978.
- Wilber K.* No Boundary. Eastern and Western Approaches to Personal Growth. – Boulder – London, 1981.
- Wilber K.* The Spectrum of Consciousness // *Main Currents*, 1974, 31, 2.
- Wilber K.* The Spectrum of Consciousness. Wheaton III; Theosophical Publishing House, 1977.
- Williams L.* Teaching for the two-sided brain. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1983.
- Wilson E. O.* Sociobiology. – Cambridge (Mass): Harvard Univ. Press, 1975. – 698 p.
- Wilson E.* On human nature. N. Y.: Bantam Books, 1979. – 232 p.
- Wilson R. A.* Quantum Psychology. – Tempe, Arisona: New Falcon Publication, 1990.
- Wilson R. A.* Prometheus Rising. – New Falcon Publications Tempe, Arisona, USA, 1997.
- Witt B. S. De.* Quantum Mechanics and Reality // *Psysics Today*, Sept. 1970. – P. 30–35.
- Wundt W.* Mythos und Religion. – Leipzig, 1905.
- Young A.* *The Reflexive Universe: Evolution of Consciousness*. – N. Y.: Delacorte Press, 1976. – 346 p.
- Young A.* The Reflexive Universe: Evolution of Consciousness. – N. Y.: Delacorte Press, 1976.
- Young F. W.* Initiation ceremonies. – N.Y.: Bobbs-Merrill, 1965.
- Zeidel E., Clarke J.M., Suyenobu B.* Hemispheric Independence: A Paradigm Case for Cognitive Neuroscience // *Neurobiological Foundations of Higher Functions* (Eds. A. Scheibel and A. Wechsler). – N. Y.: Guilford, 1990. – P. 301.
- Zipf G.* The psycho-biology of language. – Boston, 1935.
- Cassierer E.* Symbol, myth and culture. – New Haven; London: Yale Univ. Press, 1979. – 304 p.

СПИСОК АВТОРСЬКИХ ПРАЦЬ

1993

Вознюк А. В. Библия как мистическое единство материального и идеального // Християнські сюжети та образи в художній літературі (матеріали міжнародної конференції). – Житомир: Льонок, 1993. – С. 50.

1996

Вознюк О. В., Овандер Л. М. До питання діалектики симетрії та асиметрії // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 4, 1996. – С. 33–40.

1997

Левицький В. М., Брандес В. М., Вознюк О. В. Використання концепції функціональної асиметрії мозку у побудові стратегії навчання // Матеріали звітної наукової конференції “Післядипломна освіта педагогічних кадрів. Проблеми розвитку” (31 жовтня - 10 листопада 1996 р.). – К.: УІПКККО, – 1997. – С. 210–212.

Voznyuk O. V., Ovander L. M., Tychyna O. R. Main Aspects of the Concept of Universal Model of the Being. – Zhytomyr: Volyn, 1997. – 132 p.

Вознюк О. В., Овандер Л. М., Тичина О. Р. Основні аспекти концепції універсальної моделі буття. – Житомир.: Волинь, 1997. – 115 с.

Брандес В. М., Вознюк О. В. Феномен духовності у контексті концепції функціональної асиметрії мозку людини // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Духовність молодшої людини”. – Житомир, 1997. – С. 121–124

Вознюк О. В., Тичина О. Р. Світ людини: проблеми комплексного вивчення. – Житомир: Волинь, 1997. – С. 95–106. – 127 с.

Вознюк А. В., Овандер Л. Н., Тычина О. Р. Основные аспекты концепции универсальной модели бытия. – Житомир: Волинь 1997. – 137 с.

Вознюк О. В., Квеселевич Д. І., Овандер Л. М. Основні аспекти апроксимально-аналітичного методу навчання іноземних мов // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 6, 1997. – С. 153–160.

Вознюк О. В., Овандер Л. М. Базові моделі соціальної динаміки // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 5, 1997. – С. 21–27.

Вознюк О. В., Овандер Л. М. Духовність як інтегрованість людини в бутті // Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції “Духовність молодшої людини”. – Житомир, 1997. – С. 51–57.

1998

Вознюк О. В., Тичина О. Р. Динаміка та структура економічних феноменів: спроба філософського синтезу. – Житомир: Волинь, 1998. – 132 с.

Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998. – 229 с.

Вознюк О. В., Тичина О. Р. Теорія і практика апроксимально-аналітичного методу навчання іноземних мов. – Житомир: Волинь, 1998. – 183 с.

Вознюк О. В., Горобець С. М., Кушнірук Л. О., Овандер Л. М. Базові моделі економічної теорії // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, економічні науки, № 9, 1999. – С. 299–308.

Вознюк О. В., Квеселевич Д. І., Овандер Л. М., Тичина О. Р. До питання про апроксимально-аналітичний метод навчання іноземних мов // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 7, 1998. – С. 246–254.

Вознюк О. В., Кушнірук Л. О., Квеселевич Д. І., Овандер Л. М. Семантичний простір: Міф чи реальність // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, фундаментальні науки, № 8, 1998. – С. 303–313.

Вознюк О. В., Овандер Л. М., Тичина О. Р. Духовність як цілісність: до питання про проблему цілісності // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 8, 1998. – С. 288–299.

Вознюк О., Грабар І., Тичина О. Онтологічний аспект дослідження духовності українського народу // Духовність українства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 15–17.

1999

Ovander L. M., Ovander S. L. Voznyuk O. V. Ecology as Philosophical Problem: on the Concept of the Ecology of Wholeness // Proceedings of the 6-th International Conference on Environmental Science and Technology. Vol. C. Greece, 30 August – 2 September 1999. – P. 35–42.

Вознюк О., Квеселевич Д., Овандер Л. Духовність як граничний феномен: соціолінгвістичний аспект духовності // Збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – С. 22–25.

Заброцький М. М., Брандес В. М., Вознюк О.В. Казка як засіб та важливий чинник соціалізації підростаючого покоління. – Педагогічна Житомирщина. – 1999. – №2. – С. 14–16.

Стародубцев И. Г., Брандес В. М., Вознюк А. В. Технология решения учебных проблемных ситуаций в контексте концепции функциональной асимметрии мозга человека. Учебно-методическое пособие. – Ростов-на-Дону: Лаб. ТСО РФ Спб ГАК, 1999. – 15 с.

Батіна І. Д., Вознюк О. В., Заброцький М. М., Овандер Л. М. Погляд філософа на проблему співвідношення людського і технічного чинників у сфері космічної техніки // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (7–9 вересня 1999 р.) “Сучасні технології в аерокосмічному комплексі. – Житомир, 1999. – С. 215–218.

Брандес В. М., Вознюк О. В., Забродський М. М. В пошуках нової парадигми освіти // Персонал, січень 1999 (додаток № 1 до журналу). Науковий збірник Житомирської філії МАУП. – С. 5–6.

Вознюк А. В., Горобец С. Н. “Конец света” с точки зрения научного анализа // СИ интернетовской библиотеки “Виртуальное чтение” (8 января, 1999 г.)

Вознюк А. В., Горобец С. Н. Новое качество литературы потока сознания // СИ, Виртуальная библиотека интернета, январь, 1999.

Вознюк А. В., Горобец С. Н. Основные аспекты универсальной парадигмы развития // СИ, Виртуальная библиотека интернета, январь, 1999.

Вознюк А. В., Заброцький М. М., Крыжановский А. В., Овандер Л. Н. Об истоках и сущности цельного знания. – Збірник наукових праць. IV Міжнародна науково-практична конференція “Людина і космос-99” – Житомир, 29 вересня – 1 жовтня 1999. // Додаток до журналу Персонал, № 6 (54), Київ, 1999. – С. 44–47.

2000

Брандес В.М., Вознюк О.В., Заброцький М.М., Паламарчук А.В. “Я” у контексті функціональної асиметрії діяльності півкуль головного мозку людини та проблеми обґрунтування нової парадигми освіти // Професійна підготовка педагогічних працівників. Науково-методичний збірник. – Київ-Житомир, 2000. – С. 148–153.

Левківський М. В., Вознюк О. В., Недашківська Т. В. Соціальна відповідальність особистості // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 5, 2000. – С. 36–40.

Левківський М. В., Вознюк О. В., Недашківська Т. В. Соціально-правова відповідальність особистості // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 6, 2000. – С. 47–51.

Стародубцев И. Г., Брандес В. М., Вознюк А. В. Основные аспекты новой парадигмы образования. Методические рекомендации. – Ростов-на-Дону: Лаб. ТСО РФ Спб ГАК, 2000. – 26 с.

Брандес В. М., Вірковський А. П., Вознюк О. В., Романенко Є. П. Теоретичні та практичні аспекти підготовки учителя до діяльності в контексті особистісно спрямованої парадигми освіти // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 6, 2000. – С. 240–244.

Брандес В. М., Вознюк О. В. Проблеми дитячої обдарованості в контексті нейрофізіологічних поглядів (концепція функціональної асиметрії мозку людини) // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 4, 2000. – С. 35–40.

Вознюк О. В., Кушнірук Л. О., Заброцький М. М., Овандер Л.М. Архітектоніка світобудови: людське “Я” і Всесвіт у контексті феноменологічної редукції і формальної логіки // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, фундаментальні науки, № 10, 2000. – С. 38–49.

Вознюк О. В., Кушнірук Л. О., Овандер Л.М. Динаміка суспільно-економічних феноменів // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, економічні науки, № 10, 2000. – С. 152–160.

2001

Вознюк О. В. Точка біфуркації. Чи стане вона точкою опори? // Віче. – 2001. – № 12. – С. 82–98.

Бех І. Д., Вознюк О. В., Левківський М. В., Музика О. Л. Психологія реклами: технологія впливу на індивідуальну та масову свідомість // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, фундаментальні та гуманітарні науки, проблеми освіти, № 11, 2001. – С. 92–100.

Бех. І. Д., Вознюк О. В., Левківський М. В. Структура взаєморозуміння у системі “людина – людина”: генезис і корекція // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 8, 2001. – С. 83–87.

Бех І. Д., Вознюк О. В., Левківський М. В. Деякі аспекти нової виховної парадигми (в контексті творчості А. С. Макаренка) // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 5–17.

Брандес В. М., Вознюк О. В., Овандер Л. М. Використання концепції функціональної асиметрії мозку людини як системоформуючого засобу у побудові нової парадигми освіти // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 7, 1998. – С. 239–245.

Брандес В., Вірковський А., Вознюк О., Рускевич А. Психолог у конфлікті освітніх парадигм // Директор школи, № 49 (184), 2001. – С. 12–13.

Брандес В.М., Вознюк О.В. Спроба побудови технології розв’язування проблемних ситуацій у контексті концепції функціональної асиметрії мозку людини // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 6, 2001. – С. 83–87.

Брандес В.М., Вознюк О.В., Заброцький М.М. Казка як важливий чинник розвитку людства // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 6, 2001. – С. 96–100.

Вознюк О. В. Про перспективи розвитку української держави // День. – № 33 (20 лютого), 2001. – С. 4.

Вознюк О. В. Про перспективи розвитку Української держави: економіка і духовність // Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали обласної науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої 10-й річниці незалежності України. 30 травня 2001 р. – Житомир: Полісся, 2001. – С. 24–36.

2002

Стародубцев І. Г., Вознюк А. В. Формирование позитивных личностных качеств воспитанников школ на основе искусства и идей христианской педагогики. Учебно-методическое пособие для слушателей факультета повышения квалификации и профессиональной переподготовки работников образования. – Ростов-на-Дону, 2002. – 31 с.

Тези доповідей XIII військово-наукової конференції ЖВІРЕ /За ред. О. В. Вознюка. – Ч. III. Термінологія складних інформаційних систем. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – 25 с.

Voznyuk O. V. About order of adjectives before a noun // Тези доповідей XIII військово-наукової конференції ЖВІРЕ /За ред. О. В. Вознюка. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – Ч. III. Термінологія складних інформаційних систем. – С. 14–16.

Англійська мова: Військово-технічні тексти для позааудиторного читання /скл. С.М. Гуральчук, І.Ю. Хиць, О.В. Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – 82 с.

Вознюк О.В., Кондратюк С. Ю. До проблеми семантичної мотивації термінологічної лексики // Тези доповідей XIII військово-наукової конференції ЖВІРЕ /За ред. О. В. Вознюка. – Житомир: ЖВІРЕ. – Ч. III. Термінологія складних інформаційних систем. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – С. 12–14.

Тичина О. Р., Вознюк О. В. До проблеми синтезу морального та фактологічного // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту, № 6, 1997. – С. 135–143.

Калашніков В., Вознюк О. Дохристиянські вірування давніх слов’ян // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 року). Книга 1. – Львів: Логос, 2002. – С. 8–12.

Вознюк О., Калашніков В. Дослідження екологічного аспекту релігійної свідомості на матеріалі орієнтальних релігій // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 24 травня 2002 року). Книга 2. – Львів: Логос, 2002.

Бродський Ю. Б., Вознюк О. В., Загородній Ю. В., Овандер Л. М. Новий підхід до розв'язання проблеми моделювання штучного розуму // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. Технічні науки. – 2001. – № 17. – С. 77–83.

Вознюк О. В. Що означає захищати права дітей у системі освіти? // Захист прав дітей та попередження психологічного насильства. – Житомир, 2002. – С. 17–18.

Вознюк О. Наукова сутність педагогічної системи В. Сухомлинського: екологічний аспект // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка. – 2002. – № 4. – С. 75–78.

Вознюк О. В. Екологічна відповідальність: шляхи формування у шкільного юнацтва // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Київ, 2002. – С. 133–137.

Вознюк О. В. Два шляхи формування екологічної відповідальності як одного з наріжних освітніх пріоритетів // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі: Збірник наукових праць – Рівне: Волинські Обереги, 2002. – С. 217–220.

Вознюк О. В. Англійська мова – це легко? // Англійська мова та література. Методичний вісник. – 11. – 2002. – № 9 (9). – С. 4–10.

Вознюк О. В., Грабар І. Г. Козловець М. А. Соціосинергетика та ідеологія держави: Навчальний посібник. – Житомир, 2002. – 187 с.

Возна Л. Ю., Вознюк О. В., Грабар І. Г. Синергетика економічних феноменів // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. Економічні науки. – 2002. С. 194–206.

Вознюк О. В. Становлення екологічної відповідальності старшокласників у позаурочній діяльності. Методичні рекомендації. Житомир: Вид.: ЖДПУ, 2003. – 52 с.

Вознюк О.В. Екологічна відповідальність особистості як фактор розвитку її духовності // Екологічна освіта: проблеми та шляхи їх розв'язання. Науково-методичний вісник. – № 3. – К., 2002. – С. 217–220.

Бродський Ю. Б., Вознюк О. В., Горобець С. М. Системологічний підхід до аналізу технічних, суспільних та біолого-екологічних систем // Вісник державного агроекологічного університету. – 2002. – № 2. – С. 7–13.

Вознюк О. В., Староконь Є. Г. Погляд психолога на проблему співвідношення людського і технічного чинників у сфері космічної техніки /Відп. за випуск Г. А. Гайдукевич. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – Ч. І. – С. 28–29.

Вознюк А. В. О трансцендентальной природе человеческого "Я" как целостности // Totallogy-XXI (сьомий випуск). Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України. – 2002. – С. 233–252.

Вознюк О. В. Аналіз екологічної відповідальності у контексті досягнень нової наукової парадигми // Національна освіта: традиції і новації у контексті ідей Івана Огієнко. Зб. наук. праць /За ред. М. В. Левківського. – Київ-Житомир: ЖДПУ, 2002. – С. 145–150.

Вознюк О. В. Екологічна відповідальність у космічну епоху // Тези доповідей XIII військово-наукової конференції ЖВІРЕ /Відп. за випуск Г. А. Гайдукевич. – Житомир: ЖВІРЕ, 2002. – Ч. І. – С. 27.

Вознюк О. В. Екологічна відповідальність як головна мета особистості, що розвивається // Вісник Житомирського педагогічного університету, № 9, 2002. – С. 66–68.

2003

Библиографический указатель по филологическим дисциплинам и методике их преподавания: Труды профессора Лилии Александровны Пономаренко /Сост.: Вознюк А. В., Кондратюк С. Ю., Секирин В. П., Секирина П. В. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – Вып. 3 (дополнение). – 48 с.

Вознюк О. В. Новий підхід до розуміння людського "Я" як цілісності та педагогічна система Макаренка // Національна освіта у контексті творчості А. С. Макаренка: Зб. наук. праць /За ред. проф. М. В. Левківського. – Житомир: ЖІНТЕІ, 2003. – С. 28–31.

Вознюк О. В., Квеселевич Д. І. Новітні й нетрадиційні методи викладання іноземних мов // Питання філології та методики викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /за ред. проф. Л.О.Пономаренко. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – Вип.. 13. – С. 23–33.

Вознюк О. В. Використання феномена функціональної асиметрії півкуль головного мозку у викладанні іноземних мов // Питання філології та методики викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /за ред. проф. Л.О.Пономаренко. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – Вип.. 13. – С. 33–35.

Вознюк О. В. Biblical Proverbs. Прислів'я біблійського походження, що характеризують людину // Англійська мова та література. Методичний вісник. – 2003. – № 9 (19). – С. 22–23.

Борисюк С. Л., Вознюк О. В. Синергетика військових конфліктів: метод нелінійного прогнозування історичних подій // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 3–5.

Вознюк О.В., Староконь Є. Г. Психологія конфлікту й агресії та шляхи їх подолання // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 10–11.

Вознюк О. В. Синергетичний вимір людської особистості // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 12–13.

Вознюк О.В., Заброцький М. М. Новий підхід до аудіювання іншомовного матеріалу // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 56–57.

Вознюк О. В., Кондратюк С. Ю., Овандер Л. М. Значення вербально-перцептивних комплексів у процесі вивчення іноземних мов // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 59–50.

Voznyuk O. V. Main aspects of approximative and transformative method of teaching foreign languages // Тези доповідей XII науково-методичної конференції Житомирського військового інституту радіоелектроніки. – Ч. II. Проблеми розвитку системи підготовки і перепідготовки військових та цивільних фахівців у інституті. – 2003. – С. 62–64.

Вознюк А.В., Калашников В. Г. Синергетические основания Третьей всемирной теории М. Каддафи // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Фенікс, 2003. – С. 12–16.

Вознюк О. В., Калашников В. Г. Формально-логічний аспект буддизму // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року). Книга II. – Львів, 2003. – С. 20–24.

Грабар І. Г., Ходаківський Є. І., Вознюк О. В., Возна Л. Ю. Синергетика економічних систем: навчальний посібник, – Житомир: 2003. – 244 с.

Левківський М. В., Вознюк О. В. Проблеми освіти у понятійній площині синергетики // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2003. – Вип. 11. – С. 51–55.

Брандес В. М., Вознюк А. В. Технология решения проблемных ситуаций в контексте концепции функциональной асимметрии мозга человека. – Житомир, 2003. – 41 с.

Грабар І. Г., Ходаківський Є. І., Вознюк О. В. Синергетика та слабкі сигнали // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 10–13.

Вознюк О. В. Грабар І. Г., Козловець М. А. Україна як біфуркаційна сутність // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 44–47.

Вознюк О. В. Синергетика освіти: розвиток, навчання, виховання // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 51–55.

Федул М. В., Вознюк О. В. Синергетична концепція естетичного виховання // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 58–59.

Кубицкий С. О. Вознюк А. В. Синергетический поход в акмеологии: технологи достижения акме // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 60–63.

Романенко Є. М., Вознюк О. В. Синергетичні засади подолання агресії // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 68–72.

Брандес В. М., Вознюк О. В. Синергетичні засади психотерапевтичної гармонізації особистості // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 78–81.

Брандес В. М., Вознюк О. В. Побудова технології розв'язування проблемних ситуацій у контексті концепцій функціональної асиметрії мозку людини та синергетики // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 82–88.

Заброцкий М. М., Вознюк А. В. О путях достижения цельного синергетического знания // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 89–90.

Бех І. Д., Вознюк О. В. Людське "Я" як самодетермінована сутність // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 93–96.

Бродський Ю. Б., Вознюк О. В. Концепція універсального семантичного простору: синергетичне зближення буття та свідомості // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 97–101.

Калашников В. Г., Подкоритова О. П. Вознюк О. В. Синергетичне зближення науки та релігії // Синергетика: процеси самоорганізації технічних, технологічних та соціальних систем: Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. 17–18 червня 2003 року, м. Житомир /Ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2003. – С. 112–115.

Вознюк О. В. Екологічна відповідальність: методи формування, діагностика і корекція // Проблеми формування екологічної свідомості /За ред. О. А. Дубасенюк, О. Є Антонової: Зб.наук.праць. – Житомир, ЖДПУ, 2003. – С. 45–48.

Вознюк О. В., Левківський М. В. Відповідальність у структурі компетентності педагога // Педагогічні науки. Збірник наукових праць (частина перша). – Суми: СумДПН, 2002. – С. 179–186.

Практикум з англійської мови /Укл. Л. М. Бахмутова, О.В.Вознюк, С. Л. Тимченко та ін. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – 160 с.

Довідник словотвірних елементів англійської мови /Укл. О.В. Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – 96 с.

Практикум з граматики англійської мови /Укл. О.В.Вознюк, С. Л. Тимченко. – Житомир: ЖВІРЕ, 2003. – 170 с.

Вознюк Екологічний аспект педагогічної системи В. О. Сухомлинського // Наукові записки. – Випуск 52. Частина 2. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2003. – С. 64–67.

Вознюк О.В. Вчення про ноосферу як шлях до формування екологічної відповідальності // Вісник Житомирського педагогічного університету. – № 13. – 2003. – С. 155–157.

Вознюк О. Тільки перед загрозою глобальних катастроф людство буде здатне змінитись на краще // Правда Житомирщини. – № 26. – 2003. – С. 13.

2004

Voznyuk O.V. Main aspects of a new paradigm of education // Тези доповідей науково-методичної конференції ЖІТІ "Особистість в інформаційному просторі" /Відп. За випуск С.О. Кубіцький. – Житомир: ЖВІРЕ, 2004. – С. 19–22.

Борисюк С.Л., Вознюк О.В. Онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та праксеологічний аспекти інформації // Тези доповідей науково-методичної конференції ЖІТІ "Особистість в інформаційному просторі" /Відп. За випуск С.О. Кубіцький. – Житомир: ЖВІРЕ, 2004. – С. 3–7.

Вознюк О.В. Нова освітня парадигма: єдність право- та лівопівкульової інформації // Тези доповідей науково-методичної конференції ЖІТІ "Особистість в інформаційному просторі" /Відп. За випуск С.О. Кубіцький. – Житомир: ЖВІРЕ, 2004. – С. 16–18.

Вознюк О.В., Староконь Є.Г. Інформаційний механізм впливу: психологічний аспект "Особистість в інформаційному просторі" // Тези доповідей науково-методичної конференції ЖІТІ /Відп. За випуск С.О. Кубіцький. – Житомир: ЖВІРЕ, 2004. – С. 18–19.

Кубіцький С.О., Вознюк О.В. Сутність інформації // Тези доповідей науково-методичної конференції ЖІТІ "Особистість в інформаційному просторі" /Відп. За випуск С.О. Кубіцький. – Житомир: ЖВІРЕ, 2004. – С. 51–52.

Вознюк О.В., Тимченко С.Л. Синергетичні виміри художньої реальності // Вісник Житомирського педагогічного університету. – № 15. – 2004. – С. 101–103. (Матеріали всеукраїнської конференції "Проблеми тексту")

Вознюк А.В. Памяти Д.И. Квеселевича: анализ некоторых сторон творчества и педагогической деятельности // Пам'яті проф. Квеселевича Д.І. Вченого. Педагога. Учителя. – Житомир: Вид. ЖДУ, 2004. – С. 12–16.

Вознюк О.В. Універсальний структурно-логічний метод аналізу мовної матерії // Вісник Житомирського державного університету – № 17. – 2004. – С. 121–124. (Матеріали всеукраїнської конференції "Проблеми лексикографії")

Калашніков В., Вознюк О. Величний образ слов'янського релігійного пантеону // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга І. – Львів: Логос, 2004. – С. 32–35. (Матеріали Міжнародної конференції)

Вознюк О., Калашніков В. Генеза Всесвіту у контексті релігійно-міфологічних та філософсько-наукових уявлень: порівняльний аналіз Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга II. – Львів: Логос, 2004. – С. 223–228. (Матеріали Міжнародної конференції)

Вознюк А.В., Калашніков В. Г. Диалектические основания Третьей всемирной теории М. Каддафи // ХХІ століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції. Частина І. – К.: Фенікс, 2004. – С. 9–14.

Заброцький М.М., Вознюк О.В. Психолого-педагогічні проблеми екологічної освіти школярів // Актуальні проблеми психології /За ред. Максименка С.Д. – Т. 7, вип. 2. – К.: Міленіум, 2004. – С. 50–57.

Машталір А.М., Вознюк О.В., Кубіцький С.О. Формування творчої особистості курсанта: синергетичний аспект // Нові технології навчання. Науково-методичний збірник. Вип. 38. – К., 2004. – С. 109–117.

Вознюк О.В., Машталір А.М. До проблеми формування творчої особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Київ-Житомир: Вид. центр ЖДУ, 2004. – Кн. II. – С. 100–104.

Брандер В.М. Вознюк О.В. Підготовка вчителя до діяльності у контексті гуманістичної парадигми освіти // Завуч. Спецвипуск Готуємося до нового навчального року. - № 19, липень 2004. – С. 48–78.

Вознюк О.В. Основи психологічної корекції поведінки // Матеріали 4 міжнародної науково-практичної конференції "Молодь в умовах нової соціальної перспективи". – Житомир, 2004. – С. 325–327.

Вознюк О.В., Калашников В.Г. Психологія тероризму // Вісник Житомирського державного університету – № 18. – 2004. (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву). – С. 22–24.

Вознюк О.В. Синергетичні засади викладання іноземних мов // Синергетика як інтегративна галузь знань: Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції, 22–23 червня 2004 року, м. Житомир /ред. І. Г. Грабар. – Житомир, 2004. – 138 с.

Вознюк О.В., Машталір А.М. До проблеми формування творчої особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Київ-Житомир: Вид. центр ЖДУ, 2004. – Кн. II. – С. 100–103. (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді).

2005

Андерсен Л., Вознюк О.В. До проблеми співвідношення обсягів понять слів у рідній та мові, що вивчається // Теорія та методика викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /Відп. за випуск О.В.Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – Вип. XIV. – С. 3–6.

Вознюк О.В. Мова як системно-синергетичне утворення: основні аспекти апроксимально-аналітичного методу викладання іноземних мов // Теорія та методика викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /Відп. За випуск О.В.Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – Вип. XIV. – С. 0–33.

Вознюк О.В. Новітні нетрадиційні методичні напрямки викладання іноземних мов // Теорія та методика викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /Відп. За випуск О.В.Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – Вип. XIV. – С. 69–80.

Voznyuk O.V. The functionality of adjectives order before a noun // Теорія та методика викладання філологічних дисциплін: Науково-методичні матеріали /Відп. За випуск О.В.Вознюк. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – Вип. XIV. – С. 90–93.

Вознюк О.В. Проблема компетентності педагога // Особистісні освітні потреби в системі післядипломної педагогічної освіти: Науково-методичний збірник /За ред. М.М. Заброцького. – Житомир-Київ, ЖОППО, 2005. – С. 58–63.

Вознюк А.В., Калашников В.Г. Основные аспекты синергетической парадигмы образования // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта "2005". Том 37 Стратегічні напрями реформування системи освіти. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С. 21–22.

Борисюк С.Л., Вознюк О.В. Основні аспекти концепції виховання курсантів військових інститутів // Тези доповідей XIII міжвузівської науково-методичної конференції ЖВІРЕ. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – С. 7–8.

Вознюк О.В. резонансне навчання Тези доповідей XIII міжвузівської науково-методичної конференції ЖВІРЕ. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – С. 12–13.

Вознюк О.В., Староконь Є.Г. Методи супернавчання // Тези доповідей XIII міжвузівської науково-методичної конференції ЖВІРЕ. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – С. 14.

Кубицький С.О., Вознюк О.В. Сугестопедичний метод навчання // Тези доповідей XIII міжвузівської науково-методичної конференції ЖВІРЕ. – Житомир: ЖВІРЕ, 2005. – С. 28–30.

Вознюк А.В., Калашников В. Г. Эмерджентные основания Третьей всемирной теории М. Каддафи: Ливия как эмерджентная сущность // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції. Частина I. – К., 2005. – С. 75–80.

Вознюк О.В. Про "перекладацький підхід" до пошуків мовних універсалій // Вісник Житомирського державного університету – № 23. – 2005. – С. 123–126. (Матеріали міжнародної конференції "Слов'янська та германська лексикографія і проблеми перекладу: сучасний стан і перспективи")

Вознюк О.В. Особистісно-орієнтований підхід до екологічного виховання // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. Вип. 7. – Київ-Житомир: Вид. центр ЖДУ, 2005. – С. 363–367.

Вознюк О., Калашников В. Тріадність як базовий принцип побудови релігійних систем // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга I. – Львів: Логос, 2005. (Матеріали Міжнародної конференції)

Цимбал С. В., Вознюк О.В., Кубицький С.О. Синергетичний та акмеологічний аспекти формування професійної компетентності студентів // Нові технології навчання. Науково-методичний збірник. Вип. 40. – К., 2005.

Калашников В.Г., Вознюк О.В. Універсальна парадигма розвитку // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта "2005". Том 68 Філософія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С. 55–57.

Вознюк О. В. Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань. – Житомир: Рута-Волинь, 2005. – 388 с.

КНИГА IV. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

ГЛАВА 1. ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ЗАСАДИ СИНЕРГЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОСВІТИ

Роль освіти полягає ще й у тому, щоб досягти розуміння зв'язків і узгодженості між різними галузями знання і досвіду. Щоб зрозуміти великий витвір мистецтва, потрібно дивитися на всю картину в цілому, намагаючись збагнути відносини між усіма її деталями, а не зосереджуватися на якомусь одному з її фрагментів... Для вивчення нас самих і людей, котрі нас оточують, недостатньо займатися лише наукою. Для цього потрібне знання філософії, літератури, мистецтва, музики, історії і багатьох інших галузей... Отже, аби стати освіченою людиною, важливо прилучитися також і до сукупності усіх галузей знань, розкрити взаємовідносини між ними.

Гудінг Д., Леннокс Дж. (Гудінг Д., Леннокс Дж., 2007, с. 9-10)

Основні філософсько-світоглядні одкровення нашого часу виявляються у руслі прагнення людської свідомості до цілісного, тотального пізнання світу. Ми живемо у період глобального релігійно-світоглядного синтезу, якого, за словами О. Ф. Лосева, наша епоха “заспрагла більше, ніж будь-яка інша” [14, 188]. Ми стаємо свідками кристалізації нової наукової парадигми, у площині якої відбувається інтенсивна інтеграція наукових дисциплін, досліджуються суміжні та граничні галузі людського знання, робляться спроби узагальнення в межах певних сфер знання. Багато наукових відкриттів у сьогоденні здійснюються на стиках різних наук, у галузях нових інтегральних міждисциплінарних досліджень, до яких відноситься й синергетика, понятійний апарат та методи аналізу якої зараз широко використовуються багатьма науковими дисциплінами – як точними, так і гуманітарними.

Концепція синергізму у навчанні і вихованні набуває бурхливого розвитку останніми роками [див.: 7; 8]. Визначається, що в сучасній освіті не слід долати хаос знань, навчального процесу, особистості, а треба навчитися робити його творчим, використовуючи ідеї синергетики, яка вивчає процеси самоорганізації, сталості, розпаду та відродження різноманітних структур живої та неживої матерії. Тому навчальному процесові слід надавати самоорганізуючого, творчого характеру, оскільки цей процес має нелінійну природу.

У сучасній освіті починає все більш домінувати тенденція відходу від “книжної школи навчання”, а об’єктом освіти визначається не сукупність певних знань, а сукупність предметів, ситуацій, подій, явищ, які куди багатші за їхні образи у поняттях і теоріях.

Синергійна інтеграція в освіті трактується не як нагромадження традиційних монодисциплін в одному підручнику, а як ущільнення, стиснення, спрощення, компактизація знання з метою економії часу, відведеного на його оволодіння.

Розгляд освіти з позиції синергетики відкриває можливість побудови постмодерністської парадигми децентристського педагогічного процесу, який допускає співіснування різних автономних “центрів”, парадигм, методів, підходів тощо, які конкурують, доповнюють один одного і серед яких не має панівних [10, 9]. За цих умов педагогічний процес постає як *відкрита, темпоральна, індетерміністична, плюралістична, емерджентна, вірогіднісна* сутність, що утворює “*середовище вільного становища*”, у якому постійно щось зникає і щось виникає, і що чутливе до незначних, слабких впливів.

У наш час дуже швидко змінюються пріоритети освіти. Якщо модерністська парадигма педагогічного процесу, яка прийшла на зміну традиційній класичній парадигмі, орієнтується на досягнення повної, всеосяжної концепції, систематичності, несуперечності, тотальності,

стабільності, то постмодерністська орієнтується на досягнення та підтримання аномалій, плюральності, недовершеності, хаотичності, індетермінованості, коли педагогічний процес розуміється як складний конгломерат, що характеризується багатомірністю, полівалентністю, мультівіриативністю. У першому випадку вчитель – “раціократ”, “функціонер порядку”, “слуга Розуму та Істини”; в другому – “художник”, “архітектор”, “творець”. Відзначається, що свідомість педагога в постмодерністському розумінні орієнтована на безперервне оновлення, здобуття свободи [10, 10].

Зазначено також, що “з синергетичного погляду модельне зображення процесу навчання можна описати на мові полів можливостей. Поле можливостей учителя і учнів створюють поле можливостей класу”, тут йдеться про можливості розвиватися в різних “темпосвітах” [11, 89].

Отже, визнається необхідність розвинути “синергетичний підхід до освіти”, який може бути охарактеризованим і як гештальтосвіта. Остання – це “процедура навчання, спосіб зв’язку того, кого навчають, і того, хто навчає, учня та учителя – це не перекладання знань з однієї голови в іншу, не повідомлення, висвітлення та подавання готових істин. Це – нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого та зворотного зв’язку, солідаристичної освітньої пригоди, потрапляння (в результаті вирішення проблемних ситуацій) в один самоузгоджений темпосвіт. Це – ситуація збудження власних сил та здібностей того, кого навчають, ініціювання його на один з власних шляхів розвитку. Гештальтосвіта – це стимулююча, чи збуджуюча, освіта, відкриття себе чи співпраця з іншими людьми” [9, 73]. Дещо подібне можна сказати разом з Рабіндранатом Тагором і про виховання, який писав, що істинне виховання – це не те, що накачується нам у голову, вдовбується в неї із зовнішніх джерел. Мета автентичного виховання – вивести на поверхню вашої істоти нескінченні джерела внутрішньої мудрості [див.: 13, 159].

Слід зазначити, що принципи синергійної освіти, які розглядаються вище, в цілому збігаються з принципом самоактуалізації гуманістичної педагогіки, коли синергетичний підхід до освіти і самої людини розуміється як цілісне явище, як “повернення до себе” [2].

Основні концепти синергетики базуються на таких її **ключових поняттях та положеннях**, як *цілісність, що виявляє нададдитивний характер (принцип “ціле більше, ніж частини”); відкритість, дисипативність систем; нелінійний характер розвитку, що виявляє етапи інтеграції та дезінтеграції, тобто порядок та хаос; аттрактори як стани, які визначають мету розвитку систем; імовірність, надслабкі сигнали, врешті-решт, – хаос, який постає перед нами як “детермінована”, упорядковуюча сутність.*

Всі ці концепти мають колосальну евристичну цінність у сфері освіти, яка переживає період докорінної трансформації, зумовленої науково-технічною революцією, інформаційним бумом, загальною комп’ютеризацією, глобальною екологічною кризою та деякими іншими явищами сучасної цивілізації.

Головними моментами, навколо яких будується система освіти, є об’єкт освіти (учень, студент); мета, концепція освіти (яка у найбільш узагальненому вигляді виражає спрямування до гармонічної особистості); процес, навчання, виховання та розвитку в цілому, що реалізується у системі освіти; засоби освіти (матеріальна база, вчителі та викладачі, ін.).

Аналіз згаданих вище моментів освіти у площині головних концептів синергетики (цілісність, відкритість, нелінійний характер розвитку, аттрактори, хаос, імовірнісний характер, надслабкі сигнали) виявляє наріжні положення, такі, наприклад, як поведінкова, афективно-перцептивна, мислительна, духовно-світоглядна, особистісна відкритість учня та студента навколишньому світові; цілісний (інтегративний) характер навчання та виховання; квантовий характер розвитку учнів та студентів (чергування порядку та хаосу як етапів засвоєння навчального матеріалу); цілісно-системний міжпредметний характер репрезентації навчального матеріалу, вірогіднісний процес виховання та навчання.

Ми розглядаємо сформульовані вище наріжні положення освіти, з позиції яких такі сучасні освітні концепти, як суб’єкт-суб’єктна взаємодія, особистісно-орієнтована

парадигма освіти, міжпредметні зв'язки тощо виявляються сповненими синергетичним змістом.

Розвиваючи синергетичну парадигму освіти, ми розробили декілька освітніх принципів, що відповідають головним поняттям синергетики.

Принципи цілісності й хаосу в освіті реалізується у площині декількох концептуальних побудов у сфері розвитку, навчання та виховання.

Одним із наріжних пріоритетів онто- і філогенетичного розвитку людини є людська особистість, її "Я", яку можна вважати основною життєвою цінністю буття Homo Sapiens.

"Я" людини за своїм визначенням – ідентичне тільки самому собі, є унікальним, неповторним, вільним. Дійсно, унікальність та свобода поведінки є тим, без чого "Я" немислиме. Без них воно перетворюється на біологічного робота, активність якого цілком програмується, детермінується зовнішнім середовищем.

Якщо "Я" як вільна сутність вище детермінізму світу, то "Я" повинно мати генетичний виток поза світом, походити й розвиватися не з нього. Про це свідчить парадокс розвитку (або телеологічний парадокс), котрий фіксує неможливість появи чогось нового зі старого: якщо нове ("Я") виникає зі старого (світу), те це нове вже повинне прихованим, латентним чином міститися в цьому старому у неспроявленому стані, і тому не є принципово новим [23, 22–23]. Тому людське "Я", для того щоб відповідати своєму визначенню, має походити не зі світу (бути вище актуальної просторово-часової площини світу). Таким чином, "Я" є позамежною, трансцендентною світові сутністю, що знаходиться поза простором і часом матеріального Всесвіту. Бути "Я" – значить, бути трансцендентною просторові і часу сутністю. Це значить, що для того, щоб бути "Я", слід усвідомлювати своє парадоксальне позасвітове походження, тобто прийняти семантику релігійно-міфологічної свідомості – мислити себе у зв'язку з Абсолютом, що за своїм визначенням є вільним від світу і постає його творчим ініціатором. Даний підхід відбиває й антропний принцип (або принцип космологічного доповнення) сучасної космології, а також принцип причетності квантової фізики, виходячи з якого (див.: квантовий парадокс Ейнштейна "Миша") людина виступає буттєвим ініціатором Всесвіту [20].

Іншою можливістю бути "Я" – це знаходитись поза межами часової актуальної даності, тобто знаходитись в майбутньому, якого ще немає. Це значить, що поведінка "Я" людини, вільна від детермінізму світу, тут мотивується тим, чого ще немає – мрією, ідеалом, який не має нічого спільного зі світом. Зрозуміло, що в даному випадку цей ідеал пов'язаний з такою метою людини, що спрямована на її вихід за межі світу, на самотрансценденцію, тобто на досягнення стану, який вже за своїм визначенням властивий Абсолютові. На Сході цей стан називається станом просвітління, Будди, нірвани, звільнення від колеса Сансари (тобто вічного колеса перероджень у цьому світі). У рамках Християнської традиції цей стан також передбачає акт перетворення людини в бога: як пишуть Батьки Церкви, "Бог став людиною, щоб людина перетворилася на бога".

Вищенаведений аналіз людського "Я" і висновки, що з нього випливають, зумовлюються *лінійною* (традиційною) *науковою парадигмою* пізнання світу, що розглядає світ як каузальну єдність взаємо детермінованих, взаємозалежних сутностей, які підкоряються принципу лінійної (класичної) причинності, у рамках котрої кожному наслідкові передують певна причина. Звідси й виникає парадокс розвитку, на підставі якого ми зробили висновок про трансцендентну природу людського "Я".

Однак, якщо стояти на позиціях синергетики, науки про *нелінійні відкриті системи* і принципи саморуху матеріальних форм, то можна вважати, що світ не є цілком детермінованим. Розвиток будь-якої сутності тут виявляє так звані точки біфуркації, зони хаосу, вільні від принципу лінійної причинності.

Таким чином, якщо "Я" принципово вільне від світу, то воно може бути таким і в області біфуркації як хаотична (спонтанна, інтуїтивна), а тому *творча сутність*. Творчість, за одним із його новітніх визначень, виявляє явище бісоціації, тобто такої можливості сприйняття й освоєння світу, що переборює принцип асоціативних зв'язків. Отже, бути "Я" –

бути самодостатньою, творчою сутністю.

Синергетична парадигма розвитку реалізується у площині концепції розвитку “таланту як синтезу талантів”. У цьому зв’язку доречно навести *дослідження М. П. Щетиніна з розвитку таланту*, що він описав у книзі “Збагнути неосяжне” [22, 6–12]. Тут було висловлене припущення, що здібність до одного виду діяльності складається зі спроможностей до інших, тому талант може розумітися як *синтез множини талантів*. Тому задача розвитку кожної здібності має бути одночасно і задачею розвитку “побічних” здібностей. Отже, щоб виховати спеціаліста, треба, крім турботи про спеціалізацію, розвивати “людину взагалі”, людину в цілому.

Дослідником був проведений експеримент. Взяли групу так званих музично малообдарованих, тобто в звичайному сенсі безперспективних учнів, і, впливаючи на формування “побічних” інтересів, простежили, як це позначиться на якості їхнього музичного виконавства. Вперше дослідники майже відмовилися від звичайної форми уроку за фахом. Читали вірші, писали розповіді, робили замальовки, грали в спортивні ігри, ходили в туристичні походи, у ліс, слухали біля нічного вогнища таємничі історії. Музичні заняття були не основною частиною їхньої роботи. Як результат в учнів підвищився інтерес до музики, з’явилася віра у свої сили. У результаті на конкурсі всі призові місця були віддані представникам експериментального класу. “Цього не може бути”, – говорили інші викладачі. Вони ставили запитання: “Як ви працюєте над п’єсами?”. Відповідь була така: “Ми працюємо над людиною”.

Так народилася ідея *школи-комплексу*. Вона в початковому вигляді розглядалася як спілка шкіл: загальноосвітньої, музичної, художньої і хореографічної. Цікаво, що М.П. Щетинін розвиває й іншу синергетичну стратегію навчання, яка пов’язана з використанням когерентного (колективного), так званого “великого знання”, яке кристалізується в момент колективної творчості учнів.

Для того, щоб пояснити цей феномен, згадаємо спостереження французького ентомолога Луї Тома, що займався вивченням термітів й дійшов висновку про ефект “критичної маси”, що існує у всіх соціальних істот, які, взяті в цілому, утворюють “живу речовину” В.І.Вернадського, що формує “цілісний планетарний організм” (Тейяр де Шарден), інтегрований в єдиний моноліт життя за допомогою так званих “слабких екологічних зв’язків” В.П.Казначєєва [6].

Слід сказати, що завдяки розвитку творчості ми переборюємо егоцентричну та егоїстичну позиції учнів, оскільки творчість – це широко відкриті двері у царину життєвого успіху. *Успішність* у шкільному навчанні (незалежно від учбової дисципліни та типу навчання), переживання успіху у навчальній діяльності визначають подальшу життєву траєкторію людини, її соціальний статус та загальну успішність у майбутньому дорослому житті [див. 17, 10]. Успішність, з іншого боку, заперечує егоцентризм (та егоїзм), оскільки саме неуспішність має тенденцію викликати захисну реакцію – підвищену самооцінку, яка є певною функцією егоцентричної позиції людини [див.: 17, 96–97]. Крім того, творчість та альтруїзм шільно пов’язані [див. 19, 26].

Принцип синергетизації освіти знаходить свою реалізацію і в площині **нової парадигми освіти**, яку ми розробляємо. Ця парадигма, що базується на **концепції асиметрії півкуль головного мозку людини**, виражає ідею функціональної єдності півкульових стратегій відображення та освоєння світу.

Треба відмітити, що в онто- та філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільше вираження якої досягається у зрілому віці. Потім, у процесі старіння організму півкульова асиметрія поступово нівелюється. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли стара людина, збагачена життєвим досвідом, по суті перетворюється у дитину з її пластичною психікою, безпосередністю сприймання світу. Можна сказати, що розвиток людини йде від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують, у відомому сенсі, як єдине ціле, за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до півкульового синтезу, коли

функції півкуль функціонально узгоджуються, що спостерігається у стані творчої активності та, як свідчать дослідження, у медитативному стані.

Більш того, в цілому можна зробити важливий висновок, що відповідає нещодавно відкритому факту [18]: в соціально-психологічному житті суспільства спостерігаються періодичні процеси – коливання між пануванням настроїв, типових для лівої (20–25 років) і правої (20–25 років) півкуль.

Якщо розвиток людини йде від чуттєвої до раціональної, а від неї – до медитативно-творчої форми осягнення буття та його освоєння, то стає зрозумілим мета освіти та шляхи й засоби її досягнення. Перш за все зрозуміло те, що стан півкульової гармонії передбачає достатній рівень розвитку обох півкуль мозку людини. Поки що школа більшою мірою спирається на розвиток аналітично-дискурсивного лівопівкульового світосприйняття, хоча й визначається факт деякої недооцінки значення емоційно-образних механізмів психіки у процесі навчання, а експерименти переконують, що активізація правопівкульових функцій забезпечує відповідний значний стимул для розвитку лівопівкульової складової психічної діяльності.

Ось чому нагальним є визнання нової парадигми освіти, яка б забезпечувала єдність чуттєво-емпіричної та абстрактно-теоретичної сфер, тенденцій розвитку особистості.

Метод інтеграції “правого” та “лівого” типів осягнення буття у навчанні ілюструється *педагогічною системою В. Ф. Шаталова*, що має дивовижний ефект [21]. Ця система використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках учбового процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – “правий” (конкретний) та “лівий” (абстрактний). Тут, з одного боку, учні одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних тощо), а з другого – всі ці факти перекладаються на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними один по відношенню до іншого рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне сприймається та розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Достатньо тривала практика приведення до функціональної єдності право- та лівопівкульового боків психічної активності сприяє формуванню установки на “інтегральну” психічну активність, у межах якої виявляється прагнення до творчості, і як результат – незмірно форсується учбова діяльність. Цікаво, що система В. Ф. Шаталова активізує не лише суто абстрактно-логічний (лівопівкульовий), але й емоційно-образний, потрібно-мотиваційний правопівкульовий аспект психічних функцій, коли навчання, подібно до гри, стає самоціллю, перетворюючись на самоцінний, самодостатній феномен, коли, що дивовижно, всі діти починають малювати [21, 122].

Заклик до повного використання еволюційних ресурсів правої півкулі, коли ми не поспішаємо переходити до суто лівопівкульових форм діяльності (тобто просто ігноруємо принцип “випередженого розвитку”, прикладом чого може слугувати Вальдорфська школа [5], де дитина з першого класу включається у заняття естетично-художнього циклу – музика, живопис, скульптура, архітектура, театр, евритмія (особливий вид мистецтва, синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі); один із головних принципів вальдорфської школи – образний (тобто правопівкульовий) виклад матеріалу: дітей вчать образно мислити, співпереживати, співчувати, включають у процес всю людину, її уявлення, фантазію, почуття; дуже цінується тут здатність дивуватися і бачити диво (тому у перших-п'ятих класах так багато казок, міфів, легенд), що може здатися дивним у наш час – час інформаційного буму, коли, здавалося б, слід всіляко прискорювати інтелектуальний розвиток дітей. Цікаво, що принципи вищезазначеної педагогіки використовує М.П. Кравець, що навчає музиці, оскільки його учні не лише слухають музику, але й вчаться виражати музичні звуки різним чином [див.: 1, 87].

Крім того, з книги В. Ф. Шаталова “Куди і як зникли трійки” ми дізнаємося: засвоєння інформації учнями йде з фантастичною швидкістю – 30 біт/с; це говорить про те, що тут в роботу включається, крім лівопівкульового, і правопівкульовий (аналоговий) механізм

відображення дійсності, на рівні якого людина може майже миттєво сприймати великі масиви інформації. Актуалізація одночасно правого та лівого аспектів людини недвозначно свідчить про високорозвинену інтегрально-творчу форму психічної активності, що передбачає єдність логічного та експресивного початків особистості, які у звичайному стані виявляються конкуруючими та гальмують одне одного. Півкульовий синтез передбачає, з одного боку, наповнення абстрактним змістом наших почуттів, їх раціоналізацію і контроль, а з другого – передбачає синергетичне перепрофілювання абстрактно-логічного мислення людини, яке в даному випадку перестає функціонувати у режимі однозначного відображення дійсності. Людська істота при цьому перетворюється у відкриту гармонічну систему, що здатна засвоювати майже необмежені масиви інформації, сприймати світ некритично, з повною довірою. Синергія абстрактно-теоретичних схем, їх фактологічне злиття призводить до абсолютного теоретичного узгодження наших знань про світ, який при цьому перестає сприйматися як дещо відносно невизначене. Характерними особливостями такої гармонічної істоти стає толерантність і фундаментальний оптимізм, що зумовлені відкритістю до світу та спонтанністю поведінки, яка впливає з медитативно-творчого стану, у якому гармонічна людина перебуває практично постійно.

Слід звернути увагу й на те, що півкульовий синтез дозволяє досягнути єдності двох протилежних поведінкових стратегій людини – пасивної та активної, яка у системі “синергетичної освіти” набуває наступного вигляду: “не суб’єкт дає рецепти та керує нелінійною ситуацією, а сама нелінійна ситуація, чи природна, чи ситуація спілкування з іншою людиною, чи з собою, якимось розв’язує і одночасно вибудовує й суб’єкта. Нелінійне, творче ставлення до світу, таким чином, означає відкриття можливості зробити себе творимим. Дозволити нелінійній ситуації чи іншій людині впливати на себе. Будувати себе від іншого. Схожий принцип знаходимо у поетичній державі Поля Валері: *“Творець – це той, хто є творимий”* [9, 73]. Синергетика освіти є базою для творчого мислення. “Занурення у синергетику і намір використовувати її як “позитивну евристику” пов’язано, таким чином, з розвитком ігрової свідомості. Синергетично мисляча людина – це *homo ludens*, людина, що грається (цікаво, що на Сході світ вважається “грою Бога”, – автори) Синергетика виступає в такому разі як деякий тип інтелектуальної йоги. Якщо вона дає рецепти, коли опановує складним, вона руйнує сам “рецепт”, сам колишній спосіб рецептоутворення. Вона все робить гнучким, нежорстким, відкритим, багатозначним. Синергетична дія – це дія спрокволу, яка виходить з власних форм освіти, власних сил, потенцій. Це стимулююча дія” [9, 73–74].

Розглянемо ще один принцип синергетики – хаос, який може використовуватися під час процесів виховання.

Чуттєво-сугестивний (правопівкульовий) досвід, який людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті може трансформуватися у сферу критичного лівопівкульового каналу (внутрішнього локусу контролю, принципу соціальної відповідальності) разом з розвитком лівопівкульового світосприйняття, де будь-яка позитивна установка, що сформувалася у дитинстві, *перетворюється на негативну* (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим чином, тобто будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення). Тому, як пише Е. Берн, коли дитині постійно навіюють щось, коли їй говорять, наприклад, не роби цього, вона, врешті-решт, буде намагатися зробити саме це [3, 192–206]. Таким чином, негативні (заборонні) психологічні установки, що вироблені у дитинстві, мають тенденцію трансформуватися в дорослої людини у свою протилежність. Отже, будь-яка психологічна установка, яка вироблена в дитинстві, у дорослої людини прагне бути перетвореною на антиустановку разом з розвитком лівопівкульового мислення. При цьому процес перетворення дитячих установок на антиустановки прямо залежить від міри функціональної “диспропорції” півкуль мозку, що обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим (тобто ліво- та правопівкульовим аспектами психіки). Тому мета освіти полягає у сполученні свідомості та

безсвідомого, у створенні цілісних, “парадоксальних” (хаотичних) установок, що здатні інтегрувати психологічні позитивні та негативні установки (а також позитивні та негативні схильності людини, взаємодія між якими може вважатися джерелом продуктивного розвитку особистості), перетворити їх на дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду, що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонічну, вільну особистість. Слід наголосити, що воля особистості, яка є невід’ємним моментом існування людського “Я”, реалізується саме у сфері спонтанності, тобто хаосу, амбівалентності.

“У випадку, якщо в дитини не формується амбівалентне ставлення до об’єкта, і всі об’єкти здаються йому або тільки гарними, або тільки поганими без ніякого плавного переходу і якщо таке сприйняття навколишнього світу закріплюється, то все це слугує передумовою для подальшого розвитку по шизоїдному типу” [16, 110], що характеризується атомарно-дискретним, розчленовуючим (а тому глибоко агресивним) сприйняттям світу. Скажемо і про те, що саме амбівалентність як “баланс протилежностей” (П. Вайнцвайг) є живильним ґрунтом для розвитку творчої (тобто цілісної, гармонічної) особистості. Творчі особистості є парадоксальними істотами, що характеризуються взаємовиключними особливостями [4].

Синергетична парадигма освіти, яку ми розглядали, певним чином узгоджується з постмодерністською парадигмою пізнання світу. Розглянемо *головні особливості постмодерністського освітнього простору*, що впливають з особливостей постмодерністської парадигми світорозуміння, якому притаманні певні риси.

Перш за все, постмодернізм є певною реакцією на засилля прагматично-меркантильного світобачення, є спроба повернутися до ірраціонального шару людської ментальності, до багатозначно-сутінкових, невизначених, парадоксальних джерел людської сутності. На рівні мови як засобу мислення та самоздійснення ця тенденція реалізується у вигляді процедури, яка називається реконструкцією асиметричних опозицій мови. Річ у тім, що, на відміну від древніх мов, сучасна мова будується за принципом дихотомії (добро – зло, світло – темрява та ін.), що деструктивним чином поляризує, розщеплює психічний, фізичний та світоглядний моменти людського існування.

Як вважає Ж. Дерріда, в дійсності не існує опозиційної відмінності, а обидва опозиційних члени виходять з однієї основи, що допомагає перебороти принцип асиметричної опозиції після того, як мислителю вдається “розмити метафізичну “перегородку”, що відокремлює ліву категорію від правої. Заміна асиметричної лінгвістичної дискрипції відповідною їй симетричною опозицією називається “деконструкцією”. Згідно Ж. Дерріда, загальна стратегія деконструкції пов’язана з тим, щоб “перевернути існуючу ієрархію, гегемонію, що так чи інакше задається бінарною опозицією” [24, 10].

Таким чином, кардинальним принципом постмодерністського, синергетичного мислення є, як ми вважаємо, спрямування до цілісно-парадоксального гносеологічного та онтологічного модусу, у площині якого виявляється подолання не тільки опозицій вербальних, але й таких фундаментальних опозицій людського існування, як психічне та фізичне, свідоме та безсвідоме, раціональне та ірраціональне, буття та свідомість, що на сучасному відрізку розвитку науки виявляється в антропному принципі. Якщо розглядати цей принцип у площині *концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку*, права з яких певною мірою відбиває ірраціональний, а ліва – раціональний аспекти дійсності, то можна сказати, що подолання фундаментальних опозицій життєдіяльності людини, які співвідносяться з когнітивними стратегіями півкуль, реалізується у площині їх функціональної узгодженості. Цей процес ми проаналізуємо у наступному розділі.

ГЛАВА 2. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ

*Искусственному замкнутость нужна.
Природному Вселенная тесна*

Б.Пастернак

*У вихованні головне – позбутися потреби виховувати
Невідомий автор*

У наш бурхливий час освітня система зайнята "гарячковими" пошуками свого "нового обличчя", вона змушена докорінним чином переусвідомлювати педагогічні пріоритети, переоцінювати освітньо-виховні цінності, шукати принципово нові методи навчання та виховання, активно експериментувати. З іншого боку, загально-освітня та вища школа як соціальні інститути переживають серйозну кризу. Визнається, що вони не відповідають чеканням суспільства, що протягом багатьох років, якщо не століть, школа робила щось не так, як слід було б робити, коли, як вважає Ш. А. Амонашвілі, "особистість дитини стала поняттям чужим для "педагогічної теорії" і практики", коли "все було спрямоване на те, щоб сформувати у школярів знання, але навіть надсучасні знання, як би міцно вони не були засвоєними, не народжують особистість, не формують у школярів систему ставлень та переконань" [3]. Цю думку можна проілюструвати тезою А. Н. Леонтьєва про можливість зубожіння душі при збагаченні інформацією. І. С. Кон пише: "у всіх країнах соціологи та економісти констатують колосальний розрив між зростаючою вартістю освіти (подовшання строків навчання, зростання його масовості, подорожчання його технічних засобів) та його недостатньою соціальною ефективністю, а також між формалізованим, технічним навчанням, у ході якого людина набуває певної суми знань, і формуванням культурної, творчої, соціальної особистості" [24].

При цьому у плані виховання традиційна школа навчає дітей бути об'єктами керівництва і одночасно розглядати інших як об'єкти своїх дій, тобто школа формує інструментально-маніпуляційно-авторитарну особистість (котра, згідно з М. Хайдеггером, сприймає світ у "контексті приладів"). Визнається, що одна з головних вимог навчання – знати факти, які почасти не пов'язані один з одним, коли пригнічується самостійне мислення, а істина подається як дещо відносне [51, 297]. Визнається й те, що в школі спостерігається недооцінка невербальних здібностей, а також мимовільного рівня регуляції психічних процесів, які пов'язуються деякими дослідниками з творчими досягненнями [12, 259]. Розвиток дитини супроводжується пригніченням спонтанних відчуттів, а спроби дітей зберегти свою безпосередність вважаються головною причиною конфліктів між дітьми та дорослими [12, 202]. Б. Шоу називав вчителя ворогом та катом, а школу – найвреднішим етапом своєї освіти. "Школа – це в'язниця", – писав він. Вважається також, що суспільство по суті неправильно трактує сутність дитинства, визначаючи його як підготовку до життя і ігноруючи його самоцінність. Тут спостерігається психологічне відчуження дорослих від дітей [21, 22]. Я. Корчак писав, що "все сучасне виховання спрямоване на те, щоб дитина була зручна, воно послідовно, крок за кроком прагне приспати, пригнітити, знищити все, що є волею і свободою дитини..." [21, 79]. В. М. Кандиба порівнює виховання з процесом "психічного зараження" зі всіма наслідками, що з цього випливають [22, с. 241].

Зараз робляться спроби побудувати концептуальну базу такої системи освіти, яка б відповідала духу нашого часу, що виражається у прагненні людства до цілісного пізнання та розуміння світу. Ми вважаємо, що концепція функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини допоможе побудувати нову парадигму освіти, яка спрямована на досягнення "стану" обдарованості. Ця концепція виявляє гранично простий набір теоретичних сенсів, котрий дозволяє зрозуміти механізми прогресивних педагогічних технологій та інтегрувати їх у цілісну систему. Розглянемо деякі аспекти "нової" парадигми освіти, котра, можливо, не

є оригінальною у тому розумінні, що вона не відкриває нічого принципово нового. Однак вона дозволяє розставити всі "крапки над і", недвозначно заявляє про істинні пріоритети освіти, навчання та виховання, а також гранично конкретно описує способи досягнення "нових" освітніх цілей.

Концептуально будь-яка система освіти будується навколо двох аспектів – мети освіти та шляхів її досягнення. Якщо за мету освіти сьогодення вважати виховання гармонічної особистості, то тут можна аналізувати дві проблеми: а) проблему визначення гармонічного стану та б) проблему формування цього стану. Гармонія з широкої філософської та психологічної точки зору – це, перш за все, цілісність, тобто синтез всіх психофізіологічних складових людини, єдність фізичного та психічного, стан, що сполучає думки та дії їх носіїв, що синтезує в одне ціле всі численні дихотомії нашого існування, такі як належне та дійсне, моральне та фактологічне, внутрішнє та зовнішнє, афект і інтелект [18, 100], почуття та думки [30, 106–130], індивідуально-особистісне та соціально-історичне тощо. Гармонію можна розуміти не тільки як "мету" динаміки (як еволюційно-генетичну сутність), але й статички (системну сутність) людини. Якщо вважати людину системним утворенням (треба сказати, що у світі немає несистемних явищ [24]), то у відношенні до системи можна, спираючись на уявлення Б. Ф. Ломова, сказати, що система – це об'єкт з таким набором елементів, функцій та зв'язків, які актуалізуються задля однієї мети, що постає перед системою як цілісним утворенням [32, 224]. Тобто, система, як цілісна і в певному розумінні самодостатня річ, прагне до певної мети, котру можна визначити як гармонію. Гармонія як принцип цілісності є категорією, поняттям, станом, яке у найбільш загальному вигляді виражає не лише мету, але й умови, а також джерело будь-якого існування. Зрозуміло, що стан гармонії людини як дещо цілісне актуалізується у межах деякої сутності, яка, по-перше, є системоформуючим засобом людини як цілісної системи, і яка, по-друге, виконує роль головного регулятора нашої поведінки. Є всі підстави вважати, що такий регулятор актуалізується на базі функцій півкуль головного мозку людини, про що ще в 60-ті роки писав Б. Г. Ананьєв [4], і що зараз важко заперечити. Як свідчать дослідження, півкулі (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов'язана з асиметрією простору та часу [16]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людського організму, оскільки з їх функціями так чи інакше пов'язані такі сторони людської істоти, як механізми цілепокладання та пошуку (вибору) способів досягнення цілей [44, 110], енергетична та інформаційна регуляція поведінки [4], фази сну [27; 41; 55], емпатія і рефлексія, екстраверсія та інтроверсія (властивості, що співвідносяться зі статевим диморфізмом [30, 20]), повільні та швидкі потенціали мозку [2], довільна і мимовільна сфери психічної діяльності, перша та друга сигнальні системи, сила та слабкість нервових процесів, їх лабільність та інертність, збудження та гальмування, "Я" та "не-Я", ерготропні та трофотропні функції організму, симпатична та парасимпатична ланки вегетативної нервової системи та ін. [12; 14, 336, 537; 19; 15].

Функціонально півкулі диференціюються за ознаками статевого диморфізму. Будь-яка автоматична, мимовільна дія включається у правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної діяльності [60]. Слід сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення та опанування світом є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний лінгвістичний та мотиваційно-смысловий контексти відображення дійсності, "пробуджуючи" до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво та релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйняттям, яке сприяє формуванню однозначного лінгвістичного та мотиваційно-смыслового контексту відображення оточуючого світу та "пробуджує" до життя науку та філософію. Є дані, котрі дозволяють зробити висновок, що права півкуля функціонує за принципом позитивного, а ліва – негативного зворотного зв'язку.

Права півкуля породжує ціліснопричинний (цілісний, симетричний), а ліва – лінійнопричинний (множинний, асиметричний) аспекти детермінації. Можна припустити, що права півкуля, котра сприймає світ цілісно, за принципом "все у всьому", перетинається з хвильо-польовим, цілісно-континуальним аспектом матерії, в той час як ліва півкуля, котра сприймає світ сегментарно-схематичним, множинно-дискретним чином, відбиває речовинний, структурно-дискретний аспект матерії. Права півкуля реалізує таку форму психічної діяльності, котра орієнтується на конкретні, природні стимули, знаки; ліва ж півкуля, навпаки, спрямована на відбиття штучних, довільних знаків [15, 144–145]. У той же час експериментально підтверджено, що півкулі, з одного боку, функціонально гальмують, а з другого – взаємодоповнюють одна одну, виявляючи часткову незалежність, коли можливе паралельне функціонування півкуль на проміжних стадіях переробки інформації [58], коли "збереження пам'ятного сліду на рівні другої сигнальної системи супроводжується послабленням його у першій сигнальній системі" [31].

В онтогенезі людини та у процесі розвитку культури в цілому простежується закономірність – еволюція мови йде від знаку природного до знаку штучного, від синкретизму – до аналітизму, а від них – до нового рівня мовної комунікації, яка потребує використання нелінійних форм писемності та мислення. У стані функціональної активності правої півкулі, яка притаманна релігійно-міфологічному світосприйняттю [40], людина емпатично сполучається зі своїм оточенням, що сприймається цілісно, багатозначно, метафорично; тут виявляється релігійний феномен довіри, здатності відображати світ некритично, виходячи зі свого досвіду. Створюються підстави для прояву емпіричного мислення. У стані функціональної активності лівої півкулі дійсність віддзеркалюється дискретно-множинним, аналітико-однозначним чином, а людина постає як відносно ізольована від зовнішнього світу, ситуативно-рольова особа, котра усвідомлює довільність, відносність, ілюзорність, "театральність" всього, що відбувається. Тут постають питання про свободу та волю, яка актуалізується у ситуації вибору саме за умов дискретно-множинної лівопівкульової реальності, котра створює передумови для поширення теоретичного мислення, для розвитку аналітико-скептичної рефлексії.

Мета розвитку людини – гармонічна особистість, що у специфічному вигляді виявляється як стан півкульового синтезу, коли не спостерігається збочення лише до знаково-теоретичного чи образно-художнього світосприйняття, а людина єднає у собі протилежні павлівські типи – мислительний та художній, сполучаючи активний (мужній) та пасивний (жіночий) аспекти своєї поведінки [23, 125].

Єдність півкульових стратегій пізнання та освоєння світу, яка має місце у стані відчуття розв'язку тієї чи іншої проблеми та досягнення стану "евристичного екстазу" через приведення півкуль до "спільного функціонального знаменника", дозволяє відкрити у собі істину та сприймати світ як автентичну сутність. Для того, що проілюструвати дану думку, наведемо приклад. В. Л. Деглін, вивчаючи півкульові особливості відображення світу, і зокрема його просторових характеристик, дійшов висновку, що обидві півкулі заломлюють простір хибним чином, однак помилки при цьому мають протилежний характер, коли лівій півкулі притаманно розширення простору, а правій – наближення окремих елементів до спостерігача. Тобто ліва півкуля прагне дистанціювати людину від елементів оточуючого світу, а права – інтегрувати людину в нього. Однак функціональна узгодженість півкуль, компроміс між якими призводить, як пише В. Л. Деглін, до вирівнювання просторової деформації, досягається адекватність сприйняття об'ємного простору на сітківці очей [15], коли об'ємне та площинне, котрі є геометричними антагоністами (що демонструється дихотомією геометрій Евкліда та М. І. Лобачевського) гармонізуються та приводяться до загального сенсорного "знаменника".

Треба відмітити, що в онто- та філогенезі живої істоти спостерігається поступове зростання півкульової асиметрії, найбільше вираження якої досягається у зрілому віці. Потім у процесі старіння організму півкульова асиметрія поступово нівелюється [39, 23]. Виявляється стан функціонального синтезу півкуль, коли стара людина, збагачена життєвим

досвідом, по суті перетворюється у дитину з її пластичною психікою, безпосередністю сприймання світу. Подібна схема спостерігається в більш конкретному контексті. На нейрофізіологічному рівні реалізується механізм "замикання". Динаміка процесів "замикання" тимчасового зв'язку йде від асиметрії до симетрії та знову до асиметрії активності півкуль [28].

Можна сказати, що розвиток людини йде від правопівкульового аспекту психіки (у немовляти обидві півкулі функціонують, у відомому сенсі, як єдине ціле, за принципом правої півкулі) до лівопівкульового, а від нього – до півкульового синтезу. Якщо взяти до уваги, що права півкуля функціонує у теперішньому часі зі зверненістю у минуле, а ліва – у теперішньому часі зі зверненістю у майбутнє [7, 140], то можна твердити, що розвиток людини йде природним чином від минулого до майбутнього, а від нього – до інтеграції минулого і майбутнього, коли просторово-часова дихотомія буття нівелюється і людина звільняється від вічного "прокляття Хроносу".

Ми бачимо, що як в плані статички, так і динаміки існують три типи осягнення буття людиною [48]: чуттєвий (правопівкульовий), раціональний (лівопівкульовий) та медитативний. Медитативний стан впливає з функціонального синтезу, гармонії півкуль мозку, коли їх праця цілком взаємоузгоджується [57]. Зробимо висновок: розвиток людини йде від чуттєвої до раціональної, а від неї – до медитативної форми осягнення буття та його освоєння. При цьому стає зрозумілим мета освіти та шляхи й засоби її досягнення. Перш за все зрозуміло те, що стан півкульової гармонії передбачає достатній рівень розвитку обох півкуль мозку людини. Поки що школа більшою мірою спирається на розвиток аналітично-дискурсивного лівопівкульового світосприйняття (що відмічали А. В. Сухомлинський, Я. Корчак, М. П. Щетінін та ін. [53, 95]), хоча й визначається факт деякої недооцінки значення емоційно-образних механізмів психіки у процесі навчання [46; 47; 25], а експерименти переконують, що активізація правопівкульових функцій забезпечує відповідний значний стимул для розвитку лівопівкульової складової психічної діяльності [59, 55]. Крім того, права півкуля дозволяє відображати світ цілісно-творчим чином [53, 115; 45, 211–213], що дозволяє симультанно опрацьовувати великі масиви інформації [1; 17, 141].

Ось чому нагальним є визнання нової парадигми освіти, яка б забезпечувала єдність чуттєво-емпіричної та абстрактно-теоретичної сфер, тенденцій розвитку особистості. При цьому особливу увагу слід приділяти саме розвитку правопівкульового аспекту людини. Принцип цілісності психічної діяльності передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації, коли людина постає як гармонічна, духовна істота.

З точки зору нової парадигми освіти необхідно почати розробку таких методик навчання та виховання, які спрямовані на досягнення стану синергізації півкуль мозку, їх функціональної єдності, тобто слід зайнятися на науково-практичному рівні тим, що багатьма педагогами робилось та робиться на інтуїтивному рівні і поки що не усвідомлюється.

Метод інтеграції двох протилежних типів осягнення світу ("правого" та "лівого") у навчальній діяльності можна зілюструвати за допомогою педагогічної системи В. Ф. Шаталова [52, 122], яка, як ми писали, так чи інакше, використовує принцип півкульового синтезу, коли у рамках учбового процесу приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – "правий" (конкретний) та "лівий" (абстрактний). Активізація одночасно "правого" та "лівого" аспектів людини недвозначно свідчить про високорозвинену інтегрально-творчу форму психічної активності, що передбачає єдність логічного та експресивного початків особистості, які у звичайному стані виявляються конкуруючими та гальмують одне одного. Півкульовий синтез передбачає з одного боку наповнення абстрактним змістом наших почуттів, їх раціоналізацію і контроль, а з другого – передбачає синергетичне перепрофілювання абстрактно-логічного мислення людини, яке в даному випадку перестає функціонувати у режимі однозначного відображення дійсності. Людська істота при цьому перетворюється у відкриту гармонічну систему, що здатна засвоювати майже необмежені масиви інформації, сприймати світ некритично, з повною довірою. Синергія абстрактно-

теоретичних схем, їх фактологічне злиття призводить до абсолютного теоретичного узгодження наших знань про світ, який при цьому перестає сприйматися як дещо відносно невизначене. Характерними особливостями такої гармонічної істоти стає толерантність і фундаментальний оптимізм, що зумовлені відкритістю до світу та спонтанністю поведінки, яка впливає з медитативно-творчого стану, у якому гармонічна людина перебуває практично постійно. Треба сказати, що у педагогічному плані медитативному стану (як здібності до цілісного охоплення дійсності і до значної концентрації уваги на зовнішній реальності, як можливості руйнування межі, що відокремлює людину та світ, "Я" та "не-Я") відповідають багато принципів, які викладені у журналі *"Педагогіка толерантності"* [6]. Це й принцип "занурення", коли клас протягом тривалого терміну вивчає один і той же предмет "до повного засвоєння". Це також принцип "укрупнення дидактичних одиниць", що покликаний створити заслін проти традиційного дрібнотематичного ділення шкільних предметів, проти "постійного невтримно-божевільного (якщо не божевільного) збільшення шкільного учбового матеріалу, нових і нових навчальних дисциплін, все більшої їх деталізації та ускладнення". При цьому визнається, що в учбових предметах потрібно йти шляхом "не відрубання гілок", а поставити завдання неначе "згорнути" знання науки у "зернятко", щоб у цьому маленькому предметі містилася б істинна життєздатність – можливість проростати і розгортатися у живе дерево, щоб у цьому зернятку можна було б побачити не деталь, а цілісний образ всього квітучого дерева..." [36, 106, 130]. Це й принцип "колективної керованої самоосвіти", в рамках якого досягається синергійна спаяність членів учнівського колективу; це сприяє творчості як феномену цілісності, в результаті чого створюється дещо принципово нове, що витікає з основного принципу синергетики, науки про відкриті (нелінійні, цілісні) системи і їх саморушійність: властивості цілого не зводяться до суми властивостей елементів, які складають це ціле.

Таким чином, гармонічна людина як мета навчання та виховання є явище, у сфері якого інтегруються всі численні дихотомії буття, що співвідносяться з психосоматичною природою півкуль мозку, такі, як сакральне і профанічне, віра та скепсис, емпатія та рефлексія, "Я" та "не-Я", мужнє та жіноче... Гармонічна істота інтегрує несумісні буттєві стани, відкриває в собі, як пише П. Вайнцвайг, деміургічну сутність, бо сполучає протилежності, досягаючи психосоматичного балансу і характеризує величезною напругою, а звідси – "колосальною могутністю" [9, 35].

Медитативний стан, який інтегрує полярні сутності, несе в собі дух парадоксальності, зачарування світом, що призводить до здивування та допитливості, які з цього випливають і які притаманні дошкільнятам, у котрих півкулі функціонують в режимі відносної симетрії. Таким чином, один з принципів нової парадигми освіти – розбудити в людині допитливість – прямо обумовлюється процесом культивування медитативного стану як мети педагогічного впливу. Тобто педагоги мають зберегти та плекати медитативно-споглядальну, казково-метафоричну, багатозначно-емоційну психологічну ауру (що характерна для дітей), формуючи на її основі здібність до абстрактного лівопівкульового мислення, яке генетично впливає з правопівкульової психіки і не виштовхує при цьому правопівкульове бачення світу на периферію психічної активності, а інтегрується в нього.

Отже, принциповим завданням нової парадигми освіти є побудова "алгоритмів" формування парадоксального (діалектичного) мислення, розвиток якого є основною метою як психотерапевтичного, так і психолого-педагогічного впливу на зростаючу особистість. Треба сказати, що існують дослідження, які прагнуть досягти саме цієї мети. Так метод "емоційно-стресової терапії" В. Є. Рожнова має за теоретичний базис концепцію "взаємопотенціюючого синергізму свідомості та безсвідомості", тобто синтезу емоційного та логічного компонентів індивідууму [див: 38]. Слід сказати й про те, що медитація у навчанні широко використовується у деяких навчальних закладах Заходу [13, 128–137].

Нагальним є визнання нової парадигми освіти, яка б забезпечувала синергійна єдність чуттєво-емпіричної, мотиваційно-потребнісної (правопівкульової) та абстрактно-логічної, операціонально-технічної (лівопівкульової) сфер, тенденцій розвитку особистості, коли

етичне та фактологічне [56, 101–121] синтезуються. Ця нова парадигма віддає перевагу творчому, "розуміючому" навчанню та вихованню поперед "інформуючому", репродуктивному, лівопівкульовому навчанню. Воно здійснюється у рамках традиційної школи, що розвиває переважно здібності до теоретичного мислення, котре віддалене від реального життя [50, 286]. Ця традиційна школа одержала визначення як учбово-дисциплінарна модель навчання, як "віддалений від безпосередньої практики абстрактний метод школи" [8, 386].

Отже, розуміння півкульової динаміки підказує, як розгортати етапи освіти у структурному, процесуальному та прагматичному планах. Приблизна схема цього процесу набуває такого вигляду: до 8–12 років слід приділяти увагу самоактуалізації (розкриттю здібностей людини, розгортанню правопівкульового потенціалу), вихованню та навчінню шляхом імітації. Після 8–12 років, коли спостерігається активна півкульова асиметризація, слід звернутися до процесу самовдосконалення та навчання, освітня ідеологія якого протилежна настановам попереднього етапу розвитку людини. Тут особливу увагу слід приділяти взаємоузгодженню виховання та навчання, самоактуалізації та самовдосконалення, оскільки на цьому другому етапі учнями може бути охоплено дещо таке, що прокладе шлях до процесуально-функціонального злиття правого та лівого аспектів людської психіки та виходу на парадоксальний рівень ініціації-посвячення, у сферу цілісної, гармонічної особистості. При цьому в організації учбової діяльності потрібно керуватися спрямованістю на кристалізацію нових смислів, коли учень постає у єдності інтелектуальної та моральної сфер [33], коли вчення спрямоване на досягнення "зрозумілості" як єдності знання та свідомості [49, 120.]

Іншими словами, з самого початку слід звертати увагу на розвиток (чи, скоріше, збереження) парадоксального мислення та парадоксально-творчого ставлення до світу, яким характеризується геній та дитина. Як вважають японці, у десять років людина є генієм, у 15 – вона талант, а у 20 – вона є звичайною істотою [34, 86].

Головні ключові слова нової парадигми освіти – цілісність, синергійність, парадоксальність, творчість, спонтанність, відкритість та сенсогенність (вчені вважають, що в якості головного критерію диференціації різних форм поведінки постає пошукова, "сенсогенна" активність, відмова від якої виступає неспецифічним чинником розвитку будь-якої патології [42, 325]).

Розглянемо деякі конкретні розвивальні технології, які можна використати у процесі розвитку гармонічної особистості. Медитація як спосіб функціонального сполучення півкуль може бути успішною, коли ми при цьому сполучаємо несумісне. Так на Сході використовують медитативну картонку: круг небесно-блакитного кольору, на якому у червоно-золотому кольорі зображене санскритське слово АУМ [20, 21-54]. При візуалізації цієї картонки відбувається об'єднання протилежностей на декількох рівнях. На рівні форми, коли сполучається круг (плавна, континуально-симетрична лінія, що переходить у саму себе) та знак АУМ (ОМ) – ряд зігнених дискретно-асиметричних ліній. На рівні кольору здійснюється сполучення холодної та гарячої кольорової гам (небесно-блакитної та червоно-золотої), які сприймаються відповідно лівою та правою півкулями головного мозку [37]. При цьому може досягатися функціональна синхронізація півкуль та вихід у простір медитації.

На рівні мислення сполучаються абстрактно-логічне мислення, що оперує знаковою символікою (знак АУМ), і предметно-конкретне мислення, яке оперує у даному випадку образом первісної вібрації (АУМ), що "народила світ". Тут може промовлятися певна мантра, фоновий спектр грама якої виявляє інтеграцію континуальної та дискретної сутності (тобто мелодії та ритму, які відбиваються різними півкулями). На рівні емоційних переживань може спостерігатися сполучення стану містичного жаху перед безоднею первісної вібрації (чогось невідомого, принципово невизначеного), яка все поглинає, зі станом твердої рішучості через усвідомлення себе центром світу, свого абсолютного злиття з ним. Єдність півкульових стратегій у стані медитації виявляється через техніки медитації, наприклад, дихання тут встановлюється таким чином, щоб різниця між вдихом (активація правої півкулі) та видихом

(активація лівої півкулі) стиралася. У процесі медитації все спрямоване на те, щоб функціонально сполучити "правий" та "лівий" аспекти людини [57].

Розглянемо *метод "чуттєвої підтримки"*, який включається в контекст апроксимально-аналітичного методу навчання іноземних мов, що використовує концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Даний метод пов'язаний з психологічними особливостями сприйняття світу людиною, яке здійснюється в межах двох каналів: правопівкульового (цілісно-континуальне відображення дійсності) та лівопівкульового (диференційовано-вибіркове, дискретне відображення дійсності). Можна констатувати, що людина є поліфункціональною системою, що працює як в режимі цілісного, так і в режимі дискретного відображення та освоєння світу. При цьому ці два режими можуть трансформуватися один в одний, коли конкретний стимул зовнішнього середовища може завдяки перекодуванню отримати фізіологічну проекцію, яка йому не властива. Таке перекодування виявляє феномен синестезії, при якому один, наприклад слуховий подразник, реалізується не лише на рівні слухового, але й зорового, іноді тактильного аналізатора чуттів, створюючи ефект, коли "звуки світять, а фарби співають, та запахи закохуються" [11, 16].

Доведено: інформація, що надходить до нас ззовні, тим краще буде засвоюватися, чим ширше канал її сприйняття, чим більше аналізаторів чуттів включаються у процес її переробки, що пояснюється фактором синестезії, при якій органи чуттів функціонують сумісно, виявляючи явище синергії. Синергізм у відомому смислі є феномен синхронного, сумісного функціонування тих чи інших систем організму, ефект якого в багато разів перебільшує сумарний результат окремого функціонування цих систем. Тобто синхронна робота органів чуттів виявляє ефект синергізму. Виникає питання, яким є "алгоритм" цієї синхронності? Він виводиться із особливостей функціонування півкуль головного мозку людини. Виявляється, що права півкуля віддає перевагу гарячим, а ліва – холодним кольорам [37]. Дана обставина використовується у відомому тесті кольорових виборів М. Люшера.

Окрім цього, слова, що відносяться до різних граматико-мовних категорій, по-різному сприймаються півкулями [5]. Так відмічається, що дієслова просторічного типу краще сприймаються лівою півкулею, а дієслова тілесної "модальності" ("мерзнути", "нюхати") – правою півкулею. Дієслова, що відображають дії, сприймаються однаково обома півкулями. Просторово-часові прикметники краще сприймаються правою, а відносні – лівою півкулею. Домінування лівої півкулі виявляється при пізнаванні лексем, що відіграють важливу роль у синтаксичному оформленні висловлювань, при пізнаванні абстрактних слів, що характеризуються малим ступенем образності та широкою полісемією. Перевага правої півкулі виявляється у випадках пізнавання повнозначних слів, що пояснюється більшою мірою їх конкретності, образності та вузьким набором значень, які стоять за ними [там само]. Також, права півкуля віддає перевагу сприйманню лівого, а ліва – правого зорового поля людини [55], а числа, букви, слова, символи краще сприймаються при їх пред'явленні в праве поле зору [43], в той час як предмети, образна інформація – при їх пред'явленні в ліве поле зору. Крім того, права півкуля спрямована на сприйняття мелодичного аспекту музичної та вербальної інформації, а ліва – на сприйняття її ритмічного малюнка [35, 25].

Беручи до уваги вищенаведене, можна дійти висновку, що вербальна інформація, що подається для засвоєння, може бути проаналізована з позиції її належності до "правопівкульової" чи "лівопівкульової" інформації, і якщо при цьому виявляється правопівкульова інформація, то її доцільніше дублювати подразниками правопівкульового ряду: мелодійною музикою, гарячою кольоровою гамою, а її графічне зображення слід розміщувати в лівому просторі зору (на лівому боці дошки). Якщо ми маємо лівопівкульову інформацію, то її слід дублювати ритмічною музикою, барабаним дробом, холодною кольоровою гамою тощо.

Треба додати, що нова парадигма освіти, яку ми розробляємо, передбачає використання ефекту півкульового синтезу, коли інформація правопівкульового та лівопівкульового ряду подається одночасно та синхронізується. У цьому випадку ми сприяємо розвитку умов для

синестезії та медитативного стану, який характеризується функціональною синхронізацією півкуль і який дає можливість запам'ятовувати великі масиви інформації.

Тут ми пропонуємо також деякі вправи, котрі розвивають творчі здібності, тобто вчать дітей використовувати ресурси обох півкуль мозку.

1. Беруться декілька слів, які мало пов'язані одне з одним за змістом, та складаються речення, котрі містять ці слова. При цьому речення мають виражати різні контексти, як тривіальні, так і нетривіальні.

2. Беруться два слова, у яких відшукується якомога більше загальних ознак (тривіальних та нетривіальних), які ці слова можуть виражати.

3. Називається якийсь предмет чи явище та відшукується якомога більше інших предметів чи явищ, котрі є подібними (а також протилежними) до них за різних суттєвих та несуттєвих ознак.

4. Задаються два предмети та розшукуються інші предмети, що є як би функціональними чи логічними "перехідними сходинками" між заданими двома предметами. Наприклад, "квітка" та "автомобіль" можуть бути пов'язаними через "воду", оскільки вода потрібна як квітці, так і двигуну автомобіля.

5. Називається предмет та перераховується якомога більше способів (специфічних та неспецифічних) його використання.

6. Називається поняття чи предмет та визначаються їх суттєві ознаки, тобто такі ознаки, без яких поняття та предмет не можуть актуалізуватися в дійсності. Наприклад, суттєвою ознакою автомобіля є його рухомість, а суттєвими ознаками держави є закони, державні символи та ін.

7. Називається предмет та формулюється його точне визначення, яке включало б всі його суттєві ознаки.

8. Називається деяке речення та пропонується декілька варіантів вираження тої самої думки іншими словами.

9. Беруться дві події, які не пов'язані між собою, та встановлюють між ними зв'язок, тобто тут треба прослідкувати за рядом уявних переходів від першої події до другої, котрі б виражали певну причинно-наслідкову послідовність.

10. Називається якийсь незвичайний факт чи подія та формулюються можливі версії їх виникнення.

11. Береться невелике оповідання та підбирається якомога більше заголовків до нього.

12. Береться оповідання та висловлюється його суть максимально стисло.

13. Формується вміння будувати оповідання за певним алгоритмом, тобто за певною змістовною канвою, наприклад "хто - що - де - чому - як - коли".

14. Ознаки якогось предмета переносяться на деякий об'єкт, наприклад, книга та пудра, в результаті чого отримуємо "припудрену книгу".

15. Ототожнення себе з елементом якоїсь ситуації чи предмета, наприклад з кермом автомобіля.

16. Використання синестезії, коли робиться спроба поєднати слова, які виражають дії різних аналізаторів чуттів, наприклад, "звуки світять".

Отже, творчі здібності людини розвиваються тоді, коли півкулі головного мозку людини працюють в одному функціональному контексті, коли почасти дискретний масив абстрактно-логічної інформації наповнюється правопівкульовим змістом, який має принципово цілісну природу, що виявляється у казково-міфологічному, метафоричному аспектах культури соціумів. У наступному розділі ми розглянемо особливості цього ірраціонального шару суспільної свідомості, його місце у онто- та філогенетичному розвитку людської особистості.

ГЛАВА 3. КАЗКОВО-МЕТАФОРІЧНІ РЕСУРСИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

*Не то, что мните вы, природа:
Не слепок, не бездушный лик;
В ней есть душа, в ней есть свобода,
В ней есть любовь, в ней есть язык...*

Ф. Тютчев

Як відомо, тварина тотожна своєму існуванню і не відокремлює себе із зовнішнього середовища, складаючи з ним, у певному розумінні, єдине гармонічне ціле. Можна сказати, що між тваринним організмом і органічними елементами зовнішнього середовища існує практично повне порозуміння, функціональна гармонія, що реалізується на рівні інстинктивно-автоматичної та мимовільно-першосигнальної поведінки й відтворення.

Подібне ж повне функціональне порозуміння спостерігається між материнським і ембріональним організмами. Високий рівень порозуміння спостерігається також між членом примітивного людського співтовариства і навколишнім природно-суспільним середовищем. Дане порозуміння випливає з того, що навколишнє середовище архаїчна людина наділяє психічними властивостями (панпсихізм), сакралізує його, а сама людина ще цілком не диференціює "Я" і "не-Я", внутрішнє і зовнішнє, природне і соціальне, живе і неживе, актуально-дійсне і потенційно-можливе, існуючи в єдиному містичному просторі "тут і тепер" за принципом "тотальної співпричетності навколишньому світу" (Л. Леві-Брюль). Дослідження Р. Бенедікт і А. Маслоу, які запропонували вимірювати характер соціальної спаяності і порозуміння рівнем соціальної синергії, показали, що у примітивних соціумах даний рівень дуже високий.

Суспільне буття такої архаїчної людини регулюється принципом цілісної циклічної причинності, що знаходить своє вираження в таких поняттях, як архетип, колективне несвідоме, синхронічні зв'язки К. Юнга і В. Паулі, що реєструють феномен єдності людини і світу, їхнє екзистенційне взаємопроникнення, коли події фізичної і психічної реальності отримують "рівнобіжне значення" і причинно взаємно координуються.

Даний стан співпричетності, або "райського" гармонічного існування людини в остаточному підсумку руйнується. Людина розвиває своє "Я" як властивість рефлексії, здатності подивитися на себе з боку. Як пише С. С. Аверінцев, людина є індивідом, що створив дистанцію між собою та світом і через це отримав здатність бачити речі, людей і самого себе "з боку". Дійсність, при цьому, десакралізується і профанується, а друга сигнальна система, котра розвивається як властивість відбивати й освоювати світ *опосередкованим*, знако-вербальним чином, прокладає між людиною і навколишнім середовищем непереборну безодню нерозуміння, позбавляє її почуття загальної співпричетності світу. Глибинне екзистенційне порозуміння людини і її космопланетарного оточення втрачається. Центр тяжіння людського буття зі сфери інстинктивно-підсвідомої поведінки переміщається в площину усвідомлено-рефлексивної діяльності. Як пише М.І.Стеблін-Каменський, "процес становлення особистості, тобто поступовий розвиток від первісної нерозчленованості "Я" і не-"Я" до усе більш чіткого протиставлення суб'єктивного об'єктивному, духовного фізичному, нематеріального матеріальному – це, звичайно, і є генеральною лінією розвитку людської свідомості" [46, 90–98].

Спроможність до абстрактно-логічного мислення, ініційована процесом руйнації архаїчного космосу древніх співтовариств, що викликана ускладненням суспільної інфраструктури і нагнітанням атмосфери соціальної поляризації, суб'єкт-об'єктної дихотомії, – дана спроможність зумовлює розвиток суб'єкт-об'єктного мислення за типом "чи-чи" (логічний закон виключного третього) і руйнацію так званих медіальних форм древніх мов, у

яких суб'єкт і об'єкт (внутрішнє і зовнішнє) ще не диференціюються, а людина не протиставляє себе світу, наслідуючи природу, де існують лише безособові процеси і немає суб'єкт-об'єктної роздільності [37]. Можна вважати доведеним, що всі древні мови мали в якості однієї з дієслівних форм (які реалізують зв'язок буття і дії в бутті) медіальний стан, що у більшості сучасних мов практично відсутня. Тут ми можемо спостерігати активний ("Я буду будинок") і пасивний ("Будинок будується мною") стани, а медіальний стан ("Будинок будує самий себе") відсутній повною мірою, тому що форми вираження прямо-зворотної активності в нас можуть бути закріплені тільки за живою істотою.

Вербально-логічний тип осягнення буття виявляється критико-аналітичним, рефлексивним (принцип негативного зворотного зв'язку) типом у тому розумінні, що він існує у вигляді суб'єкт-об'єктних опозицій, тобто ґрунтується на законах логіки, таких як закон виключного третього ("чи – чи"). Тому будь-яке твердження чого-небудь тут у прихованому вигляді несе в собі заперечення чогось іншого. Принцип заперечення, у свою чергу, виявляє вибірковість поведінки та актуалізацію волі, що діє за правилом негативного зворотного зв'язку, "від противного" (П. В. Сімонов). Тобто воля є не чим іншим, як "демоном протиріччя", чи заперечення, що є когнітивною основою для формування межі між певними моментами дійсності, а це, у свою чергу, дозволяє людині відокремити внутрішнє від зовнішнього, "Я" від "не-Я" та сформувати особистісний принцип егоцентризму.

Втрата людиною стану тотальної синергійної співпричетності світу компенсується розвитком егоцентричного початку, що конститує межу між "Я" та "не-Я" у вигляді другосигнальної рефлексії, у вигляді системи знаків (мови) і ціннісно-орієнтаційної, когнітивно-прагматичної надбудови – світогляду.

Для того, щоб подолати безодню між раціональним та ірраціональним у вихованні та навчанні, слід актуалізувати ірраціональний аспект людської культури, який реалізується у казково-міфологічному світосприйнятті. Розглянемо це більш докладно.

Людина, як на світанку існування людства, так і в період свого раннього дитинства, відображає світ та опановує їм в основному в душі правої півкулі, формуючи міфологічну реальність [43], виробляючи цілісне бачення світу та розвиваючи синтетичне знання, що оперує міфологемами, яке при його аналізі сучасною наукою виявляється адекватним об'єктивному стану речей [21; 23, 7–14; 27]. Тобто мова міфу, в котрому світ постає цілісним неподільним комплексом, а суб'єкт і об'єкт, предмет і знак, річ і слово, істота та її ім'я, походження та сутність, причина та наслідок, початок та принцип, актуальне та потенційне, частина та ціле, просте та складне, природне та надприродне... так чи інакше зливаються воедино [32, 653–654], – ця мова міфу може одержувати наукову інтерпретацію.

При цьому те, що у межах міфу існує злитно і не підкоряється принципу причини-наслідку (тобто принципу класичного лінійного детермінізму), у межах наукового світорозуміння може бути представлено як існуюче роздільно й причинно-обумовлене. Сполучення міфу та теорії виявляє принцип культурно-історичної неперервності буття людства, знання якого про світ виявляються існуючими від віку у згорнутій міфічній формі, асоціативно-метафорично організованих, здатній трансформуватися у науково-теоретичні схеми в процесі розвитку людського суспільства [21; 23, 7–14; 27]. Феномен цілісності функціональних стратегій півкуль головного мозку передбачає єдність міфу та науки, їх взаємну оберненість, коли міф може знаходити наукове тлумачення, а сама наука використовувати "наукові міфи. Як вважають деякі дослідники, властивість міфологічного відображення дійсності є чи не єдиним засобом впіймати та змістовно визначити об'єкти високого ступеня абстракції. [3, 6–14].

Адекватне пізнання світу людиною передбачає сплавлення наукового (однозначного, переважно лівопівкульового) та міфологічного (багатозначного, переважно правопівкульового) типів осягнення світу, а це формує аутентичну реальність як Істину (її С.Б.Церетелі визначив як *"єдність протилежностей"* [53]), у сфері якої з'єднуються протилежності і формується дипласія – притаманний тільки людській свідомості психологічний феномен ототожнювання двох елементів, що взаємовиключаються. Це дає

можливість розвивати діалектико-парадоксальне світобачення, досягаючи стану "недуальності", який у рамках буддистських психотехнік трактується як просвітлення [16, 234–235].

Для того, щоб наповнити наші висновки конкретним змістом, розглянемо один із навчальних засобів – казку. Історія доводить, що казка, притча, билина, міф, байка та інші прийоми інакомовно-метафоричного відображення дійсності виступали головним вербальним засобом навчання та виховання на початкових етапах розвитку людства. Тим паче, що для дитини характерна міфоепічна картина світу, яка потім підкорюється емпірико-прагматичній науковій картині. Міф, казка містять у собі еталони нормативної поведінки [34], мудрість народів світу [7], дозволяють прогнозувати події, будувати свою поведінку на основі конструювання моделі світу [1; 25], виступаючи особливим культурологічним феноменом [40; 41; 29–31]. Роль казки в житті людини виявляється найбільш повно при аналізі явища функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Можна сказати, що права півкуля, яка виражає синтетичний аспект знання та відображає світ за принципом "все у всьому", втілює в собі дологічне (наочно-образне, наочно-дійове) мислення людини, яке в процесі її розвитку починає "конкурувати" з більш молодію в еволюційному відношенні лівопівкульовою психікою людини, що виражає аналітичний аспект знання і відбиває світ дискретно-множинним, абстрактно-аналітичним, вербально-логічним чином.

Принцип неперервності психічної діяльності людини передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації як в плані синтетичного, так і діахронічного аспектів аналізу еволюції людини [8, 83]. Тобто правопівкульова психіка, розвиток наочно-образного мислення, здібність до емпіричних узагальнень у дитини відіграють наріжну роль в житті дорослої людини та "не є лише тимчасовим етапом, який потрібно пройти якомога швидше, щоб "замінити" його вербальнологічним мисленням" [48, 229].

Справа у тому, що цей тип мислення "вирастає" з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння дійсності людиною, при цьому, як свідчить нова парадигма освіти та навчання, що базується на концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку, метою розвитку людини є досягнення синтезу право- та лівопівкульової психіки, коли такі феномени, що співвідносяться з функціональною природою півкуль, як образ та ідея, предмет та знак, почуття та думка, єдине та множинне сполучаються, формуючи базу для інтуїтивно-медитативного, евристично-просвітленого розуміючого відбиття дійсності та її опанування, в процесі чого конкретне та абстрактне, експресивне та логічне з'єднуються, породжуючи феномен автентичного, істинного буття.

Казка, міф при цьому можуть розумітися як специфічна форма підсвідомих ("природжених") архетипових ідей, "мислительних матриць" людства. Необхідне повне розкриття ресурсів правого творчого аспекту психіки (суть творчості полягає у вмінні мислити цілісно, з'єднуючи факти та реалії, що відносяться до різних і навіть полярних онтологічних та гносеологічних сфер реальності), необхідно не поспішати замінити активність правої півкулі лівою. А. В. Запорожець пише, що розум людини, у котрої у дитячі роки не сформувалось належним чином безпосереднє сприйняття оточуючого світу та наочно-образне мислення, може одержати згодом односторонній розвиток, набути надмірно абстрагованого від конкретної дійсності характеру [19; 20].

Більше того, як вважає Е. Берн, саме у дитинстві кристалізується повний "сценарій" майбутнього життя людини [6, 200–208], а трансперсональна психологія доводить, що пренатальне та постнатальне існування дитини формує модель майбутнього життя [12].

Треба сказати й те, що формування майбутнього сценарію життя у дитини пояснюється тим, що в цей час у дитини спостерігається активність переважно правопівкульового аспекту психіки, а саме права півкуля активна у стані гіпнотичного трансу [24].

Потрібно сказати, що явище імпрітінгу (швидке, одноразове запам'ятовування) як процес формування міцних слідів пам'яті, має місце саме в контексті афективної ситуації [див. 25, 73–73], коли активна права емоційна півкуля. Таким чином, ми спостерігаємо своєрідне кодування майбутньої поведінки людини через призму наочності та образності, що

знаходить своє найбільш послідовне відображення саме у казково-метафоричному способі осягнення та освоєння буття. Це кодування пояснюється також і концепцією особистісної міфології, яка говорить про несвідомість як базу для формування особистісної міфології (уявлення особистості про світ та своє місце в ньому) – “модельовання системи кодування та організації сприймання, відчуттів, думок та вчинків” [14].

Звернемо увагу й на те, що наочно-образне мислення – це емоційне мислення, оскільки наочно-образне мислення є поліфункціональним та амодальним [10, 30.]. Емоції ж виконують інтегративну роль, тобто їх природа також поліфункціональна [15]. Емоційність вчителя при цьому виступає особливим посередником знання [47, 53].

Людина може набувати різноманітного досвіду життя через два канали – емоційно-чуттєвий (некритично-емпатичний, ірраціональний) та логіко-операціональний (критично-вольовий, раціональний). Через чуттєвий канал інформаційні елементи досвіду сприймаються та засвоюються майже миттєво як елементи сугестії (деякі дослідники вважають, що права півкуля є сугестивною [24]).

Через логічний канал досвід сприймається лише як інструментально-операціональна сутність, тобто тут людина вчиться принципово на своєму досвіді, який вона має виробити самостійно. Традиційна школа, що орієнтується на лівопівкульовий стиль навчання, спрямована на формування операціональних здібностей набування досвіду, хоча їй це не завжди вдається.

Чуттєвий канал накопичення досвіду тут практично не використовується. Важливо зауважити й те, що чуттєво-сугестивний досвід, який людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті може трансформуватися у сферу критичного (лівопівкульового) каналу, де будь-яка позитивна установка, що сформувалася у дитинстві, перетворюється на негативну (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим чином, тобто будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення).

Тому, як ми вже писали, психологічні установки, які вироблені у дитинстві, у дорослості людини мають тенденцію перетворитися на свою протилежність, що прямо залежить від міри функціональної “диспропорції” півкуль мозку, що обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим. Виходячи з цього, можна дійти висновку, що одна з цілей освіти полягає у сполученні свідомого та неусвідомленого аспектів психіки, у формуванні “парадоксальних” установок, які можуть інтегрувати психологічні установки та антиустановки (а також позитивні та негативні схильності, боротьба між якими може вважатися “джерелом продуктивного розвитку особистості” [52, 284]) у дещо цілісне, в межах чого позитивні та негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду [5; 13; 42], що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонічну особистість.

Найбільш чітко казка як засіб навчання репрезентована в Новому Заповіті у вигляді притч, де конкретний образ та його інтерпретація показані як співіснуючі. У казці право інтерпретації віддається читаючому або слухаючому. Дане право реалізується ним на тому чи іншому рівні когнітивних “домагань”, у тих чи інших концептуально-теоретичних формах.

При цьому сфера наукових змістів, що видобувається в процесі такої інтерпретації, практично необмежена. Більш того, емоційно-наочний, конкретно-чуттєвий настрій казки може бути базою для розв’язання проблемного завдання, бо, як показали дослідження, стан емоційної активації включається у процес розв’язання проблеми, виконання тих чи інших дій. А сама емоція (як явище правопівкульової активності) виступає передуючим етапом розв’язання завдання [48], виступаючи “паливом” для психофізіологічного “казану”, де готується це розв’язання, і де логічне знання присутнє у “згорнутому”, “зашифрованому” вигляді.

Казка як втілення аналітичного знання у “згорнутій” синтетичній формі виступає у вигляді системи підсвідомих архетипових ідей, які здатні трансформуватися в науково-

теоретичні схеми. Чим глибше занурюється дитина у світ казок та чим більш просторий цей світ, тим більше науково-теоретичних змістів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати.

Отже, казка, міф, народна традиція, ритуал, як форми активності переважно правопівкульової психіки, є принципово необхідним засобом навчання та виховання дітей не лише дошкільного, але й молодшого шкільного віку, протягом якого весь шкільний процес, всі його аспекти, всі шкільні предмети повинні бути реалізовані саме через казку, міф та інші подібні явища.

Особливу увагу слід звернути на практичне втілення казкової аури – гри. Тут можна говорити про культурологічну теорію "людини, що грає", яка створена І. Хайзінгою [57; 58], який фіксує той світовий шар, в якому має місце взаємодія протилежних початків життя, де відбуваються екзистенційні процеси [33, 450].

Як говорив Ейнштейн, теоретична фізика – це іграшки в порівнянні з дитячою грою [див. 22, 21]. Гра як така є антиентропійною сутністю, її називають "надлишковою", "уявною", "вакуумною активністю" [там само, с. 45]. При цьому "дитині притаманно те переживання цілісності та злитості себе з оточуючим світом, котре лежить в основі естетичного та морального освоєння світу" [там само, с. 57]. Дитина, що зайнята в грі, наріжному виду активності дитини, кидає виклик "здоровому глузду", затверджує дух творчості, надситуативності, "нонсенсу", перекидає реальність, розвиваючи багатозначне, нетривіальне бачення світу. Таким чином, "Парадокс і нонсенс є проявами самоутвердження людського розуму" [там само, с. 49].

Треба сказати, що одне з наріжних завдань східних медитативних психотехнік є активізація правопівкульових ("споглядальних") здібностей, звільнення людини від опіки дискурсивного лівопівкульового мислення, яке займає переважне місце у системі психічної діяльності сучасної людини, не дарма ліву півкулю називають домінантною [4].

Так звана "позитивна психотерапія" Н. Пезешкіана (який вважає, що втрата сенсу життя, що веде до психосоматичних захворювань, є наслідком односторонності, нецілісності при погляді на світ) використовує міфічні історії, притчі, метафоричні образи для побудови цілісного сприйняття світу та лікування пацієнтів [11; 39; 56].

Можна дійти висновку, що назріла нагальна необхідність в розробці спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою навчальної казки [35], актуальність котрої незмірно зросла разом з практично повним усуненням релігійно-міфологічних інститутів у сучасному суспільстві [44]. Однією з програмних цілей цього педагогічного напрямку може бути розробка процедур складання навчальних казок та інтерпретація вже існуючих [9; 11; 45; 51].

Наведемо приклад однієї з таких інтерпретацій. У казках "*Про ріпку*" та "*Про курку Рябу*" ми можемо знайти втілення у формі наочно-дійового мислення багатьох математичних, фізичних, філософських, логічних принципів. Це й закони переходу кількості в якість, заперечення заперечення, а також правило послідовного аналітичного ("ланцюгового") мислення: "...баба за діда, дід за ріпку...". Це й один із законів катастроф ("...мишка хвостиком махнула та яєчко розбилося..."), який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, поки вона не вичерпає ресурси свого "гомеостазу" та не почне розпадатися, при цьому даний розпад набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина [2; 49; 55].

Казка виступає як засіб розвитку спонтанно-парадоксального світосприйняття – вінця (та одночасно початкової точки) розвитку людини. Тут можна говорити про казки Л. Керрола, а також про традицію символічної інверсії, яка в дитячому словотворенні виявляється у вигляді "перевертишів" ("ехала деревня мимо мужика, вдруг из-под собаки лают ворота") [54].

Казка може бути підмогою і у вивченні історії, оскільки багато історичних подій подібні до структури чарівної казки, що відкриває "широкі перспективи для встановлення типових структур історичних подій" [17].

Тут можна навести ідею "інваріанта будь-якої послідовності історичних подій", яка так чи інакше наявна в будь-якій казці:

- 1) порушення гармонічного стану,
- 2) Герой вирішує чинити опір,
- 3) боротьба Героя та Антигероя,
- 4) руйнування старих форм суспільного життя та перемога Героя,
- 5) створення нових форм соціального життя,
- 6) новий гармонічний стан, ліквідація недостатці,
- 7) загибель Героя та присвоєння плодів його діяльності хибним героєм.

Як відмічає автор, цей історичний сюжет може мати відмінну від казки кінцівку.

Ця схема має багато спільного зі схемою В. Сепір, яка пише про п'ять стадій зміни дитини у сфері казкового сюжету:

- 1) статус кво,
- 2) чужорідний елемент,
- 3) хаос,
- 4) інтеграція нових ресурсів,
- 5) статус кво [див. 9].

Дана схема повністю відповідає універсальній парадигмі розвитку, руху, який є фундаментальним засобом існування матерії. Значення в пізнанні закономірностей цієї парадигми дитиною важко переоцінити.

Казка може бути засобом обробки та розвитку внутрішнього коду внутрішньої мови дитини, де слова, як правило, замінюються іншими сигналами, наочними схемами. Молодші школярі виявляють недостатність розвитку коду внутрішньої мови (яка є в основному правопівкульовою сутністю), вони з великим зусиллям переходять від прослуханого тексту до еквівалентного, що передається через "свої слова", та проходить через внутрішній код [18].

Гармонічна людина розуміється нами як єдність правопівкульові (багатозначно-метафоричної) та лівопівкульової (однозначно-аналітичної) логік, типів мислення, як єдність циклічного та лінійного детермінізму, котра (єдність) дає вихід у сферу розвитку парадоксальної діалектичної логіки та детермінізму, основи яких закладено саме в казках, подібних казкам Люїса Керрола [50].

Казка виступає майже чи не єдиним засобом розвитку творчих здібностей дітей молодшого віку, бо дійсність цими дітьми сприймається в основному через призму міфологічно-казкового сюжету. Якщо найбільш суттєвою стороною нашого світу є рух, перетворення одного в друге, то казки, що рясніють різними метаморфозами, що багаті на міфологічно-циклічні події, якомога краще дають дитині уявлення про ідею мінливого, плинного світу.

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здібності суб'єкту виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності" [28], як вміння бачити ціле раніше за частини. Казка у даному випадку може виступати у вигляді засобу розвитку творчого уявлення дитини, її вміння переходити за межі "беспосередньої даності" та маніпулювати категоріями потенційно-можливого, віртуального. Так, можна навести приклад використання казки (ситуації, що уявляється) для конструювання проблемної ситуації [там само]. У казці "Як врятувати зайця" дітям пропонується погратися з іграшковим зайцем. Потім вчитель розповідає дитині, що з цією істотою трапилась пригода: заєць вирішив поплавати на човні. Настала буря і заєць почав тонути. Допомогти йому можемо тільки ми з тобою, використовуючи такі речі: дерев'яна паличка, гумова куля, папірець, іграшкова тарілка. Після того, як дитина вибере необхідні з її точки зору речі,

вчитель просить її обґрунтувати свій вибір. Тут дитину вчать реалізувати надситуативні дії, вчать творчо перетворювати ситуацію, коли, наприклад, для порятунку зайця може бути використано куля, яку необхідно сперш надути. Тобто дитина вчиться формувати надситуативні дії. "Саме надситуативна дія забезпечує стихійну орієнтацію дитини у сфері живих точок росту людської культури, оволодіння формами духовно-практичного досвіду людства, що саморозвиваються. У ній ми вбачаємо механізм універсалізації зони ближнього розвитку дитини, її розмикання в перспективу необмеженого становлення людини суб'єктом культури та історії" [там само].

Треба відзначити, що ситуативна дія, що впливає з наявних обставин, базується на чинниках однозначно-лінійного детермінізму, який відбивається лівою півкулею мозку людини. Вихід у сферу багатозначно-циклічного детермінізму (який відбивається правою півкулею) дозволяє бачити у речах незвичайні якості та використовувати їх у функціях, які їм не притаманні. Єдність банального та незвичайного формує діалектично-парадоксальний світогляд, розвиває здібності до спонтанно-творчої поведінки, що, як писав А. Маслоу, характерна для самоактуалізованої істоти [59, 101–121].

Заклик до повного використання еволюційних ресурсів правої півкулі, коли ми не поспішаємо переходити до суто лівопівкульових форм діяльності (тобто просто ігноруємо принцип "випередженого розвитку", прикладом чого може слугувати Вальдорфська школа), може здатися дивним у наш час – час інформаційного буму, коли, здавалося б, слід всіляко прискорювати інтелектуальний розвиток дітей. Проте уповільнений психічний розвиток (якщо причиною цього не є психофізіологічна патологія чи бідне в інформаційному відношенні оточення) може означати підготовку "плацдарму" для подальшого прискореного злету у сліпучу царину творчості. Недарма деякі великі люди (такі, як Ганс Крістіан Андерсен, Альберт Ейнштейн, Томас Едісон, Нільс Бор) характеризувалися уповільненим розвитком у дитинстві. Причиною уповільненого розгортання лівопівкульових здібностей у дітей із затриманим розвитком американські вчені бачать саме у функціональній недосконалості лівої півкулі [38]. Можна припустити, що у даному випадку права творча півкуля одержує можливість повністю розкрити свій потенціал за рахунок зменшення еволюційної напруги у процесі функціонального конкурування з лівою півкулею.

Загалом зазначимо, що розвиток дитини у порівнянні з розвитком тварини характеризується уповільненням деяких фаз, коли, як показав Х. Грубер, маленькі кошенята виявляють перші стадії розвитку стабільного об'єкту у разі його відсутності у полі уваги у трьохмісячному віці. Дитина ж досягає подібного рівня розвитку тільки в дев'ять місяців. Однак при цьому кошенята не просуваються у своєму поступальному розвитку далі. У зв'язку з цим Ж. Піаже запитує, "чи не буде у даному разі менша швидкість розвитку дитини фактором її подальшого розвитку?" [див. 36, 173]. Можна зробити узагальнення: "чим "складнішою" є жива істота, тим повільніше її розвиток, тим менш вона розвинена в момент народження і тим більш пластичний її поведінковий репертуар" [26, 76].

Цей висновок зумовлює необхідність розгляду психотерапевтичного аспекту синергетичної парадигми освіти, у площині якого аналізується поведінковий та світоглядний статус людської особистості.

ГЛАВА 4. СИНЕРГЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ А. С. МАКАРЕНКА

Ваші діти – не діти вам. Вони – сини і дочки туги життя за самим собою. Вони прийшли від вас, але не належать вам. Ви можете дати їм ваші слова, але не ваші думки, бо у них є свої думки. Ви можете вчитися у них, але не учити їх, бо їх душі мешкають в долині Завтрашнього дня, де ви не можете побувати навіть уві снах ...

Джебран

Педагогічна система А. С. Макаренка відноситься до розряду унікальних, де знайшли реалізацію певні принципи синергетики. Потрібно відмітити, що зараз до ідей А.С.Макаренка ставляться іноді критично, заперечуючи цінності теоретичної спадщини видатного педагога. Для того, щоб прояснити суть його педагогічної парадигми, звернемося до порівняльного аналізу педагогічних систем А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського [див.: 1, 38]: “методика виховної роботи А. С. Макаренка у першу чергу була спрямована на виправлення негативної поведінки вихованців, формування у них готовності підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам колективу. Методика виховання В.О. Сухомлинського спрямована на виховання внутрішніх (психологічних) регуляторів особистості: совісті, емпатії, почуття власної гідності. А звідси випливає і друга розбіжність – у поглядах на організацію виховного процесу. А. С. Макаренко більшу роль відводив дії, педагогічній техніці, “інструментовці” конфліктних ситуацій.

Він скептично ставився до “парної педагогіки”, яка передбачала безпосередній виховний вплив педагога на вихованця, й однозначно віддавав перевагу “педагогіці паралельної дії”, прийомам впливу на вихованця через колектив... Більшість методичних прийомів А.С.Макаренка добре вкладається в основну формулу біхевіоризму: “стимул – реакція – підкріплення”. Педагогічні погляди В. О. Сухомлинського більшою мірою співзвучні ідеям екзистенціально-гуманістичної психології. Особливої уваги він надав “парній” педагогіці (“духовного співробітництва”), індивідуальним бесідам, задушевним розмовам і розповідям, особистому прикладу вихователя: “...виховання колективу – це тонка, філігранна робота вихователя з кожною особистістю, ласкавий, людяний доторк до кожного серця, тонка підготовка кожної особистості до життя в колективі” [2, 358]. “Хай у нас буде більше майстрів індивідуального впливу на дитину, справжніх педагогів, які б розуміли, відчували, де кінчається та сфера духовного світу особистості, яку можна робити предметом обговорення колективу” [2, 355]. Отже, “апріорно не можна визначити, яка з цих парадигм більш ефективна й доцільна. Кожна з них внутрішньо цілісна й послідовна і за певних обставин може виявитися продуктивною.

Для середовища, у якому перебував А. С. Макаренко, його підхід до виховання був цілком виправданим і, можливо, єдино правильним. Так само не викликає сумнівів доцільність гуманістичної виховної парадигми В. О. Сухомлинського в умовах загальноосвітньої школи” [1, 40]. В цілому можна сказати, що педагогічна парадигма А.С.Макаренка в основному базується на принципі виховного впливу колективу (“колектив – людина”, “суб’єкт – об’єкт”) і охоплює перший і другий рівні морального розвитку особистості, за Л. Колбергом. В той час, коли педагогічна парадигма В.О.Сухомлинського, в основному, базується на принципі виховного впливу вихователя (“людина – людина”, “суб’єкт – суб’єкт”) і охоплює другий і третій рівні морального розвитку особистості, за Л. Колбергом.

Розглянемо, як у виховному закладі А. С. Макаренка були реалізовані принципи синергетики.

У виховному закладі А. С. Макаренка повною мірою реалізований принцип включення людини, що розвивається, у процес продуктивної трудової діяльності, котрою просякнутий весь життєвий ритм комуні, що дозволяло їй існувати госпрозрахунковою, економічно самодостатньою одиницею. Комунар при цьому не відчужувався від продуктів своєї трудової

діяльності, одержуючи зарплату. Регулярність трудової активності, її достатня тривалість (не менше чотирьох годин на день) і залучення до неї людини, так би мовити, у ніжному, сенситивному віці, сприяло тому, що праця поступово перетворювалася на *життєву потребу*. Крім того, тут отримала розвиток і ігрова активність, коли комуна перетворилася на самобутню напіввійськову організацію зі своїми традиціями, правилами, статутом. Трудова діяльність тут відповідає принципу відкритості систем, якій фіксує синергетика.

За цих умов отримав потужний розвиток рольовий статус людини. Тут існувала складна ієрархія суворо не фіксованих, взаємозамінних соціальних ролей, що дозволяло кожному побувати в різноманітних взаємозалежностях, які збагачували рольову координацію і формували вектори соціально-психологічної взаємозалежності як усередині закладу, так і за його межами. Важливе значення для процесу розвитку і розширення рольового статусу людини мало унікальне явище – “*зведений загін*”, який дозволяв реалізувати найдавніший соціальний принцип “карнавалу”, коли мала місце зміна соціальних ролей, у даному випадку – зміна лідерів колективу. Проте, дана рольова трансформація відбувалася не як одномоментний акт, а як постійно діючий колективний процес. У комуні існувала і постійно змінювана роль чергового командира, який міг зробити зауваження або дати обов'язкове для виконання розпорядження будь-якому члену колективу.

Крім того, тут жили діти різного віку, які спільно включалися в навчально-трудова діяльність і постійно змінювали одну з основних рольових послідовностей людини (пов'язану з її віковим статусом) в атмосфері найскладнішої і постійно мінливої соціальної інфраструктури, зануреної в систему тотальної взаємодії і спілкування, яку сам А. С. Макаренко називав “педагогікою паралельних дій”. Крім того, у комуні постійно функціонував театр, у діяльності якого брали участь практично всі вихованці, що дозволяло їм ще більше розширити свій рольовий репертуар, вийти за межі побутових, виробничих, навчальних і інших тривіальних соціальних ролей, розвиваючи міфологічний, художній світогляд. Життя ж комуни в цілому регулювалося загальними зборами колективу і радою командирів, колегіальним органом, рішення якого не міг опротестувати навіть директор (принцип “педагогіки колективної дії”).

У такий спосіб відбувається формування органу єдиної колективної волі, що прямо сприймається кожним членом колективу як *конкретна, не опосередкована проміжними ланками невідчужена соціальна надроль, що втілює в собі принцип соціального керівництва згори* (вона визначала життя вихованців і була цілком прозора для участі в ній усіх членів колективу). Кожен педагог тут ставав повноправним членом колективу (після 4-місячного випробування) і не мав ніяких соціальних привілеїв. Таким чином, в арсеналі соціальних ролей, реалізованих у виховному закладі А. С. Макаренка, практично не було жодної ролі, яка б була відчуженою і недосяжною для членів колективу, які взаємодіяли в атмосфері взаємної довіри (коли, наприклад, черговий командир здавав рапорт, ніхто не мав права взяти під сумнів об'єктивність будь-якого факту з його рапорту). Тим самим одержував реалізацію *найважливіший принцип виховання* – принцип емпатії, відкритості, співпричетності і співучасті людини в соціальних і природних процесах, що протікають у зовнішньому середовищі і що відбивають певні принципи синергетики: ієрархічність, відкритість, нелінійність.

Діяльність вихованців була б неповною без “*системи перспективних ліній*”, тобто без системи колективних цілей (ближніх, проміжних і віддалених), які колектив реалізував у процесі спільної учбово-виробничої діяльності. Таким чином, життя колективу тут протікало в атмосфері постійного цілепокладання, постійної спрямованості в майбутнє, що сприяло формуванню у дітей і юнацтва рефлексії майбутнього – наріжної домінанти цивілізованої людини, яка характеризується тим, що майбутнє виступає для неї мотиваційним чинником, що впливає на її поведінку. Тут виявляється синергетичний принцип імовірності, який характеризує нелінійні системи.

Тим самим відбувається формування такої наріжної властивості особистості, як *відповідальність*, що кристалізується, головним чином, у площині рефлексії майбутнього,

коли майбутнє починає сприйматися як теперішнє, а грань між актуально-дійсним (принцип “тут і тепер”) і потенційно можливим, віртуальним стирається. Це ж, у свою чергу, виступає *головним чинником* розвитку творчості й абстрактного мислення людини, що функціонує не інакше як у сфері потенційно-можливої, знаково-символічної, “умовної” реальності – у сфері мови як комунікативної активності і системи знаків. Звідси випливають і успіхи, які робили деякі вихованці в навчальній діяльності, що дозволяло їм за декілька років пройти курс середньої школи. Система перспективних ліній передбачала існування в атмосфері постійного цілепокладання, а тому й волевиявлення, що є функцією останнього.

Мислення, як один із чотирьох наріжних типів людської активності, розвивалося в комуні А. С. Макаренка за умови вищезазначеного тотального спілкування усіх з усіма (це мало місце й у плані навчальної діяльності, спрямованої на розвиток мислення). Проте, як не дивно, на нашу думку, розвиток глибинних психологічних настанов для абстрактного мислення реалізувався не тільки і не стільки в сфері навчальної діяльності, скільки у виробничій, рольовій активності, а також у площині досвіду рефлексії майбутнього. Тут потрібно згадати й атмосферу тотальної взаємодії й спілкування усіх з усіма (“педагогіка паралельних дій”).

Особливим є те, яким чином у закладі А. С. Макаренка отримувала реалізацію базова активність людини – екзистенційна. Екзистенція, за одним з визначень, є існування в чистому вигляді, в яке найбільш повно включаються представники тваринного світу. Однією з найбільш характерних рис феномена “чистого” існування є стирання межі між внутрішнім і зовнішнім, тобто між тваринним організмом і зовнішнім середовищем, із котрим цей організм складає динамічне ціле, реалізоване на основі його першосигнальної мимовільно-автоматичної поведінки. У плані аналізу процесуальних характеристик існування, воно постає як гранична сутність, як момент “тут і тепер”, як рухлива, мінлива точка між минулим і майбутнім, як неперервний ряд переходів від рівноваги до нерівноваги, від збудження до гальмування і навпаки. З погляду синергетики, існування живих систем можна розуміти як зміну в чистому вигляді, як нелінійний, біфуркаційний, вибуховий процес, як скачок у розвитку, що постійно трансформує один якісний стан системи в інший. На рівні живих систем даний нелінійний процес виявляється у феномені сенситивних моментів розвитку, у яких має місце корінне морфологічне і функціональне перепрофілювання живих систем. Сенситивні (критичні) періоди (або “нормальні кризи розвитку”), де формуються базові психологічні установки людини, співвідносяться з явищем “соціального переходу”, що в етнографічному плані реалізується в обрядах ініціації. Сенситивні (біфуркаційні) періоди виявляються в моменти різкої зміни певного режиму життєдіяльності людини (при стресі, наприклад), а також у моменти коливання уваги (що відбувається постійно), коли людина чутлива до різноманітних зовнішніх подразників і часто стає об’єктом їхнього впливу. Опанувати методом “біфуркаційного впливу” у процесі виховання – справа дуже складна. А. С. Макаренко емпіричним шляхом дійшов до усвідомлення важливості даного методу, який він назвав “методом вибуху”, і неодноразово застосовував його у своїй виховній практиці. Суть даного методу виховного впливу полягає у завданні змодельовати таку несподівану значущу життєву ситуацію, у якій “об’єкт виховання” ще не був і в якій він не може використати звичну модель поведінки, що базується на сформованих свідомих і несвідомих стереотипах реагування. При цьому “об’єкт виховного впливу” змушений вийти із усталених меж звичних соціальних ролей і починає діяти в якості нової ролі, різкий перехід до якої не може не викликати великого захоплення в кожного, хто працює в сфері педагогічної діяльності.

Таким чином, у педагогічній системі А. С. Макаренка можна знайти реалізацію певних принципів синергетики, що свідчить про її життєвість та актуальність. При цьому ця педагогічна система виявляє риси екологічної, оскільки вона утверджує принцип оптимальної відкритості людини своєму соціальному оточенню та обґрунтовує механізми досягнення такого стану. Таким чином, принцип екологічності є одним із пріоритетних напрямків, навколо якого будуються найбільш ефективні освітні технології.

ГЛАВА 5. АНАЛІЗ ДЕЯКИХ СИНЕРГЕТИЧНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ СИСТЕМ І ТЕХНОЛОГІЙ

*Что там за занавеской тьмы?
В гаданиях запутались умы.
Когда ж порвется с треском занавеска,
Увидим все, как заблуждались мы.*

Омар Хайям

Під педагогічними технологіями розуміється сукупність засобів і методів педагогічного процесу [див: 1; 2]. Слід відмітити, що поняття “**педагогічні технології**” вживалося вже у 20-х роках ХХ ст. в працях по педології (в працях з рефлексології) В.М.Бехтерева, І.І.Павлова, А.А.Ухтомського, С.Т.Шацького. Потім з’ясовувалась сутність цього поняття (В.П.Безпалько, Е.Бістерські, В.О.Бухвалов, Б.В.Горячев, В.В.Гузєєв, В.І.Євдокимов, Т.О.Ільїна, М.В.Кларін, А.М.Кушнір, І.Я.Лернер, В.М.Монахов, Т.С.Назарова, В.Ф.Паламарчук, Л.П.Прессман, Л.Салаї, М.Сибірська, Г.К.Селєвко, С.Г.Шаповаленко, Д.Чернілевський, О.Філатов, Ф.А.Фрадкін, М.О.Чошанов, І.Ф.Прокопенко, В.В.Юдін та ін.). Технологія визначається як методи, прийоми та засоби навчання (В.Ф.Паламарчук, В.М.Шепель та ін.), як процесуальний аспект дидактичної системи (М.Чошанов), як принципи навчання (В.В.Гузєєв та ін.), як моделі (методики) навчання (Л.В.Занков, В.В.Рєпкін, А.Кушнір та ін.), як спеціальна організація змісту навчання і добір до нього творчих завдань (В.О.Бухвалов та ін.), як педагогічна техніка (І.А.Зязюн, А.О.Гін, М.Й.Красовицький та ін.), як алгоритм процесу досягнення спланованих результатів (І.П.Волков), як проектування процесу формування особистості учня (В.П.Безпалько, В.Ю.Питюков та ін.), як підхід до опису педагогічного процесу (В.В.Юдін) та ін.

Слід сказати, що освітні технології синергетичного спрямування розвивалися ще у древні часи. Так **Афінська система виховання** залишила слід в історії педагогіки як провісниця високої духовної культури, формування гармонічної людини, основними якостями якої були духовне багатство, моральна чистота та фізична досконалість. Саме в Афінах виникла ідея гармонічного (синергетичного) розвитку особистості як мети виховання. В афінських містах тривалий час існувала традиція, за якою найзаслуженіша людина удостоювалась посади гімнасіарха – керівника школи для дітей вільних громадян. Загалом, в Афінах утвердилась ідея “калокагатії” (гармонічного розвитку особистості, у якому весь зміст виховання спрямовувався на досягнення фізичної і духовної досконалості). Крім того, найздібніші юнаки продовжували своє навчання ще майже 10 років в академії (започаткована Сократом для підготовки філософів і крупних політиків).

Зазначимо, що загальним для цієї освітньої системи був класовий характер освіти і виховання та презирливе ставлення до фізичної праці. Діти рабів не мали можливості відвідувати будь-які школи, і їх виховання відбувалось у праці нарівні з дорослими.

Ще один зразок синергетичної освіти втілюється у педагогічній системі Я. А. Коменського. Його “**Пансофія**” визначила вимоги всебічної і систематичної освіти і пізнання та утвердила принцип природо відповідності. Його ідея “всіх учити всьому” впливає із міркувань про те, що всі люди здібні до пізнання й освіти, простий народ повинен отримати доступ до знань. В той час панувала точка зору, що дитина від народження наділена такою ж душею, інтелектуальними якостями та іншими здібностями, що й доросла людина. При цьому не брались до уваги вікові особливості духовного розвитку дитини. Коменський висуває в своїх роботах принцип природовідповідності, згідно з яким в навчальному процесі необхідно враховувати вікові особливості дитини. У своїй “Пансофії” вчений мріяв про ті часи, коли війни і ворожба між людьми і людськими спільнотами стануть неможливими.

Самі ж взаємини між людьми стануть гуманними, такими, що дозволять у повній мірі реалізувати визначальну християнську чесноту "Возлюби ближнього".

Природовідповідність, як педагогічний принцип, обстоювали у свій час Я.А.Коменський, Й.Г.Песталоцці та Ж.-Ж.Руссо. Останній, ідеалізуючи дитячу природу, радив уже з двохрічного віку ізолювати дитину від міського середовища, де, на його думку, панує моральна розбещеність, щоб у такий спосіб, серед природи, готувати дитину до майбутнього життя. Про різні природні задатки від народження писав у XVIII ст. К.А.Гельвецій.

На відміну від своїх попередників, Г.С.Сковорода висунув ідею "спорідненого", тобто природовідповідного виховання. Природні задатки у людей неоднакові. Але кожна людина, на його думку, має можливість, спираючись на них, розгорнути успішну діяльність у тій чи іншій галузі. Мислитель вдається до такого образу. Природа, писав він, подібна до багатого фонтана, що наповнює різні посудини до повної місткості.

За Г.Сковородою, головним для педагога є пізнання і вдосконалення природних здібностей кожної людини. Оскільки доля суспільства залежить від вдалого вибору кожним його членом спорідненої діяльності відповідно до природних здібностей та покликання, то, готуючи дітей до тієї чи іншої діяльності, насамперед доцільно враховувати їхні нахили та уподобання.

У плані синергізму можна відмітити сучасну **технологію колективного навчання** (автори: А. Г. Рівін, В. К. Дяченко, М. П. Щетінін та ін.), яка має багато спільного з технологією кооперативного, співробітницького навчання [див.: 1, с. 64–120]. Особливо слід відмітити, бригадно-лабораторний метод, що поширювався в Україні в 20-30-х роках. Основні елементи цієї технології: позитивна взаємозалежність; особистісна відповідальність; особистісна взаємодія; соціальні навички; груповий процес.

Вважається, що співробітницька освітня технологія впливає з нової філософії конструктивізму й постмодернізму, основні ідеї якої зводяться до необхідності формування відповідальних, творчих, активних людей, які реалізуються у полі дивертисивності (різноманітність поглядів, культур, методів навчання), діалогу культур, спільного навчання викладачів і учнів. Стрижневим моментом технологій навчання, що базуються на цій філософській базі (резонансне навчання, кооперативне, колективне навчання, методи критичної педагогіки, педагогічної антропології, автентичної та етнічної бесіди), є організація кооперованого, співробітницького навчання учнів за допомогою дивертисивних засобів групової роботи.

Слід сказати, що найбільш зрозумілу теоретичну інтерпретацію феномен групової роботи одержує у контексті концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, що переробляють інформацію різним чином [3–5] і роблять різний внесок у когнітивну діяльність людини. Права півкуля відбиває світ цілісно, у той час як ліва півкуля відбиває й освоює світ послідовно-аналітичним, дискретним чином [6]. Відомо також, що учні, що віддають перевагу лівопівкульовим формам психічної активності, краще працюють з абстрактно-фактологічним матеріалом в індивідуальному режимі, у той час як учні, що виявляють перевагу правопівкульовим формам психічної активності, полюбують спільні форми роботи, де потрібне співробітництво, емоційне співпереживання і досягнення спільних цілей [5]. Цікаво відзначити і те, що ліва півкуля здійснює вольове зусилля [7, 78–80], і виявляє тягу до маніпуляторно-вольової діяльності, у той час як права півкуля активна в стані творчості і рішення проблем [8]. Групова активність, таким чином, з одного боку, активізує ресурси правої півкулі, а з іншого – лівої, оскільки групова активність неможлива без індивідуальної активності.

Вважається, що кооперативне навчання є однією з найбільш досліджених моделей навчання, оскільки воно виражає один із фундаментальних принципів навчання взагалі [9].

Можна виділити певні види кооперованого навчання, наприклад [див.: 1, 64–74]:

"Думай – працюй у парі – ділись" (спочатку партнери особисто працюють з проблемою, а потім обговорюють її з іншим).

"Формулой – ділись – слухай – створюй" (спочатку партнери особисто формулюють відповіді на проблеми, потім обмінюються ними та обговорюють їх).

"Круглий стіл" (один учень записує ідею, потім передає аркуш партнеру ліворуч. Варіативність процедури полягає в тому, що учасники можуть використовувати різнокольорові фломастери, олівці, в той час коли їм передають папір).

"Кути" (різні аспекти теми розташовуються у визначених кутах кімнати, потім кожен учень обирає окремий аспект доповіді на запитання вчителя та прямує у відповідний кут).

"Графіті" (кожній групі надається частина ватману та різні кольорові фломастери. Потім перед кожною групою ставиться певне запитання, на яке вони відповідають. Далі їм пропонується припинити роботу й передати свої аркуші з графіті іншій групі і процес колективної творчості повторюється знову, але тепер кожна група працює над новою темою, яку почали інші. Процес триває доти, доки власний аркуш не повернеться до кожної групи. В кінці учасники тренінгу читають коментарі, обговорюють та роблять висновки).

"Навчання разом" (члени команди в маленьких різнорідних групах працюють разом для виконання спільних навчальних завдань).

"Мозковий штурм" (у групах швидко генеруються та фіксуються всі ідеї, які потім аналізуються).

"Групове дослідження" (учасники групи обирають тему для дослідження, самостійно обирають зміст, форми, ролі, провадять збір інформації, аналізують, дають оцінку, роблять висновки та презентують рішення).

"Триступеневе інтерв'ю" (спочатку всі беруть інтерв'ю один у одного, потім група збирається разом і обговорюються результати інтерв'ю).

"Віртуальна схематизація" (зображаються ідеї та зв'язки між ними у візуальній формі. Це допомагає зрозуміти взаємозв'язки між різними концепціями та ідеями).

Ми розглядали освітні системи, які орієнтуються на синергійно-кооперативний ефект навчання. Існують інші системи, що базуються на синергетичному принципі самодетермінізму. Тут можна говорити про **особистісно-орієнтоване навчання**, про **"педагогіку життєтворчості"**, яка вважає, що альфою і омегою освітньої стратегії зараз постає концепція життєтворчості – ідея плекання людини як суб'єкта власного життя і долі. "Смисл і логіка діяльності нової школи полягає в осягненні одного з найважливіших й найскладніших мистецтв – мистецтва жити. Мистецтва – тому, що таке життя є актом творчості, і, як будь-який творчий процес, життєтворчість передбачає розробку й здійснення оригінального творчого задуму, поєднаного з діяльністю розуму, уяви, передбачення, самопрограм... Життєтворчість – особлива форма творчого самовиявлення людини. Йдеться про життєздійснення, активне й свідоме творення людиною самої себе, причому не лише про ідеальне проектування, а й про чуттєво-практичне втілення життєвого проекту й задумів у непростих соціально-політичних й економічних умовах. Нова педагогіка – це педагогіка життєтворчості, спрямована на плекання дитини як суб'єкта життя, допомогу їй у визначенні життєвої стратегії, у пошуках смислу життя, його повноти і культури, пізнанні життя як результату життєздійснення" [див.: 1, 368–372].

Існують **певні принципи школи життєтворчості**: принцип суб'єктності; принцип рефлексії; ставлення до дитини як до особистості; прийняття дитини як даності; принцип діалогічності, позиційності, принцип більшої цінності питань, проблем, "ученого знання", принцип пріоритетності творчої діяльності перед репродуктивною; принцип софійності, принцип духовності, духовного освоєння світу.

Принципи життєтворчості ми зустрічаємо у всіх видатних педагогів. Так **Ш.О.Амонашвілі** розробив принципи **"вічної педагогіки життя"** (які виражають ідею гуманно-особистісної педагогіки, що реалізується через головну рушійну силу освітнього процесу – спілкування між учителями й дітьми): дитина – явище в нашому земному житті, а не випадковість. Крім того, дитина, як явище несе в собі своє життєве завдання, життєву місію, якій вона має служити. Тому дитину можна вважати вищим творінням Природи й Космосу, вона й несе в собі їхні риси – могутність і безмежність [10].

А в основі "педагогіки життя", розробленої **Т.Ф.Ақбашевим**, проводиться думка про унікальність, що є суттєвою ознакою освіти, а сам педагогічний процес набуває характеру педагогічного проектування моїх відносин зі світом, іншими людьми, із самим собою.

Поговоримо про **технологію імовірнісної освіти О. М. Лобка**, що відповідає синергетичному принципові *хаосу, спонтанності, самодетермінації*. У цьому сенсі дана технологія може вважатися однією з найбільш "синергетичних" із усіх відомих освітніх технологій, оскільки синергетика вивчає динамічні процеси, що найчастіше мають імовірнісний характер [11–16].

Коротко суть даної технології полягає в тому, що діти (5–6 років), якій ще не вміють читати і писати, виробляють вербальну продукцію, що спочатку записується вчителем на дошці. Таким чином, образний аспект комунікації одержує реалізацію в знаковому вигляді. При цьому дані знаки (слова) сприймаються дітьми як цільні знакові сполучення, без дроблення їх на окремі елементи (букви). Згодом діти навчаються і самі виражати себе на письмі. Таким чином, абстрактно-логічний аспект культури починає вивчатися дітьми на підставі цільних знакових комплексів, що відповідає правопівкульовій стратегії обробки інформації, що домінує в дітей цього віку. При цьому спостерігається сплавка знакового й образного аспектів комунікації. Крім того, усна вербальна продукція дітей, занурена в ауру образів, відразу ж одержує лівопівкульову проекцію, абстрактним чином реалізується, що сприяє функціональному синтезові півкульових стратегій обробки інформації і вихід на цільний (творчий) рівень психічної діяльності [17]. Саме ця обставина, на наш погляд, і визначає ефективність розглянутого методу.

В основу цієї технології покладений індивідуальний мислеобраз, а не стандарти програм. Дитина тут є цінною своєю індивідуальною своєрідністю. Освіта при цьому розуміється як світ, що міститься між особистістю дитини і дорослого. Це найдавніше породження цивілізації є насильство над особистісно-індивідуальним буттям людини.

Цінність освіти тут розуміється в тім, що саме вона являє собою поле, на якому визріває в ситуації особистісного протесту "Я"-концепція особистості. Приймаючи феномен освіти як геніальний культурний винахід і одночасно як неминуче зло, імовірнісна освіта закликає навчитися ефективно і з найменшими зусиллями взаємодіяти з ним. Першою проблемою освіти тут вважається проблема входу в освіту (початкова школа), де відбувається радикальна зміна позиції дитини: від своєї логіки взаємин зі світом, від свого "Я" спостерігається перехід до логіки іншої, чужої, позбавленої волі вибору, логіки сучасної освіти. Зазначена технологія спирається на твердження, що справжньою підставою мислення є не поняття, а образ, і саме образні "одиниці" мислення є основним предметом описуваної технології, а початкова школа – це та ланка, у рамках якої закладаються, насамперед, образно-інтуїтивні механізми мислення, і лише на наступному етапі, у середній ланці, приходить час формування власне понятійних структур. При цьому таємниця людської мови полягає в тому, що вона не інформаційна, а поетична.

Дана технологія іменується імовірнісною тому, що вона спирається на фундаментальний принцип самого життя, у якій кожна подія відбувається з якимсь ступенем невизначеності (імовірності). Тому потенційні можливості дитини реалізуються в житті так, що ні вона сама, ні хто-небудь інший не може спрогнозувати результат, а в навчальному процесі (уроці) не можна спрогнозувати ті моменти, у яких відбувається "зустріч" дитини з культурою. При цьому затверджується принцип "множинності істин" і право дитини на особистісно-індивідуальну траєкторію в навчальному процесі. Тут заперечується тверда плановість уроку, передбачається допущення певної імовірності тих або інших подій у ньому.

Імовірнісний підхід до навчального процесу означає, що мистецтво вчителя полягає не стільки в тому, щоб слідувати покроковій розписаності дій, скільки в утриманні широкого культурного простору в процесі діалогу з різними дитячими думками. Тут спостерігається орієнтація на метод проб і помилок, перебір випадкових варіантів, метод угадування (пошуку) істини.

Зміст освіти при цьому не в тому, щоб транслювати знання, а в множинних проблематизаціях, максимально провокуючих дитину на самостійний рух у просторі культури. Сам метод при цьому полягає в провокуванні дитини на висловлення, щоб досягти мовної активності (вчитель спочатку записує вислови дитини); у введенні вірша, коли віршована форма висловлення, що записується учнями, усе більш поетизується, коли спостерігається піднесення усного мовлення до письмового і розбивка його на паузи. Впізнання букв при цьому в учнів реалізується не як осмислена абстракція, а як необхідний робочий інструмент. Спостерігається спочатку подолання першого педагогічного бар'єра, що реалізується у спонтанному читанні. Потім має місце подолання другого психологічного бар'єра, що реалізується у спровокованому початку письма. Письмова продукція учнів починається одразу з фраз і є індивідуальною. Поетичний образ як перша й основна форма авторського самовираження молодшого школяра в письмовій мові виявляється фантастично ефективним засобом мотивації до письмового мовлення як такого. Імовірна технологія виявляється школою образу (складання віршів без рими, критерієм при цьому є образність, багатомірність, об'ємність, глибина, а вільне поетичне самовираження стає нормою для дітей). Слід зазначити, що тут використовується багатство життєвого інформаційного середовища дитини, що провокує потребу збагачувати власний лінгвістичний багаж.

Тільки в третьому класі, коли в дитини вже сформовані письменницька і читацька інтуїція і здатність одержувати задоволення від авторського письма й авторського читання, починається дослідницька робота, що стосується граматичної будови мови: учень приступає до систематичного освоєння різних орфографічних і синтаксичних моделей. Однак ця робота для нього вже не формально-безглузда, як це трапляється в рамках традиційної технології, а із самого початку постає як засіб розширення й ускладнення простору авторського самовираження.

Логіка засвоєння математики може бути названа "розуміючою математикою". Головна мета, починаючи з першого класу, – формувати структури математичного мислення, а зовсім не обчислювальні навички. За допомогою принципово нових типів задач і графічних побудов у дітей формуються глибинні математичні образи – числа, величини, рівності, позитивне і негативне, а також образи різних арифметичних операцій.

До середини третього класу діти здатні робити складні алгебраїчні перетворення, показуючи високий рівень математичного розуміння суті перетворень. І вже з опорою на алгебраїчні структури відбувається розвиток суто обчислювальних навичок.

У рамках даної технології здійснюється навчання дітей з різним рівнем готовності до школи, а центром освітнього простору є не урок-схема (трансляція або репродукування), а урок-подія, урок-акт культури, урок-текст культури. На уроці тут панує атмосфера сміхового, каламбуристичного обігравання ситуацій. Існує "культ чернетки": усе, що написано, зберігається і допрацьовується. Оцінки відсутні, а помилки сприймаються як норма.

Цілком очевидно, що в традиційній освіті процес письма в учнів початкової школи не співвідноситься з психологічним змістом їхнього життя. З всього обсягу письмових робіт, які виконуються дітьми при традиційних формах початкового навчання, лише вкрай незначний відсоток може бути названий "творами", та й ті спочатку існують у границях, які зумовлюються домашніми завданнями.

Вільна письмова мова в стратегії авторського самовираження – це величезна кількість "нетематичних" творів, насамперед різнохарактерних поетичних мініатюр, які створюються дитиною вже в перший рік навчання письму. Кількість самостійних авторських добутоків, створюваних дитиною до кінця тільки першого року навчання, може вимірятися багатьма сотнями. Не дивно, що така письмова мова першокласника може бути чудовим психодіагностичним та психокорекційним засобом.

Фактично кожна дитина створює протягом навчального року свій розгорнутий автопортрет у поетичних текстах. З одного боку, це безцінний психологічний матеріал спостереження за зміною психологічних станів семилітка. А з іншого боку, цікавим є сам

факт безперервного "авторедугування", яким неминуче займається дитина в процесі створення письмових текстів: одна зі сторін мистецтва писемного мовлення полягає в тому, що вона "зупиняє" і певним чином організує багатослівний потік усного мовлення і сповнює мову лапідарними, відточеними формами, веде до того, що за рахунок літературного "прописування" своїх станів дитина звільняється від психологічної перенапруги і травм. Редагуючи своє усне мовлення за допомогою письмового, дитина разом з тим як би редагує і свої психологічні проблеми.

Спочатку вчитель перетворює психодраматичні колізії кожної дитини в безпосередній зміст створеного їм в класі писемного мовлення, створюючи свого роду "настінний буквар". Саме такі письмові тексти, що мають безпосереднє відношення до життєвої ситуації кожної дитини даного класу, а не абстрактно-знеособлені тексти кимось написаного "Букваря" стають графічною основою формування в кожній дитини навички читання, яке відбувається як читання цільних знакових комплексів, минаючи етапи складання букв у склади й у слова. Потім, у міру наростання графічного лінгвістичного фону, дитина усе більше включає свої аналітичні здібності і починає ідентифікувати значущі для неї слова і речення незалежно від того, де вони написані. На наступному етапі вона самостійно добирається до буквеного складу слова і навчається ідентифікувати незнайомі слова.

Точно так само математика з'являється тут як "психоматематика", тобто як символічний математичний опис особистих ситуацій дітей класу, сповнених глибоко особистого і життєво значущого змісту.

Таким чином, не знання, привнесене ззовні (з якогось підручника або з голови вчителя), виявляються в цій ситуації безпосереднім предметом освіти, а процес "окультурення" дитячих психодрам за допомогою лінгвістичного і математичного символізму. Математична символіка і письмова мова не приходять до маленької дитини з зовнішнього, чужого світу, а стають засобами опису власної психодраматичної ситуації, а тому і переживаються дитиною не як чужорідна необхідність, незрозуміло навіщо придумана дорослими, а як життєва потреба.

Формування рефлексивних здібностей дитини в рамках описуваного підходу йде одночасно в декількох напрямках.

Сам факт виникнення істотно нової якості письмової мови першокласника, коли ця мова із самого початку не є записом чужих слів, а є графічною символізацією дитячого авторського начала, приводить до швидкого і якісного формування в кожній дитини вираженої рефлексивної позиції. Адже для такого першокласника письмо із самого початку виступає в особливій ролі – ролі своєрідного дзеркала, що дозволяє зупинити рух власної думки і побачити її своїми очима. Такий першокласник освоює письмову мову в її глибинному історико-культурному змісті: адже історична роль письма полягає саме в тому, що з його винаходом людина створила своєрідну "пастку" для власних думок і особливо для фігур поетичної мови. Лише з появою письма людство змогло дозволити собі розкіш індивідуально-варіативної поетики, тобто розкіш створення варіантів поетичної мови, а це у свою чергу привело до виникнення колективно-поетичної мови і зробило людину вільною у варіантах індивідуального редагування усної поетичної традиції. Рефлексія, індивідуальність, воля – от цілком очевидні наслідки виникнення феномена письмової мови в історії культури, і тут причина того, що винахід письма має в історії цивілізації воістину революційні наслідки.

Не менш революційні наслідки має поява письмової мови й у житті маленької дитини, але тільки в тому випадку, якщо ця письмова мова не буде формально зовнішньою обставиною її життя, а так само, як і в історії культури, стане способом фіксації її авторської індивідуальності.

Викладена технологія О.М. Лобка відповідає деяким новітнім освітнім принципам, які спрямовані на **"вільний розвиток дитини"** [18]. Так на думку педоцентристів, систематизований, науковий підхід, однакові вимоги до учнів є марними і шкідливими, вони перешкоджають вільному розвитку особистості. Школа має створювати лише умови для

самореалізації і самовираження кожної особистості, що є унікальною у своїй неповторності, для якої є важливішим "потік свідомості", її власні відчуття і переживання, з яких складається своя, нехай трохи хаотична, оцінка світу. Для цього в процесі навчання створюються такі навчальні ситуації, у яких особистість дитини могла б проектувати із себе, зі своїх відчуттів, свого особистого "Я", свого суб'єктивного досвіду оцінку складних взаємин із суспільством і сам характер соціальних ситуацій.

Неопедоцентристські погляди спрямовані на перетворення педагогічного процесу на неформальний, не скований репресивними рамками, на спонтанність взаємодії учня та учителя, на ситуативну самоактуалізацію особистості, що знаходить своє відображення в пізнавальному стилі вільної емоційної експресії, автономії.

Цей підхід розвивається у руслі так званої евристичної освіти. Традиційно зміст освіти передається учню з метою його засвоєння, а в разі евристичного навчання створюються умови для того, щоб учень створив власний зміст навчання у вигляді його особистих продуктів творчості. Окрім особистого змісту навчання учень за допомогою педагога створює і реалізує програму свого навчання в загальноосвітньому процесі. Завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти кожному учню побудувати індивідуальну траєкторію навчання, співвідносну із загальноприйнятими досягненнями людства і спрямовану на їх приріст [19].

Перейдемо до розгляду педагогічної технології "**створення ситуації успіху**" А.С. Белкіна [2, 197–200; 19–28], що базується на принципі "завтрашньої радості" А.С. Макаренка, на "Школі радості" В. О. Сухомлинського, коли весь педагогічний процес спрямований на те, як викликати у дітей почуття радощів, забезпечити успіх у навчанні. Психологи довели, що успішність дитини хоча б у одній сфері діяльності приводить до формування психологічної установки на успішність та радість, що завдяки синергетичному ефекту спрямовує будь-яку діяльність дитини на досягнення успіху. І навпаки, якщо дитина не пізнала успіх та радість під час навчання у школі, то у подальшому житті для неї буде вельми проблематичним досягти успіху. А це призводить до формування егоцентричної та егоїстичної позиції, які живлять агресивне світосприйняття. Дійсно, *джерелом агресії можна вважати принцип егоцентризму*, за якого людина вірить, що світ обертається довкола неї. Наріжним механізмом розвитку егоцентризму є, на наш погляд, висока самооцінка особистості, високий рівень індивідуальних домагань, що компенсує неблагополучний оцінний досвід, нездатність домогтися успіху в тій або іншій сфері життєдіяльності [29, 96]. Тобто, нерозв'язний характер внутрішнього протиріччя між вимогами батьків і в цілому зовнішнього середовища, неможливість їм відповідати виявляє джерело постійної афективної напруженості, що в багатьох випадках призводить до компенсаторної гіпертрофії власного "Я", та розвитку егоцентризму, хворобливого самолюбства і неадекватного почуття власної гідності [30]. Егоцентризм у даному випадку виконує захисну функцію в конфлікті між "Я" та "не-Я", призводячи до "закриття" "Я", до перекручування механізмів оцінки дійсності, сприяючи розвитку агресивного відношення до дійсності.

Отже, нездатність учня виявити свої здібності перед класом може призвести до покарання поганою оцінкою та моральним засудженням, що демобілізує учня, підриваючи віру в свої можливості. Як наслідок, знижується пошукова активність учня. Це зумовлює появу нових невдач та формування замкнутого кола неуспішності. М. Селігман у концепції "*навченої безпорадності*" довів, що люди, перед якими ставилися завдання, які принципово не мали розв'язку, виявлялися нездатними в подальшому виконати завдання, які мали розв'язок [див.: 20, с. 120].

І навпаки, успіх є шляхом до радості та синергетичного поєднання "Я" та "не-Я". Наведемо приклад [19, с. 197–198]. Директор однієї школи у дитинстві пережив стресорну ситуацію. Річ у тім, що до восьмого класу хлопець вчився добре, а потім через нові захоплення відстав з математики. Через це на черговій контрольній роботі він неправильно розв'язав задачу, за що й отримав двійку, хоча іншим учням за таку саму помилку вчителька поставила трійки. Виникла образа на несправедливість, що призвело до повного відвертання

від предмета. Це почуття підігрівалося реакцією вчительки, яка постійно йому докоряла: "Я вважала, що ти здібний, а ти...". Це призвело до погіршення справ з математики, і, як наслідок, неуспішність повністю захопила хлопця настільки, що із 9-го класу цієї школи учень повинен був піти і почав працювати, навчаючись у вечірній школі. До математики він ставився боязко, але вчителька вечірньої школи одного разу сказала: "Але ж ти здібний! Ось тобі задачі для вищої школи. Впевнена – справишся!" І учень справився, повірив у себе і вчителів, і як результат – вступ до педагогічного інституту, закінчення його з відзнакою і подальша робота директором у тій самій школі, звідки довелося піти через *комплекс неуспішності*.

В процесі педагогічної діяльності цього директора сформувалося стійке переконання в тому, що якщо ми не бажаємо "зламати" дитину в період формування її особистості, маємо за мету допомогти їй в розвитку, що ні в якому разі не можна позбавляти дитину відчуття *завтрашньої радості, віри у свої можливості*, сподівань на позитивні перспективи у майбутньому.

Слід сказати, що в основі технології "ситуації успіху" лежить особистісно орієнтований підхід до процесу навчання та виховання, а ситуація успіху є суб'єктивним психічним станом задоволення наслідком фізичної або моральної напруги виконавця справи, творця явища. Ситуація успіху досягається тоді, коли сама дитина визначає цей результат як успіх та спрямовується у майбутнє. Усвідомлення ситуації успіху учнем, розуміння її значимості виникає у нього після здолання боязкості, невміння, незнання, психологічного ураження та інших видів труднощів, які отримують втілення у певних психологічних установках.

Усі розглянуті педагогічні технології базуються на певних **наукових основах**, що впливають з певних філософських і ідеологічних принципів. У сучасному природознавстві існує безліч філософських напрямків, шкіл, які так чи інакше знаходять висвітлення в освітньому процесі [31]. Розглянемо деякі фундаментальні філософські принципи, що знаходять своє втілення в педагогічних технологіях.

Гуманізм є системою поглядів, що визнає цінність людини як особистості, її право на волевиявлення, щастя, розвиток і прояв усіх здібностей. Ця система вважає благо людини критерієм оцінки соціальних явищ, а принципи рівності, справедливості, людяності постають тут бажаною нормою відносин у суспільстві. До філософії гуманізму примикають такі напрямки, як антропософія, педоцентризм, вільне виховання, природовідповідність, неопозитивізм, позитивний екзистенціалізм. Ідеї гуманізму лежать в основі всіх релігійних систем.

Теософія є змістовним фундаментом шкіл релігійного напрямку. Теософська гуманістична парадигма має глибокі корені в народній педагогіці, досить вірно формує в молоді уявлення про добро і зло, доброчесну поведінку.

Для *антропософії* важливішою є не божественна, а людська мудрість. Цей напрям має за мету формування світогляду, спрямованого на дослідження не матеріальних, а духовних цінностей, прагне дати відповіді на питання про зміст та мету людського життя.

Педоцентризм – напрямок у філософії виховання, що виходить із пріоритету інтересів і потреб дитини, бачить основну задачу педагогіки в створенні умов для розвитку дітей.

Філософська концепція *екзистенціалізму* виходить з тези "людина є тим, що вона сама із себе робить". Представники класичного екзистенціалізму зводили суть екзистенції, її моральний аспект до почуттів і настроїв, що мають негативний характер (страх, провина, розпач), а неоекзистенціалісти беруть на озброєння деякі гуманістичні ідеї, наділяючи екзистенцію такими чеснотами, як почуття піднесеності, холонокровність, довіра, надія і віра в краще майбутнє. Завдяки цим чеснотам, вважають вони, моральний вибір людини стає свідомим і ясним, виступаючи важливою умовою його активного відношення до світу.

Концепція *прагматизму* (до якої примикають і філософські напрями неопозитивізму та неофрейдизму) виходить з того, що інтелектуальні і моральні якості особистості закладені в її унікальній природі і їхній прояв пов'язаний, насамперед, з індивідуальним досвідом людини. Звідси задачу освіти представники прагматизму бачать не у формуванні певних

моральних якостей та ціннісних орієнтацій, а лише в кількісному рості даних людині від природи здібностей. Сучасна *неопрагматистська* філософія прагне примирити суперечності між індивідуалістичною позицією особистості і бажаною гуманістичною орієнтацією.

Певною альтернативою гуманістичному напрямкові є *сцієтистсько-технократичні* концепції, раціоналізм, відверто антигуманні теорії (расові, націоналістичні й ін.). *Сцієнтизм* як світоглядна орієнтація виявляє себе в абсолютизації ролі науки і техніки в системі культури людського суспільства. Сцієтистські принципи виражаються в зовнішньому копіюванні точних і технічних наук, у штучному застосуванні математичної символіки, схематизації, теоретизуванні, технологізації і технізації. Альтернативою сцієнтизму є *природовідповідність* – світогляд, що вважає за необхідність враховувати природні задатки людини, спиратися на них, закликає до єдності людини з природою, до кооперативної та гармонічної схеми їх взаємодії.

Розглянуті вище базові принципи педагогічних технологій беруть на озброєння і наукові концепції засвоєння соціального досвіду. Розглянемо деякі з сучасних психолого-педагогічних концепцій, що пропонують певне розуміння процесу засвоєння соціального досвіду окремою людиною і відповідно структури її пізнавальних дій.

Асоціативно-рефлекторна концепція навчання спирається на основні представлення умовно-рефлекторної діяльності головного мозку, розкриті І.М.Сеченовим і І.П.Павловим. Найвизначнішими представниками і творцями цієї концепції є С.Л.Рубінштейн, Н.А.Менчинська, Д.М.Богоявленський, Ю.А.Самарін, Є.М. Кабанова-Меллер і ін. Суть цієї концепції в тому, що людський мозок має здатність не тільки запам'ятовувати сигнали органів почуттів, але також встановлювати і відтворювати зв'язки (асоціації) між окремими подіями, фактами. Відповідно до асоціативно-рефлекторної теорії, засвоєння знань, формування навичок і умінь, розвиток особистісних новоутворень людини є процесом формування різних асоціацій. Об'єднання асоціацій у системи, що приводить до формування інтелекту, відбувається в результаті аналітико-синтетичної діяльності людини.

Варто підкреслити, що розглянута концепція не враховує таких явищ, як *бісоціація* (один з механізмів творчої діяльності людини, коли встановлюються контакти між такими елементами досвіду, зв'язок яких не може бути реалізованим за допомогою асоціативних зв'язків) [32] і *дипластія* – властивий тільки людині механізм об'єднання в одному елементі досвіду і пізнання моментів (образів, понять, психологічних установок та ін.), які виключають один одного [33]. Бісоціація у даному разі може розглядатися як синергетичний принцип творчої діяльності людини, оскільки на протигагу асоціативному зв'язку понять, який виникає під впливом уже “проторованих” схем досвіду, на основі повторення понять, що виникли у часі і просторі і пов'язані з подібністю, суміжністю або контрастом, бісоціації виникають внаслідок поєднання ідей, які не мають між собою очевидної спільності і зв'язок між якими іноді виглядає як протиприродний, хаотичний, парадоксальний, тобто синергетичний.

Вважається, що у ході навчання асоціації безупинно змінюються, перетворюються, розширюються і подовжуються асоціативні ряди. Накопичення знань, формування навичок і умінь, розвиток здібностей (тобто процес утворення асоціацій) має певну логічну послідовність.

У рамках асоціативно-рефлекторної концепції освоєння особистістю соціального досвіду розроблена *теорія формування понять*, сутність якої в тому, що процес навчання розуміється як узагальнення одержуваних знань і утворення певних понять, які мають генералізуючу природу. Під поняттям у цьому випадку розуміється результат асоціацій за змістом, абстрагування й узагальнення знань, що відносяться до досліджуваного явища.

Основи *діяльнісної теорії навчання* закладені в працях А. Дістервега, а у ХХ столітті були розроблені Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О. М. Леонтьєвим, П.Я. Гальперінім, Д.Б. Ельконінім, В. В. Давидовим і ін. Ця теорія спирається на уявлення про структуру цілісної діяльності (потреби – мотиви – цілі – умови – дії) і пояснює процес активно-дослідницького засвоєння знань і умінь за допомогою мотивованого і цілеспрямованого

рішення завдань (проблем). Розробляючи окремі напрямки цієї теорії, дослідники ставили акценти на різні компоненти цілісної структури діяльності (теорія змістовного узагальнення Д.Б. Ельконіна–В.В. Давидова, теорія поетапного формування розумових дій П.Я.Гальперіна, теорія соціального навчання А. Бандури, когнітивна теорія навчання Д. Бруннера).

В основу теорії змістовного узагальнення покладена гіпотеза про провідну роль теоретичного знання і, зокрема, змістовного узагальнення у формуванні інтелекту. Організація навчання, побудованого по теоретичному типі, на думку В.В.Давидова і його послідовників, найбільш сприятлива для розумового розвитку дитини, тому таке навчання вони назвали *розвиваючим*.

Теорія поетапного формування розумових дій спирається на ідею про принципову спільність внутрішньої і зовнішньої діяльності людини, коли розумовий розвиток, як і засвоєння знань, навичок, умінь, відбувається шляхом *інтеріоризації*, тобто поетапним переходом "матеріальної" (зовнішньої) діяльності у внутрішній розумовий план. У результаті такого переходу зовнішні дії з зовнішніми предметами перетворюються в розумові, тобто інтеріаризуються та піддаються узагальненню, вербалізуються, скорочуються, стають готовими до подальшого внутрішнього розвитку, що може перевищувати можливості зовнішньої діяльності.

Біхевіористські теорії навчання (Е.Торндайк, Д.Уотсон, Б.Скіннер і ін.) мають за загальну формулу засвоєння знань схему "стимул – реакція – підкріплення". Стимул при цьому є спонукальною причиною, або ситуація, реакція на стимул – це сама фізична чи розумова дія, а підкріплення – сигнал про вірність виконання дії (що реалізується у вигляді матеріального або морального стимулювання). Заперечуючи свідомість як основний компонент людських психологічних процесів, біхевіористи аналізують лише зовнішні поведінкові акти, що, на їхню думку, утворюються шляхом механічного (фізіологічного) закріплення адекватних реакцій на стимули. Тому навчальні вправи, побудовані на біхевіористській теорії засвоєння, складаються з дрібних, дробових порцій інформації, повторюваних багаторазово в різних сполученнях і забезпечуючих їхнє запам'ятовування.

Гештальттеорія (М. Вертгеймер, Г. Мюллер, В. Келер, К. Коффка, Ф. Перлз й ін.) ґрунтується на вченні про гештальте – цілісну організацію об'єкта сприйняття, за яких умов тільки і можливе засвоєння знань. Звідси будується особлива теорія засвоєння як одномоментне відображення в ході навчальної діяльності. Вправи з гештальттеорії оперують досить великими закінченими в значеннєвому відношенні фрагментами інформації, що передбачає відображення та збереження структури фрагмента і його змісту.

Теорія нейролінгвістичного програмування (НЛП, NLP Neuro Linguistic Programming) являє собою процес навчання у вигляді руху інформації крізь нервову систему людини. У моделі НЛП виділяються: а) вхід інформації, її збереження, переробка і відтворення в тій або іншій формі; б) два види інформації: сенсорна (нейро) і вербальна (лінгво); в) три типи сенсорних модальностей у дітей, що відрізняються розвитком візуальних, аудіальних або кінестетичних (дотик) каналів проходження інформації; г) два типи дітей, що відрізняються розвитком різних півкуль мозку. Кожна дитина має своє індивідуальне сполучення особливостей нервової системи, що і визначають успішність або неуспішність даної системи навчання [34].

Сугестопедична концепція навчання реалізується на основі механізму навіювання, що приводить до надзапам'ятовування та передбачає комплексне використання усіх вербальних і невербальних, зовнішніх і внутрішніх засобів сугестії [35, 249]. Сугестопедія у навчальному процесі використовує музика та йогівські вправи. Зараз у Московському державному університеті розроблено сугестивний метод *активізації резервних можливостей* [36, 17–38], який використовує синергетичний принцип колективної співпраці.

Емоційно-смісловий метод [37] використовує, окрім лівопівкульової, логіко-раціональної сфери психічної діяльності учня, правопівкульову, емоційно-підсвідому психічну діяльність, сполучаючи емоційне та логічне через рольові ігри. Цей метод має багато спільного з *аудіолінгвальним і аудіовізуальним (структурно-глобальним) методами*,

які виключають використання рідної мови та передбачають засвоєння матеріалу шляхом імітації та вивчення напам'ять.

Метод послідовного чергування циклів навчання [38] розроблено в Тбіліському державному університеті й Санкт-Петербурзькій лісотехнічній академії. Навчальний процес передбачає чергування циклів видів навчальної діяльності навчання. Закон актуалізації інформації [39] приводить нас до висновку, що лексична конструкція, яка запам'ятовується, повинна бути повторно актуалізована через сім циклів в межах тієї чи іншої одиниці часу, оскільки показано, що зі збільшенням інтервалу між сеансами запам'ятовування вербального матеріалу швидкість запам'ятовування збільшується [40].

До сугестивних методів відносяться і *сугестокібернетичний інтегральний метод*, який ґрунтується на феномені гіпермнезії [41]. Метод передбачає тривалий процес "занурення" учнів та студентів в іншомовний. Метод "занурення" [42] реалізується тут у доволі штучному мовному середовищі, де використовується обмежений і чітко визначений лексико-граматичний матеріал, який засвоюється через дидактичні ігри та театральну активність. Метод *гіннопедії*, розроблений в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України та в КДУ ім. Т. Шевченка [43] застосовується для введення уві сні інформації шляхом використання чотириелементного комплексу (триразова імітація навчальної програми та одинадцятиразова трансляція програми перед пробудженням). *Релаксопедія* також відноситься до сугестивних методик та передбачає поєднання навчальної діяльності з процесом психічної (релаксаційної) саморегуляції тих, хто навчається [44].

Ритмопедія – ще одна сугестивна методика, що базується на ритмостимуляції (комплексному впливу на аудіальний та візуальний сенсорні канали людини низькочастотними ритмічними сигналами, які сумуються в підкіркових утвореннях мозку і нав'язують організму ритми, що відповідають фазовим станам. Тут використовується ефект навіювання зовнішнього ритму, що укорінюється у сфері електричної активності мозку. [45]. Крім того, вербальний вплив на свідому лівопівкульову сферу підсилюється та потенціюється, синергезується інформацією на підсвідомому рівні завдяки світлу, кольору, звуку та мелодії.

"Безмовний шлях" (Silent Way), пошуково-творчий підхід (Explorative-Creative Way) передбачають постійне стимулювання вивчення іноземної мови через її дослідження [46; 47; 48]. Тут створюється ефект синестезії, коли звуки презентуються за допомогою кольорів, а сам навчальний процес реалізується завдяки таким принципам, як дослідження, пошук; ризик; віра в себе; самостійність; економія зусиль; самоконтроль; творчість; емоційність; мотивація до спілкування; взаємодопомога та емпатія.

Синергетичні (спільні, колективні) методи також отримали розвиток останнім часом. Тут можна говорити про *групове комунікативне навчання* (Community language Learning) [48] та *вивчення шляхом об'єднаних зусиль* (Confluent Education) [49], які використовують емоційне стимулювання шляхом використання творів мистецтв, фантазії учнів, дидактичної гри.

Слід сказати, що всі розглянуті освітні підходи так чи інакше реалізують синергетичні принципи. Так ґештальттеорія базується на принципі цілісності сприйняття та структуралізації об'єктів реальності ("*ціле більше частин*"), сугестопедична теорія використовує перехідні (синергетичну) фазові стани психіки, а нейролінгвістичне програмування бере за мету синтез всіх психофізіологічних аспектів людини. У скарбниці педагогічних систем можна знайти такі, які націлені на реалізацію зазначених підходів. Про це йдеться у наступних розділах монографії.

ГЛАВА 6. СИНЕРГЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ, АКМЕОЛОГІЯ ТА ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА

*...А если так, то что есть красота
И почему ее обожествляют люди?
Сосуд она, в котором пустота,
Или огонь, мерцающий в сосуде?*

М. Заболоцкий

Усе різноманіття життєвих цінностей людства фокусується навколо фундаментальної тріади: Істина, Добро, Краса. Кожний з елементів даної тріади являє собою специфічний спосіб осягнення й освоєння світу людиною. Пізнання Істини передбачає використання когнітивного (гносеологічного) способу відображення світу, у спектрі якого світ кристалізується як доцільна, розумна сутність. Прагнення до Добра включає в роботу аксіологічні (етичні) ресурси психічної діяльності, спрямованої на моральне освоєння світу. Осягнення Краси передбачає відображення світу в сфері перцептивно-афективного поля сприйняття дійсності людською істотою.

Ще древнім мислителям було зрозумілим, що в реальному житті людина осягає й освоює саму себе і навколишній світ у єдності Істини, Добра і Краси, а результатом такого осягнення є в ідеальному плані – світогляд (система цінностей) і в матеріально-фізичному плані – поведінка і діяльність (праксеологія). Дане положення про єдність Істини, Добра і Краси зараз актуалізується у вигляді синергетичної (цілісної, холодної) парадигми, що розглядає в нерозривній єдності всі перераховані вище складові життєвої активності людини. Тому осягти Красу людина не може поза осягненням Істини і Добра, що, в остаточному підсумку, конституює ціннісно-світоглядний та діяльнісно-поведінковий аспекти людського самовираження і самореалізації.

Виходячи з вищевикладеного, ми пропонуємо до розгляду синергетичну концепцію естетичного виховання, у рамках якої розробляється система методів і рекомендацій, спрямованих на синергізацію естетичного виховання в плані його компонентів (когнітивного, перцептивно-афективного, ціннісно-світоглядного і діяльнісно-поведінкового) і змісту (музичний, образотворчий, синтетичний, тобто хореографічний аспекти).

На рівні змісту естетичного виховання пропонується поєднати в одному предметі вивчення музичного, образотворчого і хореографічного аспектів (що реалізується як євритмія у традиції Вальдорфської школи), коли, наприклад, образ образотворчого мистецтва сприймається в його переломленні через музику і рух. На рівні компонентів естетичного виховання пропонується їх синергізація (школа Щетиніна).

У сфері когнітивній пропонується приводити до гармонії правопівкульовий (конкретно-образний) і лівопівкульовий (абстрактно-логічний) способи переробки інформації людиною (школа Шаталова).

У сфері перцептивно-афективній виявляється завдання розвинути до рівня синестезії три сенсорні системи (одна або дві з яких зазвичай займають позицію домінуючих) – аудіальну, візуальну і кін естетичну, і зробити всі ці системи ведучими (техніки нейролінгвістичного програмування).

Синергізація ціннісно-світоглядної сфери передбачає занурення учнів в ауру "різноманітного" світогляду, що породжує толерантність до різних ціннісних орієнтацій і відповідає принципів багатомірності Істини (гуманістична психологія).

Синергізація діяльнісно-поведінкової сфери людини передбачає розширення рольового репертуару учнів, що дозволяє успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів діяльності.

Одним із прикладів реалізації синергетичної концепції естетичного виховання ми знаходимо у педагогічній прощині *вальдорфської педагогіки*. У ХХ столітті німецький

філософ, дослідник творчості Гете, Міллера *Рудольф Штейнер* поставив своїм завданням формування особистості як цілісної єдності. Така ідея перетворилась сьогодні у широкий педагогічний рух і має назву *вальдорфська педагогіка*. Перша вальдорфська школа була відкрита у Німеччині у 1919 році у м.Штутгарт для дітей робітників і службовців тютюнової фабрики Вальдорф-Асторія. В основу педагогічної концепції цієї школи, яка отримала назву за місцем її утворення, покладено релігійно-філософське вчення Р.Штайнера – *антропософія*. Це вчення названо його послідовниками “найпрогресивнішим духовно-науковим напрямом ХХ століття”.

Згідно з розумінням антропософії, розвиток людини відбувається за семирічними ритмами. Знання їх сутності дозволяє правильно будувати виховний процес. Протягом кожного з семи років відбувається дозрівання одного з елементів складної людської природи.

Головними принципами діяльності вальдорфської школи є: принцип *виховання у дусі свободи*, який полягає у необхідності вести дитину до вільного і плідного самопізнання, самовизначення, до повноцінного розвитку всіх сил особистості; принцип цілісності формування особистості: тілесної, душевної і духовної її сторін; принцип циклічності навчально-виховної діяльності, який полягає в урахуванні особливостей вікових циклів розвитку, добових біоритмів, у застосуванні методу епох у навчальному процесі, ритмічних вправ тощо; принцип авторитету вчителя, вихователя, батьків, духовного ідеалу.

Організація навчального процесу у вальдорфських школах має ряд специфічних особливостей. У них відсутня абсолютизація предметних уроків як основної форми навчального процесу: 45-хвилинні уроки поєднуються тут із заняттями за *методом епох*. Сутність методу епох полягає у тому, що викладання предмета проводиться кожного навчального дня протягом 3–4 тижнів на півторагодинних заняттях. За цей навчальний час, що складає близько 50 годин, засвоюється більша частина навчального матеріалу відповідного року або навіть весь матеріал з предмету за рік. У такий спосіб викладаються провідні академічні дисципліни: рідна мова і література, математика, історія, фізика, хімія, біологія, географія, історія мистецтва, праця. На вивчення таких предметів як рідна мова, математика у старших класах виділяють по дві епохи (8 тижнів). Після 12 години дня у вальдорфських школах починаються уроки, які не пов'язані з великим інтелектуальним напруженням. Це ще одна особливість організації навчального процесу у подібних школах. Такий розподіл навчального часу пояснюється врахуванням *щоденних біологічних ритмів дитячого організму*: пік інтелектуальної активності припадає на першу половину дня – від 5 до 12 годин. Опівдні ж настає спад інтелектуальної активності.

Отже, після інтелектуально насичених занять першої половини дня йдуть два інші компоненти, що разом складають *потрійний ритм життя* вальдорфської школи. Другий компонент – заняття естетично-художнього циклу – музика, живопис, скульптура, архітектура, театр, евритмія (особливий вид мистецтва, синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі). Нарешті, третій компонент – заняття ручною працею: столярною і слюсарною справою, шиттям, плетінням тощо.

Навчання у вальдорфській школі являє собою процес *результативної дії*. Учитель викладає матеріал не рецептивним, а продуктивним методом, тобто не дає готових визначень та рецептів, а сам здійснює разом з дітьми всі дії, необхідні для відповідних умовиводів: малює разом з ними малюнок до прочитаної казки, складає план місцевості під час уроку-походу. І у всіх випадках в процесі спільної дії у кожного народжується свій зразок. Один із головних методів вальдорфської школи – *образний виклад* матеріалу на будь-якому занятті. Дітей вчать образно мислити, співпереживати, співчувати, тобто включають у процес пізнання всю людину, її уявлення, фантазію, почуття. Традиційним для вальдорфських шкіл є *гетеаністичний метод пізнання*, який означає буквально – пізнавати світ, пізнаючи себе, пізнавати себе, пізнаючи світ [див.: 1].

Тут можна відмітити й досвід М.П. Кравця, що навчає музиці. Його учні не лише слухають музику, але й вчать виражати музичні звуки різним чином: фізично, підбирають до них графічні зображення, колір, виконують ритмічні рухи, малюють на музичні теми,

імпровізують тощо [див.: 2, 87]. Тут ми маємо спробу розвинути синестезійні якості в учнів, тобто навчити їх сполучати дії різних аналізаторів чуттів, що пов'язані функціонально з правою та лівою півкулями.

Педагогічна система В. А. Сухомлинського також виявляє ідеї всебічного синергійного розвитку особистості. Незадовго до смерті вчений підготував доповідь для захисту докторської дисертації за сукупністю друкованих праць за назвою *"Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості"*. У Павлівській середній школі, де директором був В. А. Сухомлинський, гармонізація відносин у дитячому співтоваристві досягалася за допомогою включення вихованців у різноманітні учнівські об'єднання – навчальні, дослідницькі, виробничі, за інтересами, суспільно-корисного напрямку, творчі й ін. (ефект розширення рольового репертуару).

Сухомлинський проводив експеримент по підготовці шестирічних дітей до систематичного навчання. Педагог враховував такі особливості дитячого мислення й оволодіння світом, як пластичність, емоційну окрашеність думки, образність. Велике значення Сухомлинський надавав виховному впливу казки на особистість шестирічного школяра. Тому в Павлівській школі була обладнана дитяча кімната казки. Тут діти не тільки слухали казки, включаючись в чарівне дійство, але і складали їх самі, що продовжувалося до 7-го класу. У меморіальному музеї Сухомлинського зберігається 70 томів дитячих казок.

Зазначимо, що ідея всебічно-синергійного розвитку людини реалізується у такому напрямку, як **акмеологія**. Розглянемо її більш докладно.

Одним з фундаментальних відкриттів науки як форми суспільної свідомості є цілісність, синергія, що виявляє феномен "непричинних" цілісно-синхронічних зв'язків, коли цілокупності виявляються володіючими властивостями, що принципово не можуть бути отримані з властивостей їхніх складових частин. Таким чином, цілісність є, насамперед, парадоксальна сутність, оскільки вона з'являється там, де спостерігається процес досягнення єдності протилежностей, синтезу функціонально і субстанціонально різних і навіть протилежних речей.

Людина як мисляча істота також постає цілісною істотою не тільки в плані своєї психофізіології, але і мислення, оскільки вона володіє феноменом дипластії – здатності розглядати в одному контексті й ототожнювати два протилежних елементи, що виключають один одного.

Про феномен Цілого говориться в езотеричних джерелах, де ми можемо довідатися про такі поняття, як "егрегор", "групово душа" і ін., існування яких відкидається тими, хто не розуміє, що все життя являє собою серію групувань: від мікроскопічної тварини до людини кожен організм, кожен окремих орган являє собою групу, що знаходиться на певному ступені універсальної шкали живої субстанції, котра співвідноситься з "живою речовиною" В. І. Вернадського.

У теоретичній площині аналізу феномена Цілого можна концептуалізувати синергетичний принцип нааддитивності, що вказує на те, що *"ціле функціонально більше частин"*. Даний принцип, що може бути наріжним при аналізі феноменів акме людини, відіграє роль "будівельних лісів" у синергетиці (науці про самоорганізацію складних цілісних, відкритих систем), яка все більше виявляє міждисциплінарний, а тому евристичний характер.

Синергетичний підхід до аналізу дійсності може виявитися корисним у сфері акмеології, що, подібно до синергетики, виявляє необхідність в подоланні класичного лапласівського принципу детермінізму, відповідно до якого будь-яка зовнішня причина діє безпосередньо й однозначно визначає кінцевий результат впливу [див. 3, 53–67; 2].

Крім того, як і синергетика, акмеологія виявляє риси міждисциплінарної області досліджень, оскільки "акмеологія покликана створити науковий апарат, який би дозволив адекватно відбивати проблему ефективного розвитку і становлення людини у всій сукупності її якостей", виявляючи "методологічну проблему ліквідації термінологічних дискусій і об'єднання понятійного апарату психології, медицини і педагогіки в єдиному

акмеологічному тезаурусі... ставиться задача об'єднання й упорядкування дескриптивного апарату економіки, етики, етнології, соціології, психології і педагогіки з обліком соціогенезу" [3, 53–67].

Акмеологія, подібно синергетиці, націлена на реалізацію принципу цілісності, оскільки акме людини, що знаходиться у фокусі вивчення акмеології, розуміється нею як гармонічна єдність психологічних і соціальних установок, у межах чого виявляється досяжною повнота буття в рамках індивідуального стану [4, 164; 5].

Можна сказати, що акме, як головний об'єкт дослідження акмеології, є атрибут творчої, гармонічної самоактуалізованої (згідно А. Маслоу) особистості, що є цілісною сутністю. У сфері останньої досягається синергійне, гармонічне узгодження всіх вимірів людської особистості, що складають її творчу повноту.

Базуючись на даному визначенні акме людини, можна побудувати *технологію її формування*, націлену на розвиток творчо-гармонічної особистості, що є, як учить психологія, цілісною істотою, оскільки креативні люди виявляють амбівалентні, парадоксально-двоїсті, що виключають один одного, особливості. Наприклад, вони одночасно поведуть себе як екстраверти й інтроверти, виявляючи скромність і гордість, бунтарський дух і консерватизм і т.д. [6].

Цілісність людини, як шлях до досягнення акме, реалізується на декількох психічних рівнях, один із яких пов'язаний з людськими чуттями, що реалізуються в рамках функцій аналізаторів чуттів: зорового, слухового, кінестетичного. Дані аналізатори в рамках нейролінгвістичного програмування розглядаються як репрезентативні системи, що характеризують сферу відчуттів людини і багато в чому визначають стратегії її сприйняття, пізнання й освоєння дійсності. Як показують дослідження, людина найчастіше виявляється однобокою істотою з переважним розвитком однієї або двох репрезентативних систем, що породжує певні психологічні труднощі під час взаємодії з навколишнім світом із усіма психічними і соціальними наслідками, що випливають з цього. Тому гармонізація людини у функціональній площині її відчуттів полягає в тому, щоб розбудити синергійні ресурси аналізаторів почуттів, тобто перебороти їхню сенсорну однобокість.

Гармонізація сенсорних систем людини в ідеалі передбачає розвиток *синестезії* як акмеологічної здатності. Вона забезпечує переплетення і злиття функцій аналізаторів почуттів, коли один, наприклад, слуховий подразник, реалізується не тільки на рівні слухового, але і зорового, іноді тактильного сенсорного аналізатора, створюючи ефект, коли "звуки світять, а фарби співають, і запахи закохуються" [7, 16].

Відомі технології формування синестезії як творчого, цілісно-синергетичного утворення. У дослідженнях по виявленню феномена багатомірності відчуттів випробуванням пред'являли різні звуки. При послідовному зменшенні від серії до серії різниці між звуковими стимулами, коли випробуваний більше не в змозі розрізнити їх по силі голосу, він починає чути в переданих звуках нові, надаючи їм раніше неспецифічні якості, і навчається використовувати дані якості для розрізнення звуків, які у цьому разі можуть здаватися гладкими, шорсткуватими, матовими, блискучими і т.д., словом, тут використовується весь різноманітний перцептивний спектр людини [8].

Якщо акме людини, як ми показали вище, є синергійною сутністю, то її розвиток проходить шляхом формування не тільки синестезії як функціональної єдності відчуттів, але шляхом функціонального узгодження свідомості і несвідомого аспекта психічної діяльності, що співвідносяться з функціями лівої і правої півкуль головного мозку людини. Таким чином, можна говорити про синергетичну спаяність емоційно-образної й абстрактно-логічної стратегій пізнання й освоєння світу.

ГЛАВА 7. МЕТОДИКА В. М. БРОННІКОВА ТА ТРАНСПЕРСОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ СТ. ГРОФА

Почему Небытие позволяет эфемерному миру вторгаться в царство тишины? За что меня так тяжело оскорбили, унизили? Я обнимала Беспредельность, а меня снова втиснули в ничемную плоть.

О. Бердник [Бердник, 1991]

Розглянемо одну з найбільш радикальних новітніх освітніх технологій розвитку людини, де знайшли своє втілення розглянуті вище принципи нової парадигми освіти, а саме: метод розкриття надприродних можливостей людини В. М. Броннікова [див. 3] (який розробив новий науковий напрям – космопсихобіологію). Цей метод був досліджуваний у МГУ, НДІ педіатрії РАМ РФ, Українській академії медичних наук, НДІ фізико-хімічної медицини РФ, НДІ традиційних методів лікування Міністерства охорони здоров'я РФ, у НДІ мозку РАМ РФ, НДІ психології Міністерства охорони здоров'я РФ й ін.

Один з аспектів надприродних можливостей людини – формування у людини біокомп'ютера, який дає практично необмежені перспективи для саморозвитку: це і можливість робити найскладніші математичні операції, спроможність бачити з закритими очима оточуючий простір і людський організм зсередини, бачити структури атомів, клітин (про що пише, до речі, і Ст. Гроф), розвивати різні феноменальні здібності людини (різні види пам'яті – фотографічну, музичну, комп'ютерну, різноманітні можливості бачення, нестандартні засоби одержання інформації, такі, як сканування простору, телепатія й ін.).

Цікаво, що для організації стабільної роботи біокомп'ютера потрібно вмикання в роботу *правої півкулі* головного мозку людини, яка домінувала у людини на початку її історичного розвитку, про що ми можемо дізнатися з книги Л. Леві-Брюля “*Первісне мислення*”, де він, аналізуючи первісні міфи, вірування, звичаї, робить висновок про істотну відмінність первісного пралогічного мислення від свідомості цивілізованої людини. Специфічність первісного мислення характеризується тим, що воно містичне, або магічне, у ньому немає розходження між природним і надприродним, сном і бадьорістю, частиною і цілим. У пралогічному мисленні пам'ять має цілком іншу форму й інші тенденції. Її можна порівняти з ейдетичною пам'яттю, що властива маленьким дітям.

Дана пам'ять є одночасно дуже точною і дуже ефективною. Вона відтворює складні колективні уявлення з найбільшим багатством деталей і завжди в тому порядку, у якому вони традиційно пов'язані між собою відповідно до містичних відношень. Особливо чудовою формою цієї пам'яті є та, що до дрібних деталей зберігає образ тих місцевостей, де пройшла примітивна людина, що дозволяє їй знаходити дорогу з такою впевненістю, що вражає європейця. Ця топографічна пам'ять у північноамериканських індіанців граничить із чудом: їм достатньо побувати один раз у якомусь місці для того, щоб назавжди точно запам'ятати його.

Для того, щоб проаналізувати суть методу розкриття надможливостей В. М. Броннікова, поговоримо про розвиток людини. Воно дає нам універсальну схему розгортання будь-якого процесу, що витоково виявляється як недиференційована сутність, де основні параметри процесу подані в прихованому, латентному вигляді і поки що не виокремлюються для аналізу і виміру. Прикладом може слугувати феномен сингулярного стану матерії, у якому чотири види фундаментальної фізичної взаємодії (сильна, слабка, електромагнітна і гравітаційна) співіснують у вигляді так званої “великої об'єднуючої взаємодії”. Корпускулярно-хвилясті властивості елементарних часток також являють собою щось єдине у виді принципово нероздільної цілісності. Всесвіт на його фундаментальному квантовому рівні також являє собою єдиний неподільний комплекс, елементи якого не диференціюються в силу властивості їм несилової (непричинної) взаємної кореляції.

Людина також витоково постає перед дослідником як дещо ціле: у дитини перших днів життя аналізатори відчуттів ще практично функціонально не диференціюються: можливості візуальної модальності ще неадекватні, а слухова модальність практично ніяк себе не проявляє. Вся сфера чутливості в немовляти сфокусована в основному в площині кінестетики (моторно-тактильні відчуття). Якщо взяти до відома, що права півкуля головного мозку функціонально більше пов'язана з візуальною модальністю, ліва – з аудіальною, а функціональний синтез півкуль в основному пов'язаний із діяльністю кінестетичної модальності, коли саме в зоні кінестетичної репрезентації мозку в максимальному ступені перетинаються дві півкулі [див. 5, 109] (це виникає з того, що витоково в немовляти півкулі функціонально єдині і працюють за функціональною схемою правої півкулі), то можна дійти висновку: квітка сфери відчуттів спочатку розкривається як єдиний кінестетичний аналізатор, а потім уже виявляються пелюстки аудіальної та візуальної модальностей.

Таким чином, стан неподільності внутрішнього і зовнішнього людини (немовляти) і оточуючого її середовища, що найбільш повно виявляється в площині феномена органічної єдності ембріонального і материнського організмів, – даний стан єдності людини і світу реалізується в основному в сфері *кінестетики*.

Такий висновок можна зробити і на основі виявленого факту: переключення сенсорної уваги на стимули тактильної модальності сприяє розвитку альфа-активності ЕЕГ, що виконує роль чинника електричної активності, що синхронізує процеси головного мозку. Н. Вінер у книзі "*Кібернетика*" описав процедуру математичного аналізу енцефалограм людського мозку, який показав, що на частоті альфа-ритму (близько 9–10 коливань у секунду) має місце процес часової селекції, при цьому альфа-ритм виконує роль синхронізатора електроритмики мозку. Обчислення Н. Вінера виявилися вірними. З позиції аналізу нейро-фізіологічної моделі мозку, обсяг пам'яті й інші характеристики перцептивних і когнітивних процесів є "функцією параметрів частот біоелектричної активності в діапазоні альфа-ритму" [2].

Переключення ж сенсорної уваги зі стимулів тактильної модальності на стимули зорової модальності при закритих очах випробуваннях призводить до депресії альфа-активності ЕЕГ, тобто до десинхронізації ЕЕГ, а повторне переключення уваги призводить до її відновлення [див. 4]. Отже, кінестетика активізує процеси синхронізації біоелектричної активності мозку, приводячи до функціональної єдності його півкуль.

Розвиток інших векторів чутливості сприяє формуванню індивідуально-егоцентричного статусу поведінкової і психофізіологічної роздільності внутрішнього і зовнішнього, людини і світу. Універсальна парадигма розвитку, що ми розробляємо, виявляє кінцеву інтегральну фазу синергетичної неподільності внутрішнього і зовнішнього аспектів людини, його свідомості і підсвідомості, соматички і психіки, фазу синестетичної сплавки аналізаторів відчуттів, коли три сфери відчуттів – аудіальна, візуальна і кінестетична – починають працювати в єдиній функціональній площині.

Саме це призводить до розкриття надзможливостей людини, що реалізуються у феномені біокомп'ютера, що є одним із результатів сучасних технологій розвитку людини. З позиції вищенаведеного аналізу суть даних технологій стає цілком зрозумілою. Всі вони так чи інакше витоково спрямовані на розвиток функціональних можливостей кінестетики, удосконалення якої супроводжується одночасним функціонуванням двох інших модальностей, коли вправі з розвитку кінестетичної чутливості робляться з відкритими очима в атмосфері певної активності й аудіальної модальності. Таким чином, розвиток кінестетичної модальності відбувається на фоні активності інших видів відчуттів, що повинно призвести до їхньої функціональної сплавки і виходу на стан півкульового синтезу, що виявляє найдивовижніші феномени.

Можна вичленувати такий механізм активізації візуальної чутливості, що досягає рівня мікро- і телескопа. Між кінестетичною і візуальною (ейдетичною) модальностями встановлюється умовно-рефлекторний зв'язок, тому що розвиток тактильної чутливості тут йде на тлі працюючого візуального аналізатора відчуттів. Між кінестетикою і ейдетикою

установлюється певна психофізіологічна відповідність, коли кінестетичні сигнали підкріплюються візуальними. Після того, як дана відповідність буде встановлена, а можливості кінестетичної модальності розширені, людина може з закритими очима сприймати кінестетичні сигнали зовнішнього середовища, що починають дублюватися візуальними сигналами на її внутрішньому зоровому екрані. Це в даному випадку і називається яснобаченням.

Розуміння методу, який ми розглянули вище, може бути поглибленим, якщо ми проаналізуємо трансперсональну психологію Ст. Грофа. Ст. Гроф у книзі *“Подорож у пошуках себе”* [1, 82–83, 174–177] говорить про особливі змінені стани свідомості, названі трансперсональними, тому що вони дозволять трансцендувати (переборювати) рамки простору і часу нашого феноменального світу. Дані стани можуть виникати спонтанно в результаті стресів, потрясінь. Ст. Гроф протягом 30 років вивчав змінені стани свідомості, викликувані психоделіками. Потім він винайшов свій метод ініціювання змінених станів, що базується на вивченні релігійного досвіду збагнення Вищої реальності. Даний метод був названий холотропним диханням, тобто диханням у найбільш швидкому темпі під особливу ритмічну музику. У результаті того, що через якийсь час (сеанс холотропного дихання може продовжуватися до 3–4 годин) біологічний час людини прискориться в результаті прискорення органічних процесів, викликаних швидким подихом, а також у результаті досягнення стану самогіпнозу, людина усе більш занурюється, регресує усередину свого життя аж до народження і нижче, переживаючи її як би заново. У процесі такого переживання стреси, негативні моменти людського життя одержують повторну актуалізацію, що приводить до звільнення від них. Трансперсональний стан свідомості дозволяє не тільки одержати психосоматичний доступ до багатьох куточків людського життя в минулому (а іноді і в майбутньому), але і перебороти просторово-часові обмеження нашої повсякденної свідомості. Створений Ст. Грофом напрямок вивчення людини і Всесвіту є науковим і в цілому прийнятий психологами і психіатрами.

Трансперсональні переживання виявляють характеристики, що змушують сумніватися в більшості фундаментальних передумов матеріалістичної науки і механістичного світогляду. Будь-яке неупереджене вивчення трансперсональної області психіки приводить до висновку, що ці спостереження являють собою серйозний виклик ньютону-картезіанській (класичній) парадигмі західної науки. Люди, що пережили епізоди зачаття чи перебування в утробі матері, елементи свідомості тканин, чи органів кліток, здобувають при цьому з погляду медицини відомості щодо анатомії, фізіології і біохімії відповідних процесів. Переживання спогадів предків, досвіду расового і колективного несвідомого, минулих утілень також часто містять точні деталі архітектури, одягу, зброї, мистецтва, соціальної структури і релігійної практики відповідних культур чи періодів, навіть інформацію про конкретні історичні події. Люди, що переживають філогенетичні епізоди чи ототожнення з існуючими формами життя, знаходять їх не тільки справжніми і переконливими, але також одержують багато інформації щодо психології тварин, етології, їхніх специфічних звичок і особливостей репродуктивного циклу. У деяких випадках це супроводжується архаїчною м'язовою енервациєю, не характерною для людини, чи навіть складними діями, такими, як виконання шлюбного танцю.

Люди, що переживають епізоди ототожнення з рослинами чи їхніми частинами, часто подають важливі відомості про процеси, що відбуваються в них – проростання насіння, фотосинтезу в листках, ролі ауксину для росту, обміну води і мінералів у кореневій системі, про запилення. Часто зустрічається переконливе почуття свідомого ототожнення з неживою матерією чи неорганічними процесами – водою в океані, вогнем, блискавкою, діяльністю вулканів, ураганами, із золотом, алмазами, гранітом і навіть із зірками, галактиками, атомами і молекулами. Такого роду переживання теж можуть іноді приносити точну інформацію про різні природні процеси.

Особлива категорія трансперсональних переживань – телепатія, парапсихологічна діагностика, ясновидіння, передбачення майбутнього, психометрія, позатілесні переживання

й ін. стає предметом експериментальних досліджень. Це єдиний тип трансперсональних феноменів, що обговорюється в академічних колах, хоча, на жаль, з чималою часткою упередженості.

Філософські труднощі аналізу цих станів збільшуються тим, що в незвичайних станах свідомості відображення матеріального світу переплітається зі змістом, що з погляду західної людини не належить об'єктивній реальності. Можна згадати тут юнгівські архетипи – світ божеств, демонів, деміургів, героїв, наділених надлюдськими здібностями, і складні міфологічні, легендарні епізоди. Однак навіть такі переживання можуть подавати точну інформацію про релігійний символізм, фольклор і міфологічні структури в різних культурах, раніше невідомих людині.

Існування і природа трансперсональних переживань порушують деякі найбільш фундаментальні припущення механістичної науки. Вони вимагають визнання таких удаваних абсурдними представлень, як відносність і умовність усіх фізичних границь, непросторові зв'язки Всесенної, комунікація за допомогою невідомих засобів і каналів, пам'ять без матеріального субстрату, нелінійність часу, свідомість, зв'язана з усіма живими організмами, у тому числі з нижчими тваринами, рослинами, одноклітинними і вірусами, і навіть неорганічною матерією.

Багато трансперсональних переживань включають недоступні безпосередньо органам чуттів людини події макрокосму і мікркосму чи періодів, що передують виникненню Сонячної системи, формуванню Землі, появі живих організмів, розвитку центральної нервової системи, появі homo sapiens. Усе це ясно вказує на те, що якимсь невідомим поки чином свідомість людини містить інформацію про весь Всесвіт, про все існування. Людина володіє потенційним емпіричним доступом до будь-якої його частини й у деякому змісті є всією космічною мережею, будучи одночасно мізерно малою її частиною, окремою і незначною біологічною істотою.

Грегорі Бейтсон, що досяг у своїй роботі блискучого синтезу точок зору кібернетики, теорії інформації і теорії систем, еволюційної теорії, антропології і психології [6], дійшов висновку, що не тільки можливо, але і логічно необхідно припускати існування психічних процесів на всіх рівнях природних феноменів достатньої складності – на рівні кліток, органів, тканин, організмів, груп тварин і людей, екосистем і навіть Землі і Всесвіту в цілому. У цьому способі мислення наука знову прийшла до старого уявлення про існування іманентного Бога Спінози. Зовсім незалежно Джеймс Лавлок виявив у своїй книзі "*Гей*" новий погляд на життя на Землі [11]. Свідчення того, що тонкі гомеостатичні механізми, що підтримують сталість температури Землі і концентрацію ключових компонентів (солей, кисню, аміаку й озону) в атмосфері, океанській воді і ґрунті, змушують припустити, що Земля подібна розумному організму. До аналогічних висновків прийшли й інші дослідники [15; 16].

Трансперсональні переживання, як щось зовсім несумісне з механістичною наукою, співзвучні революційному розвитку різних наукових дисциплін, у якому виявляється нова наукова парадигма. Серед дисциплін і понять, що зробили свій внесок у цю кардинальну зміну світогляду, можна назвати квантово-релятивістську фізику [9], астрофізику [10], кібернетику, теорію інформації і теорію систем [6; 12; 18], теорію морфічного резонансу [17], пригожинську теорію дисипативних структур [14], бомовську теорію холоруху [8], голографічну модель мозку [13], янгівську теорію процесу [20].

Трансперсональний аспект людського буття виявляє нові можливості навчання, які ми розглянемо у розділі, присвяченому так званому "резонансному навчанні".

ГЛАВА 8. РЕЗОНАНСНЕ НАВЧАННЯ

*Милый друг, иль ты не видишь, что все видимое нами –
Только отблеск, только тени от незримого очами?
Милый друг, иль ты не слышишь, что житейский шум трескучий –
Только отклик искаженный торжествующих созвучий?
Милый друг, иль ты не чуешь, что одно на целом свете –
Только то, что сердце сердцу говорит в немом привете?*

В. С. Соловьев

Резонансне навчання щільно пов'язане з синергетичним принципом надслабких сигналів та концепцією універсального семантичного простору Всесвіту (як і з синергетичного принципу цілісності та антропного принципу космологічного доповнення), яка впливає з філософського принципу єдності світу, а також із так званого антропного принципу [1].

Один із гносеологічних наслідків цих принципів виражається в ідеї, до якої були прихильні багато філософів, а саме – в ідеї тотожності буття і свідомості, згідно з якою закони об'єктивного світу і закони мислення виявляються ізоморфними. Тобто має місце збіг законів і форм мислення, що пізнає, із законами і формами об'єктивної реальності [2], коли, як писав Гегель, речі і мислення про них збігаються, а буття постає тотожним свідомості. Крім того, антропний принцип (або принцип космологічного доповнення) установлює доцільність існування людини у Всесвіті; він виходить із розуміння людини як органічної й активної частини космосу і Всесвіту [3].

Існують три психічних виміри людини, що можна співвіднести з трьома формами осягнення буття – *чуттєвим, раціональним і медитативним* [4], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим і їхнім функціональним синтезом.

Цікаво, що в стані медитації, як ми зазначали, спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі головного мозку людини виступають єдиним цілим [5, 34–40]. Крім того, півкулі головного мозку людини (функціональна асиметрія яких так чи інакше пов'язана з асиметрією простору і часу [6], коли можна говорити про “особливий стан простору, зайнятому організмом у процесі життя, про особливу властивість життя робити помітними право-ліві властивості простору, що іншими природними явищами не виявляються” [7, с. 73]) можна розглядати як психофізіологічний фокус людського організму, оскільки з їхніми функціями так чи інакше співвідносяться багато головних функцій організму людини [8]. Будь-яка автоматична, мимовільна дія включається в правопівкульову, а неавтоматична, довільна – лівопівкульову сфери психічної діяльності.

Варто сказати, що в цілому правопівкульова стратегія сприйняття, мислення й освоєння світу є інстинктивно-інтуїтивним, емоційно-образним, конкретно-експресивним, цілісно-синкретичним світорозумінням, що формує багатозначно-метафоричний лінгвістичний і мотиваційно-смісловий контексти відображення дійсності, “пробуджуючи” до життя такі форми суспільної свідомості, як мистецтво і релігія. Лівопівкульова стратегія, навпаки, є особистісно-вольовим, абстрактно-логічним, понятійно-концептуальним, дискретно-множинним світосприйманням, що сприяє формуванню однозначного лінгвістичного і мотиваційно-сміслового контексту відображення навколишнього світу і “пробуджує” до життя науку і філософію.

Отже, можна говорити, що сприйняття світу людиною здійснюється в межах двох каналів: 1) через правопівкульове сприйняття забезпечується цілісно-континуальний відбиток дійсності, котрий деякі філософи називають мисленням “усім тілом”; 2) через канал лівопівкульового сприйняття забезпечуються диференційовано-вибірковий, дискретний відбиток дійсності. Відомо, що людина є поліфункціональною системою, що працює як у режимі цілісного, так і дискретного відбитка й освоєння світу. Дані два режими можуть

стикатися і переходити один у одного. У цьому випадку конкретний подразник (стимул) зовнішнього середовища може “перекодуватися” і одержувати фізіологічну проекцію, йому не властиву. Це перекодування виявляє феномен синестезії [див.: 9, 16].

Права півкуля краще сприймає ліве, а ліва – праве зорове поле людини [10]. При цьому числа, букви, слова, символи краще сприймаються при їхньому пред'явленні в праве поле зору [11], у той час як конкретні предмети, образна інформація – при їхньому пред'явленні в ліве поле зору. Слід зазначити ще одну закономірність: права півкуля спрямована на сприйняття мелодійного аспекту музичної і вербальної інформації, а ліва – віддає перевагу її ритмічному малюнку. Таким чином, слова і узагалі вся вербальна і невербальна інформація може бути проаналізована з позиції її приналежності до “правої” або “лівої” інформації.

Півкулі головного мозку людини, що є її психосоматичним “фокусом”, виявляють достатньо просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу, коли усе “континуальне” сприймається переважно правою, а усе “дискретне” – лівою півкулею, при цьому в загальне поле “континуально-дискретного” аналізу потрапляють всі елементи навколишньої дійсності, такі як ідея, звук, колір, форма, запах та ін.

Таким чином, можна говорити про концепцію універсального семантичного простору (В. В. Налімов) й універсальну (розуміючу) мову, що впливає з нього [3]. Дана концепція базується на численних уявленнях сучасних дослідників щодо універсального семантичного підґрунтя світу. Відомий американський архітектор К. Александер створив спеціальну мову, де роль слова відіграють особливі просторові блоки, що відбивають властивості Всесвіту [див. 12, 126].

Ідея універсальної символіки одержала розробку в сфері екзистенціальної філософії. Ж.-П. Сартр “універсальний ключ” до тлумачення символів виявив у “психоаналізі предметів”, що був розроблений Г. Башляр. Це дало можливість з'ясувати “об'єктивну символіку” кожної речі, що формує певну “сферу змістів” [13]. Даний висновок перегукується з типолого-універсалістським вченням В. Гумбольдта про діахронічні універсалії як набір правил для деякої універсальної метамови [14]. Лінгвісти вважають, що “раніше або пізніше... спорідненість якщо не всіх, то більшості мов світу буде встановлена” [14, 19].

Розглянемо *психологію суб'єктивної семантики*, що містить багато фактів, які допомагають осмислити проблему семантичного простору Всесвіту [15]. Тут можна говорити про функціонування певних “оперативних одиниць сприйняття”, що інваріантним чином реалізують актуальний опис об'єкта і дають можливість досліджувати різноманітні семантичні поля і простори. Наприклад, в експериментах Н. Хенлі (1969) була виявлена подібність значення слів, що є назвами тварин. Виявилось, що тварини мисляться випробуваними не так, як це робиться в біологічних класифікаціях, що дані випробувані використовують ознаки екстралінгвістичного походження. Ч. Осгудом (1957) отримані координатні вектори, котрі стійко характеризують поняття, позначені словами різноманітних мов у рамках різноманітних культур. Були виявлені стійкі зчеплення властивостей об'єктів. Дослідження, проведені по виявленню “актуальних координат досвіду”, призвели до висновку про те, що візуальні об'єкти (подані в геометричних формах) зовнішнього середовища досить стійко й інваріантним чином характеризуються рецепієнтами, котрі при цьому уживають вербальний засіб опису цих об'єктів. Даний феномен виявляє “комплекси перцептивних універсалій” [15]. При цьому дослідники не виключають існування словників візуального досвіду – кінцевих систем візуальних образів, що дозволяють стійко інтерпретувати і класифікувати усі (!) об'єкти зовнішнього світу.

Більше того, виявилось, що вербальні характеристики малюнків, запропонованих одному випробуваному, можуть бути дешифровані іншим випробуваним, який за цими характеристиками (за списком властивостей) спроможний побудувати (відновити) зображення, близьке вихідному. Все це переконує нас в тому, що в людства є в наявності стійкі комплекси уявлень про змістовні властивості геометричних форм, таких, наприклад, як сніжинка, коло та ін.

Подібно до того, як звуки людської мови, як показали дослідження в сфері звукового

символізму, змістовно мотивуються [16; 17], так і окремі візуальні елементи середовища одержують подібну ж мотивацію і можуть оцінюватися в рамках вербальних описів, що укладаються в шкали “сила-слабкість”, “доброта-жорстокість”, “голод-ситість” та ін. Змістова мотивація зовнішніх стимулів характерна не тільки для звуко-візуального, але і тактильного аспектів сприйнятої інформації [15]. При цьому зображення характеризуються в першу чергу не за їх специфічними геометричними властивостями (такими, наприклад, як круглоконцентрованість, розірваність і ін.), а виходячи з емоційно-оцінювального (правопівкульового) компонента взаємодії з зовнішнім світом, коли геометричні форми постають як добрі і люті, спокійні, ласкаві тощо.

Більш того, перцептивний фон навколишнього середовища освоюється людиною саме на основі надання сенсорним стимулам середовища (або на основі витягування цих сенсорних стимулів) емоційно-оцінювальних характеристик, що свідчить про принципову єдність людини і навколишнього світу, про єдність фактологічного й етичного, що виявляється в антропному космологічному принципі.

Витоково будь-який об'єкт оцінюється (сприймається) на рівні правопівкульових, підсвідомо-симультанних механізмів психічної діяльності, коли виявляється феномен “першобачення” об'єкта як дещо нерозчленовано-цілісне [15]. При цьому активна саме права емоційно-оцінювальна півкуля, що виявляє процес оцінювання не об'єкта як такого, а його відношень і зв'язків, у тому числі і зв'язків із людиною, що його сприймає, зв'язків, що характеризують ціннісно-орієнтоване ставлення до об'єкта сприйняття, а не до його властивості. Надалі на перцептивній “арені” з'являється повторне сприйняття об'єкта (“другобачення”), що реалізується на рівні когнітивно-класифікаційних механізмів лівої півкулі, яка відбиває світ послідовно-вибірковим чином, “окутуючи” “першобачення” концептуальною схемою.

При дослідженні особливостей сприйняття візуальних образів з'ясувалося, що оцінки слів і зображень часто не збігаються, коли зображення і приписуване йому поняття можуть оцінюватися протилежним чином [15, 37]. Це свідчить про наявність первинного універсального (підсвідомо оформленого) словника людини і про його повторні вербальні (свідомі) проєкції, які часто не відповідають своєму джерелу, що призводить до феномена розірваності людини, протиріччя між свідомістю і підсвідомістю.

Можна говорити про такі сенсорні універсалії, розроблені Арнхеймом (1974), котрий побудував візуальні словники як “холодність і чистота” (витягнутий перехрест), “доброта” (округлість) і т.д. Семантико-перцептивні універсалії роблять сприйняття більш економним.

Цікаво, що на думку гештальтпсихологів [див.: 18, 204], зміст або значення речі сприймаються нами так само безпосередньо, як її колір. Значення предмета “написано на його обличчі”, а тому він володіє “фізіогномічною якістю” у тому розумінні, у якому має цю якість людина, емоції котрої виявляються “на її обличчі”. Тут можна говорити про валентність речі, що доступна для сприйняття і не присвоюється об'єкту потребами спостерігача й актом його сприйняття цього об'єкта. Об'єкт репрезентує лише ті можливості, які він репрезентує.

Все вищевикладене дозволяє припустити, що як природний, так і штучний світи сповнені сенсом, що розкривається в сфері семантичного простору, картографія якого виявляється на основі концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини.

Виходячи з вищевикладеного, можна говорити про реальність і дієвість так званого “резонансного навчання”, яке виявляє феномен передачі інформації по невербальному чи екстравербальному каналу. Відомо, що великий відсоток інформації під час спілкування, проведення занять передбається через невербальні засоби, такі як емотивний момент, жестикуляція та ін. Концепція універсального семантичного простору свідчить про те, що ідеї можуть передаватися згідно з механізмом, який ілюструється думкою, що “ідеї носяться у повітрі” [19, 95–98; 20], та можуть втілюватися у феномені “колективного безсвідомого” (К. Юнг).

У біології, біохімії цей принцип виступає у вигляді "морфогенетичних полів" [21], утворюваних, як вважають, формою і поведінкою тваринних організмів і виступаючих чинником "формуючої причинності", що зв'язують несиловим чином воєдино форми живої матерії за допомогою "морфогенетичного резонансу" [22]. Тут можна говорити й про несилові квантові ефекти (І. З. Цехмістро). У синергетиці є ідея, що завдяки дифузії та реакціям певних речовин в організмі формується прообраз структури – морфогенетичне поле. У даному випадку це передбачає взаємодію не речовини, але форм речовинних утворень [23]. Тут можна навести і явище "біогравітації" [24], парапсихологічні ефекти [25], ідею про голографічну енерго-інформаційну картину (К. Прібрам, Р. Сперрі, Д. Бом) і діалектико-моністичний логос світу (Ю. П. Трусов, Є. І. Жарковський, В. А. Тузіков, В. Н. Черепанов) [26, 91], поняття "граничної реальності" [27], "реальності неймовірного" [23] тощо.

Таким чином, у науковий обіг вводиться поняття про голографічні одиниці мислення (мислеформи), які використовуються на шляхах пошуку методик потенціалізації особистості, чим займається фізик і психолог В. Вульф, з працями котрого можна познайомитись у його книзі "Холодинаміка" [28]. Тут можна навести й дослідження І. М. Дмитрієвського, який розробив модель слабкої взаємодії біологічних об'єктів з різними компонентами реліктового випромінювання [29]. Цей вчений враховує хвильову природу всіх об'єктів природи та пояснює резонансний зв'язок свідомості людини та Всесвіту, оскільки всі об'єкти володіють власною вібрацією. На цьому принципі може базуватися феномен "резонансного навчання" [див. 20, 198–203], який полягає в тому, що учнів класу розділяють на дві групи: А – ті, хто здатен навчатися швидко, і Б – ті, хто вчиться повільно. Вчитель проводить урок за певною темою з групою А. Потім групи А і Б поєднуються і урок проводиться за темою, з якою група А вже ознайомилась. За цих умов група Б краще засвоює знання ніж тоді, коли урок з теми проводиться для учнів всього класу. Отже, невідомо як, але знання, які засвоїла група А, якимось чином передаються (резонують) учням групи Б під час пояснення нової для них теми. У рамках резонансного навчання практикується і такий метод: матеріал пояснюють одному-двом кмітливим учням, а потім чекають 1-2 тижні, поки цей матеріал не "відфільтрується" через клас на рівні "ідей, які носяться у повітрі" (тобто обмін ідеями відбувається на невербальному, резонансному рівні). І потім, коли цей матеріал починають пояснювати всьому класу, процес його засвоєння здійснюється швидко й ефективно.

Отже, на підставі деяких дивних феноменів, вивчених ученими, можна зробити висновок, що пам'ять природи побудована з "морфічних форм". Існує одна форма, котра описує решту інших. Чим більше людей розмовляє японською, тим повнішою є форма. Оскільки теорія Шелдрейка є наукова, вона може бути перевірена. Приміром, дослідники мають нову колискову пісню, написану турецьким поетом на мотив старої. Потім людей, що не знають жодного слова турецькою, просять запам'ятати обидві пісні – і нову, і стару. З'ясувалося, що вони заучують стару колискову пісню, повторювану декількома поколіннями турків, значно краще, ніж нову, що ледь з'явилася. Виявилося, що цей же ефект справедливий для інших мов.

Цікаво, що теорія "морфічного резонансу" здатна враховувати і передачу навичок, придбаних шляхом навчання. Наприклад, у дослідженнях, що проводилися в 1920-і рр. гарвардським психологом Вільямом Мак-Дугаллом, пацюків учили плавати в лабіринті. Через кілька поколінь пацюки навчилися плавати в десять разів швидше, ніж пацюки першого покоління, що вказує на збереження цих придбаних навичок. Але ще більш інтригуючим моментом було те, що коли в інших країнах вирішили продовжити експерименти з плаваючими в лабіринті пацюками, виявилося, що піддослідні пацюки відразу почали з того рівня, якого тварини в дослідженнях Мак-Дугалла досягли лише через кілька поколінь. Відповідно до теорії "морфічного резонансу" пацюка Мак-Дугалла створили особливе поле, що послужило орієнтиром для інших подібних живих істот, дозволивши їм набагато швидше навчитися плавати.

Можна зробити висновок, що людині легше засвоїти те, що підтримується стійкою морфічною формою, використовуваною багатьма, ніж вивчити щось відоме тільки деяким. Хоча Шелдрейк і вказує на можливість практичного застосування теорії, але ніхто ще не просунувся досить далеко у виявленні стійких морфічних зв'язків.

Резонансне навчання залежить від перебування у стані відповідного резонансу, а настроювання на інформаційний потік тут подібний переключенню між різними станціями на радіоприймачі. Ця езотерична ідея розглядається Шелдрейком з нової точки зору. Ідеї резонансного навчання знайшли свої втілення у практичному освітньому напрямку – "супернавчанні".

ГЛАВА 9. "СУПЕРНАВЧАННЯ"

Методи "Супернавчання" (СН) концептуалізовані американськими вченими на основі систематизації деяких ефективних навчальних та розвивальних технологій [1], оскільки вони так чи інакше використовують принцип синергетичного зближення свідомості та підсвідомого. Методи, що лежать в основі СН, значно прискорюють навчання і полегшують розуміння навчального матеріалу. СН фокусується навколо системи методів, таких, як метод переходу в антистресовий стан, тобто найкращий стан як для розуму, так і для тіла при вирішенні поставшої проблеми; покроковий, поступовий метод засвоєння інформації; метод використання музики для розвитку пам'яті, збудження мозку, встановлення зв'язку з підсвідомістю; метод використання всіх розділів вашого мозку, усіх почуттів, емоцій і уяви для підвищення психофізіологічної активності та продуктивності; метод, що дозволяє уникнути недовіри до навчання і змін.

В основу СН покладені роботи Г. Лозанова (засновника сугестології) [2] і інші джерела, такі як древня Раджа Йога або трансова наука, софрологія, наука про гармонічну свідомість [3].

Розглянемо один з прикладів застосування СН. У лекційному залі університету Токай (Японія) чотириста студентів інженерної спеціальності дихають в унісон. М'яка мелодія задає ритм вдиху і видиху відповідно до ритму читання професором лекції, узятій з його книги "Електрика і магнетизм". Коли ж Хідео Секі закінчує своє читання, світло гасне, і на великому екрані оживають яскраво розфарбовані діаграми. Відповідно до ритму зміни багатобарвних слайдів грає спокійна музика, спочатку "Air in G" Баха, потім "Часи року" Вівальді. Коли ж зникає останній кадр, студенти закривають очі і розслаблюються, слухаючи спеціально підібрану музику в стилі бароко. Знаходячись у такому комфортному стані, вони знову слухають, як професор повторює ту ж лекцію, але цього разу вже повільніше, дотримуючись тактів музики.

А житель Нью-Йорка Б. Гамільтон довів на власному прикладі, що СН прекрасно працює, навіть якщо ви займаєтеся їм один, у своїй власній квартирі. Під час безпосередніх занять з СН Гамільтон спочатку відводить кілька хвилин для переходу до стану, "найкращого" для запам'ятовування знакової та графічної інформації. Він приводить своє тіло в стан повного комфорту, потім заспокоює свій розум і зосереджується, використовуючи всю повноту уяви; після цього він розв'язує кілька нескладних задач для розминки. Відчувши себе готовим до навчання, він умикає магнітофон і прослухує запис відповідно до заданого ритму, коли чотири секунди подання інформації чергуються з чотирма секундами повної тиші. За цих умов Гамільтон дихає синхронно з записом. Коли що-небудь говорить, він затримує подих, вдихаючи і видихаючи в моменти пауз. На додаток до ритму, інформація вимовляється з трьома різними голосовими інтонаціями – нормальною, тихою і приглушеною; голосною і командною, причому вони постійно чергуються. Під час кожного заняття Гамільтон умикає спеціальну касету з музикою для СН. Після цього він лягає і закриває очі. Тепер він знову прослухує той же самий урок, але цього разу супроводжуваний музикою в стилі бароко з ритмом у 60 ударів на хвилину. У той час як чарівні звуки музики пронизують всю його істоту, Гамільтон легко переключається з тригонометрії на насичені твори Баха [1].

СН використовує принцип задоволення, почуття радості, гарного настрою, що може ініціюватися самостійно кожною людиною. При цьому почуття радості рекомендується витягати зі своєї пам'яті, воскрешаючи прекрасні моменти свого життя. Далі почуття радості може закріплюватися за допомогою "якоря" – методу, розробленого нейро-лінгвістичним програмуванням (НЛП), що дозволяє виробити умовний рефлекс радості, наприклад, на тлі певних дій. Повторення цих спеціальних дій (наприклад, схрещення пальців) може викликати потрібне відчуття. При цьому СН використовує і принцип релаксації, коли розум, знаходиться в робочому стані, а тіло розслаблене і наповнене позитивними емоціями. Можна згадати радість, що ви відчували, будучи дитиною, просинаючись вранці у день вашого народження, очікуючи подарунків, іграшок, вечірки.

Серед викладачів прискореного навчання відповідно до інструкцій Лозанова вже давно стало популярним учити людей, як подружитися з відчуттям дитинства, що знаходиться усередині, при проведенні занять, під час яких ви можете навчатися так само ефективно, як і дитина. Одна з причин, чому в класах з СН використовуються танці, спів, малювання, ігри, – необхідність зруйнувати дорослу людину і знову відродити до життя дитину, яка є тією, котра від природи володіє надздібностями до навчання, характеризується відкритістю та свіжістю сприйняття.

Подібний метод переходу в потрібний для СН стан полягає у використанні "спускового гачка", (своєрідного "якора"). Ч. Адамсон, викладач англійської, створив один з таких "гачків", використовувачи кілька квадратних метрів простору в класній кімнаті Шіцуока-інститута науки і технологи в місті Фукура в Японії. Студенти Адамсона уникали задавати питання англійською мовою. Як він міг стимулювати них робити це? Коли його учні задавали хоч якісь питання, він переходив на ту ділянку аудиторії, де звичайно не стояв. І коли питання не задавалися, він знову йшов на це ж саме місце, якого в інший час уникав. Незабаром для того, щоб перевести клас у стан задавання питань, йому було досить перейти на певну частину аудиторії. Зрозуміло, що за цією методикою можна створювати "спускові гачки" як для себе, так і для інших, незліченною безліччю способів, використовуючи для цього жести, голос, позицію і навіть відкашлюватись [4].

Ще один метод ініціації потрібних станів розробив Л. Сільверман з Нью-Йорка, що є дослідником "порад" з підсвідомості. Підсвідомі поради (впливи), звичайно у візуальній чи аудіоформі, це те, що надходить до нас за гранню свідомого сприйняття. Для того щоб перевірити, як підсвідомі поради впливають на процес навчання, Л. Сільверман і Р. Брайан-Такер свідомо вибрали несприятливе середовище. В одній спеціальній школі вони попросили 64 підлітки з порушеною психікою і карним минулим три рази на тиждень дивитися у світловий прилад, що зветься тахістоскопом. Принцип його дії заснований на чергуванні спалаху і пільми. На задній стінці цього приладу була написана фраза, але спалах світла був такий короткий, що вона не сприймалася на свідомому рівні. Через кілька тижнів роботи за такою методикою хлопці здавали стандартний тест з читання, і тут з'ясувалося, що вони стали читати краще. Їхні результати виявилися значно вищими, ніж результати контрольної групи. Крім того, незрівнянно зросли їхні успіхи з математики і відповідно обсяг виконуваних ними домашніх завдань. І навіть їхня поведінка поза уроками покращилася.

Застосування даного методу для дорослих мало теж сприятливий вплив. Коли експериментатори нарешті відкрили учням послання, що діяло на їхнє внутрішнє мислення, то учні були приємно здивовані, але аж ніяк не шоковані. Досить абсурдне послання говорило: "Ненька і я – нероздільні". Уже протягом 25 років це вставне повідомлення ("ненька") допомагає у зниженні ваги, у грі, у досягненні успіхів по математиці. У якості підсвідомого "спускового гачка" можна використовувати безліч послань, однак "ненька" виявилася одним з найбільш ефективних. Психологи присвятили не одну статтю поясненню причин, чому саме ненька робить такий ефект. Одне з пояснень полягає в тому, що це слово вводить людину в резонансний синергетичний стан, у сферу єдності з Всесвітом (матір'ю) і повноти існування. Варто сказати, що "ненька" – це тільки невелика частина з величезного набору впливу на підсвідомість, який може використовуватися з метою навчання. Слід сказати, що будь-який метод впливу на свідомість людини через її підсвідомість може бути використаним для навчання (про це ми пишемо у одному з розділів цієї книги).

Так Т. Махоні використовує принцип поєднання музики СН з підсвідомими посланнями, що значно активізує вплив, коли музика і розміряне ритмічне повторення значно підсилюють ефект послань. При цьому, як засвідчили експерименти, ефект підсилюється, якщо включити в музику мотив прощення. Наприклад, загалом запис може звучати так "Ненька і я єдині. Я прощаю неньку за те, що вона ..." (Пропуск можна заповнити, приміром, фразою "чекала від мене занадто багато".) За цією фразою має йти: "Я прощаю неньку за те, що вона не чекала від мене багато. Я прощаю себе за те, що я чекав від себе багато. Я прощаю себе за те, що не

чекав від себе так багато. Я переходжу границі, очікуючи від себе занадто багато". У такий спосіб можна перелічувати реальні особистості, зустрінуті у житті.

На одну музичну касету Т. Махоні поміщає до двохсот послань, окремі з яких тісно зв'язані один з одним. Вона з'ясувала, що для того, щоб розум зміг обробити послання, щоб він зміг трансформувати поведінку людини для одержання кращих результатів, необхідне прослуховування таких касет понад тиждень. Даний принцип може використовуватися й у процесі вивчення конкретних дисциплін. Так, якщо людина хоче допомогти собі у вивченні, наприклад, іспанської мови, Махоні радить використовувати техніки СН під час пильнування. Потім, коли ви починаєте засинати, спробуйте злитися з іспанським, уявіть собі, що вивчення іспанського – це задоволення. Скажіть собі: "Іспанський дається мені легко, без зусиль, я чую іспанські інтонації, жести легко лягають на іспанські фрази, я говорю швидко...". Махоні з'ясувала, що такий подвійний підхід дозволяє людям успішно здавати іспити і тести.

Отже, створення власних касет з потрібними посланнями для підсвідомості дозволяє досягти успіху в тій або іншій професійній діяльності, при цьому людина буде чути свій власний голос (Махоні з'ясувала, що якщо використовується чужий голос, то підсвідомість легше сприймає жіночий, а не чоловічий). Було з'ясовано також, що послання можна впроваджувати в людину і під час сну.

СН використовує і метод самодистанціювання (дисоціації), коли людина персоналізує свою підсвідомість з якимсь "Джорджем" і вчиться спілкуватися з ним, переводити свої проблеми в таке русло, щоб "Джордж" вирішував них. Наприклад, під час іспитів (після того, як ви подумки відповісте на питання усе, що знаєте) пропонується закрити очі, вісім разів повільно і глибоко вдихнути і попросити "Джорджа" увести необхідні відповіді у вашу свідомість.

Особливе місце в СН займає музика, що дозволяє розкривати внутрішні ресурси психіки людини. Дослідники з'ясували, що деякі види музики, написаної композиторами минулих століть, які творили в стилі бароко (наприклад Вівальді, Телеман і Бах), впливають на розум і пам'ять. Ці старі майстри створювали музику у відповідності зі спеціальними формулами, що передавалися з покоління в покоління музичними школами з древніх часів.

Дослідники з'ясували, що саме частина з повільним темпом творів бароко – *largo*, або *andante* з темпом, який варіюється від 55 до 65 ударів на хвилину – дає посилення навчального ефекту. Композитори бароко дуже часто писали цю повільну, заспокійливу, безтурботну музику для струнних інструментів, таких як скрипка, мандоліна, гітара, клавесин, що дають звуки, багаті на природні високочастотні гармоніки. Сьогодні відомо, що ці високочастотні звуки буквально фізично впливають енергію в мозок і тіло людини.

Створюється враження, що повільна музика бароко синхронізує роботу тіла і мозку. Музика індуціює в людині стан настороженого відпочинку. Вважається, що розслаблене тіло плюс насторожений розум є ідеальним станом для найкращої продуктивності. При цьому виявляється синергетичний ефект з'єднання процесів збудження і гальмування.

В цілому дослідження свідчать: синхронізація функцій півкуль головного мозку (до чого за допомогою музики СН можна прийти протягом декількох хвилин) є основою дзен-медитації. Така синхронізація робить діяльність мозку людини цілеспрямованою й надпродуктивною.

До подібного висновку дійшов і Г. Лозанов, який з'ясував, що названа їм "математичною" повільна музика в стилі бароко здатна викликати в учнів у стан збудженої розслабленості, тобто з'єднувати функціонально полярні процеси організму. Саме тут він побачив метод індукування оптимального стану для навчання. Такий "музичний" стан здатен замінити стан сну, необхідного при навчанні під час сну. Прискорене навчання, яке проводиться за цим методом, більше не буде прив'язане до загальних спалень в інститутах і школах. Його можна проводити всюди. Більш того, студенти, що прослуховують спеціальну музику, досягають оптимального функціонального стану непомітно для себе, без впливу якихось зримих джерел: гіпнотичного навіювання, механічного збудження; через періодичний спалах світла

або періодично повторювані звуки, без використання прийомів йога. Прослуховування розслаблюючої повільної музики бароко дало можливість цьому методу знайти широке застосування в різних областях освіти.

Г. Лозанов переконаний, що людська пам'ять не має границь. Його експерименти з використанням гіпнозу показали, що всі ми володіємо надпам'яттю, що ініціюється нашою підсвідомістю. А. Новак і Г. Лозанов змогли зв'язати воедино різні дані й побудувати цільну систему сугестологічної освіти, що дозволяє засвоювати великі масиви інформації. Як і під час навчання у сні, інформація тут подається шляхом чотирьохсекундного потоку інформації, який переривається чотирьохсекундними паузами. Кожен "блок інформації" повинен складатися не більш, ніж із семи або восьми слів (правило 7 ± 2). Як і при навчанні у сні, тут використовується спеціальна інтонація. Дослідники обчислили ідеальне число повторень, тривалість уроку, послідовність подачі матеріалу. Тести показали, що музика, написана для струнних інструментів із властивим їй багатством гармонійних обертонів, дає кращі результати в порівнянні з музикою, написаною для духових інструментів, горнів або органа. Також було показано, що найкращі результати дає музика з темпом від 60 до 64 ударів на хвилину, і вона допомагає поліпшити пам'ять узагалі. Лозанов і Новаков з'ясували, що повільна музика бароко може бути в дійсності названа музикою суперпам'яті. Повільний її темп також додає внутрішній зміст відчуттю "розширення часу". А поєднання читання текстового матеріалу з прослуховуванням спеціальної музики зв'язувало воедино діяльність правої і лівої півкуль мозку, і, як з'ясував Лозанов, при цьому дані чітко друкувалися в пам'яті.

Використовувана послідовність з "активного" концерту і наступного за ним "пасивного", складеного з повільної музики в стилі бароко, являла собою комбінацію, що здійснює на людину "вибуховий" вплив.

Основні складники музики, що зможе допомогти нам прожити без стресів перераховані нижче:

- Темп у 60 ударів на хвилину, який нейтралізовує роздратування, поліпшує пам'ять та дозволяє легко взаємодіяти з підсвідомістю.
- Певні послідовності звуків і гармонік, що вводять у стан резонансу з гармонійними елементами у Всесвіті.
- "Ударні" частоти, що допомагають сконцентруватися.
- Високочастотні звуки, що наділяють енергією наші розум і тіло і допомагають розв'язати цілий ряд проблем.

Можна говорити і про таку технологію впливу музики, де використовується "активний" концерт СН, що являє собою написану у високому темпі понадвисокочастотну класичну музику, як, наприклад, концерти і симфонії Моцарта для скрипки. Для того, щоб займатися СН за допомогою цієї музики, пропонується записати весь текст матеріалу, що вивчається, разом з фоновою музикою, при цьому нова інформація буде посилено передаватися в мозок за допомогою життєво важливих для розуму високочастотних звуків, що, як вважають деякі дослідники, виконують функцію енергетичної підзарядки нашого тіла. Цей концерт СН – особливо якщо використовується добірка з творів Моцарта – складається з музики зі спектром частот від 7000 до 8000, який, як було показано в результаті досліджень, робить максимально швидко підзарядку мозку. Музика для струнних інструментів, використовувана в першому 60-тактовому концерті СН, має звуковий спектр до 5000 Гц. Для активного концерту пропонується використовувати всю конкретну симфонію або концерт, а не фрагменти з нього, як при використанні повільної музики в стилі бароко

Коли ваш матеріал для вивчення записується поверх високочастотної музики, послідовність музики, мелодії і її динаміка (тихі і голосні ділянки і соло для різних інструментів) змішуються з навчальним матеріалом, щоб допомогти закріпити матеріал у пам'яті.

Нескінченна розмаїтість почуттів та емоцій людини є частиною СН, що спрямоване на активізацію і синергійне ввімкнення роботи всіх аналізаторів чуттів, емоцій, уяви. Тут

навчальна інформація може бути підкріплена запахами. Так можна користуватися кольоровими маркерами з різними запахами, що фіксують окремі види навчальної діяльності (наприклад, коли учні пишуть диктант, вони можуть користуватися маркерами теплої колірної гами з запахом лимона, а коли роблять арифметичні задачі – маркерами холодної колірної гами із запахом вишні. Було показано, що під час іспиту такий метод допомагає учням більш успішно справитися з завданнями.

М. Ленг з університету Айдахо проводила уроки СН зі своїм маленьким сином на тлі приємного запаху парфумів. Ф. Стауб з Єльського університету використовує принцип "навчання за допомогою запахів". Так він просить студентів свого курсу вивчити набір слів зі словника, і в той час як вони заучують цей список, кімната починає наповнятися важким, солодким запахом шоколаду, що провоціює слиновиділення. І хоча Стауб не просив студентів визубрити ці слова, через два дні він перевірів, наскільки добре вони їх запам'ятали. І знову в повітрі висів солодкий запах шоколаду. Виявилося, що ті, хто вдихав запах шоколаду як під час навчання, так і під час тестування, запам'ятали слова набагато краще, ніж студенти з груп, де не застосовувався шоколадний запах. Стауб пропонує асоціювати різні аромати з різними предметами навчання.

Дослідники з Канади також дійшли висновку, що запах поліпшує словникову пам'ять. Вони використовували для досліджень парфуми й есенцію жасмину. З'ясувалося, що пробудження пам'яті не залежить від конкретного запаху, що вдихають студенти; знов-таки ключовим було застосування того самого запаху як під час навчання, так і при відтворенні матеріалу. Вивчаючи можливості запаху, Ф. Стауб перейшов до промислових досліджень. Крім всього іншого, він працює над використанням різкого запаху при підготовці команд пілотів у випадках позаштатних ситуацій. План підготовки передбачає таку схему: виникає небезпечна ситуація, і одночасно з загорянням попереджувальних вогнів з'являється запах, що змушує команду прореагувати і згадати необхідне якнайшвидше. На відміну від інших відчуттів, запах впливає безпосередньо на мозок.

Варто сказати, що запахи, впливають на кінестетичну сферу людини, що є базовою, оскільки, як ми вже писали, аналізуючи метод В. М. Броннікова, спочатку народжена дитина володіє тільки кінестетичними можливостями, у той час як її слух і зір починають функціонувати через певний проміжок часу, немовби відокремлюючись від кінестетики. Тому кінестетичні аналізатори можна вважати синергійним перцептивним полем, у сфері якого активізуються пам'ять про натальний і ранній постнатальний періоди розвитку людини, які можна визначити як "райські". На цьому принципі працюють ароматерапевти. Як довели психологи Кембриджу, від запаху ромашки значно зростала здатність людей запам'ятовувати живі позитивні образи. Ромашка також поліпшує настрій людей і знижує виникнення негативних фантазій і сцен із гнітючим впливом.

Ще один зі шляхів СН – це рольові тренінги, що дозволяють звільнитися від принципу ототожнення себе зі своїми соціальними ролями, що розвивають уміння використовувати ресурси різних ролей. Найшвидший шлях до формування певного вміння – це уявити себе іншою людиною і перейняти її здібності, стиль поведінки та діяльності, завдяки цьому копіюється й функціональний стиль організму. Така рольова підготовка може проходити на рівні гіпнотичного трансу. Тут можна говорити про метод "штучної реінкарнації" В. М. Райкова, спрямований на виявлення і розвиток прихованих талантів людини. За допомогою цього методу в студентів, що вивчають, наприклад, природничі науки, чия здатність до малювання обмежувалася умінням виконати олівцем нескладний рисунок, раптово з'являвся талант в області образотворчого мистецтва, а для деяких з них воно навіть стало професією. Коли Райков переводив їх в інший стан (це була нова форма глибокого, але активного гіпнозу), вони починали цілком відчувати себе Пікассо, Рембрандтом або Рафаелем, і здавалося, що талант виникає просто нізвідки. У постгіпнотичному стані деякий рівень умінь, що був ініційований у гіпнотичному трансі, залишається.

Штучна реінкарнація допомагає наділяти людину вміннями та інформацією, що виникають немов би з повітря, активізувати латентні ресурси людської психіки.

Експерименти засвідчують, що для того, щоб активізувати ці ресурси, нам іноді необхідно відійти убік від свого життєвого шляху. Виникає питання: чому порушення ідентифікації особистості пробуджує здібності? Вважається, що такий досвід дозволяє проникнути в безмежні схованки "колективної підсвідомості". Створюється враження, що люди з розвиненою сферою уяви можуть черпати знання з колективної підсвідомості. Саме тому телефон практично одночасно винайшли п'ять чоловік, і саме з цієї причини Едісона у свій час обвинувачували в тому, що він телепатичним чином читає думки інших учених.

Р. Уоллес використовувала у своїй роботі принцип перевтілення, названий "Голова ретельного спостерігача". Учні Уоллес подобалося ставати "поліпшеною версією самих себе", використовуючи очі, почуття і розум спостерігача для такого ж ретельного розуміння будь-якої ситуації, як і спостерігач. Уоллес розробила свого "ретельного спостерігача" на основі книги Венгера "Надягаючи голову генія". Слід сказати, що така заміна голів – це перевірений часом метод, що використовували як індуїстські, так і західні вчителі вже багато століть.

Даний висновок укладається в пояснювальну модель Р. Шелдрейка, автора теорії "морфічного резонансу" і багатьох інших подібних теоретичних побудов, про що ми вже писали [5; 6]. Вони базуються на новій нелінійній синергетичній науковій парадигмі, яка виявляється у роботах О. Г. Гуревича, І. Прігожина, Р.Шелдрейка, А.Янга, Ф.Чу, Д.Бом, К.Прібрама, Ф.Капри, Ст. Грофа, В.П. Казначеева та ін. й створює ситуацію, коли "західна наука наближається до зсуву парадигми... зсуву, який змінить наші поняття про реальність та людську природу, який перекине міст через пролом між древньою мудрістю та сучасною наукою, примирить східну духовність з західним догматизмом" [див. 7, с. 24].

"Формуюча причинність" Р. Шелдрейка [6; див. також 8; 9] на рівні езотерики співвідноситься з "астральним тілом" як посередником між фізичним та ментальним аспектами людини, при цьому астральне тіло розуміється як "матриця", за схемою якої створюється фізичне тіло [див. 10, с. 220]. Ця концептуальна побудова співвідноситься з розумінням Всесвіту як холодного універсуму, за Д. Бомом, та К. Прібрамом [11] та багатьма іншими подібними теоретичними конструктами.

Слід сказати, що резонансне навчання як навчальна технологія залежить від перебування у стані відповідного резонансу. Зсув стану для настроювання на інформаційний потік подібний переключенню між різними станціями на радіоприймачі – це стара езотерична ідея, що Шелдрейк розглянув з наукового погляду. За допомогою теорії Шелдрейка можна пояснити, як геніальні фізики тут і там одержують величезну кількість інформації, що повинна була б знаходитись за межою їхнього розуміння. Гіпнотичні стани якоюсь мірою підтверджують ідею резонансного навчання.

Як і Райков, український викладач методів прискореного навчання В. Стефанішин, допомагав виявити нові грані і здібності розуму за допомогою гіпнотичних станів. У Київському НДІ психології він досліджував розвиток за допомогою гіпнозу. У глибокому трансі людям навіювалось, що час для них тече дуже швидко, так що вони просувалися в майбутнє на дні, місяці, роки. Їм постійно задавалися питання: "Що ви робите? Що відбувається?". А після виведення з гіпнозу їх запитували про те, яким вони бачать зараз своє майбутнє, і записували мрії. Відповідно до досліджень Стефанішина, погляд на майбутнє з гіпнотичного стану виявлявся ближче до реальності, ніж мрії цих людей і їхнє пророкування у звичайному стані.

Коли Стефанішин за допомогою гіпнотичного впливу створював мандрівників у часі, то деякі з них змогли перебороти, здавалося б, непрохідні бар'єри і говорили про свій стан до народження і після смерті. Стефанішин прийшов до висновку, що розум існує в п'ятирозмірному часі, який може бути класифікований як незвіданий потенціал.

Як і багато інших радянських учених, Стефанішин намагався використати стан глибокого трансу для прискорення навчання. Так, наприклад, увівши тринадцятилітнього хлопчика в сомнамбулічний стан, він ліквідував усі бар'єри, що заважали йому вивчати геометрію, і перетворив його на дійсного професіонала. Але Стефанішин, як і Лозанов, був упевнений,

що індивідуальне навчання умінню змінювати власний стан є набагато більш безпечним і, якщо говорити про довгострокове запам'ятовування, є більш ефективним підходом. Однією з причин, чому Лозанов, який добре володів гіпнозом, розробив суггестологію і суггестопедію, була спроба уникнути деструктивного впливу глибокого трансу на розум людини.

У загальному значенні слова, СН – це будь-яка система прискореного навчання, що знижує стрес, поліпшує пам'ять і здібності, задіює як свідомість, так і підсвідомість, поліпшує характеристики особистості в цілому, зміцнює здоров'я і збільшує творчий потенціал.

Пропонована конкретна форма СН для досягнення цих цілей використовує наступні методики: психологічну релаксацію і методи, що задіюють уяву для зняття стресу і приведення системи розум-тіло в найкращий стан для СН; 60-тактову музику в стилі бароко, що зменшує дію стресу і створює "якір" у пам'яті; дані, які вивчаються, розбиті на короткі "звукотактні" відрізки, що подаються ритмічно і інтонаційно під повільну музику у стилі бароко. Також рекомендується використовувати спеціальні концерти високочастотної музики і читання текстів з вираженням – це допоможе сповнити мозок енергією і провести балансування мозкової діяльності.

Згідно рекомендаціям СН, для того щоб прискорити навчання, на першому етапі необхідно сповільнити ритми життєдіяльності тіла, залишаючи розум у стані постійної готовності до роботи, – це і є перехід у стан, оптимальний для СН. У рамках цієї методики досягнення такого стану передбачає звільнення від усіх стресових відчуттів і напруги в тілі; розслаблення тіла та мозку від хвилювання і дратівливості; фіксування найбільш вдалих моментів життя, що приводить до виникнення позитивних емоцій, радості, задоволення; дихання у такому режимі, що збільшує приплив кисню до мозку і синхронізує роботу обох його півкуль.

ГЛАВА 10. АНАЛІЗ ДЕЯКИХ НЕТРАДИЦІЙНИХ СУГЕСТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Відомо, що оптимальним та найбільш ефективним способом оволодіння тією або іншою іноземною мовою є процес комунікації у середовищі її носіїв. Процес спілкування іноземною мовою повинен займати щонайменше декілька годин на добу для формування цього середовища. Зрозуміло й те, що середня та вища школи не в змозі створити умови для моделювання мовного середовища у повному сенсі цього слова. Нетрадиційні методи викладання іноземних мов роблять спробу розв'язати цю проблему – навчати іноземних мов за межами мовного середовища. Розглянемо деякі з них.

1. Психофізіологічна суть **гіпнозу** повністю не розкрита [1], проте можна однозначно констатувати, що гіпнотичний транс значною мірою знижує вольовий потенціал особистості, приводить до стану звуженої свідомості. Але саме чинник волевиявлення та пов'язаний з ним фактор цілепокладання складають основу функціонування особистісного початку людини. З іншого боку, людина як особистість формується на ґрунті аналітико-вербального, абстрактно-логічного мислення, відображення та опанування дійсністю. Таким чином, гіпнотичний транс знижує вербально-логічний, мовний потенціал людини. Ось чому гіпнотичний стан навряд чи може стимулювати розвиток вербально-логічного, свідомого компоненту мовної комунікації. Він може використовуватися для навіювання тих чи інших психологічних установок, що однак підриває статус свідомості як волевиявляючого та цілепокладаючого початку людини. Таким чином, очевидно, використання гіпнозу гальмує розвиток дітей як особистостей. Хоча треба додати, що при інтенсивному (комунікативному) вивченні іноземної мови активізується саме права півкуля мозку людини [2], яка активна у гіпнотичному трансі [3].

2. Перейдемо до розгляду **методу І. Давидової**. Цей метод, як і два наведених вище, є “психологічним”, “іраціональним”. Однак його ефективність вельми перебільшена. Проаналізуємо даний метод. Він використовує інформацію, що записана на магнітофонній плівці та подається слухачам. Ця інформація розподіляється серед двох каналів: вербального (частота звука тут у межах вербальної частоти) та екстравербального (частота звука тут більше вербальної – понад 20 тис. герц). В межах вербального каналу інформація, яка пред'являється, приймається на рівні нормальних порогів відчуттів слухового аналізатора. В межах екстравербального каналу інформація, що подається, сприймається на рівні, близькому до надпорогових відчуттів та виступає через це у вигляді чинника, що сприяє вмиканню механізмів сугесії, навіювання. Тут діє правило: те, що сприймається критично, на рівні лівопівкульової рефлексії, не може виступати як навіювання. Те ж, що сприймається некритично, на рівні правої півкулі мозку людини, може поставати сугестивним фактором. Не є секретом, що звук, поданий з екстравербальною частотою, який не може нести вербальної (лівопівкульової) інформації, спричиняє сугестивний вплив на людину. У зв'язку з цим можна навести дані, які доводять, що інвертована мова (тобто мова, котра записана на магнітофонну плівку та відтворюється у зворотному порядку) може сприйматися людьми на підсвідомому рівні та справляти на них сугестивний вплив, спричиняючи деякі несподівані, але наперед програмовані реакції. Існує думка, що ряд відомих поп-груп використовує цей феномен, закликаючи своїх фанів до сатанізму, споживання наркотиків тощо [4].

Таким чином, суть методу І. Давидової полягає в тому, що людині пред'являється інформація на двох рівнях: на вербальному, де вона сприймається лівою вербальною півкулею [5], та на рівні екстравербальному, підсвідомому, де інформація сприймається головним чином правою півкулею, яка функціонує у площині підсвідомого [6]. Відомо, що інформація, котра сприймається на рівні підсвідомості, виступає як сугестивний чинник, як “керівництво до дії”. Ось чому спеціальний високочастотний сигнал (“subliminal message”), котрий подається по екстравербальному каналу, може виступати у якості активізатора механізмів підсвідомого відображення та освоєння дійсності. При цьому даний

високочастотний сигнал, як ми вважаємо, “віддзеркалює”, модулює вербальний сигнал, що подається на вербальному рівні і який, таким чином, може сприйматися некритично, що сприяє його засвоєнню.

Незважаючи на те, що метод І. Давидової “адресується” нашій підсвідомості, він не завжди є ефективним засобом навчання, особливо тоді, коли використовується при навчанні дітей. Річ у тім, що діти, особливо молодші школярі, відрізняються станом нерозвиненості функціональної асиметрії півкуль головного мозку, тобто у них асиметрія свідомості та підсвідомості є вельми слабо вираженою. Ось чому метод І. Давидової, що активізує ресурси підсвідомості, виявляється неефективним щодо застосування до дітей. Але, з іншого боку, цей метод можна ефективно використовувати для навчання дорослих людей з високим індексом півкульової асиметрії. Треба додати, що існує багато методів, подібних до вищевказаного, наприклад “метод 25 кадрів”, суть якого полягає у використанні сенсорних подразників для формування відповідних психологічних установок. Пояснити суть формування психологічних установок сугестивного забарвлення можна на основі концепції функціональної асиметрії діяльності півкуль головного мозку людини. Як відомо, підсвідома сфера людської психіки пов’язана з функціонуванням правої, а її свідомість – з роботою лівої півкулі. Є докази того, що в стані трансу, зокрема гіпнотичного, активною є переважно права півкуля. Саме вплив на “правопівкульову” психіку формує певні психологічні установки у людини поза контролем з боку її свідомості, зокрема спрямованість на придбання того чи іншого товару.

Можна констатувати, як ми вже писали, що будь-яка інформація, яка сприймається і при цьому не усвідомлюється людиною, може виступати у ролі сугестора певного типу. Тонкі невлонювані подразники здатні виступати у якості сугестивного фактора. Інформація, яка використовується у процесі маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю і яка звернена до нашої свідомості, може дублюватися впливом на праву півкулю, що перетворює цю інформацію на засіб сугестії, яка здатна формувати певну психологічну установку. Сказане добре ілюструється загальновідомим прикладом про 25-й кадр кінофільму, який “вкраплюється” серед інших 24 кадрів і не усвідомлюється глядачами, впливаючи на їх підсвідомість, а тому й на поведінку.

Взагалі, існують так звані трансові методики, які можуть бути застосовні в навчальному процесі. Вони передбачають використання декількох технологій, перша з яких пов’язана з недирижуваними формами гіпнозу, одним із засновників яких був М. Еріксон [7–10]. Ця методика передбачає формування трансу як за допомогою вставних повідомлень (сигналів), що не попадають у поле свідомості, так і за допомогою образного матеріалу, яким представляється, кодується пропонується інформація, що спрямована на досягнення відповідної психічної і соматичної корекції. Третім способом наведення трансу є техніка підстроювання НЛП [11–14], що передбачає використання “якоря” – будь-якої дії, що не попадає в поле свідомого сприйняття і виявляє ефект умовнорефлекторного зв’язування нервово-психічних станів з “тригером” – дією, що може “включати”, генерувати цей стан через якийсь час за бажанням особи, що використовує “якір”. Інша техніка недирижуваного гіпнозу використовує перехідні фази психічного континуума, так звані моменти коливання уваги або взагалі – зміни будь-якого психічного стану. Дану перехідну фазу можна індукувати, тобто викликати навмисно, змінюючи лад навчальної активності учнів і студентів.

4. **Сугестопедичний метод** болгарського сугестолога Г. К. Лозанова був вельми популярним у нас та за кордоном. Однак цей метод незабаром зійшов нанівець. У пресі навіть з’явилися повідомлення, що метод Лозанова дискредитував себе. Виявилося, що багато людей, котрі брали участь в експериментах Г.К.Лозанова, через 5–10 років мов би почали страждати від різних фізіологічних порушень. Висловлювались думки, що метод сугесто-релаксаційного “занурення” порушує механізми психофізіологічної регуляції та гомеостазу. Спробуємо розібратися у цій проблемі.

Психологічна основа методу Г. К. Лозанова впливає з ефекту сенсорної депривації (“сенсорного голоду”), який достатньо вивчений психологічною наукою [15]. Відомо, що сенсорна депривація супроводжується емоційною лабільністю, відкритістю; спостерігається активізація процесів уявлення, з'являється потреба в аферентації, в зорових стимулах (що подібно до почуття голоду), а задоволення їх подібно до почуття насичення. Таким чином, можна констатувати, що “сенсорний голод” призводить до зниження порогів відчуттів, за цих умов інформація зовнішнього середовища починає бути вельми жаданою для організму. Тим більше, що найважливішою вимогою його функціонування є сенсорна інервація, що активізує та забезпечує процеси гомеостазу [16].

Основоположним засобом, який використовує Г. К. Лозанов, є досягнення стану м'язової та ментальної релаксації, яка створює фізіологічні умови для “сенсорного голоду”, що розширює канал сприйняття та засвоєння вербальної інформації. Зрозуміло, що механізм саморегулювання організму прямо пов'язаний із впливом на нього сенсорно-вербальної інформації зовнішнього середовища, до якої організм виявляється особливо сприйнятливим саме в умовах сенсорної депривації, тобто у стані релаксації. Зрозуміло й те, що використання методу Г. К. Лозанова таїть в собі можливість порушення механізмів саморегуляції людського організму. Однак даний факт не може дискредитувати сам метод. Очевидно, необхідно розробити методику відновлення та підтримки організаційного гомеостазу під час та після використання методу “релаксаційного заглиблення”, який має багато спільного з методом навчання у стані гіпнозу.

Зараз сугестопедія може вважатися однією із складових сугестопедагогіки, що є педагогічним напрямом, який з навчально-виховною метою цілеспрямовано використовує різноманітні засоби навіювання у різних станах свідомості [17–18]. Сугестивна технологія передбачає навчання на основі механізму емоційного навіювання в стані, проміжному між сном та бадьорості, що вмикає стан надзапам'ятовування, котрий передбачає комплексне використання всіх вербальних і невербальних, зовнішніх і внутрішніх засобів сугестії (навіювання). Реалізація цієї технології передбачає створення особливих психолого-педагогічних умов навчання людини. Слід сказати, що для людини, яка реалізує цю методику, повинна мати високий авторитет, широку обізнаність, видатні особисті якості, силу переконання, вміння формувати інфантилізацію, тобто стан довіри, коли учень повністю доручає себе викладачеві. Він має використовувати двоплановість при введенні навчального матеріалу, коли кожне слово, яке несе самостійне смислове навантаження, супроводжується відповідною інтонацією, жестом, мімікою тощо, що виявляє синергетичний ефект сплавлення вербального та невербального аспектів спілкування. Для учня ж важливою є віра в реалізацію навчальних завдань, позитивне емоційне підкріплення за рахунок естетичних і комфортних умов. При цьому сам процес має мати форму “занурення” в навчальну дисципліну та реалізуватися у процесі концентрованого вивчення матеріалу, коли щодня вивчається тільки одна навчальна дисципліна по 4—6 годин упродовж 2—3 місяців тощо [19].

У рамках сугестопедагогіки можна виділити напрями нижчого підпорядкування, кожен з яких певним чином зв'язаний із відповідним йому етапом розвитку сугестопедагогіки. Принципом, який визначає головні напрями сугестопедагогіки, є метод викладання нового навчального матеріалу, орієнтованого на довготривале запам'ятовування. Слід сказати, що основою такого методу є набір прийомів впливу на мнестичні можливості учнів: гіпнопедія – орієнтація на функціональні можливості “сторожового пункту” у стані природного сну; ритмопедія – організація перехідних станів біоритмів – гіпнотичних фаз; релаксопедія – прогресивна м'язова релаксація і автогенне тренування; сугестопедія – цілеспрямовані сугестивні впливи у звичайному стані свідомості загальноновизнаним педагогічним інструментарієм.

Таким чином, сугестопедичне навчання, як вважається, завдяки позитивним емоціям та приємному переживанню на тлі відсутності втоми та ефекту відпочинку, поліпшує пам'ять і сприяє прискоренню автоматизації в запам'ятовуванні нового навчального матеріалу, цей

метод розкриває резерви цілісної особистості учня, має психопрофілактичний і психолікувальний ефекти.

Вважається, що сугестопедія постає глобальною системою, яка цілеспрямовано використовує як усвідомлювані, так і неусвідомлювані форми інформації, оскільки помітну роль у виявленні резервних можливостей особистості відіграють периферійні канали сприйняття, неусвідомлені реакції, мотиви, потреби, неусвідомлені автоматизовані елементи в рамках свідомої діяльності.

Слід додати, що велике значення в сугестопедичній технології має не тільки глобальний, всеохоплюючий підхід до учня, а й до навчального змісту. Тому можна, разом з Г.К.Лозановим, стверджувати, що в основі сугестопедичної технології лежить "глобалізація плюс естетизація". З одного боку – спрямованість на цілісну живу істоту, а з іншого – використання засобів мистецтва з метою розкриття резервів пам'яті учня. Що стосується навчального матеріалу, то його глобалізація завдяки так званим глобальним темам, є використання принципу блокової подачі матеріалу, що має позитивний ефект завдяки функціональному сполученню півкульових стратегій: вивчення глобальної теми передбачає, з одного боку, те, що учні отримують цілісне враження від матеріалу, який вони вивчили, а з іншого боку – одночасно дізнаються про деякі подробиці, конкретні часткові випадки, які згодом закріплюються, розширюються, інтегруючись у загальний контекст нової та старої інформації.

Отже, в основі сугестопедичної технології знаходиться три головних принципи:

- 1) *принцип радості, ненапруженості та концентративної психорелаксації;*
- 2) *принцип єдності свідомого-парасвідомого та інтегральної мозкової активації;*
- 3) *принцип сугестивного взаємозв'язку на рівні резервного комплексу.*

Важливим є перший принцип, який передбачає відчуття радості від навчання, психічну релаксацію і ненапружену концентрацію, оскільки сугестопедія вчить, що для концентрації уваги людині не потрібне психічне, а, навпаки, доцільний психічний спокій, стан розслабленості. Що ж стосується радості, то вона є обов'язковою умовою медитативного стану, який, як ми вже писали, сполучає функціональні можливості півкуль головного мозку людини, коли протилежні функції, такі як збудження та розслаблення, приходять до "загального знаменника". Тому визначається, що у сугестопедії важливою є психічна релаксація, яка передбачає поєднання концентрації з психічною релаксацією: з одного боку – психічне розслаблення, спокій, а з іншого – концентрація уваги, можливостей пам'яті. Таке поєднання протилежних психічних станів супроводжується розкриттям резервних глибин психіки людини. Такий стан називається станом концентративної психорелаксації. Згодом сугестопедія переростає в автосугестопедію, коли принципи сугестопедії починають використовуватися учнями самостійно.

Існує проблема бар'єрів навіювання. Традиційною є думка, що неможливо навіяти людині певний психологічний стан, занурити її в гіпнотичний транс, якщо вона не згодна на це.

З точки зору А. В. Ігнатенка, який є родоначальником нового напрямку у психологічній світовій практиці, названого **психоенергосугестією** [20, 21]. Працювати зараз на вербальному рівні складно, оскільки лише третина людей відкриті вербальному навіюванню, а до інформації вербального типу сучасна людина ставиться критично, подумки аналізуючи його. Досліджуючи цю проблему, А. В. Ігнатенко дійшов висновку, що потрібні певні прийоми, які дозволять миттєво активізувати сугестивний канал, не залишаючи піддослідному часу на критичний аналіз ситуації. Ця методика, яка забезпечує вступ у рапорт (контакт) з сугестологом у переважної більшості людей була знайдена, що привело до розвитку психоенергосугестології, безсловесної форми впливу на психіку людину та на кожен соматичний її елемент (клітину, органи та системи тіла) з використанням біополів. Технологія впливу психоенергосугестії передбачає фокусування великого потоку психоенергії в зоні біоенергетичних центрів, які на Сході іменуються чакрами. Розроблена певна кількість способів та сценаріїв психоенергетичного впливу на психіку людини, один з

яких передбачає відкриття сугестивного каналу із свідомого в сферу підсвідомого, коли людська свідомість неначе ззовні на некритичному рівні сприймає процес навіювання як на вербальному, так і на невербальному рівнях.

Слід додати, що у разі, коли схема навіювання суперечить моральним установкам людини, миттєво вмикаються "охоронні центри" і "канал" перекривається. Ось чому психоенергетичний вплив вважається одним із найгуманніших форм впливу на людину, коли спостерігається розширення сфери свідомості та вихід на рівень над свідомості, у стан "творчого екстазу". Психоенергосугестія пропонує таку технологію впливу на сферу підсвідомого, коли вхід у підсвідомість, "імплантація" інформації на свідомий рівень відбувається нібито зсередини, проникаючи в більш глибокі структури мозку. На відміну від гіпнозу, який передбачає маніпуляцію свідомістю та гальмування вольових проявів особистості, при психоенергосугестивному впливові, як засвідчують експерименти, має місце процес локального гальмування та активізація центрів підсвідомості, коли загальмовані зв'язки підкірки і кори розгальмовуються, через що виявляються дивовижні психологічні феномени, один з яких виявляє синергетичне сплавлення двох протилежних станів – критичного (активного) та лабільного (пасивного). Людина починає поєднувати в одній особі саморегуляційний центр та пасивну істоту, відкрити внутрішньому впливові.

Поговоримо про негативні моменти сугестивного впливу, які мали та мають місце у соціумі [22–24]. Тут можна говорити про епідемії масового одержання, що виявляють майже стереотипні форми. У середні століття траплялися епідемії істерії на релігійному ґрунті. От що відбулося в мадридському монастирі. Майже завжди в монастирях і, головним чином, у жіночих, релігійні обряди, зосередження на чудесному спричиняли різні нервові розлади, що складають у своїй сукупності те, що називалося біснуватістю. Мадридська епідемія почалася в монастирі бенедиктинок, ігумені якого, донні Терезі, виповнилося в той час 26 років. З одною черницею раптом стали траплятися страшні конвульсії. У неї робилися раптові судорги, мертвіли і корчилися руки, виходила піна з рота, згиналося все тіло в дугу на зразок арки, що спиралася на потилицю і п'яти. Вночі хвора видавала страшні крики, і під кінець нею опанувало дійсне марення. Нещаслива оголосила, що в неї вселився демон Перегріно, який не дає їй спокою. Незабаром демони опанували всіма черницями за винятком п'яти жінок, причому сама донна Тереза теж зробилася жертвою цієї недуги. Тоді розпочалися в обителі невимовні сцени, черниці по цілих ночах вили, нявкали і гавкали, повідомляючи, що вони одержимі одним із друзів Перегріно. Монастирський духівник Франсуа Гарсія почав заклинання біснуватих, але безуспішно, після чого ця справа перейшла в руки інквізиції, що распрядилась ізолювати черниць. З цією метою вони були заслані в різні монастирі.

Беснуватість бенедиктанок наробила багато галасу, але вона незначна в порівнянні з епідемією беснуватості урсулинок, що вибухнула в 1610 році. У двох черниць монастиря урсулинок з'явилися якісь незвичайні рухи й інші дивні симптоми. Відповідно до пануючого тоді вірування, їхній духівник Ромільон вирішив, що ці черниці одержимі дияволом. Він спробував зробити над ними заклинання, але безуспішно. Переконавшись у своєму безсиллі, священик звернувся до більш могутніх екзорцистів. Коли вони приступили до однієї з черниць, Луїзи, вона зізналася, що в ній сидять три дияволи: Веррін – добрий диявол, католик, легкий, один з демонів повітря; Флевіафан, дурний диявол, що любить міркувати і протестувати, і, нарешті, третій дух нечистивих помислів, Чарівник, що послав їй цих дияволів, князь усіх чаклунів Іспанії, Франції, Англії і Туреччини – патер Луї Гофріді, що був у той час парафіяльним священником у Марселі. Його перепроводили як злочинця в місце проведення інквізиції і він зізнався, що диявол часто відвідує його, що він зазвичай чекав сатану біля дверей церкви і заразив до тисячі жінок ядовитим подихом, переданим йому Люцифером.

Луденська община урсулинок, що присвятили себе справі спасіння, складалася з дочок знатних осіб. Пріором монастиря був абат Муссо, який незабаром помер. Через нетривалий час після його кончини він один раз з'явився ігумені у вигляді мерця і наблизився до її

постелі. Вона своїми лементами розбудила всю обитель. Але після цього примара стала повертатися кожен ніч. Черниця розповіла про своє нещастя подругам. Результат вийшов зворотний: ця примара стала відвідувати всіх черниць. Слово одержимість було пущено в хід і прийняте усіма. Чернець Мінйон з двома товаришами з'явився в обитель для вигнання злого духу. Ігуменя оголосила, що вона одержима Астаротом і, як тільки почалися заклинання, стала видавати крики і конвульсійно битися. У маренні вона говорила, що її зачарував священник Грандье, підносячи їй троянди. Ігуменя стверджувала, що він був в обителі щонаочі протягом останніх чотирьох місяців і що він рухався, проникаючи крізь стіни.

На інших одержимих також сходили конвульсії. Одні з них лягали на живіт і перегинали голову так, що вона з'єднувалася з п'ятами, інші каталися по землі, в той час як священники зі Святими Дарунками в руках пробували щось зробити. З рота в одержимих висувався язик, зовсім чорний і розпухлий. Коли галюцинації приєдналися до судоріг, то одержимі бачили бентежачого їх демона. У черниць їх було по декілька. У деяких випадках черниці впадали в каталептичний стан, інші переходили в сомнамбулізм і марення або в стан повного автоматизму. Вони катались по землі, вимовляли нескладні звуки, проклинали Бога, блазнюючи і роблячи обурливі речі, затверджуючи, що виконують його волю.

Луденская епідемія ще не стерлась з пам'яті її сучасників, коли рознісся слух, що демони опанували обителью св. Єлизавети в Лув'ї. Тут також ретельність духівника послужила відправною крапкою для поширення недуги. Лув'ївськими черницями опанувало бажання поконкурувати в справі побожності зі своїм духовним пастирем. Вони почали поститися тижнями, проводили в монастирі цілі ночі, усіляко бичували себе і каталися напівголі по снігу. Наприкінці 1642 року священник Пікар (духівник) раптово помер. Ченці, вже і без того близькі до божевілья, тоді остаточно скаламутилися. Їхній духівник став з'являтися їм по ночах, вони бачили його в образі привида, а з ними самими почалися конвульсивні припадки, аналогічні припадкам луденських черниць. У нещасливих з'явилася страшна відраза до усьому, що доти наповняло їхнє життя і користувалося їхньою любов'ю. Вигляд Святих Дарунків підсилював їхній сказ, вони доходили до того, що навіть плювали на святі Дарунки. Потім черниці каталися по церковній підлозі, видаючи при цьому страшне ревіння, підстрибуючи, начебто під впливом пружин. Вони відрікалися від Бога більш 100 разів на день з різкою сміливістю та безсоромністю.

Декілька разів на день ними опановували сильні припадки сказу і злості, під час яких вони називали себе демонами. Протягом припадків вони описували тілом різні витончені конвульсивні рухи і перегиналися назад у вигляді дуги без допомоги рук, так що їхнє тіло мало опору більш на тім'я, ніж на ноги, а вся інша частина тіла знаходилася в повітрі. Вони довго залишалися в такому стані. Після поїдбних кривлянь, які тривали неперервно іноді більше 4-х годин, черниці почували себе цілком добре, навіть під час найбільш жарких днів. Незважаючи на припадки, вони були здорові, свіжі.

Вищенаведені приклади виявляють головну причину жіночих істерій, що були поширені там, де жінки найбільше жорстоко і витончено зневажали свою жіночу природу, займаючись самобичуванням на ґрунті релігійного фанатизму. Чим більш масштабніше, впертіше та сильніше черниця веде війну зі своєю глибинною материнською природою, чим більш послідовним і категоричним чином вона заперечує і зневажає себе як жінку, тим більш могутнім потоком піднімається з її душі підсвідомий протест проти світоглядних основ даної війни. Цей протест може бути оформлений як у вигляді істеричних симптомів, так і у вигляді одержимості з усіма наслідками, які з цього випливають.

Сугестологічні технології входять у скарбницю званих методів "*Супернавчання*"і.

ГЛАВА 11. ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ АСПЕКТ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ОСВІТИ

Синергетична концепція нової парадигми освіти, евристичною ідеєю якої виступає формулювання психофізіологічного та соціально-особистісного змісту мети психолого-педагогічного впливу у межах освітнього процесу і теоретичне обґрунтування шляхів досягнення стану гармонії людини, що є цією метою, – дана концепція може одержати рельєфну інтерпретацію, якщо розглянути її основні аспекти у контексті психотерапії.

Одним з найголовніших підходів до розуміння проблеми неврозів є психоаналітичний, головна ідея якого хоч і характеризується певним теоретичним обмеженням своїх метафоричних побудов (що визнавав сам З. Фрейд, засновник психоаналізу), дозволяє окреслити фундаментальний механізм розвитку невротичних порушень. З. Фрейд уявляв психічну будову людини у вигляді двох "кімнат" – кімнати свідомого, та кімнати безсвідомого, які розділені стіною та дверима. Двері втілюють у собі цензора, що відіграє в системі психоаналізу роль символу регуляторних механізмів, прищеплених людині в ході її виховання. Все те, що не одержало відповідної реалізації у свідомій, когнітивно-праксеологічній сфері життєдіяльності людини, виштовхується у безодню безсвідомого, чи просто не може бути витягнутим з цієї безодні до світла свідомої рефлексії.

Таким чином, людина несе в собі комплекс безсвідомих потягів, які постійно дають про себе знати у вигляді небажаних психосоматичних станів. Одним з методів виявлення цих станів є метод вільних асоціацій. За допомогою ланцюга асоціативних вражень лікар разом з пацієнтом занурюється у глибини невротизованої психіки, щоб знайти причину неврозу та проаналізувати його, розчинюючи у хвилях вербальної рефлексії. Суть такої процедури можна передати висловом З. Фрейда – "там, де було Воно, повинно бути Я".

Півкульовий синтез як єдність чуттєво-афективного і абстрактно-вольового (ліва півкуля забезпечує саме вольовий потенціал психічної діяльності, а це слідує з того, що інтернали – лівопівкульові сутності – відрізняються від екстерналів – правопівкульових сутностей – високим рівнем вольового розвитку [33]; крім того, існують дослідження, які показують, що переважно домінантна – ліва півкуля – організує вольове зусилля [27, 78–80]) передбачає досягнення стану розуміння як результату взаємної анігіляції двох суперечливих боків людини, їх взаємної узгодженості, гармонізації.

Даний стан є метою психотерапевтичних методик, таких, як методики відреагування (котрі передбачають повторну, усвідомлену актуалізацію травмуючого моменту, що призводить до катарсису – "очищення" від наслідків психологічної травми), психоаналіз, регресивні психотерапевтичні техніки (наприклад, трансперсональна психологія Ст. Грофа), які передбачають подолання безодні між дорослим та дитиною усередині нас (до чого закликає й релігійна свідомість – "коли не навернетесь, і не станете, як діти, – не ввійдете в Царство небесне!" [Мф. 18, 3]). І взагалі, вся історія людства свідчить: сокровенне прагнення людини повернути "втрачений рай", "золотий вік" є не чим іншим, як прагненням досягти єдності полярних боків нашої життєдіяльності – духовного і матеріального, психічного та фізичного... П. О. Флоренський писав про поєднання містика і аналітика у одній особі, попереджаючи про небезпечність, що таїться у життєвому русі лише у напрямку містичного чи аналітичного (раціонального) [див. 4]. Йога вчить, що кожна думка повинна бути відчута, а кожне почуття – усвідомлене. Як показали деякі дослідники (Ю. З. Захар'янц, В. І. Сіліна та ін.), при поєднанні уявних дій з вербальними формулюваннями, які позначають ці дії, ефективність уявлення помітно підвищується [19, 77].

Єдність суперечливих аспектів людини передбачає досягнення стану психофізичної гармонії, що впорядковує внутрішній світ людини. Бл. Августин вчив, що страждання людини витікають з неупорядкованого розуму. Треба сказати й те, що гармонія передбачає єдність минулого та майбутнього, чуттєвого, та вольового, право- та лівопівкульового, коли досягається "повнота часу". Дійсно, в той час коли права півкуля функціонально спрямована на минуле і забезпечує чуттєво-експресивний рівень осягнення буття, ліва – спрямована на

майбутнє і забезпечує рефлексивно-вольовий рівень освоєння світу. Правопівкульова психіка присутня в людині як даність, в той час як лівопівкульова – розвивається. Одна з ознак розвиненості "лівої" психіки – мотиваційна спрямованість на майбутнє, коли майбутнє (потенційно-можливе) як мотиваційний фактор не поступається теперішньому (актуально-дійсному). Таким чином, воля є спрямованістю на майбутнє.

Отже, досягнення розуміння як відчуття гармонії світу, що є, за словами Лейбніца, найкращим з усіх можливих світів, передбачає формування такого початку усередині нас, який би упорядковував хаос, тобто характеризувався б парадоксальною властивістю антиентропійності (відомо, що однією з фундаментальних особливостей життя та мислення є властивість "виробляти" антиентропію та протидіяти зростаючому хаосу зовнішнього середовища), здібністю прийти до цілісно-інтергального, високоорганізованого усвідомлення світу як універсууму, в якому все пов'язано зі всім і немає нічого абсолютно ізольованого.

Р. Музіль в романі *"Людина без властивостей"* пише про те, як сімейна пара стає свідком трагічної транспортної події, що призводить на жінку вельми гнітюче враження. І тільки після того, як її чоловік говорить, що у вантажівок надто короткий шлях гальмування, жінка заспокоюється, хоча й не розуміє значення виразу "шлях гальмування". Це є ілюстрацією того, як невизначено-хаотична ситуація, що призвела до стресу, вводиться у межі другої ситуації, яка дозволяє усвідомити, проаналізувати та упорядкувати сильне емоційне враження (правопівкульову сутність), привести емоційну невизначеність у площину раціонального однозначного (лівопівкульового) аналізу, який, попри свою примітивність та поверховість, у даному разі призводить до психологічного полегшення.

Прикладом цієї схеми може слугувати психотерапевтичний метод "парадоксальної інтенції" В. Франкла [40], коли негативна психологічна установка усвідомлюється, отримуючи реалізацію в сфері лівої аналітичної півкулі, яка реалізує вольове зусилля. Тут можна говорити й про практику "усвідомлених сновидінь", які перемагають неврози завдяки акту усвідомлення афективних ситуацій [23]. Діти, що втілюють в малюнках предмети чи явища своїх жахів, звільняються від них [14]. В своїх працях про Ф. М. Достоєвського та Леонардо да Вінчі З. Фрейд пише про митця як про невротика, що характеризується особливою силою інстинктивних потягів та гостріше за інших усвідомлює при цьому свої конфлікти з суспільною мораллю, гостріше відчуває потребу в реалізації своїх потягів. З. Фрейд доходить висновку, що для митця його творчість є засобом звільнення від неврозів [див. 34].

Отже, права півкуля створює багатозначну, парадоксально-невизначену, афективну реальність (де людина постає як пасивна сутність), в той час коли ліва – однозначну, визначено-логічну, вольову реальність (де людина постає як активна сутність), в межах якої людина прагне відчувати себе впевнено, та оцінювати світ як дещо визначене. Всі факти життя, які не входять до складу логічної визначеності інтелектуального світу людини мають тенденцію бути відкинутими (принцип "когнітивного дисонансу"), тому лівопівкульова однозначна реальність постає як критико-скептична, негативно-догматична сутність, в той час коли правопівкульова реальність є позитивною, сповненою довірою та відкритістю. З іншого боку, ця позитивна реальність через свою невизначеність має тенденцію до розвитку афективно-негативних станів, які діалектичним чином доповнюють цю реальність до "повноти Істини". У той час коли негативна лівопівкульова реальність діалектичним чином доповнюється невизначено-відкритими правопівкульовими станами психіки, які інтегрують логічні конструкції "лівої" реальності, тобто відкривають двері в сферу творчості як акт безумовно позитивний, правопівкульовий.

Відомо, що людина як динамічна сутність реалізується у спектрі двох відносно протилежних психосоматичних станів – стану сна та бадьорості, що переходять один в одного. Ці два стани в цілому корелюють з активністю півкуль мозку людини [22; 31]. Можна сказати, що стан бадьорості в основному регулюється домінантною лівою півкулю мозку, яка організує вольове зусилля та забезпечує реалізацію довільного, другосигнального аспекту людини, співвідносячись з її свідомим аспектом. Права півкуля в стані бадьорості

функціонує як діалектичний антагоніст лівої, забезпечуючи розгортання біоритмічної активності організму, яка реалізується саме завдяки взаємодії протилежних психофізіологічних та космопланетарних чинників. У стані сну організм переходить у сферу мимовільної, першосигнальної, підсвідомої регуляції, при цьому тут також виявляється функціональний взаємний обіг півкуль мозку, коли повільний сон "регулюється" лівою, а "швидкий" – правою півкулями [15, 44–138; 42].

Ці факти допомагають з'ясувати "сенсогенну" роль півкуль в життєдіяльності людини. В стані бадьорості людина існує як в основному лівопівкульова сутність (ліва півкуля домінантна, вольова та забезпечує неавтоматичні дії людини, що реалізуються переважно у стані бадьорості), що створює множинно-дискретну, лінійно-причинну реальність, де кожна річ представлена як опосередкована іншими, оскільки, ми не можемо мислити та сприймати світ, не зупинивши того, що рухається, не умертвив живого.

Тут людина постає як розщеплена, множинна, суперечлива істота, як набір психосоматичних станів та елементів досвіду (що, відомою мірою, функціонально не узгоджені один з одним), як істота, що характеризується фундаментальним "невідреагуванням". На мові психоаналізу ми маємо людину як конгломерат реакцій, що виштовхнуті у сферу безсвідомого. Дійсно, ліва півкуля, яка домінує в стані бадьорості, сприймає світ знаково-символічним чином, а світ при цьому виявляється як відносно асиметрична, множинна, релятивна сутність.

Ось чому психосоматичним "завданням" людини є сенсогенне усвідомлення розрізнених елементів досвіду, приведення їх до синергетичного (цілісного, енергонадлишкового) ладу. У протилежному разі людина постає як енергонедостатня істота, що потребує психотерапевтичного втручання, головна лікувальна ідеологія котрого полягає в створенні умов для побудови психосоматичної цілісності через сенсогенне сполучення стресорних факторів та через приведення знаково-вербальних моментів людини до загального нейролінгвістичного "знаменника" [7].

Тобто *множинно-символічний, контрастно-дихотомічний, суперечливо-антиномічний лівопівкульовий дух стану бадьорості призводить до формування суперечливих психологічних станів та установок, які мають бути узгоджені через гармонізацію множинно-символічного базису людської психіки, який ми називаємо свідомістю. Ця гармонізація здійснюється саме через побудову гармонічного світоглядного базису людини, через приведення її духовного світу до стану цілісності.*

Таким чином, стан бадьорості, де царює дух принципової опосередкованості одного іншим (де все постає у вигляді набору незв'язаних фрагментів дійсності, незрозумілих подій, лінійно-дискретних ентропійних незавершених психічних процесів) сприяє розвитку негармонічних, енергонедостатніх психосоматичних станів, які "вирівнюються" в стані "швидкого сну" (сну зі сновидіннями), коли активна права півкуля, психофізіологічний базис підсвідомого людини. В функціональній сфері правої півкулі світ постає як дещо єдине, а антагонічні стани психіки приводяться до гармонії, що виявляється у вигляді сновидіння, яке показує нам сам процес цього приведення, коли відрубні ланки нашого денного досвіду починають пов'язуватись нелогічним, циклопричинним, правопівкульовим, парадоксальним чином, що й фіксує сновидіння (про інтегруючо-синтетичну роль сну див. [54]).

Потрібно відмітити, що "завдання навчання, що потребують значної концентрації різних здібностей, призводять до підвищення тривалості швидкого сну" [23, 216]. Це доводить, що сон зі сновидінням відіграє інтегративну роль, котра пов'язана з механізмом "перепрограмування мозку, спрямованого на уникнення перетинів між функціями, які конфліктують" [49; 53], спрямованого на те, щоб забезпечити взаємодію свідомості та підсвідомості [23].

Людина у стані швидкого сну перетворюється на автономну, циклопричинну, енергонадлишкову, антиентропійну істоту. Тут ми маємо процес енергетичної "підзарядки", а також психокорекції, що виявляється не лише в стані швидкого, але й повільного сну, де,

як показують дослідження, людина не бачить снів, але вмикається в "логічні операції", які спрямовані на логіко-символічне узгодження фактів дійсності.

Отже, процес сполучення правого та лівого аспектів людини призводить до сполучення станів сну та бадьорості (як писав поет А. Григор'єв, "Блаженство ночь не спать, а днем бродить во сне"), а для цього життя людини повинне бути сповненим сенсом, коли світ сприймається та освоюється гармонічним чином, коли лівий теоретико-дискурсивний аспект людини приведений до єдиного теоретично-світоглядного "знаменника", що можливо за умов створення системи універсального знання та відповідного світогляду.

Контрольоване сновидіння, де сполучаються право- та лівопівкульові функції, дозволяє людині в стані бадьорості сприймати світ як ілюзію, як сон [51; 61], а це, в свою чергу, дозволяє їй поводитися спонтанним чином, використовуючи ресурси правої півкулі (підсвідомості). А в стані сну людина сприймає реальність усвідомлено та розвивається назустріч "самоінтеграції та внутрішній гармонії" [23, 20; див. також 60]. Можна сказати, що тут ми можемо досягнути "злиття сну та бадьорості" [61], свідомості та підсвідомого, ліво- та правопівкульових стратегій обробки інформації.

Треба сказати й те, що у стані сну зі сновидінням активна права півкуля головного мозку [421], яка є активною в стані гіпнотичного трансу. Таким чином, сновидіння виступає тим механізмом, що сугестивним чином програмує майбутню поведінку людини, і тому ми маємо ефект, коли "сни збуваються".

Стан бадьорості організму характеризується домінуванням лівої, а стан сну – правої півкулі. Однак така закономірність спостерігається не у всіх людей. Як показали дослідження В. В. Аршавського, у представників народів, що живуть у Північно-Східних районах Євразії у стані бадьорості відносно посилена активність правої півкулі [31; 32]. Це говорить про те, що у народів, які знаходяться на відносно примітивному (міфологічному) рівні розвитку, першу скрипку відіграє активність правої півкулі.

Сновидіння як стан правопівкульовий є станом сенсорної депривації. Потрібно сказати, що сенсорна депривація, що спостерігається у процесі медитації, а також в умовах космічного польоту і т. ін. призводить до зміщення сфери життєвої активності у внутрішній простір правої півкулі, що супроводжується емоційною лабільністю, відкритістю, неадекватністю емоційних реакцій, слізливістю [24], активізуються процеси уявлення, з'являється потреба в аферентації, у зорових стимулах, що подібно до почуття голоду, а їх задоволення – до почуття насичення [39, 199], знижується поріг чуттів, а людина може "слухати тишу" [8; 9], виникають надціннісні ідеї, хибні судження, зорові парадокси, синдром психічного відсудження, ілюзії часу, простору, порушення самосвідомості, прагнення до міркувань філософського характеру, чуття всезагальної гармонії, єдності, особливого сенсу оточуючого світу, злиття зі Всесвітом, космічна любов, стан екстазу, зачарованості, що зазнають люди при вживанні наркотиків, спрямування до самоспостереження, самокопання, спалахи пережитого, зверненість у минуле, ейдетичні уявлення як "компенсаторна реакція в умовах монотонних середовищ", які І. П. Павлов трактував як перевагу першої сигнальної системи над другою; спостерігається зниження настрою, яке змінюється ейфорією, послабленням уваги [24, 31–162], виявляється підвищення низькочастотних потенціалів ЕЕГ, що розцінюється як розвиток гальмування [47], прагнення створювати твори мистецтва, які постають своєрідним розрядженням. За думкою Л. С. Виготського, "мистецтво є необхідним розрядженням нервової енергії та складний засіб зрівноваження організму та середовища в критичні моменти нашої поведінки.

Тільки в критичних точках нашого шляху ми звертаємось до мистецтва" [13, 315]. Стан творчості можна назвати й "катарсісом митця" [1, 109], прагненням "полегшити душу" [26, 27].

Таким чином, стан внутрішнього перезбудження, який притаманний сенсорній депривації, є феноменом гіперфункції правої півкулі як синтетичної сутності, активної у стані творчості, синергетичного процесу, у межах якого сполучаються **психофізіологічні протилежності**, оскільки нервова ескалація призводить до зближення домінантних осередків

збудження, що потребує найбільшої напруги диференційного гальмування, бо ці осередки прагнуть до злиття [24, 253]. Нервові ж гальмування є вираженням функції лівої півкулі. Виходить, що тут сполучаються право- та лівопівкульові аспекти психіки з усіма наслідками, що з цього випливають, один з яких полягає у досягненні стану розуміння.

Стан розуміння як єдність "правого та лівого" підходів до пізнання світу, робить розуміння не лише парадоксальною, але й унікальною, універсальною методологічною категорією, яка містить в собі й елемент "пояснення", що передбачає зняття дихотомії гуманітарних та природничих знань [44, 8–24], коли розуміння та вивчення (продуктивний та репродуктивний шляхи освіти) виявляються взаємно доповнюваними сутностями [6].

Слід сказати й те, що розуміння як парадоксальна річ містить у собі два початки – правопівкульовий недискурсивний ("незнання") та лівопівкульовий, дискурсивний ("знання"). Ось чому розуміння є одночасно і нерозумінням, оскільки розуміння "можливе тільки завдяки нерозумінню, і саме є, власне, розуміючим нерозумінням" [5, 111–114].

Парадоксальність розуміння як процесу актуалізації конкретного смислу (який завжди є доволі парадоксальною сутністю) полягає і в тому, що воно піднесено-некорисне [46, 145–159], тобто не виражає прагнення до якоїсь користі, оскільки, як писав А. Маслоу, самореалізована людина, яка здійснила смисл, характеризується спонтанно-інтуїтивною поведінкою, що не прагне одержати плоди своєї радісно-творчої спонтанності, що вже є нагородою для людини [57, 111–120].

Тобто відчуття щастя як спонтанного модусу буття передбачає незалежність від психологічної установки на щастя, бо ця установка руйнує свій об'єкт [40, 157–283; 52]. Тут ми маємо релігійну ідею "неодержання плодів", "незацікавленості у плодах своєї праці", коли просвітлена людина не повинна прагнути до спасіння [37]. Вважається, що між "корисним" поясненням та "некорисним" розумінням міститься творчість як вимога розуміння [28, 235–244].

Необхідно сказати, що в умовах стресу між півкулями мозку виникає функціональний дисбаланс [12, 49], що призводить до домінування однієї з півкуль. Коли домінує права емоційно-афективна півкуля, ми маємо стан афекту, а коли ліва – людина перетворюється у надраціональну сутність, що відрізняється емоційною холодністю, розважною холонокровністю, звідки витікають акти приголомшуючої жорстокості, що були характерними, наприклад, для "третього рейху".

Після операції розщеплення мозку (коли перерізається мозолисте тіло, яке поєднує праву та ліву півкулі) можна спостерігати конфлікт півкуль, коли, наприклад, руки хворого починають ворогувати одна з одною [35, 44]. К. Саган пише, що необхідна активність обох півкуль, а шлях у майбутнє лежить через мозолисте тіло [59].

Відомо, що функціональне узгодження півкуль на рівні соматички реалізується у сфері функціонування щитовидної залози, коли щитовидка і півкулі виявляються здійснюючими єдине завдання: "будь-яка діяльність, що посилює та стимулює функціонування щитовидки, зараз же вмикає і балансує роботу обох півкуль" [12, 49–50; див. також 50].

Конфлікт між безсвідомим та свідомим, який призводить до неврозів, на погляд В.Н. Пушкіна, є не чим іншим, як конфліктом між регуляторним (свідомо-вольовим) та енергетичним (емоційним) рівнями людського організму [17, 43]. Тут півкульовий синтез може аналізуватися як явище розуміння, котре може інтерпретуватися як "вирівнювання інформаційних потенціалів систем, що взаємодіють" [29].

Для з'ясування механізму виникнення неврозів, згідно В. Н. Пушкіна, можна розглянути осередок, сформований в регуляторно-енергетичній системі. Цей осередок, що є ізольованим від регуляторно-енергетичної системи через надсильне збудження, породжене стресовою ситуацією, починає впливати на динаміку енергетичних процесів мозку, спричиняючи неадекватні емоційно-поведінкові реакції, та "спотворюючи" світоглядну сферу індивіда, породжуючи неврози, лікування яких пов'язане з ліквідацією застійного осередку, ізольованого від всієї регуляторно-енергетичної системи мозку за рахунок механізму індукції нервових процесів, що описаний І. П. Павловим.

Суть цього механізму полягає у тому, що за законом індукції осередок збудження здатний наводити навколо себе зону гальмування, а усування застійного збудження призводить до зняття індукованого гальмуючого бар'єру.

Яким же чином процес усвідомлення (чи, точніше, процес усвідомленого відреагування, програвання стресової ситуації на "сцені" аналітичної рефлексії) призводить до катарсису, звільнення від неврозу? Відповідь на це запитання нам допоможе дати концепція нової парадигми освіти, що базується на концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Річ у тім, що домінування правопівкульової психіки означає й домінування нервових процесів збудження, а перевага лівопівкульової психіки у структурі психічної діяльності передбачає й переважну активність процесів гальмування [15].

Крім цього, праву півкулю можна вважати субстратом безсвідомої [35], а ліву – свідомої сфери життєдіяльності людини: як показали дослідження А. Р. Лурія, люди, що не володіють повною мірою абстрактно-аналітичним, тобто лівопівкульовим мисленням, виявляються не здатними аналізувати свої особистісні якості і, очевидно, їх не мають [25].

Таким чином, онто- та філогенетична еволюція людини наповнюється психотерапевтичним змістом, більше того, стає зрозумілим і релігійно-міфологічний контекст цієї еволюції. Якщо вважати, що вона передбачає рух від правого до лівого психічного модусу, а від нього – до їх злиття (тобто від перцепції до апперцепції, а від неї – до їх синтезу), то можна стверджувати, що цей рух координується двома корінними станами психіки – правопівкульовим, який забезпечує емоційно-енергетичний фон збудження, і лівопівкульовим, який забезпечує інформаційно-аналітичний фон гальмування нервових процесів (як ми покажемо у наступних главах, енергія і інформація, подібно до півкуль, взаємодіють за принципом негативного зворотного зв'язку). Правопівкульова здатність до генерації нервових процесів збудження (яка дає "поштовх" для еволюції людини та людства, що відповідає багатьом енергетичним концепціям етногенезу) складає зміст безсвідомої площини психіки, в рамках якої людина не відокремлює внутрішнього від зовнішнього, "Я" від не-"Я".

Саме тут закладено пояснення явища трансценденції, що описане трансперсональною психологією, яка свідчить – історико-культурологічний аспект людства виявляється онтологічно прозорим для окремого індивіда, а макро- та мікрокосм здатні до єдності [16]. Лівопівкульове тяжіння до генерації нервових процесів гальмування може вважатися базою для формування вербально-аналітичної рефлексії, для концентрації уваги, для логічного мислення (яке пригнічується в умовах активності правої емоційно-образної півкулі), та для актуалізації волі як логіко-рефлексивного феномена, яку П. В. Сімонов називає "антипотребою", оскільки механізми волі функціонально прямо протилежні механізмам реалізації потреб та потягів; ці останні витікають з правопівкульової активності, що є онто- та філогенетично більш древньою, ніж активність лівої півкулі, та виявляє більшу генетичну обумовленість, на відміну від неї [30].

Зрозуміло, що функціональна диференціація півкуль не вичерпується їх антагоністичними відносинами. Як вказано вище, при функціональній узгодженості півкуль "генерується" медитативно-творчий стан, що є психофізіологічним орієнтиром для особистості, яка розвивається, оскільки тут знімаються всі протиріччя між чуттєвим, безсвідомим та логічним, свідомим, а людина постає як цілісна істота, виявляючи можливість для переборювання своїх психологічних криз. Можна припустити, що медитативний стан досягається через взаємне гасіння осередків збудження та гальмування, що призводить, як показують енцефалографічні дослідження медитативних станів, до синхронізації електроритмики мозку.

Медитативний стан функціонального узгодження півкуль виступає психологічною базою для розв'язування проблеми, завдання. Дійсно, пізнання людиною оточуючого світу, при якому досягається стан розуміння, передбачає цілісне охоплення того чи іншого фрагменту дійсності, а для цього необхідно інтегрально-синергетичне включення у пізнання обох протилежних аспектів особистості – право- та лівопівкульового. Отже, процес злиття та

взаємного згашення зон збудження та гальмування передбачає з одного боку, вихід у сферу інтуїтивно-медитативного, просвітленого осягнення дійсності, а з другого – призводить до звільнення внутрішнього потенціалу за рахунок взаємної нейтралізації ("анігіляції") протилежностей. Таким чином, метафора П. Вайнцвайга про творчу міць людини, що витікає з балансу протилежностей, виявляється напрочуд вірною, особливо якщо проаналізувати практику досягнення стану саторі (просвітлення) у рамках дзен-буддистських методик, які доводять, що людина, яка досягла кеншо (один з рівнів просвітлення) відчуває велике полегшення, що реалізується у серії рухів, сміху тощо. При цьому, як пише С. Кацукі, така реакція за тривалістю може займати декілька днів [20].

Таким чином, метою життя людини є, з одного боку, накопичення досвіду життєвих випробувань, який має психопатологічне підґрунтя, оскільки будь-який досвід – це результат певної психологічної напруги, що межує зі стресом чи з ним безпосередньо пов'язана. При цьому соматичні та психічні патології постають у якості пристосувальних реакцій, тобто є необхідною умовою для розвитку людини [18, 214–215]. Цю думку в різкій формі висловив Р. Леінг у книзі *"Політика досвіду"*, де він писав, що божевілья є "розумною реакцією на божевільне соціальне оточення" [55; 56].

Як записано в матеріалах "Соціалістичного колективу пацієнтів в Гейдельберзі", "хвороба є надломлене життя, яке протирічить собі, таке життя, яке знищує себе у тому ж процесі, в якому воно себе підтримує" [див. 11, 67–78].

Отже, стан просвітлення як поєднання протилежностей (на Сході кажуть про єдність сансари та нірвани, просвітлення та потьмарення), що є метою розвитку людини, може бути й метою впливу психотерапевтичних методик. Слід зробити найважливіший висновок: стан просвітлення, що є тотальною сутністю, знімає безліч патологічних симптомів, коли безліч зон збудження та гальмування в мозку взаємно нейтралізуються, – цей процес має назву очищення. Ось чому звільнення від тієї чи іншої конкретної патології, яка характеризується низкою специфічних чинників, можна досягнути не у процесі прискіпливого психоаналітичного дослідження, а через медитативний процес, який в системі психотерапії отримує багато найменувань.

Питання полягає у виявленні найбільш оптимальних технік досягнення трансового стану. Він передбачає єдність чуттєво-експресивного та раціонально-логічного компонентів психічної діяльності й характеризується цілою низкою рис. Одна з найсуттєвіших таких рис – парадоксальність, що витікає з сполучання у межах одного контексту несумісних явищ. Відчуття парадоксу (осяяння, дивування) – це не лише продукт медитативного трансу, що іменується просвітленням, але й засіб його досягнення.

Так, наприклад, у системі дзен-буддизму існує методика досягнення просвітлення, однією з істотних моментів якої є коани, вербально-дійові акти, що призводять до піднесення у сліпучі сфери парадоксу. Як пише К. Хемфрейс, "коан – це слово, фраза чи спогад, який не піддається інтелектуальному аналізу і, таким чином, дозволяє тому, хто його використовує, розірвати ярмо концептуального мислення" [11, 131–148]. Сутність коану як "центрального моменту" між правим та лівим аспектами людини впливає з правил коану, деякі з котрих говорять наступне: не залучати ані образне мислення, ані умоглядні засоби аналізу, не сприймати коан буквально, а з іншого боку, не судити про коан в категоріях "да" та "ні" [45, 181].

Один з коанів, який звучить приблизно так, "де ти був до свого народження" [20], виражає філософську ідею парадоксу розвитку (появи), який полягає у тому, що нове виникає із старого (як актуально нове) і одночасно не із старого, бо в цьому випадку стирається різниця між новим та старим: якщо нове виникло з старого, то воно, значить, містилося в ньому в потенційно-віртуальному стані і не є принципово новим [2;3]. Парадокс розвитку є відображенням парадоксальності будь-якої появи будь-чого, наприклад генези нового знання, перехід від однієї гештальт-структури до іншої, від неживої матерії до живої [43].

Діамантова сутра, наріжне філософсько-психологічне джерело буддизму, складається з серії парадоксальних діалогів, покликаних розвивати почуття парадоксу, що призводить до просвітлення [37]. При цьому в буддизмі спасіння досягає той, хто дійшов осягнення принципу недualності, тобто досяг стану парадоксальної єдності, а цей стан може бути реалізовано на будь-якому рівні життєдіяльності людини. У християнстві ми також зустрічаємо потребу розвитку парадоксального мислення, що витікає з рефлексії парадоксальної таємності природи Вищої Реальності. Як пише О. Клеман, у Богові міститься "невичерпна парадоксальна таємність" [21]. Не лише релігійно-міфологічне, але й науково-теоретичне мислення використовує парадокс як творчий елемент наукового дослідження. Цю думку можна ілюструвати як рядками геніального поета ("и гений, парадокса друг"), так і висловом Н. Бора, який вважав, що для того, щоб ідея була істинною, вона повинна бути достатньо божевільною.

Отже, принциповим завданням нової парадигми освіти є побудова "алгоритмів" формування парадоксального (діалектичного, синергетичного) мислення, розвиток якого є основною метою як психотерапевтичного, так і психолого-педагогічного впливу на зростаючу особистість.

ГЛАВА 12. СИНЕРГЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ: МЕТОДИ ЗБЛИЖЕННЯ "Я" ТА "НЕ-Я"

Нікого не бійся – бійся самого себе. Ти сам є творцем своїх благ і причина своїх лих
П.Марешаль

Доведено, що агресія виникає з розвитку в людині індивідуально-особистісного, егоцентричного початку, який формує жорстку межу між внутрішнім і зовнішнім шляхами самоствердження, котре, так чи інакше, передбачає заперечення зовнішнього (не-Я) в ім'я збереження та розвитку внутрішнього (Я).

Як відомо, тварина тотожна своєму існуванню і не виокремлює себе із зовнішнього середовища, складаючи з ним, у певному розумінні, єдине гармонічне ціле. Можна сказати, що між тваринним організмом і органічними елементами зовнішнього середовища існує практично повне порозуміння, функціональна гармонія, що реалізується на рівні інстинктивно-автоматичної та мимовільно-першосигнальної поведінки й відтворення.

Подібне ж повне функціональне порозуміння спостерігається між материнським і ембріональним організмами. Високий рівень порозуміння спостерігається також між членом примітивного людського співтовариства і навколишнім природно-суспільним середовищем. Дане порозуміння випливає з того, що навколишнє середовище архаїчна людина наділяє психічними властивостями (панпсихізм), сакралізує його, а сама людина ще цілком не диференціює "Я" і "не-Я", внутрішнє і зовнішнє, природне і соціальне, живе і неживе, актуально-дійсне і потенційно-можливе, існуючи в єдиному містичному просторі "тут і тепер" за принципом "тотальної співпричетності до навколишнього світу", який розробив Л. Леві-Брюль. У такому стані рівень соціальної синергії виявляється дуже високим [22, 191–200]. Суспільне буття такої примітивно-архаїчної людини регулюється принципом цілісної циклічної причинності, що знаходить своє вираження в таких поняттях, як архетип, колективне несвідоме, синхронічні зв'язки (К. Юнг, В. Паулі), котрі виявляють єдність людини і світу, який в остаточному підсумку руйнується, а людина розвиває своє "Я" як властивість рефлексії, здатності подивитися на себе збоку [16, 90–98.].

Про цей процес Томас Манн писав наступне: "Відтоді, коли в людей зникла безпосередня довіра до буття, яка у минулі часи була прямим наслідком того, що людина від народження включалась в оточуючий її світолад... просякнутий духом релігії... відтоді... як повалилось це цілісне світопочуття та виникло сучасне суспільство, наше ставлення до людей та речей нескінченно ускладнилось, все стало проблематичним і непевним" [13, 163].

Саме проблематичність світу, його ускладненість, атомізація лежать біля початків людської агресивності. О. Шпенглер писав, що життя в процесі самоздійснення проходить шлях розвитку соціалізації, щоб знову повернутися до аморфного а-історичного стану. Історія ж є, вважав він, відчуженням від Матері-Землі, розривом з автентичним станом та наростанням неприродності, що актуалізує процес космічної ворожнечі, яка охоплює всі прояви життя [18]. Даний процес кристалізує дискретну реальність сучасної цивілізації, у сфері якої стає можливим становлення індивідуума, що ініціює розгортання соціальної агресії.

Таким чином, індивідуалізм як **ізоляціонізм** виявляється в наростанні процесів відчуженості людей один від одного, у відсутності порозуміння, і, в остаточному підсумку, у наростанні агресії: "Не думайте, що Я прийшов, щоб мир на землю принести; не мир принести прийшов, а меч. Я ж прийшов порізати чоловіка з батьком його, і дочку з її матір'ю, і невістку з свекрухою її" (Матв. 10, 34–35).

Отже, одна з корінних причин агресивності сучасної людини полягає в наріжній тенденції цього розвитку – у рості атомістичного, індивідуально-особистісного початку, що будує практично нездоланну стіну між внутрішнім і зовнішнім, "Я" і "не-Я" і підносить це внутрішнє на п'єдестал, навколо якого покликана обертатися зовнішня дійсність.

Агресії або насильству як деструктивному феномену можна протистояти, використовуючи дві стратегії поведінки: а) нейтралізація зовнішньої агресії, що вривається в людське життя з навколишнього середовища; б) нейтралізація агресії, що царює в самій людині. Практично усі без виключення людські устремління, що спрямовані на викорінення зла й удосконалення світу, реалізуються в річці активності по виправленню оточуючого людину зовнішнього середовища. Результат такої революційної перебудови світу майже завжди трагічний.

Ми пропонуємо центр тяжіння у боротьбі з агресією як потворною реалією нашого світу перенести з зовнішнього життєвого простору в середину людини, оскільки вона сама, як правило, визначає ставлення до себе оточуючого середовища. У цьому випадку постає завдання з гармонізації перш за все самої людини, а від неї гармонізується й оточення [5].

Здійснення цього завдання, за нашим глибоким переконанням, є дійсною боротьбою з насильством у світі, коли зміна самої людини призводить до зміни навколишнього світу. Даний висновок цілком науковий. Відомий закон, що говорить, що “жертва несе свою частку провини (участі) за те, що з нею відбулося, відбувається або відбудеться” [див. 17, 350–360].

Юристи відзначають, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочинів або трагічних випадків. Американський психолог Ф. Данбар тривалий час проводила дослідження в травматологічному відділенні однієї нью-йоркської лікарні, у результаті чого підтвердила наявність феномена, на який звернули увагу співробітники страхових компаній: люди, з вини яких коли-небудь стався нещасний випадок на дорозі, знову попадали в аварію з набагато більшою ймовірністю, ніж ті, хто ніколи не потрапляв у автомобільну катастрофу. Вона установила, що більшість “типів, схильних до аварій” необачною їздою вивільняють свою агресивність. Але ще важливіше було її відкриття, що деякі водії підсвідомо прагнули заподіяти собі біль. Причини цього лежать у неусвідомлюваному, придушеному почутті провини і потреби бути покараним. Виходить, що людина сама провокує, визначає безліч поведінкових і причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності [20].

Пояснити даний загадковий феномен можна, якщо взяти до відома, що людська життєдіяльність у багатьох випадках регулюється підсвідомо-автоматичними, мимовільними механізмами психіки. Так, наприклад, людина пише або керує автомобілем “на автоматі”. І якщо межа між людиною і зовнішнім світом існує в основному в сфері її свідомості, на основі якої й формується її індивідуально-особистісне, автономно-егоцентричне начало, то в сфері підсвідомості, активної, наприклад, під час керування машиною, дана межа практично відсутня, як вона відсутня у тварини, дикуна, маленької дитини. У них головним регулятором поведінки в природі і соціумі виступають саме підсвідомі механізми психічної діяльності. І якщо людина, що веде автомобіль, наповнена агресією стосовно об’єктів зовнішнього світу, то дана агресія в стані домінування підсвідомої сфери психічної діяльності, коли функціональна грань між внутрішній і зовнішній стирається, має тенденцію уражати саму людину.

Наголосимо ще раз, що причина формування підсвідомої установки на нанесення собі шкоди криється в тім, що дана людина схильна агресивно відноситися до зовнішнього світу. Однак слід знати, що підсвідомі частини психіки людини, на відміну від її свідомої частини, не розрізняє внутрішнє і зовнішнє. Саме тому агресивне ставлення людини до зовнішнього світу на рівні її підсвідомості означає, що в даному випадку людина агресивно відноситься до самої себе. Причому, дана агресія формує установку на пошук можливості заподіяти собі каліцтв і навіть смерть. Тут маємо здійснення релігійно-міфологічного принципу “відплати”, чи “справедливості”, про який К. Юнг писав, що негативні риси характеру людини часто проєктуються на інших та можуть набувати символічного вираження у снах та архетипових уявленнях у вигляді монстрів, драконів, чортів тощо.

Якщо людина існує на рівні двох буттєвих площин – свідомому та підсвідомому, то на останньому рівні, де “Я” та не-”Я”, внутрішнє та зовнішнє не диференціюються, негативне ставлення людини до оточуючого світу виявляються ставленням її до себе, що актуалізує внутрішнє “пекло” та спричиняє автоагресію, яка проявляється як у сфері побутової чи

виробничій (у вигляді травм, нещасних випадків, різних хвороб [1; 19–21; 22, 21]), так і в сновидіннях у якості кошмарів [11, 223].

Отже, людина сама багато в чому визначає множину поведінкових і причинно-наслідкових флуктуацій в оточуючій її дійсності. Крім того, акти насильства і деструкції, що людина чинить у зовнішньому світі, прихованим, віртуальним чином здійснюються в ній самій по відношенню до неї. Ілюстрацією даного принципу може слугувати думка А. Маслоу, який вказує, що негативне ставлення чоловіка до жіночого початку в самому собі проектується у нього в негативне відношення до жінки взагалі.

І навпаки, насильство, що приходить до людини ззовні (з екрана телевізора, із сторінки книги або від рук насильника), викликає резонанс (відповідну агресію) у самій людині, і в остаточному підсумку повертається до неї ще раз, оскільки в більшості випадків ми не можемо, наслідуючи християнський принцип, “підставити ліву щоку, коли б’ють по правій”.

Можна говорити про певні шляхи подолання агресії:

1) Шлях удосконалення відповідних соціальних інститутів, а також формування певних морально-духовних підвалин суспільства, що допомагають знизити рівень його агресивності до мінімуму. Даний шлях передбачає використання широкомасштабних акцій, які, будучи впровадженими, зможуть досягти мети через дуже значний проміжок часу.

2) Шлях гармонізації особистісних складових людини, що передбачає досягнення стану світоглядного, духовно-морального, психологічного синтезу свідомої і підсвідомої сфер психічної діяльності, коли сигнали підсвідомості (такі, як, наприклад, образи сновидінь, що несуть в собі інтуїтивні прозріння) можуть легко проникати в сферу свідомості, яка, у свою чергу, може здійснювати корекцію мимовільних функцій людського організму. На мові психоаналізу даний стан виражається в сентенції: “там, де було *Воно*, повинно стати *Я*”. У сфері йогічної мудрості можна говорити про таке повчання: нехай кожне почуття буде усвідомленим, а кожна думка – відчута. Дане повчання є, по суті, вираженням мети “емоційно-стресової терапії” В. Є. Рожнова, яка базується на концепції “взаємопотенціюючого синергізму свідомості та безсвідомого” (тобто на поєднанні емоційного та логічного компонентів психічної діяльності) [див.: 15].

І якщо джерелом і механізмом агресії можна вважати індивідуально-особистісний початок людини, що дозволяє їй виявляти волю, мислити, маніпулювати дійсністю і змінювати її, тобто бути *Я*, усвідомлюючи світ і себе, то злиття свідомості і підсвідомості, “*Я*” і “не-*Я*” призводить до руйнації межі між ними, що означає процес розширення “*Я*” до розмірів усього світу, із котрим людин у контексті свого підсвідомого аспекту психічних функцій злита воєдино. Таким чином, можна твердити, що гармонізація особистості людини йде шляхом *розширення її Я*, тобто інтеграції її індивідуально-особистісного початку і навколишнього світу, емпатичного злиття з останнім, що знаменує собою вищий рівень духовно-моральної еволюції людства.

У результаті своєї практичної діяльності ми дійшли висновку, що розширити сферу “*Я*” людини можна за допомогою розширення репертуару її соціальних ролей, у яких утілене людське “*Я*”. Один із найбільш ефективних шляхів досягнення цієї мети – *рольові тренінги*, у яких люди можуть значно збільшити репертуар своїх соціальних ролей, навчитися швидко переходити від однієї ролі до іншої в залежності від обставин, що дозволяє їм позбутися жажливого вади соціального життя – *повне ототожнення себе зі своєю роллю*. Відзначимо, що спостереження за повсякденними вчинками людей і дані клінічної психіатрії дозволяють твердити, що форми поведінки тієї або іншої людини в різних ситуаціях, як правило, різноманітні. Людина, використовуючи множину соціально-психологічних масок, грає, швидко перебудовуючи свою психіку і поведінкові стратегії в залежності від потреб ситуації. Зникнення цієї рольової гнучкості в поведінці людини свідчить про серйозне порушення механізмів соціальної поведінки.

Дистанціювання людини від своїх соціальних ролей дозволяє їй навчитися дивитися на саму себе і ситуацію, у якій вона знаходиться, збоку, тобто дозволяє їй успішно контролювати не лише мимовільну сферу своєї психіки, але і події й обставини

навколишньої дійсності. Саме на основі подолання людиною стану ототожнення себе зі своїм тілом і своїми соціальними ролями можливий не тільки процес гармонізації стосунків із навколишнім середовищем і попередження агресії (коли людина, використовуючи ресурси своєї підсвідомості, здатна уникати агресивних ситуацій) – можливе й успішне використання ефективних технік подолання агресії у випадку, коли агресивної ситуації уникнути не вдалося. У останньому випадку саме вміння піднятися над ситуацією дозволяє людині успішно її контролювати, використовуючи при цьому такі механізми і принципи.

Насамперед слід зазначити так званий “механізм руйнації шаблону”, використовуваний у практиці нейро-лінгвістичного програмування в якості елемента недирективного гіпнозу. Даний механізм припускає руйнацію схеми поведінки агресивного чоловіка (наприклад стосовно жінки), який наštовхується на несподівану реакцію з боку потенційної жертви. У результаті порушення стійкої поведінкової моделі агресор виявляється спантеличеним, дезорієнтованим, тобто, відкритим сугестивному впливу ззовні. Жінка з жертви парадоксальним чином перетворюється на чинник сугестивного впливу на свого насильника, якому може бути навіюване як умиротворення, так і стан пригніченості, страху. Ефективним при цьому може бути вплив, метою якого є вікова регресія агресора, що занурює його в стан дитинства, у якому він починає почувати свою незахищеність і уразливість. Наприклад, при ймовірності нападу на жінку останній рекомендується не побоятися зустрітися з нападником поглядом і промовити приблизно таке: “А що на це скаже твоя мама... а ти у мами запитав?”

Радикальним же засобом руйнації шаблону є метод “контрольованого божевілля”. Цей метод ефективний в особливо небезпечних ситуаціях, що загрожують життю. Проте він може бути застосований й у ситуаціях “м’якої агресії” – на виробництві, в офісі, сім’ї, суспільному транспорті, де, крім методів руйнації шаблону може бути використаний і так званий метод “психологічного айкідо” (М. Є. Літвак), який, будучи чинником, що перериває поведінковий шаблон, спрямований на “амортизацію” агресії, тобто на позбавлення її живильного ґрунту – зворотного зв’язку.

Наведемо **приклади** розглянутих вище методів нейтралізації агресії.

Модель амортизації подана в книзі Я. Гашека “*Пригоди бравого солдата Швейка*”: “Шредер зупинився перед Швейком і став його розглядати. Результати своїх спостережень полковник резюмував одним словом: “Ідіот!” “Насмілюся доповісти, пане полковнику, ідіот!” – відповів Швейк”. На що розраховує наш співрозмовник, звертаючись до нас із тим або іншим агресивним випадком? На нашу реакцію. Але як він при цьому себе відчує, якщо наша реакція виявляється раптом цілком несподіваною? Амортизація, застосовувана в процесі спілкування, називається “психологічним поглажуванням”, а також “психологічним ударом”. Наведемо приклад.

А: “Ви сьогодні чудово виглядаєте”.

Б: “Дякую вам за комплімент! Я дійсно непогано виглядаю. Мені особливо приємно чути це саме від вас, тому що у вашій щирості я не сумніваюся”. Дана відповідь є протидією такій поведінці, при якій деякі роблять компліменти нещиро з метою збентежити співрозмовника.

Психологічне айкідо можна застосувати всюди, наприклад, в автобусі. Розглянемо сцену, що там мала місце. Фахівець із психологічного айкідо А., пропустивши вперед представниць прекрасної статі, останнім протиснувся в переповнений автобус. Коли закрилися двері, він став шукати у своїх численних кишенях (на ньому була куртка, штани і піджак) талони. При цьому він, звичайно, створював деяку незручність Н, що стояла на сходинку вище. Раптом у нього був кинутий “психологічний камінь”. Н. гнівно сказала: “Довго ви ще будете колупатися?!” На це була амортизаційна відповідь: “Довго”. Далі діалог відбувався приблизно так: Н.: “Але так мені може пальто налізти на голову!” А.: “Може.” Н.: “Нічого кумедного немає!” А.: “Дійсно, нічого кумедного немає”. Після цієї репліки роздався одностайний регіт. Н. протягом усієї поїздки більше не вимовила жодного слова. Можна собі уявити, скільки б продовжувався конфлікт, якби у відповідь на першу репліку сказали б традиційне: “Це вам не таксі, можете потерпіти!” Як бачимо, А не придумавши жодного слова, використовував “енергію” співбесідниці.

Наведемо приклад використання методу “контрольованого божевілья”, узятий із книги С. Горіна і С. Огурцова “*Спокуса*” (2001).

“У тамбурі електрички їхала “хипового вигляду” молода людина і мовчки курила. На зупинці у вагон зайшов військовий патруль, причому старшому патруля “хипова” молода людина відразу не сподобалася. Розташувавшись у вагоні, старший патруля почав коментувати вид молодої людини, зробивши ряд не позбавлених оригінальності припущень про те, як такого роду молоді люди з’являються на світ. Відповіддю було мовчання. Тоді, достатньо розпалившись від власної промови, старший патруля вийшов у тамбур “з’ясовувати стосунки”. От тут і відбулося найголовніше... Як тільки військовий із словами “гей, ти, послухай!” поплескав молоду людину по плечу, той повільно повернувся до співрозмовника і дуже виразно вимовив один тільки звук: “И-и-и!”. Після чого знову повернувся до вікна, продовжуючи курити. Старший патруля, як загіпнотизований, повернувся на своє місце і мовчав до кінця маршруту”.

Методика “И” застосовується нами в курсі психологічного підготування жінок, які хотіли б знати, як захистити себе від насильства.

Отже, ми вважаємо, що розробка методик протистояння агресії, яка базується на розглянутій *концепції онтологічної ізоморфності внутрішнього та зовнішнього* (буття та свідомості) є особливо важливою в сьогоденні. Ця концепція базується на новій науковій парадигмі світу, з позиції якої він розглядається як інтегральне ціле, що підтверджується вивченням як фізичної, так і психічної реальностей.

Так на квантовому рівні людина (спостерігач) виявляється нерозривно пов’язаною із світом і виступає його буттєвим ініціатором, тобто породжує світ тільки однією своєю присутністю. Тут маємо “принцип співучасті” сучасної фізики (який констатує: фізичні об’єкти принципово невіддільні від їхнього сприйняття нашою свідомістю, від нашого впливу на ці об’єкти), що втілюється в антропному космологічному принципі, який виходить із розуміння людини як активної й органічної частини космосу і Всесвіту [3; 4].

У сфері психічної реальності ми також знаходимо підтвердження наведеного положення про єдність “Я” та “не-Я”, що знаходять свою ілюстрацію у феномені непричинних синхронічних зв’язків, аналізованих у працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М. А. Козирєва й ін. Про даний феномен в 1955 році К. Юнг писав у книзі “*Синхронність і людська доля*” як про явище, що перетинає простір-час і упорядковує події, коли “потoki” фізичної і психічної реальностей набувають рівнобіжного значення. При цьому може виявлятися збіг психічного стану спостерігача з одночасною зовнішньою подією, що відповідає цьому психічному стану, при відсутності очевидного причинного зв’язку між ними.

Як приклад К. Юнг наводить випадок із своєї практики, коли одна з його пацієнток у критичний період свого особистісного розвитку побачила сон, у якому їй давали золотого скарабея (що є символом відродження). Під час психотерапевтичного сеансу, коли вона розповідала цей сон, Юнг почув шум, створюваний комахою, яка вдарялася у віконну раму. Коли ж Юнг відчинив вікно і впіймав комаху, то побачив, що це найближчий аналог золотого скарабея, який зустрічається в тих широтах, і який, у супереччя своїм навичкам, намагався проникнути в темну кімнату саме в момент розповіді пацієнтки. Цікаво, що саме це посилення значення сну появою реального “скарабея” і призвело до бажаного позитивного зсуву в психологічному розвитку жінки.

Юнгівський феномен непричинних синхронічних зв’язків виявляється в сфері трансперсональної психології Ст. Грофа, який аналізує змінені стани свідомості, котрі отримали назву трансперсональних, тобто таких, які дозволяють людині вийти за межі самої себе як “рольової” особистості. Саме вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації дає нам можливість контролювати свою поведінку і саму ситуацію, готуючи умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію *надситуативності* як здатності суб’єкта виходити за межі однозначних конструкцій “зовнішньої доцільності”.

Наведемо приклад використання рольового ресурсу. Викладач М. поскаржився невропатологові на заїкуватість, що виникає при сильних хвилюваннях. Невропатолог порадив йому в таких випадках уявити себе ким-небудь іншим, пограти, поставити себе на місце іншою людиною з владним голосом. Порада допомогла. Англійський актор М. Стюарт у 60-і роки прославився як пародист, що вмів в точності копіювати голос, манеру поведінки інших людей. На питання, як він прийшов до цього жанру, актор розповів, що в дитинстві і юності дуже страждав від своєї сором'язливості. Він навіть не міг замовити собі обід у кав'ярні – заїкався і мукав. Стюарт знайшов спосіб сам. Розмовляючи з незнайомими людьми, він уявляв себе кимось іншим, важливим і значним, і говорив відповідним голосом – надутого сановника, відставного військового, хазяїна фабрики й ін. Це допомогло! Незручності, скутості і сором'язливості в спілкуванні він більше не відчував.

Рольові тренінги дозволяють навчитися ототожнювати себе з будь-яким об'єктом зовнішнього середовища, у тому числі з об'єктом, який явно або неявно несе агресію. У даному випадку ініціюється процес стирання межі між внутрішнім і зовнішнім, що позбавляє агресії свого живильного ґрунту і не дає їй можливості укоренитися в людині. Рольові тренінги допомагають розвинути почуття емпатії до всіх істот, перебороти так звану **“езопову симпатію і синтонію”**, які виникають з тієї закономірності, що, як свідчать тренінги спілкування, почуття симпатії є, як правило, наслідком впізнавання в партнері вже знайомої раніше людини, і якщо підходящого типу, зразка, аналога не знаходиться, то партнер має тенденцію перетворитися на байдуже тло [14, 115].

У рамках рольових тренінгів можна запропонувати оригінальні вправи так званого **методу "Дистанції" (система "Сінтон")**, автором якого є М.І.Козлов [9; 10], який у книзі *"Щира правда"* пише, що **“Дистанція”** не є тренінгом під керівництвом ведучих. Швидше за все даний метод являє собою систему самостійної роботи, коли людина працює (і вчиться працювати) із собою сама, а ведучий їй в цьому допомагає.

Робота на дистанції передбачає інтенсив, тобто активність протягом 4–8 годин щодня, але без відриву від звичайного життя. Людина одержує завдання, наприклад, відтворювати **“величну постать”**, після цього вона зранку до вечора вчиться ходити з прекрасною поставою і т.д. Дистанція – це спеціальна система вправ, що розвиває особистість у наступних напрямках: уміння любити; конструктивно-позитивне ставлення до життя; спілкування і взаємини; фізичне здоров'я; внутрішня воля; гроші і ставлення до них; продуктивне життя.

Від курсу до курсу **“дистантник”** по кожному з цих напрямків відпрацьовує нові необхідні навички, доводячи їх до рівня дійсного результату, тобто ставлячи завдання навчитися виконувати їх так само легко, як користуватися ложкою, і так само природно, як дихати.

У рамках тренінгів з метою розвитку особистості людини пропонуються наступні вправи:

1. **“Якби я тебе любив...”** Суть даної вправи полягає в тому, що людина в кожному акті спілкування з іншими налаштовується на любов до кожного, з ким спілкується.

2. **“Внутрішнє “Добре!”** Тут рекомендується наступне: що б не трапилось, говори собі з внутрішньою посмішкою: **“Добре!”** Що б не робила людина, рекомендується робити це з відчуттям задоволення.

3. **“Тотальне “Так!”** Рекомендується наступне: Промовляти **“Так!”** вголос і про себе. Це не стосується доленосних рішень, але у всіх штатних ситуаціях навчає шукати в першу чергу те, у чому ви з людиною можете погодитесь. Далі: зняти впевненість, що ви мислите істинно, а інші помиляються, і займатися не пошуком правоти, а придбанням нового змісту для себе. Слід зазначити, що ті, хто полюбив цю вправу, знаходять у ній майже езотеричні сенси, переходячи від **“Так”** конкретному співрозмовникові до **“Так”** світу і життя в цілому.

4. **“Постать і Посмішка”**. Тут рекомендується відпрацьовування величної постанти і чарівної посмішки. Саме цікаве в цій вправі – пошук необхідного внутрішнього самовідчуття, що дозволяє почувати себе вільно, нескучно, впевнено в собі.

5. **“Відокремлення від зовнішнього контролю”**. Даний метод роботи над розширенням свого особистісного статусу означає, насамперед, здійснення нестандартних учинків з наснагою, з духом волі і бешкетництва. Рекомендується робити ці добрі і веселі вчинки доти,

поки все життя не стане одним нестандартним учинком. Як тільки не розважаються дистантники! Водять хороводи на вулиці, задушевно розспівуючи дитячі пісеньки, роздають гроші у вагонах метро: "Вибачте, люди добрі, що ми до вас звертаємося. Ми самі не місцеві, візьміть, хто скільки зможе!" Робити нестандартні вчинки можна й в офісі, на роботі. От Світлана перед обідом улаштувала "розминку" – гру у волейбол повітряною кулькою. Спочатку народ подумав, що головний бухгалтер збожеволіла, але незабаром грали вже усі.

Поговоримо про **методику подолання конфлікту між "Я" та "не-Я"**.

Розглянемо оригінальну **методику "Симорон"**, що успішно використовує ресурси рольових тренінгів з метою гармонізації особистості, усунення конфлікту між "Я" та "не-Я" [6].

Відзначимо, що розвиток рольового начала людини спочатку виявляє стан відсутності рольової диференціації, коли первісна людина (і дитина) не може регулювати динаміку рольових відносин і її рольовий статус цілком визначається імперативами зовнішнього середовища. Тут рольова активність з'являється у вигляді міфо-символічної активності, у руслі якої зовнішнє середовище сакралізується, природа наділяється психічними властивостями й усупільнюється, постає як єдине чуттєве ціле. Л. Леві-Брюль у книзі "*Первісне мислення*", аналізуючи первісні міфи, вірування, звичаї, робить висновок про істотну відмінність свідомості первісної людини від свідомості цивілізованої людини. Специфічність первісної свідомості характеризується тим, що воно містичне, або магічне, у ньому немає розходження між природним і надприродним, сном і пильнуванням, частиною і цілим. За своєю логікою воно не відчуває протиріччя і замість спрямованості до встановлення логічних відносин між предметами підкоряється законові співпричетності або партиципації: визнає існування різних форм передачі властивостей від одного предмета до іншого шляхом зіткнення, зараження, оволодіння і т.п.

Тут виявляється феномен взаємної трансформації, плинності рольових аспектів дійсності, коли людина може розглядатися одночасно і людською істотою, і твариною, і духом. На другому етапі розвитку рольової активності, людина навчається довільним чином переходити від однієї соціальної ролі до іншої, що рано або пізно приводить людську істоту до усвідомлення відносності свого рольового статусу, коли виявляється перспектива перебороти рольову обмеженість і злитися з зовнішнім світом, навчившись бути усім, ким людина побажає. У теоретичній межі людське "Я" зливається з Всесвітом, а людина немовби отримує можливість керувати Всесвітом на основі керування своїм "Я".

Дане уміння є аж ніяк не надприродно-містичним, а, навпаки, цілком науковим, про що можна дізнатися, аналізуючи *принцип антропологічної причетності до світу*, який вказує, що світ багато в чому такий, яким його конструює людина, котра з ним взаємодіє.

Принцип єдності "Я" та "не-Я" можна проілюструвати уривком з книги В. Пелевіна "*Чапаєв і порожнеча*": "Уявіть собі непровітрену кімнату, у яку набилося дуже багато народу. І усі вони сидять на різних кривих табуретках, на розхитаних стільцях, якихось клунках, і взагалі на будь-чому. А більш жваві і моторні прагнуть сісти на два стільці одразу або зігнати кого-небудь з місця, щоб сісти самому. Таким є світ, у якому ви живете. І одночасно в кожного з цих людей є свій власний трон, величезний, блискучий, що піднімається над усім цим світом і над всіма іншими світами теж. Трон воістину царський – немає нічого, що не було б у владі того, хто на нього зійде. І, найголовніше, трон абсолютно легітимний – він належить будь-якій людині по праву. Але зійти на нього майже неможливо. Тому що він займає місце, якого немає... Він знаходиться ніде".

Система "*Симорон*" закликає зруйнувати границі між "Я" и "не-Я". При цьому перераховуються різні аспекти такої границі: просторові границі – мої особисті речі, моя кімната, мій будинок, моя вулиця, моя країна, моя планета, моя сонячна система, моя галактика; часові границі – мій робочий день, мій місяць відпочинку, мій навчальний рік, моя юність, моя зрілість, моє життя. Є ще внутрішні границі – мої плани, мої ідеї, мої переживання, мої мрії, мої звички, мої страхи, мої хвороби, моє здоров'я. Усе це – границі, що відрізняють мене від інших людей. А де ж сама людина, її "Я"? У мозку, у душі, у центрі

Всесвіту, у фізичному тілі, усередині своєї свідомості? Будь-яке слово виокремлює, обмежує якийсь об'єкт. І якщо ми визначаємо щось, то тим самим будуюмо границю між цим об'єктом і тим, що цим об'єктом не є.

Людина тут розглядається творцем зовнішньої і внутрішньої реальності, що є лише відображенням її "Я". Розв'язання конфлікту між "Я" та "не-Я", досягнення гармонії між ними тут досягається за допомогою певних психологічних технік.

На початковій стадії опанування системою "Симорон" вивчаються найпростіші способи корекції зовнішнього середовища як дзеркала, що відбиває "Я". Якщо людина корегує те, що знаходиться поза нею, то, зрозуміло, вона виправляє себе. Якщо вона стикається з хворобою у зовнішній реальності, це має розумітися та усвідомлюватися як зображення того, що гніздиться в самій людині, тому що породити хворобу могла тільки сама людина через протранслявання її на екран зовнішньої реальності. Картини на цьому екрані для людини є попереджувачими сигналами про те, що може з нею статися через якийсь час. Спостерігаючи їх, людина має завчасно розпізнати, що її очікує через певний період. Бачачи хворобу поза собою, трансформуючи її у здоров'я, людина профілактично працює над собою, корегує і змінює себе, усуваючи можливість власного захворювання.

Симороніст не займається своєю особистістю, він займається собою винятково у своїх проєкціях, у відображенні на зовнішньому екрані, тобто у зовнішньому світі.

Сигнали можуть бути і позитивними, що свідчить про те, що людина бажана природі, що вона є гармонічною. Тоді – це сигнали удачі, сигнали підтримки. У такому випадку, щоб людина не робила, їй таланить. Цей стан симороністи називають ширянням. Якщо сигнали говорять про протилежне, то це сигналізує про те, що людина себе закрила, поставила *пробки особистої зацікавленості*, і її завдання полягає в тому, щоб витягти ці пробки, коректуючи поза собою зовнішнє середовище. *Вища насолода для симороніста – це цілковита відсутність себе і спостереження за собою винятково в зовнішніх проявах.* Коли симороніст творить життя, у нього не повинно виникати ніяких думок, емоцій або відчуттів, тому що він розуміє себе як такого, котрий розпорошений поза собою.

Розглянемо деякі **симоронські техніки**, покликані гармонізувати "Я" та "не-Я", привести їх до єдності.

1. Одна з технік називається принципом віддяки ситуації, коли людина відкривається негативному аспектові зовнішнього середовища, тобто життєвому безладдю, що тут розуміється як результат прийняття на себе "фарб" об'єкта, розфарбовування себе під нього, приєднання до нього, як до хазяїна. Для рятування від лиха, неприємностей пропонується принципово інший підхід, коли недоліки не виправляються, не викорінюються, а шукається і знаходиться скрізь і в усьому елемент здоров'я, сили, радості, який і стверджується. Тоді зло, горе залишає людину.

Наведемо приклад. У симороністки Ані не складалися відносини з підлеглою. Аня віддячила ситуації (внутрішньо, застосовуючи образну, метафоричну техніку), і буквально наступного дня підлегла знайшла більш високооплачувану роботу і звільнилася. У вигрaші виявилися обидві.

2. Техніка перейменування (з пошуком коренів), робота з перешкодами.

Замість того щоб проламуватися крізь перешкоди, боротьби з ними або відступати під їхнім натиском, пропонується віддячити перешкодам за застереження віж більш серйозних неприємностей (що виявляє "ефект вихору"). При цьому людина як би звільняється від перешкод, припиняючи боротися з обставинами, їх що породили, дотримуючись сентенції Сенеки, який помітив, що коли людина бореться з перешкодами, вона стає їхнім рабом. На Сході людину, вільну від гніту перешкод називають "істинно мудрою". У даосизмі ми зустрічаємося з божественним принципом недіяння, що заперечує маніпуляторно-індивідуальну природу людини в ім'я спонтанно-інтуїтивної поведінки "істинно мудрої людини": "безмовний, перебуває в недіянні, але до усього причетний; незворушний, не керує, але все тримає у порядку. Те, що називаю "недіянням", означає не випереджати ходу

речей; те, що називаю “до усього причетний”, це слідувати ході речей; те, що називаю “усе тримає у порядку”, додержуватися взаємної відповідності речей” [12, 228, 259–260].

Для роботи з вихровими ситуаціями в Симороні пропонується кілька методів. Один з них – перейменування з пошуком кореня. Для цього необхідно знайти корінь вихору – той момент, коли виникла проблема (порівняйте з психоаналітичним методом). Далі можливі два варіанти. Перший – знайти сприятливий вчинок стосовно сигналізатора (тобто того, з чією “допомогою” виникла проблема). Другий – зробити крок назад, у попередній момент, коли все навколо було безхмарним, і розіграти кореневий варіант за новим сценарієм.

Наведемо приклад. Одна серйозна проблема (хронічна мігрень) у дорослого чоловіка мала такий корінь. Коли йому було п’ять років, Шурик гостював влітку у селі. Повертаючись з річки, він підійшов до компанії сільських хлопчиків, що нудьгували на призьбі. Найстаршому з них прийшла думка пожартувати над хлопчиком. Він вихопив здоровенну напівживу щуку і, розчепіривши їй рота, різко підніс до обличчя Шурика. Рибина ворушила зябрами і біла хвостом. Шурик впав у істерику. Збіглися дорослі, і його ледве вдалося заспокоїти.

Коли Шурик підріс і зіткнувся з проблемою, він зрозумів, що треба переграти кореневий епізод. Сашко зупинився на наступному варіанті. Побачивши, що хлопчикам нудно, він підійшов до них і витяг з кишені перочинний ніжик. Пропозиція Шурика зіграти в “ножички” знайшла загальну підтримку. Час пролетів непомітно, і коли він зібрався іти, старший із хлопчиків запропонував щуку в обмін на ніжик. Шурик ледь допхав велику рибину до будинку. Після цього Сашко позбувся своєї проблеми, крім того він одержав нове ім’я: “Я той, котрий пропонує хлопчикам гру в ножички”.

С.К.Кінг у книзі “*Міський шаман*” наводить кілька прикладів застосування схожої техніки. Неймовірний випадок відбувся з жителькою Каліфорнії, що сильно обпекла ногу об вихлопну трубу мотоцикла. Опік довго не гоївся. Вона уявила позитивний результат події (без торкання вихлопної труби), прокрутила його в уяві сорок разів і одержала вражаючий результат – важка рана затяглася за три дні.

3. Якательний переклад

Ця техніка передбачає дуже простий і ефективний прийом розв’язання проблем, який полягає в тім, що людина під час проблемного контакту із зовнішнім світом учитьсЯ докорінно змінювати своє ставлення до нього за допомогою того, що вона бачить в цьому світі саму себе. У нижченаведеному прикладі описаний діалог чоловіка з дружиною, здійснений в ключі якательного перекладу.

- Я чому так пізно додому повернувся?
- А я що, з дівками, чи що, гуляв? Я справою займався.
- Які в мене можуть бути справи після одинадцяти?
- А це вже не моя справа! Я ж себе не запитую, які в мене справи після роботи і чим я там займаюся зі своїми хворими-сифілітиками.
- Наступного разу я прийду додому і не знайду себе вдома.
- Може, я не буду себе лякати?
- Наплювати мені на себе!
- Це мені на себе наплювати! Я іду.
- Можу не приходити.
- Узагалі ж я винуватий.
- Ні, це я винуватий, дай я себе поцілую
- Я зобов’язуюся приділяти собі більше уваги і проводити із собою більше часу.

У рамках методик подолання границі між “Я” та “не-Я” можна говорити і про **систему енерго-інформаційного розвитку С. Д.Верещагіна** [2, 44–175], який пише про те, що людина може в так званому *еталонному стані* (коли ви відмінно себе почуваєте, вам подобається абсолютно усе) програмувати себе і навколишню дійсність на той або інший напрямок бажаних подій, тобто на реалізацію свого щирого бажання, яке на відміну від помилкового, повинне одразу ж виповнюватися (як пише той же автор, “щирі бажання

завжди здійснюються легко, і тільки помилкові вимагають масу сил і енергії” [2, 40]. Після процедури програмування з людьми, як вважається, відбуваються дійсні метаморфози. Так один з учнів С.Д.Верещагіна запрограмував себе на одруження. Спочатку він усвідомив для себе, що женитися для нього дійсно життєво необхідно, що це бажання – щире, тому що за природою він створений так, що йому потрібна родина, а не тому, що в цьому суспільстві схвалюється інститут шлюбу. Причому, одружитися він хотів не аби на кому, а на дівчині своєї мрії. Це теж говорить про істинність бажання, адже його мета була не просто створити родину, а жити в родині в радості і щасті, зі своєю, тільки йому призначеною рідною людиною. Заклавши подібну задачу в підсвідомість, хлопець почав спокійно займатися своєю роботою, знаючи, що турбуватися йому ні про що: прийде підходящий момент і підсвідомість сама зробить усе, що потрібно. Один раз в обідню перерву йому раптом спало на думку піти на вокзал, що був неподалік, і купити газету. Чому на вокзал? І навіщо йому раптом знадобилася якась газета? Будь-яка розсудлива людина, здавалося б, неодмінно задала б собі ці питання і, можливо, підкорившись логіці і здоровому глуздові, вважала б таке бажання абсурдним і відмовилась би від нього. А наш хлопець був підготовленим відповідним чином. Він знав: раз чогось хочеться – треба це негайно робити. Якщо підсвідомість так вимагає – це неспроста. Він прийшов на вокзал і почав шукати цей самий газетний кіоск, до якого його так нестримно тягнуло. Знайшов кіоск на пероні і підійшов до нього саме в той момент, коли з потяга, що прибув, виходила з двома валізами і сумкою через плече... вона. Сумнівів не було – це була саме вона, дівчина його мрії. У таких випадках підсвідомість не дає людині навіть секунди засумніватися і буквально вимагає: йди знайомитися. Він підійшов, погано міркуючи, що він робить і чого хоче. Найдивніше те, що і дівчина теж з першого погляду зрозуміла: це доля. Газету вони купували вже разом. Заголовок на першій газетній сторінці говорив: “Злагода так любов!” Зараз це одна із найщасливіших родин...

Існує і **метод гармонізації особистості В. В. Жигарінцева**, спрямований на інтеграцію "Я" та "не-Я" [6, 68–90]. Даний метод ґрунтується на безлічі аксіом, що встановлюють онтологічну ізоморфність "Я" та "не-Я", внутрішнього і зовнішнього. Перерахуємо деякі з аксіом:

1. Як правило, людина, до якої ви не хочете звернутися по допомогу, несе в собі рішення вашої проблеми.
2. Те, що ви відкидаєте, стає вашою долею.
3. Те, чого ви боїтеся, вас наздоганяє.
4. Те, що бажаєте і до чого прагнете, від вас вислизає.
5. Ви стаєте тим, кого критикуєте.
6. Якщо ви щось заперечуєте в собі або не хочете бачити, ви обов'язково зіштовхнетеся з цим зовні.
7. В інших нас дратує те, що ми не приймаємо в собі.
8. Ми ненавидимо і нехтуємо в інших те, що є в нас самих.
9. Будь-яка ворожа дія зовні є ворожою дією стосовно себе; будь-яка добра дія зовні є доброю дією по відношенню до себе; будь-яка допомога зовні – це допомога собі.
10. Коли кількість людей, що засвоїли нову думку, досягає певної граничної (критичної) величини, ця думка стає загальним надбанням.
11. Зовнішнє завжди до дріб'язків відбиває те, що знаходиться у вас усередині. Тільки ви і ніхто інший відповідальні за все те, що з вами відбувається.
12. Коли ви повертаєтеся до проблеми своїм обличчям, вона починає втрачати силу, відкриваючи вам причину свого виникнення.
13. Ненависть і ворожнеча перетворюють вас у тих, кого ви ненавидите і з ким ворогуєте.
14. Те, на що ви звернули увагу, втрачає свою руйнівну силу для вас, нейтралізується і стає вам на службу.

15. Наскільки ви приймаєте в собі щось, настільки це щось передає вам свою силу. Смиренність є зіткнення з життям, з'єднання з ним. Смиренність полягає в тім, щоб приймати стан речей таким, яким він є.

16. Біль у точності вказує на місце в тілі, де людина не приймає себе, де вона розділена із собою і з Цілим. Якщо ви хворієте, отже, ви щось не приймаєте й придушуєте в собі.

17. Якщо ви не вирішили проблему, вона постійно буде вас переслідувати в різних обличчях.

18. Поводьтеся з іншими так, як би хотіли, щоб поводитися з вами.

19. Те, до чого ми прив'язані, обов'язково буде відібрано.

30. Страх і блоки є одночасно і перешкодою, і вратами до бажаної мети.

31. Принцип полярності: світ є полярним, дуальним. Але людина звикла ототожнювати себе з однією з дуальностей. Тому життя здійснює свій біг від однієї дуальності до іншої: щораз, коли у вас наростає самовпевненість, коли ви ототожнюєте себе із сильною стороною свого "Я", монада уже приготувалася перекинутися в протилежне положення.

32. Один з давньогрецьких філософів: "якщо блаженство випаде нагода вам зустріти, слідом помста йде". Англійське прислів'я: "Pride goes before a fall" ("Гордість передую падінню")

33. Не прив'язуйтеся ні до однієї протилежності, не ототожнюйте себе з жодною з них. Розташовуйтеся в центрі, тоді ви зможете керувати цими енергіями. Принцип "середнього шляху Буддизму": для того, щоб жити і процвітати, варто опертися на дві протилежності, стояти на ґрунті їх поєднання, що, врешті-решт, приведе до становлення парадоксального світобачення.

34. Сила дії дорівнює силі протидії.

35. Протилежності завжди прагнуть збільшити розрив між собою і зміцнити це положення. З іншого боку, протилежності, що досягли стану крайнього ступеня полярності, взаємного заперечення, переходять одна в одну.

36. Слова, приписувані Ісусові Христу: "Коли ви з'єднаєте в собі Зовнішнє і Внутрішнє, Ліве і Праве, Верх і Низ, ви з'єднаєтеся з Богом".

Інтеграція "Я" та "не-Я" виявляє тут "*Закон повноти*": "Що є тут, є скрізь. Чого тут немає, немає ніде. Усі речі існують одночасно в будь-якій точці простору і часу". Закон повноти виявляє **принцип єдності минулого і майбутнього**. Ілюстрація даного принципу: Родина однієї людини потрапила в блокадний Ленінград. Вони голодували і дійшли до того, що перед ними встала примара смерті, вони повільно вмирали. Але так трапилось, що хтось з них "випадково" поліз у стіл, що стояв у їдальні, і раптом з нього посипався хліб! Виявляється, батько цього сімейства, будучи ще дитиною, засовував недоїдений хліб між верхньою і нижньою кришками столу, де той благополучно зберігся в сушеному виді, поки в ньому не виникла необхідність. Далі – більше. Хтось випадково поліз у шафу й у щільно закритих банках знайшов поклад круп, борошна й інших продуктів. Це вже дід, батько батька, у період революції робив запаси про усякий випадок.

Закон повноти виявляє **принцип відкритості світові**. Ілюстрація даного принципу:

В однієї жінки чоловік пив і гуляв. Чим довше продовжувалася ця ситуація, тим на більший термін він зникав з будинку. Жінка, як водиться, бігала за ним, відшукуючи і повертаючи його додому. Така історія тривала досить довго. Нарешті, якось, коли він у черговий раз зник з будинку на кілька днів, вона сіла і запитала себе: "Чому ти бігаєш за ним? Чому увесь час намагаєшся знайти і повернути додому?"

"Тому що боїшся залишитися одна", – відповіла вона собі.

"Так ти все одно вже одна", – сказав їй хтось усередині.

І вона це побачила і прийняла ситуацію, вирішивши про себе, що більше не стане бігати за чоловіком, а там – будь що буде. Через годину пролунав дзвінок – на порозі стояв її чоловік. Більше він ніколи не йшов з будинку.

Закон повноти виявляє **закон болю**: Якщо ви якось виокремлюєте себе від навколишнього світу, не приймаєте його, якщо не відчуваєте повної єдності і споріднення з

ним , якщо ви не бачите, що світ, люди, тварини, рослини, камені і ви самі – це одне й те ж, і всі ми складаємося з однієї і тієї ж субстанції за назвою любов, якщо ви не бачите, як створюєте ілюзорний світ навколо себе за допомогою свого розуму, ви завжди будете випробовувати біль і страждання.

Розглянуті принципи, які утверджують синергійне поєднання двох буттєвих модусів людини – "Я" та "не-Я", постають певними передумовами для розробки психолого-педагогічної системи поведінкової та світоглядної гармонізації особистості.

ГЛАВА 13. СИНЕРГЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

П. Вайнцвайг пише [1, 35], що психологи, вивчивши численні психофізіологічні показники організму людини в умовах її комунікації із собою подібними, дійшли висновку: якщо спілкуються дві людські істоти, життєвий (енергетичний) тонус однієї з яких є вищим, ніж тонус іншої, то “життєва” енергія “перетікає” до цієї іншої істоти, оскільки прилади фіксують, що її життєвий тонус підвищується, а іншої людини – еквівалентним чином знижується. Дещо подібне ми зустрічаємо в електротехніці у вигляді “ефекту захоплення”: якщо в одну енергомережу ввімкнути два звукових генератори, що генерують коливання з близькими, але різними частотами, і якщо перший генератор характеризується більшою потужністю, ніж другий, то має місце ефект “захоплення”, коли “сильний” генератор “поведе” за собою “слабкого” та примусить його працювати на своїй частоті.

Було також помічено, що якщо людина позитивно ставиться до свого оточення, то вона значно підвищує тонус своєї життєдіяльності; і навпаки, негативне ставлення до оточуючого світу знижує енергетичний тонус людини.

Ці висновки отримані на підставі досліджень Інституту кінесіології в США, директор якого Д. Даймонд показав, що щитовидна залоза крім виконання головної функції імунологічного нагляду, постає основним “розподільником” живлющої, регенеруючої енергії організму. Щитовидка направляє й регулює потік електромагнітної енергії по всьому організмі, проводячи миттєву корекцію, яка необхідна для подолання певних відхилень у життєдіяльності.

Було показано також, що негативні почуття й думки є джерелом стресу людини й відтоку її енергії. Любов, віра, відвага, подяка, довіра тощо активізують діяльність щитовидної залози і підвищують нашу життєву енергію. Ненависть, заздрість, підозра, страх, а також неприємні асоціації й спогади гальмують діяльність щитовидки і знижують життєвий тонус організму. Крім того, усе розмаїття поведінкових аспектів людини виявилось прямо пов’язаним з діяльністю щитовидки, тобто з процесами підвищення та зниження життєвого тону людини. Так, наприклад, стверджувальний кивок підсилює діяльність щитовидки й підвищує життєвий тонус людини, її енергії, а негативний жест призводить до протилежного ефекту, тобто до зниження енергії людини.

Так званий жест вираження любові – “жест Мадонни” (розпростерті для обіймів руки) позитивно впливає на людину в стресовій ситуації, навіть якщо цей жест лише уявлюваний (але неодмінно глибоко емоційний). Посмішка також стимулює діяльність щитовидки не тільки людини, що посміхається, але й людей, що сприймають цю посмішку. Звертаючи увагу на обмін енергії між людьми, Д. Даймонд дійшов висновку, що різні прояви життєвої енергії взаємозалежні. Енергія “сильної” людини послаблюється при особистому контакті зі “слабкою”, одночасно при цьому енергія останньої підсилюється. Під час особистого контакту порушення психічної рівноваги може передаватися від однієї людської істоти до іншої: настрої і думки вкрай заразливі.

Таким чином, виходить, що позитивний настрій та позитивне ставлення до світу є чинниками підвищення життєвого тону людини з усіма соціальними й медико-біологічними наслідками, що з цього випливають.

Відомо закон, що говорить: “жертва несе свою частку провини (участі) за те, що з нею відбулося, відбувається або відбудеться” [див. 2, 350], юристи помітили, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочинів або трагічних випадків [3; 4; 5; 6, 21; 7, 223].

Аналіз цього феномену, проведений у попередніх розділах, дозволяє дійти висновку, що людина сама провокує та визначає безліч поведінкових і причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності. При цьому позитивне, неагресивне ставлення людини до оточуючого світу постає важливим чинником її соціального й фізичного здоров’я.

Одне з найбільших одкровень нової наукової парадигми – ідея цілісності, що не є чимось оригінальним, тому що ця ідея лежить біля джерел філософської й релігійної думки мудреців

стародавності. Повернення до уявлень про цілісність як до забутого старого відбувається на новому витку розвитку цивілізованого світу. Зараз стало вже аксіомою те, що людський організм є цілісність і що у випадку захворювання окремого органу варто лікувати весь організм (Р.Леїнг, І.В.Давидовський, В.П.Казначєєв) [8; 9; 10; 11]. Більш того, для передового медика зрозуміло й те, що хвороби, у тому числі психічні, є пристосувальними реакціями людини, прозорої для негативних факторів зовнішнього середовища (мікробів, вірусів та ін.). Ясно, що хвороба не приходить до нас ззовні незваним гостем, а зароджується в самому організмі за тих чи інших умов, що пробуджують до життя відповідних збудників хвороб.

Слід зазначити, що організм, як і взагалі будь-який об'єкт у Всесвіті, характеризується двома фундаментальними станами – відкритістю й закритістю. Будь-який живий організм як соматична сутність постає відкритою, живою системою. І тільки психіка людини, а саме – її світогляд як система поглядів і психологічних установок (в тому числі певних *ідеологем*), може перетворювати цей організм у закриту систему, котра, як відомо, характеризується процесами наростання хаосу, дезорганізації, що призводить до втрати цілісності, а тому – до хвороб як специфічних граничних феноменів, що прагнуть підтримати цілісність, і постають у ролі корисних пристосувальних реакцій: хвороба блокує ту чи іншу форму життєдіяльності людини, що призвела до втрати цілісності в плані соматики й психіки.

У сфері світогляду можна виокремити установки на досягнення інтеграції індивіда з оточуючим світом і самим собою й установки, що призводять до його дезинтеграції, формуючи стан закритості організму як певної психосоматичної системи. Закритість означає, насамперед, неприйняття того чи іншого аспекту зовнішнього середовища, з яким організм природним чином складає одне ціле. Це неприйняття реалізується зазвичай на рівні ідей, ідеалів, а також неусвідомлених психологічних установок, що поступово укорінюються на рівні органічних процесів.

Якщо, наприклад, людині неприємний її колега через те, що останній перевершує її в якійсь специфічній майстерності і підриває її службовий статус, то це почуття ворожості до окремого фактора зовнішнього середовища в остаточному підсумку призводить до неприйняття цілого ряду взаємозалежних факторів, що забарвлює значну частину життя нашої людини в чорні стресові кольори, занурює її в безодню негативних емоцій. Негативні емоції (які, за інформаційною теорією П.В.Симонова, виникають через недостачу інформації щодо процесу задоволення актуальної потреби) призводять до “закриття” організму в прямому і переносному значенні: стискаються кровоносні судини, підвищується кров'яний тиск, погіршується трофіка (харчування) тканин і органів з усіма фізіологічними наслідками, які випливають з цього – тобто хворобами, лікування котрих повинно полягати в усуненні причин, але не вищезазначених симптомів. Лікування за цих умов передбачає ініціювання процесу “відкриття” організму як на соматичному, так і психічному рівнях. Останнє передбачає відкритість у площині світоглядних ціннісних орієнтирів.

Наведемо приклад. Розглянемо терапевтичний метод японського доктора Ніші [див. 12]. Йому вдавалося виліковувати багато невиліковних форм раку за рахунок того, що цей доктор йшов шляхом усунення станів закритості. Його пацієнти, по-перше, протягом декількох місяців харчувалися їжею рослинного походження, позбавленої кулінарної обробки. Це допомагало усунути закритість на рівні харчування, тому що харчування рослинною їжею приводить до зниження кров'яного тиску, тобто сприяє розширенню судин, фізіологічно “розширюючи”, “відкриваючи” сам організм. Крім того, доктор Ніші практикував процедуру відкриття організму основним стихіям зовнішнього середовища: воді, повітрю, світлу (сонячним променям), землі. Його пацієнти приймали повітряні, водяні, світлові ванни. Крім того, ізоляція пацієнтів у клініці Ніші від їх соціального оточення поступово позбавляла пацієнтів їх світоглядних негативів.

Тут ми репрезентували дещо спрощене трактування методу доктора Ніші, однак варто знати, що принципи функціонування цілісного організму описуються декількома “цілісними”, а тому й простими правилами, відбитими в даному випадку в уявленні про два

фундаментальні полярні стани організму – закритість і відкритість. Слід зазначити, що це *спрощення* як метод аналізу дійсності в цілому відповідає основному принципу системного аналізу, оскільки система, як пояснює Ю. А. Черняк, – “це засіб боротьби зі складністю, засіб пошуку простого у складному” [13, 51]. Цієї ж думки дотримується У. Ешбі, який вважає, що “теорія систем має будуватися на методі спрощення і, по суті, бути наукою спрощення... Я переконаний, – писав він, – що в майбутньому теоретик систем повинен стати експертом зі спрощення” [14, 177].

У цьому ж смисловому контексті можна навести й метод виправлення зору за Бейтсом [15], який довів: головна причина більшості патологій зору полягає в психологічних чинниках, щільно пов’язаних зі світоглядом людини, системою її психологічних установок. Якщо людина не цілком “уписується” в оточуючий світ, якщо її почуття і слова, справи і світогляд не узгоджуються одне з одним, у неї можуть виникнути проблеми з зором. Так, наприклад, було доведено, що в дітей, які відчувають страх з якоїсь причини, можуть спостерігатися порушення зору. Було доведено також, що зір людини дещо погіршується в той момент, коли вона бреше.

Наведемо приклади з *психотерапії*. Розглянемо *метод негативного впливу* К. Дулнопа [див. 16, с. 279], що висунув парадоксальний принцип, відповідно до якого згубної звички можна позбутися, якщо багаторазово свідомо повторювати ту звичну дію, від якої людина прагне звільнитися. Базуючись на цьому принципі, один музикант для усунення звичної помилки (у виконанні однієї музичної фрази у творі Баха) протягом 2-х тижнів навмисно грав це місце неправильно, після чого зміг легко позбутися своєї звичної помилки. А жінка, що, друкуючи на машинці, нав’язливо додавала до кінця слова першу букву кожного слова, змогла позбутися пагубної звички за допомогою методу негативного впливу. Цей метод ґрунтується на принципі відкриття людини негативному моменту її життя.

Таким чином, для того, щоб позбутися негативної звички, зруйнувати яку за допомогою довільного контролю неможливо, необхідно вольовим чином імітувати дану звичку, психологічний механізм протікання якої тепер потрапляє в сферу операційного контролю.

В Франкл назвав даний метод методом *парадоксальної інтенції*. Використовуючи даний метод, В.Франкл одному хворому на кардіофобію зі страхом ходби вулицями перед нав’язливою перспективою померти від хвороби, радив: “Постарайтеся вмирати щодня три рази. Три рази на день викликайте в собі параліч серця і вмирайте. Повторюйте: “Я хочу померти” і виходьте при цьому на вулицю, щоб померти” [17, 334–351].

В. Франкл наводить ще один приклад. Одна пацієнтка страждала від важкої форми клаустрофобії (фобійний хворобливий страх перед закритими просторами) щонайменше 15 років. Жінка перебувала у Південній Африці за тиждень до того, як вона мала летіти до себе на батьківщину в Англію. Вона – оперна співачка, і їй доводилось багато мандрувати світом, щоб виконувати свої обов’язки за контрактами. За цих умов клаустрофобія фокусувалася на літаках, ресторанах, ліфтах і театрах. Щодо співачки була застосована техніка парадоксальної інтенції. Пацієнтці було запропоновано відшукувати ситуації, що викликають її фобію, і бажати того, чого вона завжди так боялася, як-от: задихнутися. Вона повинна була говорити собі: “На цьому місці я і задихнуся, щоб мені лопнути!” Таким чином пацієнтка в короткий термін звільнилася від свого утруднення.

Ще один приклад. В. Франкл розповідає, як до одного психотерапевта привели хлопчика, що страждав на енурез. До цього мали місце численні безуспішні спроби позбутися цієї хвороби. Даний психотерапевт уклав з хлопчиком певну угоду: за кожну ніч, коли пацієнт намочить постіль, він отримає 5 центів. Хлопчик вельми зрадив перспективі розбагатіти. За два дні він заробив 10 центів. Проте на третю ніч хлопчик перестав мочитися в постіль, хоча, за його словами, робив усе можливе, щоб це сталося.

Теза про стани закритості й відкритості ілюструється ще одним прикладом. Починаючи з Адорно (1940-і роки), психологи, що обстежують великі групи людей, постійно відзначають кореляцію між відразою до “іноземної” чи “екзотичної” їжі і “фашистським” типом особистості. Це, очевидно, свідчить про існування певного поведінково-понятійного

комплексу “відраза до нової їжі – неприйняття радикальних ідей – расизм – націоналізм – сектантство – ксенофобія – консерватизм – фашистські ідеології” [18, 162].

Цей висновок підвів нас до необхідності розглянути принципи маніпуляції людською свідомістю та їх освітні наслідки.

ГЛАВА 14. ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ ВІД МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ

Шляхом аргументованого переконання не можна переконати людину в її неправоті, яку вона придбала, не вдаючись до аргументованих переконань.

Ф. Бекон

Маніпулятивний вплив на людину є чи не важливішим чинником розвитку особистості. Наш аналіз освіти був би неповним, якби ми не звернулися до цієї важливої проблеми. Маніпуляція індивідуальною і масовою свідомістю буде нами розглядатися на основі аналізу деяких праць, присвячених цій проблемі [див. 1; 2; 3; 4, 5 і ін.]

Одним із перших феномен маніпуляції масовою свідомістю у площині соціальних (ідеологічних) процесів проаналізував А.Грамші у своєму вченні про гегемонію, яку цей фундатор і теоретик Італійської комуністичної партії, депутат парламенту, розробив у в'язниці, після того, як був заарештований фашистами в 1926 році.

А. Грамші вважав, що влада панівного класу тримається не лише на насильстві, але й на згоді. Тому в основу механізму влади входить не тільки примус, але й переконання, оскільки володіння власністю як економічною основою влади недостатньо: тим самим панування власників автоматично не гарантується і стабільна влада не забезпечується. Таким чином, будь-яка держава з будь-якою формою влади спочиває на двох китах – силі і згоді. Стан, при якому досягнутий достатній рівень згоди, А. Грамші називає гегемонією. Гегемонія – це не застиглий стан, а тонкий, динамічний і безупинний процес. При цьому “держава є гегемонією, убраною в броню примуса”.

Для того, щоб установити (або підірвати) гегемонію, як вважав А. Грамші, слід впливати на повсякденну свідомість людей, на повсякденні думки середньої людини. А найбільш ефектним засобом впливу постає такий, котрий передбачає безупинне повторення одних і тих самих тверджень для того, щоб до них звикнули і почали сприймати не розумом, а на віру, тому що, як пише А. Грамші, маси як такі не можуть засвоювати філософію інакше, як у вигляді міфологем.

Не тільки слова, але й речі відіграють велику роль у встановленні й підтримці гегемонії правлячого класу в будь-якому суспільстві, оскільки речі як виразники матеріальної культури створюють навколишнє середовище, у якому живе пересічна людина. Речі несуть “повідомлення”, що здійснює потужний, а іноді вирішальний вплив на людину.

Проілюструвати даний висновок можна роздумами Н. Рокфеллера, який підкреслював, що американцям, для того щоб завоювати свідомість африканської інтелігенції, треба налагодити виробництво усього двох гарних і недорогих речей: черевиків та авторучок – їх людина бачить і торкає постійно, зранку до вечора.

Стандартизація речей призводить до ефективної “стандартизації і сегментації” суспільства як найважливіших умов гегемонії в сучасному світі, де для цього потрібно підтримувати й поширювати процес “атомізації”, індивідуалізації людей. У той же час для більш ефективної маніпуляції думками і настроями мас варто з’єднувати “сегменти” зв’язками і відношеннями, що не призводять до органічної єдності людей. Так дослідження, які проводилися за методологією А. Грамші, свідчать, що ефективним засобом для цього постає спорт, оскільки він породжує такі символи й уявлення, які об’єднуються дифузійними, не спрямованими ні до якого соціального єднання різних сегментів суспільства зв’язками, – від декласованих елементів до буржуазної еліти. Спорт створив особливий сплав загальної масової культури та повсякденної свідомості.

Методологія А. Грамші виражає суть діяльності створеної за ініціативою Н. Рокфеллера “Тристоронньої комісії”, що є однією із найбільш закритих і впливових організацій

тіньового “світового уряду”. У неї входить біля трьох сотень членів із США, Європи, Японії, об’єднаних із метою “стабілізації” світового порядку через безперешкодний доступ транснаціональних корпорацій у всі країни світу, особливо у фінансову сферу й енергетику.

Існують дані, що, слідуючи букві вчення А. Грамші, західні держави вели підрив гегемонії соціалістичних країн у країнах Східної Європи. У США були написані сотні дисертацій про роль театру в руйнації культурного ядра цих країн. Там же досліджувалися засоби маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Виданий у 1969 році в Нью-Йорку “Сучасний словник соціології” визначає маніпуляцію як вид застосування влади, при якому той, хто нею володіє, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характеру поведінки, якої він від них очікує.

У одній із перших праць, присвячених маніпуляції свідомості, книзі соціолога із ФРН Гербера Франке “Маніпульована людина”, ми можемо прочитати, що під маніпулюванням у більшості випадків слід розуміти психічний вплив, який здійснюється таємно, спричиняючи шкоду тим особам, на яких цей вплив спрямований. Найпростішим прикладом тому може слугувати реклама.

Таким чином, маніпуляція – це *прихований* вплив, факт якого не повинен бути поміченим об’єктом маніпуляції. За цих умов до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об’єктів, до особливого роду *речей*. Маніпуляція, таким чином, є частиною технології влади.

Маніпуляція здійснюється за допомогою інформації, що надходить до маніпульованих людей. Ця інформація може бути “упакована” у жестах, словах, вербальних текстах (друкарські тексти, промови, радіо- й телепередачі). Сюди ж можна віднести й проміжки між словами – паузи. Важливим є зміст, прихований в образах (картини, фотографії, кіно, театр тощо). Найбільш ефективним чином діють комбінації знакових систем, і при наявності знання цього мистецтва можна досягти величезного *синергійного* (кооперативного) ефекту просто за рахунок з’єднання різних “мов”.

Як вважають психологи, навіювання, на відміну від переконання, потрапляє в психічну сферу поза межами свідомості, входячи без особливої переробки як предмет пасивного сприйняття безпосередньо в сферу підсвідомості і кристалізуючись тут у вигляді неусвідомлених потягів, психологічних установок.

Для того, щоб проілюструвати дане положення, наведемо спогад С.Г.Кара-Мурзи, котрий пише про те, що коли він був дитиною, його мати суворо забороняла йому вмикати радіо і слухати його впіввуха, не замислюючись над почутим, як це має місце у багатьох сім’ях. Коли хлопець обурився фактом такої тиранії, його мати пояснила: “Якщо хочеш – сядь і уважно слухай, думай над всім, що почув. А якщо не будеш прислухатися, то всі дрібниці залишаться у тебе в голові. Ти їх і **повторити не зможеш, а будеш у них вірити**”.

Можна говорити і про раціональне навіювання, котре полягає в тому, що людина не змінює свої переконання й оцінки, а змінює *об’єкт* оцінки, коли за допомогою відповідної маніпуляції у свідомості роблять підміну об’єкта судження, так що людина легкоковожно викрикує: “Ага, от воно що! От хто винуватий!” і т.п. Дана підміна здійснюється шляхом створення такого контексту, у котрому думки людини рухаються у бажаному для маніпулятора напрямку. На цьому механізмі заснована так звана “коментована преса”, суть якої полягає в тому, що повідомлення про певний факт супроводжується інтерпретацією коментатора, який пропонує читачу або слухачу декілька “розумних” варіантів пояснення.

Маніпуляція полягає не тільки в тому, щоб зруйнувати певні уявлення й ідеї, але й у тому, щоб сформувати нові ідеї, бажання, цілі на основі “службових” побудов, головне завдання яких **дестабілізувати сферу здорового глузду людини, викликати сумбур у думках та змусити людину засумніватися в стійких життєвих істинах**.

Особливість маніпуляції полягає і у тому, що в сучасному суспільстві природна мова стала замінюватися штучно сконструйованою, коли слова набули раціональності, очистилися від множини древніх змістів та сенсів, загубили при цьому “святість”. Це означало розрив з усією історією людства, адже раніше мова, за висловом М. Хайдеггера, “була найбільш

священною з усіх цінностей”. Тепер же слова перетворюються на безособовий інструмент, позбавлений духу (як зазначав К.Маркс, “над мовою тяжіє прокляття бути сповненою духом”), на знаряддя панування. Мова позбавляється своєї конкретики, матеріальної пишномовності: як свідчать дані лінгвістів, перед Другою світовою війною з усіх слів, що людина почула в перші 20 років свого життя, кожне десяте слово вона чула із джерела, яке могла відчувати доторком, понюхати; сьогодні ж маємо обернену пропорцію, коли сучасна людина 9 із 10 слів дізнається з деякого “центрального” джерела, і, як правило, вони транслюються через мікрофон.

Отже, відрив слова від речі і прихованого в речі змісту був важливим кроком у руйнації всього упорядкованого Космосу, в якому існувала і міцно стояла на ногах людина традиційного суспільства (тобто людина середньовіччя і старожитності). Уживаючи сучасну мову, багато в чому позбавлену чуттєвого підґрунтя, людина почала існувати у розпорошеній дійсності, і у світі слів їй немає на що спертися. Створення цих “безкореневих” слів стало найважливішим засобом руйнації національних мов, засобом атомізації суспільства.

Особливо слід відзначити роботу зі словом фашистів, що у процесі “фанатизації мас” зробили ще один крок до розірвання зв’язку між словом і річчю. Дії фашистів можна назвати “семантичним тероризмом”, що призвів до розробки “антимови”, де застосовувалася особлива, спотворена, перекручена конструкція фрази з монотонним повторенням не пов’язаних між собою тверджень і заклинань, що підривають логічне мислення й будь-який здоровий глузд. Дуже часто слова, що мають невизначений зміст (“демократія”, “соціалізм”, “рівність”, “свобода” тощо), найбільш впливають на натовп.

Варто підкреслити, що природа маніпуляції полягає також у наявності подвійного впливу, коли поряд із повідомленням, яке відкрито транслюється, маніпулятор надсилає адресату “закодований сигнал”, сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить у свідомій і чуттєвій сферах адресата образи, потрібні маніпулятору. Тут мистецтво маніпуляції полягає в тому, щоб спрямувати процес уявлення певним річищем, а людина при цьому не повинна відчувати цього прихованого впливу.

Ми говорили про слово – **логосферу**, крім якої існує **сфера образів – ейдосфера**. У маніпуляції зорові образи зазвичай використовуються поряд із текстом і цифрами, що дає багатократний синергетичний ефект, пов’язаний із тим, що тут з’єднуються різні типи сприйняття (значеннєвий та естетичний), що входять у резонанс і взаємно “розгойдують”, потенціюють один одного.

Тут можна говорити і про маніпуляцію масовою свідомістю на основі прийомів, які повертають людину у її історичне дитинство, що досягається на хвилі істерії і страху, невпевненості і терору. Так, наприклад, долаючи раціоналізм Нового часу, фашизм повернувся до древнього мистецтва з’єднувати людей в екстазі через величезне шаманське дійство, ускладнене міццю сучасного техногенного суспільства. При з’єднанні слів із зоровими образами виникла мова, за допомогою якої великий і розважливий народ перетворився на величезну юрбу візіонерів, як це мало місце у ранньому Середньовіччі. Сподвижник Гітлера А. Шпеер згадував, як він використовував зорові образи під час декорації з’їзду нацистської партії в 1934 році: “За високими валами, що відмежовують поле, передбачалося виставити тисячі стягів усіх місцевих організацій Німеччини, щоб за командою вони десятками колонами ринули десятками проходами між рядами низових секретарів. При цьому і стяги, і блискаючих орлів на древках мали так підсвітити потужними прожекторами, що вже завдяки цьому досягався дуже сильний вплив. Але і цього, на мій погляд, було недостатньо. Якось випадково мені довелося бачити наші нові зенітні прожектори, промінь яких піднімався на висоту в декілька кілометрів, і я випросив у Гітлера 130 таких прожекторів. Ефект перевершив політ моєї фантазії. 130 різко окреслених світлових стовпів на відстані лише 12 метрів один від одного навколо всього поля піднялися на висоту від шести до восьми кілометрів і злилися там, нагорі, у сяюче небесне склепіння, через що виникнуло враження гігантського залу, у якому окремі промені виглядали немов

величезні колони уздовж нескінченно високих зовнішніх стін. Інколи через цей світловий вінок пропливала хмара, надаючи і без того фантастичному видовищу елемент сюрреалістично відображеного міражу” [див.: 1, 58].

Величезну силу переконання в наш раціональний час мають не тільки слова, але й цифри, які виражають вершину формалізації мови, на яку Лейбніц покладав великі сподівання, вважаючи, що в той момент, коли буде формалізована вся мова, припиняться всі негаразди, а антагоністи сядуть за стіл один навпроти одного і скажуть: підрахуємо! Тут, як бачимо, автентична цінність, що не має кількісного втілення, підмінюється кількісним сурогатом (ціною). Даний момент знімає проблему морального вибору, замість якого виявляється процедура підрахунку, котрий можна *фальсифікувати*.

Можна говорити й про **акустичну сферу**, про світ звукових форм сучасної культури, який виявляє можливість “семантичного терору” (руйнації сенсорного підґрунтя слів), що використовує фонетичний аспект слова, у площині якого виявляється вплив тембру, ритму, висоти голосу й інших мовленнєвих характеристик. У тому числі можна відмітити й технологію впливу за допомогою різних шумів. На Заході створене нове явище – “демократія шуму” – таке звукове оформлення навколишнього простору, при якому пересічна людина практично не має достатніх проміжків тиші, щоб зосередитися і пов’язати окремі ланцюги перебігу думки. Ця обставина створює важливу умову беззахисності проти маніпуляції свідомістю. Еліта ж, навпаки, дуже високо цінує тишу і має можливість організувати своє життя поза “демократією шуму”.

Сфера запахів також має велике значення в системі маніпуляції. Слід сказати, що Захід повною мірою експлуатує запахи для зміцнення культурного ядра суспільства і пропонує багатющий “раціон” запахів, що досягається через потужні галузі промисловості – парфумерію і косметику, тютюнові вироби, напої. Дизайнери проектують запахи ресторанів, готелів, аеропортів, навіть цілих кварталів [1, 62-63].

Можна відзначити й засіб маніпуляції, пов’язаний із **логічним мисленням** людини, у яке можна вторгтися й спотворювати його програму, позбавивши людську істоту можливості робити правильні умовиводи: вносячи перекручування в логічний ланцюжок мислення, маніпулятор досягає того, що людина дезорієнтується, починає почувати свою безпомічність, шукати поводири, потрапляючи у пастку потрібних маніпулятору умовиводів. За допомогою цих прийомів у багатьох людей можна відключити спроможність до структурного аналізу повідомлень і явищ, *які можуть замінюватися ідеологічною оцінкою*. З цією метою маніпулятори прагнуть створити скандальні, хаотичні ситуації для того, щоб об’єднати свої жертви тенетами абсурду, що нагнітають ситуацію штучної шизофренізації (тобто розщеплення) свідомості, яка, знаходячись перед перспективою дезінтегрованості, змушена вірити висновкам диктора, вченого, поета, політичного діяча.

Цікаво, що легше усього зруйнувати раціонально зорієнтовану свідомість. Якщо ірраціональна свідомість людини спирається на здоровий глузд, інтуїцію й ірраціональні уявлення (так звані архетипи колективного несвідомого К.Юнга), що дозволяють їй чинити опір “логічній маніпуляції”, раціональна (“інтелігентна”) свідомість виявляється особливо вразливою перед деякими видами маніпуляції. С.Г.Кара-Мурза наводить приклад того, що саме інтелігенція в період перебудови радянського суспільства виявилася найбільш вразливою до штучної шизофренізації з великим відривом від інших соціальних верств, найбільш стійким з яких було мислення селян. Наведемо добре вивчений соціологами і психологами епізод – успішна маніпуляція свідомістю з боку компанії “МММ” (Мавроді). Це був свого роду великий експеримент. За допомогою зробленої за класичними західними канонами реклами велику вибірку громадян – 7% москвичів – переконали знести свої гроші ділкам з “МММ” без усякої розумної надії одержати їх назад. Знесли і ... загубили. Але навіть після цього 75% із них вірили Сергію Мавроді – і його обрали депутатом парламенту. Навіть після повного й остаточного краху 29 липня 1994 року тисячі людей стояли в черзі, щоб купити зі знижкою квитки “МММ”. Тут можна говорити про дію специфічного механізму *когнітивного дисонансу*, згідно з яким дві протилежні ідеї, на яких зосереджується

людина, знімаються у дещо третє, коли одна з ідей чи виштовхується, чи спотворюється та трансформується до змістовного ряду ідеї-антагоніста [6]. Тобто, якщо людина купила товар, який виявився неякісним, то вона має тенденцію перебільшувати якість цього товару, особливо якщо за нього заплачено великі гроші.

Декілька груп дослідників вивчали структуру мислення вразливих до логічної маніпуляції людей, відкривши при цьому феномен логічної “розщепленості” їхніх суджень. Під час опитування вкладників на запитання: “чи розумієте Ви, що такий прибуток, який обіцяв “МММ”, не можна реально заробити?” 60 % відповіли ствердно, розуміючи при цьому, що в реальному світі неможливо одержати такі високі дивіденди. Цікаво, що вкладники у “МММ” в основному складалися з представників науково-технічної інтелігенції у віці до 40 років. З них 67% – службовці, 9% – комерсанти (теж в основному колишні інтелектуали) і 6 % – робітники. Інші – пенсіонери і безробітні, що у відношенні до типу мислення розподіляються в тій же пропорції. Таким чином, співвідношення інтелігентів і робітників складає 13:1. І це не зважаючи на те, що реклама “МММ” як би орієнтована на простуватого робітника! [1, 65].

Відзначимо, що традиційні суспільства характеризуються розвитком ірраціонального засобу відображення й освоєння дійсності, у той час як сучасне суспільство базується на раціональному аналізі й логічному мисленні, яке має тенденцію нівелювати етичні й метафізичні цінності людства, що може призвести до виродження в нігілізм як тотальне заперечення будь-яких позитивних цінностей.

Розвиток раціонального, логічного способу відображення і освоєння дійсності в культурі сучасного суспільства призвів до поширення атомізованих уявлень й появи “мозаїчної культури”. Гі Дебор у книзі “*Суспільство спектаклю*” (1971) показав, що сучасні технології маніпуляції свідомістю спроможні зруйнувати в атомізованій людині знання, отримані від реального історичного досвіду, замінити їх штучно сконструйованою певним “режисером” системою знань та уявлень. У людини складається переконання, що головне в житті – видимість, яка формує дистанційовану від позитивних цінностей віртуальну реальність. Мозаїчна культура руйнує ірраціональне мислення людей традиційного суспільства, продукує атомізовану дійсність, що характеризується низьким рівнем синергії, і тому – низькою життєвою активністю.

Перед небезпекою знесилення сучасна людина прагне охопити дану дійсність, що розщеплюється, узами змісту, зв’язати її воедино творчими асоціаціями. Дана обставина приводить до розвитку напрямку маніпуляції, заснованого на **принципі асоціації ідей**. Класик американської психології У. Джеймс окреслив основні асоціативні принципи, які використовуються в схемі маніпуляції: асоціація по суміщенню (зображення на одній рекламі двох функціонально близьких об’єктів, наприклад, банана і дитини, останній з яких сприймається некритично), асоціація несподіваних речей, що властиво сюрреалізму (коли печінка Венери Мілосської вибухає й занурюється в мінеральну воду, яку рекламують), асоціація по суміжності (текст складається з заміток, пов’язаних тільки тим, що вони надруковані поруч на одній сторінці), асоціації за фонетичною подібністю (ними користуються автори рекламних гасел і товарних знаків). На принципі контрасту відбувається “розхитування” почуттів людей, що полегшує їхню маніпуляцію, тому що чуттєва сфера менше всього піддається контролю з боку волі людини. На принципі контрасту побудовані соціальні метаморфози: злочинство священника, навіть маленьке, потрясає людину, а масштабне злочинство торговця – анітрошки.

Принцип асоціації ідей пов’язаний із принципом **роздрібнення інформації**. М. Шіллер дає опис цієї технології. Якщо взяти, наприклад, принцип упорядкування звичайної телевізійної, радіопрограми або компонування першої сторінки впливової щоденної газети, то можна помітити, що загальним для усіх них є повна різноманітність матеріалу й абсолютне заперечення взаємозв’язку соціальних явищ, що освітлюються. Дискусійні програми, що переважають на радіо і телебаченні, являють собою переконливі зразки фрагментарності подачі матеріалу, який розчиняється в рекламних оголошеннях, комічних трюках, інтимних сценах і плітках... Повна байдужість, із котрою замовники рекламної продукції ставляться до

будь-яких політичних або соціальних подій, вріваючись у передачі незалежно від того, про що йде мова, призводить будь-які соціальні явища до рівня нічого не значущих подій.

Одною з умов успішної і начебто виправданої фрагментації проблем, які висвітлюються, є **терміновість, оперативність**, котрі посилюють маніпуляторні можливості поданої інформації. Щоденне, а то й щогодинне відновлення інформації позбавляє її якоїсь структури. Людина просто не має часу, щоб осмислити й зрозуміти, усвідомити повідомлення – вони виштовхуються іншими, ще більш новими. Помилкове відчуття терміновості створює відчуття незвичної важливості предмету інформації. Відповідно, слабшає спроможність розмежовувати інформацію за ступенем важливості. Повідомлення, що швидко чергуються (такі, наприклад, як повідомлення про авіаційні катастрофи, розтрата, страйки тощо), заважають упорядкуванню оцінок і суджень. При такому стані речей розумовий механізм сортування й класифікації інформації, що за звичайних умов сприяє її осмисленню, не в змозі здійснити свою функцію. Мозок перетворюється на решето, у котре постійно потрапляє купа іноді важливих, але в основному “порожніх” інформаційних повідомлень. Крім того, **цілковита концентрація уваги на тому, що трапляється у дану хвилину, руйнує необхідний зв'язок із минулим, тобто позбавляє людину можливості використати ресурси свого досвіду.**

Говорячи про механізми маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю, можна аналізувати й “автоматизми” у сприйнятті й мисленні, суть яких складається в тому, що обмірковувати наново кожну ситуацію людині часто не вистачає ні психічних сил, ані часу. Маніпулятор може застосовувати ці автоматизми як “фільтри”, через котрі його жертви бачать дійсність [5, 13–14].

Один із важливих принципів захисту від маніпуляції свідомістю полягає в “розм'якшенні” і руйнації стереотипних сценаріїв поведінки, розширення діапазону готових ідей і доступних прийомів.

Принцип стереотипу має багато спільного із принципом *соціального доказу*, відповідно до якого люди, для того щоб вирішити, чому вірити і як діяти в даній ситуації, **орієнтуються на те, чому вірять і що роблять в аналогічній ситуації інші люди.**

Варто сказати, що саме на основі принципу стереотипу ґрунтується комерційна реклама і торгова марка, адже часте повторення слів й образів створює стереотипне уявлення про високу якість певного товару і заганяє це уявлення в підсвідомість. Тому сам образ торгової марки (“Адідас”, “Мерседес” і ін.) може переконати нас у тому, що перед нами гарна річ.

Можна аналізувати й логічні стереотипи, що існують у вигляді завчених, цілісних умовиводів (“якщо А, то Б”).

С.Г.Кара-Мурза вважає, що для успішної маніпуляції суспільною й індивідуальною свідомістю необхідно мати надійну “картографію стереотипів” різних груп населення, тобто весь культурний контекст даного суспільства. У цьому зв'язку за приклад можна взяти дослідження американських спеціалістів, які працювали над вивченням умонастроїв впливових груп у закордонних країнах із метою впливати на них у бажаному для США напрямку.

Особливо важливим є використання стереотипів з метою “**захоплення аудиторії**”. “Захоплення” – це одна з головних операцій у маніпуляції свідомістю. У ході її виконання маніпулятор привертає, а потім утримує увагу аудиторії і “приєднує” її, тобто робить її прихильником своїх установок (створює відчуття належності до “ми”). На цій стадії маніпулятор підбудовується під стереотипи аудиторії, не суперечить їм. Його завдання полягає у завоюванні довіри (“ми з тобою однієї крові – ти і я”).

Зазвичай, у маніпуляції використовуються стереотипи, що вже відклалися у підсвідомості людини. Г. Лассуелл у книзі з теорії пропаганди писав, що завдання пропагандиста полягає скоріше в тому, щоб сприяти, ніж фабрикувати. Але використовуються готові стереотипи не прямо, а частіше завдяки прийому, який називають *каналізування* або *підміна стереотипу*. Наприклад, в антирадянській пропаганді дуже широко використовували почуття справедливості й зрівняльний ідеал радянських людей. Стереотип ворожості до нетрудових

прибутків поступово підмінили стереотипом ворожості, а потім й ненависті до партноменклатури як класу, що експлуатує народ. Активно був використаний цей прийом при розпалі національних конфліктів. Суть його в тому, що поступово змінюється контекст, у який умонтований стереотип і уява якоїсь соціальної групи. І ці маленькі зміни не суперечать звичним стереотипам. Цю думку висловлював уже Геббельс, коли говорив, що існуючі погляди аудиторії можуть бути спрямовані на нові об'єкти за допомогою слів, що асоціюються з цими поглядами.

Якщо вдасться створити й укоренити великий, сильний стереотип, його потім можна довго експлуатувати для різних цілей. Так, наприкінці 40-х і початку 50-тих років у США багато зусиль було витрачено для створення стереотипного уявлення про СРСР як “імперію зла”, що загрожує інтересам всіх американців. Цей стереотип лежав в основі ідеологічного виправдання холодної війни проти СРСР. Потім він почав давати великі політичні дивіденди, оскільки багато дій США стало можливим виправдати необхідністю боротьби проти “червоної загрози” [1, 77–90].

Формування світоглядних та поведінкових стереотипів з їх наступною каналізацією пов'язане з методами формування психологічних установок, – такими, наприклад, як метод “кодування” (“якоріння”, “символізації”) психічних станів людини, відомий у психології, яка зазначає, що психічні стани людини можуть одержувати відповідне кодування (інтерпретацію) завдяки механізмам *соціальної символізації*, за допомогою котрих ці стани певним чином детермінуються, маркуються і каналізуються, створюючи нові “вектори” мотивації людської поведінки [7, 123; 8]. Так стан нервово-психічного збудження може знаходити відповідну культурну інтерпретацію (наприклад, символізуватися у вигляді “романтичної любові”) і одержати подальшу реалізацію в річищі суспільно прийнятих норм, що регулюють поведінку людини, яка “одягає” свій емоційний стан в “убрання” романтичної любові. Таким чином, “можливість інтерпретації свого стану... пов'язана і з наявністю в тезаурусі суб'єкта певних лінгвістичних конструкторів, і з оволодінням правил їхнього використання. Людина повинна знати, які ситуації слід, а які не варто інтерпретувати тим або іншим чином” [7, 123].

Ці стани піддаються соціальній каналізації не тільки за допомогою другої, але і першої сигнальної системи людини. Так у нейро-лінгвістичному програмуванні (НЛП) використовується “якір” – стимул, що дозволяє перенести минулий досвід людини в дійсний момент і відтворити переживання, яке мало місце в минулому, або закріпити його наявний емоційний стан за допомогою умовного рефлексу. У НЛП розроблена модель, що дозволяє спеціально сформувати стимул (виробити інпринтінг) жестом, доторком або звуком із метою закріплення даного стану, який може бути викликаним за допомогою певного стимулу (подразника). Тут зовнішній стимул поєднується із внутрішнім станом і формує павлівський нервовий часовий зв'язок. Якір може працювати у будь-якій сенсорній системі сприйняття (кінестетичній, візуальній, аудіальній) [9].

Саме тому рекламодавці, політики, торговці прагнуть зв'язати у свідомості людей себе або свою продукцію з яким-небудь позитивним моментом. Інші індивіди (наприклад, спортивні уболівальники) також прагнуть асоціювати себе в очах людей із подіями, що мають позитивне забарвлення, і дистанціюватися від неприємних подій.

Особливо важливим є застосування деяких прийомів маніпуляції в **передвиборній кампанії** [1, 77–90, 133; 4, 160].

Слід сказати, що існує добре розроблена технологія “створення” політиків з опорою на стереотипи. Тут можна згадати жаргонне слово “розкручування”, що позначає певну систему методів просування на вищі політичні рівні людей, незалежно від особистих якостей або вже наявної популярності. Одним із складних стереотипів є *імідж* – спеціально побудований у ході цілої програми дій стереотипний образ політика або суспільного діяча, що має відповідати очікуванням людей, тобто активним стереотипам масової свідомості.

Упорядник промов Р. Ніксона в його виборчій кампанії 1968 року Р. Прайс писав, що задля “розробки” майбутнього політика треба змінювати не стільки саму людину-кандидата,

скільки враження від неї, яке найчастіше залежить більше від засобів масової інформації, ніж самого кандидата. Як приклад можна навести факт широкої популярності, яку одержали кампанії по “створенню” Рейгана й Тетчер із “матеріалу”, що, здавалося б, ніяк не дозволяв сподіватися на успіх. *У певному сенсі ці передвиборні операції правлячих кіл (“неоліберальна хвиля”) стали переломним моментом в історії, оскільки вони з повною очевидністю показали, що будь-які демократичні ілюзії себе вичерпали. У “демократичному” західному суспільстві політики створюються і діють незалежно від інтересів і навіть настроїв основної маси виборців.*

Класичною операцією, що завершувала розробку технології “розкручування”, була виборча кампанія в сенат США “саморобного мільйонера” М. Шаппа в 1966 році, якого просував відомий фахівець із політичної реклами, президент американської асоціації політичних консультантів і власник великої рекламної фірми Дж. Нейполітен [див.: 1].

Слід сказати, що М. Шапп був енергійним ділком, який з 500 доларами у 1948 році розпочав виробництво телевізійних антен, що у 60-ті роки дало йому більше 12 млн. доларів прибутку. За просування в сенат він запропонував 35 тис. доларів.

Вивчивши об’єктивні дані, маніпулятор склав невтішний портрет: 1. Шапп не є відомий виборцем. 2. Шапп є євреєм (це не послужить приводом для поразки, але й не допоможе у виборах). 3. Він розлучений і одружений удруге. 4. Він не має привабливої зовнішності: маленький на зріст, згорблений, і коли посміхається, морщить ніс, як кролик. 5. У нього немає опори в якійсь організації.

Дж. Нейполітен узявся не стільки заради грошей, скільки для відпрацювання певної маніпуляційної технології. Вивчивши обстановку, він вибрав головне гасло виборчої кампанії – “Людина проти Мащини”. Була розроблена легенда про протиборство Шаппа з “апаратом” – босами демократичної партії, від якої йшов Шапп.

Був відзнятий півгодинний ігровий телефільм, що імітував документальність. За мішень для маніпуляції було узятو “загальнолюдське” почуття недовіри й недоброзичливості до номенклатури й бюрократії. Фактично про Шаппа взагалі не йшлося, ролик просто ефективно розпалював антиноменклатурний психоз, а Шапп лише репрезентував Людину, яка кинула виклик Мащині. У Пенсільванії, де він обирався, за декілька днів перед виборами фільм був показаний по телебаченню 35 разів. Шапп переміг на попередніх виборах, хоча ніхто з експериментаторів не припускав такої можливості. Хоча Шапп програв другий тур, отримані в ході цього експерименту дані, особливо у відношенні телебачення, розширили можливості маніпуляції.

Цікаво, що для Єльцина теж був обраний імідж “борця з номенклатурою”. Для цього не існувало ніякого “реального” матеріалу – ні в біографії, ані в особистих поглядах Єльцина. Він сам був навряд чи не найбільш типовим продуктом “номенклатурної культури”. Проте за дуже короткий термін і з невеличким набором примітивних прийомів (поїздка в метро, візит у районну поліклініку, “Москвич” у якості персонального автомобіля) певний імідж був створений і достатньо міцно ввійшов у масову свідомість. Навіть після 1992 року, коли Єльцин у побуті й у поведінці відкрито продемонстрував крайнє вираження номенклатурного барства, у масовій свідомості не зникло відчуття несумісності двох його образів.

Останніми роками **співвідношення рівня інтелекту і шансів людини на владу** привернуло увагу західних соціологів. У результаті численних досліджень й опитувань американські вчені дійшли цікавого висновку: *чим вищим є місце, яке посідається індивідом на інтелектуальній шкалі, тим менше в нього шансів на те, що суспільство прийме його як свого лідера.* Якщо рівень його інтелекту є вищим, ніж у пересічного громадянина на 30 пунктів, то він не зможе успішно здійснювати функції влади. Коли розрив виявляється досить великим, то, як вважають американські дослідники, людина стає об’єктом негативних емоцій з боку більшості, оскільки остання віддає перевагу людям при владі з тим же розумовим рівнем, як і масова людина. Тому, чим більш банальними й простими є вислови політичного лідера, тим більше це імпонує більшості, і тим більша підтримка йому

забезпечена. Цей висновок відповідає практиці головних політичних діячів Заходу. Виступаючи перед виборцями, багато хто з них докладає зусиль, щоб не здаватися “занадто розумними” і тим не віджахнути більшості.

Ось чому в ході передвиборної кампанії майбутній британський прем'єр-міністр Гарольд Вільсон перед тим, як з'явитися на екранах телевізорів, п'ять разів виступав перед експериментальною аудиторією, і кожен раз у новій ролі: в одному випадку це був “переконаний соціаліст”, в іншому – “людина, що подобається жінкам”, у третьому – “простий хлопець, такий же, як всі ми”. І тільки після того, як була визначена та манера триматися, що повинна була викликати найбільшу симпатію слухачів, Вільсон з'явився на екранах телевізорів і розпочав свій виступ, що для мільйонів телеглядачів пролунав як блискучий, невимушений експромт, хоча останній у всіх його деталях був відрепетируваним десятки разів.

Подібна ж практика існує й у США. Політичним діячам, що виступають перед масовою аудиторією, рекомендується не згадувати про свою університетську освіту або вчене звання.

Як пише С. Г. Кара-Мурза, починаючи з 70-х років західна пропаганда стала широко використовувати імідж довірливості й щирості, при якому політик звертався до громадян на особистісному рівні, як такий же “добрий хлопець” із такими ж дефектами й хибами, із особистісною історією, схожою на біографії мільйонів слухачів або телеглядачів. Виник особливий жанр “автобіографій”, у який вбудовувався такий імідж. Наприклад, у 90-ті роки показували фільм Е. Рязанова про те, як Наїна Йосипівна Горбачова смажить котлети на кухні, чекаючи на прихід з роботи її чоловіка-президента.

Тут має місце технологія “приєднання” глядача, яка була заснована у великій серії соціально-психологічних експериментів. Так, в Англії в ході виборчої кампанії трьома групами виборців показували три різні телевізійні програми. В одній з них логічно і розумно за допомогою графіків і діаграм викладалася програма кандидата і ті блага, які її реалізація може принести населенню. В іншій давалися інтерв'ю з перехожими, що підтримували даного кандидата і його програму. У третій був показаний телефільм, у якому кандидат поставав у сімейному колі, у домашніх тапочках, допомагаючи дружині готувати їжу, а онуці – готуватися до уроків. Виміри ефективності впливу кожної телепрограми показали, що найбільша довіра до політика виникла в результаті дії третьої з них.

Приєднання через створення іміджу довірливості з установленням квазі-особистісних ставлень може спиратися на архетипи, що, здавалося б, недоречно будити в конкретній політичній ситуації. У 70-ті роки в США була розроблена технологія під назвою “пряма пошта”. Суть її полягала в збиранні і комп'ютерному опрацюванні даних про потрібну аудиторію, а потім розсилання політиком особистих листів кожному адресату. Для адресатів із високим соціальним статусом використовувалися спеціальні сорти паперу, типографський набір, навіть тип чорнила на підписі (обов'язково сині, але різних відтінків), для масового адресата – ширвжиток. Все це змушувало прихильно ставитись до автора цих листів.

Як не дивно, тут принадою постає прохання допомогти грошима. При розробці цієї технології було багато знахідок. Наприклад, психологи виявили, що сума надісланого у відповідь внеску зростає, якщо політик просить у листі конкретну суму, причому, йде від більшої суми до меншої, а не навпаки. Лист із двох сторінок робить більший вплив, ніж з однієї. Розсилати листи треба відразу ж після висунення кандидатури, потім ефект втрачається. У 1984 році в той же день, коли Рейган оголосив про висунення своєї кандидатури в президенти, його штаб розіслав 600 тис. комп'ютерних листів, у відповідь на які прийшло внесків на 3 млн. дол. Виявилося, що у середньому витрати на пряму пошту в 200 тис. дол. приносять внесків на 2 млн. дол. Але головним були не гроші, а величезний пропагандистський успіх: пожертвування розм'якшує серце американського виборця, активізуючи комплекс заступництва та дію механізму позитивного психологічного резонансу. Листи з особистим підписом політика, хоча багато хто підозрює тут імітацію, ефективно приєднують аудиторію до нього.

Відмітимо й відомий прийом “чорної пропаганди” для боротьби з конкурентами під час передвиборчого марафону. От один типовий приклад “чорної пропаганди”, що була використана під час передвиборної кампанії 1999 року: супротивники одного з кандидатів у депутати Держдуми від Єкатеринбургу, власника великого універмагу, у людних місцях міста роздали велику кількість запрошень від імені хазяїна відвідати його магазин і купити товари зі знижкою в 20 % (подарунок для виборців від багатого кандидата!) Такого подарунка він зробити не міг, і тяжкі пояснення з розпаленими покупцями, та й уся ця історія не сприяли поліпшенню його іміджу.

Оскільки **емоційна сфера людської життєдіяльності** є найбільш древньою і сугестивною, то загальна принципова установка в маніпуляції масовою свідомістю полягає в попередньому “розкачуванні” емоційної сфери. Головним засобом для цього слугує створення або використання кризових явищ, аномальних ситуацій (технологічна катастрофа, криваве насильство, акції терористів, маніяка, релігійний або національний конфлікт, різке зубожіння великих верств населення, значний політичний скандал тощо), що робить потужний вплив на почуття людей.

Один із фундаторів сучасної соціології, К. Манхейм відзначав, що в моменти глибоких криз відбувається *блокування здорового глузду* – спроможності людини розумно судити про положення справ і діяти, виходячи з цього міркування. Необхідність обмірковувати й розуміти події, що відбуваються, перетворюється в цей час у непосильне навантаження, і людина намагається звільнитися від цієї необхідності, сховатися в сфері ірраціонального. Вона починає виявляти підвищений інтерес до окультизму, вивчати гороскопи, вірити астрологам, а її психологічний захист проти маніпуляції різко падає.

Багато досліджень присвячено *аномально високій сугестивності великих мас населення Німеччини після поразки в Першій світовій війні*. Масове зубожіння і деморалізація призвели до патологічних змін суспільної свідомості і до незвичного легковір'я, що зробили німецький народ беззахисним проти найбільш грубої маніпуляції з боку фашистів. Навіть на благополучному Заході з метою підвищення ефективності маніпуляції поведінкою мас удаються до зубожіння частини населення. Цю тезу можна проілюструвати подіями 1968 року в Європі. Як відреагувала правляча еліта на студентські заворушення 1968 року, які поставили під загрозу гегемонію буржуазної ідеології? Духовні запити молоді переросли можливості західної “індустрії уявлення”. Перед елітою у наявності було два шляхи: або піти назустріч зрослим запитам населення, зробити суспільство більш справедливим, або знизити, “придушити” ці запити, штучно створивши соціальні ускладнення, тобто повернути “вправо” і перетворити частину суспільства в програмовану юрбу. Як свідчать подальші події, можна припустити, що було вирішено “придушити запити”. Дослідження масової свідомості у Франції 70-х років показали, що приблизно третина французів у своїх ціннісних орієнтаціях зрушилася до цинічного прагматизму, націленого на “виживання”. Дослідники назвали цей новий стиль життя, який опанував молодими городянами і розповсюдився у всіх соціальних прошарках, “лисим реалізмом”, заснованим на страху перед економічними негараздами й кризою, на відмові від творчих цілей.

Аналогічно, на початку 70-х років у США вдалося впровадити в свідомість мас принцип: “не очікувати занадто багато від життя і задовольнятися тим, що є”. Для того, щоб знизити претензії і бунтарський дух певного прошарку населення, правляча еліта зумовила такий перебіг соціально-економічних подій (новий економічний курс одержав назву “рейгономіка”), котрий призвів до ускладнення життя пересічних громадян. Один із студентських лідерів США засвідчив, що у 60-ті роки було неважко бути ідеалістичним і виступати за соціальні зрушення; на відміну від цього теперішні студенти до смерті налякані своїм майбутнім: розмір погодинної реальної заробітної плати, досягнувши найвищої точки в 1972 році, потім почав зменшуватися і до 1987 року скоротився на 60 %.

З метою маніпуляції масовою свідомістю використовуються й техніки, які експлуатують почуття, котрі у сфері традиційної моралі засуджуються (ревнощі, страх, заздрість, ненависть, самовдоволення), і які легко активізувати, тому що звільнившись від табу власної

свідомості й соціальних норм, вони дуже важко підлягають внутрішньому самоконтролю і виявляються особливо бурхливо. Менш бурхливо, але більш стійко проявляються шляхетні почуття, що спираються на традиційні позитивні цінності. У маніпуляції ефективно використовується природне почуття жалю і співчуття до слабкого, беззахисного, потреба в заступництві. Загалом, можна сказати, що для маніпуляції свідомістю корисними постають будь-які почуття, якщо вони допомагають хоч на мить відключити здоровий глузд людей.

Особливо цінним в цьому відношенні постає найдавніше з почуттів – страх, що може стати чинником маніпуляції, коли, наприклад, розмір небезпеки, могутність “ворога” багаторазово збільшується. Тут слід відмітити “ядерний жах”, який багато років використовувався з маніпуляторною метою як у США так і у СРСР. Так на початку 50-х років експерти США вважали, що головну небезпеку для США складали вже не самі атомні й водневі бомби СРСР, а та паніка, що виникла б у випадку війни.

Можна говорити про різні конфігурації страху в різних народів, знання яких полегшує маніпуляцію. Так страхи японця і жителя Заходу багато в чому відмінні. Японцям не властиво боятися божої кари, оскільки у них практично відсутнє поняття смертного гріха як основного ірраціонального джерела страху в “культурі провини” Західного світу, на місці якої постає японська “культура сорому”, коли японці відчують сильний страх, розгубленість перед “чужими людьми”, особливо якщо це може привести до втрати їхньої гідності. Страх ганьби такий сильний в Японії, що тут дуже часті самогубства молодих людей через невдачі на вступних іспитах в університети.

Психологи, що вивчали феномен страхів під час Другої світової війни, дійшли висновку, що тоді американці відчували велику потребу в речах, які могли служити символом стабільності й безпеки, передбачуваності майбутнього, що отримало концептуальну оцінку у вигляді комплексу “бажання повернутися в дитинство”, символом якого була мати, котра надійно оберігає своє дитя від голоду, протидія якому постала у функції такого символу, як холодильник – гарантія того, що вдома завжди буде їжа, а тому спочинок і безпека. Звідси і феномен масового попиту на холодильники в США, який не підкріплюється ні економічними розрахунками, ані здоровим глуздом.

Отже, принципи маніпуляції масовою свідомістю пов’язані з роботою **уяви, уваги, пам’яті**. У цьому зв’язку К. Юнг писав, що якщо хтось уявить, що в нього є смертельний ворог і уб’є цього уявного ворога, то останній стане жертвою простої уяви, яка тут матеріалізувалася у реальну річ, що іноді страшніша, ніж епідемії й землетруси.

Важливо, що через уяву маніпулятор може впливати як на мислення, так і на почуття. А максимальною вразливістю перед маніпуляцією виявляється чинник поєднання двох “гнучких” аспектів психічної діяльності – уяви і почуття. На такому поєднанні базується один із найбільш потужних засобів впливу на суспільну свідомість – тероризм, значно підсилений ресурсами телебачення, коли образ знівченої вибухом жертви може доводитися телебаченням буквально до кожної сім’ї, особливо коли цей образ “підставляє” на місце жертви самого телеглядача або його близьких. Це породжує бурю почуттів, які можуть бути вміло каналізовані в певне річище. Взагалі, саме на фоні фрустрації, страху, незадоволеності можна легко спрямувати увагу людини в потрібному напрямку, наприклад, на пошук “ворогів”. Отже, уява, підсилена засобами ЗМІ, розвиває сферу віртуальної, театральної реальності, формуючи “*суспільство вистави*”.

Так С. Г. Кара-Мурза пише, що усі люди сучасного світу стали немов би глядачами, затамувавши подих, спостерігаючи за складними перипетіями захоплюючого спектаклю, а сцена – це весь світ, що відкривається, коли невидимий режисер втягує спостерігачів у масовки, а артисти спускаються зі сцени в зал, коли люди втрачають відчуття реальності. Можна навести приклад “оксамитової революції” у Празі 1989 р. Тоді ні демонстранти, ані поліція не бажали виявляти агресивність. Єдиний улов світового ТВ: поліцейський замахується дубинкою на хлопця, але не б’є! І раптом убивають студента, що значно прискорює революційні події, і “кривавий диктаторський режим” Чехословаччини відразу здається: “демократія заплатила молодим життям за перемогу”. “Неживе тіло” “забитого

диктатурою студента”, яке під стрекіт десятків телекамер запихали в машину “швидкої допомоги”, зіграв лейтенант чеського КГБ. Усі в університеті, де навчався “вбитий студент” переполошилися: там виявилось два студенти на ім’я і прізвище жертви. Кого ж з них убили? Зрозуміти було неможливо. Пізніше з’ясувалося, що жодного не було на місці: один перебував у США, інший, – десь у провінції. Спектакль був підготовлений кваліфіковано, але це вже нікого не хвилювало [1, 106–120].

Можна говорити й про механізм **маніпуляції увагою**, де головне завдання полягає, з одного боку, в залученні (і утриманні) уваги людей до повідомлення маніпулятора, з іншого, – у відвертанні уваги від деяких сторін реальності або деяких частин повідомлення, тому що часто виявляється кращим *не брехати, а домагатися, щоб людина не звернула уваги на “непотрібну” правду*. Ця теза знаходить підтвердження у дослідженнях маніпуляції увагою, які проводилися в 60-ті роки в США й засвідчили, що *інформаційне повідомлення, спрямоване проти якоїсь думки або ідеологічної установки, виявляється більш ефективним, якщо в момент його трансляції відвернути увагу одержувача інформації від змісту повідомлення*. Одночасно у цьому випадку ускладнюється осмислення інформації одержувачем і протидія їй завдяки логічним контрдоводам. Так в одній серії експериментів студентам були показані два невеличкі фільми, де виголошувалась промова, яка переконувала глядача в тому, що студентські братства шкідливі; в іншому фільмі та ж промова давалася на фоні відеоряду, образ якого аж ніяк не був пов’язаний із текстом і відволікав увагу студентів від доказів, що містилися в промові. Результат дослідження свідчить про те, що у тих групах студентів, яких зміст промови істотно не торкався (ці студенти не належали до братств), різниці в зміні їхньої думки після перегляду обох фільмів виявлено не було. З іншого боку, члени студентських братств, які переглядали стрічку, піддалися впливу по-різному: більш вразливі до навіювання виявилися ті, хто дивився фільм з образами відеоряду, який відволікав їхню увагу.

В цілому, з’ясувалося, що переконуючі повідомлення найбільш ефективні при помірних рівнях відволікання уваги, а психологічний опір навіюванню виявився сильним при відсутності відволікання (тому що при цьому одержувач інформації виявляє високий ступінь підозрілості щодо цілей оратора), але психологічний опір підвищується і при занадто сильному відволіканні (почуття підозри знову зростає).

Дослідження в області застосування телебачення засвідчили підвищення уваги телеглядачів тоді, коли камера *віддаляється від центру події* (від артиста, музиканта, оратора) і починає повільно скочувати по публіці, *вихоплюючи великим планом* то одну, то іншу особу (за допомогою цього прийому увага утримується на головному об’єкті). Тут, як ми вважаємо, реалізується принцип асиметрії півкуль головного мозку людини [10], коли сенсорна стратегія правої півкулі прагне наблизити зорове поле до спостерігача, а ліва – дистанціювати. Ось чому висмикування великим планом того або іншого об’єкта активізує роботу правої півкулі, що, як вважають деякі дослідники, активна під час гіпнотичного трансу.

У цілому експерименти 60-х років підвищили ефективність маніпуляції в пресі і на телебаченні: газети розпочали застосування “калейдоскопічного” розташування матеріалу, розчинення важливих повідомлень плітками, суперечливими чутками, сенсаціями, барвистими фотографіями і рекламою, а телебачення стало по-новому komponувати відеоряд, точно підбираючи відволікаючі увагу образи.

Варто відмітити, що сильною відволікаючою дією володіють унікальні події – **безпрецедентні, неповторні, скандальні** (вбивства, катастрофи, скандали), що активізують емоційну сферу людини, пов’язану з активністю правої (гіпногенної) півкулі головного мозку людини. За допомогою цих подій у людей вдається активізувати увагу до бажаного об’єкта, коли саме під прикриттям сенсацій політики поспішають “провернути” свої справи. Зілюструвати принцип маніпуляції увагою можна за допомогою такого прикладу: фірма майже потроїла свої прибутки завдяки новій рекламі її сорочок: замість звичайного гарного

усміхненого чоловіка у сорочку цієї фірми на рекламі був одягнений вовкуватий чоловік, кривий на одне око.

Механізм впливу на пам'ять реалізує процес відключення людської пам'яті, яка містить інформацію, пов'язану з її здоровим життєвим досвідом. Людина, що не пам'ятає нічого з історії свого народу, країни, сім'ї, як би випадає з цих спільностей і стає цілком беззахисною проти маніпуляції: якщо люди позбавилися реальності як зв'язаної неперервної сутності, то тепер вже будь-яку проблему можна сприймати хибно, поза реальним контекстом.

З іншого боку, людині завжди здається переконливим те, що вона запам'ятала, навіть якщо запам'ятовування відбулося в ході чисто механічного повторення настирливої пісеньки. На цьому принципі базується пропагандистська діяльність і опрацювання суспільної думки пресою. Геббельс писав, що постійне повторення є основним принципом усієї пропаганди. Зараз це можна сказати й про сучасну рекламу.

Вивчаючи особливості функціонування сфери уваги, дослідники виявили наявність критичного часового розміру ("часовий обсяг пам'яті"): цілісне повідомлення повинне укладатися в проміжок від 4 до 10 секунд, а окремі частки повідомлення – у проміжки від 0,1 до 0,5 секунди, оскільки для того, щоб сприйняти інформацію, яка не укладається в 8–10 секунд, людина прикладає особливе зусилля, і повідомлення може бути відкинуто пам'яттю. Ось чому, якщо має місце маніпуляція у телепередачах, вони робляться таким чином, щоб довести відповідний текст до примітива, викидаючи з нього будь-яку логіку і зв'язаний зміст, замінюючи його асоціаціями, грою слів, нехай найпростішими метафорами. З іншого боку, інформація, що подається в короткі проміжки часу і не сприймається нашою свідомістю (не усвідомлюється нами), має тенденцію впливати на нашу підсвідомість. З цією метою подаване повідомлення може дробитися і квантизуватися за часом (при цьому беруться до уваги дані електроритміки нашого мозку). Тут використовується й ефект мимовільного запам'ятовування, що активно у цей момент: мимовільне запам'ятовування, "відлежавшись", перетворюється спочатку в неясне, невизначене уявлення, а потім приходить у згоду зі свідомістю. Для того, щоб припинити цей процес, необхідно час від часу нагадувати людині початковий зміст твердження і причини, за якими воно було заперечено.

Маніпуляція увагою базується й на **техніці створення політичних міфів**, тому що міфічна картина світу пов'язана з роботою найбільш древніх, сугестивних шарів психіки (правої півкулі, яка сприймає та створює саме міфопічну картину світу [11]). Потрібно відзначити, що міф як такий практично невразливий і руйнується тільки іншим міфом, тому що він нечутливий до раціональних аргументів (які перероблюються лівою, абстрактно-логічною, раціональною півкулею мозку), його не можна заперечити за допомогою силогізмів. *Тут для опору міфам особливе значення має філософське (аналітичне) знання.*

Особливо слід підкреслити значення так званих світлих міфів, таких, наприклад, як **європоцентризм**, що можна назвати позначкою-ідеологією Заходу, тому що в його рамках розвиваються і конфліктуючі між собою ідеології (наприклад, лібералізм і марксизм), які виходять з однакової картини світу і тих самих постулатів щодо історичного шляху Заходу (євроцентризм). У свій час народи Росії й України виявилися особливо схильними до цього міфу, коли у свідомість мас насаджувалася думка про те, що нам варто інтегруватися в "світову цивілізацію як кращу з усіх відомих". З цим міфом пов'язаний так званий **технологічний міф**, який твердить, що саме західна цивілізація створила сучасну культуру (філософію, право, науку, технологію), котра домінує у світі і визначає життя всього людства. За допомогою цього аргументу закликають до того, що земна цивілізація повинна піти шляхом розвитку західних наукових технологій та західного світобачення, які – це потрібно розуміти – відчужують людину від своєї внутрішньої природи в цілому. У цій смисловій площині знаходиться й **міф про гуманізм і правову свідомість Заходу**.

Маніпуляція свідомістю базується і на **"почутті юрби"**. Х.Ортега-і-Гассет у книзі *"Повстання мас"* пише про те, що індивід, схильний стати людиною маси і влитися в юрбу, – це людина, вирощена у школі певного типу, що володіє певним складом мислення і живе

саме в атомізованому сучасному суспільстві масової культури. Це людина, що легко відмовляється від почуття відповідальності. У цьому їй допомагають політики, що застосовують “натовпотворення” як поведінкову технологію.

Фашисти прийшли до влади, зумівши на певний час перетворити розважливий німецький народ у юрбу – і вона ринулася в божевільний похід, забувши про совість, не зважаючи на здоровий глузд, не враховуючи наслідки. У молоді фашизм свідомо руйнував традиційні суспільні стосунки. Мало місце викорінення природних для підлітків культурних норм, заборон, підпорядкування і поваги до старших. Була вироблена філософія за назвою “а мені що за справа” або стиль “бродяги і фанфарона”, тобто хулігана. Наставники молодиків-фашистів заохочували вуличне насильство, ножі й кастети. А сам фюрер заявляв дещо на зразок: “Так, ми варвари, і хочемо ними бути. Це почесне звання. Ми омолоджуємо світ”.

Можна говорити і про особливий вид юрби – **віртуальну юрбу**: населення розвинутих країн Заходу, вразливе до постійного впливу мас-культури і телебачення, перетворюється у величезну віртуальну юрбу, що, знаходячись біля телевізорів та моніторів комп’ютерів, слідує за лідерами і пророками, *не вступаючи з ними в діалог*.

Для того, щоб проілюструвати суть атомізованого існування сучасної людини, наведемо слова К. Ясперса, який писав, що “внаслідок уподібнення всієї життєвої діяльності роботі машини, суспільство перетворюється на одну велику машину, що організує все життя людей. Усе, що задумано для здійснення якоїсь діяльності, повинно бути побудоване на зразок машини, тобто повинно мати точність, окресленість дій, бути продиктованим зовнішніми правилами... Усе, пов’язане із щиросердними переживаннями і вірою, допускається лише за умови, що воно корисне для мети, поставленої перед машиною. Людина сама стає одним із видів сировини, що підлягає цілеспрямованому опрацюванню. Тому те, що раніше було субстанцією цілого і його змістом – людина – тепер стає засобом. Видимість людяності допускається і навіть потрібна, на словах вона навіть оголошується головною, але, як тільки мета того потребує, на неї найбільш рішучим чином зазіхають. Тому традиція тією мірою, якою у ній кореняться абсолютні вимоги, знищується, а люди у своїй масі уподібнюються піщинам і, позбавлені коренів, можуть саме тому бути використані щонайкраще” [див.: 1, 143].

Маніпуляція виявляється найбільш ефективною, коли вдається ізолювати людину від того або іншого небажаного впливу, тотально впливаючи на неї певною інформацією. Тут може створюватися *ілюзія плюралізму каналів інформації*, коли має місце видимість різноманіття засобів масової інформації, коли може організовуватися навіть радикальна опозиція джерел інформації, що, проте, обмежує свою боротьбу з режимом питаннями, які прямо не торкаються суті головних програм маніпуляції. Тут можна говорити про практику **добору і просіювання інформації**: у західних засобах масової інформації, наприклад, практично відсутня серйозна інформація про Азію. Звідти надходять повідомлення переважно екзотичного (місячний Новий рік, карате, китайська кухня) або огидного характеру (секс-туризм, проказа, малярія, тероризм, релігійне насильство, привселюдна страта торговців наркотиків).

Зупинимось на **ідеологічній війні** як особливому типі ідеологічної маніпуляції. М. Лассуелл у “*Енциклопедії соціальних наук*” (1934) відзначив важливу рису цієї війни: вона “діє в напрямку розірвання уз традиційного соціального порядку”. У наставлянні армії США “*Ведення психологічної війни*” вводяться визначення таких операцій, як: 1. “Біла” пропаганда – пропаганда, що поширюється і визнається інформаційним джерелом або його офіційними представниками. 2. “Сіра” пропаганда – вона спеціально не ідентифікує своє джерело. 3. “Чорна” пропаганда – видається за ту, що виходить з іншого джерела, ніж справжня.

Можна відзначити і **семантичну маніпуляцію**, коли має місце вплив слів, семантика яких піддається спрямованій зміні й перекрученню. Так під час війни США у В’єтнамі були розроблені методи побудови складних політичних евфемізмів, які є великими мовними конструкціями з точно обмірюваними ефектами впливу на свідомість. Із мови були вилучені всі слова, що викликають негативні асоціації: *війна, бійка, зброя зі знищення живої сили*.

Замість них були введені нейтральні слова: *конфлікт, операція, пристрій*. З 1965 року військові дії у В'єтнамі називалися в пресі “програмою умиротворення”: “одне село так завзято чинило опір умиротворенню, що зрештою було зруйноване”.

Отже, велике значення для маніпуляції має **телебачення** як засіб впливу на практично кожну людину, тому що воно входить у кожен будинок. Телебачення має властивість вилучати з подій правду і як завгодно їх змінювати і режисерувати. Око телекамери, що може транслювати подію з максимальною правдоподібністю, перетворює її в “квазі-подію”, у спектакль: об'єкти камери діє таким чином, що змінює акценти і “вагу” подій і стирає межі між істиною і вимислом. Дослідження, які проводилися в США, показали, що все більша кількість людей (особливо дітей і підлітків), виявляється нездатною розрізнити такий спектакль і реальне життя.

У часопису “*Шпигель*” у свій час з'явилося повідомлення про замовлене Бі-Бі-Сі психологічне дослідження, суть якого полягала в тому, що відомий англійський політичний коментатор Робін Рей підготував два варіанти виступу на одну й ту ж саму тему. Один варіант був хибним, інший – вірним. Обидва варіанти передавалися трьома видами повідомлень: були надруковані в газеті, передані по радіо, показані в телепрограмі. Читачів, радіослухачів і телеглядачів попросили відповісти, який варіант вони вважають правдою (відповіли 31,5 тис. чоловік). Розрізнили правду і неправду 73,3 % радіослухачів, 63,2 % читачів і тільки 51,8 % телеглядачів. Висновок: за самою своєю природою ТВ є таким, що правда і неправда в його повідомленнях практично нерозрізнені: в експерименті біля половини телеглядачів прийняли неправду за правду, але це значить, що таке ж число людей прийняло правду за правду не тому, що розібралися в повідомленні, а випадково – як орел або решка. Тобто, правду свідомо не розрізнив тут практично ніхто.

Комп'ютерні фірми “*Еппл*”, “*Інтел*” і “*Х'ютелл Паккард*” фінансували дослідження психологічних станів користувачів **Інтернет**. Наприкінці 1998 року його результати були опубліковані в часопису “*The American Psychologist*” і навіть у газеті “*Нью-Йорк Таймс*”. Висновки такі: щогодини використання Інтернет у тиждень у середньому скорочує прямі особисті контакти користувача на 2,7 % і збільшує на 1% його “депресивний потенціал”. Віртуальні людські стосунки, що встановлюються через Інтернет, не дають користувачу тієї теплоти і підтримки, які виникають при прямих особистих контактах. Такий спосіб використання Інтернету посилює депресію й *ізоляцію* людини.

Відомий експеримент, проведений однією із рекламних агенцій США, що полягав у опитуванні, де просили висловити думку про один законопроект, який розглядав можливість зміни закону. Одну половину запитували: “чи вважаєте ви, що чинний закон варто змінити наступним чином...?” 60 % висловилися проти зміни закону. Іншу половину запитали: “Ви віддали б перевагу тому, щоб...?” – і далі давалася суть законопроекту. 70 % його підтримали. Різниця між двома анкетами була тільки в тому, що у другому було усунуте вираження “змінити існуючий закон”. Перша реакція розважливої людини на таку пропозицію – відкинути.

Розглянемо деякі з інших принципів маніпуляції масовою свідомістю.

Принцип замовчування мети, визнаними майстрами якого були яacobінці під час Великої Французької революції: з усієї сукупності їхніх промов і текстів, що збуджували ненависть до старого режиму, абсолютно неможливо було обчислити той проект майбутньої життєбудови, який стояв за запереченням, оскільки яacobінці свідомо замовчували свої наміри.

Принцип приниження проблеми, коли спостерігається підміна фундаментального, життєво важливого питання його другорядною, окремою стороною.

Принцип розсіювання енергії, а також відволікання уваги, який полягає в створенні цілого ряду конфліктів і суперечок з питань, що на фоні головної проблеми яйця виїденого не варті, – ознака того, що йдеться про кампанію маніпуляції свідомістю.

Принцип когнітивного дисонансу. Інша важлива умова успішної маніпуляції – замовчування *термінів* “перехідного періоду”. У маніпуляції широко використовується

добре вивчена в психології властивість людського характеру – продовжувати розпочату справу, не зупиняючись на півдорозі, навіть якщо розкрилися невідомі раніше перешкоди, які часто навіть збільшують рішучість людей рухатися у хибному напрямку.

Розглянемо **основні симптоми прихованої маніпуляції і правила поведінки реципієнтів**, що повинні знизити нашу вразливість щодо впливу маніпуляторів [див. 1, 434–442]

Мова. Як тільки політик або диктор починає говорити “пташиною” мовою, використовуючи малотямкі слівця (наприклад, “ваучер”, “секвестр”, “конверсія”), значить можна сказати з великим ступенем вірогідності, що має місце певна маніпуляція: використовуючи незрозуміле слово, мають на меті придушити слухача фальшивим авторитетом “експерта”, або виконують роль шаманського заклинання, що має гіпноізуючий ефект.

Емоції. Якщо політик або диктор починає “давити” на почуття, то це “пахне” підступом.

Сенсаційність і терміновість. Це технологія загальної дії, яка забезпечує “шум” і необхідний рівень знервованості, що підриває психологічний захист. Іноді створення штучного фону сенсаційності слугує якійсь конкретній меті, частіше усього для відволікання уваги.

Повторення. Це головний засіб певної ідеологічної пропаганди. Якщо раптом починають щодня мусолити одну й ту ж саму тему, або вживати ті ж самі словесні комбінації, то можна дійти висновку, що тут щось “нечисто”. Як писав М.Є.Салтиков-Щедрін: “Горе, – думається мені, – тому місту, у якому на вулицях і в шинках без потреби скиглять про те, що власність священна; напевно, в місті цьому має відбутися нечуване злодійство!”.

Роздрібнення. Якщо політик або допомагаючі йому ЗМІ дійсно бажають пояснити громадянам якусь проблему й одержати їхню свідому підтримку в якомусь питанні, то вони завжди викладають цю проблему в *цілісній* формі, хоча й стисло. Проблему можна уподібнити організму – у неї є передісторія (“батьки”), вона виникає і розвивається, знаходить “родину і нащадків” (пов’язані з нею або породжені нею проблеми). Політик, що маніпулює нашою свідомістю, подає нам замість цілісної проблеми її маленький шматочок, та й його розпорошує на частини, щоб ми не змогли осмислити ціле і *зробити вибір*.

Вилучення з контексту. Це ознака, що є однотипною з попереднім принципом маніпуляції. Вилучаючи проблему з реального контексту, не говорячи про важливі зовнішні чинники, маніпулятор заганняє нашу думку й наше тлумачення проблеми в потрібний йому “вузький коридор”.

Тоталітаризм (монополія) джерела повідомлень. Вірною ознакою маніпулятивного характеру повідомлень є більш повне усунення небажаних джерел інформації і думок, що характеризує відсутність реального діалогу. Знаючи це, маніпулятори намагаються купити або виростити у власному колективі “підсаджених качок”, що нібито “сперечаються” із маніпулятором.

Тоталітаризм рішення. Тут йдеться про саму формулу вирішення певної проблеми, що навіююється аудиторії (“Іншого не дано! Конів на переправі не замінюють!”). Сама суть реального життєвого процесу в тому, що ми йдемо звивистим шляхом, і на кожному кроці зустрічаємо перехрестя, розгалуження шляху. І ми маємо *свідомо робити вибір*.

Змішання інформації та думки. Це є настільки грубим прийомом маніпуляції, що в європейських законах проти нього введені навіть обмежувальні норми. Людині, що приготувалася слухати повідомлення про факти, важко захиститися від думок, які диктуються їй паралельно з повідомленням про ці факти. Наприклад, вам говорять, що в метро Токіо хтось розприскав отруйну речовину зарин – і одразу висловлюється думка, що це зробили сектанти. А назавтра вже говорять: “сектанти, що розприскали отруйну речовину... “.

Прикриття авторитетом. Коли як доказ на підтримку суто ідеологічного або політичного твердження використовується думка особи, авторитет і повага якої завойовані в цілком іншій, не пов’язаній з цим твердженням сфері, то це – типова маніпуляція.

Активізація стереотипів. Завжди, почувши у фразі явну або приховану апеляцію до якихось укорінених у нас почуттів або психологічних чи світоглядних установок, варто швидко “прокрутити” в розумі іпостасі свого “Я” (тобто свої соціальні ролі) і зважити на те, яку з них використовує ідеолог.

Некогерентність висловлень, їхня неузгодженість. Дана ознака досить легко виявляється на інтуїтивному рівні, коли людині слід прислухатися до свого здорового глузду та відчути: “щось тут не так”, “кінці з кінцями не в’яжуться!”

Розглянемо **правила поведінки, що можуть знизити нашу вразливість щодо впливу маніпуляторів.**

Усвідомлення реальної ситуації. Полягає в тому, що нам слід відчути й усвідомити, що ми живемо в іншому світі, ніж раніше. Ми, образно кажучи, потрапили в “культурні джунглі”, де за нашою свідомістю йде полювання.

Скорочення контактів. Треба старатися бувати поза контактом із потенційним маніпулятором (“не ходити на збори нечестивців”).

Відхід від захоплення. Важливий етап маніпуляції – захоплення аудиторії, її “приєднання”. Як сказано в одному підручнику, “успіх маніпуляції неможливий без створення союзника в щиросердечному світі адресата”. Тут ефективним є такий простий прийом протидії, як переривання контакту, відхід від нього на деякий час. Навіть спритного маніпулятора спантеличує людина, що виглядає нетямущою і усе перепитує.

Зміна темпу. У програмі маніпуляції дуже важливим є темп. Маніпулятор досягає успіху, коли він випереджає процес мобілізації психологічних захистів організму, коли людині не вдається на свідомому рівні “схопити” сенс повідомлення. Тому таке велике значення в процесі маніпуляції мають сенсаційність й терміновість, “кавалерійська атака”. Тут слід збити цей ритм (“ранок вечора мудріший”). Це значить, що корисно переривати контакт, дати сирим думкам, почуттям і враженням “відлежатися”, щоб потім розпочати їхнє опрацювання “на свіжу голову”.

Відсіювання шуму. Маніпуляція успішна за умов “демократії шуму”, коли людину “бомбардують” потоком нікчемних повідомлень. Звідси висновок: отримавши повідомлення, у якому може бути прихована ідеологічна “контрабанда”, треба відфільтрувати шуми, які служать перешкодами у процесі обмірковування цього повідомлення. Краще на деякий час узагалі вирватися з потоку повідомлень, щоб обмірковувати одне з них.

Непередбачуваність. Ефективніше всього маніпулювати свідомістю людини, мислення якої відповідає чіткому і суворому алгоритму. Якщо ж воно петляє, виявляє незвичну логіку і призводить до *парадоксальних висновків*, підібрати до нього ключ досить важко. Маніпулятори Заходу завжди дуже важко знаходили підхід до дикунів, китайців, африканців. Негри вже два сторіччя живуть у США, але дотепер вони “одомашнені” у малому ступені. Загалом, ефективним засобом відходу від захоплення й впливу маніпулятора є створення штучної непередбачуваності твоєї реакції (джерела інформації, засобу її переробки, логіки умовиводів, темпу взаємодії, типу висловлень і т.д.). Як писав К. Кастанеда, “коли ти непередбачуваний, ти невразливий”. Наприклад, можна постаратися свідомо затримувати або взагалі блокувати свої *автоматичні реакції*, тобто не дозволяти “грати” на своїх психологічних стереотипах.

Вимкнення емоцій. Більшість стереотипів, що використовують маніпулятори, сильно пофарбовані емоційно. Навчитися вимикати емоції та їх контролювати – значить звільнитися від більшої кількості маніпуляцій сучасного світу.

Діалогічність мислення. Маніпулятори намагаються перетворити нас у споживачів ідей, у вухо, що слухає, і розширену зіницю, позбавити відкритого діалогу, тому що він руйнує мару. Тому можна ініціювати внутрішній діалог, тобто вести уявний діалог, “розмовляти з самим собою”

Створення контекстів. Навчитися мислити і сприймати інформацію в різноманітних контекстах, протиставляючи цю спроможність одному з прийомів маніпуляції (полягає в

тому, що проблему прагнуть втиснути в штучно побудований контекст) – це значить розвинути у собі один з механізмів протидії маніпуляції.

Створення альтернатив. Маніпулятор зазвичай прагне перервати діалог й висловити вигідне йому рішення як таке, що не має альтернативи. Такому типу взаємодії слід відразу чинити опір.

Вмикання здорового глузду, перехід на іншу позицію, навмисна зміна соціальної ролі. Тут можна стати на позицію мудрої (здорової) людини і запитати себе: а як би в такій ситуації діяла вона?

Пошуки кореня проблеми полягає в тому, що людині, яка є жертвою маніпуляції, слід перейти на більш глибокий рівень трактування проблеми, котра за цих умов може постати зовсім в іншому світлі.

Вмикання пам'яті, проекція в майбутнє (вихід із ситуації “тут і тепер”). Пам'ять і передбачення (рефлексія майбутнього) – це основа психологічного захисту проти маніпуляції, ось чому пам'ять і здатність до передбачення є одним із головних об'єктів руйнівних дій маніпуляторів, які застосовують цілий ряд технологій, щоб витравити в нас почуття історичного часу й помістити нас у “вічне дійсне”, нав'язуючи нам особливий, замкнений *видовищний час вистави*.

Зміна мови. Полягає у відмові від мови, якою потенційний маніпулятор викладає проблему, полягає у неприйманні його мови, термінології, понять. Переказати те ж саме, але іншими словами, уникаючи будь-яких ідеологічних категорій, переказати грубо і кострубато, але в *абсолютних* поняттях, які можна трансформувати, перекласти в цілком земний, відчутний вигляд – “хліб”, “тіло”, “рідні”, “смерть” тощо, – це є досить ефективною протидією маніпуляції.

Розглянемо *концепцію впливу на індивідуальну та масову свідомість*, яку ми розробляємо. Філософською аксіомою став висновок про те, що взаємодія – це перше, з чим зустрічається людина, яка розглядає матерію, що рухається. А процес взаємодії матеріальних форм завжди виявляє феномен їхнього взаємного впливу. Зрозуміти фундаментальний механізм цього впливу, – значить досягнути сутності нашого світу, а тому відповісти на багато животрепетних питань, що стоять на порядку денному сучасності, одне з яких – маніпуляція індивідуальною і масовою свідомістю у ідеологічних цілях.

Як писав фундатор кібернетики Норберт Вінер, у будь-якій системі найбільш активний її елемент, спроможний швидко змінюватися і перебувати в найрізноманітніших станах, є домінуючим. А синергетика, наука про відкриті нелінійні системи і принципи самоорганізації матеріальних форм, підтверджує, що саме у своїй біфуркаційній точці хаосу, як стану надактивності і безкінечної розмаїтості можливостей, система спроможна залучати величезні масиви енергії, що може підвищити рівень її організації і значно просунути на шляху еволюції. Отже, розмаїтість і активність – ось наріжні моменти як механізму ефективного впливу будь-якої системи на навколишній світ, так і процесу її внутрішнього удосконалювання.

Інформаційне суспільство неможливо уявити собі без маніпуляції, яка найбільш ефективно використовується в рекламі, функції котрої сьогодні значно ширші ніж інформування споживачів про особливості тих чи інших товарів та можливості отримання певних послуг. Основна мета реклами (у вузькому розумінні) полягає, передусім, у формуванні психологічної установки на придбання певного товару (отримання певної послуги), іншими словами, – в маніпулюванні поведінкою людини шляхом використання психологічних технологій. Цікаво, що і конкуренція між виробниками у сучасному західному світі перемістилась, в основному, із сфери підвищення якості продукції у площину її реклами.

Доречно відзначити, що сучасні технології маніпуляції використовують два типи сугестивного впливу на людину, які ми називаємо *сенсорно-психологічним та поведінково-ситуативним*. Розглянемо їх.

I. Сутність **сенсорно-психологічного впливу** полягає у використанні сенсорних подразників для формування відповідних психологічних установок. Пояснити сутність формування психологічних установок сугестивного забарвлення можна на основі концепції функціональної асиметрії діяльності півкуль головного мозку людини. Як відомо, підсвідома сфера людської психіки пов'язана з функціонуванням правої, а її свідомість – з роботою лівої півкулі [12]. Є докази того, що в стані трансу, зокрема гіпнотичного, активною є переважно права півкуля [13]. Саме вплив на “правопівкульову” психіку формує певні психологічні установки у людини поза контролем з боку її свідомості, зокрема спрямованість на придбання того чи іншого товару.

Можна констатувати, що будь-яка інформація, яка сприймається і при цьому не усвідомлюється людиною, може виступати у ролі сугестора певного типу. Тонкі невлесні подразники здатні виступати у якості сугестивного фактору. Інформація, яка використовується у процесі маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю і яка звернена до нашої свідомості, може дублюватися впливом на праву півкулю, що перетворює цю інформацію на засіб сугестії, яка здатна формувати певну психологічну установку. Сказане добре ілюструється загальновідомим прикладом про 25-й кадр кінофільму, який “вкраплюється” серед інших 24 кадрів і не усвідомлюється глядачами, впливаючи на їх підсвідомість, а тому й на поведінку.

Ефект 25 кадру (або “кадру-невидимки”) виявляється не тільки в площині відео-, але й аудіоряду. У сфері цифрової технології опрацювання звука використовується принцип звукових зрізів, або принцип квантування звука за часом (мінімальна частота – 44100 зрізів за секунду, що сприймається людиною як безупинне звучання). Зрозуміло, що в такий аудіоряд, поданий як набір звукових зрізів, можна, за принципом ефекту 25 кадру, внести будь-яку звукову інформацію сугестивного характеру. Особливо гостро проблема відео- і аудіосугестії стосується дітей-телеглядачів, яким притаманна підвищена сенситивність.

Інтерес тут також представляє аналіз феномена “викликаних потенціалів” головного мозку, діяльність якого супроводжується біоелектричною активністю, що характеризується визначеними частотними параметрами (найбільше відомі ритми мозку від одного до декількох десятків коливань на секунду). Феномен “викликаних потенціалів” (біоелектричних коливань, що виникають у нервових структурах у відповідь на подразнення рецепторів або ефекторних шляхів) може використовуватися в технологіях сугестивного впливу на людину за принципом зворотного зв'язку. Суть цього впливу полягає в тому, що ті або інші психічні стани супроводжуються біоелектричною активністю мозку, що описується певними частотними характеристиками. Вони можуть бути відтворені із сугестивною метою за допомогою специфічних інформаційних носіїв, що сприймаються, будь-яким аналізатором почуттів.

Потрібно сказати, що “кадру-невидимка” може бути позбавлений зорової інформації, тобто бути абсолютно чорним. У такий спосіб може імітуватися світлове мигтіння на дискотеці, коли в зйомку урізуються чорні кадри на білому сюжетному фоні. Частоти коливання яскравого сигналу при цьому можуть збігатися з ритмами нейронної активності головного мозку людини, впливаючи на неї певним чином. Так у 1997 році в Японії від перегляду невинного з точки зору сюжету мультфільму біля 700 дітей і чимало дорослих потрапили в лікарні з епілептичними випадками.

Відома й інша сугестивна відеотехнологія: на стандартний телевізійний сигнал може бути накладене нове зображення, наприклад, геометрична фігура, що біжить по екрану і виписує концентричні кола настільки швидко, що людина на свідомому рівні її не помічає. Якщо людина встигає неусвідомлено схопити поглядом цю геометричну фігуру, то гра концентричних кіл її може заворожити. Тут спостерігається ефект поєднання сигналів на свідомому і підсвідомому рівнях сприйняття, що може “сугестувати” інформацію, яка сприймається на свідомому рівні.

Тут можна навести й приклад використання методу навчання іноземних мов І. Давидової. Він використовує інформацію, що записана на магнітофонній плівці та подається слухачам.

Дана інформація розподіляється серед двох каналів: вербального (частота звука тут є оптимальною для сприйняття) та екстравербального (частота звука тут вище порогу вербального сприйняття – понад 20 тис. герц). В межах вербального каналу інформація, яка подається, сприймається на рівні нормального сенсорного порогу слухового аналізатора.

У межах екстравербального каналу інформація, що подається, сприймається на рівні, близькому до надпорогових відчуттів, та виступає у зв'язку з цим у вигляді фактора, що сприяє включенню механізмів сугестії. Ми вважаємо, що тут діє правило: те, що сприймається критично, на рівні лівопівкульової рефлексії, як правило, не може поставати як навіювання. Те ж, що сприймається некритично, на рівні правої півкулі мозку людини, може виступати сугестивним фактором. Не є секретом, що звук, поданий з екстравербальною частотою, а також звук, що позбавлений вербальної “конфігурації”, який не може нести вербальної (лівопівкульової) інформації, спричиняє сугестивний вплив на людину. У зв'язку з цим можна навести дані, які доводять, що інверсована мова (тобто мова, котра записана на магнітофонну плівку та відтворюється у зворотному порядку) може сприйматися людьми на підсвідомому рівні та справляти на них сугестивний вплив, спричинюючи деякі несподівані, але наперед програмовані реакції. Існує думка, що ряд відомих поп-груп використовує цей феномен, закликаючи своїх фанів до сатанізму, споживання наркотиків тощо [14].

Таким чином, суть методу І. Давидової, який може використовуватися у маніпуляторних технологіях, полягає в тому, що людині пред'являється інформація на двох рівнях: на вербальному, де вона сприймається лівою, переважно вербальною півкулею [15, 140], та на рівні екстравербальному, підсвідомому, де інформація сприймається, головним чином, правою півкулею, функції якої пов'язані зі сферою підсвідомого [16] (де ця інформація виступає як сугестивний чинник, як “керівництво до дії”). Ось чому спеціальний високочастотний сигнал (“subliminal message”), котрий подається по екстравербальному каналу, може виступати у якості активізатора механізмів підсвідомого відображення та освоєння дійсності. При цьому даний високочастотний сигнал, як ми вважаємо, “віддзеркалює”, модулює вербальний сигнал, що подається на вербальному рівні і який, таким чином, може сприйматися некритично, що сприяє його засвоєнню.

Треба також згадати про ефекти синестезії у процесі переробки інформації аналізаторами чуттів [17], коли органи чуттів функціонують спільно, виявляючи феномен синергії. Якщо аналізувати особливості сприйняття інформації півкулями головного мозку, про що ми вже писали у попередніх розділах [18–22], то можна зробити висновок: інформація, що використовується у процесі маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю, може бути проаналізована з позиції її належності до “правопівкульового” чи “лівопівкульового” інформаційного ряду. Лівопівкульову інформацію з метою створення сугестивного впливу доцільно дублювати подразниками правопівкульового ряду: мелодичною музикою, гарячою кольоровою гамою, а її графічне зображення слід розміщувати в лівому просторі зору (на лівому боці телевізійного екрана).

Особливий ролі звуку приділяли увагу багато лінгвістів [23, 90]. Один з напрямків лінгвістики, *звуковий символізм*, який був предметом вивчення ще Платона та Ломоносова, показує, що кожен звук має певне самостійне значення. Зв'язок матеріальної оболонки слова зі змістом давньогрецькою школою стоїків пояснювався принципом наслідування звуків. Платон у “*Кратилі*” писав, що мовний колектив може обирати ім'я предмета, але при цьому свобода вибору обмежується властивостями предмета і властивостями звуків мови. Тут можна говорити про те, що “швидкі” предмети позначаються іменами, які містять “швидкі” звуки, “тонкі” предмети – іменами, в яких наявні “тонкі” звуки і т.д. М. В. Ломоносов в “*Кратком руководстве к красноречию*” відмічав, що часте повторення звука (букви) “А” сприяє зображенню чудовості, великого простору, глибини та висоти. Звуки ж “Е”, “І”, “Ю” надають зображенню ніжності та ласкавості. Слід сказати, що символічними властивостями володіють різноманітні феномени зовнішнього світу: малюнки, скульптура, кольори, рухи людського тіла, звуки. Наші голосові органи виробляють ті ж символічні рухи, що і частини

нашого тіла. Так ми збільшуємо ступінь відкритості рота для того, щоб показати щось велике, і зменшуємо її задля показу малих розмірів чого-небудь [24; 25].

Сучасні вчені, що простежили вживання звуків у поезії на різних мовах виявили певні закономірності (коли, наприклад, сонорні звуки “М” і “Н” рідше зустрічаються у “агресивній” поезії, ніж у “ніжній” [26]. Крім того, символіка звуків здебільшого не усвідомлюється носіями мови [27] та має певну смислову мотивацію [28], виступаючи сугестивним чинником людської поведінки.

А. П. Журавльов та інші автори [29; 30] переконливо демонструють мотивованість мовних знаків. Цілий ряд вчених присвятили свої дослідження звуко-кольоровим відповідностям [31; 27; 28]. О. А. Шулепова зіставила сприйняття англійських звуків англійцями та росіянами. Вона дійшла висновку, що більшість звуків оцінені англо- та російськомовними інформантами ідентично [див. 32, 64]. Принципи символічної лінгвістики використовує сугестивна лінгвістика, що вивчає особливості сугестивного впливу мови на людину [32]. Розуміння конкретного сенсорно-смислового навантаження звуків мови відкриває широку перспективу для розробки технологій маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Отже, можна говорити про наявність прихованої семантики в сфері вербальних та невербальних звуків [33]. Зображення також мають подібну характеристику, оскільки люди, як свідчать дослідження, дають схожі набори якостей при характеристиці зображень, коли геометричні фігури виявляються такими, що наділені жорстко зчепленими комплексами властивостей, які реалізуються як емоційно-оцінюючі властивості [34, 108]. Цікаво, що гештальтпсихологія вважає: сенс та значення речей сприймаються таким же чином безпосередньо, як їх колір. Значення предмета “написано” на його “обличчі” [35, 204].

Звук є основним культурним і техногенним фоном життя людини. Зрозуміти суть впливу звука – це значить багато в чому розібратися в проблемі впливу як такого.

За своїм визначенням, звук – це пружні хвилі, що поширюються в різноманітних середовищах і сприймаються людьми і тваринами. Вплив звуку, який характеризується різноманітними параметрами, на стан живого організму досліджується фізіологами і використовується в медицині.

Про вплив звуку на людину було відомо завжди. На Сході вважається, що світ був створений за допомогою фундаментальної вібрації “ОУМ”. У біблійному розумінні звук, слово також знаходиться біля джерел створення світу. “На початку було Слово, і Слово було в Бога”, – говориться в першому розділі Євангелія від Іоанна. Уся міфологія побудована на іменах, тобто звуковому вираженні форми. У більшості культурно-історичних традицій між ім’ям і змістом постає тотожність. Існує паралель між вченням про Логос у старогрецькій філософії і староіндійських теоріях слова.

Всі найдавніші вчення земних цивілізацій містять у собі накопичений тисячоліттями досвід впливу звуків і, зокрема, музики на тварин, рослин і людей. Мудреці стародавності поклонялись Єдиній силі Душі, Мелодії і Пісні. Більшість древніх єгиптян культивувало музичні мистецтва і добре розуміло їхній вплив на людський дух. Музика застосовувалася в храмах для лікування нервових розладів.

У древній Греції Піфагор досліджував музичний лад і сформулював його в законі октав. Піфагор заснував науку про гармонію сфер, утвердивши музику як точну науку. Відомо, що піфагорійці користувалися спеціальними мелодіями проти ярості і гніву. Вони проводили заняття з математики під музику, тому що помітили, що вона благотворно впливає на інтелект. Платон, великий філософ стародавності й послідовник вчення Піфагора, вважав музику головним засобом виховання гармонічної особистості. Філософ дуже серйозно ставився до добору мелодій для прослуховування населенням. Наприклад, у праці “Закони” Платон розглянув вплив музичних мелодій на людину. Аристотель також вважав, що за допомогою музики можна певним чином впливати на формування людини і що музика спроможна робити відомий вплив на етичний бік душі.

Історія зберегла відомості про те, що багато історичних постатей користувалися прийомами музичної терапії. Цар Давид своєю грою на арфі вилікував від депресії царя Саула. Ескулап гоїв радикуліт голосними звуками труби, повертав божевільним розсудливість. До музики, як до рятівниці, зверталися старозавітний музикант Імхотеп, єгипетський жрець Шебут-м-Мут. Великий лікар-стародавності Авіценна називав мелодію немедикаментозним засобом лікування поряд із дієтою, запахами і сміхом. У III ст. до н.е. у парф'янському царстві був створений спеціальний музично-медичний центр. Тут музикою гоїли від туги і душевних переживань.

Цікаві результати отримані в дослідженнях музики народів Сходу. Відомо, що у китайців, індусів, також як і у древніх єгиптян, усі звуки в природі, а тому й музика як така знаходилися в прямому зв'язку з астрономією і математикою, тобто з планетами, знаками зодіаку, із сонячним і місячним плином і з числами.

В Індії існує Самма-Веда, одна з чотирьох Вед, що складається зі співів (раг). Індійські раги, яких нараховується близько 3500, здійснюються в суворо визначений час доби і року, оскільки психофізичний стан людини, що викликається рагою, повинен, як вважалося, відповідати конкретній ситуації, яка складається у природі і космосі.

Вважалося, що Всесвіт “звучить”, але звичний людський слух не уловлює небесних звучань, їх відтворює музика – відбиток й відлуння космічної гармонії. Людина, як частка Всесвіту, настроюючись за допомогою прекрасних мелодій на гармонійні звучання Космосу, здобуває, як пишеться у древніх трактатах, духовні сили і фізичне здоров'я. До цього розуміння музики поступово приходять і сучасна наука. Починаючи з XIX сторіччя вона за допомогою експериментальних досліджень нагромадила чимало цікавих відомостей про вплив музики на людину і живі організми. Інтенсивно вивчався вплив музики в останні десятиліття XX сторіччя. Експерименти ведуться в декількох напрямках: вплив окремих музичних інструментів на живі організми; вплив музики великих геніїв людства; індивідуальний вплив окремих творів композиторів; вплив на організм людини традиційних народних, а також сучасних музичних напрямів. Поступово накопичуються наукові дані, що підтверджують знання древніх про те, що звук та, зокрема, музика – наймогутніше джерело енергій, які впливають на людину. Ще в XIX сторіччі І.Догель установив, що під впливом музичних звуків як у тварин, так і у людини змінюються кров'яний тиск, частота скорочень серцевого м'яза, ритм і глибина подиху. Відомий російський хірург академік Б.В.Петровський використовував музику під час складних операцій: відповідно до його спостережень під впливом музики організм починає працювати більш гармонічно. Видатний психоневролог академік В.М.Бехтерев вважав, що музика позитивно впливає на подих, кровообіг, усуває втоми і надає фізичну бадьорість. З 1969 року у Швеції існує музично-терапевтичне товариство, завдяки співробітникам якого усьому світу стало відомо, що звуки дзвону, які містять у собі резонансне ультразвукове випромінювання, за лічені секунди вбивають тифозні палички, збудників жовтухи і віруси грипу, що під впливом певних типів музики прискорює своє прямування протоплазма клітин рослин.

У московському центрі “Ейдос” музикотерапія використовується для лікування цукрового діабету. Було встановлено, що між рівнем цукру в крові і психічним станом існує прямий зв'язок. Таким чином, змінюючи і регулюючи свій психічний стан, людина може змінити рівень цукру в крові. Тут велике значення мають аудіокасети з записом звуків природи: шуму прибою, співи птахів, рокоту океанських хвиль, розкотів грому, шуму дощу. Вчені з Гетингемського університету в Німеччині провели цікавий експеримент: випробували на групі добровольців ефективність засобів для сну і магнітофонні записи колискових пісень. На подив спеціалістів, мелодії виявилися набагато ефективнішими, ніж медикаменти: сон після них був міцним і глибоким.

Особлива увага, як уже відзначалося вище, приділяється впливу музики великих геніїв-класиків і взагалі класичної музики на живі організми. От лише деякі спостереження. Творець музичної фармакології американський учений Роберт Шофлер радить з лікувальною метою слухати всі симфонії Чайковського й увертюри Моцарта, а також

“Лісового царя” Шуберта, оду “До радості” Бетховена. Р. Шофлер підтверджує, що ці твори сприяють прискоренню видужання. Вчені із Самарканда дійшли висновку, що звуки флейти-піккало і кларнета покращують кровообіг, а повільна і неголосна мелодія струнних інструментів знижує кров’яний тиск. На думку французьких учених, “Дафніс і Хлоя” Равеля може бути прописана особам, що страждають на алкоголізм, а музика Генделя “стабілізує” поведінку шизофреніків. Класична музика прекрасно впливає на формування кісткової структури плоду. Під звуки гармонійної музики дитина, що перебуває в лоні матері, буде гармонічно духовно і фізично розвиватися. Музичні вібрації впливають на весь організм, вони благотворно впливають на кісткову структуру, щитовидну залозу, масажують внутрішні органи, досягаючи глибоко лежачих тканин, стимулюючи кровообіг. Слухаючи окремі класичні твори, вагітні жінки виліковуються від серечно-судинних захворювань, різноманітних нервових розладів. Особливо рекомендується слухати майбутнім мамам твори Моцарта. Спеціалісти вважають музику Моцарта феноменом в області впливу музики на живі організми. Відомо й про позитивний вплив музики Моцарта на людський інтелект. У свій час Гете відзначав, що йому завжди працюється краще після прослуховування скрипкового концерту Бетховена.

Останнім часом з’явилося багато музичних напрямків і більшість з них, відзначають дослідники, діють руйнівним чином на живі організми. Якщо класична музика прискорює зростання пшениці, то рок-музика – навпаки. Якщо під впливом класичної музики збільшується кількість молока у матерів, що годують, то під впливом рок-музики воно різко знижується. Взагалі, рослини і тварини віддають перевагу гармонійній музиці. Наприклад, дельфіни з задоволенням слухають класичну музику, особливо Баха; почувши класичні твори, акули збираються з всього океанського узбережжя (що мало місце під час одного експерименту); рослини і квіти під класичну музику швидше розправляють своє листя і пелюстки. Під звуки ж сучасної рок-музики корови лягають і відмовляються їсти, рослини швидше в’януть, а людина захаращує свій життєвий простір хаотичними вібраціями.

Західні медики ввели у свій лексикон новий діагноз – “музичний наркоман”. Американські лікарі на чолі з ученим Р.Ларсеном підтверджують: повторюваний ритм і низькочастотні коливання бас-гітари сильно впливають на стан спинномозкової рідини, і як наслідок, на функціонування залоз, що регулюють секрети гормонів; істотно змінюється рівень інсуліну в крові. Отримані результати руйнівного впливу на людський організм надголосних звуків. Подібну музику спеціалісти називають “музикою-убивцею”, “звуковою отрутою”. Швейцарські вчені довели, що після рок-концерту слухачі, що побували на ньому, реагують на подразники в 3–5 разів гірше, ніж звичайно. Професор Б.Раух підтверджує, що прослуховування рок-музики викликає виділення так званих стрес-гормонів, які стирають значну частину інформації, що зберігалася у мозку.

Слід сказати, що так звана *психологія суб’єктивної семантики* містить багато інформації, котра допомагає осмислити проблему сугестії [34]. Експерименти, що були проведені з виявлення “актуальних координат досвіду”, дозволили дійти висновку про існування “комплексів перцептивних універсалій” [34].

Подібно звукам людської мови, які семантично мотивуються, і дискретні візуальні елементи мають мотивуватися та можуть бути оцінені в рамках вербальних описів, які вкладаються у семантичні шкали сили – слабкості, доброти – жорстокості та ін. Таке мотивування характерне не лише для звуко-візуального, але й для тактильного аспекту сприйняття інформації, коли зображення можуть отримувати характеристики, притаманні тактильній модальності (так геометричні фігури можуть бути не тільки добрими чи злими, але й шорсткими, теплими та ін). Тут можна стверджувати й про зв’язок звуку з кольором, який також може впливати сугестивним чином. Суттєво, що перехідні півтони, що є нечітким, “сутінковим” вираженням кольорової гами, співвідносяться, як ми вважаємо, з функціями правої півкулі і тому мають сугестивний вплив. Цей феномен використовують експресіоністи.

О.Р. Лурія повідомляє про експерименти Г. В. Гершуні, результати яких “відкривають для наукового пізнання “коло підсвідомих явищ”. Йдеться про фіксацію нашими зоровими та слуховими рецепторами таких мікрозмін об’єкта, які не потрапляють в поле чіткого усвідомлення. Їх аналіз робиться пізніше і підсвідомо. В результаті чого зміни, що фіксуються суб’єктивно, оцінюються як “інтуїтивно пізнані” [36, 87–88].

Для того, щоб поглибити розуміння феноменів, що нами розглядалися, слід залучити концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, які виступають своєрідним психосоматичним фокусом її організму [37, 44–53, 138]. Як ми вже відмічали, права півкуля є субстратом підсвідомої, а ліва – свідомої психічних сфер людини. Крім того, деякі дослідники вважають, що у стані гіпнотичного трансу активною є переважно права півкуля, яка має більшу генетичну зумовленість, на відміну від лівої, та є більш древньою в філо- та онтогенетичному розвитку. Все це свідчить про те, що вплив на правопівкульову психіку здатний формувати певні психологічні установки.

Особливості функціонування півкуль мозку виявляють досить просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу, коли все “континуальне” сприймається переважно правою, а все “дискретне” – лівою півкулею. При цьому у поле аналізу можуть потрапляти практично всі елементи оточуючої дійсності, такі як ідея, звук, запах, колір, форма, рух тощо.

Отже, якщо правопівкульова інформація сприймається у якості сугестії (принцип позитивного зворотного зв’язку), то лівопівкульова інформація, особливо коли вона репрезентується як вербально-логічна, виявляється критико-аналітичною, рефлексивною (принцип негативного зворотного зв’язку) в тому розумінні, що вона існує у вигляді суб’єкт-об’єктних опозицій, тобто ґрунтується на законах логіки, таких як закон виключного третього (“чи – чи”). Тому будь-яке твердження чого-небудь тут в прихованому вигляді несе в собі заперечення чогось іншого. Принцип заперечення, у свою чергу, виявляє вибірковість поведінки та актуалізацію волі, що діє за правилом негативного зворотного зв’язку, “від противного” (П. В. Сімонов). Тобто, воля є не чим іншим, як “демоном протиріччя”, чи заперечення, що є когнітивною основою для формування межі між позитивними та негативними моментами дійсності, а це, у свою чергу, дозволяє людині відокремити внутрішнє від зовнішнього, "Я" від "не-Я" та сформувати особистісний принцип егоцентризму, який кристалізується, як бачимо, саме на базі знаково-вербального, лівопівкульового аспекту людини.

Лівопівкульова інформація тим більше буде викликати негативно-критичний відгук у людини, чим більше у неї розвинутий лівопівкульовий (шизотімний) початок психіки. Тому суто лівопівкульова (усна чи письмова) інформація має тенденцію зустрічати опір у значній частини дорослого населення. Ось чому деякі рекламні щити прямо не закликають до купівлі певного товару знаково-вербальним чином. Вони містять зображення товару, що рекламується, на фоні тверджень чи закликів, які, здається, прямо не пов’язані із зображеним товаром. Наприклад, на щиті, якій рекламує сигарети, міститься зображення молодих людей у сусідстві з великою сигаретною пачкою та фразою **“лови момент”**, смисл якої прямо не пов’язаний з товаром, що рекламується. А традиційна фраза, котра тут подається **“Міністерство охорони здоров’я попереджає: паління шкідливе для вашого здоров’я”** виявляється такою, що несе лівопівкульове, критико-аналітичне значення і викликає опір (!), тобто не виконує свого призначення.

Другий важливий момент технології впливу на індивідуальну і масову свідомість пов’язаний з *принципом сенситивності*. Сенситивні (критичні) періоди (чи “нормальні кризи розвитку”), де створюються базові психологічні установки людини, співвідносяться з явищем “соціального переходу”, який в етнографічному плані реалізується в обрядах ініціації [38, 478]. Сенситивні періоди виявляються в моменти різкої зміни певного режиму життєдіяльності людини (під час стресу, наприклад), а також в моменти коливання уваги, коли людина чутлива до різноманітних зовнішніх чинників і постає об’єктом їх дії. Останнє

часто не усвідомлюється людиною, що створює необхідні передумови для маніпулювання її поведінкою та поглядами.

II. Розглянемо **поведінково-ситуативний тип сугестивного впливу на людину**. Він ґрунтується на певних принципах інформаційного маніпулювання поведінкою людини.

Це принципи: 1) *автоматичної послідовності*, 2) *взаємного обміну*, 3) *соціального доказу*, 4) *авторитету*, 5) *прихильності*, 6) *дефіциту*. Розглянемо кожен з цих принципів, згідно з концепцією “психології впливу” Р. Чалдіні [5].

1. Етологи звернули увагу на те, що в поведінці представників багатьох видів тварин часто мають місце жорсткі автоматичні поведінкові моделі, чи ***автоматичні послідовності дій***, що є подібними до автоматичного реагування у людей. Як у людей, так і у тварин дані моделі поведінки, як правило, приводяться в дію певним елементом інформації, що відіграє роль “спускового гачка” і часто вважається дуже цінним, оскільки дозволяє індивіду приймати правильне рішення без ретельного і повного аналізу всіх елементів інформації в конкретній ситуації. Перевага такого стереотипного реагування полягає в його ефективності і “економічності”, оскільки тут індивід зберігає свій час, енергію і розумовий потенціал. Хибою такого реагування є можливість помилок, які можуть мати негативні наслідки для людини. Реагуючи тільки на окремих елемент доступної інформації (навіть якщо цей елемент має стрижневе значення), індивід може зробити помилку, особливо якщо він реагує автоматично, без міркувань. Можливість помилки зростає тим більше, коли інші індивіди використовують цей механізм задля того, щоб змусити “жертву” чинити бажані для них вчинки. Один з прикладів автоматичної дії індивідів пов’язаний з тим, що людина може дотримуватися поширеного стереотипу “добрий товар коштує дорого”.

2. Відповідно до думки соціологів і антропологів, одна з основних, найбільш поширених норм людської культури втілюється в правилі ***взаємного обміну***. Відповідно до цього правила, людина намагається певним чином відплатити за те, що їй надала інша особа. Покладаючи на “одержувача” зобов’язання учинити відповідний акт у майбутньому, правило взаємного обміну дозволяє одному індивіду надавати щось іншому з упевненістю, що це щось не буде цілком утраченим. Ця впевненість уможливорює розвиток різноманітних видів тривалих взаємовідносин між людьми. Правило взаємного обміну часто змушує людей підкорятися вимогам інших. Суть однієї з улюблених “прибуткових” тактик так званих “професіоналів поступливості” полягає в тому, що треба дещо дати людині перед тим, як попросити її про відповідну послугу, яка є більш цінна, ніж перша. Відомий і інший спосіб змусити людину піти на поступки за допомогою правила взаємного обміну. Замість того, щоб першим зробити послугу, котра призведе до відповідної віддачі, індивід може піти на поступку, що підштовхне опонента до відповідної поступки. У основі такої тактики лежить примус до обміну взаємними поступками. Почавши з надзвичайно завищеної вимоги, яка в обов’язковому порядку буде заперечена, людина потім може з користю для себе відступити до більш реальної вимоги. Р. Чалдіні ілюструє даний принцип наступним чином: “Якось до мене на вулиці підійшов хлопчик 11–12 років. Він сказав, що продає квитки на щорічне святкування бойскаутів за п’ять доларів кожний. Я відмовився. Тоді хлопчик запропонував мені замість квитків купити декілька плиток шоколаду по долару за плитку. Я купив пару дорогих плиток, хоча я і не люблю шоколаду. Отут ми бачимо роботу принципу: один з наслідків правила взаємного обміну полягає в обов’язку сплачувати послуги, що були нам зроблені. Проте іншим наслідком цього правила є обов’язок йти на поступки стосовно того, хто поступився нам” [5, 49].

У рамках принципів *взаємного обміну*, *автоматичної послідовності* і *дефіциту* можна говорити про правило “*послідовності зобов’язання*”. Р. Чалдіні розповідає про феномен розпродажу дитячих іграшок: “Як відомо, торговельний бум для компаній, що виробляють іграшки, припадає на різдвяні свята. Потім настає помітний спад у торгівлі. Люди вже витратили суму, призначену для купівлі подарунків, і непохитно пручаються благанням своїх дітей про придбання нових іграшок. Трудність полягає не в тому, щоб змусити дітей попросити придбати іграшки після Різдва. Проблема в тому, щоб переконати батьків, що вже

достатньо витратились, купити ще декілька подарунків для завалених іграшками дітей. Що можуть зробити фірми, щоб спровокувати таку неймовірну поведінку? Деякі збільшують масштаби рекламної кампанії, інші знижують ціни під час спаду. Проте такі заходи не дають належного ефекту. Деякі виробники іграшок знайшли оригінальне рішення, що не потребує збільшення витрат на рекламу. Це рішення засноване на розумінні могутньої тяги споживачів до послідовності. Якось у січні, – розповідає автор, – я зайшов у найбільший у місті магазин дитячих іграшок. Після того, як я купив там занадто багато подарунків для свого сина місяць тому, я заприсягся не заходити в подібні магазини дуже довго. Проте я знову знаходився в цьому місці, бажаючи придбати для свого сина ще одну дорогу іграшку – електричний гоночний набір. Перед вітриною я випадково зустрів колишнього сусіда, що купував сину ту ж саму іграшку. Дивно, але ми майже ніколи не зустрічалися раніше. Фактично останній раз ми бачилися рік тому в тому ж самому магазині, коли ми обидва купували синам після Різдва дорогі подарунки – того разу роботи, що ходили, розмовляли і спустошували гаманці. Ми посміялися над таким збігом. Коли я розповів про все своєму другу, який працює у фірмі, що виготовляє іграшки, він роз’яснив мені феномен цього збігу. Деякі компанії досягають підвищення рівня продажу у січні й у лютому: вони починають перед Різдом активно рекламувати по телебаченню певні іграшки. Діти, природно, хочуть одержати те, що вони бачать, і вивуджують у батьків обіцянки подарувати їм ці іграшки на Різдво. Ось тут і вступає в дію оригінальний план компаній: вони поставляють у магазини недостатню кількість іграшок, обіцяних батьками своїм дітям. Більшість батьків виявляють, що потрібні іграшки розпродані, і вимушено замінюють їх іншими рівноцінними подарунками. Звичайно, виробники іграшок забезпечують безперебійне постачання магазинів множиною різноманітних замінників. Потім, після Різдва, компанії знову починають нав’язливо рекламувати “дефіцитні” іграшки. Це змушує дітей бажати обіцяних іграшок особливо сильно. Вони починають бігати за своїми батькам і пхикати. Тим більше, що батьки колись обіцяли купити дану іграшку. І ці батьки врешті-решт купують обіцяну іграшку” [там само].

У контексті принципу *взаємного обміну і автоматичної послідовності* можна говорити й про “тактику заманювання”. Агенти з продажу автомобілів використовують такий трюк: спочатку заниження ціни, а потім підвищення її до моменту остаточного підписання угоди. Покупцям пропонується ціна, що на сотні три-чотири є нижчою, ніж у конкурентів. Проте продавець ніколи не дозволить відбутися подібній угоді. Єдина ціль такої привабливої пропозиції – змусити клієнта *вирішити* купити машину. Як тільки покупець приймає рішення, продавець починає чинити ряд дій, спрямованих на те, щоб викликати в покупця почуття особистої відповідальності у відношенні даної машини – заповнюється множина різноманітних форм, докладно обговорюються умови фінансування, іноді покупцю пропонують протягом дня поїздити на новій машині до підписання контракту. Потім щось трапляється. Іноді виявляється “помилка” у підрахунках – можливо торговець “забув” додати вартість кондиціонера, і покупець повинен докласти декілька сотень доларів до ціни. Отже, машину можна одержати тільки заплативши чотири сотні додатково, що у контексті ціни у багато тисяч доларів не виглядають надмірною витратою. До того ж торговець підкреслює, що ціна не є вищою, ніж в інших автомагазинах.

Отже, психологи виявили, що більшість людей прагне бути і виглядати послідовними у своїх словах, думках і справах. В основі цієї схильності лежать, як вважає Р. Чалдіні, три чинники. По-перше, послідовність у діях високо оцінюється суспільством, яке спрямоване на те, щоб бути упорядкованою сутністю. По-друге, послідовна поведінка сприяє ефективному вирішенню різноманітних задач у повсякденному житті. По-третє, орієнтація на послідовність створює можливості для формування цінних стереотипів у складних умовах сучасного існування. Послідовно дотримуючись раніше прийнятих рішень, людина може не опрацьовувати всю наявну інформацію у стандартних ситуаціях. Замість цього вона повинна просто пригадати раніше прийняте рішення і відреагувати відповідним чином.

При цьому надзвичайно велике значення має початкове зобов'язання. Узявши на себе зобов'язання (тобто зайнявши визначену позицію), люди схильні погоджуватися з вимогою, що відповідає даному зобов'язанню. Тому багато “професіоналів поступливості” намагаються спонукати людей з самого початку зайняти позицію, що відповідає тій поведінці, якої вони пізніше будуть від цих людей домагатися. Рішення про прийняття зобов'язань, навіть помилкових, мають тенденцію до “самозбереження”, оскільки можуть “створювати власні точки опори”. Люди часто придумують нові причини і виправдання, щоб переконати себе в необхідності виконання вже прийнятих зобов'язань. У результаті деякі зобов'язання продовжують діяти навіть після того, як обставини, що їх породили, змінюються. Цей феномен лежить в основі надзвичайно ефективної тактики “заманювання”.

3. Відповідно до принципу **соціального доказу**, люди, для того, щоб вирішити, чому вірити і як діяти в даній ситуації, орієнтуються на те, чому вірять і що роблять в аналогічній ситуації інші люди. Схильність до імітації притаманна як дорослим, так і дітям [5, 173]. Ця схильність виявляється при здійсненні найрізноманітніших дій, таких, як ухвалення рішення що-небудь купити, пожертвування грошей на добродійні акції і навіть звільнення від фобій. Принцип соціального доказу може бути застосований із метою спонукати людину підкоритися тій чи іншій вимозі, коли її інформують, що багато інших осіб (чим більше, тим краще) погодилися з цією вимогою. Принцип соціального доказу є найбільше діючим за наявності двох чинників. Одним із них є *невпевненість*. Коли люди вагаються прийняти рішення у певній ситуації, наслідки якої вважаються ними невизначеними. Ці люди схильні наслідувати дії інших в цій ситуації. Другий чинник, при наявності якого принцип соціального доказу справляє найбільший вплив, полягає у феномені *подібності*. Люди більшою мірою схильні наслідувати тих, хто на них схожий. Докази потужного впливу вчинків “схожих інших” на дії людей містяться у статистиці самогубств, зібраних соціологом Д. Філіпсом [40]. Ця статистика показує, що після широкого висвітлювання засобами масової інформації випадків самогубств достатньо велика кількість тривожно настроєних індивідів, так чи інакше схожих на самогубця, вирішують звести рахунки з життям.

4. Проведені дослідження схильності людей до покори показують, що товариство в цілому робить сильний тиск на своїх окремих членів з метою спонукання їх до згоди з **вимогами авторитетів**. Наприклад, як показують дослідження, багато нормальних, психічно здорових індивідів, діючи всупереч власній волі, готові заподіяти іншим людям сильний біль за наказом авторитетної людини, що нібито проводила психологічні експерименти. Покора авторитетам часто використовується людьми як раціональний засіб ухвалення рішення. Крім того, люди схильні автоматично реагувати на символи авторитету (титули, одяг, марка автомобіля тощо).

5. Люди віддають перевагу погодженню з тими індивідами, які їм знайомі і симпатичні, до яких вони відчувають **прихильність**. Однією з характеристик людини, що впливає на ставлення до неї навколишніх, є її фізична привабливість. Це сприяє завищенню оцінки інших людських якостей, таких, як талановитість, доброта, розум. Привабливі люди здаються більш переконливими і їм потрібно витрачати менше сил для того, щоб змінювати думки інших і отримувати бажаний результат. Ще одним чинником, що впливає на наше ставлення до людини і на ступінь нашої поступливості, є подібність. Нам більше подобаються схожі на нас люди, і ми більш охоче погоджуємося з вимогами саме таких людей, часто неусвідомленим чином. Також помічено, що нашу прихильність викликають люди, що розсипають нам похвали. Ще один чинник, що може формувати наше ставлення до людини або предмета, – це близьке знайомство з ними, особливо якщо контакт має місце за обставин, які викликають позитивні емоції. Можна говорити й про такий чинник, що впливає на ставлення людей один до одного, як наявність асоціацій. Рекламодавці, політики, торговці прагнуть пов'язати у свідомості людей себе або свою продукцію з якимось позитивним моментом.

6. Відповідно до **принципу дефіциту**, люди більшою мірою цінують те, що є менш доступним. Цей принцип часто реалізується з метою отримання вигоди в таких методиках

досягнення поступливості, як тактика обмеження кількості або тактика встановлення крайнього терміну. Принцип дефіциту робить на людей сильний вплив тому, що, по-перше, оскільки речі, які важко придбати, звичайно бувають ціннішими, оцінка ступеня доступності предмета часто є раціональним засобом оцінки його якості. По-друге, коли речі стають менш доступними, ми втрачаємо частину своєї свободи. Відповідно до теорії психологічного реактивного опору, ми реагуємо на обмеження свободи підвищенням бажання мати її (поряд із товарами і послугами, з нею пов'язаними) у повному обсязі. Психологічний реактивний опір сприяє виникненню в нас певної мотивації протягом усього нашого життя. Принцип дефіциту впливає не тільки на оцінку предметів і переживань, але і на оцінку інформації. Дослідження показують, що обмеження доступу до інформації змушує людей особливо сильно прагнути досягти цього доступу в повному обсязі, а також змушує їх ставитися до даної інформації більш прихильно. Обмежена інформація є більш переконливою. Принцип дефіциту справляє на людей найбільш сильний вплив у двох випадках. По-перше, дефіцитні предмети підвищуються в ціні, коли з'ясовується, що вони тільки що стали такими; по-друге, обмежені ресурси мають на нас найбільший вплив тоді, коли ми через них конкуруємо з іншими людьми.

Отже, бажання заволодіти річчю, що є предметом конкуренції, часто буває всепоглинаючим. Покупці на значних розпродажах звичайно відчують сильну емоційну напругу. Під впливом конкурентів вони щосили намагаються роздобути товари, які в іншому випадку, швидше, просто зневажили б.

Один із істотних моментів процесу маніпуляції свідомістю полягає в тому, що тут, як писав Е. Фромм, грань між фантазією та реальністю стирається; людина при цьому з одного боку “знає”, що використання, наприклад, того чи іншого сорту мила не призведе до казкових змін в її житті, але “другою половиною свого Я вірить у чудо. Має місце роздвоєння особистості між реальністю та ілюзією” [41, 71]. Як свідчить сьогоденна практика, з допомогою такої маніпуляції людською психікою можна впливати і на глобальні економічні процеси.

Сутність маніпулятивного впливу стає зрозумілою завдяки розгляду його під кутом зору синергетичної парадигми освіти, яка базується на концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Оскільки півкулі головного мозку людини певним чином функціонально співвідносяться з психостатевим аспектом людського існування (важливість котрого важко заперечити), доречно розглянути динаміку розвитку цього аспекту, яка поглиблюється на основі універсальної парадигми розвитку.

ГЛАВА 15. ПСИХОСТАТЕВИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Все дійсне розумно, все розумне – дійсно
Гегель

Психостатевий, як і будь-який інший аспект розвитку людини, йде в руслі універсальної парадигми розвитку, яка виражає універсальну схему будь-якого руху, зміни, один з виявів котрої ілюструється “законом паралелізму”, що сформулював К. Кільмайєр, і який Е. Геккель назвав “біогенетичним законом”, який відповідає психологічному принципу гетерохронності біологічного, психологічного та соціального розвитку особистості [2, 427]. Розглянемо універсальну парадигму розвитку, яка постає теоретичним ґрунтом для аналізу розвитку людини.

Основна характеристика світу, в якому ми живемо, – його двоїстість, роздільність на праве та ліве, світле та темне, добро та зло... Загальна дихотомія, бінарне членування явищ і предметів нашого світу – чи не єдина його особливість, котру важко заперечити. Дуалістичність є концептуальною основою кожного руху, зміни, розвитку, оскільки дуалізм відбиває стани нерівності, невідповідності, неоднаковості, протиріччя, що передбачає взаємовплив, взаємодію, рух як результат та спосіб реалізації цих станів. Дуалізм відображає джерело руху та розвитку – боротьбу протилежностей. У найбільш загальному, схематичному вигляді ця боротьба простежується у формі розвитку діалектичного протиріччя, що фіксує повторювану (циклічну) зміну двох протилежних станів – цілісності та дискретності. Як писав П. К. Анохін, “з широкої біологічної точки зору, як і з точки зору філософського аналізу ролі просторово-часової структури світу, рух матерії за послідовними ритмічно повторюваними фазами є універсальним законом, що визначає основну організацію живих істот на нашій планеті” [1, 14 – 15].

Універсальна схема розвитку найбільш чітко відображається у сфері діалектики **симетрії-асиметрії**, що є однією із загальних категорій природознавства та філософії. Схему розвитку діалектичного протиріччя можна записати наступним чином: *тотожність* (дещо єдине, симетричне), *розбіжність* (контрарність, процес розчленування єдиного, порушення симетрії), *протилежність* (контрадикторність, дещо множинне, асиметричне). Таким чином, ми маємо два взаємодіючих стани: симетрію (тотожність протилежностей) та асиметрію (розбіжність та полярність протилежностей: як вказує Гегель, протиріччя та протилежність є, по суті, єдиним моментом, а контрарне можна визначити як контрадикторне).

Взаємний перехід симетрії та асиметрії, циклічно-континуальних та дискретно-лінійних зв'язків та відносин, який формує спіраль розвитку, простежується на рівні живих систем, в котрих, з одного боку, існує процес лінійного проходження окремих станів організмів, процес зміни форм життя в ланцюгу еволюційного розвитку, а з іншого боку, – спостерігається явище циклічності, самодостатності, саморозвитку, коли організм виявляється здатним до самопородження та самодетермінації. Можна сказати, що розвиток тут виявляє наявність **трьох типів детермінізму**: лінійного, циклічного та цілісного.

Взаємодія симетрії та асиметрії реалізується на рівні всього організму, який, за словами В. В. Бунака, є ніби два диференційованих вздовж вертикальної осі напівіндивіди, правий та лівий, які розвиваються сумісно. У більш специфічному вигляді ця взаємодія простежується у сфері **функціональної асиметрії півкуль головного мозку**, де відбиваються вищі психічні функції людей та тварин. В онтогенезі живих істот спостерігається поступове зростання асиметрії півкуль, рух від симетрії до асиметрії, найбільший вияв якої досягається у зрілому віці. Потім, при старінні, півкульова асиметрія поступово нівелюється [16, 23].

Така схема відповідає поглядам К. Домбровського. Згідно з його концепцією “позитивної дезінтеграції”, розвиток є процесом дезінтеграції структур і функцій та їх поступова інтеграція на більш високому рівні. Ця концепція досить близька до поглядів В. І. Вернадського і І. Прігожина стосовно того, що порядок у світі підтримується через

флуктуації: відкриті системи еволюціонують на шляху розвитку нових динамічних режимів складності, що супроводжується періодичним “перенасиченням” цих систем ентропійними продуктами розпаду. В результаті чого відкриті системи саморуйнуються та мутуються у напрямку нових режимів, які задають їм нові завдання та цілі.

Дещо подібне ми зустрічаємо у філософській системі Г. Спенсера, яку він назвав “синтетичною філософією”. Згідно Г. Спенсеру, в основі розвитку світу та суспільства лежить закон еволюції, визначений як “інтеграція матерії та розсіювання руху, що йде поруч”, коли матерія переходить зі стану невизначеної, незв’язної одноманітності в стан визначеної зв’язаної багатоманітності. Даний процес нагадує нам схему заміни соціально-історичних типів суспільства за К. М. Леонтьєвим, О. А. Донченко, П. О. Сорокіним [9, 49] та ін. У П. О. Сорокіна три культурно-аксіологічних типи суспільного устрою (чуттєвий, надчуттєвий та проміжний між ними – ідеалістичний) відповідають трьом психічним модусам людини – право-, лівопівкульовому та “центральному”; в рамках останнього функції півкуль синхронізовані. Ці три психічні виміри людини можна співвіднести з трьома формами осягнення буття – чуттєвим, раціональним та медитативним [21], тобто правопівкульовим, лівопівкульовим та їх функціональним синтезом, оскільки у стані медитації спостерігається, як свідчать енцефалографічні дослідження, функціональна синхронізація півкуль, тобто півкулі постають єдиним цілим.

Розглянемо **деякі гносеологічні проекції закону взаємного обертання симетрії та асиметрії**. Релігійно-міфологічна свідомість проводить думку, що все суще створено Богом з “нічого” (2 Макк. 7, 26), з “невидимого” (Евр. 11, 3) шляхом розщеплення (дихотомічного розділення) Його на світло та темряву, тобто на дещо негативне та позитивне, чоловіче та жіноче... Це приводить до буттєвого стану створення світу (як феномену асиметрії: відмітимо слова П. Кюрі про асиметрію як причину руху, як фундаментальну властивість нашого світу [див. 4, 75]). Врешті-решт протилежності взаємокомпенсуються і відновлюють стан початкової єдності, “блудний син” повертається в “батьківське лоно”, а людина, як вказував Лао-цзи, починає сполучати в одній особі протилежності: “пізнає мужнє і все ж залишається жіночим”. Міфологічні уявлення про космогенез як процес порушення порядку – універсальні. Треба констатувати, що “свідомо або несвідомо релігії визначають деякий безлад, деяке порушення, які треба було б виправити” [18, 347].

Порушення симетрії, розщеплення єдності на множину і відновлення стану єдності на новому витку розвитку – одне з відкриттів філософської думки. У Гегеля ця схема простежується в діалектиці абсолютного духу (Логіка, Природа, Дух), у Миколи Кузанського знаходимо неоплатонічну ідею еманції, перманентного народження безмежним обмеженого, єдиним багатоманітного, множинного, коли Бог, являючи Собой необмежену можливість всього сущого, абсолютну єдність, виявляється таким, що містить в Собі в “згорнутому” стані всю нескінченну різноманітність природного і людського світів, яка здатна актуалізовуватись.

Подібні діалектичні схеми розвитку сущого ми зустрічаємо в багатьох богословів та філософів, таких, наприклад, як Лейбніц, Еріугена, Оріген, Діонісій Ареопажит та ін. Оріген аналізує проблему космогенезу таким чином: спочатку всі творіння божі створювали єдність через ідентичність (симетричність) своєї сутності, а потім “охолонули до божественної любові”, сприйняли тіла та набули імен. Спасіння при цьому можливе як “повернення до первісного стану богоспоглядання”. Даний процес у Діонісія Ареопажита виступає як “подвійний рух” (порівняйте з гегелівським “подвійним переходом”), яким проникнений світ: з одного боку ми спостерігаємо сходження “динаміс” (сил) Бога, у яких міститься “тотальна присутність Всевишнього”, “що помножується без залишення Своєї єдності”, а з іншого – процес сходження, обожнювання тварин [див. 12, с. 130]. Тобто єдиний Бог “помножується”, а численні тварини приходять до єдності у лоні Його. Цей процес ілюструється словами М. О. Бердяєва: “народження світла в темряві, перехід від хаосу до космосу (Логосу) є виникненням нерівності буття в рівності небуття” [3, 228].

Шрі Ауробіндо, творець “інтегральної йоги”, вважає, що “спочатку ...було Вічне, Нескінченне, Єдине. В середині... знаходиться кінцеве, мінливе, Множинність; в кінці буде Єдине, Нескінченне, Вічне. Але коли ж був початок? Немає такого моменту у часі, оскільки початок існує кожному мить” [17, 259]. Як пише Гегель, “дещо рухається не тому, що воно у цьому “тепер” знаходиться тут, а в іншому “тепер” знаходиться там, а лише тому, що воно в одному й тому ж “тепер” одночасно і знаходиться, і не знаходиться” [19, 521].

В **індуїзмі** з подібною схемою ми зустрічаємось, коли читаємо, що єдиний Брахман (як тотожність матеріального та ідеального) розділюється на множину Атманів – індивідуальних душ. У Лейбніца цей процес втілюється у вченні про монади, яке декларує принцип народження єдиним Богом всього розмаїття нескінченно різноманітних монад, при цьому на рівні окремого індивіда даний акт розуміється Лейбніцем як рух від душі до духу (див. Кор. 15, 43–48), тобто від перцепції до апперцепції, від чуттєвості до розуму.

У філософії **даосизму** існуюче розглядається як народжене з деякого першопочатку (Тайцзі) завдяки його поділу на дві елементарні форми – Інь та Ян. “Єдність в даосизмі означає Абсолют в стані невимовності, який передує всім явищам; його творчий початок реалізується через подвійний рух – поділ єдиного навпіл і через новий синтез. З цих перетворювань виникає нескінченність” [10, 215].

У **сучасній філософії, антропології, психології** процес еволюції живих форм також розуміється як явище розщеплення фундаментальної симетрії організмів та середовищ, як перехід від простого до складного в результаті “біологічного вибуху”. Можна говорити й про нові геологічні теорії, які концептулюють розвиток планет з вакуумного зародку шляхом перетворення поля на речовину, а також про “мозговий вибух”, через який долається “мозговий Рубікон”. А мова походить в результаті “великого лінгвістичного”, чи “семіотичного вибуху”.

Сучасна космологія інтерпретує процес породження Всесвіту приблизно в такій же формі, коли стверджує, що він виник внаслідок “вибуху” з симетричної “праречовини” (фундаментальної вакуумної симетрії, сингулярного стану матерії тощо) шляхом її розщеплення на речовинну та польову складові. Як вважає Г. І. Наан, народження Всесвіту є процесом розщеплення “ніщо” на “дещо” та “антидещо” (надлишкову та дефіцитну сутність, “плюс” та “мінус”), що призводить до актуалізації всіх відомих фізичних феноменів [14]. Дещо подібне ми знаходимо у системі каббали, де Абсолют (Айн-Соф) для того, щоб народити світи, має самообмежитись та розділитись на сферу порожнечі і нескінченне світло, еманції якого створюють світи.

Все це нагадує **систему Гегеля**, де ми зустрічаємо категорію “буття” як всезагальну сутність, котра через діалектичне перетворення переходить в категорію “ніщо”. Цей взаємний перехід протилежностей знімається в категорії “становлення” [6, с 110]. Дещо подібне ми зустрічаємо у Аристотеля. Понятійний апарат аристотелівського дискурсу містить три компоненти: можливість (потенція) через енергію (діяльність, акт, актуалізацію) перетворюється у ентелехію (дійсність, сутність, що знаходиться у стані здійснення). Тут ми, по суті, маємо процес розщеплення ніщо (що є віртуальною сутністю, подібною до фізичного вакууму) на енергію (польову сутність) та ентелехію (речовинно-субстратну сутність).

Розвиток мови йшов згідно з вищевикладеною схемою. Спочатку мав місце процес розчленування мовної “матерії”, “вавілонське стовпотворення”, рух від синкретизму до аналітизму, від мовної практики як процесу, як континуальної сутності, до мови як системи знаків, як множинної сутності. Це призвело до поляризації мови, до розвитку, крім природних і штучних (“жорстких”, за словами В. В. Налімова) мов. Сучасний стан суспільства виявляє необхідність використання мови, яка б об’єднувала в собі однозначність і точність наукових (штучних) та багатозначність, метафоричність природних мов. Шлях розвитку мови відбитий і в наступному факті. Відомо, що давні форми писемності носили нелінійний, цілісний, “симетричний” характер (їх можна назвати міфограми). Ця прадавня синкретична писемність була, як пише Ж. Дерріда, “переможена” лінійною, аналітичною писемністю. Тенденція до поширення мовної дипластії чи енантіосемії (двоїстості,

парадоксальності смислів) говорить про розвиток синтетичного аспекту мови. Сучасне мислення, долаючи протиріччя між предметно-конкретним (правопівкульовим) і абстрактно-логічним (лівопівкульовим) боками пізнання світу та мислення, стає все більш цілісним, нелінійним, і це починає віддзеркалюватись у формах писемності. Одним з “симптомів” цього процесу є експансія метафори (як засобу формування “симетричного” понятійно-розумового контексту, як сутності, що прагне “об’єднати протилежності”) в різні види дискурсу [19, с. 5–32].

У плані **суспільного розвитку** можна говорити про початковий етап цілісного “симетричного” стану суспільства, що оперує міфологічним мисленням, в межах якого суб’єкт і об’єкт, річ і знак, образ і слово, причина і наслідок, істота і її ім’я, просте і складне, частина і ціле... сплавляються так чи інакше в єдине ціле. Потім етап міфологічного суспільства змінюється періодом соціально-економічної, класово-політичної диференціації та розвитком раціонального (лівопівкульового) мислення, в той час коли міфологічне мислення є мисленням правопівкульовим [20]. Можна сказати, що в сучасний період ми стаємо свідками процесу відносної “симетризації” (глобалізації) людини і суспільства, що характеризується деяким усуненням класових протиріч в західному світі, коли на історичну арену виходить “середній клас” і згасають ідеологічні суперечності між Сходом та Заходом. Навіть піднімається питання про “кінець історії”.

Вищевикладена **еволюційна парадигма** (“теза-антитеза-синтез,” або “єдине-множинне-ціле”, також як і “симетрія-асиметрія-їх синтез”) характерна для всіх галузей суспільної свідомості. Наприклад, кажучи про **мистецтво**, слід відзначити, що “мистецтво в своїх глибинних витоках було синкретичним як за засобом відображення дійсності, так і за сприйняттям”, про що пишуть у своїх працях Р. Вагнер, Е. Курт, С. М. Ейзенштейн, Ю. Б. Борев, В. В. Ванслов та ін. [5, с. 146–163]. Потім має місце процес диференціації видів мистецтв, який змінюється фазами їх синтезу (сценічного, екранного та ін.). Окрім цього, в XIX–XX сторіччях очікується момент “тотального з’єднання” мистецтв [5, с. 147–164].

Структура наукового розвитку також відповідає універсальній схемі (єдність-диференціація-синтез), яку розробляли багато вчених, таких як В. С. Соловйов, Т. Кун, І. Лакатос, Ф. Франк, П. Фейнберг, К. Поппер та ін. Тут ми зустрічаємо момент нелінійного розгортання науки, що відображається у констатації того, що наука на певному проміжку свого руху не розвивається лінійно та кумулятивно, а наукові теорії не виводяться логічно з наявних фактів; теорія як логічна система не потребує підтвердження практикою, вона розвивається вибухо- та стрибкоподібно, а науковий факт неможливо відділити від парадигми; більш того, “факт” як наслідок цієї парадигми є результатом обробки реальності під певним кутом зору. Як пише С. Гроф, існує безпека бачити у теорії точний опис реальності замість допоміжної карти, зручного наближення та моделі для організації даних. Таке поєднання карти з теорією характерно для історії науки.

Можна сказати, що “наукове дослідження обов’язково включає в себе три ступені, з яких два перших – чуттєво-конкретний і абстрактно-логічний – суперечать один одному, а на третьому – духовно-практичному, ця суперечність знімається” [15, с. 57]. Можна сказати, що ми зараз стаємо свідками актуалізації третього етапу наукового розвитку, бо саме у наш час виявляється потреба у цілісно-розуміючому, філософському знанні. В цілому можна говорити про три періоди науки – класичний, некласичний та постнекласичний. Отже, можна виділити три етапи розвитку науки: синтетичний, що добуває багатозначний смисловий контекст пізнання Всесвіту, аналітичний, що добуває однозначний контекст такого пізнання, і знову синтетичний етап, де інтегруються досягнення перших двох етапів. Характерно, що права півкуля формує багатозначний, а ліва – однозначний розумовий контекст в процесі взаємодії людини і світу. Протиріччя між право- та лівопівкульовими стратегіями пізнання світу втілюється в протиріччі між теоретичним та емпіричним.

Простежимо за **еволюцією логіки** як науки. Тут ми спостерігаємо рух від емпіричної (наочно-образної, наочно-дієвої, правопівкульової) логіки прадавніх людей, яка базується на принципі “все у всьому”, – до класичної дискретної аристотелівської логіки, що змінюється

тризначною (багатозначною) синтетичною логікою (яка втілюється у так званих модальних, нечітких логіках сучасності), в якій вже не діє закон виключеного третього, а між “А” і “не-А” присутня третя можливість. Дану тризначну логіку можна визначити як діалектичну, яка, за словами Б. Д. Кедрова, оперує, на відміну від класичної двозначної логіки, мінливими, рухливими, “плинними” поняттями. І. С. Нарський писав, аналізуючи розуміння Гегелем проблеми співвідношення формальної та діалектичної логіки, що формально-логічний закон тотожності зовсім не приписує речам незмінність, а вірно відображує момент часткової тотожності, що об’єктивно притаманна речам, оскільки будь-яка річ є єдністю тотожності та різниці, стійкості та мінливості. А. С. Богомолів вважав, що закон протиріччя в формальній логіці слід розуміти як граничний випадок закону єдності та боротьби протилежностей, а С. Б. Церетелі писав, що “формально-логічний вивід є однобічністю діалектичного” [22, с. 22].

Фізична наука також еволюціонувала від синтетичної науки до класичної ньютонівської аналітичної фізики, яка використовує дискретні, атомарні сутності. Потім класична фізика змінюється релятивістською та квантовою науками, що оперують цілісними континуальними сутностями, в межах яких відновлює свій ґносеологічний статус принцип “все у всьому”, характерний для науки прадавніх людей. М. Є. Омеляновський пише про те, що класична фізика прагнула пояснити цілісні фізичні системи через пізнання взаємодії їх елементів. Релятивістська фізика, навпаки, при поясненні елементарних феноменів спирається на знання про ціле. Що ж стосується квантової фізики, то в ній сполучаються обидва аспекти і цей зв’язок стає органічним. Тим більше, що з точки зору квантової теорії всесвіт слід розглядати як неподільну одиницю, а уявлення про її окремі частини можуть бути добрими наближеннями лише в класичній межі. Таким чином, як писав В. Гейзенберг, розвиток фізики останніх років, якщо порівняти його з античною філософією, здійснює поворот від Демокріта до Платона [7, 36–76].

Геометрія, одна з галузей математики, проходить три етапи свого розвитку: міфологічний (що експлуатує принцип “все у всьому”), класичний евклідовський, космологічний, який реалізується в геометріях М. І. Лобачевського, Г. Рімана та ін. У галузі **математики** можна констатувати процес переходу від синтетичної (правопівкульової) математики прадавніх людей (яка набуває своєї проекції в “народній математиці”), до класичної математики, що оперує абстрактними дискретними величинами, яка змінюється “нечіткою” математикою сучасності, яку називають “неперервною математикою”. З позиції класичної математики всі викладки вищої “нечіткої” математики, яка використовує операції з континуальними, “нечіткими” трансфінітними величинами, виявляється, суворо кажучи, невірними. Таким чином, спочатку математика була наочною, емпіричною, нарисною, образною, правопівкульовою, про що свідчить факт геометризації арифметики в древній Греції, де математичні обчислення робилися геометричним способом. Пізніше це стало гальмувати розвиток математики, в якій було неможливо використовувати нуль, негативні, ірраціональні числа. Крім того, тут був відсутній метод математичного доведення, наука носила суворо догматичний характер і будувалась як сукупність алгоритмів вирішення завдань.

Розвиток юриспруденції також підкоряється універсальній парадигмі. Спочатку в якості юридичного доказу розглядалися насамперед клятва, свідчення. І якщо при цьому зверталися до фактів, то вони були значущі тільки як символи, тобто вони “говорили” подібно до того, як “говорять” клятви та свідчення. Тут панували уявлення про загадковий зв’язок між ними, між знаком та денотатом, а маніпулювання знаками було тотожним до маніпулювання елементами світу. Юридичний доказ як явище з’явився пізніше, коли отримало розвиток математичне доведення. Скажемо про певну еволюцію у стосунках між засудженими і їх суддями, про що ми можемо прочитати у Т. Мана. У часи інквізиції (як у середні віки, так у середині ХХ ст.) існувала певна гармонія між засудженими та суддями, коли перші легко визнавали всі свої “гріхи”. Сучасний стан юриспруденції передбачає існування певної прірви між двома боками судового процесу. В майбутньому, як ми вважаємо, принцип покарання буде міститися усередині людини.

У галузі **моралі як форми суспільної свідомості** ми спостерігаємо рух від синкретичної міфологічної моралі прадавніх людей (що випливає із стану певного злиття людини і природи) до асиметричної моралі (яка забезпечує соціально-класову диференціацію), котра, треба думати, змінюється ноосферою (загальнопланетарною, космічною, соборною) мораллю, яка повторює синтетичну мораль на новому еволюційному витку людства. Дана схема моральної еволюції в цілому узгоджується зі схемою розвитку моральних уявлень за Л. Колбергом, який виділяв вісім стадій розвитку моральних уявлень індивіда, що можна представити як три наріжні рівні: 1) доморальний рівень, на якому моральні дії визначаються зовнішніми подіями; 2) рівень конформної, конвенціональної моралі; 3) рівень автономних моральних принципів.

Цікаво, що, як ми вже писали, в соціально-психологічному житті суспільства спостерігаються періодичні процеси – коливання між пануванням настроїв, типових для лівої і правої півкуль [20].

Вищевикладені роздуми, згідно з нашим глибоким переконанням, дають змогу зробити висновок про існування універсальної парадигми розвитку, в межах якої матеріальне та ідеальне, живе та неживе, соціометричний та антропометричний підходи до аналізу світу, індивідуальне та соціальне... виявляються методологічно ізоморфними, що збагачує аргументи на користь філософського принципу єдності світу.

Поговоримо про **психостатевий розвиток людини**. Сучасні психологічні дослідження свідчать, що гармонічна (адекватна) психостатева орієнтація дитини – це динамічна сутність, яка підлягає розвитку та зміні. При цьому вона залежить не тільки і не стільки від психофізіологічних особливостей організму, що розвивається, але й від соціально-культурних чинників, які певним чином програмують розвиток психостатевої орієнтації у певному напрямку, зумовлюючи її особливості.

В цілому можна говорити про три нормальні психостатеві орієнтації людини: **андрогінність, фемінність та маскуліність**. Згідно з універсальною парадигмою розвитку, яка фіксує всезагальну діалектичну схему розвитку будь-чого у Всесвіті, можна твердити, що розвиток психостатевої орієнтації у натальному та постнатальному періоді виявляє спочатку “нейтральну” (андрогінну) позицію, коли психостатева орієнтація ще не є визначеною та не диференціюється. Потім нейтральний стан асиметризується та виявляє розвиток полярних аспектів психостатевої організації – андрогінності чи фемінності. На третьому етапі розвитку психостатевого суб’єкта андрогінні та фемінні аспекти синтезуються, тобто психостатевий суб’єкт у певному розумінні повертається до своєї витокової точки розвитку – андрогінності, але на більш високому рівні розвитку.

Цікаво, що у “*Бенкеті*” Платона представлено міф про першолюдину, яка сполучала у собі дві статі – чоловічу та жіночу. Тіло у неї було округле, мало чотири руки та ноги. Як відмічає С. С. Аверінцев, аналізуючи цей міф, круг та четвериця – універсальні символи цілісності. Подібний міф ми зустрічаємо у *Талмуді*, *Авесті*, у *Книзі Буття*, де йдеться про те, що Адам був спершу створеним “чоловіком та жінкою”, а потім Єва постає з його тіла. Таким чином, людина була єдиною сутністю, яка характеризувалася чотириелементним складом, бо окрім полярних початків (субстратно-статичних елементів) мала ще два динамічні елементи – амбівалентне прагнення своїх початків до розщеплення і одночасно до з’єднання.

У традиції іудаїстської кабалістики (книга “Зогар”) та християнської містики (Я. Беме, Фр. Баадер та ін.) першолюдина Адам розуміється як цілісний богоподібний Андрогін. При цьому місія Христа полягає у відновленні втраченого людиною після гріхопадіння андрогінного образу.

Отже, характерною рисою міфологічної свідомості є ідея андрогінії – сполучення в межах однієї сутності чоловічого та жіночого. Двостатеві істоти, андрогіни, вважалися всюди богами, “надлюдьми”. Багато верховних богів стародавності були андрогінними: давньоіндійський Брама-Вак виокремлює жіночу іпостась (Шакті); єгипетський Бог Озирис, який перетворюється на Ізиду, а потім знову повертається до свого чоловічого статусу;

Аполлон, грецький Бог Сонця, спочатку також був двостатевим; про Зевса іноді говорять як про Діву, на могутньому його тілі іноді зображають жіночий атрибут Диви – груди; двостатевою вважалася і богиня Венера (Афродіта, Аврора), яка в найбільш стародавніх алегоричних портретах зображається з бородою.

У грецькій міфології Гермафродит (андрогінна істота) – син Гермеса та Афродіти – молодий чоловік незвичайної вроди. Коли йому виповнилось 15 років, він пішов мандрувати країнами Малої Азії. Одного дня він купався у водах гірського джерела і у німфи цього джерела спалахнула любов до нього, яка не зустріла взаємності. Німфа попрохала богів, щоб ті злили її з Гермафродитом у одну двостатеву істоту. В Індії така двостатева істота – це поєднання статей в одному індивіді, що був головною силою, яка випромінювала світло та життя.

Ця ідея знайшла своє вираження в міфологемі гностиків про антропосів, у образах Пуруші і Гайомарта у індоіранській традиції, у божественному Кецалькоатле Мексики. В "Упанішадах" читаємо, що "Він був, воістину, таким великим, як мужчина і жінка, що злиті в обіймах. Від розділив свій атман на дві частини, із них виникли чоловік та жінка."

В Ісламі ідея виражена таким чином: "Ми створили людну як єдність двох статей, так щоб можна було піддати її іспитам. Ми наділили її баченням та слуханням, так щоб – чи буде вона вдячною чи забуде про нашу милість – ми показали їй вірний шлях" (Коран, 76–1).

У цьому зв'язку цікаві уявлення К. Юнга про еволюцію людини. На першому етапі актуально безсвідоме є двостатевою сутністю. Ця недиференційована сутність виражена через образи гермафродитів у архаїчному міфі і античному мистецтві. Свідомість же фіксує та культивує статеву (і не тільки статеву) диференціацію. На третьому етапі людина, що досягає свідомої рефлексії свого безсвідомого, відкриває онтологічні можливості протилежної статі у собі самій. Це створює передумову для синтезу протилежних початків особистості, для звільнення від ідеології статевого диморфізму, про що пише А. Маслоу, коли підкреслює, що негативне ставлення до жіночого початку у собі самій проектується у людини в негативне ставлення до жінки взагалі.

Отже, К. Юнг вважав, що в структурі позасвідомого є і чоловіче, і жіноче начало. В індивідуальному позасвідомому міститься досвід колективного підсвідомого, так звані архетипи. В житті людина реалізує архетип Матері, Героя, Блазня і тлі, відтворюючи ролі, маски, персони, набуваючи індивідуальності Я. Архетипи – це своєрідна матриця, структура колективного досвіду, метафори, символи, що живуть у міфах, народних казках, традиціях, звичаєвості і є душею народу. Душа кожної людини, за Юнгом, містить архетипний зміст, який бере початок з Аніми – жіночого начала, та чоловічого – Анімуса. Стать – це роль, яка дається природою. В процесі індивідуалізації відбувається відкриття цілісного, вихід за межі статевої належності, проникнення в архетип Самості, який поєднує жіноче і чоловіче начала в одній людині. Відкрити себе – означає прийняти інтеграцію чоловічого і жіночого в собі такою, якою вона є.

Таким чином, **андрогінність** може розглядатися як не протиставлення жіночості та мужності, а їхня інтеграція, коли людина, як вказував Лао-цзи, починає сполучати в одній особі протилежності: "пізнає мужнє і все ж залишається жіночим" [11, 125]. Андрогінність стирає відмінності між чоловічим та жіночим, зумовлені їхніми соціокультурними моделями.

Деякі дослідники вбачають у здатності дівчаток виконувати хлопчачі функції, а хлопчиків – дівчачі можливості для багатовимірної інтеграції особистості, що допомагає подолати статеву розірваність, статеворольову дихотомію. Не випадково, що V шкалу класичного тесту ММР1, яка була побудована на полюсності чоловічої та жіночої психології, в його удосконаленому, другому варіанті замінили на принципово інший перелік якостей, за якими тепер діагностують не маскуліність-фемінність, а, наприклад, психічні розлади, такі як булімію та анорексію [13].

Психологічні дослідження (за даними Дж.Спенса та Р.Хілмрейха із Техаського університету) свідчать, що модель андрогінної поведінки виявляється найбільш ефективною у функціонуванні егалітарної (гармонічної) сім'ї та забезпеченні партнерських міжстатевих

взаємин. Річ у тім, що психологічні обстеження студентів на предмет розвитку в них фемінних, маскулінних та андрогінних якостей показують, що навіть серед цієї частини молоді, яка відзначається найбільшим демократизмом міжстатевих стосунків, андрогінних особистостей як серед юнаків, так і серед юнок не так уже й багато (приблизно 32% та 27% відповідно). Статевотипізованих особистостей (тобто фемінних дівчат та маскулінних хлопців) – 32% та 34% відповідно. І, нарешті, зовсім малою (близько 3–5%) виявилась частка маскулінних дівчат та фемінних чоловіків. Решта молодих людей більше орієнтована на психологічно нейтральні якості або на статево невідповідні риси – фемінних чоловіків (8%), маскулінних дівчат (14%).

Результати досліджень професійних, педагогічних, подружніх та інших особистісних властивостей чоловіків та жінок, у яких були діагностовані статево відповідні (тобто яскраво фемінні, маскулінні та андрогінні властивості) довели, що андрогіни виявляються психологічно досконалішими, успішнішими у різних сферах діяльності. Андрогінні якості пов'язані з високою самооцінкою, самоповагою, з позитивною концепцією Я, а задоволення від шлюбу вище, якщо і чоловік, і дружина є андрогінними особистостями [8].

Дослідження психологічних портретів жінок, які поєднують материнство із суспільною працею, і тих, хто присвячують своє життя дому, вихованню дітей, показало, що серед господарок було чимало фемінних жінок і досить мало андрогінних та маскулінних. В той час коли серед працюючих андрогінних та маскулінних жінок значно більше ніж фемінних. Крім того, саме жінки, які мали подвійну зайнятість, продемонстрували більше задоволення життям у цілому та сексуальними стосунками, зокрема. Ці жінки були менш тривожними, ніж домогосподарки, мали значно вищу самооцінку та менше проблем у вихованні дітей.

Таким чином, подвійна зайнятість жінок розширює їх статеворольовий статус, розвиває різні грані їх особистості. В цілому дослідження американських психологів показали психологічні переваги жінок та чоловіків, які були андрогінними особистостями, над статево типізованими індивідами у різних сферах людського буття.

В одному досить прикметному експерименті з "підсадними качками" американські психологи перевіряли людей з різними типами статеворольової поведінки на виявлення конформізму, який характеризує пасивну життєву позицію людини. Учасникам експерименту продемонстрували смішні і не зовсім смішні мультфільми і запропонували оцінити їх за ступенем гумору. При цьому роль "підсидних качок" зводилася до того, щоб чинити психологічний тиск на думку досліджуваного. З'ясувалося, що найлегше було нав'язати свою точку зору фемінним індивідам, найважче — андрогінним та маскулінним жінкам та чоловікам.

Цікаво, що саме андрогінні жінки та чоловіки, як свідчать психологічні дослідження, здатні водночас до співчуття, співпереживання та до виявлення сили духу та спроможні давати цінні поради людям, які потрапляють в біду.

Останнім часом оприлюднено результати тривалих психологічних досліджень, проведених американськими психологами. Об'єктами їхніх досліджень були майже дорослі жінки, які виховувалися андрогінними татами. Виявилось, що в успішності професійної кар'єри цих жінок, їхньому умінні будувати партнерські стосунки з особами протилежної статі вирішальну роль відіграли не матері, а батьки, які сприяли формуванню такої структури "Я" своїх доньок, яка характеризується однаково високими показниками як жіночих, так і чоловічих якостей. Слід сказати, що андрогінний батько дедалі більше стає героєм тепе- і кіноекрану. Чимало сучасних успішних у бізнесі чи інших видах власної справи українок саме завдяки дружбі з батьком зуміли реалізувати потенціал свого Я. Одна з таких молодих жінок пригадує, що перший досвід громадської активності допоміг їй набути батько, який обговорював з нею міжнародні події, першим благословив її участь у голодуванні студентів на знак протесту проти дій уряду.

Отже, повертаючись до міфологічного підґрунтя нашої культури, скажемо, що, як говорить легенда, у далекому минулому люди були двостатевими, чотирирукими та чотириногими істотами. Завдяки поєднанню полярних властивостей ці андрогінні істоти виявляли таку мудрість та гнучкість поведінки, що викликали заздрість і розгнівали богів, які вирішили покарати людей й розділити їх навпіл. З тих часів він та вона як половинки цілого

шукають одне одного, і коли знаходять, то подвоюють свою життєздатність, відновлюють свою цілісність і могутність. Тому, мабуть, чоловіки і жінки, як і ці міфологічні істоти, мандрують по світу недосконалими, маючи чимало недоліків, бо не вистачає їм якостей протилежної статі. Вони мріють знайти таку людину, з якою знову зможуть стати цілісними натурами. Цілісність тут визнається наріжною метою розвитку людини. Саме на принципі цілісності будуються деякі перспективні освітні технології, які розглядаються у наступних розділах монографії.

Не дивно, що психологи, продовжуючи цю легенду, вважають, що виховуючи дітей за принципом "або-або", ми прирікаємо хлопчиків та дівчаток (майбутніх чоловіків та жінок) на вічні пошуки цілісності "Я". Якщо ж їх вчать приймати власну статеву належність, тобто готують до виконання детермінованих природою ролей, і допомагають засвоїти все те, що притаманне соціальним ролям іншої статі (наприклад, дівчаткам — вирости здоровими жінками, здатними народити здорову дитину та виховати її, і водночас виховувати у собі мужні риси характеру, фізичну витривалість, здатність постояти за себе), то тим самим створюються передумови для максимального особистісного розвитку та повноцінної реалізації в суспільстві незалежно від статевої належності. Тому справжні чоловіки та жінки є андрогінними особистостями. Партнерство, співробітництво з особами іншої статі на рівних правах формує самодостатніх чоловіків та жінок.

Таким чином, *гармонічна психостатева орієнтація людини виявляє андрогінні риси*. Відповідно, статоворольові упередження, нав'язані в дитячі роки, визначають особистісні диспозиції у подальшому житті, детермінуючи подальшу життєву перспективу. Жертвами стереотипізованих уявлень про "слабку" та "сильну" статі стають не лише жінки, а й чоловіки, оскільки орієнтація на статовитипізовані моделі поведінки суттєво звужує простір особистісного розвитку, обмежує сфери індивідуальної самореалізації людини, збіднює репертуар соціальних ролей.

Прикметно, що ці висновки знаходять своє втілення у багатьох демократичних перетвореннях, які з'явилися на рубежі тисячоліть, які пов'язані з еволюційними змінами статевої ролі у сім'ї та суспільстві. Останніє рухається від старої схеми ("чоловік — добувач, годувальник, дружина — господиня та вихователька дітей") до взаємозамінності статевої, а значить і соціальних ролей, коли з економічного осередку сім'я перетворюється на духовно-психологічний, побудований на угоді, взаєморозумінні, спільності структур свідомості, подружніх цінностей. Суттєво, що психологи та педагоги вбачають у цьому вирішальний показник стабільності сім'ї. Вважається, що чим менша сегрегація статевої ролі у сім'ї, тим вищий сексуальний інтерес чоловіка і жінки один до одного, тому, як зазначає І.С.Кон, сьогодні статеві ролі в сім'ї, в тому мислі й батьківські, оцінюються вже з інших позицій, коли акцент робиться на їхню *універсалізацію та синергійну цілісність*. Першими відгукнулися на нові вимоги поведінки саме жінки. На відміну від них чоловіки (юнаки), згідно з численними психологічними дослідженнями, більше зорієнтовані на типові моделі статевої диференціації. Це не випадково, адже традиційні чоловічі ролі надають їм чимало переваг над слабкою статтю.

Андрогінність, яка поєднує протилежності, відповідає *синергетичній парадигмі пізнання й освоєння світу*, що розглядає людину як цілісну сутність. Андрогінність як поєднання психологічних ролей передбачає поєднання і полярних (жіночої і чоловічої) стратегій пізнання і опанування світом, що характерно для творчих особистостей.

Творчі особистості, як свідчать дослідження вчених, виявляються парадоксальними, двоїстими, амбівалентними істотами. Дослідження феномена творчості виявляють, що креативні (творчі) особистості характеризуються взаємовиключними особливостями:

1. Творчі особистості володіють, з одного боку, величезною фізичною енергією, а з іншого боку — вони часто знаходяться в стані спокою та відпочинку.
2. Вони одночасно суворі і наївні.
3. У їхній особистості сполучаються грайливість, легковажність та дисципліна, відповідальність та безвідповідальність.

4. У них фантазія і почуття реальності з'єднуються.
 5. Вони виявляють себе одночасно як екстраверти й інтроверти.
 6. Вони скромні й одночасно горді, іноді пихаті.
 7. Вони ухиляються від стереотипів в області статевих ролей.
 8. Вони виявляють одночасно бунтарський дух і консерватизм.
 9. Прагнучи до фізичного спокою, вони одночасно демонструють дійсну пристрась до роботи. Вони також об'єктивно оцінюють свою працю.
 10. Відкритість і чутливість креативних людей часто приводить них до переживання страждання і болю. Вони з одного боку, прагнуть до комфорту, а з іншого боку – здатні пожертвувати їм заради ідеї.
- Інші якості творчих людей такі: самодисципліна в роботі; здатність відстрочити задоволення; резистентність до фрустрацій; незалежність суджень, високий рівень автономності; толерантність до невизначеності, схильність до ризику, високий рівень самоініціації і прагнення виконати завдання щонайкраще. Вони демонструють здатність до широкої категоризації і ідіосинкразії (підвищеної чутливості). Відзначається, що креативні люди мають найвищу силу "Я", що корелює з високим рівнем нейротизму. Однією з головних особливостей творчих людей – парадоксальне мислення, відкритість до невизначеності, хаосу, що постає одним із головних категорій синергетики.

ГЛАВА 16. НООСФЕРНА ОСВІТА

Будь-яка життєва ситуація нейтральна. Ми робимо її позитивною або негативною відповідно до того сенсу, яким пов'язуємо себе з нею. Проте додавання сенсу не змінює змісту самої ситуації.

Теун Марез

Цінностям ми не можемо навчитися – цінності ми маємо пережити. Так само ми не можемо і повідомити сенс життя нашим студентам. Що ми можемо їм дати, дати з собою в шлях, – це один лише приклад, приклад нашої власної віддачі нашій справі наукових досліджень.

В. Франкл [Франкл, 1990, с. 47]

Екологія як системний науковий напрямок у своїй основі базується на універсалістських поглядах щодо зв'язку людини і її космопланетарного оточення [1–3; 9–12; 15–19; 21–24; 27]. Подібно до того, як сучасна наукова парадигма дійшла висновку про певну ізоморфність та тотожність буття і свідомості, екологія, що займається вивченням взаємозв'язку людини й оточуючого її середовища, дійшла висновку про наявність певної еволюційної загальнопланетарної тенденції, яку можна назвати *рухом до ноосфери*.

Цей висновок базується на спостереженнях природних явищ, в результаті яких виникло уявлення про те, що живі істоти взаємодіють з *біосферним* середовищем і впливають на нього. На початку XVII сторіччя зачатки уявлень про *біосферу* ми зустрічаємо в працях голландських учених Б.Вареніуса (1629–1695) і Х.Гюйгенса, а також у французького журналіста Ж.Бюффона (1707–1788). Інші дослідники – французькі хіміки Ж.Б.Дюма (1800–1884), Ж.Бусенго (1802–1887), німецький хімік Ю.Лібих (1803–1873) з'ясували значення зелених рослин у газовому обміні земної протоки і роль ґрунтових розчинів у харчуванні рослин.

Багато учених вивчали взаємовідносини організмів із середовищем їхнього існування, що безпосередньо передувало сучасному розумінню біосфери. Ж.Б. Ламарк (1744–1829) у своїй книзі “*Гідрогеологія*” присвятив цілий розділ впливу живих організмів на земну поверхню. Видатний натураліст і географ А.Гумбольдт (1769–1858) у своєму творі “*Космос*” дав синтез знань того часу про Землю і Космос і на підставі цього розвинув ідею про взаємозв'язок усіх природних процесів і явищ.

Існування біосфери Землі як певної природної системи виражається в першу чергу в круговороті енергії і речовини при участі всіх живих організмів. Ідея цього круговороту була викладена в книзі німецького натураліста Я. Молешотта. А запропоновий у 80-х роках XIX сторіччя розподіл організмів відповідно до засобів харчування на три групи (автотрофні, гетеротрофні і міксотрофні) німецьким фізіологом В.Пфеффером (1845–1920) був значним науковим узагальненням, що сприяло розумінню основних процесів обміну речовин у біосфері. Початок навчання про біосферу звичайно зв'язують з ім'ям знаменитого французького натураліста Ж.Б.Ламарка, що запропонував термін “біологія”. Визначення ж “біосфера” уперше було введено австрійським геологом Е.Зюссом у 1875 році у його роботі з геології Альп. Значно більш широке уявлення про біосферу ми зустрічаємо у В.І.Вернадського (1863–1945).

Вернадський – один із найвидатніших учених, фундатор геохімії, біохімії, радіогеології і творець наукової школи. Він став першим досліджувати життя як єдине ціле, як геологічно своєрідну живу речовину, що характеризується вагою, хімічним складом, енергією і геохімічною активністю. Наукове і практичне значення Вернадського як фундатора вчення про біосферу полягає в тому, що він уперше глибоко обґрунтував єдність людини і біосфери.

Вернадський, говорячи про чинники, що впливають на розвиток біосфери, указував серед інших і космічний вплив. Так він підкреслював, що без космічних світил, зокрема без Сонця, життя на Землі не могло б існувати. Живі організми трансформують космічне випромінювання в земну енергію (теплову, електричну, хімічну, механічну) у масштабах, що визначають існування біосфери.

На істотну роль космосу в появі життя на Землі указував шведський учений, Нобелівський лауреат С. Арреніус. Вплив космосу на процеси, що відбуваються на Землі, люди помітили давно. У XX сторіччі знання про вплив космосу на Землю істотно поповнилися. І в цьому є заслуга російських учених, у першу чергу представників *російського космізму* – О.Л. Чижевського, К.Е. Ціолковського, Л.Н. Гумільова, В.І.Вернадського й ін. [2; 3].

Ступінь впливу космосу і природи та залежність людини від неї настільки великі, що усвідомлення цього послужило основою для появи цілого напрямку в науці – *географічного детермінізму*. Його прихильники вважали, що розвиток людського суспільства вирішальним чином визначається впливом на нього різноманітних географічних (природних) чинників. Данину цьому навчанням віддавали багато мислителів: Платон, Аристотель, Г.Т. Бокль, Л.М.Мечников, К. Рітер і ін.

На відміну від занадто категоричних висновків Г. Бокля і Ш. Монтеск'є, цікавою й оригінальною по суті є *“океанічна концепція”* Л.М. Мечникова, рідного брата відомого російського ученого, лауреата Нобелівської премії І.М. Мечникова. У своїй роботі *“Цивілізація і великі історичні ріки”* він дійшов висновку про те, що розвиток людського суспільства визначається в першу чергу освоєнням водяних ресурсів і шляхів комунікації.

Оригінальний російський мислитель Л.Н. Гумільов активно займався проблемою *етногенезу* (походження народів) і природних чинників, що впливають на цей процес. Він убачав пряму залежність етногенезу від географічного середовища. У свою чергу, середовище є фрагментом біосфери Землі, що входить до складу Сонячної системи – ділянки Галактики. Таким чином, **людина і суспільство є складовою частиною Всесвіту і існують у загальному ланцюзі ієрархічної сумісності мікросвіту (людини) із макросвітом (космосом).**

Л. Н. Гумільов багато зробив для твердження концепції *пасіонарності*. На думку вченого, саме виникнення і подальший розвиток етносів залежить від багатьох природних, у тому числі і космічних чинників (сонячної активності, магнітних полів і ін.). Але розвиток етносів значною мірою також визначається наявністю в них особливих людей – пасіонаріїв, що володіють наденергією, непереборним прагненням до поставленої мети, нехай навіть ілюзорної. Саме активністю і діяльністю цих людей пояснюються, на думку Гумільова, головні історичні події в житті народів. Пасіонарії (діяльність та активність яких щільно пов'язана з ландшафтом, історичним часом і космічними чинниками) впливають на маси шляхом пасіонарської індукції.

Географічний детермінізм у цілому мирно пропагував свої ідеї. Проте постулати *геополітики* – теорії, що спирається на висновки географічного детермінізму про значення природних чинників – можуть носити агресивний характер. Основи геополітики розробляли на початку XX ст. учені Західної Європи, у тому числі Ф. Ратцель, Р. Челлен і ін.. Відповідно до цієї теорії, політика держав багато в чому визначається різноманітними географічними чинниками. Історія людського суспільства прихильниками геополітики розуміється як постійна боротьба держав між собою “за життєвий простір”.

Іншим полюсом розуміння відношення людини і природи були морально-філософські принципи технократичної цивілізації, націлені на подальше й усе більше збільшення влади людини над природою.

Зруйнувати стереотипи протиставлення людини і природи намагалося *французьке Просвітництво*. Французькі матеріалісти відстоювали принцип єдності людини і природи, базуючись при цьому на споглядальній, “споконвіку даній” гармонії між ними.

Проблема ставлення людського суспільства до природи розроблялася багатьма мислителями. Значний внесок у розв'язання цієї проблеми зробив великий гуманіст ХХ століття, німецький мистецтвознавець і лікар Альберт Швейцер. У своїх наукових працях він обґрунтовує необхідність морального ставлення до природи. Етика благоговіння перед життям Альберта Швейцера стала основою для нової науки – екологічної етики, яка вивчає закономірності функціонування системи “людина – природа – людина”.

Особливе місце в інтепретації процесів взаємовідносин людини і природи займають представники філософсько-релігійного напрямку, *“російського космізму”* ХІХ в. (М.Ф.Федоров, К.Е. Ціолковський, В.І. Вернадський і ін.), що обґрунтовували позитивну тенденцію до гармонії біосферних і космічних процесів, прагнучи знайти належне місце людини в системі її відношень із світом матеріальних і ідеальних речей і явищ.

Більшість концептуальних побудов ХХ сторіччя, особливо другої його половини, об'єднує філософія *технократизму*, що виходить із того, що науково-технічний прогрес створює передумови для подолання більшості протиріч світового розвитку, виходячи на рівень суспільства “загального благоденства”. У цьому річизмі були створені концепції індустріального і постіндустріального суспільства, що постулюють лише позитивну роль науково-технічного прогресу. З цього погляду поняття “якості життя”, процвітання, гармонії і стабільного існування невіддільні від росту матеріального добробуту, розвитку техніки і технології. Проте кризові екологічні наслідки, технічні й етичні “побічні ефекти” науково-технічного прогресу 1960-х років змусили засумніватися в розумності обраного шляху, розпочався перегляд цінностей необмеженого споживання, що привів у ряді випадків до *технофобії*.

Радикальна трансформація сучасного філософського погляду на світовий розвиток відбулася на початку 70-х років, коли була сформульована *ідея меж росту*, що прогнозує “екологічний колапс” для цивілізації майбутнього при збереженні сучасних орієнтирів світового розвитку. Саме відтоді розпочала формуватися сучасна філософія *екологізму* – світогляд, що виходить із визначального статусу проблеми взаємовідносин людини і біосфери в динаміці цивілізаційного процесу.

Нині людство шукає гідну відповідь на “екологічний виклик”, що постав перед цивілізацією ХХ та ХХІ сторіччя. Якщо в 70-х роках мало місце усвідомлення специфіки взаємовідносин суспільства і природи в умовах НТР, а в 80-х роках вироблялася тактика зм'якшення соціально-екологічної ситуації і “гасіння” гострих “екологічних пожеж” локального і регіонального масштабу, то на початку ХХІ сторіччя людство задля виживання має розробити і приступити до активної реалізації єдиної глобальної стратегії загальносвітового розвитку, що забезпечує якість навколишнього середовища для цивілізації ХХІ сторіччя.

Основний принцип екологічного аспекту концепції стійкого розвитку пов'язаний із забезпеченням *коєволюції* суспільства і природи, людини і біосфери [22], відновлення відносної гармонії між ними, націленість усіх суспільних трансформацій на формування ноосфери і забезпечення *екологічної безпеки ноосферного розвитку*.

Можна сказати, що поступовий розвиток живої речовини в межах біосфери і її перехід у *ноосферу* (від грецького “ноос” – розум) як сферу взаємодії природи і суспільства (“сферу розуму”) є магістральною тенденцією розвитку людства.

Термін “ноосфера” уперше ввів у 1927 р. французький учений Е. Леруа. Разом із Тейяром де Шарденом він розглядав ноосферу як ідеальне утворення, позабіосферну оболонку думки, що оточує Землю. Ряд учених пропонують уживати замість поняття “ноосфера” інші поняття: “техносфера”, “антропосфера”, “психосфера”, “соціосфера” або використовувати їх у якості синонімів.

Вчення про ноосферу було сформульовано у працях одного з його фундаторів В.І. Вернадського. У його роботах можна зустріти різні визначення й уявлення про ноосферу, що змінювалися протягом життя вченого. Вернадський розпочав розвивати дану концепцію з початку 30-х рр. після детальної розробки навчання про біосферу. Усвідомлюючи величезну

роль і значення людини в житті перетворень планети, Вернадський уживає поняття “ноосфера” у різних змістах: 1) як стан планети, коли людина стає найбільшою перетворюючою геологічною силою; 2) як область активного прояву наукової думки; 3) як головний чинник перебудови і зміни біосфери.

Ноосфера може розумітися як новий емоційно-ментальний стан біосфери, при якому розумна діяльність людини стає вирішальним чинником її розвитку. Для ноосфери характерна взаємопотенціююча взаємодія людини і природи, що виявляє зв'язок законів природи з законами мислення і соціально-економічними законами. Ноосфера, за Вернадським, потребує глобального керування планетарними процесами відповідно до єдиної розумної волі. Як писав Вернадський, ноосфера, що охоплює своєю єдністю природне і соціальне середовище, стане зручним місцем життя для людства й умовою вільного різнобічного розвитку; із колись людства Земля з її навколишнім середовищем перетвориться в надійний і бажаний будинок для кожного з його членів.

Спираючись на праці зарубіжних вчених, зокрема таких як Е.Леруа та П.Тейяр де Шарден, В.І. Вернадський, що створив вчення про ноосферу, підкреслює, що ноосфера як сфера розуму є новою, найвищою стадією розвитку біосфери, яка має безпосередній зв'язок із господарською діяльністю людини. Становлення людського суспільства як нової перетворюючої природу сили знайшло відображення у всезростаючому, насамперед, біохімічному впливові людини на біосферу. В.І. Вернадський вбачав роль людини як рушійної сили подальшого розвитку біосфери, але цю роль людському суспільству необхідно виконувати на основі *відповідальності* за всі форми життя на Землі. Отже, В.І.Вернадський також наголошує на моральному ставленні людини до природи, виділяючи етичну категорію “відповідальність” як провідну, на якій мають ґрунтуватися взаємини людського суспільства і природи.

Проаналізуємо людський вимір ноосферної освіти. Тут можна говорити про антропний принцип, що ми зустрічаємо в сучасній космології та квантовій фізиці, згідно з яким людина та її космопланетарне оточення впливають один на одного. Людське “Я” за цих умов набуває статусу ініціатора Всесвіту.

Вищою людською цінністю є сама людина. Людина ж є такою в силу властивого їй особистісного початку (“Я”), тобто того, що робить її ідентичною тільки самій собі, унікальною, неповторною, вільною і самодостатньою. Можна сказати, що “Я”, як вища універсальна цінність, наріжне мірило і витокова умова всіх інших цінностей людини, головний чинник її буття, є вихідною метою розвитку самої людини (А. В. Петровський, І.Д.Бех).

Якщо людське Я, яке вже за своїм визначенням є ідентичним собі, постає активною точкою в просторі і часі, спроможною чинити *вільні* вчинки (дії), що звільняє “Я” від долі запрограмованого “біологічного робота”, причинно обумовленого зовнішнім середовищем, тоді “Я” людини як активний початок світу повинне бути *вільним від принципу детермінізму, а звідси – бути вільним від самого світу, котрий осягається нами саме на основі принципу детермінізму*: вчені, як писав Б. Рассел, дотримуються мовчазної угоди про закономірну, раціональну будову нашого світу, якщо це було б не так, то сама наука виявилась непотрібною.

Висновок про те, що “Я” людини реалізується тільки як вільна від детермінізму світу сутність, ми знаходимо при аналізі питання про походження Я. Коли ми ставимо собі це питання, то зустрічаємось з парадоксом розвитку (виникнення, або телеологічним парадоксом), який полягає в тому, що нове (у нашому випадку – “Я”) виникає зі старого – із світу (на підставі старого, міститься у ньому в прихованому, віртуальному, потенційно-можливому стані) і одночасно не зі старого, тому що в цьому випадку стиралося б розходження між старим і новим, тобто причиною і наслідком як категоріями класичного детермінізму, а також між потенційно-можливим і актуально-дійсним аспектами Всесвіту. Якщо щось нове виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому у віртуальному стані і тому не є “радикально” новим у повному сенсі цього слова [28, 22–23].

Якщо "Я" є тим, котре мислиться як таке, що є одночасно поза світом і в ньому, *тоді становлення "Я"* є діалектичним процесом подолання стану занурення у світ і, одночасно, досягнення стану злиття зі світом, тобто досягнення єдності двох протилежних процесів: самоствердження себе у світі і самозаперечення себе як світової сутності та вихід за межі світу. Дане положення можна проілюструвати древньою індійською істиною, яка говорить, що "людина повинна пройти двома шляхами життя: Шляхом Вирушення та Шляхом Повернення. На Шляху Вирушення людина відчуває себе спочатку лише своєю "формою", своїм тимчасовим тілесним буттям, своїм відокремленням від всього Я, знаходиться у своїх особистих межах, куди укладена частина Єдиного Життя, та живе користю лише особовою; потім користь її розширюється, вона живе не лише собою, але й життям своєї родини, свого племені, свого народу, і росте її совість, тобто сором користі тільки особової, хоча усе ще живе вона спрагою "захоплення", спрагою "брати" (для себе, для своєї родини, для свого племені, для свого народу). На Шляху ж Повернення втрачаються межі її особового та суспільного Я, кінчається спрага брати – і усе більш і більш росте спрага "віддавати" (узяте в природи, у людей, у світу): так зливається свідомість, життя людини з Єдиним Життям, з Єдиним Я, – починається її духовне існування" [див. 4, 15].

Таким чином, умова актуалізації "Я" полягає в умінні утвердити себе у світі і, одночасно, відмовитися від самого себе у цьому світі. Це передбачає процес подолання стану ототожнення себе з елементами світу (своїм тілом, відчуттями, емоціями, думками), про що ми можемо дізнатися, вивчаючи практично будь-яку цілісну філософську систему, духовне вчення, світову релігію, де стан трансцендентності набуває численних когнітивних проекцій.

Наведемо деякі з них. Ареопagit: "Бог є щире Ніщо" [див. 20, 117]. Максим Сповідник: "Бог є усе і ніщо, і вище усього" [там само]. Тейяр де Шарден: "... Бог не відкривається нам усюди як універсальне середовище тільки тому, що Він є крайня точка, у якій сходяться всі реальності" [26, 107]. "По той бік феноменального світу варто шукати позачасову по суті істину, що заперечить як необоротність, так і подійність", – пише І. Прігожин [див.: 11]. Ейнштейн говорив, що привести усе в сферу відносності неможливо, так само як усе визначити і довести, тому при будь-якому доказі варто використовувати щось, справедливості чого визначається без доказу. Подібним же чином і усе відносно пов'язано з чимось самотійним, Абсолютним. "Твердою вихідною точкою є Абсолютне, потрібно тільки вміти знайти його в потрібному місці" [див. 14, 67].

Отже, *бути "Я"* – значить *бути одночасно злитим із світом у цілому і бути відстороненим від нього*, бути собою і одночасно вміти займати точку зору іншої сутності, співчуваючи їй і розуміючи її, тобто бути одночасно "Я" і "не-Я" (навколишнім світом). Можна зробити висновок: бути "Я" – значить **любити**, тому що, як писав Гегель, "щира сутність любові полягає в тому, щоб відмовитися від свідомості самого себе, забути себе в іншому "я", і, проте, у цьому ж зникненні і забутті вперше знайти самого себе і володіти самим собою" [8, 107]. Спрямованість на інше "Я" припускає наявність таких психологічних якостей, як *емпатія* (співпереживання іншій людині) та *альтруїзм*.

Любов як розчинення в іншому "Я", при одночасному збереженні самого себе (що досягається за допомогою емпатії і реалізується через альтруїзм), є показником наявності особистісного початку людини, її Я. Якщо любов є певним психологічним станом людини, то реалізація цього стану за допомогою певної поведінки в соціоприродному середовищі здійснюється через *відповідальність як функцію любові*.

Таким чином, відповідальність виникає з турботи про об'єкти любові. Якщо ж відповідальна поведінка диктується етико-правовими нормами і соціальними традиціями, то таку відповідальність ми пропонуємо називати **обов'язком**, пов'язаним у даному випадку з пристосувальною поведінкою, спрямованою на інтеграцію індивіда з космосом соціального буття. Обов'язок реалізується як у вигляді неусвідомлених індивідом психологічних установок (своєрідних соціальних умовних рефлексів), так і у вигляді усвідомлених ціннісно-світоглядних установок як системи певних поглядів. Відповідальність же, що виникає з потреби піклування про об'єкти любові, у якому індивід розчиняється, постає

своєрідним *поведінковим інстинктом*, що є іншим боком потреби (“соціального інстинкту”) бути особистістю, Я, своєрідним інстинктом самоідентифікації.

Як було сказано на початку розділу, вищою цінністю для людини є вона сама. І якщо ця людина, люблячи іншу істоту, сприймає її як саму себе, розчиняючись у ній і емпатійно співчуючи їй, то ця істота буде для нашої людини також вищою цінністю (порівняйте з біблійним принципом “возлюби ближнього як самого себе”). Тому вищий принцип самозбереження себе (фрейдівський “інстинкт життя”) буде в даному випадку поширюватися на іншу істоту, яку любляча людина також буде прагнути зберегти як саму себе. Поведінка по зберіганню життєвого статусу улюбленої істоти є не чим іншим, як проявом *відповідальності* за життєву цілісність цієї істоти. Тобто *відповідальність у широкому сенсі виникає з любові до ближнього*, якщо любов у даному випадку буде розумітися широко, не тільки як статеve тяжіння представників протилежних статей.

Розчинення в об'єкті любові є актом самовіддачі, самозречення, що виявляє принцип неконтролювання цього об'єкта. Як вважає А. Маслоу, любов передбачає неконтролювання об'єкта любові, тобто передбачає *відмову від маніпуляції і володіння* цим об'єктом (пригадайте фроммівську дихотомію “мати чи бути”). Проте людина може не контролювати об'єкт своєї любові тільки в тому разі, якщо вона не боїться за його перебування в цьому світі. В цьому ж разі людина має ставитися до світу з повною довірою, тобто *вірити*, що світ справедливий і улаштований гармонічно, що на онтологічному рівні виявляється у фізичних законах збереження, а на аксіологічному – у принципі відплати, або в законі покарання (що може виражатися у вірі у вищий принцип такого покарання – Бога). Ставитися ж до світу з повною довірою і відкритістю означає ставитися до нього, як до самого себе, тобто вважати його вищою цінністю, а тому любити його.

Якщо людина цілком довіряє світу як “єдино кращому з усіх можливих світів” (Лейбніц), то ця людина не бере на себе відповідальності за події, що відбуваються у світі, тобто не виступає активним поведінковим чинником світу. Брати ж відповідальність людина може за те, що є проблематичним, неприйнятним для неї і потребує зміни, перетворення. Світ у даному разі розуміється як залежний від людини, що підлягає її контролю (так званий “інтернальний локус контролю”, за І. Роттером, який корелює саме із відповідальною поведінкою [26]).

Отже, відповідальність як феномен виникає з любові до ближнього, але щира любов заперечує контроль за поведінкою цього ближнього, що передбачає сприйняття світу, де ближній існує, як довершеного, гармонічного і безпроблемного, але це нівелює саме почуття відповідальності (“екстернальний локус контролю” як відчуття своєї повної залежності від світу, за І. Роттером).

Якщо ж сприйняття світу як довершеного суперечить реальному стану речей, то любляча ближнього людина змушена спрямовувати свою поведінку на “виправлення”, гармонізацію, удосконалення, “порятунок” світу *в цілому*: загальний взаємозв'язок і взаємозалежність елементів світу роблять його цілісним утворенням, тому “виправлення” одного з його аспектів передбачає виправлення всіх інших аспектів і, в остаточному підсумку, – усього світу в цілому.

Потребу у виправленні світу в цілому (відповідальність за нього) можна назвати **екологічною відповідальністю**, оскільки екологія, узята в її теоретичній межі, є *наукою про ціле*, тому що вона вивчає взаємовідносини і взаємодії рослинних і органічних організмів і утворених ними співтовариств між собою і навколишнім природно-космічним середовищем, а будь-яка взаємодія, будь-яке відношення – це принципово цілісна сутність, розділяти яку на окремі взаємодіючі елементи є достатньо умовною акцією. Ця екологічна відповідальність формує ставлення до світу як до цілого, відчуття власної відповідальності за долю світу, формує стан звільнення від світу, і, одночасно, усвідомлення своєї причетності до всіх його подій, розчинення в ньому, занурення в нього через об'єкт своєї любові, із котрим людина сполучається. Це двоїсте парадоксальне відношення до світу і є головною умовою актуалізації “Я” людини.

Потреба у виправленні світу передбачає усвідомлення розходження між дійсним і належним (розумним), тобто теперішнім і майбутнім, усвідомлення принципу причинно-наслідкової залежності, уміння передбачити, вгадати наслідки тих або інших подій. Така націленість на майбутнє і дії по його здійсненню, звільнення із уз актуальної даності (дійсного) виражається в позитивному очікуванні плодів своєї діяльності, певних подій у майбутньому, що можна назвати *надією як рефлексією майбутнього*, без якої відповідальність неможлива. Це підтверджують дослідження провідних вчених. Досліджуючи проблему відповідальності, психологи І.Д. Бех, Т.Г. Гаєва, С.Б. Елканов, А.В. Лопуховська, Т.В. Морозкіна, А.П. Растігасєв, М.В. Савчин визначають її як системну якість, завдяки сформованості якої людина стає здатною усвідомлювати *віддалені наслідки своїх учинків*, у неї розвивається висока сенситивність до моральних ситуацій.

Отже, **екологічна відповідальність є результатом розвитку особистості і її наріжною метою (що постає одним з істотних пріоритетів ноосферної освіти)**. Цей розвиток виявляє декілька особистісних атрибутів, які одночасно є супутніми умовами розвитку Я, що були виявлені в ході нашого аналізу феномена "Я" людини і які є **аспектами екологічної відповідальності**:

1. Парадоксальний сплав станів включеності у світ і відокремленості від нього (синтез іманентності і трансцендентності), що актуалізує відчуття парадоксальності людського буття як діалектичної єдності взаємовиключних моментів, виявляє базальний, парадоксально-безсвідомий, діалектико-спонтанний, амбівалентний характер буття: **інстинктивно-безсвідомий аспект**.

2. Усвідомлення світу як цілісного універсума: **ціннісно-світоглядний аспект**.

3. На основі властивості рефлексії майбутнього відбувається усвідомлення потреби в удосконаленні світу і відповідальність за його долю: **діяльнісно-творчий аспект**.

4. Емпатія, альтруїзм, любов: **емоційно-мотиваційний аспект**.

5. Усвідомлення детермінізму світу, тобто принципу причинно-наслідкової залежності, що призводить до усвідомлення розмаїття світу, а своя включеність у нього передбачає усвідомлення себе в різноманітних якостях і веде до розширення свого рольового репертуару: **когнітивно-рольовий аспект**.

Виходячи з вищенаведених аспектів можна говорити про **освітні завдання особистості по формуванню екологічної відповідальності** (як наріжного орієнтира формування "Я" як вищої людської цінності), що впливають із розглянутих її аспектів:

1. Формування стану, який сполучає включеність у світ і відокремленість від нього, що сприяє розвитку діалектико-парадоксального мислення, котре дає доступ до спонтанно-безсвідомої поведінки, яка відповідає статусу самореалізованої особистості, відповідно до А. Маслоу. Парадокс, що виникає з двоїстості буття людини, народжує діалектичний принцип амбівалентності як джерела творчої енергії: людина осягає світ як "єдність протилежностей", перетворюючись у самоактулізовану істоту (згідно А. Маслоу) деїургічного масштабу, тому що, утілюючи баланс протилежностей, несе в собі величезну напругу, а тому, як писав П.Вайнцвайг, – колосальну творчу міць. Даний висновок підтверджується дослідженнями феномена творчості, де відзначається, що креативні особистості характеризуються взаємовиключними особливостями [13].

2. Розвиток усвідомлення світу як цілісної сутності на підставі пізнання загального зв'язку речей і явищ Всесвіту, що виявляє світогляд, у якому принцип цілісності займає головне місце.

3. Формування потреби у творчому перетворенні світу, його удосконаленні.

4. Розвиток таких властивостей особистості, як емпатія, альтруїзм, любов через розширення рольового репертуару людини.

5. Розвиток усвідомлення детермінізму світу, принципу всезагальної причинно-наслідкової залежності.

Отже, становлення особистості людини, її "Я" як однієї з наріжних цілей розвитку *Homo sapiens*, постає специфічним моментом екологічної освіти. Розглянемо більш докладно проблему розвитку людського "Я" та її освітні наслідки.

ГЛАВА 17. ТВОРЧІСТЬ ЯК ГОЛОВНИЙ ПРИОРІТЕТ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Якщо хочеш, щоб твій садок випромінював пахощі, то закопай під кожним деревом дохлого смердючого собаку

Турецьке прислів'я

У освітніх документах України підкреслюється необхідність кардинальної зміни навально-виховного процесу. Економічні процеси, які відбуваються в нашій країні, зумовлюють необхідність кардинальної зміни підготовки спеціалістів, яка виявляється проблемною у наш час інформаційного буму: на початку ХХ сторіччя обсяг знань, які виробляє людство, подвоювався кожні 50 років, в даний час цей процес займає лише рік, а згідно існуючих прогнозів у недалекому майбутньому він буде подвоюватися кожні декілька місяців. Тому характерною тенденцією сучасного світу є поновлення знань та спрямованість скоріше на їх цілісність, на творчий характер опанування знаннями, ніж на їх конкретний зміст, оскільки швидкі темпи розвитку сучасного світу приводять до того, що спеціалізовані знання втрачають свою функціональну цінність через 5–10 років.

Психолого-педагогічні та соціологічні дослідження засвідчують, що у сучасних умовах науково-технічної революції та інформаційного буму будь-який спеціаліст має підвестися на дослідницько-творчий рівень своєї професійної діяльності, який у недалекому майбутньому буде обов'язковим фаховим атрибутом кожної людини.

В цілому, одним з наріжних завдань сучасної системи освіти є її перехід до творчих, проблемних методів навчання і виховання, які забезпечують формування творчої особистості [10; 11]. Тим більше, що феномен творчості відноситься до таких цінностей людської цивілізації, без яких людина не може сформувати свою ментальність, не може бути неповторною та вільною. Отже, наріжною методологічною парадигмою в будь-якій сфері людської діяльності має стати спрямованість на творчість [15, 315–316].

Проблемами розвитку творчої особистості займалися та займаються багато вчених (Б.Г.Ананьєв, В.І.Андрєєв, В.О.Кан-Калик, П.Ф.Кравчук, Н.В.Кичук, Н.В.Кузьміна, В.О.Моляко, М.М.Пташник, С. О. Сисоєва, Я.О.Пономарьов, Н.Ф.Тализіна та ін.). Останніми роками написано ряд дисертацій, в яких творчість розглядалася як важливий методологічний орієнтир вирішення специфічних педагогічних завдань [1; 12–14; 18; 19].

Слід сказати, що вищим досягненням людського буття є творчість. Творче поривання кидає виклик холодній ентропії смерті, що гасить небесні світила і розвіює попіл згорілих життів і доль у лабіринтах світобудови. Творчість інтегрує в органічне ціле розрізнені артефакти цивілізації, сплавляючи їх у горнилі мудрості, уяви, інтуїції і натхнення в цільний твір мистецтва. Творчість завжди надлишкова і багатомірна, особливо якщо в одному контексті зливаються і взаємно потенціюють один одного різні творчі сфери. Творчість – це специфічний вид життєвої активності людини, характерний тим, що тут створюється щось нове, оригінальне, неповторне, чого ніколи ще не було.

Людська діяльність характеризується двома якісними рівнями: імітаційно-репродуктивним (пов'язаним з імітаційною, запрограмованою активністю) і конструктивно-творчим (у рамках якого створюється щось нове). Момент створення нового в акті творчості виявляє парадокс розвитку, який полягає в тому, що якщо нове виникло зі старого, то воно вже міститься в цьому старому в деякому прихованому вигляді і не є принципово новим. Тому нове має виникати з дещо такого, чого ніколи ще не було, не існувало. Відповідно, творчий акт може метафорично розумітися як акт божественного творіння, як процес актуалізації принципово нової якості, що є предметом аналізу синергетики.

Синергетика, нова міждисциплінарна галузь знання, підвела хаос як явище у ранг наукової реальності. Хаос, як джерело нового, є своєрідною умовою творчості. У психології хаотичному невизначеному стану як психологічному джерелу творчості відповідають такі

категорії, як бісоціація (термін А. Кестлера: бісоціативність, на відміну від асоціативності, є здатність до створення абсолютно нових, нетривіальних зв'язків; це сполучення того, що ніколи ще не було сполучене через вибух двох цілісностей та формування з них нової цілісності [15, 158]), дипластія (властива тільки людині здатність з'єднувати в одному розумовому, понятійному контексті несумісні поняття, речі, відносини), парадоксальне (багатозначне, сутінкове) мислення [3, 10], енантіосемія (двоїстість, парадоксальність смислів), "операціональна інтеграція" [5, 79].

В даний момент існує два напрямки психодіагностики творчого потенціалу людини. Традиційний напрямок передбачає тестування інтелектуально-образного потенціалу творчої активності (наприклад, так званий тест-IQ, що вимірює рівень інтелектуального розвитку людини; тести, що фіксують здатність до нетривіального бачення світу й ін.).

Нетрадиційно-інноваційний напрямок пов'язаний з діагностикою здатності до парадоксального, багатозначного, "сутінкового", діалектичного мислення, до створення незвичайних контекстів, метафор та ін. Дана здатність у А. Маслоу одержала назву самоактуалізованої особистості, а у акмеології – стан акме. Акмеологія, подібно синергетиці, націлена на реалізацію принципу цілісності, оскільки акме людини, що знаходиться у фокусі вивчення акмеології, розуміється нею як гармонійна єдність психологічних і соціальних установок людини, де виявляється досягнення повноти буття у площині індивідуального стану [8; 17].

Можна сказати, що акме, як основний об'єкт дослідження акмеології, є атрибутом творчої, гармонійної самоактуалізованої особистості, що постає цілісною сутністю. У рамках останньої досягається синергійне, гармонійне узгодження всіх психофізіологічних, свідомих, душевних і духовних вимірів людської особистості, що складають її творчу повноту.

Нетрадиційно-інноваційний підхід передбачає діагностику (крім тестування інтелектуально-образних ресурсів людини) перцептивно-афективної, практико-поведінкової і ціннісно-світоглядної складових її психічної активності.

Передбачається, що в акті творчості бере участь цілісний організм людини, всі аспекти його психічної активності. Тому творчість продуціюється тоді, коли ці аспекти виявляють високий рівень актуалізації (розвитку і гармонізації).

Людську істоту можна умовно поділити на такі рівні психічної діяльності, як перцептивно-афективний (сфера відчуттів і емоцій), практико-поведінковий (сфера поведінкових реакцій, стилів діяльності, соціальних ролей, здатності до контролю дійсності, що виявляється у так званому локусі контролю, за Роттером), ціннісно-світоглядний (система ціннісних орієнтацій, світогляд), когнітивний (стратегії пізнання світу).

Технологія формування творчої особистості має базуватися на таких положеннях психолого-педагогічної науки, як:

1. Істоти, у яких розвинутий пошуковий механізм, що є наріжним для процесу творчості, характеризуються мінімальною агресивністю щодо свого оточення та найбільш чутливі до закликів допомоги інших істот

2. Творчість є основою розвитку емпатійних здібностей, здатності розуміти точку зору іншої людини, формування непрагматичної ціннісно-світоглядної орієнтації особистості.

3. Творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію *надситуативності* як здатності суб'єкта виходити за межі однозначних конструкцій "зовнішньої доцільності".

4. Творчість та альтруїзм позитивно взаємокорелюють.

5. Творчість є однією з цілей розвитку особистості.

6. Творчість є цілісним утворенням, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини.

7. Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів [22].

8. Творчі люди виявляються двоїстими, парадоксальними, амбівалентними істотами, яким притаманні риси, що взаємно виключають одна одну [7].

Слід сказати, що завдяки розвитку творчості ми переборюємо егоцентричну та егоїстичну позиції людини, оскільки творчість – це широко відкриті двері у царину життєвого успіху. Людині притаманне прагнення до успіху, який сприяє її життєвому самоствердженню. У психолого-педагогічній науці успіх – це переживання стану радості, задоволення від того, що очікуваний результат відповідає бажаному, або перебільшив його. Категорія успіху відбиває факт найвищого досягнення поставленої мети. На основі цього стану можуть сформуватися стійкі почуття задоволення, формуються нові, більш сильні мотиви діяльності, змінюється рівень самооцінки, самоаналізу, а іноді людина відчуває “хвилини щастя”.

Успішність у процесі навчання (незалежно від учбової дисципліни та типу навчання), переживання успіху у навчальній діяльності визначають подальшу життєву траєкторію людини, її соціальний статус та загальну успішність у майбутньому дорослому житті. Успішність, з іншого боку, заперечує егоцентризм (та егоїзм), оскільки саме неуспішність має тенденцію викликати захистну реакції – підвищену самооцінку, яка є певною функцією егоцентричної позицією людини.

Виходячи із зазначеного, формування творчої особистості має бути реалізованим на рівні чотирьох аспектів людини:

*перцептивно-афективного,
практично-поведінкового,
когнітивного та
ціннісно-світоглядного.*

Статус творчої особистості на рівні когнітивному виявляється у синергійному зближенні, гармонійному поєднанні конкретно-образної і абстрактно-логічної стратегій переробки інформації людиною (школа Шаталова [21], Вальдорфська педагогіка [9]).

Статус творчої особистості на рівні перцептивно-афективному виявляється у функціональному (синестезичному [2; 4]) поєднанні сенсорних систем людини (одна або дві з яких зазвичай займають домінуючу позицію) – аудіальної, візуальної і кінестетичної; це передбачає те, що ці перцептивні канали сприйняття дійсності людиною будуть ведучими (техніки нейро-лінгвістичного програмування, які все більш починають використовуватися у психолого-педагогічній практиці [20]). Високий рівень суб'єктизації, який дозволяє сприймати не лише живі, але й неживі елементи довкілля як об'єкти, з котрими можна налагодити певні людські стосунки якщо не на рівні людської психіки (анімізм), то на рівні “невблаганних законів природи”, що опосередковують взаємодію людей з неживими об'єктами та сповнюють цю взаємодію гармонійним характером. Завдяки цьому неживі об'єкти можуть входити у загальне поле рольової активності людей та опосередковано виконувати там певні ролі, оскільки ці об'єкти підпорядковуються законам рольової взаємодії.

Статус творчої особистості на рівні ціннісно-світоглядному передбачає те, що людина розвиває “полі варіативний” світогляд, який виявляє толерантність до інших людей, які характеризуються різними ціннісними орієнтаціями та віддзеркалює принцип багатомірності Істини, яку С.Б. Церетели назвав “єдністю протилежностей” (гуманістична психологія). Це є показником високого рівня пасіонарності, поняття про яку розробив Л. М. Гумільов, на думку якого саме виникнення і подальший розвиток етносів залежить від багатьох природних, у тому числі і космічних чинників (сонячної активності, магнітних полів і ін.). Але розвиток етносів значною мірою також визначається наявністю в них особливих людей – пасіонаріїв, що володіють наденергією, непереборним прагненням до наміченої цілі, нехай навіть ілюзорної. Саме активністю і діяльністю цих людей пояснюються, на думку Л.М. Гумільова, головні історичні події в житті народів. Пасіонарії (діяльність та активність яких

щільно пов'язана з ландшафтом, історичним часом і космічними чинниками) впливають на маси шляхом пасіонарської індукції. Пасіонарності.

Пасіонарність, за Л. М. Гумільовим, – це здатність людини чи певної спільноти підпорядковувати власне життя та діяльність досягненню ідеальних цілей, навіть якщо вони є ілюзорними, часто при цьому нехтуючи задоволенням власних реальних матеріальних потреб [6]. Люди з високим рівнем пасіонарності мають тенденцію згуртовуватися навколо певної надцінної соціальної ідеї (*ідеалу*), яка має для них самостійне значення, а не служить засобом задоволення матеріальних потреб. Тут виявляється так званий соціабельний аспект пасіонарності, який слід відрізняти від маніакального аспекту, що є психічною патологією. Діагностування чинника пасіонарності проводиться через опитування в контексті суджень, що виявляють “–” і “+” фактори пасіонарності: “–” фактор виявляється для людини, коли для неї важливіше спокійне, забезпечене життя, а не служіння ідеї. “+” фактор виявляється для людини, для котрої важливіше служити ідеї, а не спокійне, забезпечене життя [23].

Ясно, що пасіонарність, як ідеальна спрямованість людини, виражає ситуацію, коли для людини віртуальна (уявна) реальність постає потужним мотиваційним фактором поведінки. Дійсна ж реальність виявляється такою, де людина не може реалізувати себе як особистість (так звана проблема зайвих людей). Ми вважаємо, що дана ситуація у більшості випадків сприяє розвитку маніакального аспекту пасіонарності.

Соціабельний аспект пасіонарності формується й у ситуації націленості на віртуальну реальність (на *ідеал*), коли людина спрямована у *майбутнє*, коли це поки що неіснуюче (віртуальне) майбутнє постає потужним мотиваційним фактором життєдіяльності людини. Таким чином, формування *рефлексії майбутнього* (вміння передбачати наслідки певних подій) є важливим моментом розвитку соціабельного аспекту пасіонарності.

Статус творчої особистості на рівні діяльнісно-поведінковому передбачає розширення рольового репертуару курсантів, що дозволяє успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів діяльності та поведінки.

Креативність людини можна пов'язати з обдарованістю, однією з наріжних особливостей якої є здатність до творчих актів. Тому особливості обдарованих людей через принцип “талант – це сума талатнів” можна певною мірою вважати такими, які притаманні креативним людям. Відповідно, розвиток творчої особистості має спрямовуватися на якості, що присутні обдарованим особистостям. Розглянемо найбільш суттєві особливості обдарованості:

Інтелектуальні здібності, здатність до навчання, психомоторні здібності, творче мислення, винахідливість.

Висока здатність до актів художнього самовираження, багатий світ фактастичних, уявних побудов.

Сильно розвинене почуття справедливості. Живо реагує на правду, справедливість, гармонію, природу. Розвинене почуття гармонічної організації суспільного та природного оточення. Висока віддатість справі, прагнення все довести до досконалості.

Автономна система цінностей, встановлення викосих вимог до себе на інших людей.

Розвиток почуття гумору, здатності до відстороненості, вміння подивитись на себе з іншої точки зору, вміння перейматися почуттями інших (емпатійні вміння).

Викоса пошукова активність, спрямованість на вирішення оригінальних проблем.

Поєднання емоційності та багатої вербальної активності.

Здатність рефлекувати, уявляти та передбачати наслідки людських дій, підвищення вразливості (людина, сприйняття якої випереджує його операціональні модливості, знаходиться у стані стресу).

Певні екстрасенсорні здібності, глибоке реагування на невербальні стосунки.

Здатність тримати у полі уваги одночасно декілька явищ, здатність сприймати зв'язки, стосунки, відношення між явищами.

Різнобічні, багатогранні інтереси та спонтанність поведінки, спрямованість на справи, які часто не мають практичної значущості.

Висока здатність сприйняття смислових невизначеностей, "сутінкове", парадоксальне мислення.

Не схильні до конформізму, заглиблені у філософські проблеми.

Критично ставляться до своїх досягнень [24, 15–16, 19–24, 44–55, 67–71, 91–92, 164–170].

В цілому можна виокремити деякі конкретні методики розвитку творчої особистості, що передбачає і певну психологічну корекцію особистості людини. Це й традиційні навчальні заходи розвитку інтелекту, а також методи інтеграції свідомості і підсвідомого, розвитку метафоричного, парадоксального, багатозначного світосприймання. Це й використання методу евритмії (як особливого виду мистецтва, застосованого у системі вальдорфських шкіл: синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі), ігрових методик, технік нейро-лінгвістичного програмування по "розкріпаченню" витиснутих сенсорних модальностей людини, що дозволяє їй включатися у процес предметно-перетворювальної діяльності всім цілісним організмом, оскільки відчуженість однієї з сенсорних модальностей у процесі конструктивно-творчої взаємодії зі світом призводить до розширення „кола” відчуженостей людини. Це й розвиток рольового аспекту людини, що можна досягти за допомогою імаготерапії Дж. Волпера, рольових ігор, психодрами Дж. Морено, які дозволяють значно розширити рольовий репертуар людини. Це й методики з розвитку надситуативної активності як спроможності рефлексувати майбутнє, тобто існувати в потенційно-можливому вимірі, що досягається за допомогою когнітивно-світоглядних терапій і корегуючих методів (спрямованих на подолання перекручувань у засобах прийому, переробки і структурування інформації у процесі когнітивної репрезентації світу й "Я", що зумовлює формування дезадаптивних когнітивних схем). Це й методики катарсису, символдрами, відреагування, холотропної терапії, самовираження і корекції за допомогою мистецтва.

Отже, ми розглянули синергетичний (інтегративний) підхід до формування творчої особистості та окреслили головні шляхи цього важливого процесу.

ГЛАВА 18. ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНИЙ КОНТЕКСТ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ОСВІТИ

*Злодій для вас грішник. Чому? Тому що ви сильно прив'язані до
вашої власності. Це нічого не говорить про злодія, а говорить
про те, що у вас прив'язка і ви грішні самі*

Ошо Раджніші

Якщо, згідно відомій філософській сентенції, людина є мірою всіх речей, то найвищою цінністю людини є особистість, людське “Я”, яке за своїм визначенням розуміється як щось самостійне, відокремлене та ідентичне тільки самому собі й здатне бути вільним, тобто здійснювати вчинки, вільні від детермінізму світу. Тут особистість людини, її “Я”, згідно своєму визначенню, постає самодостатньою, самодетермінованою сутністю (що володіє “почуттям неперервної самототожності”, за Е. Еріксоном), здатною бути вільною від причинного підґрунтя Всесвіту.

Саме свобода людської особистості робить її унікальною й вільною від долі “біологічного робота”, програма існування якого встановлюється принципом детермінізму. Отже, “Я” людини є тим, за допомогою чого людина може вільно й автономно приймати рішення та виявляти свою “вільну волю”, яка в ідеалі знаходиться вище детермінізму світу.

З іншого боку, “Я” людини є результатом її онто- та філогенетичного розвитку, тому поведінка “Я” повинна обумовлюватися зовнішнім середовищем і впливати з множини життєвих чинників (та їхнього результату – множини психолого-світоглядних установок), що генетично передують цій поведінці, коли людська істота постає у вигляді “біологічного робота”. А її “Я” в даному випадку можна визначити як те, що “трапляється” (П.Д. Успенський). Даний висновок підтверджується так званим **парадоксом розвитку (виникнення, або телеологічним парадоксом)**, котрий полягає в тому, що якщо щось нове (у нашому випадку – Я) виникає зі старого, то воно вже повинно утримуватися в ньому в потенційно-можливому, віртуальному стані і тому не є “радикально” новим у повному змісті цього слова. У К.Маркса даний парадокс виявляється в тому, що капітал виникає в обертанні й одночасно не в ньому. У Ч.Дарвіна новий вид виникає зі старого й одночасно не з нього [19, 23–25].

Парадокс розвитку виявляється у площині **процесу соціалізації**. Потрібно відзначити, що на сьогоднішній день немає цілком задовільної теорії соціалізації, тому що соціалізація, як процес засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин у його власному досвіді, виявляє парадоксальну природу, що важко інтерпретувати теоретично.

Парадоксальність процесу соціалізації, по-перше, виявляється в його історичному аспекті. Відомо, що протягом історії людського суспільства статус дитини істотно змінювався. На ранніх ступенях розвитку людства родиною для дитини були всі оточуючі його люди, вона була глибоко укорінена у соціальну структуру примітивного співтовариства практично від самого свого народження. Більш того, дитина тут могла бути рівноправним членом цього співтовариства, до думки якого прислухалися дорослі.

Як відзначає Е. Еріксон у книзі “*Дитинство і суспільство*”, у племенах американських індіанців дитині дозволяли бути індивідуалістом поки вона була малою: батьки практично не засуджують, особливо в хлопчиків, свавілля; ніхто не критикує інфантильних звичок, поки дитина розвиває ту систему комунікації між собою і тілом, а також між собою і родичами, на яку спирається дитяче Еґо. І лише тоді, коли у дитини розвинеться впевненість у собі і здатностях її тіла, від неї вимагають підпорядкування традиції безжалісним засоромлюванням через суспільну думку, зосереджену на його актуальній соціальній поведінці, а не на функціях тіла.

В часи середньовіччя й у більш пізній час разом з розвитком витонченої соціальної

інфраструктури виявляється тотальна залежність дитини від дорослих. Тоді існувало переконання, що, як пише Е. Еріксон, систематичне регулювання функцій і імпульсів у ранньому дитинстві є твердою гарантією більш пізнього ефективного функціонування в суспільстві, коли сприйнятливій дитині імплантують метроном режиму, що не змовкає; він і регулює її перші досвіди пізнання власного тіла і безпосереднього фізичного оточення. Тільки після такої механічної соціалізації дитину заохочують продовжувати розвивати в собі сильного індивідуаліста”.

У новітній же час дитина одержує відносне право мати власний, що не копіює батьків, шлях розвитку і починає виступати як автономна істота, а на дитинство виробляється погляд як на самостійну цінність, при цьому виявляється орієнтація дорослих на “природний” розвиток дитини, що “сама знає, що їй потрібно”.

Як бачимо, у новітній час у суспільстві спостерігається певний поворот до принципу “природовідповідності”, що межує з відзначеним Е. Еріксоном принципом твердої регуляції функцій і імпульсів у ранньому дитинстві. Однак обидва ці принципи не пояснюють механізм соціалізації, тому що якщо додержуватися принципу “природовідповідності”, тобто у вихованні виходити з “внутрішньої природи дитини”, то це в більшості випадків буде супроводжуватися розвитком особистісного егоцентризму, що перешкоджає досягненню соціальної зрілості. Якщо ж додержуватися принципу твердої соціалізації, то незрозуміло, яким чином у дитини може перемогти потреба в індивідуалізації, яка у даному випадку буде вступати в конфлікт із принципом соціальної адаптації.

Отже, незрозумілим виявляється те, як у рамках одного виховного контексту співіснують і змінюють один одного два психологічних моменти, які заперечують один одного – індивідуалізація і соціалізація.

Інший парадокс соціалізації виявляється в одному з її джерел – у первинному досвіді, пов'язаному з періодом раннього дитинства, коли має місце формування основних психічних функцій і елементарних форм суспільного поведіння, яке вкореняється на рівні психологічних установок, що виявляються в тих або інших стійких поведінкових паттернах. При цьому із самого раннього дитинства поведінка дитини регулюється факторами зовнішнього контролю, а сама дитина живе і діє в просторі “принципу реальності” за Ж. Піаже. Однак згодом поведінка дитини починає поступово регулюватися факторами внутрішнього самоконтролю, при якому індивід знаходить відносну автономність. Процес же переходу від зовнішнього до внутрішнього регулювання поведінки виявляється незрозумілим, тобто незрозумілим є те, яким чином зовнішня детермінація людського поведіння формує внутрішню детермінацію і поступово починає замінюватися нею, яким чином дитина, спочатку цілком залежна від зовнішнього середовища свого існування (принцип соціальної адаптації), кристалізує принцип внутрішньої детермінації, який ґрунтується в “Я” людини (принцип індивідуалізації), що за своїм визначенням є дещо автономним, самоідентичним, тотожним тільки самому собі.

Зрозуміло, що принципи соціальної адаптації й індивідуалізації знаходять свою основу в діалектичному факторі цілісності (досліджуваному тоталогією – наукою про тотальності, а також синергетикою, наукою про принципи саморуху і самоорганізацію матеріальних форм), що уможлиблює чином інтегрує протилежні принципи і спрямовує процеси як індивідуального так і соціального розвитку [19].

Самодетермінація й самототожність людського “Я”, особистості людини (яку ми вважаємо наріжною метою людського розвитку), є чинником, котрий переборює парадокс розвитку, однак дане переборення передбачає, що “Я” людини генетично знаходиться поза межами феноменального світу. Ця трансценденція людського “Я” відповідає висновкам деяких філософів і психологів, котрі вважають, що джерело особистості варто шукати не стільки усередині об'єкта, скільки в його відношеннях з іншими об'єктами – у навколишньому середовищі [9, 239]. Бути особистістю, як підкреслює В. Франкл, значить бути самотрансцендентним, самовідстороненим [17, 77]. М.М. Бахтін писав, що людина ніколи не збігається із самою собою, що щире життя особистості здійснюється як би в точці

цієї розбіжності [див. 6, 115]. Тут “особистість виноситься за рамки не тільки індивідуального суб'єкта, але й актуальних зв'язків цього суб'єкта з іншими індивідами, за межі спільної діяльності з ними” [12, 13–15]. Особистість при цьому можна трактувати як сукупність відношень людини до самої себе як деякого “іншого” [5, 183–237]. Парадокс відстороненості “Я” від світу (який виявляється у ставленні “Я” до світу як до об'єкта своєї активності) можна проілюструвати словами С.Л. Рубінштейна: “Людина включається в буття своїми діями, що перетворюють наявне буття. Цей процес є неперервною серією ланцюгових вибухових реакцій; кожна даність – наявне буття – вибухає черговою дією, що народжує нову даність нового наявного буття, яке вибухає черговою дією людини... Отже, у людини, яка включена у ситуацію, є дещо таке, що виводить її за межі ситуації, в яку вона включена... Становлення є знаходженням у ситуації, потім вихід за межі цієї ситуації у свідомості та дії” [13, 341].

Парадокс відстороненості “Я” від світу виявляється і в площині аналізу концепції надситуативної активності В.А. Петровського, який виокремлює два аспекти життєвої активності людини – адаптивної та неадаптивної. При цьому адаптивна активність полягає в пристосуванні до ситуації (вона близька до потребового рівня детермінації поведінки та діяльності). Що ж стосується неадаптивної активності, то вона пов'язана з впливом суб'єкта на ситуацію (принцип самодетермінації), де людина виявляється носієм “вільної причинності” [10, 91; 11].

Як пише М. М. Заброцький, “наше свідоме “я” у більшості випадків занурене у неперервний потік змістів свідомості, воно “зникає”, коли ми засинаємо, знаходимося під дією наркозу чи непритомні, і знову “з'являється”, коли ми приходимо до тями. Усе це змушує припустити, що за цим свідомим “я” є якийсь постійний центр, з якого воно “повертається” у поле свідомості, тобто припустити існування справжнього “Я” (внутрішнього, духовного, трансцендентованого за межі свідомості та розуму)... Релігії, філософські системи, кращі досягнення митців, – усе це пошуки символів трансцендентного та форм його збереження” [4, с. 63–65].

Аналіз *трансцендентної природи людської особистості* виявляє щонайменше три виміри даної природи, що відповідають трьом головним формам буття матерії – руху, простору та часу.

Ідея *динамічної, рухомої трансценденції* людського “Я” знаходить своє світоглядне втілення у орієнтальній уяві про реінкарнацію як принцип буттєвої неперервності сутності людини – її душі.

Просторова трансценденція людського “Я” реалізується у площині уявлень про Абсолютну сутність, трансцендентну світу і повністю вільну від нього.

Ідея *часової трансценденції* людського “Я” може бути проаналізована у нашій концепції особистості людини як сутності принципово надситуативної, зануреної у систему ціннісних орієнтацій (ідеалів), що націлені у *майбутнє*. Таким чином, для того, щоб перебороти парадокс розвитку та зрозуміти “Я” людини як трансцендентну сутність, котра виявляє принципову генетичну й причинну відстороненість людини від феноменального світу, можна припустити, що людське “Я” кристалізується у майбутньому, як відсторонений від теперішнього, занурений у майбутнє ідеальний момент мотивації поведінки людини.

Це потенційне (віртуальне, ідеальне) майбутнє виявляє здатність, поряд з теперішнім, мотивувати поведінку людини. Ця мотивація й детермінація майбутнім теперішнього, яка кристалізується у вигляді *волі* (як надситуативної активності), постає у трьох функціях: 1) аналітичної рефлексії майбутнього; 2) системи цінностей (ідеалу), що мотивує теперішню поведінку людини; 3) волі.

Таким чином, **“Я” людини, її особистість** (як вища цінність, як активний першопочаток її поведінки й *мета людського розвитку*) – **це ідеальне майбутнє** (ідеал, потенційно-можливе), що впливає на теперішнє (актуальне-дійсне), виявляючи волю як надситуативну поведінку.

Націленість на майбутнє, здатність рефлексувати майбутнє, проектувати й прогнозувати

наслідки дій і вчинків виявляє діалектичне, творче мислення, волю як психічний потенціал спрямованості у напрямку ідеальних цілей (ідеалу), що реалізується у практичній предметно-перетворювальній діяльності – активності зі зміни людиною себе і оточення.

Таке розуміння людського “Я”, особистості людини передбачає певні освітні наслідки, які ми знаходимо у педагогів минулого. Спрямованість у майбутнє як основа для формування людської особистості покладена в основу “глибинної” (за нашим визначенням) педагогічної технології А. С. Макаренка, метою якої виступає розвиток гармонічної особистості. Дану технологію, що одержала назву “завтрашньої радості”, можна зілюструвати цитатою з *“Педагогічної поеми”*:

“Людина не може жити на світі, якщо в неї нема попереду нічого радісного. Справжнім стимулом людського життя є завтрашня радість. У педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним з важливих об’єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, покликати її до життя і поставити як реальність. По-друге, треба наполегливо перетворювати простіші види радості в складні і для людини значніші. Тут проходить цікава лінія: від примітивного задоволення яким-небудь пряником до найглибшого почуття обов’язку.

Найважливіше, що ми звикли цінувати в людині, – це сила й краса. І те і друге визначається в людині тільки тим, як вона ставиться до перспективи. Людина, яка визначає свою поведінку найближчою перспективою – сьогоднішнім обідом... то людина найслабіша. Якщо її задовольняє тільки своя власна перспектива, хоч би й далека, вона може бути сильною, але не викликає у нас почуття краси особи і її справжньої цінності. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини перспективами особистими, тим людина красивіша й вища.

Виховати людину – значить виховати у неї перспективні шляхи, якими піде її завтрашня радість. Можна написати цілу методичку цієї важливої роботи. Вона полягає в організації нових перспектив, у використанні вже наявних, у поступовому підставленні більш цінних, починати можна і з доброго обіду, і з походу до цирку... але треба завжди викликати до життя і поступово розширювати перспективи цілого колективу...” [8, 447].

Як бачимо, почуття радості у А. С. Макаренка прив’язується до уміння бачити і будувати перспективи своєї життєдіяльності (принцип “перспективних ліній”). При цьому педагог використовує принципи, відкриті психологією. Йдеться про механізми формування відповідних психологічних установок.

Найважливішим з цих механізмів є метод “кодування” (“якоріння”, “каналізації”, “символізації”) психічних станів людини, відомий у психології, яка зазначає, що психічні стани людини можуть одержувати відповідне кодування (інтерпретацію) завдяки механізмам соціальної символізації, за допомогою яких дані стани певним чином детермінуються, маркуються і каналізуються, створюючи нові “вектори” мотивації людської поведінки [3, 123; 18]. Так стан нервово-психічного збудження може знаходити відповідну культурну інтерпретацію (наприклад, символізуватися у вигляді “романтичної любові”) і одержати подальшу реалізацію в річищі суспільно прийнятих норм, що регулюють поведінку людини, яка одягає свій емоційний стан в убрання романтичної любові. Таким чином, “можливість інтерпретації свого стану... пов’язана і з наявністю в тезаурусі суб’єкта певних лінгвістичних конструцій, і з оволодінням правил їхнього використання. Людина повинна знати, які ситуації слід, а які не варто інтерпретувати тим або іншим чином” [3, 123].

Дані стани піддаються соціальній каналізації не тільки за допомогою другої, але і першої сигнальної системи людини. Так у нейро-лінгвістичному програмуванні (до якого все частіше звертаються українські вчені [15]) використовується “якір” – стимул, що дозволяє перенести минулий досвід людини в дійсний момент і відтворювати бувше переживання, або закріпити його наявний емоційний стан за допомогою умовного рефлексу. У НЛП розроблена модель, що дозволяє спеціально сформувати стимул (виробити інпринтінг) жестом, доторком або звуком із метою закріплення даного стану, який може бути викликаним за допомогою даного стимулу (подразника). Тут зовнішній стимул сполучиться

з внутрішнім станом і формує павлівський нервовий часовий зв'язок. Якір може працювати у будь-якій системі сприйняття (кінестетичній, візуальній, аудіальній) [16].

Як бачимо з вищенаведеної цитати з *“Педагогічної поеми”*, А. С. Макаренко використовував метод кодування в будівництві перспективних ліній, які прив'язувалися до почуття застрашної радості, що сприяло формуванню аналітичного прогнозу, рефлексії (самовідстороненості) і трансценденції як уміння абстрагуватися від наявної ситуації. Саме на базі цього процесу формується людська особистість, “Я” людини як знатність здійснювати вільні вчинки й поставати активним початком світу.

Слід сказати, що принцип спрямованості у майбутнє як потенційна сутність виявляється у понятті “зона найближчого розвитку”, що розроблена Л. С. Виготським, який вважав, щозначною мірою мета навчання учня досягається десь у точці, яку він назвав “зоною найближчого розвитку” і яку він визначає як відстань між рівнем актуального розвитку, на якому відбувається незалежне розв’язання проблеми, і рівнем потенційного розвитку, на якому розв’язання проблеми відбувається під керівництвом дорослого, або у взаємодії з більш здібними однолітками.

Самовідстороненість як системоформуючий чинник людської особистості (що постає майбутнім, котре мотивує теперішню поведінку людини) реалізується й завдяки розвитку здатності учнів до рефлексії, вміння переходити від однієї соціальної ролі до іншої, занурюючись при цьому у своє соціальне середовище, яке можна інтерпретувати як складну систему соціальних ролей. При цьому певна ідентифікація людини з соціальним оточенням (соціалізація як важливий момент розвитку людини) можлива на основі її ідентифікації з усіма соціальними ролями даного колективу, що впливає з уміння бути виконавцем усіх цих ролей.

Зрозуміло, що ототожнення себе із соціальними ролями колективу означає уміння не тільки виконувати кожну з його ролей, але і переходити від однієї ролі до іншої, що можна назвати “рольовою дифузією”. Для того, щоб при цьому людина не втрачала самоїдентичності (не розчинялася в цих ролях і не зникла як *самоусвідомлююча, самодостатня* сутність), вона має, паралельно з виконанням соціальних ролей, постійно ідентифікувати себе з якоюсь “нейтральною” роллю, що дозволяє людині відчужуватися від самої себе, подивитися на себе (свої соціальні ролі і рольові ситуації) збоку.

У цьому виявляється наріжний аспект людського “Я” – функція трансценденції людського “Я”, розвиток якої ми виявляємо у виховному закладі А. С. Макаренка, де отримав потужний розвиток рольовий статус людини.

Отже, особистість людини виявляє трансцендентну природу, яка реалізується у трьох буттєвих площинах: руху (принцип реінкарнації), простору (принцип Абсолюту), часу (принцип ідеалу). Таким чином, для формування людської особистості та підтримки, відтворення особистісного статусу “Я” як трансцендентної сутності необхідною є опора на три зазначені принципи – реінкарнації, Абсолюту чи ідеалу (надціннісну ідею), як репрезентоване ідеальним чином майбутнє, що постає мотиваційним чинником теперішньої поведінки людини та виявляє волю як надситуативну активність, яка здійснює вплив на теперішнє з майбутнього.

Це розуміння волі й особистості в цілому узгоджується з ідеєю “образу потрібного майбутнього” Н. А. Бернштейна [2], входить у понятійну площину таких категорій, як “внутрішня предетермінація” [7], “випереджене відбиття”, “акцептор дії” П. К. Анохіна [1], відповідає основним аспектам інформаційної теорії П. В. Симонова [14]. Останній називає волю неінерційною сутністю, вільною від принципу класичного детермінізму.

В цілому необхідною умовою формування особистості є розвиток рефлексії майбутнього, розширення рольового репертуару людини, формування ідеалу – ціннісної установки, націленої на майбутнє як на певний ідеальний надситуативний момент існування людини, який здатний мотивувати теперішню її поведінку, коли людина звільняється від уз актуальної даності, а межа між актуальним та потенційним (можливим) зникає. Людське “Я” у даному розумінні є сутністю не тільки актуально-дійсною, але й потенційно-можливою,

ймовірною, що долає принцип класичного однозначно-лінійного детермінізму й оперує діалектико-парадоксальним багатозначним мисленням, здатним до рефлексії, трансценденції, самодостатньої активності, яка впливає із ідеалу, котрий немовби випадає із системи актуальних відношень та зв'язків теперішнього й постає, таким чином, ґрунтом для автономного, самодостатнього, самодетермінованого, самоідентичного, самототожного людського "Я", спроможного до вільних вчинків.

Отже, "Я" є функцією ідеалу, поза дією якого неможливе виявлення як принципу реінкарнації, так і принципу Абсолюту. Таким чином, формування ідеалу як спрямованої на майбутнє системи цінностей (що кристалізують людську особистість) має бути наріжним освітнім пріоритетом.

Вищенаведений аналіз людського "Я" і висновки, що з нього випливають, зумовлюються лінійною (традиційною) науковою парадигмою пізнання світу, що розглядає світ як каузальну єдність взаємодетермінованих взаємозалежних сутностей, які підкоряються принципу лінійної (класичної) причинності, у рамках котрої кожному наслідкові передую певна причина. Звідси й виникає парадокс розвитку, на підставі якого ми зробили висновок про трансцендентну природу людського "Я".

Однак, якщо стояти на позиціях синергетики, науки про нелінійні відкриті системи і принципи саморуху матеріальних форм, то можна вважати, що світ не є цілком детермінованим. Розвиток будь-якої сутності тут виявляє так звані точки біфуркації, зони хаосу, вільні від принципу лінійної причинності.

Таким чином, якщо "Я" принципово вільне від світу, то воно може бути таким і в точці біфуркації як хаотична (спонтанна, інтуїтивна), а тому творча сутність. Творчість, за одним із його новітніх визначень, виявляє явище бісоціації, тобто такої можливості сприйняття й освоєння світу, що переборює принцип асоціативних зв'язків. Крім того, відомий і феномен дипластії – притаманний тільки людині механізм поєднання в одному когнітивному контексті двох моментів, які виключають один одного.

Отже, бути "Я" – значить, бути Абсолютом і Творцем. Таким є нове синергетичне розуміння людського "Я", природа якого виявляє такі синергетичні риси, як спонтанність, творчість, самодетермінація, надситуативність, надлишковість, трансцендентність, парадоксальність.

ВИСНОВКИ

*Біжи від добра – врятуєшся від зла
Турецьке прислів'я*

Визначальним атрибутом, який виявляється під час аналізу людиною світу, є рух. Він є універсальною властивістю буття матерії, її онтологічною універсалією. Однак, незважаючи на розмаїття об'єктів у Всесвіті, що включені у різні форми руху, всі вони виявляють єдине онтологічне підґрунтя у тому своєму прояві, який є загальним для всіх них, а саме, – у фазовому просторі будь-якого руху, зміни, розвитку, що вивчає синергетика.

Розвиток будь-якого предмета виявляє перехідні фази, у яких, власне, і відбувається зміна предмета, що рухається. У цій перехідній граничній фазі, яка у синергетиці отримала назву "детермінованого хаосу", предмет втрачає свою визначеність і немовби "зависає над прірвою", коли, висловлюючись метафорично, старого предмета вже немає, а нового – ще немає.

Аналізуючи цю перехідну, граничну фазу, варто зазначити, що "границя має діалектичний суперечливий характер. У ній буття кінцевого об'єкта немовби зіштовхується з його небуттям. Завдяки її існуванню небуття кінцевого виявляється невід'ємною умовою його буття" [2, 39]. Тут буття стикається з небуттям, завдяки чому ми маємо парадокси границі, які полягають в тому, що "поблизу" границі має місце своєрідне "спотворення" кінцевого об'єкта. Визначеність об'єкта на границі його буття як би "вироджується", у зв'язку з чим виникають труднощі під час опису "граничних ситуацій" [2, 40]. Гранична ситуація як парадоксальна сутність фіксується в контексті поняття "еволюційної середини", чи "перехідної сходинки" від однієї якості до іншої [1, 281–296], яку Аристотель, Гегель та інші філософи називали "середнім терміном" по відношенню до понять, що фіксують витоковий та завершальний якісний стан об'єкта, розвиток якого аналізується.

Саме у сфері цієї невизначеної проміжної граничної фази розвитку предметів вони втрачають свої межі та стають такими, які буттєво взаємопроникають, утворюючи єдність, що отримала назву універсуму.

Таким чином, єдність світу як цілісності, тотальності, очевидно, реалізується на основі перехідної граничної фази будь-якого руху, яка постає своєрідним всезагальним онтологічним знаменником для всіх елементів Всесвіту.

Одночасно ця фаза символізує вихід зміненого предмета (людини) за межі самого себе (що виявляє його трансцендентну позицію) і постає підґрунтям для єдності цього предмета зі своїм оточенням (що виявляє такі характеристики людини, як емпатія, єдність зі світом, суб'єкт-суб'єктна позиція).

Транскрипція двох зазначених вище синергетичних феноменів (трансцендентність та суб'єкт-суб'єктність) в понятійній площині психолого-педагогічної науки спричиняє, при відповідній концептуалізації та філософському осмисленні, до побудови синергетичної парадигми освіти, обрис якої репрезентований у нашому дослідженні.

Трансцендентна позиція людини, що дозволяє їй *рефлексувати, мислити, контролювати й перетворювати себе та своє оточення*, є вираженням сутності людської Особистості (активно-творчої, автономно-самодостатньої сутності), яка постає, на думку багатьох дослідників, однією із наріжних цілей людського розвитку.

Стан єдності зі світом, що досягається тоді, коли людина у процесі своєї життєдіяльності здійснює перетин перехідних фаз, виявляє *емпатію, толерантність, любов, спонтанну творчу активність, суб'єкт-суб'єктну орієнтацію*, тим самим утверджуючи кантівський імператив ставитись до інших людей як до мети, а не до засобу.

Зазначені вище фундаментальні характеристики людини як ключові поняття синергетичної парадигми освіти не тільки відображають головні аспекти новітніх тенденцій її розвитку, але й отримують в нашій монографії певне обґрунтування, яке реалізується у

фокусі теоретичних побудов та репрезентації ілюстративно-фактологічного матеріалу, що підносить теоретичні конструкти на рівень психолого-педагогічних практик, конкретних освітніх методів і систем.

У цілому пояснювальна модель нової парадигми освіти містить у собі мету освіти, шляхи досягнення даної мети, об'єкт освітнього впливу, тобто дитину, учня, студента в сукупності його психофізіологічної структури та онто-, філогенетичної динаміки розгортання цієї структури.

Нова парадигма освіти базується на концепції цілісності (що є основою нової нелінійної синергетичної парадигми) і адресується до людини як цілісної істоти, тобто передбачає гармонійний розвиток двох полярних психофізіологічних аспектів її психіки – емоційного і логічного (підсвідомого і свідомого, правопівкульового та лівопівкульового), приведення їх у стан функціонального синергійного узгодження і вихід на рівень їхнього синтезу – що являє собою мету розвитку людини як єдності Я та не-Я, внутрішнього та зовнішнього. Ця мета реалізується у процесі онто- і філогенетичного розвитку людської особистості, що у стислому вигляді являє собою наступну схему.

Витоково дикує, як і маленька дитина, є переважно емоційними правопівкульовими істотами, що сприймають світ цілісно, багатозначно, синкретично, на рівні релігійно-міфологічного світорозуміння, у рамках якого людина не виокремлює себе із середовища свого існування (яке сакралізується, обожнюється і психізується, тобто, наділяється людськими рисами) як активно-особистісний початок і практично не в змозі подивитися на себе з боку, існуючи у сомнамбулічній реальності сплавлення думки та емоції, відчуття та дії.

Потім єдиний сакральний комплекс людського буття руйнується, відбувається розвиток лівопівкульового індивідуально-особистісного, абстрактно-логічного вольового початку, що дозволяє людині контролювати дійсність, маніпулювати оточенням, сприймаючи його вибірково, послідовно, лінійно, однозначно на рівні науково-прагматичного світорозуміння.

На третьому рівні розвитку *Homo sapiens* інтегрує право- і лівопівкульові стратегії пізнання й освоєння світу, поєднуючи в одній особі дитину і дорослого, художника і мислителя, чоловіче та жіноче...

Завдання нової парадигми освіти полягає, з одного боку, у збереженні та збільшенні потенціалу правопівкульових функцій (що пов'язано з розвитком казково-міфологічного, художньо-метафоричного світогляду), а з іншого, – у розширенні й розвитку можливостей лівопівкульових функцій і у приведенні їх до стану узгодження з правопівкульовими функціями. За цих умов ці дві полярні стратегії пізнання і відображення світу потенціюють одна одну і у стані функціональної інтеграції дають вихід у сферу надсвідомості та творчості, де опукло виявляються такі моменти психічної діяльності людини, як дипластія, парадоксальне мислення, енантіосемія.

Розглянемо *принципові підходи до побудови системи розвитку людини*, тобто обговоримо проблему розвитку здібностей. Здібності – це психофізіологічні і ментальні діяльнісні можливості людини виконувати ту або іншу роботу найбільш ефективно і результативно,

У процес діяльності інтегрований цілісний організм людини у всій його психосоматичній єдності, що передбачає включення в роботу однієї основної і безлічі другорядних функціональних систем (П.К.Анохін), – по суті, усього людського організму.

Найбільш оптимальна концепція для опису процесу діяльності і розвитку людини – концепція функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини і його організму. Ця концепція говорить, що людина (як і Всесвіт у цілому) організований за принципом дихотомії станів симетрії (єдності подоби, цілісності, контитуальності, польові характеристики) і асиметрії (множинності, розходження, дискретності, речовинні характеристики).

Мета еволюції людини і людства – єдність протилежностей ("Істина є єдність протилежностей" – С.Б.Церетелі), що в специфічному вигляді передбачає єдність

правопівкульових і лівопівкульових функцій і вихід у сферу їхньої функціональної узгодженості, синтезу, що дає нову системну якість, яку умовно можна назвати "надсвідомістю" (П.В.Сімонов).

Цей стан означає злиття свідомості і підсвідомості (підсвідомого), довільного й мимовільного, свідомого і автоматичного аспектів діяльності, коли будь-яка думка має викликати відповідні психосоматичні (організменні) реакції, а кожна така реакція повинна, з іншого боку, бути осмислена, усвідомлена: "там, де було Воно, повинне стати Я" (З. Фрейд).

Це означає кристалізацію процесів усвідомлення (самосвідомості, усвідомленості), коли людина, з одного боку, кожен свою дію усвідомлює (попросту – рефлексує цю дію, дивиться на неї з боку, дистанціюється від неї і від себе в процесі діяльності, життєвої активності), а з іншого, – кожна дія може випереджатися уявним представленням цієї дії. По суті, тут має місце процес злиття дії і думки (як це буває в маленьких дітей), інтеграція простору і часу (як це буває в представників древніх цивілізацій).

Процес усвідомлення вириває людину з каузального полону актуальної даності і вона доповнює своє сьогодення, актуально-дійсне існування – потенційним-можливим (у минулому і майбутньому, в уявлюваному і мислимому), віртуальним, уявлюваним модусом буття, коли актуальне і потенційне не просто покладаються як рівнобіжні, а мисляться і відтворюються в одній буттєвій площині. Границі людського буття розширюються до нескінченності в просторі і часі, а звичка з'єднувати думку і дію, свідомість (свідому активність) і психофізіологічний (емоційний, афективно-перцептивний) стан приводить до того, що сама думка про віртуальне робить це віртуальне дійсним як у сфері людського організму (стану автогіпнозу, медитації, усвідомленого сновидіння), так і у зовнішньому середовищі (парапсихологічні феномени).

Таким чином, людина повертається до стану дитини (у якій дія і думка суть єдині), але на більш високому рівні (витку) розвитку, що відповідає діалектичній схемі розвитку: "будь-яке явище, розвиваючись до кінця, перетворюється на свою протилежність; але тому що нове, протилежне першому явищу також, у свою чергу, перетворюється на свою протилежність, те третя фаза розвитку має формальну подібність до першої" (Г. В. Плеханов) [3, 693].

Що ж потрібно робити людині, щоб досягти модусу надсвідомості?

По-перше, практикувати тренінг, суть якого в тім, що кожен дію вона випереджає думкою, передбачає її на рівні рефлексії. Таким чином, розумова, уявлювана дія викликає ідеомоторні реакції в людському організмі, що потім одержують психофізіологічне підкріплення за допомогою реальної дії, яка формує відповідний умовний рефлекс і психологічну установку. Надалі думку людини зможе матеріалізуватися щонайменше на рівні її тілесного буття (у вигляді трансових, так званих змінених станів), і по більшій, – на рівні матеріального оточення, що може виявлятися у вигляді паранормальних феноменів.

"За три тисячі років до нашої ери древні китайці знали і використовували транс у різних формах. Вони практикували особливий вид медицини, заснований на енергетичних уявленнях про людину. Передбачалося, що Ци, первинна енергія, циркулює у всіх універсумі, а також усередині людського тіла. Коли циркуляція відбувається гармонійно, людина здорова. Якщо ж її плин блокується в одному з каналів тіла – меридіанах – виникають неполадки, що можуть привести до функціональних порушень органів і до хвороби. Усе мистецтво китайського лікаря полягало в тім, щоб відновити циркуляцію цього тимчасово заблокованого потоку енергії. Для цього, крім інших способів, він використовував і елементи особливих станів свідомості. Так, у техніці Ци-гун пацієнтові пропонувалося робити повільні гімнастичні рухи. Перед тим як виконати ці рухи, він повинний був їх візуалізувати – думка в цьому випадку передувала дії (дотепер у багатьох езотеричних вченнях основний принцип звучить як "енергія слідує за думкою")." [4, 20-40].

По-друге, людина може використовувати протилежну першій практику. Якщо в першому випадку дія (і відповідний психофізіологічний стан) випереджається думкою, то в другому – думка слідує за цим станом. Тобто, людина концентрує свою увагу (яка виступає "будівельними лісами" думки) на своїх тілесних відчуттях, на своєму тілі. Цим досягається

модус дитини, реакції якої обмежуються тілесними відчуттями. При народженні дитина спочатку сліпа і глуха, її сенсорність сконцентрована на кінестетиці – тілесних відчуттях, що виявляє злиття із зовнішнім середовищем, вірніше, у цьому стані практично не диференціюється, не розрізняється внутрішнє і зовнішнє – як це відбувалося з дитиною в материнській утробі. Цей стан кінестетичної єдності зі світом потім розщеплюється на аудіальний і візуальний канали і субмодальності – розгортається процес асиметрії "лівого" і "правого" принципів організму.

Відомо, що концентрація уваги людини на своїх тілесних відчуттях на тлі розслаблення активізує альфа-ритміку мозку, характерну для стану медитації, у якому півкулі головного мозку функціонально синхронізовані (досягають психофізичної єдності), а внутрішнє і зовнішнє більше не диференціюється.

Таким чином, фокусування уваги на своїх тілесних відчуттях плюс рефлексія цієї дії (спостереження себе з боку) викликає активізацію медитативного стану (єдності "правого" і "лівого" аспектів, свідомості і підсвідомості) – цілі розвитку людини й одночасно найбільш універсальної і довершеної діяльності, діяльності у чистому вигляді, діяльності заради самої діяльності, що тут відчужується від звичайних атрибутів будь-якої діяльності – програми, мети, інструментів, мотиваційних механізмів.

Як у першому, так і в другому випадку – між станом і думкою встановлюються (формується) часові нервові зв'язки, коли будь-який стан людини починає облачатися в одіяння думки (тобто контролюватися), що викликає медитативну, автосугестивну реакцію (злиття думки і соматичного стану), яка відрізняється від сугестії, гіпнозу тим, що тут присутній самоконтроль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО КНИГИ IV

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 1:

1. Аркадин Л. И. Индикатор таланта. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 208 с.
2. Аршинов В., Малый А., Попов П. Медицина в контексте синергетического познания // Московский Синергетический Форум. Январская (1996) встреча. “Устойчивое развитие в изменяющемся мире”. 27–31 января 1996. Тезисы / Под ред. В.И. Аршинова, Е.Н. Князевой. – М., 1996. – С. 31–32.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Изд. ЦОЦ, 1996. – 397 с.
4. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
5. Ионова Е.Н. Вальдорфская педагогика: Генетико-методологические аспекты. – Харьков: Бизнес-Информ., 1997. – 300 с.
6. Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
7. Клепко С. Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм. – Київ-Полтава-Харків: ПОПОПП, 1998. – 360 с.
8. Клепко С. Ф. Методологія пізнання освіти: організувати хаос // Практична філософія. – 2003. – № 1. – С. 183–190.
9. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии. 1997. – № 3. – С. 62–79.
10. Кушнір В. А. . Ідеї постмодернізму в педагогічному процесі // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 7– 10.
11. Кушнір В. А. . Характеристика особливостей освітніх систем // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 4. – С. 83– 91.
12. Максимов С. Д. Современное состояние генетических исследований в психологии // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 3–10.
13. Мартынов А. В. Исповедимый путь. – М.: Прометей, 1990. – 171 с.
14. Лосев А. Ф. Философия, мифология, культура. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
15. Новикова Л. И., Соколовский М. В. “Воспитательное пространство” как открытая система (Педагогики и синергетика) // Общественные науки и современность. – 1998. – №. 1. – С. 132–143.
16. Обухов Я. Л. Символдрама и современный психоанализ. Сборник статей. – Харьков: Регион-инфор, 1999. – 252 с.
17. Спиваковская Л. С. Профилактика детских неврозов: комплексная психологическая коррекция. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 198 с.
18. Тульviste П. Культурно-историческое развитие вербального мышления. – Таллинн: Валкус, 1988. – 342 с.
19. Чудновский В. Э., Юркевич В. С. Одаренность: дар или испытание. – М.: Знание, 1990. – 80 с.
20. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.
21. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989. – 336 с.
22. Щетинин М. П. Объять необъятное. Записки педагога. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
23. Югай Г. А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.
24. Derrida J. Afterward: Toward an Ethic of Discussion // Limited Inc. – Evanston, 1988.

25. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі. У 3-х т. /Груповий переклад із рос. зі звіркою з англ, оригіналом під заг. ред. М.А. Жукалюка. - Київ, УБТ, 2007. – Т.1. – 416 с.; Т. 2. – 376 с. ; Т. 4. – 480 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 2:

1. Адамар Ж. С. Исследование психологии процесса в области математики. – М., 1970.
2. Аладжалова Н. А., Альнольд О. Р. Сверхмедленные потенциалы мозга и регуляция бдительности у интра- и экстравертов: эффекты депривации сна // Психологический журнал, т. 12, № 2, 1991. – С. 51–58.
3. Амонашвили Ш. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск: Университетское, 1990. – 560 с.
4. Ананьев Б. Г. Билатеральное регулирование как механизм поведения // Вопросы психологии, № 5, 1963.– С. 84–96.
5. Балонов Л. Я., Деглин В. Л., Черниговская Т. В. Функциональная асимметрия в организации речевой деятельности // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий.– Л.: Наука, 1985. – С. 99–15.
6. Береговой Я. А. Классно-урочная система или как учиться и учить?// Педагогика толерантности, № 1–2, 1997.– С. 34–78.
7. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека.– М.: Медицина, 1988.
8. Брунер Дж. Психология познания. – М.: Прогресс, 1977.
9. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности. – М., Прогресс, 1990.
10. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998.
11. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987.
12. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980.
13. Готвальд Ф. Т., Ховадьд В. Помоги себе сам. Медитация. – М.: СП Интерэксперт, 1993.
14. Грановская Р. М. Элементы практической психологии. – Л.: Изд. ЛГУ, 1988.
15. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека. – Амстердам – Киев: Изд. АПУ, 1996.
16. Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Асимметрия мозга и асимметрия сознания // Вопросы философии, – № 4, 1993. – С. 129–134.
17. Дружинин В. В., Конторов Д. С. Вопросы военной системотехники. – М., 1976.
18. Зинченко В. П. Образование. Мышление. Культура.– Новое педагогическое мышление.– М.: Педагогика, 1989..
19. Иванов Вяч. Вс. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М.: Сов. Радио, 1978.
20. Игнатенко А. В., Годованец В. А. Азбука экстрасенса.– Луцк: Феномен, 1991.
21. Как построить свое “Я”. Под ред. В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991.
22. Кандыба Д. В. Тайная власть гипноза. – СПб.: Литера, 1998.
23. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994.
24. Карташев В. А. Система систем. Очерки общей теории и методологии. – М.: Прогресс-Академия, 1995.
25. Книжник С. Педагогическая драма // Литературная газета, 1986, 8 янв.
26. Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
27. Красноперов О. В., Панченко А. Л. Соотношения функциональной асимметрии мозга, влияющие на субъективную характеристику сна, и психологические свойства личности // Психологический журнал, т. 12, № 2, 1991. – С. 78–83.

28. Кураев Г. А. Межполушарная асимметрия нейрональной активности мозга кошки // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 75-87.
29. Левицкий В. М., Брандес В. М., Вознюк О. В. Використання концепції функціональної асиметрії мозку у побудові стратегії навчання // Матеріали звітної наукової конференції "Післядипломна освіта педагогічних кадрів. Проблеми розвитку" (31 жовтня - 10 листопада 1996 р.). – К.: УПКСКО, – 1997. – С. 210–212.
30. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981.
31. Ливанов М. Н. К вопросу о памяти // Успехи физиологический наук, т 4, № 1–2. – С. 20.
32. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984.
33. Ляудис В. Я. Структура продуктивного учебного взаимодействия. Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся. – М.: Изд. МГУ, 1980.
34. Милтс А. А. Гармония и дисгармония личности. – М.: Политиздат, 1990.
35. Музыка “левая” и “правая” // Наука и жизнь, № 4, 1985.
36. Неменский Б. М. Пути очеловечивания школы // Новое педагогическое мышление. – М.: Педагогика, 1989.
37. Николаенко Н. Н. Взаимодействие полушарий мозга в процессе восприятия и обозначения цвета // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 47–57; 57–67.
38. Поклитар Е. А., Штеренгерц А. Е. Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимопотенцирующем синергизме сознания и бессознательного // Коменський і педагогічна сучасність (Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції). – Одеса, 1992. – С. 184–186.
39. Психологический словарь. – М.: Педагогика, 1983.
40. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек, № 1, 1996.– С. 30–38.
41. Ротенберг В. С. Адаптивная функция сна. Причины и проявления ее нарушения. – М., 1982.
42. Ротенберг В. С., Коростелева И. С. Методологические подходы к психофизиологическому исследованию эмоционального напряжения // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 234–242.
43. Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В. О доминантности полушарий в восприятии чисел // Физиология человека, № 6, 1978. – С. 971–976.
44. Симонов П. В. Эмоциональный мозг. – М.: Наука, 1981.
45. Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983.
46. Степашин Б. Навчання не самоціль, а розвиток і виховання. Головні проблеми сучасної української школи // Рідна школа, № 3–4, 1997.– С. 40–44.
47. Тубельский А. Школа Щетинина // Комсомольская правда, 1986, 11 янв.
48. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии, № 4, 1993. – С. 89–105.
49. Формирование учебной деятельности студентов (под ред. В.Я. Ляудис). – М.: Изд. МГУ, 1989.
50. Френе С. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1990. – С. 286.
51. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990.
52. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989.
53. Шумилин А. Т. Проблемы теории творчества. – М.: Высшая школа, 1989.
54. Bakan P. Dreaming, REM sleep an the Right Hemisphere // Second Intern. Sleep Res. Congr. – Edinburgh, 1975.
55. Charman D. K. The cerebral hemispheres appear to function differently in artists and scientists // Cortex vol.17, № 3, 1981.– P. 453–458.
56. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.

57. Murphy M., Dobovan S. Contemporary meditation research. – San Francisco, Esalen Institute Press, 1985. – P. 34–40.
58. Robertson G., Lamb R. Neuropsychological Contribution to theories of Part/Whole Organization // Cognitive Psychology, vol. 23, № 2, 1991. – P. 299–310.
59. Russel P. The Brain Book. – N. Y.: Penguin Books, 1979.
60. Zeidel E., Clarke J.M., Suyenobu B. Hemispheric Independence: A Paradigm Case for Cognitive Neuroscience // Neurobiological Foundations of Higher Functions (Eds. A. Scheibel and A. Wechsler). – N. Y.: Guilford, 1990. – P. 301.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 3:

1. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. – М.: Мысль, 1988. – С. 212.
2. Арнольд В. И. Теория катастроф. – М.: МГУ, 1983.
3. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990.
4. Балонов Л. Я., Деглин В. Л. Слух и речь доминантного и недоминантного полушарий. – М., 1976.
5. Бендлер Р., Гриндер Дж. Структура магии. В 2-х томах. – СПб., 1993.
6. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М.: Изд. ЦОЦ, 1996.
7. Большунова Н. Я. Место сказки в дошкольном образовании // Вопросы психологии, № 5, 1995. – С. 39–43.
8. Вейн А. Мозг и творчество // Наука и жизнь. – № 3. – 1983.
9. Виглсуорт М. Ф, Вилли и его друзья. Руководство по созданию метафор для развития у ребенка чувства собственного достоинства – Воронеж: Модек, 1995.
10. Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся (под ред. И. С. Якиманской). – М.: Педагогика, 1989.
11. Гордон Д. Терапевтические метафоры. – СПб.: Белый кролик, 1995.
12. Графинина Н. А. Встреча с Алисой Хантер // Московский психотерапевтический журнал, № 2, 1994. – С. 202–207.
13. Гриндер М. Исправление школьного конвейера. – Нью-Йорк, 1994.
14. Гундерттайло Ю. Д. Особистісна міфологія // Практична психологія та соціальна робота. – № 6–7. – 1998. – С. 11–14.
15. Додонов Б. И. В мире эмоций. – К.: Политиздат, 1987.
16. Дюмулен Г.. История дзен–буддизма. Индия и Китай. – СПб., Орис, 1994.
17. Еременко А. М. Событие бытия, событие сознания, событие текста // Человек. – № 3. – 1995. – С. 36–51.
18. Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М., Изд. АПН РСФСР, 1958.
19. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности // Принцип развития в психологии. – М.: Наука 1978. – С. 254–256.
20. Запорожец А. В., Неверович Я. З. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов // Вопросы психологии, № 6, 1974.
21. Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991.
22. Как построить свое "Я". Под ред. В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991.
23. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994.
24. Кастрюбин Э. М. Трансовые состояния и "поле смысла". – М.: КСП, 1995.
25. Кликс Ф. Пробуждающееся мышления. – М.: Прогресс, 1983.
26. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.
27. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или "знание до познания" // Природа. – № 11. – 1991. – С. 70–75.

28. Кудрявцев В. Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психологический журнал, т. 18, № 1, 1997. – С. 16–30.
29. Лихачев Д. С. Текстология. – М., Л., 1964.
30. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культуры: язык культуры и проблемы переводимости. – М., 1987.
31. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М., 1970.
32. Мифологический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1991.
33. Михайлов А. В. Йохан Хейзинга в историографии культуры // Хейзинга И. Осень средневековья. – М.: Наука, 1988.
34. Мухина В. С. Этнопсихология: настоящее и будущее // Психологический журнал, т. 15, № 3, 1994. – С. 42–49.
35. Налимов В. В. О возможности метафорического использования математических представлений в психологии // Психологический журнал, т. 2, № 3, 1981. – С. 39–47.
36. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – С. 173.
37. Павленко А. П. Бытие у своего порога // Человек. – № 5, 1993. – С. 21–48.
38. Педагогіка толерантності. – № 1–2. –1997. – С. 124–125.
39. Пезешкиан Н. Новая модель лечения психосоматических нарушений: позитивная психотерапия во врачебной практике // Психологический журнал, т. 12, № 6, 1991. – С. 108–115.
40. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд. ЛГУ, 1986.
41. Пропп В. Я. Морфология сказки. – М., 1969.
42. Пуселик Ф., Льюис Б. Магия нейролингвистического программирования без тайн. – СПб., 1995.
43. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек. – № 1, 1996. – С. 30–38.
44. Родари Дж. Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй. – М., 1978.
45. Спарк М. Начальные навыки эриксоновского гипноза. – Новосибирск, 1991.
46. Стеблин-Каменский М. И. Миф. – М., 1976.
47. Сухомлинский В. А. Разговор с молодым директором школы. – М., 1973.
48. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М.: Изд. МГУ, 1984.
49. Томпсон Дж. Неустойчивости и катастрофы в науке и технике. – М.: Мир, 1985.
50. Тульчинский Г. Л. О логическом учении Льюиса Керрола // Философские науки. – № 3. – 1979. – С. 97–103.
51. Фесюкова Л. Б. Воспитание сказкой. – Харьков: Фолио, 1996.
52. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
53. Церетели С. Б. К ленинскому пониманию диалектической природы истины // Вопросы философии. – № 4. – 1960.
54. Чуковский К. И. От двух до пяти. – М.: Сов. Россия, 1958, гл. 4.
55. Шустер Г. Дереминированный хаос. – М.: Мир, 1988.
56. Fromm E. The forgotten language: An introduction to the understanding of dreams, fairy tales and myths. – N. Y., 1951.
57. Huizinga I. Homo ludens: A study of play element in culture. – L.: Viking Press, 1955.
58. Huizinga I. Im Schatten von Morgen: Eine Diagnose des kulturellen Leidens unserer Zeit. – Zurich: Gotthelf-Verlag, 1936.
59. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 4:

1. Галузяк В., Сметанський М. А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський: дві парадигми виховання // Вісник Луганськ. пед.-ту. – 2000. – № 7(27).
2. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 358.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 5:

1. Перспективні освітні технології: Наук.-метод. посібник /За ред. Г. С. Сазоненко. – К.: Гопак, 2000. – 560 с.
2. Педагогічні технології: Навч. посібн./О. С. Падалка, А. С. Насімчук, І. О. Смолюк, О. Т. Шпак. – К.: Українська енциклопедія, 1995. – 256 с.
3. Reiff J. What research says to the teacher: Learning styles. – Washington, DC: National Education Association, 1992.
4. Shumin Kang. Learning Styles: Implications ESL/EFL Instruction // Forum, 1999, V. 34, N. 4 – P. 6–11
5. Williams L. Teaching for the two-sided brain. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1983.
6. Levy J. Research synthesis on right and left hemispheres: We think with both sides of the brain // Educational Leadership, 1996, N. 40 – P. 66–71.
7. Немчин Е. А. Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1983.
8. Kinsella K. Designing group work that supports and enhances diverse classroom work styles. TESOL Journal 1996, V. 6, N. 1. – P. 24–31.
9. Johnson S. W., Johnson R. T. Cooperation and competition: Theory and research. – Edina, MN: Interaction Book Company, 1989.
10. Амонашвили Ш. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск: Университетское, 1990. – 560 с.
11. Лобок А. М. Антропология мифа. - М.: Academia, 1996.
12. Лобок А. Вероятностное образование: екатеринбургский вариант // Школьные технологии. -1997. - №3. – С. 12–24.
13. Лобок А. Вероятностное образование // Народное образование. - 1995. - № 10, 1996. - №1.
14. Лобок А. Детская жизнь в стихотворном размере // Первое сентября. - 1995. - № 57.
15. Овакимян Ю.О. Опыт применения вероятностной модели обучения // Педагогика. - 1993. - № 2.
16. Пакулина Н. Безошибочные блуждания (страсти по Александру) // Начальная школа. – 1994. – № 17. – С. 1-8.
17. Murphy M., Donovan S. Contemporary meditation research. – San Francisco, Esalen Institute Press, 1985. – P. 34–40.
18. Левченко Т. И. Современные дидактические концепции в образовании. – К.: МАУП, 1995. – 168 с.
19. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как ее создать: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1991. – 176 с.
20. Ротенберг В.С., Бондаренко С.М. Мозг. Обучение. Здоровье: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. – 239 с.:
21. Глассер У. Школы без неудачников / Общ. ред. и предисл. В.Я. Пилиповского.— М.: Прогресс, 1991. – 184 с.
22. Щуркова Н.Е., Питюков В.Ю., Савченко А.П., Осшюва Е.А. Новые технологии воспитательного процесса. — М.: Новая школа, 1993. – 112 с.

23. Крупенин А.Л., Кроха И.М. Эффективный учитель. Практическая психология для педагогов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 480 с.
24. Демакова И.Д. С верою в ученика: Особенности воспитат. работы клас. руководителя: Кн. для учителя: Из опыта работы. — М.: Просвещение, 1989. — 207 с.
25. Кондратенко А.Е. Труд и талант учителя: Встречи. Факты. Мысли: Кн. для учителя. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1989. — 208 с.
26. Черных А.С. Открыть человека. — М.: Просвещение, 1991. – 208 с.
27. Львова Ю.Л. Педагогические этюды: Кн. для учителя. – М.: Просвещение; 1990. — 63 с.
28. Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Просвещение, 1972. — 215 с.
29. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 200 с.
30. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков. – М.: Медицина, 1988. – 247 с.
31. Селевко. Г.К. Образовательные технологии: Учебное пособие. – М. – Народное образование, 1998. – 256 с.
32. Губенко О. В. Феномен інтуїції та інтелектуальної творчості // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 7. – С. 10–14.
33. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека.– М.: Медицина, 1988. – 288 с.
34. Крючков Г. Гуманістичний підхід у навчанні іноземних мов // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2003. – № 1. – С. 6–10.
35. Лозанов Г. Суггестология,– София, 1971.
36. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам.– М., 1982.
37. Шехтер И. Ю. Подход к обучению языку // Актуальные проблемы учебного процесса.– М., 1973.
38. Гегечкори Л. Ш. Системный подход к обучению языкам взрослых // Методы интенсивного обучения иностранным языкам.– М., 1979.– Вып 5 -С. 63-73.
39. Магазанник В. Д. Структурирование информации человеком при принятии решения // Психологический журнал, т.18, № 1, 1997. – С. 90–102.
40. Ховланд К. Научение и сохранение заученого у человека // Экспериментальная психология /под ред. С. Свивенсона/, т. 2. – М.: Изд. Ин. лит, 1963. – С. 154.
41. Петрусинский В. В. Суггестопсихологический интегральный метод ускоренного обучения // Методы интенсивного обучения иностранным языкам» -М., 1977.- Вып. 3.- С. 11-12.
42. Плесневич А. С. Теоретические основы ускоренного курса обучения английскому языку по методике «погружение» // Методы интенсивного обучения иностранным языкам.– М., 1977.– Вып. 3.– С. 142–148.
43. Мельник С. И. Некоторые проблемы гипнопедии в связи с интенсификацией процесса обучения иностранным языкам // Лингвистика и методика в высшей школе.– М., 1967.– С. 194–202.
44. Шварц. И. Е. Экспериментальная разработка основ релаксации // Методы интенсивного обучения иностранным языкам.– М., 1977,– Вып. Д -С. 63-71.
45. Бурденюк Г. М., Миркман И. Я., Рабичев Л. Я., Освальд М. Г., Лосятинский В. А. Из опыта применения ритмопедии для интенсификации процесса обучения иностранным языкам. // Методы интенсивного обучения иностранным языкам.– М., 1977,– Вып. 3.– С. 162–168.
46. Knibbler W. A closer .book at Suggestopedia and the Silent Way // Journal of the Society for Accelerative Learning and Teaching.– 1982.– № 7/4 - P. 330-340.
47. Lantolf J. Silent Way in a university setting: An applied research report // The Canadian Modern Language Review.– 1986.– 43/1,– P. 34–58.

48. Knibbeler W. The Explorative Creative Way. Implementation of a Humanistic Language Teaching Model.– Tubingen: Gunter Narr Verlag, 1989.
49. Grosjean V. En quoi le community language learning est une approche nouvelle? // Knibbeler W. and Bernards M. New Approaches in Foreign Language Methodology; Proceedings of the 15th AIMAV Colloquium, Nijmegen / Bruxelles: Department of Applied Linguistics / AIMAV.- 1984.- P. 113-118.

ЛИТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 6:

1. Ионова Е.Н. Вальдорфская педагогика: Генетико-методологические аспекты. – Харьков: Бизнес-Информ., 1997. – 300 с.
2. Аркадин Л. И. Индикатор таланта. – М.: Молодая гвардия, 1968. – 208 с.
3. Зайцев В. В., Зимичев А. М. Проблемы развития акмеологического образования // Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – С. 53–106
4. Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). - СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – 268 с.
5. Реан А. А. Акмеология личности Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). - СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. - С. 118-136.
6. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
7. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
8. Бардин К. В. Многомерность ощущений и ее использование наблюдателем // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 55–60.

ЛИТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 7.

1. Гроф С. Путешествие в поисках себя. – М., 1994.
2. Князева Т. С. Роль кратковременной памяти в механизме мнемического поиска // Психологический журнал. – Т. 14, – 1993. – № 4. – С. 57–69.
3. Петров А. Ключ к сверхсознанию. – М.: Культура, 1999.
4. Тамбиев А. Э., Медведев С. Д., Тепина М. В. ЭЭГ–корреляты переключения сенсорного внимания // Психологический журнал, т.14. – 1993. – № 6.– С. 65–70.
5. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование /Анализ и комментарии О.Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995.
6. Bateson G. Steps to An Ecology of Mind. - N. Y.: Ballantine Books, 1972.
7. Bell J. On the Problem of Hidden Variables and Quantum Psysics // Review of Modern Psysics, 38, 447, 1966.
8. Bohm D. Wholeness and the Implicate Order. - London: Routledge & Regal Paul, 1980.
9. Capra F. The Tao of Physics. - Berkeley, CA: Shanbhala Publications, 1975.
10. Davies P. P. Gos and the New Physics. - N. Y.: Simon and Schuster, 1983.
11. Lovelock J. Gaia: A New Look at Life on Earth. - N. Y.: Oxford UniverwityPress, 1979.
12. Maturana H. R. and Valera F. J. Autopoiesis and Cognition. London, Boston, Dortrecht: D. Reidel Publising Co., 1980.

13. Pribram K. Holonomy and Structure in the Organization of Perception. Images, Perception and Knowledge (J. M. Nickolas, ed.) Dordrecht: Reidel Publishing Co., 1977.
14. Prigogine I., Stengers I. Order Out of Chaos: Man's Dialogue with Nature. - N. Y.: Bantam Books, 1984.
15. Roszak T. Person/Planet. - N. Y.: Doubleday Anchor Books, 1978.
16. Russell P. The Global Brain: Speculations on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness. - Los Angeles, CA: J. P. Tarcher, 1983.
17. Sheldrake R.A. New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation. - Los Angeles, Cal.: J.P. Tarcher, 1981.
18. Valera F. J. Principles of Biological Autonomy. - N. Y.: Elsevier Publ. Company, 1979.
19. Wilber K. The Spectrum of Consciousness. - Wheaton, IL: The Theosophical Publ. House., 1977.
20. Young A. The Reflexive Universe: Evolution of Consciousness.- N. Y.: Delacorte Press, 1976.

ЛИТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 8:

1. Балашов Ю. В. Антропные аргументы в современной космологии // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 117–127.
2. Диалектическое противоречие. – М., Политиздат, 1979. – 343 с.
3. Налимов В. В. Возможно ли учение о человеке в единой теории знания // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 82–91.
4. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 89–105.
5. Murphy M., Donovan S. Contemporary meditation research. – San Francisco, Esalen Institute Press, 1985. – 234 p.
6. Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Асимметрия мозга и асимметрия сознания // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 129–134.
7. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988. – 288 с.
8. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980. – 151 с.
9. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
10. Charman D. K. The cerebral hemispheres appear to function differently in artists and scientists // Cortex vol.17, № 3, 1981.– P. 453–458.
11. Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В. О доминантности полушарий в восприятии чисел // Физиология человека. – 1978. – № 6. – С. 971–976.
12. Анисимов А. В. Информатика. Творчество. Рекурсия. – К.: Наукова думка, 1988. – 224 с.
13. Руткевич А. М. От Фрейда к Хайдеггеру. – М.: Политиздат, 1985. – С. 69.
14. Юдакин А. П. Развитие структуры предложения в связи с развитием структуры мысли. – М.: Наука, 1984. – С. 17.
15. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд. МГУ, 1980. – 128 с.
16. Журавлев А. П. Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1981. – 176 с.
17. Журавлев А. П., Павлюк И. А. Язык и компьютер. – С.: Просвещение, 1989. – 159 с.
18. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. – М.: Прогресс, 1988. – 464 с.
19. Маслова Н. В. Ноосферное образование. – М.: Инст. Хододинамики, 2002. – 338 с.
20. Острандер Ш., Шрёдер Л., Острандер Н. Суперобучение. – Минск: ООО "Попурри", 2000. – 528 с.
21. Гурвич А. Г. Теория биологического поля. – М.: Госиздат, 1944. – 155 с.

22. Sheldrake R.A. *New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation*. – Los Angeles, Cal.: J.P. Tarcher, 1981.
23. Фомин Ю. А. Реальность невероятного. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
24. Дубров А. П. Биогравитация // Материалы конференции по психотронике. – Прага, 1973. – 234 с.
25. Дубров А. П., Пушкин В. Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Совамино, 1990. – 280 с.
26. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 89–105.
27. John R., Dunne D. *Margins of reality: The role of consciousness in the physical world*. – Dan Diego; etc.: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1987. – 415 p.
28. Вулф В. Холдинамика. Как управлять внутренней силой – М.: Инст. Хододинамики, 1995. – 340 с.
29. Дмитриевский И. М. Магнитно-резонансный механизм слабых взаимодействий и возможности его использования при анализе загадочных явлений природы /Ноосферное сознание. – Хабаровск, 1998. – 348 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 9:

1. Острандер Ш., Шрёдер Л., Острандер Н. Суперобучение. – Минск: ООО "Попурри", 2000. – 528 с.
2. Лозанов Г. Сущность, история и экспериментальные перспективы суггестопедической системы при обучении иностранным языкам // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. – М.: Изд. МГПИИЯ им. М.Тереза. – Вып. 3, 1977.
3. Голмен Д. Многообразие медитативного опыта. – К.: София, 1993. – 137 с.
4. Гриндер М. Исправление школьного конвеера. – Нью-Йорк, 1994. – 195 с.
5. Гурвич А. Г. Теория биологического поля. – М.: Госиздат, 1944. – 155 с.
6. Sheldrake R.A. *New Science of Life: The Hypothesis of Formative Causation*. – Los Angeles, Cal.: J.P. Tarcher, 1981.
7. Гроф С. За пределами мозга.– М.: Соцветие, 1992. – 336 с.
8. Ромен А. Е. О некоторых аспектах биоэнергетики // Некоторые вопросы биодинамики и биоэнергетики организма в норме и патологии, биостимуляция лазерным излучением. – Алма-Ата, 1972.– С. 47.
9. Преображенский Б. В. Телеология и каузальная феноменология в познании морфологии живого // Вопросы философии. – 1983. – № 4. – С. 76–86.
10. Диноил С. Курс развития скрытых душевных сил человека (физическое и нравственное возрождение). – К.: REFL-book (Преса України), 1993. – 260 с.
11. Bohm D. *Wholeness and the Implicate order*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1980. – 220 p.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 10:

1. Шерток Л. Гипноз. – М.: Медицина, 1992. – С. 24–63.
2. Кабардов М. К., Арцишевская Е. В. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенции // Вопросы психологи. – 1996. – № 1. – С. 34–50.
3. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и "поле смысла". – М.: Изд. КСП, 1995.
4. Морозов В. П. Исследование способности человека к восприятию инверсированной во времени речи // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 61–68.
5. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М., Медицина, 1988.
6. Херсонский Б. Г. Зигмунд Фрейд. Автобиография бессознательного// Фрейд З. Толкование сновидений. – Киев: Здоровье, 1991. – С. 5–24.
7. Семинар с доктором медицины Милтоном Г. Эриксоном (Уроки гипноза). – М.: Класс, 1994. (336 с.)

8. Спаркс М. Начальные навыки эриксоновского гипноза.— Новосибирск: Имидж-контакт, 1991. (80 с.); Воронеж, 1995. — 80 с.
9. Эриксон М. Мой голос останется с вами. — СПб., 1995. — 256 с.
10. Эриксон М., Росси Э. Человек из февраля М., Класс, 1995. — 256 с.
11. Андреас К., Андреас С. Измените свое мышление — и воспользуйтесь результатами. Новейшие субмодальные вмешательства НЛП. — СПб, 1994. — 237 с.
12. Ллойд Линда, Гриндер Майкл. Школьная магия. Исправление школьного конвейера. Серия "НЛП в педагогике". — М., 1994. — 195 с.
13. Бендлер Р., Гриндер Дж. Структура магии. В 2-х томах. — СПб., 1993. — Т. 1. — 174 с.; т. 2. — 225 с.
14. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование / Анализ и комментарии О. Ксендзюк. — Одесса: Хаджибей, 1995. — 352 с.
15. Лозанов Г. Сущность, история и экспериментальные перспективы суггестопедической системы при обучении иностранным языкам // Методы интенсивного обучения иностранным языкам. — М.: Изд. МГПИИЯ им. М.Тереза. — Вып. 3, 1977.
16. Психологические проблемы космических полетов. — М., 1979. — С. 35.
17. Пальчевський С.С. Елементи суггестопедичного навчання в курсі "Природа рідного краю" у 3-му (2-му) класі." - Р: Рівненське обласне відділення Педагогічного товариства України, 1996. - 40с.
18. Пальчевський С. С. Суггестопедagogіка. - Р.: Рівненський державний гуманітарний університет, 2002. - 393 с.
19. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; За заг. ред. О. М. Пехоти. — К.: А.С.К., 2001. — 256 с.
20. Игнатенко А. В. Как стать феноменом. — К., 1991. — 124 с.
21. Игнатенко А. В., Годованец В. А. Азбука экстрасенса.— Луцк: Феномен, 1991. — 96 с.
22. Бехтерев В. М. Гипноз. — Донецк: Сталкер, 2000. — 384 с.
23. Бехтерев В. М. Гипноз, внушение и психотерапия и их лебечное значение // Бехтерев В. М. Гипноз. — Донецк:
24. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. — СПб.: Риккер, 1909.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 11.

1. Анчел Е. Мифы потрясенного сознания. — М.: Политиздат, 1979. — С. 6. (176 с.)
2. Аронов Р. А. Квантовый парадокс Зенона // Природа, № 12, 1992. — С. 76.
3. Аронов Р. А. К проблеме вездесущности сознания // Вопросы философии, № 3, 1995. — С. 182–186.
4. Бакулин Б. С. Философское введение в христианскую апологетику // Символ, № 22, 1989.
5. Баткин Л. М. Два способа изучить историю культуры // Вопросы философии, № 12, 1982. — С. 111–114.
6. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 349. (424 с.)
7. Бендлер Р., Гриндер Дж. Структура магии. В 2-х томах. — СПб., 1993. — Т. 1. — 174 с.; т. 2. — 225 с.
8. Береговой Г. Т. Роль человеческого фактора в космических полетах // Психологические проблемы космических полетов. — М., 1979. — С. 17 – 24.
9. Береговой. Г. Т. Угол атаки. — М., 1971. — С. 6.
10. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. — М.: Медицина, 1988. — С.140 и сл.
11. Браун К–Х. Критика фрейд-марксизма. — М.: Прогресс, 1982. — С. 67–74, 205. (270 с.)
12. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности. — М.: Прогресс, 1990. — С. 35. (192 с.)

13. Выготский Л. С. Психология искусства. – М., 1968.
14. Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н. Неврозы у детей и их лечение. – М.: Медицина, 1977.
15. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980.
16. Гроф С. Путешествие в поисках себя. – М., 1994. (342 с.)
17. Дубров А. П., Пушкин В. Н. Парапсихология и современное естествознание. – М.: Соваминко, 1990. – С. 61–63.
18. Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека. – Новосибирск: Наука, 1991. – С.214–215.
19. Кандыба Д. В. Тайная власть гипноза. – СПб.: Литера, 1998.– 415 с.
20. Кацуки С. Практика дзен. Железная Флейта. 100 коанов дзена. – Киев: Рефл-бук, 1993. (336 с.)
21. Клеман О. Истоки. Богословие отцов Древней Церкви (Тексты и комментарии). – М.: Путь, 1994.
22. Красноперов О. В., Панченко А. Л. Соотношения функциональной асимметрии мозга, влияющие на субъективную характеристику сна, и психологические свойства личности // Психологический журнал, т. 12, № 2, 1991. – С. 78–83.
23. Лаберж С. Осознанное сновидение. – К.: София, 1996.
24. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. – М.: Политиздат, 1989.
25. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. – М.: Изд. МГУ, 1974.
26. Мишин Г. И. Отрицательные эмоции и их преодоление. – М.: Медицина, 1984. – С. 27. (80 с.)
27. Немчин Е. А. Состояния нервно-психического напряжения. – Л.: Изд. ЛГУ, 1983.
28. Поляков Л. В. Понимание и творчество // Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991.
29. Проблемы изучения информационно-энергетических процессов в природе (тез. докл.) – К., 1991.
30. Роль среды и наследственность в формировании индивидуальности человека /Под ред. И.В. Равич-Щербо/. – М.: Педагогика, 1988.
31. Ротенберг В. С. Адаптивная функция сна. Причины и проявления ее нарушения. – М., 1982.
32. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация. – М.: Наука, 1984.
33. Селиванов В. И., Гаврилина С. А. Взаимосвязь воли и самоконтроля в учебной деятельности студентов // Психологический журнал, т. 12, № 5, 1991, с. 44–50.
34. Соболев К. И. Философские принципы психоаналитической теории З. Фрейда. – М., 1969.
35. Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983. (256 с.)
36. Тихомиров О. К. Психология мышления. – М.: Изд. МГУ, 1984. – С. 229.
37. Торчинов Е. А. О психологических аспектах учения Праджняпарамиты // Психологические аспекты буддизма. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 47–69.
38. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – № 4. – 1993. – С. 92–95.
39. Физиология нервной системы. – М., 1952. – С. 199.
40. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
41. Хемфрейс К. Концентрация и медитация.– К., 1994.
42. Херсонский Б. Г. Зигмунд Фрейд. Автобиография бессознательного // Фрейд З. Толкование сновидений. – Киев: Здоровье, 1991. – С. 23–24.
43. Цехмистро И.З. Холистическая философия науки: Учебное пособие. – Сумы: Изд. "Университетская книга", 2002. – 364 с.

44. Швырев В. С. Понимание в структуре научного сознания // Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991.
45. Энциклопедия мистицизма. – СПб.: Литера, 1996.
46. Юдин Б. Г. Понимание и эксперимент в естествознании // Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991.
47. Ядзовский В. И. и др. Первые космические полеты человека. – М., 1962.
48. Conze E. Buddhist Wisdom Books: The Diamond Sutra. The Heart Sutra. L., 1970.
49. Dallet J. Theories of dream function // Psychological Bulletin, 6, 1973. – P. 408–416.
50. Diamond J. Behavioral Kinesiology. – N. Y.: Harper and Row, 1979.
51. Evans-Wentz W. Y. (ed). The Yoga of the Dream State. – N. Y.: Julian Press, 1964. – P. 221.
52. Frankl V. The Unheard Cry for Meaning. N.Y.: Simon and Schuster, 1978.
53. Greenberg R., Pearlman C. Cutting the REM nerve: An approach to the adaptive role of REM sleep // Perspectives in Biology and Medicine, 17, 1974. – P. 523–521.
54. Hobson J. A., McCarley R. W. The brain as a dream-state generator: An activation-synthesis hypothesis of the dream process // American Journal of Psychiatry, 134, 1977. – P. 1334–1248.
55. Laing R. D. The Politics of Experience. – N. Y.: Ballantine, 1968.
56. Laing R. D. The Voice of Experience. – N. Y.: Pantheon, 1982.
57. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. N. Y.: Penguin Books, 1976, p. 111–120.
58. Murphy V., Donovan S. Contemporary meditation research. San Francisco: Esalen Institute Press, 1985.
59. Sagan C. The Dragons of Eden. – N. Y.: Random House, 1977.
60. Sparrow G. S. Lucid dreaming: the dawning of the clear light. – Virginia Beach: ARE Press, 1976. – P. 26–27.
61. Tulku T. Openness Mind. – Berkley: Dharma Publishing, 1978. – P. 74–77.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 12:

1. Бейтс У. Г. Улучшение зрения без очков по методу Бейтса. – М.: Де-факто, 1991.
2. Верещагин Д. С. Становление: Система дальнейшего энерго-информационного развития, II ступень. – СПб.: Нейский проспект, 2000. – 188 с.
3. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998.
4. Гулыга А. В. Космическая ответственность духа // Наука и религия. – 1989. – № 8. – С. 32–34.
5. Гурангов В. А., Долохов В. А. Курс начинающего волшебника: учебник везения. – СПб.: Питер, 2000.
6. Жигаринцев В. В. Жизнь без границ. – СПб.: ООО “Золотой век”, ООО “Диамант”, 2000. – 736 с.
7. Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991.
8. Козлов Н. И. Истинная правда, или Учебник для психолога по жизни. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 480 с.
9. Козлов Н. И. Как относиться к себе и людям, или Практическая психология на каждый день. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 336 с.
10. Козлов Н. И. Философские сказки для обдумывания житья, или Веселая книга о свободе и нравственности. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2000. – 432 с.
11. Лаберж С. Практика осознанного сновидения. – К.: София, 1996.
12. Литература древнего Востока. Тексты. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 352 с.
13. Манн Т. Собрание сочинений в 10-ти томах. – М.: Худ. лит, 1960. – Т. 5.

14. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Изд. МГУ, 1989. – 216 с.
15. Поклитар Е. А., Штеренгерц А. Е. Сенсуализм Коменского в контексте современного учения о взаимопотенцирующем синергизме сознания и бессознательного // Коменський і педагогічна сучасність (Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції). – Одеса, 1992. – С. 184–186.
16. Стеблин-Каменский М. И. Миф. – М.: Наука, 1976.
17. Таранов П. С. Управление без тайн. – Донецк: Сталкер, 1997.
18. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т. 1. – М.: Мысль, 1993.
19. Cousins N. Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient. – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979
20. Dunbar H. F. Psychosomatic Diagnosis. – N. Y.: Hoeber, 1943
21. Elander J., West R., French D. Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings. // Psychological Bullitine by American Psychological Association, vol. 113 (March, 1993).– P. 279–294
22. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 13:

1. Вайннцвайг П. Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 1990.
2. Таранов П. С. Управление без тайн. – Донецк: Сталкер, 1997.
3. Dunbar H. F. Psychosomatic Diagnosis. – N. Y.: Hoeber, 1943.
4. Cousins N. Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient. – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979.
5. Elander J., West R., French D. Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings. // Psychological Bullitine by American Psychological Association, vol. 113 (March, 1993).– P. 279–294
6. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.
7. Лаберж С. Практика осознанного сновидения. – К.: София, 1996.
8. Давыдовский И. В. Приспособительные процессы в патологии // Вестник АМН СССР. – 1962. – № 4. – С. 27–37.
9. Казначеев В. П., Спирин Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991.
10. Laing R. D. The Politics of Experience. – N. Y.: Ballantine, 1968.
11. Laing R. D. The Voice of Experience. – N. Y.: Pantheon, 1982.
12. Гогоулан М. С. Попрощайтесь с болезнями. Опыт собственного излечения по системе Ниши. – Минск: Мыжд. кн. дом., 1996.
13. Черняк Ю. А. Простота сложного. – М.: Знание, 1975.
14. Эшби У. Несколько замечаний // Общая теория систем. – М.: Мир, 1966. – С. 164–179.
15. Бейтс У. Г. Улучшение зрения без очков по методу Бейтса. Корбетт М. Д. Как приобрести хорошее зрение без очков. – М.: Де-факто, 1991.
16. Свядош А. М. Неврозы. – М.: Медицина, 1982.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
18. Уилсон Р. А. Квантовая психология. – К.: Янус, София, 1999.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 14:

1. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
2. Головаха Е. Н., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции. – М., 1996.

4. Горбовский А. А., Семенов Ю. С. Забытые страницы истории. – М.: Мысль, 1988.
5. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер Ком, 1999.
6. Раппопорт А. Системный подход в психологии // Психологический журнал, т. 15, № 3, 1994. – С. 3–16.
7. Гозман Л. Я, Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд. МГУ, 1987. – 176 с.
8. Шрейдер Ю. А. Ритуальное поведение и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979. – С. 54–116.
9. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование / Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995.
10. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека. – Амстердам – Киев: Изд. АПУ, 1996.
11. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек, № 1, 1996. – С. 30–38.
12. Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983.
13. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и “поле смысла”. – М.: КСП, 1995.
14. Морозов В. П. Исследование способности человека к восприятию инверсированной во времени речи // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 61–68.
15. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988.
16. Херсонский Б. Г. Зигмунд Фрейд. Автобиография бессознательного // Фрейд З. Толкование сновидений. – Киев: Здоровья, 1991. – С. 23–24.
17. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987.
18. Николаенко Н. Н. Взаимодействие полушарий мозга в процессе восприятия и обозначения цвета // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 47–57; 57–67.
19. Балонов Л. Я., Деглин В. Л., Черниговская Т. В. Функциональная асимметрия в организации речевой деятельности // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 99–15.
20. Charman D. K. The cerebral hemispheres appear to function differently in artists and scientists // Cortex vol.17, № 3, 1981. – P. 453–458.
21. Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В. О доминантности полушарий в восприятии чисел // Физиология человека, № 6, 1978. – С. 971–976.
22. Музыка “левая” и “правая” // Наука и жизнь. – 1985. – №4. – С. 25.
23. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984..
24. Левицкий В. В. Семантика и фонетика. – Черновцы: Изд. ЧГУ, 1973.
25. Sapir E. A Study in Phonetic Symbolism // Journal Exp. Psychol, N. 12, 1929. – P. 225–239.
26. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. – М.: Наука, 1974. – С. 46–47.
27. Журавлев А. П. Фонетическое значение. – Л.: Изд. ЛГУ, 1974.
28. Журавлев А. П. Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1981..
29. Воронин С. В. Основы фоносемантики. – Л.: Изд. ЛГУ, 1982.
30. Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании: (Очерки и извлечения). – Л.: Изд. ЛГУ, 1990.
31. Иванова-Лукьянова Г. Н. О восприятии звуков // Развитие фонетики современного русского языка. – М.: Наука. 1966. – С. 136 –143.
32. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Язык творческого бессознательного. – М.: КСП+, 1999.
33. Бессер-Зигмунд К. Магические слова. – СПб., 1996.
34. Артёмьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд. МГУ, 1980. –
35. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. – М.: Прогресс, 1988.
36. Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.: Изд. МГУ, 1979.
37. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980.

38. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.
39. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 357 с.
40. Phillips D. P. Suicide, motor vehicle fatalities, and the mass media: Evidence toward a theory of suggestion // *American Journal of Sociology*, 84, 1979. – P. 1150–1174.
41. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
42. Гурангов В. А., Долохов В. А. Курс начинающего волшебника: учебник везения. – Спб.: Питер, 2000.
43. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины. 1989.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 15:

1. Анохин П. К. Избранные труды. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
2. Анцыферова Л. Н. Психология формирования и развития личности // *Человек в системе наук*. – М.: Наука, 1989. – С. 426–434.
3. Бердяев Н. А. Самопознание. – М.: Дзв, 1990. – 336 с.
4. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988. – 288 с.
5. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
6. Гегель Г. Сочинения. – М.: Изд. АН СССР, 1932–1958. – Т. 5. – 346 с.
7. Гейзенберг В. Физика и философия: часть и целое. – М.: Наука, 1989. – 400 с.
8. Говорун Т. В., Кікінежді О.М. Стаття та сексуальність: психологічний ракурс. Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 436 с.
9. Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 207 с.
10. Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. – М.: Искусство, 1975. – 230 с.
11. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994. – 304 с.
12. Клеман О. Истоки. Богословие отцов Древней Церкви. Тексты и комментарии. – М.: Путь, 1994. – 384 с.
13. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989. – 336 с.
14. Наан Г. И. Симметрическая вселенная (доклад на Астрономическом совете АН СССР 29 января 1964 г.)// *Тартуская астрономическая обсерватория. Публикации*. – Тарту, 1966. – Т. 56, с. 431–433.
15. Обухов В. Л. Сущность триадической формы закона отрицания отрицания // *Диалектика отрицания отрицания*. – М.: Политиздат, 1983. – С. 44–58.
16. Психологический словарь. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
17. Сатпрем Шри Ауробиндо или путешествие сознания. – Л.: Изд. ЛГУ, 1989. – 334 с.
18. Секретан Ш. Цивилизация и вера. – М., 1900. – 388 с.
19. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
20. Тульвисте П. Культурно-историческое развитие вербального мышления. – Таллинн: Валкус, 1988. – 342 с.
21. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // *Вопросы философии*. – 1993. – № 4. – С. 89–105.
22. Церетели С. Б. Диалектическая логика. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – 468 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 16:

1. Атфилд Р. Этика экологической ответственности // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 203–257.
2. Будков В. А. Некоторые аспекты взаимосвязи экологии души и творчества с ноосферными процессами // Ноосферные взаимодействия и синергетика. – Восьмой Региональный семинар по ноосферным взаимодействиям (25–26 ноября 1993 г.). Избранные материалы. – Томск, 1994. – С. 10–21.
3. Будков В. А. Философские аспекты экологии человека в свете воззрений Русского космизма. (Философский художественно-публицистический трактат). – Москва – 1994. – 328 с.
4. Бунин И. А. Сочинения в 6-ти томах. – М.: 1988. – Т. 6. – 719 с.
5. Вернадский В.И. Автотрофность человечества // Проблемы биогеохимии. Труды биогеохимической лаборатории. Вып. XVI. – М.: Наука, 1980. – С. 228–249.
6. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
7. Вернадский В.И. Живое вещество биосферы. – М.: Наука, 1994. – 672 с.
8. Гегель Г. Сочинения. – М.: Изд. АН СССР, 1932–1958. – Т. 13. – 470 с.
9. Гиренок Ф.И. Экология, цивилизация, ноосфера. — М.: Наука, 1987. – 344 с.
10. Гор Э. Земля на чаше весов. Экология и человеческий дух. – М.: ППП, 1993. – 432 с.
11. Григоращенко В. Социально-философские аспекты религиозной мистики // Духовність Українства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 40–41.
12. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Наука, 1989. – 496 с.
13. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
14. Зелиг К. Альберт Эйнштейн. – М.: Мир, 1964. – 234 с.
15. Казначеев В. П. Живое вещество: ноосфера (перспективы геополитики) // Ак-Кем. – 1994. – № 1. – С. 34–36.
16. Казначеев В. П. Очерки теории и практики экологии человека. – М.: Наука, 1983. – 260 с.
17. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Комплексные научные направления: Методологические и общенаучные проблемы // Методологические проблемы экологии человека. – Новосибирск: Наука, 1988. – С. 6–35.
18. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991. – 304 с.
19. Казначеев В.П. Учение В.И. Вернадского о биосфере и ноосфере. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 248 с.
20. Мень А. Истоки религии. – Брюссель: Depot Legal, 1991. – 428 с.
21. Моисеев Н.Н. Историческое развитие и экологическое образование. – М.: МНЭПУ, 1995. – 56 с.
22. Моисеев Н.Н. Козволюция природы и общества. Пути ноосферогенеза // Экология и жизнь. – 1997. – № 2–3. – С. 32–43.
23. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Мол. гвардия. 1990. – 350 с.
24. Моисеев Н.Н. Экология человечества глазами математика. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 254 с.
25. Савчин М. В. Формирование у старшеклассников ответственного отношения к труду: Дис. ... канд.психол.наук. – К., 1985.
26. Тейяр де Шарден Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
27. Хесле В. Философия и экология. – М.: Наука, 1991. – 188 с.
28. Югай Г.А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 17:

1. Агапова Т. П. Формування творчої активності студентів творами живопису в навчальному процесі: Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01. – Харків, 1996. – 20 с.
2. Бардин К. В. Многомерность ощущений и ее использование наблюдателем // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 55–60.
3. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988. – С. 140. – 288 с.
4. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
5. Горелов И. Н. Разговор с компьютером: Психлингвистический аспект проблемы. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Наука, 1989. – 496 с.
7. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
8. Зайцев В. В., Зимичев А. М. Проблемы развития акмеологического образования // Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – С. 53–106
9. Ионова Е.Н. Вальдорфская педагогика: Генетико-методологические аспекты. – Харьков: Бизнес-Информ., 1997. – 300 с.
10. Кривонос О.Б. Творчість і професійно-творчі уміння спеціаліста // Педагогічні науки. збірник наукових праць. суми: СумДПУ, 2002. – с. 285–293.
11. Лазарев М.О. Основи педагогічної творчості: Навч. посібник для педагогічних інститутів. - Суми: ВВП "Мрія"-ЛТД, 1995. - 212 с.
12. Макрідіна Л. О. Формування у студентів педагогічних училищ творчого ставлення до професійної діяльності Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.04. – К, 1996. – 25 с.
13. Мільто Людмила Олександрівна Формування творчої індивідуальності майбутнього вчителя в процесі професійної педагогічної підготовки: Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.04. – К, 2001. – 20 с.
14. Москалюк В. М. Формування творчої активності студентів у навчально-виховному процесі коледжу культури та мистецтв: Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01. – Луганськ, 1999. – 18 с.
15. Надольний І.Ф., Андрущенко В.П., Бойченко І.В., Розумний В.П. та ін. Філософія: Навч. посібник.- К.: Вікар, 1999. – 624 с.
16. Петров М. К. Самосознание и научное творчество. – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1992.– 220 с.
17. Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). - СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – 268 с.
18. Сисоєва С. О. Теоретичні та методичні основи підготовки вчителя до формування творчої особистості учня: Автореф. дис...доктора пед.наук: 13.00.04. – К., 1997. – 35 с.
19. Сорока Г. І. Формування ініціативності особистості школяра в умовах колективної творчої діяльності: Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01. –Х.: 1996. – 24 с.
20. Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43–49.
21. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается. – М.: Педагогика, 1989. – 336 с.
22. Щетинин М. П. Объять необъятное. Записки педагога. – М.: Педагогика, 1986. – 176 с.
23. Яременко О., Міщенко М. Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 3–18.
24. Одаренные дети. Пер. с англ. – М.: Просвещение, 1991. – 376 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ГЛАВИ 18:

1. Анохин П. К. Избранные труды. – М.: Наука, 1978. – 400 с.
2. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: Медицина, 1966. – 349 с.
3. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд. МГУ, 1987. – 176 с.
4. Заброцький М. М. Іван Огієнко та проблеми педагогічної психології // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2002. – Вип 9. – С. 63–65.
5. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1979. – С. 183–237.
6. Как построить свое "Я" / Под ред. В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991. – С. 115.
7. Кремянский В. И. Структурные уровни живой материи. – М., 1969. – С. 247.
8. Макаренко А. С. Педагогічна поема. – К.: Рад.шк., 1973. – 524 с.
9. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 239.
10. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Изд-во "Феникс", 1996. – 512 с.
11. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. – М., 1992. – 223 с.
12. Психология развивающейся личности / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
13. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 427 с.
14. Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
15. Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43–49.
16. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование /Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995. – 352 с.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
18. Шрейдер Ю.А. Ритуальное поведение и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979. – С. 54–116.
19. Югай Г.А. Философские проблемы теоретической биологии. – М.: Мысль, 1976. – 247 с.

ЛІТЕРАТУРА ДО ВИСНОВКІВ:

1. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. – М.: Мысль, 1988. – 415 с.
2. Кармин А. С. Познание бесконечного. – М.: Мысль, 1981. – 229 с.
3. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. – М.: Политиздат, 1956, т. 1. – 847 с.
4. Ахмедов Т.И. Жидко М.Е. Психотерапия в особых состояниях сознания (История, теория, практика). – М.: Фолио, 2001. – 766 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вознюк Олександр Васильович

**КОНЦЕПЦІЯ ЦІЛІСНОСТІ
ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФСЬКОГО СИНТЕЗУ ЗНАНЬ**

ПП "Рута"
Видавництво "Волинь"
2005

Редактор Вознюк О.В.
Коректор Вознюк В.В.
Комп'ютерний набір та верстка Собкович С.К.
Макетування Собкович С.К.

Підписано до друку 11.11.05 . Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Ум.др.арк. 61,5. 654 с. Обл. вид. арк. 68,5. Тираж 300. Зам. 1120